ATYRAU UNIVERSITY

1 (80)
НАУРЫЗ,
2026

Х.ДОСМҰХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ - НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ВЕСТНИК

АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. Х.ДОСМУХАМЕДОВА

ISSN 2077-0197 (Print)
ISSN 2790-332X (Online)

АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF THE ATYRAU UNIVERSITY

№ 1 (80) 2026

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Атырау қ., 2026
г. Атырау, 2026
Atyrau, 2026

«Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы» ғылыми журналында іргелі және қолданбалы зерттеулердің әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарындағы тарих және археология, педагогика және психология, экономика және құқық бағыты бойынша мақалалар жарияланады.

Бас редактор
п.ғ.к., қауым. проф. **Идрисов Саламат Нұрмұханұлы**

Бас редактордың орынбасары
э.ғ.к. **К.М. Утепкалиева**

Ғылыми редактор
э.ғ.к., проф. **А.М. Бакирбекова**

Жауапты хатшы
т.ғ.к. **Г. Кайргалиева**

Редакциялық алқа

Ш.И. Джанзакова	п.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.Б. Панькин	п.ғ.д., проф., Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей)
Л.Е. Қойшығұлова	п.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.Б. Бердығожин	т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.С. Сарсенов	т.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
П.М. Кольцов	т.ғ.д., проф., Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей)
С.Ж. Сапанов	т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.В. Орлова	ә.ғ.д., проф., Г.К. Разумовский атындағы Мәскеу мемлекеттік технологиялар және басқару университеті (Ресей)
Т. Кенч	PhD, проф., Кембридж университеті (Ұлыбритания)
Ж.Б. Шаяхметова	з.ғ.к., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.Д. Таиров	т.ғ.д., Оңтүстік Орал мемлекеттік университеті (Ресей)
Д.Б. Санакоев	з.ғ.к., Днепропетровск мемлекеттік ішкі істер университеті (Украина)
Э.М. Адиетова	э.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Р.Н. Шайхаденов	PhD, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті
А.А. Нукушева	з.ғ.к., доцент, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Е. Юхневичюс	з.ғ.д., Гданьск университеті (Польша)
И.С. Сактаганова	з.ғ.к., қауым. проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Меншіктенуші: «Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы.

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Ақпарат комитетінде № KZ21VPY00048733 Мерзімді баспасөз басылымдарын қайта есепке қою арқылы 04.05.2022 ж. тіркелген.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 300 дана

Редакцияның мекенжайы: E01Y6P0 (060011), Қазақстан Республикасы, Атырау қаласы, Студенттер даңғылы, құрылыс, 1 ғимарат, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

Научный журнал «Вестник Атырауского университета имени Х.Досмухамедова» публикует научные и образовательные материалы в области фундаментальных и прикладных исследований по направлению социально-гуманитарные науки: история и археология, педагогика и психология, экономика и право.

Главный редактор
к.п.н., асс. проф. **Идрисов Саламат Нурмуханович**

Заместитель главного редактора
к.э.н. **К.М. Утепкалиева**

Научный редактор
к.э.н., проф. **А.М. Бакирбекова**

Ответственный секретарь
к.и.н. **Г. Кайргалиева**

Редакционная коллегия

Ш.И. Джанзакова	д.п.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
А.Б. Панькин	д.п.н., проф., Калмыцкий государственный университет им. Б.Б.Городовикова (Россия)
Л.Е. Койшигулова	к.п.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Л.Б. Бердыгужин	д.и.н., АУ им. Х.Досмухамедова
А.С. Сарсенов	д.и.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
П.М. Кольцов	д.и.н., проф., Калмыцкий государственный университет им. Б.Б.Городовикова (Россия)
С.Ж. Сапанов	д.и.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Л.В. Орлова	д.соц.н., проф., Московский государственный университет технологий и управления им. К.Г. Разумовского (Россия)
Т. Кенч	PhD, проф., Кембриджский университет (Великобритания)
Ж.Б. Шаяхметова	к.ю.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
А.Д. Таиров	д.и.н., Южно-Уральский Государственный университет (Россия)
Д.Б. Санакоев	к.ю.н., Днепропетровский государственный университет внутренних дел (Украина)
Э.М. Адиетова	к.э.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Р.Н. Шайхаденов	PhD, Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова
А.А. Нукушева	к.ю.н., доцент, Карагандинский университет им. Е.А. Букетова
Э. Юхневичюс	д.ю.н., проф., Гданьский университет (Польша)
И.С. Сактаганова	к.ю.н., асс.проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Атырауский университет имени Халела Досмухамедова».

Свидетельство о постановке на переучет периодического печатного издания зарегистрировано в Комитете информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан за № KZ21VPY00048733 от 04.05.2022 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 300 экземпляров

Адрес редакции: E01Y6P0 (060011), Республика Казахстан, г.Атырау, пр.Студенческий, строение 1, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

The scientific journal «Bulletin of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University» publishes scientific and educational materials of fundamental and applied research in social and humanitarian field: history and archeology, pedagogy and psychology, economics and law.

Chief Editor
candidate of pedagogical sciences, associate professor **Salamat Idrissov**

Deputy chief editor
candidate of economic sciences **K. Utepkaliyeva**

Scientific editor
candidate of economic sciences, prof. **A. Bakirbekova**

Responsible secretary
candidate of historical sciences **G. Kairgaliyeva**

Editorial Board

Sholpan Dzhanzakova	doctor of ped. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Arkadiy Pankin	doctor of ped. sciences, ass.prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Lyailya Koishygulova	cand. of ped. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Leskali Berdyguzhin	doctor of his. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Aldar Sarsenov	doctor of his. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Peter Koltsov	doctor of his. sciences, ass.prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Saifulla Sapanov	doctor of his. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Lyudmila Orlova	doctor of soc. sciences, prof., K.G. Razumovsky Moscow State University of Technology and Management (Russia)
Turalay Kenc	PhD, prof., University of Cambridge (UK)
Zhanna Shayakhmetova	cand. of law., ass. prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Alexander Tairov	doc. of his. sciences., South Ural State University (Russia)
Dmytro Sanakoiev	cand. of law., Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs (Ukraine)
Elmira Adiyetova	cand. of econ., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Renat Shaikhadenov	PhD, Sh.Yessenov Caspian University of technology and engineering
Aigul Nukusheva	cand. of law., Karaganda University named after E.A. Buketov
Edwardas Juhnevicius	doc. of law., University of Gdansk (Poland)
Indira Saktaganova	cand. of law, ass. prof., L.N. Gumilev Eurasian national University

Proprietary: Non-profit joint-stock company "Khalel Dosmukhamedov Atyrau University".

The certificate of registration of a periodical printed publication was registered in the Information Committee of the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan № KZ67VPY00025498 issued on 04.05.2022

Periodicity: 4 times a year.

Circulation: 300 copies.

Editorial address: Student Ave., building 1, Atyrau, Republic of Kazakhstan, E01Y6P0 (060011), tel. +7 (7122) 276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz
www.vestnik-asu.kz

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ ~ ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ ~ HISTORY AND ARCHEOLOGY

Khavarinejad S. Eurasian economic union: integration dynamics and economic development..... 7

Ensepov B., Tokbolat S. The role of the raim fortress in the establishment of russian imperial authority in the syr darya region 19

Аубакирова А.Ж., Дукенбаева З.О. Казахские женщины-новаторы в искусстве и науке в начале 20 века [Kazakh women innovators in art and science at the beginning of the 20 th century]..... 32

Шолахов М.Г. Мурат Монкеулы как источник наследие Улуса Джучи: сопоставление с европейской историографией [Murat Monkeuly as a Source on the Legacy of the Jochid Ulus: A Comparison with European Historiography]..... 41

Рахимов М.И., Шаяхмет Н. У., Батталов К. К. Сакральная география прииртышья тюркской эпохи [Sacred geography of the Irtysh region of the Turkic era]..... 55

Кайруллина А.К., Кушенова Г.И. Баянауыл сыртқы округі аға сұлтандарының қоғамдық-саяси қызметі [Social and political activities of Bayanaul outer district's agha sultans]..... 66

Мамраймов С.Д. «Қазақшылдар» астыртын ұйымы және 1928 жылғы Шымкент үндеуі: ұлт-азаттық күрестің белгісіз парақтары [The underground organization "Kazakiishyldar" and the 1928 Shymkent manifesto: unknown pages of the national liberation struggle] 76

Alipova D.Z., Berdygozhin L.B., Kairgalyeva G.K. Popular struggle against soviet power in the Guryev region (1929-1933) 83

Сарсенов А.С., Жумагулов Б.С., Молдашева С.К., Абдулов А.Д. Движущие и составные части интеллектуального потенциала аулов и сёл Казахстана в послевоенные годы [Driving forces and structural components of the intellectual potential of Kazakhstan's auls and rural settlements in the post-war period] 98

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ ~ ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ ~ PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Burgos L., Valle L., Munoz S. High school students' receptivity to feedback and perceptions of automated writing evaluation tools in Latin America 113

Орынбасар Т.О., Амирбекова А.Б. Көркем мәтінді стилистикалық талдауда цифрлық технологияны қолданудың тиімділігі [The effectiveness of using digital technologies in the stylistic analysis of a literary text]..... 130

Оспанова Н.Н., Токжигитова Н. К., Байжуманов С.Д., Куанышева Р.С. Жаппай ашық онлайн курстар платформасын әзірлеудегі технологиялық мәселелер [Technological issues in the development of a platform of mass open online courses]..... 142

Исаев Ғ.И., Мукашева Д.М., Ергубекова Ж.С., Хайрулла А.А. Білім алушылардың интеграцияланған жаратылыстану-ғылыми сауаттылығын қалыптастыру [Formation of integrated natural science literacy of students]..... 156

Dzhumagazieva A. K., Dlimbetova G. K., Mukhametzyanova F. G. Development model of environmental responsibility among prospective teachers in a digital college learning environment: diagnosis and experimental validation 170

Abzhanova S., Uaidullakyzy E., Belassarova Zh., Baimukhanbetov B. Developing the linguodidactic potential of future primary school teachers through innovative technologies..... 178

Ермекбаева Г.Г., Майдангалиева Ж.А., Кузембаева Г.А. Қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда интерактивті-модульдік технологияның тиімділігі [The effectiveness of interactive modular technology in teaching kazakh as a foreign language] 187

Koishygulova G.U., Turebayeva K.Zh., Olkhovaya T.A. Strategies for integrating ict into the formation of the digital culture of future primary school teachers..... 197

Ibrayeva Zh., Kenzhebekkyzy M., Irgatoglu A. Formation of schoolchildren's personal information culture through the development of reading literacy..... 209

Керейбаева А.У., Жүзеев С.А., Жайлауова М.К. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің халықаралық бағалау бағдарламаларына көзқарастарын талдау [Analysis of future primary school teachers' attitudes towards international assessment programs] 221
Қуанышбекова А.Н., Қожабаев А.Е., Зияханова Р.Н., Турганбекова А.Т. Сравнительный анализ и психометрическая валидацию теста ЕНТ по биологии: на пути к международным стандартам (на примере AQA, A-LEVEL) [Comparative analysis and psychometric validation of the UNT biology test: towards international standards (the case AQA, A-LEVEL)]..... 233
Rakhmetova M.T., Abykanova B.T., Kairjan M.B., Kuanysheva A.A. From environmental education to eco-identity: a model for the development of environmental competencies in physics students 242
Қоянғалиев Е.С., Жұмабаева К.С., Шәріп Е.Ж., Оразбақов А.Ж. Оқушыларға кәсіби бағдар беру мәселелерінің зерттелу дәрежесі [The level of research on the problem of students' career guidance] 256
Kismetova G. N., Abdol E.D., Agniyazova A.K. Integration of the wordwall service into the educational process: ways to improve students' grammar, vocabulary and oral speech 267
Rakhmetov M.E, Zulpykhar Zh. E., Sultanbayeva L.U, Kabylkhamit Zh.T. Methodological framework for developing an ai-based distance learning platform..... 275

ЭКОНОМИКА ~ ЭКОНОМИКА ~ ECONOMICS

Алиев Ш.Т. Современные стратегические аспекты азербайджано-казахских экономических отношений [Modern strategic aspects of azerbaijan-kazakhstan economic relations]..... 289
Sultan D., Turebekova B. Enhancing artificial intelligence (ai) literacy for economic growth and digital transformation: the role of higher education in Kazakhstan..... 299
Амалбекова Г.Е., Наренова А.Н., Танатова А.Р., Молдашева А.Б. Әлемдік жұмыртқа нарығының даму үрдістері және Қазақстанның экспорттық мүмкіндіктерін талдау [Analysis of global egg market trends and export potential of Kazakhstan]..... 311
Нугыманов Б., Спанкулова Л. Бюджетные расходы и квазигосударственное финансирование в системе доходного неравенства Казахстана: оценка перераспределительного эффекта [Assessment of the impact of budget expenditures and quasi-government financing on the level of economic inequality in Kazakhstan]..... 322
Bayakhmetova A., Bayakhmetova L., Niyazbekova Sh., Khassenova K. Financial vulnerability and environmental impact: how household debt affects sustainable consumption..... 339
Домалатов Е.Б., Чежимбаева К.С., Жаркымбекова М.Б., Сакитжанов М.Ш. Оценка экономических, экологических и социальных эффектов внедрения Iot в энергетическую инфраструктуру Smart Grid [Assessing the economic, environmental, and social impacts of Iot implementation in the Smart Grid energy infrastructure]..... 348
Жанбозова А.Б., Халитова М.М., Панзабекова А.Ж. Интегральная оценка эффективности механизмов перераспределения доходов в Казахстане: методологический подход [Integral assessment of the effectiveness of income redistribution mechanisms in Kazakhstan: a methodological approach]..... 361
Мұратбекұлы Р., Турдиева З., Сагындыкова Р., Золотарева С. Развитие предпринимательских структур в области Абай [Development of entrepreneurial structures in the Abai district]..... 374
Аргынгазинов А.А., Жакупов Е.К. Казахстан в системе евразийских экономических коридоров: роль, динамика и социально-экономические эффекты [Kazakhstan in the system of eurasian economic corridors: role, dynamics and socio-economic effects]..... 387
Мусаева А., Молдашева А., Мусабаев К. Мәдени индустриялар креативті экономикадағы зияткерлік әлеуеттің катализаторы ретінде [Cultural industries as a catalyst for intellectual potential in the creative economy]..... 397
Кольбаев М.К., Нурлихина Г.Б., Несипбеков Е.Н., Ашимова Р.М. Влияние цифровизации на конкурентоспособность предприятий в условиях цифровой экономики [The impact of digitalization on the competitiveness of enterprises in the digital economy]..... 411
Mukhamedov J.S., Sokira T.S., Kuldasheva Z., Barlykov Y.K. Quantifying the social impact of mortgage lending projects in Kazakhstan: the institutional role of Otbasy bank..... 423
Борбасова З.Н., Глазунова С.Б., Улаков С.Н., Улаков Н.С. Стратегические ориентиры перехода к модели triple helix 2.0 в Казахстане: концептуальные основы цифровой трансформации и внедрения искусственного интеллекта [Strategic benchmarks for the transition to the triple helix 2.0 model in Kazakhstan: conceptual framework for digital transformation and implementation of artificial intelligence]..... 438

Бекбаева М.К., Асилова А.С., Умбеталиева Б.К., Нуралина К.Т. Экономиканы цифрлық трансформациялау жағдайындағы өңірдің қаржылық қауіпсіздігінің тұжырымдамалық негіздері [Conceptual foundations of regional financial security in the context of digital economic transformation]..... 453

Айдарханова Т., Жанабергенова М.А. Өнеркәсіптік саясатты іске асыру жағдайында Қазақстанның өңірлерін дамытудың экономикалық параметрлері [Economic parameters of regional development in Kazakhstan under the implementation of industrial policy]..... 463

Temirbekov A., Tolysbayev B., Jaroslav K. The role of innovative management methods in the development of business tourism..... 476

Дінғазиева М., Сабирова Р., Мугауина Р., Мукашева А. Атырау облысында мүмкіндігі шектеулі адамдарды жұмыспен қамтудың салалық бейіні және гендерлік алшақтық [The sectoral profile of employment of people with disabilities and the gender gap in Atyrau region]..... 487

ҚҰҚЫҚ ~ ПРАВО ~ LAW

Забих Ш.А., Забих С.К. Правовое обеспечение применения искусственного интеллекта в промышленности: Казахстанское законодательство и опыт США [Legal framework for the use of artificial intelligence in industry: Kazakhstan's legislation and the USA experience] 498

Саймова Ш.А., Молдабеков Е.Б. Халықаралық құқықтағы делдалдықты құқықтық реттеуді жетілдірудің кейбір аспектілері туралы [About some aspects of improving the legal regulation of mediation in international law]..... 507

Fang Li, Амиров Н.К., Адилгазы С., Мугауова А.И. Правовые аспекты государственного управления в сфере недропользования [legal aspects of public administration in the sphere of subsoil use]..... 518

Токтыбеков Т.А., Гаитов А.А., Буранбаева С.Р., Амиров Н.К. Защита гражданского населения международным гуманитарным правом в период военных конфликтов [Protection of the civilian population international humanitarian law during military conflicts]..... 531

Наурызбек М. Конфликт интересов в системе государственной службы Республики Казахстан: институционально-нормативные пробелы и правовой механизм превенции (4d-модель) [Conflict of interest in the civil service system of the Republic of Kazakhstan: institutional and normative gaps and the legal mechanism of prevention (4d-model)]..... 541

Аскаров А.А., Медиев Р.А. Принципы ООН по эффективному допросу (Méndez principles) и их потенциал для развития правовых гарантий в уголовном процессе Казахстана [Un principles on effective interrogation (Méndez principles) and their potential for developing legal guarantees in criminal procedure in Kazakhstan]..... 550

Tleulesova B.T., Muratkhanova M.B. Improvement of criminal law measures to combat the participation of citizens of the Republic of Kazakhstan in foreign armed conflicts..... 560

Umitchinova B., Gavrilova Yu., Menzyuk G. Improving the organizational and legal framework of customs authorities in the Republic of Kazakhstan: challenges and perspectives..... 568

Магауянов Д.А., Жампеисов Д.А., Айтказин Е.М., Майшекина Э.С. Қазақстан Республикасындағы көшіп-қонушылардың әкімшілік жауапкершілігі: негізгі мәселелер, үрдістер және халықаралық тәжірибе [Administrative responsibility of migrants in the Republic of Kazakhstan: current issues, trends and international experience] 579

Прокопова А.А., Феткулов А.Х., Байсултанов А.Б., Ахметова А.К. Проблемы расследования уголовных дел по наркопреступлениям в Казахстане: анализ и решения [Problems of criminal investigation of drug offenses in Kazakhstan: analysis and solutions]..... 596

Смоилов С.Ж., Карипова А.И., Калмаганбетова Д.Б. Роль норм механизма экономического регулирования охраны окружающей среды и использования природных ресурсов в правовой системе [The role of the norms of the economic regulation mechanism for environmental protection and natural resource use in the legal system]..... 607

Байтерекова К.Б., Сактаганова А.Б., Рысмагамбетова Г.М., Сактаганова И.С. Қазақстандағы сақтандыруда ақпаратты ашу міндетін реформалаудың құқықтық аспектісі [Legal aspect of reforming the duty of disclosure in insurance in Kazakhstan]..... 616

Нұрыш З.З., Исибаева Е.И., Шаяхметова Ж.Б., Серік Д.С. Киберқауіпсіздік саласындағы халықаралық тәжірибе және киберқауіпсіздіктің қамтамасыз етілу модельдері [International cybersecurity experience and cybersecurity models]..... 627

IRSTI 06.51.51 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.01**
UDC 339

S. Khavarinejad[1*]

[1]National Research Tomsk State University, Tomsk, Russian Federation
Tomsk, 634050, Russian Federation
*e-mail: azadazadazadi@yahoo.com

EURASIAN ECONOMIC UNION: INTEGRATION DYNAMICS AND ECONOMIC DEVELOPMENT

Abstract

The Eurasian Economic Union (EAEU) is strengthening its role as a significant economic structure formed within the evolutionary development of Eurasian integration. Its formation is closely connected with historical processes aimed at restoring economic ties in the post-Soviet space. The purpose of the article is to conduct a comprehensive analysis of the formation and development of the Eurasian Economic Union in the historical and modern context, to identify key areas of integration processes. Following the dissolution of the Soviet Union, various formats of regional economic cooperation gradually evolved institutionally and eventually transformed into the current EAEU model. Today, the Union is regarded as an important platform for regional cooperation, facilitating trade, investment, and economic interaction among member states. This study aims to comprehensively analyze the functioning and development of the EAEU from both historical and contemporary perspectives through qualitative analysis of thirteen official speeches delivered at the Supreme Eurasian Economic Council meetings between 2020 and 2024. The research examines the formation and transformation of integration ideas, as well as their manifestation in modern economic policy. The findings indicate that integration constitutes the core element of the EAEU's development and is rooted in historical continuity. Four main thematic areas were identified: integration achievements, the growth of regional trade, increasing interest of external actors in cooperation, and key requirements for further development. These areas highlight the interconnection between the historical foundations of Eurasian economic integration and its current development trends. The results demonstrate that the EAEU plays a significant role in strengthening economic cooperation, expanding trade relations, and improving the institutional framework of regional integration. At the same time, the Union's development reflects the revival and transformation of historical economic ties in the Eurasian region.

Keywords: The Eurasian Economic Union, the history of Eurasian integration, the historical evolution of integration, the post-Soviet space, economic cooperation.

Introduction

The creation of the Eurasian Economic Union (EEU/EAEU) represents a unique approach to restructuring and integrating the post-Soviet space, distinct from the European Union (EU) model. It culminated in decade-long efforts and built upon the Customs Union established by Belarus, Kazakhstan, and Russia earlier.

The Eurasian Economic Union Treaty established a single system for adopting coordinated economic policies in public ownership, transportation and infrastructure, business development, technical regulations, and other areas to further economic integration among the member states [1]. It includes abolishing barriers to interstate trade and facilitating positive action to harmonize regulatory requirements [2].

This research aims to understand Vladimir Putin's perception of the EEU's functions and to recognize his expectations and objectives within the framework of Eurasian economic integration. The researcher intends to address the following question: How does President Putin describe the EEU's functions in advancing its economic goals within Eurasia? Additionally, another inquiry pertains to the main themes in his viewpoints on the EEU.

It is crucial to underscore the significance of this research in the current context of regional economic development. Understanding Putin's perception of the EEU's accomplishments and his expectations for its activities contributes to a deeper analysis of economic cooperation among neighboring countries and the development of integration processes in Eurasia. The research is particularly relevant as it explores the link between economic factors and development in Eurasia, a topic of interest for economic researchers.

Despite multiple studies examining various dimensions of the EEU, including its economic initiatives, less attention has been given to Putin's perspective and assessment of the Union's successes and challenges. This gap in research highlights the need for further investigation. Therefore, understanding his perspective on the functioning of the EEU, including its achievements and challenges, can provide a more comprehensive picture of the Union's development. This research analyzes President Putin's statements regarding the EEU and assesses his evaluation and expectations of this economic union. The highest level of EEU activities, such as the Supreme Eurasian Economic Council meetings, will be closely examined to ensure access to relevant data.

This research's primary contribution lies in expanding knowledge, increasing awareness, and understanding Vladimir Putin's perception of the EEU's performance in alignment with economic integration processes in Eurasia. The research's scope spans the past five years (between 2020 and 2024).

Research on the EEU presents diverse perspectives on Vladimir Putin's goals for the Union. Smirnov [4] viewed his vision as creating a self-sufficient macro-region and a powerful supranational entity, while Sergi [5] emphasized the EEU as a complex integration project, highlighting the multidimensional nature of this vision. Hattori [6] underscored the EEU's economic and industrial role, particularly in modernization and industrial development. Early studies framed the EEU as an initiative to strengthen Eurasian integration; Hallbach [7] noted that before its establishment, cooperation with the EU was considered important for creating a supranational union of sovereign states.

Economic developments have also influenced Eurasian integration. Busygina and Filippov [8] noted that integration processes in the post-Soviet space face structural challenges affecting their effectiveness. Gradually, the EEU has been viewed as a mechanism for strengthening regional cooperation, emphasizing its dual economic nature [9 -12].

The EEU's cooperation with other economies, particularly China, has also been highlighted. Guangqiang and Wei [13] regarded the EEU as a key regional economic organization supporting integration goals and aligning with China's Belt and Road Initiative. Similarly, Makarov and Sokolova [14] noted that the EEU and Belt and Road initiatives provide opportunities for integrating transport systems, strengthening industrial cooperation, and establishing a new economic hub in Eurasia.

Materials and methods of research

The research design is descriptive, as it aims to characterize the phenomenon under study by identifying its fundamental features. The study is grounded in an interpretive research philosophy and applies inductive reasoning within a single-method qualitative approach. The researcher adopts an archival strategy, utilizing previously stored data relevant to the research objectives. Since the collected data covers a five-year period (2020–2024), the research horizon is defined as cross-sectional.

The statistical population for this research is limited. The sample size was determined using a non-probability purposive sampling approach, selected specifically to align with the study's objective. The research focuses on the viewpoints of Vladimir Putin, who represents his country within the Eurasian Economic Union (EEU). Accordingly, the sample is restricted to a single individual whose perspectives form the core of the analysis.

The type of data collected—statements and viewpoints expressed by Vladimir Putin—belongs to the qualitative category. As these materials are publicly available on the official website of the Russian President, they are classified as secondary data.

The study employs content analysis to examine qualitative textual data, applying the eight-step framework for qualitative data analysis developed by Graneheim, Lindgren, and Lundman [15]. This approach involves categorizing the collected material and identifying recurring themes to uncover underlying patterns and key insights.

Following an initial manual review, only texts most relevant to the research objectives were selected. The selection process was guided by three criteria: thematic relevance, content suitability, and temporal alignment.

Subsequently, a specific unit of analysis was defined within the broader corpus of speeches. Each phrase within the selected texts was treated as an independent unit of meaning. Using the established criteria, the researcher filtered and compiled relevant materials, including various speech transcripts, to form a representative dataset. A comprehensive conceptual content analysis was then conducted to identify recurring themes and subthemes across the texts.

A coding methodology was applied to classify the data into categories reflecting the main topics addressed. This was followed by a mapping analysis to explore relationships between these categories. The coding process enabled the precise identification of key thematic elements. After identifying the themes, the researcher performed an individual analysis and subsequently engaged in a collaborative review with four additional academic coders to ensure consistency and achieve consensus.

Results and their discussion

Among the various types of content available on the official website, the researcher focused specifically on materials related to the Supreme Eurasian Economic Council meetings, using the keyword “the Supreme Eurasian Economic Council meeting” as the primary search query. This approach initially yielded 228 results. To ensure relevance, news reports and general announcements were excluded, resulting in 31 pertinent sources. Given that the study covers the period from 2020 to 2024, 13 speeches were ultimately selected for detailed analysis.

Meetings of the Supreme Eurasian Economic Council serve to summarize the outcomes of cooperation among the member states of the Eurasian Economic Union (EEU) and to enhance the processes of economic integration. These high-level interactions play a key role in consolidating joint initiatives and coordinating economic development within the Union. Integration is considered a foundational principle of the EEU and represents a central objective in its activities. As noted in one of the speeches: “I am positive that our integration experience can be used to promote existing and create new interaction formats throughout Eurasia and the world at large.” [16].

From the perspective of Vladimir Putin, strengthening economic capacity and enhancing internal cooperation are essential components of integration. In this context, emphasis is placed on deepening collaboration among EEU member states, as reflected in the statement delivered on May 24, 2023: “integration will make our countries stronger.” [17].

Through the analysis of 13 speeches delivered by Vladimir Putin at these meetings, the researcher identified several recurring themes that characterize his discourse on the EEU. These themes were grouped into four main categories: the Union’s achievements in advancing integration, the growth of regional trade, increasing interest from other countries in cooperation, and key requirements for the further development of the EEU.

Theme 1: Achievements of the EAEU in the Historical Evolution of Eurasian Integration

The first theme provides an overall positive assessment of the role of the Eurasian Economic Union (EAEU), its achievements, and its contribution to the economic development and well-being of its member states. Within this theme, four sub-themes were identified: the significance of the Union, its achievements and functions, the integration process and its challenges, as well as cooperation alongside its practical outcomes. At the same time, these directions are examined in close connection with the historical evolution of economic integration in the post-Soviet space, being interpreted as a logical continuation of earlier integration stages such as the Customs Union and the Common Economic Space.

The first sub-theme emphasizes the important role of the EAEU in forming a common market and developing supranational economic regulation. From a historical perspective, this process is closely linked to efforts aimed at restoring disrupted economic ties following the dissolution of the Soviet Union. Despite existing challenges, the Union has achieved significant progress, particularly in creating a favorable investment climate. It has also contributed to expanding trade and business interactions among member states, reflecting the renewal of former economic linkages at a new institutional level.

The second sub-theme highlights that the achievements of the EAEU are associated with its effectiveness as an integration structure that promotes economic cooperation. The functioning of

the common market contributes to trade growth, investment exchange, and improvements in the standard of living among member states. In a historical context, this phenomenon demonstrates the persistence of regional economic interdependence and its development within a new institutional framework.

The third sub-theme focuses on the EAEU's capacity to address economic challenges and support sustainable development. In this regard, the Union is considered capable of responding to issues such as resource management, economic stability, and long-term development, while also expanding cooperation with external partners. The adaptability of the EAEU is thus interpreted as a continuation of the experience accumulated during the economic transformation of the post-Soviet period.

The fourth sub-theme underscores that strengthening cooperation among EAEU member states enhances the overall effectiveness of the organization. Practical achievements in sectors such as trade, industry, finance, and agriculture demonstrate the tangible benefits of integration for the population. Historically, these achievements can be viewed as the result of adapting elements of previous economic systems to contemporary market conditions.

At the Council meeting on May 8, 2024, Vladimir Putin described the Union as an important instrument for establishing a common market and a coordinated system of economic regulation. He noted that the EAEU has achieved concrete results in creating a favorable investment climate through joint measures aimed at protecting investments, supporting businesses, and ensuring the rights of entrepreneurs [18].

The analysis shows that Putin has repeatedly expressed satisfaction with the progress of the EAEU, characterizing it as an effective integration structure that promotes trade and investment growth, expands business ties, and strengthens economic cooperation. According to his assessment, these processes support sustainable development and improve the quality of life in member states [19].

At the Council meeting on December 25, 2023, he emphasized the dynamic development of cooperation within the EAEU, which allows member states to use their economic potential more effectively. The creation of a common market for goods, services, capital, and labor, based on coordinated rules, was highlighted as one of the Union's key achievements [20].

Furthermore, the findings indicate that the EAEU demonstrates adaptability in addressing emerging economic challenges and continues to expand its functional capacity. As noted in previous statements, the Union is positioned as a mechanism capable of supporting sustainable development and fostering broader economic cooperation [21].

Overall, the growing level of cooperation among member states contributes to strengthening the EAEU as an effective regional economic organization. Achievements across multiple sectors, including trade, industry, finance, and agriculture, demonstrate the practical outcomes of integration and its positive impact on economic development. At the same time, these processes serve as clear evidence of the preservation and transformation of historical economic ties within the Eurasian space.

Theme 2: The Growth of Regional Trade in the Historical Evolution of Eurasian Integration

The second major theme focuses on the growth of regional trade and economic cooperation within the EEU. This theme includes five sub-themes: economic and trade growth, development cooperation, industrial progress, welfare and employment, and the resilience of the EEU in the face of external challenges.

The first sub-theme demonstrates that over the past decade, the overall economic performance of EEU member states has improved significantly. The total GDP of the Union has increased, while mutual trade among member states has doubled. A substantial share of financial settlements is now conducted in national currencies, and both intra-union and external trade volumes have shown steady growth.

The second sub-theme highlights cooperation in development. The EEU is characterized by coordinated efforts among member states aimed at ensuring sustainable economic growth, strengthening trade relations, and maintaining mutually beneficial economic interaction.

The third sub-theme focuses on the establishment of a common economic space within the EEU. This has facilitated the expansion of trade, alongside positive dynamics in industrial production and investment activity across member states.

The fourth sub-theme addresses welfare and employment. Growth in industrial production and construction, combined with a reduction in unemployment levels, contributes to improved economic conditions and overall well-being within the Union.

The fifth sub-theme reflects the resilience of the EEU. Despite global challenges, including the COVID-19 pandemic, integration processes have continued to develop, resulting in sustained increases in trade and economic activity among member states.

Data presented at council meetings indicate that over the past decade the total GDP of EEU countries increased from $1.6 trillion to $2.5 trillion, while mutual trade among member states doubled. More than 90 percent of settlements are conducted in national currencies, reflecting stable macroeconomic development.

Further data show a 28.7 percent increase in per capita GDP, with intra-union trade growing by 60 percent from 2015 to early 2023, reaching $73.1 billion, while foreign trade reached $846.3 billion.

Trade growth trends continued, with a 14 percent increase in 2022, reaching $83.3 billion, reflecting positive dynamics in economic cooperation [22].

The development of a common economic space is also reflected in $72.6 billion in intra-union trade, along with growth in industrial production (5.3 percent), investment in fixed assets (6.8 percent), and cargo turnover (4.7 percent).

Additional indicators include growth in industrial production (3.5 percent) and construction (9.3 percent), as well as a reduction in unemployment, contributing to favorable economic conditions.

Even during periods of global challenges, including the COVID-19 pandemic, integration processes within the EEU continued to develop, with trade among member states increasing compared to previous years, demonstrating the stability and adaptability of the Union's economic framework [23].

Theme 3: The Historical Formation and Growth of Other Countries' Interest in Membership

Within this theme, three sub-themes were identified: growing international interest, the role of China as an economic partner, and the increasing authority of the EEU.

The first sub-theme highlights the growing interest of various countries and regional organizations in developing cooperation with the EEU. Structures such as the Commonwealth of Independent States (CIS), the Shanghai Cooperation Organization (SCO), and the Association of Southeast Asian Nations (ASEAN) have shown interest in strengthening ties and participating in integration processes [24].

The second sub-theme emphasizes the importance of economic cooperation with China. Trade relations and coordination with China's Belt and Road Initiative contribute to the expansion of economic interaction and integration processes. A trade agreement with China is being successfully implemented, and efforts to align integration initiatives have demonstrated positive results.

The third sub-theme reflects the growing authority and economic significance of the EEU, which attracts interest from various countries and international organizations seeking mutually beneficial cooperation. The expansion of partnerships with regions such as Asia, the Arab world, Africa, and Latin America is considered an important direction for further development [25].

Overall, the findings indicate that the EEU's economic achievements and integration processes contribute to increasing international interest and the expansion of cooperation with external partners.

Theme 4: EEU's Development of the requirements of the historical formation

The analysis identified several key areas necessary for further development and deepening of integration within the EEU. These are reflected in four main sub-themes: technological and

economic development, transport infrastructure development, financial cooperation, and financial system sustainability.

The first sub-theme emphasizes the importance of technological advancement and digitalization processes within the EEU. The development of high-tech industries and the introduction of digital solutions are seen as essential for increasing competitiveness and efficiency [26].

The second sub-theme focuses on the development of transport infrastructure. Priority areas include the North–South transport corridor and the Trans-Caspian route, supported by investments in railway projects and logistics infrastructure in countries such as Kazakhstan, Iran, and Turkmenistan. These initiatives aim to strengthen connectivity and improve regional trade logistics [27].

The third sub-theme concerns financial cooperation. Particular attention is given to expanding the use of national currencies in mutual trade, strengthening banking cooperation, and enhancing interaction between national payment systems to ensure stable financial transactions within the Union [28].

The fourth sub-theme relates to financial system sustainability. This includes the development of stable credit, banking, and payment infrastructures, as well as the formation of a coordinated Eurasian financial market. Proposals also include establishing institutions such as a Eurasian rating agency to support economic activity and improve financial assessment mechanisms [29].

Additional measures highlighted include aligning tax regulations, improving tax administration, and unifying customs procedures through modern risk management systems. These steps contribute to improving the efficiency of economic interaction and facilitating trade within the EEU [30].

To increase the availability of financing for businesses' operational expenses and maintain banking stability, it is considered important to expand the practice of mutual payments for goods in national currencies with reliable partner countries [31].

The present research aimed to examine the perception of the EEU's functions and identified four main themes: The Union's achievements in deepening integration, increasing regional trade, the growing interest of other countries in cooperation, and the requirements for the EEU's development.

The analysis of the four themes and nineteen sub-themes demonstrates a strong emphasis on the EEU's achievements and overall performance. The examined materials consistently highlight the Union's role in advancing integration processes, particularly through the formation of a common market and coordinated economic regulation. Tangible outcomes such as the development of an investment-friendly environment and the expansion of trade relations illustrate the practical impact of integration. In this context, the EEU is presented as an effective economic structure contributing to the welfare and development of its member states.

Over the past decade, EEU member countries have demonstrated notable economic growth. Key indicators include increases in GDP, the expansion of intra-union trade, and rising levels of investment and industrial production. The establishment of a comprehensive common economic space has facilitated trade flows and strengthened economic interdependence. Positive trends in construction, employment, and overall economic activity further contribute to a favorable development outlook. The findings also indicate that integration processes have remained resilient even during global challenges such as the COVID-19 pandemic.

Another important aspect identified in the research is the growing interest of external partners in cooperation with the EEU. Regional organizations such as the CIS, SCO, and ASEAN, as well as individual countries, have shown increasing engagement with the Union. Cooperation with major economies, particularly China within the framework of the Belt and Road Initiative, further strengthens the EEU's external economic connections. The expansion of partnerships with regions including Asia, the Arab world, Africa, and Latin America reflects the Union's increasing economic relevance.

The requirements for further development of the EEU are primarily concentrated in technical and economic domains. These include the advancement of high-tech industries, digitalization of economic processes, and the development of transport and logistics infrastructure, such as international corridors and transit routes. Financial cooperation is also a key priority, encompassing the expansion of settlements in national currencies, strengthening banking systems, and improving coordination between national payment infrastructures. Additional measures include the harmonization of financial markets, improvement of tax administration, and the unification of customs procedures.

The findings confirm that integration processes within the EEU are closely linked to economic objectives such as increasing trade, improving welfare, and enhancing development opportunities. The growth of intra-union trade, expansion of external trade relations, and improvements in economic indicators such as employment and production levels reflect these priorities. These conclusions are consistent with previous studies, including those by Ovcharenko [32], Adarov [33], and Kot et al. [34], which also emphasize the EEU's role in supporting economic stability, trade expansion, and improvements in living standards.

At the same time, the literature points to structural characteristics of the Union, including differences in economic capacity among member states and uneven distribution of benefits. Research by Hattori and Andronova highlights asymmetry within the Union, while other scholars, such as Saud and Kalim, note that internal differences may pose challenges to deeper economic cooperation.

The importance of infrastructure development, particularly in transport and logistics, is also supported by the findings of Akhmedzyanov et al, who emphasize its role in facilitating international trade. Similarly, studies by Esikov [35] underline the significance of economic stability and access to markets in the development of regional integration projects.

Overall, the results indicate that the EEU represents a complex and evolving economic integration framework. Its development is shaped by a combination of internal economic processes, external partnerships, and structural factors within the Union. The emphasis on trade growth, infrastructure development, and financial cooperation reflects a comprehensive approach aimed at strengthening economic integration and ensuring sustainable development across the Eurasian region.

Conclusion

Explaining the perception of the Russian leader as a key actor within the EEU carries both theoretical and practical importance. Theoretically, it deepens understanding of how state leaders conceptualize regional integration projects not merely as economic arrangements, but also as instruments of development and resilience. Practically, the findings highlight how economic adaptation, institutional development, and the strengthening of Eurasian cooperation reflect responses to changing global conditions.

Beyond theoretical value, this research underscores practical implications for Eurasian and global economic governance. The development of institutions within the EEU, alongside engagement with other international frameworks such as the Shanghai Cooperation Organization (SCO) and BRICS, demonstrates the potential for constructing alternative economic frameworks. Such processes influence global energy markets, financial flows, and the cross-border movement of goods, services, capital, and labor. Moreover, the alignment of Eurasian integration with China's Belt and Road Initiative highlights emerging synergies that may reshape regional connectivity and economic geography.

The applications of these findings are particularly relevant for policymakers, economists, and international organizations seeking to understand the EEU's development trajectory. For member states, the results provide insights into both opportunities and challenges of deeper economic integration, including the creation of a unified market and the need to address institutional inefficiencies. For external actors, including the European Union and other partners, understanding these processes offers guidance on engaging with evolving regional economic structures.

This study contributes to academic and policy discussions by offering a clearer picture of the EEU's current status and future development from the perspective of its leading actor. By capturing both achievements and existing challenges, it advances knowledge on regional integration, economic cooperation, and global structural changes. The findings enhance understanding of how Eurasian integration is conceptualized and how alternative institutional models may develop within the global economic system.

Future research should expand beyond a single perspective to include the views of other EEU leaders and member states, enabling comparative analysis of integration processes across the Union. Additional studies could examine the measurable economic and social impacts of the EEU, including trade dynamics, investment trends, and living standards. Furthermore, exploring the interaction between the EEU and parallel initiatives such as the Belt and Road Initiative, the SCO, or partnerships with the European Union could reveal complementary or competing frameworks. Finally, longitudinal analyses of the EEU's institutional performance under external shocks—such as global market volatility—would provide deeper insights into its resilience and long-term sustainability.

REFERENCES

1 Chufrin G. Eurasian Economic Union: Undergoing A Durability Test // Russian Analytical Digest. — 2015. — Vol. 170. — P. 2–4.

2 Dragneva R., Hartwell C.A. The Eurasian Economic Union: integration without liberalisation? // Post-Communist Economies. — 2020. — Vol. 33, № 2–3. — P. 200–221.

3 Sadri H. Eurasian Economic Union (EEU): a good idea or a Russian takeover? // Rivista Di Studi Politici Internazionali. — 2014. — Vol. 81, № 4. — P. 553–561.

4 Смирнов, В. Подход России к новой стратегии развития ЕАЭС до 2045 г. [*Russia's approach to the new development strategy of the EAEU until 2045*]. Вестник Санкт-Петербургского университета. Международные отношения. — 2023. — Vol. 16, № 4. — С. 320–329.

5 Sergi B.S. Putin's and Russian-led Eurasian Economic Union: A hybrid half-economics and half-political "Janus Bifrons." // Journal of Eurasian Studies. — 2018. — Vol. 9, № 1. — P. 52–60.

6 Hattori M. The Role of the Eurasian Economic Union in Trade and Industrial Policy of Russia // Russian and East European Studies. — 2016. — Vol. 45. — P. 135–155.

7 Hallbach U. Vladimir Putin's Eurasian Union: A new integration project for the CIS? German Institute for International and Security Affairs. — 2012, January. Available at: - URL: https://www.swp-berlin.org/publications/products/comments/2012C01_hlb.pdf (accessed: 13.07.2025).

8 Busygina I., Filippov M. Trade-offs and inconsistencies of the Russian foreign policy: The case of Eurasia // Journal of Eurasian Studies. — 2021. — Vol. 12, № 1. — P. 46–56.

9 Hatami T., Zargar A., Amini A. Iran and Eurasian Economic Union // Iranian Review of Foreign Affairs. — 2020. — Vol. 11, № 31. — P. 247–272.

10 Saud A., Kalim I. Eurasian Economic Union: Prospects and obstacles // Journal of European Studies. — 2020. — Vol. 36, № 2. — P. 11–23.

11 Gast A.-S. The Eurasian Economic Union – keeping up with the EU and China // Post-Communist Economies. — 2020. — Vol. 33, № 2–3. — P. 175–199.

12 Jarosiewicz A., Fischer E. The Eurasian Economic Union – more political, less economic. OSW Centre for Eastern Studies. — 2015, January 20. Available at: - URL: https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-commentary/2015-01-20/eurasian-economic-union-more-political-less-economic (accessed: 14.07.2025).

13 Guangqiang T., Wei L. Eurasian Economic Union (Russia) // Fang C., Nolan P. (eds.) Routledge Handbook of the Belt and Road. — Routledge, 2019. — P. 512–516.

14 Makarov I., Sokolova A. The Eurasian Economic Union and the Silk Road Economic Belt: Opportunities for Russia // International Organisations Research Journal. — 2016. — Vol. 11, № 2. — P. 40–57.

15 Graneheim U.H., Lindgren B.-M., Lundman B. Methodological challenges in qualitative content analysis: A discussion paper // Nurse Education Today. — 2017. — Vol. 56, № 1. — P. 29–34.

16 President of Russia. Plenary session of the Eurasian Economic Forum. — 2023, May 24. Available at: - URL: http://www.en.kremlin.ru/catalog/keywords/126/events/71198 (accessed: 16.07.2025).

17 President of Russia. Meeting of the Supreme Eurasian Economic Council. — 2022, May 27. Available at: - URL: http://www.en.kremlin.ru/events/president/news/68494 (accessed: 16.07.2025).

18 President of Russia. Beginning of the Supreme Eurasian Economic Council meeting in expanded format. — 2024, May 8. Available at: - URL: http://www.en.kremlin.ru/catalog/keywords/126/events/73992 (accessed: 16.07.2025).

19 President of Russia. Beginning of the Supreme Eurasian Economic Council meeting in restricted format. — 2024, May 8. Available at: - URL: http://www.en.kremlin.ru/catalog/keywords/126/events/73991 (accessed: 16.07.2025).

20 President of Russia. Speech by President of Russia at the restricted-format meeting of the Supreme Eurasian Economic Council. — 2023, December 25. Available at: - URL: http://www.en.kremlin.ru/catalog/keywords/126/events/73127 (accessed: 16.07.2025).

21 President of Russia. Address by President of Russia Vladimir Putin to heads of Eurasian Economic Union member states. — 2023, January 23. Available at: - URL: http://www.en.kremlin.ru/catalog/keywords/126/events/70380 (accessed: 16.07.2025).

22 President of Russia. Meeting of the Supreme Eurasian Economic Council. — 2023, May 25. Available at: - URL: http://www.en.kremlin.ru/catalog/keywords/126/events/71204 (accessed: 16.07.2025).

23 President of Russia. Meeting of the Supreme Eurasian Economic Council. — 2021, December 10. Available at: - URL: http://www.en.kremlin.ru/events/president/news/67334 (accessed: 16.07.2025).

24 President of Russia. Meeting of Supreme Eurasian Economic Council. — 2021, October 14. Available at: - URL: http://www.en.kremlin.ru/events/president/news/66927 (accessed: 16.07.2025).

25 President of Russia. Speech by President of Russia at the expanded-format meeting of the Supreme Eurasian Economic Council. — 2023d, December 25. Available at: - URL: http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/73128 (accessed: 16.07.2025).

26 Ovcharenko D.V. Prospects for the development of the EAEU amid a confrontation between Russia and the West // Post-Soviet Issues. — 2024. — Vol. 10, № 4. — P. 356–364.

27 Adarov A. Eurasian economic integration: impact evaluation using the gravity model and the synthetic control methods // Review of World Economics. — 2022. — Vol. 159. — P. 467–504.

28 Kot V., Barsukova A., Strielkowski W., Krivko M., Smutka L. International trade in the post-Soviet space: Trends, threats, and prospects for the internal trade within the Eurasian Economic Union // Journal of Risk and Financial Management. — 2022. — Vol. 16, № 16.

29 Tsygankov A. Russia, Eurasia and the Meaning of Crimea // Europe-Asia Studies. — 2022. — Vol. 74, № 9. — P. 1551–1573.

30 Есиков С.Н. Проблемы интеграции России в мировое хозяйство и ее экономическая безопасность [*Problems of Russia's integration into the world economy and its economic security*]. Прогрессивная экономика. — 2024. — № 2. — С. 62–77.

31 Akhmedzyanov R.R., Nevadovskaya I.E., Novikov A.P. The role of transport logistics in ensuring international trade of the EAEU countries // Ekonomika i Upravlenie: Problemy, Resheniya. — 2024. — Vol. 5/8(146). — P. 81–86.

32 Andronova I. Eurasian Economic Union: Opportunities and Barriers to Regional and Global Leadership // International Organisations Research Journal. — 2016. — Vol. 11, № 2. — P. 7–23.

33 Flockhart T., Korosteleva E.A. War in Ukraine: Putin and the multi-order World // Contemporary Security Policy. — 2022. — Vol. 43, № 3. — P. 466–481.

34 Libman A. Russian power politics and the Eurasian Economic Union: The real and the imagined // Rising Powers Quarterly. — 2017. — Vol. 2, № 1. — P. 81–103.

35 Korhonen I., Simola H. How Important Are Russia's External Economic Links? // Asian Economic Papers. — 2022. — Vol. 21, № 2. — P. 1–13.

ЕУРАЗИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ОДАҚ: ИНТЕГРАЦИЯ ДИНАМИКАСЫ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУ

Аннотация

Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) еуразиялық интеграцияның эволюциялық даму үдерісінде қалыптасқан маңызды экономикалық құрылым ретінде өз рөлін нығайтып келеді. Оның қалыптасуы посткеңестік кеңістіктегі экономикалық байланыстарды қайта жаңғыртуға бағытталған тарихи үрдістермен тығыз байланысты. Мақаланың мақсаты-тарихи және заманауи контексте Еуразиялық экономикалық одақтың қалыптасуы мен дамуына кешенді талдау жүргізу, интеграциялық процестердің негізгі бағыттарын анықтау. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейінгі кезеңде аймақтық экономикалық ынтымақтастықтың түрлі форматтары (Кеден одағы, Бірыңғай экономикалық кеңістік) біртіндеп институционалдық тұрғыдан жетіліп, қазіргі ЕАЭО моделіне ұласты. Бүгінде Одақ мүше мемлекеттер арасындағы сауда, инвестиция және экономикалық өзара іс-қимылды дамытуға ықпал ететін өңірлік ынтымақтастықтың маңызды платформасы ретінде қарастырылады. Аталған зерттеу 2020–2024 жылдар аралығында өткен Жоғары Еуразиялық экономикалық кеңес отырыстарында жасалған он үш ресми баяндаманы қамтитын сапалық деректерді талдау арқылы ЕАЭО-ның қызметі мен дамуын тарихи және заманауи тұрғыда кешенді зерттеуге бағытталған. Зерттеу барысында интеграциялық идеялардың қалыптасуы мен трансформациясы, сондай-ақ олардың қазіргі экономикалық саясаттағы көрінісі қарастырылды. Зерттеу нәтижелері интеграцияның ЕАЭО дамуының негізгі өзегі екенін, әрі оның тарихи сабақтастық негізінде қалыптасқанын көрсетті. Төрт негізгі бағыт анықталды: интеграциялық жетістіктер, өңірлік сауданың өсуі, басқа елдердің ынтымақтастыққа қызығушылығының артуы және одан әрі

дамудың негізгі талаптары. Бұл бағыттар еуразиялық кеңістіктегі экономикалық ықпалдастықтың тарихи негіздері мен қазіргі даму үрдістерінің өзара байланысын айқындайды. Нәтижелер ЕАЭО-ның экономикалық ынтымақтастықты нығайтуда, сауда байланыстарын кеңейтуде және өңірлік интеграцияның институционалдық негіздерін жетілдіруде маңызды рөл атқаратынын дәлелдейді. Сонымен қатар, Одақтың дамуы еуразиялық аймақтағы тарихи экономикалық байланыстардың жаңғыруы мен жаңа деңгейге көтерілуінің көрінісі ретінде бағаланады.

Негізгі сөздер: Еуразиялық экономикалық одақ, еуразиялық интеграция тарихы, интеграцияның тарихи эволюциясы, посткеңестік кеңістік, экономикалық ынтымақтастық.

ЕВРАЗИЙСКИЙ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ СОЮЗ: ИСТОРИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ И РАЗВИТИЕ ИНТЕГРАЦИИ

Аннотация

Евразийский экономический союз (ЕАЭС) укрепляет свою роль как значимая экономическая структура, сформировавшаяся в процессе эволюционного развития евразийской интеграции. Его становление тесно связано с историческими процессами восстановления экономических связей на постсоветском пространстве. Цель статьи — провести комплексный анализ формирования и развития Евразийского экономического союза в историческом и современном контексте, выявить ключевые направления интеграционных процессов. После распада Советского Союза различные форматы регионального экономического сотрудничества (Таможенный союз, Единое экономическое пространство) постепенно институционально развивались и трансформировались в современную модель ЕАЭС. В настоящее время Союз рассматривается как важная платформа регионального взаимодействия, способствующая развитию торговли, инвестиций и экономического сотрудничества между государствами-членами. Данное исследование направлено на комплексный анализ функционирования и развития ЕАЭС в историческом и современном контексте на основе качественного анализа тринадцати официальных выступлений, представленных на заседаниях Высшего Евразийского экономического совета в 2020–2024 гг. В работе рассматриваются процессы формирования и трансформации интеграционных идей, а также их отражение в современной экономической политике. Результаты исследования показывают, что интеграция является ключевым элементом развития ЕАЭС и основывается на принципе исторической преемственности. Выделены четыре основных направления: достижения интеграции, рост региональной торговли, усиление интереса других стран к сотрудничеству и ключевые требования дальнейшего развития. Данные направления отражают взаимосвязь исторических основ евразийской интеграции и современных тенденций ее развития. Полученные результаты подтверждают, что ЕАЭС играет важную роль в укреплении экономического сотрудничества, расширении торговых связей и совершенствовании институциональной базы региональной интеграции. В то же время развитие Союза рассматривается как проявление обновления и трансформации исторических экономических связей в евразийском регионе.

Ключевые слова:Евразийский экономический союз, история евразийской интеграции, историческая эволюция интеграции, постсоветское пространство, экономическое сотрудничество

REFERENCES

1 Chufrin G. Eurasian Economic Union: Undergoing A Durability Test // Russian Analytical Digest. — 2015. — Vol. 170. — P. 2– 4. [in English]

2 Dragneva R., Hartwell C.A. The Eurasian Economic Union: integration without liberalisation? // Post-Communist Economies. — 2020. — Vol. 33, № 2–3. — P. 200–221. [in English]

3 Sadri H. Eurasian Economic Union (EEU): a good idea or a Russian takeover? // Rivista Di Studi Politici Internazionali. — 2014. — Vol. 81, № 4. — P. 553–561. [in English]

4 Smirnov, V. Podhod Rossii k novoy strategii razvitiya EAES do 2045 g. [*Russia's approach to the new development strategy of the EAEU until 2045]*. Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Mezhdunarodnye otnosheniya. — 2023. — Vol. 16, № 4. — P. 320–329. [in Russian]

5 Sergi B.S. Putin's and Russian-led Eurasian Economic Union: A hybrid half-economics and half-political "Janus Bifrons." // Journal of Eurasian Studies. — 2018. — Vol. 9, № 1. — P. 52–60. 6 Hattori M. The Role of the Eurasian Economic Union in Trade and Industrial Policy of Russia // Russian and East European Studies. — 2016. — Vol. 45. — P. 135–155. [in English]

7 Hallbach U. Vladimir Putin's Eurasian Union: A new integration project for the CIS? German Institute for International and Security Affairs. — 2012, January. Available at: - URL: https://www.swp-berlin.org/publications/products/comments/2012C01_hlb.pdf [in English] (accessed: 13.07.2025).

8 Busygina I., Filippov M. Trade-offs and inconsistencies of the Russian foreign policy: The case of Eurasia // Journal of Eurasian Studies. — 2021. — Vol. 12, № 1. — P. 46–56. [in English]

9 Hatami T., Zargar A., Amini A. Iran and Eurasian Economic Union // Iranian Review of Foreign Affairs. — 2020. — Vol. 11, № 31. — P. 247–272. [in English]

10 Saud A., Kalim I. Eurasian Economic Union: Prospects and obstacles // Journal of European Studies. — 2020. — Vol. 36, № 2. — P. 11–23. [in English]

11 Gast A.-S. The Eurasian Economic Union – keeping up with the EU and China // Post-Communist Economies. — 2020. — Vol. 33, № 2–3. — P. 175–199. [in English]

12 Jarosiewicz A., Fischer E. The Eurasian Economic Union – more political, less economic. OSW Centre for Eastern Studies. — 2015, January 20. Available at: - URL: https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-commentary/2015-01-20/eurasian-economic-union-more-political-less-economic [in English] (accessed: 14.07.2025).

13 Guangqiang T., Wei L. Eurasian Economic Union (Russia) // Fang C., Nolan P. (eds.) Routledge Handbook of the Belt and Road. — Routledge, 2019. — P. 512–516. [in English]

14 Makarov I., Sokolova A. The Eurasian Economic Union and the Silk Road Economic Belt: Opportunities for Russia // International Organisations Research Journal. — 2016. — Vol. 11, № 2. — P. 40–57. [in English]

15 Graneheim U.H., Lindgren B.-M., Lundman B. Methodological challenges in qualitative content analysis: A discussion paper // Nurse Education Today. — 2017. — Vol. 56, № 1. — P. 29–34. [in English]

16 President of Russia. Plenary session of the Eurasian Economic Forum. — 2023, May 24. Available at: - URL: http://www.en.kremlin.ru/catalog/keywords/126/events/71198 [in English] (accessed: 16.07.2025).

17 President of Russia. Meeting of the Supreme Eurasian Economic Council. — 2022, May 27. Available at: - URL: http://www.en.kremlin.ru/events/president/news/68494 [in English] (accessed: 16.07.2025).

18 President of Russia. Beginning of the Supreme Eurasian Economic Council meeting in expanded format. — 2024, May 8. Available at: - URL: http://www.en.kremlin.ru/catalog/keywords/126/events/73992 [in English] (accessed: 16.07.2025).

19 President of Russia. Beginning of the Supreme Eurasian Economic Council meeting in restricted format. — 2024, May 8. Available at: - URL: http://www.en.kremlin.ru/catalog/keywords/126/events/73991 [in English] (accessed: 16.07.2025).

20 President of Russia. Speech by President of Russia at the restricted-format meeting of the Supreme Eurasian Economic Council. — 2023, December 25. Available at: - URL: http://www.en.kremlin.ru/catalog/keywords/126/events/73127 [in English] (accessed: 16.07.2025).

21 President of Russia. Address by President of Russia Vladimir Putin to heads of Eurasian Economic Union member states. — 2023, January 23. Available at: - URL: http://www.en.kremlin.ru/catalog/keywords/126/events/70380 [in English] (accessed: 16.07.2025).

22 President of Russia. Meeting of the Supreme Eurasian Economic Council. — 2023, May 25. Available at: - URL: http://www.en.kremlin.ru/catalog/keywords/126/events/71204 [in English] (accessed: 16.07.2025).

23 President of Russia. Meeting of the Supreme Eurasian Economic Council. — 2021, December 10. Available at: - URL: http://www.en.kremlin.ru/events/president/news/67334 [in English] (accessed: 16.07.2025).

24 President of Russia. Meeting of Supreme Eurasian Economic Council. — 2021, October 14. Available at: - URL: http://www.en.kremlin.ru/events/president/news/66927 [in English] (accessed: 16.07.2025).

25 President of Russia. Speech by President of Russia at the expanded-format meeting of the Supreme Eurasian Economic Council. — 2023d, December 25. Available at: - URL: http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/73128 [in English] (accessed: 16.07.2025).

26 Ovcharenko D.V. Prospects for the development of the EAEU amid a confrontation between Russia and the West // Post-Soviet Issues. — 2024. — Vol. 10, № 4. — P. 356–364. [in English]

27 Adarov A. Eurasian economic integration: impact evaluation using the gravity model and the synthetic control methods // Review of World Economics. — 2022. — Vol. 159. — P. 467–504. [in English]

28 Kot V., Barsukova A., Strielkowski W., Krivko M., Smutka L. International trade in the post-Soviet space: Trends, threats, and prospects for the internal trade within the Eurasian Economic Union // Journal of Risk and Financial Management. — 2022. — Vol. 16, № 16. [in English]

29 Tsygankov A. Russia, Eurasia and the Meaning of Crimea // Europe-Asia Studies. — 2022. — Vol. 74, № 9. — P. 1551–1573. [in English]

30 Esikov S.N. Problemy integratsii Rossii v mirovoye khozyaystvo i yeye ekonomicheskaya bezopasnost *[Problems of Russia's integration into the world economy and its economic security]*. Progressivnaya ekonomika. — 2024. — № 2. — S. 62–77. [in Russian]

31 Akhmedzyanov R.R., Nevadovskaya I.E., Novikov A.P. The role of transport logistics in ensuring international trade of the EAEU countries // Ekonomika i Upravlenie: Problemy, Resheniya. — 2024. — Vol. 5/8(146). — P. 81–86. [in English]

32 Andronova I. Eurasian Economic Union: Opportunities and Barriers to Regional and Global Leadership // International Organisations Research Journal. — 2016. — Vol. 11, № 2. — P. 7–23. [in English]

33 Flockhart T., Korosteleva E.A. War in Ukraine: Putin and the multi-order World // Contemporary Security Policy. — 2022. — Vol. 43, № 3. — P. 466–481. [in English]

34 Libman A. Russian power politics and the Eurasian Economic Union: The real and the imagined // Rising Powers Quarterly. — 2017. — Vol. 2, № 1. — P. 81–103. [in English]

35 Korhonen I., Simola H. How Important Are Russia's External Economic Links? // Asian Economic Papers. — 2022. — Vol. 21, № 2. — P. 1–13. [in English]

Information about the author

Saeed Khavarinejad – **corresponding author**, PhD student in international relations, Department of World Politics, National Research Tomsk State University, Tomsk, Russian Federation

E-mail: azadazadazadi@yahoo.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0009-7941-5551

Информация об авторе

Саид Хаваринежад – **основной автор**, аспирант по международным отношениям, Кафедра мировой политики, Национальный исследовательский Томский государственный университет, Томск, Российская Федерация

E-mail: azadazadazadi@yahoo.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0009-7941-5551

Авторлар туралы ақпарат

Саид Хаваринежад – **негізгі автор**, халықаралық қатынастар бойынша докторант, Дүниежүзілік саясат кафедрасы, Томск ұлттық зерттеу мемлекеттік университеті, Томск, Ресей Федерациясы

E-mail: azadazadazadi@yahoo.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0009-7941-5551

IRSTI 03.20 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.02**
UDK 091/093

B.Ensepov[1]* , S.Tokbolat[2]

[1] S. Seifullin Kazakh Agro-Technical Research University
Astana, Republic of Kazakhstan
[2] Sh. Murtaza International Taraz University
Taraz, Republic of Kazakhstan
*e-mail: ensepov_81@mail.ru

THE ROLE OF THE RAIM FORTRESS IN THE ESTABLISHMENT OF RUSSIAN IMPERIAL AUTHORITY IN THE SYR DARYA REGION

Abstract

This article examines the strategic significance of the Raim Fortress in the Russian Empire's expansion into the lower Syr Darya region during the mid-nineteenth century. The purpose of the article is a comprehensive criminal law and criminalistic analysis of the participation of citizens of Kazakhstan in foreign armed conflicts, identifying gaps and problems of legal regulation and law enforcement practice. The study aims to analyze the political and military motivations behind the construction of the fortress and to evaluate its role within the broader system of Russian imperial frontier policy in the Kazakh steppe and Central Asia. The research examines how the Russian administration sought to consolidate its authority in the Aral Sea region after the failure of direct military campaigns and the increasing instability along the imperial frontier. The study is based on the analysis of archival materials from several repositories, including the State Archive of the Orenburg, the Central State Archive of Uzbekistan, and Kazakhstan. The methodological framework of the research relies on the principles of historicism, systematic analysis, and comparative historical methods, which allow the Raim fortress to be examined within the wider network of Russian military-administrative fortifications in the steppe. The results demonstrate that the construction of the Raim Fortress in 1847 represented an important stage in the transformation of Russian frontier policy from episodic military campaigns toward the systematic establishment of fortified bases that combined military, administrative, and logistical functions. The fortress served not only as a defensive installation but also as a strategic center for controlling caravan trade routes and supporting further imperial expansion toward the interior regions of Central Asia.

The study concludes that the Raim Fortress played a crucial role in consolidating Russian influence in the Aral Sea region and in creating the infrastructural conditions necessary for subsequent military operations along the Syr Darya.

Keywords: Russian Empire, Raim Fortress, Syr Darya region, imperial frontier policy, Kazakh steppe, Central Asian khanates, military fortifications.

Introduction

The expansion of the Russian Empire into the Kazakh steppe and Central Asia during the first half of the nineteenth century constituted part of a broader process of imperial frontier formation and the consolidation of military-administrative control over the peripheral regions of Eurasia. For the imperial authorities in St. Petersburg, the Kazakh steppe represented a strategically significant zone that ensured the security of the empire’s southern borders, enabled control over caravan trade routes, and provided a gateway for further political and military penetration into the states of Central Asia. From the early nineteenth century onward, the Russian government consistently sought to incorporate the territories of the Kazakh steppe into the imperial administrative system, treating the Kazakh zhuzes as formally subordinated political entities within the sphere of imperial influence.

In practice, however, the political situation within the steppe differed significantly from the expectations of the imperial administration. Kazakh society retained a complex socio-political structure based on tribal and clan affiliations, within which the influence of tribal elites and the military prestige of prominent batyrs often constrained the authority of khans and sultans. As a result, the mechanisms the Russian government used to govern the region frequently proved ineffective. The persistence of decentralized power structures within Kazakh society limited the capacity of imperial authorities to establish stable political control across the vast steppe territories.

Initially, the Russian administration attempted to manage the region indirectly through the institution of the khanate in the Junior Zhuz. It was assumed that the khans would serve as intermediaries between the imperial government and the nomadic population, ensuring political loyalty and maintaining order along the frontier. However, this model of governance soon revealed its limitations. A significant portion of Kazakh clans did not recognize the authority of the khans, while internal rivalries and competing political interests weakened centralized leadership within the khanate. Even after the abolition of the khanate system and the introduction of a new administrative structure based on sultan-rulers appointed under imperial supervision, the situation did not substantially improve. Despite the presence of Russian military garrisons and Cossack detachments along the frontier, imperial authorities struggled to exercise effective control over nomadic communities, frequently resorting to punitive expeditions deep into the steppe.

The situation was further complicated by active resistance from segments of the Kazakh elite and tribal leaders who opposed the expansion of Russian authority. Armed groups periodically attacked Russian frontier settlements and Kazakh clans aligned with the imperial administration. These activities were often supported by neighboring Central Asian polities, most notably the Khiva Khanate. During the first half of the nineteenth century, Khiva represented one of the principal political obstacles to the expansion of Russian influence in the territories of the Junior Zhuz and the Aral Sea region. The rulers of Khiva sought to preserve their political and economic influence among Kazakh tribes by encouraging resistance to Russian expansion and by utilizing the steppe as a buffer zone separating their domains from the advancing imperial frontier.

In an effort to resolve the problem of frontier instability and strengthen its position in the region, the Russian government organized a major military campaign against the Khiva Khanate in 1839-1840 under the authority of Nicholas I. However, the expedition failed, revealing the limitations of relying solely on direct military force in the vast, logistically challenging steppe. The campaign demonstrated the absence of reliable supply routes, communication lines, and permanent operational bases that were necessary to sustain military operations and ensure a stable imperial presence in the region [1].

In the aftermath of this failure, the Russian administration began to reconsider its expansion strategy in the steppe. A growing consensus emerged within military and governmental circles that long-term control over the region required the gradual establishment of a network of fortified military outposts. These installations were intended not only to serve as defensive structures but also to function as logistical bases for military operations, administrative centers for frontier governance, and checkpoints for regulating caravan trade and regional communications. By creating such fortified nodes, the empire aimed to consolidate its presence incrementally while extending its influence deeper into the steppe.

Within this strategic framework, the 1840s witnessed the construction of several new military fortifications in the interior of the Kazakh steppe, including the Irgiz and Turgai fortifications. These installations strengthened Russian control over key steppe routes and established intermediate bases between the Orenburg defensive line and the southern frontier regions. At the same time, imperial authorities increasingly recognized the strategic importance of advancing toward the lower reaches of the Syr Darya. Control over this region would provide access to the Aral Sea basin and create favorable conditions for further expansion toward the Central Asian khanates.

As a result, in 1847, the Russian government established a new military fortification at the mouth of the Syr Darya known as the Raim fortress. This installation became one of the most significant forward outposts of the Russian imperial frontier in the Aral Sea region. Its construction marked a transition toward a new stage in imperial policy, characterized by the systematic consolidation of military-administrative infrastructure designed to facilitate further territorial expansion.

Despite the significant role played by the Raim Fortress in the advance of the Russian Empire toward the lower reaches of the Syr Darya and the Aral Sea, this subject remains insufficiently explored in modern historiography. In pre-revolutionary Russian scholarship, the fortress was largely examined from a narrow military-strategic perspective. Authors of that period

primarily focused on operational aspects of frontier policy, logistical organization of military campaigns, and the tactical significance of fortifications in imperial expansion. As a result, the broader political, administrative, and socio-economic implications of the establishment of Raim received only limited attention.

During the Soviet period, the study of Russian expansion into the Kazakh steppe developed predominantly within the interpretative framework of Marxist historiography. Research was largely oriented toward the analysis of colonial exploitation, socio-economic transformations, and the resistance of local populations to imperial rule. Scholars such as Nikolai Khalfin and Vladimir Basin made important contributions to the study of nineteenth-century processes in the Kazakh steppe [2]. Their works significantly expanded the empirical base of research by introducing archival materials and analyzing socio-economic developments in the region. However, the primary emphasis of these studies remained on class relations, economic change, and anti-colonial movements, while the strategic role of specific military installations such as the Raim fortress was not analyzed in detail [3].

Following the dissolution of the Soviet Union, scholarly interest in the history of imperial expansion in Central Asia and the Kazakh steppe increased substantially. Post-Soviet historiography began to reassess many aspects of Russian colonial policy using broader methodological approaches and newly accessible archival sources. Researchers such as Mukhtar Abdirov and Serik Mashimbayev examined the mechanisms of military colonization and the institutional role played by Cossack forces in establishing imperial authority in the frontier regions [4]. Their works emphasized the structural mechanisms through which the Russian administration consolidated control over steppe territories, including the construction of military lines, the settlement of Cossack communities, and the gradual integration of local elites into imperial administrative structures [5].

At the same time, contemporary Western historiography has contributed important analytical perspectives on Russian imperial expansion in Central Asia. In particular, the works of Alexander Morrison have analyzed Russian expansion within the broader context of nineteenth-century imperial competition and frontier governance [6]. Such studies place the Russian advance into the Kazakh steppe within the wider geopolitical dynamics of Eurasian imperial rivalries and the transformation of borderlands into zones of administrative integration and military control.

A noteworthy contribution to the study of Raim and other early Russian fortifications in the region is the research conducted by Alexander Morrison, A. R. Sabitov, and E. Yu. Demidova, which focuses on the graphical reconstruction of two major Russian military fortifications of the nineteenth century in southern Kazakhstan, the Raim fortress and the Fort Verny [7]. The primary aim of this study is to reconstruct the physical appearance and architectural layout of these fortifications, whose original structures have largely disappeared due to the passage of time and modern urban development. According to the findings presented in this research, the Raim fortress, also known historically as the Aral fortification, was established in 1847 and became the first Russian stronghold on the Syr Darya. The fortress served not only as a military outpost but also as a major base for exploring the Aral Sea region. The reconstruction of the fortress was carried out using digital graphic modeling techniques developed by students of the Kazakh Leading Academy of Architecture and Civil Engineering. The reconstruction relied on a combination of archival documentation, field investigations, and historical visual materials. The authors emphasize that this reconstruction represents an intermediate stage in the broader effort to reconstruct the material environment and settlement patterns of the region during the early phase of Russian colonial expansion.

Nevertheless, despite the growing body of research devoted to Russian imperial expansion in Central Asia, the role of the Raim fortress as a key element in the initial phase of Russian penetration toward the Syr Darya basin and the Aral Sea has not yet been comprehensively analyzed. A systematic examination of the political, military, and infrastructural significance of this fortress, therefore, remains an important task for contemporary historiography.

Against this background, the central research problem of the present article is to determine the strategic objectives that underpinned the construction of the Raim fortress and to evaluate its role in the formation of the Russian military-administrative system in the Syr Darya region.

Accordingly, the central research question of this study concerns the political and military objectives that motivated the construction of the Raim fortress and the role this fortification played in facilitating the establishment of Russian imperial control over the lower reaches of the Syr Darya. The article argues that the construction of the Raim fortress should not be interpreted merely as a defensive reaction to frontier instability or local resistance. Rather, it constituted an integral component of a broader imperial strategy aimed at the gradual penetration of Central Asia through the establishment of a network of military-administrative strongholds designed to control key communication routes across the steppe as well as the waterways of the Syr Darya and the Aral Sea. Within this strategic framework, the fortress functioned not only as a military installation but also as an operational base that enabled the consolidation of imperial authority in the Aral Sea region and created the logistical conditions for further expansion toward the Central Asian khanates.

This study aims to analyze the strategic preconditions, political motivations, and historical significance of the construction of the Raim fortress within the broader context of the Russian Empire's expansionist policy in the lower Syr Darya region during the mid-nineteenth century. In order to achieve this aim, the article examines the political situation in the Kazakh steppe and the Aral Sea region on the eve of the fortress's construction, explores the decision-making process within the imperial administration that led to the establishment of the stronghold, analyzes the military and strategic functions assigned to the Raim fortification within the system of Russian frontier defenses, and evaluates the reactions of the Kazakh population as well as neighboring Central Asian states to the emergence of this new imperial outpost.

The object of the research is the broader process of the expansion of Russian military-administrative control across the Kazakh steppe during the first half of the nineteenth century. The subject of the research is the construction and subsequent functioning of the Raim fortress as a key instrument of the imperial strategy aimed at consolidating control over the lower Syr Darya region.

The scientific novelty of the study lies in its comprehensive examination of the Raim fortress within the wider strategic framework of Russian imperial expansion into Central Asia. Drawing upon archival materials and contemporary historiographical debates, the article reinterprets the fortress not merely as a localized military structure but as a multifunctional military-administrative center that played a decisive role in establishing the Russian line of control in the Aral Sea region and in preparing the subsequent advance of the empire toward the interior of Central Asia.

Materials and methods of the research

The empirical foundation of the study is based on the systematic analysis of primary archival sources preserved in several major archival repositories. A significant portion of the materials used in this research was obtained from the State Archive of the Orenburg Region of the Russian Federation, which contains documentation related to the military administration of the Orenburg frontier. These records include reports on the settlement of Cossack populations in newly established fortresses along the Syr Darya, correspondence concerning frontier security, and documents describing conflicts involving Russian forces and the Central Asian polities of the nineteenth century.

Additional archival evidence was examined in the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan, particularly within Fund No. 715, which contains documents relating to the diplomatic and military activities of the Russian administration in Central Asia. These materials include reports concerning the Khiva campaign of 1839–1840 led by Vasily Perovsky, correspondence between Russian officials and Central Asian rulers, as well as administrative documentation concerning the planning and construction of frontier fortifications. The documents also provide important information regarding the impact of Russian military expansion on local tribal communities and regional political dynamics.

Important materials were also consulted in the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. Fund No. 4 contains extensive documentation related to the policies of the Orenburg General-Governorship, including military-administrative directives, reports of the Orenburg Border Commission, and documents reflecting both the internal administrative practices of the Russian frontier authorities and their interactions with neighboring Central Asian states such as the Khiva Khanate. These records offer valuable insights into the administrative mechanisms through which imperial authorities attempted to regulate political relations with the Kazakh steppe and to consolidate their authority in the region.

Furthermore, archival materials from Fund No. 383 were used to reconstruct aspects of the social and political life of the populations inhabiting the Syr Darya region. These documents contain ethnographic observations, administrative reports, and correspondence related to the local communities whose territories became incorporated into the expanding Russian frontier system. Taken together, these archival sources allow for a more nuanced reconstruction of the historical context surrounding the establishment of the Raim fortress and its role within the broader imperial strategy in Central Asia.

Methodologically, the research is grounded in the principles of historical analysis, including the principles of historicism, systematicity, and source criticism. The principle of historicism allows the examined events to be interpreted within the broader context of nineteenth-century imperial frontier policy. A systematic approach is employed to analyze the interconnected political, military, and administrative factors that shaped the construction and functioning of the Raim fortress. Comparative analysis is used to situate the fortress within the wider system of Russian frontier fortifications established across the Kazakh steppe during the same period.

Results and their discussion

From the beginning of the nineteenth century, the Russian Empire consistently pursued a policy aimed at strengthening its political and administrative control over the Kazakh steppe. Imperial authorities regarded the territories inhabited by the Kazakhs as formally incorporated into the empire through earlier diplomatic arrangements concluded with steppe elites, particularly the rulers of the Junior Zhuz. In practice, however, the imperial government faced serious difficulties in establishing effective authority over the region. The nomadic structure of Kazakh society, the autonomy of individual clans, and the vast geographical space of the steppe significantly complicated administrative governance.

Initially, imperial policy relied on a system of indirect rule through the institution of Kazakh khans, who were expected to serve as intermediaries between the Russian administration and the nomadic communities of the steppe. Through these rulers, the empire sought to expand its influence into the interior regions and regulate relations among the various tribal groups. Nevertheless, this system proved unstable and only partially effective, as many clans did not fully recognize the authority of the khans and instead followed their own local leaders.

Even after the abolition of the khanate system in the early nineteenth century and its replacement by a new administrative structure based on sultans-rulers supported by the imperial administration, the situation remained complex. A considerable number of Kazakh clans of the Junior Zhuz continued to resist imperial authority despite the fact that the Russian government supported pro-imperial rulers by providing them with detachments of the Ural Cossack Host for punitive expeditions into the interior of the steppe. These military measures were intended to suppress opposition and consolidate imperial governance; however, their effectiveness remained limited due to the mobility of nomadic groups and the persistence of local political autonomy.

Resistance to imperial authority was also expressed through the activities of influential leaders of individual clans who rejected Russian domination. These groups periodically carried out raids on Russian frontier settlements as well as on Kazakh communities that had accepted imperial authority. Such actions were often encouraged or supported by the neighboring Khiva Khanate, which played an important role in the political dynamics of the region. The Khiva Khanate constituted one of the principal obstacles to the uninterrupted expansion of Russian power into the territories inhabited by the Aral Kazakhs of the Junior Zhuz, as it maintained political and economic influence over several steppe groups.

An attempt by the Russian government to resolve the problem of frontier security through direct military intervention was undertaken during the Khiva campaign of 1839-1840, organized under the command of Vasily Perovsky. Despite significant preparation, the expedition ended in failure, demonstrating the limitations of large-scale military operations in the steppe environment without the support of a stable logistical infrastructure and permanent military bases [8]. Nevertheless, the strategic objective of subordinating the Kazakh steppe remained unchanged. The imperial administration, therefore, concluded that the pacification of the steppe and the consolidation of imperial authority should be achieved through the gradual establishment of a network of military fortifications within the interior regions of the steppe.

In accordance with this strategy, the Russian government began to develop a system of frontier fortifications designed to perform several key functions, including military defense, administrative control, logistical support for further expansion, and supervision of caravan trade routes. Within this framework, plans were formulated to construct a number of fortified positions in the steppe. Among the earliest initiatives was the proposal to establish three fortifications in the regions of Irgiz, Turgay, and along the Temir River. These fortifications were intended to create a defensive line that would facilitate deeper military penetration into the steppe territories [9].

By the mid-1840s, the focus of the Russian administration had gradually shifted from the Khiva Khanate toward the Kokand Khanate. Internal political instability within the Kokand Khanate, characterized by prolonged civil conflicts, as well as military pressure from the Emirate of Bukhara, created favorable conditions for such a strategic reorientation. Analytical assessments conducted by imperial authorities indicated that the defensive capabilities of the Kokand Khanate were relatively weak, which encouraged the Russian government to consider more active military initiatives in the Syr Darya region.

In preparation for a possible military campaign, the imperial administration organized extensive topographical reconnaissance. On 10 January 1846, a reconnaissance expedition consisting of approximately two hundred Cossacks from the Ural Host was dispatched under the command of Captain Schultz, together with the military topographer Lemm. The expedition was tasked with surveying the lower reaches of the Syr Darya and identifying a suitable location for the construction of a fortress.

During this reconnaissance mission, Captain Schultz was assigned several important tasks. These included mapping the shortest routes from the Ural frontier fortifications to the Syr Darya region, determining an appropriate site for a new fortress in the lower reaches of the river, assessing the navigability of the river for transport vessels, and identifying territories suitable for the settlement of Cossack populations. The results of this reconnaissance significantly contributed to the preparation for the establishment of a permanent Russian military presence in the region [10].

Following the successful completion of this expedition, which provided valuable information about a region that had previously remained insufficiently explored by Russian authorities, the Orenburg governor-general Vasily Obruchev submitted a proposal to the imperial government advocating the construction of a fortress in the lower Syr Darya. In a confidential report addressed to the Minister of War in January 1847, Obruchev emphasized the strategic importance of this project. According to his assessment, the proposed fortress would enable imperial authorities to exercise control over approximately six thousand Kazakhs while simultaneously serving as an important link connecting the European regions of Russia, Western Siberia, the Kazakh steppe, and the Central Asian centers of Bukhara and Khiva [11].

Obruchev further argued that the establishment of the fortress would significantly strengthen Russian influence in Central Asia by creating a frontier position between the Kokand and Khiva khanates. In addition, it would enable the Russian administration to supervise the principal caravan trade routes leading toward Bukhara and Khiva, while simultaneously reducing the potential military threat posed by these neighboring states. This proposal clearly reflected the geopolitical ambitions of the imperial government and its intention to consolidate strategic control over the Syr Darya region for both political and economic purposes [12].

Even before Obruchev's proposal, similar ideas had already been expressed within the imperial administration. On 4 March 1840, the Minister of the Navy, Alexander Menshikov, advocated the construction of fortifications in the Syr Darya region as a means of securing Russian influence in Central Asia. Menshikov justified this initiative by referring to the broader geopolitical context, particularly the advance of British forces into Kabul and their growing proximity to Bukhara. In his view, the navigability of the Syr Darya created an opportunity for Russia to extend its influence along the river system toward the Amu Darya and potentially to the borders of Afghanistan [13].

This directive encouraged imperial military officials to elaborate plans for the creation of a chain of fortifications along the Syr Darya. The objectives of this policy were multifaceted. On the one hand, the empire sought to strengthen its authority over local Kazakh populations and consolidate control over the broader territories of the Junior Zhuz. On the other hand, the Russian government aimed to neutralize potential threats from neighboring Central Asian states such as Kokand, Khiva, and Bukhara while simultaneously expanding its influence over them. Control over the caravan trade routes passing through the region was also considered strategically important, as these routes represented key channels of economic and political influence.

Despite these strategic considerations, the proposal to construct a fortress in the lower Syr Darya generated considerable debate within the imperial administration. Several influential officials, including the Minister of Foreign Affairs Karl Nesselrode, the naval minister Menshikov, and the Orenburg governor-general Obruchev, expressed concerns regarding the possible consequences of such a project. In particular, they feared that the establishment of a new fortress might provoke hostility from neighboring Central Asian states and impose significant financial burdens on the imperial treasury.

In response to these concerns, the Russian emperor Nicholas I emphasized the importance of taking advantage of the favorable geopolitical circumstances. He warned that delaying the construction of the fortress could ultimately result in greater financial expenditures and strategic difficulties in the future. Consequently, the emperor ordered that the fortress be constructed in the summer of 1847 and allocated a budget of 71,327 rubles for the project. Plans were also made to station military specialists in the new fortress and to settle approximately fifty Cossack families from the Ural Host within its territory [14].

This imperial directive clearly reflected the strategic vision of the Russian government, which regarded the planned fortress as an important element in future military operations in Central Asia. The fortress, later known as the Raim Fortress, was therefore conceived not merely as a defensive installation but as a key instrument for expanding imperial influence in the Aral region.

Shortly before the construction of the fortress began in 1847, the imperial government attempted to reassure the authorities of the Khiva Khanate that the project was intended to strengthen peaceful relations. Russian officials referred to earlier diplomatic contacts and sought to avoid provoking a direct confrontation similar to the tensions that had preceded the Khiva campaign. As part of this diplomatic initiative, the imperial government planned to dispatch Colonel Ivanin of the General Staff to Khiva as a special envoy in order to prevent potential opposition to the construction of the fortress.

Nevertheless, the implementation of the Russian fortification policy in the Syr Darya region occurred in a highly tense political environment. The local Kazakh population reacted with considerable hostility to the construction of imperial fortresses, perceiving them as instruments of colonial expansion. As a result, the imperial authorities were forced to postpone certain diplomatic initiatives, including the planned embassy mission.

At the same time, the construction of the Raim Fortress contributed to a noticeable deterioration in relations between the Russian Empire and the Khiva Khanate. The Khivan ruler Muhammad Amin Khan actively encouraged the Kazakhs of the Junior Zhuz to resist the construction of the fortress. In addition, he suspended trade relations with Russian merchants and conducted active propaganda among the steppe population aimed at opposing Russian expansion.

An examination of archival materials indicates that the Khiva Khanate deliberately supported the resistance movement of the Kazakhs inhabiting the Syr Darya region. Such support was motivated by the desire to prevent the further advance of Russian military forces toward Khivan territories. Evidence of this policy can be found in a confidential letter written by the Orenburg Governor-General Vasily Obruchev to the Minister of War on 6 May 1847. In this correspondence, Obruchev reported that several Kazakh communities wintering in the Kuandaria region had migrated toward the right bank of the Syr Darya and settled in the Karakum area. According to his report, these Kazakh groups began organizing armed detachments after receiving special instructions from the Khivan authorities to resist Russian troops should they appear along the Syr Darya.

Faced with the danger that anti-Russian resistance among the Kazakhs might expand, Obruchev attempted to contain the situation through a combination of political and administrative measures. One of the traditional methods employed by the imperial administration involved the distribution of privileges, rewards, and official recognition to influential Kazakh clan leaders who were willing to cooperate with Russian authorities. Through such measures, the tsarist administration sought to secure the loyalty of local elites and obtain their support for the construction of the fortress.

Nevertheless, the growing hostility among the Kazakh population compelled Obruchev to strengthen the composition of the military expedition assigned to construct the Raim fortress. According to archival records, the expedition included 9 staff officers, 100 senior officers, 332 non-commissioned officers, 5,985 soldiers, 756 irregular troops, and more than one thousand Bashkir auxiliaries [15]. The considerable size of this force reflects the level of concern within the imperial administration regarding potential resistance in the region.

The management of the fortress was entrusted to Lieutenant Colonel Erofeev, an experienced officer who had previously participated in several military campaigns. At the same time, Subhankulov, an adviser to the Orenburg Border Commission, was assigned the task of gathering detailed information about the Kazakh population of the Syr Darya region and establishing communication between local communities and the imperial administration. These administrative measures illustrate the broader colonial strategy of combining military control with intelligence gathering and political mediation.

Despite these efforts, resistance among the Kazakhs did not diminish and gradually escalated into open confrontation. Kazakh groups frequently attacked Russian merchants and supply convoys, refused to pay the so-called “smoke tax,” and in some cases migrated en masse toward Khivan territory. According to reports by Lieutenant General A. E. Tolmachev, several Kazakh clan leaders convened a council at which they resolved to resist Russian troops and attack Russian commercial caravans. To implement these decisions, prominent leaders such as Eset Kotibaruly and Zharas Otenov traveled to Bestamak to organize resistance [16].

Archival correspondence also indicates that figures such as Eset Kotibaruly and Zharas Oteuly played an active role in mobilizing Kazakh resistance against the colonial policies of the Russian Empire and opposed the advance of Russian forces toward the Aral region. The historian Vasily Grigoriev described Eset Kotibarov’s defiance, noting that he refused to provide camels for Russian military expeditions directed against Ak-Mechet Fortress. According to Grigoriev, Eset successfully avoided capture by Russian troops and spent several years moving across remote areas of the steppe beyond the reach of imperial authorities [17].

The uprising led by Eset Batyr was rooted in deeper structural causes associated with the colonial policies of the Russian Empire. During the first half of the nineteenth century, the expansion of imperial administrative control in the territories of the Junior Zhuz was accompanied by increasing military pressure, restrictions on traditional political institutions, and growing economic dependence on the imperial system. These processes significantly affected the traditional way of life of the Kazakh population and created conditions for widespread dissatisfaction and resistance [18].

Following the completion of the Raim fortress, further steps were taken to strengthen Russian military and logistical capabilities in the region. On 11 July 1847, in accordance with

directives issued by the imperial authorities, the vessels “Nikolay” and “Konstantin” were launched into the waters of the Aral Sea. Command of these ships was entrusted to Lieutenant Alexey Butakov, who later played an important role in the exploration of the Aral Sea.

Soon after the establishment of the fortress, military clashes occurred in the surrounding region. In early May 1848, the fortress was attacked by forces consisting of Khivan warriors and Kazakh fighters, resulting in the capture of several Russian soldiers. Later that month, approximately six hundred Khivan troops attacked a Russian detachment commanded by Ensign Yakovlev, which was stationed about sixty versts from the fortress. Despite the numerical superiority of the attackers, Yakovlev’s detachment successfully repelled seven successive assaults. When the Khivan forces learned that reinforcements were approaching, they withdrew.

Another attack occurred in August, when a combined force of approximately 1,500 Kazakhs and Khivans attempted to seize a supply convoy en route to the fortress. The convoy was guarded by a detachment under Military Sergeant Ivanov. Despite the limited size of his force, Ivanov, supported by Cossack soldiers and a single artillery piece, managed to repel the attackers and force them to retreat. During this engagement, the Khivan forces reportedly suffered around fifty casualties while capturing seven Cossack soldiers.

In 1849, the Khivan authorities attempted to resolve the escalating conflict through diplomatic channels. The Khiva Khan dispatched an embassy headed by Haji Mehrem Allaberdiev to the Russian administration in Orenburg. The envoy demanded the withdrawal of Russian troops and naval vessels stationed at Raim and Novo-Petrovsky Fort [19]. The Russian government, however, rejected these demands, arguing that the Kazakh populations of the region had long been under Russian sovereignty.

Instead of reducing its presence, the imperial administration considered expanding its naval capabilities in the Aral Sea region. Plans were made to construct additional vessels, including a new ship and a steam-powered barque intended for navigation along the Syr Darya. The deployment of such vessels had considerable political and strategic significance for the tsarist government, as it allowed the empire to strengthen its control over the Kazakh steppe by utilizing the river system as a logistical and military corridor.

In response, the Khiva Khan intensified his efforts to mobilize resistance within the Kazakh steppe. He continued to provide support to Kazakh groups opposing Russian expansion and encouraged further resistance against the advance of imperial forces along the Syr Darya. In one of his letters addressed to Kazakh leaders and warriors of the Junior Zhuz, the Khivan ruler declared his readiness to mobilize a large army and personally lead a campaign if necessary. At the same time, he called upon the Kazakh batyrs and clan leaders to unite, take up arms, and assist in resisting Russian expansion, promising recognition and rewards for those who participated in the struggle [20].

To prevent the advance of the tsarist army into their territories, representatives of the Khiva Khanate visited Kazakh settlements, urging local populations to initiate widespread uprisings against Russian forces. Simultaneously, Khivan troops, often allied with Kazakh rebels, intensified attacks on Russian reconnaissance units and villages under imperial influence. Prominent Kazakh leaders, including Eset Kotibaruly–highly regarded by Khiva–and other sultans opposed to Russian rule, circulated letters among the clans of the Junior Zhuz. When Cossacks led by Milyutin and Batyrashkin arrived to fish on the Tamdy River, a group of one hundred individuals led by Bukarbai Estekbayuly, son of Baikadam, and Suyindik ambushed them, killing two Cossacks and capturing the remaining three, who were taken to Kokand [21].

Leaders such as Eset Kotibaruly, Azbergen Munaytpasuly, and Zharas Oteuly not only disseminated letters advocating resistance but also actively participated in combat operations against the colonial policies of the Russian Empire, consistently opposing the advance of tsarist forces toward the Syr Darya region. Each step taken by the Russian Empire along the Syr Darya represented a broader strategy aimed at the eventual subjugation of the entire Kazakh steppe, which was central to imperial objectives in extending dominion over the Central Asian khanates, East Turkestan, and other Asian territories, while simultaneously undermining the interests of European rivals, particularly Great Britain. Consequently, the Kazakh steppe, and specifically the

Syr Darya region, became the most strategically significant area in the foreign policy calculus of the Russian Empire, prompting the tsarist administration to deploy extensive military, administrative, and logistical resources to achieve its objectives.

The construction of the Raim Fortress was a pivotal military initiative, granting Russian forces a strategic foothold within the territory of the Kokand Khanate and enabling operational conditions critical for the eventual capture of Akmeshit, the most formidable Kokand stronghold along the Syr Darya. The strategic value of the fortress is explicitly highlighted in contemporary documentation: "A favorable period has come. The flotilla in the Aral Sea and the Raim fortress became the main point of attack against Akmeshit" [22].

Both the Kokand and Khiva khanates, weakened by underdeveloped economies, limited military capabilities, and entrenched pre-modern political structures, were unable to resist the advances of the Russian Empire effectively. Persistent internal strife within the Kokand Khanate, coupled with uprisings by Turkmen and Karakalpak groups within the Khiva Khanate, and compounded by ongoing rivalries and conflicts among the Khiva, Bukhara, and Kokand states, severely limited their capacity to organize a coordinated defense. The absence of mutual solidarity among these Central Asian khanates created a geopolitical environment conducive to the unhindered expansion of Tsarist forces into Central Asia via the Syr Darya region, facilitating Russia's broader imperial objectives.

Conclusion

The construction of the Raim Fortress in 1847 represented a critical juncture in the Russian Empire's strategic expansion into the Kazakh steppe and the lower Syr Darya region. Far from being a mere military outpost, the fortress functioned as a multifunctional instrument of imperial policy, integrating military, administrative, and logistical objectives. By establishing a permanent presence in the region, the Russian administration sought not only to secure control over local Kazakh clans of the Junior Zhuz but also to project power toward the Central Asian khanates of Kokand and Khiva, thereby shaping the geopolitical balance in the Aral Sea region.

Archival evidence demonstrates that the fortress served as a focal point for both coercive and integrative measures: it facilitated punitive expeditions, enabled the settlement of Cossack detachments, and provided a platform for monitoring trade routes, while simultaneously creating opportunities for diplomatic engagement with neighboring powers. The persistent resistance of local Kazakh leaders, often supported by Khiva, underscores the contested nature of Russian expansion and highlights the complex interplay of local agency and imperial ambition.

The strategic, political, and military significance of the Raim Fortress lies in its role as a linchpin of the Russian imperial frontier. It provided the infrastructure for subsequent campaigns, enabled the establishment of administrative networks, and ensured the gradual subjugation of the steppe, setting the stage for the integration of the region into the imperial economic and political system. By analyzing the Raim Fortress within the broader framework of Russian expansionist strategy, this study contributes to a more nuanced understanding of imperial consolidation in Central Asia, revealing the multifaceted mechanisms through which the Russian Empire extended its authority and navigated local and regional resistance.

Ultimately, the Raim Fortress exemplifies the combination of military foresight, administrative planning, and geopolitical calculation that characterized Russian policy in the mid-nineteenth century. Its construction and operation illuminate the processes by which frontier fortifications were not merely defensive installations but central instruments in the orchestration of imperial expansion, control, and influence across contested territories.

REFERENCES

1 Morrison A. Twin Imperial Disasters: The Invasions of Khiva and Afghanistan in the Russian and British Official Mind, 1839–1842 // Modern Asian Studies. – 2014. – Vol. 48. – №1. – P. 253–300.

2 Халфин Н.А. Россия и ханства Средней Азии. – Москва: Наука. –1974. – 408 с.

3 Сүлейменов Б.С., Басин В.П. Казахстан в составе России в XVIII – нач. XX в. – Алматы: Наука – 1981. – 247 с.

4 Абдиров М. Завоевание Казахстана царской Россией и борьба казахского народа за независимость (Из истории военно-казачьей колонизации края в конце XVI – начале XX вв.). – Астана: Елорда. – 2000. – 304 с.

5 Мәшімбаев С.М. Патшалық Ресейдің отарлық саясаты. – Алматы: Санат. – 1994. – 135 б.

6 Morrison A. The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914. – Cambridge: Cambridge University Press. – 2021. – 613 p.

7 Моррисон А.С., Сабитов А.Р., Демидова Е.Ю. Российские укрепленные поселения Раим и Верный. Графическая реконструкция // Вестник Тюменского государственного архитектурно-строительного университета. – 2015. – №3. – С. 73–79.

8 Morrison A. Camels and Colonial Armies: The Logistics of Warfare in Central Asia in the Early 19th Century // Journal of the Economic and Social History of the Orient. – 2014. – Vol. 57. – №4. – P. 443–485.

9 Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ӨРОМА). – 2015. 715-қ., 1-т., 6-іс. – 5 п.

10 Ресей Федерациясы Орынбор облыстық мемлекеттік архиві (РФ ООМА)– 2014.-6-қ., 10-т.,5873-іс. – 4 п.

11 Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ӨРОМА). – 2020.-715-қ., 1-т., 2-іс. – 124 п.

12 Ресей Федерациясы Орынбор облыстық мемлекеттік архиві (РФ ООМА). – 2012.-6-қ.,10-т.,6024-іс.– 2 п.

13 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚРОМА). –2013. 4-қ., 1-т., 416а-іс. – 22–23 пп.

14 Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ӨРОМА). – 2016.-715-қ., 1-т., 8-іс. – 165 п.

15 Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ӨРОМА). – 2015.-715-қ., 1-т., 8-іс. – 201 п.

16 Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ӨРОМА). – 2020.-715-қ., 1-т., 8-іс. – 190 п.

17 Қазақстан тарихы (Көне заманнан бүгінге дейін). – Алматы: Атамұра, 2002. – Т. 3. – 768 б.

18 Құрманалин С. 1847–1858 жылдардағы Кіші жүздегі ұлт-азаттық көтеріліс және Қарағұл Қонақбайұлы // Ақтөбе мемлекеттік педагогикалық институтының хабаршысы. – 2006. – №4. – Б. 7–9.

19 Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ӨРОМА). – 2017.-715-қ., 1-т., 10-іс. – 92–96 пп.

20 Ресей Федерациясы Орынбор облыстық мемлекеттік архиві (РФ ООМА)-2014.– 6-қ.,10-т.,4972-іс.– 13 п.

21 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚРОМА). – 2019.-383-қ., 1-т., 9-іс. – 1 п.

22 Ресей Федерациясы Орынбор облыстық мемлекеттік архиві (РФ ООМА). –2013.- 6-қ., 18-т., 232-іс.– 1 п.

СЫРДАРИЯ ӨҢІРІНДЕ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫ БИЛІГІНІҢ ОРНАУЫНДАҒЫ РАЙЫМ БЕКІНІСІНІҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Мақалада XIX ғасырдың ортасында Ресей империясының Сырдарияның төменгі ағысы мен Арал маңы аймағына қарай кеңеюі контексінде Райым бекінісінің стратегиялық маңызы қарастырылады. Зерттеудің мақсаты бекіністің салынуына негіз болған саяси және әскери алғышарттарды талдау және оның Ресей империясының қазақ даласы мен Орталық Азиядағы шекаралық саясаты жүйесіндегі рөлін анықтау. Зерттеуде империялық әкімшіліктің шекаралық тұрақсыздық жағдайында және тікелей әскери жорықтардың тиімсіздігі байқалғаннан кейін Арал өңірінде өз ықпалын нығайту үшін қандай стратегия қолданғаны қарастырылады. Зерттеудің деректік негізін Ресей Федерациясының Орынбор облыстық мемлекеттік мұрағаты, Өзбекстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты және Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты қорларында сақталған құжаттар құрайды. Зерттеу барысында тарихилық, жүйелілік, деректанулық талдау және салыстырмалы тарихи әдістер қолданылды. Бұл әдістер Райым бекінісін Ресей империясының қазақ даласында құрылған әскери-әкімшілік бекіністер жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде кешенді түрде қарастыруға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, 1847 жылы салынған Райым бекінісі Ресей империясының шекаралық саясатындағы маңызды кезеңді білдірді. Ол тек қорғаныс нысаны ғана емес, сонымен қатар әскери-әкімшілік орталық, логистикалық база және керуен сауда жолдарын бақылау пункті қызметін атқарды. Бекініс арқылы империялық әкімшілік Арал теңізі аймағында өз ықпалын күшейтіп, Сырдария бойымен әрі қарай әскери ілгерілеуге қолайлы жағдай қалыптастырды. Зерттеу қорытындысы бойынша Райым бекінісі Ресей империясының Арал өңірінде тұрақты әскери-әкімшілік инфрақұрылым қалыптастыруында маңызды рөл атқарып, кейінгі кезеңде Ақмешіт бекінісін басып алуға алғышарт жасағаны анықталды.

Негізгі сөздер: Ресей империясы, Райым бекінісі, Сырдария өңірі, отарлық саясат, қазақ даласы, Орталық Азия хандықтары, әскери бекіністер.

РОЛЬ РАИМСКОГО УКРЕПЛЕНИЯ В УСТАНОВЛЕНИИ ВЛАСТИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В СЫРДАРЬИНСКОМ РЕГИОНЕ

Аннотация

В статье рассматривается стратегическое значение Раимского укрепления в контексте продвижения Российской империи к нижнему течению Сырдарьи и в Приаральский регион в середине XIX века. Цель исследования заключается в анализе политических и военно-стратегических предпосылок строительства укрепления, а также в определении его роли в системе пограничной политики Российской империи в

казахской степи и Центральной Азии. В работе рассматривается проблема укрепления имперского контроля в регионе после неудачных военных кампаний и нарастающей нестабильности на южных рубежах империи. Источниковую базу исследования составляют архивные материалы Государственного архива Оренбургской области Российской Федерации, Центрального государственного архива Республики Узбекистан и Центрального государственного архива Республики Казахстан. Методологической основой исследования являются принципы историзма, системного анализа, источниковедческой критики и сравнительно-исторический метод, позволяющие рассматривать Раимское укрепление как элемент широкой сети военно-административных укреплений Российской империи в степных регионах. Результаты исследования показывают, что строительство Раимского укрепления в 1847 году стало важным этапом в трансформации пограничной политики Российской империи, переходе от эпизодических военных экспедиций к формированию устойчивой системы фортификаций, выполнявших военные, административные и логистические функции. Укрепление служило не только оборонительным пунктом, но и стратегическим центром контроля караванных торговых путей, наблюдения за деятельностью соседних центральноазиатских ханств и обеспечения дальнейшего продвижения империи вглубь Центральной Азии. В результате исследования установлено, что Раимское укрепление сыграло важную роль в укреплении позиций Российской империи в Приаралье и создании инфраструктурных условий для последующих военных операций вдоль Сырдарьи, включая продвижение к таким стратегическим объектам, как крепость Ак-Мечеть.

Ключевые слова: Российская империя, Раимское укрепление, Сырдарьинский регион, колониальная политика, казахская степь, центральноазиатские ханства, военные укрепления.

REFERENCES

1 Morrison A. Twin Imperial Disasters: The Invasions of Khiva and Afghanistan in the Russian and British Official Mind, 1839–1842. Modern Asian Studies. 2014. Vol. 48. No. 1. P. 253–300. [in English]

2 Khalfin N.A. Rossiya i khanstva Srednei Azii [*Russia and the Khanates of Central Asia*]. Moscow: Nauka, 1974. 408 p. [in Russian]

3 Suleimenov B.S., Basin V.P. Kazakhstan v sostave Rossii v XVIII – nachale XX v. [*Kazakhstan within Russia in the 18th – early 20th centuries*]. Almaty: Nauka, 1981. 247 p. [in Russian]

4 Abdirov M. Zavoevanie Kazakhstana tsarskoi Rossiei i borba kazakhskogo naroda za nezavisimost (Iz istorii voenno-kazachei kolonizatsii kraya v kontse XVI – nachale XX vv.) [*The Conquest of Kazakhstan by Tsarist Russia and the Struggle of the Kazakh People for Independence*]. Astana: Elorda, 2000. 304 p. [in Russian]

5 Mashimbaev S.M. Patshalyq Reseydin otarlyq sayasaty [*Colonial Policy of Tsarist Russia*]. Almaty: Sanat, 1994. 135 p. [in Kazakh]

6 Morrison A. The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914. Cambridge: Cambridge University Press, 2021. 613 p. [in English]

7 Morrison A.S., Sabitov A.R., Demidova E.Yu. Rossiiskie ukreplennye poseleniya Raim i Vernyi. Graficheskaya rekonstruktsiya [*Russian Fortified Settlements Raim and Verny: A Graphic Reconstruction*]. Vestnik Tyumenskogo gosudarstvennogo arkhitekturno-stroitel'nogo universiteta. 2015. No. 3. P. 73–79. [in Russian]

8 Morrison A. Camels and Colonial Armies: The Logistics of Warfare in Central Asia in the Early 19th Century. Journal of the Economic and Social History of the Orient. 2014. Vol. 57. No. 4. P. 443–485. [in English]

9 Özbekstan Respublikasy Ortalyq memlekettık arhivı (ÖROMA) [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. 2015. Fund 715. Inventory 1. File 6. Sheet 5. [in Kazakh]

10 Resei Federasiasy Orynbor oblystyq memlekettık arhivı (RF OOMA) [*State Archive of the Orenburg Region (Russian Federation)*]. 2014. Fund 6. Inventory 10. File 5873. Sheet 4. [in Kazakh]

11 Özbekstan Respublikasy Ortalyq memlekettık arhivı (ÖROMA) [*Central State Archive of the Republic of Uzbekistan. Fund]* 2020. 715. Inventory 1. File 2. Sheet 124. [in Kazakh]

12 Resei Federasiasy Orynbor oblystyq memlekettık arhivı (RF OOMA) [*State Archive of the Orenburg Region (Russian Federation)*]. 2012. Fund 6. Inventory 10. File 6024. Sheet 2. [in Kazakh]

13 Qazaqstan Respublikasy Ortalyq memlekettık arhivı (QROMA). [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. 2013. Fund 4. Inventory 1. File 416a. Sheets 22–23. [in Kazakh]

14 Özbekstan Respublikasy Ortalyq memlekettık arhivı (ÖROMA). [*Central State Archive of the Republic of Uzbekistan*]. 2016. Fund 715. Inventory 1. File 8. Sheet 165. [in Kazakh]

15 Özbekstan Respublikasy Ortalyq memlekettık arhivı (ÖROMA). [*Central State Archive of the Republic of Uzbekistan*]. 2015. Fund 715. Inventory 1. File 8. Sheet 201. [in Kazakh]

16 Özbekstan Respublikasy Ortalyq memlekettık arhivı (ÖROMA). [*Central State Archive of the Republic of Uzbekistan*]. 2020. Fund 715. Inventory 1. File 8. Sheet 190. [in Kazakh]

17 Qazaqstan tarihy (Köne zamannan bügınge deiın). – Almaty: Atamūra, 2002. [*History of Kazakhstan from Ancient Times to the Present*]. Almaty: Atamura, 2002. Vol. 3. 768 p. [in Kazakh]

18 Kurmanalin S. 1847–1858 zhyldardagy Kishi zhuzdegi ult-azattyq koterilis zhane Karagul Konakbaiuly [*National Liberation Uprising in the Junior Zhuz in 1847–1858 and Karagul Konakbaiuly*]. Aktobe State Pedagogical Institute Bulletin. 2006. No. 4. P. 7–9. [in Kazakh]

19 Özbekstan Respublikasy Ortalyq memlekettık arhivı (ÖROMA) [*Central State Archive of the Republic of Uzbekistan*]. 2017. Fund 715. Inventory 1. File 10. Sheets 92–96. [in Kazakh]

20 Resei Federasiasy Orynbor oblystyq memlekettık arhivı (RF OOMA) [*State Archive of the Orenburg Region (Russian Federation)*]. 2014. Fund 6. Inventory 10. File 4972. Sheet 13. [in Kazakh]

21 Qazaqstan Respublikasy Ortalyq memlekettık arhivı (QROMA). Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. 2019. Fund 383. Inventory 1. File 9. Sheet 1. [in Kazakh]

22 Qazaqstan Respublikasy Ortalyq memlekettık arhivı (QROMA). [State Archive of the Orenburg Region (Russian Federation)]. 2013.Fund 6. Inventory 18. File 232. Sheet 1. [in Kazakh]

Information about the authors:

Bauyrzhan Ensepov - **corresponding author**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of Kazakhstan History, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Astana, Republic of Kazakhstan.

E-mail: ensepov_81@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9266-7536.

Seiilkhan Tokbolat – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the History and Geography department, International Taraz University named after Sherkhan Murtaza, Taraz, Republic of Kazakhstan.

E-mail: seiltokbolat@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3987-2917

Информация об авторах:

Бауыржан Енсепов - **основной автор**, кандидат исторических наук, ассоцированный профессор кафедры «История Казахстана», Казахский агротехнический исследовательский университет им. С.Сейфуллина, г. Астана, Республика Казахстан.

E-mail: ensepov_81@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9266-7536.

Сейлхан Токболат - кандидат исторических наук, ассоцированный профессор кафедры «История и география», Международный Таразский университет им. Шерхана Муртазы, г. Тараз, Республика Казахстан.

E-mail: seiltokbolat@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3987-2917

Авторлар туралы ақпарат:

Бауыржан Енсепов - **негізгі автор**, тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: ensepov_81@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9266-7536.

Тоқболат Сейілхан - тарих ғылымдарының кандидаты, «Тарих және география» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті, Тараз қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: seiltokbolat@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3987-2917

МРНТИ 03.09.55 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.03**
УДК 305-055.2

А.Ж. Аубакирова*[1], З.О. Дукенбаева[1]

[1]Восточно-Казахстанский Университет имени Сарсена Аманжолова,
070014, г. Усть-Каменогорск., Республика Казахстан
*e-mail: aubakirova.assem@mail.ru

КАЗАХСКИЕ ЖЕНЩИНЫ-НОВАТОРЫ В ИСКУССТВЕ И НАУКЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация

Данная статья представляет собой углубленное исследование значительной роли и вклада казахских женщин в области искусства и науки в начале XX века. Цель статьи заключается в комплексном анализе роли и вклада казахских женщин в развитие искусства и науки в начале XX века на основе изучения их творческого и научного наследия, а также выявлении влияния социально-исторических условий, включая ранний советский период, на формирование их профессиональной деятельности и общественного статуса. Несмотря на многочисленные проблемы, такие как дискриминация, социальные стереотипы и ограниченный доступ к образованию и ресурсам, этим женщинам удалось создать уникальные и выразительные произведения искусства и внести значительный вклад в развитие науки. Они сделали это благодаря решимости, стойкости и глубокой страсти к своей области деятельности. Их произведения не только отражали общественно-политический климат своего времени, но и служили маяком вдохновения для будущих поколений. Это также подчеркивает глубокое влияние, которое эти женщины оказали на культурную и научную эволюцию Казахстана. Их вклад не ограничивался сферой их деятельности, он также оказал далеко идущее влияние на общество и культуру Казахстана. Ранняя советская эпоха внесла существенные изменения в жизнь казахских женщин, предоставив им ряд декларированных прав, что способствовало повышению женской самооценки и социального статуса. Это было время великих перемен и потрясений, но эти женщины преодолели эти трудности с достоинством и силой духа. Истории этих женщин служат свидетельством их силы и неукротимого духа женщин во всем мире. Они являются напоминанием о силе настойчивости и важности борьбы за свои права.

Ключевые слова: казахские женщины, искусство, наука, XX век, традиционное общество, влияние на Казахстан, прогресс.

Введение

Статья посвящена ключевой роли и вкладу казахских женщин-новаторов в сфере искусства и науки в период начале XX-го века. Это подчеркивает их глубокое влияние на культурную и научную эволюцию Казахстана, а также препятствия, которые они преодолели в преимущественно патриархальном обществе, тем самым проливая свет на их стойкость и решимость, которые проложили путь будущим поколениям казахских женщин.

В первые десятилетия XX -го века, время, отмеченное значительными преобразованиями и прогрессом во многих дисциплинах, в Казахстане появилось несколько женщин, которые стали первопроходцами в сфере искусства и науки. Эти женщины, действуя часто вразрез с общественными нормами и ожиданиями, внесли значительный вклад в свои области, тем самым оказав длительное влияние на казахское общество. Их работа, которая не только преодолела существующие барьеры, но и заложила основу для будущих поколений казахстанских женщин, которые смогут сделать карьеру в сфере искусства и науки, является свидетельством их стойкости, творческого подхода и стойкой преданности своему ремеслу. Целью этой статьи является всесторонний анализ жизни и творчества этих выдающихся женщин с упором на их достижения и непреходящее наследие, которое они оставили после себя.

Всесторонний обзор существующей литературы по этой теме может обеспечить более широкий контекст для исследования и помочь выявить пробелы в текущих знаниях, которые могло бы устранить это исследование. Сравнительный анализ. Этот метод предполагает сравнение опыта и вклада казахских женщин в искусство и науку с опытом и вкладом женщин из других стран за тот же период. Это могло бы дать представление об уникальных проблемах, с которыми сталкиваются казахские женщины, и о стратегиях, которые они использовали для их преодоления.

Материалы и методы исследования

Данное исследование было проведено при помощи различных источников, изучение которых позволило получить всестороннее представление о вкладе казахстанских женщин в науку и искусство XX-го века. Исследование начато с исторического анализа, который помогает понять

контекст времени и обстоятельств, в которых жили и работали эти женщины. Это включает в себя изучение исторических документов, архивных материалов и первоисточников, чтобы получить подробное представление о жизни и работе этих женщин. Затем проведен обзор существующей литературы по данной теме, включая научные статьи, книги и другие публикации. Это помогло определить, что уже известно о вкладе этих женщин в искусство и науку, и выявить пробелы в текущих знаниях. В заключении, в статье представлена серия тематических исследований, в которых подробно рассматриваются жизнь и работа конкретных женщин. Эти тематические исследования основаны на подробном анализе их работы, интервью и других первоисточниках. В совокупности эти методы обеспечивают глубокое и всестороннее понимание вклада казахстанских женщин в искусство и науку в начале 20 века.

Результаты и обсуждение

В начале XX века культура Казахстана отражала сложное переходное общество с разнообразной культурной деятельностью. Кампании по ликвидации неграмотности (ликбезы) не имели решающего значения, а обвинения в неграмотности в степи оказались необоснованными. А.Букейханов отмечал наличие ученых, окончивших мусульманские школы. Определить уровень грамотности казахов было сложно, так как образование в тот период времени трудно поддавалось подсчету. В Казахстане была создана сеть советских учебных заведений [1]

Во время большевистской культурной революции произошла реформа алфавита, и казахам пришлось трижды менять свою письменность. Не хватало учителей и учебников, учителя подвергались различным гонениям [2].

В 1935 году в Казахстане была создана сеть начальных школ, после чего в 1950-е, 1960-е и 1970-е годы было введено семилетнее, восьмилетнее и среднее образование. Несмотря на высокий охват (90%) к 1935 году, качество образования постепенно снижалось, процесс обучения становился формализованным и идеологизированным. В послевоенные годы была создана сеть высших и специальных учебных заведений: в 1950-е годы было открыто 13 институтов, в 1960-1970-е годы - 27 высших и более 100 специализированных учреждений.

В 1946 году была создана Академия наук Казахстана, которой руководил К.И. Сатпаев в качестве ее первого президента. К 1990-м годам в состав Академии входило 32 научных учреждения, около 250 докторов и 2000 кандидатов наук. Однако перед Академией встала необходимость реформирования и координации тем, освоения новых направлений и устранения неэффективности.

Искусство и литература Казахстана имеют богатое наследие: выдающиеся творцы 1920-х и 1930-х годов отражали тысячелетнюю культуру кочевников Центральной Азии [3].

В казахской литературе 30-40-х годов XX века значительное внимание привлекли пьесы, повести и роман-эпопея Мухтара Ауэзова. Этот период художественной литературы ознаменовался творчеством таких известных писателей, как Олжас Сулейменов, Ильяс Есенберлин, Оралхан Бокеев и других. Вторая половина 20-х годов XX века стала временем зарождения профессионального искусства и казахской национальной живописи. В 1926 году в городе Кзыл-Орде был открыт первый театр, а театральная труппа состояла из известных актеров. В эти же годы Амре Кашаубаев с успехом выступал в концертных залах Москвы и ряда европейских городов. Перед войной появились еще несколько театров, таких как Театр оперы и балета, Театр кукол, Русский театр драмы. Творческая интеллигенция республики работала под жестким идеологическим контролем партийных органов. Несмотря на успехи в развитии культуры, проблемы духовного возрождения оставались в тени. Казахская литература на самом деле была далека от своих корней, она была пронизана не только пролеткультовской, но и атеистической культурой XX века (Рахымжан, 2022).

В начале 20 века образование большей части казахских детей ограничивалось сельскими медресе, где они учили аяты Корана. К 1916 году в Казахстане существовало лишь небольшое количество русских и русско-казахских школ, в которых обучалось 19 370 казахских детей. Однако к 1932 году в республике было создано более 10 научно-исследовательских институтов и опытных станций, многочисленные опорные пункты, лаборатории, метеорологические станции и несколько геологоразведочных организаций. Среди видных научных учреждений этого периода - Институт экономических исследований, институты перестройки сельского хозяйства, овцеводства, почвоведения и строительства. В 1935 году в подчинении республики был образован Казахский научно-исследовательский институт национальной культуры, охвативший секторы казахского языка и литературы, народного искусства (Kazakhstan, 2023).

В традиционном казахском обществе до октябрьской революции 1917 года существовало четкое разделение труда между мужчинами и женщинами. Мужчины занимались кочевкой стада,

строительством, забоем скота, а женщины выполняли задачи по уходу за молодняком, переработке продуктов скотоводства, готовке, шитью, уборке и заботе о детях и стариках. Женщины не имели права на собственность и находились под опекой мужа. В браке они также прекращали связи со своими родственниками. В глубоко патриархальном казахском обществе женщины воспитывались в соответствии с строгими социальными нормами, лишенными права на свободу действий. Их положение зависело от статуса мужа и сыновей, и они были исключены из публичной сферы. В повседневной жизни каждая возрастная группа женщин имела свой предписанный статус и строго придерживалась норм, подчиняясь авторитету мужа и его родственников. Однако, с приходом большевиков к власти, началась борьба с традиционными обычаями, особенно в области семейно-брачных отношений. Были приняты законы, запрещающие калым, двоеженство, многоженство, брак с малолетними и аменгерство. Однако, советское правосудие часто оказывалось бессильным перед традиционными обычаями. Для смены традиций были применены методы агитации и пропаганды, а также введен праздник 8 марта как символ раскрепощения пролетарок. Однако, на начальном этапе праздник не получил широкого отклика в казахском обществе.

Большевики использовали пропаганду через СМИ и литературу для ломания стереотипов о казахской женщине, представляя ее как униженную и лишенную прав в прошлом, и прославляя новый образ - свободной, образованной и работающей женщины. С середины XX века начались изменения, позволяющие женщинам получать образование и выбирать профессии в различных областях, включая науку и технику (Кудряшова, 2023).

Таким образом, роль женщины в казахском обществе эволюционировала от подчинённой традициям к более свободной и независимой.

Казахские женщины в искусстве.

В XX веке живопись в Казахстане переживала период трансформации культурного и политического пространства. Николай Хлудов был одним из первых учителей, соединявших традиционную казахскую культуру с новыми художественными традициями, и воспитал множество талантливых казахских художников. Несмотря на тотальную несвободу и художественный метод, исключавший критику, множество уникальных художников и художниц появились в результате сталинских репрессий. Женщины художницы Казахстана долгое время сталкивались с дискриминацией, однако множество из них боролись за свое право на профессиональное развитие и оказали значительное влияние на развитие искусства в регионе.

Айша Галимбаева, первая профессиональная художница-казашка, создает произведения с ярким, выразительным стилем, используя различные техники, включая масло, акварель, графику и коллаж. Ее работы отражают влияние казахской культуры и художественных течений 50-х годов. Центральной темой ее творчества является женская красота и эмоциональная выразительность, отраженные в изображениях женских лиц с глубокими глазами и яркими чертами, передающими множество эмоций [4].

Гульфайрус Исмаилова, известная художница, проявляет дерзость в живописи и известна своим невероятным трудолюбием и упорством. Она была ученицей Абрама Черкасского и занималась костюмами, декорациями и писала знаменитые портреты в театре оперы и балета. Ее творчество отражает женственность и эмоциональность, часто изображая женские фигуры, передающие глубокие чувства и сверкающие жизнью. [5]

В течение XX века в Казахстане формировалась впечатляющая группа талантливых женщин-художниц, охватывающая как академическое, так и авангардное искусство. В 1990-2000-х годах поколение художниц активно участвовало в создании первых независимых художественных институций, применяя новые техники и методы в своем творчестве. Среди них выделяются Сауле Сулейменова, Зитта Султанбаева, Алмагуль Менлибаева, Бахыт Бубиканова, Сауле Дюсенбина и многие другие [6].

Многие талантливые и одаренные женщины-казашки, такие как Куляш Байсеитова и Шара Жиенкулова, также оставили свой яркий след в истории. Куляш Байсеитова была первой профессиональной оперной и концертной певицей в Казахстане, ее талант признавался не только на родине, но и за ее пределами. В молодом возрасте ей было присвоено звание Народной артистки СССР. Ее вклад в музыкальное искусство отмечен названием улиц в различных городах и созданием специализированной музыкальной школы в Алматы. Шара Жиенкулова также заслуживает признания как первая профессиональная казахская танцовщица, чье творчество оставило яркий отпечаток в истории национального искусства.

Дарига Тналина является первой женщиной-режиссером в Казахстане и заслуженным деятелем искусств страны. Она получила звание Отличника кинематографии СССР и в течение многих лет работала на Мосфильме с известными режиссерами советского кино. Благодаря этому

опыту она начала самостоятельно снимать фильмы. Дарига Тналина внесла значительный вклад в дубляж фильмов золотого фонда мирового и советского кино на казахском языке, что способствовало сохранению и развитию литературного казахского языка в период СССР [7].

Хакимжанова Мариям была казахстанской поэтессой и переводчицей. Она участвовала в работе первого съезда Союза писателей СССР в 1934 году. Ее стихи были переведены на несколько языков. Она в своем творчестве затрагивала социальные вопросы, такие как женская проблематика, темы справедливости и равенства, а также вопросы общественной справедливости и развития общества [8].

В XX веке казахские женщины-художницы столкнулись с многочисленными проблемами, включая художественные репрессии, дискриминацию и суровый политический климат сталинских репрессий. Несмотря на эти препятствия, многим из них удалось создать уникальные и выразительные произведения искусства благодаря настойчивости, упорному труду и профессиональному развитию. Такие художницы, как Гульфайрус Исмаилова и Айша Галымбаева, внесли значительный вклад в художественную сцену Казахстана: Исмаилова известна своей смелостью в живописи и невероятным трудолюбием, а Галымбаева известна своим ярким, выразительным стилем и новаторскими техниками.

Также эти женщины столкнулись с гендерными предубеждениями, ограниченным доступом к образованию и ресурсам, а также с культурными и социальными ограничениями. Тем не менее, они одержали победу, выразив свои уникальные взгляды через искусство, бросив вызов гендерным стереотипам и получив признание за свой талант и художественный вклад. Их работы выставлялись как в Казахстане, так и за рубежом, что позволило им охватить более широкую аудиторию и получить признание критиков. Опыт казахских женщин в XX веке был разнообразным и сложным, отражая более широкую борьбу и достижения женщин в обществе. Эти женщины сыграли ключевую роль в формировании культурного ландшафта страны, несмотря на многочисленные проблемы, с которыми они столкнулись. Они не только обогатили художественное наследие страны, но и проложили путь будущим поколениям. Их работы продолжают вдохновлять молодых талантов, побуждая их исследовать свое творчество и выражать свои уникальные точки зрения. Более того, эти женщины-новаторы также сыграли значительную роль в разрушении стереотипов и бросании вызовов ожиданиям общества. Своими творческими достижениями они продемонстрировали, что женщины могут преуспеть в искусстве и внести значимый вклад в развитие культуры Казахстана.

Казахские женщины в науке

В XX веке казахские женщины добились значительных успехов в различных областях, включая науку и академическую сферу. Ранняя советская эпоха внесла существенные изменения в жизнь казахских женщин, предписав новые моральные нормы, иные стандарты поведения, новые роли в семье и обществе. XX век также предоставил казахским женщинам ряд декларированных прав, в том числе свободу выбора образа жизни, профессии и интересов, что способствовало повышению самооценки женщин и их социального положения. В академической науке достижение гендерной симметрии и справедливого представительства женщин и мужчин на руководящих должностях является важной задачей в Казахстане, где наблюдается устойчивая тенденция к феминизации педагогической профессии на всех уровнях (Кундакбаева, 2017)

Гульсум Асфендиярова и Аккагаз Досжанова признаны первыми женщинами-врачами в истории нашей страны, оказавшими важнейшую медицинскую помощь населению. Асфендиярова получила медицинское образование в первом в Европе женском медицинском институте, основанном в Санкт-Петербурге в 1897 году. Окончив его в 1908 году, она вернулась на родину для медицинской практики. В 1910 году она переехала в Папский сельский врачебный округ Наманганской области и к 1913 году работала главным врачом-акушеркой в Хиве (Первые, 2021). В 1914 году Асфендиярова вернулась в Ташкент и при содействии отца открыла частную больницу на 30 коек. Позже она стала директором городского роддома и активно участвовала в политической жизни тюркской столицы. Она также поддержала своего брата Санжара Асфендиярова, будущего министра здравоохранения Казахской ССР, в оказании помощи голодающим и бездомным (Gulsum, 2024). В 1920 году под руководством Бюро мусульман и наркома здравоохранения ТАССР им. Т. Рыскулова, Асфендиярова организовала «Курсы женского акушерства», где лично преподавала дисциплину «Физиология беременных». С 1922 года Асфендиярова совмещала педагогическую деятельность с работой в Детской городской больнице, где ее ассистенткой была Аккагаз Досжанова - первая выпускница только что открытого Восточно-Азиатского университета в Ташкенте по медицинской специальности осенью 1922 года (Женщины, 2023, URL).

Назипа (Сегизбайкызы) Кулжанова – значимая фигура в истории Казахстана, признанная первой казахской женщиной-журналистом и одной из первых женщин-исследователей в Казахстане. Родилась в Торгае, окончила школу, основанную Ибраем Алтынсариным, и с отличием окончила Торгайскую женскую гимназию. Переехав в Семипалатинск, Кулжанова вместе со своим мужем Нургали Кулжановым активно участвовала в общественной и культурной жизни города. Она внесла значительный вклад в чествование памяти Абая, организовывала литературно-музыкальные вечера, участвовала в театральных постановках, преподавала в школе. Она также публиковалась в журнале «Айкап» и газете «Казах», была членом группы «Гражданские сподвижники» Семипалатинского отделения Русского географического общества.

В 1920-е годы Кулжанова преподавала в Акмоле и по рекомендации Сакена Сейфуллина стала одним из авторов и вошла в редакцию газеты «Енбекши казах». Ее работы «Дошкольное образование» и «Мать и дитя» заложили основу казахстанских исследований в этой области. Исследования и публикации Кулжановой по казахской поэзии, литературе, педагогике, этнографии, роли женщины в обществе не потеряли своей актуальности и продолжают изучаться современными учеными (Женщины, 2021, URL).

Наиля Уразгуловна Базанова советский и казахский физиолог-новатор, внесший значительный вклад в область биологической науки. Она была первой женщиной-академиком в Казахстане и Центральной Азии и признана основоположницей новой области биологической науки - физиологии сельскохозяйственных животных. Ее научная деятельность была направлена в первую очередь на изучение особенностей различных физиологических процессов у сельскохозяйственных животных. К ним относятся пищеварение, кровообращение, образование лимфы, дыхание, лактация, обмен веществ и энергия, а также механизмы их регуляции. В 1930-е годы она провела обширные исследования влияния экстрактивных веществ на желудочную секрецию животных и обнаружила, что микроорганизмы рубца верблюда фиксируют азот аналогично почвенным бактериям.

В 1940-х годах Базанова изучала развитие регуляции кровообращения и дыхания у верблюдов и телят. Это исследование привело к открытию закономерностей блуждающей и симпатической регуляции в развивающихся животных организмах. На основе этих выводов в 1945 году она защитила диссертацию и получила степень доктора биологических наук.

Самым значительным вкладом Базановой в физиологическую науку стали ее комплексные исследования, проведенные в 1950-е годы. Ее целью было понять особенности пищеварения и обмена веществ в многокамерных желудках животных и раскрыть механизмы регуляции функции пищеварительных желез [9].

Таким образом, в XX веке казахские женщины-ученые столкнулись с рядом проблем, которые мешали им делать научную карьеру и вносить вклад в эту область. Среди основных проблем, с которыми они столкнулись, можно назвать:

1. Ограниченный доступ к образовательным и научным учреждениям. Женщинам в Казахстане часто отказывали в доступе к высшему образованию и научным учреждениям, что ограничивало их возможности продолжить карьеру в науке.

2. Социальные стереотипы и гендерная дискриминация. Женщины столкнулись с социальными стереотипами, которые ограничивали их в определенных областях, включая науку. Они столкнулись с дискриминацией по признаку пола, которая ограничивала их возможности полноценно участвовать и преуспевать в научной деятельности.

3. Патриархальный менталитет и домашние обязанности. Патриархальный менталитет, который веками определял семейную жизнь в Казахстане, представлял собой серьезную проблему для женщин-ученых. Домашние обязанности часто мешали им полностью заниматься научной деятельностью.

4. Ограниченное признание и поддержка. Женщины-ученые в Казахстане, возможно, сталкивались с ограниченным признанием и поддержкой своей работы, что могло препятствовать их карьерному росту и вкладу в научное сообщество [10-11].

Эти проблемы отражают более широкие социальные и культурные барьеры, с которыми женщины в Казахстане столкнулись в 20-м веке, влияя на их способность делать карьеру в науке и вносить значительный вклад в эту область.

Важно признать стойкость и решимость казахстанских женщин-ученых, которые преодолели эти трудности и внесли свой вклад в развитие науки, несмотря на препятствия, с которыми они столкнулись. Эти проблемы свидетельствуют о более широкой борьбе, с которой столкнулись женщины в науке во всем мире в 20-м веке, поскольку отношение к женщинам-ученым начало

меняться, а препятствия, основанные на устаревших традициях и предрассудках, начали уменьшаться [12].

Ранняя советская эпоха принесла существенные изменения в жизнь казахских женщин, предписав новые моральные нормы, иные стандарты поведения и новые роли в семье и обществе. Эта эпоха также предоставила казахским женщинам ряд декларированных прав, в том числе свободу выбора образа жизни, профессии и интересов, что способствовало повышению самооценки и социального статуса женщин [13].

Роль и вклад женщин в искусство и науку опишем в таблице 1.

Таблица 1 – Роль и вклад женщин в искусство и науку

Искусство	Наука
Женщины традиционно играли важную роль, создавая произведения, которые вдохновляли и вызывали эмоции у зрителей. Они работали в различных жанрах и стилях, от живописи и скульптуры до литературы и музыки. Однако, несмотря на их талант и творческий вклад, женщины-художницы часто сталкивались с дискриминацией и предвзятостью, которые ограничивали их возможности и признание.	Женщины также внесли значительный вклад, проводя исследования и открывая новые знания в различных областях, от биологии и медицины до физики и астрономии. Однако, как и в искусстве, женщины-ученые часто сталкивались с препятствиями, включая гендерные стереотипы, неравное распределение обязанностей и отсутствие поддержки и менторства.
Сравнивая роль и вклад женщин в искусство и науку, можно заметить, что в обеих областях женщины столкнулись с похожими проблемами, включая дискриминацию, недостаток признания и неравное распределение обязанностей. Однако, несмотря на эти препятствия, женщины продолжали вносить важный вклад в эти области, обогащая искусство и науку своими уникальными перспективами и идеями	
Примечание: Составлено авторами	

Из представленной таблицы можно сделать вывод о том, что женщины сыграли ключевую роль в развитии искусства и науки, внося значительный вклад в эти области. В искусстве они создают произведения, которые вдохновляют и вызывают эмоции у зрителей, работая в разных жанрах и стилях. В науке женщины проводят исследования и открывают новые знания в различных областях: от биологии и медицины до физики и астрономии [14].

Однако, несмотря на свой талант и творческий вклад, женщины в обеих областях столкнулись с серьезными препятствиями. Они столкнулись с дискриминацией, предвзятостью, гендерными стереотипами, неравным распределением обязанностей, отсутствием поддержки и наставничества. Эти проблемы ограничили их возможности и признание.

Сравнивая роль и вклад женщин в искусстве и науке, заметно, что проблемы, с которыми они сталкивались, в обеих областях были схожими. Несмотря на эти препятствия, женщины продолжали вносить важный вклад в эти области, обогащая искусство и науку своими уникальными взглядами и идеями. Также своим примером они показывают современным женщинам, что ненужно бояться трудностей, нужно верить в себя и идти к своей цели [15].

Заключение

В заключение отметим, что начало XX-го века было поворотным периодом в истории Казахстана, особенно в сфере искусства и науки. Несмотря на социальные и культурные барьеры того времени, казахские женщины добились значительных успехов в этих областях. Такие художницы, как Гульфайрус Исмаилова и Айша Галымбаева, а также многочисленные женщины-ученые не только преследовали свои увлечения, но и внесли значительный вклад в свои области [16]. Их работа, отмеченная стойкостью и решительностью, оставила неизгладимый след в культурном и научном ландшафте Казахстана. Они столкнулись с многочисленными проблемами, включая художественные репрессии, дискриминацию и суровый политический климат, но их настойчивость и упорный труд привели к профессиональному развитию и созданию уникальных, выразительных произведений искусства и научных открытий [17].

Эти достижения женщин подчеркивают важность предоставления равных возможностей для всех, независимо от пола. Их истории служат свидетельством стойкости, решимости и интеллектуального мастерства казахских женщин. Они доказали, что при наличии доступа к образованию и соответствующих возможностей женщины могут добиться успеха в любой области, включая искусство и науку. Заглядывая в будущее, очень важно помнить и прославлять этих женщин-новаторов. Их вклад определил ход истории Казахстана и продолжает вдохновлять будущие поколения женщин в искусстве и науке [18].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Артыкбаев Ж. О. История Казахстана. // Учебник. Астана. – 2004.-159с.

2 Артыкбаев Ж.О. Культура в Казахстане на начало XX века. 2023. // Электронный ресурс. URL: https://dzen.ru/a/ZBVsUNrIGzgOIzk0 (дата обращения 10.03.2024)

3 Аяган Б.Г., Шаймерденова М.Д. История Казахстана за 9 класс (начало XX века - настоящее время). // Уебник. Изд.: «Атамұра». – 2013. – 400с.

4 Базанова, Найля Уразгуловна // А – (дополнения). // М.: Советская энциклопедия, 1958. – С. 26.

5 Женщины в казахстанской науке. Назипа кульжанова - журналист, переводчик, филолог, этнограф, педагог 2021. // Электронный ресурс. URL: https://nauka.kz/page.php (дата обращения 13.03.2024)

6 Женщины, изменившие историю Казахстана: Гульсум Асфендиярова. 2023. // Электронный ресурс. URL: https://elle.com.kz/zhenshhiny-izmenivshie-istoriju-kazahstana-gulsum-asfendijarova/ (дата обращения 10.03.2024)

7 Кудряшова А. Борьба за права: женщины художницы в казахстанском искусстве. 2023. // Электронный ресурс. URL: https://artofher.kz/en/borba-za-prava-zhenshhiny-hudozhnicy-v-kazahstanskom-iskusstve/ (дата обращения 13.03.2024)

8 Кундакбаева Ж.Б. Модернизация ранней советской эпохи в судьбах женщин Казахстана, 1920-1930 годы: монография. Издательство: ҚАЗАҚ УНИВЕРСИТЕТІ 2017 – 412 с

9 Первые: казахстанские женщины, внесшие вклад в развитие разных отраслей. 2021. // Электронный ресурс. URL: https://www.inform.kz/ru/pervye-kazahstanskie-zhenschiny-vnesshie-vklad-v-razvitie-raznyh-otrasley_a3761555 (дата обращения 20.03.2024)

10 Рахымжан, А.А., Садыкова Ш.Р. Роль и статус женщины в традиционном казахском обществе // Юный ученый. – 2022. –№ 10 (62). – С. 19-22.

11 Хакимжанова Мариям (1906–1995) // Электронный ресурс. URL: https://web.archive.org/web/2021 (дата обращения 15.03.2024)

12 Aisha Galimbaeva - 2024. P. 25-35.

13 https://en.wikipedia.org/wiki/Aisha_Galimbaeva (accessed: 03/10/2024)

14 Gulfairus Mansurovna Ismailova

15 https://en.wikipedia.org/wiki/Gulfairus_Mansurovna_Ismailova (accessed: 03/10/2024)

16 Gulsum Asfendiyarova. - 2024. P. 25-35.

17 https://en.wikipedia.org/wiki/Gulsum_Asfendiyarova URL: (accessed: 03/13/2024)

18 Kazakhstan science and technology. Education in Kazakhstan - 2023. URL:https://www.orexca.com/kazakhstan/science_ (accessed: 03/10/2024)

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ӨНЕР МЕН ҒЫЛЫМДАҒЫ ЖАҢАШЫЛ ҚАЗАҚ ӘЙЕЛДЕРІ

Аңдатпа

Мақала XX ғасырдың басындағы қазақ әйелдерінің өнер мен ғылым салаларындағы елеулі рөлі мен қосқан үлесін терең зерттеу болып табылады. Мақаланың мақсаты - қазақ әйелдерінің шығармашылық және ғылыми мұраларын зерделеу негізінде XX ғасырдың басындағы өнер мен ғылымды дамытуға қосқан үлесі мен рөлін кешенді талдау, сондай-ақ ерте кеңестік кезеңді қоса алғанда, әлеуметтік-тарихи жағдайлардың олардың кәсіби қызметі мен қоғамдық мәртебесін қалыптастыруға әсерін анықтау болып табылады. Кемсітушілік, әлеуметтік стереотиптер және білім мен ресурстарға қолжетімділіктің шектеулілігі сияқты көптеген қиындықтарға қарамастан, бұл әйелдер бірегей және мәнерлі өнер туындыларын жасап, ғылымның дамуына елеулі үлес қосты. Олар мұны табандылық, төзімділік және өз саласына деген терең құштарлық арқылы жасады. Олардың шығармалары өз дәуірінің қоғамдық-саяси ахуалын бейнелеп қана қоймай, болашақ ұрпаққа үлгі-өнегенің шамшырағы қызметін атқарды. Сондай-ақ бұл әйелдердің Қазақстанның мәдени және ғылыми эволюциясына тигізген зор ықпалын көрсетеді. Олардың үлестері тек қызмет саласымен ғана шектеліп қалмай, Қазақстанның қоғамы мен мәдениетіне де ауқымды әсер етті.

Ерте кеңестік дәуір қазақ әйелдерінің өміріне елеулі өзгерістер әкелді, оларға жарияланған бірқатар құқықтар берілді, бұл әйелдердің өзін-өзі бағалауы мен әлеуметтік мәртебесін арттыруға ықпал етті. Бұл

үлкен өзгерістер мен сілкіністердің уақыты болды, бірақ бұл әйелдер бұл қиындықтарды абыроймен және табандылықпен жеңді. Бұл әйелдердің әңгімелері олардың күші мен бүкіл әлемдегі әйелдердің мызғымас рухының куәсі болып табылады. Олар табандылық күші мен құқықтарыңыз үшін күресудің маңыздылығын еске салады.

Негізгі сөздер: қазақ әйелдері, өнер, ғылым, XX ғасыр, дәстүрлі қоғам, Қазақстанға әсері, прогресс.

KAZAKH WOMEN INNOVATORS IN ART AND SCIENCE AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Abstract

This article is an in-depth study of the significant role and contributions of Kazakh women in the fields of art and science in the early 20th century. The purpose of the article is to comprehensively analyze the role and contribution of Kazakh women to the development of art and science in the early 20th century based on the study of their creative and scientific heritage, as well as to identify the impact of socio-historical conditions, including the early Soviet period, on the formation of their professional activities and social status. Despite numerous challenges such as discrimination, social stereotypes and limited access to education and resources, these women managed to create unique and expressive works of art and make significant contributions to the development of science. They have done this through determination, resilience and a deep passion for their field.Their works not only reflected the socio-political climate of their time, but also served as a beacon of inspiration for future generations. It also highlights the profound influence that these women had on the cultural and scientific evolution of Kazakhstan. Their contributions were not limited to their field of activity, but also had a far-reaching impact on the society and culture of Kazakhstan.

The early Soviet era brought significant changes to the lives of Kazakh women, granting them certain rights that contributed to increasing women's self-esteem and social status. It was a time of great change and upheaval, but these women overcame these difficulties with dignity and fortitude. The stories of these women serve as a testament to their strength and the indomitable spirit of women around the world. They are a reminder of the power of persistence and the importance of fighting for your rights.

Keywords: Kazakh women, art, science, the 20th century, traditional society, impact on Kazakhstan, progress.

REFERENCES

1 Artıqbaev Zh. O. Istoriya Kazakhstana [*History of Kazakhstan*]. Uchebnik [Textbook] (Astana. – 2004.-159p.) [in Russian]

2 Artykbaev Zh.O. Culture in Kazakhstan at the beginning of the 20th century [*Culture in Kazakhstan at the beginning of the 20th century*] 2023. Available at: https://dzen.ru/a/ZBVsUNrIGzgOIzk0 (accessed 03/10/2024) [in Russian]

3 Ayagan B.G., Shaimerdenova M.D. History of Kazakhstan for 9th grade (early 20th century - present time) [*History of Kazakhstan for grade 9 (beginning of the 20th century - present)*] Uchebnik. [Textbook] (Publisher: "Atamura".– 2013. – 400p.) [in Russian]

4 Bazanova, Naila Urazgulovna. A - (additions) [*Bazanova, Nailya Urazgulovna. A – (additions)*] (M.: Soviet Encyclopedia, 1958. – P. 26) [in Russian]

5 Zhenshchiny v kazakhstanskoy nauke. Nazipa kul'zhanova - zhurnalist, perevodchik, filolog, etnograf, pedagog [*Women in Kazakhstani science. Nazipa Kulzhanova - journalist, translator, philologist, ethnographer, teacher*] 2021. Available at: - URL:https://nauka.kz/page.php?page_id=1001&lang=1&new&news_id-=8862 [in Russian] (accessed 13.03.2024)

6 Zhenshchiny, izmenivshie istoriyu Kazakhstana: Gul'sum Asfendiyarova [*Women who changed the history of Kazakhstan: Gulsum Asfendiyarova*] 2023. Available at: - URL:https://elle.com.kz/zhenshhiny-izmenivshie-istoriju-kazahstana-gulsum-asfendijarova/ [in Russian] (accessed 10.03.2024)

7 Kudryashova A. Struggle for rights: women artists in Kazakhstani art [*The fight for rights: women artists in Kazakh art*] 2023. Available at: - URL:https://artofher.kz/en/borba-za-prava-zhenshhiny-hudozhnicy-v-kazahstanskom-iskusstve/[in Russian] (accessed 13.03.2024)

8 Kundakbayeva Zh.B. Modernizatsiya rannyei sovetskoi epokhi v sud'bakh zhenshchin Kazakhstana, 1920-1930 gody [*Modernization of the early Soviet era in the destinies of women in Kazakhstan, 1920-1930*] monografiya [monograph] (Publisher: KAZAK UNIVERSITY 2017 – 412 p.) [in Russian]

9 Pervye: kazakhstanskie zhenshchiny, vnesshie vklad v razvitie raznykh otrasley. [*First: Kazakh women who contributed to the development of various industries*] 2021. Available at: - URL:https://www.inform.kz/ru/pervye-kazahstanskie-zhenschiny-vnesshie-vklad-v-razvitie-raznyh-otrasley_a3761555 [in Russian] (accessed 20.03.2024)

10 Rakhymzhan, A.A., Sadykova Sh.R. Rol' i status zhenshchiny v traditsionnom kazakhskom obshchestve [*The role and status of women in traditional Kazakh society*] Yunyy uchenyy [Young scientist] -2022. –No. 10 62– p. [in Russian]

11 Khakimzhanova Mariyam (1906–1995) [*Khakimzhanova Mariam (1906-1995*] - Available at: - URL:https://web.archive.org/web/20211201162458/ [in Russian] (accessed 15.03.2024)

12 Aisha Galimbaeva - 2024. P. 25-35. [in English]
13 Available at: — URL:https://en.wikipedia.org/wiki/Aisha_Galimbaeva (accessed 03/10/2024) [in English]
14 Gulfairus Mansurovna Ismailova [in English]
15 Gulfairus Ismailova. Available at: — URL:https://en.wikipedia.org/wiki/ [in English] (accessed 03/10/2024)
16 Gulsum Asfendiyarova. - 2024. P. 25-35. [in English]
17 Available at: — URL:https://en.wikipedia.org/wiki/Gulsum_Asfendiyarova [in English] (accessed 03/13/2024)
18 Kazakhstan science and technology. Education in Kazakhstan (2023). Available at: URL:https://www.orexca.com/kazakhstan/science_education.htm [in English] (accessed 03/10/2024)

About the authors:

Asem Aubakirova – **corresponding author**, PhD student in History, East Kazakhstan University named after Sarsen Amanzholov, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan
E-mail: aubakirova.assem@mail.ru
ORCID: https://orcid.org:0000-0001-8268-9355

Zadash Dukenbaeva – Doctor of Historical Sciences, Professor, East Kazakhstan University named after Sarsen Amanzholov, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan
E-mail: dukenbaevazo@mail.ru
ORCID: https://orcid.org:0000-0002-5968-1539

Информация об авторах:

Асем Аубакирова – **основной автор**, PhD докторант по специальности «История», Восточно-Казахстанский Университет имени Сарсена Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан
E-mail: aubakirova.assem@mail.ru
ORCID: https://orcid.org:0000-0001-8268-9355

Задаш Дукенбаева – доктор исторических наук, профессор Восточно-Казахстанского Университета имени Сарсена Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан
E-mail: dukenbaevazo@mail.ru
ORCID: https://orcid.org:0000-0002-5968-1539

Авторлар туралы мәліметтер:

Асем Аубакирова – **негізгі автор**, «Тарих» мамандығы бойынша PhD докторанты, Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: aubakirova.assem@mail.ru
ORCID: https://orcid.org:0000-0001-8268-9355

Задаш Дукенбаева – тарих ғылымдарының докторы, Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің профессоры, Өскемен қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: dukenbaevazo@mail.ru
ORCID: https://orcid.org:0000-0002-5968-1539

МРНТИ 03.01.09 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.04**
УДК 930(574)

М.Г. Шолахов[1*]

[1]Евразийский национальный университет имени
Л.Н. Гумилева. Астана, Казахстан
*e-mail: muri777@mail.ru

МУРАТ МОНКЕУЛЫ КАК ИСТОЧНИК ПО НАСЛЕДИЮ УЛУСА ДЖУЧИ: СОПОСТАВЛЕНИЕ С ЕВРОПЕЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИЕЙ

Аннотация

Статья рассматривает поэтическое наследие Мурата Монкеулы как исторический источник в сопоставлении с европейской (западной и российской историографическими традициями по истории Ногайской Орды и Прикаспия. Исследование сочетает текстологический разбор айтысов/жыров с критикой источников (внутренняя/внешняя верификация) и междисциплинарной треангуляцией. Для глубокого анализа привлекаются отечественные работы и публикации фольклорных записей, что позволяет уточнить датировки, идентификацию персонажей и локальные топонимии, а также выделить идеологические функции эпоса (родовая апология, нормативные коды). Показано, что данные устной традиции нередко дополняют и корректируют нарративы Howorth и русской дореволюционной/советской историографии, но требуют осторожного обращения из-за жанровой гиперболы и временной дистанции. В результате уточняется место Мурата в корпусе источников по истории Нижнего Поволжья и Маңғыстау. Показано, как устные сюжеты фиксируют локальные памяти, персоналии и топонимию, дополняя и в отдельных случаях корректируя письменные нарративы; при этом оговариваются методические ограничения жанровой гиперболы и временной дистанции. Итогом становится уточнение эвентологической канвы и идеологических функций эпоса в контексте наследия Улуса Джучи.

Ключевые слова: Мурат Монкеулы, Улус Джучи, Ногайская Орда, устная традиция, Беріш, Алшын, Астрахань.

Введение

История постордынского пространства – от Нижнего Поволжья до Прикаспия – обнаруживает заметный разрыв между письменной традицией и устной памятью. Поэтическое наследие Мурата (1843–1906) представляет интерес как источник по «наследию Улуса Джучи»: в его айтысах и жырах фиксируются сюжеты, топонимы и персоналии, связанные с Астраханью, Сарайчыком, ногайскими и алшынскими линиями, а также с памятью о Ногайской Орде. Жанровая природа устной поэзии предполагает риторику и гиперболу, однако именно эти тексты сохраняют локальные знания и «горячую» социальную память, часто выпадающие из официальных нарративов. Цель работы – оценить информативность и границы применимости поэзии поэта как исторического источника по наследию Улуса Джучи, сопоставив её показания с европейской (в том числе англоязычной) и российской историографическими традициями, а также с отечественными исследованиями. Задачи включают: (1) источниковедческий разбор текстов (внутренняя/внешняя критика, атрибуция лиц и локусов); (2) проверку устойчивых мотивов – батырские списки, родовые конфликты, кочевые маршруты – через межвариантное сравнение; (3) корреляцию устных свидетельств с письменными данными и административно-правовыми реалиями позднего XV–XIX вв.; (4) выделение идеологических функций эпоса (родовая апология, нормы чести, легитимация прав на землю).

Новизна исследования состоит в системном сопоставлении устного корпуса Мурата с европейскими и российскими трактовками наследия Улуса Джучи и Ногайской Орды, что позволяет уточнить локальные хронологии, роли родовых групп (Беріш, Әлімұлы/Байұлы) и характер астрахано-ногайских связей в региональной памяти. Практическая значимость – в предложении прозрачных правил обращения с устными материалами: где их показания усиливают письменную традицию, а где требуют осторожной интерпретации как риторические конструкции.

Структура работы следующая: сначала очерчиваются корпус и контекст текстов Мурата (жанровые особенности, история записей, вариативность), далее проводится сопоставление ключевых мотивов с европейской и российской историографией и отечественными публикациями; в заключении обсуждаются пределы достоверности, эвристическая ценность устной памяти и возможности её интеграции в исследование наследия Улуса Джучи.

Материалы и методы исследования

В качестве материалов использованы поэтические тексты Мурата (айтыс, жыр) по опубликованным изданиям и рукописным записям, сопоставленные с отечественной, российской и европейской историографией по наследию Улуса Джучи и Ногайской Орде, а также со смежными фольклорными фиксациями, шежіре, ономастическими и топонимическими данными Прикаспия и Нижнего Поволжья. Методологически исследование опирается на источниковедческую критику (внутреннюю – анализ лексики, композиции, мотивов; внешнюю – атрибуция лиц/локусов, сверка дат и событий), вариантологический анализ (сопоставление параллельных версий и выделение устойчивого ядра), сравнительно-исторический подход к соотнесению устных свидетельств с письменными нарративами, а также хронологическую корреляцию для выявления возможных анахронизмов. Дополнительно применялась проверка ономастики и кочевых маршрутов по локальным источникам. Ограничения исследования связаны с жанровой гиперболой, полемической установкой устной традиции и неполнотой фиксаций; выводы формулируются с учётом необходимости межисточниковой верификации и осторожной интерпретации поэтических данных.

Результаты и их обсуждение

В своем труде «История киргиз-казахов» Мухамеджан Тынышпаев отмечает:

"Все предания киргизов Младшего жуза связаны с именами золотоордынских ханов и ногайских мурз… Киргизский поэт Мурат Монкин, умерший в 1906 году, в песнях «Уч-Кыян», «Каз-Туган», «Аттен бир кафы дуние», «Карасай и Казы» воспевает исключительно потомков ногайского мурзы Едиге-бия: Мусу, Ямурчи, Сейдака, Шах-Мамая, Орака, Смаила, легендарного батыра Естерекулы Ер-Таргына и других."[1]

Эти слова историка подтверждают предположение о том, что родовые группы Младшего жуза ведут свое происхождение от Ногайской Орды. Однако, поскольку между эпохой Золотой Орды и временем Мурата прошло значительное количество времени, в его поэтическом наследии могут встречаться исторические неточности. Передача информации в устной традиции, как правило, сопровождается изменениями и некоторыми преувеличениями. В устной литературе могут наблюдаться как сходства, так и расхождения с письменными источниками.

Позднее его ученик, Мурын жырау Сенгирбекулы, стал известен благодаря эпическому циклу «Кырык батыр Крыма» («Сорок крымских батыров»).

Главное отличие Мурата Монкеулы от таких поэтов, как Жамбыл Жабаев и представители школы Сарыарки, заключается в том, что он был последним поэтом школы Золотой Орды, воспевавшим эпоху Ногайской Орды и тоскующим по величию золотоордынского прошлого. По сути, он стал связующим звеном между казахским и ногайским народами.

1. Хан Джанибек в поэтическом наследии Мурата Монкеулы

Поэта можно сравнить с исландским скальдом и историком Снорри Стурлусоном, который в своих трудах описывал историю скандинавских народов, деяния норвежских королей и легендарных героев. Подобно этому, Мурат в своих поэмах воспевал ханов и батыров Золотой Орды, а также последующих ногайских правителей.

В поэме «Үш қиян» («Три края») он писал:

«Шесть лет месили глину,

Девять лет лепили кирпич,
О, оставшийся в забвении Астрахань,
Построенный по велению хана Әз-Жәнібека,
Отдавшего разум неверным,
И утратившего всякую хитрость —
Вот она, эта земля…» [2. -136].

Утверждение о золотоордынском «джанибековском» основании Астрахани (Хаджи-Тархана) несостоятельно, поскольку Ибн Баттута, описывая эпоху хана Узбека, уже фиксирует Хаджи-Тархан как существующий город; следовательно, его основание предшествует правлению Джанибека. Ибн Баттута сообщает: «…».

Затем разбрелся весь народ и при царе остались эту ночь хатуни его и дочь его. Когда праздник кончился, то мы отправились в путь с султаном и со ставкою и прибыли к городу Хаджитархану (= Астрахани). Тархан значит у них место, изъятое от податей; пишется через та, р, ха и н. Город этот получил название свое от тюркского хаджи (паломника), одного из благочестивцев, поселившегося в этом месте. Султан (Узбек) отдал ему это место беспошлинно, и оно стало деревней; потом оно увеличилось и сделалось городом. Это один из лучших городов, с большими базарами, построенный на реке Итиле, которая одна из больших рек мира. Султан остается здесь до тех пор, пока усиливается стужа и эта река замерзает. Замерзают и соединенные с нею воды. Потом он приказывает жителям этого края привезти (несколько) тысяч возов соломы, которые они кладут на лед, сплотившийся на реке. Скот не ест тамошней соломы, потому что она причиняет ему вред, как это бывает и в Индии, а питается только зеленой травой, благодаря плодородию страны. По этой реке и соединенным с нею водам ездят в арбах на расстоянии 3 дней пути [3].

Вероятно, ошибка в датировке связана с длительным временным разрывом между эпохами Золотой Орды и периодом жизни Мурата. Британский историк Howorth сообщает что Джанибек мог быт основателям Сарай Ал Джадида. Ховорт упоминает Sarai al-Jadid (New Serai) как «большой» Сарай на Ахтубе и прямо отождествляет его с обширными руинами у Царёва; купеческое Saracanco у Пеголотти он трактует как тот же New Serai с монетных легенд, относя столицы Джанибека именно к этому городу. Он отмечает смену топонимии: когда в источниках появляется «New Serai», имя «Serai» для старого города вытесняется синонимом «Gulistan»; встречается и форма «New Gulistan» на монетах Джанибека, Пулада и Азиза, а также монгольский синоним Ordu (для New Serai – Ordu-al-jedid) на выпусках Тохтамыша и его преемников [4. -186–187]. В нумизматике Ховорт фиксирует чеканы в New Serai в 772–773 г. х. от имени Tulunbek (с примечанием о двусмысленности титула – «царь/царица»), что отражает позднесредневековый статус города как устойчивого монетного двора [4. -208].

С одной стороны, в Улусе Джучи был и астраханский хан Джанибек. Астраханский хан Джанибек у Трепавлова показан как игрок нижневолжской войны начала XVI в., пытавшийся добить соперника Шейх-Мухаммеда: он звал на совместный поход Алчагира, но, не дождавшись, выступил один, разгромил Шейх-Мухаммеда и захватил до десяти тысяч его улусников. Здесь речь идёт именно об астраханском хане Джанибеке – правителе Астраханского ханства начала XVI в., действовавшем на Нижней Волге в союзе/конфликте с мангытами (Алчагиром) и Шейх-Мухаммедом. Это прямо обозначено у Трепавлова: «Астраханский хан Джанибек…» и далее сюжет 1515 г. у Хаджи-Тархана. После победы вспыхнул конфликт из-за добычи: Алчагир требовал «ограбить детей Ахмеда», но Джанибек отказался разорять союзных Ахматовичей [5. - 42]. В 1515 г. стороны вновь сошлись у Хаджи-Тархана, где Алчагир настаивал прежде «выгнать и ограбить Ахматовичей»; из-за этого требования он порвал с ханом и отошёл к Яику [5.-44]. В тот же сезон крымский двор фиксировал манёвр противников: «астороханской царь и Шихим-мурза» перешли за Волгу и избежали удара крымцев (3 августа 1515) (Трепавлов, 2013, с. 44). Перелом наступил после казахского удара 1519 г.: Саид-Ахмед перебил в Астрахани «салтанов»-Ахматовичей, ногаи «поимали» астраханский улус, и «под властью хана

Джанибека осталась лишь столица юрта» [5. -43]. В сумме Трепавлов подчёркивает кратковременность успехов Джанибека и его зависимость от воли мангытской знати: попытка сыграть на расколах Ногайской Орды дала всплеск силы, но не обеспечила устойчивого контроля над улусом. Стихи Мурата позволяют предположить, что астраханский хан Джанибек предпринимал шаги к укреплению Астрахани как городского центра. Он, по-видимому, осознавал необходимость оседлого или полуоседлого уклада и мог ориентироваться на московские образцы фортификации и управления. Однако дефицит политической поддержки и интеллектуально-административной элиты, а также ограниченность материальной базы не позволили довести этот проект до завершения: фортификационные решения оставались слабее, чем в московских городах, и не обеспечивали сопоставимой устойчивости. Эти наблюдения носят гипотетический характер и требуют подтверждения дополнительными источниками.

Российский историк ногайским происхождением Р. Ишмухамеммедов и Мусаевым опираясь на источники что Ююртовцы – как раз астраханский контингент ногайцев, формировавшийся у нижней Волги и вокруг астраханского торгово-транзитного узла; в XVI–XVII вв. их траектории задавали войны в Нижнем Поволжье, калмыцкое давление и русская экспансия [6.–46]. Ишмухамбетов отмечает, что в историографии (в т.ч. у Трепавлова) «ногайцы» часто употребляются как зонтичный этноним, тогда как «мангыты» – правящая линия; для нижневолжского массива уместны обе маркировки: «ногайцы (мангыты) Ногайского юрта», т.е. «астраханские ногайцы» = «юртовцы» [6. -41–44]. Ногаевед Р. Керейтов отмечал, что ногайцы-юртовцы во многом сложились из астраханских татарских и смежных компонентов; среди родовых наименований он приводит: Арслан–Белек, Ас-Бүркіт (Ас Буркут), Борлак, Құланшы (Куланшы), Қараманғыт (Карамангыт), Мын, Қаңлы (Канглы), Нукус, Қоңырат/Құңғырат (Кунграт), Қырқ (Кырк), Қытай (Кытай), Түрікмен (Туркмен), Йүгүр (Югур), Йүшүн/Үйсін (Юшун/уйсун), а также Есебей-Маңғыт (Эсебей мангыт), Тоғыншы (Тогунчи) [7. -37].

В историографии Ж. Сабитов и А. Каратаев указывали, что беришская ветвь Бесқасқа, связываемая с уйсунским происхождением, могла быть одним из каналов передачи ногайского эпического пласта [8. -826]. Это косвенно усиливает тезис о том, что уйсуны сохраняли знания об астраханском хане Джанибеке. Вместе с тем исследователи подчёркивают альтернативу: не все элементы эпоса обязаны происходить от так называемых «ногай-казахов», приютившихся у хана Нуралы. Каналов трансмиссии было несколько, и «ногай-казахская» линия – лишь одна из возможных, но не единственная. Позицию Керейтова о присутствии уйсунов среди астраханских юртовцев следует рассматривать как дополнительный аргумент в пользу многоисточниковости традиции. К этому добавим, что сам Мурат неоднократно акцентирует Астрахань в своих текстах, называя, в частности, Урака батыра прославленным «из Астрахани», что коррелирует с астраханским фокусом памяти. С другой стороны, «российская» линия интерпретации у Д. Кидирниязова и Р. Ишмухамбетова также имеет основание: по их наблюдению, и ногайцы-юртовцы, и ногайцы-карагаши стали источником восприятия «нового» для бөкейских казахов не только в историческом, но и в этнографическом смысле, передав свой опыт новому казахскому населению [9. -95]. При этом уместно оговорить соотношение масштабов: «ногай-казахи» были, вероятно, более многочисленны и имели большие возможности для распространения эпических сюжетов, однако и ветвь Бесқасқа могла сыграть роль «точечного ретранслятора», даже если речь идёт о небольшой мужской линии (пять родоначальников), оставшейся в пределах Младшего жуза и транслировавшей ногайские эпосы в своём окружении.

Ж. Сабитов и А. Каратаев отмечают, что потомками тех ногайцев следует считать ветвь Бесқасқа («пять предводителей») в составе казахского рода Алшын–Беріш, возводимую к некоему Жусупу из рода Уйсун. По их мнению, цикл «Қырымның қырық батыры» («Сорок батыров Крыма») через Жусупа (ногайское племя Уйсун) сперва попал к жырау Алшын–Беріш, затем – через Нұрым-жырау (1831–1908, Атырау) – к его ученикам: Қашаған-жырау (1841–1929), Мурат (Алшын–Беріш–Қаратоқай), Нұрпейіс Байғанин (1860–

1945), а после – в Маңғыстау к Мұрын-жырау. Учителем Нұрыма был Абыл Тлеуұлы (1777–1864; Алшын–Адай–Келімберді) [9. -826]. Остаётся открытым вопрос, кто именно был Жусуп и какие тексты он передавал. Поскольку Нұрым-жырау родился уже после прихода «ногай-казахов» в казахские степи, он мог непосредственно учиться у носителей ногайского репертуара. Корректной представляется комбинированная схема: линия Бесқасқа и более широкая «ногай-казахская» среда совместно транслировали эпос; однако по совокупности признаков более вероятной выглядит гипотеза о ведущей роли «ногай-казахов», а не доминировании линии Бесқасқа. Среди племен ногай казахов могли быт и юртовцы уйсуны передавшие или другие ногайцы которые сотрудничали юртовцами. Также подходит вариант все ногайцы знали о Астраханьском хана Джанибека, не только юртовцы. Еще один эпос про Джанибека отслеживается среди ногайского эпоса из книги Кулунчакова. Ногайлинский Асан-Кайгы в обращении к хану Жаныбеку формулируется основание упрёков и насколько они согласуются с событиями того времени в Астраханском ханстве и Ногайской Орде:

Ты народ расколол надвое, единство своё разрушил,
Врагов тем повеселил. Моих ногайцев измотал,
Моих батыров погубил, и бедных, и сильных –
тяжёлыми ношами обложив, аулы велел сворачивать,
По чужим землям пустил скитаться, а себе устроил благоденствие…» [10. -57]. Упрёки Асан Қайғы в адрес Джанибека нельзя принимать как достоверное суждение о «плохом правителе». Жанр наставлений и обличений по определению риторичен и полемичен. В условиях источниковой неопределённости корректнее говорить о расхождении оценок**.** Астраханский хан Джанибек в ряде свидетельств предстает как прагматичный и практичный правитель**,** действовавший исходя из политической целесообразности. Поэтому категорические выводы о его «дурном правлении» методологически не обоснованы.

Память об Астрахани отчётливо просматривается в стихах Мурата, пусть и фрагментарно. Это позволяет предположить, что часть ногайцев-юртовцев находилась в зависимости от астраханского хана Джанибека. Устная версия, зафиксированная у Мурата, получает дополнительную историческую правдоподобность.

Мурат воспевает «ногайлы эпоху» как метонимию джучидского «золотого века», где высшая планка поэтической нормы задана линией жырау XV–XVI вв. Его ностальгический архаизм – это форма историко-политического комментария и культурной самоидентификации рубежа XIX–XX вв., а не простая архаизация прошлого.

Ногайские эпические циклы были тепло восприняты казахами Младшего жуза, что свидетельствует о сохранении коллективной памяти о наследии Улуса Джучи в казахско-ногайском пограничье. Если бы эта память не имела прочной опоры, эпосы вряд ли заняли бы столь заметное место: у соседних оседлых сообществ они, как правило, не получили сопоставимой «приживаемости». Казахская кочевая среда оказалась более благоприятной для сохранения имен ногайских батыров и биев, их сюжетов и поэтических форм. При этом методологически уместно признавать приоритет ногайской традиции в отношении этих эпосов: именно в ногайской среде сформировалась наиболее развитая школа бардов и сказителей постордынского круга. Казахская традиция унаследовала и творчески переработала этот корпус, обеспечив его длительную жизнь в собственном культурном пространстве.

Влияние географии также представляется существенным. Родные ландшафты акына, а именно низменные степи Прикаспия в пределах Атырауской области и сухие плато Маңғыстау, лишены горной живописности. Здесь преобладают ровные пространства, солончаки, скудная растительность и редкие водоёмы. Именно такая природная среда сформировала особую оптику его поэзии. Вместо описаний прекрасных гор и куртуазной женской красоты у Мурата преобладают мотивы батыра и войны, кочевых маршрутов, родовых столкновений и пограничных пространств. Даже в «Сарыарке» природа выступает прежде всего как фон героического нарратива, а не как самостоятельный объект

эстетизации. Такое прочтение не умаляет значения поэта, а позволяет точнее объяснить внутреннюю логику его художественного мира. Тематический выбор во многом формировался под воздействием ландшафтной монотонности степи и конкретной исторической ситуации. На выраженную меланхоличность акына, по-видимому, дополнительно повлияли процессы территориальной экспансии Российской империи и вызванные ими трансформации степного общества, включая утрату автономии и изменения в структуре кочевой жизни. Это, в свою очередь, смещало акценты от созерцательной лирики к эпической памяти и полемическому высказыванию. Подобная географическая специфика оказала влияние и на творчество Махамбета.

2. **Критика батыров.**

Казахи не вели собственных письменных летописей, однако в устной традиции (айтыс, жыр) действовали механизмы критической рефлексии: поэты могли оспаривать источники и полемизировать с чрезмерно панегирическими прославлениями батыров. В одном из айтысов Мурата полемически обращается к прославленному ақыну рода Таз Бала Оразу, ставя под сомнение культивируемую героику: он подвергает критике то, что о главном батыре Төремурате неизвестны обстоятельства смерти и что ему приписывают борьбу с Российской империей. Поэт говорит: *«В вашем роде Кара-Таз были богатыри Төремурат, Нарынбай, Әтен. Хоть одного из них тебе доводилось хоронить собственными руками? Сыны трёх арыс рода Таз – видел ли ты своими глазами их смерть? Төремурат и Нарынбай – ваши воины, рождённые несчастливыми. И разве не несчастье то, что они умерли в унижении?!*» [11. - 210)].

С точки зрения шариата : насмешки, унижающие прозвища и поношение прямо запрещены [Коран 49:11–12]. Пророк ﷺ сказал: «Мусульманин – брат мусульманину: он не притесняет его и не унижает» (Сахих Муслим, № 2564а); «Оскорблять мусульманина – грех (фусук)» (Сахих аль-Бухари, № 48); «Кто верит в Аллаха и Последний день – пусть говорит благое или молчит» [Сахих аль-Бухари, № 6136; Сахих Муслим, № 47]; «Сильный – не борец, а тот, кто владеет собой во гневе» [Сахих аль-Бухари, № 6114]. Однако Мурат выступал в полемическом жанре айтыса, где оппоненты сами прибегали к язвительным выпадам. Эта среда во многом вынуждала отвечать симметрично – обстоятельство объяснимое, но религиозно нежелательное.

На сходке уважаемых людей Мурат импровизировал похвалы каждому и получал вознаграждение, но обошёл молчанием богача Әбиша из племени таз. На вопрос «почему?» поэт ответил, что уже трижды восхвалял Әбиша и каждый раз получал крупный дар, а в четвёртый раз постыдился просить; тронутый таким признанием, Әбиш тут же выложил сто тенге [12. -74]. Следовательно, различие в оценке связано не с родоплеменной принадлежностью, поскольку и Туремурат, и Абиш богатый относятся к роду таз, а с особенностями самого нарратива. В рамках этого повествования фигура Туремурата, несмотря на ее батырский характер, не получает однозначно героизирующего освещения, тогда как образ Абиша богатого представлен в более благоприятном и положительно окрашенном ключе.

Мурат, оставаясь носителем устной исторической традиции, демонстрирует установку на «европейскую» научную оптику. Стремление к проверяемости свидетельств, к отделению факта от панегирики и к критическому сопоставлению версий. Его вопросы о том, «был ли на самом деле такой батыр и каковы достоверные обстоятельства его смерти», показывают ориентацию на источниковедческую сдержанность, редкую для устного жанра. В этом смысле Мурат выступает одним из ранних – если не первейшим – исторических критиков в казахской поэтической среде, переводя полемику айтыса в русло оценки фактов, а не лишь риторических достоинств. «В общеевропейском каноне основоположником критической источниковедческой методики является Л. фон Ранке. В рамках казахской устной культуры роль раннего критика нарратива выполняет Мурат, чья полемика в айтысах демонстрирует принципы “устной Quellenkritik”. Х. Досмухамедов отмечал, что Мурат сформировался в среде родоплеменных (трайбалистских) айтысов и как акын последовательно придерживался родовой солидарности. В спорах между алшынскими

ветвями (Әлімұлы и Байұлы) он неизменно превозносит Байұлы. В айтысах внутри Байұлы – отстаивает честь своего рода Беріш [2. -104].

Критика Суюнкары. У Мурата зафиксирован полемический айтыс с адайцем Базарұлы Тілек, в котором оппонент оскорбительно отзывается о роде Беріш (Байұлы). Сюжет выстроен на резком сопоставлении: с одной стороны – пантеон беришских батыров и их жертвенность (Құлбарақ, Көбен, Жапарберді, Байтоқ, Батырбек и др.), с другой – прямые обвинения Суюнкары бегстве и оставлении товарищей в критический момент. Через перечень боевых эпизодов (налёты туркмен, погоня, гибель «он батырды») и мотивы жомарттық/қонақасы доказывается моральное и воинское превосходство Беріш; упрёки адресуются лично Суюнкара: «ер болса неге кетті…», «арасын қарындастың баспалаған» и т. п. Итог – похвала Беріш и публичное приструнивание Суюнкара как недостойного эталона мужества [12.-75-79]. Айтыс выступает формой «устной критики источников». Мурат не только парирует обиды, но и нормирует родовую репутацию, переводя спор из плоскости оскорблений в аргументированную апологию.

В другом айтысе особенно подчёркивается братство между Муратом из племени бериш и Қашағаном из рода адай – родственными сообществами Младшего жуза. Несмотря на попытки окружающих столкнуть их в словесном состязании, оба акына демонстрируют не вражду, а взаимное уважение, дружбу и единство [12. -272].

В устной байулынской традиции зафиксирован эпизод пограничной войны с Хивинской армией усиленная туркменами в котором центральную роль играет батыр Қулбарак (Құлбарақ): он возглавляет қуғын (преследование), вступает в неравный бой и гибнет, что в поэтическом нарративе маркируется как «тілегі қабыл» (принятая жертва). Рядом с ним выступают Кобен где поэт дает прозвище – Мстительный (Кекшіл Көбен), Жапарберди (единственный, кто вырывается из гущи сражение), а также Байток и Батырбек (последний вместе с Құлбарақ назван эталоном «ер» (муж) («не уронивший свою честь»). В параллельных эпизодах того же конфликтного ряда фигурируют Каратоқай Есет (догон и добивание противника), трактуется как самопожертвование), что вместе создаёт фон длительной приграничной сечи. Жанрово текст сочетает мадақ/жоқтау и айтысную полемику: с одной стороны, он конструирует «пантеон» беришкой доблести (систематический ряд биев, шешенов, қарилар и батыров), с другой – контрастно критикует адайскую сторону за трусость и оставление товарищей. Будучи источником устной памяти, этот материал ценен для историографии как свидетельство механизмов внутренней солидаризации и нормативной этики, однако требует осторожной корреляции с письменными данными: численности, потери и деталь боя по своей природе гиперболизированы, а перечисление участников – частично именное (Құлбарақ, Көбен, Жапарберді, Байтоқ, Батырбек, Назарбас) и частично собирательное («ерлері Қаратоқай»).В устной традиции поход хивинцев трактуется как карательная экспедиция против Суюнкары. При численном превосходстве (около 3500 против ~800 сарбазов Құлбарака) казахи потерпели поражение. Сюжет об убийстве батыра во время намаза, вероятно, является поздним мотивом, тогда как у Мурата отсутствует героизация. Он объясняет поражение поспешностью и малочисленностью, что повышает относительную достоверность его рассказа.

«Свидетельство Мурата допускает две конкурирующие интерпретации поведения Суюнкары: (а) осознанное отступление/бегство, объяснимое паникой, дисбалансом сил и конфликтом лояльностей; (б) опоздание по объективным причинам – логистическим, метеорологическим, коммуникационным и командно-политическим. Без внешних коррелятов корректно удерживать обе гипотезы, указывая на жанровую заострённость айтыса и типичность перечисленных факторов для степных операций.» Құлбарақ батыр погиб в 1832 г., а Мурат родился в 1843 г. Следовательно, между гибелью Құлбарақа и рождением Мурата прошло около 11 лет. Критически допуская жанровую заострённость айтыса, уместно признать и аргумент «временной близости»: свидетельство Мурат по эпизоду гибели Құлбарақа могло сохранять высокую информативность, поскольку между событием и его фиксацией прошло не так много лет. Близость по времени, социальная и

топонимическая включённость поэта в тот же региональный круг (Мангыстау) и точечное именование участников (Құлбарақ, Кобен, Жапарберди и др.) повышают вероятность наличия «правдивого ядра» в этом повествовании.

Показателен его рассказ о смерти Айжарык-бия из рода есентемир в преклонном возрасте. Акын, сохраняющий память о факте, одновременно даёт и «народное» объяснение недуга – «бұзаудың етін шикі жеп, сонан да болды, білемін, Айжарық бидің жарасы» («съев сырое телячье мясо – оттого, полагаю, и возник погибель у бия Айжарыка») [2. - 65]. Мурат выступает как своего рода «микроисторик» устной традиции. Он передаёт сюжеты о менее заметных событиях и персонажах – том «малом», которое не фиксировалось у кочевников из-за отсутствия летописей и регулярной письменной записи. Сопоставление микроисторического подхода Джованни Леви и Карла Гинзбурга и устной «кочевой микроистории» Мурата уместно вести по параметрам масштаба, источниковой базы, методики верификации и исследовательской функции. У Леви микроистория строится как намеренное сужение масштаба (семья, деревня, локальное сообщество) с опорой на письменные архивные корпуса (судебные, нотариальные, приходские книги) и реконструкцию сетей социальных отношений. Проверка осуществляется через внутреннюю и внешнюю критику документов, строгую датировку и «экономию объяснения», когда частный случай демонстрирует общие социальные механизмы. У Мурата «микро» задаётся малой событийностью и локальностью сюжетов в айтысах и жырах (смерть малоизвестных фигур, эпизоды пограничных стычек, траектории кочёвок) при опоре на устную традицию как основной источник. Верификация здесь достигается межвариантным сопоставлением записей, ономастико-топонимической корреляцией и соотнесением с ограниченным кругом письменных фиксаций. При интерпретации необходима поправка на жанровую риторику и гиперболу. Пространственно-временная рамка у Леви преимущественно оседлая и плотно датируемая. У Мурата – подвижное степное пространство с более коротким «лагом памяти», но меньшей календарной точностью. Функционально микроистория Леви выявляет скрытые правила взаимодействий и властных асимметрий «снизу» на материале архивных следов; тексты Мурата выполняют роль регулятивной памяти сообщества (нормирование чести, легитимация прав на землю, родовая солидарность), фиксируя то, что не попало в летописание. Тем самым микроистория Леви и Гинзбурга и «кочевая» микроистория Мурата представляют комплементарные модели работы с «малым». Первая – архивно-документальную, вторая – устно-традиционную. Их сопоставление позволяет расширить инструментарий анализа локальных прошлых и уточнить границы источниковедческой достоверности в разных режимах фиксации памяти. Однако по критериям источниковедческой проверки (строгая датировка, воспроизводимость, плотность документальных коррелятов) этот корпус уступает классике оседлой архивной микроистории Карло Гинзбурга – прежде всего книге *«Сыр и черви»* [13], основанной на сериях инквизиционных протоколов и демонстрирующей образцовую реконструкцию сетей, «экономию объяснения» и прозрачную верификацию. В результате тексты Мурата эвристически ценны для карты памяти постордынской степи, но требуют более осторожной интерпретации и наружной проверки, чем кейс-исследования Гинзбурга.

Мурат критикует Далабая из рода есентемир за управленческую несостоятельность. Тот «не справляется с народом» и не соответствует уровню болыса (правителя уезда); при этом отмечается и неудовольствие байулинцев [2. -66–68]. Хотя речь ведётся в родовом контексте, у акына, по-видимому, есть сомнение и в личной честности Далабая. Мурат последовательно обличает и своего соплеменника Есенгали из рода бериш, считая его недостойным управления [2. -69–70]. Тем самым он демонстрирует отсутствие трайбалистской избирательности: мера оценки – достоинство и служение общине, а не одна лишь родовая принадлежность. Далее акын превозносит Бегалы как достойного защитника казахов от колониального гнёта и уточняет, что старшим братством семи колен рода Беріш является подрод Себек, к которому принадлежит сам Бегалы; его доблесть акын легитимирует генеалогически, называя потомком хана Бодена [2. -73–75], живший в эпоху Сырыма Датова. Вероятно, именно в этой логике объяснима и версия о стремлении

Сырыма – в силу неприязни к чингизидам – выдвинуть на ханство представителя Беріш – Бодене Байтілеулі. При этом Мурат отмечает достоинства байбахтинца – Гумара Казыулы, а также прославляет Нуралы-хана как «последнего аристократа», то есть представителя ақсүйек (белой кости) [2. -77–80], фиксируя тем самым, что критерий оценки у акына не сводится к «своим» против «чужих», а включает и признание легитимной аристократии при наличии личной доблести и служения общему благу. Далее у него зафиксировано множество подобных микроисторических эпизодов и имен, в рамках данного раздела углубляться в них не будем.

3. Происхождение рода Кете.

Мурат не всегда опирался на источники. Казахская историческая память в значительной мере формировалась в устной среде, где айтыс выполнял функцию публичной экспертизы и критической коррекции героических нарративов. В этом контексте поэтика Мурата показательна. Полемизируя с представителем рода Кете Жаскеленом, он намеренно обостряет статусные формулы – «не Әлім де емес, Бай да емес, асыранды» – и прибегает к игре слов «кете/кет-» («уйти»), маркируя соперников как «пришлых»?!» [11. -213]. Эти приёмы следует трактовать как жанровую риторику соревновательной полемики, а не как достоверную шежіре или лингвистическую этимологию. Для научной классификации родоплеменной принадлежности Кете релевантны сопоставления письменных и устных шежіре, ономастики и источников по Нижнему Поволжью и Младшему жузу; данные популяционной генетики (Y-хромосомные маркеры), указывая на близости к алшынскому массиву, имеют вспомогательный характер и не подменяют источниковедческую проверку. Тем самым айтыс Мурата демонстрирует «устную критику источников»: поэт не столько доказывает генеалогию, сколько стратегически испытывает на прочность претензии соперника, используя сатиру, инвективу и народную этимологию для снижения статуса оппонента. Тексты ценны прежде всего как свидетельство механизмов внутренней критики и социальных иерархий в казахской устной культуре. По наблюдению Ж. Сабитова, генетические маркёры рода Кете указывают на его принадлежность к алшынскому массиву [14. -386], следовательно, он не является «пришлым» родом, как утверждает акын. Подобные приёмы встречаются и у Диогена. Ради полемической победы он прибегал к насмешкам, парресии и остроумию.

Вот фрагмент, где Мурат переходит от полемической резкости к жесту примирения и солидарности внутри алшынского круга. Он прямо утверждает родственное единство ветвей Алшынов – Әлімұлы и Байұлы: *«Баласы Байұлының бәрі ағайын»* («Все сыновья Байұлы – мне братья»), признаёт, что в запале обидел своих («Ашумен тілім тиді бауырыма-ай!»), и просит не держать зла: *«Жігіттер, тік тимесін көңіліңе-ай!»* Далее звучит готовность понести личную жертву ради мира в ауле – лучше отправить его на край света, чем множить домашние распри: *«Қатынға үй арасы қор қылғанша, Мені сал шет жердегі өліміңе-ай.»* Он отдельно признаёт, что «тілімен… қатты кеттім» – «перегнул языком» – даже в адрес женщины, и просит не принимать сказанное близко к сердцу [11. -223-224). В целом, эпизод маркирует типичный для айтыса «снятие напряжения». После гипербол и язвительных выпадов акын возвращает разговор к норме общинной этики – алшынской братской солидарности (Әлімұлы–Байұлы) и восстановлению социального мира.

У Мурата артикулируется участие рода Кете в освоении Маңғыстау, с фиксацией ключевых акторов и кочевых траекторий: «Есболай, Кете Әжібай қарай келген» (Есболай и Кете Әжібай пришли в этот край), «Қасына батыр Жары Шотан ерген» (рядом с ним шёл батыр Жары Шотан), «Әжібай Сарыарқаны қыстап қалып» (Әжібай перезимовал в Сарыарке), «Керелді Есболай бай белгілеген» (Керелді как кочёвье закрепил богатый Есболай). Риторика земельных прав оформляется через полемическую формулу: «Қонысқа таласасыз бұ заманда» (в эти времена вы спорите из-за кочёвий), «Жер еді анайы кімнің құлыны емген» (земля была ничья: чей жеребёнок ею вскормлен? [11. -170] – то есть претензии на территорию выводятся не из «прирождённого» владения, а из факта освоения и установившейся практики кочевания.

4. Ногайская Орда в произведениях Мурата

Беклербек Большой Орды Тимур, внук Эдиге, в середине XV века намеревался совершить хадж, однако придворный поэт Шал-Кийнэ Тиленши-улы отговорил его, чтобы не провоцировать междоусобицу. По мысли поэта, долг правителя – прежде всего облегчать участь обездоленных и униженных; так, помогая людям и оставаясь на месте, «ты и дома избавишься от грехов» [5.-176].

Урак-батыр и Алчагир известны преимущественно по фольклорным преданиям, что существенно ограничивает степень доверия к сюжетам о них. *Согласно легендам, ещё ребёнком он якобы поразил дядю Мамая, который «выпросил» племянника на воспитание и вырастил его богатырём. Татарское шежере и ногайский эпос добавляют, что «Айданле Урак» стал ханом после Мамаея. Однако, подчёркивает Трепавлов, ни бием, ни тем более ханом Урак не был. Достовернее выглядит участие Урака в конфликтах начала 1520-х гг.: он сражался против отступавших казахов вместе с Саид-Ахмедом б. Мусы и в бою убил одного из казахских правителей; позднее, уже под началом Мамаея, участвовал в разгроме Мухаммед-Гирея – эпизод почти не отражён в летописях и актах, но отзывается в поэтизированных сказаниях* [15. -178].

Сам Мурат сообщает, что жена Урака была хромой и слепой на один глаз [2. -187]. Подобные детали обычно сохраняются лишь в устной традиции: супруги, не вовлечённые в политическую власть, как правило, не фигурируют в русских архивных материалах.

Ногайские правители – сыновья Мусы, Алчагир и Шейх-Мухаммед, и внуки, Агиш, Мамай и Урак, – не обладали политическими талантами своего знаменитого предшественника. Все они искали правителей-Чингисидов, которые согласились бы объявить их биями [15. -555]. Для рассматриваемого эпизода показательно, что сам Мурат нигде не называет Орака ханом или бием. По контексту он предстает именно как батыр. В историографическом комментарии В. В. Трепавлова статус Орака также не возводится к верховным титулятурам. Исследователь подчёркивает, что ни бием, ни тем более ханом Орак не был, что типологически согласуется с поэтическим источником [15. -179]. В соответствующем жоқтау Мурата акцент делается на траурно-героическом изображении смерти героя. Мать повторяет его имя заклинательно («Айдын да Орақ, ай да Орақ…»), перечисляет подвиги и славу («Аштарханда даңды Орақ»), сетует на ослабление рода и взывает к скорому возвращению сына. Образный ряд строится на воинских и природно-космических метафорах (боевой конь, окровавлённая секира, «рычание медведя», «гремение как солнце»). Далее следуют инвективы и мотив возмездия. Поимённо названы виновники (Алшы, Смайыл, Тобаяқ, Қалу, Сары), обозначен пограничный театр действий (калмыки, кочевья, караулы), что переводит личную утрату в регистр степной войны. Наконец, композиционно важна реплика противоположной стороны (Алшы, Смайыл, Тобаяқ): она легитимирует конфликт как борьбу «за Едил и Жайык», и тем самым завершает траурный монолог рамкой коллективной причины и чести [11. -127–128].

В. В. Трепавлов не сообщает, как умер Урак. Будучи батыром, а не правителем, он оставался на периферии внимания документальных источников. Вместе с тем его устойчивое присутствие в устной памяти – как прославленного батыра ногайцев и казахов Младшего жуза – свидетельствует о высокой символической значимости фигуры. В фольклорной оптике Урак предстает «мастером поединка» (условно сопоставимым с образами уровня Миямото Мусаси). Сообщения о гибели Урака «от рук многочисленных родственников» возможны, но остаются непроверенными; свидетельство Мурата здесь не может считаться достоверным источником из за значительной хронологической дистанции, неизбежно искажающей биографические детали. Однако среди мангытов, как у многочисленного рода, существовала жёсткая внутриродовая конкуренция, поэтому гибель от рук сородичей была вполне возможна. Урак, по-видимому, получил известность прежде всего как победоносный участник поединков, однако как полководец и стратег, судя по имеющимся данным, проявил себя менее заметно.

Произведение Шалгез жырау. В поэтической сцене Мурата ногайский Шалгез-жырау устрашает калмыков, заявляя, что их коней «увели» герои Қожақ Қоянақұлы (из

Крыма/Қырымнан), Жанай, сын Бекіма (из Теңгелік/Теңгеліктен), Шора, сын Нәріка (из Күркер/Күркерден), Сидақ, сын Қара (из Құбан/Құбаннан), Қосай, сын Көкше (из Текпер/Текперден), Тарғын, сын Естерек (из Алғы/Алғидан), Айдынды Димес (из Қият/Қияттан) и Мамай, сын Мұса (из Шаған/Шағаннан), после чего калмыки якобы прекращают погоню. Однако фактически речь шла не об этих батырах [2. -164-170], и подобная реакция маловероятна уже по временным рамкам. Калмыки едва ли могли знать этих батыров. Тем самым эпизод носит не документальный, а идеологический характер, демонстрируя символический вес батыров в устной традиции и их мобилизующий потенциал в риторике жырау.

Религиозные представления Мурата. Мурат последовательно обличает «недостойное» управление: по его суждению, власть переходила к людям без заслуг и образования, а в будущем ею могут овладеть и иноверцы [2. 145]. Он сетует, что «қара халық» (не аристократы) начинает править страной, что безграмотный юнец утверждается за счёт богатства, и завершает мотивом «горькой воды» (алкоголя), отмечая нравственный упадок [2. -146]. Этот образ соотнесён с исламской нормой трезвения и моральной критикой повседневности; речь идёт о религиозно-этической оценке, а не о физиологических объяснениях. В ретроспективе такие пассажи воспринимаются как предупреждение-прорицание о социальных сдвигах колониальной эпохи. Биографически религиозная среда поэта обозначена: старший брат Матай обучался у имама в ауле, а сам Мурат обладал теологической грамотностью и оперировал исламскими категориями, хотя и не принадлежал к «медресной» учёной элите.

5. Критика Европейских историков.

Французский исследователь Жан-Поль Ру отмечал, что при отсутствии устойчивой письменной традиции кочевники развили высокую культуру устной передачи: эпос, предания и генеалогии передавались «от деда к отцу, от отца к сыну» с поразительной точностью, как будто они заранее знали, что не смогут опираться на письменные тексты [16. -27). Кочевники отличались особой точностью в передаче генеалогических преданий.

Другой исследователь, Бертольд Шпулер, отмечал, что одним из первых собственно ордынских историков был придворный автор Утемиш-хаджи, написавший трактат «Тарих-и Дост султан». Однако данный труд следует использовать с осторожностью, поскольку изложение в нем нередко носит стихотворный и эпико-нарративный характер, передавая события, в том числе связанные с Чингисханом, в форме преданий, а не строгого исторического повествования [17. -14]. Мари Фаверо считает что существует миф, будто кочевая культура была только устной, однако письменные ярлыки, указы и дипломатические письма Орды опровергают это представление [18. -38). Одним из первых, кто зафиксировал творчество Мурата (1843–1906), был Халел Досмухамедов (1883–1939), включивший материалы о поэте в книгу «Аламан». Их жизненные периоды частично совпали в 1883–1906 гг., то есть в течение 23 лет, поэтому Халела можно рассматривать как представителя поколения, ещё заставшего поздний период жизни Мурата и раннюю устную традицию о нём. Сам Халел критиковал и хвалил поэта: *Мурат оплакивает беды народа, но не предлагает чёткого выхода: мотив ухода от бед и переселения занимает важное место в его поэзии, перекликаясь с традицией ногайлинских героев. Вместе с тем он подчёркивает необходимость соответствовать времени и призывает к нравственному и разумному выбору, что свидетельствует о его как о мыслителе* [19.-104]. Фиксация творчества Мурата Халелом Досмухамедовым подтверждает историчность поэта и позволяет использовать его стихи как частичный источник, хотя и с большой осторожностью. Поэтому полное недоверие к устной традиции, встречающееся в части европейской историографии, не всегда оправдано.

Утемиш-хаджи и Мурат сопоставимы как хранители исторической памяти степи. Однако если Утемиш-хаджи оставил письменный труд, то поэзия Мурата сохранялась преимущественно в устной передаче и через записи его учеников. Поэтому особое значение для изучения его наследия имеют позднейшие записи и публикации, особенно труды Халела Досмухамедова. Стихам Мурата в большей степени можно доверять там, где речь

идет о близкой ему эпохе, современных ему событиях или явлениях недавнего прошлого, сохранявшихся в живой памяти народа. В таких случаях его поэзия может рассматриваться как сравнительно точный источник исторических представлений. Однако в отношении золотоордынского и ногайлинского периода его тексты не следует воспринимать как строгое документальное свидетельство. Здесь они скорее передают культурную память, образы героев, ханов и представления о прошлом, сложившиеся в устной традиции. Тем не менее и в таком виде поэзия Мурата ценна, поскольку позволяет увидеть, как в казахской степи сохранялись воспоминания о деятелях ордынской эпохи, в том числе о таких фигурах, как хан Жанибек, историчность которого подтверждается другими источниками. По Я. Вансине, устная традиция может использоваться как исторический источник, однако лишь при условии строгой критики её происхождения, передачи, функций и хронологии; без такой проверки устные рассказы не могут приниматься буквально [20. -27–28; -186–190]. Ян Вансина, представитель бельгийской школы, внёс значительный вклад в изучение устных источников, обосновав их научную ценность при критическом анализе. Бельгийский историк и антрополог, он считается одним из основоположников научного подхода к устной традиции. Тексты Мурата можно привлекать как источник по языку эпохи, политическим настроениям, коллективным представлениям, оценкам власти, идеалам, травмам и памяти общества**, н**о гораздо осторожнее – как источник для точного восстановления конкретных событий, дат и деталей, если они не подтверждаются другими материалами. Это как раз соответствует вансиновскому подходу к устной традиции. Она исторически ценна, но требует проверки и сопоставления. Например точная дата гибели Құлбарақ батыра требует осторожной оценки, в историографической традиции она обычно относится к 1832 году и хорошо соотносится с зафиксированным у Избасаровой усилением хивинского давления на адайские аулы в конце 1831 года [21.- 2390]. В адайской среде Мангистау голову животного как наиболее почётную часть туши держит представитель рода бериш. В местной памяти этот обычай связывается с гибелью Құлбарақ батыра при адайцев. Другой поэт, Абыл (1777–1864), также сообщает в своих стихах о смерти Құлбарака от стрелы (22: 47). При этом Абыл не воспевает Ногайскую Орду, что может свидетельствовать о более позднем проникновении ногайлинских героических мотивов в поэзию Мурата.

Мурат в своих стихах указывает на родство всех алшынов – алимулы и байулы; это наблюдение в определенной степени согласуется с генетическими исследованиями Ж. Сабитова [14.-7], где отмечаются эффект основателя и относительная генетическая однородность по Y-хромосомным линиям у части алшынских групп.

Европейская историография нередко подвергает критике устные источники, указывая на их возможную неточность и методологическую уязвимость, особенно даже в тех случаях, когда автор выступает свидетелем описываемых событий. В этом отношении поэзия Мурата также может рассматриваться как источник, требующий осторожного анализа. Однако следует учитывать, что для кочевых обществ устная традиция являлась основным, а зачастую и единственным способом сохранения и передачи исторической памяти. В этой связи полное игнорирование поэтического наследия Мурата представляется неоправданным и может вести к евроцентричному сужению источниковой базы. При всей своей образности и условности его тексты сохраняют важные представления о прошлом и потому должны рассматриваться как значимый, хотя и специфический исторический источник.

Заключение

Анализ поэзии Мурата подтвердил её ценность как источника по истории постордынского пространства и памяти об Улусе Джучи. Его тексты сохраняют топонимы, имена, родовые конфликты и отдельные микроэпизоды, не отражённые в письменной традиции. Однако жанровая специфика, гиперболизация и вариативность требуют обязательной сверки с другими устными и письменными источниками. Показательно, что Мурат сохраняет в устной памяти и фигуру астраханского хана Жанибека.

Сопоставление с европейской и российской историографиями показало, что устная память иногда уточняет или корректирует «архивные» нарративы (напр., мотивы астраханского круга и фигуры Джанибека как прагматичного правителя), но не отменяет их; корректные выводы достигаются там, где устное и письменное свидетельства сходятся. Географическая специфика Прикаспия (степной ландшафт Атырау и Маңғыстау) и колониальные трансформации XIX века объясняют тематическое смещение поэзии от пейзажной лирики к памяти о войне, управлении и социальной этике; критика недостойных управленцев (Далабай, Есенғали) и одновременная похвала достойных (Бегалы; признание заслуг ақсүйек при личной доблести) демонстрируют у Мурата отсутствие «трайбалистской избирательности» как исследовательски значимый критерий. Принятие ногайских эпосов казахами Младшего жуза подтверждает существование коллективной памяти об Улусе Джучи именно в кочевой среде. Частные датировки (напр., гибель Құлбарақ батыра в 1832 г. и рождение Мурата в 1843 г.) показывают короткий «лаг памяти», повышающий информативность отдельных сообщений при условии их проверки. В ряде случаев кросс-проверка опиралась на отечественные исследования и на инструменты «новой» междисциплинарности: ономастику, топонимику и данные популяционной генетики (исследования Y-групп как одно из достижений западной науки, получившее развитие в отечественной среде). Генетические аргументы сами по себе не подменяют филологию и источниковедение, но служат дополнительным, независимым уровнем контроля происхождений и миграционных связей. Итого: корпус Мурата – релевантный, но «условный» источник. Его эвристическая сила проявляется в связке с европейскими и российскими нарративами, а также с отечественной критикой источников; наиболее продуктивен он там, где устная традиция подтверждается письменными коррелятами или независимыми междисциплинарными данными. В этих границах поэзия Мурата расширяет наше понимание механизмов памяти о наследии Улуса Джучи и роли ногайско-казахского пограничья в трансляции эпического наследия. «По степени внимания к “малому” и локальным сетям памяти Мурата уместно сопоставить с каноном европейской микроистории (ср. установки Джованни Леви: сужение масштаба, реконструкция связей, “экономия объяснения”), адаптируя эти принципы к устному источнику. Вместе с тем, в рамках казахско-ногайской традиции его можно метафорически назвать **“**последним Гомером Улуса Джучи”**.** Жырау, удержавшим в поэтической форме имена, топонимы и сюжеты постордынского мира, которые иначе выпадали бы из письменной истории. Такая аналогия носит эвристический характер и не подменяет источниковедческую критику.»

Информация о финансировании

Исследование выполнено в рамках проекта ИРН BR24992878 «Изучение этнополитической и социально-экономической истории Улуса Джучи в XIII–XV веках».

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Тынышпаев М. *История казахского народа*. – Алматы: AmalBooks, -2023. 14 б.

2 Мұрат. Құрастырған Б. Қорқытов. -Алматы: «Арыс» баспасы, -2001. – 232 б.

3 Ибн Баттута. Подарок наблюдателям по части диковин стран и чудес путешествий. – Восточная литература (Vostlit). –Алматы. -2024.

4 Howorth, H. H. History of the Mongols from the 9th to the 19th Century. Part II: The So-Called Tartars of Russia and Central Asia. Division I. London: Longmans, Green, and Co., -1880.

5 Трепавлов В. В. «Орда самовольная»: кочевая империя ногаев XV-XVII вв. - М.: Квадрига, 2013. - 224 с.

6 Ишмухамбетов Р. В., Мусаев А. Д. К этнической истории ногаев-юртовцев //Проблемы востоковедения. - М.: – 2025. – Т. 107. – №. 1. – С. 40-47.

7 Керейтов Р.Х. Ногайцы. Особенности этнической истории и бытовой культуры. Ставрополь: Сервисшкола, М.-2009. -С. 464.

8 Сабитов Ж.М., Каратаев А.А. Эпосы про Идегея и его родственников в эпическом цикле… Золотоордынское обозрение. - М. - №.12(4). – 2024. - С. 814–831

9 Кидирниязов Д.С., Ишмухамбетов Р.В. Юртовские ногайцы на службе России в начале XIX в. // Вестник Академии наук Чеченской Республики. М. - № 2 (69). – 2025. - С. 93–96.

10 Йыр неси мен эдим: Поэзия йыйынтыгы./ Й-11 Сост. Кулунчакова Б. - Махачкала: ГУ “Дагестанское книжное издательство”, - М. -2009 - 360 с.

11 Ақындар аманаты» атты қазақтың ауызша әдебиеті жобасының авторы Бекен Ыбырайым Қ 52 Қашаған Күржіманұлы, Мұрат Мөңкеұлы. Шығармалары –Алматы «Нұрлы Press.kz», -2014. – 288-б., (Ақындар аманаты)

12 Мұрат Мөңкеұлы М. Шығармалар. Өлеңдер, жырлар, толғаулар, айтыстар; зерттеулер. Құраст. Бауыржан Омаров. / Мұрат Мөңкеұлы. – Алматы: “Ана тілі” баспасы ЖШС, -2013. – 288 бет

13 Ginzburg C. Il formaggio e i vermi. Il cosmo di un mugnaio del ‘500. Torino: Einaudi, 1976. P.115-117.

14 Сабитов Ж. М. Алшины (алчи-татары) в истории Поволжья и Приуралья в XIII—XIX веках // Исторические судьбы народов Поволжья и Приуралья. - М.: – 2015. – С. 383—393.

15 Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, - 2002. – 752 с

16 Roux Jean-Paul. История империи монголов / Жан-Поль Ру; пер. с фр. З. З. Сажиновой; науч. ред. П. Б. Коновалов, С. Ш. Чагдуров. - М.: – Улан-Удэ: Изд-во Бурятского государственного университета, -2006. – 672с.

17 Шпулер, Бертольд. Золотая Орда. Монголы на Руси. 1223–1502 / Бертольд Шпулер; пер. с нем. С. Ю. Чупрова. – Москва: Центрполиграф, -2024. – 415 с

18 Favereau M. *The Horde: How the Mongols Changed the World*. Cambridge, MA; London: Harvard University Press.

19 Досмухамедулы Х. Аламан / сост., авт. предисл. и коммент. Ғ. Әнесов, А. Мектепов, Ш. Керімов. – Алматы: Ана тілі, -1991. – 176 с.

20 Vansina J. 1985. *Oral Tradition as History*. Madison: University of Wisconsin Press, 2022. 272 p.

21 Избасарова Г. Б. Казахи Младшего жуза в политике Хивинского ханства в первой половине XIX века. - 2020. 36(27): С. 2388–2394

22 Тілеуұлы А., Шыршығұлұлы Н., Шопықұлы Қ. Шығармалары / құраст. А. Өтегенов. Алматы: ҚазАқпарат, -2013. 223 -б.

МҰРАТ МӨҢКЕҰЛЫ – ЖОШЫ ҰЛЫСЫ МҰРАСЫ БОЙЫНША ДЕРЕККӨЗ РЕТІНДЕ: ЕУРОПАЛЫҚ ТАРИХНАМАМЕН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақалада Мұрат Мөңкеұлының поэтикалық мұрасы Ногай Ордасы мен Каспий маңы тарихына қатысты еуропалық (батыс және ресейлік) тарихнамалық дәстүрлермен салыстырыла отырып тарихи дерек ретінде қарастырылады. Зерттеу айтыстар мен жырлардың текстологиялық талдауын деректанулық сынмен (ішкі/сыртқы верификация) және пәнаралық триангуляциямен ұштастырады. Терең талдау үшін отандық еңбектер мен фольклорлық жазбалар пайдаланылады, бұл датировкаларды нақтылауға, кейіпкерлерді айқындауға және жергілікті топонимияны жүйелеуге, сондай-ақ эпостың идеологиялық функцияларын (рулық апология, нормативтік кодтар) бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Ауызша дәстүр мәліметтері Howorth пен орыс дореволюциялық/кеңестік тарихнамасының нарративтерін көптеген жағдайда толықтырып әрі түзететіні, бірақ жанрлық гипербола мен уақыттық қашықтыққа байланысты сақтықпен пайдалануды қажет ететіні көрсетіледі. Нәтижесінде Мұраттың Төменгі Еділ өңірі мен Маңғыстау тарихына қатысты дереккөздер корпусындағы орны нақтыланады. Ауызша сюжеттердің жергілікті жадыны, тұлғалар мен топонимияны бекітетіні, жазба нарративтерді толықтырып, жекелеген жағдайларда оларды түзететіні айқындалады; сонымен қатар жанрлық гипербола мен уақыттық қашықтықтың әдістемелік шектеулері ескеріледі. Қорытындысында Жошы Ұлысы мұрасы контексінде эпостың оқиғалық канвасы мен идеологиялық функциялары нақтыланады.

Негізгі сөздер: Мұрат Мөңкеұлы, Жошы Ұлысы, Ногай Ордасы, ауызша дәстүр, Беріш, Алшын, Астрахань.

MURAT MONKEULY AS A SOURCE ON THE LEGACY OF THE JOCHID ULUS: A COMPARISON WITH EUROPEAN HISTORIOGRAPHY

Abstract

The article examines the poetic legacy of Murat Mönkeuly as a historical source in comparison with European (Western and Russian) historiographical traditions on the history of the Nogai Horde and the Caspian littoral. The study combines close textual analysis of aitys/jyr with source criticism (internal/external verification) and interdisciplinary triangulation. Drawing on domestic scholarship and published folklore recordings enables the refinement of datings, the identification of personae and local toponymy, and the delineation of the epic’s ideological functions (clan apologetics, normative codes). It is shown that evidence from the oral tradition often complements and corrects the narratives of Howorth and of pre-revolutionary/Soviet Russian historiography, while requiring caution due to genre hyperbole and temporal distance. As a result, Murat’s position within the corpus of sources on the history

of the Lower Volga and Mangystau is clarified. The analysis demonstrates how oral plots fix local memories, personages, and toponymy, supplementing—and in certain cases correcting—written narratives; at the same time, the methodological limitations of genre hyperbole and temporal distance are specified. The outcome is a clarified evental framework and ideological functions of the epic in the context of the legacy of the Jochid Ulus.

Keywords: Murat Mönkeuly, Jochid Ulus, Nogai Horde, Oral tradition, Berish, Alshin, Astrakhan.

REFERENCES

1 Tynyshpaev M. Istoriya kazahskogo naroda [*History of the Kazakh people*]. Almaty: AmalBooks -2023.14 -p. [in Russian]

2 Murat. Shyǵarmalar / qurast. B. Qorqytov. Almaty: Arys, -2001. 232-p. [in Kazakh]

3 Ibn Battuta. Podarok nablyudatelyam po chasti dikovin stran i chudes puteshestvij. [*A gift for observers of the wonders of countries and the wonders of travel*. Vostlit. Алматы. -2024. 25-p. [in Russian]

4 Howorth H. H. History of the Mongols from the 9th to the 19th Century. Part II: The So-Called Tartars of Russia and Central Asia. Division I. London: Longmans, Green, and Co., -1880. P.250-256. [in English]

5 Trepavlov V. V. «Orda samovol'naya»: kochevaya imperiya nogaev XV-XVII vv [*The Unauthorized Horde": the Nomadic Empire of the Nogais in the 15th-17th Centuries*]. Moskva: Kvadriga, -2013. 224-p. [in Russian]

6 Ishmukhambetov R. V.; Musaev A. D. K etnicheskoj istorii nogaev-iurtovtsev. [*Problems of Oriental Studies*], M: -2025, 107 №1. P.40–47. [in Russian]

7 Kereitov R. Kh., Nogajtsy. Osobennosti etnicheskoj istorii i bytovoj kul'tury [*Features of ethnic history and everyday culture*] Osobennosti etnicheskoi M.:-2009. 464-p. [in Russian]

8 Sabitov Zh. M.; Karataev A. A. Eposy pro Idegeya i ego rodstvennikov v epicheskom cikle… [*Epics about Idegei and his relatives in the epic cycle…*] Zolotoordynskoe obozrenie,M. - №12(4) – 2024. - P.814–831. [in Russian]

9 Kidriniiazov D. S.; Ishmukhambetov R. V. YUrtovskie nogajcy na sluzhbe Rossii v nachale XIX v [Yurtov Nogais in the service of Russia in the early 19th century]. Vestnik Akademii nauk Chechenskoi Respubliki, M.:-2025, №2(69): P.93–96. [in Russian]

10 Yýr nesi men edim: [*What was that song*] Poeziia yıýntyǵy / sost. B. Kulunchakova. Makhachkala: Dagestanskoe knizhnoe izdatel'stvo, in Nogai/M.: -2009. 360-p. [in Kazakh]

11 Akyndar amanaty: Qashaǵan Kúrzhimanuly, Múrat Mónkeuly. Shyǵarmalary. [*Beken Abraham, author of the project of Kazakh oral literature "Akyn amanaty"*] Almaty: Nurly Press.kz, -2014. 288-p. [in Kazakh]

12 Múrat Mónkeuly. Shyǵarmalar: Ólender, zhyrlar, tolǵaular, aityslar; zertteuler / qurast. [*Works. Poems, poems, reflections, aitys; research.]* Bauyrzhan Omarov. Almaty: Ana tili, -2013. 288-p. [in Kazakh]

13 Ginzburg C. Il formaggio e i vermi. Il cosmo di un mugnaio del '500. Torino*: [Cheese and worms. The cosmos of a miller of the ' 500. Torino]* Einaudi, -1976. P. 115-117. [in Italian]

14 Sabitov Zh. M. Alshiny (alchi-tatary) v istorii Povolzh'ia i Priural'ia v XIII–XIX vekakh. In: Istoricheskie sud'by narodov Povolzh'ia i Priural'ia. [*Historical destinies of the peoples of the Volga region and the Urals]* M, -2015. P.383–393. [in Russian]

15 Trepavlov V. V. Istoriia Nogaiskoi Ordy. Moskva: Izdatel'skaia firma «Vostochnaia literatura» RAN [*The history of the Nogai Horde. – M.: Publishing company "Oriental Literature"]*, -2002. 752-p. [in Russian]

16 Roux J.-P. Istoriia imperii mongolov. Per. s fr. Z. Z. Sazhinovoi; nauch. red. P. B. Konovalov, S. Sh. Chagdurov. Ulan-Ude: Izd-vo Buriatskogo gosudarstvennogo universiteta, [*Publishing House of the Buryat State University*] -2006. 672-p. [in Russian]

17 Spuler B. Zolotaia Orda. Mongoly na Rusi. [Golden Horde. Mongols in Rus']1223–1502. Per. s nem. S. Iu. Chuprova. Moskva: Tsentrpoligraf, -2024. 415-p. [in Russian]

18 Favereau M. The Horde: How the Mongols Changed the World. Cambridge, MA; London: Harvard University Press, 2016. P. 115-117. [in English].

19 Dosmuhameduly H. *Alaman* / sost., avt. predisl. i komment. Ğ. Änesov, A. Mektepov, Ş. Kerimov. – Almaty: Ana tili, *[Native language]* -1991. 176 – p. [in Kazakh].

20 Vansina J. Oral Tradition as History. Madison: University of Wisconsin Press, -1985. 272 -p. [in English]

21 Izbasarova G. B. (2020). Kazakhi Mladshego zhuza v politike Khivinskogo khanstva v pervoi polovine XIX veka *Opción*, [*Kazakhs of the Junior Zhuz in the politics of the Khiva Khanate in the first half of the 19th century*] -2020. 36. -№ 27, P.2388–2394. [in Russian]

22 Tıleuuly A., Shyrshyǵululy N., Shopyquly Q. Shyǵarmalar/qurast. [*Works by Tıleuul A., Shyrygululy N., Shopykuly K. / comp*] A. Ótegenov. Almaty: QazAqparat, -2013. 223-p. [in Kazakh]

Information about author:

Murat Sholakhov- **corresponding author,** PhD. student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: muri777@mail.ru

ORCHID: https://orcid.org/0009-0003-6468-9812

Сведения об авторе:
Мурат Шолахов - **основной автор,** PhD докторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан
E-mail: muri777@mail.ru
ORCHID: https://orcid.org/0009-0003-6468-9812

Автор туралы мәлімет:
Мурат Шолахов - **негізгі автор,** Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: muri777@mail.ru
ORCHID: https://orcid.org/0009-0003-6468-9812

ГРНТИ 03.20 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.05**
УДК 94(5) (574)

М.И. Рахимов[1*], Н.У.Шаяхмет[2], К.К. Батталов[2]

[1]Торайгыров университет
140008, г. Павлодар, Республика Казахстан
[2]Astana IT University,
010000, г. Астана, Республика Казахстан
*e-mail: madi_025@mail.ru

САКРАЛЬНАЯ ГЕОГРАФИЯ ПРИИРТЫШЬЯ ТЮРКСКОЙ ЭПОХИ

Аннотация

Уникальные природные объекты в Прииртышье насыщены сакральными атрибутами, которые играют важную роль в духовной жизни современного Казахстана. Они служат местами поклонения, почитания и проведения различных ритуалов и обрядов. Их свойства, связанные с космологией и способностью к очищению и излечению, уходят корнями в древность. Цель настоящей статьи заключается в систематизации письменных и устных источников о сакральном отношении к этим уникальным природным объектам с древнетюркской эпохи, а также в воссоздании исторической памяти с помощью ретроспективного метода. Она направлена на демонстрацию того, что современное казахское общество является духовным наследником традиций и верований, уходящих корнями в давние времена тюркского народа. Изучение сакральных природных объектов раскрывает перед нами традиции и обряды древних тюрков, помогая нам понять их культурное наследие. Путем анализа доступных источников и археологических данных мы стремимся пролить свет на значимость этих объектов в истории и духовной практике казахского народа. Такой подход позволяет нам глубже понять связь между современными религиозными и культурными практиками и их историческими корнями. Результатом нашего исследования станет значительный вклад в сохранение и продвижение культурного наследия Казахстана, а также освещение богатого многообразия его духовных традиций. Таким образом, открывая новые возможности для связи между прошлым и настоящим, способствуя передаче знаний и уважение к истории среди подрастающего поколения.

Ключевые слова: древние тюрки, сакральная география, священные места, обряды, культы, степь.

Введение

Прииртышский регион издавна служил центром древних культур, что обусловлено его богатым культурным наследием. Этот регион известен своими хорошо сохранившимися историческими комплексами и объектами материальной культуры. Здесь находится множество исторически значимых сакральных мест, чьё происхождение уходит в глубь веков. Иртышская равнина занимает стратегически важное географическое положение в Евразийском контексте, функционируя как своеобразный мост между различными эпохами человеческой истории. Это объясняет богатство и типологическое разнообразие сакральных памятников в Прииртышском регионе. Среди важных аспектов казахской духовной культуры особого внимания заслуживают сакральные объекты, уходящие своими приходами в тюркскую эпоху. Эти объекты имеют важное историческое значение, поскольку отражают особенности тюркской духовности. Хотя явления почитания и искусственные пространства присутствуют в культурах различных континентов и на всех этапах последовательного развития, каждый из сакральных объектов выполняет свои характерные функции.

Необходимо отметить, что, хотя многие члены общества могли не осознавать этого, эти объекты всегда пользовались почтением. Поэтому важно провести более глубокий анализ и исследование сакральных объектов тюркской культуры, чтобы полноценно понять их роль в изменении духовного ландшафта этой культуры. Каждый подобный объект можно рассматривать, как материальное свидетельство духовной культуры народа, неисчерпаемый источник мудрости, продолжением традиционного духовного наследия для последующего поколения. Кроме того, стало ясно, что современная тенденция глобализации ускорила процесс культурной идентификации. Поэтому появившееся на основе этнического, религиозного, географического единства каждое общество старается систематизировать свои духовные, моральные и интеллектуальные ценности. Потому что они являются фундаментом его будущего развития. Всё это воплощается в жизнь: во-первых, почитанием исторически известных сакральных мест, во-вторых, формированием новых сакральных объектов в

соответствии рамках исторического времени и приданием ему статуса сакральности. В связи с этим нашей главной задачей является анализ и систематизация ценных сведений о сакральных объектах, известных ещё с тюркских времён, расположенных на территории Прииртышья и внедрения их в научный оборот.

Материалы и методы исследования

Базу данных темы составляют материалы из архива Восточно Казахстанской области (ГАВКО), из Российского государственного исторического архива (Санкт-Петербург) (РГИА) из Омского государственного областного исторического архива (ИАОО), из материалов, опубликованных в исторических сборниках и из материалов автора, собранных в ходе полевых исследований. Наряду с этим использовались труды тюркских авторов и воспоминания арабских путешественников, материалы военно-разведывательных экспедиций Российской империи по исследованию Сибири и труды исследователей русского географического общества (РГО).

Историческая наука обладает широким спектром методик. На их основе можно сформировать дополняющую друг друга исследовательскую структуру данной работы. В качестве теоретико-методологической основы исследования применили цивилизационный метод. Исследование развития общества с точки зрения цивилизационного метода позволяет глубже раскрыть тему закономерностей взаимодействия времени и периодов вместе с пространством, окружающей природной средой. Кроме названных методологических принципов использовался метод сравнительно-исторического исследования. Этот метод исследования помог раскрыть явления сакральности в казахском обществе, проложенного ещё с тюркских времен.

В целом применение научных (логических, аналитических, компаративистических) методов определяется конкретной методологией работы с историческими фактами. В ходе исследовательской работы использовались и методы межпредметного исследования. Исследование темы на межпредметном стыке философского, географического, религиоведческого, социологического, этнографического, краеведческого знаний дало возможность всесторонне анализировать значение сакральной географии региона. Чтобы определить расположения сакральных объектов использовался метод картографирования. Этот метод помог конкретно определить закономерность расположения сакральных объектов. В ходе определения исторических предпосылок формирования сакральных объектов Прииртышья наряду с ретроспективной методикой широко использовались такие специальные исторические методы, как метод описания, интерпретации, анализа и синтеза.

Результаты и их обсуждение

Ценные сведения о сакральных объектах, о названиях земель и об этнических названиях тюркских племён, о древних обрядах мы встречаем в материалах таких средневековых тюркских и персидских авторов, как Махмуд Кашкари [1], Рашид ад-дин Фазлаллах [2], Абу-л-гази Бахадур-хан [3]. Также для нас является важным 3-х томный сборник Н.Я. Бичурина под названием «О народах, населявших Среднюю Азию в древние времена», где встречаются первые сведения о тюркском каганате. В этом сборнике собраны обряды, легенды, рассказы и другие исторические сведения тюркского народа [4].

Топонимику Средней Азии о религиозных обрядах местных жителей, об исследованиях сакральных объектов мы встречаем в трудах таких учёных дореволюционного периода, как В. Радлов, Н. Коншин, Н.М. Ядринцев, В. Бартольд [5]. Они оставили ценные сведения об этимологии географических названий местностей, о религиозно-культовых объектах, о религиозных обрядах тюркского народа.

Среди учёных, исследовавших Среднюю Азию, особенно выделяется имя выдающегося казахского учёного Ч. Валиханова. Ч. Валиханов один из тех учёных, который хорошо знал религиозно-бытовые обряды казахского народа и исследовал в сравнительной связи мировосприятие местного народа с тюркским периодом. А его историко-географические сведения о Казахстане является ценным источником в исследовании сакральных объектов.

В исследовании проблем сакральной географии особенно ценны труды Л.Н. Гумилёва, одного из основоположников Евразийской концепции. Особенно ценна монография Л.Н.

Гумилёва «Древние тюрки» [6]. В этом труде охвачены проблемы роли кочевой цивилизации в Евразийском пространстве, влияние тюркского народа в изменении геополитического облика мира, религиозные взгляды и обряды и другие проблемы.

В исследовании казахских сакральных памятников большую лепту внёс А.Х. Маргулан. Самая объёмная тема в научном наследии академика А.Х. Маргулана собрание и исследование молитвенных памятников казахского народа, легенд и сказаний, обрядов и традиций. Сакральным памятникам Прииртышья Алкей Хаканович с научной точки зрения сделал описание и уделил большое внимание собранию легенд и сказаний народа той или иной местности и записал историю возникновения названия той или иной местности.

Сведения о культах древних тюрков встречаются в трудах и публикациях зарубежных исследователей. Например, сведения и научные точки зрения, связанное с мировоззрением тюркских племен, можно встретить в трудах М. Протектор, Э. Мирче и др. учёных.

В формировании миропознания казахского народа важное место занимает анимистические верования, связанные с природой. Среди них общее для всех тюркских народов древняя религиозная обрядовая система – культ Синего Неба(тенгрианство),который был государственной религией Тюркского каганата в VI-VIII вв. н.э. «Своих главных божеств они называли Небо(Тенгри), Умай, Йер-Су (Земля и Небо)» [7]. Отголоски данного культа существует у казахов и сейчас, например, фраза «тәңірі жарылғасын (благослови Тенгри)» среди казахов передаётся в значении «всё происходит по велению Синего Неба (Бога)» [8]. Впервые культ Синего Неба (Тенгри) встречается в орхонских рунических письмах. Там написано: «Сперва вверху было синее небо, а внизу тёмная земля. А потом посередине их появились люди». Кроме того о традиции преклонения одному Тенгри встречается в трудах Ибн Фадлана (X в.), Макдиси (X в.), Махмуда Кашгари (XI в.). По мнению Л.Н. Гумилева, древние тюрки вместе с Небом Тенгри преклонялись культу Земли, Воды, Солнца, духам предков и культу Горы.

Эта традиция преклонения природным анимистическим явлениям стала причиной формирования церемонии практики жертвоприношения и поклонения святым местам среди тюркских народов.

Если опереться на легенду о происхождении пятисоткибиточного рода Ашина на Алтайских горах, то система Сауыр-Тарбагатайских гор является священным местом обитания тюрков. В этом всем известным сюжете легенды говорится, что наследника престола последнего правителя гуннов враги ранили и оставили умирать в степи. Обескровленного ребёнка вскормила и вылечила волчица. Узнав, что мальчик остался жив, преследователинашли его и убили. А волчица смогла схорониться от преследователей в логове в Алтайских горах и принеслана свет от наследнего принца десять детей.

Для тюрков Алтайский край был сакральным регионом. Самая высокая точка Алтая – Музтау (Белуха) считалась обиталищем Тенгри Неба, центром земли. Гора Музтау расположилась на пятидесятикилометровом хребте Катунь, входящим в систему гор Сауыр. Иногда казахи называют Белуху «обиталищем бога», «великим старцем». В исследовании Музтау (Белухи) проявили интерес многие географы и путешественники.

Первым в 1826 году пытался исследовать, определить высоту горы Фридрих Вильгельм Гербер. В итоге в 1837 году появился труд «Составляющий самую высшую точку в Алтае хребет Катунские горы». По итогам этой работы в 1879 году Н.М. Ядринцев организовал экспедицию в Катунский хребет. Среди казахов про сакральность Белухи встречаются такие сведения: «Толенгиты, которые пришли вместе с нами, наотрез отказались идти на Белуху. Как бы мы ни уговаривали, всё же не дали согласия. Они сказали, что подошло время выхода на охоту. А настоящая причина – они считали Белуху священной» [9]. Ещё в одной записи Н.М. Ядринцева встречается такое сведение: «Снежные хребты носят название во многих местах Яик-тау – хорошая гора. Белуха вызывает особое благоговение, поклонение. Наконец, это обожание олицетворяет весь Алтай, как место промысла. В молитве к нему существует особое обращение: Священный Алтай! Лес и камень, //Без страха провести день дай, в горах нам перевал дай, Детям милость дай, Жизни милость дай. /Пищей не оставь нас // Птиц и собак сбереги, //Благополучие нам ниспошли» [10]. Дальше исследователь отмечает, что каждая пещера озеро реки имеют

своих священных покровителей-духов. Казахи считали Музтау священным местом которое соединяет с Тенгри Небо. Чтобы сохранить в целости горные дороги приносили специальные жертвоприношения. Например, Н.М. Ядринцев пишет, что во времена набега Аблая киргизы (казахи) подходили к Чауешеку. Они оттуда не могли перейти реку и принесли в жертву барана. Потом Катунь открылся подобно Чёрному морю, которое открылось при переходе израильтян [11].

Гору Музтау считали священной не только казахи но и калмыки и буддийские монахи. По их мнению это место обитания чудотворного Шамбал. Есть поверье, что энергетическое поле Земли находится именно здесь. Поэтому каждый исследователь, который приходил сюда, не мог скрыть свои внутренние эмоции.

В среднем течении Иртыша, к северо-западу от Алтайских гор, в степи Сарыарка есть мелкосопочные Баянаульские горы, которые относятся сакральным местам ещё с древних тюркских времён. В труде М. Кашкари «Словарь тюркских слов», в котором отмечается, что слово «Байат» озачает имя Великого Тенгри [12]. Эти сведения Ж.О. Артыкбаев трактует так: «Хотя среди казахов и забыто поклонение богине «Байана», продолжается традиция паломничества, жертвоприношения, исцеления от болезни, прошение ребёнка бездетным богине «Байане» в пещерах высоких гор». Так Ж.О. Артыкбаев определяет, что земля Баянаула обетованная, священная земля. П.И. Рычков пишет так о почитании и сакральности казахами этой горы: «Имя её значит Богатую гору, потому что в ней железных и медных руд множество. В целом киргиз-кайсацкой орде горы очень почитаемы» [13]. Один из сакральных мест на земле Баянаула пещера «Конур аулие» (рис. 1). С древних времён люди совершают паломничество пещере. Люди ночуют возле пещеры, женщины просят ребёнка, больные просят исцеления. В пещеру ведёт лестница длиною 110 метров. Пещера состоит из, так называемого, «зала» длиною, примерно, 30 метров и высотою семь метров. Он, поднимаясь выше, продолжается как узкий коридор. Дальше выше есть очень тесная проходная дорожка и маленький кратер. Сюда из трещин горы стекается вода [14].

Рисунок 1 – Фотофиксация сакрального объекта Конур аулие Баянаулского края. Внутренний вид пещеры.

Примечание: фото авторов, полевые материалы.

По нашему мнению, традиция паломничества пещере берёт своё начало со времён тюркского каганата. Потому что в источниках Н. Я. Бичурина пишется, что тюркские елханы в VI в. н.э. в пещерах в Алтайских горах проводили церемонию жертвоприношения духам предков . Точно такую же обрядовую церемонию мы видим в ритуалах, проведённых в пещере «Конур аулие». Точное описание этой церемонии представляет Н. Коншин: «Об Аулиетасе есть поверье такого рода: супруги, не имеющие детей, по молитве и принесении жертвы в сей аул получают способность к рождению детей. Жертва приносится обыкновенная, т.е. колют барана и съедают его ищущие утешения, потом запивают водой из чашки» [15]. Причина того, что Коншин назвал это древней традицией, связано с легендой о Конур аулие. Три сына пророка

Нуха (Ноя) – Конур, Кыран, Кулан после всемирного потопа обосновались в Баянауле. Конур обитал в горах в местности Жамбакы, Кыран выбрал вершину Баянтау, Кулан обосновался в Кызылтау и, по легенде, всегда оказывали по необходимости помощь нуждающимся людям. Похожие на это легенды встречаются и в древних тюркских легендах. По ним говорится, что до появления неба и земли всю сушу покрывала вода. По нашему мнению, культ почитания святой пещеры нашло свое продолжение с приходом ислама в эти края и тесно сплелось с местными традициями.

В записях Н. Коншина встречаются примеры зажигания лучины (огня) в пещере Конур аулие. Это в казахском обществе понимается со священными свойствами огня. Ч. Валиханов пишет: «Огонь почитается за аулие (святыня) очищает от проклятии… В огонь нельзя плевать, нельзя наступать на очаг. Невеста, приходя в новое семейство, должна принести в жертву огня ложку масла, приговаривая: «Аруах (дух предков) будь доволен!». Сохранившийся среди казахов этот обряд, видимо, связан с понятием очищение огнём, имевшее место в тюркское время. По словам византийского историка Менандра Протектора, византийского посла Земарха, прогоняя через пылающий костёр, очищали огнём от злых духов. Лишь после этого пропустили на приём к елхану [16]. Обряд очищения огнём проводили тюркские шаманы – джады. Джады, рассыпая горящий огонь в небо проводили различные волшебства. Персидский перевод слова джада – волшебник. По словам Абу-л-гази, у тюрков были специальные камни, называемые джада. С помощью этих камней они вызывали гром, молнию и дождь. Этих камней казахи называют жайтас и любое волшебство признают как джада – колдовство [17]. В эпосе «Шах-наме» Фирдоуси говорится, что в битве тюрков и персов под Гератом тюркские колдуны, рассыпая в небе огонь, посылали на иранские войска дождь и чёрные тучи [18]. Самое интересное то, что метод вызывания дождя магическим заклинанием до начала XX столетия было широко распространено среди казахских баксы-шаманов. По записям Ч. Валиханова колдовству джада зачастую прибегали ревнивые жёны и молодые девушки, чтобы окрутить достойного джигита. В иной раз колдовство приводило и к смерти. Чтобы излечить от болезни колдовства, баксы-шаманы брали внутренности животного и методом заговора убирали чары колдовства.

В основном, по древнетюркскому миропознанию, баксы-шаманы воспринимались как посланники Неба Тенгри. В этнографических материалах А. Диваева, посвящённых баксинской практике, фиксируются обращения к сакральным персонажам, среди которых упоминаются Коркыт ата и пророк Сулеймен, выступающие в качестве посредников между миром людей и миром духов [19]. Самое интересное, берущее своё начало с Алтайских гор, в долине Прииртышья имеется две пещеры Конур аулие. Вторая пещера Конур аулие находится на расположенной близ аулов Саржал и Карауыл горе Актас Абайского района Восточно-Казахстанского региона. Высота входа в пещеру 2 метра. Дальше узкий проход справа проводит в большую комнату. Оттуда в северном направлении потолок пещеры становится двухсводным и оканчивается озером. По сведениям А.Х. Маргулана: «По казахским легендам пещере «Конур аулие», расположенной в Чингиз тау, раньше жили святые, либо, как называют казахи, аулие и предсказатели. Абай специально отыскал это место и написал своё имя перед входом в пещеру. Как писал поэт Низами, кипчаки тоже поклонялись таким же священным пещерам.

Внутри пещеры раньше стояли чугунный казан (котёл) и человеческие статуэтки, отлитые из бронзы. Само название «Конур аулие» доказывает, что данное место имеет сакральное значение. Расположение пещеры «Конур аулие» мы можем видеть в военной топографической карте второй половины XIX века [20]. (рис. 2).

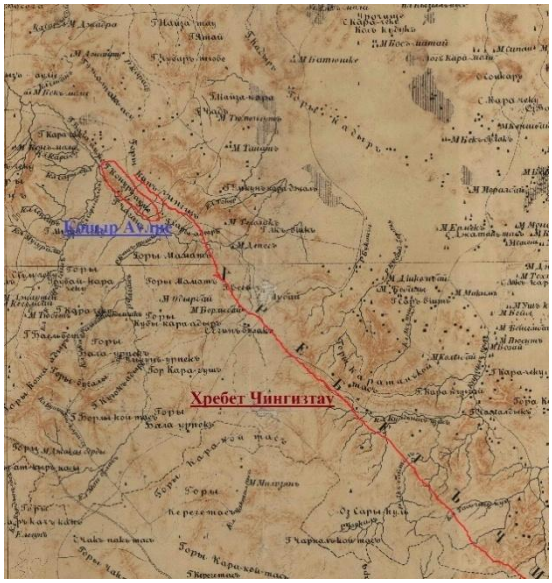

Рисунок 2 – Расположение Конур аулие Семипалатинского региона на военно-топографической карте 1878 года.
Примечание: Исторический архив Омской области Российской Федерации (ИАОО). Ф.198. Оп.1. Д.226. Л.

Одним из учёных, который организовал специальную экспедицию для исследования пещеры «Конур аулие», был член географического общества царской России Виктор Брюханов. По итогам научной экспедиции В.А. Брюханов пишет: «Среди казахов пещера эта считается святым местом «аулие», так как чудотворно действует на женщин, не рождающих детей. Казахи рассказывают много случаев, когда женщины, не рождавшие детей, приезжали в пещеру, оставались ночевать у входа в нее, проводя большую часть времени в молитвах. Кололи традиционного барашка и пили воду из пещерного озера, а затем, по возвращении домой, забеременели и рождали детей» [21]. Таинственных явлений, связанных с озером внутри пещеры, о котором говорит исследователь, очень много. Длина этого озера, примерно, 18-20 метров, ширина 12-15 метров, глубина доходит до пяти метров. Самое интересное, температура воды зимой и летом 4 градуса, не изменяется. Вода в озере всегда прозрачная, незамутнённая. Но где исток озера – всё ещё загадка.

В целом поверье в целебные свойства воды в казахской степи явление, которое продолжается ещё с тюркского периода. Поэтому почти во всех регионах Казахстана можно встретить сакральные ручьи. Например, в 25 километрах к северу от аула имени Жумата Шанина Куркелинского сельского округа Баянаульского района расположен сакральный ручей. Название ручья Аулиебулак (ручей святых) связано со святыми людьми, которые жили в местности Акбура. Ручей относится к ряду сакральных объектов, который ещё полностью не изучен в научном аспекте. Сведения об объекте рассмотрены на основе публикаций местных СМИ и рассказов местных старожилов[22]. При внимательном рассмотрении выясняется, что у ручья есть три источника. Интересно то, что вкус воды у каждого источника разный. Необычность ручья в том, что даже в самые лютые зимние морозы можно увидеть, что у ручья растёт зелёная трава. К этому ручью из разных мест приходят люди в надежде найти исцеления своим болезням. Количество людей можно определить по тем множественным лоскуткам материи, которые привязаны к веткам одинокого дерева, растущего у ручья. По словам местных людей, в сильном урагане дерево надломилось, и с его ствола капала кровь. Можно предположить, что вера в целебные свойства воды в пещере Конур Аулие и святых ручьях тесно связано с широко распространённым среди тюркоязычных народов поверьем в дух «Жер-Су» (Земля-Вода). Об этом полнее пишет В.В. Радлов: «В поверье дух Жер-Су (Земля-Вода) понимается совокупность сообщества из семнадцати духов. Все эти властители обитают на снежных вершинах гигантских гор-великанов, уистоках рек, орошающих почву и приносящих ей плодородие. Поэтому при каждом опасном горном переходе, при каждой переправе через бушующие потоки путешественник приносит благодарность божеству этого места, кладёт

камень на груду (оба) или привязывает тряпочку к священному дереву». Привязывание лоскутка материи к священному объясняется понятием тюрков дерева мира. Гигантское дерево, растущее на самой вершине высокой горы подразумевается, как дорога, ведущая к Небо Тенгри [23]. В дальнейшем, после распространения в казахской степи, это понятие претерпело трансформацию и подменилось понятием среди казахов, что под одиноким деревом переночевал святой человек. Например, в фонде начальника канцелярии Оренбургского генерал-губернатора, востоковеда В. Г. Григорьева сохранились такие сведения: «Казахи, проезжая подобные местности, считают священным долгом посетить такие места и оставляют при этом на растущем возле него дереве какие-нибудь приношения: клок конских волос, лоскут от поношенного платья, и в случае недостатка этого, оставляют посохшие кости, или даже камень» [24].

Большинство людей приходят к Аулиебулаку для исцеления от болезней желудка, почек, от разных болезней кожи. Один из самых известных священных источников на Иртыше - источник Рахман. Рахмановский ключ находится на 32 км к северу от села Берел Катон-Карагайского района. Его длина 2,6 км, ширина 0,6 км, высота 1760 м над уровнем моря. Святость источника в казахском народе Ядринцев связывал с верой в Святого Духа. Он пишет: «Святые духи есть в каждой пещере, скале, озере и водопаде. В горячем Рахмановском ключе мы видели следы жертвоприношения» [25]. Ритуалы, посвященные Святому Духу, отражают святость Рахмановского ключа в традиционном мировоззрении казахского народа. В конце XIX - начале XX веков сюда стали массово приезжать другие народы, которые стали свидетелями чудодейственных целебных свойств источника. Приехавший в 1905 г. на базе специальной научной экспедиции Б. Герасимов писал: «Кажется, алтайцы могут вылечить все болезни водой Рахмана. Когда я спросил их, какие болезни можно лечить, они все согласились, что все больные, приехавшие на этот родник, вылечились с помощью вод этого родника» [26]. Приехавший сюда после Герасимова А. Белослюдов также организовал экспедицию. А. Белослюдов сделал фотофиксацию источника Рахмана в начале XX века (рис. 3).

Рисунок 3 – Источник Рахмана. Фотография 1901 г.

Примечание: Государственный архив Восточно-Казахстанской области (ГАВКО). Ф. 132. Оп. 1. Д.178. Л.1.

Сегодня источник Рахман – один из ведущих центров экотуризма. Сюда приезжают отовсюду для лечения, отдыха и освежения. Центр, выполняющий функции санатория, в настоящее время обслуживает население согласно всем требованиям.

Заключение

Сакральные места памяти играют значительную роль в формировании и укреплении идентичности населения, особенно в контексте исторически значимых периодов, таких как тюркское время в истории Прииртышья. Эти места представляют собой не только исторические свидетельства, но и символы идентичности и культурного наследия. Многие из этих сакральных мест ассоциируются с важными событиями и легендами тюркской эпохи. Эти символические связи укрепляют чувство принадлежности к историко-культурному наследию. Посещение этих мест может поддерживать живой интерес к истории и культуре среди населения, способствуя сохранению и передаче традиций.

Сакральные места были центрами религиозных и обрядовых практик, которые имеют глубокие духовные корни. Проведение традиционных обрядов и праздников в этих местах способствует укреплению общности населения и передаче традиционных ценностей следующим поколениям. Посещение сакральных мест может стать формой общественного единения, особенно в рамках мероприятий, посвященных возрождению исторической памяти. Это может способствовать укреплению чувства принадлежности к обществу и формированию общих ценностей. Кроме того, сакральные места памяти имеют огромный потенциал в привлечении туристов, как природные и историко-культурные достопримечательности. Развитие туризма вокруг этих мест может способствовать экономическому развитию региона.

В заключение следует отметить, что сакральные природные места памяти тюркского периода в Прииртышье играют важную роль в укреплении идентичности населения, служа как символами историко-культурного наследия, а также как места гражданского единства.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Кашгари Махмуд. Диван Лугат ат-Турк (Древнетюркский словарь) / Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, МОН РК; перевод с арабского и предисловие З.-А. М. Ауэзовой. – Алматы: Дайк-Пресс. – 2005. – 1281 с.

2 Рашид-ад-Дин. Джами-ат Тауарих (сборник летописей). Том I. Москва-Ленинград: Изд–во Академии Наук СССР. – 1998. – 316 с.

3 Абу-л-гази. Шежире-и-тюрк литературные памятники. двадцати томник. Т. 12. /Сост.: Абилкасимулы Б. – Алматы: - 2015. - 480 с.

4 Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.1. М. Л.: Изд–во академии наук СССР, - 1950. – 338 с.

5 Радлов В.В., Из Сибири. Страницы дневника. – М.: Наука, - 1989. – 750 с.

6 Коншин Н. От Павлодара до Каркаралинска / Памятная книжка Семипалатинской области. Выпуск.V. Семипалатинск: Типография «Плещеев и К». - 1901. – С. 1-55.

7 Ядринцев Н.М. Отчет о поездке 1880 году в горный Алтай, к Телецкому озеру и в вершины Катуни // Записки Западно–Сибирского Отдела Императорского Русского Географического Общества. Кн. IV – Омск: Тип. окружн. штаба, - 1886. – С. 21–46.

8 Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью в 1893-1894 гг. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, - 1897. – 151 с.

9 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах.Т.1. – Алма-Ата: Гл. редакция Казахской сов. энцикл., - 1984. – 432 с.

10 Гумилев Л.Н. Древние Тюрки. Москва: Изд-во Наука, - 1967. – 498 с.

11 Маргулан А.Х., Сочинения. Том I. Алматы: Алатау, - 2007. – 608 с.

12 Элиаде М. Священное и мирское. М.: Изд-во МГУ, - 1994. – 144 с.

13 Кляшторный С.Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках // Тюркологический сборник. – М.: «Наука» гл. ред. вост. литер., - 1977. – С. 117-138.

14 Каржаубай С. Орхонские наследия. – Алматы: Абзал-ай, - 2012. – 328 с.

15 Мустафина Р.М. Бытовой ислам у казахов (XIX – XX вв.) (Историко–этнографическое исследование): дисс. на соискание степени док. ист. наук. – Алматы, - 2006. – 310 с.

16 Сакральные объекты Казахстана общенационального значения / ред. Б. Әбдіғалиұлы. – Астана: Фолиант, - 2017. – 496 с.

17 Артыкбаев Ж.О. Баянауыл. – Астана: Фолиант, - 2009. – 312 б.

18 Рычков П.И. Топография Оренбургская. В 2–х частях. – СПб.:Издательсво Академии наук, 1762.– Ч.1.– 331 с.

19 Rakhimov M.I., Shayakhmetov N.U., Battalov K.K., 2018. Sacral Geography of Priirtysh region in the works of Russian researchers // Bylye Gody E-ISSN: 2310-0028 Vol. 50. Is. 4. P. 1406-1416.

20 Фирдоуси Абулкасим. Шахнаме. М.: Изд-во АН СССР, - 1957. – 687 с.

21 Диваев А.А. Из области киргизских верований: Баксы, как лекарь и колдун (этнографический очерк). – Казань: Тип. Императорского университета, - 1899. – 38 с.

22 Исторический архив Омской области Российской Федерации (ИАОО). – 1995. – С.198 - 226.

23 Брюханов В.А. Конур Аулие // Записки Семипалатинского Подотдела Западно–Сибиркого Отдела Императорского Русского Географического Общества. – Семипалатинск: Электро-Тип. Тор. Дом «Плещев и Ко.». - 1912. – С.1-3

24 Российский государственный исторический архив (РГИА) Ф.853. Оп.1. Д.241. Л.46.

25 Герасимов Б., Поездка на Рахмановские минеральные ключи // В кн.: Записки Семипалатинского Подотдела Западно–Сибиркого Отдела Императорского Русского Географического Общества. Семипалатинск: Электро-Тип. Тор.Дом «Плещев и Ко.». 1907. – Вып. 3. – С. 1-73.

26 Государственный архив Восточно-Казахстанской области (ГАВКО). Ф.132.Оп.1.Д.178.Л.1.

ТҮРКІ ДӘУІРІНДЕГІ ЕРТІС ӨҢІРІНІҢ КИЕЛІ ГЕОГРАФИЯСЫ

Аңдатпа

Ертіс өңіріндегі киелі табиғат нысандары қазіргі Қазақстанның рухани өмірінде маңызды рөл атқаратын тылсым атрибуттарға толы. Олар ғибадат ету, тағзым ету және әртүрлі ритуалдар мен рәсімдер орны ретінде қызмет етеді. Олардың кеңестікпен байланысты тазарту және емдеу қабілеті көне дәуірлерден бастау алады. Мақаланың мақсаты – көне түркі дәуіріндегі осы бірегей киелі табиғи нысандарға қатысты жазбаша және ауызша дереккөздерді жүйелеу, сонымен қатар ретроспективті әдіс арқылы тарихи жадыны жаңғырту. Сонымен қатар, қазіргі қазақ қоғамы көне түркі дәуірінен бастау алатын салт-дәстүрлер мен наным-сенімдерінің рухани мұрагері екенін көрсетуге бағытталған. Киелі табиғат нысандарын зерттеу бізге көне түркілердің салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын ашып, олардың мәдени мұрасын түсінуге көмектеседі. Қолда бар дереккөздер талдай отырып, біз бұл нысандардың қазақ халқының тарихындағы және рухани тәжірибесіндегі маңызын ашып көрсетуге тырысамыз. Бұл көзқарас қазіргі заманғы діни және мәдени тәжірибелер мен олардың тарихи тамырларының өзара байланысын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Біздің зерттеу жұмысымыздың нәтижесі Қазақстанның мәдени мұрасын сақтау мен насихаттауға, сондай-ақ оның рухани дәстүрлерінің бай алуандығын көрсетуге елеулі үлес болмақ. Осылайша, өткен мен бүгінгі күн арасындағы байланыстың жаңа мүмкіндіктерін аша отырып, өскелең ұрпақ арасында білім мен тарихты құрметтеуге ықпал ету көзделген.

Негізгі сөздер: Көне түркілер, Киелі география, Киелі жерлер, Ғұрыптар, Культтер, Ұлы дала.

SACRED GEOGRAPHY OF THE IRTYSH REGION OF THE TURKIC ERA

Abstract

The unique natural objects in the Irtysh region, rich with sacred attributes, play a vital role in Kazakhstan's spiritual life. They serve as centers for worship, veneration, and various rituals, with properties linked to cosmology and healing dating back to antiquity. This article aims to systematize written and oral sources regarding the sacred view of these objects from the ancient Turkic era, and to reconstruct historical memory using the retrospective method. It demonstrates that modern Kazakh society is the spiritual successor to the ancient Turkic traditions and beliefs. The study of these sacred objects reveals the rituals and traditions of the ancient Turks, enriching our understanding of their cultural heritage. By analyzing sources and archaeological data, we illuminate the significance of these objects in Kazakh history and spiritual practices. This approach deepens our understanding of the ties between contemporary religious and cultural practices and their historical roots. Our research contributes significantly to the preservation and promotion of Kazakhstan's cultural heritage, emphasizing the diversity of its spiritual traditions. This fosters connections between past and present, enhancing knowledge transfer and historical respect among the younger generation.

Keywords: Ancient Turks, sacred geography, sacred places, rituals, cults, Great Steppe.

REFERENCES

1 Kashgari Mahmud. Divan Lugat at-Turk *[Ancient Turkic Dictionary]*/Institut vostokovedeniya imeni R.B. Sulejmenova, MON RK; perevod s arabskogo i predislovie Z.-A. M. Auezovoj. – Almaty: Dajk-Press, - 2005. 1281 p.[in Kazakh]

2 Rashid-ad-Din. Dzhami-at Tauarih *[collection of chronicles]* Tom I. Moskva-Leningrad: Izd–vo Akademii Nauk SSSR. – 1998. 316 p. [in Russian]

3 Abu-l-gazi. SHezhire-i-tyurk literaturnye pamyatniki. dvadcati tomnik. T. 12. *[Abu-l-ghazi. Shezhir-i-Turk literary monuments. twenty volumes]* /Sost.: Abilkasimuly B. – Almaty: - 2015. 480 p. [in Kazakh]

4 Bichurin N.YA. Sobranie svedenij o narodah, obitavshih v Srednej Azii v drevnie vremena.*[Collection of information about the peoples who lived in Central Asia in ancient times]*. T.1. M. L.: Izd–vo akademii nauk SSSR, - 1950. 338 p. [in Russian]

5 Radlov V. V. Iz Sibiri. Stranitsy dnevnika [*From Siberia. Diary pages*]. – Moskva: Nauka. - 1989. 750 p. [in Russian]

6 Konshin N. Ot Pavlodara do Karkaralinska *[From Pavlodar to Karkaralinsk]*. In: Pamyatnaya knizhka Semipalatinskoy oblasti. Issue V. – Semipalatinsk: Pleshcheev i Ko. - 1901. P. 1–55. [in Russian]

7 Yadrintsev N. M. Otchet o poezdke 1880 godu v gornyy Altay, k Teleckomu ozeru i v vershiny Katuni *[Report on the 1880 trip to Altai mountains, Lake Teletskoe and Katun sources]*. In: Zapiski Zapadno-Sibirskogo Otdela Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva. Book IV. – Omsk: Tipografiya okruzhnogo shtaba. - 1886. P. 21–46. [in Russian]

8 Bartold V. V. Otchet o poezdke v Srednyuyu Aziyu s nauchnoy tselyu v 1893–1894 gg. *[Report on a scientific trip to Central Asia in 1893–1894]*. – Sankt-Peterburg: Imperatorskaya Akademiya Nauk. - 1897. 151 p. [in Russian]

9 Valikhanov Ch. Ch. Sobranie sochineniy v pyati tomakh. T.1. *[Collected works in five volumes. Vol.1]*. – Alma-Ata: Kazakhskaya Sovetskaya Entsiklopediya. - 1984. 432 p. [in Russian]

10 Gumilev L. N. Drevnie tyurki *[Ancient Turks]*. – Moskva: Nauka.- 1967. 498 p. [in Russian]

11 Margulan A. Kh. Sochineniya. Tom I *[Works. Vol. I]*. – Almaty: Alatau. - 2007. 608 p. [in Kazakh]

12 Eliade M. Svyashchennoe i mirskoe *[The Sacred and the Profane]*. – Moskva: MGU. - 1994. 144 p. [in Russian]

13 Klyashtorny S. G. Mifologicheskie syuzhety v drevnetyurkskikh pamyatnikakh *[Mythological plots in ancient Turkic monuments]*. In: Tyurkologicheskiy sbornik. – Moskva: Nauka. - 1977. P. 117–138. [in Russian]

14 Karzhaubay S. Orkhonskie naslediya *[Orkhon Heritage]*. – Almaty: Abzal-ai. - 2012. 328 p. [in Kazakh]

15 Mustafina R. M. Bytovoy islam u kazakhov (XIX–XX vv.) *[Everyday Islam among the Kazakhs (19th–20th cc.)]*. Doctoral diss. – Almaty. - 2006. 310 p. [in Russian]

16 Abdigaliuly B. (Ed.). Sakral'nye ob'ekty Kazakhstana obshchenatsional'nogo znacheniya [*Sacral objects of Kazakhstan of national significance*]. – Astana: Foliant. - 2017. 496 p. [in Kazakh]

17 Artykbayev Zh. O. Bayanaul. *[Bayanauyl]*. – Astana: Foliant. - 2009. 312 p. [in Kazakh]

18 Rychkov P. I. Topografiya Orenburgskaya [*Orenburg Topography*]. In 2 parts. Part 1. – Sankt-Peterburg: Akademiya Nauk. – 1762. 331 p. [in Russian]

19 Rakhimov M. I., Shayakhmetov N. U., & Battalov K. K. Sacral geography of Priirtysh region in the works of Russian researchers. Bylye Gody, 50(4), - 2018. P.1406–1416. [in English]

20 Firdousi A. Shakhname *[Shahnameh]*. – Moskva: Akademiya Nauk SSSR. - 1957. 687 p. [in Russian]

21 Divaev A. Iz oblasti kirgizkikh verovaniy. Baksy kak lekar i koldun *[From the field of Kyrgyz beliefs. Baksy as healer and sorcerer]*. – Kazan: Imperial University Printing House. - 1899. 38 p. [in Russian]

22 Istoricheskiy arkhiv Omskoy oblasti (IAOO RF). *[Historical Archive of the Omsk region of the Russian Federation]* - 1995. P.198- 226 [in Russian]

23 Bryukhanov V. A. Konur Aulie. In: Zapiski Semipalatinskogo Podotdela Zapadno-Sibirskogo Otdela Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva. *[Notes Of The Semipalatinsk Sub–Department Of The West Siberian Department of The Imperial Russian Geographical Society]*. – Semipalatinsk: Pleshcheev i Ko. - 1912. P 1–3. [in Russian]

24 Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv (RGIA). *[Russian State Historical Archive]*. F.853. 46 p. [in Russian]

25 Gerasimov B. Poezdka na Rakhmanovskie mineral'nye klyuchi *[Trip to Rakhman mineral springs]*. In: Zapiski Semipalatinskogo Podotdela Zapadno-Sibirskogo Otdela Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva. Issue 3. – Semipalatinsk: Pleshcheev i Ko. - 1907. P.1–73. [in Russian]

26 Gosudarstvennyy arkhiv Vostochno-Kazakhstanskoy oblasti (GAVKO). [*State Archive of the East Kazakhstan region]*. 132.p [in Russian]

Information about the authors:

Madi Rakhimov – **corresponding author**, PhD., postdoctoral researcher, Toraigyrov University, 140008, Pavlodar, 64 Lomov Street, Republic of Kazakhstan

E–mail: madi_025@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5051-2130

Nurbek Shayakhmet – Doctor of Historical Sciences, Professor, Astana IT University, 010000, Astana, Mangilik El Avenue, C1, Republic of Kazakhstan

E-mail: nurbek_sh@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4230-8110

Kairat Battalov – candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Astana IT University, 010000, Astana, Mangilik El Avenue, C1, Republic of Kazakhstan

E–mail: kairat.battalov@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6431-0719

Информация об авторах:

Мади Рахимов – **основной автор**, Ph.D., постдокторант кафедры истории Казахстана, Торайгыров университет, 140008, г.Павлодар, улица Ломова, 64, Республика Казахстан

E–mail: madi_025@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5051-2130

Нұрбек Шаяхмет - доктор исторических наук, профессор, Astana IT University, 010000, г.Астана, проспект Мангилик Ел, С1, Республика Казахстан

E-mail: nurbek_sh@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4230-8110

Кайрат Батталов – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (доцент), Astana IT University, 010000, г.Астана, проспект Мангилик Ел, С1, Республика Казахстан

E–mail: kairat.battalov@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6431-0719

Авторлар туралы ақпарат:

Мәди Рахимов – **негізгі автор**, Ph.D., Қазақстан тарихы кафедрасының постдокторанты, КЕАҚ «Торайғыров университеті», 140008, Павлодар қ., Ломов к-сі, 64 үй, Қазақстан Республикасы

E–mail: madi_025@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5051-2130

Нұрбек Шаяхмет– тарих ғылымдарының докторы, профессор, Astana IT University, 010000, Астана қ., Мәңгілік Ел даңғылы, С1, Қазақстан Республикасы

E-mail: nurbek_sh@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4230-8110

Қайрат Батталов – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент), Astana IT University, 010000, Астана қ., Мәңгілік Ел даңғылы, С1, Қазақстан Республикасы

E–mail: kairat.battalov@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6431-0719

ҒТАМР 03.20 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.06**
ӘОЖ 94 (574)

А.К. Кайруллина*[1], Г.И. Кушенова[1]

[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана қ., Қазақстан Республикасы
*e-mail: ainur1984_@mail.ru

БАЯНАУЫЛ СЫРТҚЫ ОКРУГІ АҒА СҰЛТАНДАРЫНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Аталмыш мақалада 1822 жылғы «Сібір қырғыздары туралы жарғыға» сәйкес Орта жүз территориясында хандық билік жойылғаннан кейін алғашқы аға сұлтандардың билік тәжірибелері қарастырылған. Мақаланың мақсаты: "Сібір қырғыздары туралы Жарғы" негізінде хан билігі жойылғаннан кейінгі Орта жүз сұлтандарының билік тәжірибелерін талдау, басқару жүйесінің өзгеруін, Баянауыл сыртқы округінің қызметіндегі билердің рөлін анықтау және олардың Ресей империясының әкімшілік реформалары кезеңінде қазақ қоғамының мүдделерін қорғауға қосқан қоғамдық-саяси үлестерін бағалау. Жарғыда бекітілгендей лауазымды аға сұлтандар қызметіне ақсүйек тобына жататын төрелер сайланса, кейіннен патша әкімшілігі қарасүйек тобынан шыққан билерге үміт арта бастаған. Әсіресе, бұл үрдіс Орта жүз қазақтары руларын біріктірген Баянауыл сыртқы округінде жарқын көрініс тапқан еді. Зерттеу жұмысында Баянауыл сыртқы округін басқарушы шендердің, яғни Шоң би Едігеұлы, Шорман Күшіков, Қазанғап би Сатыбалдыұлы, Мұса Шорманов сияқты зиялы қауым өкілдерінің қоғамдық-саяси қызметі айқындалады. Мақаланың деректік негізін архивтік құжаттар, тарихи фольклор мен бұрын жарық көрген материалдар құрайды. Жарияланған материалдар мен архив құжаттары негізінде бұл тарихи үрдіске байланысты саяси және әлеуметтік оқиғаларға сараптама жасалынды. Ауызша және жазбаша деректерге негізделе отырып, Баянауыл округін басқарушы билер өз заманының парасатты да, сауатты да қайраткерлері болғаны, орыс тілін жетік меңгергені көрсетіледі. Олар патша әкімшілігі шенеуніктерінің ерекше сенімді тұлғалары бола отырып, өз халқының қамын ойлап, мүддесін қорғап жүрген саяси тұлғалар болған. Округті билеуші аға сұлтандар тек қана белсенді саяси-азаматтық қызметпен қана айналыспай, қазақ этнографиясы мен мәдениетін зерттеу қызметін де дамытқан еді. Мақаланың хронологиялық шеңбері 1822 жылы «Сібір қырғыздары туралы жарғының» енгізілуінен бастау алып, 1867-1868 жылдары Әкімшілік реформаның қабылдануына байланысты Баянауыл сыртқы округінің жойылуына әкелген уақытты қамтиды.

Негізгі сөздер: Орта жүз, жарғы, Баянауыл сыртқы округі, болыс, билер, аға сұлтан.

Кіріспе

XIX ғасырдың 20-жылдарында Ресей империясының отарлау саясатының нәтижесінде жүзеге асырылған қазақ қоғамындағы саяси, әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің тарихи маңыздылығын ұғыну үшін тарихта өшпес із қалдырған зиялы қауым өкілдерінің, оның ішінде Баянауыл округі аға сұлтандарының қоғамдық және мемлекеттік қызметін зерттеудің мәні зор.

Аталмыш мақаланың мақсаты Баянауыл сыртқы округінің қалыптасуы мен қызметінің тарихи шарттарын ескере отырып, округті басқарушы аға сұлтандардың мемлекеттік және қоғамдық қызметін зерделеу. Ресей империясында қызметте болған қазақ шендерінің қалыптасу тарихы көптеген зерттеулердің пәні болғанымен, 1822 жылғы «Сібір қырғыздары туралы» Жарғының Баянауыл өңірінде жүзеге асырылуының өзіндік ерекшеліктері мен жергілікті басқарушылардың отарлы әкімшілікпен күрделі қарым-қатынасы тарихи тұрғыдан қызығушылық тудырады.

Қазақ қоғамында зиялылықтың үлгісін көрсеткен билер ерекше орын алғандығы белгілі. Билердің басты қызметі ел бірлігін сақтау, дау-дамайларды өршітпей шешу, әділ төрелік ету болған. Яғни халықтың қоғамдық өмірін бақылаушы мемлекет қайраткерлері еді. XIX ғасырда қазақ халқы арасынан өзіндік азаматтық ұстанымы бар, қоғамдық және мемлекеттік істерге белсенді араласқан алғашқы қайраткерлер шыға бастады. Елдің елдігін сақтау, жақсылыққа деген құштарлық, өнеге мен білімге талпыныс Баянауыл өңірінің зиялылары Шоң мен Шорман билер заманында қалыптасып, одан бергі Мұса Шормановқа ұласқан. Аталмыш тұлғалардың болмысын зерттеу арқылы тұтастай бір ұлттың саяси, мәдени болмысы анықталатыны сөзсіз.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Соңғы уақытта тарих ғылымының методологиялық базасы кеңейтіліп, бірқатар әдіс-тәсілдердің негізінде зерттеудің жаңа бағыттары қалыптасып келеді. Мақаланың теориялық-әдіснамалық негізін тарихи-саяси үрдістерді зерттеуге бағытталған жалпы ғылыми принциптер, яғни тарихи принцип пен объективтілік принципі құрайды. Тарихи принцип белгілі бір кезеңде және белгілі аймақта болған тарихи оқиғалардың ықпалының арқасында туындаған үрдістерді зерттеуде негізге алынып отыр. Ал объективтілік принципі XIX ғасырдың I-жартысындағы Қазақстандағы әкімшілік-территориялық және қоғамдық-саяси жағдайының негізгі аспектілері мен ерекшеліктерін зерттеу барысында жарияланған деректер мен архив құжаттарының рөлін анықтауға мүмкіндік туғызады.

Мақаланың деректік негізін архивтік құжаттар, тарихи фольклор мен бұрын жарық көрген материалдар, оның ішінде орыс интеллегенциясы арасынан қазақ даласын зерттеуші саяхатшылардың жазбалары мен естеліктері, экспедиция есептері сияқты тұлғалардың жеке деректері құрайды.

Зерттеу жұмысының жазылуы барысында Омбы облысының мемлекеттік архиві мен Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің 338 (Омское областное правление), 345 (Областное управление сибирскими киргизами), 374 (Пограничное управление сибирскими киргизами) қорларымен жұмыс жүргізіліп, Баянауыл сыртқы округін басқарған аға сұлтандардың қызметіне қатысты табылған мәліметтер негізінде тұлғалардың болмысын және олардың қоғамдық-саяси портретін анықтауда кешенді жүйелеу мен тарихи сараптау әдістері пайдаланылды. Осылайша, зерттеудің негізгі қолданбалы әдістері – сипаттау, жүйелеу, тарихи салыстырмалы, хронологиялық әдістері қолданылған. Сонымен қатар Баянауыл сыртқы округі аға сұлтандарының билік тәжірибелерін зерттеу барысында кең талдау жасалынған.

Нәтижелер және оларды талқылау

1822 жылғы «Сібір қырғыздары туралы жарғыға» сәйкес Қазақ даласында хандық биліктің жойылуына байланысты патша үкіметі әкімшілік басқарудың жаңа формасын, яғни байырғы заманнан қалыптасқан дәстүрлі басқару жүйесінің орнына аймақтық және болыстық жүйені енгізген. Сыртқы округтік приказды басқарушы болып аға сұлтан тағайындалып, орыс үкіметі атынан жергілікті басқаруды атқарушы земстволық шенеунік мәртебесіне ие болған. Рангтер жөніндегі табельге сәйкес аға сұлтандар VIII классқа жатқызылып, майор шенін иеленген. 1822 жылғы Жарғыға сәйкес аға сұлтандар 3 жылдық мерзімге сайланған, ал қайта сайланған жағдайда «Ресей империясының дворяны» атты диплом берілген [1]. Әкімшілік жергілікті басқаруды төре тұқымынан шыққан сұлтандар жүзеге асырған еді, бірақ та халық ел арасында беделі бар қарасүйек арасынан шыққан билерді де басқару жүйесіне ұсынып отырған.

Осындай өз заманының зиялы билеушілерінің бірі-Баянауыл сыртқы округінің бірінші аға сұлтаны орта жүздің Арғын ішіндегі Сүйіндік-Айдабол руынан шыққан Шоң би Едігеұлы. Оның әкесі белгілі Едіге би Төлебайұлы. Демек, Шоңның басына қонған би атағы арғы аталарынан ұласқан мұрагерлік атақ.

«Сібір қырғыздары туралы жарғының» негізінде 1833 жылы қазақ даласында Баянауыл сыртқы округі ашылды. Округтің ашылуына байланысты аға сұлтан қызметіне қызу күрес басталды. Жарғыға сәйкес аға сұлтандар тек төре тұқымынан сайлануы керек болды. Халық екі топқа бөлініп, біреулері Сұлтанбеттің ұрпағы сұлтан Бопы Татеновты жақтаса, екіншілері би Шоң Едігеұлын қолдаған.

Аталмыш даудың шешілу жолын Сібір корпусының командирі Батыс Сібір генерал-губернаторына жазған хаты сияқты тарихи деректерден көре аламыз: «Баянауыл маңындағы Төртуыл болысында халық арасында беделді билер-капитан Чон Идыгин мен Чорман Кучуков орналасқан жерлерде Баянауыл сыртқы округін ашу. Баянауыл сыртқы округінің аға сұлтаны болып би, капитан Чон Идыгин, ал заседательдері Сахновский, Туханович; қырғыздан Бостай Тұрсынбаев пен Бердалы Қазанғапов тағайындалған» [2].

Сонымен қатар бұл оқиғаны сипаттаушы архивтік құжатқа негізделетін болсақ, корпустық командирдің Омбы облыстық басшыға хабарламасында: «Баянауыл округтық приказын басқаруға аға сұлтан қызметіне би Чон Идигин мен қырғыздар атынан

заседательдер ретінде поручик Боштай Турсунбаев пен аға прапорщик Бердулу Казангаповты ұсынамын», - деп жазылған [3].

Осылайша, Баянауыл жұрты патша жарлығына қарамастан, қара қазақтан шыққан Шоң мен Шорманды аға сұлтан қызметіне сайлатады. Негізі Баянауыл жерінде төрелердің беделі аса жоғары болмады. Бұл туралы белгілі ғалым, этнограф Шоқан Уалиханов былай жазады: «Қазақтың басқа руларына қарағанда Баянауыл округына қарасты руларға төрелер ықпал жүргізе алмады. Өйткені бұларды өте күшті ру басылары – билер басқарды. Халық арасынан әсіресе айдабол биі Шоң мен қаржас биі Шорман аты кең тараған еді» [4]. Кейіннен орыс үкіметі сұлтандардың қазақ даласында толық қанды билігі жоқ және орыс саясатын жүзеге асыруға жетекшілік ете алмайтындығына көзі жетеді. Бірақ та бұл кезеңде қарасүйек өкілі басқару қызметінің деңгейіне әлі жетпеген деп саналған еді. Дегенмен, Шоң би өзінің ақылдығы мен кемеңгерлігінің, атқарған істерінің нәтижелігінің арқасында қазақ қоғамының өкілдері өз-өзін басқара алатындығын империяға дәлелдеген.

Шоң мен Шорман билер қазақ халқының ертеңін патша үкіметімен қарым-қатынас орнатып, орыстармен жақын болудан көрген. Отырықшы өмір салтына көшудің маңыздылығын ұғынып, Орта жүз даласында орталықтар құрылысы қажетті екендігін түсінген. Ол отырықшы өмір салтын жүргізбей, жер өңдеумен айналысу, қолөнердің әртүрлі бағыттарын дамыту, сонымен қатар тіпті білім алу мүмкін емес екендігін түсініп, патша үкіметімен бірлесе отырып, Баянауыл сыртқы округін қалыптастырған. Алайда, Ресей үкіметіне қызмет атқарып жатқанына қарамастан, Шоң би өз халқының мүддесін жоғары қойған. Тіпті басқаларға қарағанда өз жұртының қажеттіліктері мен мұңын жақсы білген.

Шоң Едігеұлының аға сұлтандық кездегі қызметін қазақ қоғамының тұрақтылығын сақтауға бағытталған шебер басқарудың мысалы ретінде келтіруге болады. Өз ұлтына деген жаңашырлық әсіресе қазақтардың ұлт-азаттық қозғалысы өршіп тұрған кезеңде көрініс тапқан. Шоң би ағасы Торайғыр Едігеұлымен бірге Саржан Қасымов бастаған көтерілісті қолдағаны жайлы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының еңбектерінде айтылған еді. М. Көпейұлының жазбаларында: «Уәлі 1822 жылы 105-тен 106-ға қараған шағында өлді. Сүйегі Көкшетаудың даласында қалды. Оның орнына үлкен баласы Ғұбайдолла хан болды. Бұл кезде қазақ орысқа қарап қалған. Ғұбайдолланы закономызды бұздың, өзінді өзі хан сайлап алғансын деп, сотқа тартып, қасына Шоң бидің інісі Торайғыр биді қосып, итжекенге айдатты. Шоң Торайғыр биді сауға беріп босатып алған көрінеді»,-делінген [5].

Аймақтағы саяси тұрақтылықты сақтап қалу үшін Шоң би Ресей империясымен қатар қытайлық және Бұхара билеушілерімен қарым-қатынасын жақсартуға тырысқан. Ол жөнінде деректерді патша әскерінің генерал-майоры Семен Броневский «О казахах Средней Орды» атты еңбегінде жазған: «Орыстар Баянауылға сиыр жылы жаңа бекініс салу мақсатымен келген. Сол жылы осындай ниетпен 10 шақты қытай келеді. Олардың арасында дау туады. Бұл Абайдилда-хан мен Шоң мен Торайғыр билердің тұсында болады. Бұл кезде халық жазғы жайлауда болған...» [6].

Ал архив құжаттарында «1825 жылдың 28 наурызында би Шон Едигин белгісіз себептермен Тортула мен Қозған болысынан Бұхара иелігіне көшпек болды» деп айқындалған [7]. Бұл шешім отарлау саясатының күшеюіне байланысты қабылданғаны анық. 1824-1825 жылғы қыс жылы болғандықтан, қазақтар қыстың аяқталуын күтпей, қыстауларын босатып, өзен жағаларына көше бастаған еді. Штаб офицерлерінің есептерінде қазақтардың бұл әрекетіне бидің ықпалы бар, яғни «форпостта жиналған отряд тарапынан қауіп көрген би Чон мен оның ағасы Торайғырдың ықпалының арқасында» деп түсіндіріледі [8]. Аталмыш деректер Шоң би Едігеұлы өз халқы үшін қызмет етіп, белсенді қоғамдық-саяси қызмет жүргізгенін көрсетеді.

1835 жылы Шоңның өлімінен кейін Баянауыл округі аға сұлтанының міндетін Шорман би атқарады. Омбы әкімшілігімен келісе отырып, округтық диван сайлауды 1836 жылдың 12 сәуіріне тағайындайды, сайлаушылардың көбі келмегеніне қарамастан сайлау нәтижесі бұрмаланып, Итемген Шопанов аға сұлтан болып сайланады. Бұл заңсыз шараға 41 адамнан тұрған жергілікті сұлтандар, билер, болыс басқарушылары мен ауыл

старшиналары қарсылық білдіріп, 1836 жылы 16 сәуірде Батыс Сібір генерал-губернаторына П.Д. Горчаковқа жазған хатында: «Айта кетейік, колллежді асессор Нагибин округтік диуаннан бөлек, өзінің үйінде арнаулы ақсақалдармен бірге Итемген Шопановты сайлау туралы үкім жазып, оған мүлдем қатыспаған старшындардың таңбаларын тіркеген, содан кейін бұл үкім жоғары билікке жіберілді. Біз 12 сәуірде дәл белгіленген уақытта келіп, оның қатысуымен тағы да сайлау өткіздік, барлық сұлтандар, болыс басшылары, билер мен старшындар бірауыздан би Шорман Кучуковты аға сұлтан ретінде сайлады, ол қазір осы қызметті атқаруда және ресейлік капитан болып келеді. Ол біздің таңдауымыз, оған қоса кандидат ретінде сұлтан, сот кеңесшісі Али Көкшалов болды, себебі Шорман сұлтандар тегінен шықпаса да, ресейлік капитан дәрежесіне және халықтың құрметіне ие тұлға, би қырғыздардың ісін жақсы біліп, әділдікпен шешіп отыратындықтан, біз сұлтан болмаса да, мейірбандығы мен әділдігі үшін оған құрмет көрсетіп, Кучуковқа бұл атақты беріп отырмыз. Біздің бірауыздан қабылданған шешімізге сәйкес, Жоғары мәртебелі, Шорман Кучуковты аға сұлтан дәрежесіне бекітуіңізді шын жүректен сұраймыз», - деп мәлімдейді [9].

Аталмыш құжатқа қол қойғандардың ішінде Күлеке-Қаржас болысының басқарушысы 18 жасар Мұса Шорманов та бар. 1836 жылы аға сұлтан болып тағайындалған Шорман би ел басқаруда Шоң бидің жүргізген бағытын ұстанған. Әкесі Шорманның ісін әрі қарай 14 жыл бойы Баянауыл сыртқы округінің аға сұлтаны болған Мұса Шорманов жалғастырады.

Мұса Шорманов өмірінің ең маңызды кезеңдерінің бірі Баянауыл сыртқы округін басқарып, 1854-1868 жылдар аралығындағы аға сұлтан қызметін атқарған уақыт еді. Төре Қанқожа Татеновтың Баянауыл сыртқы округінің аға сұлтаны қызметіндегі міндеттерін орындаудың үш жылдық мерзімінің аяқталуына байланысты Мұса Шормановтың кандидатурасы ұсынылып, 1854 жылдың 15-тамызында өткен округтық съезде Мұса Шорманов Баянауыл сыртқы округінің аға сұлтаны болып сайланды.

Өткізілген сайлаудың негізінде 1854 жылдың 1-қыркүйегінде жүздік Мұса Шорманов Батыс Сібір генерал-губернаторы Г.С. Гасфорттың жарғысымен аға сұлтан болып бекітіледі. Әр аға сұлтанға алтындатылған қылыш, ту, қызметтік атақты растайтын грамота берілген. Оларға жұмыс ақысы ретінде айына күміспен 100 рубль және жылына 60 қапшық қара бидай ұны төленген.

1855 жылдың ақпанында патша II Александрдың таққа отыруына байланысты Баянауыл округының билері мен болыс басқарушылары Сібір қазақтары аймағының әскери губернаторына император II Александрды құттықтау үшін округтен делегаттарды жіберу туралы хат жазған.

Мұса Шорманов II Александрдың тәж кию рәсіміне қатысқаны жөніндегі ақпарат Г.Н. Потаниннің жазған хаттарында да айқындалған: «II Александрдің тәж кию рәсіміне әртүрлі ұлттардың өкілдері кірген депутаттардың құрамында Муса Чорманов деген батыс Сібірдің қырғызы болды, өзі ақылды және байқағыш адам» [10].

1856 жылдың наурызында Санкт-Петербург қаласына императордың тәж кию рәсіміне сегіз адамнан тұратын Сібір қазақтары аймағынан депутация келеді, оның құрамында Мұса Шорманов, халық композиторы Тәттімбет Қазанғапов, Сібір қазақтары Облыстық басқармасының кеңесшісі Шыңғыс Валиханов, Ақмола округтық приказының аға сұлтаны Ибрагим Жайықбаев, сұлтан Беғалы, Баянауыл округтық приказының қосшы биі Секербай Малгелдин, Ақмола округі Әлеке-Байдалы болысының басшысы Аққошқар Кішкентаев, Көкшетау округінің биі Шобек Байсарин болды.

1856 жылдың 23-наурызында Мұса Шорманов пен депутацияның басқа мүшелерін император Александр II қабылдады. Бұл жөнінде Ресей Ішкі істер министрінің Сібір комитетін басқарушыға бағытталған хатында: «Бұл делегацияның құрамына Санкт-Петербургте әлі болмаған, үкіметке ерекше адал, ең құрметті қырғыздардан Жоғарғы өсиет бойынша 8 адам сайланған. Олардың қатарында Сібір қырғыздары өлкелік басқармасының аудармашысы, титулдық кеңесші Добшинский бар. Оларды марапаттау жөнінде генерал-губернатор Ғ.Х. Гасфорттың өтініші Ішкі істер министрлігінде жоқ. Депутацияның

құрамындағы тұлғалардың атаулы тізімін 23 наурызда түстен кейін Ұлы Мәртебелімен таныстыруға ұсынып отырмын» [11].

Бірқатар архив құжаттары мен жазбалар Мұса Шормановтың бұл қызметтегі іс-әрекеттері отарлы езгіні әлсіретіп, халықтың игілігіне жасалғанын көрсетеді. Әрине, патша әкімшілігі отарлы саясатты жүзеге асыруда жергілікті аймақты басқару үшін аға сұлтан қызметін өзі қалыптастырған, бірақ та әкімшілік аппараттың тұрақты бақылауына қарамастан Мұса Шорманов жоғарыдағы билеушілердің саясатынан бөлек өз саясатын жүргізуге тырысқан. Қазақ қоғамындағы бұндай ерекшелікті М.И. Красовский былайша айқындап кеткен еді: «Қазақ даласында Ресейдің ресми әкімшілігімен қатар үкімет билігінің әрекетін бәсеңдететін немесе тоқтататын өзінің бейресми басқармасы бар» [12].

Мұса Шорманов халықтық саясат жүргізгені жөніндегі ақпаратты Омбы облысының мемлекеттік архивінде табылған құжаттардан көруге болады, мысалға Павлодар уезі Айдабол болысы қырғыздарының болыстық сұлтандардың жемқорлығы туралы хабарламасы жөніндегі құжатта: «Қозған-Тұлпар болысында губернаторлыққа кандидат Сатыгул Саудагареев қызметке халықтың сұрауы бойынша емес, ақшаның арқасында сайланды. Бұрын ол басқарушы болған және сол уақыттахалық одан көптеген шектеулер мен қысым көрді. Сол кезде аға сұлтан болған Мұса Чорманов оның әрекетін біліп, халықтың тыныштығы үшін қызметінен босатты», - деп жазылған [13].

Шын мәнінде, Мұса Шорманов бүкіл өмірін ел ауқытын жақсарту мен халық игілігін арттыруға арнаған. Мұса Шормановтың Омбыдағы қазақ мектептерінің ашылуына ат салысып, Баянауыл өңірінде тұратын қазақ балаларын оқуға жібергені белгілі. Баянауыл сыртқы округінің аға сұлтаны Шормановтың баяндау хатынан үзіндіде: «Омбыда қырғыз ұлдарын оқыту үшін құрылып жатқан мектепте Баянауыл округінің кейбір құрметті адамдары өз балаларын орналастырғысы келеді, атап айтқанда: Кулюков болысының бастығы Итқара Исергемісовтың ұлы, Сатылған-Алтын Турин болысының меңгерушісі Худайберген Қувандыковтың ұлы, Ақбура-Тұлпар-Көксал болысының биі Джуртугул Чомановтың ұлы, қырғыз жүзбасысы Секербай Малгелдиннің немере інісі және Жанғозы-Айдабол болысының басқарушысы Хусайын Бочтаевтың ағасы, сондықтан мен мектепті ашқан кезде жоғарыда аталған балаларды оған оқуға қабылдауыңызды сұраймын» [14].

Баянауыл сыртқы округін басқарумен қатар, мәдениет пен оқу - ағарту ісін дамыту, қазақтардың тарихы мен этнографиясын зерттеу қазақ халқының белгілі қайраткері Мұса Шормановтың негізгі қызметі болып саналған.

Елі мен жерін шын сүйген, халқына адал қызмет еткен аға сұлтандардың бірі – Қазанғап Сатыбалдыұлы. Өзі бәсентиін ішіндегі бөрі руынан болады. 1843-1848 жылдар аралығында Қазанғап би Баянауыл сыртқы округін басқарған еді. Осы Баянауыл сыртқы округінің құрылуына 1820 жылдардың басында Қазанғап би үлкен септігін тигізген. Би Орта жүз территориясында алғашқы округтер қалыптаса бастаған кезеңде тек өзіне бағынышты бәсентиіндерді ғана емес, онымен көршілес буранаймандарды Баянауыл округінің құрамына кіруге көндірген. Бұл оқиғаға қатысты архив құжаттарында: *«1826 года февраля 15 дня Туртугульской волости Биш и почетные киргизы дали свою подписку Каркаралинского приказа Начальнику военного отряда Сотнику Карбышеву въ томъ, что въ силу данной подписки сего года февраля 14 дня Управления нашей волостью Бию Чона Идигина Ему Господину Карбышеву и мы со своей стороны подоброволному нашему согласию изъявили желание быть подъ покровительствомъ всемилостивейшего великого государя и подъ управление предполагаемого открытия при Баянь ауле окружного Дивана, а вместо старшего султана во оной диванъ вышеподписанного Бия Чона Идигина, во уверение чего и прилагаемы свои тамги... Басентеинской волости капитан Казангап Сатыбалдин с старшими, почётными казахами все одобрили открытие в Баян-Ауле окружного дивана и все согласились быть под его управлением»* деп жазылған. Аталмыш құжатқа Казанғап би Сатыбалдыұлы 6-наурызда қол қойып, мөрін басқан [15].

Ел ішінде ірі рулар мен ұлыстарға әкімдік жасаған Қазанғап би мен Шоң бидің қызметінің нәтижесін өз есебінде 1830 жылдың көктемінде ант қабылдау үшін өңірге келген подполковник Леденевтің жазбаларында: «Шоң, Шорман билердің басшылығымен

төртуыл халқының келісімін алып, ресей үкіметіне Әл-Қоран алдында адал қызмет етеміз деген ант берілді. Антты 1500 үйден тұрған Шонның 15000 ауылы, Шорманның 2000 үйді қамтыған 125 ауылы, 4300 үйі бар Қазанғаптың 430 ауылы және сонымен қатар 21700 үйді қамтыған 2095 ауыл берген» [16].

Демек, Қазанғап бидің Баянауыл жерлерінде Қарқаралы округінен дербес бөлек округ ашуға жеткілікті үйлер санын қамтамасыз етіп, Баянауыл сыртқы округінің ашылуыны ұйытқы болған. Сол кезде Қазанғап биге бағынышты Бәсентиін руының бес болысының көңілінен шығу үшін Сібір әкімшілігінің қолдауымен оның баласы Бердәлі Баянауыл сыртқы округінің заседателі етіп сайланады. 1841 жылы Бердәлі Қазанғапұлы аталған округтің аға сұлтаны болып сайланды. Ал ол қайтыс болғаннан кейін бір жыл өткен соң, яғни 1841 жылы бұл қызметті Қазанғап Сатыбалдыұлының өзі алып, Баянауыл сыртқы округін 5 жыл бойы басқарады.

Орыс тілін жақсы білген Қазанғап Сатыбалдыұлы дала билері атынан патша үкіметімен тығыз қарым-қатынаста болып, қазақ халқының игілігін арттыруға бағытталған міндеттерді атқырып жүрген. Деректерге сүйенсек, мысалы, «Қалқаман көлінен шығарылған тұзды түйелерге артып, Керекуге тасымалдау жұмысын ұйымдастыруда Сібір үкіметіне үлкен қолғабыс тигізген» деп айқындалған [17]. Көп жылдық еңбек қызметі үшін би Қазанғап Сатыбалдыұлы түрлі атақтармен, ерекше сыйлықтармен марапатталды. Сібір қазақтарының ішінде бірінші болып Петербургке патшаның жеке аудиенциясына шақырылған биге старшина атағы беріліп, жыл сайын 50 сом мөлшерінде сыйақы бекітілді. 1810 жылы капитан шенін алды, 1817 жылы штаб офицері шенін иелене отырып, бас киімі бар шапан мен 500 рубль көлемінде күміспен марапатталды. 1833 жылы майор шенімен қатар көлемі 300 рубль болатын күміс ақша, 1842 жылы Владимир лентасындағы алтын медаль, 1844 жылы алтын жалатылған күміс тостағанның иегері атанды.

Баянауыл сыртқы округін басқарушы аға сұлтандардың қызметінде құрылуының басты екі ерекшелігін айта кететін жөн. Біріншіден, бұл – ата салтының бұзылуы болса, ал екіншіден империя патшасының 1822 жылғы жарғысының бұзылуы еді. «Жер төбесіз болмас, ел төресіз болмас» деген қазақ қауымы арасында белгілі мақал-мәтелге сай ғасырлар бойы биліктің тізгінің ұстау мүмкіндігі тек төреден сайланған тұлғаларға берілгені сияқты дала заңы қалыптасқаны белгілі. 1822 жылғы «Сібір қырғыздары туралы жарғының» 30-31 баптарына сәйкес сыртқы округтің аға сұлтаны тек төрелерден ғана тағайындалуы тиіс. Бұндай қағиданың енгізілуі қазақ даласында хандық билік жойылған уақытта ел басқару ісінен шеттетіліп қалған сұлтандар мен бектер тарапынан наразылық тумас үшін жасалынған әрекет болған. Бірақ та Баянауыл сыртқы округін басқару жүйесінде қазақ тарихында бұрын болмаған жайттар орын алып, аға сұлтандық қызметке халық арасында беделдігі бар билер келеді.

«Павлодар уезі қазақтарының шежіресі» атты еңбекте Баянауыл округі аға сұлтандарының төмендегі тізімі келтірілген [18]:

Кесте 1 - «Павлодар уезі қазақтарының шежіресі» атты еңбекте Баянауыл округі аға сұлтандарының тізімі

Басқарушы аға-сұлтан	**Округті басқару жылдары**	**Шығу тегі**
Шоң Едигин	1833-1836	Сүйіндік-Айдабол
Шорман Күшіков	1836-1837	Сүйіндік-Қаржас
Маман Абылаев	1837-1838	Төре
Бопы Татенов	1838-1840	Төре
Бөштай Тұрсынов	1840-1841	Сүйіндік-Айдабол
Бердалы Қазанғапов	1841-1842	Бәсентиін-Бөрі
Қазанғап Сатыбалдиев	1843-1848	Бәсентиін-Бөрі
Әлі Көксалов	1848-1851	Төре
Қанқожа Тәтенов	1851-1853	Төре
Мұса Шорманов	1853-1868	Сүйіндік-Айдабол
Ескерту: Авторлармен құрастырылған		

Аталмыш сыртқы округті басқарған тұлғалардың ішінде Шоң Едігеұлы, Шорман Кучуков, Боштай Тұрсынбаев, Қазанғап Сатыбалдыұлы, Мұса Шорманов сияқты дара да, дана қарасүйек өкілдерімен қатар, Бопы Татенов, Маман Абылаев, Қанқожа Татенов сияқты төре тұқымдары да басқарған. 35 жылдық тарихы бар Баянауыл сыртқы округінде алғашқы аға сұлтан Шоң биден бастап соңғы басқарушы Мұса Шормановға дейінгі аралықта аға сұлтандық қызметте 10 адам болған.

Қорытынды

XIX ғасырдың I жартысында Қазақстан аумағында әкімшілік-территориялық реформалардың жүргізілу кезеңінде Баянауыл-Ертіс өңірін үлкен абыроймен басқарып, Орта жүздің ірі руларына пана болған дара тұлғалардың қызметін объективті түрде бағалау қажет. Ресей империясының құрамына кіру жағдайында Шоң Едігеұлы мен Қазанғап Сатыбалдыұлының жүргізген белсенді қоғамдық-саяси қызметі мен қажымас еңбегінің арқасында Баянауыл өңірі әрі қарай дамып, өзіндік тарихи шарттары мен ерекшеліктері бар жеке әкімшілік құрылым болды.

Баянауыл сыртқы округінің аға сұлтандары патша билігі бекіткен шенеуніктер ғана емес, қазақ даласы заңнамасына сәйкес, меритократиялық қағидаттарға негізделіп халықпен сайланған қайраткерлер. Бұл аймақта аға сұлтандардың билігі мықты болып, олар бекітілген округтарында өзіндік ішкі саясат жүргізген еді. Ал бұны тіпті империя шенеуніктері де мойындап кеткен. Мысалға, Батыс Сібір генерал-губернаторы Н.Г. Казнаков 1986 жылы 29-қаңтарда Семей облысы әскери губернаторына жазған хатында*:* «ұзақ уақыт бойы орыс шенеуніктері жанында қосалқы рөл атқарған аға сұлтандардың билігіне бағынған қырғыздар еркіндікке үйренген», - деген [19].

Патша әкімшілігі енгізген аға сұлтандық басқару жүйесі қазақ халқын толығымен бағындырып, өз жұдырығында ұстай алмады. Қазақ даласы сыртқы округтарға, болыстарға бөлінгенімен, қазақтар өз мүддесін қорғап, өзін-өзі басқаруға тырысты [20].

Отандық тарихи зерттеулерде ел басқарған қазақ зиялыларының, оның ішінде қазақ өркениетінің дамуына өзіндік үлес қосқан Шоң би Едігеұлы, Қазанғап Сатыбалдыұлы, Мұса Шорманов секілді ұлы да, іспетті тұлғалардың рөлі зор. Осындай билеушілердің даналығы мен қамқорлығы арқасында халқымыз тарихымыздағы ауыр кезеңдердің бірін елеулі шығынсыз өтті. Белгілі тұлғалар тарихқа өзгеріс қана әкеп қоймай, сонымен қатар халықтың санасына да серпіліс, жаңа ой, жаңа көзқарас әкелген [21]. Қазақ халқы үшін еренбей еңбек еткен билер мен шендердің тұлғасы мен қызметін зерттеп, жастарға ұлы бабаларымыздың өсиеттерін жеткізіп, тәрбиелеудің маңызы зор.

Бұл зерттеу ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ИРН BR21882225 «Солтүстік Қазақстанның көне заманнан қазіргі заманға дейінгі тарихы» жобасының аясында жазылған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Материалы по истории политического строя Казахстана. Т.1. Алма-Ата: Издательство АН КазССР. – 1960. – 441 с.
2 ОмОМА 3-қ. 12-т. 17684-іс. 90-п.
3 ОмОМА 3-қ. 12-т. 17684-іс. 89-п.
4 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 5 томах. – Алма-Ата. – 1985. – Т.4. – 461 с.
5 Көпейұлы М.Ж. Шығармалары. – Павлодар: ЭКО. – 2013. – Т.6. – 520 б.
6 Броневский С.Б. О казахах Средней Орды. – Павлодар: ЭКО. – 2005. – 168 с.
7 ҚР ОМА. 338-қ. 1-т. 409 – іс. 41-п.
8 ҚР ОМА. 338-қ. 1-т. 409 – іс. 36-п.
9 ОмОМА 3-қ. 12-т. 17684-іс. 92-п.
10 Потанин Г.Н. К характеристике Сибири. Литературное наследство Сибири. – Новосибирск: Западно-Сибирское книжное издательство. – 1986. – Т.7. – 171 с.
11 Жаксыбаев М. Муса Шорманов - царский полковник. Индустриальная Караганда. – 1990. – 18 ноября. – С.4-5.
12 Красовский М.И. Образ жизни казахов степных округов. – Павлодар: ЭКО. – 2005. -288 с.
13 ОмОМА 3-қ. 8-т. 12769-іс. 62-п.

14 ҚР ОМА. 345-қ. 1-т. 529 – іс. 85-п.
15 ҚР ОМА. 338-қ. 1-т. 408 – іс. 18-19-п.
16 Исабаев К. Жерімізді қорғаған, елімізді есейткен батыр Шоң би. Сарыарқа самалы. – 2002. – 20 қыркүйек. – 7 б.
17 Елемесов Ә.Қ., Малғаждаров Қ.Ә. Қазанғап би Сатыбалдыұлы. – Павлодар: Кереку. – 2008. – 173 б.
18 Инсебаев Т.А. Павлодар уезі қазақтарының шежіресі. – ПМУ. – 2005. – 214 с.
19 ОмОМА 3-қ. 8-т. 12769-іс. 3-п.
20 Adolf Januszkiewicz.(2010) Żywot Adolfa Januszkiewicza i jego listy ze stepów kirgizkich 1861. – Kessinger Publishing, LLC. – 582 p.
21 Ian W. Campbell. (2017) Knowledge and the Ends of Empire: Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731-1917. – Cornell University. – 273 p.

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АГА СУЛТАНОВ БАЯНАУЛЬСКОГО ВНЕШНЕГО ОКРУГА

Аннотация

В данной статье рассматриваются властные практики ага султанов Среднего жуза после отмены ханской власти вследствие принятия «Устава о сибирских киргизах» 1822 года. Цель статьи заключается в анализе властных практик ага султанов Среднего жуза после отмены ханской власти на основе «Устава о сибирских киргизах» для выявления трансформации системы управления, роли биев в деятельности Баянаульского внешнего округа и оценки их общественно-политического вклада в защиту интересов казахского общества в период административных реформ Российской империи. Согласно Уставу на должность ага султанов официально назначались представители сословия торе-чингизидов, однако позже царская администрация стала опираться на биев - представителей черной кости. Данная тенденция особенно ярко проявилась в Баянаульском внешнем округе, который объединил казахские роды Среднего жуза. В статье определяется общественно-политическая деятельность правящих чинов указанного округа, таких как Шон би Едигеулы, Шорман Кучиков, Казангап би Сатыбалдыулы и Муса Шорманов. Источниковой базой статьи являются архивные документы, материалы исторического фольклора и ранее опубликованные материалы. На основе опубликованных материалов и архивных документов был проведен анализ политических и социальных событий касательно данного исторического процесса. Устные и письменные источники доказывают, что бии, руководящие Баянаульским внешним округом, были мудрыми и образованными деятелями своего времени, в совершенстве владели русским языком. Будучи особо доверенными лицами чиновников царской администрации, они являлись политическими деятелями, которые заботились о своем народе и защищали его интересы. Старшие султаны, управлявшие округом, вели не только активную политическую и общественную деятельность, но и занимались исследованием казахской этнографии и культуры. Хронологические рамки статьи начинаются с введения в действие «Устава о сибирских киргизах» 1822 г. и включают время, приведшее к разрушению Баянаульского округа в связи с принятием административной реформы 1867-1868 гг.

Ключевые слова: Средний жуз, устав, Баянаульский внешний округ, волость, бии, старший султан

SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITIES OF BAYANAUL OUTER DISTRICT'S AGHA SULTANS

Abstract

This article is devoted to the power practices of the Middle Zhuz's agha sultans after the abolition of the khan's power, following the adoption of the "Charter on the Siberian Kirghiz" in 1822. The purpose of the article is to analyze the power practices of the Aga sultans of the Middle Zhuz after the abolition of Khan authority on the basis of the "Charter of the Siberian Kyrgyz" in order to identify the transformation of the management system, the role of biys in the activities of the Bayanauli outer district and assess their socio-political contribution to the protection of the interests of Kazakh society during the administrative reforms of the Russian Empire. According to the Charter, representatives of the Tore-Chingizid class were officially appointed as agha sultans. Still, later, the tsarist administration began to rely on biys - representatives of the black bone. This trend was particularly pronounced in Bayanaul's outer district, which united the Kazakh clans of the Middle Zhuz. The article defines the socio-political activities of the ruling officials of the specified district, such as Shon bi Edigeuly, Shorman Kuchikov, Kazangap bi Satybaldiuly, and Musa Shormanov. The article's source base comprises archival documents, historical folklore materials, and previously published materials. Based on published materials and archival documents, an analysis of political and social events related to this historical process was conducted. Oral and written sources prove that the biys who ruled the Bayanaul outer district were wise and educated figures of their time, and were fluent in Russian. They were politicians who took care of their people and defended their interests, being especially trusted representatives of the officials of the tsarist administration. The senior sultans who ruled the district were not only active in political and

social life, but also engaged in research into Kazakh ethnography and culture. The article's chronological framework begins with the adoption of the "Charter on the Siberian Kyrgyz" in 1822. It extends to the period leading to the destruction of the Bayanaul district in connection with the administrative reform of 1867-1868.

Keywords: Middle Zhuz, Charter, Bayanaul outer district, district order, aga sultan, biy

REFERENCES

1 Materialy po istorii politicheskogo stroya Kazahstana [*Materials on the history of the political system of Kazakhstan*]. Alma-Ata: Izdatel'stvo AN KazSSR. 1960. T.1. 441 p. [in Russian]

2 Gosudarstvennyi arhiv Omskoi oblasti [*State Archive of the Omsk Region*]. F. 3. Op.12. D.17684. L.90 [in Russian]

3 Gosudarstvennyi arhiv Omskoi oblasti [*State Archive of the Omsk Region*]. F. 3. Op.12. D.17684. L.89 [in Russian]

4 Valikhanov Ch.Ch. Sobranie sochinenii v 5 tomakh [*Collected works in 5 volumes*]. Alma-Ata. 1985. T.4. 461 p. [in Russian]

5 Kopeiuly M.Zh. Shygarmalary [*Compositions*]. Pavlodar: EKO. 2013. T.6. 520 p. [in Kazakh]

6 Bronevskii S.B. O kazakhakh Srednei Ordy [*About the Kazakhs of the Middle Horde*]. Pavlodar: EKO. 2005. 168 p. [in Russian]

7 Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. F.338. Op.1. D.409. L.41 [in Russian]

8 Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. F.338. Op.1. D. 409. L.36 [in Russian]

9 Gosudarstvennyi arhiv Omskoi oblasti [*State Archive of the Omsk Region*]. F.3. Op.12. D.17684. L.92 [in Russian]

10 Potanin G.N. K charakterictike Sibiri. Literaturnoe nacledctwo Sibiri *[On the characteristics of Siberia. Literary heritage of Siberia*]. Nowosibirsk: Zapadno-Sibirckoe knizhnoe isdatel'ctwo .1986. T.7. 171 p. [in Russian]

11 Zhakcybaew M. Muca Schormanow - zarckij polkownik [*Musa Shormanov - tsarist colonel*]. Inductrial'naya Karaganda. 1990. 18th November. P. 4-5 [in Russian]

12 Kracowckij M.I. Obras zhisni kasachow ctepnych okrugow [*The way of life of the Kazakhs of the steppe districts*]. Pavlodar: EKO. 2005. 288 p. [in Russian]

13 Gosudarstvennyi arhiv Omskoi oblasti [*State Archive of the Omsk Region*]. F.3. Op.8. D.12769. L.62 [in Russian]

14 Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. F.345. Op.1. D.529. L.85 [in Russian]

15 Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. F.338. Op.1. D.408. L.18-19 [in Russian]

16 Isabayev K. Zherimizdi korgagan, elimizdi eseitken batyr Shon bi [*Shon Bi is a hero who protected our land and raised our country*]. Saryarka samaly. 2002. 20th September. [in Kazakh]

17 Elemesov A. (Eds). Kazangap bi Satybaldyuly [*Kazangap bi Satybaldyuly*]. Pavlodar: Kereku. 2008. 173 p. [in Kazakh]

18 Insebaew T.A. Pavlodar uesi kazaktarynyn schezhiresi [*Genealogy of Kazakhs of Pavlodar region*]. PMU. 2005. 214 p. [in Kazakh]

19 Gosudarstvennyi arhiv Omskoi oblasti [*State Archive of the Omsk Region*]. F.3. Op.8. D.12769. L.3 [in Russian]

20 Adolf Januszkiewicz.(2010) Żywot Adolfa Januszkiewicza i jego listy ze stepów kirgizkich 1861. Kessinger Publishing, LLC. 582 p. [in Polish]

21 Ian W. Campbell. (2017) Knowledge and the Ends of Empire: Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731-1917. Cornell University. 273 p. [in English]

Information about authors:

Ainur Kairullina – **corresponding author**, PhD student of L. Gumilyov Eurasian National University, senior lecturer of Astana International University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: ainur1984_@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-9886-037X

Ganizhamal Kushenova - candidate of Historical Sciences, Associate Professor of L. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: jamal-i@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-0715-1107

Информация об авторах:

Айнур Кайруллина – **основной автор**, PhD докторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, старший преподаватель Международного университета Астана, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: ainur1984_@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-9886-037X

Ганижамал Кушенова – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: jamal-i@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-0715-1107

Авторлар туралы ақпарат:

Айнур Кайруллина – **негізгі автор**, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты, Астана халықаралық университетінің аға оқытушысы, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: ainur1984_@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-9886-037X

Ганижамал Кушенова – тарих ғылымының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің қауымдастырылған профессоры, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: jamal-i@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-0715-1107

ҒТАМР:03.20.00 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.07**
ӘӨЖ 94(54)

С.Д. Мамраймов[1*]

[1]Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикадық университеті,
160000, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы.
*e-mail: s_dauletuly@mail.ru

«ҚАЗАҚШЫЛДАР» АСТЫРТЫН ҰЙЫМЫ ЖӘНЕ 1928 ЖЫЛҒЫ ШЫМКЕНТ ҮНДЕУІ: ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КҮРЕСТІҢ БЕЛГІСІЗ ПАРАҚТАРЫ

Аңдатпа

Қазақстан аумағында XX ғасырдың 1920–1980 жылдары аралығында өмір сүрген жасырын ұйымдардың қалыптасуы мен дамуы – кеңестік тоталитарлық жүйеге қарсы қоғамның ішкі қарсылығының бір көрінісі болды. Бұл ұйымдардың көпшілігі ұлттық бағыттағы зиялы қауым өкілдері мен жастар бастамасымен құрылған. Олар жазбаша үндеулер тарату, әдеби шығармалар арқылы халықты ояту, қоғамдық наразылық тудыру секілді әртүрлі тәсілдерді қолданды. Мұндай ұйымдарға мысал ретінде «ЕСЕП» (1940–1950 жж.), «Жас қазақ» (1960 ж.), «Жас тұлпар» (1963 ж.) және 1928 жылы Шымкент қаласында құрылған «Қазақшылдар» ұйымын атауға болады. Мақаланың мақсаты – Қазақстан аумағында XX ғасырдың 1920 жылдарының соңында құрылған «Қазақшылдар» астыртын ұйымының қалыптасу алғышарттарын, мақсат-мүддесі мен қызметін тарихи деректер негізінде жан-жақты талдау. Мақалада 1920 жылдардың соңында Кеңестік билікке қарсы бағытталған ұлттық-демократиялық астыртын ұйым – «Қазақшылдар» қозғалысының құрылуы, мақсат-мүддесі мен қызметі тарихи деректер негізінде қарастырылады. Шымкент қаласында құрылған бұл ұйым кеңестік отарлық саясатқа наразылық білдіріп, «Басыңды көтер, қазақ!» атты үндеу жариялап, қазақ жастарын оташылдыққа қарсы күреске шақырған. Үндеуде кеңестік үкіметтің астық дайындау саясаты, ұлттық мәдениеттің ассимиляцияға ұшырауы, «қазақтандыру» ұранының жалғандығы және жер мәселесі сынға алынған. Мақалада ұйым мүшелерінің өмірбаяны, олардың қамауға алынуы және кейіннен ақталу процестері баяндалады. Сонымен қатар, бұл ұйымның қызметі мен үндеулерінің сол кезеңдегі халықтық көтерілістерге рухани серпін бергені көрсетіледі. Кеңестік билік тарапынан қуғын-сүргінге ұшыраған бұл ұйымның іс-әрекеттері бүгінгі күн тұрғысынан ұлт-азаттық күрестің заңды жалғасы ретінде қарастырылады. Мақалада мұрағаттық деректер мен тергеу құжаттарына сүйене отырып, тарихи әділеттілікті қалпына келтіру қажеттілігі дәлелденеді.

Негізгі сөздер: Қазақшылдар, астыртын ұйым, саяси қуғын-сүргін, ұлттық қозғалыс, кеңестік саясат, ұлт-азаттық күрес.

Кіріспе

XX ғасырдың басынан бастап Қазақстанда саяси және қоғамдық өмірдің түрлі формалары қалыптасып, ұлттың тағдырына тікелей әсер еткен күрделі тарихи оқиғалар өрбіді. Әсіресе патшалық Ресей мен Кеңестік билік кезеңдерінде отарлық езгіге, ұлттық мүдденің ескерілмеуіне қарсы бағытталған жасырын ұйымдар мен қозғалыстар қалыптаса бастады. Мұндай ұйымдар көбінесе ресми құрылымдар тарапынан қуғын-сүргінге ұшырап отырғандықтан, астыртын сипатта әрекет етуге мәжбүр болды. Олардың қызметі кеңестік жүйеге ашық қарсы шығудан бастап, ұлттық сананы ояту, ана тілі мен мәдениетті қорғау, жастарды ұлтжандылыққа тәрбиелеу бағыттарында өрбіді.

Жасырын ұйымдардың қызметі көп жағдайда құпия сақталып, кеңес үкіметі тарапынан «ұлтшыл», «контрреволюциялық» деп бағаланды. Олар туралы нақты деректер көбіне НКВД, ОГПУ, КГБ құжаттары арқылы ғана белгілі болып отыр. Соңғы жылдары саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссия жұмысының нәтижесінде аталған ұйымдар жайлы архивтік деректер жарыққа шығып, олардың тарихи орнын қайта бағалауға мүмкіндік туды. Бұл ұйымдардың әрекеті – тек саяси наразылықтың ғана емес, ұлттық рухтың тірі қалуының белгісі. Сол себепті де олардың қызметін ғылыми тұрғыда зерттеу, әділ бағасын беру – тәуелсіз Қазақстанның тарихи санасын жаңғыртудың маңызды бөлігі.

Кеңестік тоталитарлық жүйе тұсында қоғамдық-саяси пікір білдіру, әсіресе билікке сын айту аса ауыр қылмыс саналып, жаппай қуғын-сүргінге ұшырауға әкелетін. Сталиндік билік жүйесі азаматтардың еркін ойлау мүмкіндігін шектеп, кеңестік идеологиядан ауытқыған кез келген әрекетті заңсыз деп таныды. Алайда мұндай репрессивті жағдайларға қарамастан, кеңестік Қазақстанда ұлттық сана мен азаттық идеяларын ұстанған жастардың жасырын саяси белсенділігі мүлде жойылып кеткен жоқ. Керісінше, ұлттық рухты сақтап қалуға ұмтылған жастар еліміздің әртүрлі өңірлерінде астыртын ұйымдар құру арқылы саяси қарсылықтың жаңа үлгісін қалыптастырды.

Зерттеудің материалдары мен әдістері

Зерттеу тарихи-деректанулық әдістер негізінде орындалды. Зерттеудің басты мақсаты – XX ғасырдың 20-жылдарының соңында Шымкент қаласында құрылған «Қазақшылдар» астыртын ұйымының қызметін ғылыми негізде сипаттап, оның кеңестік тоталитарлық жүйеге қарсы ұлт-азаттық күрес контекстіндегі орнын анықтау болып табылады.

Зерттеу барысында Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архивіндегі құжаттық материалдар, тергеу хаттамалары, ОГПУ органдарының ресми мәліметтері мен сот үкімдері негізгі дереккөз ретінде пайдаланылды. Сонымен қатар Кеңес өкіметінің ұлт саясатына қатысты қабылдаған нормативтік-құқықтық актілері мен саяси құжаттарына тарихи-салыстырмалы талдау жасалды.

Бұл зерттеудің теориялық негізі ретінде XX ғасырдағы кеңестік ұлт саясаты, қуғын-сүргін және этносаяси процестер мәселесін зерттеген жетекші ғалымдардың еңбектері басшылыққа алынды. Атап айтқанда, Н.Ф. Бугайдың кеңестік кезеңдегі депортация саясаты мен репрессиялық тәжірибе туралы зерттеулері ұлттық қозғалыстардың тарихи бағасын айқындауға ғылыми негіз болды. Кеңестік кезеңдегі репрессиялық саясаттың этносаралық қатынастарға, әсіресе аз ұлттарға бағытталған зардаптарын ашып көрсету мақсатында Н.Ф. Бугай өзінің еңбектерінде бұл үдерістердің жүйелі сипат алғанын нақтылап көрсетеді. Оның айтуынша, депортация мен қуғын-сүргін Кеңес билігінің ұлттық саясатындағы тұрақты құралға айналды. «Защита состоялась, проблемы остаются...» атты еңбегінде Бугай репрессияға ұшыраған халықтарды ақтау әрекеттерінің саяси және құқықтық тұрғыдан маңызды болғанымен, бұл үдеріс әлі толық аяқталмағанын атап өтеді. Автор сондай-ақ кеңестік жүйенің бұрынғы саясаты салдарынан этностар арасында сенімсіздік пен тарихи әділетсіздіктің терең ізі қалғанын дәлелдей отырып, оны бүгінгі ұлттар арасындағы қарым-қатынастар контексінде де ескеру қажеттігін алға тартады [1].

М.Н. Губогло этностар мен мемлекеттің өзара қарым-қатынасындағы саяси-құқықтық аспектілерді терең талдай отырып, кеңестік ұлт саясатының екіжүзді сипатын ашып көрсетеді. Оның «Политика и право в сфере этногосударственных отношений Кабардино-Балкарии» атты еңбегінде кеңес кезеңіндегі билік құрылымдарының ұлттық ерекшеліктерді мойындағанымен, шын мәнінде, орталықтандырылған басқару жүйесі арқылы этностық өзіндік болмысты шектеуге тырысқаны дәлелденеді. Автордың пайымдауынша, кеңестік ұлттық саясат сырттай теңдік пен автономия ұстанымдарын ұсынғанымен, нақты іс жүзінде этностарға қатысты ассимиляциялық және бақылаушы механизмдерді белсенді қолданды. Бұл тәжірибе Кабардино-Балкария сияқты көпэтносты аймақтарда этностар арасындағы теңсіздікті тереңдетіп, тарихи әділетсіздікке негізделген саяси құрылымдардың орнығуына алып келді [2].

Сонымен қатар А.В. Ястребов құрастырған «Репрессии народов СССР: последствия трагедии» атты жинақта ұсынылған деректер мен аналитикалық тұжырымдар Кеңес өкіметінің ұлттарға жүргізген саясатының салдарын кешенді бағалауға мүмкіндік берді [3].

Аталған авторлардың еңбектері «Қазақшылдар» ұйымы қызметінің саяси қуғын-сүргінмен байланысын, сондай-ақ оның отаршыл жүйеге қарсы демократиялық және ұлттық сипаттағы қозғалыс ретіндегі ерекшелігін дәлелдеуде теориялық және әдістемелік бағдар ретінде қолданылды.

1991 жылы қабылданған РСФСР-дің «Репрессияға ұшыраған халықтарды ақтау туралы» заңы кеңестік кезеңде қуғын-сүргінге ұшыраған этностар мен этникалық топтарға қатысты тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге бағытталған маңызды құқықтық құжат болды. Заңда күштеп жер аудару, мәжбүрлі қоныс аудару, ұлттық негізде қысым көрсету сынды әрекеттердің заңсыздығы ресми түрде танылып, бұл халықтардың саяси, азаматтық және әлеуметтік құқықтарын қалпына келтіру тетіктері белгіленді. Аталған заң репрессияланған халықтардың тарихи мұрасын мойындап қана қоймай, олардың мемлекеттің толыққанды мүшесі ретіндегі құқықтық мәртебесін бекітуге бағытталды. Сонымен қатар, бұл құқықтық акт КСРО-ның ыдырауы қарсаңындағы кезеңде жаңа ұлттық саясатты қалыптастыруда маңызды рөл атқарып, бұрынғы әділетсіздіктерді құқықтық тұрғыда мойындаудың символына айналды [4].

Зерттеу әдістеріне тарихи-салыстырмалы, құрылымдық-функционалдық және мазмұндық талдау әдістері жатады. Салыстырмалы әдіс арқылы «Қазақшылдар» ұйымының қызметі басқа ұқсас астыртын қозғалыстармен салыстыра отырып қарастырылды. Мазмұндық талдау арқылы 1928 жылғы «Басыңды көтер, қазақ!» үндеуінің мәтіні мен оның идеологиялық жүктемесі сараланды. Құрылымдық-функционалдық әдіс ұйымның ішкі құрылымын, мүшелер арасындағы байланыс жүйесін, олардың атқарған рөлін анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеудің нәтижесінде кеңестік билік тарапынан «контрреволюциялық» деп танылған бұл ұйымның іс-әрекеттері шын мәнінде отарлық жүйеге қарсы ұлтшыл- демократиялық күрестің көрінісі болғаны дәлелденді. Осы арқылы зерттеу қазіргі тарихи сананы жаңғыртуға, тәуелсіз Қазақстандағы саяси-рухани мұраны зерделеуге үлес қосады.

Нәтижелер және оларды талқылау

Кеңестік тоталитарлық билік халықты саяси құдалауға, ұлттық сана-сезімді тұншықтыруға, қоғамдық пікір мен еркін ойды бақылауға бар күшін салғанымен, қазақ халқының азаттыққа деген ұмтылысын, ұлттық рухын тұтастай жоя алмады. XX ғасырдың әр кезеңінде кеңестік езгіге қарсы шыққан ұлтшыл жастар тобы Қазақстанның әр аймағында астыртын ұйымдар құрып, ұлт азаттығы жолында күрес жүргізді. Бұл ұйымдардың идеялық арқауы – Алаш қозғалысының саяси және рухани мұрасына негізделді. Солардың бірі – 1928 жылы Шымкент қаласында құрылған «Қазақшылдар» жасырын ұйымы еді.

Аталған ұйым қызметі – кеңестік биліктің қазақ қоғамына жүргізіп отырған солақай саясатына қарсы бағытталған саяси наразылық әрекеттерінің көрінісі болды. Бұл ұйым өз жұмысын халықты, әсіресе жастарды, ұлтқа адалдыққа, отарлық саясатқа қарсы тұруға шақырумен бастады. Өз үндеуін ұжымдық тұрғыда жазған ұйым мүшелері оны кеңестік идеологияға қарсы саяси құжат ретінде жариялады. Бұл үндеудің түпнұсқасы сақталмағанымен, бізге жеткен орыс тіліндегі машинкамен басылған екі беттен тұратын аударма нұсқасы Түркістан облысының қоғамдық саяси тарихының мемлекеттік архивіндегі құжаттардан белгілі [5].

Үндеу мазмұны алты құрылымдық бөлімге бөлінген. Оның басты идеясы – қазақ халқының кеңестік билік тұсында да ұлттық өзін-өзі басқару құқығынан айырылып, большевиктік жүйенің астында әлеуметтік, мәдени және саяси езгіде қалғанын көрсету. 1928 жылы 7 мамырда таратылған бұл үндеуде кеңестік биліктің ұлт саясатына ашық сын айтылады. Қазақ автономиясы жарияланғанымен, іс жүзінде биліктің орыс большевиктік номенклатура өкілдерінің қолында екендігі айтылған. Халықтың жерінен, дінінен, тілінен айырылып, саяси құқығының аяққа тапталуы кеңінен сипатталады. Әсіресе астық дайындау, жер өңдеу саясаты, жергіліктендіру науқаны (коренизация), білім беру жүйесі арқылы жүргізілген ассимиляциялық әрекеттер қатты сынға алынады. Сонымен қатар үндеуде жастарды «ұлттық принципті ұмытпауға» шақырған тіке үн қату үлгісі кездеседі.

Міржақып Дулатовтың 1909 жылы жарияланған әйгілі «Оян, қазақ!» [6] жинағындағы «Көзіңді аш, оян, қазақ...» деген жолдарына сілтеме жасай отырып, 1928 жылғы үндеуде сол идея жаңа саяси жағдайға бейімделіп: «Басыңды көтер, қазақ!» деген ұранмен ұсынылған. Бұл жаңа ұран тарихи жалғастықты білдірумен қатар, кеңестік отарлық жүйеге тікелей қарсылықты бейнелеген.

Ұйым қызметі Қызылорда мен Шымкент қалаларында қатар жүргізілген. 1928 жылдың сәуір айында Қызылордадан Шымкентке келген ұйым мүшесі Достанов Еңсеп аталған қалада Бітімбаев, Досов және Жүзбаевпен байланыс орнатып, ауылшаруашылық техникумының студенттері Молдабеков және Манасбаевпен саяси жұмыс жүргізе бастайды. Кейін аталған азаматтармен бірігіп, арнайы үндеу дайындайды. Үндеудің мәтінін Бітімбаев пен Достанов дауыстап оқып берген, ал Манасбаев жазып отырып, машинкамен 6 дана көшірме дайындаған. Қажетті қағаз «Знание» дүкенінен сатып алынып, оның ақшасын Досов берген.

1928 жылдың 7 мамырына қараған түні Достанов, Молдабеков және Манасбаев Шымкент қаласының маңызды әкімшілік нысандарына: губерниялық атқару комитетінің, губерниялық бақылау басқармасының, еңбек бөлімі мен сот ғимаратының және қалалық дәріхананың терезелеріне үндеулерді жапсырып шыққан. Осы әрекеттерінен соң ұйым мүшелері ұсталып, тергеуге алынған [7].

Аталған ұйымның қызметі – XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ жастарының отаршылдыққа қарсы еркіндік сүйгіш рухының нақты айғағы. «Қазақшылдар» ұйымы өз кезегінде кеңестік биліктің қазақ қоғамындағы ұлттық ерекшеліктерді жоюға бағытталған саясатына қарсы шыққан санаулы ұйымдардың бірі болды. Бұл ұйым мүшелері жазалауға ұшырағанымен, олардың әрекеті қазақ ұлт-азаттық қозғалысының бір бөлігі ретінде бағалануға лайық.

1928 жылғы «Қазақшылдар» ұйымының әрекеті кеңестік жүйенің саяси және мәдени ассимиляциясына қарсы бағытталған отарсыздандыру дискурсының ерте көрінісі ретінде қарастырылуы тиіс. Бұл ұйым туралы нақты архивтік деректер негізінде жүргізілетін кең ауқымды зерттеулер Қазақстандағы саяси оппозиция тарихын қайта пайымдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, «Қазақшылдар» қозғалысы мүшелерінің тарихи және саяси бағасын беру – тәуелсіз Қазақстан үшін маңызды гуманитарлық әрі әділеттік міндеттердің бірі.

«Басыңды көтер, қазақ!» (немесе – «Оян, қазақ!»): «Қазақшылдар» ұйымының саяси платформасы.

1928 жылы Шымкент қаласында жасырын құрылған «Қазақшылдар» ұйымы кеңестік биліктің ұлттық саясаттағы әділетсіздігіне қарсы бағытталған бағдарламалық үндеуін «Басыңды көтер, қазақ!» деген атаумен жариялады. Алаш қозғалысының идеялық жалғасы іспеттес бұл ұран XX ғасыр басындағы ұлтшыл зиялы қауымның мұрасын қайта тірілтіп, кеңестік жүйеге қарсы күрестің жаңа буын өкілдерінің рухани ұстанымын паш етті. Аталған саяси құжат алты бөлімнен тұрады және қазақ халқының қоғамдық-саяси, мәдени және әлеуметтік жағдайына жасалған жүйелі сынмен сипатталады.

1. Ұлттық автономия мен өзін-өзі басқару мәселесі

Үндеудің алғашқы бөлімінде 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін барлық халықтарға өзін-өзі басқару құқығы берілді делінгенімен, Қазақ Автономиялық Республикасының он бір жыл ішінде толыққанды саяси егемендікке ие болмағаны атап көрсетіледі. Формалды түрде автономия құрылғанымен, іс жүзінде республика кеңестік жүйенің тағайындаған сырттан келген кадрлары – «еуропалық авантюристер» мен отаршыл номенклатура өкілдерінің басқаруында болды. Олардың басты мақсаты – қазақ халқын мәдени және экономикалық тұрғыда әлсірету арқылы өз үстемдігін нығайту болғаны айтылады. Бұл ой большевиктік аппараттың қазақ жерінде үстемдік орнатқанын айғақтайтын фактілермен бекітіледі.

2. Астық дайындау науқаны мен экономикалық қанау

Кеңестік билік өзін дүниежүзілік революцияның тірегі және авангарды ретінде танытқанымен, Қазақстанда жүргізілген астық дайындау саясаты ашкөздік пен қанаудың көрінісіне айналды. Үндеу авторлары бұл науқанды қазақ халқын аштыққа итермелейтін, шын мәнінде отарлық қанауды жалғастыратын механизм ретінде бағалайды. Осыған байланысты «ашкөз паразиттерге» астық берудің еш негізі жоқ деген пікір білдіріледі.

3. Қазақ халқының саяси құқықсыздығы

Үшінші бөлімде Қазақ халқының өз тағдырын өзі шешуге құқылы саяси субъект ретінде танылмай келе жатқаны айтылған. Автономия жарияланғанымен, қазақ халқы өз конституциялық және саяси жобаларын дербес әзірлеп, іске асыра алмады. Бұл да кеңестік жүйенің ұлттық ерік-жігерді елемеуінің айғағы ретінде бағаланады. Авторлар бұл жағдайды «еуропалық қарақшылар» мен «авантюристердің» қазақтардың табиғи құқығын аяққа таптауы деп сипаттайды.

4. Білім беру жүйесі және мәдени ассимиляция

Кеңес өкіметі енгізген білім беру жүйесі де сын нысанасына алынған. Үндеуде қазақ жастарының кеңестік оқу орындарында орыс мәдениетінің ықпалына бейімделіп, ұлт мәдениетінен алшақтай бастағаны сыналады. Бұл саясаттың түпкі мақсаты – жастарды «мәдени даму жолының соңына, артта қалуға» итермелеу, сөйтіп ұлттық болмысты әлсірету болғаны көрсетіледі. Осыған орай, үндеу авторлары қазақ жастарына: «Ұлттық ұстанымымызды ұмытпауымыз керек! Еуропалық авантюристердің бізді алып бара жатқан жолынан бас тартайық!» деп ашық үндеу тастайды.

5. Жалған «қазақтандыру» саясаты

Бесінші бөлімде кеңестік билік ұсынған жергіліктендіру (коренизация) саясаты шынайы мазмұннан айырылып, жалған ұран деңгейінде қалғаны сыналады. Қазақ қызметкерлерін басқару құрылымына тартамыз деген ресми уәделер орындалмады, ал мекемелердің басым бөлігі әлі де орыс кадрларының бақылауында қалды. «Қазақ халқының мыңдаған өтініш-тілектерінің тым болмаса біреуі орындалды ма?» деген риторикалық сұрақ арқылы авторлар саяси алдау мен орындаусыз уәделердің көптігіне назар аударады.

6. Жер мәселесі және отарлық мұраның жалғасуы

Қазақ халқы патшалық Ресей кезеңінде өз жерінен қуылып, шет аймақтарға ығыстырылған болатын. Кеңес өкіметі келгеннен кейін халық бұрынғы әділетсіздіктердің жойылатынына үміт артты. Алайда шын мәнінде, жағдай бұрынғыдан да нашарлады. Жер реформалары қазақтардың мүддесін қорғауға емес, сырттан келген қоныстанушылардың шекарасын кеңейтуге бағытталды. Бұл бөлімде авторлар тарихи әділеттілік орнамады деген түйін жасайды.

«Қазақшылдар» ұйымының бұл үндеуі – кеңестік жүйенің ұлттық саясаттағы қайшылықтарын, әсіресе қазақ қоғамына қатысты жүргізілген отаршыл бағыттарын батыл әшкерелеген құжат. Үндеу мазмұнына қарағанда, ұйым мүшелері Алаш идеясының жалғастырушылары ретінде кеңестік билікке балама ұлтшыл-демократиялық бағдар ұстанған. Бұл құжат отарсыздану дискурсы мен ұлт азаттығы қозғалысының XX ғасыр басындағы көріністерін зерттеуде құнды дереккөз болып табылады.

Үндеудің қорытынды бөлімінде авторлар кеңестік биліктің қазақ жеріндегі отарлық саясатының түпкі мақсатын тарихи шегініс арқылы ашып көрсетеді. Олар 1920 жылы Батыс Қазақстанда өткен Кеңестер съезіне сілтеме жасай отырып, сол жиында көтерілген ресми идеологиялық ұстанымдарға ерекше назар аударады. Атап айтқанда, бұл съезде «қазақтар орыстарсыз ешқашан мәдени даму жолына түсе алмайды» деген тұжырым ашық түрде айтылғаны көрсетіледі. Осы қағидатты басшылыққа алған кеңестік билік қазақ жеріне жерсіз орыстарды көшіруді және оларға шұрайлы аймақтарды беру қажеттігін мақұлдады. Бұл саяси бағдар кеңес өкіметінің отарлық мазмұнын ашып көрсететін басты ұстанымдардың бірі ретінде сипатталады [8].

Осы тарихи әділетсіздіктерді назарға ала отырып, үндеу авторлары өздерін «Саналы Алты Алаштың өкілдері» деп атап, кеңестік саясатты жүзеге асырып отырған отаршыл авантюристерге, сондай-ақ соларға қызмет еткен сатқын қазақ кадрларына қарсы ашық саяси күреске шақырады. Бұл – үндеудің идеялық шегесі, оның азаттық қозғалысы аясындағы ұлттық ұранға айналған тұсы.

Үндеу төмендегі жолдармен түйінделеді:

– «Әділетті “Алаш” ұйымының бірлігі баянды болсын!»

– «Қой терісін жамылған кеңестік қанішер авантюрист-қасқырларына өлім келсін!»

– «Қазақ халқының бірлігі жасасын!»

– «“Қазақшылдар” ұйымы жасасын!»

Бұл ұрандар кеңестік биліктің ұлттық мүддеге қарсы әрекеттеріне қарсылық ретінде жарияланған, елдің азаттығы мен бірлігін ұран еткен саяси мазмұндағы үндеудің күрескерлік рухын айғақтайды. «Қазақшылдар» ұйымы атынан таратылған үндеудің соңында оның Шымкент қаласында жазылғаны көрсетілген [9].

«Қазақшылдар» жасырын ұйымының құрамы

1920 жылдардың соңында Кеңестік биліктің ұлт мүддесіне қайшы реформаларына қарсы бағытталған жасырын қозғалыстардың бірі – Шымкент қаласында құрылған «Қазақшылдар» ұйымы болды. Бұл ұйым негізінен ауылшаруашылық техникумының студенттері мен кеңестік мекемелерде қызмет атқарып жүрген жастар қатарынан құралған. Олардың барлығы комсомол қатарында болған, сауатты, белсенді, әрі ұлттық санасы оянған тұлғалар еді. Ұйым мүшелері кеңестік езгіге қарсы бағытталған үндеулер дайындап, оны тарату арқылы отарлық саясатқа қарсылық білдіруді көздеді.

Ұйым мүшелері:

1. Досанов Еңсеп – Сырдария губерниясы, Қазалы ауданы, Қамбаш болысының №1 ауылынан шыққан, 23 жастағы бойдақ, сауатты, комсомол мүшесі, бұған дейін сотталмаған. Ұйым қызметінің белсенді ұйымдастырушыларының бірі.

2. Бітімбаев Әбдірахман – 21 жаста, Қазалы қаласының тумасы. Бойдақ, сауатты, комсомол мүшесі, бұған дейін сотталған, ұйым құрылуы кезінде жұмыссыз. Үндеу мәтінінің редакциясын жүзеге асырушы ретінде белгілі.

3. Манасбаев Қошқарәли – 21 жаста, Әулие-Ата уезі, Қарабәкір ауданының тумасы. Шымкент ауылшаруашылық техникумының студенті. 1928 жылы 25 мамырда ОГПУ тарапынан қамауға алынып, РКФСР ҚК 58–10 бабымен үш жылға сотталған. 1989 жылы 17 маусымда ақталды [10].

4. Молдабеков Мәулен – 22 жаста, Шымкент облысы, Түркістан уезінен. Ауылшаруашылық техникумының студенті, комсомол мүшесі. 1928 жылы 26 қазанда тұтқындалып, 1997 жылы 18 қыркүйекте ақталған.

5. Жүзбаев Абдулла Тастанбекұлы – 1906 жылы туған. Ташкент өңірінен шыққан, дәріханада көмекші болып жұмыс істеген. 1928 жылы 25 мамырда қамауға алынып, РКФСР ҚК 58–10 баптары бойынша бес жылға еңбекпен түзеу лагеріне жіберілген. 1989 жылы 17 маусымда ақталды.

6. Досанов Халиқұз – 22 жаста, Қызылорда уезі, Қараөзек болысынан шыққан, жалдамалы қолөнершінің баласы, сауатты, сотталмаған. 1928 жылы 7 маусымда №93 тергеу ісі бойынша РСФСР ҚК 58-бабының 2-тармағымен тұтқындалған [11].

Бұл тұлғалардың барлығы кеңестік үкімет тарапынан қатаң қуғын-сүргінге ұшырап, түрлі мерзімге бас бостандығынан айырылды. Алайда 1980–1990 жылдардағы қайта қарау кезеңінде олардың әрекеттері заңсыз қуғын-сүргін ретінде танылып, ресми түрде ақталды.

Қорытынды

1928 жылы Шымкент қаласында құрылған «Қазақшылдар» астыртын ұйымы – кеңестік тоталитарлық жүйеге қарсы бағытталған ұлт-азаттық күрестің белгісіз, бірақ аса маңызды парақтарының бірі. Бұл ұйымның әрекеті – отарлық қысым жағдайында да қазақ жастарының ұлттық сана мен еркіндік идеяларын сақтап қалуға ұмтылған саяси және рухани қарсылығын айқын көрсетеді. «Басыңды көтер, қазақ!» атты үндеуде кеңестік биліктің отаршыл, ассимиляциялық саясатына жүйелі сын айтылып, жастарды ұлттық мүддені қорғауға, отарлық езгіге қарсы тұруға үндеу тасталды.

Ұйымның қызметі мен идеялық ұстанымдары Алаш қозғалысының мұрасына тікелей жалғас болып табылады. Құжат мазмұны мен ұйым мүшелерінің тағдыры – XX ғасырдың бірінші жартысындағы кеңестік биліктің репрессивті саясатына қарсы тұра білген ұлттық рух пен ерік-жігердің көрінісі. Архивтік деректер мен тергеу материалдарына негізделген бұл зерттеу «Қазақшылдар» ұйымының тарихи рөлін қайта бағалауға мүмкіндік береді.

Ұйым мүшелерінің кейін ақталуы – олардың іс-әрекетінің заңдылығы мен әділеттілігін дәлелдейтін маңызды қадам. Бұл ұйымның тарихын зерделеу – тәуелсіз Қазақстанның саяси-тарихи жадын қалыптастыру, тоталитарлық жүйе құрбандарын ақтау және тарихи әділеттілікті қалпына келтіру ісінде ерекше маңызға ие. Сондықтан «Қазақшылдар» қозғалысы – ұлттық мемлекеттілікті сақтауға ұмтылған күрескерлік рухтың көрінісі, ал оның үндеуі – отарсыздану дискурсының алғашқы саяси манифестерінің бірі ретінде бағалануы тиіс.

1929 жылдың күзінен бастап республика көлемінде кеңестік биліктің солақай саясатына қарсы ереуілдер мен ашық қарсылықтар орын алғаны мәлім. Шымкентте тараған «Басыңды көтер, қазақ!» атты үндеудің мазмұны сол қарсылықтардың рухани алғышарты ретінде бағалануға лайық. Мұндай үндеулер қазақ халқының тәуелсіздікке деген талпынысының жалғасып жатқанын және отарлық тәртіпке бейімделуден бас тартқан жаңа буынның қалыптасып келе жатқанын көрсетті. Осы ұйым мен оның

мүшелері ұлт-азаттық қозғалыстың елеулі өкілдері ретінде тарихи әділет тұрғысынан толық ақталуы тиіс. Кеңес билігі оларды «ұлтшыл», «контрреволюциялық топ» деп бағалағанымен, шын мәнінде олар ұлт тәуелсіздігі үшін күрескен саяси қайраткерлер мен ерікті жастар болатын. Сондықтан оларды «бандит» немесе «қылмыскер» деп сипаттаған кеңестік насихатпен қош айтысу, тарихи шындықты қалпына келтіру – қазіргі қоғамның және ғылыми қауымдастықтың басты міндеттерінің бірі.

«Қазақшылдар» ұйымының қызметі – XX ғасырдың 20-жылдарының соңындағы кеңестік Қазақстандағы ұлттық оппозициялық ой-сана мен әрекеттің көрінісі. Олар қазақ халқының рухани тәуелсіздігін сақтау, отаршыл саясатқа қарсы тұру, ұлттық болмысты қорғау жолында күресті. Бұл ұйымның мүшелері – тәуелсіздік жолындағы ерлік дәстүрдің өкілдері, ал олардың ісі – бүгінгі егемен елдің тарихи жадына айналуға тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Бугай Н.Ф. Защита состоялась, проблемы остаются... // Приволжский научный вестник. – 2014. – №7 (35). – 123 с.

2 Губогло М.Н. Политика и право в сфере этногосударственных отношений Кабардино-Балкарии. – М.; Нальчик. – 2001. – Т.1. – 73 с.

3 Ястребов А.В. Репрессии иародов СССР: последствия трагедии. — Самара: ГУСО ДДН. – 2007. – 63 с. – http://scahi.org/download/astaxov_repressii.pdf (Қаралған күні: 11.07.2025).

4 Закон РСФСР от 26.04.1991 №1107-1 «О реабилитации репрессированных народов». - base.garant.ru (Қаралған күні: 12.06.2025).

5 Түркістан облысының қоғамдық саяси тарихының мемлекеттік архиві, 11-қор, 1-тізбе, 60-іс, Б.1–23.

6 Дулатов М. Оян, қазақ! Роман, өлең-жырлар, әңгімелер. Алматы: Атамұра. – 2003. - 192 б.

7 Түркістан облысының қоғамдық саяси тарихының мемлекеттік архиві, 11-қор, 1- тізбе, 60-іс, Б.17–18.

8 Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві, 40-қор, 9- тізбе,1211-іс.Б.1–14.

9 Түркістан облысының қоғамдық саяси тарихының мемлекеттік архиві, 11-қор, 1- тізбе. 60-іс, Б.19–2.

10 «Открытый список» – самая полная база данных жертв политических репрессий в СССР (1917–1991 гг.). Электронный ресурс https://ru.openlist.wiki/ (қаралған күні. 01.07.2025).

11 Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві. 31-қор, 1- тізбе, 19-іс, Б.1-11.

ПОДПОЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ «КАЗАКШЫЛДАР» И ШЫМКЕНТСКИЙ ПРИЗЫВ 1928 ГОДА: НЕИЗВЕСТНЫЕ СТРАНИЦЫ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ

Аннотация

Формирование и развитие подпольных организаций на территории Казахстана в 1920–1980-х годах XX века стало одним из проявлений внутреннего сопротивления общества против советской тоталитарной системы. Большинство таких организаций возникло по инициативе представителей национальной интеллигенции и молодежи. Они использовали различные формы выражения протеста, включая распространение письменных воззваний, пробуждение национального самосознания через литературные произведения и провоцирование общественного недовольства. Примерами таких организаций являются: «ЕСЕП» (1940–1950 гг.), «Жас Қазақ» (1960 г.), «Жас Тұлпар» (1963 г.) и организация «Қазақшылдар», основанная в 1928 году в городе Шымкент. Цель статьи-проведение всестороннего анализа предпосылок формирования, целей и интересов и деятельности подпольной организации «Қазақшылдар», созданной на территории Казахстана в конце 1920-х годов XX века на основе исторических данных. В настоящей статье на основе исторических источников рассматривается создание, цели и деятельность подпольной национально-демократической организации «Қазақшылдар», направленной против Советской власти в конце 1920-х годов. Организация, созданная в Шымкенте, выразила протест против колониальной политики СССР, опубликовав воззвание «Поднимись, казах!» и призвала казахскую молодежь к борьбе с колониализмом. В воззвании подвергались резкой критике политика заготовки зерна, ассимиляция национальной культуры, ложность лозунга «казахизация» и земельный вопрос. В статье освещаются биографии членов организации, их аресты и последующая реабилитация. Также подчеркивается, что деятельность организации и её обращения стали духовным импульсом для народных выступлений того времени. Преследуемая советской властью организация рассматривается как законное продолжение национально-освободительной борьбы. На основе архивных и следственных материалов обосновывается необходимость восстановления исторической справедливости.

Ключевые слова: Казакшылдар, подпольная организация, политические репрессии, национальное движение, советская политика, освободительная борьба.

THE UNDERGROUND ORGANIZATION “KAZAKIISHYLDAR” AND THE 1928 SHYMKENT MANIFESTO: UNKNOWN PAGES OF THE NATIONAL LIBERATION STRUGGLE

Abstract

The formation and development of underground organizations in Kazakhstan during the 1920s-1980s represented one of the manifestations of society’s internal resistance to the Soviet totalitarian system. Most of these organizations were initiated by representatives of the national intelligentsia and youth. They employed various methods such as distributing written appeals, awakening national consciousness through literature, and generating public dissent. Notable examples include the "ESEP" (1940–1950s), "Zhas Kazakh" (1960), "Zhas Tulpar" (1963), and the "Qazaqshyldar" organization founded in 1928 in Shymkent. The purpose of the article is a comprehensive analysis on the basis of historical data of the prerequisites for the formation, goals and activities of the underground organization "Kazakhshylar", created in the late 1920s of the XX century on the territory of Kazakhstan. This article examines the creation, goals, and activities of the national-democratic underground organization "Qazaqshyldar", which emerged in the late 1920s in opposition to Soviet rule. Established in Shymkent, this organization protested against Soviet colonial policy by publishing an appeal titled “Rise, Kazakh!” and urged Kazakh youth to resist colonial oppression. The appeal sharply criticized the Soviet grain procurement policy, the assimilation of national culture, the falsehood of the "Kazakhization" slogan, and unresolved land issues. The article outlines the biographies of organization members, their arrests, and eventual rehabilitation. It also highlights how the organization’s activities and appeals served as a spiritual catalyst for public uprisings of the time. Despite being persecuted by Soviet authorities, the organisation's actions are considered today to be a legitimate continuation of the national liberation movement. Drawing on archival sources and investigative documents, the article emphasizes the necessity of restoring historical justice.

Keywords: Kazakhshyldar, underground organization, political repression, national movement, Soviet policy, anti-colonial resistance.

REFERENCES

1 Bugai, N.F. [*The defense was held, but the problems remain*] // Volga Scientific Bulletin. – 2014. – No. 7 (35). –123. p. [in Russian]

2 Guboglo, M.N. [*Politics and Law in the Sphere of Ethno-State Relations in Kabardino-Balkaria*]. – Moscow; Nalchik. – 2001. – Vol. 1. –73. p. [in Russian]

3 Yastrebov, A.V. [*Repressions of the Peoples of the USSR: Consequences of the Tragedy*]. – Samara: GUSO DDN, 2007. – 63 p.[in Russian]

4 Law of the RSFSR No. 1107–1 of April 26, 1991 *["On the Rehabilitation of Repressed Peoples"]*. – base.garant.ru (Accessed: 12.06.2025). [in Russian]

5 Turkistan Regional State Archive of Socio-Political History, Fund 11, Inventory 1, File 60, P. 1-23. [in Kazakh]

6 Dulatov, M. Oyan, Qazaq! Novel, Poems, Short Stories. – Almaty: Atamura, 2003. – 192 p. [in Kazakh]

7 Turkistan Regional State Archive of Socio-Political History, Fund 11, Inventory 1, File 60, P. 17–18. [in Kazakh]

8 Turkistan Regional State Archive of Socio-Political History, Fund 40, Inventory 9, File 1211, P. 1–14. [in Kazakh]

9 Turkistan Regional State Archive of Socio-Political History, Fund 11, Inventory 1, File 60, P. 19–21. [in Kazakh]

10 Open List – The most complete database of victims of political repression in the USSR (1917–1991). Electronic resource: https://ru.openlist.wiki/ [in Russian] (accessed: 01.07.2025).

11 Turkistan Regional State Archive of Socio-Political History, Fund 31, Inventory 1, File 19, P. 1–11. [in Kazakh]

Information about authors:

Serikbay Mamraimov – **corresponding author,** Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at South Kazakhstan Pedagogical University named after Uzbekali Zhanibekov, 160000, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: s_dauletuly@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3820-1513

Информация об авторах:

Серикбай Мамраймов – **основной автор**, Кандидат исторических наук, доцент Южно-Казахстанского педагогического университета имени Узбекали Жанибекова, 160000, г. Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: s_dauletuly@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3820-1513

Авторлар туралы акпарат:

Серікбай Мамраймов – **негізгі автор**, Тарих ғылымдарыныц кандидаты, Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің доценті, 160000, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: s_dauletuly@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3820-l513

IRSTI 03.20 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.08**
UDC 93 (574)

D.Z. Alipova[1*], L.B. Berdygozhin[1], G.K. Kairgalyeva[1]

[1]Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Atyrau, 000601, Republic of Kazakhstan
*e-mail: alipova.d@mail.ru

POPULAR STRUGGLE AGAINST SOVIET POWER IN THE GURYEV REGION (1929-1933)

Abstract

The article describes the people's struggle against Soviet power and the leaders of this movement in people's memory in the village of Aibas, Novobogat district, Guryev Territory. Following the Civil Resistance of 1918-1920, Soviet power was established in Kazakhstan. The shift from War Communism to the New Economic Policy (NEP) in the 1920s proved highly beneficial for Kazakh peasants, whose lives were based on livestock farming. During the NEP, farms in the western region of Kazakhstan successfully bartered surplus livestock products in populous Central Asian cities such as Astrakhan, Orenburg, and Tashkent. This exchange was so profitable that some traders grew wealthy. Crucially, closed archives confirm that this barter network was the main channel through which the latest-model English or European weapons and ammunition reached Kazakh villages. The relative stability was abruptly broken on August 27, 1928, with the confiscation of wealthy farms—the economic foundation of the Kazakh village. This was quickly followed by forced sedentarization and collectivization. The period of 1929-1933, which stripped the people of their entire livelihood and all their livestock, became the primary cause for the armed resistance against Soviet rule. Initially scattered, the struggle in the Guryev region soon evolved into a disciplined "guerrilla warfare system." New archival data reveal resistance centers in areas such as Novobogat, Tengiz, and Kyzylkoga. Although the number of people in the militias was small, they caused some confusion for the authorities. The history of bloody clashes with the OGPU forces includes the famous Aibas Uprising. It highlights new names of organizers, such as Mukit Irmukhametov and Zhumagali Zhangozhin, who have now entered the historical record.

Keywords: Guryev region, Aybas uprising, Zhumagali Zhangozhin, OGPU officer Fetisov, Soviet power, Irmukhambetov Mukhit.

Introduction

In 1929-1933, resistance to the economic policy of the Soviet power swept across the entire territory of Kazakhstan. Peasants were the main driving force of the resistance struggle. The Kazakh peasants, whose entire livelihood depended mainly on livestock and livestock products, were "fighting for life and death" during this period. In the territory of Guryev, Soviet authorities of the Joint State Political Directorate (OGPU) reported on the activities of minor and major groups of "gangsters", "robbers", and "rebels" to the Kazakh Regional Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks), which was reflected in highly confidential intelligence reports. The detachments of special units of the Red Army, in pursuit of these groups, were fully armed and patrolled the steppe. Small groups became particularly visible for their actions in the Guryev region of the former Ural province. At that time, most of the resisters were armed with rifles, revolvers, machine guns, swords, and daggers. However, their resistance was hopeless against the well-armed government special forces. The rebels were forced to hide in the remote deserts, dunes, on the foothills and ravines of the mountains, in caves, surviving under extremely harsh conditions. The dissidents targeted and punished Soviet party, Komsomol, and police officers who had oppressed the local population. Archival documents that had not previously been disclosed contain information about such uprisings that occurred in the Novobogat district. One of the most notable cases recorded in the materials of the Guryev Territorial Branch of the Joint Political Directorate describes the bandit uprising in Aybas village of the Novobogat district, the activities of its leader, Mukhit Irmukhanbetov, and information about the group led by Zhumagali Zhangozin, which operated in the Naryn sands. According to research conducted within the framework of the state commission on the "Full Rehabilitation of Victims of Political Repression", these uprisings represented a genuine expression of the despair of Kazakh peasants and their rebellion against Soviet authority. The Soviet system, however, brutally suppressed these movements. The main goal of the article is to write and interpret our history in a new light, which

has come with the current wave of independence, giving a clear assessment of the people's struggle in the Guryev region, and to revive the personalities of the fighters in the people's memory.

Materials and methods of research

The history of the 20th century is highly important for historical science at present. This is because it was in this century that the country's decisive political events took place. The confiscation of the rich-kulak farms in the late 1920s and their elimination as a social class, collectivization and sedentarization, the Soviet government's taxes on meat, milk, wool, hides, and grain, not only violated the previously established laws of development of Kazakh society, but also pushed the Kazakh people to starvation and death.

At the end of the 1920s, the struggle for life began in the Kazakh steppe. According to researcher Sinitsyn, by the late 1920s, there were 700,000 nomadic and semi-nomadic households in the USSR, 80 percent of which were in the Kazakh region [1]. In its secret report dated 25 October 1933, the Special Representative Office of the OGPU (Joint State Political Directorate) stated that in 1929 there were 40,294,000 head of livestock in the region, while in 1930 there were 24,607,000; in 1931, 10,550,000; in 1932, 5,526,000; and in 1933, 3,699,000 remained. Compared to 1929, the number of livestock in 1933 decreased by 90.8 percent. In nomadic and semi-nomadic areas, this figure was 94-95 percent. The report concluded that livestock breeding in the region had completely collapsed. According to the data, the loss of livestock and crops led Kazakh peasants to take up arms and to migrate in large numbers to neighboring China, Russia, and Central Asian countries. The Soviet government's livestock production plan for the Kazakh region in 1931-1932 was 255,500 head, which is 1.5 times that of Ukraine and 2.5 times that of the Caucasus and Western Siberia regions.

The main source of information about the popular uprisings in Kazakhstan in 1929-1931 is the final report of the Commission of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan published in 1992. The well-known historian Talas Omarbekov, who was a member of this commission, first concluded in his study about the popular movement of 1929-1931 that it was “people’s resistance against forced collectivization and expropriation [2]. This theoretical and methodological position has not lost its importance.

In Soviet historiography on the people's movement, the works of Alexander Izrailevich Zevelev stand out. In the monographic study “Basmachestvo: Vozniknovenie, Sushchnost, Krakh”, the author's collective considers the "bandit movement" in Central Asia and Kazakhstan and its socio-economic significance, that is, the fact that the region still has not been rid of feudal scum in terms of economy, as the main reason for this movement. In the following author's studies, which consider the problem from the point of view of entirely Marxist theory, the collective study "Basmachi movement: the truth of history and the fiction of falsifiers" also shows the connection of the bandit movement "in Central Asia and Kazakhstan" with foreign special services [3-4]. Also, it analyzes the articles of the Uzbek historian Ibragimov, who can mention the work of Soviet scientists "Bandit movement in Central Asia and Kazakhstan". In recent Russian historical literature, the bloody massacre in the Kazakh steppe of 1929-1931 has been considered in the works of such researchers as Proskuryakova, Popov, and Polovetsky [5-7]. The prominent historian F. Sinitsyn wrote in his monograph "The Soviet State and the Nomads" that "the resistance of the nomadic civilization to the Soviet government was manifested through uprisings." Foreign scholars have also not ignored the history of the Kazakh region in 1929-1931. The French historian Isabelle Ohayon referred to the events as a “popular armed uprising against collectivization and sedentarization” [8]. The German historian Robert Kindler described them as a “civil war” [9]. At the same time, the American researcher Sarah Cameron characterized them as a “popular uprising” [10]. In particular, Robert Kindler, using the terms "military operations", "war on the Soviet-Chinese border" and "the most extreme forms of violence", emphasizes that when the border guards failed to stop Kazakh villages moving to China, regular Red Army units were deployed. Scholars from neighboring countries have also contributed new research on this topic to the scientific literature. For example, in the research work of the Turkmen statesman J.S. Annaorazov, the preconditions, driving forces, and main events of the uprisings against Soviet

power in Turkmenistan during the 1920s-1930s are studied and considered as a movement for national liberation [11].

As for Uzbek historians, they study the history of political repression in Uzbekistan in the 1920s and 1930s and consider the struggle of the late 1920s, that is, the struggle against Soviet power, as a national liberation movement [12].

The database on popular movement in the Guryev region comprises materials from the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan and the Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan [13-14]. Currently, the most declassified archival documents, including records, reports, and official letters of the OGPU, are a reliable source of information about that period and are introduced into scientific circulation for the first time in this article. Many works have been published in domestic historiography about the expropriation of the wealthy class and, in particular, the middle peasants, as a result of the repressive actions of the Soviet regime in the 20s-30s of the 20th century, and the large-scale popular uprisings that began against it, and the main theoretical and methodological principles of the issue have been identified. The studies of historians T.Omarbekov, T.Allaniyazov and A.Taukenov, M.Kozybayev, Zh.Abylkhozhin, I. Sariyev, Z.Izhanov, B.Zhumagulov and A.Musagalieva contributed to identifying the main directions of the problem [15-22]. The recently published monograph by Bolat Sagidollayuly Zhumagulov, "The Crimes of Treacherous Policy," is especially notable. In the study of the people's movement in 1929-1933, this monograph presents theoretical positions in a new direction. From the latest research, the article "Battle of Bosaga in June 1931: battle tactics, military power". Among recent publications, the works of L. Berdyguzhin, D. Alipova, and E. Khaidarov can be cited [23-24].

Results and their discussion

On January 17, 1928, Guryev District was formed by the merger of Guryev, Aday, and Bokey Uyezds. The district included the following volosts (small rural districts): Zhamankala, Yesbol, Dossor, Zhilokosa (Zhyloi), Kyzylkoga, and Tengiz. This administrative decision was revised several times afterward. The population numbered 255,000, of whom 217,000 were Kazakhs, constituting 85 percent. However, the literacy rate of the local population was 11 percent [25].

A report dated March 20, 1931, by Abirov, head of the Guryev District Criminal Investigation Department, to the head of the OGPU of the Kazakh ASSR, described the clash between OGPU troops and bandit groups in the Aibas village on March 10-11, 1931. According to intelligence information received on March 16, the number of bandits had reached 300 people, including 275 people from villages No. 12 and 24 of the Zhanakala District [26].

The bandit movement in Zhanakala began in March of that year. In the district, bandits organized themselves into 9 settlements, each comprising 5 village councils. The total number of bandits reached 600 people. The groups were led by wealthy landowners Agisov, Kuanyshev, and Utekenov. Under their direction, six special headquarters were established to coordinate activities. They demanded that food be distributed to the starving population. Armed clashes were conducted with bandit groups led by Agisov and Irmukhamedov. As a result, 270 active members of the band were detained, and 47 different types of weapons were seized from them.

On 10 February, a band of four men armed with rifles, led by Rakimov Pazyl, was reported in Aibas village. This gang had carried out several raids in the Tengiz, Krasny Yar, and Zhanakala districts, seizing six camels and six horses. After a clash with local volunteers, they escaped and crossed into the Krasny Yar area.

Wealthy fugitives from Tengiz, Zhanakala, and other districts organized a bandit group in the Kalmyk region, in a settlement called Zymiyaly. The group grew to 60 men and was led by Kenzhegaliyev Utepkali. Members of this group went to the Tengiz district to agitate others to join the bandits. The Tengiz district OGPU detained two such agitators – Abishev Satay and Zhuldubayev Kaudar. Zhuldubayev stated during the investigation that a bandit group was being organized in the Kalmyk region, and some of its members lived in Astrakhan. The Kalmyk OGPU detained 200 people in April, taking urgent measures, confirming them as members of the bandit group. The Astrakhan OGPU division also carried out arrest operations.

In 1931, eleven armed men, led by Dilmagambetov Azhakat, Arystanaliev Irmukhamed, and Rakhimov Pazyl, who fled from Aibas village, joined a bandit group in the Kalmyk region. At the end of March, Rakhimov, who returned to Aibas village with his accomplice, stealing three horses from a collective farmer named Timenkulov. During the shootout, Rakhimov escaped, while his companion was captured.

The Kalmyk regional OGPU and the Astrakhan City OGPU Departments arrested 199 individuals. Among them, 20 were organizers of particularly dangerous bandit groups, including Irmukhamedov and Arystangaliyev, who had previously been involved in organizing the Aibas uprising in 1930. In addition, 51 wealthy members of bandit formations and 79 poor peasants were released. 49 people were sent to the West Kazakhstan OGPU Department for examination.

20 people arrested by the Kalmyk Regional OGPU and Astrakhan OGPU Departments admitted that they had organized a bandit movement against Soviet power since the autumn of 1931. Zhuldubaev Kaudar and Zhakaev Nigmet from this group went to the Adai steppe in November-December 1931 to acquire weapons and persuade young men to join them. As a result, a bandit formation of 13 people was established, including Zhuldubaev Kaudar, Zhakaev Nigmet, and Tulegenov Kaudir. During the joint Chekist operation, three members of this group were detained, among them Zhuldubaev Kaudar.

In the villages of Kisymtau and Suyindyk of the Orda district, wealthy peasants carried out anti-Soviet agitation and attempted to create an armed group. By the time the operational representative, Abuzyarov, arrived in the district, the group's organizers, Aitzhanov Seitbaram, Utaliev Umbetali, Musakatov Umitali, Ismagambetov Kadrali, and three others, had fled to the Kalmyk region. Fifteen wealthy people were arrested to prevent the villages from moving to the Kalmyk region. Among them was one of the group's leaders, Syrymbekov Kulbai. Kurmashev Kabi, who was arrested from Kisymtau village, told the investigation that there were 500 households in the Kalmyk region prepared to join the bandit movement. He also named the leaders and organizers of the movement, among whom were:

According to the records from the Orda District:

1. Karamuldin Ospan;
2. Zhanybayev Zhabyn;
3. Zhumaliyev Akgurkan;
4. Mulla Husain;
5. Sultangaliev Azhgali - a wealthy, semi-feudal landowner who had fled during the 1928confiscation;
6. Zhumakaliyev Kabyn;
7. Davletiyarov Musheken;
8. Darmysaliyev Azhgali.

According to the records from Tengiz District:

1. Sarsenaliev Syrym - a bandit who had been in hiding since 1929;
2. Utepkaliyev - according to intelligence, Utepkaliyev Merfayz was the organizer of the bandit movement in Astrakhan;
3. Yelemesov Karabaly;
4. Zakarin Zhunus - a wealthy bandit who had fled and remained in hiding since 1930;
5. Tamysov Kamali.

According to the records from Novobogat and Guryev Districts:

1. Dilmagambetov Azhakat - a wealthy man from Aibas village, sentenced to five years' imprisonment in 1930, subsequently escaped and remained in hiding;
2. Akmambetov Dosken – a wealthy man, leader of the Aibas village uprising in February 1931;
3. Arstanaliev Irmukhamed – a wealthy man, leader of the Aibas village uprising in February 1931;

According to Kurmashev, these people formed a center consisting of four individuals. They were Tleugaliev Kusayn, Utepkaliyev, Karamuldin Ospan, and Dilmagambetov Azhakat. The organizers of the bandit group collected 75 rifles, 25-30 revolvers, sabers and daggers, storing all

the weapons in one location. Kurmashev further indicated that the group maintained close connections with villages in Guryev and West Kazakhstan, regularly supplying livestock.

In the village No. 1 of the Zhanakala District of the West Kazakhstan region, on 2 March 1931, 60 people gathered and filled out a protocol stating, "We will not surrender our livestock. We were deceived. We have not received industrial goods, flour, or money for the livestock we already delivered." All four villages in the district held similar meetings and formed a resistance headquarters consisting of 150 people. They established contact with Aibas village in the neighboring Novobogat District.

According to the reports from Ural (Uralsk) OGPU, on 31March 1931 six rebel groups were crushed, comprising a total of 181 individuals.

The leaders of the group were the Kitarov brothers, Davletkaliyev, and Utegilov, totaling 16 people. On 24 March 1931, OGPU units crushed the Agysov-Kuanyshev bandit group. During the armed confrontation, five bandit members were killed and six were arrested, including the leader of the group, Agysov. Confiscated weapons and property included five rifles, three hunting guns, a saber, a dagger, forty-two rifle cartridges, and fifteen horses. In the course of the clash, OGPU officer Karpov was wounded. On the same day, 24 March 1931, in the village No. 11 of Zhanakala District, the leaders of the Aibas uprising, Irmukhamedov Mukhit and Zhangaliev, were captured.

The Guryev Territorial Joint State Political Directorate (OGPU) opened a special case No. 1096 on the bandit uprising in Aibas village of Novobogat district. In February 1931, information was received from the OGPU of the Guryev district, or from the Novobogat district, that the wealthy peasants, led by Irmukhamedov Mukhit, were preparing an anti-Soviet uprising in Aibas village. The head of the Guryev OGPU, Fetisov, accompanied by six people, approached the Nugymanov Tax Estate (house) in Aibas village on the night of 8-9 March 1931, and encountered armed resistance. Fetisov's group retreated after 2-3 hours of fighting, leaving five riding horses and taking refuge at the livestock collection point. On 10 March, the armed group in Aibas village again attacked Fetisov's camp. At this time, a group of twenty men led by Kligman from Guryev, armed with a light machine gun, and a group of ten people led by operative Abuzyarov from Ganyushkino, the center of the Tengiz district, arrived to help Fetisov's group. After a fierce battle, the combined forces led by Fetisov crushed the bandit groups. The bandits retreated to the sand and steppe areas, firing.

As a result of the skirmish, Fetisov's group captured the following weapons: three three-line Russian rifles – 3 pieces, two short rifles – 2 pieces, four hunting shotguns, one Nagant revolver, 214 rifle cartridges, and three Nagant bullets. Between March 1931 and March 1932, the OGPU authorities destroyed and captured the bandit groups that participated in the Aibas uprising. According to the captured rebels, the uprising was rooted in local divisions. The Berish clan of the Zhaiyk branch inhabited the village of Aibas in Novobogat District. The community was divided into two main sub-groups:

1. Aibas branch – 250 households (yurt, hearth);
2. Kuttygai branch – 120 households (yurt, hearth).

The Kuttygai section itself consisted of three branches:

1. Kusan branch – 40 households;
2. Kulshan – 30 households;
3. Tasbolat – 50 households.

The conflict in the village began with the enmity between the Aibas and Tasbolat sections. In 1921-1924, the bands of Bekmambetov Kunatyr, and then in 1924-1928 Ayazbayev and Kenzheakhmetov bands operated and supported the Tasbolat section. In the 1930s, when the Aibas village council was occupied by people from the Aibas section, 50 wealthy households moved to the Krasny Yar district (Astrakhan region) under false pretenses, claiming to be poor peasants.

In 1930, the local Soviet authorities imposed a tax on the village of Aibas totaling 666 heads of cattle, 300 camels, and 560 sheep. The elders of the village of Aibas demanded that 75 percent of this tax be paid by their wealthy relatives who had moved to Krasny Yar, and sent special

representatives there. However, the Aibas community in Krasny Yar refused to listen to the representatives and returned. As a result, the poor and middle-income households of Tasbolat subdivision were forced to pay the tax. The wealthy households of the Tasbolat branch exploited this situation and incited the local population against the Soviet government. The people, who had lost all their livestock, began preparing to migrate toward Krasny Yar and the Ural region. Before moving, they planned to punish and execute representatives of the Soviet government and Komsomol members. Wealthy individuals who opposed Soviet policy in Krasny Yar and the Ural region intervened in this matter and agreed to provide weapons and manpower. Nevertheless, during the clash with the Fetisov's group, the Aibas villagers received no outside assistance.

The uprising was completely crushed in March 1932. On March 29, under Case No. 3318, the Guryev OGPU prepared a criminal indictment under Articles 58-2 and 59-3 of the Criminal Code of the Russian Federation. By the resolution of the Guryev OGPU troika, signed by Grinbaum, the rebels were sentenced:

1. Ermukhamedov Mukhit (b. 1876) – sentenced to execution by shooting, with confiscation of property and livestock;
2. Nugmanov Mukan (b. 1876) – execution by shooting, with confiscation of property and livestock;
3. Bikmambetov Dusbatyr (b. 1887) – execution by shooting, with confiscation of property and livestock;
4. Akmambetov Tanash (b. 1910) – execution by shooting, with confiscation of property and livestock;
5. Alkhamov Kadyr (b. 1909) – 10 years in a labor camp, with confiscation of property and livestock;
6. Makhmudov Mukhamedyar (b. 1907) – 10 years in a labor camp, with confiscation of property and livestock;
7. Doskanaev Gazez (b. 1912) – 5 years in a labor camp, with confiscation of property and livestock;
8. Zhangaliyev Tlyau (b. 1914) – 5 years in a labor camp, with confiscation of property and livestock;
9. Kendegaziev Shamgan (b. 1886) – 5 years in a labor camp, with confiscation of property and livestock;
10. Lezov Kadyr (b. 1912) – 5 years in a labor camp, with confiscation of property and livestock;
11. Lezov Isbusyn (b. 1906) – 5 years in a labor camp, with confiscation of property and livestock;
12. Sesinaliev Rezban (b. 1890) – 5 years in a labor camp, with confiscation of property and livestock;
13. Sesinaliev Adiyetolla (b. 1897) – 5 years in a labor camp, with confiscation of property and livestock;
14. Zhumbayev Nurakat (b. 1883) – 5 years in a labor camp, with confiscation of property and livestock;
15. Kadyrgaliev Tismet (b. 1902) – 5 years in a labor camp, with confiscation of property and livestock;
16. Akhitov Khatip (b. 1887) – 3 years in a labor camp, with confiscation of property and livestock;
17. Artagaliyev Izym (b. 1900) – 3 years in a labor camp, with confiscation of property and livestock;
18. Bekmagambetov Bilyal (b. 1889)
19. Akulov Fazyl (b. 1904)
20. Aitmagambetov Didar (b. 1903)
21. Dusubaliev Doszhasar (b. 1894)
22. Dusubaliyev Menzhasar (b. 1897)
23. Ermekov Kumar (b. 1880)

24. Kabasov Kadym (b. 1905)
25. Neytaliev Maksut (b. 1910)
26. Nugmanov Khismet (b. 1913)
27. Uteuliyev Bekali (b. 1892)
28. Umarov Mamai (b. 1893)
29. Yusupov Nazhmi (b. 1902)
30. Tatakanov Fazyl (b. 1889)
31. Tatakanov Fazylgali (b. 1887)
32. Tatakanov Desem (b. 1884) – verdicts unspecified in the archival records.

The list of these 32 convicted individuals was forwarded on 10 April 1932 under official letter No. 1703/3318 to the OGPU Department of the Central Asian Administration of Correctional Labor in Tashkent. In 1934, in response to a petition submitted by Alkhamov Kadyr to Stalin requesting clemency, Genkin, the head of the NKVD Directorate of the Dalni Correctional Labor Administration in Khabarovsk, issued a letter. The document confirmed that Alkhamov Kadyr was serving his sentence at Section No. 9 of the Dalni Administration at the Sedanka station. The same case materials include a letter dated 10 May 1932, signed by Hasanov, the head of the Guryev District OGPU, and operational officers Popov and Silukov, addressed to the Republican OGPU Directorate under No. 35, in which it was stated that nine individuals who were ordered to be shot due to flooding of the territory of Guryev were not punished. The sentence was later carried out.

In 1956, this criminal case was reexamined and the following individuals were added.

1. Tatakanov Bisembai (b. 1909)
2. Kurkbaev Kabdesh -;
3. Akmambetov Doskan -;
4. Akmambetov Dzhumakai -,
5. Dilmagambetov Azhakat -;
6. Arstanaliev Ermukhamed -.

On 25 May 1994, the Office of the Prosecutor General of the Republic of Kazakhstan considered Case No. 1096. Prosecutors V.V. Root and A.B. Bayimbetov issued a decision stating that the case was not subject to rehabilitation, concluding that it involved armed resistance against the Chekist Fetisov group. The Soviet punitive organs severely punished those who rose against the authorities. Among them was Irmukhamedov Mukhit, a resident of Aibas village in Novobogat district of Guryev region.

Act of Execution

Guryev, May 14, 1932

We, Acting Head of the Guryev City-District Division of the West Kazakhstan Regional Department of the OGPU, Gasanov, together with authorized representative of the same department Popov and commandant Kashkevich, in the presence of the Prosecutor of the Guryev District, comrade Musikhin, and forensic medical expert, comrade Mordvinov, on this date, based on cipher telegram No. 1635 of April 8 of this year from the Plenipotentiary Representative of the OGPU in Kazakhstan, comrade Karutsky, carried out the decision of the Troika at the Plenipotentiary Representation of the OGPU in the Kazakh SSR regarding the application of the supreme measure of social protection to the persons listed below, involved in cases No. 17, No. 24, and No. 1.

1. Emberdiyev Karamurza
2. Bokmashev Rakhmash
3. Aitchanov Demegen
4. Dzhakasov Utebay
5. Kurmanov Kubegen
6. Kaidagulov Kaisar
7. Birmanov Baimagambet
8. Irmukhamedov Mukhit
9. Dzhantaliev Kaishugul

Emberdiev, Bokmashev, Aitchanov, Dzhakasov, Kurmanov, Kaidagulov, Birmanov, Irmukhamedov, and Dzhantaliev were executed at 12:30 p.m. on May 14, 1932, near the Malaya Mokraya area, 9 kilometres west of the city of Guryev. A total of 17 rounds of Nagant revolver ammunition were expended.

Signed: Authorized Officer of the USO, Silukov [27].

The actions of the men who fought for justice in the 1920s reflect the struggle for freedom against Soviet power. One of the figures of the struggle against Soviet power in the Guryev region was Zhangozin Zhumagali. The basis of the bandit movement in Kazakhstan should be sought in the traditional practices of barimta (cattle raiding) and cattle-raiding thieves that persisted within Kazakh society. This is because the leaders of the bandit movement were largely composed of such raiders, main of whom had between 13 and 35 years of experience in cattle raiding. A distinctive feature of the bandit movement in 1928 was the activity of small groups, whose operations closely resembled those of cattle raiders. In 1927, there were 23 bandit groups with 671 people, while in 1928 there were 31 bandit groups with 214 people. Most of them were engaged in livestock theft and plunder. On January 1, 1928, seven groups with 73 members were more active than the groups of 1927. After the 1928 confiscation, nine bandit groups registered and opposed the Soviet government, raising explicitly political slogans.

In 1930, Dzhanhodzhin Dzhumagali, armed with a rifle, fled with several associates, disobeying the local authorities.

According to the report of the Special Department of the Kazakh OGPU dated 15 December 1930, and the information provided by the Guryev OGPU on 8 December 1930, an armed group led by Dzhanhodzhin, was encountered in the Bug Kitai settlement, located approximately 200 kilometers east of Astrakhan. The group was armed with 11 rifles, 2 carbines, 5 Nagant revolvers, and 1 revolver. In this regard, the head of the Guryev Special District, Kalashnikov, began to eliminate the bandit group.

According to the Tengiz District OGPU report dated December 5, 1930, four wealthy peasants with 29 households, who were avoiding state taxation, were hiding in the village of Pushkino in the Krasny Yar District and were trying to unite with the bandit Mamaev, who had escaped from prison in Oral (Uralsk).

According to the Guryev OGPU report, on January 27, 1931, the Dzhankhodzhin band crossed into the Astrakhan region and split into several groups. During the operational measures of the Astrakhan and Guryev OGPU, 16 bandit members were detained, including Dzhankhodzhin.

The band led by Dzhankhodzhin Dzhumagali was organized in the Guryev region at the beginning of December last year. As a result of our groups' actions, it was divided into several small groups in the Astrakhan and Guryev regions. In January of this year, 16 members of the band led by Dzhankhodzhin were arrested. The leader, Dzhankhodzhin, is a former member of the State Duma and a prominent figure of the Alash Orda.

Among the leaders of the groups that fought against the Soviet regime in the Nobogat district of the Guryev region and the Krasny Yar district of the Astrakhan province were Zhangozin Zhumagali and Kenzheakhmetov Amangali. Information about them can also be found in the writings of the well-known public figure Bilyalov Taren, who headed the Atyrau region's agricultural sector for many years. My father, Zhumagali Symayilovich Zhankozhategi, was born in 1885 in the former Guryev, now Atyrau region, in the Novobogat district, in the Begaidar village (village No. 9) in the Molshagyl sands, on the eastern side of the Naryn desert. His father, Symayil, passed away in 1918 at the age of 84. Although Symayil was illiterate, he was a sharp-minded, quick-witted, and gifted with an excellent memory. He was eloquent in speech and known among the people as "Kara Zhorga" (Black Trotter), as no one could out-argue him in conversation. Thanks to this reputation, he served for more than forty years as the village head (starshina) in the Shabykty area of the present-day Azgyr region. A flat land 2-3 kilometers from the Balkuduk farmstead is still known as "Symaiyl Lake" in his memory. My father Zhumagali's first wife, Zulfat, had two sons, Gilym and Ayip, and a daughter, Tapash; from his second wife, he had three sons, Salen, Taren, and Shamar, and two daughters. Of these, I am the only one alive

today. My elder brother Gilym was shot and killed by Amangali band (which will be discussed further in this chapter); Salen went to the front in 1942 and was killed near Stalingrad; Ayip also participated in the war, was wounded twice, but returned to the village safely, and was immortalized by his own death. Shamar likewise passed away of natural causes. Ayip left no descendants. Our sister Tapash married a man named Kusynedden Pazyluly, and passed away in 1964.

In his youth, when Ataniyazov Uteshkali was serving as an adviser in the town of Orda, and he encouraged many children from Naryn sands to pursue eduation at the Khan's Headquarters School, a four-grade institution opened for Kazakh children in Orda. This must have been around 1892-1895. One of them was Zhangozhin Symayilovich Zhumagali, entered the two-grade school in Orda. While working, he graduated from the seminary in 1910. He was sent to work as a teacher at a school in the Kamyssamar district of the Ural province called "Kop Pishen". According to the archival materials cited in the documentary book "The Region Enlightened by October" by Khaidar Ermuratov, a revolutionary committee instructor Zaikin came to establish Soviet power in the remote First Tengiz district, located in the east of the Bokey steppe. On March 24, 1918, a district congress was convened in the village of Sarytobe, participated by 53 delegates from the volosts. The congress approved the establishment of the Soviet Government and elected a seven-member Uyezd Soviet (District Council): Zhumagali Zhangozhin as the chairman, Mukhamedyar Ondybayev as its deputy, and Kuzembay Dosov as its secretary (pp. 39-41). At the same congress, Zhumagali Zhangozhin was among the delegates elected to the First Regional Congress of Soviets in Khan Orda.

In August 1920, a Decree establishing the Kazakh ASSR was issued. From the earliest years of Soviet power, measures were taken to sovietize villages. To carry out political leadership, Communist Party cells and committees were created in districts, villages, and volosts.

For example, in the village of Begaidar, which belonged to the Sarytobe volost, a Food Committee was established, with Ondybayev Mukhamediyar elected as its head and Zhumagali Zhangozhin as its deputy. In addition, a Poor Peasants' Committee was formed, and later developed into the "Union of Farmhands". In the village of Kum, five volosts were initially organized, uniting 2-4 small villages. These were called "Sarytobe", "Ushtagan", "Makash", "Bayet", "Sholan" volosts, with Sarytobe being the largest. In those years, the Sarytobe volost was headed by Azhigali Dabyskaliyev, and the police department was headed by Shyntayev Kairzhan.

Later, between 1921 and 1926, in the First Tengiz District, Zhangozhin Zhumagali served as Chairman of the People's Court and as the People's Court's investigator.

During this period, in 1921, groups of "White bands", which had been crushed by the "Reds", and local bands began to rise within the country.

From 1921, a group of bandits led by Kenzheakhmetov Amangali from the Sebek division of the Berish clan appeared in one of the Kum villages. They took revenge on those who had recently entered service during the Sovietization of the village. In particular, they clashed with the leaders of the volost, local police officers, and employees of judicial and investigative bodies. In the winter of 1927, the head of the Urals Provincial GPU, Shalimov, led a detachment of 55 people and appointed Zhumagali as the chief of staff. They went to Zhanakala (Novaya Kazanka), Zhalpak Tal (Olmikhin), Kaztalovka, and Zhanibek, pursuing the Kenzheakhmetov group, and shot in some places, scattering the bandits.

While pursuing the band, Zhakupov Serikkali, who was working at the Kaztalovka Ukom (District Committee), provided Zhangozhin with assistance. The previous year, when A. Kenzheakhmetov was away, he raided Zhangozhin's village in his absence, drove off his livestock, and returned the animals to their owners when they recognized them at the market. This time, Zhakupov helped the squad led by Zhumagali by providing food, horses, and saddles. He recruited local police officers to join the unit.

A. Kenzheakhmetov fled from the Urals towards the Volga. He killed many people along the way. He did not discriminate between the innocent and the guilty. At one point, encountering Shalimov's detachment, and during the firefight, his 14-year-old son Nagiym fell from his horse and was captured. His wife, Alimtaikyzy Muksina, who was fighting with him, also fell from her

horse and hid in the house of Abilen in the village of "Tuma" and was seized while herding sheep in that village. Afterward, she was imprisoned in a prison in the Urals. Another brother of Amangali, Andyr, was arrested while coming to his house in Tuma. Mukan and Umbet did not find him.

Shalimov gathered the people who have been hiding Amangali in the sands. They were afraid they would find out that he had helped Amangali. One of them was a man named Mamekov Khazhigali. He hid and treated Amangali, who was shot in the hand when Zhangozhin surrounded and shot Zhumagali's village in 1928. Shalimov compelled all of them not to hide the bandit any longer, but to report on its whereabouts. He warned them that if they failed to keep their word, they would be prosecuted. After that, Shalimov departed to Oral (Uralsk).

Soon after these events, in February 1928, it became known that Amangali and Taiyr were traveling from Myntobe to "Aibas" on two horses, leading two horses. At that moment, Zhanibekov Gabbas came from Oral to investigate the bandit case. Gabbas, accompanied by Zhumagali and more than 10 members of the squad, followed the band. Amangali was trying to marry the daughter of a man named Derbis in Aibas. It would not be bad for the pursuers to come to that house and stay there. He almost caught up with them. When they asked him on the way, it became known that Amangali was almost caught up with him. When he came out of a hut, smoke was coming from the chimney of a wintering house in front of him. Amangali turned out to be in this village. The squad surrounded the house. A dog, sensing the disturbance of the peace near the village, barked. Taiyr, feeling suspicious, ran out with his gun. He climbed onto the roof of the house and explored everything around. He saw two people huddled on the edge of the huge wall in front of the window and opened fire on them. They were Zhumagali and Gabbas. Taiyr's bullet did not miss. One bullet grazed Zhumagali's skull. At that moment, Ubenov Zhuanbay, Nurpeisov Myrzagali, and the local policeman Naubetov Kabdolla, who were lying near Taiyr's back, also opened fire. One of their bullets hit Taiyr in the face.

Then, Kenzheakhmetov Amangali, using his family members as a shield, began moving toward the door. At that time, the detachment commander Zhanibekov Gabbas and Zhumagali gave orders their men to cease fire, fearing that innocent people might be harmed.

The detachment leaders instead ordered to shoot four horses tied in front of the stone yard. However, Amangali, protected by the people, started to approach his horse. Since no one fired a shot while people surrounded him, Amangali tried to escape by riding his horse. The horse, which having been wounded in the leg, was unable to run.

At that moment, the pursuers also mounted their horses. Amangali realized that he was now trapped with his horse, so he leapt into a deep sand pit nearby and fired at the pursuers. However, the shots fired at random did not hit any pursuer. Thus, within the depths of the sandy pit, the band that had tormented the peaceful residents of the Naryn region, regardless of their guilt or innocence, met its end. Amangali's younger brother, Mukan, continued to secretly come and go to his house on Sholan mountain. His guilt being evident, he had no choice but remain in hiding. When this news was heard, the three of them, a GPU officer of the Guryev district, his two comrades and Tekesh Umbetiyarov, arrived at Mukan's house at dawn. Mukan, who had run out of his house at the sound of a dog barking, saw them and opened fire. However, a bullet struck him, and he died on the threshold of his own home.

Another younger brother, Umbet, disappeared without a trace. The provincial newspapers of that time wrote: "The bandits of Kenzheakhmetov have been destroyed – the villains have received their deserved punishment."

In 1932, the Soviet government launched the campaign to eliminate the middle peasants as a class. My father was also included in that middle peasant class, his property was confiscated, and he was deprived of his electoral rights.

While working as a people's judge, an investigator of the people's court, deputy head of the district food committee during the period of Soviet economic reconstruction, and serving as chief of staff in the special unit fighting against White bands and local bandits, he prepared a letter to M.I. Kalinin, Chairman of the All-Union Executive Committee, intending to personally deliver it. However, as he was about to board a train in Astrakhan, he was arrested. According to my father’s

maternal uncle, Aidabolov Karim, the ones who had him arrested were his close maternal uncles Nasyr and Takenov Tusip.

Aidabolov Karim was an educated and very literate man. In 1958, when I was working as chairman of the "Zhana Zhol" collective farm in Tengiz district, he came to find me, got acquainted, and stayed there for a month. He lived in one of the districts of the Stavropol Territory; his son was a school principal. Karim had two nephews from his own daughter, Omirzhanov Molot and Nariman, who live in Atyrau. When my father was arrested, his son Ayip was with him. Both were imprisoned at the provincial center in the city of Oral. Later, Ayip was released, while my father was transferred to the prison in Guryev. Most of the people in the Guryev prison were middle peasants. Among them were the well-known Azhigaliev Salyk, Shytykov Yeseniyaz, and Azhigaliev Kabash. They were all deported to Tashkent. Then, in 1960, Netaliev Bazsha heard about my father's disappearance from Azhigaliev Kabash, who was with him. Kabash said: "Tell Taren, I buried Zhumeken in the "Biebau" cemetery near Tashkent in 1934. Zhumeken fell ill and died in Tashkent."

For some reason, the late Bozsha could not bring himself to deliver the unpleasant news to me. Only my brother-in-law, Kusyn, heard about Bozsha before his death, and I heard it from Kusyn himself. Thus, the fate of Zhangozin Zhumagali, who helped establish Soviet power in the Guryev region, was brutally crushed in a Soviet prison. Zhumagali Zhangozin, who tried to alleviate the burden of Soviet economic taxes on his country, village, and brothers, and who became an innocent victim to false accusations. His fate mirrored that of 56 people who opposed Soviet power in the Guryev region during this period. One was shot in a battle with the OGPU forces, the rest were imprisoned, and their descendants were persecuted throughout their lives as unreliable people of the Soviet government. Researchers B. Zhumagulov, E. Khaidarov show that the actions of the leaders of the uprising were, first of all, the destruction of the long-established social system of the people, that is, the destruction of the traditional economic system, causes discontent among the people, the emergence of groups that rise against them is a natural historical and social phenomenon. Therefore, Kazakh sons, such as Amangali, Kunyskerey, Bokai, and Ergali, who had grown up freely in accordance with their ancestral traditions, did not obey the Soviet authorities and did not obey their rules [28].

Secondly, we see that social inequality, inter-tribal hostility, livestock raiding, and rivalry created resentment and enmity between people, which ultimately led to the designation of innocent people as "bandits". It is observed that OGPU operatives effectively used inter-tribal tensions and family feuds among Kazakhs to their advantage, driving them against one another.

Thirdly, and most importantly, the root cause lay in the coercion and tyranny of Soviet power itself. For example, the Soviet government, which seized authority through red terror and bandit-like methods, disrupted the peace of the country and persecuted those who did not obey them. Therefore, the struggle for justice was directed against the Soviet government's policy. The authoritarian-administrative system did not spare anyone: citizens who fled from punitive organs were eventually executed, imprisoned, sentenced to execution by shooting and even entire families were broken apart and ruined.

Conclusion

After the October Revolution, when the Bolsheviks came to power, the chilling frost of the proletarian dictatorship pervaded society. Yet in reality, the power was exercised not by the working class, but by the party apparatus and the executive organs of the Soviets on its behalf.

The results of the political, social and economic changes in the country, which began in the first years of Soviet power, also caused popular discontent in the Kazakh steppe. One of the main reasons for this was the radical destruction of social relations based on the private ownership of the means of production, which had developed over the centuries. The famine and poverty in the country, unjustified accusations, forced collectivization and plunder, fictitious heavy taxation, and unlawful confiscation of livestock, all of which combined to cause legitimate indignation among ordinary people.

One peculiarity is that historical documents preserved in archival collections reveal that opponents of the new government's policies operated across all regions of Kazakhstan.

In the territory of the Guryev district, the Soviet authorities sent information about the activities of large and small groups of "bandits", "robbers", "rebels" to the Kazakh Regional Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) of the Joint State Political Directorate (OGPU), which was indicated in top-secret operational intelligence reports. The detachments of the special units of the Red Army, which were on the trail of these groups, roamed the steppe heavily armed. The peasants of Aibas village, who were punished by such a detachment, were imprisoned in a concentration camp for different periods, and their organizer, Mukhit Irmukhamedov, was shot in the city of Guryev.

Zhumagali Zhangozin, who defied the authorities in the Naryn desert, was arrested and died in a prison cell in Tashkent. Chekist Fetisov, who led the OGPU army, was shot by Mangystau rebels in 1931.

REFERENCES

1 Синицын Ф.Л.Советское государство и кочевники. История, политика, население. 1917-1991. Москва: Центрполиграф, - 2019. - 318 с.

2 Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: көмекші оқу құралы.- Алматы: Санат, - 1997. - 320 б.

3 Зевелев А.И., Поляков Ю.А.,Чугунов А.И. Басмачество.возникновение,сущность, крах. Москва. Наука».- № 1. - С. 981-244.

4 Зевелев А.И., Поляков Ю.А., Шишкина Л.В. Басмачество.правда истории и вымисел фальсификаторов. Москва: - «Наука»,- 1986. - 256 с.

5 Проскурякова Н.А. Концепции цивилизации и модернизации в отечественной историографии // М: Вопросы истории. - №7.- 2005.- С.153-165.

6 «Политические репрессии в Западном Казахстане: новые источники и исследовательские подходы» сборник материалов Республиканской научно-практической конференции. – Атырау: ИП «ASSEM», - 2022 г. - 316 с.

7 Половецкий С.Д., Ченцов А.С. Деятельность органов и войск ВЧК – ОГПУ – НКВД СССР по борьбе с бандитизмом на Северном Кавказе (1920 – июнь 1941 г.). Санкт-Петербург: Наукоемкие технологии. - 2020. - 148 с.

8 Огайон И. Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928-1945 гг.). (Перевод с франц. А.Т. Ракишева). Сост. Б.М. Сужиков. Алматы: «Санат», - 2009. - 368 с.

9 Киндлер Р.Сталинские кочевники: Власть и голод в Казахстане. М: - 2018. - 382 с.

10 Камерон С. Голодная степь: голод, насилие и создание Советского Казахстана. Москва: Новое литературное обозрение. - 2020. - 360 с.

11 Аннаоразов Дж. С. «Басмаческое движение» в Туркменистане - продолжение Гражданской войны 1918-1920 гг. Научная монография. – Ашхабад: - 2022. - 327 с.

12 Хошимов С., Иминов Ж., Тураходжаев С. Политические репрессии в Узбекистане в 20-30-х годах XX века [Электронный ресурс] // Наука и современность. – 2016. – № 43. – С. 100-108. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/politicheskie-repressii-v-uzbekistane-v-20-30-h-godah-hh-veka.

13 Қазақстан Республикасы Президенті архиві.1096- іс.

14 Қазақстан Республикасы Ұлттық Қауіпсіздік Комитетінің архиві.(ҚР ҰҚК архиві). 9-қор,1-тізім, 108 -іс

15 Омарбеков Т. Қазақстандағы халық көтерілісі қалай жазаланды? // Алматы: Ақиқат. - № 4- 1993. - 57б.

16 Алланиязов Т., Таукенов А. Шетская трагедия. Из истории антисоветских вооруженных выступлений в Центральном Казахстане в 1930-1931 гг. Алматы: Фонд «XXIвек». - 2000. - 164 с.

17 Қозыбаев М. «Ақтаңдақтар ақиқаты». Алматы: «Қазақ университеті», - 1992. - 272 б.

18 Абылхожин Ж., Козыбаев М., Татимов М. «Казахстанская трагедия» // Вопросы истории. - № 7 – 1989. - С. 53–71.

19 Сариев И, М. Омаров. Ойрандалған Адай даласы. Алматы: Атамұра. - 1995. - 52 б.

20 Ижанов З. Аласапыран. Алматы: «Өлке» баспасы, - 2017. - 352 б.

21 Жұмағұлов Б.С. Сұрқия саясат сойқаны. Алматы,- 2021.- 312 б.

22 Мусагалиева А.С. О народных восстаниях и протестах в Казахстане (1929-1931 ГГ\\ Алматы: Отан тарихы. - № 3 (99). - 2022.– С. 54–66.

23 Бердіғожин Л.Б., Алипова Д.Ж. 1920-1930 жылдардағы Қазақстанның батыс өңіріндегі халық қозғалыстары. Оқу құралы. Алматы: - 2024.- 275 б.

24 Бөкей және Орал өңірлеріндегі бандитизм. 1921-1931. (ОГПУ хабарламалары бойынша): Құжаттар жинағы. Құраст. Е.Е. Хайдаров., «DANA орталығы» - Орал қаласы, «DANA» баспасы. - 2023. - 206 б.

25 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОММ). [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (Central State Archive of the Republic of Kazakhstan).*] 81-қор, 1-тізім, 1570-іс

26 Атырау облысы Махамбет ауданы мемлекеттік архиві: 490-қор, 4 тізім, 8 іс

27 Қазақстан Республикасы Президенті архиві.632- іс.
28 Жумагулов Б., Хайдаров Е. Борцы за справедливость 1920-х годов (на примере Западно-Казахстанской области). Вестник Атырауского университета имени Халела Досмухамедова. Атырау:-75(4). - 2024.- С.38-50.

ГУРЬЕВ АУМАҒЫНДАҒЫ КЕҢЕСТІК БИЛІККЕ ҚАРСЫ КҮРЕС (1929-1933 ЖЖ)

Аңдатпа

Мақалада Гурьев аумағындағы кеңестік билікке қарсы халық күресі мен халық жадындағы күрес жетекшілері жаңа архив құжаттары негізінде баяндалады. 1918-1920 жылдардағы азаматтық қарсылықтан соң Қазақстан жерінде кеңестік билік орнап, 1920 жылдары бірнеше рет кеңестік экономикалық реформалар жүргізіліп, арнайы декреттер қабылданды. Мақаланың мақсаты – Гурьев өңіріндегі кеңестік билікке қарсы халық күресінің себептері, кезеңдері мен ерекшеліктерін жаңа архивтік деректер негізінде ғылыми тұрғыдан талдау, сондай-ақ халық жадында сақталған күрес жетекшілерінің рөлін айқындау және олардың тарихи қызметін объективті бағалау. Соғыс коммунизмі саясатының жұмсартылып жаңа экономикалық саясатқа ауыстырылуы барлық күн көрісі мал шаруашылығына негізделген қазақ шаруалары үшін барынша тиімді болғаны рас. Осы кезең ауқымында Қазақстанның батыс өңірінің шаруашылықтары күн көрісінен артылған мал өнімдерін көршілес Астрахан, Орынбор, Тұздыкөл, Нөкіс, Қоңырат, Ташкент сияқты халық барынша шоғырланған қалаларға апарып айырбас ретінде ұсына алды. Нәтижесі жаман болған жоқ. Айырбасқа төселген кейбір шаруашылықтар барынша байып алғаны да бар. Көреген қарт адамдар мен жөн-жетікті білетін шаруақор азаматтар тұрмыс заттарымен бірге, базарға шыққан қару жарақты, оқ дәріні тауар ретінде да барынша саудалады. Жабық архив деректерінде кездесетін ағылшын немесе еуропалық соңғы үлгідегі қарулардың қазақ ауылына келудің басты жолы, осы орта азия қалаларымен арадағы айырбас болғаны анық.

Барынша, бірқалыпты өмірдің шырқы 1928 жылы 27 тамызда бұзылды. Қазақ ауылының экономикалық тірегі, негізі бай шаруашылықтарын тәркілеу басталып, ол кейін отырықшыландыру мен ұжымдастыруға жалғасты. Халықтың күн көрісінен айырып, қолдарында нәпақа көріп отырған бар малын сыпырып алған 1929-1933 жылдар кеңестік билікке қарсы халық күресінің басты себебі еді.

Гурьев аумағындағы халық күресі бастапқыда бытыраңқы түрде басталып, ескі тәртіппен басқарылса және қару жарақ түрлері де қарапайым болса, кейін жағдай өзгеріп ұрыс жүргізудің нағыз «партизандық жүйесі» басшылыққа алынды. Гурьев аумағындағы кеңестік билікке қарсы күрес ошағы ретінде, жаңа архив деректері бойынша Новобогат, Теңіз, Қызылқоға жерлерінде де халық билікке қарсы шықты. ОГПУ әскерімен қанды шайқас тарихында Айбас көтерілісі және халық күресіндегі жаңа есімдер Ирмухамбетов Мұқит, Жұмағали Жанғожин сияқты ұйымдастырушылар аттары тарихқа енді.

Негізгі сөздер: Гурьев аумағы, Айбас көтерілісі, Жұмағали Жанғозин, чекист Фетисов, кеңестік билік, Мухит Ирмуханбедов.

БОРЬБА С СОВЕТСКОЙ ВЛАСТЬЮ В ГУРЬЕВСКОМ РЕГИОНЕ (1929-1933ГГ.)

Аннотация

В статье, основанной на новых архивных документах, рассказывается о народной борьбе против советской власти на территории Гурьева и о руководителях этой борьбы, сохранившихся в народной памяти. Цель статьи - научный анализ причин, этапов и особенностей народной борьбы с советской властью в Гурьевском регионе на основе новых архивных данных, а также определение роли лидеров борьбы, хранящихся в памяти народа, и объективная оценка их исторической деятельности. После гражданского сопротивления 1918-1920 годов на земле Казахстана установилась советская власть, и в 1920-е годы неоднократно проводились советские экономические реформы, принимались специальные декреты. Действительно, смягчение политики "военного коммунизма" и переход к новой экономической политике (НЭП) были весьма выгодны для казахских крестьян, весь быт которых был основан на животноводстве. В этот период хозяйства западного региона Казахстана могли обменивать излишки скотоводческой продукции в таких густонаселенных городах, как соседние Астрахань, Оренбург, Туздыколь, Нукус, Кунград, Ташкент. Результат был неплохим. Некоторые хозяйства, освоившие обмен, даже очень разбогатели. Прозорливые старики и знающие хозяйственные граждане, наряду с предметами быта, активно продавали на рынках также оружие и боеприпасы в качестве товара. Относительно спокойная жизнь была нарушена 27 августа 1928 года. Началась конфискация (тәркілеу) байских хозяйств, которые были экономической опорой и основой казахского аула, что позже переросло в оседание и коллективизацию (ұжымдастыру). Отнятие у народа средств к существованию, изъятие всего скота, которым они кормились, стало главной причиной народной борьбы против советской власти в 1929-1933 годах.

Народная борьба на территории Гурьева сначала носила разрозненный характер, управлялась по старым правилам, и виды оружия были простыми. Однако позже ситуация изменилась, и была взята на

вооружение настоящая "партизанская система" ведения боя. Согласно новым архивным данным, очагами борьбы против советской власти на территории Гурьева также стали земли Новобогата, Тениза, Кызылкоги, где народ выступил против власти. В историю кровопролитных боев с войсками ОГПУ вошло Айбасское восстание, а имена организаторов народной борьбы, таких как Ирмухамбетов Мухит и Жумагали Жангожин, вошли в историю.

Ключевые слова: Гурьевский регион, Айбасское восстание, Жумагали Жангожин, чекист Фетисов, Советская власть, Мухит Ирмухамбетов.

REFERENCES

1 Sinicyn F.L.Sovetskoe gosudarstvo i kochevniki. Istoriya, politika, naselenie.[*The Soviet state and the nomads. History, politics, population.*] 1917-1991. Moskva: Centrpoligraf, - 2019. 318 p. [in Russian]

2 Omarbekov T. 20-30 jyldardağy Qazaqstan qasıretı: kömekşı oqu qūraly.[*The tragedy of Kazakhstan in the 20-30s: an auxiliary textbook*]- Almaty: Sanat, - 1997. - 320 p. [in Kazakh]

3 ZevelevA.I.,PolyakovYU.A.,CHugunovA.I.Basmachestvo.vozniknovenie,sushchnost',krah.[*Basmachestvo.origin, essence, collapse*.] Moskva. «Nauka».- 1981.- 244 p. [in Russian]

4 ZevelevA.I., Polyakov YU.A., SHishkina L.V. Basmachestvo. pravda istorii i vymisel fal'sifikatorov.[*Basmachestvo. the truth of history and the fiction of forgers*] Moskva: - «Nauka».- 1986.- 256 p. [in Russian].

5 Proskuryakova N.A. Koncepcii civilizacii i modernizacii v otechestvennoj istoriografii [*Concepts of civilization and modernization in Russian historiography*] // M: Voprosy istorii. - 2005. - №7.- P.153-165. [in Russian]

6 «Politicheskie repressii v Zapadnom Kazahstane: novye istochniki issledovatel'skie podhody» sbornik materialov Respublikanskoj nauchno-prakticheskoj konferencii.[*"Political repression in Western Kazakhstan: new sources and research approaches"]* – Atyrau: IP «ASSEM», - 2022. – 316 p.[in Russian]

7 Poloveckij S.D., CHencov A.S. Deyatel'nost' organov i vojsk VCHK – OGPU – NKVD SSSR po bor'be s banditizmom na Severnom Kavkaze (1920 – iyun' 1941 g.).[*Activities of the organs and troops of the CHEKA – OGPU – NKVD of the USSR in the fight against banditry in the North Caucasus (1920 – June 1941).*] Sankt-Peterburg: Naukoemkie tekhnologii. - 2020. -148 p. [in Russian]

8 Ogajon I. Sedentarizaciya kazahov SSSR pri Staline. Kollektivizaciya i social'nye izmeneniya (1928-1945 gg.). [*Sedentarization of Kazakhs of the USSR under Stalin. Collectivization and social change (1928-1945).*] (Perevod s franc. A.T. Rakisheva). Sost. B.M. Suzhikov. Almaty: «Sanat», - 2009. - 368 p. [in Russian]

9 Kindler P.Stalinskie kochevniki: Vlast' i golod v Kazahstane. [*Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan.*] M: - 2018. - 382 p. [in Russian]

10 Kameron S. Golodnaya step': golod, nasilie i sozdanie Sovetskogo Kazahstana. [*The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Creation of Soviet Kazakhstan.*] Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. - 2020. - 360 p. [in Russian]

11 Annaorazov Dzh. S. «Basmacheskoe dvizhenie» v Turkmenistane - prodolzhenie Grazhdanskoj vojny 1918-1920 gg. Nauchnaya monografiya. [*The "Basmati movement" in Turkmenistan is a continuation of the Civil War of 1918-1920.*] – Ashkhabad: - 2022. - 327 p. [in Russian]

12 Hoshimov S., Iminov ZH., Turahodzhaev S. Politicheskie repressii v Uzbekistane v 20-30-h godah HKH veka [*Political repression in Uzbekistan in the 20-30s of the twentieth century]* [Elektronnyj resurs] // Nauka i sovremennost'. – 2016. – № 43. – P.100-108. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/politicheskie-repressii-v-uzbekistane-v-20-30-h-godah-hh-veka. [in Russian]

13 Qazaqstan Respublikasy Prezidentı arhivı. [*Archive of the president of the Republic of Kazakhstan.*] 1096- ıs. [in Kazakh]

14 Qazaqstan Respublikasy Ūlttyq Qauıpsızdık Komitetınıñ arhivı.(QR ŪQK arhivı). [*Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan.(Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan).*] 9-qor,1-tızım, 108 -ıs. [in Kazakh]

15 Omarbekov T. Qazaqstandağy halyq köterılısı qalai jazalandy? [*How was the popular uprising in Kazakhstan punished?*] // Almaty: Aqiqat. - 1993. № 4, - 57p. [in Kazakh]

16 Allaniyazov T., Taukenov A. S Hetskaya tragediya. Iz istorii antisovetskih vooruzhennyh vystuplenij v Central'nom Kazahstane v 1930-1931 gg. Almaty: Fond «XXIvek». [*The Tibetan tragedy. From the history of anti-Soviet armed demonstrations in Central Kazakhstan in 1930-1931.*] - 2000. - 164 p. [in Russian]

17 Qozybaev M. «Aqtañdaqtar aqiqaty». [*"The truth of excuses".*] Almaty: «Qazaq universitetı», - 1992. - 272 p. [in Kazakh]

18 Abylhozhin ZH., Kozybaev M., Tatimov M. «Kazahstanskaya tragediya» // Voprosy istorii. *["Tragedy of Kazakhstan" // problems of history*].- 1989.- № 7. P. 53–71. [in Russian]

19 Sariev İ, M. Omarov. Oirandalğan Adai dalasy. [*The devastated Adai steppe.*] Almaty: Atamūra. - 1995. - 52 p. [in Kazakh]

20 Izhanov Z. Alasapyran. [*The turmoil.*] Almaty: «Өlke» baspasy. - 2017. - 352 p. [in Kazakh]

21 Jūmağūlov B.S. Sūrqia saiasat soiqany. [*Sorcery is a political whore.*] Almaty,- 2021.- 312 p. [in Kazakh]

22 Musagalieva A.S. O narodnyh vosstaniyah i protestah v Kazahstane (1929-1931 GG [*About the popular uprisings and protests in Kazakhstan (1929-1931)*] \\ Almaty: Otan tarihy. - 2022. № 3 (99). – P. 54–66. [in Russian]

23 Berdığojin L.B., Alipova D.J. 1920-1930 jyldardağy Qazaqstannyñ batys öñırındegı halyq qozğalystary. Oqu qūraly. [*Popular movements in the western region of Kazakhstan in the 1920s and 1930s.*] Almaty: - 2024.- 275 p. [in Kazakh]

24 Bökei jäne Oral öñırlerındegı banditizm. 1921-1931. (OGPU habarlamalary boiynşa): Qūjattar jinağy. [*Banditry in the Bokey and Ural regions. 1921-1931. (according to OGPU reports): collection of documents.*] Qūrast. E.E. Haidarov., «DANA ortalyğy» - Oral qalasy, «DANA» baspasy. - 2023. - 206 p. [in Kazakh]

25 Qazaqstan Respublikasy Ortalyq memlekettık arhivı (QR OMM). 81-qor, 1-tızım, 1570-ıs [in Kazakh]

26 Atyrau oblysy Mahambet audany memlekettık arhivı:[*State Archive of Makhambet District of Atyrau region*] 490-qor, 4 tızım, 8 ıs [in Kazakh]

27 Qazaqstan Respublikasy Prezidentı arhivı. [*Archive of the president of the Republic of Kazakhstan.*] 632- ıs. [in Kazakh]

28 Humagulov B., Hajdarov E. Borcy za spravedlivost' 1920-h godov (na primere Zapadno-Kazahstanskoj oblasti). [*Fighters for justice in the 1920s (using the example of the West Kazakhstan region).*] Vestnik Atyrauskogo universiteta imeni Halela Dosmuhamedova. Atyrau: - 2024. 75(4). P. 38-50. [in Russian]

Information about authors:

Dana Alipova – **corresponding author,** master of humanities, senior lecturer at the department of History of Kazakhstan and general history, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: alipova.d@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9342-4133

Leskali Berdyguzhin – doctor of historical sciences, associate professor of the Department of History Kazakhstan and general history, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: berdyguzhin@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9092-9504

Gulfairyz Kairgaliyeva - candidate of historical sciences, associate professor of the Department of History of Kazakhstan and general history Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: kairgaliyeva.gulfairuz@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9712-870X

Информация об авторах:

Дана Алипова - **основной автор,** магистр гуманитарных наук, сеньор-лектор кафедры «История Казахстана и всемирная история» Атырауского университета им. Х.Досмухамедова. г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: alipova.d@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9342-4133

Лескали Бердигожин - доктор исторических наук, ассоциированный профессор кафедры «История Казахстана и всемирная история» Атырауского университета им. Х. Досмухамедова. г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: berdyguzhin@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9092-9504

Гулфайруз Кайргалиева – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор кафедры «История Казахстана и всемирная история» Атырауского университета им. Х.Досмухамедова. г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: kairgaliyeva.gulfairuz@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9712-870X

Авторлар туралы ақпарат:

Дана Алипова – **негізгі автор,** гуманитарлық ғылымдарының магистрі, «Қазақстан және дүниежүзі тарихы» кафедрасының сеньор-лекторы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті. Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: alipova.d@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9342-4133

Лесқали Бердіғожин - тарих ғылымдарының докторы, «Қазақстан және дүниежүзі тарихы» кафедрасының профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті. Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: berdyguzhin@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9092-9504

Гулфайруз Кайргалиева – тарих ғылымдарының кандидаты, «Қазақстан және дүниежүзі тарихы» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті. Атырау қ., Қазақстан. Республикасы

E-mail: kairgaliyeva.gulfairuz@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9712-870X

МРНТИ 03.01.07 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.09**
УДК 94(574)

Сарсенов А.С[1*], Жумагулов Б.С[2], Молдашева С.К[1], Абдулов А.Д[1]

[1]НАО «Атырауский университет им. Х.Досмухамедова»
г. Атырау, Республика Казахстан
[2]Казахский национальный педагогический университет им. Абая
г. Алматы, Республика Казахстан
*e-mail: aldar.49@mail.ru

ДВИЖУЩИЕ И СОСТАВНЫЕ ЧАСТИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦИАЛА АУЛОВ И СЁЛ КАЗАХСТАНА В ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ

Аннотация

В статье рассматривается вопрос о движущих силах и составных частях интеллектуального потенциала аулов и сел Казахстана. Хронология статьи охватывает так называемый послевоенный период, то есть 1946-1991 годы. В кратком экскурсе авторы рассказывают о слабом интеллектуальном потенциале довоенных лет, когда потребность в кадрах осуществлялась в основном за счет приезжих специалистов. Отмечается, что в республике не было высших учебных заведений, где готовили бы кадры отраслей сельского хозяйства. Только ускоренное развитие образовательной системы, начиная с 60-х годов, привело к укреплению позиции образованных специалистов в аулах и селах. При этом в статье документально показана острая нехватка сельско-хозяйственных кадров и работа партии и правительства по искоренению этих недостатков. На основе архивных данных и статистических материалов приводятся гендерные и возрастные различия специалистов с высшим и средним специальным образованием аулов и сел, показана динамика их роста. Отмечается влияние освоения целины на социальную и культурную жизнь аулов и сел. Разделение интеллигенции аулов и сел на гуманитарную, производственно-техническую, медицинскую, правоохранительную и военную чётко прослеживается в статье и подкрепляется архивными данными. Кроме того, начиная с 70-х годов появляется научная интеллигенция. Авторы отмечают постоянный рост всех групп интеллигенции в аграрном пространстве республики. Цель статьи – исследование движущих сил и составных частей интеллектуального потенциала аулов и сел Казахстана в 1946-1991 годы.

Ключевые слова: интеллектуальный потенциал, аулы и сёла, Республика Казахстан, сельское хозяйство, аульная интеллигенция, производственно-технический потенциал аулов и сел.

Введение

Народ - творец истории. Это положение ни у кого не вызывает сомнений. Однако неиссякаемая сила народа определяется не только его количеством, но и государственным устройством, политикой господствующей элиты, количественными и качественными показателями передовой части интеллигенции. Признавая аксиому о том, что сущность государственного устройства должны исследовать правоведы, политику – политологи и социологи, мы попытались проанализировать влияние специалистов и всего сообщества интеллигенции на интеллектуальный потенциал с точки зрения исторической науки.

Данное сообщество, превращенное в сплошные эксперименты в 20-30-е годы, в огне и пламени Великой Отечественной войны столкнулось с неимоверными трудностями. Политические репрессии, суды и ссылки, расстрелы без суда и следствий, непрерывный тотальный контроль не только уничтожили лучшую часть интеллигенции, но и навсегда посеяли страх, лизоблюдство, чинопочитаемость и другие животные инстинкты у оставшейся в живых части интеллигенции. Большое распространение получило подобострастие к разного рода начальникам. В общественном сознании укрепилось мнение, что именно эти грозные начальники представляют интеллигенцию. Широкому кругу народных масс был невдомек, что они в основном были неграмотными и малограмотными проводниками политики партии и правительства. По сути в этот период большевики и Советская власть сломали нравственный стержень народа.

Актуальность темы исследования объясняется тем, что проблема интеллектуального потенциала аулов и сел мало изучена в казахстанской исторической науке. Отечественные историки посвящали свои труды различным отраслям сельского хозяйства и его развития в

целом. Специальные труды именно об интеллектуальном потенциале, его становлении и развитии отсутствуют. Данная проблема как объект исторической науки не исследовалась. Поэтому нашей первостепенной задачей стало восполнение этого пробела. Все эти доводы, на наш взгляд, определяют новизну научной статьи.

Материалы и методы исследования

Методологические подходы к анализу темы статьи основывались на применении новых принципов, существующих в современной гуманитарной науке. Применялись историко-сравнительный, историко-системный, источниковедческий и др. методы, которые позволили раскрыть проблему в контексте общих процессов социально-экономического, политического и культурного развития Казахстана в послевоенный период.

При написании научной статьи мы попытались охватить широкий спектр документов и материалов, опубликованных в различных научных изданиях. Основной упор был сделан на анализ архивных материалов и статистических данных. В частности, были использованы материалы из архива Президента РК, Центрального государственного архива РК и частично областных государственных архивов. Богатый материал был извлечён из документов о Всесоюзной переписи населения, в которых освещались вопросы не только количества населения, но и показатели экономического развития. В частности, итоги Всесоюзной переписи населения 1959, 1963, 1970, 1979, 1989 годов и статистические сборники о развитии сельского хозяйства СССР.

Значительный фактический материал содержится в обобщающих работах и статьях по сельскому хозяйству. Научная статья Кадыртаевой М.К, Семёнова В.С и др[1]. Методологической основой для раскрытия анализируемой темы явился системный подход, предполагающий целостное рассмотрение объекта, выявление его структурных элементов и принципов его организации. В работе также были использованы такие научные методы, как хронологический, сравнительный, историко-описательный, метод изучения документов и контент-анализ.

В научной статье проводится анализ движущих и составных частей интеллектуального потенциала аулов и сёл Казахстана в соответствии с принципами объективного, исторического, сравнительного анализа. Проведена сравнительная экспертиза исторических документов. Основная идея научной статьи – показать движущие силы интеллектуального потенциала аулов и сёл Казахстана и выявить его составные части в послевоенный период.

Результаты и их обсуждение

Общеизвестно, что сообщество знающих свое дело специалистов составляют люди, получившие высшее или среднее специальное образование. Их количественный и качественный рост, удовлетворяющий спрос и требования аулов и сёл наблюдался лишь в послевоенные годы. Этот процесс ускорился с 60-х годов. В первый полувековой период правления Советской власти в Казахстане спрос на специалистов в основном удовлетворялся за счет приезжих извне социальными субъектами. Дипломированных специалистов в самой республике было ничтожное количество. Также из-за «красного террора» 1937-1938 годов, Великой Отечественной войны сильно поредели ряды малочисленной интеллигенции. Накануне войны в народном хозяйстве Казахстана трудилось всего 52,3 тыс. специалистов с высшим и средним специальным образованием, т.е. 6 % всех трудящихся. В этих условиях об обеспечении высокообразованными специалистами аулов и сел даже думать не приходилось. Если учесть, что представителей умственного труда было около полумиллиона, то надобность в специалистах составляла около 90% [1].

Превращение дипломированных специалистов в движущие силы интеллектуального потенциала аулов и сел определила перепись населения 1959 года. Число жителей аулов и сёл с высшим и незаконченным высшим образованием составляло 52 тысячи. Из них 32 тыс. мужчин и около 20 тыс. женщин. Всего имеющих профессиональное образование было 172 тысячи. Удельный вес молодёжи и людей среднего возраста среди специалистов составлял 93%. Это свидетельствует о том, что абсолютное большинство из них получили

образование в послевоенные годы. Примечательно, что среди всех жителей аулов и сел большинство составляли дети и молодежь: 46% составляли от 10 до 29 лет, 27% от 30 до 49 лет [2]. Это говорит о том, что молодёжь находилась в достаточно развитой образовательной среде.

Ускоренное развитие образовательной системы начиная с 60-х годов привело к укреплению позиции образованных специалистов в аулах и сёлах. Перепись населения 1989 года показала концентрацию образованных специалистов, послуживших прочной социальной основой интеллектуального потенциала в аулах и сёлах. Социальная группа, имеющая высшее, незаконченное высшее и среднее специальное образование, достигла одного миллиона человек, то есть за 30 лет увеличилась в 5,5 раз. В том числе мужчин увеличилось в 6 раз, женщин – в 12 раз. Такой рост объясняется тем, что с конца 60-х годов больше половины студентов высших учебных заведений состояли из девочек, установилось полное господство специалистов-женщин в школах, учреждениях здравоохранения, культурно-просветительных органах аулов и сел.

В 1959-1989 гг. доля образованных специалистов среди жителей аулов и сел увеличилась с 4% до 14% [3]. Иными словами, если в первые послевоенные годы в малонаселённых сельских местностях невозможно было встретить образованных специалистов, то теперь они стали активными движущими силами интеллектуального потенциала в отдалённых животноводческих фермах, школах и здравпунктах. Иными были и возрастные отличия образованных специалистов, в особенности к 90-м годам. Доля образованных специалистов до 40 лет составила 31%, а в возрасте 50-59 лет соответственно составила 8%.

Как видим, это высокий показатель по сравнению с 50-ми годами. Также это свидетельствует о постепенном восполнении демографических потерь, понесённых в годы голодомора и войны. Как бы ни увеличилось количество образованных специалистов в аулах и сёлах, они по-прежнему уступали жителям городов. Если в 1959 г. образованные жители городов превосходили сельских в 1,7 раза, то спустя 30 лет эта разница увеличилась до 2,5 раза. Это объяснимо, ибо экономический потенциал, социальная инфраструктура, интеллектуальный потенциал города всегда стояли выше аграрного сектора.

На наш взгляд, любой образованный специалист не всегда считается представителем интеллигенции. К интеллигенции относятся люди, занимающиеся умственным трудом. В аулах и сёлах Казахстана они всегда превосходили образованных специалистов. Например, в 1947 г. в аулах и сёлах умственным трудом занимались 102 тыс. человек, 33% всей республиканской интеллигенции, то к 80-м годам их было 599,8 тысяч человек, что составляло 29% всей интеллигенции республики [4].

В послевоенные годы неуклонно происходило отраслевое деление специалистов аулов, сёл и интеллигенции. Первоначально они были сконцентрированы в отраслях материального производства, поскольку, кроме учителей, кадры гуманитарной интеллигенции - медицинские, культурно-просветительные и друние специалисты - готовились в высших, средних специальных учебных заведениях в крайне недостаточном количестве. Тем более из-за отсутствия социальных инфраструктур в аулах и сёлах в сотнях и тысячах насёленных пунктах не было ни школ, ни клубов, ни библиотек и медицинских пунктов. Жители малонасёленных пунктов в основном занимались сельским хозяйством.

С освоением целины социальная и культурная отрасль в аулах и сёлах заметно оживилась. Также в этот период заканчивался переход на всеобщее семилетнее образование, которое, несомненно, повлияло на отраслевое деление специалистов и интеллигенции. Накануне 60-х годов в отраслях материального производства аулов и сёл работало 115 тыс. специалистов и служащих, а число их коллег в области науки, искусства и здравоохранения составило 111 тысяч. 34% интеллигенции в материальном производстве были заняты в сельском хозяйстве, 32% - в торговле, системе общественного питания, материально-техническом обеспечении, 25% - в промышленности, транспорте,

строительстве и средствах связи. К 80-м годам существенных различий между ними не произошло.

Перепись населения 1989 года свидетельствует о перевесе специалистов и служащих, занятых в отраслях нематериального производства.

В целом за полувековой период после войны в аулах и сёлах количественно и качественно возрос состав интеллигенции. В первую очередь быстро росла группа учителей и гуманитарной интеллигенции. Их пополнение за 1945-1985 годы составило 103 тыс. человек. Вдобавок к ним сформировалась целая группа дошкольных и внеклассных педагогов и воспитателей. Раньше, до середины 50-х годов их почти не было.

В годы послевоенных десятилеток новый подъём переживало обеспечение медицинскими кадрами аулов и сёл. Если в 1940 г. в составе медицинской интеллигенции было 590 человек (не считая стоматологов), 5,6 тысячи средних медработников, то спустя десять лет их количество достигло 1,4 тысячи и 7,4 тысячи. А накануне 60-х годов в аулах и сёлах работало 3 тысячи врачей, 21 тысяча средних медработников, к 80-м годам соответственно 6 тысяч и 36 тысяч человек [5]. Это было крупным достижением в укреплении интеллектуального потенциала и здоровья аулов и сёл.

Значительную часть гуманитарной интеллигенции в аулах и сёлах составляли работники культурно-просветительных учреждений или культпросвета. В 1952 г. они составляли 3628 человек (в избах - читальнях и других таких домах – 493, в клубах аулов и сёл – 289, в районных домах культуры – 356, в клубах совхозов и колхозов - 73, в профсоюзных клубах -199, в клубах других учреждений – 31, работников библиотек - 1207) [6]. К началу 70-х годов в системе Министерства культуры Казахской ССР работало 22,7 тысячи сотрудников (9,3 тыс. библиотекарей, 5,2 тыс. клубных работников) [7]. Спустя десять лет данная группа интеллигенции увеличилась на 12,2 тысячи человек [8]. В период 1939-1979 годов число работников культурно-просветительных учреждений выросло в 5 раз, но тем не менее они составляли всего 2% состава представителей умственного труда.

Вклад этих работников в развитие аулов и сёл трудно переоценить. Они работали над духовным обогащением всех возрастов и дали мощный импульс развитию интеллектуального потенциала аулов и сёл.

В послевоенные годы большинство специалистов и интеллигенции аулов и сёл составляли люди производственно-технического умственного труда. На наш взгляд, они состояли из трёх социально-профессиональных групп:

1. Инженерно-технические работники.
2. Работники сельского хозяйства.
3. Специалисты учетно-экономического профиля.

Несмотря на абсолютный рост производственно-технической интеллигенции, не все они были заняты непосредственно по своей специальности. По неполным данным в 1939 г. в колхозах, совхозах, машинно-тракторных станциях (МТС) и иных организациях работало всего лишь 14 тыс. инженеров-техников, агрономов и зоотехников. Это составляло всего 30% всех специалистов данных профессий. В 1959 г. их количество выросло на 46,7 тысяч и составляло 26,7% [9].

А к 80-м годам всего 10% инженеров-техников, агрозооветеринарных специалистов были сконцентрированы в совхозах и колхозах [10]. В 80-е годы количественный рост этих специалистов постепенно снижается. Зато увеличивается численность медицинских работников на 141,3%, научных сотрудников, учителей и воспитателей - на 135,7%, правоведов на 153,1%, плановиков и учётных работников - на 115%. Этот процесс советские учёные объясняли укреплением инфраструктуры и появлением неаграрных отраслей производства [11]. Следует признать, что производственно-техническая интеллигенция, возглавляя сотни тысяч людей, привлеченных в сельскохозяйственное производство (1959 г. - 1.113199 человек, в 1979 г. - 1.058165, в 1989 г. - 992.501) [12] сумела стать наставником, советником, в то же время повысила их культурно-техническое познание, тем самым внося свой вклад в укрепление интеллектуального потенциала.

Следующая группа специалистов и интеллигенции в аулах и сёлах состояла из научных работников и военных. Некоторые из них прославили себя не только в Казахстане, но и во всём СССР. Например, созданный в 1956 г. Шортандинский всесоюзный научно-исследовательский институт зерноводства своим научным открытием в области борьбы с эрозией почвы совершил революцию в этой отрасли. Не случайно его директор академик А.Бараев был удостоен Ленинской премии. Также вели научную деятельность Казахский научно-исследовательский институт земледелия (созданный в 1934 г.), Казахский научно-исследовательский институт картофелеведения и овощеведения (1969), Казахский научно-исследовательский институт защиты растений (1958), Казахский научно-исследовательский институт лесного хозяйства (1957), Северный научно-исследовательский институт животноводчества (1962).

К середине 70-х годов в них работали около одной тысячи научных работников [13]. Военная интеллигенция состояла из сотрудников военных комиссариатов на местах, офицеров пограничных застав и сотрудников органов государственной безопасности. Они оказали достойное влияние на развитие интеллектуального потенциала, способствовали познанию тайн природы, воспитывали молодёжь в духе патриотизма и любви к Родине.

Особое место в судьбах жителей аулов и сёл занимали такие социальные субъекты, как политические и административные руководители и правоохранительная интеллигенция. К первой категории мы относили партийно-советских, комсомольских, профсоюзных работников. Некоторая часть из них прошлиаподготовку в высших партийных, комсомольских и профсоюзных школах. К концу 50-х годов их львиную долю составляли представители гуманитарной интеллигенции, главным образом учителя, в 60-80-х годах – представители производственно-технической интеллигенции. С переходом в разряд управленческой интеллигенции те же агрономы, инженеры или учителя взяли на себя не только новые должности, но и новые обязательства. Теперь им приходилось осваивать правила правящей административной системы. Надо было находить общий язык с вышестоящим начальством, соблюдать жизненные принципы номенклатурной среды. Конечно, такие качества были присущи руководителям хозяйств и социальной инфраструктуры. Однако по сравнению с управленцами административно-командной системы это было мелочью. В годы господства тоталитарной системы организация посева, уборка урожая, субботники, воскресники, назначения на должность или снятие с должности, представления к награде и др. осуществлялись по воле политико-управленческой интеллигенции. Руководители производств были отодвинуты на второй план. Такая система постепенно породила произвол и беззаконие.

Всевластие и произвол партии продолжались в годы правления Хрущева, Брежнева и Горбачева. Нельзя сказать, что народ оставался безмолвным. Простые труженики и специалисты иногда выступали против такого беспредела. Одним из видов протеста было голосование на партийных конференциях против наиболее ненавистных секретарей райкомов и председателей райисполкомов. Например, в 1947 г. в Костанайской области при закрытом голосовании не были избраны 9 первых и вторых секретарей райкомов, 9 секретарей по кадрам райкомов и горкома, 5 председателей райисполкомов [14].

Данная прослойка интеллигенции была основным проводником идей командно-административной системы. Она постепенно срослась с природой советского тоталитаризма, отдалялась от народных масс. А ведь большинство из них были в своё время хорошими специалистами, как правило, с высшим образованием, но система их сломала, перевоспитала. Им были чужды принципы демократии, отсутствовали конкурентоспособность, плюрализм мнений, простые граждане были отстранены от коллегиального решения важных вопросов, вся власть была сосредоточена в руках номенклатуры. Всё это привело не только к отторжению от профессии вчерашних хороших специалистов, но и к культурному обнищанию, потере общечеловеческих ценностей.

К правоохранительной интеллигенции мы относим прокуроров, судей, адвокатов, работников милиции (полиции). В 1939–1979 годы юридическая общность Казахстана

выросла в 4 раза [15]. А в 1979–1989 годы она выросла на 153,1%, и её численность превысила 13,1 тыс. человек [16].

Свои функции они выполняли с оглядкой на политико-управленческую интеллигенцию, были зависимы от номенклатуры. Поэтому они наравне с ними повинны во всех грехах тоталитарного режима. Безусловно, и гуманитарная, и производственно-техническая интеллигенция также были зависимы от номенклатуры. Сосредоточение неограниченной власти в руках политико-управленческой интеллигенции, т. е. номенклатуры, стало тормозом социального развития. Так продолжалось до развала Советского Союза, когда история провозгласила свой приговор загнившей системе.

Всем группам интеллигенции аграрного пространства был присущ постоянный рост. К 80-м годам на каждую тысячу человек в аулах и сёлах 640 человек имели высшее или среднее специальное образование, это было в 14 раз больше, чем у рабочих, и 10 раз — у колхозников [17]. Для достижения таких высот нужно было качественное развитие институтов и техникумов. В Казахстане на это потребовалось не одно десятилетие. В 1946 году в аулах и сёлах, в земельных учреждениях, МТС, научных учреждениях, совхозах и др. было 4600 человек с высшим и средним специальным образованием [18].

В школах аулов и сёл работало 9986 учителей с высшим и средним специальным образованием [19], врачей насчитывалось около 1 тысячи человек [20]. В культурно-просветительных учреждениях почти не было специалистов с высшим и средним специальным образованием. Львиную их долю составляли (71%) люди с семилетним или начальным образованием [21]. В целом обеспечение дипломированными кадрами культпросветработников долгие годы не находило своего решения. В 1956 г. среди 3772 культпросветработников аулов и сёл лишь 25 человек имели высшее, а 439 - среднее специальное образование [22].

Как видим, интеллектуальный потенциал аулов и сёл в 50-е годы оставался слабым. Руководство республики предпринимало решительные шаги по исправлению этих недостатков. Наряду с созданием новых учебных заведений применялась практика приглашения дипломированных специалистов из других республик. В результате к 1959 году число работающих в колхозах, совхозах, МТС-ах и других предприятиях дипломированных специалистов достигло 41,6 тыс. человек, из них 5,6 тыс. были инженерами-техниками, 15,8 тыс. – агрономами, зоотехниками и ветеринарными специалистами [23]. Количество учителей с высшим и средним специальным образованием составило 37,9 тыс. [24]. В аулах и сёлах работало 2089 врачей (кроме стоматологов) [25]. В целом к концу 50-х годов в аулах и сёлах было сосредоточено 171,6 тыс. человек с высшим, незаконченным высшим и средним специальным образованием. Они составляли 36,5 % всех дипломированных специалистов республики.

В 60–80-е годы происходил бурный рост числа дипломированных специалистов в аулах и сёлах. Мы оцениваем это применительно к советскому социалистическому этапу развития, ибо после 16 декабря 1991 года в стране сложилась совсем другая ситуация, которая в корне изменила систему образования. 928,9 тыс. специалистов аулов и сёл с высшим, незаконченным высшим и средним специальным образованием составили 27,8% дипломированных специалистов в республике.

Особенно большим достижением в укреплении интеллектуального потенциала аулов и сёл стало увеличение количества дипломированных учителей. Они стали появляться даже в малокомплектных школах на дальних точках. В 1960-1961 учебном году в таких школах работало 822 учителя (без сведений по Карагандинской области), из них 148 имели высшее, 128 - незаконченное высшее, 428 - среднее специальное, 14% - среднее образование [26].

Оставался нерешенным вопрос развития интеллектуального потенциала малонаслённых аулов, количество жителей которых составляло 50 или менее человек. К 90-м годам свыше 10 тысяч таких аулах и сёлах не имели даже постоянного культурного учреждения [27].

Мы попытались проанализировать обеспеченность кадрами с высшим и средним специальным образованием в различных регионах Казахстана.

На наш взгляд, наиболее показательны примеры по южным и северным областям. К 60-м годам в южном регионе проживало 36,5% сельских жителей республики, где было сконцентрировано 40,1% людей с высшим и 32,1% - со средним специальным образованием. В северных областях также проживало 36,5% сельского населения, из них с высшим образованием-31%, со средним специальным образованием – 39,8%. Спустя 10 лет сельское население южных областей увеличилось на 500 тысяч, а граждане с высшим и незаконченным высшим образованием составляли 43,2% по республике. Также здесь сконцентрировались 35,1% людей со средним специальным образованием. Наоборот, в северных областях происходит уменьшение сельского населения, которое к 70-м годам составляло 32,8%.

Соответственно уменьшилось и количество людей с высшим и средним специальным образованием: с высшим и незаконченным высшим образованием - 26%, со средним специальным образованием - 35,2%.

В остальных регионах Казахстана (западный, восточный и центральный), хотя и наметился некоторый рост дипломированных специалистов в аулах и сёлах, по удельному весу кардинальных изменений не произошло. Такие различия постепенно стали стираться к 80-м годам, когда в аулах и сёлах большую часть интеллигенции стали составлять дипломированные специалисты. Тем не менее в северных, центральных регионах и частично в западных львиную долю интеллигенции по-прежнему составляли практики. Этот процесс представлен в следующей таблице [28]:

Таблица 1 - Образовательный уровень жителей аулов и сёл, интеллигенции по регионам

Регионы	На каждые 1000 человек, занятых трудом			
	Высшее, незаконченное высшее и среднее специальное	Общее среднее	Неполное среднее	Начальное
1	2	3	4	5
Юг (Алматинская, Жамбылская, Талдыкорганская, Шымкентская области) население аулов и сёл				
1970 год	121	171	287	240
1979 год	181	370	234	166
Интеллигенция аулов и сёл				
1970	564	255	136	36
1979	700	227	54	16
Север (Кокшетауская , Костанайская, Павлодарская Северо-Казахстанская, Торгайская, Целиноградская области). Население аулов и сёл				
1970 год	103	101	333	335
1979 год	164	236	312	241
Интеллигенция аулов и сёл				
1970	448	221	246	73
1979	590	152	119	37
Запад (Актюбинская, Гурьевская, Мангистауская, Уральская области). Население аулов и сёл				
1970 год	116	159	310	262
1979 год	153	372	277	166
Интеллигенция аулов и сёл				
1970	518	247	171	49
1979	633	276	67	32

Восток (Восточно-Казахстанская, Семипалатинская области)				
Население аулов и сёл				
1970 год	111	115	290	307
1979 год	169	183	264	222
Интеллигенция аулов и сёл				
1970	510	234	187	107
1979	625	149	92	32
Центр (Жезказганская, Карагандинская области)				
население аулов и сёл				
1970 год	150	159	309	267
1979 год	169	310	287	191
Интеллигенция аулов и сёл				
1970	465	249	205	72
1979	587	289	93	28
Казахская ССР				
население аулов и сёл				
1970 год	113	131	307	292
1979 год	173	297	274	206
Интеллигенция аулов и сёл				
1970	502	235	194	57
1979	640	241	88	28
Примечание: составлено авторами на основе архивных и опубликованных источников				

Как видно из таблицы различия между регионами всё еще сохранялись. На это был ряд причин: во-первых, все крупные высшие учебные заведения и техникумы в стране были сосредоточены в г. Алматы; также в гг. Жамбыл и Шымкент были созданы новые учебные заведения, такие как химико-технологический институт, институт лёгкой и пищевой промышленности и др. Во-вторых, в 60-70-х годах резко возрос удельный вес казахов, обучающихся в сельскохозяйственных, медицинских и педагогических учебных заведениях. Как мы знаем, основная часть казахского населения сконцентрирована именно в южных областях страны. В-третьих, культурно-образовательное совершенствование, внедрение передовых методов в школьную систему расширили возможности молодых сельчан для поступления в вузы и социального роста. На всё ещё слабое развитие интеллектуального потенциала указывает тот факт, что Казахская республика, обладая крупной аграрной экономикой того времени в Советском Союзе, всё ещё отставала от многих других союзных республик.

В 1970 г. на каждые 1000 человек по СССР, занимавшихся умственным трудом, в деревне приходилось 554 человека с высшим, незаконченным высшим и среднеспециальным образованием, в РСФСР - 534, на Украине - 593, в Белоруссии - 582, в Прибалтийских республиках - 544, в Закавказских республиках - 664, в Молдавии - 628, в среднеазиатских республиках - 571, а в Казахстане только 502.

Накануне 80-х годов эти показатели выглядели так: по СССР - 673, РСФСР - 648, Украина - 685, Белоруссия - 692, Прибалтийские республики - 674, Закавказские республики - 762, Молдавия - 706, Среднеазиатские республики - 737, а в Казахстане только 640.

Образовательный уровень аульной интеллигенции Казахстана тянули назад две социально-профессиональные группы: руководители среднего звена, специалисты в сельскохозяйственном производстве и культпросветработники. Например, в 1965 г. у библиотекарей Казахской ССР только 41% имели высшее и среднее библиотечное образование. По остальным республикам и Союзу эти показатели выглядели так: по Советскому Союзу 51%, РСФСР - 48%, Украина – 70%, Белоруссия - 48% [29].

Произошли изменения в гендерном и возрастном составе специалистов и интеллигенции аулов и сёл. В первую очередь вырос удельный вес женщин среди представителей умственного труда. Во-вторых, среди жителей Казахстана женщины стали

составлять большинство. Увеличению доли женщин в составе интеллигенции в первую очередь способствовало массовое поступление в высшие учебные заведения девочек. Женщины стали составлять 63% учителей школ, столько же среди культурно-просветительских работников, 52% среди работников торговли, общепита, снабжения и др., 67% среди работников здравоохранения, 61% среди учётчиков и работников финансовых организаций, 47% среди работников автомашин и пекарных предприятий. Среди городской интеллигенции женщины составляли 53% ещё в 60-е годы.

Хотя и наблюдался рост женщин, занимающихся умственным трудом, в аулах и сёлах по-прежнему больше половины таких людей составляли мужчины. Примечательно и то, что количественный и качественный рост женщин в составе интеллигенции привёл не к уменьшению численности женщин, занимающихся тяжёлым физическим трудом, а наоборот, к увеличению. Например, в 1939-1959 годах количество женщин, занятых в металлургии, увеличилось в 8,7 раза, в химической – в 8,1 раза, в строительстве – в 9,1 раза, на железной дороге – в 6,5 раза, в животноводстве – в 5,9 раза [30]. Это красноречивое свидетельство того, что в создании социалистической экономики не учитывались физиологические и биологические особенности женского организма.

В 60-80-х годах происходило дальнейшее укрепление позиции женщин в составе интеллигенции. В 1979 г. при удельном весе 52% населения республики, они составили 61,9% интеллигенции. В аулах и сёлах среди работников умственного труда женщины составили 59,8% [31]. Как и раньше преимущественно удельный вес женщин сохранялся в таких отраслях как торговля, общественное питание, материально-техническое снабжение, здравоохранение, социальное обеспечение, знание, культура и искусство, наука. Безусловно, этому способствовало расширение за последние 30 лет сети школ, культурных учреждений, здравоохранения, учёта и экономики. В целом, за 1959-1989 годы доля женщин в составе интеллигенции выросла в 4 раза; в количественном отношении накануне развала Советского Союза женщины составляли свыше 1,6 млн. Это 64% всей интеллигенции. Эти успехи были достигнуты во многом благодаря развитию высшего и среднего специального образования. Доля девочек в высших учебных заведениях с 43% в 1950-1951 учебном году выросла до 54% в 1988-1989 учебном году.

На пополнение состава интеллигенции женщинами стал заметно влиять процесс урбанизации, происходивший в стране. Дипломированные женщины старались осесть в городах. Например в 1959 году в городах было 156 тысяч дипломированных женщин, а в аулах и сёлах 79 тысяч. В 1970 году эта разница составляла 410 тысяч и 140 тысяч.

Быстрый рост образовательного уровня женщин позволил выдвинуть их на руководящие должности. Если в 1939 году в государственных органах управления, в партийных, комсомольских, профсоюзных органах, кооперативах и иных учреждениях руководители-женщины составляли 11%, в 1959 году 20%, то в 1989 году составляли уже 44,5%. Так, интеллектуальный потенциал аулов и сёл стал пополняться женщинами. Они перестали быть только воспитателями своих детей, хранительницами очага, а стали также влиять на судьбы целого коллектива или огромного региона.

В течение последних 40-45 лет социалистического строя возрастной состав специалистов и интеллигенции аулов и сёл развивался двумя преимущественными способами. Первое - занятые умственным трудом в основном помолодели. Второе – на руководящих должностях находились представители среднего и старшего поколения. В конце 50-х годов 49% людей с высшим, незаконченным высшим, средним специальным образованием в аулах и сёлах составляла молодёжь до 30 лет, 45% составляли от 30 до 49 лет, а свыше 50 лет – 6%.

К 80-м годам доля молодёжи с дипломами в аулах и сёлах достигла 53%, среднего поколения (30-49) и старшего уменьшилась на 4%. Несмотря на преимущество молодёжи среди дипломированных специалистов, среди занятых умственным трудом преобладали представители среднего поколения.

Несмотря на рост дипломированных специалистов из числа молодёжи слабо проводилась работа по их выдвижению на руководящие должности. В 1947 году из 353

директоров МТС лишь пятеро были до 30 лет, из 6718 председателей колхозов 58 были до 25 лет (0,8%), 26,5 % 25-35 лет, 47,9% составляли свыше 40 лет [32]. В целом сосредоточение руководящих должностей в руках среднего поколения было оптимальным решением. Их знания и жизненный опыт во многом способствовали укреплению экономических, духовно-культурных, социальных основ аулов и сёл.

В советский период специалисты аулов и сёл, интеллигенция по своему отношению к собственности и трудовой профессии состояли из двух больших групп. Первые – занятые в государственных секторах, вторые – собственники коллективных хозяйства, то есть колхозники. Правда, большой разницы между рабочими совхозов и колхозниками не было. В период правления Сталина колхозники были самыми бесправными. Если от рабства их освободил Хрущёв, на один уровень с совхозами их поставил Брежнев. В научной литературе того периода не утихали споры по поводу колхозной интеллигенции. Поскольку не было политико-методологического единства, каждый исследователь выдвигал свою версию. Например, исследователь М. Кадыртаева предлагала отделить сельскую интеллигенцию из состава колхозников. По её суждению, в эту группу должны войти административно-управленческий аппарат, инженерно-технические работники, люди с высшим и средним специальным образованием. По расчётам М. Кадыртаевой, в 1960-1975 годы в колхозах Казахстана доля вышеуказанных лиц увеличились от 7995 до 11.106 [33]. Однако автор не выделяет каждую из этих категорий.

Исследователь Р. Исатаев, анализируя годовые отчёты, сделал заключение, что за 10 лет (1966-1975) в колхозах республики количество людей, занятых умственным трудом, сократилось с 33,610 до 18.891 [34]. Далее в своём исследовании он делит людей умственного труда в колхозах на две группы. К первой группе он причисляет председателей колхозов, их заместителей, специалистов, бригадиров и управляющих ферм; ко второй -работников культурно-бытовых учреждений, учётных работников, почтальонов, экспедиторов, заведующих складами и др. На наш взгляд, данный анализ не совсем точно определяет образовательный уровень колхозной интеллигенции. Для нас представляет интерес метод определения количества колхозной интеллигенции российским учёным Семёновым В.С. Особенность его метода в том, что при определении количества колхозной интеллигенции им учитывались как люди с высшим, среднеспециальным образованием, так и практики [35]. Применяя метод В.С Семёнова мы пытались определить количество и долю колхозной интеллигенции в Казахстане: в 1960 г. в колхозах республики было 8400 дипломированных специалистов, из них на руководящих должностях состояло 11.705 человек. Это председатели колхозов, их заместители, агрономы, зоотехники, ветврачи, инженеры-техники, работники среднего звена, всего 6204 человек (53%), а практиков было 5501 человек (47%). Подытоживая эти данные, можно заключить, что в 1960 г. в колхозах Казахстана около 20 тысяч человек были представителями умственного труда.

Отличительной чертой 60-80-х годов было увеличение дипломированных специалистов и уменьшение числа практиков. В 1960-1985 годы число дипломированных специалистов в колхозах выросло на 202,4%, а доля практиков среди председателей колхозов и главных специалистов с 47% опустилась до 19% [36]. Итак, несмотря на неуклонное сокращение в те годы колхозов и колхозников продолжал расти состав интеллигенции, что, на наш взгляд, является наличием высокого спроса на интеллектуальный труд.

Несмотря на трудности в рыночных отношениях, спрос на интеллектуальный труд сохранился и в переходный период. Резко уменшилось привлечение к труду среди не имеющих профессиональное образование людей. В 1999 году работали 644 тысячи людей с высшим и средним специальным образованием в аулах и сёлах Казахстана, а 907 тысяч имели среднее и неполное среднее образование.

Заключение

Словом, мы наблюдаем улучшение обеспечения специалистами и представителями интеллигенции в аулах и сёлах Казахстана в послевоенные годы. Они превратились в главную силу интеллектуального потенциала в аулах, вышли на передовые позиции в

аграрном пространстве. На словах по официальной идеологии авангардом социалистического строительства считался рабочий класс, однако на деле государственная и партийная власть находилась в руках интеллигенции. Несомненно, что данный социальный субъект исполнял движущую и организующую функцию интеллектуального потенциала.

Интеллигенция не случайно вышла на руководящие позиции интеллектуального потенциала в аулах и сёлах Казахстана. Попутно она повлияла и на рост образовательного уровня рабочих, крестьян, учащихся, женщин и др. Специалисты и образованное сообщество по содержанию и результатам своего труда состояли из различных групп, но каждая из них по-своему внесла достойный вклад в становление и развитие интеллектуального потенциала в аулах и сёлах Казахстана. Как для совхозов и колхозов необходим был труд агронома, зоотехника, инженера, так был необходим и труд педагога и врача. Таким образом, к концу XX в. спрос на интеллигенцию со стороны аулов и сёл Казахстана полностью был удовлетворен.

Интеллектуальный потенциал охватил все социальные группы в аулах и сёлах, поэтому вполне закономерно, что они подразделялись на руководящие и второстепенные силы. Становление интеллектуального потенциала в аулах и сёлах Казахстана продолжалось долго и окончилось в 70-х годах XX века.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Народное хозяйство Казахстана. Стат. сб. – Алма-Ата. – 1968. – С. 240-247.

2 Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Казахская ССР. – Москва. – Госстатиздат, 1962. – С.48-49, 77, 125, 141,142

3 Итоги Всесоюзной переписи населения 1889 года, уровень образования. (раздел III, часть I). - Алма-Ата, 1990. – С.7, 106, 109, 257

4 Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее ЦГА РК). ф. 698, оп. 14, д. 299 с.

5 Шарманов Т. Ш. Развитие здравоохранения в Казахстане. - Алма-Ата, 1980. - 20 с.

6 Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее ЦГА РК), ф. 698, оп. д. 908. 8.с

7 Центральный государственный архив РК, ф. 1890, оп. 3, 294. с.

8 Центральный государственный архив РК, ф. 1890, оп. 3, д. 1591.с

9 Социалистическое строительство Казахской ССР за 20 лет. Алма-Ата. – 1940. - С.47-50.

10 Народное хозяйство Казахстана за 60 лет. Стат. сб., Алма-Ата. – 1980. - 121 с.

11 Агропромышленная интеграция и социальная структура сельского населения СССР. - Москва, 1988. - 106 с.

12 Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Казахская ССР. – Москва, 1962. - 135 с; Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г., ч. 2. - Алма-Ата, 1992. - 284 с.

13 Қазақ совет энциклопедиясы. т. 2. – 1973. – 537 с; т. 6. – 1975. – С. 363–368; т. 10. – 1977. – 337 с.

14 Большевик Казахстана. – 1948. – №3. – 14 с.

15 Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Казахская ССР. – Москва, 1962. - 143 с; Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года, т. IX, ч. 1. – М., 1990. – 68 с.

16 Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 года, т. II. – Алма-Ата, 1992. – 230 с.

17 Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г., т. V. - Москва, 1973. – С. 10–11; Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 г., т. VII. - Москва, 1990. - 9 с.

18 Центральный государственный архив РК, ф. 1481, оп. 29, д. 7, л. 2.с

19 Центральный государственный архив РК, ф. 698, оп. 8, д. 765, л. 2.с

20 Президентский архив Республики Казахстан (далее ПА РК). ф. 708, оп. 10, д. 159, л. 124 с

21 Центральный государственный архив РК, ф. 1876, оп. 1, д. 32, 89. с

22 Центральный государственный архив РК, ф. 698, оп. 8, д. 1086, л. 42.с

23 Сельское хозяйство СССР. Стат. сб. – Москва, 1980. – С. 470–473.

24 Центральный государственный архив РК, ф. 698, оп. 8, д. 1071, л. 5.с

25 Здравоохранение Казахстана. – 1960. – №10. – С. 11-21.

26 Центральный государственный архив РК, ф. 1692, оп. 2, д. 437, л. 77.с

27 Керімбеков О. Мәдени мекен. – Алматы, 1987. – с. 99; Социалистический труд. – 1985. - №5. – 8 с.

28 Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года, т. VII. – Москва. – 1990. – С. 248–268.

29 Народное хозяйство СССР в 1970 году. Стат. ежегодник. – Москва. – 1971. – 411 с; Народное хозяйство СССР в 1985 году. Стат. ежегодник. – 1986. – 310 с.

30 Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Казахская ССР. – Москва. – 1962. – С. 74–77, 144–148; Народное хозяйство Казахстана. Ст. сб. - Алма-Ата, 1968. – 8 с.

31 Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года. т. VII, Москва, 1982. – С. 290–291; Казахстан в цифрах в 1989 году. Краткий стат. сб. – Алма-Ата, 1990. - 17 с.

32 Центральный государственный архив РК, ф. 1481, оп. 29, д. 15, л. 21, С.42- 43.

33 Кадыртаева М. К вопросу об исследовании социальной структуры крестьянства на современном этапе // Известия АН КазССР. Серия обществ. наук. - 1978. – №2. - 23 с.

34 Исатаев Р. Колхозное крестьянство Казахстана в условиях развитого социализма. - Алма-Ата. – 1977. - 188 с.

35 Семенов В.С. Диалектика развития социальной структуры советского общества. - М. – 1977. - С. 78–79.

36 Центральный государственный архив РК, ф. 1137, оп. 24, д. 68, л. 233; Народное хозяйство Казахстана в 1984 г. Стат. ежегодник. - Алма-Ата - 1985. - С. 133–135.

СОҒЫСТАН КЕЙІНГІ ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ АУЫЛДАРЫ МЕН ЕЛДІ МЕКЕНДЕРІНІҢ ЗИЯТКЕРЛІК ӘЛЕУЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРАТЫН ҚОЗҒАУШЫ ЖӘНЕ ҚҰРАМДАС БӨЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан ауыл-селосындағы интеллектуалдық әлеуеттің қозғаушы күштері мен құрамдас бөліктеріне талдау жасалған. Мақаланың хронологиясы соғыстан кейінгі кезеңді яғни 1946-1991 жылдарды қамтиды. Тақырыпқа қысқаша экскурс ретінде соғысқа дейінгі интеллектуалдық әлеуеттің әлжуаз болғандығы, мамандардың негізінен республикадан тыс жерлерден тартылғандығы сөз болады. Қазақстанда ауыл шаруашылығы салаларының мамандарын дайындайтын жоғары оқу орындарының болмағандығы дәйектелген. Тек 60-шы жылдардан бастап білім жүйесінің жедел дамуының арқасында ауыл-селолардағы білімді адамдардың позициясы беки бастандығы көрсетіледі. Сонымен бірге соғыстан кейінгі алғашқы жылдардағы кадр мәселесіндегі қиындықтар, партия мен үкіметтің оны жоюдағы әрекеттері архив документтері арқылы сараланған. Архив документтерімен қатар статистикалық материалдар арқылы ауыл-селолардағы жоғарғы және арнаулы орта білімді мамандардың гендерлік және жас ерекшеліктері, олардың жыл сайынғы өсу динамикасы нақты кадрлармен талданған. Тың игеру жылдарының ауыл-селоның әлеуметтік және мәдени өміріне ықпалы да назардан тыс қалмаған. Сонымен қатар мақалада ауыл-село интеллигенциясының салалық жіктелуіне, атап айтқанда гуманитарлық, өндірістік-техникалық, медициналық, құқық қорғау, әскеридің әрқайсысына архив документтері арқылы баға берілген. Ал 1970-ші жылдардан бастап бұл топтарға ғылыми интеллигенция да қосылады. Авторлар осы топтардың барлығының да аграрлық кеңістікте үнемі өсуде болғанын цифрлар арқылы дәйектеген. Мақаланың мақсаты - 1946-1991 жылдардағы Қазақстан ауыл-селосын интеллектуалдық әлеуетінің қозғаушы және құрамдас бөліктерін зерттеу болып табылады.

Негізгі сөздер: интеллектуалдық әлеует, ауылдар мен селолар, Қазақстан Республикасы, ауыл шаруашылығы, ауылдық интеллигенция, ауылдар мен селолардың өндірістік-техникалық әлеуеті.

DRIVING FORCES AND STRUCTURAL COMPONENTS OF THE INTELLECTUAL POTENTIAL OF KAZAKHSTAN'S AULS AND RURAL SETTLEMENTS IN THE POST-WAR PERIOD

Abstract

The article examines the issue of the driving forces and structural components of the intellectual potential of auls and rural settlements in Kazakhstan. The study's chronological framework covers the so-called post-war period, namely 1946–1991. In a brief overview, the authors describe the weak intellectual potential of the pre-war years, when the demand for qualified personnel was largely met through specialists arriving from outside the region. It is noted that the republic lacked higher educational institutions that trained specialists for the agricultural sector. Only the accelerated development of the educational system beginning in the 1960s strengthened the position of educated specialists in auls and rural settlements. At the same time, the article documents an acute shortage of agricultural personnel and analyzes the Party and government's efforts to eliminate these shortcomings. Based on archival sources and statistical data, the authors present gender and age differences among specialists with higher and secondary specialized education in auls and rural settlements, and demonstrate the dynamics of their growth. The impact of the Virgin Lands campaign on the social and cultural life of auls and rural settlements is also highlighted. The article clearly traces the differentiation of the rural intelligentsia into humanitarian, production and technical, medical, law enforcement, and military groups, substantiated by archival evidence. In addition, from the 1970s onward, the emergence of a scientific intelligentsia is observed. The authors emphasize the steady growth of all groups of the intelligentsia within the republic's agrarian space. The article aims to examine the driving forces and structural

components of the intellectual potential of auls and rural settlements in Kazakhstan during the period from 1946 to 1991.

Keywords: intellectual potential, auls and rural settlements, The Republic of Kazakhstan, agriculture, rural intelligentsia, production and technical potential of auls and rural settlements.

REFERENCES

1 Narodnoe hozyajstvo Kazahstana [*National economy of Kazakhstan*] Stat. sb. – Alma-Ata. – 1968 [in Russian] P. 240-247.

2 Itogi Vsesoyuznoj perepisi naseleniya 1959. Kazahskaya SSR [*The results of the All-Union population Census of 1959. The Kazakh SSR*] - Moskva. Gosstatizdat. – 1962 [in Russian] P.48-49

3 Itogi Vsesoyuznoj perepisi naseleniya 1889, uroven' obrazovaniya [*The results of the All-Union population census of 1889, the level of education*] (razdel III, chast' I). - Alma-Ata, 1990 [in Russian] P.7

4 Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*] (dalee CGA RK). f. 698, op. 14, d. 299 p.

5 Sharmanov T. SH. Razvitie zdravoohraneniya v Kazahstane [*Development of healthcare in Kazakhstan*] - Alma-Ata, 1980. - 20 p.

6 Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*], (dalee CGA RK) f. 698, op. 908 [in Russian] 8-p

7 Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*] f. 1890, op. 3, d. 294 -p[in Russian]

8 Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*] f. 1890, op. 3, d. 1591-p [in Russian]

9 Socialisticheskoe stroitel'stvo Kazahskoj SSR za 20 let [*Socialist construction of the Kazakh SSR in 20 years*] Alma-Ata, 1940. - P.47-50 [in Russian]

10 Narodnoe hozyajstvo Kazahstana za 60 let [*The national economy of Kazakhstan for 60 years*] Stat. sb., Alma-Ata, 1980. - 121 p [in Russian]

11 Agropromyshlennaya integraciya i social'naya struktura sel'skogo naseleniya SSSR [*Agro-industrial integration and the social structure of the rural population of the USS*R] - Moskva, 1988. - 106 p [in Russian]

12 Itogi Vsesoyuznoj perepisi naseleniya 1959 [*The results of the All-Union population Census of 1959. The Kazakh SSR*] Kazahskaya SSR. – Moskva, 1962. - 135 s; Itogi Vsesoyuznoj perepisi naseleniya 1989 [*Results of the All-Union population Census of 1989*] ch. 2. - Alma-Ata. – 1992. - 284 p [in Russian]

13 Qazaq sovet ensiklopediasy [*The Kazakh Soviet Encyclopedia*] t. 2. – 1973. – 537 p; t. 6. – 1975. – S. 363–368; t. 10. – 1977. – 337 p [in Kazakh]

14 Bol'shevik Kazahstana [*The Bolshevik of Kazakhstan*] – 1948. – №3. – 14 p [in Russian]

15 Itogi Vsesoyuznoj perepisi naseleniya 1959 goda. Kazahskaya SSR [*The results of the All-Union population Census of 1959. The Kazakh SSR*] – Moskva, 1962. - 143 s; Itogi Vsesoyuznoj perepisi naseleniya 1979 goda [*Results of the 1979 All-Union Population Census*], t. IX, ch. 1. – M., 1990. – 68 p [in Russian]

16 Itogi Vsesoyuznoj perepisi naseleniya 1989 goda [*Results of the All-Union population Census of 1989*] t. II. – Alma-Ata, 1992. – 230 p [in Russian]

17 Itogi Vsesoyuznoj perepisi naseleniya 1970 [*Results of the All-Union population Census of 1970*], t.- Moskva, 1973. – P. 10–11; Itogi Vsesoyuznoj perepisi naseleniya 1979 [*Results of the 1979 All-Union Population Census*] VII. - Moskva, 1990. – 9-p [in Russian]

18 Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*] f. 1481, op. 29, d. 7, l. [in Russian] 2-p

19 Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*] f. 698, op. 8, d. 765, l. [in Russian] 2-p

20 Prezidentskij arhiv Respubliki Kazahstan [*The Presidential Archive of the Republic of Kazakhstan*] (dalee PA RK). f. 708, op. 10, d. 159, l. [in Russian] 124-p

21 Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*] f. 1876, op. 1, d. 32, l. 89.p [in Russian]

22 Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*] f. 698, op. 8, d. 1086, l. 42.p [in Russian]

23 Sel'skoe hozyajstvo SSSR [*Agriculture of the USSR*] Stat. sb. – Moskva, 1980. – P. 470–473 [in Russian]

24 Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*] f. 698, op. 8, d. 1071, l. 5.p[in Russian]

25 Zdravoohranenie Kazahstana [*Healthcare of Kazakhstan*] – 1960. – №10. – P. 11-21 [in Russian]

26 Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*] f. 1692, op. 2, d. 437, l. 77.p [in Russian]

27 Kerimbekov O. Mədeni meken [*Cultural address*] – Almaty. – 1987. – 99 p; Socialisticheskij trud. – 1985. - №5. - 8 p [in Kazakh]

28 Itogi Vsesoyuznoj perepisi naseleniya 1979 goda [*Results of the 1979 All-Union Population Census*] t. VII. –

Moskva, 1990. – P. 248–268 [in Russian]

29 Narodnoe hozyajstvo SSSR v 1970 godu. Stat. ezhegodnik [*The national economy of the USSR in 1970. Stat. The yearbook*] – Moskva, 1971. – 411 p; Narodnoe hozyajstvo SSSR v 1985 godu. Stat. ezhegodnik [*The national economy of the USSR in 1985. Stat. The yearbook*] – 1986. – 310 p [in Russian]

30 Itogi Vsesoyuznoj perepisi naseleniya 1959 goda. Kazahskaya SSR [*The results of the All-Union population Census of 1959. The Kazakh SSR*] - Moskva, 1962. – P. 74–77, 144–148; Narodnoe hozyajstvo Kazahstana [*National economy of Kazakhstan]* St. sb. - Alma-Ata. – 1968. – 8 p [in Russian]

31 Itogi Vsesoyuznoj perepisi naseleniya 1979 [*Results of the 1979 All-Union Population Census*] t. VII, Moskva, 1982. – P. 290–291; Kazahstan v cifrah v 1989 [*Казахстан в цифрах в 1989 году*] Kratkij stat. sb. – Alma-Ata, 1990. - 17 p [in Russian]

32 Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*] f. 1481, op. 29, d. 15, l. 21, P.42- 43 [in Russian]

33 Kadyrtaeva M. K voprosu ob issledovanii social'noj struktury krest'yanstva na sovremennom etape [*On the issue of studying the social structure of the peasantry at the present stage*] // Izvestiya AN KazSSR. Seriya obshchestv. nauk. - 1978. – №2. - 23 p [in Russian]

34 34 Isataev R. Kolhoznoe krest'yanstvo Kazahstana v usloviyah razvitogo socializma [*Collective farm peasantry of Kazakhstan in the conditions of developed socialism*] - Alma-Ata. – 1977. - 88 p [in Russian]

35 Semenov V.S. Dialektika razvitiya social'noj struktury sovetskogo obshchestva [*Dialectics of the development of the social structure of Soviet society*] - M., 1977.- P. 78–79 [in Russian]

36 Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*] f. 1137, op. 24, d. 68, l. 233; Narodnoe hozyajstvo Kazahstana v 1984 g. Stat. ezhegodnik [*The national economy of Kazakhstan in 1984 Stat. The yearbook*] - Alma-Ata. – 1985. - P. 133–135 [in Russian]

Information about authors:

Aldar Sarsenov – **corresponding author,** professor, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Doctor of historical sciences, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: aldar.49@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6367-8877

Bolat Zhumagulov - research professor at KazNPU named after Abai, candidate of historical sciences, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5637-187X

Samal Moldasheva - master of humanities, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau city, Republic of Kazakhstan

E-mail: samal_moldasheva@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1226-9448

Aisad Abdulov - master of humanities, researcher at the Research institute of History, archeology and ethnology of the Caspian region named after Kh.B. Tabyldiev, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Kazakhstan, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: aisad12@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3919-5533

Информация об авторах:

Алдар Сарсенов – **основной автор,** профессор, Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, доктор исторических наук, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: aldar.49@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6367-8877

Болат Жумагулов – профессор-исследователь, КазНПУ имени Абая, кандидат исторических наук, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5637-187X

Самал Молдашева - магистр гуманитарных наук, Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: samal_moldasheva@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1226-9448

Айсад Абдулов - магистр гуманитарных наук, научный сотрудник научно-исследовательского института истории, археологии и этнологии Каспийского региона имени Х.Б. Табылдиева, Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: aisad12@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3919-5533

Авторлар туралы ақпарат:

Алдар Сарсенов – **негізгі автор,** Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің профессоры, тарих ғылымдарының докторы, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aldar.49@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6367-8877

Болат Жұмағұлов – профессор-зерттеуші, Абай атындағы ҚазҰПУ, тарих ғылымдарының кандидаты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5637-187X

Самал Молдашева - Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің гуманитарлық ғылымдар магистрі, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: samal_moldasheva@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1226-9448

Айсад Абдулов - Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Х.Б.Табылдиев атындағы Каспий өңірінің тарихы, археологиясы және этнологиясы ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aisad12@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3919-5533

IRSTI 20.01.47 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.10**
UDC 372.863

Laura Burgos[1]* , **Luis Valle[1]** , **Sue Munoz[1]**

[1]University of Guadalajara
45130, Guadalajara, Jalisco, Mexico
*e-mail: laura.burgos@academicos.udg.mx

HIGH SCHOOL STUDENTS' RECEPTIVITY TO FEEDBACK AND PERCEPTIONS OF AUTOMATED WRITING EVALUATION TOOLS IN LATIN AMERICA

Abstract

This study explores the receptivity of high school students in Latin America to Feedback, particularly in the context of learning English as a foreign language. It investigates how students perceive and respond to feedback, focusing on the use of Automated Writing Evaluation (AWE) tools. The purpose of the article is to study the susceptibility of Latin American high school students to feedback when learning English as a foreign language, including an assessment of their attitude to automated written work verification tools (AWE). The research addresses gaps in the literature by examining a largely overlooked population—high school students in Latin America—and by analyzing students' perceptions of AWE tools and their receptivity to feedback. The study employs a mixed-methods approach, combining quantitative data from questionnaires and qualitative insights from three open-ended questionnaire items. Key findings reveal that students are receptive to feedback but do not engage behaviorally with it. Although they have a positive attitude toward and perception of AWE tools, their use is low. Students generally prefer personalized feedback from teachers over automated tools, though there is potential to improve the effectiveness and acceptance of AWE tools. The study found no statistically significant differences in feedback receptivity based on age, gender, or language proficiency, with negligible effect sizes across all comparisons.

Keywords: Feedback Receptivity, Automated Writing Evaluation, English as a Foreign Language, Feedback Mechanisms, Writing Skills Development

Introduction

Feedback is a critical component of learning, particularly for developing writing skills in English as a foreign language (EFL). Traditionally, research on feedback has focused on the provider or the content of the feedback itself. However, recent studies have shifted attention to the recipient, emphasizing the importance of understanding how learners perceive, process, and respond to feedback. This shift is particularly relevant in the context of technological advancements, such as Automated Writing Evaluation (AWE) tools.

Despite the growing use of AWE tools, there is limited research on how students, especially high school students in Latin America, perceive and interact with these tools. This study aims to fill this gap by exploring high school students' receptivity to feedback and examining how their perceptions of AWE tools influence that receptivity. The research also seeks to identify differences in feedback receptivity based on demographic factors such as age, gender, and language proficiency. By addressing these questions, this study introduces a novel methodological and population-based contribution to the field. Unlike previous research that has predominantly focused on university populations in Europe or Asia, this study provides empirical evidence from high school students in Latin America, a demographic group that is significantly underrepresented in the feedback receptivity literature. Furthermore, it differentiates itself by shifting the focus from the mere effectiveness of Automated Writing Evaluation (AWE) tools to the learner's psychological and behavioral receptivity when interacting with these technologies. This approach enables a deeper understanding of why students may accept or reject automated suggestions, bridging the gap between technological availability and actual student engagement in developing contexts.

Literature review

Feedback is a recognized key aspect of learning and development in general, and specifically of improving written production in English as a foreign language [1–3]. For years, the focus of feedback studies has been on the feedback provider or on the message and its manner of presentation. It is only recently that research has begun to show interest in the perspective of the feedback recipient. A review of the literature reveals that previous research has addressed the

receptivity or acceptance of feedback by learners of English as a foreign language from various perspectives and in different aspects.

There are studies focused on the literacy of feedback [4–6]. In the case of Winstone et al. [6], the authors, through a systematic review, focus on identifying factors influencing learners' agentic engagement. Other studies have examined the effects of feedback from tools and teachers on EFL text production [7–9]. Likewise, some studies examine learners' perceptions of the feedback they receive [10–12]. Nevertheless, these studies focus on students from higher education or from the United States, Asia, or Europe, leaving out high school and Latin American students.

Feedback, in general terms and for this research, is understood as all those actions carried out to provide information about the performance of an activity. Such actions are usually performed by an external agent, such as a teacher, a peer, or a tool [13]. They can be experienced in different educational contexts, both formal and non-formal. Feedback is observed from a socio-cognitive perspective. It is a cognitive process, as it involves students reflecting on their performance based on the information received, correcting their mistakes, and restructuring their language in the case of language learning. It is social because it is a practice that takes place within a sociocultural context that includes the beliefs, knowledge, and experiences of both the person providing the feedback and the person receiving it, in this case, the student.

Over the last decade, various elements influencing the effectiveness of feedback in the learning process have been identified, leading to the development of different models of feedback processing. Across different proposals and research, it is observed that among the elements that influence feedback processing are individual characteristics such as age, language proficiency, and personality [14-15], as well as contextual variables: type of activity, time, and learning environment. There is evidence that the effectiveness of feedback largely depends on the learner's involvement with it, i.e., doing something with it [16].

Among these multiple factors, different authors propose receptivity as a characteristic that influences the use of feedback [17]; this quality refers to individual differences in students' willingness to accept feedback. As background, the work where the Receptivity to Instructional Feedback (RIF) instrument is developed and used [18], and the model of Lipnevich and Smith [19], these works confirm the existence of 4 factors of receptivity to feedback: attitudes based on previous experiences (the liking for feedback), instrumental attitudes (the perception of the usefulness of feedback), cognitive involvement (the understanding of feedback) and behavioral involvement (actions in response to feedback) to feedback.

There are still gaps in the research on feedback. In particular, there is a notable population gap; the study of feedback reception among high school students in Latin America has been relatively underexplored. Recent research has shown interest in students' perspectives on receiving feedback [20]. However, they are studies in secondary education or university and postgraduate education contexts, leaving out upper secondary or baccalaureate students. In addition, authors Lipnevich and Lopera-Oquendo confirm the lack of studies on receptivity in other populations outside Europe and Asia, as well as at different school levels. They have explored only a sample at the secondary level in Singapore and another sample at the higher education level in New Zealand. Finally, a methodological gap is observed: most of the research found is quantitative, focusing on surveys and the effectiveness of the tools, and there is a lack of qualitative or mixed studies that examine how students interact with the tool and why they accept or reject its suggestions.

Also, despite the increasing use of technological tools to support written production, there is a knowledge gap in this area, as the receptivity and response to feedback has been little explored in relation to the use of automated writing evaluation (AWE) tools which in turn give way to automatic corrective writing feedback which refers to the use of AWE tools to receive feedback on different aspects of their written production such as grammar, style, cohesion, among others [21]. The increased use of these tools in language learning and written production in general has led to an interest in further research on them and their effects; as other authors note [22], the use of AWE in Feedback has been shown to have a positive impact on learners' written production, studies of

the use of different AWE and Translation Machines as tools for learning and improving written production in English as a foreign language are found [23-24].

To date, studies have begun to explore feedback and its relationship with other indicators, such as student grades, performance, and the use of strategies [25]. Some studies focused on the effect of Feedback via AWE and artificial intelligence on students' perception of using these tools [26]. However, to the knowledge of this literature review, there are no studies that analyze foreign language learners' perception and use of AWE and their receptivity to feedback, and their possible relationships, as well as the possible relationship of learner receptivity to other data on their individual characteristics and context such as age, language level, grade level, and use of technological tools. This work also contributes to exploring a population often overlooked in research: high school students and students from Latin America.

Thus, this study seeks to expand knowledge of feedback receptivity by examining technologies that can provide feedback, addressing population gaps in how high school students perceive, process, and respond to feedback. The findings will aid the effective implementation of AWE as a language-learning tool by fostering more effective pedagogical strategies. Additionally, this research provides empirical evidence relevant to language teachers, AWE designers and developers, and the field of feedback research in general.

Objectives and research questions

This research is the first stage of a more extensive study that works in two stages to fulfill two purposes. In this first stage, we seek to explore high school students' receptivity to feedback and determine whether there is a significant difference by gender or age. Additionally, to explore students' perceptions of using technological tools to receive feedback.

Specific objectives

OP1: To assess students' receptivity to feedback.

OP2: To determine if there are significant differences in students' receptivity to feedback by gender, age, or language level.

OP3: To explore students' perception of the use of AWE to receive feedback.

Research questions

RQ1: What is the receptivity of high school students to feedback?

RQ2: Are there significant differences by gender, age, or language level in the feedback receptivity of the students?

RQ3: What are students' perceptions of using AWE to receive feedback?

Materials and methods of research

This study employed a mixed-methods research design, which enabled the integration of quantitative and qualitative data to achieve a more comprehensive understanding of the phenomenon under investigation. Quantitative data were collected via an online questionnaire administered via Google Forms, a widely used tool for efficiently collecting large-scale responses [27]. Qualitative data were obtained through three open-ended questions set in the same questionnaire in the last section, allowing for a deeper exploration of their perceptions and experiences. This methodological strategy ensured data triangulation and strengthened the validity of the findings by capturing both generalizable patterns and individual insights about the feedback received.

Participants and procedure

In this study, the N = 609 students are enrolled in four public high schools in the University of Guadalajara, Jalisco, Mexico (High Schools 7, 12, 14, and TSU-CUCEA). The participating high schools are part of the state's largest high school system. The students were from the same type of high school, and their ages ranged from 15 to 18. Among the participants, 302 identified themselves as female, 294 as male, and 13 preferred not to share their gender (PNS).

Data were collected online over two weeks. In the first week, data were obtained from three schools; in the second week, the four high schools were involved due to administrative issues. Participation was voluntary; the first instrument included a section with the consent form and an explanation of the study procedures, and participants provided their consent on the same form. In

addition, to ensure the participants' privacy, no names were requested in the questionnaires, thus ensuring anonymous and voluntary participation.

Instruments

The instrument is a questionnaire to assess perception and use of technological tools to receive feedback. It consists of five sections: demographic data (DD), receptivity to feedback (RIF), previous experience with technological tools (EPT), expectations and attitudes toward AWE tools (ERA), and open-ended questions (ERH).

The demographic data section collects the data on: age, gender, perceived level of language proficiency, and current grade in high school.

The RIF section contains 24 items adapted from the Receptivity to Instructional Feedback (RIF) instrument [28], previously validated with university students and high school students in Singapore. The ERA section contains 5 items assessing expectations and attitudes toward AWE tools. All Likert-scale items use a five-point scale, and reliability was validated across the 29 Likert items (RIF + ERA) using a Cronbach's Alpha coefficient of .919 (Table 1), indicating appropriate internal consistency. The instrument was also subjected to a content validation process to ensure the adequacy and clarity of each item.

Table 1- Reliability statistics

Reliability statistics		
Cronbach's Alpha	Cronbach's alpha based on standardized items	N of items
919	925	29
Note: Author's calculations		

The correlation matrix identifies significant relationships between variables, offering insights into how different factors interact within the study's context. For example, it can reveal whether higher scores in one variable (e.g., receptivity to feedback) are associated with higher or lower scores in another (e.g., perception of AWE tools). The results of the correlation analysis are presented in Figure 1, where statistically significant correlations are highlighted to facilitate interpretation. The values in the matrix range from -1 (negative correlation), 0 (no correlation) and +1 (positive correlation).

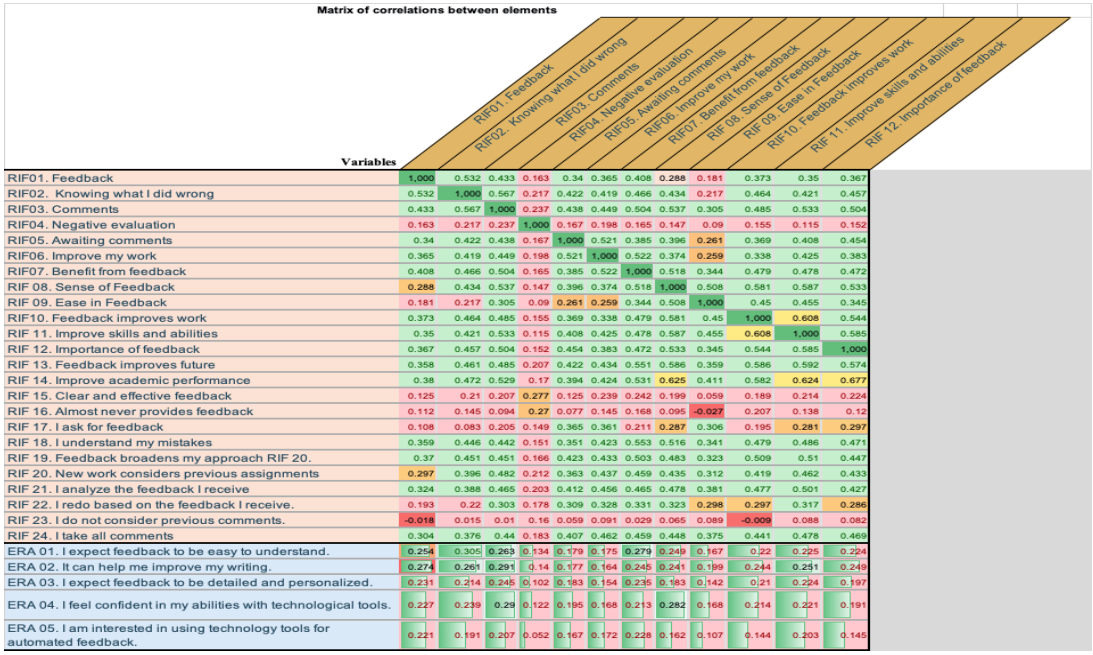

Figure 1- Matrix of correlation coefficients

Note: Author's calculations

The EPT section includes items on previous experience with technological tools, covering frequency of use, tools previously used, and perceived utility. The EPT section items were not included in the reliability analysis as they measure frequency and type of tool use rather than attitudes on a Likert scale. The final section (ERH) includes three open-ended questions designed to capture students' expectations, experiences, and concerns regarding AWE tools: (ERH 01) What do you expect to obtain from an automated feedback tool?; (ERH 02) If you have previously used technological tools to receive feedback, how useful have they been and why?; and (ERH 03) Is there anything that concerns you or that you find counterproductive about automated feedback? All 609 participants responded to ERH 01, while 594 responded to ERH 02 and 583 to ERH 03; the lower response rates on the latter two items reflect their optional framing in the online form.

The open-ended questions aim to deepen participants' perspectives and reflections on their experiences with AWE tools, complementing the quantitative data obtained from the standardized sections of the same instrument. This combination was designed to capture the participants' (students/actors) experiences and perceptions about feedback mediation in learning and their potential use of the tools.

Data analysis plan

A mixed-methods approach was used for data analysis [29]. Quantitative data were analyzed using R and SPSS, beginning with data preparation that included cleaning and coding. Descriptive statistics were then generated to summarize the variables. Following this, a correlation analysis was conducted to explore the relationships and patterns within the data. For the qualitative data gathered from the three open-ended questions (ERH 01–03), an inductive thematic analysis was conducted following a multi-stage coding process [30]. First, open thematic coding was conducted by reading all responses to identify meaningful units of sense and assign descriptive codes to relevant text segments. Second, axial coding was applied to group initial codes into broader thematic categories linked to the dimensions of the instrument [31]. Third, recurring subtopics were delimited within each category based on semantic patterns. Fourth, representative textual quotations were selected to exemplify common and singular participant perceptions. Finally, analytical interpretation was carried out considering the context of the study and its research objectives. To ensure coding consistency, all members of the research team collaboratively reviewed the codes generated during the analysis. Codes were discussed and refined iteratively until full agreement was reached among all coders, following a consensus-based approach [32]

To answer RQ1, what is the receptivity of high school students to feedback? The descriptive analysis of the data obtained in the RIF was carried out. Also, following the technical manual of the RIF instrument [33], the analysis of students' receptivity was carried out by means of direct scoring (simple scores) following the formula indicated by the authors and shown in Figure 1.

Experiential Attitudes = (RIF01 + RIF02 + RIF03 + RIF04* + RIF05 + RIF06) / 6

Cognitive Engagement = (RIF07 + RIF08 + RIF09 + RIF10) /4

Instrumental Attitudes = (RIF11 + RIF12 + RIF13 + RIF14 + RIF15*)/ 5

Behavioral Engagement = (RIF 16* + RIF017 + RIF18 + RIF19 + RIF20 + RIF21 + RIF22 + RIF 23* + RIF24)/ 9

* *For items in "reversed coded"*

Figure 1- Analysis of students' receptivity formula

Note: Adapted from RIF instrument (Lipnevish and Lopera-Oquendo, 2022)

About RQ2: Are there significant differences by gender, age, or language level in the feedback receptivity of the students? A one-way ANOVA test was conducted to compare feedback receptivity among groups defined by gender, age, and level of language proficiency. Additionally, a correlation analysis was conducted between demographic data and receptivity.

To answer RQ3: What is the students' perception of the use of AWE to receive feedback? Descriptive statistics were performed on the questionnaire of previous experience and perception of the use of AWE to receive feedback. Factor analysis was conducted to analyse the principal components of the questionnaire to explore its overall structure. Finally, the qualitative coding process—described above—was conducted using Atlas.ti; results are reported in the RQ3 section

Results and their discussion

To examine RQ1, what is the receptivity of high school students to feedback? We follow the technical manual of the RIF instrument created by Lipnevish and Lopera-Oquendo (2022), as shown in Figure 1. Scores under 3 indicate weaker receptivity to feedback by students, while scores greater than 3 indicate stronger receptivity to feedback regarding attitudes and behaviors towards feedback.

Following these steps, we obtained the mean and standard deviation of the global receptivity and the four dimensions (Table 3). Table 3 shows that the students have a global receptivity to feedback of 3.59 with a standard deviation of 0.51, indicating moderate to high receptivity to feedback with low variability. This suggests that the participants share a similar perception of feedback.

Table 2- Standard deviation of the global receptivity and the four dimensions

Dimension	Average	Standard Deviation
Global receptivity	3.59	0.51
Experiential attitudes	3.60	0.61
Cognitive engagement	3.83	0.68
Instrumental attitudes	3.61	0.58
Behavioral engagement	3.48	0.55
Note: Author's calculations		

The dimensions of experiential and instrumental attitudes of the students show that students have a moderate to high receptivity to feedback with means of 3.60 and 3.61 and standard deviations of .61 and .58; this shows some variability. The dimensions of cognitive engagement and behavioral engagement have interesting results. We can see a higher mean in cognitive engagement, which indicates that the students actively process feedback to improve their writing. However, the standard deviation in this dimension is also higher at .68, indicating more variability in students' cognitive engagement. In addition, behavioral engagement has the lowest score, 3.48, with some variability, as the standard deviation of .55 shows; this suggests that although students might engage cognitively with feedback, they might not implement it or respond actively. This may be consistent with the high school feedback context, where grades are typically assigned without opportunities for resubmission, which limits students' motivation to act on feedback.

About RQ2: Are there significant differences by gender, age, or language level in the feedback receptivity of the students? The one-way ANOVA (Figure 2) revealed no statistically significant differences in global feedback receptivity by age ($F(3, 605) = 0.749$, $p = .524$, $\eta^2 = .004$), gender ($F(2, 606) = 0.000$, $p = .994$, $\eta^2 = .000$), or perceived language proficiency ($F(6, 602) = 0.924$, $p = .475$, $\eta^2 = .009$). Effect sizes were negligible across all three comparisons, indicating that demographic variables do not meaningfully differentiate students' receptivity to feedback.

The heatmap enables the visual representation of correlation matrices, using colors to indicate the strength of relationships between variables (Figure 3) shows the acceptance of feedback action in a relationship with age.

About RQ3: What is the students' perception of the use of AWE to receive feedback? This data was retrieved from the questionnaire and split into three dimensions: frequency and previous experience with AWE, perception of the utility of AWE, and expectations and attitudes about AWE (Table 2-3). There is a section of open-ended questions where qualitative data was gathered about expectations, attitudes and perceptions about the use of AWE. Also, there is a section of questions with a scale of 5 points. From the analysis, and following the same interpretive convention applied to the RIF instrument, scores below 3 indicate limited use or negative perception of AWE, while scores above 3 indicate positive perception.

ANOVA: AGE

Source of Variation	*SS*	*df*	*MS*	*F*	*P-value*	*F crit*	*η²*	*Effect size*
Between Groups	0.51271207	3	0.17090402	0.74809366	0.52372739	2.6196305	.004	Negligible
Within Groups	138.213889	605	0.22845271					
Total	138.726601	608						

ANOVA: GENDER

Source of Variation	*SS*	*df*	*MS*	*F*	*P-value*	*F crit*	*η²*	*Effect size*
Between Groups	0.00336247	2	0.00168123	0.00563101	0.99438487	3.01059046	.000	Negligible
Within Groups	180.931538	606	0.29856689					
Total	180.9349	608						

ANOVA: LANGUAGE PROFICIENCY PERCEIVED

Source of Variation	*SS*	*df*	*MS*	*F*	*P-value*	*F crit*	*η²*	*Effect size*
Between Groups	1.48537876	6	0.24756313	0.92648022	0.4752276	2.11362356	.009	Negligible
Within Groups	160.859346	602	0.26720822					
Total	162.344725	608						

Note: Author's calculations

Figure 2 - ANOVA results by Age, Gender and Language Proficiency Perceived

Note: Author's calculations

According to the table, there is a low use of AWE with a score of 2.48, which is lower than 3, and a moderate variability as the standard deviation of .88 shows. Adding to this conclusion, "Have you previously used automated feedback (AWE) systems in your English writing?" has the lowest score at 1.00, indicating this limited use.

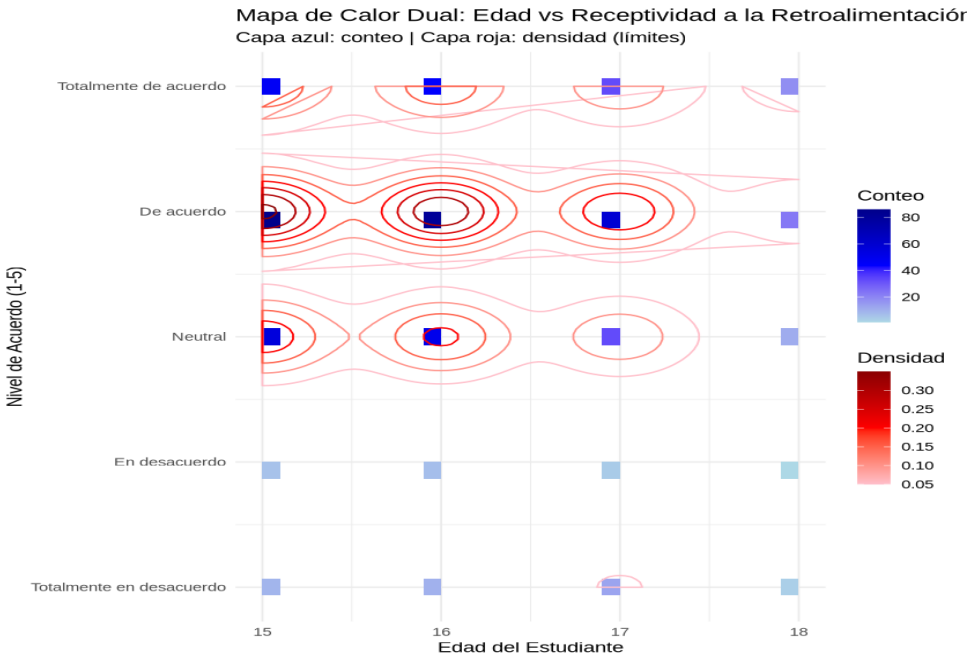

Figure 3 - Heatmap relation age vs feedback receptivity (1 to 5).

Note: Author's calculations

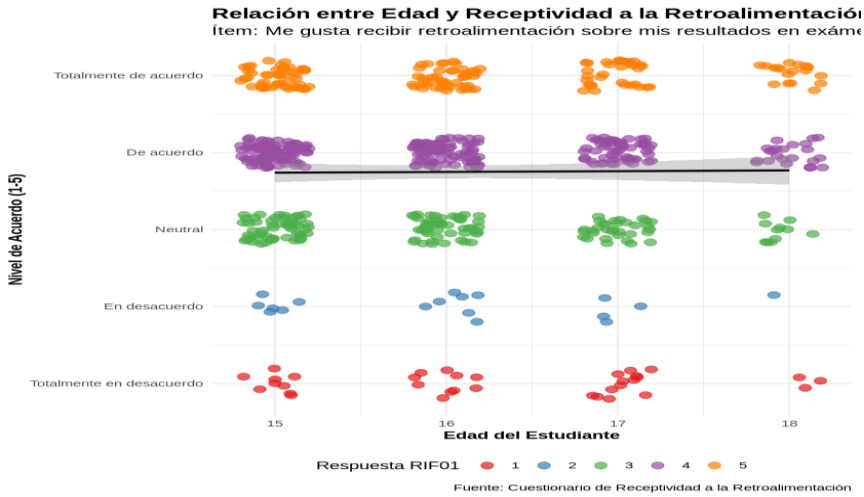

Figure 4 - Heatmap relation age vs feedback receptivity (1 to 5)
Note: Author's calculations

On the other hand, there is a positive perception of utility, along with positive expectations and attitudes, as evidenced by scores higher than three and moderate variability. In a closer look at items, we can see that questions about usefulness and confidence in automated feedback have moderate scores, such as "I think automated feedback can help me improve my writing", with 3.73.

Table 3 - Frequency and previous experience with AWE, perception of the utility of AWE, and expectations and attitudes about AWE

Dimention	Average	Standard deviation
Frequency of use	2.48	0.88
perception of utility	3.68	0.81
expectations, perceptions and attitudes	3.64	0.86
Note: Author's calculations		

This might indicate that there are certain situations in which students do not use the AWE, despite having a positive perception of its utility. This might lead to the necessity of showing students which AWE tools are available and how to use them effectively to maximize their learning benefits (Figure 5).

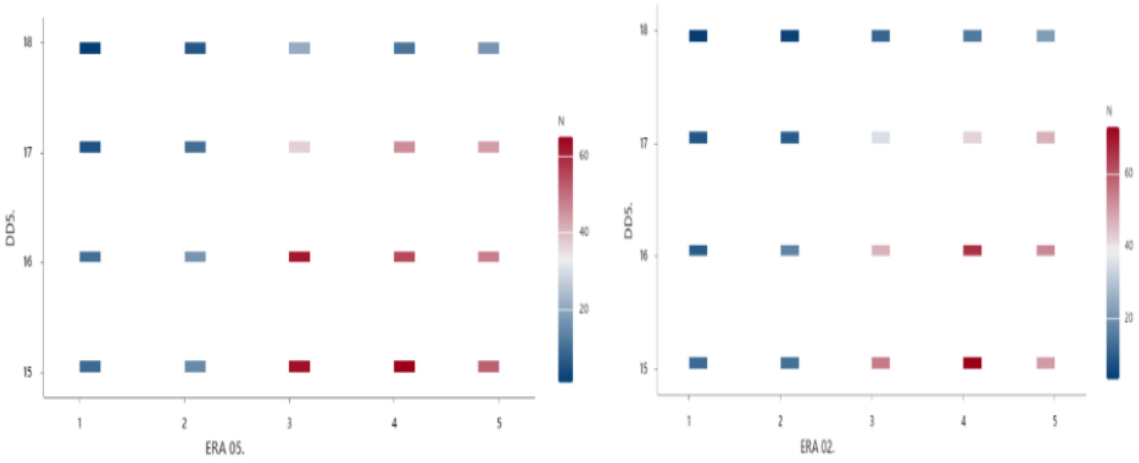

Figure 5 - Positive perception of feedback and use of AWE (ERA 05 vs ERA 02)
Note: Author's calculations

The positive perception and the openness to use it are confirmed by the qualitative data gathered in the three open-ended questions from the questionnaire and the questions about the tools they have used. The participants who already had an approach with intelligent tools to work on their texts in English mentioned having used proofreaders such as Word and Google, as well as the use of Chat GPT, Grammarly and Google Translate, showing that they are somewhat familiar with the AWE Tools. Also, in the three open-ended questions, the students expressed more commonly that they identify the AWE tools as helpful, something that saves time, gives easy corrections, and helps them to identify and correct their writing mistakes. Additionally, the students stated that they believed the teacher's support was necessary to learn how to use the AWE and understand the corrections made by it.

In the Sankey diagram and the word cloud (figure 5), we can see how the emerging themes are related to the benefits of the AWEs that the students identify, how they see it as a different way to learn and improve their abilities and a way to get an evaluation of their work. Both diagrams showed the frequency of key terms in the discourse. Among the codes with more groundedness, we find the codes related to the fact that AWE tools provide adequate and easy answers (50), help to identify and correct errors (50), help to improve skills and knowledge (58), are a different way of learning (44), and are a source of information (33).

In the negative aspects or barriers of Feedback by AWE tools, the categories that emerged are: the participants observe that they do not always understand their use; they consider that to get more out of them, they require the support of the teacher, either to learn how to use them or to understand the suggestions made by the tool. They also note that it is possible that the tools only provide them with answers and that there is less dedication on the part of the student. They also recognize that the tools may not be practical or reliable.

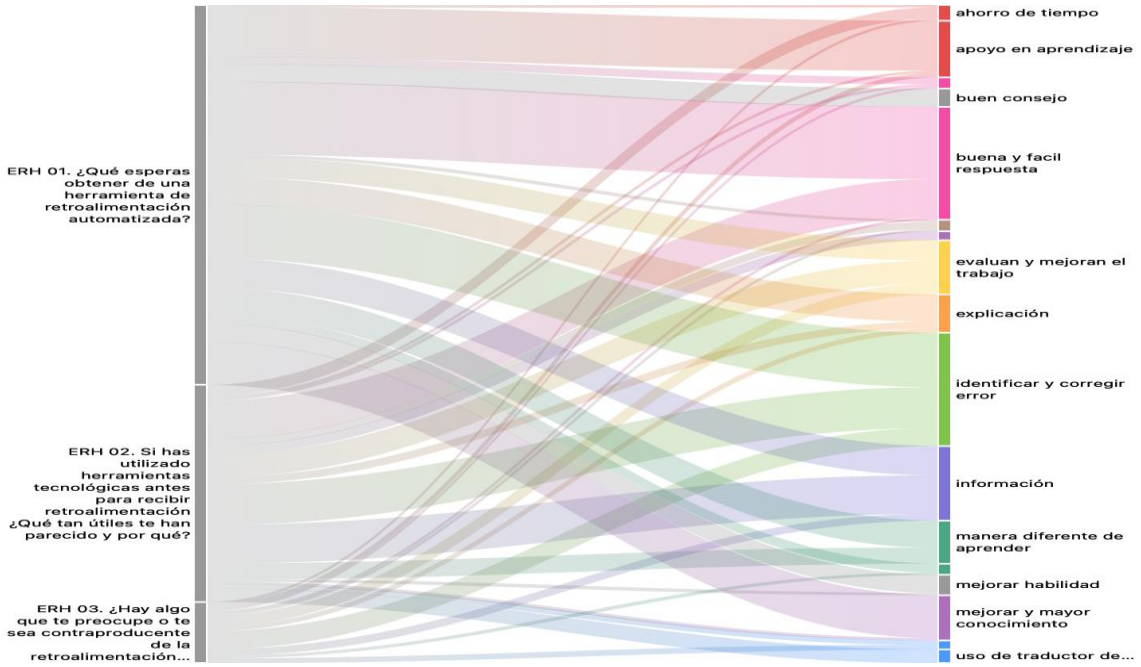

Figure 6 - Sankey diagram and the word cloud (in Spanish)

Note: Author's calculations

The usefulness that participants expressed about the use of feedback tools is centered on the speed of the result. However, they state that although it solves the problem at the time, they do not understand the error or learn from it. This might be linked to the concerns expressed by participants when using the tools. Such concerns range from fear of failing, not learning, unreliable tools, having errors, and getting used to using the tool to perform their activities instead of doing it themselves.

Student expectations regarding automated feedback can be summarized in three categories: (1) Usefulness, participants hope to improve aspects such as grammar while also seeking to understand errors to avoid repeating them; (2) Efficiency, participants look for quick, precise, and effective tools that provide correct information with explanations of errors; and (3) Constructive feedback, participants prefer productive, improvement-oriented feedback over mere criticism.

Table 4 - Thematic Analysis of Open-Ended Responses: Codes, Categories and Themes

Theme	***Category***	***Subcategory***	***Quote***	***Initial codes***
Positive expectations and perceptions	Usefulness	Error correction and identification	"It helps me to know my errors so next time I can do better" "To correct mistakes in my English homework"	Identifies errors, corrects errors, improves work, helps with how to do it.
		Information and response quality	"It helps me to reflect on my work; it is clear and fast" "It has easy and short explanations" "It is very useful because it helps me to give meaning to my sentences"	Good and easy answers, clear information, improves meaning and coherence
	Efficiency	Speed and accessibility	"I like fast and efficient feedback so I can improve my work in real time" "it saves time, and you can work in the moment"	Saves time, free access, always available, use at the moment.
	Constructive feedback	Learning and development	"I have used it to learn vocabulary and double-check my work" "It shows different ways to do my activities, to give me tips to improve and learn, and I hope to get better grades"	Support for learning, improve knowledge, improve skills, different ways of learning, explanation, advice, improves grades.
Concerns and perceive barriers	Concerns and risks	Passive use and tool dependency	"You get used to it, and you stop thinking by yourself"	Passive use, tool does all the work, not checking the answers, trust blindly, technology dependency.
		Distrust and skepticism	"Sometimes the answers are unclear or have another meaning"	Unreliable tools, not always useful, tools make mistakes.
		Difficulty of use	"Sometimes I don't understand anything" "It is very difficult to use, and it would take too much time to learn how to use it"	Difficulty understanding the tool, difficulty understanding the explanation, difficulty in how to use it.
Note: Participant responses were originally collected in Spanish. Quotations have been translated into English by the research team for reporting purposes. Minor spelling variations in original responses have been preserved or corrected for readability.				

The qualitative analysis revealed a consistent pattern of concerns and perceived barriers among participants, which can be synthesized into the themes of passive engagement, technological dependency, and a marked absence of expectations. As detailed in Table 5, some participants exhibited a passive stance toward the feedback process, either by expressing a lack of specific expectations or by anticipating that the automated tool would perform the entirety of the cognitive task, providing direct answers rather than developmental guidance. This sense of dependency is further reflected in responses characterized by a lack of substantive engagement,

where participants provided minimal or non-committal input, indicating a potential disconnect between the students' perceptions and the intended pedagogical purpose of automated feedback tools

The context of high schools and the type of high school where students are inserted is a space with classrooms with large numbers of students, from 40 to 60 students per group, where feedback is usually given in a general way in the exams. The input to their activities, such as projects, is by platform, receiving feedback at the same time as the grade and without the opportunity to correct their work and resubmit it. Likewise, the evaluation is not usually immediate, which can have an impact on behavioral engagement and, in general, on the poor behavioral response of students to feedback. On the other hand, recognizing the use of tools as a quick and accessible way to receive feedback and with a positive perception of it opens the opportunity for students to be exposed to structured activities with such tools and teacher guidance. The AWE becomes an option for the student to receive timely feedback on their work and improve it before final delivery. They can also be a tool for different learning strategies inside and outside the classroom. This is reflected not only in the qualitative data but also in questions related to the clarity and effectiveness of feedback, which have lower scores, such as "Feedback on tests and exercises is not always clear and effective," with a score of 3.40.

The results indicate that while participants exhibit moderate to high receptivity toward receiving feedback, this interest does not consistently translate into proactive engagement. The highest average score (M = 4.20) was recorded for the statement, "I am interested in knowing what I did wrong on a test or task completed," highlighting a strong diagnostic desire for detailed feedback. In contrast, overall behavioral engagement—referring to the actual actions taken after receiving feedback—yielded a significantly lower mean (M = 3.48). This discrepancy may stem from a systemic lack of time and dedicated pedagogical spaces to process and act upon the information received. As Mayordomo et al. suggest, the integration of resubmission opportunities is essential to foster meaningful engagement with feedback.

The radar/spider plot graphic shows a global view of the participants' receptivity to feedback and AWE perceptions. To summarize the main results and findings, we are able to see the low frequency of use of AWE tools from the students, the positive attitudes towards them and the receptivity to feedback; also, we can see the stronger cognitive engagement of the students in comparison with lower behavioral engagement. There is an opportunity to improve the clarity and effectiveness of technology tools, as well as to increase their use and acceptance among students, thereby increasing behavioral engagement and global feedback receptivity (Figure 7).

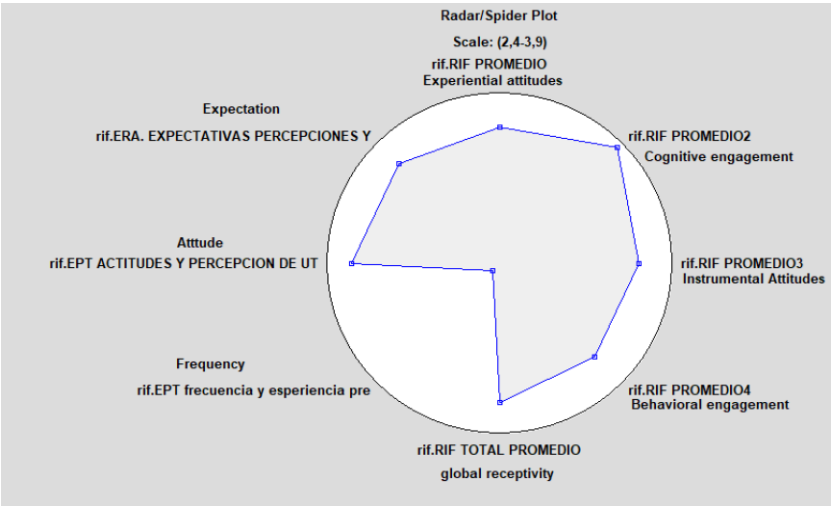

Figure 7 - Radar/Spider graphic

Note: Author's calculations

Furthermore, the comparatively low frequency of AWE use (M = 2.48) stands in stark contrast to the high overall receptivity scores (M = 3.59). This gap suggests a persistent preference for personalized, human-mediated feedback, a trend consistent with findings in similar EFL contexts. Although students maintain positive perceptions of automated tools, their actual integration remains marginal; notably, the lowest score (M = 1.00) corresponds to previous experience with AWE systems, indicating that these tools are not yet an established component of their learning practices.

Ultimately, these findings underscore that receptivity is a malleable construct that can be developed. To bridge the gap between receptivity and action, it is necessary to bolster students' feedback literacy. By implementing classroom strategies that explicitly teach how to navigate and utilize AWE tools, educators can transform automated feedback from a passive resource into an active driver of writing improvement.

Conclusions

Results of the data analysis show that students recognize and perceive the AWE tools as valuable tools to improve their writing in English and receive timely feedback, but there is a low frequency of use. Overall, the qualitative thematic analysis identified two overarching themes: positive expectations and perceptions (encompassing usefulness, efficiency, and preference for constructive feedback) and concerns and perceived barriers (including passive use, tool distrust, and difficulty of use). These findings confirm that students value feedback and recognize AWE tools as helpful, while also highlighting the need for structured teacher guidance These results concur with about the possible positive effect of this kind of feedback and the need to provide feedback training to the students.

On the other hand, according to the thematic analysis of the qualitative data, students expressed concern about the reliability of AWE tools and that they might not understand the corrections suggested by these tools or do not reflect on them. So, they expressed skepticism about the ability of AWE tools to provide such personalized feedback, though they acknowledged the potential benefits of these tools if improved. These perceptions support the need to implement a strategy to promote students' feedback literacy.

Ultimately, some students reported requiring teacher guidance to use these tools more effectively. This finding aligns with previous research that highlights the teacher's crucial role in technology-enhanced learning environments. It suggests that for tools like Automated Writing Evaluation (AWE) to serve as effective providers of personalized feedback, they must be integrated within a pedagogical strategy directed by the teacher, as proposed by.

This study was conducted as an exploratory first stage to assess the feasibility of integrating AWE tools into classroom practice and to develop strategies to assist in providing students with feedback considering the context of the high schools in the population where the study was conducted, where large groups and the design of the programs make it difficult for the student to receive personalized feedback from the teacher, and the opportunity to resubmit, the use of AWE tools permits the students to revise their work before the submission of it, according other authors the importance of feedback before the final submission increase the engagement of students. The study's results confirm the students' receptivity and desire to obtain feedback as support for their learning, as well as their positive perception and openness to receiving and using feedback from tools.

Finally, with the data collected, we can conclude that although students recognize the usefulness of the tools, their frequency of use is low (M = 2.48), a pattern consistent with the barriers identified in the thematic analysis: difficulty of use, concerns about tool reliability, and the risk of passive dependency (Table 5), these data support the importance of feedback literacy from the teacher and the student. These results confirm and guide the following steps in generating strategies for utilizing AWE tools in various activities under teacher guidance, and thus, in this second stage, confirm whether this activity promotes students' efficient use of AWE. Additionally, the findings contribute to understanding and exploring an underrepresented population, specifically high school students in Latin America, and emphasize the need for further research on feedback receptivity in diverse educational contexts, particularly among this population.

The primary limitation of this study relates to its sample distribution. Although the overall sample size was substantial, the proficiency-level groups were unbalanced, with an underrepresentation of students at higher levels. This skew likely reflects the natural concentration of high school students in basic proficiency tiers. Consequently, comparisons between categories should be interpreted with caution, as the statistical power may be limited for the smaller, high-proficiency groups. Future research could address this by employing a stratified sampling method to ensure a more evenly distributed sample. Also, applying statistical models specifically designed to handle unbalanced data could provide more robust comparisons. Additionally, the cross-sectional design of this study prevents causal inferences about the relationship between individual factors and feedback receptivity. Furthermore, the qualitative data were gathered through open-ended questionnaire items rather than in-depth interviews, which limits the depth of the insights obtained. Future research could employ longitudinal designs and richer qualitative methods to further explore these dimensions.

REFERENCRS

1 Dabboub A.E. The effectiveness of comprehensive corrective feedback-direct and indirect-on EFL learners' language accuracy, structural complexity and lexical diversity: Doctoral dissertation. - 2019. –P. 17–37.

2 Bitchener J., Storch N. Written corrective feedback for L2 development. Buffalo: Multilingual Matters, - 2016. – P. 25-28.

3 Ellis R. A Framework for Investigating Oral and Written Corrective Feedback // Stud Second Lang Acquis. - 2010. –T. 32, № 2. –P. 335–349.

4 Carless D., Winstone N. Teacher feedback literacy and its interplay with student feedback literacy // Teaching in Higher Education. Routledge, - 2023. T. 28, № 1. – P. 150–163.

5 Chong S.W. Reconsidering student feedback literacy from an ecological perspective // Assess Eval High Educ. Routledge, - 2021. – T. 46, № 1. –P. 92–104.

6 Winstone N.E. и др. Supporting Learners' Agentic Engagement with Feedback: A Systematic Review and a Taxonomy of Recipience Processes // Educational Psychologist. Routledge, - 2017. T. 52, № 1. – P. 17–37.

7 Lv X., Ren W., Xie Y. The Effects of Online Feedback on ESL/EFL Writing: A Meta-Analysis // Asia-Pacific Education Researcher. Springer, - 2021. –T. 30. –№ 6. –P. 643–653.

8 Wahyuni S. The Effect of Different Feedback on Writing Quality of College Students with Different Cognitive Styles // Dinamika Ilmu. UINSI Samarinda, - 2017. – P. 39–58.

9 Bitchener J., Young S., Cameron D. The effect of different types of corrective feedback on ESL student writing // J Second Lang Writ. - 2005. –T. 14, № 3. –P. 191–205.

10 Zeevy-Solovey O. Comparing peer, ChatGPT, and teacher corrective feedback in EFL writing: Students' perceptions and preferences // Technology in Language Teaching & Learning. Castledown Publishers. - 2024. –T. 6, № 3. –P. 1–23.

11 Roach S.J. Feedback in context: a case study of students' perceptions of the role, value, and use of instructor feedback in a college writing course: Doctoral dissertation thesis. Dekalb: Northern Illinois University. - 2023. №8. – P. 17–30.

12 Van der Kleij F.M., Lipnevich A.A. Student perceptions of assessment feedback: a critical scoping review and call for research // Educational Assessment, Evaluation and Accountability. Springer Science and Business Media B.V., - 2021. – T. 33, № 2. – P. 345–373.

13 Kluger A.N., Denisi A. The Effects of Feedback Interventions on Performance: A Historical Review, a Meta-Analysis, and a Preliminary Feedback Intervention Theory // Psychological Bulletin. - 1996–. T. 9, № 2. – P. 254–284.

14 Panadero E., Lipnevich A.A. A review of feedback models and typologies: Towards an integrative model of feedback elements // Educational Research Review. Elsevier Ltd, - 2022. –T. 35. –P. 254–284.

15 Lipnevich A.A., Berg D.A.G., Smith J.K. Toward a model of students' response to feedback // Handbook of Human and Social Conditions in Assessment / под ред. Brown G.T.L., Harris L.R. New York: Routledge, - 2016. – P. 196–185.

16 Carless D., Boud D. The development of student feedback literacy: enabling uptake of feedback // Assess Eval High Educ. Routledge, - 2018. –T. 43, № 8. – P. 1315–1325.

17 Lipnevich A.A., Lopera-Oquendo C. Receptivity to Instructional Feedback: A Validation Study in the Secondary School Context in Singapore // European Journal of Psychological Assessment. Hogrefe Publishing GmbH, - 2024. T. 40, № 1. –P. 22–32.

18 Lipnevich A.A. и др. Development of a measure of receptivity to instructional feedback and examination of its links to personality // Pers Individ Dif. Elsevier Ltd, - 2021. –169 p.

19 Lipnevich A.A., Smith J.K. Student – Feedback Interaction Model: Revised // Studies in Educational Evaluation. Elsevier Ltd, - 2022. – №75. – 25 p.

20 Luca Bahr J. и др. Receptivity to Instructional Computer-Based Feedback (RIF): A Multistudy Validation of a German RIF Scale // European Journal of Psychological Assessment. Hogrefe Publishing GmbH, - 2024. №42, № 2. P.167-178.

21 Godwin-Jones R. Partnering with AI: Intelligent writing assistance and instructed language learning // Language Learning & Technology. - 2022. –№ 2. – 26 p

22 Fu H., Liu X. EFL Learner Engagement in Automatic Written Evaluation // Front Psychol. Frontiers Media S.A. - 2022. T. 13-p

23 Wang J., Ke X. Integrating Machine Translation Into EFL Writing Instruction: Process, Product and Perception // Journal of Language Teaching and Research. Academy Publication, 2022. –T. 13, № 1. –P. 125–137.

24 Shang H.F. Exploring online peer feedback and automated corrective feedback on EFL writing performance // Interactive Learning Environments. Routledge, - 2022. – T. 30, № 1. –P. 4–16.

25 Sisquiarco A., Sánchez Rojas S., Abad J.V. Influence of Strategies-Based Feedback in Students' Oral Performance // HOW. Asociacion Colombiana de Profesores de Ingles - ASOCOPI, - 2018. –T. 25. –№ 1. – P. 93–113.

26 Geng J., Razali A.B. Effectiveness of the Automated Writing Evaluation Program on Improving Undergraduates' Writing Performance // English Language Teaching. Canadian Center of Science and Education, - 2022. T. 15, № 7. 49 p.

27 Mayordomo R.M. и др. Perception of online feedback and its impact on cognitive and emotional engagement with feedback // Educ Inf Technol (Dordr). Springer. - 2022. T. 27, № 6. P. 7947–7971.

28 Lipnevich A.A., Lopera-Oquendo C. Receptivity to Instructional Feedback: Technical Manual. - 2023. –№ 4. –P. 794–797.

29 Nguyen H., Xiong W., Litman D. Iterative Design and Classroom Evaluation of Automated Formative Feedback for Improving Peer Feedback Localization // Int J Artif Intell Educ. Springer New York LLC, - 2017. –27, № 3. – P. 582–622.

30 Creswell J. W., Plano Clark V. L. Designing and Conducting Mixed Methods Research. 3rd ed. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications. - 2017. –496 p.

31 Braun V., Clarke V. Using thematic analysis in psychology // Qualitative Research in Psychology. - 2006. Vol. 3, no. 2. P. 77–101.

32 Corbin J., Strauss A. Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory. 4th ed. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications. - 2014. –456 p.

33 McDonald N., Schoenebeck S., Forte A. Reliability and Inter-rater Reliability in Qualitative Research // Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction. - 2019. Vol. 3, no. CSCW. – P. 1–20.

ВОСПРИИМЧИВОСТЬ СТАРШЕКЛАССНИКОВ К ОБРАТНОЙ СВЯЗИ И ВОСПРИЯТИЕ АВТОМАТИЗИРОВАННЫХ ИНСТРУМЕНТОВ ОЦЕНКИ ПИСЬМЕННЫХ РАБОТ В ЛАТИНСКОЙ АМЕРИКЕ

Аннотация

В данном исследовании изучается восприимчивость старшеклассников в Латинской Америке к обратной связи, особенно в контексте изучения английского языка как иностранного. Цель статьи заключается в исследовании восприимчивости старшеклассников Латинской Америки к обратной связи при изучении английского языка как иностранного, включая оценку их отношения к автоматизированным инструментам проверки письменных работ (AWE). Исследуется, как учащиеся воспринимают обратную связь и реагируют на нее, с акцентом на использовании автоматизированных инструментов оценки письменных работ (AWE). Исследование восполняет пробелы в литературе, изучая группу населения, которая в значительной степени оставалась без внимания — старшеклассников в Латинской Америке — и анализируя восприятие учащимися инструментов AWE и их восприимчивость к обратной связи. В исследовании используется смешанный подход, сочетающий количественные данные из анкет и качественные данные из трех открытых вопросов анкеты. Ключевые результаты показывают, что учащиеся восприимчивы к обратной связи, но не проявляют к ней активного участия на поведенческом уровне. Хотя они положительно относятся к инструментам AWE и положительно их воспринимают, их использование происходит редко. Учащиеся в целом предпочитают персонализированную обратную связь от учителей автоматизированным инструментам, хотя существует потенциал для повышения эффективности и принятия инструментов AWE. Исследование не выявило статистически значимых различий в восприимчивости к обратной связи в зависимости от возраста, пола или уровня владения языком, при этом размеры эффекта были незначительными во всех сравнениях.

Ключевые слова: восприимчивость к обратной связи, автоматизированная оценка письменных работ, английский как иностранный язык, механизмы обратной связи, развитие навыков письма

ЛАТЫН АМЕРИКАСЫНДАҒЫ ЖОҒАРЫ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АВТОМАТТАНДЫРЫЛҒАН ЖАЗУДЫ БАҒАЛАУ ҚҰРАЛДАРЫН ҚАБЫЛДАУЫ ЖӘНЕ ПІКІРЛЕРДІ ҚАБЫЛДАУЫ

Аннотация

Зерттеу Латын Америкасындағы орта мектеп оқушыларының кері байланысқа бейімділігін, әсіресе ағылшын тілін шет тілі ретінде үйрену контекстінде зерттейді. Мақаланың мақсаты: Латын Америкасы орта мектеп оқушыларының ағылшын тілін шет тілі ретінде үйрену кезінде кері байланысқа бейімділігін зерттеу, соның ішінде олардың жазбаша жұмысты тексерудің автоматтандырылған құралдарына (AWE)қатынасын бағалау. Ол автоматтандырылған жазуды бағалау (AWE) құралдарын пайдалануға назар аудара отырып, оқушылардың кері байланысты қалай қабылдайтынын және жауап беретінін зерттейді. Зерттеу негізінен назардан тыс қалған халықты (Латын Америкасындағы орта мектеп оқушылары) және оқушылардың AWE құралдарын қабылдауын және олардың кері байланысты қабылдауын талдау арқылы әдебиеттегі олқылықтарды қарастырады. Зерттеу сауалнамалардағы сандық деректер мен үш ашық сауалнама сұрақтарының сапалық деректерін біріктіретін аралас әдісті қолданады. Негізгі қорытындылар студенттердің кері байланысты қабылдайтынын, бірақ онымен мінез-құлық жағынан белсенді түрде араласпайтынын көрсетеді. Олар AWE құралдарына оң көзқараспен және оларды қабылдайтынымен, оларды пайдалану сирек кездеседі. Студенттер, әдетте, автоматтандырылған құралдарға қарағанда мұғалімдердің жекелендірілген кері байланысын жақсы көреді, дегенмен AWE құралдарының тиімділігін арттыру және қабылдау мүмкіндігі бар. Зерттеу жасына, жынысына немесе тілді меңгеруіне негізделген кері байланысты қабылдауда статистикалық маңызды айырмашылықтарды таппады, барлық салыстыруларда әсер мөлшері аз.

Негізгі сөздер: кері байланысты қабылдау, жазуды автоматтандырылған бағалау, ағылшын тілі шет тілі ретінде, кері байланыс механизмдері, жазу дағдыларын дамыту

REFERENCRS

1 Dabboub A.E. The effectiveness of comprehensive corrective feedback-direct and indirect-on EFL learners' language accuracy, structural complexity and lexical diversity: Doctoral dissertation. - 2019. P. 17–37. [in English]

2 Bitchener J., Storch N. Written corrective feedback for L2 development. Buffalo: Multilingual Matters, - 2016. P. 25-28. [in English]

3 Ellis R. A Framework for Investigating Oral and Written Corrective Feedback // Stud Second Lang Acquis. - 2010. Т. 32, № 2. P. 335–349. [in English]

4 Carless D., Winstone N. Teacher feedback literacy and its interplay with student feedback literacy // Teaching in Higher Education. Routledge, - 2023. Т. 28, № 1. P. 150–163. [in English]

5 Chong S.W. Reconsidering student feedback literacy from an ecological perspective // Assess Eval High Educ. Routledge, - 2021. Т. 46, № 1. P. 92–104. [in English]

6 Winstone N.E. и др. Supporting Learners' Agentic Engagement with Feedback: A Systematic Review and a Taxonomy of Recipience Processes // Educational Psychologist. Routledge, - 2017. Т. 52, № 1. P. 17–37. [in English]

7 Lv X., Ren W., Xie Y. The Effects of Online Feedback on ESL/EFL Writing: A Meta-Analysis // Asia-Pacific Education Researcher. Springer, - 2021. Т. 30, № 6. P. 643–653. [in English]

8 Wahyuni S. The Effect of Different Feedback on Writing Quality of College Students with Different Cognitive Styles // Dinamika Ilmu. UINSI Samarinda, - 2017. P. 39–58. [in English]

9 Bitchener J., Young S., Cameron D. The effect of different types of corrective feedback on ESL student writing // J Second Lang Writ. - 2005. Т. 14, № 3. P. 191–205. [in English]

10 Zeevy-Solovey O. Comparing peer, ChatGPT, and teacher corrective feedback in EFL writing: Students' perceptions and preferences // Technology in Language Teaching & Learning. Castledown Publishers. - 2024. Т. 6, № 3. P. 1–23. [in English]

11 Roach S.J. Feedback in context: a case study of students' perceptions of the role, value, and use of instructor feedback in a college writing course: Doctoral dissertation thesis. Dekalb: Northern Illinois University. - 2023. №8. P. 17–30. [in English]

12 Van der Kleij F.M., Lipnevich A.A. Student perceptions of assessment feedback: a critical scoping review and call for research // Educational Assessment, Evaluation and Accountability. Springer Science and Business Media B.V., - 2021. Т. 33, № 2. P. 345–373. [in English]

13 Kluger A.N., Denisi A. The Effects of Feedback Interventions on Performance: A Historical Review, a Meta-Analysis, and a Preliminary Feedback Intervention Theory // Psychological Bulletin. - 1996. Т. 9, № 2. P. 254–284. [in English]

14 Panadero E., Lipnevich A.A. A review of feedback models and typologies: Towards an integrative model of feedback elements // Educational Research Review. Elsevier Ltd, - 2022. Т. 35. P. 254–284. [in English]

15 Lipnevich A.A., Berg D.A.G., Smith J.K. Toward a model of students' response to feedback // Handbook of Human and Social Conditions in Assessment / под ред. Brown G.T.L., Harris L.R. New York: Routledge, - 2016. P. 196–185. [in English]

High school students' receptivity to feedback and perceptions of automated writing evaluation tools in Latin America

16 Carless D., Boud D. The development of student feedback literacy: enabling uptake of feedback // Assess Eval High Educ. Routledge, - 2018. T. 43, № 8. P. 1315–1325. [in English]

17 Lipnevich A.A., Lopera-Oquendo C. Receptivity to Instructional Feedback: A Validation Study in the Secondary School Context in Singapore // European Journal of Psychological Assessment. Hogrefe Publishing GmbH, - 2024. T. 40, № 1. P. 22–32. [in English]

18 Lipnevich A.A. и др. Development of a measure of receptivity to instructional feedback and examination of its links to personality // Pers Individ Dif. Elsevier Ltd, - 2021. T. 169 p. [in English]

19 Lipnevich A.A., Smith J.K. Student – Feedback Interaction Model: Revised // Studies in Educational Evaluation. Elsevier Ltd, - 2022. №75. 25 p. [in English]

20 Luca Bahr J. и др. Receptivity to Instructional Computer-Based Feedback (RIF): A Multistudy Validation of a German RIF Scale // European Journal of Psychological Assessment. Hogrefe Publishing GmbH, - 2024. №42, № 2. P.167-178. [in English]

21 Godwin-Jones R. Partnering with AI: Intelligent writing assistance and instructed language learning // Language Learning & Technology. - 2022. № 2. 26p. [in English]

22 Fu H., Liu X. EFL Learner Engagement in Automatic Written Evaluation // Front Psychol. Frontiers Media S.A. - 2022. 13 p. [in English]

23 Wang J., Ke X. Integrating Machine Translation Into EFL Writing Instruction: Process, Product and Perception // Journal of Language Teaching and Research. Academy Publication, 2022. T. 13, № 1. P. 125–137. [in English]

24 Shang H.F. Exploring online peer feedback and automated corrective feedback on EFL writing performance // Interactive Learning Environments. Routledge, - 2022. T. 30, № 1. P. 4–16. [in English]

25 Sisquiarco A., Sánchez Rojas S., Abad J.V. Influence of Strategies-Based Feedback in Students' Oral Performance // HOW. Asociacion Colombiana de Profesores de Ingles - ASOCOPI, - 2018. T. 25, № 1. P. 93–113. [in English]

26 Geng J., Razali A.B. Effectiveness of the Automated Writing Evaluation Program on Improving Undergraduates' Writing Performance // English Language Teaching. Canadian Center of Science and Education, - 2022. T. 15, № 7. 49 p. [in English]

27 Mayordomo R.M. и др. Perception of online feedback and its impact on cognitive and emotional engagement with feedback // Educ Inf Technol (Dordr). Springer. - 2022. T. 27, № 6. P. 7947–7971. [in English]

28 Lipnevich A.A., Lopera-Oquendo C. Receptivity to Instructional Feedback: Technical Manual. - 2023. № 4. P. 794–797. [in English]

29 Nguyen H., Xiong W., Litman D. Iterative Design and Classroom Evaluation of Automated Formative Feedback for Improving Peer Feedback Localization // Int J Artif Intell Educ. Springer New York LLC, - 2017. T. 27, № 3. P. 582–622. [in English]

30 Creswell J. W., Plano Clark V. L. Designing and Conducting Mixed Methods Research. 3rd ed. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications. - 2017. 496 p. [in English]

31 Braun V., Clarke V. Using thematic analysis in psychology // Qualitative Research in Psychology. - 2006. Vol. 3, no. 2. P. 77–101. [in English]

32 Corbin J., Strauss A. Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory. 4th ed. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications. - 2014. - 456 p. [in English]

33 McDonald N., Schoenebeck S., Forte A. Reliability and Inter-rater Reliability in Qualitative Research // Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction. - 2019. Vol. 3, no. CSCW. P. 1–20. [in English]

Information about authors:

Laura Elisa Burgos Mora - **corresponding autho**r, PhD, University of Guadalajara, Guadalajara, Jalisco, 45130, Mexico

E-mail: laura.burgos@academicos.udg.mx

ORCID: https://orcid.org: 0000-0002-5915-5977

Luis Gerardo Valle Cervantes - PhD, University of Guadalajara, Guadalajara, Jalisco, 45130, Mexico

E-mail: gerardo.valle@academico.udg.mx

ORCID: https://orcid.org:0000-0001-6642-4381

Sue Alicia Muñoz- M.Ed., University of Guadalajara, Guadalajara, Jalisco, 45130, Mexico

E-mail: sue.munoz8383@academicos.udg.mx

ORCID: https://orcid.org:0009-0004-5905-2558

Информация об авторах:

Лаура Элиза Бургос Мора - **основной автор**, PhD, Университет Гвадалахары, Гвадалахара, Халиско, 45130, Мексика

E-mail: laura.burgos@academicos.udg.mx

ORCID: https://orcid.org: 0000-0002-5 915-5977

Луис Жерардо Валле Сервантес - PhD, Университет Гвадалахары, Гвадалахара, Халиско, 45130, Мексика

E-mail: gerardo.valle@academico.udg.mx

ORCID: https://orcid.org:0000-0001-6642-4381
Сью Алисия Муньоз - М.Э.д., Университет Гвадалахары, Гвадалахара, Халиско, 45130, Мексика
E-mail: sue.munoz8383@academicos.udg.mx
ORCID: https://orcid.org:0009-0004-5905-2558

Авторлар туралы ақпарат:
Лаура Элиза Бургос Мора - **негізгі автор,** PhD, Гвадалахара университеті, Гвадалахара, Халиско, 45130, Мексика
E-mail: laura.burgos@academicos.udg.mx
ORCID: https://orcid.org: 0000-0002-5915-5977
Луис Жерардо Валле Сервантес - PhD, Гвадалахара университеті, Гвадалахара, Халиско, 45130, Мексика
E-mail: gerardo.valle@academico.udg.mx
ORCID: https://orcid.org:0000-0001-6642-4381
Сью Алисия Муньоз - М.Э.д., Гвадалахара университеті, Гвадалахара, Халиско, 45130, Мексика
E-mail: sue.munoz8383@academicos.udg.mx
ORCID: https://orcid.org:0009-0004-5905-2558

ҒТАМР 14.25.07 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.11**
ӘОЖ 37.022

Т.О.Орынбасар[1]*, А.Б.Амирбекова[2]

[1]Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
120014,Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы
[2]А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
050010, Алматы қ. Қазақстан Республикасы
e-mail: t_orynbasar@mail.ru

КӨРКЕМ МӘТІНДІ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУДА ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Аңдатпа

Мақалада көркем мәтінді стилистикалық талдауда жаңа технологияларды қолданудың тиімділігі қарастырылады. Зерттеудің басты мақсаты – Ш.Айтматовтың «Алғашқы ұстаз» повесі мысалында оқушылардың көркем мәтінді стилистикалық талдау деңгейін арттыру және олардың кейіпкер сезімін түсіну қабілетін, яғни эмпатиясын дамыту. Жұмыстың өзектілігі қазіргі цифрлық заманда көркем мәтінді стилистикалық талдау арқылы оқушының қызығушылығына сай жаңаша форматта ұсыну қажеттілігінен туындап отыр. Көркем мәтінді жай ғана мазмұндап бермей, оны тілдік және мағыналық тұрғыдан терең зерделеуге назар аударылды. Зерттеу барысында Қызылорда қаласындағы орта мектептің 10-сынып оқушыларының (барлығы 60 бала) қатысуымен арнайы эксперимент жүргізілді. Эксперименттік жұмыс барысындағы сабақтарда оқушыларға WhatsApp желісінде кейіпкерлер атынан хат жазысу, жасанды интеллект көмегімен сюжеттік комикстер құрастыру және бейнелерді дыбыстау сияқты тапсырмалар берілді. Бұл әдістемелер цифрлық форматтардың көмегімен көркем шығарманы стилистикалық талдауға, оның мәнін тереңірек ұғынуға жағдай жасады. Зерттеу нәтижелері IBM SPSS Statistics бағдарламасында Вилкоксон тесті арқылы өңделді. Статистикалық талдау нәтижесі көрсеткендей, ұсынылған әдістеме оқушылардың көркем мәтінді стилистикалық талдау, түсіну және оған өзіндік баға беру дағдыларын өте жоғары деңгейде ($p < 0,001$) жақсартқан. Жұмыстың қорытындысы ретінде көркем мәтінді стилистикалық талдауда цифрлық технологияны қолданудың оқушы тұлғасын дамытудағы маңызы дәлелденді.

Негізгі сөздер: көркем мәтін, стилистикалық талдау, цифрлық технологиялар, оқушы эмпатиясы, SPSS талдауы.

Кіріспе

Қазіргі білім беру жүйесіндегі басты міндеттердің бірі – білім алушылардың функционалдық сауаттылығын арттырып, оларды ақпаратты тек қабылдаушы емес, сол ақпаратты сыни тұрғыдан өңдей алатын шығармашыл тұлға ретінде қалыптастыру. Көркем шығарманы түсініп оқуға бейімдеу әрі дағдыландыру қазақ тілі мен әдебиеті сабағында қатар жүргізілуі арқылы жүзеге асқанда едәуір оңтайлы нәтиже болады. Сондықтан қазақ тілі сабағында көркем мәтінді стилистикалық талдау тәжірибесін жаңа әдістер арқылы жетілдіру нәтижесінде оқушының ақиқат дүниені тану, сыни ойлау, өз ойын мазмұнды жеткізу қабілеттеріне қол жеткізе аламыз. Осы тұрғыдан, көркем мәтінге стилистикалық талдау шығарманың тақырыбын, идеясын, жазушы қолданған көркемдік-бейнелеу құралдарын танып қоюмен шектелмейді. Жазушының аялық білімін, ол өмір сүрген заманның тарихын тану, жазушы танымындағы идиоэтникалық, саяси, рухани, мәдени, заманауи құндылықтарды оқушы анықтай алатындай талдау түрлері ұсынылу қажет. Сондықтан көркем мәтінге стилистикалық талдау когнитивтік (танымдық) бағытта құрастырылғаны дұрыс. Біз ұсынатын көркем мәтіннің когнитивті-стилистикалық талдау үлгісі мынадай:

1. Тілдік стилометрия. Стилометрия (стильөлшем) – қаламгердің шығармасындағы жиі қолданылатын сөздерді айқындайтын жазушының синтаксистік стилі, яғни құрмалас, аралас сөйлемдермен жаза ма, әлде қысқа жай сөйлемдермен жаза ма деген ерекшеліктерді анықтайтын, көркем мәтіндегі окказионал қолданыстарды танытатын, көркемдік-бейнелеу құралдарын көрсететін дәстүрлі лингвостилистикалық талдау. Бұл талдау түрі арқылы оқушы көркем шығарманың оқуға жеңіл не ауыр екенін байқайды, өзіне түсініксіз сөздердің көп немесе мәтін толық түсінікті болғанына баға береді, тілдік қоры кеңейеді.

2. Танымдық стилометрия. Автордың ойлау стратегиясы мен оқушының көркем мәтіннен түйген ойының сәйкестігі немесе сәйкес келмеуін, көркем мәтіннен танылған күрделі ұғымдарды (концептілерді) тани білуі, ақиқат дүниені танытуда қолданған автордың фреймдік, гештальттық, эмоционалдық, концептуалдық, пәлсапалық, т.б. түсініктерін ұғына білу. Бұл талдау нәтижесінде оқушы шығарманың идеялық тақырыбын өзі түсінуге үйренеді, шығармадағы мәні бар оқиғаларды өмірлік тәжірибе ретінде адами құндылыққа айналдырады, оқушының аялық білімі кеңейеді.

3. Функционалды (жұмсалым) стилометрия. Оқушының көркем мәтіннен қабылдаған тілдік және танымдық білімдерінің өмірлік тәжірибесінде жұмсалуы деңгейін арттыруға бағытталады. Блендинг жүйесі бойынша, оқушы шығармада қолданылған көркемдік құралдарды күнделікті сөйленісінде еркін жұмсауға бейімделуі, шығарма оқиғаларын өз тәжірибесінде мысалға келтіре білуі, көркем мәтінде қолданылған метафоралардың үлгісімен өз ойтанымын бейнелі жеткізуге бағытталуы, жазушының нақыл сөздерін жаттап, өзінің тілдік қолданысында жұмсай білу дағдысы қалыптасады. Блендинг – бұл екі дүниенің тоғысуынан қалыптасқан ойдың жемісі. Ағылшын тілінде блендинг концептуалды метафоралардың жасалу тәжірибесінде жиі кездеседі. Ал көркем мәтін стилистикасын талдау тәжірибесінде көркем шығармадағы құндылықтардың шынайы ақиқат дүниеде тіріленуі, қайта жүзеге асуы, жалғасуы болып саналады. Қысқаша талдау үлгісімен түсіндірейік. Мәселен, тілдік стилометрия бойынша оқушыға түсініксіз сөздерді табуды тапсырса да болады. Бұл – ең қарапайым тапсырма түрі. Оқушы Ш.Айтматовтың «Алғашқы ұстаз» повесіндегі «қан тамырында жүрген елес», «жалаңаш төбе», «күмістенген өзен», т.б. тіркестеріне түсінбеді делік. Осы бейнелі қолданыстарды түсіндіруде танымдық стилометрия тәсілдері қолданылады. *«Қан тамырында жүрген елес»* фразасын түсіндіру үшін анатомиялық, психологиялық білімдер қатынасады. Яғни қантамыр адамның жүйке жүйесімен сырттан қабылданған ақпараттарын миға, жүрекке тасымалдаушы дәнекер екенін, елес сол қантамырмен келген (сезім мүшелері арқылы танылған: көзбен көрген, денемен сезген (тактильді)) ақпараттардың мида қайта жаңғыруы деп түсіндіру – жаңа лингвостилистикалық талдау үлгісі. *«Жалаңаш төбе»* - ұлттық таным. Түркі мәдениетінде жазық, тақыр, шөлейтті дала - жалаңаш дене ретінде ассоциацияланады. *«Күмістенген өзен»* - еуропалық түсінік, «серебряная» қолданысы еуропа мәдениетінде мөлдір, мінсіз таза ұғымымен стереотиптеледі. Ш.Айтматов мөлдір таза өзенді еуропалық стереотиппен бейнелегенін түсіндіруге болады. Енді функционалдық стилометрияға мысал келтірсек: *«Оқудан тараған жазғы мезгілде, біз, бір топ бала, балапан ұстаймыз деп осы жерге келетінбіз».* Ш.Айтматов дәуіріндегі балалардың қарым-қатынасы мен қазіргі оқушылардың қарым-қатынасын елестетуге қатысты сұрақтар мен тапсырмалар қоюға болады. «*Жиналыстың аяғында пионерлер оның мойнына қызыл галстук байлап, гүл беріп, жаңа мектептің құрмет кітабына оның атын бірінші етіп жазды».* Осы сөйлемдегі біртұтас коммунизм дәуірінің тарихын түсіндіруге тура келеді. Себебі бұл сөйлемдегі қызыл галстук, құрмет кітабы не үшін екенін, оның қандай мәні бар екенін, яғни пионерлер қызыл галстукке ие болу үшін оқуда үлгірімді әрі тәрбиелі болуы қағидаларымен өлшенетінін, сол үшін талпынатынын, бұл оқушылардың өмірлік дағдысына айналатынын түсіндіру, сондай идеологиялық кезең болғанын айту арқылы бойына тарихи стереотиптерді сіңіруге болады.

Зерттеудің өзектілігі – тіл мен әдебиетті пәнаралық байланыс есебінде көркем мәтінді стилистикалық талдау мен оны цифрлық технологияларды қолдана отырып үйрету. Стилистикалық талдауды технологиялармен ұштастырудың теориялық негіздері Стоквелл мен Жакса еңбектеріндегі «Мәтін әлемі теориясы» аясында кеңінен зерделенген. Бұл модель оқушының мәтін оқу кезінде өз санасында оқиға кеңістігін қалай тұрғызатынын ғылыми сипаттауға мүмкіндік береді. Бұған дейінгі айтылған тілдік, танымдық және функционалды стилометриялар осы ұғымға саяды, себебі шетелдік зерттеушілер ұсынған «Мәтін әлемі теориясы» арқылы оқушының көркем мәтінді оқуда алдымен көркемдік-бейнелеу құралдарын қабылдауы, одан кейін автордың сөзқолданысын зерттеу арқылы оны өз ой елегінен өткізіп түсінуі, ал соңғы сатыда ол сөзді өмірде қолдана алуымен

байланыстыра аламыз. Біз зерттеуімізде аталған шетелдік когнитивтік моделді негізге ала отырып, оны отандық әдістемелік тұрғыдан тереңдету мақсатында тілдік, танымдық және функционалды стилометрия сатыларынан тұратын авторлық талдау жүйесімен сабақтастырдық. Егер «Мәтін әлемі теориясы» оқушы санасындағы ақпаратты өңдеудің жалпы психолингвистикалық механизмін түсіндірсе, біз ұсынған үш сатылы стилометриялық модель – сол әлемді қазақ тілінің бай стилистикалық мүмкіндіктері арқылы құрудың, игерудің және өмірлік тәжірибеге енгізудің (блендинг) нақты әдістемелік жолы болып табылады. Бұл екі теориялық бағыттың тоғысуы көркем мәтінмен жұмыс істеудің мынадай біртұтас жүйесін құрайды: тілдік стилометрия сатысында оқушы мәтін әлемін құруға қажетті бастапқы тілдік материалдар, яғни көркемдік-бейнелеу құралдарын қабылдайды. Екінші танымдық стилометрия кезеңінде оқушы автордың ойлау жүйесімен үндесе отырып, сол тілдік таңбалар арқылы өз санасында мағыналық концептілер мен фреймдерді тұрғызады. Ал функционалды стилометрия (блендинг жүйесі) сатысында санада құрылған «мәтін әлемі» мен «шынайы әлем» тоғысып, оқушы қабылдаған рухани-эстетикалық құндылықтарды өз тілдік қолданысы мен өмірлік дағдысына айналдырады. Осылайша, шетелдік зерттеушілер ұсынған когнитивтік концепция біздің ұлттық танымға негізделген стилометриялық талдау үлгімізбен ұштаса отырып, оқушыны жай ғана оқырман деңгейінен шығармашыл, зерттеуші-талдаушы тұлға деңгейіне көтереді [1].

Бүгінгі таңда зерттеу барысындағы ғылыми ұстанымымызға сәйкес, тіл білімі мен әдебиеттанудың пәнаралық байланысы, тоғысуы басты бағдарлардың біріне айналды. «Көркем әдебиеттің тілін лингвист те, әдебиетші де зерттей алады. Туындының тілдік сипатын зерттеуде әдебиетші мақсаты бөлектеу, ол шығарманың тілдік ерекшеліктерін оның мағынасымен байланыстыра қарастыруға саяды... Көркем сөздің стилистикасын талдау үшін мәтін стилистикасының заңдылықтарын игеру шарт», - дейді ғалым Т.О.Есембеков. Ғалымның бұл пайымдауы лингвистикалық және әдеби талдаудың тек аражігін ашып қана қоймай, олардың біртұтас үдеріс екенін көрсетеді. Егер тілдік талдау мәтіннің құрылымдық қаңқасын түсінуге септігін тигізсе, әдеби талдау сол тілдік бірліктер арқылы шығарманың көркемдік-идеялық қабаттарына жол ашады. Бұл тұрғыда Р.Сыздықова мен Б.Шалабайдың: «Лингвистикалық және стилистикалық талдаулар көркем шығарманы түсініп оқудың жоғары мәдениетін қалыптастырады. Көркем туындыны ой мен сезім арқылы белсенді қабылдауға, оқырманды суреткермен бірге толғантып, көркем образды бірге сомдауға баулиды», - деген тұжырымы зерттеуіміздің әдістемелік өзегі болып табылады. «Көркем әдебиет стилінің негізгі нысаны – көркем әдебиет, оның тілі, стилі», - деп қуаттайды А.Жапбаров. Көркем тіл арқылы шығарманың тұтас болмысы ғана емес, оның оқырман санасындағы ассоциативтік бейнесі де айқындалады. Бұл тұрғыда Ж.Т.Қадыров пен Т.О.Есембековтің мынадай тұжырымы көркем мәтін табиғатын дәп басады: «Көркем мәтіндегі образдар қатары көрнекі және сезімдік образдармен шектелмейді, олар адам, уақыт, кеңістік, өлім, өмір атты тақырыптармен тығыз байланыста. Әдеби туындының образдық құрылымы болмысты бейнелеуге ғана емес, мәтіндегі өзіне сәйкес мынандай құрылымдарды көрсетуге де бағытталған: а) образдарға сәйкес оқиғалар мен деректер көптігін, ә) бір образды жаңғырта қайталау арқылы теңеу, метафора, эпитетке айналдыру...». Демек, көркем мәтінді талдау – бұл жай ғана тілдік деңгейлерді тексеру емес, оқырманды автордың шығармашылық әлеміне ендіретін терең танымдық талпыныс. Жалпы бұл екі саланың зерттеу нысаны – сөз, ал біздің бағытымызда көркем мәтіннің тілін лингвистиканың нысаны ретінде зерттеу және осы көркемдік-бейнелеу құралдарын оқушының тілдік, аялық білімін қалыптастыруда жол көрсету.

Дегенмен, бұған дейінгі зерттеулерде стилистикалық талдау көбіне тілдік бірліктерді жай ғана тізбектеу деңгейінен аса алмай келді. Мұндай жағдайда оқушылар мәтіннен метафора, теңеу немесе эпитеттерді тауып, оларды тек сұрыптаумен шектеледі де, көркем сөздің оқырманның ішкі сезіміне әсері мен баланың шығарма ішіне терең бойлауы және оны өмірде қолдана білуі ескерусіз қалады. Нәтижесінде, оқушының «мәтін әлеміне ену» үдерісі мен оның шығарманы сезінуіне тиісті деңгейде назар аударылмағаны байқалады. Сондай-ақ, қазақ прозасын түрлі нұсқада меңгерту жолдары арқылы оқытудың нақты

нәтижесін статистикалық тұрғыдан негіздеген ғылыми жұмыстардың жеткіліксіздігі осы саланы тереңірек зерттеуді қажет етеді.

Осы орайда зерттеудің мақсаты – Ш.Айтматовтың «Алғашқы ұстаз» повесі мысалында көркем мәтінді стилистикалық талдау мен оны цифрлық технологияларды қолдана отырып үйретудің тиімділігін ғылыми тұрғыдан дәлелдеу және әдістемелік моделін ұсыну. Бұл мақсатқа жету үшін зерттеу барысында оқушыларға мәтінді цифрлық форматта модельдеу тапсырмалары ұсынылып, олардың шығарманы сезінуі мен сыни ойлауындағы өзгерістер нақты эмпирикалық мәліметтер негізінде бағаланды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің практикалық базасы ретінде Қызылорда облысының білім басқармасының Қызылорда қаласы бойынша білім бөліміне қарасты орта мектептің 10-сынып оқушылары таңдалып, экспериментке барлығы 60 оқушы (n=60) қатысты. Зерттеу нысаны ретінде Ш.Айтматовтың «Алғашқы ұстаз» повесі алынды. Эксперименттік оқыту барысында оқушылардың көркем мәтінді стилистикалық талдау дағдылары мен эмпатия деңгейін өлшеу үшін тіл мен әдебиетті пәнаралық байланыс есебінде оқыту және цифрлық технологияларды пайдалануға негізделген әдістемелік модель қолданылды.

Зерттеу жұмысы үш кезең бойынша жүзеге асырылды:

І кезең: Теориялық-әдістемелік модельдеу.

Зерттеудің бірінші кезеңінде әдебиет пен тілді ұштастыра оқытудың отандық және әлемдік тәжірибесі мен теориялық базасы зерделенді. Көркем мәтінді стилистикалық талдау барысында отандық Қ.Жұбанов, М.Әуезов, М.Балақаев, С.Аманжолов, Қ.Жұмалиев, беріде Р.Сыздық, Е.Жанпейісов, М.Томанов, Б.Шалабай, Т.О.Есембековтің зерттеулері пайдаланылды. Осының негізінде көркем мәтінді стилистикалық талдауда оқытудың әдістемелік жүйесін жасақтау үшін стилистика мен педагогика салаларындағы іргелі еңбектер басшылыққа алынды. Бұл кезеңдегі басты міндет – көркем мәтінді жай ғана оқу материалы емес, оқушы санасында сол мәтіннің көркемдік-бейнелеу құралдарын игеру арқылы күрделі танымдық процестерді қозғаушы нысан ретінде модельдеу болды. Мұндай тәсіл оқушының шығарма мазмұнын біліп қана қоймай, ондағы көркемдік-бейнелеу құралдарын еркін меңгеруіне, шығармаға қатысты сыни ойлау дағдысын қалыптастыруына және алған білімін өмірлік жағдайларда тиімді қолдана алуына мүмкіндік береді.

Теориялық негіз ретінде жоғарыда келтірілген көркем мәтінді когнитивті-стилистикалық талдауда тілдік, танымдық және функционалды стилометриялар басты негіз ретінде алынды. Бұл – тіл мен әдебиетті бір арнада тоғыстырудың таптырмас құралы болып табылады, себебі осы үш бірлік арқылы көркем мәтіндегі көркемдік-бейнелеу құралдарын оқушы алдымен автордың қалай, қанша рет қолданғанын саралайды. Осыдан кейін оқушы сол сөздің мағынасын өз әлемінде құрайды, бұл танымдық стилометрияны біз шетелдік зерттеушілердің ұсынған «Мәтін әлемі теориясымен» сабақтастырдық. Бұл модель оқушының мәтін оқу кезінде өз санасында «мәтіндік әдемдерді» қалай тұрғызатынын ғылыми тұрғыдан сипаттауға мүмкіндік береді. Біз ұсынған танымдық стилометрия оқушының көркем мәтіннен қабылдаған, түйген ойының құндылыққа айналуын осы идеямен ұштастыра алады.

Қазіргі білім беру жүйесінде пәнаралық байланыс, әсіресе қазақ тілі мен қазақ әдебиеті пәндерін бір арнада тоғыстыру – өте тиімді тәсіл. Көркем мәтінді осылайша біріктіріп оқыту арқылы оқушы туындымен танысып қана қоймай, автор тілінің ерекшелігін ұғу арқылы стилистиканы да терең меңгере алады. Стилистиканы оқытудың педагогикалық маңызы пен оқушының көркем мәтінді қабылдау ерекшеліктері заманауи когнитивтік поэтика концепцияларымен толық негізделді [2-4].

Зерттеу аясында оқушылардың көркемдік-бейнелеу құралдары мен троптарды жай ғана танып қоймай, олардың мәтін ішіндегі атқарып тұрған нақты міндетін қаншалықты сезінетініне талдау жасалды. Бұл ретте тілдік бірліктердің оқырман санасына қалай әсер етіп, оны шығарма әлеміне баурап алу ерекшеліктеріне баса назар аударылды. Сонымен қатар, танымдық грамматика тұрғысынан қарағанда, кез келген грамматикалық форманың оқырман назарын автор қалаған маңызды тұстарға бұратын басты құрал екендігі негізге

алынды. Зерттеуші К.Харрисон атап өткендей, грамматикалық форма – бұл автордың оқырман назарын басқаруына мүмкіндік беретін шеберлік құралы. Мәселен, автор етістіктің белгілі бір шағын немесе райын қолдану арқылы оқырманды оқиғаның бел ортасына кіргізе алады немесе, керісінше, оны сырттай бақылаушы ретінде қашықтата алады. Осы тұрғыдан алғанда, біз мысалға алған Шыңғыс Айтматовтың бай прозасын талдауда танымдық грамматиканың рөлі өте зор болды деуге болады. Оқушы мәтінді оқу барысында грамматикалық бірліктердің көмегімен өз санасында біртұтас «мәтіндік әлем» тұрғызады. Автордың шеберлікпен таңдап алған әрбір тіркесі оқырманға сол әлемнің бағыт-бағдарын анықтайтын танымдық бағдарын айқындап береді.

Көркемдік-бейнелеу құралдарын талдау барысында метафора мен метонимияның атқаратын қызметіне ерекше көңіл бөлінді. Сонымен қатар, Ш.Айтматов шығармаларындағы кеңістіктік бейнелерді (түн, жол, аспан) жай ғана оқиға өткен орын емес, кейіпкердің жан дүниесін ашатын «астарлы бейнелер» (жасырын метонимиялар) ретінде зерделеудің әдістемелік негізі жасалды. Осы арқылы автордың табиғат көріністері мен адам жанының арпалысын қалайша шебер үндестіргенін аңғаруға болады.

Зерттеудің тарихи-әдістемелік маңызын арттыру мақсатында 1960-1970 жылдардағы тоталитарлық кезеңдегі қазақ әдебиеті мен ондағы ұлттық мәселелердің көтерілуі зерделенді. Осы тұрғыда Ш.Айтматовтың «Алғашқы ұстаз» шығармасын оқыту барысында сол дәуірдің тарихи шындығы мен ұлттық құндылықтар мәселесіне баса назар аударылды. Кейіпкерлер тағдыры арқылы сол кезеңдегі әлеуметтік жағдай, әйел теңсіздігі мен қоғамдағы надандық, кейбір адамдыққа қарама-қарсы әрекеттер сияқты көркемдік көріністер жан-жақты талданды. Бұл тәсіл оқушылардың бойында отансүйгіштік сезім мен ұлттық бірегейлікті, рухты қалыптастырудың іргетасын қалады деуге толық негіз бар.

Көркем туындыны оқу барысында мектеп оқушыларының автор қолданған тілдік құралдарды сезінуі мен оларды қабылдау деңгейіне зерттеу жасалды. Осы ізденістердің нәтижесінде эксперименттің әдістемелік қаңқасы жасалып, оқушылардың сыни ойлау қабілеті мен эмпатиясын дамытуға бағытталған арнайы тапсырмалар жүйесі жоспарланды. Осылайша, бірінші кезеңде зерттеудің теориялық-педагогикалық негізі толықтай әзірленді [5].

ІІ кезең: Технологиялық интеграция және тәжірибені іске асыру

Зерттеудің екінші кезеңінде Ш.Айтматовтың біз мысалға алған «Алғашқы ұстаз» повесіндегі көркем үзінділерді визуалды және цифрлық форматтар арқылы оқытудың теориялық-практикалық моделі әзірленді. Мұндағы басты бағдар ретінде прозаның мультимодальді стилистикасы концепциясы алынды. Бұл теория бойынша көркем шығарма тек сөздерден ғана тұрмайды, ол – суреттер мен материалдық элементтердің жиынтығы. Осыған сүйене отырып, оқушыларға Ш.Айтматов мәтінін жай оқып қоймай, шығармашылық ойлауын дамыту мақсатында оны көрнекі бейнеге (комикс, видео) айналдыру тапсырмалары дайындалды. Бұл тәсілдер көркем сөз бен визуалды бейненің үндесуі арқылы оқушының танымдық және функционалдық қабілетін арттырады. Біз ұсынған көркем мәтінді когнитивті-стилистикалық талдаудағы үшінші функционалды стилометрия осы тапсырмалармен үндеседі.

Зерттеудің жаңашыл бағыты ретінде цифрлық оқиға құрастыру әдістемесі таңдалды. Мұнда оқушы мәтінді талдау барысында алған тілдік және танымдық білімдерін цифрлық ортада қайта жаңғыртып, өмірлік тәжірибесімен ұштастырады. Дәлірек айтқанда, оқушы Ш.Айтматовтың «Алғашқы ұстаз» повесіндегі көркем әлемді қазіргі цифрлық мүмкіндіктермен тоғыстыра отырып, жазушының нақыл сөздері мен бейнелі тіркестерін өз сөйленісіне еркін енгізеді. Цифрлық оқиға құрастыру – жай ғана техникалық жұмыс емес, ол көркем шығармадағы құндылықтардың оқушының жеке танымында тірілуі мен қайта жүзеге асуына жол ашатын жаңа әдістемелік платформа. Оқушы автордың ойлау жүйесін үлгі ретінде ала отырып, өз ойын бейнелі жеткізуге дағдыланады, нәтижесінде шығармадағы тарихи және рухани стереотиптер оның күнделікті тілдік қолданысына айналады. Бұндай тәсілдер оқушыны ақпаратты тек жай ғана қабылдаушы емес, сол ақпаратты өз өмірінде жұмсай алатын, сыни тұрғыдан өңдейтін жаңа мазмұн жасаушы

деңгейіне көтереді. Оқушының осындай тілдік, танымдық, функционалдық қабілеттерін дамытуда көркем мәтінді тек оқып қоймай, визуалды және цифрлық технологиялар арқылы оқытудың түрлі әдістері қолданылды. Осы орайда, YouTube платформасындағы «Booktuber» тәжірибесі мен фильм үзінділерін дыбыстауға негізделген «Тіл біткен бейнелер» әдісі қолданылды. Яғни зерттеуші Пардоның тәжірибесін үлгіге ала отырып, біз өзіміздің дыбыстау әдісімізді қолдандық. Сонымен қатар, бейнелі тілді меңгертуде бейнелеу өнерінің мүмкіндіктерін пайдаланудың маңыздылығы ескеріле келіп, сабақ жоспарындағы «Сюжеттік комикс» тапсырмасы ұсынылды. Мұнда оқушылар көркемдік-бейнелеу құралдарын көркем суретке айналдыра білді. Сурет салу мен көрнекілік элементтері арқылы астарлы мағыналарды түсіндіру оқушылардың шығармашылық ойлауын дамытуға жол ашты.

Оқушылардың эмпатиялық санасы мен сыни ойлауын ұштастыру мақсатында шығармашылық «Кейіпкерлер желіде» (WhatsApp чаты) тапсырмасы қолданылды. Бұл тапсырма арқылы оқушылар кейіпкерлердің сөйлеу мәнерін заманауи үлгіде қайта жаңғыртып, диалогтар арқылы олардың психологиялық портреттерін ашуға мүмкіндік алды. Қорыта айтқанда, тәжірибе барысындағы «Сюжеттік комикс», «Кейіпкерлер желіде» және «Тіл біткен бейнелер» сияқты зерттеудің екінші кезеңінде жүзеге асырылған мультимодальды тәсілдер көркем мәтінді стилистикалық талдаудың дәстүрлі шеңберінен шығып, оны цифрлық және визуалды технологиялармен сабақтастырудың жоғары тиімділігін көрсетті. Ең бастысы, функционалды стилометрия аясында жүзеге асқан бұл тапсырмалар көркем шығармадағы рухани құндылықтар мен стилистикалық нормалардың оқушының күнделікті тілдік қолданысы мен өмірлік тәжірибесіне енуіне негіз болды [6].

ІІІ кезең: Эмпирикалық бағалау және стилистикалық талдау

Қорытынды кезең эксперимент нәтижелерін эмпирикалық бағалауға және алынған мәліметтерді ғылыми тұрғыдан қорытындылауға бағытталды. Оқушылардың Ш.Айтматов прозасын оқу барысындағы танымдық белсенділігі, атап айтқанда, мәтін әлемін қабылдау деңгейі мен көркемдік-бейнелеу құралдарын игеру қабілеті арнайы өлшемдермен зерделенді.

Деректерді талдау IBM SPSS Statistics бағдарламасының 29.0.2.0 (20) нұсқасы арқылы жүргізілді. Пре-тест және пост-тест нәтижелері арасындағы айырмашылықты анықтау үшін параметрлік емес Вилкоксонның белгілі рангтер критерийі (Wilcoxon Signed-Rank Test) қолданылды. Бұл статистикалық әдіс оқушылардың (n=60) көркем мәтінді когнитивтік деңгейде қабылдау, кейіпкердің ішкі күйін түсіну және оларды сомдау, көркемдік-бейнелеу құралдарын дәл анықтауға мүмкіндік берді.

Сапалық талдауда тақырыптық талдау әдісі қолданылды. Бұл әдіс арқылы оқушылардың жауаптарындағы негізгі тақырыптар – ұлттық кодты тану, тарихи шындықтың маңызын ұғыну жолдары айқындалды. Тақырыптық талдау барысында оқушылардың тоталитарлық кезеңдегі ұлттық мәселелер мен идеологиялық қысымға қарамастан сақталған құндылықтарға берген бағалары, шығармадағы басты кейіпкерлердің құндылықтары сараланып жүйеленді.

Зерттеу барысында көркем мәтінді стилистикалық талдаудың рөлі айқындалды. Бұл тәсіл оқушы санасында кейіпкер бейнесінің қалай қалыптасатынын және тілдік бірліктердің оқырман назарын қалай басқаратынын түсінуге мүмкіндік береді. Оқушыны шығарманың ішкі иірімдеріне бойлату арқылы оның жан дүниесін байыту және ұлттық бірегейлігін шыңдау – бүгінгі күннің ең тиімді оқыту жүйесі екені дәлелденді [7].

Осылайша, ұсынылған үш кезеңнен тұратын кешенді әдістеме көркем мәтінді стилистикалық талдаудың теориялық негіздерін жасаудан бастап, оны цифрлық ортада ақпаратты берудің заманауи нысандары арқылы іске асыруға және нәтижелерін нақты статистикалық деректермен дәлелдеуге мүмкіндік береді. Бұл жүйелі тәсіл оқушылардың стилистикалық таным-түсінігін тереңдетіп қана қоймай, олардың рухани-ұлттық құндылықтарын қалыптастырудың ғылыми негізделген жолын көрсетеді.

Нәтижелер және оларды талқылау

Зерттеу жұмысының басында оқушылардың көркем мәтінді қабылдау деңгейін анықтау және прозадағы стилистикалық құралдарды тануын білу мақсатында Шыңғыс Айтматовтың «Алғашқы ұстаз» повесі бойынша пре-тест алынды. Алдын-ала алынған пре-тест 35 сұрақтан тұрды және тілдің ең бай стилистикалық көркемдік-бейнелеу құралдары – метафора, метонимия, теңеу, эпитет, авторлық тіркестердің мәтін ішіндегі қызметін анықтауды қамтыды.

Пре-тест нәтижелерін талдау барысында оқушылар көркемдік-бейнелеу құралдарының негізгі терминдері мен анықтамаларын білгенімен, оларға мәтін ішіндегі астарлы мәнін түсіну мен талдау, кейіпкер психологиясын ашу қиындық тудырғанын байқай аламыз. Дәстүрлі қазақ әдебиеті пәнінде шығарма мазмұны жиі талданатындықтан, көркем әдебиеттің тілі, стилі тысқары қалып жатты. Ұсынылған тапсырмалар оқушыларға шығарманың тек мазмұнын емес, стилдік ерекшелігін түсінуге, сөздік қорын байытуға, кейіпкер образы мен психологиясын жасауда автордың тілін талдауға жол ашады. Осы мақсатта пәнаралық байланыс есебінде құрылған сабақ мазмұны 5 негізгі саты бойынша жүзеге асырылды:

1-апта: Теориялық-танымдық кезең

2-апта: Көркемдік бейнелеу және визуалды қабылдау

3-апта: Желілік қарым-қатынас және тілдік тұлға

4-апта: Кейіпкермен үндесу және бейнені дыбыстау

5-апта: Шығармашылық рефлексия және қорытындылау.

Алғашқы аптаның теориялық-танымдық кезеңінде оқушыларға Ш.Айтматовтың «Алғашқы ұстаз» повесін оқу тапсырылды. Бұл кезеңдегі басты мақсат – тілдік стилометрия тұрғысынан талдауға бағыттау болғандықтан, балаларға тек құрғақ оқу мен мәтін мазмұнын білу емес, автордың сөзқолданыс ерекшеліктеріне, атап айтқанда, синтаксистік стилі мен көркемдік-бейнелеу құралдарына назар аудару міндеттелді. Оқушылар мәтін ішінен өздеріне түсініксіз немесе ерекше әсер қалдырған «қан тамырында жүрген елес», «жалаңаш төбе», «күмістенген өзен», «бүркіт қабақ», «қара табан кедей» сияқты бейнелі тіркестерді іріктеп алды, яғни тілдік материалдарға осы кезеңде назар аударылды. Балалардың жауаптарын талдау барысында оқушылардың басым бөлігі: «Жазушының сөйлемдері қысқа әрі түсінікті, сол себепті шығарманы оқу жеңіл болды», - деген пікір білдіріп, автордың жалпы құрмалас және жай сөйлемдерді қолдану машығына оң бағасын берді. Дегенмен, кейбір көркемдік құралдар бойынша: «Мәтіндегі «күзетте тұрған жүрегім», «түн көрпесін қымтап», «пұшайман» деген сияқты сөздердің мағынасын түсіну үшін қосымша іздену керек болды», - деген жауаптар да берілді. Бұл оқушылардың проза тілінің мазмұнын толық ұққанымен, оның астарлы стилистикалық қабаттарын тануда әлі де мұғалім тарапынан бағыт-бағдардың қажет екенін көрсетті. Осылайша, бірінші аптада оқушылар шығарманың мазмұнын меңгеріп, келесі танымдық және функционалдық талдауларға алғашқы теориялық базаны қалыптастырды.

Екінші аптада оқушылар шығарма желісі бойынша алғашқы практикалық тапсырмаларды орындауға көшті. Бұл кезеңде «Сюжеттік комикс» әдісі қолданылды. Тәжірибе барысында оқушылардың шығарма мазмұнын меңгеру деңгейін тексеру үшін сыныпты 4 топқа бөліп, оқиға желісін қамтитын 4 түрлі тірек сөйлем берілді. Оқушыларға «цифрлық режиссер» ретінде жасанды интеллект (ЖИ) көмегімен сурет жасатып, оның төменгі бөлігіне көркемдегіш құралдарды (эпитет, теңеу, метафора) қолданып мәтін жазу тапсырылды. 1-топқа «Мектептің ашылуы» тірек сөзі берілді. Оқушылар осы тірек сөзбен ЖИ-ге сұраныс жіберу арқылы ескі қораның бейнесін жасап шықты. Олар берілген тірек сөйлемді стилистикалық тұрғыдан түрлендіріп: *«Ауыл балалары үркек торғайдай біртіндеп жинала бастады»* және *«Сол сәттен бастап бұл жер қарапайым қора емес, білім ұясына айналды»* деген сөйлемдер құрастырды. Мұнда оқушылардың «үркек торғайдай», «білім ұясы» сияқты теңеу мен метафораны қолданғандықтары арқылы сол кездегі балалардың ішкі қорқынышы мен жаңалыққа деген ұмтылысын дәл бере алғанын байқауымызға болады. 2-топқа «Өзеннен өту» деген тірек сөз берілді. Бұл топ Дүйсеннің Алтынайды іздеп баруы сәтін бейнеледі. Олар суреттегі суық боран мен қақаған аязды сипаттау үшін: *«Жел*

оның жүзін қақса да, жігерін сындыра алмады» деген кейіптеу мен *«Бірақ ұстаздың жүрегі тас емес, шексіз мейірім болатын»* деген теңеуді сәтті қолданды. Балалар Дүйсеннің ұстаздық қасиетін «шексіз мейірім» метафорасымен байланыстырып, кейіпкердің психологиялық портретін аша түсті. 3-топ «Қалаға кету» тірек сөзіне Алтынайды зорлықпен алып қашқандағы сәтін бейнелейтін драмалық комикс жасады. Оқушылардың жауабындағы: *«Алтынайдың үміті сол сәтте үзіліп қалған жіптей болды»* деген теңеу мен *«Әділетсіздік тас қамалдай биіктеді», «Сол күн қыз өміріндегі ең ауыр таңба болып қалды»* деген метафоралық қолданыстар оқиғаның трегедиялық сипатын стилистикалық деңгейде жеткізе алды. Ал 4-топқа түскен «Сағыныш» тірек сөзі уақыт өткеннен кейінгі егіз терек пен Алтынайдың сағынышын сипаттады. Олар: *«Ол кішкентай көшеттен зәулім бәйтерекке айналды»* деген метафораны қолдана отырып Алтынайдың тұлғалық өсу жолын бейнеледі. Оқушылар *«Бұл – ұстаз еңбегінің мәңгілік жемісі еді»* деген әсерлі сөзді қолдану арқылы Дүйсен ұстаздың еңбегін «мәңгілік жеміс» деп бағалап, функционалдық стилометрияның (блендинг) жоғары үлгісін көрсете білді [8-10].

«Сюжеттік комикс» әдісіне тақырыптық талдау жасай отырып, оқушылар жай сөйлемді көркем сөйлемге айналдыру барысында автордың ойлау жүйесіне біртабан жақындағанын байқай аламыз. Мәтін құрау кезінде оқушылардың 85%-ы көркемдік-бейнелеу құралдарын орынды қолдана білді. Кейбір оқушылар ЖИ-ге сұраныс, яғни жай сөйлемдер арқылы тірек сөздерді жазғанда кейіпкерлердің эмоционалды күйін беруде қиналды, бірақ топтық талқылау кезінде мәтін мен сурет үндесіп, жақсы нәтиже орын алды.

Үшінші аптадағы «Желілік қарым-қатынас және тілдік тұлға» кезеңі оқушылардың сөздік қорын тексеруге бағытталды. Бұл сабақта қолданылған «Кейіпкерлер желіде» әдісі арқылы оқушылар Ш.Айтматов кейіпкерлерін XXI ғасырға алып келді. Оқушылар WhatsApp қосымшасын тікелей қолдана отырып, күнделікті сөйлеу тілін (сленгті) әдеби тілмен алмастырды. Мысалы, «ақша жоқ» деудің орнына «қалтам тесік, қолым қысқа» сияқты тұрақты тіркестерді, ал дөрекі сөздердің орнына «қараңды батыр», «жет жұтқыр» сияқты дисфемизмдерді қолдануды үйренді. Сабақ барысындағы тақырыптық талдауда 1-топқа «Ауыл чаты» - Дүйсеннің мектеп ашу туралы ұсынысы және ауыл адамдарының қарсылығы тақырыбы берілді. Оқушылар Дүйсен мен ауыл адамдарының арасындағы мектеп ашуға байланысты кикілжіңді диалог арқылы бейнеледі. Дүйсеннің «Инемен құдық қазғандай болса да, балалардың көзін ашуымыз керек. Надандықтан құтылатын жол – осы! Мал бағу оңай, ал бала оқыту тас шайнап, құм түкіргенмен бірдей қиын іс. Бірақ түбі қайырлы болады!» деген фразеологизмдерді қолдануы оның ағартушылық миссиясының ауырлығын көрсетсе, ауыл адамдарының «Сенің мына сөзіңнен төбе шашым тік тұрды» деген реакциясы надандық пен жаңашылдық арасындағы тартысты заманауи чат форматында дәл жеткізді. Сол сияқты 2-топ Алтынайдың қалаға оқуға аттануындағы қоштасу сөздерін, 3-топ Алтынайды сатып жатқан жеңгесі мен зорлықшылардың жоспарын, 4-топ өткен күндерді еске алу мен сырласуға байланысты суретші мен ғалым болған Алтынайдың сырласуын көркем түрде жеткізе білді. Ондағы «жүрегі торғайдай шырылдау», «тас жарып шыққан нәзік гүл», «Білім – асау тұлпар» деген метафоралардың қолданысы, «құлқынның құлдары», «жетімектің көзін құрту», «жыланның арбауы» сияқты көркемдік бейнелер, «тілсіз мұңлықтай» кейіптеуі және Дүйсенді «тау тұлға» деп атауы оқушылардың тілдің көркем өнерін шебер қолдана алғандығының дәлелі. Бұл кезеңде оқушылардың 90%-ы көркем сөзді еркін қолдана алатындықтарын байқатты. Сапалық талдау көрсеткендей, WhatsApp форматы оқушылардың тілдік шектеуді жойып, авторлық стильді өз тілінде сөйлетуге мүмкіндік берді.

Төртінші аптадағы «Кейіпкермен үндесу және бейнені дыбыстау» кезеңінде оқушылардың шығарманы эмоционалды-сезімдік тұрғыдан қабылдау қабілетін арттыру мақсатында «Тіл біткен бейнелер» әдісі жүзеге асырылды. Бұл кезеңде оқушыларға «Алғашқы ұстаз» фильмінен алынған дыбыссыз 4 үзінді көрсетіліп, оларды әдеби тілмен және нақты көркемдегіш құралдарды (эпитет, метафора, теңеу, кейіптеу) қолдана отырып дыбыстау тапсырылды. Сабақ барысында оқушылар кейіпкерлердің ішкі күйін сезіну үшін дауыс ырғағын (интонация) өзгертіп, рөлдерге шынайы ене білді. 1-топ Дүйсеннің ескі

мектепке келуін кейіптеу құралы: *«Ескі мектептің сынған терезелері сықырлап, өткен күндердің сырын сыбырлағандай болды»,* - деген сөйлемдер арқылы затқа жан бітіріп, автордың психологиялық параллелизм тәсілін өздігінше жаңғырта білді. Ал 2-топқа Дүйсеннің сабақ беріп жатқан кезеңдегі фильмінен үзінді берілді. Бұл топта оқушылар Дүйсеннің ағартушылық тұлғасын нық дауыспен, ал балалардың қызығушылығын нәзік үнмен жеткізді. *«Дүйсеннің сөзі балалардың жүрегіне дән болып себілді»* деген метафоралық түйін оқушылардың білім мен еңбектің мәнін стилистикалық деңгейде ұғынғанын көрсетті. Драмалық шиеленіске толы Алтынайды қорғау сәтіндегі фильм үзіндісі 3-топқа берілді. *«Қара бұлттай түнерген сөздер Алтынайдың жанын жаралады»* деген теңеу арқылы оқушылар зорлық-зомбылыққа қарсылықты және білімге деген құштарлықты эмоционалды түрде бейнеледі. «Үміт ешқашан қоштаспады» деген философиялық астарлы оймен дыбыстауды аяқтаған 4-топ оқушылары қоштасу сәтін шебер жеткізе білді. Осылайша, «Тіл біткен бейнелер» әдісі оқушыларды жай ғана көрермен емес, шығарманың өз даусымен тіріліуші шығармашыл оқушыға айналдырды.

Бесінші аптада эксперименттік оқытудың тиімділігін анықтау мақсатында оқушылардан пост-тест алынды. Эксперименттік оқыту аяқталғаннан кейін оқушылардың лингвистикалық және стилистикалық талдау дағдыларында айтарлықтай өсім байқалды. Жиналған деректер IBM SPSS Statistics бағдарламасында Вилкоксонның белгілі рангтер критерийі (Wilcoxon Signed-Rank Test) арқылы өңделді [11].

SPSS талдауының қорытындылары төмендегідей:

Кесте 1 - Рангтер көрсеткіші

		N	Орташа ранг	Рангтер қосындысы
Пост-тест – Пре-тест	Теріс рангтер	3[a]	5,33	16,00
	Оң рангтер	56[b]	31,32	1754,00
	Тең түскендер	1[c]		
	Барлығы	60		
a. Пост-тест < Пре-тест				
b. Пост-тест > Пре-тест				
c. Пост-тест = Пре-тест				
Ескертпе: автормен құрастырылған				

Кесте 2 - Статистикалық критерийлер

	Пост-тест – Пре-тест
Z	-6,562[b]
Асимп. мәнділік (екіжақты)	<,001
a. Вилкоксонның белгілі рангтер критерийі b. Теріс рангтер негізінде	
Ескертпе: автормен құрастырылған	

Статистикалық мәліметтер ($p < 0,001$) біз ұсынған үш сатылы стилометриялық модельдің (тілдік, танымдық, функционалдық) нәтижелілігін толық қуаттады. Статистикалық талдау нәтижелері (1-кесте) көрсеткендей, зерттеуге қатысқан 60 оқушының 56-сында оң рангтер (Post-test > Pre-test) тіркелді. Зерттеу нәтижелерінің кездейсоқ емес екенін $Z = -6,562$ мәні мен $p < 0,001$ көрсеткіші дәлелдейді (2-кесте). Халықаралық ғылыми стандарттағы шекті деңгейден (0,05) әлдеқайда төмен бұл мән «ұсынылған әдістеме нәтижеге әсер етпейді» деген нөлдік гипотезаны толықтай жоққа шығарады. Оқушылардың 93%-ы көркем мәтінді талдаудың теориялық негіздерін меңгеріп қана қоймай, оны жаңа цифрлық жағдаяттарда еркін жұмсай алу (блендинг) деңгейіне жетті. Бұл тәсіл жалпы көркем мәтінді оқытуда стилистика мен технологиялық шешімдерді ұштастырудың оқушының тілдік тұлғасын қалыптастырудағы рөлі зор екенін айғақтайды [12-13].

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу жұмысы көркем мәтінді стилистикалық талдау мен мазмұнын игертуде қазіргі жаңа цифрлық технологияларды қолдана отырып оқыту тиімді жолдардың бірі екендігін көрсетті. Ш.Айтматовтың «Алғашқы ұстаз» повесін мысалға ала отырып жасалған 5 апталық жұмыс оқушыларға мәтінді жай ғана оқып қоймай, оның стилистикалық қабаттары мен кейіпкер психологиясын терең түсінуге, көркем мәтінді когнитивті-стилистикалық талдауға мүмкіндік берді.

Зерттеу барысында ұсынылған үш сатылы стилометриялық талдау үлгісі (тілдік, танымдық және функционалдық) оқушының сөзқолданысын дамытуға, жалпы тілдік тұлға ретінде қалыптасуына негіз болды. Атап айтқанда: оқушылар алдымен автордың сөзқолданысын, идиостилін танып (тілдік деңгей), содан кейін ЖИ комикстері мен визуалды бейнелер арқылы автордың ойлау жүйесіне еніп (танымдық деңгей), соңғы кезеңде WhatsApp диалогтары мен дыбыстау жұмыстары арқылы әдеби нормаларды өздерінің күнделікті сөйлеу дағдысына айналдырады (функционалдық деңгей).

Зерттеудің басты ерекшілігі - жасанды интеллект, цифрлық комикстер мен желілік қарым-қатынас құралдарын көркем мәтінді талдауға тиімді енгізе білуінде. Мұндай тәсілдер көркем әдебиет пен бүгінгі цифрлық буын арасындағы алшақтықты жойып, оқушылардың ақпараттық сауаттылығын арттырады деп айтуға толық негіз бар. Тәжірибелік нәтижелер (SPSS талдауы бойынша 93% өсім) бұл әдістеменің оқушылардың сыни ойлауы мен эмпатия деңгейіне оң әсер еткенін математикалық тұрғыдан дәлелдеді.

Түйіндей келе, бұл әдістеме оқушыны дайын ақпаратты жай ғана қабылдаушыдан жаңа мазмұн жасаушы, зерттеуші, ізденуші және оны өмірде қолдана алатындай деңгейге дейін көтерді. Зерттеу барысында жинақталған тәжірибені және әдістемені болашақта өзге де көркем туындыларды лингвостилистикалық, когнитивті-стилистикалық талдап оқытуда пайдалануға болады.

Авторлар бұл мақаланы дайындау барысында ағылшын тіліндегі аңдатпаны және әдебиеттер тізімін халықаралық стандарттарға сай рәсімдеу мақсатында жасанды интеллект құралы – Gemini пайдаланды. ЖИ тудырған барлық мазмұн автор тарапынан мұқият тексеріліп, ғылыми сараптамадан өткізілді. Мақаланың түпкілікті мазмұны мен зерттеу нәтижелеріне авторлар толық жауапты.

Қаржыландыру туралы ақпарат.

Мақала AP 26100789 «Қазақ тілінің өміршеңдігі: жазушы тілінің тезаурусын әзірлеу және көркемсөздің семантикалық трансформациясын лингвокогнитивтік аспектіде зерттеу» (2025-2027) гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Есембеков Т.О. Көркем мәтін теориясы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, -2020. – 186 б.

2 Сыздықова Р., Шалабаев Б. Көркем тексті лингвистикалық талдау. – Алматы: Мектеп, -1989. – 128 б.

3 Жапбаров А. Қазақ тілі стилистикасын оқытудың ғылыми әдістемелік негіздері. 5-кітап. – Алматы: «Арыс» баспасы, - 2008. – 272 б.

4 Қадыров Ж.Т., Есембеков Т.О. Көркем шығарманы талдау мен талқылау жолдары: оқу-әдістемелік құралы. – Алматы: Эверо, - 2021. – 136 б.

5 Abdullina A., Doskeyeva S., Tulebayeva K., Mukhtarova S., Kushkimbayeva A., Mubarakova S., & Obayeva G. National Code and the Theme of National Character in Genealogical Prose Works of Post-colonial Literature. -2025. 11-p.

6 Burke M. The Routledge handbook of stylistics. Routledge, Taylor & Francis Group. 2018. - P.123–134.

7 Giovanelli M., & Harrison C. Stylistics and Contemporary Fiction. English Studies, 2022. - 103(3), P. 381–385.

8 Harrison C., Stylistics and Cognitive Grammar. In M. Burke, The Routledge Handbook of Stylistics. Routledge. 2023.2nd ed., - P. 314–329.

9 Jaxa N. P. Pedagogical Stylistics: Teaching isiXhosa Poetry at Further Education Training Phase Using Text World Theory Approach. Journal of Culture and Values in Education. - 2024. - 7(1), - P.118–133.

10 Koskeyeva A. M., Abisheva Zh. R., & Zulfaidar M. A. The national question in Kazakh literature during the totalitarian period: history and lessons (1960s-1970s). «Historical and Socio-Political Sciences». - 2025. 86 p.

11 Ling Boon Ing, C. L. B. Integration of visual art in learning figurative language among EFL English literature undergraduate students. - 2025. - P.20–34

12 Pardo B. S. ‘Booktuber: Promoting reading and literacy in the classroom among Spanish pre-service teachers through a video review.’ Literacy. - 2024. - 58/1.- P.120–134.
13 Stockwell P. Cognitive poetics: An introduction. Routledge. - 2002. - P.10–13

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СТИЛИСТИЧЕСКОМ АНАЛИЗЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Аннотация

В статье рассматривается эффективность использования новых технологий в стилистическом анализе художественного текста. Основная цель исследования-повышение уровня стилистического анализа художественного текста учащихся на примере повести Ш.Айтматова «Первый учитель» и развитие у них умения понимать чувства героя, то есть эмпатии. Актуальность работы обусловлена необходимостью представления художественного текста в новом формате в соответствии с интересами учащегося посредством стилистического анализа в современную цифровую эпоху. Акцент был сделан не просто на изложении художественного текста, а на его глубоком изучении с языковой и смысловой точек зрения. В ходе исследования был проведен специальный эксперимент с участием учащихся 10-х классов средней школы г. Кызылорда (всего 60 детей). На уроках экспериментальной работы учащимся были даны такие задания, как переписка от имени персонажей в сети WhatsApp, составление сюжетных комиксов с помощью искусственного интеллекта и озвучивание видео. Эти методики с помощью цифровых форматов создали условия для стилистического анализа художественного произведения, более глубокого осмысления его сущности. Результаты исследования были обработаны тестом Уилкоксона в программе SPSS Statistics IVM. Результаты статистического анализа показали, что предложенная методика улучшила навыки учащихся по стилистическому анализу, пониманию и самооценке художественного текста на очень высоком уровне ($p < 0,001$). Итогом работы явилось значение использования цифровых технологий в стилистическом анализе художественного текста в развитии личности учащегося.

Ключевые слова: художественный текст, стилистический анализ, цифровые технологии, эмпатия учащихся, анализ SPSS.

THE EFFECTIVENESS OF THE USE OF DIGITAL TECHNOLOGY IN THE STYLISTIC ANALYSIS OF A LITERARY TEXT

Abstract

This article examines the effectiveness of using new technologies in the stylistic analysis of a literary text. The main purpose of the study is to increase students' level of stylistic analysis of literary texts, using the example of the novel by Sh.Aitmatov's «First Teacher» and its development of the ability to understand the hero's feelings, that is, empathy. The relevance of the work lies in the need to present a literary text in a new format, aligned with the student's interests, through stylistic analysis in the modern digital age. The emphasis was placed not only on the presentation of a literary text but also on its in-depth study from a linguistic and semantic point of view. As part of the study, a special experiment was conducted with 10th-grade secondary school students in Kyzylorda (60 children in total). In the experimental work lessons, students were given tasks such as texting on behalf of characters on WhatsApp, composing story comics using artificial intelligence, and dubbing videos. Using digital formats, these techniques have created the conditions for a stylistic analysis of an artistic work and a deeper understanding of its essence. The results of the study were processed by the Wilcoxon test in the SPSS Statistics IVM program. The results of the statistical analysis showed that the proposed methodology improved students' skills in stylistic analysis, understanding, and self-assessment of literary texts to a very high level ($p < 0.001$). The result of the work was the importance of using digital technologies in the stylistic analysis of a literary text in the development of a student's personality.

Keywords: literary text, stylistic analysis, digital technologies, student empathy, SPSS analysis.

REFERENCES

1 Esembekov T. O. Korkem matin teoriyasy: oqu quraly [*Theory of literary text: a textbook*]. Qazaq Universiteti. 2020. 186p [in Kazakh]

2 Syzdyqova R., & Shalabaev B.. Korkem teksti lingvistikalyq taldau [*Linguistic analysis of literary text*]. Mektep. -1989.128p [in Kazakh]

3 Zhapbarov A. Qazaq tili stilistikasyn oqytudyn ghylymi adistemelik negizderi. 5-kitap [*Scientific and methodological foundations of teaching Kazakh language stylistics*]. Book -2008. 272 p [in Kazakh]

4 Kadyrov Zh. T., & Esembekov T. O. Korkem shygharmany taldau men talqylau zholdary: oqu-adistemelik quraly [*Ways of analyzing and discussing a literary work: an educational and methodological tool*]. Evero. -2021.136 p [in Kazakh]

5 Abdullina A., Doskeyeva S., Tulebayeva K., Mukhtarova S., Kushkimbayeva A., Mubarakova S., & Obayeva G. National Code and the Theme of National Character in Genealogical Prose Works of Post-colonial Literature. 2025. 11p. [in English]

6 Burke M., (Ed.).. The Routledge handbook of stylistics. Routledge, Taylor & Francis Group. 2018. P.123–134. [in English]

7 Giovanelli M., & Harrison C.. Stylistics and Contemporary Fiction. English Studies, 2022.103(3), P. 381–385. [in English]

8 Harrison C., Stylistics and Cognitive Grammar. In M. Burke, The Routledge Handbook of Stylistics. Routledge. 2023.2nd ed., P. 314–329. [in English]

9 Jaxa N. P. Pedagogical Stylistics: Teaching isiXhosa Poetry at Further Education Training Phase Using Text World Theory Approach. Journal of Culture and Values in Education, 2024.7(1), P.118–133. [in English]

10 Koskeyeva A., M. Abisheva, Zh. R., & Zulfaidar M. A., The national question in Kazakh literature during the totalitarian period: history and lessons (1960s-1970s). «Historical and Socio-Political Sciences», 2025. 86 p. [in English]

11 Ling Boon Ing, C. L. B. Integration of visual art in learning figurative language among EFL English literature undergraduate students. 2025. P.20–34[in English]

12 Pardo B. S. 'Booktuber: Promoting reading and literacy in the classroom among Spanish pre-service teachers through a video review.' Literacy, 2024. 58/1, P.120–134. [in English]

13 Stockwell P. Cognitive poetics: An introduction. Routledge. 2002. P.10–13.[in English]

Information about authors:

Tursynay Orynbasar – **corresponding author**, PhD Student in 8D01721 «Kazakh Language and Literature», Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan

E-mail: t_orynbasar@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0009-0005-1293-8535;

Aigul Amirbekova – Head of the Lexicology Department at the A.Baitursynuly Institute of Linguistics, Candidate of Philological Sciences, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: marghan01@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8540-8264.

Информация об авторах:

Тұрсынай Орынбасар – **основной автор**, докторант образовательной программы 8D01721-Казахский язык и литература, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, г.Кызылорда, Республика Казахстан

E-mail: t_orynbasar@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0005-1293-8535

Айгул Амирбекова – заведующая отделом лексикологии Института языкознания имени А.Байтурсынулы, кандидат филологических наук, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: marghan01@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8540-8264

Авторлар туралы ақпарат:

Тұрсынай Орынбасар – **негізгі автор**, 8D01721-Қазақ тілі мен әдебиеті ББББ докторанты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: t_orynbasar@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0005-1293-8535

Айгул Амирбекова – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Лексикология бөлімінің меңгерушісі, филология ғылымдарының кандидаты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: marghan01@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8540-8264

ҒТАМР 20.01.45 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.12**
ӘОЖ 372.862

Н. Н. Оспанова[1], Н. К. Токжигитова[1]*, С.Д. Байжуманов[1], Р.С.Куанышева[1]

[1]Торайғыров университеті, Павлодар қ.,
Казақстан Республикасы
*e-mail: nurgul287@mail.ru

ЖАППАЙ АШЫҚ ОНЛАЙН КУРСТАР ПЛАТФОРМАСЫН ӘЗІРЛЕУДЕГІ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

Аңдатпа

Жаппай ашық онлайн курстар (ЖАОК) платформаларын әзірлеу және пайдалану процесі оқу сапасы мен білім мазмұнының қолжетімділігіне әсер ететін бірқатар күрделі технологиялық мәселелермен байланысты. Негізгі технологиялық мәселелерді бірнеше басты салаға бөлуге болады: платформалардың өзара үйлесімділігі мен интеграциясы, жасанды интеллект (ЖИ) және чат-боттарды енгізу, масштабтау және деректерді өңдеу, мультиллингвальділік және локализация, сондай-ақ қауіпсіздік пен құқықтық аспектілер. Оқу басқару жүйелері (LMS) арасындағы өзара әрекеттестікті қамтамасыз ету үшін Learning Tools Interoperability (LTI) стандартын қолдану жиі қолданылады, бірақ енгізу процесінде пайдаланушылардың есептік жазбаларын синхрондау және бағаларды беру мәселелері туындайды. ЖИ-дің енгізілуі білім алушыларға қолдау көрсетуді күшейтеді, контексттің шектеулі түсінігі, шешімдердің шынайы еместігі (XAI) және технологиялық галлюцинациялар сияқты тәуекелдерді тудырады. Платформалар үлкен деректер көлемін (кликтар, логтар, тест нәтижелері) өңдеуді талап етеді, серверлердің шамадан тыс жүктелуіне және Milvus сияқты арнайы серверлерді енгізуге әкеледі. Мультиллингвальділік мәселелері автоматты аударма қателіктерінен, әсіресе техникалық терминдерде туындайды, ал қауіпсіздік – GDPR нормаларына сәйкестікті және авторлық құқықтарды басқаруды қамтиды. Бұл зерттеу жүйелі әдеби шолу болып табылады және 2020-2026 жылдар аралығындағы 27 ғылыми мақаланы талдауға негізделген, оның ішінде Scopus деректер базасында индекстелген осы тақырыпқа қатысты қосымша 7 ғылыми мақалаға негізделген. Бұл мақалалар технологиялық мәселелердің шешімдерін, соның ішінде RAG технологиясын, білім графтары (EduKGs) және human-in-the-loop тәсілін қарастырады. Сондай-ақ, 20 мақала 2025 жылдың 30 маусымы мен 2 шілдесі аралығында Францияның Палайзо қаласында орналасқан Télécom Paris университетінде «Еуропалық MOOCs мүдделі тараптарының саммиті – EMOOCS 2025» халықаралық ғылыми конференциясы жинағына енген Нәтижелер ЖАОК платформаларын әзірлеуде технологиялық және педагогикалық факторлардың өзара байланысын көрсетеді, және соның негізінде білім беру тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Негізгі сөздер: жаппай ашық онлайн курстар (ЖАОК), цифрлық педагогика, онлайн оқыту әдістемесі, педагогикалық дизайн, электронды оқыту технологиялары, оқу аналитикасы.

Кіріспе

Жаппай ашық онлайн курстар (ЖАОК) платформалары қазіргі білім беру жүйесінде маңызды рөл атқарады, миллиондаған пайдаланушыларға қолжетімді білім ұсынады. Дегенмен, олардың дамуы технологиялық мәселелермен байланысты, олар оқу сапасына және қолжетімділікке әсер етеді. Мәселелерді зерттеу барысында цифрлық педагогика және онлайн оқыту әдістемесі тұрғысынан маңызды, өйткені олар педагогикалық дизайнды және электронды оқыту технологияларын жақсартуға көмектеседі. Оқу аналитикасы арқылы деректерді талдау мәселелерді анықтауға және шешімдерді ұсынуға мүмкіндік береді. Жұмыста технологиялық мәселелердің негізгі салалары, олардың себептері мен ықтимал шешімдері талданады. Осы тұрғыдан бұл мақалада, Scopus деректер базасында индекстелген «9-шы Еуропалық ЖАОК мүдделі тараптарының саммиті» материалдар жинағына енген 20 ғылыми еңбектің, сондай-ақ осы тақырыпқа қатысты қосымша 7 ғылыми мақаланың мазмұнын кешенді талдау негізінде келесі сұрақтар қарастырылады:

1) Жаппай ашық онлайн курстар платформасын әзірлеудегі негізгі технологиялық мәселелер қандай?

2) ЖАОК платформасы мен мазмұнының сапасын қандай факторлар анықтайды?

3) ЖАОК үшін платформалар құрудың негізгі технологиялық мәселелерін қалай шешуге болады?

4) Жаппай ашық онлайн курстар үшін платформалар жасауда технологиялық мәселелерді шешудің ұсынылып отырған шешімі (ЖАОК) арқылы қалай және қандай педагогикалық және әдіснамалық мәселелер шешіледі?

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу үшін ЖАОК платформаларының технологиялық мәселелері туралы қолжетімді деректер қолданылды [1]. Материалдарға өзара үйлесімділік, жасанды интеллект (ЖИ) және чат-боттарды енгізу, масштабтау және деректерді өңдеу, көптілділік және локализация, сондай-ақ қауіпсіздік пен құқықтық аспектілер туралы мәліметтер кірді. Зерттеу кезінде, алдымен негізгі технологиялық мәселелер жіктелді, содан кейін шешімдер қарастырылды. Оқу аналитикасы (EDM) арқылы білім алушылардың оқудан аяқтамай шығып кетуі немесе керісінше қызығушылығы көрсеткіштері ескерілді. Зерттеу соңғы жылдардағы трендтерді ескере отырып жүргізілді.

Қазіргі заманғы жаппай ашық онлайн курстар (ЖАОК) платформаларын әзірлеу саласындағы зерттеулерге жасалған әдеби шолу – бұл саланың терең технологиялық және әдістемелік трансформация кезеңінде тұрғанын көрсетеді. Пайдаланушылар санының жүздеген миллион адамға дейін қарқынды өсуіне қарамастан, платформалар оқудан шығу деңгейінің жоғары болуы және оқыту сапасының төмендігі сияқты өзекті мәселелермен әлі де бетпе-бет келіп отыр [2].

2025 жылдың 30 маусымы мен 2 шілдесі аралығында Францияның Палайзо қаласында орналасқан Télécom Paris университетінде «Еуропалық MOOCs мүдделі тараптарының саммиті – EMOOCS 2025» халықаралық ғылыми конференциясы өтті. Аталған конференция онлайн білім берудің қазіргі даму үрдістерін, оның үздіксіз трансформациясын және білім беру жүйесі алдында тұрған өзекті мәселелерді талқылауға арналған маңызды ғылыми алаңдардың бірі болып табылады. Конференция материалдарында, әсіресе, жасанды интеллект (AI) технологияларының білім беру үдерісіне ықпалы, сондай-ақ тұрақты өмір бойы білім алу жүйесін қалыптастыру мәселелері кеңінен қарастырылған.

EMOOCS 2025 конференция жинағына 20 мақала қабылданды. Аталған ғылыми еңбектер жарияланған конференция жинағы халықаралық ғылыми қауымдастықта жоғары бағаланып, Scopus деректер базасына енгізілген және қазіргі уақытта кеңінен дәйексөз келтірілетін (highly cited) ғылыми басылымдардың қатарына жатады. Осыған байланысты ұсынылып отырған мақала EMOOCS 2025 жинағына енген 20 ғылыми еңбектің [3], сондай-ақ Scopus деректер базасында индекстелген осы тақырыпқа қатысты қосымша 7 ғылыми мақаланың мазмұнын кешенді талдау негізінде дайындалды.

EMOOCS 2025 жинағына енген 20 ғылыми еңбекті талдау нәтижелері, зерттеушілердің ЖАОК-платформаның табыстылығын айқындайтын үш негізгі аспектіні бөліп көрсетеді: курс платформасы (интерактивтілік, пайдалануға ыңғайлылық), курс әзірлеушілері (педагогикалық философия, оқытушының құзыреттілігі) және қатысушылар (мотивация, өзін-өзі реттеу дағдылары). Сапаны бағалаудың дәстүрлі әдістері, мысалы, иерархиялық талдау әдісі (AHP) немесе негіздеу теориясы, осы факторлар арасындағы жасырын өзара байланыстарды анықтау үшін терең оқыту мен үлкен деректер аналитикасы әдістерімен барған сайын толықтырылып келеді [4].

Сондай-ақ, EMOOCS 2025 жинағына енген материалдар саясаттану және бағдарламалауға ерекше назар аудара отырып, заманауи білім беруді трансформациялаудағы жаппай ашық онлайн курстардың (MOOC) рөлін зерттейді. Зерттеушілер цифрлық платформалардың білікті кадрлардың жетіспеушілігін жеңуге және дамушы аймақтардағы білімге қол жеткізуге қалай көмектесетінін талдайды. Студенттерге жеке көмекші ретінде әрекет ететін жасанды интеллект негізіндегі чат-боттарды енгізуге көп көңіл бөлінеді. Сауалнама нәтижелері мұндай құралдардың өзін-өзі оқытуды тиімді қолдайтынын, күрделі ұғымдарды түсіндіруге және өткен материалды бекітуге көмектесетінін көрсетеді. Сонымен қатар, авторлар AI дәлдігіне сыни көзқарастың қажеттілігін және оқытушылар үшін әдістемелік қолдаудың маңыздылығын көрсетеді. Дереккөздер онлайн курстар кәсіби даму және жаһандық білім беру мақсаттарына қол жеткізу үшін стратегиялық ресурсқа айналатынын растайды .

Орталық технологиялық мәселелердің бірі – әртүрлі оқытуды басқару жүйелері (LMS) арасындағы өзара әрекеттестікті қамтамасыз ету болып қала береді [5]:

- LTI стандарты: платформаларды үздіксіз біріктіру үшін (мысалы, ұлттық iMooX.at платформасы мен университетаралық желілер арасында) Learning Tools Interoperability (LTI) стандарты кеңінен қолданылады. Ол пайдаланушылар деректерін синхрондауға және бағаларды жүйелер арасында беруге мүмкіндік береді;

- Федеративті жүйелер: бірыңғай білім беру кеңістіктерін құру eduGAIN тәрізді жүйелер арқылы тіркелгі жазбаларын біріктіру және деректерді қорғау талаптарын (GDPR) сақтау бойынша күрделі міндеттерді шешуді қажет етеді.

Сондай-ақ, қазіргі әдебиеттер статикалық контенттен интеллектуалды оқыту экожүйелеріне көшу үрдісін көрсетеді. Яғни, білім алушыларды қолдау үшін генеративті жасанды интеллектке негізделген чат-боттар енгізілуде. Retrieval-Augmented Generation (RAG) әдісін қолдану ИИ-дің «галлюцинация» жасау қаупін азайтып, жауаптарды тек курс материалдары мен ашық білім беру ресурстарына (OER) сүйене отырып генерациялауға мүмкіндік береді. Ал, білім беру графтарын (EduKGs) және жеке білім графтарын (PKGs) әзірлеу құрылымданбаған материалдарды (слайдтар, бейнелер) жүйелеудің және жекешелендірілген оқыту траекторияларын құрудың тиімді тәсілі ретінде танылып отыр [6].

ЖАОК платформаларын әзірлеудің маңызды бағыты – ерте ескерту жүйелерін (Early Warning Systems) құру екендігіне де назар аудару керек. Оның ішінде, машиналық оқыту мен процестерді интеллектуалды талдау. Мысалы, Random Forest (RF) және нейрондық желілер (DFFNN) сияқты алгоритмдерді қолдану курстың 20–40%-ын аяқтау кезеңінде-ақ «тәуекел тобына» жататын білім алушыларды 79–92% дәлдікпен анықтауға мүмкіндік береді , ал процестерді интеллектуалды талдау (Process Mining) білім алушыларды «жан-жақты» (курс дизайнына сай оқитын) және «стратегиялық» (негізінен тесттерге ғана назар аударатын) профильдерге бөлуге мүмкіндік беретінін көрсетеді, және платформаны әртүрлі оқу стильдеріне бейімдеуге көмектеседі [7].

Сонымен қатар, контент әзірлеудің тиімділігін арттыру үшін 4PADAFE матрицасы, AIBook сияқты инновациялық жаңа жүйелік тәсілдер ұсынылуда. 4PADAFE матрицасы – жобалау әдістемесі бола отырып, жаппай виртуалды сыныптарды тиімді ұйымдастыруға, материалдарды автоматтандырылған түрде жасау және кері байланысты жақсарту үшін жасанды интеллектті қолдануға мүмкіндік береді. AIBook – интерактивті «ЖИ-кітап» тұжырымдамасы ретінде, пассивті оқуды диалогтық интерфейспен алмастырып, білім алушылардың тереңірек қатысуына ықпал етеді [8].

Жалпы алғанда, ЖАОК платформаларының дамуы гибридті бағытта өрбіп келеді, мұнда технологиялық шешімдер (LTI, RAG, білім графтары) педагогикалық дизайнмен тығыз ұштасып, платформаны бейнедәрістер қоймасынан – бейімделетін «цифрлық тьюторға» айналдырады.

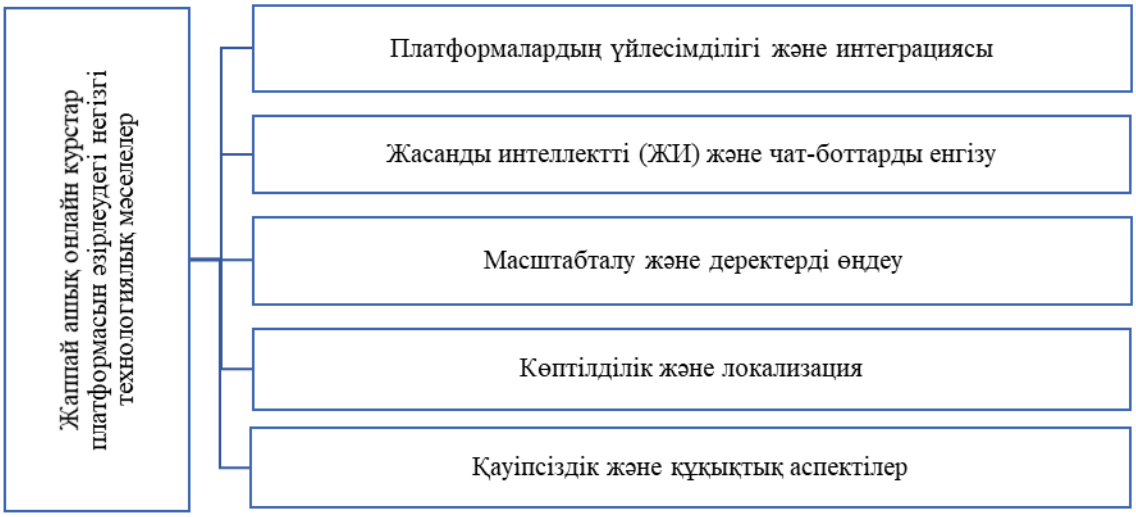
Нәтижелер және оларды талқылау.

Бұл жұмыста технологиялық мәселелердің негізгі салалары, олардың себептері мен ықтимал шешімдері талданды. Осы тұрғыдан мақалада, ғылыми әдеби шолу нәтижесіне негізделген келесі сұрақтарға жауап беруге тырыстық:

1-сұрақ – Жаппай ашық онлайн курстар платформасын әзірлеудегі негізгі технологиялық мәселелер қандай?

Жаппай ашық онлайн курстарға (ЖАОК) арналған платформаларды әзірлеу және пайдалану оқыту сапасы мен білім беру контентінің қолжетімділігіне әсер ететін бірқатар күрделі технологиялық сын-қатерлермен байланысты. Дереккөздерге сәйкес, негізгі технологиялық мәселелерді бірнеше өзекті бағытқа бөлуге болады (1-сурет) [9]:

- платформалардың үйлесімділігі және интеграциясы;
- жасанды интеллектті (ЖИ) және чат-боттарды енгізу;
- масштабталу және деректерді өңдеу;
- көптілділік және локализация;
- қауіпсіздік және құқықтық аспектілер.

Сурет 2 – ЖАОК әзірлеудегі негізгі технологиялық мәселелердің бағыттары
Ескертпе: [7] дереккөз негізінде құралған

Біріншіден, платформалардың үйлесімділігі және интеграциясы бағытындағы ең өзекті мәселелердің бірі – әртүрлі оқытуды басқару жүйелері (LMS) арасындағы өзара әрекеттестікті қамтамасыз ету. Яғни, LMS жүйелері арасындағы өзара әрекеттестік LTI стандарты арқылы қамтамасыз етіледі, бірақ синхрондау мәселелері және браузерлердің үйлесімсіздігі (Safari немесе Chrome-дағы қателер) кездеседі. Бұл оқу материалдарының қолжетімділігін төмендетеді.

Екіншіден, ЖИ және чат-боттарды енгізу арқылы генеративті ЖИ білім алушыларға қолдау көрсетеді, бірақ контексттің шектеулі түсінігі, мөлдірліктің болмауы (XAI) және галлюцинациялар (дұрыс жауаптарды қате деп белгілеу) мәселелер тудырады.

Үшіншіден, масштабтау және деректерді өңдеу, яғни платформалар үлкен деректер көлемін (кликтар, логтар) өңдеуді талап етеді, бұл серверлердің шамадан тыс жүктелуіне әкеледі.

Төртіншіден, көптілділік және локализация кезінде автоматты аударма қателіктері (HeyGen сияқты құралдарда техникалық терминдерде, даталарда) туындайды.

Бесіншіден, қауіпсіздік, яғни GDPR нормаларына сәйкестік және авторлық құқықтар (Creative Commons) басқару қажет.

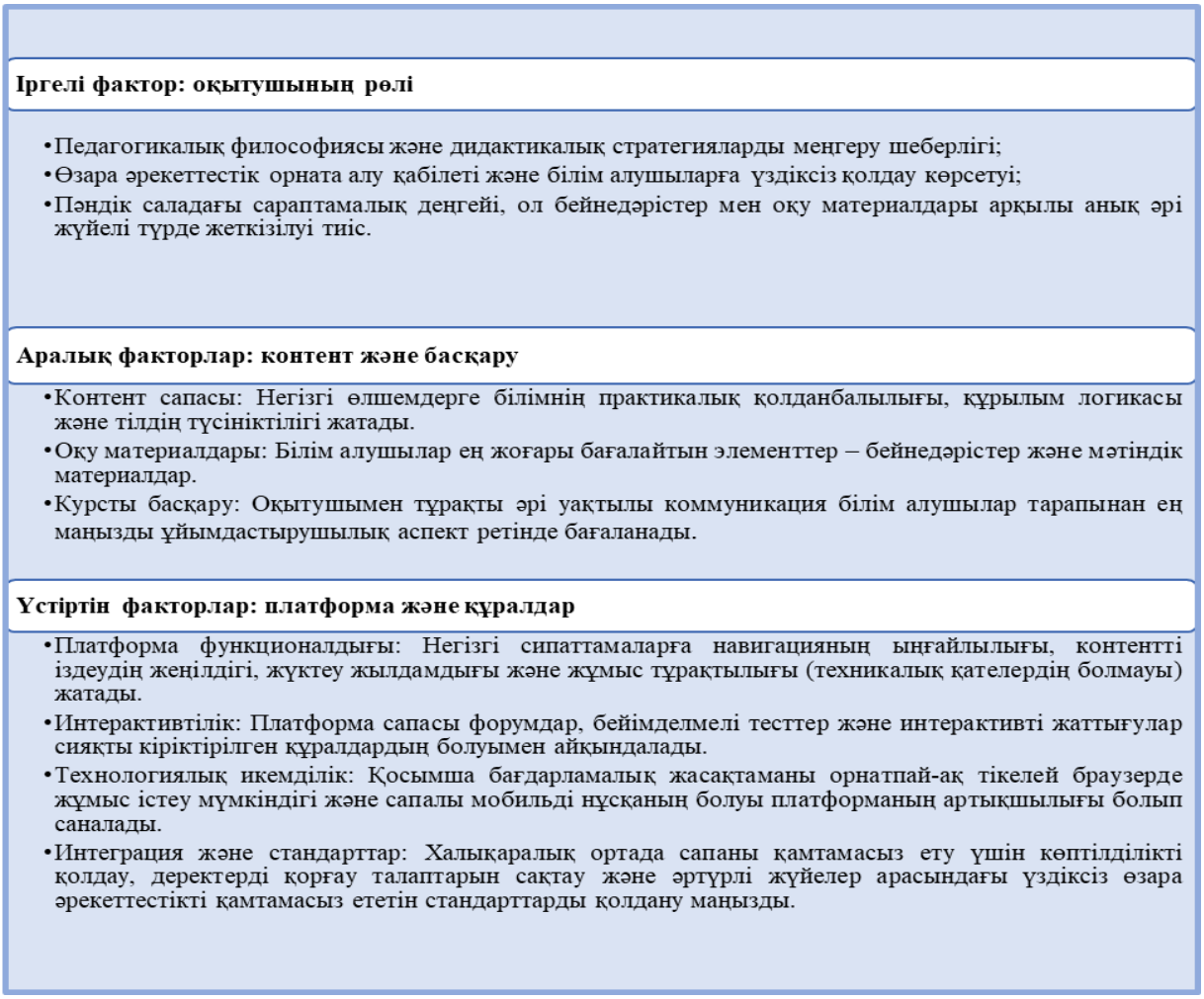
2-сұрақ – ЖАОК платформасы мен мазмұнының сапасын қандай факторлар анықтайды?

Ғылыми зерттеулер негізінде ЖАОК сапасының бір ғана технологиялық компонентке тәуелді емес екенін, керісінше адами, мазмұндық және технологиялық факторлардың күрделі өзара байланысы арқылы қалыптасатынын көрсетеді.

Әдеби дереккөздерге сүйене отырып, ЖАОК сапасын айқындайтын факторларды иерархиялық тұрғыдан үш деңгейге бөлуге болады: іргелі, аралық және үстіртін факторлар (2-сурет). Жіктеу онлайн курстарды жобалау мен бағалауда жүйелі көзқарас қалыптастыруға мүмкіндік береді [10].

Иерархияның іргелі деңгейінде оқытушының рөлі шешуші мәнге ие. Оқытушы – білім беру сапасының негізгі тасымалдаушысы әрі оқу үдерісінің мазмұндық өзегін қалыптастырушы тұлға. Оның педагогикалық философиясы, дидактикалық стратегияларды меңгеру деңгейі және цифрлық ортада оқыту әдістерін тиімді қолдана білуі курс сапасына тікелей әсер етеді. Сонымен қатар, білім алушылармен өзара әрекеттестікті ұйымдастыру, үздіксіз академиялық қолдау көрсету және пәндік саладағы терең сараптаманы бейнедәрістер мен оқу материалдары арқылы анық әрі жүйелі жеткізе білу оқытушының кәсіби құзыреттілігінің маңызды көрсеткіштері болып табылады.

Аралық деңгейдегі факторлар контент сапасы мен оқу үдерісін басқаруға байланысты. Деңгейде білімнің құрылымдалуы, оқу материалдарының логикалық бірізділігі және олардың практикалық қолданбалылығы басты орын алады.

Сурет 2 – ЖАОК сапасын айқындайтын факторлардың иерархиясы

Ескертпе: [8] дереккөз негізінде құралған

Қазіргі зерттеулер микрооқыту тәсілінің маңыздылығын атап көрсетеді, яғни қысқа, нақты және мақсатты мазмұн білім алушылардың қабылдау ерекшеліктеріне анағұрлым сәйкес келеді. Білім алушылардың басым бөлігі бейнедәрістерді негізгі әрі ең пайдалы оқу элементі ретінде бағалайды, ал мәтіндік материалдар асинхронды оқыту жағдайында маңызды рөлін сақтап отыр. Сонымен қатар курсты тиімді басқару, атап айтқанда оқытушымен уақтылы және тұрақты коммуникация орнату, білім алуышлардың қанағаттану деңгейіне және курсты аяқтау көрсеткіштеріне елеулі ықпал етеді.

Үстіртін деңгейдегі факторлар платформа функционалдығы мен қолданылатын цифрлық құралдарға қатысты. Факторлар қысқа мерзімді перспективада оқу үдерісінің ыңғайлылығын арттырып, пайдаланушы тәжірибесін жақсартуға бағытталған. Платформаның навигациялық қарапайымдылығы, контентті іздеу мүмкіндіктері, жүктеу жылдамдығы және техникалық тұрақтылығы онлайн оқытудың тиімділігін қамтамасыз ететін негізгі шарттар болып табылады. Интерактивті құралдардың, соның ішінде форумдар, бейімделмелі тесттер және интерактивті жаттығулардың болуы білім алушылардың белсенді қатысуына жағдай жасайды. Сонымен қатар қосымша программалық жасақтаманы орнатпай-ақ браузер арқылы жұмыс істеу мүмкіндігі және мобильді нұсқаның сапасы платформаның технологиялық икемділігін арттырады. Халықаралық контексте көптілділікті қолдау, деректерді қорғау талаптарын (GDPR) сақтау және Learning Tools Interoperability (LTI)

стандартын қолдану платформалардың өзара үйлесімділігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады.

Соңғы жылдары ЖАОК сапасына әсер ететін жаңа фактор ретінде жасанды интеллекттің (ЖИ) кеңінен енгізілуі байқалады. Генеративті ЖИ оқу материалдарын әзірлеу үдерісін жеделдетіп, тесттер мен мәтіндерді автоматты түрде құрастыру мүмкіндігін ұсынады. Алайда академиялық дәлдік пен мазмұн сапасын сақтау үшін «human in the loop» қағидасына негізделген адам тарапынан бақылау қажеттілігі сақталады. Сонымен қатар ЖИ негізіндегі чат-боттар тәулік бойы қолдау көрсету арқылы масштабталатын білім беру платформалары үшін маңызды артықшылыққа айналып отыр [11].

Жалпы алғанда, жаппай ашық онлайн курстардың сапасын қамтамасыз ету көпқырлы және кешенді тәсілді талап етеді. Осы тәсіл оқытушының кәсіби рөлін күшейтуді, мазмұн мен оқу үдерісін тиімді басқаруды, заманауи технологиялық шешімдерді енгізуді және жасанды интеллектті адам бақылауымен үйлестіре қолдануды қамтиды. Осындай интеграциялық көзқарас ЖАОК платформаларын қарапайым білім беру контентінің қоймасынан бейімделгіш әрі интеллектуалды цифрлық оқыту экожүйесіне айналдыруға мүмкіндік береді.

3-сұрақ – ЖАОК үшін платформалар құрудың негізгі технологиялық мәселелерін қалай шешуге болады?

Зерттеулер ЖАОК дамуының келесі кезеңі осы проблемаларды жүйелі түрде шешуге және оқыту сапасын тұрақты арттыруға тікелей байланысты екенін көрсетеді. Нәтижелер технологиялық мәселелердің шешілуі ЖАОК-тың тиімділігін арттыратынын көрсетеді, бірақ педагогикалық дизайнды ескеру қажеттігін атап өтеді. Соңғы зерттеулер AI-дің дербестендірілуін (AIBook, 4PADAFE) және процесс майнингті ұсынады.

ЖАОК платформаларындағы ең өзекті мәселелердің бірі – әртүрлі оқытуды басқару жүйелері арасындағы интероперабельділіктің жеткіліксіздігі. Бірнеше университет пен білім беру ұйымдарын біріктіретін курстар жағдайында жүйелердің өзара үйлеспеуі оқу үдерісінің тұтастығын бұзады. Бұл мәселені шешудің тиімді жолы ретінде Learning Tools Interoperability (LTI) халықаралық стандарты кеңінен мойындалып отыр. LTI әртүрлі платформалардың оқу материалдары мен оқу белсенділіктерін бір ортаға біріктіріп, үздіксіз білім беру кеңістігін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар деректерді автоматты түрде синхрондау және бағаларды жүйелер арасында тасымалдау федеративті білім беру желілерінің тұрақты жұмысын қамтамасыз етеді. eduGAIN сияқты бірыңғай кіру жүйелерін қолдану пайдаланушылар үшін тіркелу үдерісін айтарлықтай жеңілдетіп, институтаралық кедергілерді азайтады.

Жасанды интеллекттің білім беру саласына белсенді енуі ЖАОК сапасын арттыруға жаңа мүмкіндіктер ашты, алайда сонымен қатар жаңа тәуекелдерді де туындатты. Генеративті жасанды интеллектке негізделген чат-боттар білім алушыларға тәулік бойы қолдау көрсету арқылы платформалардың ауқымдылығын арттырса да, жауаптардың дәлдігі мен контекстке сәйкестігі мәселесі өзектілігін сақтап отыр. Осы тұрғыда Retrieval-Augmented Generation (RAG) технологиясы маңызды шешім ретінде қарастырылады. RAG әдісі жасанды интеллекттің жауаптарын тек курс материалдары мен ашық білім беру ресурстарына негіздеуге мүмкіндік беріп, қателіктер мен «галлюцинация» ықтималдығын айтарлықтай төмендетеді. Сонымен қатар білім беру графтарын (EduKGs) құру мазмұнды жүйелеуге, ал жеке білім графтары (PKGs) оқу үдерісін білім алушының нақты қажеттіліктеріне бейімдеуге жол ашады.

ЖАОК платформаларының ауқымды аудиториясы деректердің орасан көлемін қалыптастырады. Миллиондаған шерту, логтар және мыңдаған бейнематериалдар жоғары өнімді инфрақұрылымды талап етеді. Осы тұрғыда Milvus сияқты векторлық серверлер мен HNSW, FAISS тәрізді жуық көршілерді іздеу алгоритмдерін қолдану контент бойынша жылдам әрі дәл іздеуді қамтамасыз етеді. Аталған технологиялар білім алушылардың қажетті ақпаратқа жедел қол жеткізуіне және оқу тәжірибесінің үздіксіздігіне тікелей ықпал етеді.

Халықаралық ЖАОК платформалары үшін көптілділік пен локализация мәселесі де айрықша маңызға ие. Жасанды интеллект негізіндегі аударма құралдары мен оқытушы

аватарлары бейнедәрістерді бірнеше тілде ұсынуға мүмкіндік бергенімен, техникалық терминдер мен деректердің дәлдігі адам тарапынан міндетті тексеруді талап етеді. Осыған байланысты «human-in-the-loop» қағидасына негізделген гибридті модельдер сапаны қамтамасыз етудің негізгі тетігі ретінде қарастырылады. Оқытушы бұл жағдайда тек контент авторы ғана емес, сонымен қатар академиялық валидатор рөлін атқарады.

ЖАОК платформаларының тиімділігі көбінесе білім алушыларды курста сақтап қалу деңгейімен өлшенеді. Бұл мәселені шешуде болжамдық аналитика ерекше рөл атқарады. Білім беру деректерін интеллектуалды талдау (Educational Data Mining) негізінде құрылған модельдер, соның ішінде Random Forest алгоритмдері, курстың бастапқы кезеңдерінде-ақ тәуекел тобына жататын білім алушыларды анықтауға мүмкіндік береді. Мұндай ерте ескерту жүйелері уақтылы педагогикалық немесе технологиялық араласуды жүзеге асырып, оқудан шығу деңгейін төмендетуге жағдай жасайды. 1-кестеде ЖАОК-тың тиімділігін арттыратын шешімдері ұсынылған.

Кесте 1 – ЖАОК әзірлеудегі негізгі мәселелер мен шешу жолдары

Мәселе саласы	Негізгі мәселелер	Шешімдер	Әсер етуі
Платформалардың интероперабельдігі және интеграциясы	Синхрондау қателері, браузер үйлесімсіздігі	LTI стандарты, eduGAIN	Оқу қолжетімділігін арттыру
ЖИ және чат-боттарды енгізу	Галлюцинациялар, мөлдірлік жоқ	RAG, human-in-the-loop	Жауаптардың дәлдігін жоғарылату
Масштабталу және деректерді өңдеу	Сервер жүктемесі, деректерді өңдеу	Milvus, ANN алгоритмдері	Жүйе тұрақтылығын қамтамасыз ету
Көптілділік және локализация	Аударма қателіктері	HeyGen, эксперттік тексеру	Халықаралық қолжетімділік
Қауіпсіздік және құқықтық аспектілер	Деректер қорғау, авторлық құқық	GDPR, Creative Commons	Құқықтық сәйкестік
Ескерту: [9] дереккөз негізінде құрастырылған			

Жаппай ашық онлайн курстардың тұрақты дамуы технологиялық, педагогикалық және ұйымдастырушылық шешімдердің үйлесімді интеграциясын талап етеді. Халықаралық стандарттарды енгізу, деректер архитектураларын жетілдіру және жасанды интеллектті адам бақылауымен қолдану ЖАОК платформаларын жаңа сапалық деңгейге көтерудің негізгі шарттары болып табылады. Осындай кешенді көзқарас цифрлық білім берудің болашағын айқындап, онлайн оқытуды тиімді әрі сенімді білім беру құралына айналдырады.

4-сұрақ – Жаппай ашық онлайн курстар үшін платформалар жасауда технологиялық мәселелерді шешудің ұсынылып отырған шешімі арқылы қалай және қандай педагогикалық және әдіснамалық мәселелер шешіледі?

Білім алушыларға қолжетімді бола тұра, ЖАОК платформалар кейбір педагогикалық және әдістемелік кедергілерге тап болуда. Асинхронды формат, жеке қолдаудың жеткіліксіздігі және когнитивтік жүктеменің артуы оқу сапасын төмендетіп, білім алушылардың курсты аяқтамай шығып кету деңгейін арттырып отыр. Жаппай ашық онлайн курстарды әзірлеудегі технологиялық шешімдер негізінен педагогикалық және әдістемелік кедергілерді еңсеруге бағытталған. Көбіне осы кедергілер онлайн оқытудың тиімділігінің төмен болуына себеп болады [12-17].

Зерттеулер барысында, осы мәселелерді шешу үшін технологиялық тәсілдер – жасанды интеллект, чат-боттар, білім графтары және стандартталған интеграция шешімдері – негізгі рөл атқарады деуге болады. Төменде келтірілген 2-кесте технологиялық тәсілдердің нақты білім беру мәселелерін қалай шешетінін көрсетуге арналған.

Кестеден көретініміздей, бірінші педагогикалық мәселе – асинхронды формат салдарынан білім алушылардың мотивациясы төмендеп, курсты уақытында аяқтамай тастап кету көрсеткіші жоғарылайды. ЖАОК платформаларының ең басты әдістемелік мәселелерінің бірі болып табылады. Мәселенің шешімі ретінде, прогностикалық модельдер (Early Warning Systems, EWS) қолдану ұсынылады. Машиналық оқыту алгоритмдерін (Random Forest) қолдану білім алушыларды курстың 20-40% кезеңінде «тәуекел тобына»

жатқызуға мүмкіндік береді. Оны қолдану әдісі келесідей, жүйе шерту деректері мен тест нәтижелерін талдайды. Оқытушылар білім алушыны оқу ритміне қайта тарту үшін дербестендірілген хабарламалар жібере алады. Хабарламаларда үміт, қорқыныш немесе нақты кеңестер элементтері болады, олар білім алушылардың оқу мотивациясын қалпына келтіруге ықпал етеді [18].

Кесте 2 – ЖАОК әзірлеудегі педагогикалық және әдістемелік кедергілерді еңсеруге бағытталған технологиялық шешімдер

№	Педагогикалық мәселе	Технологиялық шешім	Қолданылатын әдіс/технология
1	Оқуды аяқтамай шығудың жоғары деңгейі, мотивацияның төмендігі	Прогностикалық модельдер (EWS)	Random Forest және басқа ML алгоритмдері, «триггер» хабарламалар арқылы білім алушыны қайта тарту
2	Жеке қолдау мен кері байланыстың жоқтығы	RAG негізіндегі чат-боттар	Retrieval-Augmented Generation, ашық білім ресурстарына сүйене отырып жауап беру, SRL дағдыларын қолдау
3	Когнитивтік жүктеме және навигациялық кедергілер	Білім графтары (EduKGs, PKGs)	Шашыраңқы контентті құрылымдау, жеке білім графтары арқылы дербестендірілген жолдар ұсыну
4	Теориялық алшақтық және дағдыларды бағалау	Интерактивті контент және автоматты бағалау	Браузерде кодтау, автоматты тестілеу, тікелей кері байланыс
5	Оқытушы мен оқу материалының статикалық рөлі	AIBook және 4PADAFE	Диалогтық интерфейс, ИИ-ассистенттер ментор рөлінде, жүйелі курс жобалау
6	Тілдік және институционалдық кедергілер	ЖИ локализациясы және LTI стандарты	HeyGen аватарлары, LMS жүйелері арасындағы үздіксіз интеграция, бағаларды синхрондау
Ескерту: [8] дереккөз негізінде құрастырылған			

Екіншіден, ЖАОК курстарының көлемділігін ескере отырып, оқытушы әрбір білім алушыға жеке көңіл бөле алмайды. Күрделі концепцияларды түсінуді қиындатады және оқу сапасын төмендетеді. Алайда, RAG (Retrieval-Augmented Generation) технологиясына негізделген чат-боттар қолданған тиімді. Ақылды көмекшілер білім алушыларға тәулік бойы (24/7) қолдау көрсетеді. RAG технологиясы ЖИ-ге жауаптарды тек ашық білім ресурстарына (OER) және курс материалдарына сүйене отырып генерациялауға мүмкіндік береді. Ол «галлюцинациялардың» ықтималдығын азайтып, білім алушылардың өздігінен реттелетін оқыту (Self-Regulated Learning, SRL) дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Үшіншіден, білім алушылар білім құрылымын ұйымдастыру және үлкен деректер массивінен қажетті материалдарды табу кезінде қиындықтарға тап болады. Осы жерде білім графтарын (EduKGs және PKGs) қолдануға болады. Автоматты білім графтарын құру шашыраңқы контентті жүйелеуге мүмкіндік береді. Жеке білім графтары (PKG) білім алушының нақты білім деңгейін тіркейді («не түсінбегенін») және оған дербестендірілген сұрақтар мен білім жолдарын ұсынады, бұл оқу үдерісін тиімді және мақсатқа бағытталған етеді [19].

Төртіншіден, ЖАОК-тардың әдістемелік қиындықтарының бірі – бейнедәрістерді пассивті қараудан белсенді білімді қолдануға көшу. Оның шешімі – интерактивті контент және автоматты бағалауды енгізу. Яғни, браузерге кіріктірілген бағдарламалау орталарын және автоматты бағалау құралдарын қолдану. Білім алушылар курстың ішінде тәжірибе жасап (браузерде кодтау) бірден кері байланыс алады. Техникалық ортада дағдыларды дамыту үшін маңызды, өйткені білім алушылар теорияны іс жүзінде қолдана алады [20-26].

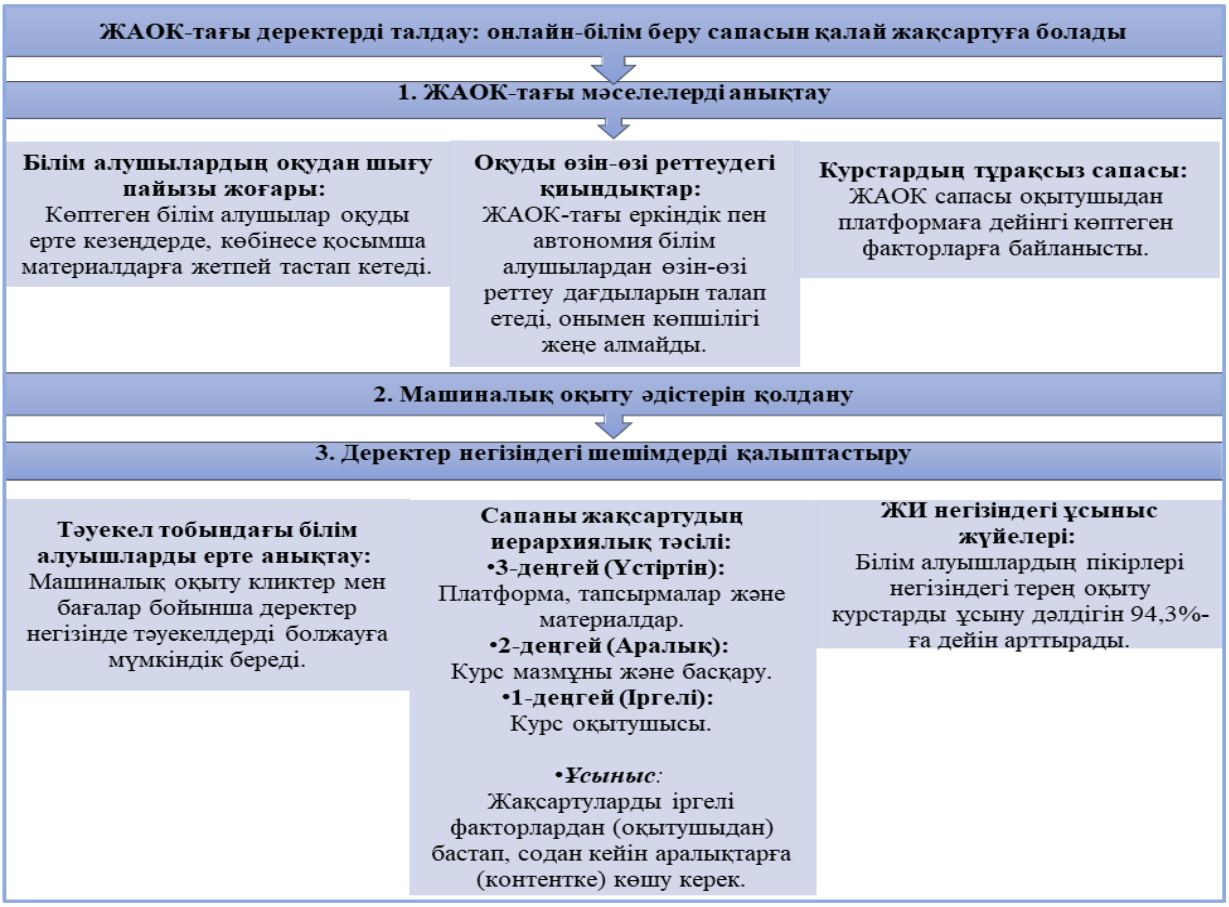
Бесіншіден, дәстүрлі оқулықтар мен статикалық бейнелер цифрлық дәуір динамикасына сай келмейді. Бұған шешім ретінде, AIBook және 4PADAFE матрицасы ұсынылады. «Интеллектуалды кітаптарға» және жүйелі жобалауға көшу ұсынылады. AIBook статикалық мәтінді диалогтық интерфейспен алмастырады, білім алушы білімді бірлесіп құру процесіне белсенді қатысады. 4PADAFE әдістемесін қолдану арқылы оқытушылар (АТ маманы болмаса да) курстарды жобалай алады, мұнда ЖИ-ассистенттері ментор рөлін

атқарады. Алтыншыдан, халықаралық университеттік альянстар үшін курс жасау кезінде тілдік айырмашылықтар мен жүйелерді интеграциялау мәселелері туындайды. Мәселенің шешімі – ЖИ локализациясы және LTI стандарты. HeyGen сияқты аватарлар және (LTI) стандартын пайдалану арқылы, оқытушының қатысу әсерін сақтай отырып, ЖИ бейнедәрістерді бірнеше тілге тез аударуға мүмкіндік береді. LTI стандарты әртүрлі LMS жүйелерінен материалдарға үздіксіз қолжетімділікті қамтамасыз етіп, білім алушылардың бағаларын және прогресін синхрондайды[27].

Бұдан байқайтынымыз, жаппай ашық онлайн курстардың тиімділігі тек оқу материалының сапасына ғана емес, оны жеткізу тәсіліне және платформаның технологиялық мүмкіндіктеріне де байланысты.

Қорытынды

Ұсынылған материалдар жаппай ашық онлайн курстардың тиімділігі – технологиялық шешімдер мен педагогикалық дизайнның өзара ықпалдастығына тікелей тәуелді екенін көрсетеді. Зерттеуде сипатталған прогностикалық модельдер, RAG негізіндегі чат-боттар, білім графтары, интерактивті контент, AIBook және 4PADAFE сияқты тәсілдер білім алушылардың мотивациясын арттыруға, когнитивтік жүктемені азайтуға және жеке қолдауды күшейтуге мүмкіндік береді. ЖАОК-тағы деректерді талдау арқылы онлайн-білім беру сапасын жақсарту бойынша технологиялық шешімдер 3-суретте келтірілген.

Сурет 3. ЖАОК сапасын жақсартуға ұсынылатын технологиялық шешімдер

Ескертпе: [10] дереккөз негізінде құрастырылған

Сонымен қатар, LTI стандарты, көптілді локализация және GDPR талаптарын сақтау платформалардың интероперабельдігін, қолжетімділігін және сенімділігін қамтамасыз етеді. Осындай кешенді көзқарас ЖАОК-ты бейімделгіш әрі интеллектуалды цифрлық білім беру экожүйесіне айналдырудың негізгі алғышарты болып табылады.

Қаржыландыру туралы ақпарат Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінен бөлінетін жобаны гранттық қаржыландыру (грант № AP23485289) шеңберінде орындалды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Jansen R. S. Жаппай ашық онлайн курстарда білім алушылардың өзін-өзі реттейтін оқытуын қолдау / R. S. Jansen, A. van Leeuwen, J. Janssen және т.б. // Computers & Education. - 2020. - 146-том. – 103771 б.

2 Zhou L. I-DEMATEL-ISM әдісі негізінде ЖАОК сапасына әсер ететін факторларды талдау / L. Zhou M. Tang, J. Liu // Systems and Soft Computing. - 2025. - 7-том. – 220 б.

3 Haugsbakken, H. SPOC жасаудағы генеративті жасанды интеллекттің рөлі: Ішінара жасанды интеллект жасаған оқу ресурстарын студенттердің қабылдауы / H. Haugsbakken M. Hagelia I. Nagel // EMOOCS 2025 : материалдар жинағы / ред. E. Hamonic R. Sharrock. – Cham : Springer,(LNCS, 15733-том). - 2026 –Б. 3–13

4 Brünner B. ЖАОК-тардағы GenAI чатботтарын зерттеу: студенттердің өзара әрекеттесуін және өзін-өзі реттейтін оқу мінез-құлқын талдау / B. Brünner M. Ebner S. Schön // EMOOCs 2025 : материалдар жинағы / ред. E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, 15733-том). - 2026.– Б.14–2

5 Thammetar T. Автоматтандырылған оқытуды қолдау үшін генеративті жасанды интеллектпен жұмыс істейтін чатботты интеграциялау: Тай ЖАОК платформасының тәжірибесі / T. Thammetar A. Theeraroungchaisri J. Khlaisang et al. // EMOOCs 2025 : материалдар жинағы / ред. E. Hamonic R. Sharrock. – Cham : Springer, (LNCS, 15733-том). - 2026. Б. 25–35

6 Moreno-Marcos P. M. edX бойынша Java ЖАОК сериясындағы оқушылардың табысты болжау модельдерін жалпылауды талдау / P. M. Moreno-Marcos M. R. Guillén C. Alario-Hoyos et al. // EMOOCs 2025 : материалдар жинағы / ред. E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer,. – (LNCS, 15733-том). – 2026. - Б.36–45

7 Maldonado-Mahauad J. Стратегиялық және кешенді: Оқу тізбектерін үдерістік өндіру арқылы ЖАОК оқушысының мінез-құлқын модельдеу / J. Maldonado-Mahauad // EMOOCs 2025 : материалдар жинағы / ред. E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, 15733-том). – Б. 46–59

8 Stancin K. Студенттердің онлайн курстардағы қажеттіліктері мен үміттерін олардың қатысуы мен оқу тәжірибесін жақсарту үшін қалай түсінуге болады? / K. Stancin, D. Jaksic, A. Petrovic // EMOOCs 2025 : материалдар жинағы / ред. E. Hamonic R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, 15733-том). –Б. 60–7

9 Wolf, D. Маман емес мұғалімдер мен оқушыларды кодтау бойынша мүмкіндіктермен қамтамасыз ету: Австрия орта мектебіндегі Python ЖАОК-тың жағдайлық зерттеуі / D. Wolf, M. Ebner // EMOOCs 2025 : материалдар жинағы / ред. E. Hamonic R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, 15733-том). – Б. 72–85

10 Ferrari S. Өзіндік қарқынмен дамытылатын ЖАОК-тардан тыс онлайн қауымдастықты қайта ойластыру / S. Ferrari A. Merigo // EMOOCs 2025 : материалдар жинағы / ред. E. Hamonic R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, 15733-том). – Б. 86–97

11 Sofyan Z. Жасанды интеллектті масштабта оқыту туралы түсініктер: оқушыға бағытталған жетілдіру үшін деректерге негізделген кері байланыс / Z. Sofyan C. Meinel // EMOOCs 2025 : материалдар жинағы / ред. E. Hamonic R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, 15733-том). Б. 98–107

12 Abdelmagied M. ЖАОК-та оқушылардың білім ұғымдарын түсінуін қолдау үшін графикті іздеу арқылы кеңейтілген ұрпақты пайдалану / M. Abdelmagied, M. A. Chatti, S. Joarder et al. // EMOOCs 2025 : материалдар жинағы / ред. E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, 15733-том). – Б. 108–118

13 Ain, Q. U. CourseMapper-де білім беру білімінің графигін автоматты түрде құру үшін жоғарыдан төмен және төменнен жоғары тәсілдер / Q. U. Ain, M. A. Chatti, A. Shakhshir et al. // EMOOCs 2025 : материалдар жинағы / ред. E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, 15733-том). – Б.119–129

14 Minaeva E. A. ЖАОК халықаралық студенттерді тарту құралы ретінде: елдераралық талдау / E. A. Minaeva, U. S. Zakharova, S. V. Zhuchkova // EMOOCs 2025 : материалдар жинағы / ред. E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, 15733-том). –Б. 130–143

15 Staubitz T. Өз тағамыңызды жеу - ашық edX платформасындағы жобаға негізделген оқу эксперименті / T. Staubitz S. Trabucchi E. Huthmacher // EMOOCs 2025 : материалдар жинағы / ред. E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, 15733-том). – Б. 147–157

16 Reda V. Білімдегі олқылықтарды жою: ЖАОК-тардың саяси ғылымдар білімі үшін әлеуеті / V. Reda, A. Squillante // EMOOCs 2025 : материалдар жинағы / ред. E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, 15733-том). – Б.158–167

17 Ebner M. Еуропалық университеттер одақтарында жасанды интеллект, LTI және ашық лицензиялардың көмегімен көптілді ЖАОК-тарды енгізу: техникалық және ұйымдастырушылық қиындықтар / M. Ebner, S. Schön, K. Gasplmayr et al. // EMOOCs 2025 : материалдар жинағы / ред. E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, 15733-том). –Б. 168–178

18 Esteves F. d. L. Цифрлық оқыту арқылы тұрақтылық туралы хабардарлықты арттыру: барлық жаңадан қабылданған студенттерге арналған институционалдық SPOC, ЖАОК көзқарасына қарай жылжу / F. d. L. Esteves, E. Maes, B. Mayeur et al. // EMOOCs 2025 : материалдар жинағы / ред. E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, 15733-том). – Б. 179–189

19 Feistmantl E. Бес жылдан астам уақыт өткеннен кейін пәнаралық университеттік курсқа Covid-19 алдындағы ЖАОК енгізу және бағалау: E-Tutoring@UIBK және MekoMOOC, Case Study / E. Feistmantl // EMOOCs 2025 : материалдар жинағы / ред. E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, 15733-том). – Б. 190–199

20 Engeness I. Білім берушілерге арналған жасанды интеллект чатботтары: жоғары білім беруде онлайн оқытуды өзгерту / I. Engeness, M. Nohr, T. Fossland // EMOOCs 2025 : материалдар жинағы / ред. E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, 15733-том). – Б. 200–210

21 Despujol Zabala I. Автоматтандырылған модель мен параметрлерді таңдау үшін LLM пайдаланып, испан тілінде ендіруге негізделген бейне ұсынысын оңтайландыру / I. Despujol Zabala, C. Turró Ribalta, J. Busquets Mataix et al. // EMOOCs 2025 : материалдар жинағы / ред. E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, 15733-том). – Б. 211–221

22 Sancassani S. AIBook ЖАОК арқылы диалогтық оқытудағы жаңа шекара ретінде: Case Study / S. Sancassani D. Casiraghi // EMOOCs 2025 : материалдар жинағы / ред. E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, 15733-том). – Б. 222–231 - DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-032-00056-9_20.

23 Onan A. Жаппай ашық онлайн курстарды бағалаудағы пікірлерге сентименттік талдау: мәтіндік майнинг және терең оқыту тәсілі / A. Onan // Computer Applications in Engineering Education. - 2021. - 29-том, 3-нөмір. – Б. 572–589

24 Adnan M. Машиналық оқыту модельдерін пайдалана отырып, курстың әртүрлі кезеңдерінде ерте араласу үшін тәуекел тобындағы студенттерді болжау / M. Adnan, A. Habib, J. Ashraf және т.б. // IEEE Access. - 2021. - 9-том. – Б.149464–149478

25 Al-Lahlali, B. Машиналық оқыту әдістерін қолдану арқылы студенттердің үлгерімін болжау: жүйелі әдеби шолу / B. Al-Lahlali, H. Alashwal // Education Sciences. - 2021. - 11-том, 9-нөмір. – 552 б.

26 Alghamdi, A. Мәтіндік майнинг және терең оқыту әдістерін қолдана отырып, ЖАОК-та бірлескен сүзгілердің дәлдігін арттыру үшін әлеуметтік деректерді талдау / A. Alghamdi, M. Nilashi, R. A. Abumalloh және т.б. // Discover Computing. – 2025. – 28-том. – 33 б.

27 Ruiz-Rojas L. I. Генеративті жасанды интеллект құралдары арқылы білім беруді күшейту: оқу дизайны матрицасы негізіндегі тәсіл / L. I. Ruiz-Rojas, P. Acosta-Vargas, J. De-Moreta-Llovet, M. Gonzalez-Rodriguez // Sustainability. - 2023. - 15-том, 15-нөмір. – 11524 б.

ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В РАЗРАБОТКЕ ПЛАТФОРМЫ МАССОВЫХ ОТКРЫТЫХ ОНЛАЙН КУРСОВ

Аннотация

Процесс разработки и использования платформ массовых открытых онлайн-курсов (MOOC) связан с рядом сложных технологических проблем, влияющих на качество обучения и доступность образовательного контента. Основные технологические проблемы можно разделить на несколько основных областей: совместимость и интеграция платформ, внедрение искусственного интеллекта (ИИ) и чат-ботов, масштабируемость и обработка данных, многоязычность и локализация, а также аспекты безопасности и правовые аспекты. Для обеспечения совместимости между системами управления обучением (LMS) часто используется стандарт совместимости инструментов обучения (LTI), но в процессе внедрения возникают проблемы с синхронизацией учетных записей пользователей и выставлением оценок. Внедрение ИИ повышает поддержку обучающихся, но создает риски, такие как ограниченное понимание контекста, недостоверность решений (XAI) и технологические галлюцинации. Платформы требуют обработки больших объемов данных (клики, журналы, результаты тестов), что приводит к перегрузке серверов и необходимости использования специальных серверов, таких как Milvus. Проблемы многоязычия возникают из-за ошибок машинного перевода, особенно в технических терминах, а проблемы безопасности включают соответствие GDPR и управление авторскими правами. Данное исследование представляет собой систематический обзор литературы и основано на анализе 27 научных статей, опубликованных в период с 2020 по 2026 год, включая еще 7 научных статей по этой теме, индексированных в базе данных Scopus. В этих статьях рассматриваются технологические решения проблем, включая технологию RAG, графы знаний (EduKGs) и подходы с участием человека. Кроме того, 20 статей были включены в материалы международной научной конференции «Европейский саммит заинтересованных сторон MOOC – EMOOCS 2025», которая состоится в Университете Télécom Paris, Палезо, Франция, с 30 июня по 2 июля 2025 года Результаты демонстрируют взаимосвязь технологических и педагогических факторов в развитии платформ HELC и на этой основе позволяют повысить эффективность образования.

Ключевые слова: массовые открытые онлайн-курсы (MOOC), цифровая педагогика, методология онлайн-обучения, педагогический дизайн, технологии электронного обучения, аналитика обучения.

TECHNOLOGICAL CHALLENGES IN DEVELOPING A PLATFORM FOR MASSIVE OPEN ONLINE COURSES

Abstract

The development and use of massive open online courses (MOOC) platforms are associated with some complex technological issues that affect the quality of learning and the availability of educational content. The main technological issues can be divided into several areas: platform interoperability and integration, the introduction of

artificial intelligence (AI) and chatbots, scalability and data processing, multilingualism and localization, and security and legal aspects. The Learning Tools Interoperability (LTI) standard is often used to ensure interoperability between learning management systems (LMS), but during implementation, problems arise with synchronizing user accounts and assigning grades. The introduction of AI increases support for learners, but poses risks such as limited contextual understanding, decision inauthenticity (XAI), and technological hallucinations. The platforms require processing large amounts of data (clicks, logs, test results), leading to server overload and necessitating specialized servers such as Milvus. Multilingualism issues arise from machine translation errors, especially in technical terms, while security concerns include GDPR compliance and copyright management. This study is a systematic literature review and is based on an analysis of 27 scientific articles published between 2020 and 2026, including an additional 7 scientific articles on this topic indexed in the Scopus database These articles address technological solutions to the problems, including RAG technology, knowledge graphs (EduKGs), and human-in-the-loop approaches. In addition, 20 articles were included in the proceedings of the international scientific conference "European MOOCs Stakeholder Summit – EMOOCS 2025", which will be held at the Université Télécom Paris, Palaiseau, France, from 30 June to 2 July 2025 The results demonstrate the interrelationship of technological and pedagogical factors in the development of HELC platforms, and on this basis allow for increasing the effectiveness of education.

This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (grant number AP23485289).

Keywords: massive open online courses (MOOCs), digital pedagogy, online learning methodology, pedagogical design, e-learning technologies, learning analytics.

REFERENCES

1 Jansen R.S. Jappai aşyq onlain kurstarda bılım aluşylardyñ özın-özı retteitın oqytuyn qoldau *[Jansen, R. S. Supporting learners' self-regulated learning in Massive Open Online Courses*] R. S. Jansen, A. van Leeuwen, J. Janssen et al. // Computers & Education. - 2020. - Vol. 146. - Art. 103771 p. [in Kazakh]

2 Zhou L. I-DEMATEL-ISM ädısı negızında JAOK sapasyna äser etetın faktorlardy taldau. *[Analysis of factors influencing MOOC quality based on I-DEMATEL-ISM method*] L. Zhou, M. Tang, J. Liu // Systems and Soft Computing. - 2025. - Vol. 7. - Art. 200220-p. [in Kazakh]

3 Haugsbakken, H. SPOC jasaudağy generativtıjasandy intelekttıñ rölı: Işınara jasandy intelekt jasağan oqu resurstaryn studentterdıñ qabyldauy [*The Role of Generative AI in SPOC-Making: Student Perception of Partially AI-Generated Learning Resources*] H. Haugsbakken, M. Hagelia, I. Nagel // EMOOCS 2025 : Proceedings / ed. by E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, vol. 15733). – P. 3–13. [in Kazakh]

4 Brünner B. JAOK-tardağy GenAI chatbottaryn zertteu: studentterdıñ özara ärekettesuın jäne özın-özı retteitın oqu mınez-qūlqyn taldau [*Exploring GenAI Chatbots in MOOCs: Analyzing Student Interactions and Self-regulated Learning Behaviors*] / B. Brünner, M. Ebner, S. Schön // EMOOCS 2025 : Proceedings / ed. by E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, vol. 15733). – P. 14–24. [in Kazakh]

5 Thammetar T. Avtomattandyrylğan oqytudy qoldau üşın generativtı jasandy intelektpen jūmys ısteitın chatbotty integrasialau:Tai JAOK platformasynyñ täjıribesı [*The Integration of Generative AI-Powered Chatbot for Automated Learning Support: Thai MOOC Platform Experience*]/ T. Thammetar, A. Theeraroungchaisri, J. Khlaisang et al. // EMOOCS 2025 : Proceedings / ed. by E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, vol. 15733). – P. 25–35 [in Kazakh]

6 Moreno-Marcos P. M. edX boiynşa Java JAOK seriasyndağy oquşylardyñ tabysty boljau modelderın jalpylaudy taldau [*Analysis of the Generalization of Students' Success Predictive Models in a Series of Java MOOCs on edX]* / P. M. Moreno-Marcos, M. R. Guillén, C. Alario-Hoyos et al. // EMOOCS 2025 : Proceedings / ed. by E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, vol. 15733). – P. 36–45. [in Kazakh]

7 Maldonado-Mahauad J. Strategialyq jäne keşendı: Oqu tızbekterın üderıstık öndıru arqyly JAOK oquşysynyñ mınez-qūlqyn modeldeu [*Strategic and Comprehensive: Modeling MOOC Learner Behavior Through Process Mining of Learning Sequences*] / J. Maldonado-Mahauad // EMOOCS 2025 : Proceedings / ed. by E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, vol. 15733). – P. 46–59. [in Kazakh]

8 Stancin K. Studentterdıñ onlain kurstardağy qajettılıkterı men ümıtterın olardyñ qatysuy men oqu täjıribesın jaqsartu üşınqalai tüsınuge bolady? [*How Can We Understand Students' Needs and Expectations in Online Courses to Improve Their Engagement and Learning Experience*?] / K. Stancin, D. Jaksic, A. Petrovic // EMOOCS 2025 : Proceedings / ed. by E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, vol. 15733). – P. 60–71. [in Kazakh]

9 Wolf, D. Maman emes mūğalımder men oquşylardy kodtau boiynşa mümkındıktermen qamtamasyz etu: Avstria orta mektebındegı Python JAOK-tyñ jağdailyq zertteuı [*Empowering Non-specialist Teachers and Students in Coding: A Case Study of a Python MOOC in an Austrian High School*] / D. Wolf, M. Ebner // EMOOCS 2025 : Proceedings / ed. by E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, vol. 15733). – P. 72–85. [in Kazakh]

10 Ferrari S. Özındık qarqynmen damytylatyn JAOK-tardan tys onlain qauymdastyqty qaita oilastyru [*Rethinking Online Community Beyond Self-paced MOOCs*] / S. Ferrari, A. Merigo // EMOOCS 2025 : Proceedings / ed. by E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, vol. 15733). – P. 86–97. [in Kazakh]

11 Sofyan Z. Jasandy intelekttı masştabta oqytu turaly tüsınıkter: oquşyğa bağyttalğan jetıldıru üşın derekterge negızdelgen kerı bailanys [Insights on Teaching AI at Scale: Data-Driven Feedback for Learner-Centered Improvement]

/ Z. Sofyan, C. Meinel // EMOOCS 2025 : Proceedings / ed. by E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, vol. 15733). – P. 98–107. [in Kazakh]

12 Abdelmagied M. JAOK-ta oquşylardyñ bılım ūğymdaryn tüsınuın qoldau üşın grafiktı ızdeu arqyly keñeitılgen ūrpaqty paidalanu *[Leveraging Graph Retrieval-Augmented Generation to Support Learners' Understanding of Knowledge Concepts in MOOCs*] / M. Abdelmagied, M. A. Chatti, S. Joarder et al. // EMOOCS 2025 : Proceedings / ed. by E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, vol. 15733). – P. 108–118 [in Kazakh]

13 Ain, Q. U. CourseMapper-de bılım beru bılımınıñ grafigın avtomatty türde qūru üşın joğarydan tömen jäne tömennen joğary täsılder [*Top-Down vs. Bottom-Up Approaches for Automatic Educational Knowledge Graph Construction in CourseMapper*] / Q. U. Ain, M. A. Chatti, A. Shakhshir et al. // EMOOCS 2025 : Proceedings / ed. by E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, vol. 15733). – P. 119–129. [in Kazakh]

14 Minaeva E. A. JAOK halyqaralyq studentterdı tartu qūraly retında: elderaralyq taldau [*MOOCS as a Tool for International Student Recruitment: A Cross-Country Analysis*] / E. A. Minaeva, U. S. Zakharova, S. V. Zhuchkova // EMOOCS 2025 : Proceedings / ed. by E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, vol. 15733). – P. 130–143. [in Kazakh]

15 Staubitz T. Öz tağamyñyzdy jeu - aşyq edX latformasyndağy jobağa negızdelgen oqu eksperimentı [*Eating Your Own Dogfood - A Project-Based Learning Experiment on an Open edX Platform*]/ T. Staubitz, S. Trabucchi, E. Huthmacher // EMOOCS 2025 : Proceedings / ed. by E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, vol. 15733). – P. 147–157. [in Kazakh]

16 Reda V. Bılımdegı olqylyqtardy joiu: JAOK-tardyñ saiasi ğylymdar bılımı üşın äleuetı [*Bridging Knowledge Gaps: The Potential of MOOCs for Political Science Education*]/ V. Reda, A. Squillante // EMOOCS 2025 : Proceedings / ed. by E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, vol. 15733). – P. 158–167 [in Kazakh]

17 Ebner M. Europalyq universitetter odaqtarynda jasandy intelekt, LTI jäne aşyq lisenzialardyñ kömegımen köptıldı JAOK-tardyengızu: tehnikalyq jäne ūiymdastyruşylyq qiyndyqtar [*Implementing Multilingual MOOCs in European University Alliances with the Help of AI Usage, LTI and Open Licenses: Technical and Organizational Challenges*]/ M. Ebner, S. Schön, K. Gasplmayr et al. // EMOOCS 2025 : Proceedings / ed. by E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, vol. 15733). – P. 168–178. [in Kazakh]

18 Esteves F. d. L. Sifrlyq oqytu arqyly tūraqtylyq turaly habardarlyqty arttyru: barlyq jañadan qabyldanğan studentterge arnalğan institusionaldyq SPOC, JAOK közqarasyna qarai jylju [*Raising Awareness on Sustainability Through Digital Learning: An Institutional SPOC for All Newly Admitted Students, Moving Towards a MOOC Perspective*] / F. d. L. Esteves, E. Maes, B. Mayeur et al. // EMOOCS 2025 : Proceedings / ed. by E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, vol. 15733). – P. 179–189 [in Kazakh]

19 Feistmantl E. Bes jyldan astam uaqyt ötkennen keiın pänaralyq universitettık kursqa Covid-19 aldyndağy JAOK engızu jäne bağalau:E-Tutoring@UIBK jäne MekoMOOC, Case Study [*Embedding and Evaluating a Pre-Covid-19 MOOC in an Interdisciplinary University Course More Than Five Years Later: E-Tutoring@UIBK and the MekoMOOC, A Case Study*] / E. Feistmantl // EMOOCS 2025 : Proceedings / ed. by E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, vol. 15733). – P. 190–199. [in Kazakh]

20 Engeness I. Bılım beruşılerge arnalğan jasandy intelekt chatbottary: joğary bılım berude onlain oqytudy özgertu [*AI Chatbots for Educators: Transforming Online Learning in Higher Education / I. Engeness, M. Nohr, T. Fossland]* // EMOOCS 2025 : Proceedings / ed. by E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, vol. 15733). – P. 200–210 [in Kazakh]

21 Despujol Zabala I. Avtomattandyrylğan model men parametrlerdı tañdau üşın LLM paidalanyp, ispan tılında endıruge negızdelgen beine ūsynysyn oñtailandyru [*Optimizing Embedding-Based Video Recommendation in Spanish Using LLMs for Automated Model and Parameter Selection*]/ I. Despujol Zabala, C. Turró Ribalta, J. Busquets Mataix et al. // EMOOCS 2025 : Proceedings / ed. by E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, vol. 15733). – P. 211–221 [in Kazakh]

22 Sancassani S. AIBook JAOK arqyly dialogtyq oqytudağy jaña şekara retında: Case [*The AIBook as a New Frontier in Conversational Learning Through a MOOC: A Case Study*] / S. Sancassani, D. Casiraghi // EMOOCS 2025 : Proceedings / ed. by E. Hamonic, R. Sharrock. – Cham : Springer, 2026. – (LNCS, vol. 15733). – P. 222–231 [in Kazakh]

23 Onan A. Jappai aşyq onlain kurstardy bağalaudağypıkırlerge sentimenttık taldau: mätındık maining jäne tereñ oqytu täsılı [*Sentiment analysis on massive open online course evaluations: A text mining and deep learning approach*] / A. Onan // Computer Applications in Engineering Education. - 2021. - Vol. 29, iss. 3. - P. 572–589 [in Kazakh]

24 Adnan M. Maşinalyq oqytu modelderın paidalana otyryp, kurstyñ ärtürlı kezeñderında erte aralasu üşın täuekel tobyndağy studentterdı boljau [*Predicting at-Risk Students at Different Percentages of Course Length for Early Intervention Using Machine Learning Models*]/ M. Adnan, A. Habib, J. Ashraf et al. // IEEE Access. - 2021. - Vol. 9. - P. 149464–149478 [in Kazakh]

25 Al-Lahlali, B. Maşinalyq oqytu ädısterın qoldanuarqyly studentterdıñ ülgerımın boljau: jüielı ädebi şolu [*Al-Lahlali, B. Predicting student performance using ML techniques: a systematic literature review*] / B. Al-Lahlali, H. Alashwal // Education Sciences. - 2021. - Vol. 11, iss. 9. - Art. 552-p [in Kazakh]

26 Alghamdi, A. Mätındık maining jäne tereñ oqytu ädısterın qoldana otyryp, JAOK-ta bırlesken süzgılerdıñ däldıgın arttyru üşın äleumettık derekterdı taldau [*Alghamdi, A. Analysis of social data for accuracy improvement of collaborative filtering in MOOCs using text mining and deep learning techniques*] / A. Alghamdi, M. Nilashi, R. A. Abumalloh et al. // Discover Computing. - 2025. - Vol. 28. - Art. 33-p[in Kazakh]

27 Ruiz-Rojas L. I. Generativtı jasandy intelekt qūraldary arqyly bılım berudı küşeitu: oqu dizainy matrisasy negızındegı täsıl [*Empowering Education with Generative Artificial Intelligence Tools: Approach with an Instructional Design Matrix*] / L. I. Ruiz-Rojas, P. Acosta-Vargas, J. De-Moreta-Llovet, M. Gonzalez-Rodriguez // Sustainability. - 2023. - Vol. 15, iss. 15. - Art. 11524 -p [in Kazakh]

Information about authors:

Nazira Ospanova - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Faculty of Computer Science, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.

E-mail: nazira_n@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0100-1008

Nurgul Tokzhigitova - **corresponding author,** PhD, Associate Professor, Faculty of Computer Science, Toraigyrov University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

E-mail: nurgul287@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3777-6454

Saduakas Baizhumanov, senior lecturer, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan,

E-mail: b_saduakas@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5609-3697

Raushan Kuanysheva, senior lecturer at the Faculty of Computer Science, Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.

E-mail: raushankuanysh77@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9135-2156

Информация об авторах:

Назира Оспанова – кандидат педагогических наук, ассоцированный профессор, факультета «Computer Science», Торайгыров университет, г. Павлодар., Республика Казахстан.

E-mail: nazira_n@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0100-1008

Нургуль Токжигитова – **основной автор,** PhD, ассоциированный профессор (доцент), факультет «Computer Science», Торайгыров университет, г. Павлодар., Республика Казахстан.

E-mail: nurgul287@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3777-6454

Садуакас Байжуманов – старший преподаватель факультета «Computer Science», Торайғыров университет, г.Павлодар., Республика Казахстан.

E-mail: b_saduakas@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5609-3697

Раушан Куанышева – старший преподаватель факультета «Computer Science», Торайғыров университет, г.Павлодар., Республика Казахстан.

E-mail: raushankuanysh77@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9135-2156

Авторлар туралы ақпарат:

Назира Оспанова - педагогика ғылымдарының кандидаты, «Computer Science» факультетінің қауымдастырылған профессоры, Торайғыров университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: nazira_n@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0100-1008

Нургуль Токжигитова – **негізгі автор,** «Computer Science» факультетінің PhD, қауымдастырылған профессор (доцент) , Торайғыров университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: nurgul287@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3777-6454

Садуакас Байжуманов – «Computer Science» факультетінің аға оқытушысы,Торайғыров университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: b_saduakas@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5609-3697

Раушан Куанышева – «Computer Science» факультетінің аға оқытушысы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: raushankuanysh77@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9135-2156

ҒТАМР 87.41.29 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.13**
ӘОЖ 37.016:57

Ғ.И.Исаев[1*], Д.М.Мукашева[1], Ж.С.Ергубекова[2], А.А. Хайрулла[2]

[1] І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
[2]Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан қ., Қазақстан Республикасы
*e-mail: gani.isayev@ayu.edu.kz

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ИНТЕГРАЦИЯЛАНҒАН ЖАРАТЫЛЫСТАНУ-ҒЫЛЫМИ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа

Қазіргі заманғы биологиялық білім беру жүйесі интеграцияланған жаратылыстану-ғылыми сауаттылықты қалыптастыруға, пәнаралық байланыстарды түсінуге және аналитикалық ойлауды дамытуға бағытталған жаңа әдістемелік тәсілдерді қажет етеді. Зерттеудің мақсаты «эволюциялық оқыту» пәні шеңберінде білім алушылардың интеграцияланған жаратылыстану-ғылыми сауаттылығын қалыптастыру әдістемесін әзірлеу және сынақтан өткізу болып табылады. Негізгі мәселе – эволюциялық процестерді бөлшектеп қабылдау, сабақтас пәндер арасындағы білімнің жеткіліксіз интеграциясы, білім беру процесінде цифрлық технологияларды жеткіліксіз пайдалану және білім алушылардың зерттеу қызметіне төмен қатысу деңгейі. Осы зерттеу барысында эволюциялық оқытудың тиімді әдістемелері әзірленіп, сынақтан өткізілді. Әдістемеде проблемаға бағытталған оқыту (PBL), жобалық оқыту, интерактивті технологиялар және пәнаралық тәсілдер қолданылды. Зерттеу 12 ай бойы жүргізіліп, үш кезеңнен тұрды: диагностикалық, қалыптастырушы және бақылау. Экспериментке бакалавриаттың 110 студенті қатысып, олар эксперименттік (55 студент) және бақылау (55 студент) топтарына бөлінді. Тиімділікті бағалау үшін математикалық статистика әдістері, соның ішінде Стьюдент критерийі, корреляциялық талдау және ANOVA қолданылды. Алынған нәтижелер білім деңгейінің айтарлықтай жоғарылағанын, ғылыми дәлелдемелерді құру қабілетінің артқанын, пәнаралық байланысты тереңірек түсінуді және студенттердің эволюциялық теорияны кәсіби қызметінде қолдануға дайындығын көрсетті. Эксперименттік топтың нәтижелері бақылау тобымен салыстырғанда айтарлықтай жоғары болды. Әзірленген әдістеме эволюциялық теорияны оқытудың сапасын жақсарту, ғылыми дүниетанымды қалыптастыру және студенттердің сыни ойлау деңгейін көтеру үшін білім беру бағдарламаларына енгізілуі мүмкін. Алынған нәтижелер биология пәні оқытушыларының практикалық қызметінде пайдаланылып, болашақ мамандардың ғылыми сауаттылығын арттыруға көмектесе алады.

Негізгі сөздер: эволюциялық оқыту, интеграцияланған жаратылыстану-ғылыми сауаттылық, проблемаға бағытталған оқыту, жобалық оқыту, цифрлық технологиялар.

Кіріспе

Қазіргі білім беру жүйесі білім алушыларда олардың тез өзгеретін әлемге бейімделуіне, ғылыми ақпаратты мағыналы қабылдауға және оны іс жүзінде қолдануға ықпал ететін негізгі құзыреттерді қалыптастыруға бағытталған. Бұл процесте XXI ғасырдың функционалдық сауаттылығының ажырамас бөлігі болып табылатын жаратылыстану-ғылыми сауаттылық маңызды рөл атқарады. PISA, TIMSS және PIRLS сияқты халықаралық зерттеулер білім алушылардың жаратылыстану-ғылыми сауаттылық деңгейі игерілген білім көлемімен ғана емес, сонымен қатар ғылыми деректерді сыни тұрғыдан талдау, ақпаратты түсіндіру және оны күнделікті өмірде қолдану қабілетімен де анықталатынын көрсетеді. Алайда, білім беру практикасында жаратылыстану-ғылыми ойлауды қалыптастыруда қиындықтар әлі де бар, әсіресе эволюциялық ілім сияқты күрделі пәндерде.

Эволюциялық ілім биологиялық білім беруде орталық болып табылады, өйткені ол өзгергіштіктің, бейімделудің, түрлердің пайда болуының және тірі организмдердің даму механизмдерінің негізгі процестерін түсіндіреді. Алайда оны оқыту көбінесе әдістемелік және мағыналы қиындықтармен байланысты. Білім беру практикасын талдау көрсеткендей, білім алушылар зерттелетін материалдың бөлшектенуіне, эволюциялық процестердің басқа жаратылыстану-ғылыми пәндермен әлсіз байланысына, сондай-ақ сыни ойлау мен аналитикалық қабілеттердің дамымауына тап болады [1]. Сонымен қатар, кейбір жағдайларда эволюция теориясы тек қолданбалы маңызы жоқ теориялық тұжырымдама ретінде қабылданады [2], бұл оның даму деңгейіне теріс әсер етеді. Білім алушылардың

эволюцияны зерделеу процесіне қатысуының төмендігі оқытудың интерактивті әдістерінің жеткіліксіз интеграциясымен, цифрлық технологияларды жеткіліксіз пайдаланумен, сондай-ақ білім алушыларда тұтас ғылыми дүниетанымды қалыптастыруға мүмкіндік беретін пәнаралық тәсілдің болмауымен байланысты [3].

Осы зерттеу тақырыбын таңдаудың негіздемесі бірқатар факторлармен байланысты. Біріншіден, білімнің бөлшектену мәселесі бар: эволюциялық тұжырымдамалар көбінесе генетика, экология, молекулалық биология және палеонтология бағдарламаларына жүйелі түрде енгізілмей, оқшауланған түрде зерттеледі. Бұл студенттердің эволюцияны тірі жүйелердің дамуын түсіндіретін негізгі заң ретінде емес, биологияның бөлек, шашыраңқы бөлімі ретінде қабылдауына әкеледі. Екіншіден, эволюциялық ілімді оқыту процесіне цифрлық технологиялардың жеткіліксіз интеграциясы бар, бұл білім алушылардың қатысуының төмен деңгейіне әкеледі [4]. Үшіншіден, эволюцияны зерттеу контекстінде сыни ойлауды қалыптастыру әдістері жеткілікті түрде пысықталмаған, бұл ақпаратты мағыналы талдаусыз механикалық есте сақтауға әкеледі. Төртіншіден, эволюциялық теорияны қабылдауға мәдени және әлеуметтік факторлар әсер етуі мүмкін, бұл оны игеруге белгілі бір кедергілер тудырады [5]. Бұл факторлар эволюциялық биологияны тиімдірек оқытуды қамтамасыз ететін және білім алушыларда жаратылыстану-ғылыми сауаттылықтың жоғары деңгейін қалыптастыратын жаңа әдістемелік тәсілдерді әзірлеу қажеттігін көрсетеді.

Мәселенің өзектілігі дәстүрлі оқыту әдістерінен интерактивті, пәнаралық және цифрлық әдістерге көшуді талап ететін білім беру жүйесіндегі жаһандық өзгерістерге байланысты. Зерттеулер көрсеткендей, жаратылыстану-ғылыми сауаттылық оқыту әдістерімен тікелей байланысты: цифрлық ресурстарды, модельдеуді, кейс-әдістерді және жобалау әрекеттерін пайдалана отырып оқитын студенттер күрделі ғылыми тұжырымдамаларды түсінудің жоғары деңгейін көрсетеді. Алайда, білім беру тәжірибесінде эволюциялық ілімді оқыту көбінесе интеграцияланған білім мен дағдыларды қалыптастыруға ықпал етпейтін ескірген әдістерге негізделген [6]. Сонымен қатар, генетика, молекулалық эволюция және биоинформатика сияқты қазіргі биологиялық ғылымдар білім алушылардан жаратылыстану-ғылыми сауаттылықтың жоғары деңгейінсіз игерілмейтін күрделі ғылыми процестерді түсінуді талап етеді.

Эволюциялық білім беру (evolution education) қазіргі жаратылыстану-ғылыми білімнің өзекті бағыттарының бірі болып табылады, себебі эволюциялық теория биология ғылымының біріктіруші өзегі ретінде тірі жүйелердің дамуын, бейімделуін және өзгергіштігін түсіндіреді. Халықаралық зерттеулер эволюциялық ұғымдарды меңгеру тек мазмұндық біліммен шектелмейтінін, ол ғылыми ойлау құрылымын қалыптастырумен, дәлелдерді бағалау қабілетімен және ғылыми дүниетанымды қабылдаумен тығыз байланысты екенін көрсетеді [7]. Авторлар студенттердің эволюцияны қабылдауы олардың когнитивтік құрылымдары мен алдыңғы сенім жүйесіне тәуелді екенін дәлелдейді. Эволюцияны оқытудағы педагогикалық мәселелерді талдай отырып, Smith M.U. эволюциялық білім берудің негізгі қиындықтары ретінде ұғымдардың абстрактілігі, микро- және макроэволюциялық процестерді ажырата алмау және табиғи сұрыпталу механизмін қате түсіндіруді атап көрсетеді [8]. Бұл зерттеулер эволюцияны оқытуда белсенді, зерттеушілік және дәлелге негізделген тәсілдерді қолдану қажеттігін негіздейді.

Сонымен қатар, эволюциялық теорияны қабылдау мәдени және әлеуметтік факторларға да тәуелді екені көрсетілген [9]. Barnes және Brownell эволюцияны оқытуда мәдени құзыреттілікті ескеру қажеттігін атап өтеді, себебі студенттердің дүниетанымдық ерекшеліктері пәнді қабылдауға тікелей әсер етеді [10]. Mead және әріптестері эволюцияны оқытуда ғылыми дәлелдерді талдау мен деректерге негізделген пайымдауды қалыптастыру шешуші рөл атқаратынын көрсетеді [11].

Халықаралық зерттеулердің бұл нәтижелері эволюциялық білім беруде тек теориялық мазмұнды меңгеру жеткіліксіз екенін, ғылыми дәлелдерді бағалау, сыни ойлау және пәнаралық интеграцияны күшейту қажеттігін айқындайды. Бұл тұжырымдар қазақстандық білім беру контексінде де өзекті. Қазіргі білім беру жүйесінде жаратылыстану-ғылыми сауаттылықты қалыптастыру мәселесі стратегиялық басым бағыттардың біріне айналды. Бұл

ұғым білім алушылардың ғылыми деректерді түсіну, талдау, интерпретациялау және оларды өмірлік жағдаяттарда қолдану қабілетімен сипатталады. Қазақстандық зерттеушілердің еңбектерінде жаратылыстану-ғылыми сауаттылық білім мазмұнын игерудің нәтижесі ғана емес, сонымен қатар тұлғаның функционалдық құзыреттілігінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады [12].

PISA халықаралық зерттеулерінің нәтижелері қазақстандық білім беру жүйесінде жаратылыстану бағытындағы дайындықтың мазмұнын қайта қарау қажеттігін көрсетті. Осыған байланысты бірқатар отандық зерттеулер функционалдық және жаратылыстану-ғылыми сауаттылықты қалыптастырудың әдістемелік негіздерін әзірлеуге бағытталған. Мысалы, деңгейлік тапсырмалар жүйесін қолдану білім алушылардың талдау және дәлелдеу қабілеттерін арттыратыны көрсетілген [13]. Авторлар оқу мазмұнын нақты өмірлік жағдаяттармен байланыстыру ғылыми пайымдауды дамытуға ықпал ететінін дәлелдейді.

Жаратылыстану пәндерін оқытуда проблемалық және кейс-әдістерді қолдану мәселесі де отандық зерттеулерде кеңінен қарастырылған. Case-study әдісін енгізу арқылы білім алушылардың ғылыми деректермен жұмыс істеу дағдылары мен сыни ойлау қабілетінің артатыны анықталған [14]. Бұл тұжырым эволюциялық биология сияқты күрделі теориялық пәндерді оқытуда да өзекті, себебі эволюциялық процестерді түсіну нақты деректерді талдау мен логикалық қорытынды жасауға негізделеді. Пәнаралық интеграция жаратылыстану-ғылыми сауаттылықты дамытуда маңызды фактор ретінде қарастырылады. Биология, химия және физика мазмұнының өзара байланысы студенттердің ғылыми дүниетанымының тұтастығын қалыптастыратыны көрсетілген [15]. Бұл эволюциялық теорияны генетика, молекулалық биология және экологиямен кешенді байланыстыра оқытудың маңызын айқындайды.

Биологияны оқытуда зерттеушілік тапсырмалар мен практикалық бағыттағы жұмыстарды енгізу студенттердің талдау қабілетін және ғылыми дәлелдерді түсіндіру дағдыларын дамытатыны анықталған [16]. Автор білім алушылардың деректерді интерпретациялау және ғылыми қорытынды жасау қабілеттерінің айтарлықтай артатынын көрсетеді. Көптілді білім беру жағдайында жаратылыстану пәндерін оқыту мәселесі де қазақстандық ғылыми ортада өзекті. CLIL технологиясын қолдану арқылы пәндік және функционалдық сауаттылықты қатар дамыту мүмкін екені дәлелденген [17]. Бұл тәсіл ғылыми терминологияны халықаралық контексте меңгеруге және эволюциялық ұғымдарды кең ғылыми кеңістікте түсінуге мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, қазақстандық зерттеулер жаратылыстану-ғылыми сауаттылықты қалыптастыруда бірнеше маңызды бағыттарды айқындайды: пәнаралық интеграцияны күшейту, проблемалық және жобалық оқыту әдістерін енгізу, цифрлық және интерактивті технологияларды пайдалану, сондай-ақ ғылыми деректерді талдау және интерпретациялау дағдыларын дамыту.

Сонымен қатар, эволюциялық ілімді оқыту контекстінде интеграцияланған әдістемелік жүйені кешенді түрде қарастыратын зерттеулер саны шектеулі екені байқалады. Сондықтан эволюциялық биология пәнінде жаратылыстану-ғылыми сауаттылықты қалыптастыруға бағытталған арнайы әдістемелік модель әзірлеу өзекті ғылыми мәселе болып табылады. Осылайша, отандық авторлардың еңбектері инновациялық әдістердің тиімділігін дәлелдегенімен, эволюциялық білім беру шеңберінде интеграцияланған, эксперименттік тұрғыда негізделген әдістемелік зерттеулерді жалғастыру қажеттігін көрсетеді. Бұл зерттеу аталған ғылыми олқылықтың орнын толтыруға бағытталған.

Бұл зерттеудің мақсаты «эволюциялық оқыту» пәні шеңберінде білім алушылардың интеграцияланған жаратылыстану-ғылыми сауаттылығын қалыптастыру әдістемесін әзірлеу және сынақтан өткізу болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін бірнеше міндеттерді шешу қажет: жаратылыстану-ғылыми сауаттылықты қалыптастырудың қолданыстағы тәсілдеріне талдау жүргізу, эволюциялық ілімді оқытудың әдіснамалық және мазмұнды мәселелерін зерттеу, пәнаралық байланыстар мен цифрлық технологияларға негізделген жаңа әдістемелерді әзірлеу және енгізу, сондай-ақ ұсынылған әдістемелердің тиімділігін бағалау мақсатында эксперименттік оқыту жүргізу.

Осы зерттеуге негіз болған проблемалық жағдай білім беру бағдарламаларын талдау және білім алушыларды тестілеу барысында анықталды. Студенттердің едәуір бөлігі палеонтологиялық олжалар, эволюцияның генетикалық дәлелдері және бейімделудің молекулалық механизмдері сияқты ғылыми деректерді талдауда қиындықтарға тап болғаны анықталды. Сонымен қатар, студенттер эволюциялық процестер мен нақты өмір арасындағы байланысты әрдайым көре бермейді, бұл олардың пәнді оқуға деген ынтасын төмендетеді. Зерттеулер сонымен қатар пәнаралық байланыстарды түсіну деңгейі төмен болып қалатынын көрсетті: студенттер биология, химия, физика және математиканы біртұтас білім жүйесі ретінде емес, оқшауланған пәндер ретінде қабылдайды, бұл тұтас ғылыми дүниетанымды қалыптастыруды қиындатады [18]. Бұл проблемалар анықталған әдістемелік және мазмұнды кедергілерді жоюға мүмкіндік беретін эволюциялық ілімді оқытудың жаңа тәсілін әзірлеу қажеттілігін көрсетеді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы заманауи педагогикалық технологияларды, цифрлық құралдарды, интерактивті әдістерді және пәнаралық байланыстарды пайдалануды көздейтін эволюциялық ілімді оқытудың интеграцияланған жүйесін әзірлеу болып табылады. Дәстүрлі әдістерден айырмашылығы, ұсынылған тәсіл білім алушыларды білім беру процесіне белсенді тартуға, эволюциялық процестерді компьютерлік модельдеуді қолдануға, жобалық тапсырмаларды әзірлеуге, сондай-ақ студенттердің сыни ойлау және тәуелсіз ғылыми зерттеу дағдыларын қалыптастыруға бағытталған. Сонымен қатар, зерттеу білім беру процесін цифрландыру мәселелеріне ерекше назар аударады, өйткені онлайн-платформаларды, виртуалды зертханаларды және интерактивті симуляторларды пайдалану материалды игеру деңгейін және білім алушылардың қатысуын едәуір арттыруға мүмкіндік береді.

Осылайша, бұл зерттеу білім алушылардың жаратылыстану-ғылыми сауаттылығын арттыру мақсатында эволюциялық оқытуды оқыту әдістемесін жетілдіруге бағытталған. Ұсынылған әдістемелерді енгізу студенттердің эволюциялық биология мәселелері бойынша білімдерін тереңдетіп қана қоймай, олардың сыни талдау, ғылыми мәліметтермен жұмыс және пәнаралық зерттеу дағдыларын қалыптастырады деп күтілуде. Зерттеу нәтижелері мектеп және жоғары оқу орындарының білім беру бағдарламаларын жаңғырту үшін, сондай-ақ интеграцияланған жаратылыстану-ғылыми сауаттылықты қалыптастыруға бағытталған жаңа оқу құралдарын әзірлеу үшін пайдаланылуы мүмкін.

Зерттеу материалдары мен әдістері

«Эволюциялық оқыту» пәнінде білім алушылардың интеграцияланған жаратылыстану-ғылыми сауаттылығын қалыптастыру қолданыстағы әдістемелерді талдауды, инновациялық білім беру стратегияларын енгізуді және олардың тиімділігін бағалауды қамтитын жүйелі тәсілді талап етеді. Зерттеу 110 респондентпен жүргізілді, оның ішінде 55 биологиялық бакалавриат студенттері эксперименттік топ, қалған 55-і бақылау тобы. Зерттеудің негізгі мақсаты тұтас ғылыми дүниетанымды қалыптастыруға, аналитикалық және сыни дағдыларды дамытуға, сондай-ақ жаратылыстану-ғылыми сауаттылық деңгейін арттыруға ықпал ететін эволюциялық ілімді оқытудың ең тиімді әдістерін анықтау болды.

Зерттеу 2023 жылдың қыркүйегінен 2024 жылдың қыркүйегіне дейін 12 ай бойы жүргізілді және қатарынан үш кезеңді қамтыды: анықтау, қалыптастыру және бақылау.

2023 жылдың қыркүйек айынан желтоқсан айына дейін созылған айқындаушы кезеңде оқу бағдарламаларына талдау жүргізілді, эволюциялық теорияны оқытудың проблемалық аспектілерін анықтау, білім алушылардың жаратылыстану-ғылыми сауаттылығының бастапқы деңгейін диагностикалау жүргізілді. Ол үшін PISA және TIMSS стандарттарына негізделген сауалнама мен тестілеу қолданылды. Тестілеу мәселелері эволюциялық механизмдерді түсіну деңгейін, ғылыми талдау қабілетін және әртүрлі жаратылыстану-ғылыми контексттерде эволюциялық тұжырымдамаларды қолдануды анықтауға бағытталған. Сауалнамаға эволюциялық теорияны қабылдау, студенттердің мотивация деңгейі, сондай-ақ олардың пәнді игерудегі қиындықтары туралы сұрақтар кірді. Талдау нәтижелері көрсеткендей, негізгі проблемалар эволюциялық процестер туралы фрагменттік түсінік,

пәнаралық байланыстардың болмауы, зерттеу жұмыстарына аз қатысу және оқытудың интерактивті түрлерін жеткіліксіз пайдалану болып табылады.

2024 жылдың қаңтар-маусым айлары аралығында өткен қалыптастырушы кезеңде сыни ойлауды, зерттеу дағдыларын және эволюцияны жүйелі түсінуді дамытуға бағытталған оқытудың жаңа әдістемелері енгізілді. Негізгі әдістердің бірі 1986 жылы Ховард Барроуз ұсынған проблемаға бағытталған оқыту әдісі (PBL) болды [19], ол өз бетінше шешім іздеуге негізделген және белсенді танымдық белсенділікті ынталандырады. Әдіс аясында студенттер организмдердің бейімделу процесі, жаңа түрлердің пайда болуы, бактериялардағы антибиотиктерге төзімділік эволюциясы сияқты нақты биологиялық құбылыстарды талдады.

Екінші маңызды әдіс XX ғасырдың басында Джон Дьюи әзірлеген жобалық оқыту болды [20], ол студенттердің нақты эволюциялық процестерді зерттеу бойынша жеке және топтық жобаларды орындауын көздеді. Студенттер эволюциялық өзгерістерді модельдеді, түрлер арасындағы морфологиялық айырмашылықтарды талдады, мутациялар мен табиғи сұрыпталудың популяциялардың генетикалық құрамына әсерін зерттеді.

Студенттердің қатысуын арттыру үшін рөлдік ойындар, кейс-талдау және пікірталастарды қамтитын интерактивті топтық оқыту әдістемесі қолданылды [21]. Мысалы, студенттерге өзгермелі экологиялық жағдайларда түрдің эволюциялық өзгерістерін болжау қажет сценарийлер ұсынылды. Бұл ғылыми көзқарасты дәлелдеу және эволюциялық білімді пәнаралық контексте қолдану қабілетінің дамуына ықпал етті. Зерттеудің маңызды элементі эволюцияны генетика, экология, молекулалық биология, биохимия және географиямен байланыстыратын пәнаралық тәсіл болды. Білім алушылар эволюцияның молекулалық маркерлеріне талдау жүргізді, антропогендік факторлардың эволюциялық процестерге әсерін зерттеді, бұл барлық биологиялық пәндердің өзара байланысы туралы тұтас түсінік қалыптастыруға мүмкіндік берді.

2024 жылдың шілдесінен қыркүйегіне дейін өткен бақылау кезеңінде білім алушыларды қайта тестілеу, сауалнама жүргізу және енгізілген әдістемелердің тиімділігіне талдау жүргізілді. Тестілеу мәселелері эволюциялық механизмдерді түсінудегі өзгерістерді, ғылыми деректерді түсіндіру қабілетін және пәнаралық байланыстар деңгейін бағалауға бағытталған. Сауалнама білім алушылардың пәнге көбірек қызығушылық таныта бастағанын, оның ғылыми және практикалық аспектілердегі маңыздылығын түсіне бастағанын, сондай-ақ білімді жаңа контексте қолдана бастағанын анықтады. Жауаптарды талдау жаратылыстану-ғылыми сауаттылық деңгейінің өскенін көрсететін оң динамиканы көрсетті.

Сауалнама негізгі 7 сұрақ төңірегінде болды:

1. Курсты аяқтағаннан кейін эволюция тақырыбы сізді қаншалықты қызықтырады?

а) жоғары қызығушылық, мен бұл тақырыпты терең зерттегім келеді

б) орташа қызығушылық, мен оны оқу бағдарламасы аясында қабылдаймын

в) төмен қызығушылық, мен оны маңызды деп санамаймын

2. Курстан кейін негізгі эволюциялық механизмдер (табиғи сұрыпталу, мутация, генетикалық дрейф және т. б.) туралы түсінігіңізді қалай бағалайсыз?

а) жоғары деңгей, мысалдармен түсіндіре аламын

б) орташа деңгей, мен түсінемін, бірақ қиын сәттер бар

в) төмен деңгей, маған бұл ұғымдарды түсіну қиын

3. Сіз эволюциялық процестердің қазіргі әлемнің нақты мәселелерімен байланысын қаншалықты жақсы түсінесіз (антибиотикке төзімділік, климаттың өзгеруі, биоәртүрліліктің жоғалуы)?

а) жоғары деңгей, мен мысалдар келтіріп, түсіндіре аламын

б) орташа деңгей, мен ішінара түсінемін, бірақ кейде қиынға соғады

в) төмен деңгей, мен нақты проблемалармен байланысты көрмеймін

4. Эволюциялық оқытуды оқыту әдістері сіз үшін қаншалықты тиімді болды?

а) жоғары тиімділік, жаңа әдістер материалды жақсы игеруге көмектесті

б) орташа тиімділік, маған пайдалы болды, бірақ барлық жағынан емес

в) төмен тиімділік, маған материалды түсіну қиын болды

5. Эволюциялық ілімді зерттегеннен кейін Сіздің ғылыми көзқарасыңызға деген көзқарасыңыз қалай өзгерді?

а) сенімнің жоғары деңгейі, мен ақпаратты сыни тұрғыдан бағалай бастадым

б) орта деңгей, мен ғылымды жақсы түсінемін, бірақ кейбір аспектілері түсініксіз болып қалады

в) сенімнің төмен деңгейі, менің ғылыми теорияларға күмәнім қалды

6. Қазіргі білім беру бағдарламасында эволюцияны зерттеу қаншалықты маңызды деп ойлайсыз?

а) жоғары маңыздылық, бұл биология ғылымдарының негізі

б) орташа маңыздылығы, пайдалы, бірақ болашақта бәріне қажет емес

в) маңыздылығы төмен, Мен бұл тақырыпты міндетті деп санамаймын

7. Сіз эволюция туралы алған біліміңізді болашақ кәсібіңізге немесе өміріңізге қолдануға қаншалықты дайынсыз?

а) жоғары дайындық, мен ғылыми және экологиялық мәселелерді шешу үшін қолданамын

б) орташа дайындықты биологияның жалпы мағынасында қолдануға болады

в) төмен дайындық, мен эволюциялық теорияның практикалық қолданылуын көрмеймін

Зерттеу нәтижелерін статистикалық өңдеу IBM SPSS Statistics 27.0 [22] бағдарламасында жүргізілді. Деректердің қалыптылығы Шапиро-Уилк критерийі [23] арқылы тексерілді. Нәтижелер қалыпты үлестірімге сәйкес келгендіктен параметрлік әдістер қолданылды. Тәуелді үлгілер үшін Стьюденттің t-критерийі [24], тәуелсіз үлгілер үшін екіжақты t-критерий пайдаланылды. Әсер көлемін бағалау үшін Cohen’s d коэффициенті есептелді. Категориялық деректер χ^2-критерий арқылы талданды. Статистикалық мәнділік деңгейі $p < 0.05$ деп қабылданды.

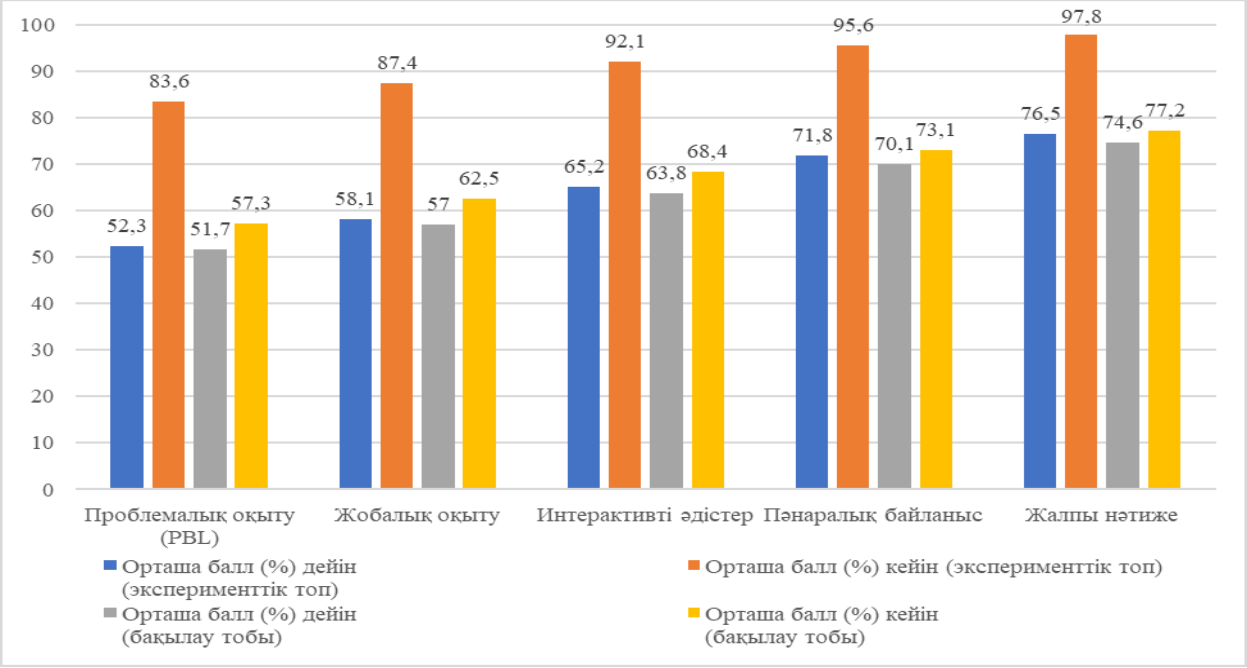
Осылайша, жүргізілген зерттеу проблемалық оқытуды, жобалық әдісті, пәнаралық тәсілді және жұмыстың интерактивті түрлерін қолдану интеграцияланған жаратылыстану-ғылыми сауаттылықты қалыптастыруға ықпал ететіндігін растады. Алынған нәтижелер эволюциялық ілімді оқыту әдістемесін одан әрі жетілдіру, білім беру бағдарламаларына аналитикалық ойлауды, зерттеу құзыреттіліктерін және эволюциялық процестерді кешенді түсінуді дамытуға бағытталған оқытудың белсенді әдістерін енгізу қажеттілігін көрсетеді.

Нәтижелер және оларды талқылау

12 ай бойы жүргізілген зерттеу (2023 ж. қыркүйек – 2024 ж. қыркүйек) биология студенттерін даярлау кезінде «Эволюциялық биология» пәні шеңберінде орнықты даму мақсаттарына интеграцияланған оқытудың әртүрлі әдістемелерінің тиімділігін анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеу барысында проблемаға бағытталған оқыту (PBL), жобалық оқыту, интерактивті топтық оқыту және пәнаралық тәсіл әдістері қолданылды. Алынған мәліметтер статистиканың математикалық әдістерін, соның ішінде дисперсиялық талдауды және Стьюденттің t-критерийін қолдана отырып өңделді, бұл қолданылатын әдістердің студенттердің жаратылыстану-ғылыми сауаттылық деңгейіне және олардың тұрақты даму мақсаттары туралы хабардарлығына әсерін сенімді бағалауға мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелерін талдау үшін сандық деректер 100 балдық шкалаға нормаланды және SPSS бағдарламасында өңделді. Статистикалық өңдеу барысында тәуелді және тәуелсіз үлгілер үшін Стьюденттің t-критерийі, сондай-ақ әсер көлемін бағалау үшін Cohen’s d коэффициенті есептелді.

Нәтижелер 1-суретте көрсетілген:

Сурет-1 – Оқыту әдістеріне негізделген зерттеу нәтижелері

Ескерту: 1-суретте көрсетілген нәтижелер зерттеуге қатысқан 110 респондентке жүргізілді, көрсеткіш анкетаның нәтижесінен алынған, автормен құрастырылған.

Эксперименттік топта (n = 55) оқытуға дейінгі және кейінгі орташа баллдар арасындағы айырмашылық статистикалық тұрғыдан мәнді болды.

Орташа мәндер:

- дейін: $M_1 = 76.5$
- кейін: $M_2 = 97.8$

Орташа айырмашылық:

$\bar{D} = 21.3$

Стандарттық ауытқу: SD = 3.87

t-критерий формуласы:

$$t = \frac{\bar{D}}{SD/\sqrt{n}} \quad (1)$$

Есептеу нәтижесі:

$t(54) = 39.76, p < 0.001$

Бұл көрсеткіш оқыту әдістемесінің статистикалық тұрғыдан жоғары тиімділігін көрсетеді.

Cohen’s d әсер көлемі:

$$d = \frac{M_2 - M_1}{SD} \quad (2)$$

$$d = 5.50$$

Бұл өте жоғары әсер көлемін білдіреді.

Бақылау тобында (n = 55):

- дейін: $M_1 = 74.6$
- кейін: $M_2 = 77.2$

$\bar{D} = 2.6$

t(54) = 5.84, p < 0.01

Cohen’s d = 0.81

Бұл орташа әсер көлемін көрсетеді.

Эксперименттік және бақылау топтарының оқытудан кейінгі нәтижелерін салыстыру үшін тәуелсіз үлгілерге арналған t-критерий қолданылды.

Эксперименттік топ: M = 97.8

Бақылау тобы: M = 77.2

Айырмашылық: Δ = 20.6 балл

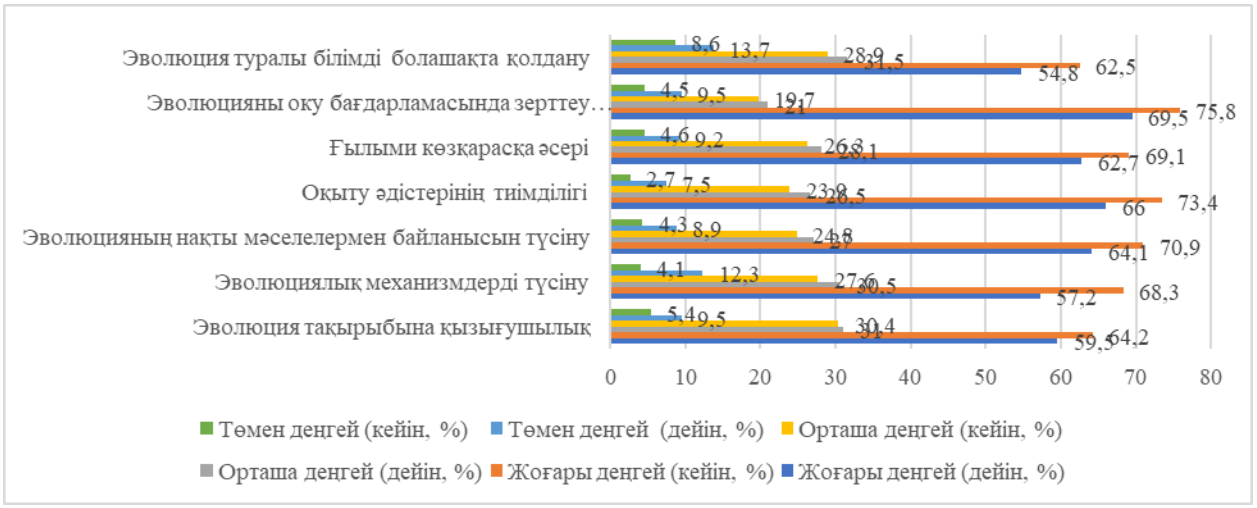
Есептеу нәтижесі:

$t(108) = 18.42, p < 0.001$

Cohen's d = 2.48

Бұл өте үлкен әсер көлемін көрсетеді және инновациялық әдістердің жоғары тиімділігін дәлелдейді.

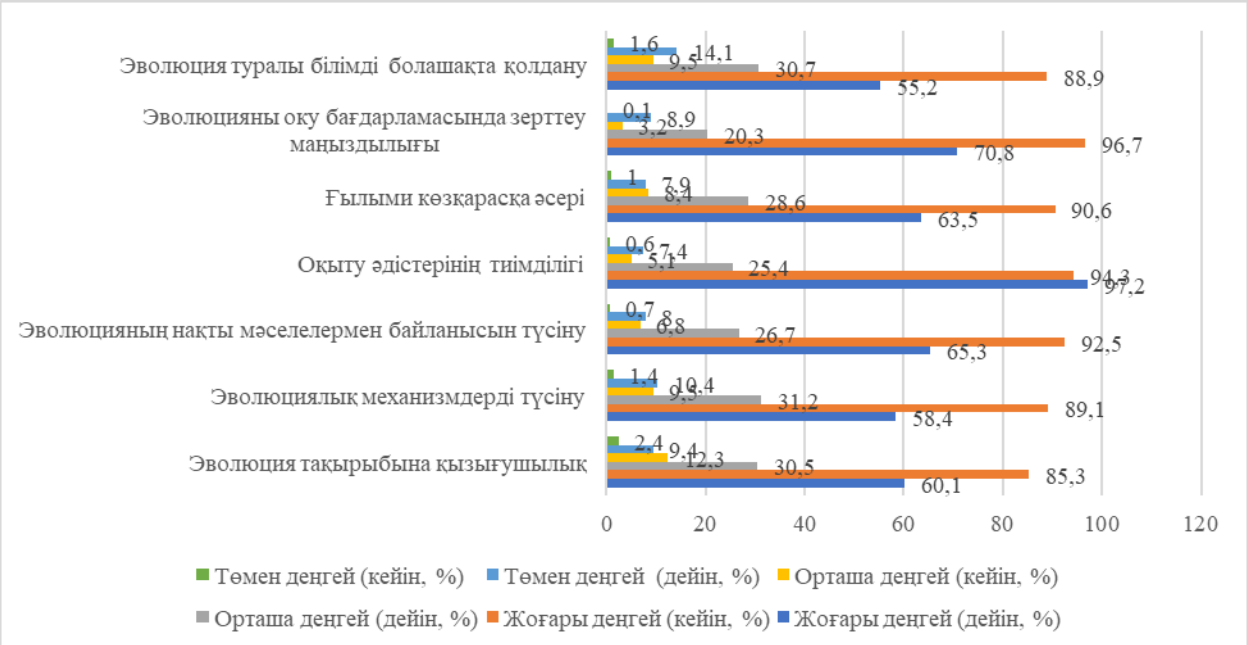
Сауалнама нәтижелері бойынша бақылау тобында келесі көрсеткіштік нәтижелер анықталды:

Сурет-2 – Бақылау тобындағы сауалнама нәтижелері

Ескерту: 2-суретте көрсетілген сауалнама нәтижелері зерттеуге қатысқан бақылау тобының 55 студентіне жүргізілді, көрсеткіш сол анкета нәтижесінің талдамасы, автормен құрастырылған.

Ал, эксперименттік топтар үшін бұл көрсеткіш нәтижелері 3-суретте көрсетілген:

Сурет-3 – Эксперименттік топтың сауалнама нәтижелері

Ескерту: 3-суретте көрсетілген зерттеу талдамасы эксперименттік топтың сауалнама нәтижелері эксперименттік зерттеуге қатысқан 55 студентке жүргізілді, көрсеткіш сол зерттеуден алынған, автормен құрастырылған.

Сауалнама жауаптары пайыздық үлестер бойынша салыстырылды. "Жоғары деңгей" категориясы эксперименттік топта 60.1%-дан 85.3%-ға дейін өсті, ал бақылау тобында өсім 57.2%-дан 68.3%-ға дейін ғана байқалды.

Категориялық айырмашылықтарды бағалау үшін χ^2-критерий қолданылды:

$$\chi^2(2) = 18.76, p < 0.001$$

Бұл оқыту әдістерінің студенттердің мотивациясы мен түсіну деңгейіне айтарлықтай әсер еткенін көрсетеді.

Жүргізілген 12 айлық педагогикалық эксперименттің нәтижелері интеграцияланған, белсенді және пәнаралық оқыту стратегияларын қолданудың биология студенттерінің жаратылыстану-ғылыми сауаттылығын қалыптастырудағы жүйелі әрі айқын тиімділігін көрсетті. Зерттеу «Эволюциялық биология» пәні шеңберінде жүзеге асырылып, орнықты даму мақсаттарымен мазмұндық интеграцияланған оқыту моделін апробациялауға бағытталды. Эксперименттік және бақылау топтарының нәтижелерін кешенді салыстыру тек білім деңгейінің сандық өсімін ғана емес, сонымен қатар когнитивтік құрылымдардың, мотивациялық компоненттердің және ғылыми дүниетанымдық ұстанымдардың сапалық трансформациясын да айқындады.

Сандық нәтижелерді талдау ең алдымен сурет-1-де көрсетілген орташа баллдар динамикасына негізделді. Эксперименттік топта оқытуға дейінгі және кейінгі көрсеткіштер арасындағы айырмашылық барлық әдістер бойынша айқын көрінеді. Проблемалық оқыту (PBL) 52.3%-дан 83.6%-ға дейін өсті, жобалық оқыту 58.1%-дан 87.4%-ға дейін артты, интерактивті әдістер 65.2%-дан 92.1%-ға дейін көтерілді, ал пәнаралық ықпалдастыру 71.8%-дан 95.6%-ға дейін жетті. Жалпы қорытынды көрсеткіш 76.5%-дан 97.8%-ға дейін өсті. Бұл өсімдер бір ғана әдістің әсерін емес, кешенді педагогикалық ықпалдың нәтижесін білдіреді. Әсіресе пәнаралық байланыс пен интерактивті әдістердің жоғары өсім беруі эволюциялық ұғымдарды жүйелі, контекстуалдық және қолданбалы тұрғыда меңгерудің тиімді жүзеге асқанын көрсетеді.

Статистикалық өңдеу барысында тәуелді үлгілер үшін стьюденттің t-критерийі қолданылды. Эксперименттік топта орташа айырмашылық 21.3 баллды құрады және $t(54)=39.76$, $p<0.001$ нәтижесі айырмашылықтың кездейсоқ емес екенін дәлелдеді. Cohen’s d коэффициентінің 5.50-ге тең болуы өте үлкен әсер көлемін білдіреді. Мұндай көрсеткіштер педагогикалық интервенцияның жоғары тиімділігін айғақтайды және енгізілген әдістемелік кешеннің трансформациялық сипатта болғанын көрсетеді. Бұл жерде тек білім көлемінің өсуі ғана емес, білімнің құрылымдық ұйымдасуының өзгеруі байқалады. Студенттер эволюциялық процестерді фрагменттік емес, жүйелік тұрғыда қабылдай бастағаны айқын.

Бақылау тобындағы динамика салыстырмалы түрде әлсіз болды. Орташа балл 74.6%-дан 77.2%-ға дейін ғана өсті. t-критерий айырмашылықтың статистикалық тұрғыдан мәнді екенін көрсеткенімен ($p<0.01$), әсер көлемі ($d=0.81$) орташа деңгейде қалды. Бұл дәстүрлі оқыту формалары білімді белгілі бір деңгейде бекітетінін, алайда когнитивтік серпіліс туғызбайтынын көрсетеді. Мұнда оқыту көбіне ақпаратты репродуктивті игеруге бағытталған, ал эксперименттік топта қолданылған әдістер білімді құрастыру мен интерпретациялауға бағытталған.

Тәуелсіз үлгілер үшін жүргізілген салыстыру да айқын айырмашылықты көрсетті. Оқытудан кейінгі эксперименттік және бақылау топтарының орташа баллдары арасындағы 20.6 баллдық айырмашылық $t(108)=18.42$, $p<0.001$ нәтижесімен расталды. Cohen’s $d=2.48$ өте үлкен әсер көлемін білдіреді. Бұл көрсеткіш педагогикалық ықпалдың топаралық деңгейде де айқын басымдыққа ие екенін көрсетеді. Яғни, белсенді, пәнаралық және проблемалық оқыту стратегиялары дәстүрлі модельдермен салыстырғанда анағұрлым нәтижелі болып шықты.

Сурет-2 және сурет-3 сауалнама нәтижелері сандық тест деректерін мазмұндық тұрғыдан толықтырады. Бақылау тобында «жоғары деңгей» категориясы біршама артқанымен, өзгеріс шектеулі сипатта болды. Мысалы, эволюция тақырыбына қызығушылық 59.5%-дан 64.2%-ға дейін ғана өсті, ал эволюциялық механизмдерді түсіну 57.2%-дан 68.3%-

ға дейін артты. Бұл көрсеткіштер белгілі бір оң динамиканы білдіргенімен, категориялар арасындағы қайта бөліну айқын емес. Орташа және төмен деңгейдегі жауаптар үлесі айтарлықтай сақталған.

Ал эксперименттік топта сапалық өзгерістер әлдеқайда айқын байқалды. Эволюция тақырыбына қызығушылық 60.1%-дан 85.3%-ға дейін өсті, эволюциялық механизмдерді түсіну 58.4%-дан 89.1%-ға дейін жетті, ал эволюцияның нақты мәселелермен байланысын түсіну 65.3%-дан 92.5%-ға дейін артты. Ғылыми көзқарасқа әсері 63.5%-дан 90.6%-ға дейін көтерілді, ал болашақта қолдануға дайындық 55.2%-дан 88.9%-ға дейін өсті. Бұл өзгерістер тек когнитивтік емес, сонымен қатар аффективтік және құндылықтық компоненттердің де трансформацияланғанын көрсетеді.

Категориялық айырмашылықтарды бағалау үшін χ^2-критерий қолданылды және $\chi^2(2)=18.76$, $p<0.001$ нәтижесі айырмашылықтардың статистикалық тұрғыдан сенімді екенін дәлелдеді. Бұл көрсеткіш эксперименттік топтағы жоғары деңгейге көшу үрдісінің кездейсоқ емес екенін көрсетеді. Төмен деңгейдегі жауаптардың үлесі 1–2% шамасына дейін қысқаруы студенттердің пәнді жүйелі түрде меңгергенін айғақтайды.

Алынған нәтижелерді теориялық тұрғыдан интерпретациялау конструктивистік оқыту теориясымен үйлеседі. Проблемалық жағдаяттар мен жобалық тапсырмалар білім алушыны белсенді танымдық әрекетке итермелейді. Студенттер ақпаратты дайын күйінде қабылдамай, оны өз тәжірибесі мен талдауы арқылы қайта құрастырады. Әлеуметтік-конструктивистік компоненттер – топтық пікірталас, рөлдік ойындар, бірлескен талдау – ұжымдық когницияны нығайтып, ғылыми аргументация мәдениетін қалыптастырады.

Пәнаралық ықпалдастырудың жоғары тиімділігі эволюциялық теорияның генетика, экология, молекулалық биология және тұрақты даму мәселелерімен байланыста қарастырылуымен түсіндіріледі. Мұндай тәсіл студенттердің ұғымдарды жеке пән шеңберінде емес, кешенді ғылыми жүйе аясында қабылдауына мүмкіндік береді. Бұл ғылыми дүниетанымның тұтастығын қамтамасыз етеді.

Мотивациялық аспект те ерекше мәнге ие. Эксперименттік топта пәнге деген қызығушылықтың және болашақ кәсіби қолдануға дайындықтың күрт артуы эволюциялық білімнің әлеуметтік маңызын түсінудің күшейгенін көрсетеді. Антибиотикке төзімділік, климаттың өзгеруі және биоәртүрлілікті сақтау сияқты нақты мәселелермен байланыс пәннің өмірлік маңызын айқындады. Бұл ғылыми сауаттылықтың азаматтық жауапкершілікпен ұштасқанын білдіреді.

Жалпы алғанда, сурет -1, 2 және 3 нәтижелерінің кешенді талдауы белсенді, интеграцияланған және пәнаралық оқыту моделінің жоғары тиімділігін дәлелдейді. Эксперименттік топтағы айқын статистикалық және мазмұндық өсім білім сапасының тек сандық емес, сапалық трансформациясын көрсетеді. Мұндай нәтижелер білім беру бағдарламаларын жаңғырту қажеттігін, дәстүрлі модельдерден белсенді зерттеушілік форматқа көшудің маңыздылығын айқындайды.

Қорытындылай келе, алынған деректер эволюциялық биологияны интеграцияланған форматта оқыту студенттердің жаратылыстану-ғылыми сауаттылығын, сыни ойлауын, ғылыми аргументациясын және кәсіби дайындық деңгейін кешенді түрде арттыратынын дәлелдейді. Белсенді педагогикалық стратегиялар білім мазмұнының терең меңгерілуін қамтамасыз етіп қана қоймай, ғылыми дүниетаным қалыптастыруда да шешуші рөл атқарады.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу білім алушылардың интеграцияланған жаратылыстану-ғылыми сауаттылығын қалыптастыру үшін эволюциялық оқытуды оқытудың инновациялық әдістемелерін пайдаланудың тиімділігін растады. Проблемалық оқытуды (PBL), жобалық әдісті, интерактивті әдістерді және пәнаралық тәсілді енгізу білімнің айтарлықтай өсуіне, мотивацияны арттыруға және аналитикалық дағдыларды дамытуға мүмкіндік берді. Деректерді талдау эксперименттік топтың бақылау тобына қарағанда айтарлықтай жоғары нәтиже көрсеткенін көрсетті. Белсенді әдістерді қолдану эволюциялық процестерді терең түсінуге, олардың нақты проблемалармен байланысына және ғылыми көзқарасқа деген

сенімділікті арттыруға ықпал етті. Статистикалық деректерді өңдеу (Стьюденттің t-критерийі, корреляциялық талдау, ANOVA) топтар арасындағы айырмашылықтардың маңыздылығын растады және интерактивті әдістерді оқу процесіне біріктіру материалды меңгеру деңгейін арттыратынын дәлелдеді.

Осылайша, зерттеу нәтижелері белсенді білім беру стратегияларын қолдану білім сапасын жақсартып қана қоймайды, сонымен қатар сыни ойлауды және өзін-өзі ғылыми талдау қабілетін дамытуға ықпал ететінін көрсетеді. Деректер биология және басқа жаратылыстану ғылымдары бойынша білім беру бағдарламаларын жетілдіру үшін пайдаланылуы мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Tam N. T., Ngo D. T., & Ho C. L. Multi-objective teaching–learning evolutionary algorithm for enhancing sensor network coverage and lifetime // Engineering Applications of Artificial Intelligence. – 2022. – Т. 108. – 115 p.

2 Berumen B., Boatman M., Bland M. W. Public vs. Private: High School Biology Teachers' Acceptance and Teaching of Evolutionary Theory in Arkansas // The American Biology Teacher. – 2024. – Т. 86. – № 2. – P. 87-93.

3 Antczak M. Aliens and dragons: purposefully-framed play and non-standard learning methods in teaching evolutionary processes to primary school pupils // Geologos. – 2023. – Т. 29. – № 1. – P. 51-58.

4 Gobert J., Theis L. Obstacles and Challenges in Teaching Probabilistic Population Thinking in Evolutionary Biology–A Case Study // The Evolution of Life: Teaching, Learning and Training: New Approaches on Current Research in the Didactics of Evolution. – 2024. – P. 273-299.

5 Shapiro J., Noble D. What prevents mainstream evolutionists teaching the whole truth about how genomes evolve? // Progress in Biophysics and Molecular Biology. – 2021. – Т. 165. – P. 140-152.

6 Rivas S. F., Saiz C., Ossa C. Metacognitive strategies and development of critical thinking in higher education // Frontiers in Psychology. – 2022. – Т. 13. – p.

7 Sinatra G.M., Southerland S.A., McConaughy F., Demastes J.W. Intentions and beliefs in students' understanding and acceptance of biological evolution. Journal of Research in Science Teaching, 2003. 40(5), P. 510-528.

8 Smith M.U. Current status of research in teaching and learning evolution: II. Pedagogical issues. Science & Education, -2010. 19(6-8), P. 539-571.

9 Pobiner B. Accepting, understanding, teaching, and learning (human) evolution: Obstacles and opportunities. American Journal of Physical Anthropology, -2016. 159(S61), P.232-274.

10 Barnes M.E., Brownell S.E. A call to use cultural competence when teaching evolution to religious college students: Introducing religious cultural competence in evolution education (ReCCEE). CBE – Life Sciences Education, -2017. 16(4), 4-p.

11 Mead L.S., Scott E.C., Branch G. How to evaluate the evidence for evolution. Evolution: Education and Outreach, -2018. 11(1), P.1-14.

12 Sadykov T.M., Kokibasova G.T., Nurmysh C.Д. Development of multi-level tasks for the development of natural science literacy of students in chemistry. Gumilyov Journal of Pedagogy, 2025. 150(1), P.42-57.

13 Abylkasymova A.E., Kappasova S.E., Tuyakov T.A., ZHadraeva L.U. Methodological aspects of functional literacy formation of schoolchildren in mathematics. Bulletin of Abai KazNPU, 2023. 81(1), P.66-73.

14 Казахбаева Д.М. Методологические принципы развития естественнонаучной грамотности. Bulletin of Karaganda University. Pedagogy Series. -2023. - №8. С.14-23

15 Садыков Т.М. Основные особенности применения метода «Case-study» на уроках химии. Bulletin of Karaganda University. Pedagogy Series. -2024. - №5. С.182-191.

16 Корогод Н.П. Биологияны оқытуда жаратылыстану-ғылыми сауаттылықты қалыптастыру. Биологические науки Казахстана. - №4. - 2022. - С. 45-53.

17 Жетписбаева Б. CLIL технологиясының жаратылыстану пәндерінде қолданылуы. Вести непрерывного образования, - 2025. №2. 132 с

18 Michod R. E., Vural D. C., Nedelcu A. M., Alizon S., Libby E. Translating research on evolutionary transitions into the teaching of biological complexity // Evolution. – 2022. – Т. 76. – № 6. – P. 1124-1138.

19 Lotti A., Mandl H., Krause, U. Problem-based learning // Excellence in Teaching and Learning in Higher Education. – 2021. – P. 337.

20 Thomassen A. O., Jørgensen K. M. John Dewey and continuing management education: problem-based learning for organizational sustainability // Journal of Workplace Learning. – 2021. – Т. 33. – № 3. – P. 229-242.

21 Mendoza M. D., Ardiansyah H., Adhy S. Role playing game as a learning media: case study on education industry course // Jurnal Info Sains: Informatika dan Sains. – 2024. – Т. 14. – № 01. – P. 968-977.

22 Rahman A., Muktadir M. G. SPSS: An imperative quantitative data analysis tool for social science research // International Journal of Research and Innovation in Social Science. – 2021. – Т. 5. – № 10. – P. 300-302.

23 Shapiro S. S., & Wilk M. B. An analysis of variance test for normality (complete samples). *Biometrika*, *52*(3-4), 1995. P.591-611.

24 Igushkin I., Potemkin A., Smirnov M. Student's t-table modification for the linear correlation coefficients estimation in the small samples cases // 2022 VIII International Conference on Information Technology and Nanotechnology (ITNT). – IEEE, 2022. – P. 1-5.

ФОРМИРОВАНИЕ ИНТЕГРИРОВАННОЙ ЕСТЕСТВЕННО-НАУЧНОЙ ГРАМОТНОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ

Аннотация

Современная система биологического образования требует обновленных подходов, направленных на формирование интегрированной естественно-научной грамотности, способствующей осознанию междисциплинарных связей и развитию аналитического мышления. Целью исследования является разработка и апробация методики формирования интегрированной естественно-научной грамотности обучающихся в рамках дисциплины «эволюционное обучение». Основными проблемами являются фрагментарное усвоение эволюционных процессов, слабая интеграция знаний из смежных дисциплин, недостаточное применение цифровых технологий в образовательном процессе и низкий уровень исследовательской активности студентов. Настоящее исследование направлено на разработку и апробацию эффективных методик преподавания эволюционного учения с использованием проблемного обучения (PBL), проектного метода, интерактивных технологий и междисциплинарного подхода. Исследование проводилось в течение 12 месяцев и включало три этапа: диагностический, формирующий и контрольный. В эксперименте приняли участие 110 студентов бакалавриата, разделенных на экспериментальную (55 студентов) и контрольную (55 студентов) группы. Для оценки эффективности использовались методы математической статистики, включая t-критерий Стьюдента, корреляционный анализ и ANOVA. Результаты показали значительное повышение уровня знаний, научной аргументации, осознания междисциплинарных связей и готовности студентов применять эволюционные концепции в профессиональной деятельности. В экспериментальной группе был зафиксирован более высокий уровень усвоения материала по сравнению с контрольной группой. Разработанная методика может быть внедрена в образовательные программы для улучшения качества преподавания эволюционного учения, формирования научного мировоззрения и повышения уровня критического мышления студентов. Полученные результаты могут быть использованы в практической деятельности преподавателей биологии для совершенствования образовательных технологий и повышения естественно-научной грамотности будущих специалистов.

Ключевые слова: эволюционное учение, интегрированная естественно-научная грамотность, проблемное обучение, проектный метод, цифровые технологии.

FORMATION OF INTEGRATED NATURAL SCIENCE LITERACY OF STUDENTS

Abstract

The modern system of biological education requires updated approaches to foster integrated scientific literacy, enhance interdisciplinary awareness, and develop analytical thinking. The purpose of the study is to develop and test a methodology for the formation of integrated natural science literacy of students within the framework of the discipline "evolutionary learning" The main problem lies in the fragmented perception of evolutionary processes, weak integration of knowledge from related disciplines, insufficient use of digital technologies in education, and low student engagement in research activities. This study focuses on developing and testing effective teaching methodologies for evolutionary education that utilize problem-based learning (PBL), project-based learning, interactive technologies, and an interdisciplinary approach. The research was conducted over 12 months and included three phases: diagnostic, formative, and control. A total of 110 undergraduate students participated, divided into experimental (55) and control (55) groups. To evaluate the effectiveness, mathematical statistical methods were applied, including Student’s t-test, correlation analysis, and ANOVA. The results demonstrated a significant increase in knowledge levels, scientific argumentation, interdisciplinary awareness, and students’ readiness to apply evolutionary concepts in professional settings. The experimental group showed a higher level of material retention compared to the control group. The developed methodology can be integrated into educational programs to enhance the quality of evolutionary education, foster a scientific worldview, and improve students’ critical thinking. Biology educators can practically apply the findings to refine teaching strategies and advance scientific literacy in future professionals.

Keywords: evolutionary teaching, integrated scientific literacy, problem-based learning, project-based learning, digital technologies.

REFERENCES

1 Tam N. T., Ngo D. T., & Ho, C. L. Multi-objective teaching–learning evolutionary algorithm for enhancing sensor network coverage and lifetime Engineering Applications of Artificial Intelligence. – 2022. – Т. 108. – 115 p [in English]

2 Berumen B., Boatman M., Bland M. W. Public vs. Private: High School Biology Teachers' Acceptance and Teaching of Evolutionary Theory in Arkansas The American Biology Teacher. – 2024. – Т. 86. – № 2. – P. 87-93 [in English]

3 Antczak M. Aliens and dragons: purposefully-framed play and non-standard learning methods in teaching evolutionary processes to primary school pupils. Geologos. – 2023. – Т. 29. – № 1. – P. 51-58 [in English]

4 Gobert J., Theis L. Obstacles and Challenges in Teaching Probabilistic Population Thinking in Evolutionary Biology–A Case Study The Evolution of Life: Teaching, Learning and Training: New Approaches on Current Research in the Didactics of Evolution. – 2024. – P. 273-299 [in English]

5 Shapiro J., Noble D. What prevents mainstream evolutionists teaching the whole truth about how genomes evolve?Progress in Biophysics and Molecular Biology. – 2021. – Т. 165. – P. 140-152 [in English]

6 Rivas S. F., Saiz C., Ossa, C. Metacognitive strategies and development of critical thinking in higher education Frontiers in Psychology. – 2022. – Т. 13. – P. 913. [in English]

7 Sinatra G.M., Southerland S.A., McConaughy F., Demastes J.W. Intentions and beliefs in students' understanding and acceptance of biological evolution. Journal of Research in Science Teaching, 2003. 40(5), P. 510-528. [in English]

8 Smith M.U. Current status of research in teaching and learning evolution: II. Pedagogical issues // Science & Education. 2010. Vol. 19, №. 6–8. 539–571 p. [in English]

9 Pobiner B. Accepting, understanding, teaching, and learning (human) evolution: Obstacles and opportunities // American Journal of Physical Anthropology. 2016. Vol. 159, Suppl. 61. 232–274 p. [in English]

10 Barnes M.E., Brownell S.E. A call to use cultural competence when teaching evolution to religious college students: Introducing religious cultural competence in evolution education (ReCCEE) // CBE – Life Sciences Education. 2017. Vol. 16, №. 4. es4. [in English]

11 Mead L.S., Scott E.C., Branch G. How to evaluate the evidence for evolution // Evolution: Education and Outreach. 2018. Vol. 11, №. 1. P. 1–14. [in English]

12 Sadykov T.M., Kokibasova G.T., Nurmysh S.D. [*Development of multi-level tasks for the development of natural science literacy of students in chemistry]* // Gumilyov Journal of Pedagogy. 2025. Vol. 150, №. 1. P.42–57. [in English]

13 Abylkassymova A.E., Kappasova S.E., Tuyakov T.A., Zhadrayeva L.U. Methodological aspects of functional literacy formation of schoolchildren in mathematics // Bulletin of Abai KazNPU. -2023. Vol. 81, -№. 1. P.66–73. [in English].

14 Kazakhbayeva D.M. Kazahbaeva D.M. Metodologicheskie principy razvitiya estestvennonauchnoj gramotnosti. [*Methodological principles for the development of natural science literacy*] // Bulletin of Karaganda University. Pedagogy Series. -2023. - №8. P.14–23. [in Russian]

15 Sadykov T.M. Osnovnye osobennosti primeneniya metoda «Case-study» na urokakh khimii *[The main features of the application of the "Case-study" method in chemistry lessons].* // Bulletin of Karaganda University. Pedagogy Series. -2024. - №5. P.182–191 p. [in Russian]

16 Korogod N.P. Biologiany oqytuda jaratylystanu-ğylymi sauattylyqty qalyptastyru. [*Formation of natural and scientific literacy in teaching biology*] // Biologicheskie nauki Kazakhstana. -2022. - №4. P.45–53. [in Kazakh]

17 Zhetpisbayeva B. CLIL tehnologiasynyñ jaratylystanu pänderında qoldanyluy. [*Application of CLIL technology in science subjects]* // Vesti nepreryvnogo obrazovaniya. 2025. - № 2. 132-p. [in Kazakh]

18 Michod R.E., Vural D.C., Nedelcu A.M., Alizon S., Libby E. Translating research on evolutionary transitions into the teaching of biological complexity // Evolution. 2022. Vol. 76, No. 6. P.1124–1138. [in English]

19 Lotti A., Mandl H., Krause U. Problem-based learning // Excellence in Teaching and Learning in Higher Education. 2021. 337 -p. [in English]

20 Thomassen A.O., Jørgensen K.M. John Dewey and continuing management education: problem-based learning for organizational sustainability // Journal of Workplace Learning. 2021. Vol. 33, No. 3. P.229–242 . [in English]

21 Mendoza M.D., Ardiansyah H., Adhy S. Role playing game as a learning media: case study on education industry course // Jurnal Info Sains: Informatika dan Sains. 2024. Vol. 14, №. 1. P.968–977. [in English]

22 Rahman A., Muktadir M.G. SPSS: An imperative quantitative data analysis tool for social science research // International Journal of Research and Innovation in Social Science. 2021. Vol. 5, №. 10. P.300–302. [in English]

23 Shapiro S.S., Wilk M.B. An analysis of variance test for normality (complete samples) // Biometrika. 1965. Vol. 52, №. 3–4. P.591–611. [in English]

24 Igushkin I., Potemkin A., Smirnov M. Student's t-table modification for the linear correlation coefficients estimation in the small samples cases // 2022 VIII International Conference on Information Technology and Nanotechnology (ITNT). – IEEE, 2022. – P. 1-5. [in English]

Information about authors:

Gani Isaulu – **corresponding author**, doctoral students, Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Taldikurgan, Republic of Kazakhstan

E-mail: gani.isayev@ayu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5120-8387

Danagul Madiyarovna – PhD, Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Taldikurgan, Republic of Kazakhstan

E-mail: altuska_dana@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1491-6936
Zhanat Saparbekovna– PhD, acting associate professor, Khoja Akhmed Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan. Republic of Kazakhstan
E-mail: zhanat.yergubekova@ayu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4282-9541
Assylbek Abibullauly - Master's degree in Engineering, International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmet Yasawi, Turkistan, Republic of Kazakhstan
E-mail: assylbek.khairulla@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-7759-311X

Информация об авторах:
Гани Исаевич – **основной автор**, докторант, Жетысуский университет имени И.Жансугурова, г. Талдыкорган, Республика Казахстан.
E-mail: gani.isayev@ayu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5120-8387
Данагул Мадияровна – PhD, преподаватель-лектор, Жетысуский университет имени И.Жансугурова, г. Талдыкорган, Республика Казахстан.
E-mail: altuska_dana@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1491-6936
Жанат Сапарбековна – PhD, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави, г.Туркестан, Республика Казахстан.
E-mail: zhanat.yergubekova@ayu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4282-9541
Асылбек Абибуллаевия – магистр, инженер, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, г. Туркестан, Республика Казахстан
E-mail: assylbek.khairulla@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-7759-311X

Авторлар туралы ақпарат:
Ғани Исаұлы – **негізгі автор**, доктарант, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ, Қазақстан Республикасы.
E-mail: gani.isayev@ayu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5120-8387
Данагул Мадияровна –PhD, оқытушы-дәріскер,І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан Республикасы.
E-mail: altuska_dana@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1491-6936
Жанат Сапарбекқызы - PhD, доцент міндетін атқарушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің, Түркістан қ, Қазақстан Республикасы.
E-mail: zhanat.yergubekova@ayu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4282-9541
Асылбек Абибуллаұлы – магистр, инженер, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ, Қазақстан Республикасы
E-mail: assylbek.khairulla@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-7759-311X

IRSTI: 14.35.07 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.14**
UDS: 37.013.42 (504)

A.K. Dzhumagazieva*[1], G.K. Dlimbetova[1], F.G. Mukhametzyanova[2]

[1]L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan
[2]Institute of International Relations, History and Oriental Studies
Kazan (Volga Region) Federal University, Russian
e-mail: Dasel_84@mail.ru

DEVELOPMENT MODEL OF ENVIRONMENTAL RESPONSIBILITY AMONG PROSPECTIVE TEACHERS IN A DIGITAL COLLEGE LEARNING ENVIRONMENT: DIAGNOSIS AND EXPERIMENTAL VALIDATION

Abstract

This study presents the development and empirical validation of a pedagogical model aimed at fostering environmental responsibility among prospective teachers within the digital learning environment of pedagogical colleges. The relevance of the research is determined by the need to move beyond declarative environmental education toward measurable behavioural transformation in the context of sustainable development and digitalization of vocational teacher training in Kazakhstan. The purpose of the article is to develop and empirically validate a pedagogical model for the formation of environmental responsibility among future teachers in a digital educational environment, as well as to evaluate its effectiveness based on a comprehensive diagnosis of cognitive, value, behavioral and digital competencies. The empirical study was conducted during the 2024–2025 academic year in two pedagogical colleges of the West Kazakhstan region and involved 165 students aged 16–20. The Eco-Teacher-Responsibility (ETR) diagnostic toolkit was developed to assess four components of environmental responsibility: cognitive awareness, value orientation, behavioural readiness, and digital ecological competence. The results demonstrate statistically significant improvements following a structured formative intervention ($p < 0.001$; Cohen's $d = 0.82$). The proportion of students with a high level of environmental responsibility increased from 15% to 44%, while the share of those at a low level decreased from 49% to 11%. The findings confirm that the systematic integration of digital technologies, project-based learning, and value-oriented pedagogical support contributes to sustainable behavioural change among future teachers.

Keywords: environmental responsibility, sustainable development, digital learning environment, pedagogical college, teacher education, ecological competence, empirical validation.

Introduction

The growing ecological challenges of the 21st century, including climate instability, biodiversity loss, and resource depletion, have intensified the role of education in shaping environmentally responsible behaviour [1]. Within this context, teacher education acquires particular significance, as future teachers act not only as knowledge transmitters but also as value mediators and behavioural role models [2]. In Kazakhstan, the modernization of vocational teacher training increasingly incorporates digital learning environments and sustainability-oriented reforms. However, environmental education in pedagogical colleges often remains limited to theoretical knowledge, with insufficient emphasis on measurable behavioural outcomes [3].

Environmental responsibility can be understood as an integrative construct that combines ecological knowledge, personal values, behavioral readiness, and the ability to apply digital tools to solve environmental problems [4]. The formation of this quality requires more than exposure to information; it demands a structured pedagogical design and consistent practical engagement.

The present study aims to develop and experimentally validate a model to foster environmental responsibility among prospective teachers in a digital college learning environment. This study contributes to the literature in several important ways. First, it develops and empirically validates a structured model of environmental responsibility formation specifically adapted to pedagogical colleges in Kazakhstan. Second, it conceptualizes environmental responsibility as a multidimensional construct that explicitly incorporates digital ecological competence alongside cognitive, value-based, and behavioural components. Third, through a quasi-experimental design, the study provides quantitative evidence of measurable behavioural transformation. Finally, it

demonstrates that integrating digital technologies with value-oriented pedagogical strategies can significantly enhance sustainable behavioral outcomes in secondary vocational teacher education.

Literature Review

Recent research emphasizes that environmental responsibility should be approached as a multidimensional construct that integrates cognitive, motivational, and behavioral components [5]. Empirical studies indicate that sustainable ecological transformation occurs only when value-based reflection is combined with experiential learning.

Kopnina (2020) argues that many programs labeled as education for sustainable development remain largely declarative and do not lead to measurable behavioral outcomes. This critique underlines the importance of empirically validated models. Within digitally mediated environments, ecological competence develops more effectively when interactive simulations and project-based learning are incorporated [6-7]. In the Central Asian context, Dlimbetova, Abenova, and Sadykova (2020) propose a system-wide "green continuum" across educational levels, highlighting the importance of institutional coherence.

Sandibekova et al. (2024) further demonstrate that the formation of eco-competence in teacher education requires integrating value-oriented pedagogy with practical engagement. The alignment of educational reform with SDG 4 and SDG 13 is also widely discussed in recent literature [8]. Despite the growing body of international research, empirical studies focusing specifically on secondary vocational teacher education remain limited. Most investigations concentrate on higher education institutions, leaving a gap in understanding how pedagogical colleges — as foundational institutions in teacher preparation — can systematically cultivate environmental responsibility within digitally enhanced learning environments.[9]

Therefore, the present research addresses this gap by proposing and experimentally validating a structured model tailored to the context of pedagogical colleges in Kazakhstan. Unlike predominantly descriptive approaches, the study employs quantitative statistical analysis to assess behavioural change and the development of digital ecological competence among future teachers.

Materials and methods of research

Research Design

The empirical study was conducted during the 2024–2025 academic year in two pedagogical colleges of the West Kazakhstan region: Uralsk Pedagogical College and Aktobe Pedagogical College. The research design followed a quasi-experimental pre-test–post-test format and included three consecutive stages: diagnostic assessment, formative intervention, and post-intervention evaluation. [10]

Participants

The study involved 165 students (n = 165) enrolled in teacher education programmes. Participants were aged between 16 and 20 years (M = 18.1). The gender distribution reflected the typical structure of pedagogical training in Kazakhstan: 132 female students (80%) and 33 male students (20%).

All students from the selected academic groups participated in the research, ensuring representativeness within the institutional context.

Duration and Structure of the Intervention

The formative programme was implemented over one academic semester (16 weeks) and included 36 academic hours integrated into the digital learning environment.

The structure of the intervention comprised:

Stage 1 – Diagnostic phase (2 weeks): Baseline measurement using the Eco-Teacher-Responsibility (ETR) toolkit.

Stage 2 – Formative phase (12 weeks):

- Digital ecological projects (10 hours): development of campus waste management initiatives and online sustainability campaigns;
- Volunteer environmental activities (12 hours): participation in tree planting, clean-up campaigns, and local environmental monitoring;
- LMS-based simulations and virtual laboratories (8 hours): modelling ecological scenarios and analysing sustainability cases;

- Reflective seminars (6 hours): discussion of professional responsibility and SDG integration into teaching practice.

Stage 3 – Control phase (2 weeks): Post-test assessment and statistical comparison of results.

The intervention combined digital educational technologies with experiential and value-oriented pedagogical strategies.

Diagnostic Instrument

To assess environmental responsibility, the authors developed the Eco-Teacher-Responsibility (ETR) diagnostic toolkit. The instrument is based on competence-oriented and system-activity approaches in education for sustainable development.

The ETR includes four interrelated scales:

- Eco-Cognition – knowledge of sustainable development principles, climate literacy, and environmental regulation;
- Eco-Values – ecological beliefs and professional responsibility orientations;
- Eco-Action – participation in environmental initiatives and behavioural readiness;
- Eco-Digital – ability to apply digital tools for environmental problem-solving.

Each scale contains 8–12 items measured on a five-point Likert scale (1 = strongly disagree; 5 = strongly agree).

Level Classification

Environmental responsibility levels were classified as follows:

- Low level: 1.0–2.4
- Medium level: 2.5–3.9
- High level: 4.0–5.0

Reliability and Validity

Internal consistency of the scales was assessed using Cronbach's alpha, which ranged from 0.79 to 0.86, indicating satisfactory reliability.

Content validity was established through expert evaluation involving five specialists in environmental pedagogy and sustainable development.

Construct validity was confirmed using exploratory factor analysis:

- KMO = 0.81
- Bartlett's test of sphericity: $p < 0.001$

These indicators confirm the adequacy of the instrument's structure.

Data Collection and Statistical Analysis

Data collection methods included questionnaire surveys (ETR), structured classroom observation, and student interviews.

Statistical analyses were conducted using SPSS (version 27.0). Descriptive statistics (means, standard deviations, and percentage distributions) were calculated to determine the overall level of environmental responsibility. To assess the effectiveness of the intervention, paired Student's t-tests were applied to compare pre-test and post-test scores. Effect size was calculated using Cohen's d to estimate the practical significance of observed differences. The threshold for statistical significance was set at $p < 0.05$.

Results and their discussion

The initial diagnostic assessment revealed that environmental responsibility among prospective teachers was unevenly developed. At the baseline stage, 49% of students (n = 81) demonstrated a low level, 36% (n = 59) a medium level, and only 15% (n = 25) a high level.

The mean overall ETR score at baseline was M = 2.68 (SD = 0.74), indicating predominance of low-to-moderate ecological responsibility.

Component-level analysis showed that the weakest dimensions were behavioural readiness and digital ecological competence:

- Eco-Action: M = 2.5 (SD = 0.8)
- Eco-Digital: M = 2.4 (SD = 0.7)

These results suggest that while students possessed general awareness of environmental issues, their ability to translate knowledge into consistent ecological behaviour remained limited. Interviews conducted during the diagnostic phase indicated that participation in environmental initiatives was often episodic and externally motivated rather than internally sustained.

Post-Intervention Outcomes

Following the 16-week formative programme, statistically significant positive changes were observed.

At the post-test stage:

- Low level – 11% (n = 18)
- Medium level – 45% (n = 74)
- High level – 44% (n = 73)

The proportion of students at the high level increased from 15% to 44%, while the share at the low level decreased from 49% to 11%.

The mean overall ETR score increased to:

$M = 4.25$ ($SD = 0.58$)

Paired t-test results confirmed statistical significance:

$t(164) = 6.18$, $p < 0.001$

Effect size analysis demonstrated a large practical effect:

Cohen's $d = 0.82$

These indicators confirm that the observed changes were not random fluctuations but reflect substantial pedagogical impact.

Component-Level Dynamics

All four dimensions of environmental responsibility demonstrated measurable growth.

Table 1 - Dynamics of Environmental Responsibility Components

Scale	**Pre-test (M±SD)**	**Post-test (M±SD)**	**t**	**P**
Eco-Cognition	2.8 ± 0.7	4.1 ± 0.6	5.12	<0.001
Eco-Values	3.0 ± 0.6	4.2 ± 0.5	4.89	<0.001
Eco-Action	2.5 ± 0.8	4.3 ± 0.6	6.04	<0.001
Eco-Digital	2.4 ± 0.7	4.4 ± 0.5	6.31	<0.001
Note: compiled by authors				

Data Source and Availability

The empirical data presented in this study were collected by the authors during the 2024–2025 academic year within a quasi-experimental research design conducted in two pedagogical colleges of the West Kazakhstan region. The dataset includes results obtained from 165 students using the Eco-Teacher-Responsibility (ETR) diagnostic toolkit, as well as data from structured observations and semi-structured interviews.

Due to ethical and institutional restrictions, the data are not publicly available; however, they can be provided by the corresponding author upon reasonable request.

The most pronounced improvements were observed in:

- Eco-Digital (+2.0 points)
- Eco-Action (+1.8 points)

This indicates that digital simulations, project-based assignments, and volunteer engagement contributed significantly to behavioural activation. During the intervention period, students began independently proposing environmental initiatives within the college environment, including digital awareness campaigns and waste-reduction proposals. Such behavioural manifestations suggest that the programme influenced not only cognitive understanding but also motivational engagement.

Interpretation

These findings are consistent with recent research emphasizing that behavioural transformation in environmental education requires systemic pedagogical intervention rather than isolated informational approaches [11].

The obtained results are also consistent with the findings of Dlimbetova, Abenova, and Sadykova (2023), who emphasize the importance of systemic sustainability integration across educational levels in Kazakhstan. Similarly, Sandibekova, Dlimbetova, Bulatbayeva, and Abenova (2020) argue that eco-competence formation in teacher education requires the combination of value-oriented pedagogy and practical engagement. The present study extends these conclusions by providing quantitative evidence of behavioural transformation within a secondary vocational education setting.

Limitations

Several limitations should be acknowledged. The study was conducted within one regional context, and therefore broader generalization requires caution. In addition, the post-test assessment was administered immediately after the intervention; long-term stability of behavioural changes requires further longitudinal observation. Finally, part of the data relied on self-report measures, which may introduce response bias.

These limitations do not undermine the validity of the findings but indicate directions for future research.

Conclusion

The present study developed and empirically tested a structured model for fostering environmental responsibility among prospective teachers within a digital college learning environment. The findings demonstrate that environmental responsibility cannot be limited solely to theoretical ecological awareness, as it requires systematic pedagogical support integrating knowledge acquisition, value reflection, behavioural engagement, and digital competence.

The implementation of a 16-week formative programme resulted in statistically significant improvement across all components of environmental responsibility. The proportion of students demonstrating a high level increased from 15% to 44%, while the share at the low level decreased from 49% to 11% ($p < 0.001$; Cohen's $d = 0.82$). The most substantial gains were observed in behavioural and digital dimensions, indicating the effectiveness of integrating project-based activities and digital simulations into teacher training curricula [12].

From a theoretical perspective, the study contributes to the understanding of environmental responsibility as a multidimensional construct that must include digital ecological competence in the context of contemporary educational transformation. The research also demonstrates that secondary vocational teacher education institutions can serve as active platforms for sustainable development initiatives when structured pedagogical models are applied.

Practically, the proposed model can be adapted for use in pedagogical colleges across Kazakhstan and similar educational systems. Its modular structure allows flexible integration into existing curricula without major institutional restructuring.

Future research should expand the geographical scope of the sample, conduct longitudinal monitoring to assess the stability of behavioural changes, and explore the integration of emerging digital technologies, including artificial intelligence tools, into ecological education environments[13]. The findings confirm that environmental responsibility should be regarded as a multidimensional construct shaped by cognitive, value-based, and behavioural interaction. The integration of digital technologies into ecological education aligns with global trends in sustainable teacher training[14]. The results also support previous conclusions that measurable ecological transformation requires structured institutional support rather than isolated curricular elements.

Environmental responsibility in teacher education should be regarded not as an additional competence but as a core professional characteristic. The findings of this study confirm that measurable ecological transformation among future teachers is achievable through coherent pedagogical design and evidence-based implementation [15].

REFERENCES

1 Ma Y., Zhang L., Chen X. Education for sustainable development and the UN SDGs: Integrating environmental goals into curricula. Sustainability. № 14(10). 2022. P 62.

2 O'Grady M. Transformative education for sustainable development: A faculty perspective. -PEnvironment, Development Sustainability. 2025. 67 p.

3 Kopnina G. Education for the future? A critical assessment of education for sustainable development. Journal of Environmental Education. 2020. P. 280–291.

4 Bhatt R. Integrating cognitive, value-based, and behavioral dimensions in environmental education. Journal of Environmental Education. № 54(2). 2023. P.145–162.

5 Sharma A., Malaviya A. Environmental education for sustainable development: Cognitive, motivational, and behavioral integration. Sustainability. 2023. 75 p.

6 Busygina A. L., Bakulina S. Y., Lizunova E. V., Vershinina L. V. Educational environment as a factor in ecological culture formation of prospective teachers. Samara Journal of Science. № 12(1). 2023. - P.250–255.

7 Mdivani R. Systemic approaches to environmental education in professional training. Journal of Environmental Studies and Sciences. - № 14(1). 2024. P.57–73.

8 Dlimbetova G. K., Bulatbayeva K. N., Abenova S. U., Sandibekova, A. K. (2020). Didactic principles of training in the context of ecologization of vocational education. *Bulletin of the L. N. Gumilyov Eurasian National University. Pedagogy. Psychology. Sociology Series. № 132(*3). *2020.* P.55–66.

9 Sandibekova G., Dlimbetova A., Dzyatkovskaya E. Developing eco-competence in students within pedagogical education. Journal of Teacher Education for Sustainability. № 26(1). 2024. P. 59–78.

10 Agbedahīn A. V. Sustainable development and Agenda 2030: Emergence and effectiveness. Sustainable Development, 27. 2019. P.669–680.

11 Castellanos P. M., Keuruga Dios A.From environmental to sustainable education in higher education: A systematic review. International Journal of Sustainability in Higher Education. 23. 2021. P.622–644.

12 Hamid S., Ijab M. T., Suleiman H., Anwar R. M., Norman A. A.Social media for environmental sustainability awareness in higher education. International Journal of Sustainability in Higher Education. № 21(2). 2020. P.474–491.

13 Povidaychyk Y., Hryn Y. Integrating sustainability into teacher education: Evidence-based practices. Environmental Education Research. № 30(2). 2024. P.221–240.

14 Tian W., Ge J., Zheng X., Zhao Y., Deng T., Yan H. Understanding the landscape of education for sustainable development: A bibliometric review. Humanities and Social Sciences Communications. 11. 2024. P.12-13.

15 Wang X., Liu Y., Zhang, P. Climate risks and ecosystem degradation: Policy implications. Environmental Science Policy, 148 . 2024. P.105–118.

МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ У БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ КОЛЛЕДЖА: ДИАГНОСТИКА И ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНАЯ ВАЛИДАЦИЯ

Аннотация

В статье представлена разработка и эмпирическая валидация педагогической модели, направленной на формирование экологической ответственности у будущих педагогов в условиях цифровой образовательной среды педагогических колледжей. Актуальность исследования обусловлена необходимостью перехода от декларативного экологического образования к измеряемым поведенческим изменениям в контексте устойчивого развития и цифровизации системы профессиональной подготовки педагогов в Казахстане. Цель статьи — разработать и эмпирически валидировать педагогическую модель формирования экологической ответственности у будущих педагогов в условиях цифровой образовательной среды, а также оценить её эффективность на основе комплексной диагностики когнитивных, ценностных, поведенческих и цифровых компетентностей. Эмпирическое исследование проводилось в 2024–2025 учебном году на базе двух педагогических колледжей Западно-Казахстанской области и охватило 165 студентов в возрасте 16–20 лет. Для оценки четырех компонентов экологической ответственности — когнитивной осведомленности, ценностной ориентации, поведенческой готовности и цифровой экологической компетентности — был разработан диагностический инструмент «Eco-Teacher-Responsibility» (ETR). Результаты демонстрируют статистически значимые улучшения после реализации структурированной формирующей программы ($p < 0.001$; Cohen's $d = 0.82$). Доля студентов с высоким уровнем экологической ответственности увеличилась с 15% до 44%, тогда как число студентов с низким уровнем снизилось с 49% до 11%. Полученные данные подтверждают, что системная интеграция цифровых технологий, проектного обучения и ценностно-ориентированной педагогической поддержки способствует устойчивым поведенческим изменениям у будущих педагогов.

Ключевые слова: экологическая ответственность, устойчивое развитие, цифровая образовательная среда, педагогический колледж, подготовка педагогов, экологическая компетентность, эмпирическая валидация.

КОЛЛЕДЖДІҢ ЦИФРЛЫҚ ОҚУ ОРТАСЫНДА БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТЕРДІҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МОДЕЛІ: ДИАГНОСТИКА ЖӘНЕ ЭКСПЕРИМЕНТТІК ВАЛИДАЦИЯ

Аңдатпа

Мақалада педагогикалық колледждердің цифрлық білім беру ортасы жағдайында болашақ педагогтердің экологиялық жауапкершілігін қалыптастыруға бағытталған педагогикалық модельдің әзірленуі және эмпирикалық валидациясы ұсынылады. Зерттеудің өзектілігі Қазақстандағы педагог кадрларды кәсіптік даярлау жүйесінің цифрландырылуы және тұрақты даму жағдайында декларативті экологиялық білім беруден өлшенетін мінез-құлықтық өзгерістерге көшу қажеттілігімен негізделеді. Мақаланың мақсаты-цифрлық білім беру ортасы жағдайында болашақ педагогтерде экологиялық жауапкершілікті қалыптастырудың педагогикалық моделін әзірлеу және эмпирикалық түрде валидациялау, сондай-ақ когнитивті, құндылық, мінез-құлық және цифрлық құзыреттіліктерді кешенді диагностикалау негізінде оның тиімділігін бағалау. Эмпирикалық зерттеу 2024–2025 оқу жылында Батыс Қазақстан облысының екі педагогикалық колледжі базасында жүргізіліп, 16–20 жас аралығындағы 165 студентті қамтыды. Экологиялық жауапкершіліктің төрт компонентін — когнитивтік хабардарлықты, құндылықтық бағдарды, мінез-құлықтық дайындықты және цифрлық экологиялық құзыреттілікті — бағалау мақсатында Eco-Teacher-Responsibility (ETR) диагностикалық құралы әзірленді. Нәтижелер құрылымдалған қалыптастырушы бағдарламаны жүзеге асырғаннан кейін статистикалық тұрғыдан мәнді өзгерістерді көрсетті ($p < 0.001$; Cohen's $d = 0.82$). Экологиялық жауапкершіліктің жоғары деңгейін көрсеткен студенттердің үлесі 15%-дан 44%-ға дейін артты, ал төмен деңгейдегілердің үлесі 49%-дан 11%-ға дейін азайды. Алынған нәтижелер цифрлық технологияларды, жобалық оқытуды және құндылыққа бағытталған педагогикалық қолдауды жүйелі түрде біріктіру болашақ педагогтердің тұрақты мінез-құлықтық өзгерістеріне ықпал ететінін дәлелдейді.

Негізгі сөздер: экологиялық жауапкершілік, тұрақты даму, цифрлық білім беру ортасы, педагогикалық колледж, педагогтарды даярлау, экологиялық құзыреттілік, эмпирикалық валидация.

REFERENCES

1 Ma Y., Zhang L., Chen X. Education for sustainable development and the UN SDGs: Integrating environmental goals into curricula. Sustainability. №14(10). 2022. P.62 [in English]

2 O'Grady M. Transformative education for sustainable development: A faculty perspective. Penvironment, Development Sustainability. 2025. 67 p. [in English]

3 Kopnina G. Education for the future? A critical assessment of education for sustainable development. Journal of Environmental Education . 2020. P.280–291. [in English]

4 Bhatt R. Integrating cognitive, value-based, and behavioral dimensions in environmental education. Journal of Environmental Education. № 54(2). 2020. P.145–162. [in English]

5 Sharma A., Malaviya A. Environmental education for sustainable development: Cognitive, motivational, and behavioral integration. Sustainability. 2023. 75 p. [in English]

6 Busygina A. L., Bakulina S. Y., Lizunova E. V., Vershinina L. V. Educational environment as a factor in ecological culture formation of prospective teachers. Samara Journal of Science. №12(1). 2023. P.250–255. [in English]

7 Mdivani R. Systemic approaches to environmental education in professional training. Journal of Environmental Studies and Sciences. №14(1). 2024. P.57–73. [in English]

8 Dlimbetova G. K., Bulatbayeva K. N., Abenova S. U., Sandibekova A. K. (2020). Didactic principles of training in the context of ecologization of vocational education. *Bulletin of the L. N. Gumilyov Eurasian National University. Pedagogy. Psychology. Sociology Series. № 132*(3).*2020.* P.55–66. [in English]

9 Sandibekova G., Dlimbetova A., Dzyatkovskaya E. Developing eco-competence in students within pedagogical education. Journal of Teacher Education for Sustainability. № 26(1). 2024. P. 59–78. [in English]

10 Agbedahĩn A. V. (2019). Sustainable development and Agenda 2030: Emergence and effectiveness. Sustainable Development, 27. 2019. - P.669–680. [in English]

11 Castellanos P. M., Keuruga Dios A. From environmental to sustainable education in higher education: A systematic review. International Journal of Sustainability in Higher Education, 23. 2021.P.622–644. [in English]

12 Hamid S., Ijab M. T., Suleiman H., Anwar R. M.,Norman, A. A. Social media for environmental sustainability awareness in higher education. International Journal of Sustainability in Higher Education, 2020. № 21(2). P.474–491. [in English]

13 Povidaychyk Y., Hryn Y.Integrating sustainability into teacher education: Evidence-based practices. Environmental Education Research. № 30(2). 2024. P.221–240. [in English]

14 Tian W., Ge J., Zheng X., Zhao Y., Deng T., Yan H. Understanding the landscape of education for sustainable development: A bibliometric review. Humanities and Social Sciences Communications, 11. 2024.P.12-13. [in English]

15 Wang X., Liu Y., Zhang, P.Climate risks and ecosystem degradation: Policy implications. Environmental Science Policy, 148. 2024. P.105–118. [in English]

Information about authors:

Assel Karimovna Dzhumagazieva - **corresponding author**, 2nd year doctoral student of the educational program 8D01103, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev street 2, 010008, Astana, Republic of Kazakhstan

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-4823-2499

E-mail: Dasel_84@mail.ru

Gaini Karekeevna Dlimbetova –Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, of L. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev street 2, 010008, Astana, Kazakhstan Astana, Republic of Kazakhstan

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3578-8996

E-mail: gaidk25@gmail.com

Flera Gabdulbarovna Mukhametzyanova - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Historical and Social Studies of the Institute of International Relations, History and Oriental Studies, Kazan (Volga Region) Federal University, Kazan, Russia

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9991-1549

Email: florans955@mail.ru

Сведения об авторах:

Асель Джумагазиева – **основной автор**, докторант 2 курса образовательной программы 8D01103, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева, 2, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: Dasel_84@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-4823-2499

Гайни Длимбетова – доктор педагогических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева, 2, г.Астана, Республика Казахстан

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3578-8996

E-mail: gaidk25@gmail.com

Флера Мухаметзянова – доктор педагогических наук, профессор кафедры исторических и обществознания Института международных отношений, истории и востоковедения Казанского (Приволжского) федерального университета, г. Казань, Россия

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3578-8996

E-mail: gaidk25@gmail.com

Авторлар туралы мәлімет:

Асель Джумагазиева – **негізгі автор,** 8D01103 білім беру бағдарламасының 2 курс докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтбаев көшесі, 2, Астана қ., Қазақстан Республикасы

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-4823-2499

E-mail: Dasel_84@mail.ru

Гайни Длимбетова – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтбаев көшесі, 2, Астана қ., Қазақстан Республикасы

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3578-8996

E-mail: gaidk25@gmail.com

Флера Мухаметзянова – педагогика ғылымдарының докторы, Халықаралық қатынастар, тарих және шығыстану институтының тарих және әлеуметтік ғылымдар кафедрасының профессоры, Қазан (Еділ бойы) Федералдық университеті, Қазан қ., Ресей

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3578-8996

E-mail: gaidk25@gmail.com

IRSTI 14.07.07 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.15**
UDC 378.1

S.Abzhanova[1], E.Uaidullakyzy[2*], Zh.Belassarova[1], B. Baimukhanbetov[3]

[1]Abai Kazakh National Pedagogical University
050010, Almaty, Republic of Kazakhstan
[2]Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan
[3]Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
*e-mail: a.sabilya_418@mail.ru

DEVELOPING THE LINGUODIDACTIC POTENTIAL OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS THROUGH INNOVATIVE TECHNOLOGIES

Abstract

The development of the linguodidactic potential of future primary school teachers using innovative technologies is a pressing issue aimed at improving the quality of training that prepares teachers to effectively address the problems of teaching and educating primary school students. In the context of the modern educational process, which requires the use of new technologies, it is necessary to adapt and implement innovative methods for training teachers, thereby enhancing their professional competencies. The purpose of the study is to analyze and develop methodological approaches to the use of innovative technologies to improve the linguodidactic potential of future primary school teachers. This will create conditions for more effective teaching of language disciplines and the development of speech and communication skills in children.The relevance of the study is determined by the need to update pedagogical technologies to support the development of future teachers' linguistic competence. The introduction of innovative technologies into the educational process for primary school teachers improves their ability to teach children, taking into account the individual characteristics of each student and integrating modern teaching methods within the framework of the general goals of the educational standard. In addition, the use of technologies such as multimedia, interactive whiteboards, computer programs, electronic educational resources, and other tools opens new opportunities for the effective acquisition of language disciplines.The novelty of the study lies in its methodological basis for integrating innovative technologies into the linguodidactic training of future primary school teachers. A special feature of this approach is the attention to the use of technologies to develop students' skills in working with new educational tools.

Keywords: linguodidactic potential, innovative technologies, pedagogical practice, educational, professional competence.

Introduction

In recent decades, the development of educational technologies has led to significant changes in the training of future teachers, particularly in primary education. The linguistic potential of teachers plays a key role in the development of language competence in primary school students, and the use of innovative technologies in the pedagogical process is becoming an important tool for achieving high educational outcomes. These technologies contribute not only to improving the learning process but also to the more effective development of the professional competencies of future teachers, including in the field of teaching languages and speech [1].

Modern research in pedagogy and linguodidactics emphasizes the need to update teaching approaches in the context of the digitalization of the educational environment. In the context of the rapid development of new information and communication technologies, there is a need to integrate them into the pedagogical process, which is especially important for the training of primary school teachers. Today, the widespread use of multimedia technologies, interactive whiteboards, educational platforms, and applications significantly changes the methods of teaching and the ways teachers interact with students [2].

One significant area of pedagogical research is the use of innovative technologies to develop the professional skills of future teachers. In particular, the studies by S. G. Selevko and L. V. Dyachenko emphasize the importance of integrating information and communication technologies into teacher training. Selevko notes that information technologies can not only improve the quality of education, but also develop students' critical thinking, increase their motivation for learning, and prepare them to work with modern teaching methods and tools [3].

In turn, the studies of A. I. Savin and T. M. Novikova focus on the importance of linguodidactic training of primary school teachers. They argue that the use of multimedia and interactive technologies contributes to the development of speech in children, and also increases the effectiveness of learning educational material. Such technologies are becoming an important element in the practice of teaching language disciplines, allowing for the creation of a more dynamic and motivated educational environment [4].

The research by N. V. Kuzmina and V. A. Shadrikov focuses on integrating digital educational resources into primary school teachers' work. According to scientists, the use of electronic textbooks, virtual laboratories, and other digital tools helps teachers create more interactive and personalized learning processes, which, in turn, contributes to the development of linguistic and communication skills in primary school students.

In addition, the research by T. V. Kuznetsova and E. N. Larina emphasizes that the successful preparation of future teachers for the use of innovative technologies requires developing not only theoretical knowledge in students but also practical skills in working with modern educational tools. It is important that future teachers can effectively adapt new technologies to the needs of specific educational situations, which also contributes to their professional growth .

Thus, modern research confirms the high relevance and necessity of using innovative technologies in training primary school teachers. The introduction of these technologies contributes to the development of the linguodidactic potential of future teachers, thereby positively affecting the quality of teaching and education for primary school students [5].

Problem Statement In modern conditions, when the educational system actively integrates new information and communication technologies, the training of primary school teachers requires adaptation to these changes. One of the key tasks is developing the linguodidactic potential of future teachers, which presupposes their readiness to teach language disciplines and to develop speech and communication skills in primary school students. In the context of digitalization and the introduction of innovative educational technologies, this task is becoming especially relevant, since traditional teaching methods no longer always meet the requirements of the modern educational process [6].

One of the problems faced by educational institutions is insufficient attention to integrating innovative technologies into the training of future primary school teachers, which in turn affects their ability to effectively use modern teaching tools in their pedagogical practice. Despite the many studies on the application of information technologies in education, the issue of their optimal use for developing the linguodidactic potential of future teachers remains insufficiently studied [7].

In addition, many teachers and students of pedagogical universities experience difficulties in mastering and applying modern technologies. This is due to teachers' lack of preparedness to work with innovative tools, as well as to a lack of methodological recommendations for the introduction of digital tools into teaching practice. Another important aspect is the need to develop students' skills in working with multimedia and interactive tools to improve the perception and assimilation of language material.

Thus, there is a need to study effective methodological approaches that use innovative technologies to enhance the linguodidactic potential of future primary school teachers. It is important to find ways to integrate digital technologies into the educational process in such a way that they not only improve the quality of education, but also contribute to the development of the necessary professional competencies in students, which will improve the level of teaching language disciplines in primary school and prepare teachers ready for the modern challenges of the educational environment [8].

Materials and methods of research

The study involved 64 students of the primary education program at a pedagogical university. The pedagogical experiment lasted one academic semester (16 weeks).

To solve the set tasks and achieve the research goal, which consists in developing and testing methodological approaches to the use of innovative technologies in the training of future primary school teachers, a comprehensive methodology was developed, including several stages and research methods.

In the first stage of the study, a theoretical analysis of existing scientific publications and studies on the use of innovative technologies in the educational process is conducted. Domestic and foreign experience in linguodidactics and pedagogy, as well as studies devoted to the training of future primary school teachers, with an emphasis on the use of new technologies, are analyzed [9]. This allows us to identify key problems and needs and to determine the theoretical basis for developing methodological recommendations. At this stage, current regulatory documents and educational standards concerning the implementation of information and communication technologies in the educational process are also analyzed. For the practical part of the study, a range of methods, including both qualitative and quantitative approaches, is used. An important element of the methodology is the selection of innovative technologies to improve the linguodidactic potential of future teachers. Among them are multimedia and interactive teaching aids, electronic educational platforms and applications, virtual laboratories, and various forms of electronic textbooks and teaching aids [10].

Based on an analysis of existing theoretical works and regulatory documents, key aspects of the use of innovative technologies in the training of primary school teachers are identified.

A questionnaire is administered to collect information on students' current levels of knowledge and skills at pedagogical universities, as well as their perceptions of innovative technologies. The questionnaires include questions about students' readiness to use digital technologies in pedagogical practice, their motivation, and level of competence in this area.

A pedagogical experiment is conducted to test the effectiveness of the proposed methodological approaches. Students at pedagogical universities are offered training courses that teach them to use innovative technologies for teaching language disciplines. The experiment includes both a theoretical part (mastering the principles of working with new technologies) and a practical part (application of acquired knowledge in educational practice) [11].

An important method is observing the process of introducing innovative technologies into students' educational activities. This allows us to record changes in their teaching practice and assess the degree to which students are ready to use digital tools in practice.

After the experiment is completed, statistical data processing is carried out to identify changes in students' linguistic-didactic potential. The effectiveness of innovative technologies is assessed through a comparative analysis before and after the implementation of the experimental program.

Based on the data obtained, methodological recommendations are developed for the introduction of innovative technologies into the training process for future primary school teachers. These recommendations include both theoretical aspects of using technologies in teaching languages and practical advice on their introduction into pedagogical practice. Particular attention is paid to selecting technologies that support the development of speech and communication skills in primary school students [12].

After developing recommendations, testing of methodological approaches is carried out within the framework of students' pedagogical training. The results of testing allow us to identify the strengths and weaknesses of the proposed approaches and to adjust the methodological materials for further use in educational practice.

Thus, the research methodology comprises the stages of theoretical analysis, empirical research using various methods of data collection and analysis, and the development and testing of methodological recommendations for the use of innovative technologies in the training of future primary school teachers [13].

Results and their discussion

The results of the study are based on the analysis of the data collected through surveys, experiments, and observations conducted with future primary school teachers. The primary goal was to evaluate the effectiveness of integrating innovative technologies in developing their linguistic-didactic potential. The results are presented in comparative tables that highlight differences between pre- and post-experiment data, focusing on key aspects such as technological competence, motivation, and the application of acquired skills. The following tables provide a detailed breakdown of these findings.

The data clearly show a significant improvement in students' technological competence after the experiment. Initially, only 45% of students were familiar with multimedia tools, whereas this

figure rose to 85% after the experiment. Similarly, there was a marked increase in the use of interactive whiteboards (from 38% to 75%) and in the integration of digital tools into lesson planning (from 41% to 79%).

Table 1 – Students' Technological Competence Before and After the Experiment

Competence Area	Pre-Experiment (%)	Post-Experiment (%)	Change (%)
Familiarity with multimedia tools (e.g., video editors, presentation software)	45%	85%	+40%
Ability to use interactive whiteboards	38%	75%	+37%
Knowledge of educational platforms (e.g., Moodle, Google Classroom)	52%	88%	+36%
Ability to integrate digital tools into lesson planning	41%	79%	+38%
Understanding of the role of digital technologies in teaching languages	57%	92%	+35%
Note: Compiled by the authors			

The overall increase in technological competence ranged from 35% to 40%, indicating a substantial improvement due to the implementation of innovative technologies in the teacher preparation process.

Table 2 – Students Motivation to Use Digital Technologies in Teaching

Motivation Factor	Pre-Experiment (%)	Post-Experiment (%)	Change (%)
Interest in learning digital tools for teaching	50%	92%	+42%
Confidence in using digital technologies in lessons	48%	80%	+32%
Belief in the effectiveness of digital tools for language teaching	55%	90%	+35%
Willingness to continue learning digital technologies beyond the course	44%	85%	+41%
Perception of digital technologies as essential in modern teaching	60%	95%	+35%
Note: Compiled by the authors			

Motivation to use digital technologies also increased notably. Before the experiment, only 50% of students expressed interest in learning digital tools for teaching, but this number jumped to 92% afterward. Confidence in using digital tools in lessons increased by 32%, and the belief in their effectiveness for language teaching grew by 35%. The willingness of students to continue learning digital technologies beyond the course increased by 41%, reflecting a strong positive shift in their attitudes toward incorporating these technologies into their future teaching practices.

Table 3 – Students Practical Application of Digital Tools in Lesson Planning

Practical Application Area	Pre-Experiment (%)	Post-Experiment (%)	Change (%)
Creating lesson plans with integrated digital tools	34%	72%	+38%
Using multimedia resources (videos, audio, animations) in lessons	30%	68%	+38%
Designing interactive learning activities (quizzes, polls)	25%	60%	+35%
Applying digital resources for formative assessment	28%	66%	+38%
Incorporating digital collaboration tools (e.g., Google Docs, Padlet) in lessons	32%	70%	+38%
Note: Compiled by the authors			

The practical application of digital tools in lesson planning and execution showed a remarkable increase. Initially, only 34% of students were able to create lesson plans that integrated

digital tools. After the experiment, this number increased to 72%. Similarly, students became more proficient at using multimedia resources, designing interactive learning activities, and incorporating digital collaboration tools. These improvements reflect a deeper integration of innovative technologies into the practical teaching process.

Table 4 – Students' Perception of the Impact of Digital Technologies on Students' Learning Outcomes

Perceived Impact on Students' Learning Outcomes	**Pre-Experiment (%)**	**Post-Experiment (%)**	**Change (%)**
Increased engagement of students in lessons	62%	90%	+28%
Improvement in students' language skills	59%	87%	+28%
Enhancement of students' critical thinking skills	48%	82%	+34%
Better ability to differentiate instruction	56%	85%	+29%
More effective classroom management	50%	78%	+28%
Note: Compiled by the authors			

Students perceived a significant positive impact of digital technologies on their learning outcomes. There was a marked increase in the perception of enhanced student engagement (from 62% to 90%) and improvement in language skills (from 59% to 87%). Furthermore, the ability to foster critical thinking (from 48% to 82%) and differentiate instruction (from 56% to 85%) was seen as improved. The positive shifts in these perceptions suggest that students believe that digital technologies not only enhance their own teaching but also benefit their future students' learning experiences.

The results of the study demonstrate a substantial improvement in several key areas after the integration of innovative technologies into the teacher preparation process.

These results underline the importance of integrating innovative technologies into teacher education programs to enhance the lingo-didactic potential of future primary school teachers, ensuring that they are well-equipped to use digital tools in their teaching practices.

The results of the study showed significant changes in the level of linguistic-didactic potential among future primary school teachers after the introduction of innovative technologies into their educational process. Positive dynamics in key aspects, such as technological competence, motivation, practical application of digital tools in lesson planning, and perception of the impact of these technologies on students' learning outcomes, indicate a high potential for using innovative educational technologies in teacher training [14].

The students' technological competence increased significantly after completing the course, as evidenced by improved skills in using multimedia tools, interactive whiteboards, and educational platforms. This indicates that the introduction of technologies into teacher training contributes to the development of not only theoretical knowledge but also the practical skills necessary for effective pedagogical practice. It is especially important that students not only master the use of technologies, but also learn to integrate them into lesson planning, which directly affects the quality of the educational process in primary school [15].

On the other hand, students' motivation to use digital technologies in teaching also increased significantly. This result confirms the importance of involving students in the process of mastering technologies, since increasing interest in their use can improve the effectiveness of teaching practice. Motivation is a key factor influencing the degree of readiness among future teachers to use innovative tools in their professional activities. It should be noted that a significant increase in motivation (by 32-42%) shows not only the growth of students' self-confidence, but also their awareness of the importance of digital technologies in the modern educational process [16].

One of the most significant results is the practical application of innovative technologies. Students demonstrated a noticeable improvement in creating lessons with digital tools, which is associated with deeper immersion in various educational platforms and multimedia tools. These skills directly affect the quality of teaching language disciplines in primary school, as the use of interactive and multimedia materials makes the learning process more engaging, accessible, and personalized for students.

In addition, the perception of technology's impact on students' learning outcomes also showed positive dynamics. Students have become more conscious of the role of digital technologies in increasing student motivation, developing their critical thinking, and improving academic performance. It is important to note that this view of technology's role in teaching children can contribute to a more personalized approach to teaching, which is necessary in a modern school.

However, despite the positive results, it is necessary to note certain challenges that both students and teachers face in mastering and implementing technologies. Some students experience difficulties with the initial adaptation to new tools, especially in the absence of prior training in working with digital tools. This indicates the need to introduce systematic, consistent training for future teachers in the use of modern educational technologies at the early stages of their education.

In addition, the need for continuing education and advanced training for teachers in information and communication technologies remains relevant. Despite significant achievements in technology implementation, the sustainable and effective use of these tools over the long term requires ongoing updates to teachers' knowledge and skills.

Thus, the results of the study confirm that the use of innovative technologies in the training of future primary school teachers significantly increases their professional competence, motivation, and ability to use digital tools in teaching practice. These changes contribute to improving the quality of the educational process and to training teachers to work in a digital society. However, to achieve sustainable results, it is important to continue improving approaches to teaching students in information technology and to create conditions for their further professional growth.

Conclusion

The study on the use of innovative technologies in the training of future primary school teachers has shown the high efficiency of integrating digital tools into the pedagogical process. The experiment provided convincing evidence that the introduction of such technologies significantly contributes to the development of students' linguodidactic potential. Based on the data, several important conclusions can be drawn.

Increasing students' technological competence. The results of the experiment showed a significant improvement in the use of multimedia and interactive technologies by future teachers. Their level of preparation for using digital tools in the educational process increased by 35-40%. This indicates that innovative technologies not only contribute to the expansion of knowledge but also significantly enhance the practical skills of students, which will be in demand in their future teaching activities.

Increased motivation to use digital technologies. The study showed a significant increase in students' motivation to learn and use digital technologies in teaching. The level of interest and confidence in these technologies increased by 32-42%. This confirms that integrating innovative methods into the educational process increases student engagement, which in turn affects the effectiveness of their future teaching practice.

Strengthening the practical use of digital tools in lesson preparation. The experimental data showed that students began to use multimedia resources and educational platforms more actively and to create interactive tasks and activities. As a result, their ability to integrate these tools into teaching activities improved significantly (an increase of 35-38%). This is important, since the effective use of digital technologies contributes to creating a more engaging and accessible learning process for children.

Positive perception of the impact of technology on student learning outcomes. After the experiment, students significantly improved their perception of the impact of digital technologies on student learning achievement. In particular, aspects such as student engagement in lessons and the development of their critical thinking and independent work skills improved. This result indicates that students are aware of the importance of digital technologies for improving the quality of education.

There is a need for ongoing training for teachers in digital technologies. Despite the positive results, it should be noted that the successful implementation of technologies requires continuous training and skill improvement for both students and teachers. Teachers should be ready to adapt

new digital tools and methods, which emphasizes the need for systematic professional development in this area.

Thus, the results of the study confirm the high efficiency of integrating innovative technologies in the training of future primary school teachers. The introduction of such technologies plays a key role in the formation of pedagogical competencies, improving the quality of the educational process and increasing student motivation. Therefore, further work on developing and improving these approaches in educational institutions is necessary to prepare qualified specialists for the digital age.

REFERENCES

1 Bates A. W. Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning (2nd ed.). Vancouver: Tony Bates Associates Ltd. 2020. P. 112-114.

2 Becker H. J. Educational Technology and Teacher Education Annual 2021. Eugene: Association for the Advancement of Computing in Education. 2021. P. 26–35.

3 Brown M., Green T. The Essentials of Instructional Design: Connecting Fundamental Principles with Process and Practice. Routledge. 2019. P. 98-107.

4 Christensen C. M., Horn, M. B., Johnson C. W. Disrupting Class: How Disruptive Innovation Will Change the Way the World Learns (2nd ed.). McGraw-Hill Education. 2020. P. 275-285.

5 Garrison D. R., Anderson T. E. Learning in the 21st Century: A Framework for Research and Practice (3rd ed.). Routledge. 2020. P. 73-87.

6 Hattie J. Visible Learning for Teachers: Maximizing Impact on Learning. Routledge. 2020. P. 98 – 121.

7 Johnson D. W., Johnson, R. T., Holubec E. J. Cooperation in the Classroom (9th ed.). Allyn & Bacon. 2019. P. 25 – 38.

8 Kolb D. A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development (2nd ed.). Pearson. 2019. P.15-28.

9 Merrill M. D. First Principles of Instruction: Identifying and Designing Effective, Efficient, and Engaging Instruction. Wiley. 2020. 1(1). P. 34 – 43.

10 Puentedura R. R. SAMR: A Model for Transforming Teaching and Learning. EdTechTeacher. 2020. P. 56–75.

11 Siemens G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age. International Journal of Instructional Technology and Distance Learning . 2019. 6(1). P. 150-168.

12 Steed A. M. Blended Learning : Research Perspectives, Volume 2. Routledge. 2021. P. 235-255.

13 Thomas M. The Impact of Digital Learning Platforms on Education in the 21st Century. Journal of Educational Technology. 2020. 35(3). P.120-130.

14 Trilling B., Fadel C. 21st Century Skills: Learning for Life in Our Times. Jossey-Bass. 2020. P.184 -218.

15 Vaill P. B. Learning as a Way of Being: Strategies for Survival in a World of Permanent Whitewater. Jossey-Bass. 2020. P. 98-137.

16 Willms D. Strengthening Education through Technology and Innovation. Educational Policy Analysis. 2021. 29(2). P. 215-231.

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ ДАМЫТУ

Аңдатпа

Инновациялық технологияларды пайдалана отырып, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің лингводидактикалық әлеуетін дамыту – бастауыш сынып оқушыларын оқыту мен тәрбиелеу мәселелерін тиімді шешуге қабілетті мұғалімдерді даярлау сапасын арттыруға бағытталған өзекті мәселе. Жаңа технологияларды қолдануды талап ететін қазіргі білім беру үдерісі жағдайында педагог кадрларды даярлауда олардың кәсіби құзыреттілігін арттыруға ықпал ететін инновациялық әдістерді бейімдеп, енгізу қажет. Зерттеудің мақсаты – болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің лингводидактикалық әлеуетін арттыру үшін инновациялық технологияларды қолданудың әдістемелік тәсілдерін талдау және дамыту. Бұл тіл пәндерін тиімдірек оқытуға, балалардың сөйлеу және коммуникативті дағдыларын дамытуға жағдай жасайды. Зерттеудің өзектілігі болашақ мұғалімдердің лингвистикалық құзыреттілігін дамытуға ықпал ететін педагогикалық технологияларды жаңарту қажеттілігімен анықталады. Бастауыш сынып мұғалімдерінің оқу үдерісіне инновациялық технологияларды енгізу әрбір оқушының жеке ерекшеліктерін ескере отырып, олардың балаларды оқыту қабілетін жетілдіреді, сонымен қатар білім стандартының жалпы мақсаттары шеңберінде оқытудың заманауи әдістерін біріктіреді. Сонымен қатар, мультимедиялық, интерактивті тақта, компьютерлік бағдарламалар, электронды білім беру ресурстары және басқа да құралдар сияқты технологияларды қолдану тілдік пәндерді тиімді меңгеруге жаңа мүмкіндіктер ашады. Зерттеудің жаңашылдығы болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін лингводидактикалық

оқытуға инновациялық технологияларды кіріктірудің әдістемелік негізін ұсынуында. Бұл тәсілдің ерекшелігі – оқушылардың жаңа білім беру құралдарымен жұмыс істеу дағдыларын дамыту.

Негізгі сөздер: лингводидактикалық әлеует, инновациялық технологиялар, педагогикалық тәжірибе, білім беру, кәсіби құзыреттілік.

РАЗВИТИЕ ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ ПОСРЕДСТВОМ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

Развитие лингводидактического потенциала будущих учителей начальных классов с использованием инновационных технологий является актуальной проблемой, направленной на повышение качества подготовки учителей, способных эффективно решать задачи обучения и воспитания учащихся начальных классов. В условиях современного образовательного процесса, требующего использования новых технологий, необходима адаптация и внедрение инновационных методов в подготовку учителей, что способствует развитию их профессиональных компетенций. Цель исследования – анализ и разработка методических подходов к использованию инновационных технологий для повышения лингводидактического потенциала будущих учителей начальных классов. Это позволит создать условия для более эффективного преподавания языковых дисциплин, развития речевых и коммуникативных навыков у детей. Актуальность исследования определяется необходимостью обновления педагогических технологий, способствующих развитию языковой компетентности будущих учителей. Внедрение инновационных технологий в образовательный процесс учителей начальных классов повышает их способность обучать детей с учетом индивидуальных особенностей каждого ученика, а также интегрирует современные методы обучения в рамках общих целей образовательного стандарта. Кроме того, использование таких технологий, как мультимедиа, интерактивные доски, компьютерные программы, электронные образовательные ресурсы и другие средства открывает новые возможности для эффективного усвоения языковых дисциплин. Новизна исследования заключается в том, что оно предлагает методическую основу для интеграции инновационных технологий в лингводидактическую подготовку будущих учителей начальных классов. Особенностью данного подхода является внимание к использованию технологий для формирования у учащихся навыков работы с новыми образовательными средствами.

Ключевые слова: лингводидактический потенциал, инновационные технологии, педагогическая практика, образовательная, профессиональная компетентность.

REFERENCES

1 Bates A. W. Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning (2nd ed.). Vancouver: Tony Bates Associates Ltd. 2020. P. 112-114. [in English]

2 Becker H. J. Educational Technology and Teacher Education Annual 2021. Eugene: Association for the Advancement of Computing in Education. 2021. P. 26–35. [in English]

3 Brown, M., Green T. The Essentials of Instructional Design: Connecting Fundamental Principles with Process and Practice. Routledge. 2019. P. 98-107. [in English]

4 Christensen C. M., Horn M. B., Johnson C. W. Disrupting Class: How Disruptive Innovation Will Change the Way the World Learns (2nd ed.). McGraw-Hill Education. 2020. P. 275-285. [in English]

5 Garrison D. R., Anderson T. E-Learning in the 21st Century: A Framework for Research and Practice (3rd ed.). Routledge. 2020.P. 73-87. [in English]

6 Hattie J. Visible Learning for Teachers: Maximizing Impact on Learning. Routledge. 2020. P. 98 – 121. [in English]

7 Johnson D. W., Johnson R. T., Holubec E. J. Cooperation in the Classroom (9th ed.). Allyn & Bacon. 2019. P. 25 – 38. [in English]

8 Kolb D. A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development (2nd ed.). Pearson. 2019. P.15-28. [in English]

9 Merrill M. D. First Principles of Instruction: Identifying and Designing Effective, Efficient, and Engaging Instruction. Wiley. 2020. 1(1). P. 34 – 43. [in English]

10 Puentedura R. R. SAMR: A Model for Transforming Teaching and Learning. EdTechTeacher. 2020. P. 56–75. [in English]

11 Siemens G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age. International Journal of Instructional Technology and Distance Learning . 2019 6(1). P. 150-168. [in English]

12 Steed A. M. Blended Learning: Research Perspectives, Volume 2. Routledge. 2021.P. 235-255. [in English]

13 Thomas M. The Impact of Digital Learning Platforms on Education in the 21st Century. Journal of Educational Technology . 2020. 35(3). P.120-130. [in English]

14 Trilling B., Fadel C. 21st Century Skills: Learning for Life in Our Times. Jossey-Bass. 2020. P.184 -218. [in English]

15 Vaill P. B. Learning as a Way of Being: Strategies for Survival in a World of Permanent Whitewater. Jossey-Bass. 2020. P. 98-137. [in English]

16 Willms D. Strengthening Education through Technology and Innovation. Educational Policy Analysis. 2021. 29(2). P. 215-231. [in English]

Information about authors:

Sabila Abzhanova – PhD student of Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9891-3913

E-mail: a.sabilya_418@mail.ru

Elmira Uaidullakyzy – **corresponding author,** PhD, associate professor, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5613-4871

E-mail: Elmira. uaidullakyzy1988@gmail.com

Zhaidarkul Belasarova – PhD, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Republic of Kazakhstan

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9858-5083

E-mail: bislauka@mail.ru

Bagdat Baimukhanbetov - PhD, Ass. Professor. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University. Turkestan, Republic of Kazakhstan.

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5153-1088

E-mail: bagdat.baimukhanbetov@ayu.edu.kz

Информация об авторах:

Сабила Абжанова –докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: a.sabilya_418@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9891-3913

Эльмира Уайдуллакызы – **основной автор, PhD** ассоциированный профессор, Кызылординский университет им. Коркит-Аты, г.,Кызылорда, Республика Казахстан

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5613-4871

E-mail: Elmira.uaidullakyzy1988@gmail.com

Жайдаркул Беласарова – PhD, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9858-5083

E-mail: bislauka@mail.ru

Багдат Баймуханбетов - PhD, и.о. профессор. Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави. г. Туркестан, Республика Казахстан

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5153-1088

E-mail: bagdat. baimukhanbetov@ayu.edu.kz

Авторлар туралы ақпарат:

Сабила Абжанова –Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD докторанты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: a.sabilya_418@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9891-3913

Эльмира Уайдоллақызы– **негізгі автор,** PhD, қауымдастырылған профессор, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5613-4871

E-mail: Elmira.uaidullakyzy1988@gmail.com

Жайдаркүл Беласарова - PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9858-5083

E-mail: bislauka@mail.ru

Бағдат Баймуханбетов –PhD, профессор м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан Республикасы

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5153-1088

E-mail: bagdat. baimukhanbetov@ayu.edu.kz

ҒТАМР 14.25.09 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.16**
ӘОЖ 372.8

Г.Г. Ермекбаева [1], Ж.А. Майдангалиева[2*], Г.А. Кузембаева[1]

[1] Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
03000, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы,
[2]Баишев Университеті,
03000, Ақтөбе қ.,Қазақстан Республикасы,
*e-mail: g.yermekbayeva@zhubanov.edu.kz

ҚАЗАҚ ТІЛІН ШЕТ ТІЛІ РЕТІНДЕ ОҚЫТУДА ИНТЕРАКТИВТІ-МОДУЛЬДІК ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Аңдатпа

Мақалада шетел қазақтарын қазақ тілін оқытуда педагогикалық технологияларды қолданудың тиімділігі қарастырылады. Тілді үйрену мақсатында оқытушының педагогикалық қызметі, оқыту тәсілдері мен әдістерінің тілді саналы түрде үйренуге ынталандыратын құралдар жиынтығы болуы қажеттілігі маңызды. Қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда тіл үйренушіге шығармашылық дамуға мүмкіндік беру, тілді нақты өмірлік жағдайлармен байланыстыру, жетістіктердің өсу деңгейін жүйелі түрде өзін-өзі анықтау өзекті болып табылады. Тіл білімінде қазақ тілін шет тілі ретінде үйрену оны екінші тіл ретінде үйренуден өзгеше дамиды. Тілді жеңіл әрі тез үйренуде тіл үйренушілердің тілді меңгеру стратегияларын қолдана отырып, нақты қарым-қатынаста интерактивті-коммуникативті әдіске бағытталған іс-әрекеттермен айналысады деген идеяға сүйене отырып педагогикалық технологиялардың тиімділігін көрсеткіміз келеді. Зерттеудің мақсаты интерактивті-модульдік технологияны пайдалана отырып қазақ тілін шет тілі ретінде оқытудың стратегиялары мен мақсаттарын сипаттау, айқындау болып табылады. Маңыздысы коммуникативті тәсіл тіл үйренушілерге еркін қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді, ол бірқатар тиімді әрекеттер арқылы олардың тілді меңгеру ауқымын кеңейтеді. Тілді оқыту үдерісінде қолданылатын әдістер тілді меңгеруде маңызды рөл атқаратын механизм болып табылады. Біздің жағдайда, шетелдік қазақтарды қазақ тілін оқыту арқылы қазақ мәдениетімен, тарихымен, дәстүрлерімен, рухани құндылықтарымен таныстыру жүзеге асырылады, бұл интерактивті-модульдік технология элементтері арқылы көрсетілген. Тілді үйренуге тілдік орта, тілді үйренудің мақсаты, адамның таланты мен қасиеттеріне тәуелді емес фактор ретінде лайықты оқыту әдістемесі әсер етеді. Тек жүйелі және мазмұнды әдістеме мен әдіс-тәсілдер тілді үйренуде нәтижеге әкелетінін ескере отырып зерттеудің негізгі көрсеткіштері ретінде интерактивті-модульдік технологияны пайдалану талаптарынан туындайтын оқыту стратегиясы мен мақсаттарын қарастырамыз.

Негізгі сөздер: тіл үйрету, қазақ тілі шет тілі ретінде, интерактивті-модульдік технология, тілді меңгеру, тіл үйренуге әсер ететін факторлар.

Кіріспе

Білім беру саласында оқытудың әртүрлі педагогикалық технологиялары жасақталып енгізілді, олардың арасында дамытушылық оқыту әдістемесін атауға болады (Л.В. Занков, Д.Б. Эльконин, В.В. Давыдов, В.В. Репин, В.А. Левин);

- ізгілікті-тұлғалық технологиясы (Ш.А. Амонашвили, И.П. Волков);
- тірек белгілер негізінде оқыту (В.Ф. Шаталов);
- сараланған оқыту; интеграцияланған оқыту жүйесі; көп деңгейлі тапсырмалар арқылы дамытушылық оқыту; жобалық оқыту технологиясы, П.М. Эрдниевтің проблемалық оқыту, белсенді оқыту әдісі және т. б. [1]. Ғалымдар жобалық, ғылыми-зерттеу, құзыреттілік, құзыреттілікке негізделген, белсенділікке негізделген және басқа да көптеген тиімді технологияларды әзірледі. Қазақстанда, Ж.А. Караев («Оқытудың үш деңгейлі әдістемелік жүйесі»), А.А. Жүнісбек (көп деңгейлі саралау технологиясы), М.М. Жанпейісова (модульдік оқытудың интерактивті технологиясы) және т. б. белсенді қолданылып келеді.

Біз өз зерттеуімізде тіл үйрету мақсатында қос технологияға тоқталғымыз келеді: тұлғаға бағытталған және модульдік. Көптеген педагогикалық технологиялардың ішінде тұлғаға бағытталған оқыту технологиясы ерекше орын алады, бұл технология тіл үйренуші мен үйретушінің арасындағы қарым-қатынастың өзгеруін білдіреді, басты рөл тіл үйренушіге бағытталады. Әдіскер-ғалымдардың көпшілігі білім саласында модульдік тәсілді қолдануды жөн көреді, өйткені бұл тіл үйренушілердің жеке ерекшеліктеріне, олардың тәуелсіздігінің көрінісіне назар аударуға мүмкіндік береді, білім алушы өзіне ұсынылған жеке оқу бағдарламасымен неғұрлым дербес жұмыс істей алады [2]. Сонымен бірге педагог оқытуда, үйретуде бағыттаушы, бақылаушы қызметін атқарады, коммуникация арқылы тіл үйренушілердің өз бетінше білім мен дағдыларды игеруіне жағдай

жасайды. Тұлғаға бағытталған технология тұлғаның еркін және шығармашылық дамуына, оның әлеуетін іске асыруға әсер етеді.

Шығармашыл тұлғаны дамыту кезінде жауапкершілік педагогке жүктеледі, И.П. Подласыйдың пікірінше педагог «тәрбиелеу мен жетекшілік етуге, тыңдауға және естуге, кең көзқарасқа, адамдармен сөйлеу мәдениетіне, қарым-қатынасқа деген сенімді қалыптастыруға қабілетті болуы керек» [3]. Шетелдік студенттерді интерактивті-модульдік технология негізінде оқыту А.В. Ковалеваның, С.Е. Назановаңың диссертациялық зерттеулерінде қарастырылған [4]. Интерактивті-модульдік технология оқу үдерісінде жеке тұлғаның танымдық қабілеттерін дамытуға бағытталған, бұл пәннің белсенді жетілдірілуімен сипатталады, қажетті нәтижеге жету үшін өз қалауы бойынша әртүрлі әдістерді қолданады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеуге арналған материалдар, нормативтік-құқықтық актілер, бағдарламалар, жоспарлар, баяндамалар, есептер, зерттеулер болып табылады. Зерттеу әдістері зерттеу тақырыбы бойынша мәселені талдау, қазақ тілін шет тілі ретінде оқытудың нәтижелі болуы үшін тиімді технологияны әзірлеу, негіздеу және ұсыну болып табылады. Зерттеу материалдары мен әдістері келесі зерттеу мәселелерін шешуге бағытталған:

1. Қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда интерактивті-модульдік технология қаншалықты тиімді болды?

2. Шетелдік қазақтарға қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда қандай ерекшеліктерді ескеру қажет?

Нәтижелер және оларды талқылау

Мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін білу, екінші тіл ретінде білу, меңгеру, тілдік жағдаятта дұрыс қолдана алу – еліміздің әрбір тұлғасының парызы, ендігі мәселе қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту әдістемесі (әрі қарай – ҚТШТОӘ), шындығында, тілді орыс топтары үшін екінші тіл ретінде, тілдік орта бар жерде оқыту бір бөлек те, шетелдік қазақтар үшін тілдік орта жоқ жерде ҚТШТОӘ бөлек мәселе екендігін түсіндіргіміз келеді.

Қазіргі таңда ҚТШТОӘ-не үлес қосқан әдіскер-ғалымдар Қ.Қадашева, Ұ.Асанова, Б.Ашықбаева, Ф.Оразбаева, Т.Аяпова, Э.Сүлейменова, З.Ерназарова, З.К.Ахметжанова, З.Күзекова, М.Жолшаева, Г.Мұсаева және т.б. атауға болады.

2000-2010 жылдардағы нормативтік-құқықтық актілерге, атап айтқанда тілдерді қолдану және дамыту бағдарламаларына шолу көрсеткендей (1998 жыл, 2001 жыл, 2018 жыл, 2019 жыл), бір жағынан, шетелде қазақ диаспорасын қолдау мақсаттарының кеңінен декларациялануы байқалады, екінші жағынан, оларға қол жеткізудің нәтижелілігі жоқ. 1998 жылғы бірінші басылымда қазақ диаспорасын шетелде мемлекеттік қолдаудың бірде-бір шарасы мүлдем аталмағаны назар аудартады.

Бағдарламаның екінші басылымының құндылығы ҚТШТОӘ құру туралы идеяның алғаш рет ұсынылғандығында: «Қазақстан Республикасында тұратын шет мемлекеттер азаматтарының санын ұлғайту үдерісін негізге ала отырып, ҚТШТОӘ жасақтауды қолға алу керек» [5]. Алайда, бұл идея осы бағдарламаны іске асырудың бүкіл онжылдық кезеңінде ешқашан тәжірибеге енгізілмеген екен.

ҚТШТОӘ оқыту мақсатында заманауи әдістеме ұсынылуы қажет екендігін баса айтқымыз келеді. Қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту барысында инновациялық технологияларды қолдану оқыту әдістеріне жаңа даму қарқынын қосады. Алайда қолданыстағы мол педагогикалық технологилардың ішінен тілді оқыту барысында нәтиже беретін технологияларды таңдай білу тілді шет тілі ретінде оқытудағы басты мәселелердің бірі болуы қажет.

Тілді үйрету мұғалімнің қатысуымен жүргізілетіндіктен ол шет тілінің иесі бола алмайды, сондықтан да тіл үйретуші мұғалімнің өз артықшылықтары бар. Мұғалім бұл жерде екі тілді де меңгерген тұлға ретінде оқу материалын тіл үйренушінің танымына сәйкестендіріп таңдай алады, қателіктердің алдын ала алады. Қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту көп жылдар бойы дәстүрлі формада жүргізілді, оның дәлелі ретінде мектеп бағдарламаларын көре аламыз.

Біздің жағдайымызда қазақ тілін үйренушіге шет тілі ретінде оқытуда лингвоәлеуметтік-мәдени әдісін қолданған жөн. Бұл әдісті ұстанушы ғалымдар тіл үйретуші мен үйренушінің арасында тіл тек грамматикалық бірліктерді үйретумен шектелмеуі тиіс, ондай жағдайда тілдің өміршеңдігі жойылатындығын көрсетеді. Әлеуметтік-мәдени әдіс тілдік құрылымдарды тілдік емес факторлармен (әр елдің мәдени-тарихи және әлеуметтік тәжірибесі) біріктіретіндігін көрсетеді. Осы әдіс көптілді тұлға қалыптасыруда нәтижелі екендігін алға қояды.

Тіл үйренудің бір қатарында лингводидактика маңызды рөл атқаратындығын естен шығармауымыз керек. Лингводидактика тілді үйрету ұғымы, тілді үйрету кезінде тілдік әрекеттерді ұғындыратын тіл білімі саласы, тілді оқытуда қолданылатын ғылыми пән екенін білеміз. Тілді

оқытудың лингвистикалық негізі тіл үйренушінің орыс тілді салыстыра талдауы маңызды, өйткені қазақ тілін үйрену кезінде туындаған қиындықтарды анықтауға көмектеседі және екінші тілдің дыбыстық, сөзжасамдық, сөйлемдік, мағыналық және стилистикалық айырмашылықтарын тұшымды түсінуге мүмкіндік береді. Толығырақ айтсақ, ғалымдар тілдің ерекшеліктерін меңгерумен қатар тілдің дидактикалық саласына талдау жасайды. Аталмыш мәселе тілдің басқа қабаттарын зерттеуге тірек бола алатынын айта кету керек. Салыстырмалы талдау жасауда лингводидактика мәселелеріне сәйкес жаттығулар орындалады. Лингводидактика талаптарына сай өтілген материалды бекіту мақсатында тіл үйренушіге мынадай талаптар қойылады:

1. Тіл үйренушіде жаттығуларды орындауы үшін сол жаттығуды орындайтын білімі болуы қажет;
2. Тіл үйренуші тіл үйрену үшін берілген тапсырмалардың пайдасын саналы түрде түсінсе ғана оның дағдысы қалыптасады;
3. Жаттығулар тіл үйренушілерді қызықтыратындай түсінікті болуы қажет;
4. Берілген жаттығуларда жүйе болуы қажет;
5. Жаттығулар бүгінгі өтілген тақырыпқа ғана емес, өтілген материалды да қайталауға мүмкіндік беруі қажет;
6. Жаттығулар тақырыпты ашатындай жеңілден күрделіге өсіп отыруы қажет;
7. Жаттығулардың дені шығармашылықты оятатын сипатта болуы шарт;
8. Жаттығуларда тіл үйренушінің еңбегі көрінуі тиіс;
9. Жаттығу барысында тіл үйренуші өз бетінше жұмыс жасай алуы қажет [6].

Ғалым Ф.Оразбаева тіл үйренушіге тілді сауатты үйрету үшін жазба жұмыстардың маңыздылығын атап өтеді [7]. Сонымен қатар тіл үйренуде коммуникативтік әдіс ең маңызды рөл атқаратындығы тәжірибеде көрініп жүр.

Интерактивті-модульдік технологияға негізделген білім беру жүйесі ауқымды блоктардан тұрады, әр тақырып арнайы тірек белгілер арқылы ықшамдалып түсіндіріледі, бұл графикалық атауларды педагогикада әдіскер-ғалымдар әртүрлі атайды: П.М. Эрдниев бұл графикалық кесінді дидактикалық бірліктердің ұлғаюы деп атаса, В.Ф. Шаталов, С.Д. Шевченко жүйелі жазбалар, М.Чошанов блок-схемалар, Г.Лаврентьева жүйелік-анықтамалық жазбалар, Ю.С. Меженко анықтамалық сигналдар деп атаған. Тірек белгілердің мұндай түрлерін пайдалану оқыту сапасының артуына себепші. Модульдік блоктар әртүрлі болуы мүмкін, бірақ оларға қойылатын бірден-бір талап – тез есте сақтау үшін қарапайымдылық пен мазмұндылық. Осылайша тірек белгілер тек бір ақпаратты беріп қана қоймайды, сонымен қатар тіл үйренушіге басты нәрсені бөліп көрсетеді, бағдарламалық материалды тереңірек меңгеруді қамтамасыз етеді, оқу дағдыларын қалыптастыруға ықпал ету қабілетін қалыптастырады. Әр модульдегі оқу сағаттарының саны оқу бағдарламасына және сағат санына байланысты өзгеріп отырады. Зерттеулер көрсеткендей көп жағдайда 7-12 сағаттан тұратын модульдер нәтижелі болып келеді. Оқу модулінде кіріспе және қорытынды жасау үшін 1-2 сағат қамтылады, басқа уақыттың барлығы сөйлесу бөліміне беріледі. Оқу модулінің сөйлесу бөлімін дайындау кезінде тіл үйретуші оқу материалдарының негізгі мазмұнын құрастырады, негізінен тіл үйренушіге сөйлесу бөлімінде коммуникативтік әдіс маңызды болып табылады. Модульдің сөйлесу бөлімін дайындау 5 қадамнан тұрады:

1. Модульдің сөйлесу бөлігінің негізгі оқу материалын бөлу;
2. Оқу материалын тұтас, жинақы түрде дайындау;
3. Үш деңгейлі тапсырмаларды дайындау;
4. Шығармашылық материалдарды дайындау;
5. Әр сабақта коммуникативті байланысты қамтамасыз ету.

Сөйлесу бөлімінің ұстанымдары мынадай:

1) оқу материалын сөйлесім әрекеттері арқылы оқыту ұстанымы.
2) материал көлемін ұлғайту арқылы оқыту ұстанымы.
3) сөйлесу бөлімнің әр сабағында оқу модулінің тақырыбына «оралу» ұстанымы.

Оқу модулін құрылымдаудың екінші ерекшелігі – тіл үйретушіні даярлау жүйесі. Тіл үйретушінің алдын-ала жұмысы:

- қазіргі уақытта білім, білік және дағды деңгейін, оқытудың мақсаттары мен міндеттерін анықтау;

- берілген модуль бойынша оқу материалын зерделеу;

- берілген тақырып бойынша негізгі семантикалық жүктемені көтеретін негізгі ұғымдарды таңдау және анықтау;

- тақырып бойынша анықтамалық сызбаларды құрастыру;

- модуль бойынша үй тапсырмаларын құрастыру (15-20 тапсырма шегінде);
- модульдің оқу құрылымы мазмұны бойынша тапсырмалар мен сұрақтар құрастыру;
- сөйлесу бөлімінде кездесетін белсенді түрлерін анықтау.

Модульдің сөйлесу бөлімінде тіл үйренушіге *әр* сабақта берілетін үш күрделі деңгейдегі тапсырмалар берілген материалды *тыңдап, жазып, көріп, айту* мүмкіндігін тудыруға құрылған.

Оқыту жүйесін белсенді түрде ұйымдастыруда қолданылатын негізгі топпен, жұппен, жеке жұмыстар жүргізіледі, бұл сөйлесу бөлімінің негізгі мақсаты болып табылады. Модульдің аталмыш бөлімінде сабақ сайын өтілген материалды қайта жаңғырту мақсатында білімді талдап, жинақтап електен өткізу кезінде міндетті түрде оқытудың белсенді түрлері қолданылады.

3,4-сабақтардан бастап тіл үйренушілерге деңгейлік тапсырмалар беріледі. I деңгей тапсырмалары шығармашылықты талап ететін стандарттан жоғары сипатта болады.

Осыған дейінгі зерттеулер көрсеткендей, оқыту түрінің белсенді әдістері тіл үйренушілерге материалды бірнеше рет 13-тен 24 ретке дейін қайталауға мүмкіндік береді. Осы орайда психологтардың айтуы бойынша кез келген оқу материалын толық меңгеру үшін 7 рет қайталап нақтылағанда ғана жүзеге асады екен [8]. Осылайша, қазақ тілін шет тілі ретінде меңгеру деңгейін интерактивті технология арқылы үйретуде этномәдени бірліктер арқылы оқытуды ұсынып отырмыз.

Біздің жағдайымызда қазақ тілін шет тілі ретінде интерактивті-модульдік технологияны қолдана отырып оқытуда «Қазақ тілі шет тілі ретінде А1» деңгейіндегі оқулықтың 2-бөлімі баспадан шықты. Оқу-әдістемелік кешен Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырған ЖТН АР 19680524 «Этномәдени бірліктер жүйесі арқылы ҚТШТОӘ» гранты нәтижесінде жасақталды.

Оқулықтағы тіл үйренушіге ұсынылған материалдың ерекшеліктерін талдай келе қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда интерактивті-модульдік оқыту технологиясының тиімділігін зерттеу нәтижесінде көре алдық. Оқулық шетелде тұратын, қазақ тілін үйренгісі келетін қазақтарға, соның ішінде 14 жастан асқан тыңдаушыларға арналған. Этномәдени бірліктер жүйесі арқылы ҚТШТОӘ арналған оқулық қазақ тіліндегі этномәдени бірліктерді тыңдау, оқу және түсіну, қарапайым қазақ тіліндегі сөздерді жаза және сөйлей білу қабілетін арттырады. Оқулықтың мазмұны 16 тақырыптан тұрады. Әр сабақта бастауыш деңгейдегі этномәдени бірліктер қазақтардың ұлттық мәдениетін базалық деңгейде зерделеудің әртүрлі әдістері арқылы тыңдаушыны ауызекі сөйлеуге үйретеді, оқулық материалдары қарапайым деңгейді меңгеруді толық қамтиды.

Оқулықты құрастыруда авторлар дидактикалық принциптердің классикалық жіктеуіне сүйенеді. Оқулықтың авторлары оны әзірлеу кезінде этномәдени материалды, грамматикалық материалды түсіндіруде, тапсырмаларды белгілеуде тиімді қабылдау және меңгеру үшін ана тіліне (яғни орыс тіліне) сүйену принципін басшылыққа алады, өйткені оқулық қазақ тілін оқымаған орыс тілді тыңдаушыларға арналған. Жұмыста сондай-ақ, В.Ф. Шаталовтың тірек белгілер технологиясының элементтері; интерактивті-модульдік оқыту технологиясы (М.М. Жанпейісова), проблемалық технологияның элементтері пайдаланылды. Бұған дейінгі зерттеулерде интерактивті-модульдік оқыту технологиясын қазақ тілін орыс топтарында оқытуда өз тәжірибемізде қолданып көрдік және күткен нәтижеге қол жеткіздік, аталмыш зерттеулер нәтижесі келесі мақалада анық көрсетілген: Gulmira Yermekbayeva, Gulzhana Kuzembayeva, Zhumagul Maydangalieva, Diana Spulbe «Effects of interactive learning module technology on Kazakh as a second language learners' achievement and communication skills» [9].

Зерттеу жұмысында талданатын материалдар ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырған ЖТН АР19680524 «Қазақ тілін шет тілі ретінде этномәдени бірліктер жүйесі арқылы оқыту әдістемесі» (2023–2025 жж.) атты жобасы бойынша алынған нәтижелер негізінде болып отыр. Аталмыш ғылыми жоба бойынша қарапайым деңгейге арналған қазақ тілі оқулығы, оқулыққа арналған әдістемелік нұсқаулық, монография, Скопус (Scopus) базасында Q2 деңгейіндегі ғылыми деректер базасына кіретін журналда және ҚР Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған басылымдарда мақалалар жарияланды [10, 11, 12, 13, 14].

Біз әзірлеген әдістеме қазақ тілін шет тілі ретінде үйренуге дейін интуитивті деңгейі (А0) бар және оны үйрену нәтижесінде бастапқы меңгеру деңгейіне (А1) жеткен орыс тілді этникалық шетелдік қазақтарға бағытталған.

Төменде талдау жүргізілген материалдар қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту тәжірибесінде зерттеуден өткен нәтижелер негізінде жарыққа шыққан төмендегі оқулықтар негізінде көрсетіледі:

1. Казахский язык как иностранный. Элементарный уровень (А1). Учебник / Г.Г. Ермекбаева, Г.Н. Туржанова, Г.А. Кузембаева, Ж.А. Майдангалиева. – Актобе: Типография «Хабар-Сервис», 2024. Ч. 1. – 2024. – 272 с. ISBN 978-601-81138-9-5

2. Казахский язык как иностранный. Элементарный уровень (А1). Учебник / Г.Г. Ермекбаева, Г.Н. Туржанова, Г.А. Кузембаева, Ж.А. Майдангалиева. – Актобе: Типография «Хабар-Сервис», 2024. Ч. 2. – 2024. – 252 с. – ISBN 978-601-81138-9-5

Алайда оқулықтағы 16 этномәдени бірліктерге арналған тақырыпты талдау мүмкін емес. Зерттеуіміздің нәтижесінде оқулықтың алғашқы тақырыптары ғана талданды.

Материалды оқулық авторлары қазақ тілін білмейтін қазақтармен бірге құрастырды, қазақ тілін мүлдем білмейтін қазақтардың бұл материалды қабылдауы ескерілді. Грамматикалық материалдар кесте түрінде берілді және орыс тілі грамматикасының ерекшеліктерін ескере отырып құрастырылды. Кестелер материалды игеруге көп көмектеседі, әсіресе материалды бөліктерге бөлу есте сақтауға ыңғайлы. Жұмыс қазақ тілін білмейтін, қазақ тілін үйренетін білім алушының психологиялық ерекшеліктерін есепке алу қағидаты бойынша жүргізілді. 16 тақырыптың әрқайсысы үш бөлімнен тұрады, онда қысқаша анықтама, қазақ тілінің ережелері, тапсырмалар, қазақ және орыс тілдеріндегі сөздер мен сөз тіркестерінен сөздік ұсынылған.

Қысқаша анықтама қазақ мәдениеті әлеміне енетін және грамматикалық материалды қабылдауға дайындық ретінде қызмет ететін этномәдени материалды қамтиды. Сондай-ақ, этномәдени материалда ұсынылған көптеген сөздер тапсырмалар үшін лексикалық негіз болып табылады, олардың кейбіреулері пропедевтикалық мақсатта қолданылады. Көрнекі қабылдауды күшейту үшін қазақ тіліндегі мысалдар мен орыс тіліндегі кейбір сөздер бас әріптермен көрсетілген. Кестелердің астында жұлдызшамен (*) түсіндірме берілген. Жауаптары бар сұрақтар адамдар мен сандар туралы анықтамада байланыстырушы элемент ретінде, содан кейін енгізілген грамматикалық тақырып ретінде келтіріледі.

Қазақ тілінің ережелеріне қысқаша анықтамамен тығыз байланысты, мәтін түрінде де, кесте түрінде де көптеген мысалдармен ұсынылған грамматикалық материал кіреді. Тапсырмалар көк түспен белгіленген өзін-өзі тексеруден басталады. Аталмыш тапсырмалар лексикалық анықтаманы бекітуге арналған, сондықтан орындауға барынша оңай тиеді.

Лексика мен грамматиканы бекітуге арналған келесі тапсырмалар «қарапайымнан күрделіге», «сөзден сөйлемге, сөйлемнен мәтінге» қағидаты бойынша құрастырылған. Бұл ұстаным жоғарыда аталған интерактивті-модульдік технология бойынша құрастырылып отыр. Бұл қолжетімділік ұстанымы негізінен сөйлеу дағдыларын дамытуға бағытталған. Олардың бағыты әр тыңдаушыға өздігінен тілдік қарым-қатынасқа түсуге мүмкіндік береді. Тапсырмалар жүйесі үй тапсырмасымен аяқталады, оны әзірлеу кезінде коммуникативті-когнитивті, проблемалық және жобалық тәсілдер қолданылды. Үй тапсырмасы мәтін деңгейінде «сөйлеуге шығу» арқылы шығармашылық сипатта дайындалған. Әр бөлімнің соңында этномәдени анықтамада және қазақ тілінің ережелерінде қолданылған қазақ-орыс тілдеріндегі сөздер мен сөз тіркестерінің сөздігі келтіріледі. Бұл сөздік олардың сапасын өзін-өзі тексеру мақсатында жасақталған.

Қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту әдістемесі әр деңгейде жүзеге асырылады: фонетикалық деңгейде (дыбыстар қызыл және көк түспен ерекшеленеді, екпін қойылады), морфемалық деңгейде (сөз буындардан, тізбектен тұрады), сөз деңгейіндегі морфологиялық деңгейде (есімдіктер, жеке зат есімдер, бөлек етістік және т.б. қарастырылады). Біз оларды жеке-жеке қарастырамыз, сандар бойынша, қысқа форма, оң форма, императивті форма және т.б. синтаксистік деңгейде: фраза, сөйлем деңгейінде қарастырдық. Зерттеуімізде мәтін деңгейінде тақырыптың этномәдени мазмұны арқылы коммуникативтік дағдыны қалыптастыруға назар аударды.

Қазақ тілінде екпін соңғы буынға қойылатындығын ескерту үшін тыңдаушылардың жақсы есте сақтауына біз кейбір сөздерге, сұрақтарға екпін белгісін қоямыз. Фонетикалық интерференцияны жеңу үшін алғашқы тақырыптарда екпінге көп мән беріледі. Тапсырмалардағы тақырыптардың әрқайсысында «*үлгі*» визуалды қабылдау үшін қызыл түспен белгіленген.

Этномәдени бірліктерді таныстыру мақсатындағы қысқаша анықтама сәлемдесу формасынан басталады, бұл нысандар қайда және қалай қолданылатындығы түсіндіріледі. Қысқаша анықтамада қазақ және орыс тілдерінде сәлемдесу нысандары, қолдану факторы және сәлемдесудің көрнекі нысаны көрсетілген кестелік нысанда берілген ресми және бейресми сәлемдесу нысандары сипатталады (мысалы, *«Сәлеметсіз бе!»* (бір адамға жүгіну). Басында ресми түрде сәлемдесудің сипаттамасы келтірілген, ол жалпы қолданылатын факторға, сондай-ақ аймақтық факторға байланысты екендігі түсіндіріледі. Әрі қарай, сәлемдесуді бейресми түрде сипаттауға көшу, тәулік уақыты факторы, жас ерекшелігі факторы және діни фактор сияқты түрлі факторларға байланысты амандасу түрлері түсіндіріледі. Сондай-ақ, қазақ халқының этномәдени ерекшеліктерін барынша айқын көрсететін жас факторын қамтитын сәлемдесудің жауап нысаны жеке ұсынылған. Мысалдармен расталған кестеден кейін түсініктеме беріледі. Мысалы, егде жастағы қазақтар

қарапайым жауаппен шектелмейді – *«рақмет, БАЛАМ!»* Олар әдетте жауап ретінде бір нәрсеге тілек білдіретіндігін көрсеттік: *«БАҚЫТТЫ БОЛ!»* және т. б.

Қазақ тілінің ережелері бұл модульде қазақ әліпбиінің құрылымын, әріптер мен дыбыстардың санын түсіндіреді. Мысалдарда көрсетілген белгілі бір жағдайларда дауысты және дауыссыз дыбыс ретінде *«У»* әрпіне ерекше назар аударылады *(Қуаныш, Уағалейкұмассалам!, Гауһар)*. Қазақ тіліне ғана тән 9 төл әріп ерекше сипатталады, олар айқын болу үшін дауысты әріптер қызыл түспен, дауыссыз әріптер көк түспен көрсетілген мысалдарда келтірілген. Мысалдарда сәлемдесу формалары бар ер және әйел есімдері *(Әсем, Өтеген, Ұлжан, Үміт, Ілияс, Ғалымжан, Ақмарал және т.б.)* қолданылған.

Қазақ тілінің ережелері түсіндірілгеннен кейін алғашқы тапсырма лексикалық тақырыптағы этномәдени бірліктерге байланысты *«Өзіңді тексер»* тапсырмасының атауы көк түспен көрсетілген, одан соң оқу дағдысын қалыптастыруға бағытталған қысқаша сұхбаттар берілген. Сұхбаттарда ресми және бейресми түрде амандасу түрлерін анықтау қажет. Сондай-ақ, сәлемдесудің берілген формаларының қалыптасуы қандай факторларға байланысты екенін есте сақтау қажет болады.

1-тапсырма суреттер мен сәлемдесу үндеулерін салыстыруға бағытталған.

2-тапсырма сурет бойынша *«Ассалаумағалейкум!»* амандасу түрі кімге бағытталатыны көрсетілген.

3-тапсырма тәулік уақытын ескере отырып, құттықтау хатын жазуға бағытталады.

4-тапсырма рұқсаттамаларды қазақ тілінің қажетті ерекше дыбыстарымен толтыруға берілген.

Модульдің *үй тапсырмасы* ретінде ресми және бейресми түрде ауызша амандасу және оған жауап алу формасына дайындықты анықтауға тапсырма берілген.

Жоғарыда қазақ тілін шет тілі ретінде интерактивті-модульдік технология негізінде үйретудің бір модуліне сипаттама беріп өттік. Осылайша мақалада ҚТШТОӘ мақсатында «Қазақ тілі шет тілі ретінде. Қарапайым деңгей (А1)» оқулығының алғашқы 1 сабағының құрылымын талдадық. Сабақ арнайы талдаудан өткен, тіл үйренушілерге эксперимент жүргізілген. Оқулықтағы тілді қарапайым деңгейде оқытудағы ерекшелікте интерактивті-модульдік технология элементтерін қолданудың тиімділігі дәлелденді.

Оқулықтағы қазақ тілін шет тілі ретінде қарапайым деңгейде оқытуда интерактивті-модульдік технологияны қолданудың тиімділігі біздің зерттеу жұмысымызда төмендегідей нәтиже көрсетті:

1. Мақала авторларының қазақ тілін шет тілі ретінде оқытудағы құрастырған «Қазақ тілі шет тілі ретінде» (Қарапайым деңгей А1) оқулығында оқу материалы қысқаша сызба, кесте және т.б. белгілік үлгілерге сүйене отырып түсіндірілді;
2. Оқулықтағы этномәдени бірлікке негізделген тақырыптар мазмұны «өсу» бағытымен – қарапайымнан күрделіге, репродуктивті тапсырмалардан шығармашылық сипаттағы тапсырмаларға негізделді;
3. Оқу модульдерінде тапсырмалар тіл үйренушінің танымдық қызметін дамытуда күрделілік деңгейдегі берілген оқу материалын тыңдау, жазу, көру және айту мүмкіндігі болатындай етіп құрылды;
4. Оқу модульдерінде оқу материалдарын қайта жаңғырту және қарапайым білік пен дағды қалыптастыру мақсатында кейіннен алынған білімді талдау, жинақтау және бағалау мақсатында оқытудың белсенді формалары қолданылды;
5. Оқу модульдерінде тіл үйренушілерге оқу материалына бірнеше мәрте қайта оралып жаттығуына мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда интерактивті-модульдік технологияны қолданудың тиімді екенін көрсетті. Нәтижесінде аталмыш технология негізінде қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда тілдік дағдыларды тиімді қалыптастыруға және тілді нәтижелі үйретуге ықпал ететіндігі анықталды. ҚТШТОӘ-нің үлгілік сабақтарын арнайы тіл үйренушілерге дайындаған видеокурстан бақылай аласыздар: Ермекбаева Г.Г., Майдангалиева Ж.А. Видеокурс «Қазақ тілі шет тілі ретінде. Қарапайым деңгей (А1)» https://www.youtube.com/@baishevuniversity/playlists [15].

QR-код:

Қорытынды

Қазақ тілін шет тілі ретінде оқытудың маңыздылығы шетелде тұратын орыс тілді қазақтар үшін қажеттілігімен байланысты алаңдаушылығын көрсетті. Жоба аясында өткізілген онлайн курс кезінде шетелдік қазақтар үшін қазақ тілінің маңыздылығы мен қажеттілігін байқадық, тілді тез әрі тиімді үйрену мақсатында жаңа интерактивті тәсілдерді талдай отырып, жүргізілген зерттеулер интерактивті-модульдік технологияның тиімді екенін көрсетті. Мақала авторларының мәселені шешуге қосқан үлесі шетелде тұратын этникалық қазақтарға дайындаған оқу-әдістемелік кешенінен көрінеді.

Жоғарыда көрсетілген зерттеулерге сүйене отырып қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда келесі деңгей негізінде интерактивті-модульдік технология элементтерін қолданудың нәтижелі болғандығын атап өте аламыз. Аталмыш оқу-әдістемелік кешенге сүйене отырып авторлар қазақ тілін шет тілі ретінде меңгертуде интерактивті-модульдік технологияның тиімділігін анықтай алғанын көре аламыз.

Біздің зерттеуіміздің жалғасын қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда келесі деңгейдегі (А2 деңгейінде) оқулық, оқулыққа әдістемелік нұсқаулық және арнайы қазақ тілін шет тілі ретінде оқытудағы онлайн курсын әзірлеумен байланыстыра аламыз. 2023-2025 жылдарға арналған ЖТН AP19680524 «Қазақ тілін шет тілі ретінде этномәдени бірліктер жүйесі арқылы оқыту әдістемесі» (2023–2025 жж.) атты жобасы бойынша алынған нәтижелер бірізділікпен жалғасын табу мақсатында ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетіне 2026-2028 жылдарға арналған ЖТН AP 32730411 «Жаһандық аудиторияда қазақ тілін шетел тілі ретінде оқытудың ғылыми негізделген үлгісі» атты жоба ұсынылды. Алға қойылған міндетті әрі қарай шешу үшін жоба авторлары тек қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту деңгейлерінің сабақтастығын қамтамасыз етуді ғана емес, сонымен қатар басқа тілдердегі білімге сүйене отырып, қазақ тілін шет тілі ретінде үйренуге жағдай жасау арқылы шетелдік білім алушылардың аясын едәуір кеңейтуді ұсынады. Осы тәсіл аясында шетелдегі этникалық қазақтар үшін қазақ тілінің А2 деңгейіндегі курсын және шетелдік тыңдаушыларға арналған, ағылшын және қытай тілдеріне сүйене отырып жасалатын қазақ тілін шет тілі ретінде оқытудың бастапқы (А1) курсын әзірлеу көзделеді.

Қаржыландырылуы туралы ақпарат

Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылған (ЖРН AP 32730411 гранты). Бұл зерттеу Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті тарапынан қаржыландырылған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Көшімбетова С.А. Оқу-тәрбие үрдісінде оқытудың инновациялық әдіс-тәсілін пайдаланудың педагогикалық шарттары / пед. ғыл. канд. автореф. Алматы, - 2004. – 32 б.

2 Юцявичене П.А. Теория и практика модульное обучения. - Каунас: Швиеса, - 1989. – 272 с.

3 Подласый И.П. Педагогика: 100 вопросов-100 ответов: учеб. пособие для студентов вузов. – М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, - 2006. – 365 с.

4 Ковалева А.В. Интерактивные педагогические технологии при обучении иностранных учащихся лексике русского языка: диссертация кандидата педагогических наук: 13.00.02 / Ковалева А.В. – Москва, - 2015. – 265 с.

5 Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы (Қазақстан Республикасы Президентінің 2001 жылғы 7 ақпандағы № 550 Жарлығы. Күші жойылды – Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 18 сәуірдегі №63 Жарлығымен). [Электрондық ресурс]. - Available at: - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U010000550 (қаралу уақыты 31.07.2025)

6 Әмір Р. Қазақ лингвистикасы және лингводидактика мәселелері: Оқу құралы / Құраст.: Ж.Р.Әмірова. – Алматы: Қазақ университеті: - 2006. – 287 б.

7 Оразбаева Ф. Тілдік қатынас негіздері. – Алматы, - 2005. – 147 б.

8 Жанпеисова М.М. Модульная технология обучения как средство развития ученика. – Алматы: КИЦ «ДОИВА», - 2002. – 180 с.

9 Gulmira Yermekbayeva, Gulzhana Kuzembayeva, Zhumagul Maydangalieva, Diana Spulbe Effects of interactive learning module technology on Kazakh as a second language learners' achievement and communication skills / Journal of Education and e-Learning Research Vol. 11, No. 3, P. 519-526.

10 Казахский язык как иностранный. Элементарный уровень (А1). Учебник / Г.Г. Ермекбаева, Г.Н. Туржанова, Г.А. Кузембаева, Ж.А. Майдангалиева. – Актобе: Типография «Хабар-Сервис», 2024. Ч. 1. – 2024. – 272 с.

11 Казахский язык как иностранный. Элементарный уровень (А1). Учебник / Г.Г. Ермекбаева, Г.Н. Туржанова, Г.А. Кузембаева, Ж.А. Майдангалиева. – Актобе: Типография «Хабар-Сервис», 2024. Ч. 2. – 2024. – 252 с.

12 Ермекбаева Г.Г., Туржанова Г.Н., Кузембаева Г.А., Майдангалиева Ж.А. Казахский язык как иностранный. Элементарный уровень (А1). Методическое руководство. – Типография ТОО «Хабар-Сервис», - 2024. – 100 с.

13 Майдангалиева Ж.А., Кузембаева Г.А., Ермекбаева Г.Г. Обучение казахскому языку как иностранному через систему этнокультурных единиц. Монография / Ж.А. Майдангалиева, Г.А. Кузембаева, Г.Г. Ермекбаева. – Актобе: Типография «Хабар-Сервис», - 2025 г. – 108 с.

14 Майдангалиева Ж.А., Кузембаева Г.А., Изтлеуова С.Ш., Ермекбаева Г.Г. Оценка эффективности мер государственной поддержки этнических казахов, проживающих за рубежом: усиление роли Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан // «Университет еңбектері – Труды университета» НАО «Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова». – 2023. – №92(3). – С. 338-342.

15 Ермекбаева Г.Г., Майдангалиева Ж.А. Видеокурс «Қазақ тілі шет тілі ретінде. Қарапайым деңгей (А1)» [Электрондық ресурс]. - Available at: - URL: https://www.youtube.com/@baishevuniversity/playlists (қаралу уақыты 31.07.2025)

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИНТЕРАКТИВНО-МОДУЛЬНОЙ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Аннотация

В статье рассматривается эффективность использования педагогических технологий в обучении казахскому языку иностранных казахов. В целях изучения языка важна педагогическая деятельность преподавателя, необходимость того, чтобы подходы и методы обучения имели набор средств, стимулирующих к осознанному изучению языка. В обучении казахскому языку как иностранному актуальным является предоставление возможности обучающемуся творческого развития, соотнесение языка с реальными жизненными ситуациями, систематическое самоопределение уровня роста достижений. Изучение казахского языка как иностранного в языкознании развивается иначе, чем изучение его как второго языка. Мы хотим показать эффективность педагогических технологий, сущность которых состоит о том, чтобы изучение языка проходила в деятельности с использованием интерактивно-коммуникативного метода. Целью данного исследования является описание, определение стратегий и целей обучения казахскому языку с использованием интерактивно-модульной технологии. Важно отметить, что коммуникативный подход предоставляет изучающим язык возможности для свободного общения; он расширяет диапазон их владения языком за счет ряда эффективных действий. Методы, применяемые к процессу обучения языку, являются механизмом, играющим наиболее важную роль в овладении языком. В нашем случае, методами обучения казахов-иностранцев казахскому языку осуществляется через знакомство с казахской культурой и историей, традициями, духовными ценностями, что и характеризует основное содержание интерактивно-модульной технологии. На изучение языка влияет языковая среда, цель изучения языка, достойная методика обучения как фактор, не зависящий от талантов и качеств человека. Учитывая, что только систематическая и содержательная методология и методика приводит к результатам в изучении языка, мы рассматриваем стратегию и цели обучения, исходящие из требований к использованию интерактивно-модульной технологии, в качестве основных индикаторов нашего исследования.

Ключевые слова: обучение языку, казахский язык как иностранный, интерактивно-модульная технология, владение языком, факторы, влияющие на изучение языка.

THE EFFECTIVENESS OF INTERACTIVE MODULAR TECHNOLOGY IN TEACHING KAZAKH AS A FOREIGN LANGUAGE

Abstract

The article examines the effectiveness of pedagogical technologies in teaching the Kazakh language to foreign Kazakhs. To learn a language, the pedagogical activity of a teacher is important, and teaching methods must include tools that encourage the language learner to learn the language consciously. In teaching Kazakh as a foreign language, it is important to provide students with opportunities for creative development, correlation of the language with real-life situations, and systematic self-determination of the level of achievement growth. The study of Kazakh as a foreign language develops differently from the study of Kazakh as a second language.

We want to demonstrate the effectiveness of pedagogical technologies by showing that language learners engage in activities focused on interactive and communicative methods in real-world communication using language acquisition strategies. The purpose of this study is to describe and define learning strategies and goals with an emphasis on language performance in interactive modular technology. It is important to note that the communicative approach provides language learners with opportunities for free communication and expands their language proficiency through a range of effective actions. The methods applied to the language learning process are the mechanism that plays the most important role in language acquisition. In our case, teaching Kazakhs-foreigners the Kazakh language through

acquaintance with Kazakh culture and history, traditions, and spiritual values, as well as language teaching using interactive modular technology. Language learning is influenced by the language environment, the purpose of language learning, and a decent teaching method, as factors other than human talents and qualities. Given that only a systematic and meaningful methodology yields results in language learning, we consider learning strategies and goals based on interactive modular technology as the main indicators of our research. Teaching Kazakh as a foreign language should be organized as a creative process that promotes the formation of an intellectual personality and the development of thinking. This leads to the use of interactive modular technology, determined by its content and features, as well as general didactic methodological principles and patterns.

Key words: language teaching, Kazakh as a foreign language, interactive modular technology, language proficiency, factors influencing language learning.

REFERENCES

1 Köşımbetova S.A. Oqu-tärbie ürdısında oqytudyñ innovasialyq ädıs-täsılın paidalanudyñ pedagogikalyq şarttary[*Pedagogical conditions for using innovative teaching methods in the educational process*]/ ped. ğyl. kand. avtoref. Almaty, - 2004. – 32 p. [in Kazakh]

2 YUcyavichene P.A. Teoriya i praktika modul'noe obucheniya. [*Theory and Practice of Modular Learning - Kaunas*]: SHviesa, - 1989. – 272 p. [in Russian]

3 Podlasyj I.P. Pedagogika: 100 voprosov-100 otvetov: ucheb. posobie dlya studentov vuzov [*Pedagogy: 100 Questions, 100 Answers: A Textbook for University Students*]– M.: Izd-vo VLADOS-PRESS, - 2006. – 365 p. [in Russian]

4 Kovaleva A.V. Interaktivnye pedagogicheskie tekhnologii pri obuchenii inostrannyh uchashchihsya leksike russkogo yazyka: dissertaciya kandidata pedagogicheskih nauk: 13.00.02 [*Interactive pedagogical technologies in teaching Russian vocabulary to foreign students: dissertation of a candidate of pedagogical sciences*]13.00.02 / Kovaleva A.V. – Moskva, - 2015. – 265 p. [in Russian]

5 Tılderdı qoldanu men damytudyñ 2001-2010 jyldarğa arnalğan memlekettık bağdarlamasy turaly (Qazaқstan Respublikasy Prezidentinің 2001 zhylғy 7 aқpandaғy № 550 ZHarlyғy. Kүshi zhojyldy – Qazaқstan Respublikasy Prezidentinің 2011 zhylғy 18 səuirdegi №63 ZHarlyғymen) [*On the state program for the use and development of languages for 2001-2010 (decree of the president of the Republic of Kazakhstan dated February 7, 2001 No. 550. Repealed by the decree of the president of the Republic of Kazakhstan dated April 18, 2011 No. 63*)] Available at: - URL https://adilet.zan.kz/rus/docs/U010000550 [in Kazakh] (accessed: 31.07.2025)

6 Əmir R.: [*Problems of Kazakh linguistics and linguodidactics: Textbook*] / Құrast.: ZH.R.Əmirova. – Almaty: Qazaқ universiteti: - 2006. – 287p. [in Kazakh]

7 Orazbaeva F. Tıldık qatynas negızderı [*Fundamentals of language communication]*– Almaty, - 2005. – 147 p. [in Kazakh]

8 ZHanpeisova M.M. Modul'naya tekhnologiya obucheniya kak sredstvo razvitiya uchenika [*Modular learning technology as a means of student development*]– Almaty: KIC «DOIVA», - 2002. – 180 p. [in Russian]

9 Gulmira Yermekbayeva, Gulzhana Kuzembayeva, Zhumagul Maydangalieva, Diana Spulbe Effects of interactive learning module technology on Kazakh as a second language learners' achievement and communication skills / Journal of Education and e-Learning Research Vol. 11, No. 3, P. 519-526, [in English]

10 Kazahskij yazyk kak inostrannyj. Elementarnyj uroven' (A1). Uchebnik / G.G. Ermekbaeva, G.N. Turzhanova, G.A. Kuzembaeva, ZH.A. Majdangalieva. [*Kazahski iazyk kak inostrannyi. Elementarnyi uroven (A1*)]. – Aktobe: Tipografia «Habar-Servis», 2024. Ch. 1. - 2024. – 272p. [in Russian]

11 Kazahskij yazyk kak inostrannyj. Elementarnyj uroven' (A1). Uchebnik / G.G. Ermekbaeva, G.N. Turzhanova, G.A. Kuzembaeva, ZH.A. Majdangalieva. [Kazahski iazyk kak inostrannyi. Elementarnyi uroven (A1)]– Aktobe: Tipografia «Habar-Servis», 2024. Ch. 2. – 2024. – 252 p. [in Russian]

12 Ermekbaeva G.G., Turzhanova G.N., Kuzembaeva G.A., Majdangalieva ZH.A. Kazahskij yazyk kak inostrannyj. Elementarnyj uroven' (A1). Metodicheskoe rukovodstvo. [*Kazahski iazyk kak inostrannyi. Elementarnyi uroven (A1*)] Metodicheskoe rukovodstvo. – Tipografia TOO «Habar-Servis», - 2024. – 100 p. [in Russian]

13 Majdangalieva ZH.A., Kuzembaeva G.A., Ermekbaeva G.G. Obuchenie kazahsko¬mu yazyku kak inostrannomu cherez sistemu etnokul'turnyh edinic [*Teaching Kazakh as a foreign language through the system of ethnocultural units*]. Monografia. – Aktobe: Tipografia «Habar-Servis», - 2025 . – 108 p. [in Russian]

14 Majdangalieva ZH.A., Kuzembaeva G.A., Iztleuova S.SH., Ermekbaeva G.G. Ocenka effektivnosti mer gosudarstvennoj podderzhki etnicheskih kazahov, prozhivayushchih za rubezhom: usilenie roli Ministerstva nauki i vysshego obrazovaniya Respubliki Kazahstan [*Assessing the effectiveness of government support measures for ethnic Kazakhs living abroad: strengthening the role of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan*] // «Universitet eñbekterı – Trudy universiteta» NAO «Karagandinski tehnicheski universitet imeni Abylkasa Saginova». – 2023. – №92(3). – P. 338-342. [in Russian]

15 Ermekbaeva G.G., Majdangalieva ZH.A. Videokurs «Kazahskij yazyk kak inostrannyj. Elementarnyj uroven' (A1)» *["Kazakh as a Foreign Language. Elementary Level (A1)"]* - Available at: - URL: https://www.youtube.com/@baishevuniversity/playlists [in Kazakh] (accessed: 31.07.2025)

Information about authors:
Gulmira Yermekbayeva - PhD, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Republic of Kazakhstan
E-mail: g.yermekbayeva@zhubanov.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5497-1062
Zhumagul Maydangalieva – **corresponding author**, PhD, Associate Professor, Baishev University, Aktobe, Republic of Kazakhstan;
E-mail: maydangalieva@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3189-8880
Gulzhana Kuzembayeva – PhD, Associate Professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Republic of Kazakhstan
E-mail: kuzembayeva@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8964-3683

Информация об авторах:
Гульмира Ермекбаева – доктор философии (PhD), доцент, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, г.Актобе, Республика Казахстан
E-mail: g.yermekbayeva@zhubanov.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5497-1062
Жумагуль Майдангалиева – **основной автор,** доктор философии (PhD), доцент, Баишев Университет, г.Актобе, Республика Казахстан.
E-mail: maydangalieva@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3189-8880
Гульжана Кузембаева – доктор философии (PhD), доцент, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, г.Актобе, Республика Казахстан
E-mail: kuzembayeva@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8964-3683

Авторлар туралы ақпарат:
Гульмира Ермекбаева – философия докторы (PhD), Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті доценті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: g.yermekbayeva@zhubanov.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5497-1062
Жумагуль Майдангалиева – **негізгі автор,** философия докторы (PhD), доцент, Баишев университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы.
E-mail: maydangalieva@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3189-8880
Гульжана Кузембаева – философия докторы (PhD), доцент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы.
E-mail: kuzembayeva@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8964-3683

IRSTI 14.35.07 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.17**
UDC 378

G.U. Koishygulova[1]* , K.Zh. Turebayeva [1], T.A. Olkhovaya [2]

[1] K.Zhubanov Aktobe Regional University
Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan
[2] Orenburg State University
Orenburg, 460018, Russian Federation
* e-mail: gulshok85@mail.ru

STRATEGIES FOR INTEGRATING ICT INTO THE FORMATION OF THE DIGITAL CULTURE OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS

Abstract

The article provides a detailed study of strategies for integrating information and communication technologies (ICT) into the training of future primary school teachers. Special attention is paid to the analysis of existing approaches to the formation of teachers' digital culture in the context of globalization and rapid technological development. The author's analysis includes an assessment of current methods, identification of their shortcomings, and suggestions for optimizing curricula and courses. ICT integration is presented as a complex cultural, pedagogical, and social process that requires an interdisciplinary approach. The purpose of the research is to theoretically substantiate and develop effective strategies for integrating information and communication technologies (ICT) into the process of training future primary school teachers aimed at shaping their digital culture in the context of globalization and digital transformation of education based on the analysis of existing approaches, identifying their limitations and developing practice-oriented recommendations for improving educational programs and methods. training. The results of the study confirm the need to modernize educational infrastructure, develop digital modules, and improve teachers' professional training. The article emphasizes that the formation of the digital culture of future teachers is possible only through a combination of technology and pedagogical innovations, individual approaches, and the constant updating of the methodological base. The research results include strategic recommendations to improve the educational process, such as introducing project-based learning, hybrid formats, gamification, and cloud technologies. The data obtained has significant practical value and contributes to dialogue among educational institutions, policymakers, and researchers. The authors conclude that a systematic approach is needed to create a sustainable digital culture that will serve as the basis for professional teacher training in the context of the digital transformation of society.

Keywords: information and communication technologies, digital culture, educational process, digital literacy, digital skills.

Introduction

In the context of the digitalization of all spheres of life, education is facing new challenges that require modernizing approaches to teacher training. Information and communication technologies (ICT) are becoming an integral part of the educational process, opening up wide opportunities to improve its effectiveness, personalize learning, and enhance the interactivity and accessibility of educational materials. However, the successful implementation of digital technologies in educational practice largely depends on teachers' level of digital culture and their willingness to use innovative tools and techniques. Future primary school teachers play a key role in developing digital literacy among younger students. The initial stage of training is crucial for laying the foundations of an information culture and for safe, meaningful use of digital technologies. Therefore, training teachers to effectively integrate ICT into the educational process is becoming a priority task in modern pedagogical science.

Despite the widespread use of digital technologies in education, several serious problems hinder their full integration: the discrepancy between curricula and the requirements of the digital age, the gap between theoretical training and the practical use of ICT, limited access to modern educational technologies, and insufficient digital competence among teachers. In educational institutions, future teachers often master traditional teaching methods, while digital technologies are considered only in fragments. Many teachers struggle to adapt to new educational formats because their professional training does not include sufficient practical cases and techniques for working with digital tools. There is a shortage of technical equipment in some educational institutions, insufficient funding for updating digital infrastructure, and weak technical support. In

addition, teachers, especially the older generation, lack the necessary digital skills and are not always motivated to learn new technologies.

In this context, the study's relevance is determined by the need to develop comprehensive strategies for integrating ICT into the training of future primary school teachers. The modern educational environment requires not only technical equipment but also methodological, organizational, and psychological readiness among teachers for digital changes. The research aims to develop and substantiate strategies for integrating ICT into the formation of the digital culture of future primary school teachers to increase their professional competence in the context of the digital transformation of education. To achieve this goal, an analysis of existing approaches to integrating ICT into teacher education has been carried out, the main problems and barriers preventing the formation of a digital culture have been identified, recommendations have been developed for modernizing curricula to meet the requirements of the digital age, and mechanisms for monitoring and evaluating the effectiveness of ICT implementation in the educational process have been identified.

The study is based on a qualitative analysis of existing strategies for the digitalization of teacher education. The main research methods are the analysis of scientific literature and educational programs, which allows us to identify current trends and existing problems in the field of ICT integration, SWOT analysis aimed at identifying the strengths and weaknesses of the current teacher training system, as well as the opportunities and threats associated with the introduction of digital technologies, the expert interview method, including a survey of teachers of pedagogical universities and specialists in the field of digitalization of education to identify key problems and needs, and to survey students of pedagogical specialties, which allows them to assess their level of digital competence and readiness to use ICT in their professional activities.

The novelty of the work lies in an integrated approach to the formation of the digital culture of future teachers, taking into account not only technical aspects, but also methodological, pedagogical, and organizational factors. Unlike existing studies, this study considers ICT not as a separate tool but as an integral component of the educational ecosystem, which requires adapting curricula, training teachers, and developing digital infrastructure.

Pedagogical universities and institutes can use the recommendations developed during the study to update educational programs, introduce digital modules, and improve teachers' skills. In addition, the results obtained can be useful for government agencies responsible for the digitalization of education, as well as for schools seeking to improve the digital literacy of teachers and students. Thus, the formation of the digital culture of future primary school teachers requires a systematic approach, including the modernization of educational programs, professional training of teachers and the development of digital infrastructure. The introduction of effective ICT integration strategies will create an educational environment that meets the requirements of the digital society and promotes the formation of new competencies among teachers and students.

Literary review.

The issues of integrating information and communication technologies (ICT) into the educational process and the formation of digital culture among future teachers are widely studied in the scientific literature. This paper examines key studies on the development of teachers' digital competencies, methods for digitalizing the educational process, and problems related to the introduction of ICT into the teacher training system.

Artemyeva V., Voronina L. (2020) consider the development of the information culture of future teachers in the context of digitalization of education [1]. The authors emphasize the need to modernize educational programs taking into account digital technologies and to develop teachers' skills of critical understanding of digital content. The study highlights the importance of an integrated approach that includes both technical and methodological training for teachers.

Abbasova L., Zotova I. (2021) analyze the technologies for forming the information culture of future teachers [2]. They note that the digitalization of education requires teachers to possess not only technological tools, but also pedagogical methods that ensure the effective use of ICT in the educational process. The authors identify the key principles for integrating ICT into teacher

training, including personalizing learning, developing digital skills, and fostering digital responsibility among future teachers.

The work of Ou-sekou Y, Kaddari F. (2021) is devoted to the characterization of the digital culture of future elementary school teachers [3]. The authors reveal that the level of teachers' digital culture depends on many factors, including the availability of technology, motivation to use digital tools, and the level of education at universities. The study highlights the need for a systematic approach to developing digital competence, which should include both technical and pedagogical components.

Fedotova O., Belousova A. (2022) analyze the digital competence of future teachers within the framework of Russian scientific discourse [4]. The study examines current trends in the digitalization of teacher education and the problems associated with teachers' lack of methodological training in the use of ICT in the educational process. The authors offer recommendations for implementing digital modules in educational programs and organizing teachers' training in digital technologies.

Loperfido F. (2018) examines teachers' adaptation to digital culture using the example of South Italian teachers [5]. The author emphasizes that the process of digitalization requires not only technical training but also a change in teachers' professional thinking, which should be accompanied by systematic support from educational organizations. An important place in the study is occupied by the analysis of the digital barriers faced by teachers, including a lack of infrastructure and a low level of training in the use of digital tools.

Otravenko O. (2020) focuses on the development of digital competence among future physical education teachers in an innovative educational environment [6]. The author notes that the use of digital technologies in teaching can significantly increase student engagement and teaching effectiveness, but requires a change in traditional teaching methods. The study offers recommendations for integrating digital technologies into teacher training, including the use of virtual laboratories and online courses.

The study by S. Tkachov and N. Tkachova (2023) focuses on the development of digital competence among future teachers in the modern digital educational space [7]. The authors emphasize that the digital environment requires new skills from teachers, including adaptability, the ability to work with large amounts of information, and proficiency with cloud technologies. The paper examines successful practices of integrating ICT into the educational process and analyzes strategies for the digital transformation of teacher education.

Capogna S. and Cianfriglia L. (2020) propose guidelines for digital culture in educational organizations [8]. The study examines the main aspects of teachers' digital literacy, including the development of critical thinking, use of digital tools, and awareness of the ethical aspects of digital interactions. The authors emphasize the importance of creating an educational ecosystem focused on digital competencies and innovative teaching methods.

Aubakir A., Maimatayeva A. (2023) analyze the key aspects of the formation of digital competencies of future biology teachers [9]. The study emphasizes that digital technologies can significantly improve the quality of natural science teaching, but their effective implementation requires a change in teaching methodology and comprehensive teacher training.

Anisimova T., Sabirova F. (2020) consider the formation of research and project competencies among future teachers in the framework of STEAM education. The authors emphasize an interdisciplinary approach to learning, in which ICT serves not only as a teaching tool but also as an object of study. The study presents successful practices for using digital technologies in STEAM education and examines strategies for integrating them into teaching programs.

Thus, the analysis of scientific publications shows that the integration of ICT into the educational process requires an integrated approach, including the modernization of curricula, the development of teachers' digital competencies, and the adaptation of methodological materials to modern technological realities. Most studies agree that the successful digitalization of teacher education is impossible without systematic teacher training, including instruction in digital tools,

the development of methods for their effective use, and the cultivation of a critical attitude towards digital content.

Materials and methods of research

This study used qualitative analysis methods to study strategies for integrating information and communication technologies (ICT) into the training of future primary school teachers. The main research materials are scientific articles, reports from educational institutions, and methodological manuals on the digitalization of education. To ensure the representativeness and objectivity of the data, the following criteria were applied for the selection of materials: relevance of publications (no older than five years), credibility of sources (publications in peer-reviewed scientific journals, materials from international conferences and reports from official educational organizations), as well as substantive relevance, determined by the relevance of the issues under consideration to the research topic.

The analysis process included several stages. At the first stage, a literature review was conducted, during which existing approaches to integrating ICT into the educational process were identified, as well as key problems hindering the effective formation of digital culture among future teachers. At the second stage, the data were systematized, enabling identification of the main trends and research gaps. At the third stage, a method of meaningful analysis was applied to identify key aspects of the use of ICT in teacher education.

For a structured analysis of the problem, the SWOT analysis method was used. The choice of this method is determined by its effectiveness in assessing the strengths and weaknesses of existing educational strategies, as well as possible threats and prospects for the introduction of digital technologies in teacher training. The SWOT analysis enabled a comprehensive assessment of teachers' digital literacy, the identification of barriers to integrating ICT into the educational process, and the development of strategic directions for modernizing future teacher training programs.

The analysis showed that among the strengths of digitalization in education are the high potential of technology to improve the quality of teaching, the expansion of opportunities for distance and hybrid learning, and the growing interest in the use of digital tools among young teachers. Weaknesses include a lack of a unified approach to integrating ICT into educational programs, a shortage of qualified personnel, and insufficient technical equipment in many educational institutions. The opportunities identified during the analysis include the development of educational platforms, the creation of specialized digital courses and the strengthening of international cooperation in the field of educational digitalization. The main threats were limited funding, the digital divide between regions, and the traditional teaching environment's resistance to the introduction of new technologies.

Based on the data obtained, practical recommendations were developed to improve the educational infrastructure, introduce digital modules into curricula, and create feedback mechanisms to monitor the effectiveness of implemented solutions. Special attention is paid to the development of a sustainable system for the professional training of teachers in ICT, ensuring the availability of technology even in educational institutions with limited resources. The results obtained enable the proposal of comprehensive solutions to modernize the educational process in the context of digital transformation, thereby increasing the level of digital literacy among future teachers and their readiness to effectively use ICT in their professional activities.

Results and their discussion

This study analyzes various strategies for integrating information and communication technologies (ICT) into the educational process of training future primary school teachers. The main methods, including project-based learning, gamification, blended learning, and cloud technologies, are considered. Each of these strategies has its advantages and limitations, so their combination enables the creation of a multi-level educational environment conducive to the development of digital competencies among future teachers.

Blended learning is a hybrid educational model that combines traditional face-to-face instruction with online components. This method allows you to personalize the educational process by adapting materials to students' individual needs. As part of the training of future

elementary school teachers, blended learning contributes to the development of their digital skills and helps them master new pedagogical technologies, such as interactive educational platforms and learning management systems (LMS).

Project-based learning using ICT is aimed at developing analytical and critical thinking among future teachers, as well as skills in interacting with digital tools. However, this method requires careful training for teachers, since integrating digital technologies into project activities must meet educational standards and be practically applicable to teachers' future professional activities.

Gamification is considered a method of increasing student engagement through game mechanisms such as achievement systems, virtual rewards, and competitive elements. Despite the high effectiveness of this approach in the educational process, its implementation requires significant resources and methodological study, especially in the context of teacher training, which in the future will have to work with younger students.

The use of cloud technology in an educational environment provides teachers and students with convenient access to educational materials, facilitates collaboration and automates assessment processes. However, the availability of cloud solutions depends directly on the level of digital infrastructure in educational institutions, which, in some cases, can become a serious obstacle to their implementation.

A SWOT analysis was conducted to comprehensively assess the strengths and weaknesses of current approaches to digitalization of teacher training, as well as identify potential opportunities and threats. The choice of this method is determined by its ability to systematize data and identify areas for improving educational strategies. The analysis was based on a review of existing educational programs, expert interviews with teachers from pedagogical universities, and survey results from students in pedagogical specialties.

Table 1 - SWOT analysis of the process of digital culture formation among future primary school teachers.

Strengths:	**Weaknesses:**
- The introduction of ICT in the educational process of pedagogical universities, which contributes to improving the digital literacy of future teachers. - Students have a positive attitude towards the use of digital technologies in the learning process, and a high level of motivation to learn new tools. - The availability of educational platforms and online courses aimed at developing digital competencies for future teachers.	- There is a lack of practice-oriented courses aimed at educating future teachers on the use of ICT in elementary school teaching. - Limited digital infrastructure in many pedagogical universities, insufficient funding for equipment modernization. - The uncertainty of criteria and standards of digital literacy of teachers, the lack of uniform methodological recommendations for the integration of ICT into the educational process of primary schools.
Opportunities:	**Threats:**
- Development of digital educational resources focused on practical use in primary schools (for example, interactive educational materials, platforms for distance learning of primary school students). - Professional development of teachers of pedagogical universities in the field of digital technologies, the introduction of specialized professional development programs. - Expansion of international cooperation and exchange of best practices in the field of teacher education digitalization.	- Low availability of modern educational technologies in certain regions, which leads to digital inequality among future teachers. - Financial constraints that hinder the systematic updating of educational programs and the digital infrastructure of universities. - Possible resistance from some teachers who prefer traditional teaching methods, which makes it difficult to introduce digital educational technologies.
Note: Compiled by the authors	

To verify the findings in practice, expert interviews with teachers from pedagogical universities and student questionnaires were used. Experts have confirmed that the most problematic aspects of the digitalization of teacher education remain insufficient methodological training in the use of ICT and a lack of technical resources. The survey of students revealed that

most consider digital technologies useful learning tools, but have difficulty applying them in teaching practice, which confirms the need for a more detailed study of curricula.

Thus, the results of the SWOT analysis indicate that there is a need for an integrated approach to the development of the digital culture of future primary school teachers. This requires the modernization of educational programs, the development of university digital infrastructure, and the strengthening of teachers' methodological training in ICT.

Important factors that require extra attention have been highlighted by a SWOT analysis conducted as part of a study on how future primary school teachers are forming their digital cultures. Although there are many chances for growth and development, there are also some obstacles and dangers that must be avoided. Future educators must successfully establish a digital culture through strategic planning that maximizes possibilities, minimizes risks, and strengthens strengths while reducing weaknesses. This procedure has serious difficulties that require a comprehensive strategy. The upgrading of technical infrastructure, the updating of instructional materials, and the professional development of educators all deserve special attention.

It is suggested that as part of the strategic directions, pedagogical universities should include specialized ICT courses in their curricula, update their technological infrastructure, and develop methodological materials to teach instructors and students the fundamentals of digital literacy. Long-term, systematic problem-solving of recognized issues and obstacles raises the bar for both digital literacy and overall educational quality, preparing skilled professionals for employment in the digital economy.

Recommendations for modernizing curricula and courses to meet the demands of the digital age were formulated during the investigation. These suggestions are grounded in an examination of educators' and students' current levels of digital literacy and consider the most recent developments in educational technology (Figure 1).

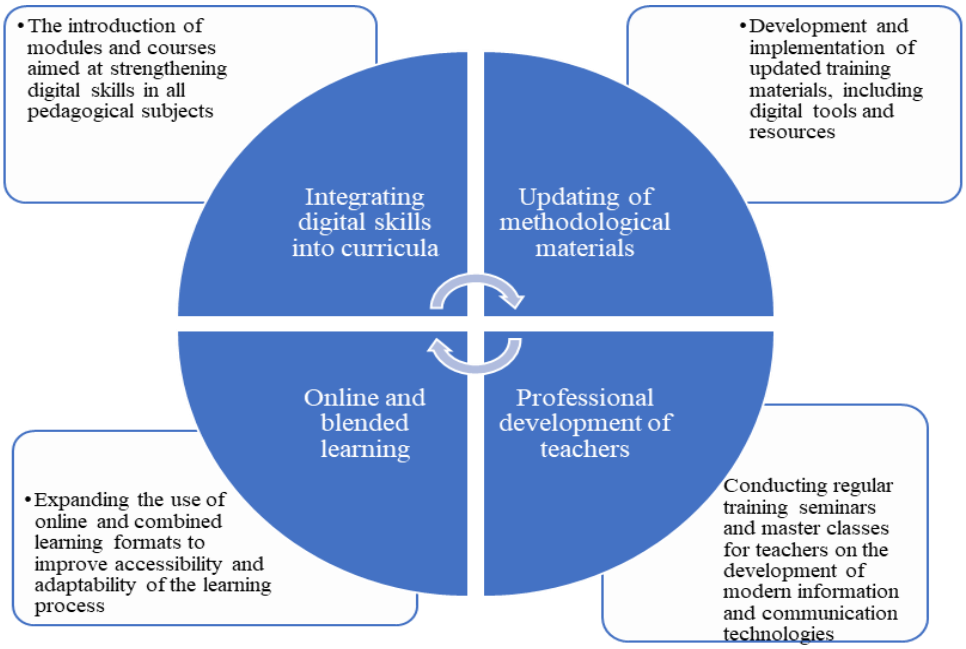

Figure 1 – Recommendations for the modernization of curricula and courses

Note: Compiled by the authors

To assess the effectiveness of ICT strategies and integrate feedback mechanisms into their development process, it is important to establish clear metrics and approaches. First, it is necessary to regularly measure students' and teachers' engagement through surveys and questionnaires, in which they assess the convenience and usefulness of the implemented technologies. It is also necessary to analyze students' academic performance before and after the introduction of ICT to identify changes in academic outcomes. Secondly, it is important to monitor technology usage frequency, which can be done through learning management systems such as Moodle or Google

Classroom. Technical indicators such as equipment stability and Internet availability should also be recorded and analyzed. Feedback mechanisms can be implemented through regular surveys, the creation of online forms to collect opinions in real time, and the organization of focus groups with students, teachers, and school administrators. The data obtained should be included in analytical reports that will allow timely identification of deficiencies and adaptation of strategies. Additionally, implementing pilot projects in a limited number of schools will help test new solutions and refine them before large-scale implementation.

To increase efficiency, it is recommended to set key indicators (KPIs), such as the percentage of students who regularly use educational platforms and the frequency of successful assignment completion. An important element is user training, including seminars for teachers and the establishment of a technical support center. This approach will ensure a systematic process for monitoring and adjusting ICT strategies, increasing their adaptability and success.

The proposals highlight the necessity of upgrading the educational process in a systematic manner. To achieve digital transformation, methodological and pedagogical approaches must be revised, along with the introduction of new technology. Digital competencies will be incorporated into courses to help students get ready for the demands of the contemporary workplace. Effective integration of digital technology in educational institutions will need training educators in ICT usage. The demands of the modern era on education and primary school teacher preparation will need to be addressed through strategic planning, funding, and collaboration among educational institutions, government agencies, and technology companies.

By putting these suggestions into practice, educators will be better prepared to employ ICT to raise student achievement. Additionally, it will help students prepare for successful careers in the digital economy and adjust to the rapidly changing technology landscape.

The study examined significant facets of how ICT is integrated into the development of future primary school teachers' digital cultures. Significant issues have been identified through an evaluation of the issues, a review of current approaches, and the development of recommendations to update courses and curricula. The survey's findings show that teachers and students have varying degrees of digital literacy, supporting the idea that customized teaching strategies are necessary to provide each with the training they need. The study's identification of infrastructure issues highlights impediments to the full integration of ICT. Still, it also presents opportunities for funding and advancement that can significantly improve the quality and accessibility of digital education.

The goal of curriculum update recommendations is to establish an adaptable and creative learning environment. The incorporation of useful digital skills in curricula and the professional development of educators are the two key components of this process. The report emphasizes how digital literacy and culture are becoming essential components of contemporary education. Thus, educational institutions, policymakers, and society at large are increasingly prioritizing the strategic training of teachers and students to use ICT effectively. The foundation for encouraging digital culture among aspiring primary school teachers is a thorough examination of the current situation, the issues to be addressed, the opportunities available, and the recommendations formulated. The successful transition to an integrated and effective digital educational paradigm will depend heavily on adaptation, creativity, cooperation, and strategic and systemic approaches from all stakeholders.

In the conditions of schools in the Aktobe region, where access to modern technologies and financial resources may be limited, the integration of information and communication technologies (ICT) into the educational process requires adapting approaches. First of all, it is necessary to focus on using available technologies, such as mobile devices and simple projectors, which are often present even in schools with minimal technical equipment. Educational materials can be prepared as offline content, uploaded to USB storage media or disks, allowing them to be used even in the absence of stable Internet access.

For the successful integration of information and communication technologies (ICT) into the educational process of schools in the Aktobe region, it is necessary to take more concrete, practical steps that address regional conditions and current challenges.

The first step will be to create a pilot project in several schools selected based on the results of the preliminary audit. For example, you can choose one urban school with a strong technical foundation and one rural school with limited access to technology. As part of the pilot project, a local server with preloaded educational content (educational materials, video tutorials, tests) can be installed in a rural school, available over a local network without an Internet connection. This approach has already been successfully implemented in remote regions of Kazakhstan and has demonstrated high efficiency under limited-resource conditions.

The second step is to develop curricula adapted to the region's conditions. For example, schools in the Aktobe region can use local context when creating educational content: geography lessons can include multimedia materials on the region's natural and economic features, and history lessons can include interactive presentations on events related to the region. This will not only increase students' interest but also strengthen their connection to their native region. For schools with limited infrastructure, such materials can be distributed on flash drives or SD cards.

The third step is organizing local training sessions for teachers. For example, intensive courses for teachers can be organized in district centers that cover both basic computer skills and more complex techniques such as using interactive whiteboards or creating their own educational materials. After completing the courses, teachers can share their experiences with colleagues in schools, thereby accelerating the adoption of technology. To support teachers in remote areas, field trainings can be organized or pre-prepared video courses can be used.

The fourth step is to introduce hybrid learning models that combine traditional methods with digital tools. For example, students can be assigned projects, such as creating multimedia presentations on local attractions or recording videos on the region's cultural traditions. These tasks do not require complex equipment, but they allow you to actively use technology. For rural schools where the Internet may not be available, educational platforms with interactive exercises, such as Khan Academy or Moodle, can be downloaded in advance for offline use.

The fifth step is to create a system of motivation and encouragement for students and teachers. For example, contests such as "The best digital Project" among students or "The best lesson using ICT" among teachers can be organized within schools in the Aktobe region. Winners can receive not only diplomas, but also specific awards, such as equipment for schools or access to additional educational resources. This encourages teachers to actively apply technology, and students to develop digital skills.

These steps are aimed at creating a sustainable ICT integration system in schools in the Aktobe region, taking into account their current limitations and peculiarities. They include both technical and educational solutions to enhance the quality of learning and to ensure equal access to technology for all students.

Several key steps need to be taken to improve school infrastructure in limited-resource settings. Firstly, to ensure a stable Internet connection in remote areas, satellite Internet technologies such as Starlink can be used, or local Internet service providers can be involved in creating regional networks. This will minimize costs and increase Internet availability. Secondly, to supply schools with the necessary equipment, it is recommended to use refurbished equipment, attract sponsors from local companies, and implement programs to redistribute equipment between schools. In conditions of limited Internet access, an effective solution would be to install local servers with educational materials available offline, which has already proven effective in many regions. Third, government programs to support the digitalization of rural schools should include subsidies for Internet connectivity and grants for equipment purchases. International grant programs, such as UNESCO initiatives, can also be a source of funding. In addition, it is important to train teachers and school staff to make effective use of available resources by providing instruction on working with open-source software and on teaching methods to optimize existing infrastructure. These measures will create conditions for equal access to technology and improve the quality of education in schools with minimal resources.

This study analyzes the effectiveness of various methods for integrating information and communication technologies (ICT) into the training of future primary school teachers. The research used quantitative and qualitative methods, including expert interviews with teachers at

pedagogical universities, a survey of students in pedagogical specialties, and a comparative analysis of educational programs with digital components. The data obtained made it possible to identify the strengths and weaknesses of existing strategies for the digitalization of teacher education, as well as the most effective methods for fostering a digital culture among future teachers.

To assess the effectiveness of the claimed methods, a comparative analysis of two groups of students from pedagogical universities was conducted. The first group included students enrolled in programs that actively use ICT, such as blended learning, project technologies, and gamification. The second group includes students studying according to traditional methods, without an explicit focus on digital technologies. The test results showed that the students of the first group were 35% more likely to use digital tools when preparing teaching materials, 42% more actively used online platforms in educational activities, and 27% more likely to assess their readiness to use ICT in future teaching practice compared to the students of the second group.

Expert interviews with teachers have shown that the most effective methods are blended learning and a project-based approach using digital tools. 82% of the experts surveyed noted that the integration of ICT helps increase student engagement, develop students' digital competencies, and deepen their study of educational material. However, 64% of teachers also pointed out the difficulty of adapting traditional educational programs to digital formats due to the lack of methodological materials and clear standards for digital literacy for future teachers.

The survey of students revealed several problems that hinder the effective development of digital technologies. 49% of respondents noted a lack of practical classes where they could apply their knowledge of digital tools in real teaching practice. 38% of students expressed concern about the lack of technical support at universities, making it difficult to access modern digital educational resources.

An analysis of the educational programs of pedagogical universities has shown that currently only 57% of courses include specialized disciplines related to digital technologies. In most cases they are theoretical in nature and do not provide for students' active involvement in working with real educational digital tools. In universities where the programs were adapted to account for digitalization, students demonstrated higher levels of digital competence and confidence in the use of technology in teaching.

Data analysis confirms the effectiveness of integrating ICT into the training of future teachers, but also reveals several problems that need to be addressed. The most important aspects of further modernization of the teacher training system are: expansion of practice-oriented courses on digital technologies, improvement of university technical equipment, creation of uniform standards for teachers' digital literacy, and active introduction of mixed and project-based teaching methods.

Conclusion

Information and communication technologies are becoming increasingly essential in education in the current world, where technological advancements are occurring at a pace never before seen. Our research has thoroughly examined this subject, evaluating the current state of digital literacy among educators and learners, as well as the issues and challenges related to ICT integration. Based on this analysis, we have developed a set of strategic recommendations for curriculum updates.

We have concluded that, to meet the demands of the digital age, educational approaches urgently need to be updated through data analysis, SWOT analysis, and review. The effectiveness of these initiatives is reduced by barriers, including inadequate teacher training, infrastructure limitations, and a lack of funding, despite significant enthusiasm and motivation for the use of ICTs.

The suggested strategic ideas seek to provide an inclusive, flexible, and adaptable learning environment while also balancing pedagogical and technical advancements. The growth of teachers' professionalism, the modification of curricula, and the establishment of the required infrastructure are crucial components of this process.

Ultimately, our examination verifies that the shift to a digitally focused school signifies not just a technological shift but also a cultural, pedagogical, and societal transformation. This calls for teamwork, creative thinking, and a long-term plan in which digital literacy will be an essential component of both professional and basic education.

REFERENCES

1 Artemieva V., Voronina L., Utyumova E. Development of information culture of future teachers in the conditions of digitalization of education. 2nd International Scientific and Practical Conference "Modern Management Trends and the Digital Economy: from Regional Development to Global Economic Growth" MTDE 2020. P. 841-847

2 Abbasova L., Zotova I., Mustafaeva Z. The technology of formation of future teachers' information culture. SHS Web of Conferences. 2021. Vol. 113. 51 p.

3 Ou-sekou Y., Kaddari F., Zaid A. Characterizing the Digital Culture of Prospective Primary School Teachers. Education Research International. 2021.P. 1-13

4 Fedotova O., Belousova A., Vyshkvyrkina M. Digital Competence of Future Teachers as a Topic of Russian Scientific Discourse. Digital Literacy for Teachers. 2022. P. 559-586

5 Loperfido F. Teachers induction and digital culture. The case of southern Italy teachers attending TFA. Journal of e-Learning and Knowledge Society. 2018. Vol. 14. 2 p.

6 Otravenko O. Formation of digital competence of future physical education teachers in innovative environment. Pedagogy of creative personality formation in higher and general education schools. 2020.Vol. 70. P. 180-184

7 Tkachov S., Tkachova N., Shcheblykina T. Developing Digital Competence of Future Teachers in the Modern Digital Learning Space. Educational Challenges. 2023.Vol. 28. No. 1. P. 149-160

8 Capogna S., Cianfriglia L., Cocozza A. Digital culture for educational organizations: Guidelines for teachers and education agencies. Digital culture for educational organizations. 2020. P. 269-271

9 Aubakir A., Maimatayeva A. Main aspects formation of digital competences of future teachers of biology. Scientific Collection «InterConf». 2023.Vol. 154. P. 79-82

10 Anisimova T., Sabirova F., Shatunova O. Formation of design and research competencies in future teachers in the framework of STEAM education. International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET). 2020.Vol. 15. No. 2. P. 204-217

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ЦИФРЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУҒА АКТ ИНТЕГРАЦИЯЛАУ СТРАТЕГИЯЛАРЫ

Аңдатпа

Мақалада болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлауға ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) интеграциялау стратегиялары егжей-тегжейлі қарастырылады. Жаһандану және технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында мұғалімдердің цифрлық мәдениетін қалыптастырудың қолданыстағы тәсілдерін талдауға ерекше назар аударылды. Авторлық талдау қолданыстағы әдістерді бағалауды, олардың кемшіліктерін анықтауды және оқу бағдарламалары мен курстарды оңтайландыру бойынша ұсыныстарды қамтиды. Акт интеграциясы пәнаралық көзқарасты қажет ететін күрделі мәдени, педагогикалық және әлеуметтік процесс ретінде ұсынылған. Зерттеудің мақсаты ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) жаһандану жағдайында олардың цифрлық мәдениетін қалыптастыруға және қолданыстағы тәсілдерді талдау, олардың шектеулерін анықтау және білім беру бағдарламалары мен әдістемелерін жетілдіру бойынша практикалық-бағдарланған ұсыныстарды әзірлеу негізінде білім беруді цифрлық трансформациялауға бағытталған болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлау процесіне интеграциялаудың тиімді стратегияларын теориялық негіздеу және әзірлеу болып табылады. Зерттеу нәтижелері білім беру инфрақұрылымын жаңғырту, Цифрлық модульдерді әзірлеу және мұғалімдердің кәсіби даярлығын жетілдіру қажеттілігін растайды. Мақалада болашақ мұғалімдердің цифрлық мәдениетін қалыптастыру технологияларды педагогикалық инновациялармен, жеке тәсілдермен және әдістемелік базаны үнемі жаңартумен ұштастыра отырып қана мүмкін болатындығы баса айтылған. Зерттеу нәтижелері жобалық оқытуды, гибридті форматтарды, геймификацияны және бұлттық технологияларды енгізу сияқты білім беру процесін жақсарту бойынша стратегиялық ұсыныстарды қамтиды. Алынған мәліметтер айтарлықтай практикалық құндылыққа ие және білім беру мекемелері, саясаткерлер мен зерттеушілер арасындағы диалогты қалыптастыруға ықпал етеді. Авторлар қоғамның цифрлық трансформациясы жағдайында мұғалімдердің кәсіби дайындығының негізі болатын тұрақты цифрлық мәдениетті құру үшін жүйелі тәсіл қажет деген қорытындыға келеді.

Негізгі сөздер: ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, цифрлық мәдениет, білім беру процесі, бағдарламаларды жаңғырту, цифрлық сауаттылық.

СТРАТЕГИИ ИНТЕГРАЦИИ ИКТ В ФОРМИРОВАНИЕ ЦИФРОВОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация

В статье подробно рассматриваются стратегии интеграции информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в подготовку будущих учителей начальных классов. Особое внимание уделено анализу существующих подходов к формированию цифровой культуры учителей в условиях глобализации и стремительного развития технологий. Авторский анализ включает оценку существующих методов, выявление их недостатков и предложения по оптимизации учебных программ и курсов. Интеграция ИКТ представлена как сложный культурный, педагогический и социальный процесс, требующий междисциплинарного подхода. Цель исследования заключается в теоретическом обосновании и разработке эффективных стратегий интеграции информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в процесс подготовки будущих учителей начальных классов, направленных на формирование их цифровой культуры в условиях глобализации и цифровой трансформации образования на основе анализа существующих подходов, выявления их ограничений и разработки практико-ориентированных рекомендаций по совершенствованию образовательных программ и методик обучения. Результаты исследования подтверждают необходимость модернизации образовательной инфраструктуры, разработки цифровых модулей и совершенствования профессиональной подготовки учителей. В статье подчеркивается, что формирование цифровой культуры будущих учителей возможно только при сочетании технологий с педагогическими инновациями, индивидуальными подходами и постоянным обновлением методической базы. Результаты исследования включают стратегические рекомендации по совершенствованию образовательного процесса, такие как внедрение проектного обучения, гибридных форматов, геймификации и облачных технологий. Полученные данные имеют значительную практическую ценность и способствуют формированию диалога между образовательными учреждениями, политиками и исследователями. Авторы приходят к выводу, что необходим системный подход для создания устойчивой цифровой культуры, которая станет основой профессиональной подготовки педагогов в условиях цифровой трансформации общества

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, цифровая культура, образовательный процесс, модернизация программ, цифровая грамотность.

REFERENCES

1 Artemieva V., Voronina L., Utyumova E. Development of information culture of future teachers in the conditions of digitalization of education. 2nd International Scientific and Practical Conference “Modern Management Trends and the Digital Economy: from Regional Development to Global Economic Growth” MTDE 2020. P. 841-847 [in English]

2 Abbasova L., Zotova I., Mustafaeva Z. The technology of formation of future teachers’ information culture. SHS Web of Conferences. 2021. Vol. 113. 51 p. [in English]

3 Ou-sekou Y., Kaddari F., Zaid A. Characterizing the Digital Culture of Prospective Primary School Teachers. Education Research International. 2021.P. 1-13 [in English]

4 Fedotova O., Belousova A., Vyshkvyrkina M. Digital Competence of Future Teachers as a Topic of Russian Scientific Discourse. Digital Literacy for Teachers. 2022. P. 559-586 [in English]

5 Loperfido F. Teachers induction and digital culture. The case of southern Italy teachers attending TFA. Journal of e-Learning and Knowledge Society. 2018. Vol. 14. 2 p. [in English]

6 Otravenko O. Formation of digital competence of future physical education teachers in innovative environment. Pedagogy of creative personality formation in higher and general education schools. 2020.Vol. 70. P. 180-184 [in English]

7 Tkachov S., Tkachova N., Shcheblykina T. Developing Digital Competence of Future Teachers in the Modern Digital Learning Space. Educational Challenges. 2023.Vol. 28. No. 1. P. 149-160 [in English]

8 Capogna S., Cianfriglia L., Cocozza A. Digital culture for educational organizations: Guidelines for teachers and education agencies. Digital culture for educational organizations. 2020. P. 269-271 [in English]

9 Aubakir A., Maimatayeva A. Main aspects formation of digital competences of future teachers of biology. Scientific Collection «InterConf». 2023.Vol. 154. P. 79-82 [in English]

10 Anisimova T., Sabirova F., Shatunova O. Formation of design and research competencies in future teachers in the framework of STEAM education. International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET). 2020.Vol. 15. No. 2. P. 204-217 [in English]

Information about authors:

Gulshat Koishygulova - **corresponding author,** PhD. student by educational program «Pedagogy and methods of primary education», K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan

E-mail: gulshok85@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7243-1481

Klara Turebayeva - Professor, Doctor of Pedagogical Sciences, Head of the Psychological, Pedagogical and Special Education Department, K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan

E-mail: turebaeva_kj@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0204-3501

Tatiana Olkhovaya - doctor of pedagogic sciences, professor, Orenburg State University, Orenburg, 460000, Russian Federation

E-mail: tatjana.olhovaja@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0478-9232

Информация об авторах:

Гулшат Койшыгулова– **основной автор,** докторант образовательной программы «Педагогика и методика начального обучения», Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, г.Актобе, 030000, Республика Казахстан

E-mail: gulshok85@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7243-1481

Клара Туребаева– профессор, доктор педагогических наук, заведующая кафедрой «Психолого-педагогическое и специальное образование», Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, г. Актобе, 030000, Республика Казахстан

E-mail: turebaeva_kj@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0204-3501

Татьяна Ольховая – профессор, доктор педагогических наук, Оренбургский государственный университет, г.Оренбург, 460000, Российская Федерация

E-mail: tatjana.olhovaja@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0478-9232

Авторлар туралы ақпарат:

Гулшат Койшыгулова – **негізгі автор,** «Бастауышта оқыту педагогикасы және әдістемесі» білім бағдарламасының докторанты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы

E-mail: gulshok85@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7243-1481

Клара Туребаева – профессор, педагогика ғылымдарының докторы, «Психологиялық-педагогикалық және арнайы білім беру» кафедрасының меңгерушісі, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы

E-mail: turebaeva_kj@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0204-3501

Татьяна Ольховая – профессор, педагогика ғылымдарының докторы, Орынбор мемлекеттік университеті, Орынбор қ., 460000, Ресей Федерациясы

E-mail: tatjana.olhovaja@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0478-9232

UDC 811 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.18**
IRSTI 372.881.111.1

Zh. Ibrayeva[1] , M. Kenzhebekkyzy[1]* , A. Irgatoglu[2]

[1]Al-Farabi Kazakh National University
050040, Almaty, Republic of Kazakhstan
[2]Ankara Haci Bayram Veli University
Ankara, Turkiye
*e-mail: kenzhebekkyzym@mail.ru

FORMATION OF SCHOOLCHILDREN'S PERSONAL INFORMATION CULTURE THROUGH THE DEVELOPMENT OF READING LITERACY

Abstract

In an era of accelerated progress in information technology and the education system's growing digital transformation, the development of information culture among schoolchildren plays a special role. The purpose of the article is to theoretically substantiate and experimentally verify the effectiveness of pedagogical conditions and methods for the development of reading literacy in ninth grade students as a key component of the formation of their information culture in the context of digitalization of education. A fundamental aspect of this culture is reading literacy, which empowers students to comprehend, analyze, and evaluate a range of texts with a high degree of meaning. The present article presents the findings of a pedagogical experiment conducted to enhance the reading literacy of ninth-grade students at a rural educational institution in the Almaty region. The primary aim of this initiative was to lay the foundation for the development of the students' information culture. The study was conducted from March to May 2025 and consisted of two phases: a diagnostic phase and a formative phase. The initial phase of the study consisted of a 10-question survey. The second phase of the project entailed implementing a curriculum comprising thematic modules focused on developing skills in meaningful reading, critical analysis, and source verification. The results of the formative experiment showed positive gains in students' reading literacy in the experimental group. The theoretical significance of the study lies in its exploration of the role of reading literacy in students' lives and in substantiating the connection between reading literacy and personal information literacy. Its practical significance lies in the development and testing of a set of tasks that can be used in educational practice to enhance students' reading literacy as part of personal information literacy.

Keywords: reading literacy, personal information culture, critical thinking, schoolchildren, digital resources.

Introduction

Today, information has become a vital resource and a fundamental value for humanity. The use of information to manage individuals and society, combined with the growth in information volumes amid rapid progress in information and communication technologies, has led to the transition to the information society era. The information society presents broad opportunities for self-realization, providing everyone with access to information and knowledge. However, the abundance of data poses new challenges. One of the main difficulties is selecting and effectively using truly valuable information from large-scale data flows [1].

In 2000, UNESCO developed an Information for All Program. One of the goals of this program was to expand access to public-domain information by systematizing, digitizing, and ensuring its preservation.

The establishment of an information culture among young people is one of the most significant challenges confronting society. An individual with a well-developed information culture can not only locate relevant information but also evaluate its credibility and use it effectively. The concept of “information culture” has been the focus of active research by scientists since the late 20th century. The first documented use of the term is attributed to Mariam Ginman in her 1993 publication [2]. Ginman’s definition of information culture as a receptive entity to changes and modifications is a key point of departure for the present study. In summary, the prevailing paradigm posits that information culture should be regarded as a pivotal and optimal state for achieving success and maintaining an organization's competitiveness. The subsequent reference to this concept is found in Lev Manovich's 2001 work, “The Language of New Media” [3]. In this work, the author draws parallels between information culture and visual culture, asserting that the former encompasses methods of presenting information through various cultural objects. These cultural objects include road signs, airport and train station displays, television

screens, and so on. Oliver (2017) defines information culture as an environment in which information is managed and used effectively and efficiently [4].

According to Gendina (2003), librarians were the first to draw public attention to the phenomenon of the personal information culture. This development coincided with the integration of the Internet into daily life, necessitating that librarians educate users in the art of information search. Gendina, the author of numerous publications on this topic, rightly asserts that the need for information training is a considerable problem. She defines the individual's information culture as a "*combination of an informational view of the world and a complex of knowledge aimed at the most effective satisfaction of personal information requests through the use of both traditional and modern information tools and technologies*" [5].

Information culture is much more than just mastery of computer programs or programming skills. It is, first, a deep understanding of the principles of information work [6]. Kvitko identifies the following levels of implementation of information culture:

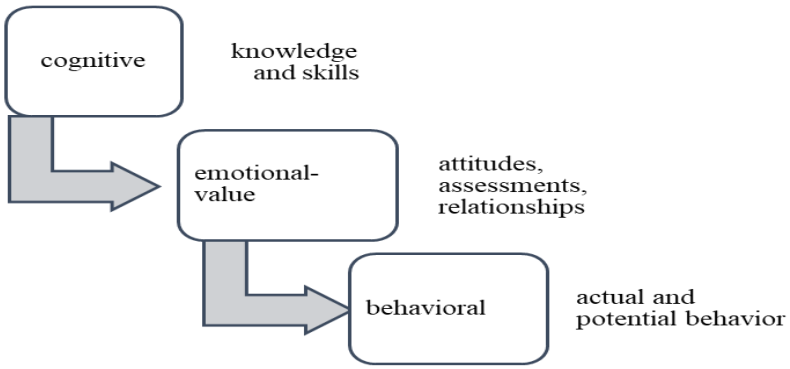

Figure 1 – Levels of implementation of information culture

Note: Compiled by authors

The most important component of an individual's information culture is reading literacy, which facilitates the comprehension, analysis, and critical evaluation of information. Since 1991, the term reading literacy has been associated with the International Association for the Evaluation of Educational Achievement. The IEA initiated the Progress in International Reading Literacy Study, which defined reading literacy in a broad functional context, combining this term not only with reading techniques but also with the opportunity to reflect on what was read and use it to achieve personal and social goals, primarily for further education.

In the studies of the Program for International Student Assessment (PISA), the concept of reading literacy has been defined since 2000 as the ability to comprehend, interpret, and utilize written texts to reflect on them and to accomplish specific objectives, including the expansion of knowledge and the enhancement of opportunities for engagement in social life [7]. The evolution of ICT has led to a shift in the definition of reading literacy, encompassing both traditional printed texts and digital materials. According to the OECD (Organization for Economic Co-operation and Development) report, in the 21st century, reading encompasses digital platforms, necessitating the ability to integrate various sources, manage uncertainty, and differentiate between facts and opinions [8]. The current focus on PISA skills is not driven by testing students' ability to read professionally, but by a focus on constructive, expansive, and deep reflective skills involved in the reading process to extract meaning from texts or make connections with them [9].

In today's world, necessary information can be found through mass media, by viewing films or pertinent videos, or by exploring online resources. Therefore, the younger generation must be equipped with new competencies and skills [10]. These skills are referred to as '21st Century Skills', defined as the knowledge, skills, literacy, and expertise necessary for individuals to be successful in professional and daily life contexts [11].

It is imperative to acknowledge the pervasive influence of social networks, which have emerged as the predominant sources of information for teenagers. Consequently, young people

have begun to read less because they spend more time on the Internet, especially on messengers and video services. This phenomenon can be attributed to two main factors: first, the limited time available to readers; second, the increased accessibility of concise book summaries and abridged versions of literary works [12]. Prensky (2009) notes that teenagers nowadays allocate less than 5,000 hours a year to reading, while devoting more than 10,000 hours to mobile phones [13].

Yessenbekova et al. believe that modern young people need to develop media literacy to critically analyze information on the Internet, as well as effective time management to minimize potential negative impacts on health and intellectual development [14]. However, Yelubaeva et al.'s research shows that Kazakhstan is at an early stage of adapting media literacy into the educational process due to limited resources, a lack of training, and uneven institutional support [15].

According to reports by DataReportal, as of January 2025, the number of social media users in Kazakhstan stood at approximately 15.7 million, constituting 75.7% of the total population. A comparison of the present year with the previous one reveals an increase of 11.2%. Furthermore, the most popular social platform was TikTok, with 15.7 million subscribers aged 18 and older. The second most popular platform is Instagram, with 12.4 million subscribers. According to 2024 data, the cities of Almaty and Astana lead in user numbers, with coverage of 91% [16].

Zabokritskaya believes that the most pressing problems facing modern youth in the online space include leakage of personal information, disruption of real-life social ties, and involvement in criminal and destructive groups [17].

Effective information processing and critical thinking depend directly on the ability to understand, analyze and interpret texts. However, reading literacy, which forms the basis of information culture, has remained understudied in Kazakhstan. Although some domestic studies (A.Zh. Myrzakhmetova et al., B.I. Karipbaev) examine issues related to the development of information culture, reading literacy remains unaddressed. Other studies (A.V. Semkin, G.K. Kadyrova, and E.R. Arziyeva) have focused on assessing functional literacy through international tests (PISA, PIRLS) but do not delve into the development of information culture. This issue should be considered comprehensively, drawing on data from several sciences, such as linguodidactics, linguopedagogy, psycholinguistics, and neuroscience.

Materials and methods of research

The study was conducted from March to May 2025 at a rural school in the Almaty region. Fifty-two ninth-grade students, aged 14-15 years, participated in the study. The study comprised two primary phases: a diagnostic experiment and a formative experiment.

The present study employed a combination of quantitative and qualitative analytical methods. A survey and a test were designed to ascertain the initial level of reading literacy and information culture. To assess progress, students completed a pre- and post-test on reading literacy, and a comparative analysis of their results was conducted. The initial stage comprised a Google Forms survey, encompassing inquiries concerning reading habits, strategies for searching and verifying information, and a reading literacy test aligned with the international PISA framework.

In the second stage, the students were divided into two equal groups: a control group (26 students) and an experimental group (26 students). The control group received instruction in the traditional format, while the experimental group utilised a set of tasks designed to develop reading literacy as a basis of personal information culture. The authors of this article designed the complex of tasks based on the principles of inquiry-based learning.

The course was conducted over six weeks, with one 45-minute lesson per week. It was grounded in the principles of interactive learning and incorporated a range of techniques. These included the analysis and discussion of texts from a variety of genres, such as news articles, English textbooks, and social media posts. Exercises were grouped according to six criteria of reading and information literacy: identifying the main idea of the text, logical coherence of retelling, comparing information from multiple sources, fact-checking, criteria for evaluating sources (visual, likes, authority), and plagiarism. Students were presented with a variety of texts,

from journalistic to popular science. The assignments also included working with several articles on the same topic, news articles, and blog excerpts containing controversial facts. The exercises combined individual, pair, and group work.

Results and their discussion

The questionnaire was created based on the works of scientists, namely: the ideas of L. Manovich (2001) on the interaction of visual and information culture, N. Gendina (2003) on the formation of an individual's information worldview, as well as U. Yessenbekova et al. (2023), who consider media and information literacy in the digital age.

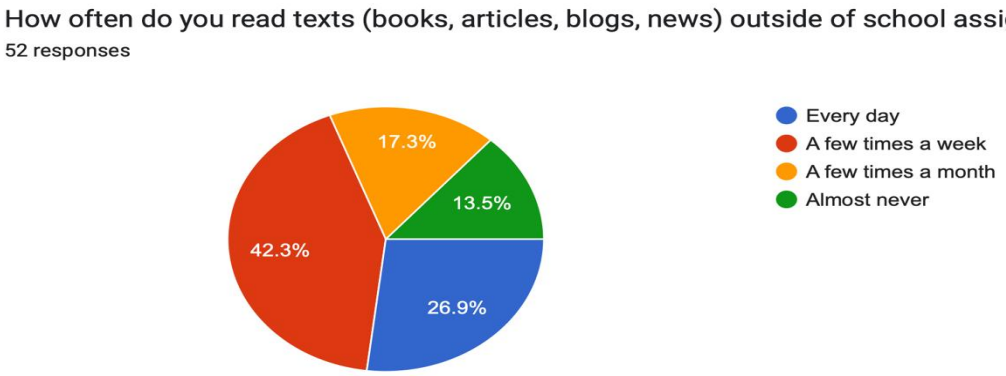

Figure 2 – Frequency of reading texts outside of school assignments

Note: Compiled by authors

In response to the initial query, 42.3% of students reported engaging in reading activities several times a week, even without school assignments. This suggests that reading is integral to schoolchildren's lives. A further 26.9% of students reported reading daily, which indicates a high level of motivation and a robust habit of independent reading. 17.3% of participants reported reading several times a month, i.e., on an irregular basis, with this practice seemingly depending on their mood or the availability of free time. A small proportion of respondents, 13.5%, reported never engaging in such activities.

The majority of respondents (approximately 69%) read regularly, at least several times a week. This demonstrates that more than half of the students are interested in reading. However, approximately a third of respondents admitted to rarely or not reading outside of school, indicating a need for new methods and incentives to develop their reading motivation.

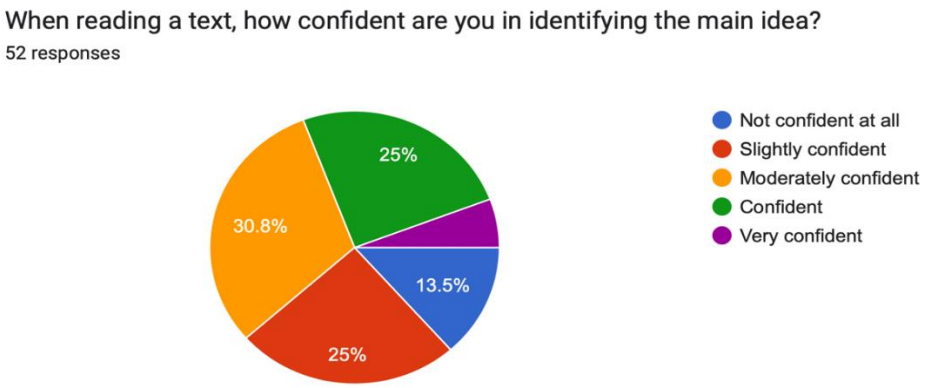

Figure 3 – Students' confidence in identifying the main idea of the text

Note: Compiled by authors

The findings revealed that approximately 55.8% of respondents from the moderately confident and confident categories demonstrated a reasonable level of confidence. However, only a small proportion of respondents (approximately 6%) expressed complete confidence in identifying the main idea.

Concurrently, over 38% of students expressed low confidence (not confident at all or slightly confident), indicating variability in their comprehension skills. These results are consistent with the findings of Ansharul Fuqaha and Wartim Wartim (2023), who, in their study "The difficulties of determining main idea on students' reading comprehension", note that students often struggle to identify the key idea of a text [22]. The researchers attribute this to some factors, including insufficient vocabulary, difficulty distinguishing between the general theme and the specific main idea, and a lack of effective text-processing techniques. These challenges directly impact students' self-esteem, as the more difficult it is for them to identify the main idea, the lower their confidence in reading literacy.

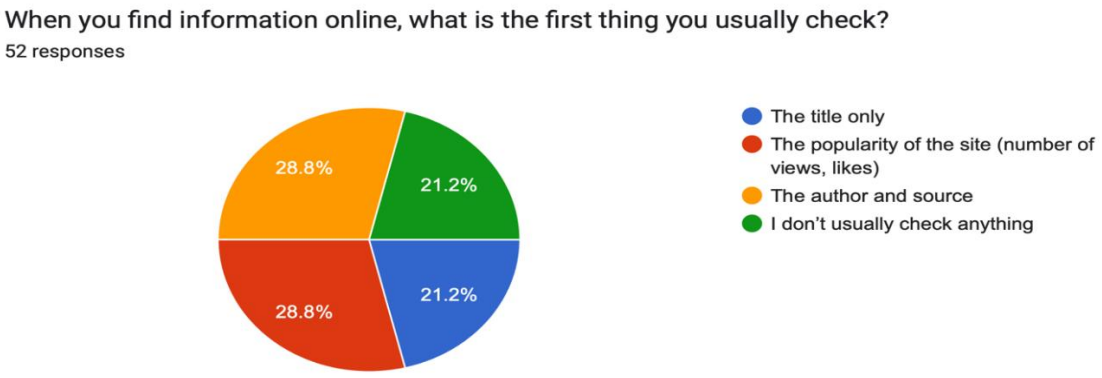

Figure 4 – The first thing students check when searching for information on the Internet
Note: Compiled by authors

The diagram shows that the predominant response categories are website popularity and author/source verification (28.8% each). This finding indicates that approximately one-third of students are more likely to attend to external indicators of information reliability, such as the authority of a resource or the presence of an author's name. However, a significant proportion of respondents (21.2%) limit their review to only the title, while an additional 21.2% do not verify the source at all, indicating a superficial approach to information perception.

Consequently, approximately 42.4% of participants do not critically verify the reliability of information, reflecting a low level of critical thinking and an insufficient information culture. However, it is encouraging to note that almost a third of students express a desire to verify the author and source of information, which can be regarded as a positive development.

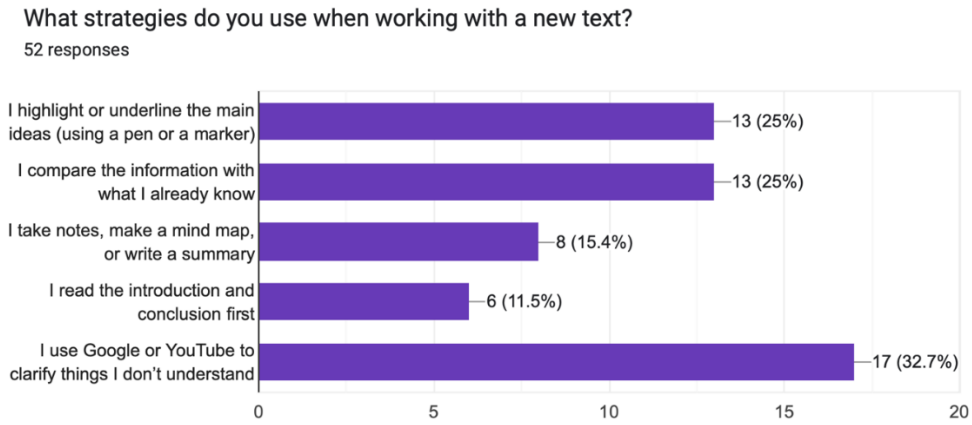

Figure 5 – Ways to work with new text
Note: Compiled by authors

The data indicates that the predominant strategy employed by schoolchildren is the utilization of online resources, such as Google and YouTube, to clarify ambiguous points. This option was selected by nearly a third of respondents (32.7%). This finding suggests a high degree of reliance on digital resources in textual work. Indeed, the survey data confirms numerous studies that Google and YouTube have been the most popular platforms for information search among schoolchildren for decades. For example, in their article “Learning Together with YouTube? Adolescents' Collective Use of Explanatory Audiovisual Content”, Honkomp-Wilkens et al. concluded that YouTube has become an integral part of the acquisition of knowledge and skills among modern schoolchildren [23].

The second most prevalent strategies are those oriented towards actively engaging with the text, such as identifying key ideas (25%) and comparing new information with existing knowledge (25%). These techniques are indicative of fundamental competencies in reading for meaning, and they illustrate that a proportion of students can comprehend the significance of analyzing the structure and content of the text.

Less common strategies employed by the participants included the creation of their own notes and mind maps, with a frequency of 15.4%, and the practice of pre-reading the introduction and conclusion, with a frequency of 11.5%.

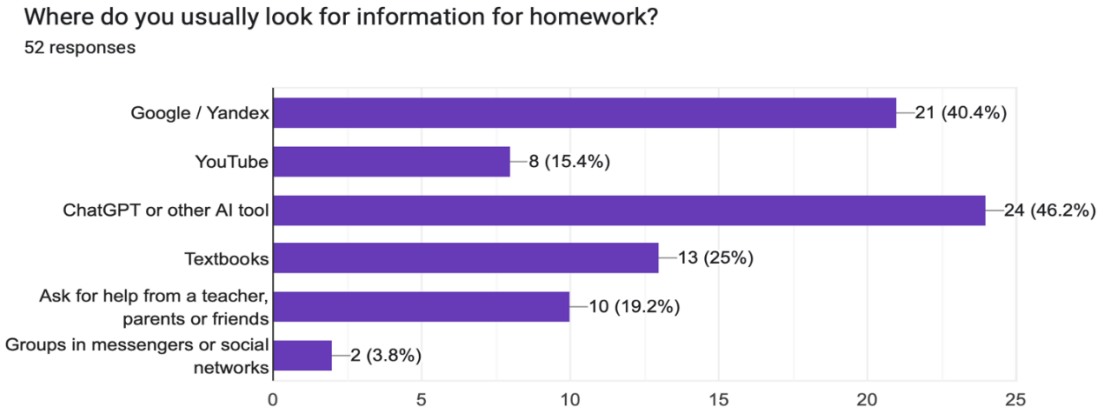

Figure 6 – Main sources of information used by students to complete homework
Note: Compiled by authors

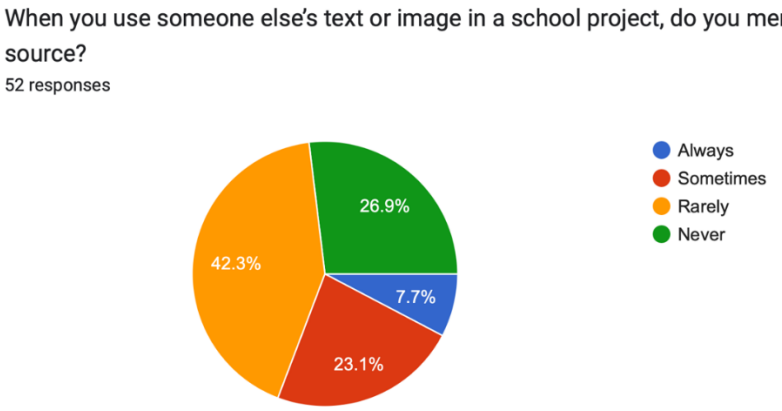

Figure 7 – Indicating the author and source when using others’ materials in school projects
Note: Compiled by authors

The most common sources of information used for academic tasks are artificial intelligence (e.g., ChatGPT) and search engines (e.g., Google/Yandex). This finding suggests that students have a high level of trust in digital resources. According to traditional sources, such as textbooks

and teacher/parent assistance, the utilization of instant messaging applications and social media for educational purposes is minimal. The present data corroborates extant research demonstrating that Google has remained the most popular source of information for many years. Yet, teenagers still struggle to assess the credibility of online information. Indeed, in 2016, researchers at Stanford University's Graduate School of Education reported that 80% of American adolescents were unable to differentiate between a credible news article and sponsored content [24].

The findings indicate that a minority of students (7.7%) consistently adhere to the principles of academic honesty by citing all sources. The majority of respondents either engage in this practice occasionally (65.4%) or do not engage in it at all (26.9%). This may be indicative of a lack of awareness of the significance of citations or a deficiency in students' information culture. The results align with Désiron and Petko's work, "Academic dishonesty when doing homework: How digital technologies are put to bad use in secondary schools". They stated that the most common form of digital dishonesty is plagiarism, involving copying and pasting content from the Internet [25].

The preliminary reading literacy assessment indicated that the majority of students in both the control and experimental groups demonstrated an average level of reading literacy. The mean score for the control group was 56.8, whereas the experimental group's mean score was 57.4 (on a 100-point scale). The findings of this study demonstrate the comparability of the initial conditions, a prerequisite for validating the pedagogical experiment.

Table 1- Pre- and post-assessment results by criteria

№	Criterion	Description	Before the experiment	After the experiment	Change (%)	Interpretation of results
1	Identifying the main idea of the text	Capability to determine the key message and express it in one's own words	42% of students perform accurately	65% of students perform accurately	+23%	Improvement in semantic reading skills
2	Logical coherence of retelling	Consistency and causal connections between ideas	40% of students can consistently retell the text	75% of students have a coherent and logically connected narrative	+35%	Enhanced ability to structure and organize content
3	Comparing information from multiple sources	Ability to compare arguments of different authors	38% successfully compare viewpoints	63% successfully compare viewpoints	+25%	Development of critical thinking skills
4	Fact-checking	Use of verification criteria (date, source, evidence)	25% systematically verify facts	70% systematically verify facts	+45%	Significant progress in assessing the reliability of information
5	Criteria for evaluating sources (visual, likes, authority)	Assessing reliability based on superficial vs. substantive indicators	71% rely on design and popularity	28% rely on design and popularity	-43%	Decreased trust in questionable sites
6	Plagiarism	Ability to create original text and avoid copying	8% always cite the author	77% always cite the author	+69%	Growth in academic honesty
Note: Compiled by authors						

Table 1 demonstrates positive dynamics across all the criteria we identified. We achieved the greatest success in developing academic integrity. While the survey showed that only approximately 8% of students mentioned authors each time, by the end of the formative experiment, this figure had increased to 77%.

A detailed analysis of specific tasks revealed several difficulties. Initially, students encountered challenges in identifying the text's key idea. It is noteworthy that students frequently recounted the text in a fragmentary manner, exhibiting a lack of logical connection between sentences. Secondly, when working with two or more sources, many participants found it difficult to compare points of view. Thirdly, it was discovered that approximately 60% of participants lacked consistent criteria for verifying information. The majority of students relied solely on the website's visual qualities and the number of views.

After implementing the six-week reading literacy development course, students in the experimental group were retested. The data showed significant changes compared to the control group.

The number of students who know how to determine the reliability of information has increased by 45%. The proportion of students relying solely on external indicators of reliability has decreased from 71% to 28%. This indicates a shift toward more mindful online information consumption.

We also saw improvements in one of the key reading literacy skills – identifying the main idea of a text. The proportion of students who confidently and accurately identified the main idea of a text increased by 23%.

The students' ability to retell text logically also improved: the proportion of participants able to retell text consistently increased from 40% to 75%. This indicates that the students learned to correctly construct logical connections in the text.

The ability to compare different sources deserves special attention. A 25% increase in the number of students who competently analyse sources has been observed. This indicator reflects the development of students' analytical and critical thinking.

Table 2- Dynamics of reading literacy test results

Indicator	Control group	Experimental group
Average score before the experiment	56.8	57.4
Average score after the experiment	59.2	72.6
Increase	+4.2%	+26.4%
Note: Compiled by authors		

Table 2 shows that the control group exhibited a modest increase (approximately 2.4 points), likely due to the natural accumulation of experience during the learning process.

In the experimental group, the increase was 15.2 points, representing a 26.4% increase, which was statistically significant.

This finding indicates that the proposed method had a substantial impact on students' comprehension, analysis, and critical perception skills.

Conclusion

A study conducted from March to May 2025 demonstrated that the development of reading skills is directly linked to students' information literacy. An experiment involving 52 ninth-graders from a rural school in the Almaty region revealed an increase in the level of comprehension, analysis, and critical evaluation of information among participants in the experimental group.

A comparative analysis of data obtained during the diagnostic and final stages demonstrated significant improvements among students who completed the reading literacy development course, including their ability to read meaningfully, critically comprehend texts, and work with various information sources. Repeated testing confirmed a statistically significant increase in average reading literacy test scores in the experimental group compared with the control group.

Consequently, the implementation of the developed set of tasks contributes to the development of a more conscious and responsible attitude toward information among schoolchildren, as well as to their ability to verify the reliability of sources and substantiate their own positions.

REFERENCES

1 Kisilowska-Szurmińska M. Information culture as a new perspective for information science. – 2015. – P. 48-55.
2 Ginman M. Information culture and business performance. – Finland : Åbo Akademi University, 1993. – P. 45-48.
3 Manovich L. The Language of New Media. – Cambridge, MA : MIT Press, 2001. – P.12-18.
4 Oliver G. Understanding information culture: conceptual and implementation issues // Journal of Information Science Theory and Practice. – 2017. – Vol. 5, No. 1. – P. 6–14.
5 Гендина Н. И Формирование информационной культуры личности в библиотеках и образовательных учреждениях : учеб.-метод. пособие / Н. И. Гендина, Н. И. Колкова, И. Л. Скипор, Г. А. Стародубова. – 2-е изд., перераб. – М.: Школьная б-ка, - 2003. – 296 с.
6 Квитко А. Ю. Информационная культура личности // NOMOTHETIKA: Философия. Социология. Право. М.:– 2010. – № 2 (73). – С. 162–169.
7 Thomson S. A Teacher's Guide to PISA Reading Literacy / S. Thomson, K. Hillman, L. De Bortoli. – 2013. – Available at: URL: https://research.acer.edu.au/ozpisa/11 (accessed:01.04.2026).
8 OECD. PISA 2022 Results. Volume I : The State of Learning and Equity in Education. – Paris : OECD Publishing, 2023. – P.15-19.
9 Zhang F. Factors influencing students' reading literacy in Morocco: a multilevel analysis / F. Zhang, C. Jin, C. Fan // Humanities and Social Sciences Communications. – 2024. – Vol. 11. – P. 105- 106.
10 Yelubayeva P. Addressing language education challenges in Kazakhstan for sustainable development / P. Yelubayeva, A. Khamidova, G. Berkinbayeva [et al.] // European Journal of Language Policy. – 2025. – Vol. 17, No. 1. – P. 65–96.
11 Irgatoglu A. The awareness of ELL students about their 21st century skills / A. Irgatoglu, G. Pakkan // Journal of Language and Linguistic Studies. – 2020. – Vol. 16. – P. 1921–1938.
12 Grøn R. To be a Bookeater: literary debate in adolescent reading culture // MedieKultur: Journal of Media and Communication Research. – 2020. – Vol. 36, No. 67. P. 121–140.
13 Prensky M. Computer games and learning: digital game-based learning // Handbook of Computer Game Studies / ed. by J. Raessens, J. Goldstein. – Cambridge, MA : MIT Press, - 2005. – P. 97–122.
14 Yessenbekova U. The impact of the digital format on Kazakh youth's information consumption and reading culture / U. Yessenbekova Z. Aldabergenova A. Mamankul // Publishing Research Quarterly. – 2025. – Vol. 41. – P. 113–131.
15 Yelubayeva P. Educators' perspectives on media literacy in language education for inclusive knowledge societies in Kazakhstan and the United States / P. Yelubayeva, T. Owen, S. Kudyarova, A. Khamidova, Z. Gabdullina // Forum for Linguistic Studies. – 2025. – Vol. 7, No. 9. – P. 124–139.
16 DataReportal. Digital 2025: Kazakhstan – Available at: URL: https://datareportal.com/search?q=kazakhstan (дата обращения: 10.09.2025).
17 Забокрицкая Л. Д. Информационная культура современной молодежи: угрозы и вызовы виртуального социального пространства // Вестник ПНИПУ. Социально-экономические науки. – 2017. – № 4. – С. 114–123.
18 Мырзахметова А. Ж. Практические рекомендации по развитию информационной культуры обучающихся. Ч. 1 : Технологии развития навыков визуализации при обучении истории / А. Ж. Мырзахметова, И. Д. Хлебников, И. В. Николаев. – Караганда : ТОО «ColorPRINT 2022», 2022. – 79 с.
19 Karipbaev B. I. Factors in the formation of information culture (socio-philosophical aspect of the problem) // Bulletin of the Karaganda University. The series "History. Philosophy." – 2024. – Vol. 29. – Issue 2 (114). – С. 256–263.
20 Семкин А. В. Читательская грамотность младших школьников Республики Казахстан в современных условиях / А. В. Семкин, П. Ж. Баймухамбетова // НИР = Science and Research. – 2021. – № 4 (8). – С. 153–157.
21 Kadyrova G. R. To the question of the formation of reading students literacy as future subject teachers / G. R. Kadyrova, E. R. Arziyeva // Eurasian Journal of Philology: Science and Education. – 2019. – No. 4 (176). – P. 183–190.
22 Fuqaha A. The difficulties of determining main idea on students reading comprehension / A. Fuqaha, W. Wartim // JELITA: Journal of Education, Language Innovation, and Applied Linguistics. – 2023. – Vol. 2, No. 2. – P. 101–110.
23 Honkomp-Wilkens V. Learning together with YouTube? Adolescents' collective use of explanatory audiovisual content / V. Honkomp-Wilkens, P. Jung, N. Altmaier, K. D. Wolf, C. Pentzold // Computers in the Schools. – 2024. – P. 1–21.
24 Stanford researchers find students have trouble judging the credibility of information online. – Available at: URL: https://ed.stanford.edu/news/stanford-researchers-find-students-have-trouble-judging-credibility-information-online (accessed:23.10.2025)
25 Désiron J. Academic dishonesty when doing homework: how digital technologies are put to bad use in secondary schools / J. Désiron, D. Petko // Education and Information Technologies. – 2023. – Vol. 28. – P. 1251–1271.

ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМЫТУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТҰЛҒАЛЫҚ АҚПАРАТТЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Андатпа

Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы мен білім беру жүйесін цифрландыру дәуірінде оқушылардың ақпараттық мәдениетін дамыту ерекше рөл атқарады. Мақаланың мақсаты - білім беруді цифрландыру жағдайында олардың ақпараттық мәдениетін қалыптастырудың негізгі құрамдас бөлігі ретінде тоғызыншы сынып оқушыларының оқу сауаттылығын дамытудың педагогикалық шарттары мен әдістемелерінің тиімділігін теориялық негіздеу және эксперименттік тексеру болып табылады. Бұл мәдениеттің негізгі аспектісі – оқушыларға әртүрлі мәтіндерді түсінуге, талдауға және бағалауға мүмкіндік беретін оқу сауаттылығы. Осы мақалада Алматы облысының ауылдық білім беру мектептерінің бірінде тоғызыншы сынып оқушыларының оқу сауаттылығын арттыру мақсатында жүргізілген педагогикалық эксперименттің нәтижелері баяндалады. Бұл бастаманың негізгі мақсаты оқушылардың ақпараттық мәдениетін дамытуға негіз қалау болды. Зерттеу 2025 жылдың наурызынан мамырына дейін жүргізілді және екі кезеңнен тұрды: диагностикалық және қалыптастырушы. Зерттеудің бастапқы кезеңі он сұрақтан тұратын сауалнаманы қамтыды. Екінші кезеңде мағыналы оқу, сыни талдау және дереккөздердің дұрыстығын тексеру дағдыларын дамытуға бағытталған тақырыптық модульдерді қамтитын оқу бағдарламасы әзірленді. Қалыптастырушы эксперименттің нәтижелері эксперименттік топтағы оқушылардың оқу сауаттылығы деңгейінде оң динамиканы көрсетті. Зерттеудің теориялық маңыздылығы оқушылардың өміріндегі оқу сауаттылығының рөлін ашу және оқу сауаттылығы мен тұлғалық ақпараттық мәдениеті арасындағы байланысты негіздеу болып табылады. Практикалық маңыздылығы – білім беру практикасында оқушылардың оқу сауаттылығын жеке тұлғаның ақпараттық мәдениетінің құрамдас бөлігі ретінде дамыту үшін қолдануға болатын тапсырмалар кешенін әзірлеу және сынақтан өткізу.

Негізгі сөздер: оқу сауаттылығы, жеке тұлғаның ақпараттық мәдениеті, сыни ойлау, оқушылар, цифрлық ресурстар.

ФОРМИРОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ ЛИЧНОСТИ ШКОЛЬНИКОВ ЧЕРЕЗ РАЗВИТИЕ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ ГРАМОТНОСТИ

Аннотация

В эпоху стремительного развития информационных технологий и цифровизации системы образования развитие информационной культуры у школьников играет особую роль. Фундаментальным аспектом этой культуры является читательская грамотность, которая позволяет учащимся понимать, анализировать и оценивать разнообразные тексты. Цель статьи заключается в теоретическом обосновании и экспериментальной проверке эффективности педагогических условий и методик развития читательской грамотности учащихся девятых классов как ключевого компонента формирования их информационной культуры в условиях цифровизации образования. В настоящей статье излагаются результаты педагогического эксперимента, который был проведен с целью повышения читательской грамотности учащихся девятых классов в одном из сельских образовательных школ Алматинской области. Основной целью этой инициативы было заложить основу для развития информационной культуры учащихся. Исследование проводилось с марта по май 2025 года и состояло из двух этапов: диагностического и формирующего. Начальный этап исследования включал опрос из десяти вопросов. На втором этапе была разработана учебная программа, включающая тематические модули, направленные на развитие навыков осмысленного чтения, критического анализа и проверки достоверности источников. Результаты формирующего эксперимента показали положительную динамику в уровне читательской грамотности учащихся в экспериментальной группе. Теоретическая значимость исследования заключается в раскрытии роли читательской грамотности в жизни учеников и в обосновании связи между читательской грамотностью и информационной культурой личности. Практическая значимость состоит в разработке и апробации комплекса заданий, которые могут быть использованы в образовательной практике для развития читательской грамотности школьников как компонента информационной культуры личности.

Ключевые слова: грамотность чтения, информационная культура личности, критическое мышление, школьники, цифровые ресурсы.

REFERENCES

1 Kisilowska-Szurmińska M. Information culture as a new perspective for information science. – 2015. –P. 48-55. [in English]

2 Ginman M. Information culture and business performance. – Finland : Åbo Akademi University, 1993. – P. 45-48. [in English]

3 Manovich L. The Language of New Media. – Cambridge, MA : MIT Press, 2001. –P.12-18. [in English]

4 Oliver G. Understanding information culture: conceptual and implementation issues // Journal of Information Science Theory and Practice. – 2017. – Vol. 5, No. 1. – P. 6–14. [in English]

5 Gendina N. I Formirovanie informacionnoj kul'tury lichnosti v bibliotekah i obrazovatel'nyh uchrezhdeniyah : ucheb.-metod. Posobie *[Formation of personal information culture in libraries and educational institutions]* / N. I. Gendina, N. I. Kolkova, I. L. Skipor, G. A. Starodubova. – 2-e izd., pererab. – M.: SHkol'naya b-ka, - 2003. – 296 p. [In Russian].

6 Kvitko A. YU. Informacionnaya kul'tura lichnosti *[Personal information culture]*// NOMOTHETIKA: Filosofiya. Sociologiya. Pravo. M.:– 2010. – № 2 (73). – P. 162–169. [In Russian].

7 Thomson S. A Teacher's Guide to PISA Reading Literacy / S. Thomson, K. Hillman, L. De Bortoli. – 2013. – Available at: URL: https://research.acer.edu.au/ozpisa/11 [in English] (accessed:01.04.2026).

8 OECD. PISA 2022 Results. Volume I : The State of Learning and Equity in Education. – Paris : OECD Publishing, 2023. P.15-19. [in English]

9 Zhang F. Factors influencing students' reading literacy in Morocco: a multilevel analysis / F. Zhang, C. Jin, C. Fan // Humanities and Social Sciences Communications. – 2024. – Vol. 11. – P. 105- 106. [in English]

10 Yelubayeva P. Addressing language education challenges in Kazakhstan for sustainable development / P. Yelubayeva, A. Khamidova, G. Berkinbayeva // European Journal of Language Policy. – 2025. – Vol. 17, No. 1. – P. 65–96. [in English]

11 Irgatoglu A. The awareness of ELL students about their 21st century skills / A. Irgatoglu, G. Pakkan // Journal of Language and Linguistic Studies. – 2020. – Vol. 16. – P. 1921–1938. [in English]

12 Grøn R. To be a Bookeater: literary debate in adolescent reading culture // MedieKultur: Journal of Media and Communication Research. – 2020. – Vol. 36, No. 67. P. 121–140. [in English]

13 Prensky M. Computer games and learning: digital game-based learning // Handbook of Computer Game Studies / ed. by J. Raessens, J. Goldstein. – Cambridge, MA : MIT Press, - 2005. – P. 97–122. [in English]

14 Yessenbekova U. The impact of the digital format on Kazakh youth's information consumption and reading culture / U. Yessenbekova Z. Aldabergenova A. Mamankul // Publishing Research Quarterly. – 2025. – Vol. 41. – P. 113–131. [in English]

15 Yelubayeva P. Educators' perspectives on media literacy in language education for inclusive knowledge societies in Kazakhstan and the United States / P. Yelubayeva, T. Owen, S. Kudyarova, A. Khamidova, Z. Gabdullina // Forum for Linguistic Studies. – 2025. – Vol. 7, No. 9. – P. 124–139. [in English]

16 DataReportal. Digital 2025: Kazakhstan – Available at: URL: https://datareportal.com/search?q=kazakhstan [in English] (accessed: 10.09.2025).

17 Zabokrickaya L. D. Informacionnaya kul'tura sovremennoj molodezhi: ugrozy i vyzovy virtual'nogo social'nogo prostranstva *[Information culture of modern youth: threats and challenges of virtual social space]* // Vestnik PNIPU. Social'no-ekonomicheskie nauki. – 2017. – № 4. – P. 114–123. [In Russian].

18 Myrzahmetova A. ZH. Prakticheskie rekomendacii po razvitiyu informacionnoj kul'tury obuchayushchihsya. CH. 1 : Tekhnologii razvitiya navykov vizualizacii pri obuchenii istorii *[Practical recommendations for the development of students' information culture. Part 1 : Technologies for developing visualization skills in teaching history]*/ A. ZH. Myrzahmetova, I. D. Hlebnikov, I. V. Nikolaev. – Karaganda : TOO «ColorPRINT 2022», 2022. – 79 p. [In Russian].

19 Karipbaev B. I. Factors in the formation of information culture (socio-philosophical aspect of the problem) // Bulletin of the Karaganda University. The series "History. Philosophy." – 2024. – Vol. 29. – Issue 2 (114). – C. 256–263. [in English]

20 Semkin A. V. CHitatel'skaya gramotnost' mladshih shkol'nikov Respubliki Kazahstan v sovremennyh usloviyah *[Reading literacy of primary school students of the Republic of Kazakhstan in modern conditions]/* A. V. Semkin, P. ZH. Bajmuhambetova // NIR = Science and Research. – 2021. – № 4 (8). – P. 153–157. [In Russian].

21 Kadyrova G. R. To the question of the formation of reading students literacy as future subject teachers / G. R. Kadyrova, E. R. Arziyeva // Eurasian Journal of Philology: Science and Education. – 2019. – No. 4 (176). – P. 183–190. [in English]

22 Fuqaha A. The difficulties of determining main idea on students reading comprehension / A. Fuqaha, W. Wartim // JELITA: Journal of Education, Language Innovation, and Applied Linguistics. – 2023. – Vol. 2, No. 2. – P. 101–110. [in English]

23 Honkomp-Wilkens V. Learning together with YouTube? Adolescents' collective use of explanatory audiovisual content / V. Honkomp-Wilkens, P. Jung, N. Altmaier, K. D. Wolf, C. Pentzold // Computers in the Schools. – 2024. – P. 1–21. [in English]

24 Stanford researchers find students have trouble judging the credibility of information online. – Available at: URL: https://ed.stanford.edu/news/stanford-researchers-find-students-have-trouble-judging-credibility-information-online [in English] (accessed:23.10.2025)

25 Désiron J. Academic dishonesty when doing homework: how digital technologies are put to bad use in secondary schools / J. Désiron, D. Petko // Education and Information Technologies. – 2023. – Vol. 28. – P. 1251–1271. [in English]

Information about authors:

Zhanar Ibrayeva – Doctor of Philological science, associate professor, Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: zhanar.kulmat@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9094-3034

Mereke Kenzhebekkyzy – **corresponding author,** doctoral student in "Foreign language: two foreign languages", Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: kenzhebekkyzym@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0003-1112-2740

Aydan Irgatoğlu – Doctor of English Language Teaching, associate professor, School of Foreign Languages, Ankara Hacı Bayram Veli University, Ankara, Türkiye

E-mail: aydan.irgatoglu@hbv.edu.tr

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0773-4619

Информация об авторах:

Жанар Ибраева – доктор филологических наук, доцент, Факультет филологии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: zhanar.kulmat@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9094-3034

Мереке Кенжебекызы – **основной автор,** докторант по специальности «Иностранный язык: два иностранных языка», Факультет филологии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: kenzhebekkyzym@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0003-1112-2740

Айдан Иргатоглу – доктор в области преподавания английского языка, доцент, Школа иностранных языков, университет Анкары Хаджи Байрам Вели, г.Анкара, Турция

E-mail: aydan.irgatoglu@hbv.edu.tr

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0773-4619

Авторлар туралы ақпарат:

Жанар Ибраева – филология ғылымдарының докторы, доцент, Филология факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zhanar.kulmat@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9094-3034

Мереке Кенжебекызы – **негізгі автор**, «Шетел тілі: екі шетел тілі» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: kenzhebekkyzym@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0003-1112-2740

Айдан Иргатоғлу – ағылшын тілін оқыту докторы, доцент, Шетел тілдері мектебі, Анкара Хажы Байрам Вели университеті, Анкара қ., Түркия

E-mail: aydan.irgatoglu@hbv.edu.tr

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0773-4619

ҒТАМР 14.35.07 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.19**
ӘОЖ 37.091.3:37.025.8

А.У. Керейбаева [1], С.А. Жүзеев [1*], М.К. Жайлауова [1]
[1]Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті
120000, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы
*e-mail: serik_juzeev@mail.ru

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ БАҒАЛАУ БАҒДАРЛАМАЛАРЫНА КӨЗҚАРАСТАРЫН ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақалада болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің TIMSS және PIRLS халықаралық салыстырмалы зерттеулеріне деген кәсіби көзқарасын эмпириялық тұрғыда талдау көзделді. Мақаланың мақсаты – болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің TIMSS және PIRLS халықаралық салыстырмалы зерттеулеріне деген кәсіби көзқарасын эмпириялық тұрғыда талдау, олардың бұл зерттеулерді түсіну деңгейін, кәсіби құзыреттілікке ықпалын және оқыту тәжірибесіндегі маңызын анықтау, сондай-ақ алынған нәтижелер негізінде мұғалім даярлау жүйесіне халықаралық бағалау зерттеулерінің мазмұнын кіріктірудің тиімді бағыттарын негіздеу. Зерттеу барысында Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінің «Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі» мамандығының 3-4 курс студенттері арасынан 60 білім алушы таңдалып, құрылымдалған сауалнама әдісімен деректер жиналды. Сауалнама 25 тұжырымнан құрастырылып, бес ұпайлы Ликерт шкаласы негізінде бағаланды. Алынған деректер JASP математикалық-статистикалық талдау бағдарламасының көмегімен факторлық талдау арқылы өңделді. Жүргізілген зерттеу нәтижесінде сауалнама көрсеткіштері бес негізгі мазмұндық факторға бөлінді: жалпы түсінік, кәсіби құзыреттілікке әсері, оқыту тәжірибесіне ықпалы, қызығушылық және қажеттілік, жеке көзқарас. Анықталған факторлық модельдің жарамдылығы Chi-square және параллельді талдау нәтижелерімен дәлелденіп, Пирсон корреляция коэффициенттері есептелді. Бұл зерттеу халықаралық бағалау зерттеулерінің болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудағы рөлін теориялық әрі эмпириялық тұрғыда негіздеуге үлес қосады. Сондай-ақ мұғалім даярлау жүйесіне TIMSS және PIRLS зерттеулерінің мазмұнын кіріктірудің өзектілігін көрсетеді. Зерттеу нәтижелері білім беру реформаларына академиялық-тәжірибелік негіз ұсына отырып, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің халықаралық зерттеулерге қатысу ынтасын арттырудың әлеуетін айқындайды.

Негізгі сөздер. TIMSS, PIRLS, болашақ бастауыш сынып мұғалімдері, кәсіби көзқарас, факторлық талдау, халықаралық зерттеулер.

Кіріспе

Қазіргі жаһандық білім беру кеңістігінде оқу сапасын халықаралық деңгейде бағалау мен салыстыру күн тәртібіндегі маңызды мәселелердің бірі болып отыр. Осы бағытта жүзеге асырылатын TIMSS және PIRLS секілді ірі халықаралық мониторингтік зерттеулер оқушылардың математика, жаратылыстану және мәтінмен жұмыс жасау қабілеттерін кешенді түрде бағалауға мүмкіндік береді [1].Бұл зерттеулер тек білім жетістіктерін өлшеумен шектелмей, сонымен қатар білім беру саясаты мен оқу-әдістемелік үрдістерді жақсарту үшін негіз бола алатын сенімді тәжірибелік дереккөз ретінде қарастырылады . TIMSS және PIRLS зерттеулерінің маңыздылығы – білім беру жүйесіндегі артықшылықтар мен кемшіліктерді анықтауға, ерте жастан қалыптасатын оқу сауаттылығы мен математикалық дағдылар арасындағы байланысты зерделеуге, сондай-ақ білім алушылар арасындағы гендерлік айырмашылықтарды зерттеуге жол ашатындығында. Мұндай нәтижелер ұлттық білім беру стратегияларына жан-жақты әсер етіп, оларды халықаралық талаптармен үйлестірудің алғышартына айналады [2]. Осыған орай, TIMSS және PIRLS зерттеу нәтижелері қазіргі заманғы білім беру реформаларының ғылыми-талдамалық және практикалық негізін құрайтын маңызды құрал ретінде айқындалып отыр.

Қазақстан Республикасында білім беру жүйесін халықаралық стандарттарға бейімдеу мақсатында бірқатар жүйелі реформалар жүргізілуде. Бұл өзгерістердің негізгі бағыты – оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту және білім сапасын PISA, TIMSS, PIRLS сияқты беделді халықаралық бағалау бағдарламалары арқылы салыстырмалы тұрғыда талдап, үздік тәжірибелерді ендіру. PIRLS және PISA нәтижелері көрсеткендей, қазақстандық оқушылардың оқу мен жазу қабілеттері шетелдік құрдастарына қарағанда

төмен екендігі байқалады. Аталған жағдай бастауыш буындағы мұғалімдердің оқушылардың мәтінмен жұмыс істеу қабілетін қалыптастыруға бағытталған әдістемелік дайындықтарын күшейтудің өзектілігін алға тартады. Әсіресе PIRLS бағалауы бастауыш сынып оқушыларына бағытталғандықтан, мұғалімдердің осы бағдарлама талаптарына сай кәсіби құзыреттілігі – нәтижеге тікелей ықпал ететін маңызды фактор болып саналады. Сонымен қатар, қазіргі білім беру саясатында TIMSS және PIRLS сынды зерттеулерге оқушылардың тиімді қатысуын қамтамасыз ету үшін мұғалім даярлау жүйесін халықаралық бағалау критерийлерімен үйлестіру қажеттілігі туындап отыр [3].

Кесте 1 - TIMSS және PIRLS зерттеулерінің негізгі бағалау салалары

	Атауы	Нысаналы топ	Бағалау саласы	Қолданылған құралдар
1	TIMSS	4-сынып оқушылары	Математика және жаратылыстану	Тест тапсырмалары, оқушы, мұғалім, мектеп
2	PIRLS	4-сынып оқушылары	Оқу сауаттылығы	Мәтіндер мен тест тапсырмалары, оқушы, мұғалім, ата-ана сауалнамалары
Ескерту: авторлармен [3] дерек көзі негізінде құрастырылған				

Қазіргі кезеңде еліміздің білім беру жүйесінде интернационалдандыру үдерісі белсенді жүргізілуде, әрі білім сапасын халықаралық деңгейде мойындату бағытында нақты стратегиялық қадамдар жасалып отыр. Осы тұрғыда TIMSS және PIRLS секілді ауқымды халықаралық зерттеулерге қатысу – тек оқушылардың оқу жетістіктерін салыстыру ғана емес, сонымен бірге болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін арттырудың пәрменді тетігіне айналуда. Бұл тұрғыдан алғанда, бастауыш сынып мұғаландығына даярланып жатқан студенттердің аталмыш зерттеулерге қатысты білім деңгейі мен кәсіби ұстанымдарын анықтау – олардың педагогикалық даярлығын бағалаудың маңызды индикаторы болып табылады. Себебі мұндай зерттеулермен танысу, олардың мазмұнын оқу үдерісіне кіріктіру болашақ мұғалімдерден тек пәндік білімді ғана емес, сонымен қатар халықаралық стандарттарға негізделген кәсіби ойлау мен әдістемелік икемділікті талап етеді. Осы мақалада Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінің студенттері – болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің TIMSS және PIRLS зерттеулеріне қатысты кәсіби көзқарастары эмпириялық әдістер негізінде зерделеніп, олардың қазіргі білім беру реформаларына дайындық деңгейі сараланады.

TIMSS және PIRLS секілді халықаралық бағалау бағдарламалары қазіргі таңда әлем елдеріндегі білім беру нәтижелерін салыстырмалы түрде зерделеуге мүмкіндік беретін кең ауқымды зерттеу құралдары ретінде танылады. Бұл зерттеулер оқушылардың математика, жаратылыстану және оқу сауаттылығы салаларындағы академиялық жетістіктерін бағалаумен қатар, білім беру саласындағы саясат пен педагогикалық тәжірибені жетілдіруге бағытталған шешімдер қабылдауға ғылыми негіз ұсынады. Сонымен қатар, аталған зерттеулер аясында педагогтердің кәсіби қызметіне, білім беру процесін ұйымдастырудағы орта факторларына, сондай-ақ оқушылардың әлеуметтік-психологиялық жағдайларына қатысты мәселелер де кеңінен қарастырылады.

TIMSS және PIRLS секілді халықаралық зерттеулерде қолданылатын әдіснамалық тәсілдер күрделі статистикалық модельдерге негізделеді. Аталған зерттеулердің дерекқорын талдау барысында Jackknife репликациялық әдісі мен іріктеу салмақтарын пайдалану – алынған нәтижелердің дәлдігі мен сенімділігін қамтамасыз етудің негізгі тетіктерінің бірі болып табылады [4]. Сонымен қатар, Haberman және әріптестері мұғалімдерге бағытталған сауалнама сұрақтарының құрылымдық ерекшеліктерін сипаттап, мұғалімдер популяциясын модельдеу мен жауап беру ықтималдығын есептеу тәсілдеріне ерекше көңіл бөледі. Ал Cordero бастаған зерттеушілер бұл мәліметтер жиынтығы білім беру саясатының ықтимал себеп-салдарлық байланыстарын бағалау құралы ретінде пайдалануға жарамды екенін атап көрсетеді.

TIMSS және PIRLS зерттеулері тек оқушылардың академиялық жетістіктерін

бағалаумен шектелмей, сонымен қатар білім беру нәтижелеріне ықпал ететін әлеуметтік, эмоционалдық және құрылымдық факторларды да кешенді түрде зерделейді. Мәселен, Ozyildirim мен Karadağ жүргізген мета-талдауда оқушылар арасындағы буллингтің (қорлау әрекеттері) олардың оқу үлгеріміне тікелей әсер ететіндігі анықталған [5]. Ал Oberleiter және әріптестері TIMSS пен PIRLS нәтижелерін негізге ала отырып, жыныстық айырмашылықтардың оқу жетістіктеріне ықпалын зерттеген. Олар қыз балалардың оқу сауаттылығы бойынша жоғары нәтижелерге қол жеткізетінін, ал математика мен жаратылыстану пәндерінде елдің әлеуметтік-экономикалық ахуалына байланысты айтарлықтай өзгерістер болатынын атап өтеді. Grilli бастаған зерттеушілер көпдеңгейлі модельдеу әдісін қолданып, білім беру нәтижелеріне әсер ететін контекстік айнымалылардың маңызын айқындаған [6].

Халықаралық бағалау бағдарламаларына қатысты қарастырылатын өзекті мәселелердің бірі – мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігі мен осы зерттеулерге деген кәсіби бағдарын айқындау. Педагогтің кәсіби құзыреттілігі тек оқыту әдістерін меңгерумен шектелмей, сонымен қатар бейімделу қабілеті, жаңашыл ойлау, кәсіби рефлексия мен метакогнитивтік сауаттылық сияқты кешенді дағдыларды да қамтиды. Ажыгулова мен Калмырзаева, сондай-ақ Asanalieva мен Nasipova өз еңбектерінде мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін теориялық және практикалық дайындықпен қатар, тұлғалық ерекшеліктермен ұштастыра қарастырады. Осыған байланысты оқытушының көзқарасы мен кәсіби бағдарлары оның құзыреттілігін қалыптастыратын маңызды факторлар ретінде ерекшеленеді.

Мұғалімнің кәсіби қалыптасуына ықпал ететін құрылымдық және жүйелік факторлар да назарда ұсталуы тиіс маңызды аспектілердің бірі болып саналады. Kunter және оның әріптестері құзыреттілік тұжырымдамасы аясында педагогтің теориялық білімі, практикалық тәжірибесі мен оқу ортасының ықпалын кешенді түрде зерделеген . Олар инновациялық сипаттағы білім беру үдерісінде нәтижелі қызмет ету үшін басты алғышарттар ретінде жаңашылдыққа бейімділік пен үздіксіз кәсіби дамуға деген ұмтылысты алға тартады. Осы тұрғыдан алғанда, кәсіби құзыреттілік тек жеке тұлғалық даму нәтижесі ғана емес, сонымен қатар білім беру жүйесінің ұсынатын қолдау тетіктерімен де өзара тығыз байланысты.

Жоғары білім беру саласындағы интернационалдандыру үдерісі болашақ педагог кадрлардың кәсіби даярлығына елеулі әсер етуде. Халықаралық ауқымда жүргізілетін зерттеулер шетелдік және жергілікті студенттердің оқу тәжірибелерін, олардың академиялық жетістікке деген көзқарасын, сондай-ақ жаһандық еңбек нарығына бейімделу қабілеттерін салыстыра талдауға мүмкіндік береді [7]. Бұл бағытта Плюснина мен Воловскаяның (2021) ұсынған интернационалдандыру модельдері ұлттық білім беру ерекшеліктері мен жаһандық талаптардың үйлесімділігі тұрғысынан қарастырылып, болашақ мұғалімдердің кәсіби дамуына ықпал ететін маңызды үлгі ретінде сипатталады.

Бағалау жүйелерінің болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби даярлығына, педагогикалық құзыреттілігін қалыптастыруына және халықаралық стандарттарға икемделуіне ықпалы зор. Дегенмен, осы халықаралық зерттеулерге қатысты болашақ мұғалімдердің кәсіби ұстанымы, оларды қабылдау деңгейі мен түсіну ерекшеліктеріне байланысты нақты эмпирикалық деректердің жеткіліксіздігі байқалады. Бұл мәселенің ғылыми тұрғыда зерттелу қажеттілігін арттырып отыр. Осыған байланысты, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің TIMSS және PIRLS секілді халықаралық бағалау бағдарламаларына қатысты кәсіби көзқарастарын эмпирикалық әдістермен зерделеу – олардың халықаралық бағалау механизмдеріне даярлығын анықтауға, кәсіби өзіндік санасын бағалауға және ұлттық білім беру жүйесін сапалық тұрғыда жетілдіруге ықпал ететін маңызды зерттеу бағыты ретінде қарастырылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Жүргізілген зерттеудің негізгі мақсаты – болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің TIMSS және PIRLS халықаралық бағалау зерттеулеріне қатысты кәсіби көзқарасын жүйелі

түрде зерттеу және сандық деректер негізінде талдау. Зерттеу қолданбалы сипатта және эмпирикалық әдістерге сүйеніп жүргізілді.

Зерттеу барысында арнайы әзірленген құрылымданған сауалнама қолданылды. Сауалнамада респонденттердің көзқарастарын, қатынасын және бағалау деңгейін өлшеуге арналған 25 тұжырым беріліп, олар 5 мазмұндық блокқа біріктірілді. Сауалнама жауаптары 5 балдық Ликерт шкаласы негізінде жиналды (1 – «мүлде келіспеймін», 5 – «толықтай келісемін»), бұл қатысушылардың тұжырымдармен келісу дәрежесін сандық түрде бағалауға септігін тигізді [8].

Эмпириялық мәліметтер Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінің «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» мамандығында білім алып жатқан 3 және 4 курс студенттері арасынан 60 студенттің қатысуымен жиналды. Барлық жауаптар электрондық деректер базасына енгізіліп, JASP 0.18 статистикалық талдау бағдарламасы арқылы өңделді.

Статистикалық талдаудың алғашқы кезеңінде сауалнаманың құрылымдық жарамдылығын тексеру үшін Exploratory Factor Analysis (EFA) – зерттеушілік факторлық талдау әдісі пайдаланылды. Бұл тәсіл мазмұндық блоктардың ішкі құрылымын, факторлардың тұрақтылығын және тұжырымдардың фактор жүктемелерін анықтауға көмегін тигізді.

Факторлар саны параллельді талдау және Scree Plot графигі арқылы анықталды. Нәтижесінде, 5 факторлы модельдің статистикалық және теориялық тұрғыдан да оңтайлы екендігі нақтыланды. Promax айналдыру әдісі негізінде факторлар интерпретацияланып, Chi-squared тестін жүргізу арқылы модельдің сәйкестік дәрежесі тексерілді ($\chi^2 = 324.6$, df = 220, $p < .001$, KMO = 0.792, Bartlett's test $p < .001$).

Сондай-ақ, зерттеу барысында Пирсон корреляция коэффициенттері есептеліп, әртүрлі факторлар арасындағы өзара байланыстардың бағыты мен күшін анықтау мақсатында қолданылды. Бұл қатысушылардың көзқарасындағы өзгермелілер арасындағы статистикалық тәуелділікті сипаттауға және факторлар арасындағы ықтимал себеп-салдарлық қатынастар туралы ғылыми болжам жасауға мүмкіндік берді.

Кесте 2 - Білім алушыларға жүргізілген сауалнама құрылымы мен факторлық жіктелімі

I	Жалпы түсінік
Q1	TIMSS зерттеулерінің мақсаты мен мазмұны туралы менің хабарым бар.
Q2	PIRLS зерттеулерінің оқу сауаттылығын бағалауда маңызы зор деп есептеймін.
Q3	TIMSS пен PIRLS – білім беру сапасын арттыруға көмектесетін ерекше құралдар.
Q4	Бұл зерттеулер болашақ мұғалімдер үшін айрықша кәсіби бағыт-бағдар береді.
Q5	TIMSS пен PIRLS білім беру реформаларына тікелей әсер етеді.
II	Кәсіби құзыреттілікке әсері
Q6	TIMSS зерттеулері педагогтің кәсіби дамуына ықпал етеді.
Q7	PIRLS тапсырмалары мен критерийлерін оқу әдістемелеріне кіріктіруге болады.
Q8	TIMSS пен PIRLS – педагогтердің аналитикалық ойлауын жетілдіреді.
Q9	Бұл зерттеулер болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің пәндік білімін тереңдетеді.
Q10	TIMSS пен PIRLS негізінде құрастырылған оқу бағдарламаларын қолдаймын.
III	Оқыту тәжірибесіне ықпалы
Q11	TIMSS мәліметтері мектеп оқушыларының математика мен жаратылыстану бойынша деңгейін бағалауға мүмкіндік береді.
Q12	PIRLS оқудағы стратегияларын тиімді таңдауға көмектеседі.
Q13	TIMSS пен PIRLS әдістемесі арқылы сабақты қызықты өтуге болады.
Q14	Мен оқу үдерісінде TIMSS немесе PIRLS тапсырмаларын қолданар едім.
Q15	Бұл зерттеулер оқушының функционалдық сауаттылығын арттыруда маңызы зор.
IY	Қызығушылық және қажеттілік
Q16	TIMSS пен PIRLS туралы қосымша мәлімет алғым келеді.
Q17	Университетте бұл зерттеулер туралы арнайы пән оқытылуы керек.
Q18	Болашақ педагог ретінде TIMSS пен PIRLS-ке қатысқым келеді.
Q19	Бұл зерттеулерге дайындық оқыту курсының бір бөлігі болуы тиіс.
Q20	TIMSS пен PIRLS нәтижелерін оқу сапасын арттыруға қолдануға болады.
Y	Жеке көзқарас

Q21	Бұл зерттеулердің алынған нәтижелері әділ және сенімді.
Q22	TIMSS пен PIRLS – халықаралық салыстырулар үшін де пайдалы.
Q23	Бұл зерттеулерді мұғалімдердің аттестациясымен байланыстыру керек.
Q24	TIMSS пен PIRLS білім беру жүйесінің даму бағдарына ықпал етеді.
Q25	Болашақта бұл зерттеулер менің кәсіби бағдарым үшін маңызды рөлге ие болады.
Ескерту: автормен зерттеу нәтижесінде құрастырылған	

Жүргізілген зерттеудің әдістемелік негіздері алынған деректерді сенімді және ғылыми тұрғыдан негізделген қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Болашақ педагогтердің халықаралық бағалау бағдарламаларына бейімділігі мен кәсіби бағдарын жүйелі түрде бағалауға және ұлттық білім беру сапасын интернационалдық контексте талдауға негіз қалады.

Нәтижелер және оларды талқылау

Зерттеу аясында болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің TIMSS және PIRLS халықаралық бағалау бағдарламаларына қатысты кәсіби көзқарастарын өлшеуге бағытталған сауалнаманың құрылымдық дұрыстығын тексеріп нақтылау үшін зерттеушілік факторлық талдау (Exploratory Factor Analysis, EFA) жүргізілді. Есептелген Chi-square мәні ($\chi^2(185) = 153.855$, $p = 0.954$) алынған модельдің эмпириялық деректерге жоғары деңгейде сай келетінін көрсетті. Бұл көрсеткіш факторлық құрылымның жарамдылығы мен ішкі үйлесімділігін статистикалық тұрғыдан нақтылады.

Сондай-ақ, параллельді талдау нәтижелері сауалнаманың бес факторлық құрылымын сақтау тиімділігін дәлелдеп, өлшем бірліктерінің мазмұндық топтарға сәйкес қалыптасуын анықтады. Факторлар айналдыру (Promax rotation) әдісімен интерпретацияланып, олардың әрқайсысы сауалнама элементтері арасындағы мазмұндық тұтастықты нақты бейнелеп берді [9].

Алынған факторлық шешім сауалнаманың жиынтық дисперсиясының 27.8%-ын түсіндіріп, өлшеніп отырған құбылыстың көпқырлылығын және конструктивтік негізін айқындады. Барлық фактор жүктемелерінің 0.4-тен жоғары болуы зерттеу құралының сенімділігі мен ішкі бірлігін дәлелдеді.

Кесте 3 – Факторлық модельдің жарамдылығын бағалау нәтижелері (Chi-square тесті)

Chi-squared Test			
1	Value	df	p
Model	153.855	185	0.954
Ескерту: автормен құрастырылған			

Кестеде көрсетілген көрсеткіш сауалнама құрылымының статистикалық негізде сенімді және жарамды екенін дәлелдейді. Сондықтан зерттеу нәтижелерін әрі қарай факторлық интерпретация мен кәсіби құзыреттілік құрылымын сипаттауда қолдандық.

4-кестеде көрсетілген болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің TIMSS және PIRLS халықаралық зерттеулеріне қатысты кәсіби көзқарастарын бағалауға бағытталған сауалнама нәтижелері негізінде Pearson корреляциялық талдауы жүргізілді. Талдау сауалнама сұрақтары арасындағы өзара байланыстың бағыты мен күшін айқындауға мүмкіндік берді.

Кестеде көрсетілгендей, респонденттердің жауаптары арасында бірнеше статистикалық тұрғыдан маңызды корреляциялық байланыстар анықталды. Атап айтқанда, Q2 және Q15 арасында теріс, бірақ күшті корреляциялық байланыс байқалды ($r = –0.266$, $p = 0.000$), бұл респонденттердің PIRLS-тің оқу сауаттылығына қатысты маңызын бағалауы мен функционалдық сауаттылықты арттыруға деген көзқарасы арасында өзара кері байланыс бар екенін көрсетті. Сондай-ақ, Q4 және Q16 арасындағы жоғары оң корреляция ($r = 0.453$, $p = 0.001$) бұл зерттеулердің кәсіби бағдар беру ретіндегі рөлін және қосымша ақпаратқа деген қызығушылықтың өзара үйлесетінін дәлелдеді[10].

Одан бөлек, Q17 (TIMSS/PIRLS бойынша арнайы пән енгізу) мен Q25 (кәсіби бағдар үшін маңыздылығы) арасындағы айқын оң корреляция ($r = 0.493$, $p = 0.000$) болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің аталмыш зерттеулерді оқу бағдарламасына енгізу

қажеттілігіне және оның болашақ кәсіби дамуына әсері туралы біртұтас пікірде екенін көрсетті.

Pearson's Correlations ▼

Variable		Q1	Q2	Q3	Q4	Q5	Q6	Q7	Q8	Q9	Q10	Q11	Q12	Q13	Q14	Q15	Q16	Q17	Q18	Q19	Q20	Q21	Q22	Q23	Q24	Q25
1. Q1	Pearson's r	—																								
	p-value	—																								
2. Q2	Pearson's r	0.203	—																							
	p-value	0.120	—																							
3. Q3	Pearson's r	−0.070	0.160	—																						
	p-value	0.594	0.223	—																						
4. Q4	Pearson's r	0.255	0.275	−0.243	—																					
	p-value	0.049	0.033	0.062	—																					
5. Q5	Pearson's r	−0.145	−0.111	−0.029	−0.065	—																				
	p-value	0.268	0.399	0.825	0.624	—																				
6. Q6	Pearson's r	−0.003	−0.255	−0.130	−0.144	0.071	—																			
	p-value	0.983	0.050	0.323	0.272	0.591	—																			
7. Q7	Pearson's r	0.075	0.219	0.100	0.128	0.100	−0.262	—																		
	p-value	0.572	0.093	0.449	0.329	0.447	0.043	—																		
8. Q8	Pearson's r	−0.012	0.161	−0.113	0.013	0.047	−0.166	0.025	—																	
	p-value	0.927	0.220	0.392	0.922	0.721	0.204	0.852	—																	
9. Q9	Pearson's r	0.104	0.034	0.152	−0.144	0.019	−0.002	−0.041	0.080	—																
	p-value	0.429	0.799	0.246	0.271	0.888	0.986	0.755	0.541	—																
10. Q10	Pearson's r	−0.180	0.037	0.069	0.127	−0.057	−0.040	0.221	−0.045	−0.079	—															
	p-value	0.168	0.777	0.601	0.334	0.668	0.759	0.090	0.735	0.547	—															
11. Q11	Pearson's r	0.098	−0.035	0.004	0.002	0.002	0.103	0.022	−0.021	0.081	0.237	—														
	p-value	0.455	0.790	0.975	0.986	0.985	0.435	0.870	0.873	0.536	0.068	—														
12. Q12	Pearson's r	−0.126	−0.038	0.067	−0.069	0.044	0.039	−0.268	−0.167	0.038	−0.234	0.005	—													
	p-value	0.338	0.774	0.611	0.603	0.740	0.766	0.038	0.201	0.774	0.072	0.970	—													
13. Q13	Pearson's r	0.020	−0.162	−0.026	−0.119	−0.194	0.194	−0.276	−0.104	0.198	0.052	−0.093	0.004	—												
	p-value	0.882	0.217	0.846	0.366	0.137	0.138	0.033	0.428	0.129	0.695	0.478	0.976	—												
14. Q14	Pearson's r	0.082	0.036	−0.187	0.349	0.007	−0.294	0.242	0.077	−0.049	0.057	0.072	0.004	−0.284	—											
	p-value	0.638	0.787	0.152	0.006	0.959	0.022	0.063	0.557	0.710	0.666	0.583	0.973	0.028	—											
15. Q15	Pearson's r	−0.266	0.000	−0.137	−0.115	−0.092	−0.004	−0.043	−0.016	−0.043	−0.081	0.033	0.070	0.091	0.006	—										
	p-value	0.040	1.000	0.296	0.380	0.487	0.977	0.742	0.900	0.743	0.539	0.803	0.593	0.492	0.965	—										
16. Q16	Pearson's r	0.101	0.030	4.513×10^{-4}	0.026	0.028	−0.031	0.029	0.079	−0.116	−0.002	0.204	0.257	−0.414	0.328	0.050	—									
	p-value	0.444	0.818	0.997	0.845	0.834	0.812	0.824	0.546	0.379	0.987	0.117	0.048	0.001	0.010	0.704	—									
17. Q17	Pearson's r	0.109	0.205	−0.205	0.161	−0.004	0.024	0.213	0.261	0.154	0.029	0.323	0.156	−0.189	0.167	−0.153	0.165	—								
	p-value	0.409	0.116	0.117	0.218	0.979	0.853	0.103	0.044	0.240	0.829	0.012	0.235	0.149	0.203	0.242	0.208	—								
18. Q18	Pearson's r	0.211	0.170	0.247	0.035	0.108	−0.108	0.229	0.102	0.270	−0.161	−0.103	−0.103	−0.182	0.070	−0.028	−0.004	0.020	—							
	p-value	0.106	0.194	0.057	0.791	0.412	0.409	0.078	0.438	0.037	0.220	0.436	0.433	0.163	0.595	0.832	0.977	0.882	—							
19. Q19	Pearson's r	0.110	0.032	−0.290	0.156	−0.034	0.066	−0.132	0.058	0.030	0.135	0.128	−0.206	0.176	0.032	0.086	−0.082	0.031	−0.082	—						
	p-value	0.401	0.806	0.025	0.234	0.799	0.616	0.313	0.658	0.817	0.303	0.332	0.115	0.179	0.806	0.516	0.531	0.814	0.640	—						
20. Q20	Pearson's r	−0.082	−0.035	−0.094	0.030	0.068	−0.036	0.034	−0.034	0.130	0.034	−0.039	0.224	0.060	−0.039	−0.096	−0.090	0.091	−0.038	−0.319	—					
	p-value	0.532	0.790	0.476	0.821	0.604	0.783	0.796	0.795	0.323	0.795	0.767	0.086	0.650	0.767	0.464	0.495	0.491	0.774	0.013	—					
21. Q21	Pearson's r	0.026	0.110	0.068	−0.091	0.167	0.072	−0.084	0.085	0.195	−0.127	0.048	0.120	0.147	−0.094	0.175	−0.034	0.053	0.186	0.067	−0.039	—				
	p-value	0.833	0.403	0.604	0.488	0.201	0.587	0.522	0.517	0.135	0.332	0.715	0.363	0.264	0.473	0.182	0.799	0.690	0.155	0.614	0.767	—				
22. Q22	Pearson's r	0.083	0.069	−0.055	0.049	−0.161	−0.148	0.083	0.183	−0.028	0.077	0.077	−0.101	0.015	−0.052	0.136	−0.123	0.135	−0.024	0.062	0.162	0.032	—			
	p-value	0.527	0.601	0.677	0.709	0.220	0.260	0.531	0.161	0.832	0.581	0.560	0.441	0.909	0.693	0.301	0.349	0.304	0.856	0.636	0.217	0.806	—			
23. Q23	Pearson's r	0.221	−0.079	0.177	−0.004	0.118	-6.693×10^{-4}	−0.163	0.068	0.109	−0.291	−0.005	0.126	−0.111	−0.280	0.065	−0.101	0.064	0.145	0.036	0.116	0.037	0.220	—		
	p-value	0.090	0.549	0.176	0.973	0.371	0.996	0.213	0.606	0.409	0.024	0.969	0.338	0.398	0.030	0.620	0.444	0.627	0.269	0.786	0.379	0.778	0.092	—		
24. Q24	Pearson's r	0.008	−0.034	0.066	−0.078	−0.083	−0.110	0.014	−0.121	0.069	−0.133	0.046	0.185	0.049	0.087	0.254	0.165	−0.051	0.013	0.031	−0.040	−0.173	−0.117	0.067	—	
	p-value	0.954	0.799	0.615	0.555	0.526	0.405	0.917	0.357	0.598	0.310	0.725	0.157	0.712	0.508	0.050	0.207	0.696	0.923	0.817	0.764	0.187	0.375	0.612	—	
25. Q25	Pearson's r	0.054	0.113	0.040	−0.010	−0.167	−0.084	−0.098	0.003	0.045	−0.068	0.317	−0.033	−0.044	0.065	0.057	0.090	0.134	0.019	0.069	−0.416	0.081	−0.160	0.034	−0.078	—
	p-value	0.680	0.388	0.761	0.938	0.201	0.523	0.454	0.983	0.733	0.604	0.013	0.804	0.739	0.623	0.665	0.493	0.308	0.884	0.602	< .001	0.539	0.223	0.796	0.552	—

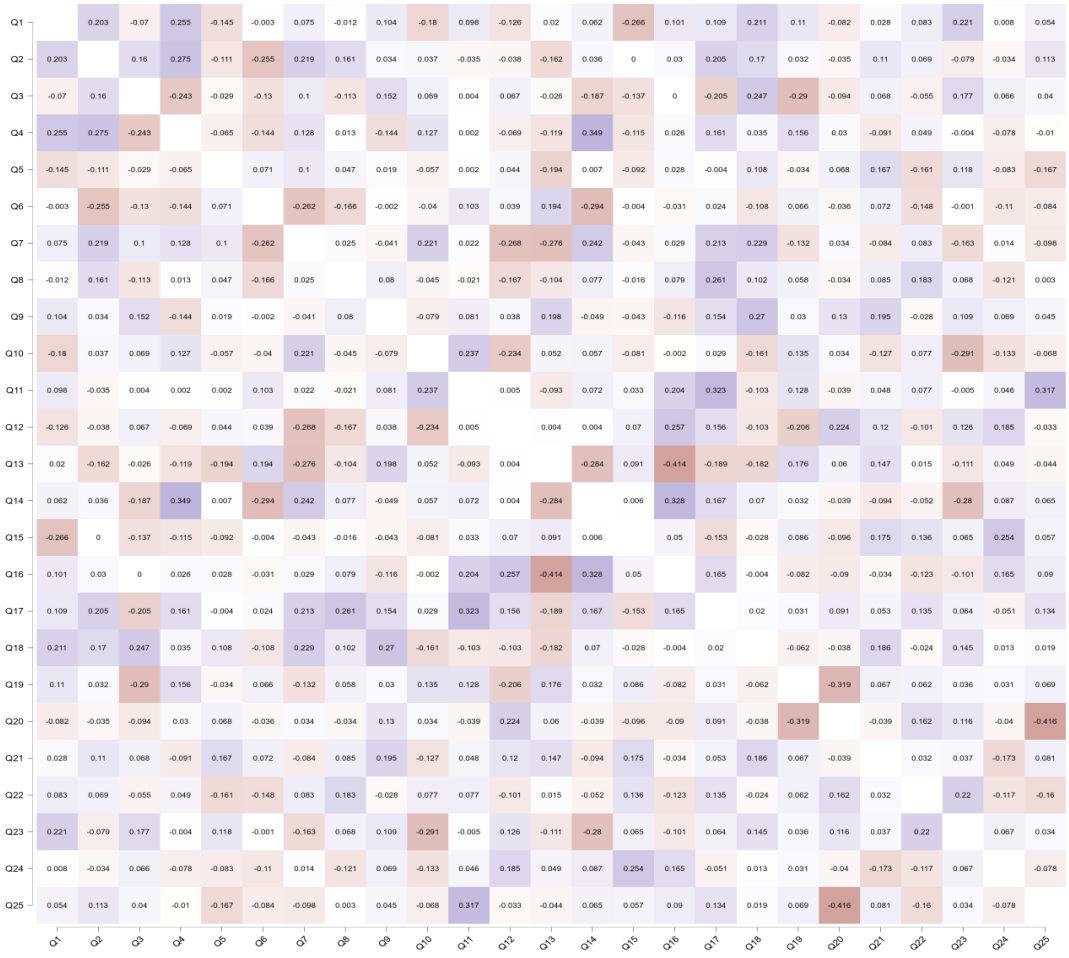
Сурет 1 - Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің TIMSS және PIRLS зерттеулеріне байланысты көзқарастары арасындағы Пирсон корреляция коэффициенттері (n = 60)

Ескерту: автормен құрастырылған

Корреляциялық талдау болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің TIMSS және PIRLS зерттеулеріне қатысты пікірлерінің құрылымдық өзара байланыстарын ашуға және факторлық модельдің ішкі консистенттілігін жанама түрде растауға негіз болды.

Берілген суретте болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің TIMSS және PIRLS зерттеулеріне қатысты кәсіби көзқарастарын бағалауға арналған сауалнама көрсеткіштері арасындағы өзара байланыс корреляциялық жылу картасы (heatmap) түрінде ұсынылды. Бұл визуализация Pearson корреляция коэффициенттерінің мәндеріне негізделіп, көрсеткіштер арасындағы байланыстың күшін және бағытын түсінуге мүмкіндік берді.

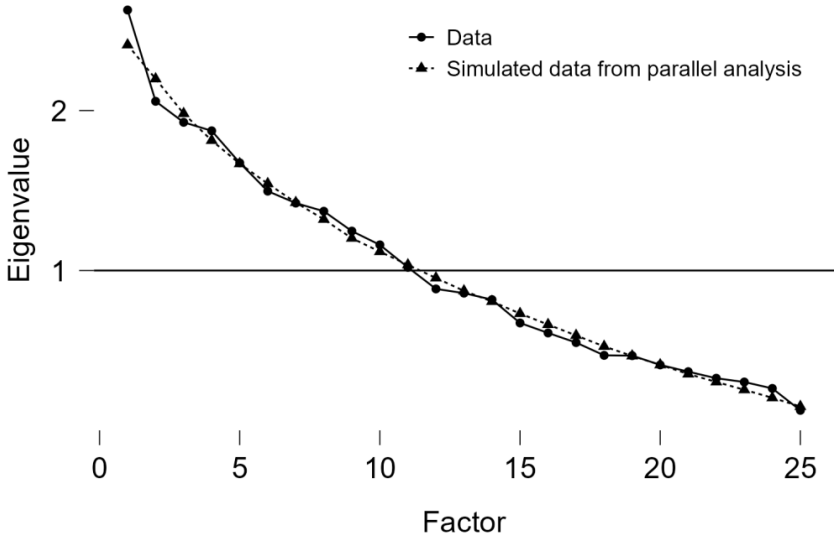
Көрсетілген диаграммада қою қызыл және қою күлгін түстер жоғары немесе төмен деңгейдегі күшті корреляцияны білдірсе, ашық түстер әлсіз немесе нөлге жуық байланыстарды сипаттайды. Нақты айтқанда, Q17 және Q25 (арнайы пән ретінде оқыту мен кәсіби бағдар арасындағы байланыс) арасында жоғары оң корреляция анық көрінді, бұл білім алушылардың TIMSS және PIRLS зерттеулерін педагогикалық даярлықтың маңызды құрамдас бөлігі ретінде қабылдайтынын көрсетеді. Сол сияқты, Q2 және Q15 арасындағы теріс корреляция да визуалды түрде айқын бейнеленген [11].

Сурет 2 – TIMSS және PIRLS зерттеулеріне қатысты сауалнама көрсеткіштері арасындағы корреляциялық байланыстардың диаграммасы (Pearson's r негізінде визуализацияланған жылу картасы)

Ескерту: автормен құрастырылған

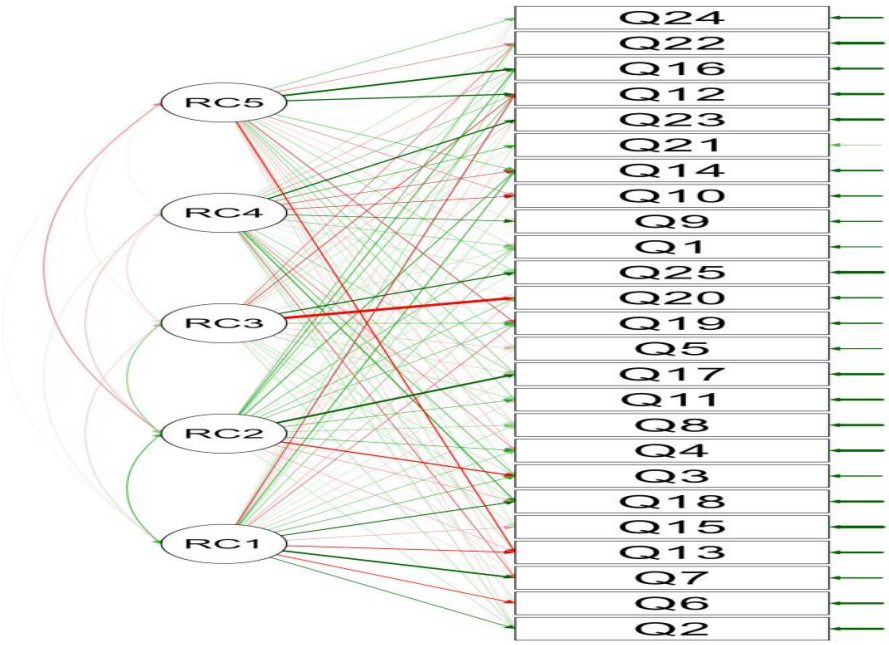
Жылу картасы сауалнама индикаторлары арасындағы көпқырлы өзара байланыстарды анықтап, факторлық құрылымның ішкі біртұтастығын және логикалық үйлесімділігін растауға мүмкіндік берді.

Сурет 3 - Параллельді талдау негізінде факторлар санын анықтау (Scree Plot)

Ескерту: автормен құрастырылған

Факторлар санын нақты анықтау мақсатында параллельді талдау (parallel analysis) әдісі жүргізілді. 2-суретте көрсетілгендей, нақты деректер сызығы (Data) мен симуляцияланған кездейсоқ деректер сызығы (Simulated data) арасындағы қиылыс бесінші факторда байқалады[12]. Бұл – ең соңғы өзекті фактор дегенді білдіреді, себебі бесінші факторға дейінгі меншікті мәндер 1.0-ден жоғары, ал қалғандары 1.0-ден төмен деп танылады. Осылайша, бес факторлы модельді сақтау — статистикалық негізделген шешім болып саналады. Алынған нәтиже зерттеу құрылымының теориялық моделімен үйлеседі және сауалнама деректерінің факторлық жарамдылығын растады.

Сурет 4 – Факторлық құрылым визуализациясы (5 компонент негізінде Promax айналдыру арқылы)

Ескерту: автормен құрастырылған

3-суретте бейнеленген факторлық құрылым диаграммасы сауалнамада қолданылған 25 көрсеткіштің бес жетекші компонентке (RC1–RC5) жүктелуін көрнекі түрде сипаттайды. Диаграммада көрсетілген қалың жасыл сызықтар жоғары факторлық жүктемені білдірсе, ал қызыл және жіңішке сызықтар айқын емес немесе әлсіз байланыстарды көрсетеді. RC1–RC5 факторлары сауалнама құрылымындағы негізгі мазмұндық бағыттарды сипаттайды. Атап айтқанда, олар кәсіби бағдар, зерттеуге қызығушылық, скептикалық ұстанымдар сынды өлшемдерді қамтиды.

Мысалы, Q25, Q23, Q17 және Q12 секілді тұжырымдардың белгілі бір факторларға айқын жүктелуі олардың ішкі бірлік пен мазмұндық тұтастыққа ие екендігін көрсетеді. Бұл көрсеткіштер факторлық модельдің сенімділігі мен өлшеу құралдарының өлшемдік жарамдылығын растайды[13].

Жүргізілген факторлық талдау нәтижелері болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің TIMSS және PIRLS зерттеулеріне қатысты кәсіби көзқарастары бес негізгі мазмұндық құрылымға жіктелетінін көрсетті. Бұл құрылым келесі өлшемдермен сипатталады: кәсіби дамуға сенім, зерттеулерге бейілділік, жеке қатынас, танымдық қызығушылық және скептикалық бағалау. Мұндай жіктелім зерттеліп отырған құбылыстың күрделілігін бейнелей отырып, халықаралық бағалау бағдарламалары аясында болашақ педагогтардың кәсіби дайындығын жетілдіруге ғылыми негіз ұсынады[14].

Талдаулардың нәтижелері болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің TIMSS және PIRLS сияқты халықаралық бағалау бағдарламаларына қатысты жоғары қызығушылық пен оң кәсіби ұстаным танытатынын көрсетті. Студенттердің басым бөлігі бұл зерттеулердің

білім беру үдерісіндегі өзектілігін жете түсініп, оларды оқу бағдарламасына арнайы пән ретінде енгізуді қолдайтындарын білдірді. Сонымен қатар, мұғалімдердің кәсіби аттестациялау жүйесіне халықаралық бағалау көрсеткіштерін интеграциялау қажеттігін де орынды деп тапты[15].

Бұл тұжырымдар білім беру жүйесінде жаһандық бағалау стандарттарына деген ішкі сұраныстың артып келе жатқанын, әрі болашақ педагогтардың халықаралық контекстке бейімделу әлеуеті жоғары екенін айғақтайды. TIMSS және PIRLS зерттеулеріне қатысудың болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігіне тікелей әсер ететіні, әрі олардың кәсіби дамуындағы стратегиялық тетіктердің бірі екені дәлелденіп отыр[16].

Зерттеу қорытындылары болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлау жүйесінде халықаралық бағалау механизмдерін мақсатты түрде және әдістемелік тұрғыдан жүйелі енгізу қажеттілігін алға тартады. Бұл педагогикалық даярлықтың сапасын арттырумен қатар, ұлттық білім беру жүйесінің жаһандық білім кеңістігімен үйлесімділігін қамтамасыз етуге ықпал етеді.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің TIMSS және PIRLS халықаралық зерттеулеріне қатысты кәсіби көзқарастарын эмпириялық тұрғыда талдауға бағытталды. Зерттеу нәтижелері аталған бағалау жүйелерінің тек оқушылардың білімін салыстырмалы түрде бағалау құралы ғана емес, сонымен қатар болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда маңызды педагогикалық ресурс екендігін нақты көрсетті. Қатысушылардың басым бөлігі TIMSS және PIRLS зерттеулерінің мазмұны мен мақсаттарына қызығушылық танытып, бұл бағалау түрлерінің оқу бағдарламаларына енгізілуін және кәсіби даярлықтың бір бөлігіне айналуын қолдайтынын растады.

Жүргізілген сауалнама мен факторлық талдау нәтижелері TIMSS және PIRLS зерттеулерінің төрт негізгі қырынан: жалпы түсінік, кәсіби құзыреттілікке әсері, оқыту тәжірибесіне ықпалы және жеке қызығушылық пен қажеттілік тұрғысынан қабылданатынын айқындады. Бұл факторлар болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің аталған зерттеулерді тек бағалау нысаны ретінде емес, сонымен бірге заманауи білім беру тәжірибесіне интеграцияланатын әдістемелік құрал ретінде танитынын байқатты. Бұдан бөлек, қатысушылар TIMSS және PIRLS-тің халықаралық салыстырмалы талдаулар жасауға, педагогикалық шешімдер қабылдауға және функционалдық сауаттылықты дамытуға мүмкіндік беретін тиімді механизм екеніне сенімдерін білдірді.

Қазақстандағы білім беру жүйесінің жаһандық кеңістікке кірігуі жағдайында TIMSS және PIRLS секілді халықаралық бағалауларға дайындық пен қатысу мәселелері өзектілігін арттырып отыр. Сондықтан болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін бұл бағалау жүйелеріне кәсіби тұрғыда дайындау — білім сапасын арттырудың, оқу жетістіктерінің себеп-салдарын түсінудің және білім беру саясатының тиімділігін қамтамасыз етудің маңызды жолы болып табылады. Педагог даярлайтын жоғары оқу орындары TIMSS және PIRLS зерттеулерінің теориялық негіздері мен практикалық әдістерін оқу процесіне жүйелі түрде енгізуі керек. Бұл білім алушылардың педагогикалық ойлауын жетілдіріп, кәсіби өзін-өзі дамытуына жаңа серпін береді.

Қорыта келгенде, зерттеу нәтижелері болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің халықаралық білім сапасын бағалау жүйелеріне кәсіби көзқарасын қалыптастыру арқылы олардың оқу үрдісінде деректерге негізделген шешімдер қабылдау қабілетін арттыруға ықпал ететінін көрсетті. TIMSS және PIRLS халықаралық зерттеулері туралы ғылыми түсініктің тереңдеуі – сапалы және жаңашыл педагогикалық ұстанымдарды дамыту жолындағы маңызды қадам болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Mullis I. V. S., Martin M. O., & Hooper M. Measuring Changing Educational Contexts in a Changing World: Evolution of the TIMSS and PIRLS Questionnaires. - 2017. – P. 207–222

2 Cordero J. M., Cristobal V., & Santín D. Causal Inference on Education Policies: A Survey of Empirical Studies Using PISA, TIMSS and PIRLS. Journal of Economic Surveys, - 2018. №32(3). – P.878–915.

3 Oberleiter S., Fries J., Schock L. S., Steininger B., & Pietschnig J. Predicting cross-national sex differences in large-scale assessments of students' reading literacy, mathematics, and science achievement: Evidence from PIRLS and TIMSS. Intelligence. - 2023. – P.78–115.

4 Güner H., Çelebi N., Kaya G., & Korumaz M. Neoliberal Eğitim Politikaları ve Eğitimde Fırsat Eşitliği Bağlamında Uluslararası Sınavların (PISA, TIMSS ve PIRLS) Analizi. Journal of History Culture and Art Research, - 2014. №3(3). – P.33–75.

5 Таурбекова А., & Толегенова Н. Бастауыш сыныптардағы гуманитарлық пәндерге бағытталған жаңашыл тәсілдерді оқу үрдісіне енгізу. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Педагогика. Психология. Социология сериясы, - 2023. №141(4). – P.290–298.

6 Matyakubova N. A. Pedagogical mechanisms of preparing primary class students for pirls and timss international assessment tests. American Journal Of Social Sciences And Humanity Research. - 2024. – P.10-14

7 Foy P., Fishbein B., von Davier M., & Yin L. Implementing the TIMSS 2019 scaling methodology. – 2019. Technical Report P. 12.1-12.146.

8 Haberman S. J., Meinck S., & Koop A. J. Teacher-centered analysis with TIMSS and PIRLS data: weighting approaches, accuracy, and precision. Large-Scale Assessments in Education, - 2024. №12(1). – P.14-18.

9 Ozyildirim G., & Karadağ E. The effect of peer bullying on academic achievement: A meta-analysis study related to results of TIMSS and PIRLS. - 2024. №1(1). – P.18-22.

10 Grilli L., Pennoni F., Rampichini C., & Romeo I. Exploiting TIMSS and PIRLS combined data: multivariate multilevel modelling of student achievement. - 2014. №2 (1). –P. 14-25.

11 Bancotovska S. N. The attitudes and opinions of teachers to their competences. International Journal of Cognitive Research in Science, Engineering and Education, - 2015. № 3(1). – P. 99–103.

12 Ажыгулова Д., & Калмырзаева А. The structure of professional competence of a teacher. - 2022. №2(60). – P. 15–17

13 Asanalieva Ch. N., & Nasipova A. A. Professional competence of a teacher is a set of knowledge, skills and personal qualities. – 2022. – P. 896–901.

14 Kunter M., Kleickmann T., Klusmann U., & Richter D. The Development of Teachers' Professional Competence - 2013. – P. 63–77.

15 Grebennikov L., & Skaines I. Comparative Analysis of Student Surveys on International Student Experience in Higher Education. - 2007. №13(1). – P. 97–116.

16 Plyusnina L. K., & Volovskaya N. M. Internationalization of higher education: foreign and domestic experience. Economy and Entrepreneurship, - 2021. No. 9(134). – P. 1339–1343.

АНАЛИЗ ОТНОШЕНИЯ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ К МЕЖДУНАРОДНЫМ ПРОГРАММАМ ОЦЕНКИ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В данной статье рассматривается эмпирический анализ профессионального отношения будущих учителей начальных классов к международным сравнительным исследованиям TIMSS и PIRLS. Цель статьи - эмпирически проанализировать профессиональный подход будущих учителей начальных классов к международным сравнительным исследованиям TIMSS и PIRLS, определить уровень их понимания этих исследований, влияние на профессиональную компетентность и значение в практике преподавания, а также обосновать эффективные направления интеграции содержания международных оценочных исследований в систему подготовки учителей на основе полученных результатов. В ходе исследования были собраны данные с помощью структурированной анкеты у 60 студентов 3–4 курсов специальности «Педагогика и методика начального обучения» Казахского университета имени Коркыт Ата. Анкета состояла из 25 утверждений и оценивалась по пятибалльной шкале Лайкерта. Полученные данные были обработаны методом факторного анализа с использованием математико-статистической программы JASP. В результате анализа показатели анкеты сгруппировались в пять основных содержательных факторов: общее понимание, влияние на профессиональную компетентность, воздействие на педагогическую практику, интерес и потребность, личное отношение. Валидность выявленной факторной модели была подтверждена с помощью критерия хи-квадрат и параллельного анализа, также были рассчитаны коэффициенты корреляции Пирсона. Данное исследование вносит вклад в теоретическое и эмпирическое обоснование роли международных оценочных исследований в формировании профессиональной компетентности будущих учителей начальных классов. Кроме того, подчеркивается актуальность интеграции содержания исследований TIMSS и PIRLS в систему подготовки

педагогов. Полученные результаты представляют собой академическую и практическую основу для образовательных реформ и выявляют потенциал повышения мотивации будущих учителей к участию в международных исследованиях.

Ключевые слова: TIMSS, PIRLS, будущие учителя начальных классов, профессиональное отношение, факторный анализ, международные исследования

ANALYSIS OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS' ATTITUDES TOWARDS INTERNATIONAL ASSESSMENT PROGRAMS

Abstract

This article presents an empirical analysis of the professional perspectives of prospective primary school teachers regarding the international comparative assessments TIMSS and PIRLS. The purpose of the article is to empirically analyze the professional attitude of future primary school teachers to international comparative studies TIMSS and PIRLS, to determine the level of their understanding of these studies, their impact on professional competence and significance in teaching practice, as well as to substantiate effective directions for integrating the content of international assessment studies into the teacher training system based on the results obtained. The study involved 60 third- and fourth-year students enrolled in the "Pedagogy and Methods of Primary Education" program at Korkyt Ata Kyzylorda University. Data were collected using a structured questionnaire consisting of 25 statements evaluated on a five-point Likert scale. The collected data were analyzed through factor analysis using the JASP statistical software. The results revealed five core thematic factors: general understanding, impact on professional competence, influence on teaching practice, interest and necessity, and personal attitude. The validity of the identified factor model was confirmed by Chi-square and parallel analysis, and Pearson correlation coefficients were calculated. This study contributes to the theoretical and empirical substantiation of the role of international assessment studies in developing the professional competence of future primary school teachers. Furthermore, it emphasizes the relevance of integrating TIMSS and PIRLS content into teacher education curricula. The findings offer both academic and practical insights for educational reforms and highlight the potential to enhance the motivation of prospective teachers to engage with international educational studies.

Keywords: TIMSS, PIRLS, prospective primary school teachers, professional perspective, factor analysis, international assessments.

REFERENCES

1 Mullis I. V. S., Martin M. O., & Hooper M. Measuring Changing Educational Contexts in a Changing World: Evolution of the TIMSS and PIRLS Questionnaires. - 2017. P. 207–222. [in English]

2 Cordero J. M., Cristobal V., & Santín D. Causal Inference on Education Policies: A Survey of Empirical Studies Using PISA, TIMSS and PIRLS. Journal of Economic Surveys, - 2018. №32(3), P.878–915. [in English]

3 Oberleiter S., Fries J., Schock L. S., Steininger B., & Pietschnig J. Predicting cross-national sex differences in large-scale assessments of students' reading literacy, mathematics, and science achievement: Evidence from PIRLS and TIMSS. Intelligence. - 2023. P.78–115. [in English]

4 Güner H., Çelebi N., Kaya G., & Korumaz M. Neoliberal Eğitim Politikaları ve Eğitimde Fırsat Eşitliği Bağlamında Uluslararası Sınavların (PISA, TIMSS ve PIRLS) Analizi. Journal of History Culture and Art Research, - 2014. №3(3). P.33–75. [in English]

5 Taurbekova A., & Tolegenova N. Bastauyş synyptardağy gumanitarlyq pänderge bağyttalğan jañaşyl täsılderdı oqu ürdısıne engızu. *[Introducing innovative approaches to the learning process in primary school, focusing on humanities subjects]* L.N. Gumilev atyndağy Eurazia ūlttyq universitetınıñ habarşysy. Pedagogika. Psihologia. Sosiologia seriasy, - 2023. №141(4), P. 290–298. [in Kazakh]

6 Matyakubova N. A. Pedagogical mechanisms of preparing primary class students for pirls and timss international assessment tests. American Journal Of Social Sciences And Humanity Research. - 2024. P.10-14. [in English]

7 Foy P., Fishbein B., von Davier M., & Yin L. Implementing the TIMSS 2019 scaling methodology. – 2019. Technical Report P. 121-124. [in English]

8 Haberman S. J., Meinck S., & Koop A. J. Teacher-centered analysis with TIMSS and PIRLS data: weighting approaches, accuracy, and precision. Large-Scale Assessments in Education, - 2024. №12(1). P. 14-18. [in English]

9 Ozyildirim G., & Karadağ E. The effect of peer bullying on academic achievement: A meta-analysis study related to results of TIMSS and PIRLS. - 2024. №1(1). P.18-22. [in English]

10 Grilli L., Pennoni F., Rampichini C., & Romeo I. Exploiting TIMSS and PIRLS combined data: multivariate multilevel modelling of student achievement. - 2014. №2 (1). P. 14-25. [in English]

11 Bancotovska S. N. The attitudes and opinions of teachers to their competences. International Journal of Cognitive Research in Science, Engineering and Education, - 2015. № 3(1), P. 99–103. [in English]

12 Ажыгулова Д., & Калмырзаева А. The structure of professional competence of a teacher. - 2022. №2(60), P.

15–17. [in English]

13 Asanalieva Ch. N., & Nasipova A. A. Professional competence of a teacher is a set of knowledge, skills and personal qualities. – 2022, P. 896–901. [in English]

14 Kunter M., Kleickmann T., Klusmann U., & Richter D. The Development of Teachers' Professional Competence - 2013. P. 63–77. [in English]

15 Grebennikov L., & Skaines I. Comparative Analysis of Student Surveys on International Student Experience in Higher Education. - 2007. №13(1), P. 97–116. [in English]

16 Plyusnina L. K., & Volovskaya N. M. Internationalization of higher education: foreign and domestic experience. Economy and Entrepreneurship, - 2021. No. 9(134), P. 1339–1343. [in English]

Information about authors:

Anar Kereybaeva – Doctoral student of the "Pedagogy and Methods of Primary Education" educational program, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan

E-mail: kereybaeva86@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-2993-0152

Serikkhan Zhuzeyev – **corresponding author**, PhD, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan

E-mail: serik_juzeev@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6552-9584

Manat Zhailauova – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the "Pedagogy, Psychology, and Methods of Primary Education" program, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan

E-mail: mzhailauova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7909-8201

Сведения об авторах:

Анар Керейбаева – докторант образовательной программы «Педагогика и методика начального обучения», Университет имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, Республика Казахстан

E-mail: kereybaeva86@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-2993-0152

Серикхан Жузеев – **основной автор,** доктор философии (PhD), Университет имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, Республика Казахстан

E-mail: serik_juzeev@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6552-9584

Манат Жайлауова – кандидат педагогических наук, доцент образовательной программы «Педагогика, психология и методика начального обучения», Университет имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, Республика Казахстан

E-mail: mzhailauova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7909-8201

Авторлар туралы мәлімет:

Анар Керейбаева - «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының докторанты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: kereybaeva86@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-2993-0152

Серікхан Жүзеев – **негізгі автор**, PhD докторы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: serik_juzeev@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6552-9584

Манат Жайлауова - педагогика ғылымдарының кандидаты, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, «Педагогика, психология және бастауыш оқыту әдістемесі» білім беру бағдарламасының доценті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: mzhailauova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7909-8201

МРНТИ 34.05.17 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.20**
УДК 37.012

А.Н. Қуанышбекова[1]*, А.Е. Қожабаев[1], Р.Н. Зияханова [1], А.Т. Турганбекова[2]

[1]МНВО РК «Национальный центр тестирования» РГКП на ПХВ
[2] Специализированный лицей № 82 «Дарын»
010000, г.Астана, Республика Казахстан
*e-mail: quanyshbekova98@mail.ru

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ И ПСИХОМЕТРИЧЕСКАЯ ВАЛИДАЦИЯ ТЕСТА ЕНТ ПО БИОЛОГИИ: НА ПУТИ К МЕЖДУНАРОДНЫМ СТАНДАРТАМ (НА ПРИМЕРЕ AQA, A-LEVEL)

Аннотация

В статье представлены результаты комплексного исследования качества Единого национального тестирования (ЕНТ) по биологии в Казахстане. Целью исследования является оценить психометрические качества и содержательную валидность теста ЕНТ по биологии на основе эмпирических данных 2025 года, используя комплексный подход, который включает психометрический анализ по модели Раша и внешний содержательный бенчмаркинг с признанным международным эталоном (AQA A-Level Biology). На основе данных 2025 года проведен психометрический анализ с использованием модели Раша, а также содержательный бенчмаркинг с британской программой AQA A-Level Biology. Сравнение проводилось по распределению когнитивных уровней таксономии Блума, целям оценки (Assessment Objectives) и степени интеграции математических навыков. Результаты подтвердили удовлетворительные психометрические характеристики большинства заданий ЕНТ. Однако выявлен структурный дисбаланс: 59,1% теста составляют задания репродуктивного уровня (AO1), тогда как навыки применения знаний и анализа (AO2/AO3) представлены недостаточно. Также отмечено фрагментарное освещение современных направлений, включая генетические технологии. На основе детального анализа полученных данных были сформулированы важные практические рекомендации по комплексной модернизации текущего формата ЕНТ. Авторы предлагают увеличить общую долю тестовых заданий высокого когнитивного уровня, внедрить обязательный базовый математический компонент и значительно усилить механизмы экспертно-академической валидации. Предложенные меры направлены на существенное повышение диагностической ценности государственного экзамена и его полное соответствие современным международным образовательным стандартам, что критически важно для качественного отбора абитуриентов в вузы.

Ключевые слова: ЕНТ, биология, психометрическая валидация, модель Раша, таксономия Блума, AQA A-Level.

Введение

Проблема обеспечения качества национальных систем оценивания в современном образовательном пространстве приобретает характер критического вызова, особенно в государствах, находящихся в стадии активной трансформации образовательных стандартов. В Республике Казахстан Единое национальное тестирование (далее - ЕНТ) выступает ключевым инструментом с высокими ставками (*high-stakes testing*), определяющим не только уровень академических достижений, поступающих в высшие учебные заведения, но и механизмы распределения государственных образовательных грантов.

Процесс трансформации системы высшего образования в Казахстане неразрывно связан с эволюцией национальных инструментов оценки учебных достижений. На современном этапе ЕНТ представляет собой компьютерный экзамен из 120 заданий по пяти предметам с общим временем 240 минут. В последние годы система претерпела модернизацию: был полностью внедрён компьютерный формат (*Computer-Based Testing, CBT*), реализованы системы прокторинга, а также увеличено число попыток сдачи экзамена, что снизило психологическое давление на абитуриентов и повысило объективность итоговых результатов [1].

Настоящее исследование направлено на комплексную оценку качества тестовых материалов ЕНТ по биологии с использованием современной теории тестирования (Item Response Theory, IRT) в рамках модели Раша, а также внешнюю валидацию ЕНТ путём сопоставления с признанным международным образовательным эталоном — британской

программой AQA A-Level Biology. Бенчмаркинг проводится по трем основным направлениям: охват содержания, цели оценки (Assessment Objectives, AO) и требования к математическим навыкам [2].

Проектирование теста и разработка заданий регулируются Государственным общеобязательным стандартом образования (далее - ГОСО), проходя несколько этапов экспертизы и апробации. Профильный предмет «Биология»: содержательная часть и критические вопросы валидности. Биология в системе ЕНТ выступает не только индикатором фактологических знаний, но и инструментом оценки научного мышления абитуриентов. Конструкция теста по биологии включает четыре типа заданий, каждый из которых, согласно спецификациям, нацелен на определенный уровень когнитивной активности по таксономии Блума.

1. Дихотомические задания с выбором одного ответа (25 вопросов): проверяют знание терминологии, базовых концепций и способность к идентификации биологических объектов

2. Контекстные задания (5 вопросов): представляют собой кейсы, где абитуриент должен проанализировать предложенный текст, схему или график и сделать выводы на основе представленных данных. Это прямой аналог заданий AO2 и AO3 в международной практике.

3. Задания на установление соответствия (5 вопросов): оценивают умение систематизировать информацию и выявлять логические взаимосвязи между биологическими процессами и их характеристиками.

4. Задания с множественным выбором (5 вопросов): требуют глубокого понимания предмета, так как поступающий должен выбрать до трех правильных ответов из предложенных шести, что существенно снижает вероятность случайного угадывания.

Цель данного исследования: оценить психометрические качества и содержательную валидность теста ЕНТ по биологии на основе эмпирических данных 2025 года, используя комплексный подход, который включает психометрический анализ по модели Раша и внешний содержательный бенчмаркинг с признанным международным эталоном (AQA A-Level Biology) [3].

Материалы и методы исследования

Дизайн исследования. В работе использовался смешанный исследовательский подход (mixed-methods), предполагающий интеграцию качественных и количественных процедур анализа. Качественная часть была представлена сравнительным контент-анализом, тогда как количественный компонент включал психометрическую обработку данных тестирования. Ключевой объект анализа составили спецификации теста и эмпирические результаты тестов [4].

Выборка и данные для психометрического анализа. Эмпирической основой психометрической части исследования выступили обезличенные (анонимные) данные Национального центра тестирования Республики Казахстан по одному уникальному варианту теста ЕНТ по биологии, предложенному в основной период сдачи в 2025 году. Выборка включила ответы 274 поступающих, сдававших данный конкретный вариант по всей территории Казахстана в единый день тестирования. Данный подход обеспечивает репрезентативность выборки относительно совокупности абитуриентов, сдававших именно этот вариант теста. Однако полученные результаты не могут быть автоматически распространены на все варианты ЕНТ без дополнительных исследований [5-7].

Результаты и их обсуждение

Содержательный бенчмаркинг с программой AQA A-Level. По результатам проведённого исследования внешняя валидацию ЕНТ по биологии, основанная на анализе содержательных разделов, показала, что спецификация AQA A-Level Biology структурирована вокруг восьми тематических блоков, обеспечивающих логическую прогрессию от молекулярного уровня организации живых систем к популяционно экосистемному уровню.

Таблица 1- Сопоставление содержания AQA A-Level Biology и ЕНТ

Тема AQA A-Level	Содержание и фокус	Корреляция со спецификацией ЕНТ
3.1 Biological molecules	Углеводы, липиды, белки, нуклеиновые кислоты, АТФ, вода и ионы.12	Полное соответствие. В ЕНТ эти темы являются базовыми.
3.2 Cells	Структура клеток, методы изучения (микроскопия, фракционирование), клеточный цикл, транспорт.12	Высокая корреляция. В AQA больше внимания уделяется методам исследования.
3.3 Organisms exchange	Поверхности обмена, газообмен, пищеварение, транспортные системы у растений и животных.12	Средняя корреляция. В ЕНТ акцент смещен на анатомию человека.
3.4 Genetic information	ДНК, гены, хромосомы, синтез белка, генетическая вариативность и биоразнообразие.12	Высокая корреляция. Темы ДНК и биоразнообразия идентичны.
3.5 Energy transfers	Фотосинтез, дыхание, энергетические потоки и циклы питательных веществ.12	Высокая корреляция. В AQA более детально рассматриваются биохимические пути.
3.6 Organisms response	Реакции на раздражители, нервная координация, скелетные мышцы, гомеостаз.12	Средняя корреляция. В AQA глубоко изучаются механизмы передачи импульса.
3.7 Genetics & populations	Наследование, популяции, эволюция и экосистемы.12	Высокая корреляция. Популяционная генетика — общая область.
3.8 Control of gene expression	Мутации, регуляция транскрипции/трансляции, генные технологии.12	Низкая корреляция. Данный раздел в ЕНТ представлен фрагментарно.
Примечание: составлено авторами		

Психометрический анализ. Психометрический анализ был выполнен в рамках модели Раша с использованием программного пакета WINSTEPS версии 5.8.3.0. В результате анализа были получены показатели качества измерения, характеризующие как распределение уровней респондентов, так и функционирование заданий теста. Ключевые параметры модели, включая показатели надёжности измерения (Person и Item Reliability), индексы разделимости (Separation Index), а также статистики соответствия модели (Infit), представлены в таблицах 2 и 3.

Таблица 2- Характеристики измерения респондентов

Statistic	Total Score	Count	Measure	S.E.	Infit MNSQ	Infit ZSTD
Mean	28.8	40.0	0.53	0.34	1.01	0.03
SEM	0.5	0.0	0.06	0.00	0.01	0.06
P.SD	9.0	0.0	0.98	0.06	0.21	0.94
S.SD	9.0	0.0	0.98	0.06	0.21	0.95
Max	48.0	40.0	3.51	0.71	1.77	3.27
Min	11.0	40.0	−1.35	0.30	0.58	−1.93
Additional statistics (Person):	Real RMSE	0.36		Person Reliability	0.87 / 0.88	
	Model RMSE	0.34		SE of Person Mean	0.06	
	True SD	0.91 / 0.92		Separation	2.56 / 2.69	
	Cronbach’s Alpha (KR-20)	0.87		SEM (raw score)	3.18	
	Raw score–measure correlation	0.99				
Примечание: составлено авторами						

В таблице 2 приведены сводные характеристики измерения 274 респондентов.

1. Способности испытуемых (Measure): Среднее = 0.53 логита, SD = 0.98, диапазон −1.35…3.51. Тест охватывает умеренный спектр способностей.

2. Надёжность и разделимость: Person Reliability = 0.87–0.88, Cronbach's Alpha = 0.87, Separation = 2.56–2.69. Тест стабилен и различает 3–4 уровня подготовки.

3. Соответствие модели Раша: Infit MNSQ = 1.01, Infit ZSTD = 0.03; отдельные респонденты с Infit MNSQ >1.5 могут иметь непоследовательные ответы.

4. Ошибка измерения: SEM (raw score) = 3.18 балла.

Таблица 3 - Характеристики измерения заданий

Statistic	Total Score	Count	Measure	S.E.	Infit MNSQ	Infit ZSTD
Mean	197.2	274.0	0.00	0.13	1.00	−0.02
SEM	13.4	0.0	0.15	0.00	0.02	0.35
P.SD	83.9	0.0	0.96	0.03	0.14	2.19
S.SD	84.9	0.0	0.97	0.03	0.15	2.22
Max	422.0	274.0	2.02	0.21	1.33	4.97
Min	87.0	274.0	−2.02	0.08	0.73	−2.77
Additional statistics (Item):	Real RMSE	0.14		Separation	6.80 / 6.95	
	Model RMSE	0.14		Item Reliability	0.98	
	True SD	0.95		SE of Item Mean	0.15	
Примечание: составлено авторами						

В таблице 3 представлены сводные показатели измерения 40 заданий теста, включая оценки их трудности, стандартные ошибки и статистики соответствия модели Раша.

1. Трудность заданий (Measure): Среднее = 0.00 логита, диапазон −2.02…2.02. Тест включает лёгкие, средние и сложные задания.

2. Надёжность и разделимость: Item Reliability = 0.98, Separation = 6.80–6.95. Тест надёжен и хорошо дифференцирует задания.

3. Соответствие модели Раша: Средние Infit MNSQ = 1.00, Infit ZSTD = −0.02; отдельные задания имеют |ZSTD| >1.5, что может указывать на несоответствия модели.

4. Ошибка измерения: SEM = 0.15 логита.

Таблица 4 - Параметры трудности и соответствия модели Раша для заданий теста

№	Item	Total Score	Count	Measure (logit)	S.E.	Infit MNSQ	Infit ZSTD	PTMEA Corr.	PTMEA Exp.
1	MC-1	147	274	0.33	0.13	1.14	1.77	0.28	0.40
2	MC-2	213	274	−0.96	0.15	0.99	−0.05	0.34	0.32
3	MC-3	185	274	−0.37	0.14	0.87	−2.77	0.50	0.37
4	MC-4	194	274	−0.55	0.14	0.79	−3.63	0.57	0.35
5	MC-5	142	274	0.41	0.13	1.03	0.69	0.37	0.41
6	MC-6	159	274	0.11	0.13	0.96	−0.82	0.44	0.40
7	MC-7	138	274	0.49	0.13	0.99	−0.19	0.42	0.41
8	MC-8	197	274	−0.61	0.14	0.96	−0.67	0.40	0.35
9	MC-9	87	274	1.43	0.14	1.02	0.34	0.39	0.41
10	MC-10	108	274	1.02	0.14	1.00	0.09	0.40	0.41
11	MC-11	151	274	0.26	0.13	1.26	4.97	0.15	0.40
12	MC-12	124	274	0.73	0.13	1.14	1.71	0.27	0.41
13	MC-13	187	274	−0.41	0.14	0.98	−0.31	0.38	0.36
14	MC-14	243	274	−1.85	0.20	0.97	−0.16	0.29	0.24
15	MC-15	208	274	−0.85	0.15	0.81	−1.77	0.53	0.33
16	MC-16	171	274	−0.10	0.14	1.01	0.16	0.38	0.38
17	MC-17	247	274	−2.02	0.21	0.90	−0.65	0.36	0.23
18	MC-18	93	274	1.31	0.14	1.27	2.02	0.13	0.41
19	MC-19	185	274	−0.37	0.14	0.76	−4.61	0.60	0.37
20	MC-20	156	274	0.17	0.13	1.03	0.68	0.38	0.40
21	MC-21	221	274	−1.16	0.16	0.90	−1.15	0.42	0.30

22	MC-22	133	274	0.57	0.13	1.18	1.58	0.23	0.41
23	MC-23	121	274	0.79	0.13	0.90	−1.94	0.51	0.41
24	MC-24	237	274	−1.63	0.18	0.92	−0.61	0.35	0.26
25	MC-25	219	274	−1.11	0.16	1.01	0.09	0.30	0.31
26	CONT-26	202	274	−0.71	0.15	0.99	−0.11	0.34	0.34
27	CONT-27	209	274	−0.87	0.15	1.00	0.07	0.33	0.33
28	CONT-28	156	274	0.17	0.13	1.10	2.06	0.31	0.40
29	CONT-29	147	274	0.33	0.13	0.91	−1.84	0.49	0.40
30	CONT-30	107	274	1.04	0.14	0.98	−0.29	0.43	0.41
31	SOOTV-31	133	274	1.70	0.10	1.33	3.34	0.32	0.54
32	SOOTV-32	366	274	−0.43	0.10	1.06	0.75	0.42	0.47
33	SOOTV-33	354	274	−0.11	0.09	0.74	−1.98	0.67	0.52
34	SOOTV-34	224	274	0.89	0.09	1.04	0.59	0.53	0.56
35	SOOTV-35	319	274	0.19	0.08	0.93	−1.03	0.60	0.57
36	MC-36	143	274	1.70	0.10	1.28	1.05	0.34	0.53
37	MC-37	93	274	2.02	0.11	1.14	1.19	0.45	0.52
38	MC-38	385	274	−0.73	0.11	0.82	−1.50	0.60	0.45
39	MC-39	422	274	−0.62	0.09	0.73	−1.50	0.61	0.46
40	MC-40	362	274	−0.19	0.09	1.10	1.31	0.45	0.51

Примечание: составлено авторами

В таблице 4 представлены основные психометрические характеристики 40 заданий теста, полученные в рамках модели Раша.

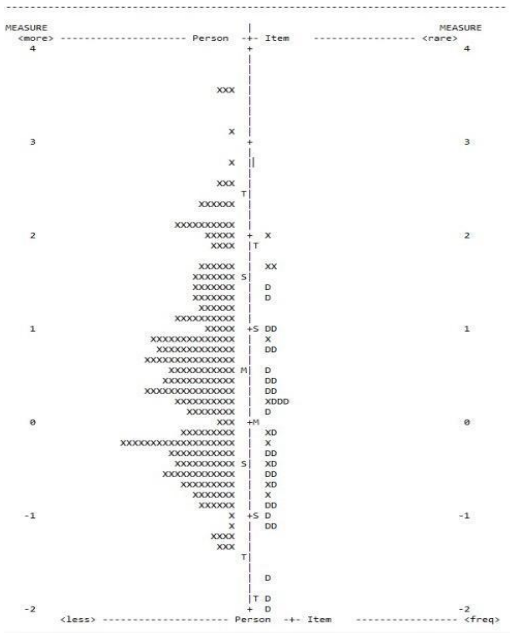

Рисунок 1 - Карта распределения респондентов и заданий (Wright map) в модели Раша (n = 274, 40 заданий)

Примечание: составлено авторами

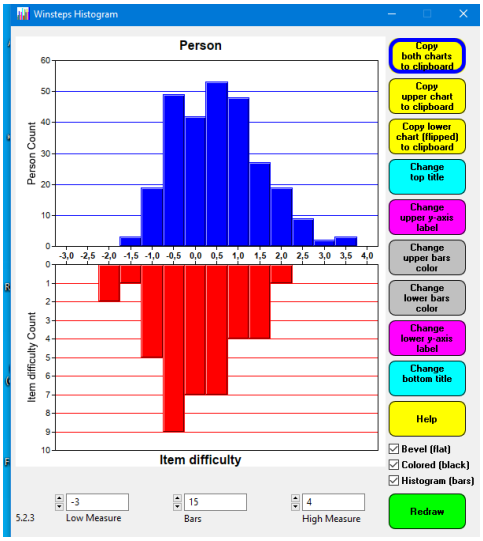

Рисунок 2 - Гистограммы распределения уровней респондентов и трудности заданий в модели Раша

Примечание: составлено авторами

Большинство заданий демонстрируют удовлетворительное соответствие модели Раша: значения статистики Infit MNSQ преимущественно находятся в пределах допустимого интервала (0.7–1.5). Анализ заданий с отклонениями показал:

- MC-11 (Infit MNSQ = 1,26; PTMEA Corr. = 0,15) имеет низкую дискриминативность и нестабильные ответы, что может быть вызвано неоднозначностью формулировки или содержательной ошибкой. Рекомендуется исключить или полностью переработать данное задание.
- MC-18 **(**Infit MNSQ = 1,27; PTMEA Corr. = 0,13) демонстрирует аналогичные проблемы; требуется экспертиза содержания.
- SOOTV-31 (Infit MNSQ = 1,33; ZSTD = 3,34) — значительное отклонение, указывающее на то, что задание измеряет не тот же конструкт, что и остальные. Подлежит

обязательному исключению. Остальные задания с показателями в пределах 0,7–1,3 функционируют адекватно и могут быть сохранены.

Карта распределения респондентов и заданий иллюстрирует взаимное расположение уровней подготовленности респондентов и параметров трудности заданий в единой логит-шкале модели Раша. Распределение заданий в целом соотносится с распределением респондентов, что указывает на приемлемое согласование структуры теста с характеристиками выборки. Основная часть заданий и респондентов сосредоточена в средней зоне шкалы, где обеспечивается наибольшая информативность измерения. В крайних областях шкалы наблюдается меньшее количество заданий, что может ограничивать точность измерения для отдельных групп респондентов [8-10].

На рисунке 2 представлены гистограммы распределения оценок респондентов и параметров трудности заданий, полученные в рамках модели Раша. Распределение уровней респондентов имеет выраженную концентрацию в средней части шкалы, что указывает на преобладание респондентов со средним уровнем измеряемого признака [11-13]. Распределение трудности заданий также сосредоточено преимущественно в центральном диапазоне логит-шкалы, что свидетельствует о в целом согласованном уровне сложности теста по отношению к характеристикам выборки.

Заключение

Проведённое исследование верификации и психометрической валидации ЕНТ по биологии подтвердило ключевую роль комплексного подхода, объединяющего психометрический анализ и содержательный бенчмаркинг. Результаты в **целом** подтвердили выдвинутые гипотезы**,** но также выявили системные вызовы и методологические ограничения.

Интерпретация результатов гипотез

Гипотеза 1 (психометрическая): анализ по модели Раша показал удовлетворительные показатели соответствия для большинства заданий (Infit MNSQ в пределах 0.7–1.5). Однако выявлены задания с отклонениями (например, MC-11, SOOTV-31), что указывает на необходимость их доработки — как и предполагалось в гипотезе.

Гипотеза 2 (содержательная): сравнение с AQA A-Level выявило структурный перекос в сторону заданий уровня AO1 (59% в ЕНТ против 30–35% в AQA), что свидетельствует о недостаточной представленности заданий на анализ и применение.

Гипотеза 3 (интегративная): задания, соответствующие AO2/AO3, действительно показали более высокую дифференцирующую способность, однако их доля в тесте остаётся недостаточной для полноценной диагностики сложных компетенций.

Практические рекомендации и перспективы. С учётом выявленных ограничений предлагаются следующие приоритетные направления развития ЕНТ по биологии:

Пересмотр когнитивного баланса Учитывая выявленное доминирование заданий репродуктивного уровня (59,1%), целесообразно постепенно увеличивать долю заданий, направленных на применение и анализ (AO2/AO3), до 40–50%. При этом каждый новый тип заданий должен проходить предварительную психометрическую апробацию для подтверждения его соответствия модели Раша и достаточной дискриминативности.

Ограничения исследования: Во-первых, анализ проведён на материалах одного варианта ЕНТ, поэтому выводы о психометрических характеристиках не могут быть автоматически распространены на все варианты теста и для обобщения результатов необходимы повторные исследования на репрезентативной выборке вариантов. Для обобщения результатов необходимо повторение исследования на репрезентативной выборке вариантов. Во-вторых, часть психометрического анализа выполнена на реальных данных, однако некоторые расчёты могли быть подвержены влиянию случайных факторов, связанных с размером выборки. В-третьих, сравнительный бенчмаркинг ограничен одной международной программой (AQA); включение в анализ других систем (например, IB, Advanced Placement) позволило бы получить более полную картину. Несмотря на

указанные ограничения, полученные результаты дают надёжную основу для совершенствования ЕНТ по биологии.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Abdrasilov B., Niyazov T., Baizhaov N., Altybaeva Sh., Iskakova A., & Umerbaeva G. Unified National Testing: History, Experience, Perspective. Astana: National Test Center, - 2024 -. 25 p.
2. Алтыбаева Ш, Сагиндиков И., Жабаева Г, & Шакралиева Ш. Валидация содержания теста по информатике в рамках ЕНТ: экспертная оценка и психометрический анализ. Научно-педагогический журнал «Білім-Образование», - 2025. – С. 68–82.
3. Национальный центр тестирования МОН РК. Вопросы тестирования – 2020. - № 1(12). [Электронный ресурс] — URL: https://testcenter-zhurnal.kz/index.php/sap/article/view/
4. Портал электронного правительства Республики Казахстан. (б.д.). ЕНТ в Казахстане: подготовка и порядок проведения. Получено 6 января 2026.
5. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет». О внесении изменений в приказ Министра просвещения Республики Казахстан от 3 августа 2022 года № 348. (Приказ от 28 декабря 2024 года № 500)
6. Bloom B. S. Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals. Handbook I: Cognitive domain. New York: David McKay Company. -1956. – 45 p.
7. AQA AS and A-level Biology specification - 2020. №1 (5). –P. 7401-7402.
8. Didarbekova N., Altybaeva S., Abdrasilov B., & Karkenova A. Advancing digital item development in Asian assessment systems: Insights from Kazakhstan's Unified National Testing. Frontiers in Education, 10, 1654674. - 2025. – 45 p.
9. Landis J. R., & Koch G. G. The measurement of observer agreement for categorical data. Biometrics, - 1977. №33 (1). –P.159–174.
10. OECD Reviews of Evaluation and Assessment in Education. OECD Publishing. [Электронный ресурс] — URL: https://doi.org/10.1787/22230955 OECD. 2019.
11. Winsteps.com. (б.д.). Rasch analysis. Получено 5 января 2026, [Электронный ресурс] — URL: https://www.winsteps.com/winman/raschanalysis.htm
12. Study from Home. (б.д.). What Topics Are Covered in AQA A Level Biology Получено 6 января 2026. [Электронный ресурс] — URL: https://www.studyfromhome.co.uk/how-it-works/what-topics-are-covered-in-aqa-a-level-biology-7402
13. Winsteps.com. (б.д.).*Winsteps and Facets: Rasch Analysis + Rasch Measurement Software + 1PL IRT*. 05. 01. 2026 [Электронный ресурс] — URL: https://www.winsteps.com/

БИОЛОГИЯДАН ҰЛТТЫҚ БІРЫҢҒАЙ ТЕСТТІҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ ЖӘНЕ ПСИХОМЕТРИЯЛЫҚ ВАЛИДАЦИЯСЫ: ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТАРҒА ҚАРАЙ (AQA, A-LEVEL МЫСАЛ РЕТІНДЕ)

Аңдатпа

Мақалада Қазақстандағы Ұлттық бірыңғай тестілеудің (ҰБТ) биология пәні бойынша тест сапасын бағалауға бағытталған кешенді зерттеу нәтижелері ұсынылған. Зерттеудің мақсаты Раш моделі бойынша психометриялық талдауды және танылған халықаралық эталонмен (AQA A-Level Biology) сыртқы мазмұнды салыстыруды қамтитын кешенді тәсілді пайдалана отырып, 2025 жылғы эмпирикалық деректер негізінде ЕО биология тестінің психометриялық қасиеттері мен мазмұндық жарамдылығын бағалау болып табылады. 2025 жылғы мәліметтер негізінде Раш моделін қолдану арқылы психометриялық талдау, сондай-ақ британдық AQA A-Level Biology бағдарламасымен мазмұндық бенчмаркинг жүргізілді. Салыстыру Блум таксономиясының когнитивті деңгейлерінің бөлінуі, бағалау мақсаттары (Assessment Objectives) және математикалық дағдылардың интеграциялану дәрежесі бойынша жүргізілді. Нәтижелер ҰБТ тапсырмаларының басым бөлігінің қанағаттанарлық психометриялық сипаттамаларын растады. Дегенмен, құрылымдық теңгерімсіздік анықталды: тесттің 59,1%-ын репродуктивті деңгейдегі тапсырмалар (АО1) құрайды, ал білімді қолдану мен талдау дағдылары (АО2/АО3) жеткіліксіз ұсынылған. Сондай-ақ заманауи бағыттардың, соның ішінде генетикалық технологиялардың фрагментарлы түрде қамтылуы атап өтілді. Алынған мәліметтер негізінде ҰБТ форматын жаңғырту бойынша практикалық ұсыныстар тұжырымдалды. Авторлар жоғары когнитивті деңгейдегі тапсырмалардың үлесін арттыруды, міндетті математикалық компонентті енгізуді және сарапшылық-академиялық валидация механизмдерін күшейтуді ұсынады. Ұсынылған шаралар емтиханның диагностикалық құндылығын және оның халықаралық білім беру стандарттарына сәйкестігін арттыруға бағытталған, бұл жоғары оқу орындарына абитуриенттерді сапалы іріктеу үшін өте маңызды.

Негізгі сөздер: ҰБТ, биология, психометриялық валидация, Раш моделі, Блум таксономиясы, AQA, A-Level.

COMPARATIVE ANALYSIS AND PSYCHOMETRIC VALIDATION OF THE UNT BIOLOGY TEST: TOWARDS INTERNATIONAL STANDARDS (THE CASE OF AQA A-LEVEL)

Abstract

The article presents the results of a comprehensive study evaluating the quality of the Unified National Testing (UNT) in Biology in Kazakhstan. The aim of the study is to evaluate the psychometric qualities and substantive validity of the UNT biology test based on empirical data from 2025, using an integrated approach that includes psychometric analysis based on the Rasch model and external meaningful benchmarking with an internationally recognized standard (AQA A-Level Biology). Based on 2025 data, a psychometric analysis was conducted using the Rasch model, alongside a content benchmarking against the British AQA A-Level Biology curriculum. The comparison focused on the distribution of cognitive levels (Bloom's Taxonomy), Assessment Objectives (AOs), and the degree of integration of mathematical skills. The results confirmed satisfactory psychometric characteristics for most UNT items. However, a structural imbalance was identified: 59,1% of the test consists of lower-order thinking skills (AO1 – recall), while application and analysis skills (AO2/AO3) are underrepresented. Furthermore, the study noted fragmented coverage of contemporary topics, such as genetic technologies. Based on the findings, practical recommendations for modernizing the UNT format are formulated. The authors propose increasing the proportion of higher-order thinking tasks, implementing a mandatory mathematical component, and strengthening mechanisms for expert-academic validation. These measures aim to enhance the exam's diagnostic value and ensure its alignment with international educational standards, which is critical for the qualitative selection of university applicants.

Keywords: UNT, Biology, psychometric validation, Rasch model, Bloom's Taxonomy, AQA, A-Level.

REFERENCES

1 Abdrasilov B., Niyazov T., Baizhaov N., Altybaeva Sh., Iskakova A., & Umerbaeva G. *Unified National Testing: History, Experience, Perspective. Astana*: National Test Center, - 2024. 25 p. [in English].

2 Altybaeva SH, Sagindikov I., ZHabaeva G, & SHakralieva SH. Validaciya soderzhaniya testa po informatike v ramkah ENT: ekspertnaya ocenka i psihometricheskij analiz. [*Validation of the computer science test content within the UNT: Expert evaluation and psychometric analysis. Nauchno-pedagogicheskij zhurnal*] «Bilim-Obrazovanie», - 2025. С. 68–82 [in Russian].

3 Nacional'nyj centr testirovaniya MON RK. Voprosy testirovaniya [*Testing Issues*] – 2020. - № 1(12). [Elektronnyj resurs] — Available at:— URL : https://testcenter-zhurnal.kz/index.php/sap/article/view/ [in Russian].

4 Portal elektronnogo pravitel'stva Respubliki Kazahstan. (b.d.). ENT v Kazahstane: podgotovka i poryadok provedeniya. [*UNT in Kazakhstan: Preparation and procedure*]Polucheno 6 yanvarya 2026. [in Russian].

5 Informacionno-pravovaya sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan «Ədilet». O vnesenii izmenenij v prikaz Ministra prosveshcheniya Respubliki Kazahstan ot 3 avgusta 2022 goda № 348. [*Information and Legal System of Normative Legal Acts of the Republic of Kazakhstan "Adilet*"] (Prikaz ot 28 dekabrya 2024 goda № 500). [in Russian].

6 Bloom B. S. *Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals. Handbook I: Cognitive domain*. New York: David McKay Company. - 1956. 45 p. [in English].

7 AQA AS and A-level Biology specification - 2020. №1 (5). P. 7401-7402.[in English].

8 Didarbekova N., Altybaeva S., Abdrasilov B., & Karkenova A. Advancing digital item development in Asian assessment systems: Insights from Kazakhstan's Unified National Testing. *Frontiers in Education, 10*, 1654674. Available at:— URL: https://doi.org/10.3389/feduc.1654674 - 2025. 45 p. [in English].

9 Landis J. R., & Koch G. G. The measurement of observer agreement for categorical data. *Biometrics*, -1977. №33 (1), P.159–174 [in English].

10 OECD Reviews of Evaluation and Assessment in Education. OECD Publishing. Available at:— URL: https://doi.org/10.1787/22230955 OECD. - 2019 [in English].

11 Winsteps.com. (n.d.). *Rasch analysis*. Retrieved 05.01. 2026, from Available at:— URL: https ://www. winsteps. com/winman/ raschanalysis.htm [in English].

12 Study from Home. (n.d.). *What Topics Are Covered in AQA A Level Biology (7402)?* Retrieved January 6, 2026, from Available at:— URL: https://www.studyfromhome.co.uk/how-it-works/what-topics-are-covered-in-aqa-a-level-biology-7402 [in English]

13 Winsteps.com. (n.d.). *Winsteps and Facets: Rasch Analysis + Rasch Measurement Software + 1PL IRT*. Retrieved January 5, - 2026, from Available at:— URL: https://www.winsteps.com/ [in English].

Information about authors:

Arailym Kuanyshbekova – **corresponding author**, Lead Expert of the National Learning Center, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: quanyshbekova98@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-3780-6866

Almat Kozhabayev - Chief Expert of the National Testing Center, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: almat-kozhabaev@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-2637-6168

Раушан Зияханова - Chief Expert of the National Testing Center, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: ziahanova.raushan@yandex.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-9392-8363

Aigul Turganbekova - Biology Teacher at the "Specialized Lyceum No. 82 'Daryn'" of the Akimat of Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: aigul_turganbekova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-2415-1754

Информация об авторах:

Арайлым Қуанышбекова – **основной автор**, ведущий эксперт Национального Центра Тестирования, г. Астана, Республика Казахстан.

E-mail: quanyshbekova98@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-3780-6866

Алмат Қожабаев - главный эксперт Национального Центра Тестирования, г. Астана, Республика Казахстан.

E-mail: almat-kozhabaev@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-2637-6168

Раушан Зияханова - главный эксперт Национального центра тестирования, г.Астана, Республика Казахстан.

E-mail: ziahanova.raushan@yandex.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-9392-8363

Айгул Турганбекова - Учитель биологии КГУ «Специализированный лицей № 82 «Дарын» акимата города Астаны, Республика Казахстан.

E-mail: aigul_turganbekova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-2415-1754

Авторлар туралы ақпарат:

Арайлым Қуанышбекова – **негізгі автор,** Ұлттық тестілеу орталығының жетекші сарапшысы, Астана қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: quanyshbekova98@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-3780-6866

Алмат Қожабаев - Ұлттық тестілеу орталығының бас сарапшысы, Астана қ, Қазақстан Республикасы.

E-mail: almat-kozhabaev@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-2637-6168

Раушан Зияханова - Ұлттық тестілеу орталығының бас сарапшысы, Астана қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: ziahanova.raushan@yandex.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-9392-8363

Айгул Турганбекова – Астана қаласы әкімдігінің «№ 82 «Дарын» мамандандырылған лицейі» КММ-нің биология пәні мұғалімі, Астана қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: aigul_turganbekova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-2415-1754

IRSTI 14.15.21 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.21**
UDC378.1

M.T.Rakhmetova [1*], B.T. Abykanova[1], M.B. Kairjan[1] A.A. Kuanysheva[1]

[1]Kh. Dosmukhamedov Atyrau University,
Atyrau, Republic of Kazakhstan, Atyrau
*e-mail: maira_12_05@mail.ru

FROM ENVIRONMENTAL EDUCATION TO ECO-IDENTITY: A MODEL FOR THE DEVELOPMENT OF ENVIRONMENTAL COMPETENCIES IN PHYSICS STUDENTS

Abstract

As global ecological challenges intensify, the need for comprehensive environmental education in higher education becomes critical, especially in scientific fields like physics. The purpose of the article is to develop and experimentally verify a model for the formation of eco-identity among physics students in the higher education system, as well as to evaluate its effectiveness in improving the level of environmental competence and the formation of sustainable values oriented towards the principles of sustainable development. This paper presents a model for developing ecological identity in physics students. A quasi-experimental study with 46 third-year physics students at Atyrau University (23 experimental, 23 control) was conducted to test the model. The experimental group's curriculum was enriched with the eco-identity development model, while the control group followed a traditional curriculum. Pre- and post-intervention assessments of environmental competence and ecological identity were carried out. Statistical analysis (ANOVA, t-tests) showed that the experimental group achieved significantly greater gains in environmental competence and stronger ecological self-identification than the control group. The results confirm the hypothesis that embedding a structured eco-identity model in physics education can foster deeper environmental awareness and personal identification with sustainability values. This study's findings have important implications for physics education and teacher training, demonstrating that cultivating eco-identity alongside scientific knowledge is key to preparing future educators and professionals for sustainable practice. The paper concludes with recommendations for integrating the model in broader educational contexts and suggestions for future research on sustaining eco-identity development.

Keywords: environmental education, ecological identity, environmental competence physics education, sustainable development.

Introduction

In recent decades, environmental education has gained increasing prominence in educational practice and policy worldwide. This rise is driven by the urgent need to address complex sustainability challenges through learning. Environmental education is broadly oriented toward achieving sustainable development goals, equipping students with the knowledge, skills, attitudes, and motivation for future-oriented sustainable behavior. As early as 1977, the Tbilisi Declaration defined environmental education as "a process aimed not only at disseminating knowledge, but also at fostering responsibility toward the environment" [1]. Thus, beyond imparting ecological knowledge, environmental education seeks to shape values and responsible attitudes in learners [2]. Approaches to environmental education vary widely: some emphasize immediate pro-environmental actions (e.g. teaching energy conservation and waste recycling) [3], while others focus on developing critical thinking and long-term shifts in mindset and values [4]. Programs centered on short-term behavior change (for instance, encouraging simple eco-friendly habits) can be effective [5]. Still, many educators argue that deeper transformation – cultivating an ecological worldview or identity – is necessary for lasting impact [6]. Indeed, many researchers now contend that fostering *ecological identity* should become a priority goal of environmental education, as it engenders a deeper, more internalized relationship with the environment [7]. Unlike approaches that focus exclusively on changing outward behavior or accumulating knowledge, nurturing ecological identity is about developing a person who is not only aware of environmental issues but also personally invested in the long-term well-being of the planet. Individuals with a strong ecological identity tend to view caring for the environment as integral to their self-concept, making their commitment to environmentally responsible practices more enduring.

Research confirms that environmental education can correlate with pro-environmental behavior, though the nature of this relationship is complex [8]. Paradoxically, despite growing environmental awareness in society, a significant gap often remains between awareness and action. People frequently opt for "easy" eco-friendly actions requiring minimal effort (such as recycling) while avoiding more inconvenient sacrifices (such as reducing private car use) [9]. This attitude–action gap is often attributed to competing values like convenience and social comfort, highlighting the need to cultivate a deeper environmental ethic or identity to overcome these barriers. *Ecological identity* refers to an individual's perception of themselves in relation to nature – how connected they feel to the natural environment, and how this connection influences their values and behaviors [10]. The development of ecological identity is influenced by multiple factors including principles of deep ecology, environmental ethics, ecopsychology, and education; it evolves under cultural, social, and personal influences. Recent studies emphasize the importance of ecological identity among adults (such as environmental activists and professionals) [11], noting that its development often progresses through stages: first an awareness of environmental problems, then a belief in the possibility of positive change, and finally adoption of an active position in support of the environment. Integrating a connection to nature and personal environmental relevance into education is seen as key to promoting sustainable behavior. However, attitudes alone do not always translate into action, as contextual and psychological factors mediate behavior. Educational strategies aimed at changing environmental attitudes typically focus on four aspects: moral reasoning, raising awareness, incentives, and community influence. Of these, incentive-based approaches and leveraging social/community influence tend to be most effective in changing behavior, especially when combined with participatory, experiential learning [12]. Programs that integrate multiple approaches – for example, providing external incentives or feedback *and* engaging students in hands-on environmental activities – have been more successful in cultivating long-term pro-environmental behaviors [13]. Correspondingly, environmental education, as a field, has evolved from simply disseminating knowledge toward a holistic approach that supports the development of an ecological identity – wherein a person feels themselves to be part of nature – which is deemed crucial for long-term, responsible environmental behavior [14].

Despite these advancements in theory, there remain gaps in educational practice. In many settings, including our regional context, curricula still emphasize factual ecological knowledge or short-term activities while neglecting the deeper formation of environmental identity. In Kazakhstan, for instance, various initiatives have been launched to integrate sustainability into education – notably a national project to green the education system and orient it toward sustainable development and a "green" economy [15]. These efforts reflect a governmental and societal recognition of the importance of environmental education. However, significant challenges persist in fully implementing the principles of education for sustainable development (ESD). A major challenge is the limited awareness and understanding of ESD among educators, students, policymakers and the public, which hampers the integration of sustainability values into teaching practice [16]. This context underscores the need for more robust educational models that not only convey environmental knowledge but also actively engage and transform learners' values and identities.

For physics students, developing an ecological identity is particularly pertinent. Physics as a discipline is closely connected to many technologies and processes – such as energy production, materials science, and industrial innovation – that have far-reaching environmental impacts [17]. Higher education institutions, as key pillars of society, play a unique role in shaping not only knowledge but also the personal development and values of future professionals. Future physicists and physics educators will be involved in areas (like power generation, engineering, and high-tech industries) where their decisions can significantly affect the environment. They must graduate with a sense of environmental responsibility ingrained in their professional identity. By fostering ecological identity among physics students, we prepare them to integrate sustainability considerations into their work – whether designing new technologies, conducting research, or teaching science in schools. Prior work suggests that strong environmental competence can

translate into the internalization of environmental values, effectively linking knowledge to identity formation. We build on this premise in the present study.

We hypothesize that implementing a structured model of eco-identity development within the physics curriculum will significantly improve students' environmental competence and foster a stronger ecological identity, compared to a traditional physics education approach without such a model. In essence, by deeply integrating environmental content and reflective practices into physics teaching, students will internalize ecological values, leading to measurable gains in both ecological knowledge and identity.

To test this hypothesis, our study is guided by the following research questions:

1. Does the proposed model of eco-identity development lead to a significant improvement in physics students' environmental competence (knowledge and skills related to ecology and sustainability) compared to a traditional curriculum?

2. Does participation in the model lead to a stronger development of ecological identity (as evidenced by students' self-perception, values, and commitments regarding the environment) compared to students who undergo traditional instruction?

3. How do the outcomes differ between students who experience the eco-identity development model and those in the control group? Specifically, what are the differences in pre- to post-intervention gains in environmental competence and ecological identity between the experimental and control groups?

Materials and methods of research

The study employed a quasi-experimental design with an experimental group and a control group to evaluate the effects of the eco-identity development model. Participants were 46 undergraduate students in their third year of the Physics Education program at Atyrau University. The sample was split evenly into two groups: 23 students in the experimental group and 23 in the control group. All participants had a similar academic background and had completed standard introductory coursework in physics and basic ecology, ensuring a comparable baseline of knowledge. None had received explicit instruction aimed at developing ecological identity before the study. The groups were taught in parallel during a single semester, with the experimental group receiving the enhanced curriculum intervention and the control group following the traditional curriculum. To minimize confounding variables, both groups were taught by the same instructor, a faculty member in physics, so that differences in teaching style were not a factor. The study was conducted over a 15-week semester, with the intervention integrated into the regular physics course schedule.

The core of this research is the development and implementation of an enhanced model for developing eco-identity in physics students. This model was adapted from a previously published framework on environmental competence and extended into a more advanced, structured form to explicitly foster ecological identity. The model is comprehensive, comprising several interrelated components and implementation strategies. In designing the model, we followed a three-stage process: (1) conceptual development of the model's structure and components, (2) determination of the implementation mechanism (i.e. how to integrate the model into teaching practice), and (3) creation of an evaluation system to gather feedback and assess student outcomes (competence and identity). The theoretical justification for the model draws on interdisciplinary research in environmental education and identity formation, allowing us to integrate key environmental principles and identity-development strategies into physics education.

Procedure

Before the intervention began, both groups (experimental and control) underwent a pre-test evaluation to establish baseline measures for the key outcomes. This pre-test included two parts: (1) an Environmental Competence Test, and (2) an Ecological Identity Survey. The environmental competence test was a written assessment (combining multiple-choice and short-answer questions) covering fundamental environmental science knowledge, environmental aspects of physics, and scenario-based problem-solving. The ecological identity survey was adapted from established environmental identity scales (such as Clayton's Environmental Identity scale [18]). The survey

produced an Eco-Identity Index for each student on a 0–50 scale. The internal consistency of the scale in the present sample was satisfactory (Cronbach's $\alpha = 0.84$), indicating acceptable reliability for research purposes.

Following the pre-test, the experimental group was taught using the proposed model, integrated throughout their physics courses for the semester. Meanwhile, the control group continued with a traditional physics curriculum. The control group's courses followed the standard syllabus, which did include some minimal coverage of environmental topics as per the national curriculum. Both groups covered the core physics content required by the program; the experimental group simply did so in a more enriched manner, whereas the control group did so in the usual manner. Importantly, the contact hours and overall workload were kept roughly equivalent between groups, so that the experimental group's gains could not be simply attributed to spending more time or effort than the control.

At the end of the semester (after approximately 15 weeks of instruction), we administered a post-test evaluation, which mirrored the pre-test. Students in both groups again took the Environmental Competence Test and the Ecological Identity Survey. This post-test allowed us to measure changes in scores from pre- to post-test in each group. We also collected the qualitative responses again by asking students to describe what environmental responsibility means to them after the course, to observe any shifts in perspective or language.

Data Analysis

The quantitative data were analyzed using both descriptive and inferential statistics. First, we computed descriptive statistics (means and standard deviations) for the environmental competence scores and ecological identity index in each group, before and after the intervention. We then assessed baseline equivalence: an independent samples *t*-test was used to verify that there was no significant difference between the experimental and control groups' pre-test scores on the competence test and identity index (confirming that any subsequent differences could be attributed to the intervention rather than pre-existing disparities). The main analysis involved comparing post-test outcomes. We performed an independent samples *t*-test on post-test competence scores between the experimental and control groups to assess whether the observed mean difference was statistically significant. Similarly, we compared the post-test ecological identity scores between the two groups using a *t*-test. To specifically address improvements within each group, we also conducted paired-sample t-tests for the experimental group (pre vs. post scores) and for the control group (pre vs. post) on both measures. This helped determine whether each group experienced a significant change over time and, if so, in which direction. Effect sizes (Cohen's *d*) were calculated for the key differences (experimental vs control post-test, and pre-to-post changes) to gauge the practical significance of the results. A significance level of $\alpha = 0.05$ was used for all statistical tests (with adjustments for multiple comparisons when appropriate, though in our case the comparisons were limited and focused). Additionally, we examined the relationship between environmental competence and ecological identity outcomes using Pearson's correlation coefficient. To test whether changes over time differed by group, we ran separate 2 (Time: pre-, post-test) × 2 (Group: experimental, control) mixed-design ANOVAs for Environmental Competence and Ecological Identity. All analyses were carried out using IBM SPSS Statistics 26.

Results and their discussion

Model Description

The model is organized into four major components – *Motivational, Content, Procedural and Evaluative* – each contributing to the holistic development of students' environmental competence and identity (Figure 1).

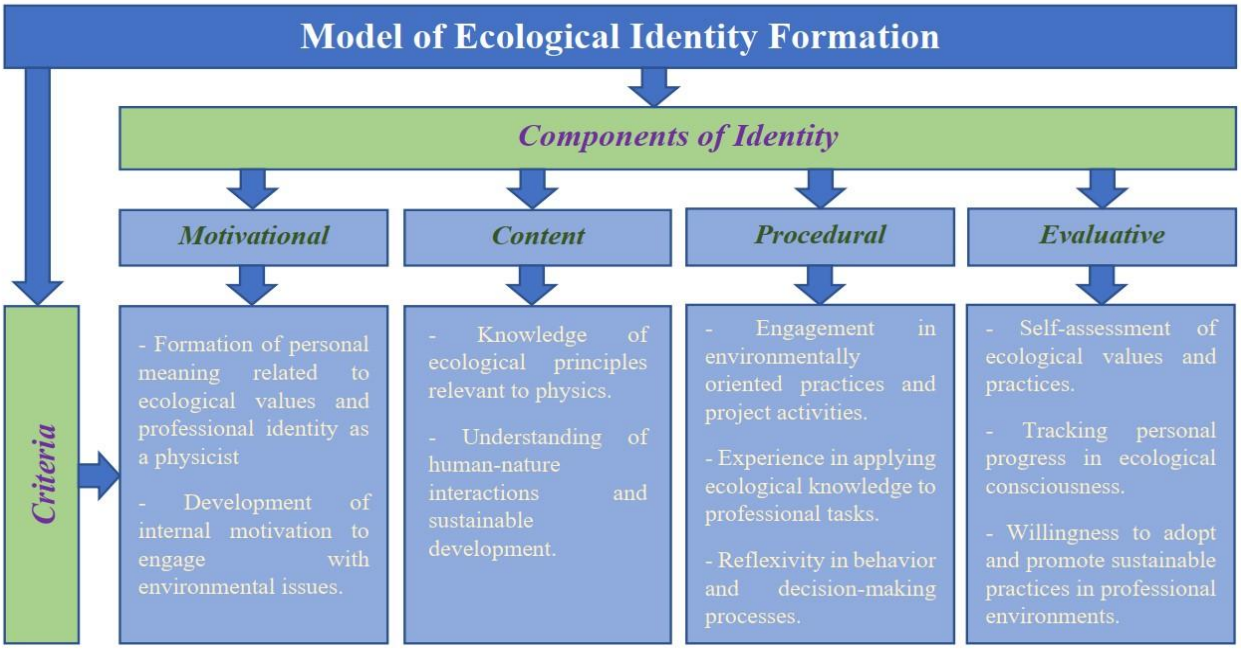

Figure 1- Model of Ecological Identity Formation

Note: Compiled by authors

The synergy of these four components creates a structured pathway for students: starting from motivation and goal-setting, through rich interdisciplinary content and active engagement, culminating in reflection and evaluation that ties it all together (Table 1). This framework was deliberately designed to guide students beyond acquiring facts, towards internalizing environmental values as part of their professional identity. The model also included an implementation mechanism that specifies the pedagogical conditions for success (e.g., a supportive classroom environment, institutional backing for field activities, etc.), and a feedback loop in which results from the evaluation component inform continuous improvement of the curriculum.

Table 1 – Components for the Model of Ecological Identity Formation

Component	Core Focus	Key Elements
Motivational-Target	*Values, aims, and learner motivation*	• Ecological relevance in physics and society; • Alignment with personal/professional goals; • Discussion of global/local challenges;
Content	*Interdisciplinary knowledge base*	• Infusion of environmental topics into Thermodynamics, Electromagnetism, Nuclear Physics, Mechanics, Optics; • Case studies (air/water pollution, energy-consumption statistics); • Targeted competencies: ecosystem literacy, tech-impact awareness, sustainable-tech know-how.
Procedural	*Pedagogical methods & learning activities*	• Problem-based tasks on real eco-problems; • Lab measurements (e.g., device energy efficiency, radiation background); • Field trips to renewable-energy sites; • Ethical debates (nuclear vs carbon); • Reflective diaries & group projects.
Evaluative (Control-Result)	*Assessment, feedback, reflection*	• Formative: quizzes, observation checklists, self-ratings; • Summative: Environmental Competence Scale, Ecological Identity Inventory; • Criteria: knowledge, awareness, self-regulation, collaboration, stewardship commitment.
Note: Compiled by authors		

At the outset of the course, students in the experimental group were introduced to the relevance of ecology in physics and society. We set clear objectives related to sustainability (e.g., understanding the environmental impact of physical processes and developing a sense of responsibility toward nature). Students engaged in discussions about global and local environmental challenges, which helped evoke their intrinsic motivation and sense of purpose. This motivational component is designed to shape values and attitudes – students reflect on why ecological issues matter to them as future physicists. By aligning educational goals with sustainability values, the motivational-target component lays the foundation for developing an eco-centric mindset in students.

We systematically infused interdisciplinary environmental knowledge into traditional topics in physics. For example, when teaching thermodynamics, we included content on energy efficiency, entropy in ecological systems, and climate change; in electromagnetism, we discussed electrical energy generation and its environmental footprint; in nuclear physics, we covered nuclear power and radiation ecology, etc. The content component ensures that students gain robust environmental knowledge and awareness in tandem with physics concepts. Key ecological competencies targeted include understanding ecosystems, recognizing the environmental implications of technological applications, knowledge of sustainable technologies, and grasping the physical principles underlying environmental processes. The content was enriched with case studies on environmental problems (such as air and water pollution data and energy consumption statistics) and on how physics-based innovations can mitigate or exacerbate these issues. By the end of the course, students in the experimental group were expected to demonstrate a deep understanding of fundamental ecological concepts and their relation to physics, thereby satisfying the criterion of ecological literacy within the physics context.

The model emphasizes active, student-centered pedagogical approaches that encourage application, analysis, and reflection. In the experimental group, we implemented a variety of interactive and experiential learning strategies: problem-based learning (solving real environmental problems using physics principles), laboratory experiments with environmental measurements (e.g. measuring energy efficiency of devices, monitoring environmental parameters like radiation or air quality), field projects (such as a field trip to a local ecological site or a renewable energy facility, followed by a project report), group discussions and debates on ethical scenarios (e.g. the trade-offs of nuclear energy vs. carbon emissions), and reflective journaling. Students were asked to maintain a reflection diary to regularly record their thoughts on how physics and environmental issues intersect, and how their own views and sense of responsibility might be evolving. Cooperative learning was encouraged through group projects addressing sustainability challenges, thereby also building teamwork skills for solving environmental problems.

Experimental Results

As expected, initial comparisons showed no significant differences between the experimental and control groups before the intervention. On the pre-test Environmental Competence assessment, the experimental group had a mean score of 59.26 (on a 0-100 scale; SD $\approx$ 7.65), and the control group a mean of 57.10 (SD $\approx$ 7.11). These scores are just below the minimum passing threshold of 60, indicating that, on average, both groups possessed only a basic level of environmental knowledge at the start (which is reasonable, as they had not yet undergone specialized training). A t-test confirmed that the difference in pre-test competence means was not statistically significant ($t<1$, $p>0.05$). Similarly, for the Ecological Identity Index, the experimental group's pre-test average was 24.42 (on a 0–50 scale; SD $\approx$ 4.69) and the control group's was 24.81 (SD $\approx$ 5.13), a negligible difference (statistically non-significant). These baseline results establish that the two groups were starting from a comparable point in terms of both environmental knowledge and identity orientation.

By the end of the semester, the experimental group showed markedly higher performance on both outcome measures compared to the control group. Table 2 presents the Environmental Competence Test scores (percentage scale: 0–100). It can be seen that the experimental group's

mean competence score increased substantially from pre to post, while the control group's score rose only modestly.

Table 2 – Environmental Competence Test* Scores

Group	Pre-test (Mean ± SD)	Post-test (Mean ± SD)	p
Experimental (n = 23)	59.26 ± 7.65	**77.63 ± 7.45**	< .001
Control (n = 23)	57.10 ± 7.11	61.31 ± 9.95	0.03
Note: Compiled by authors			

As shown in Table 2, the experimental group's mean environmental competence score increased from 59.26 at pre-test to 77.63 at post-test, representing a gain of 18.37 points. In contrast, the control group improved from 57.10 to 61.31, a gain of 4.21 points. An independent-samples t-test on the post-test scores showed that the experimental group significantly outperformed the control group, $t(44) = 6.30$, $p < .001$, with a large effect size (Cohen's $d = 1.86$). Within-group analysis also indicated a substantial pre-post gain in the experimental group, whereas the control group showed only a modest improvement. These findings suggest that the enhanced model had a strong positive effect on students' environmental competence, likely due to the integration of interdisciplinary content, active learning, and practical application.

This suggests that merely following the standard curriculum led to a slight improvement (perhaps due to general learning or maturation), but the new model led to a much larger improvement. Every student in the experimental group scored above the passing level of 60 by the end (the lowest post-score in that group was 67). In contrast, in the control group most students remained near the minimum competence level. These results demonstrate that the enhanced model had a measurable positive impact on students' environmental competence. By integrating interdisciplinary content, active learning, and practical application, the model not only improved students' understanding of environmental principles, but also deepened their engagement with ecological problem-solving. The experimental group's higher performance suggests they gained a more robust and retained understanding of the material, consistent with the model's goals.

Table 3 presents the results for the Ecological Identity Index, derived from the survey of attitudes and self-perception regarding the environment. Again, clear differences are observed between the experimental and control groups after the intervention.

Table 3 – Ecological Identity* Scores

Group	Pre-test (Mean ± SD)	Post-test (Mean ± SD)	p
Experimental (n = 23)	24.42 ± 4.69	**34.36 ± 4.94**	< .001
Control (n = 23)	24.81 ± 5.13	27.73 ± 5.91	> 0.1
Note: Compiled by authors			

Table 3 shows that the experimental group's ecological identity score increased from 24.42 at pre-test to 34.36 at post-test, whereas the control group showed a smaller increase from 24.81 to 27.73. An independent-samples t-test on the post-test identity scores indicated that the experimental group scored significantly higher than the control group, $t(44) = 4.13$, $p < .001$, with a large effect size (Cohen's $d = 1.22$). Within-group analyses further suggested that the increase in ecological identity was substantial in the experimental group, while the control group showed only a modest change. In practical terms, these results indicate that the model contributed not only to cognitive gains, but also to the internalization of ecological values and self-perceptions.

It is also illuminating to consider the relationship between gains in competence and identity. A moderate positive correlation was observed between post-test environmental competence and ecological identity ($r \approx .55$, $p < .01$), suggesting that students with stronger competence also tended to report stronger ecological identity. In other words, students who

learned more about environmental and sustainability concepts also tended to express a stronger environmental identity. The experimental group primarily drove this correlation – within that group, the correlation was even higher ($r \approx +0.65$), whereas in the control group it was weak ($r \approx +0.2$, not significant). This finding is consistent with the assumption that competence development and identity formation are interrelated. As students become more knowledgeable and skilled in addressing environmental issues, they also internalize environmental values more deeply. However, the weak correlation in the control group suggests that knowledge alone (as acquired in a traditional setting) is not always sufficient to shift identity – it was the combination of knowledge with the model's pedagogical approach (interdisciplinary, applied, and reflective learning) that produced the strong competence–identity alignment observed in the experimental group.

To test whether changes over time differed by group, we ran separate 2 (Time: pre-, post-test) × 2 (Group: experimental, control) mixed-design ANOVAs for Environmental Competence (Table 4) and Ecological Identity (Table 5).

Table 4 – Mixed ANOVA for Environmental Competence

Source	SS	df	MS	F	p
Time	2 158.5	1	2 158.5	150.30	< .001
Group	164.1	1	164.1	2.46	.123
Time × Group	1 233.4	1	1 233.4	85.41	< .001
Error (Time)	632.0	44	14.36	-	-
Error (Between)	2 935.6	44	66.72	-	-
Note: Compiled by authors					

A significant main effect of Time indicated that students improved overall from pre- to post-test, $F(1, 44) = 150.30$, $p < .001$, partial $\eta^2 = .77$. The Time × Group interaction was also significant, $F(1, 44) = 85.41$, $p < .001$, partial $\eta^2 = .66$, showing that the experimental group's gain ($\Delta = +18.37$ points) was substantially larger than the control group's ($\Delta = +4.21$ points). No reliable main effect of Group emerged.

Table 5 – Mixed ANOVA for Ecological Identity

Source	SS	df	MS	F	p
Time	828.9	1	828.9	132.27	< .001
Group	22.1	1	22.1	3.53	.067
Time × Group	628.5	1	628.5	100.31	< .001
Error (Time)	276.0	44	6.27	-	-
Error (Between)	274.9	44	6.25	-	-
Note: Compiled by authors					

The same pattern held for identity formation. Scores rose across the sample, $F(1, 44) = 132.27$, $p < .001$, partial $\eta^2 = .75$, and the Time × Group interaction was significant, $F(1, 44) = 100.31$, $p < .001$, partial $\eta^2 = .70$. The experimental group increased by 9.94 points compared with a 2.92-point gain in the control group. The main effect of Group did not reach significance.

Together, these analyses confirm that the intervention produced markedly greater improvements in both environmental competence and ecological identity than standard instruction, supporting the effectiveness of the proposed four-component model.

The data provided above and the statistical tests collectively answer our research questions affirmatively: Yes, the eco-identity development model significantly boosts environmental competence (RQ1) and strengthens ecological identity (RQ2) among physics students, and the outcomes for those with the model are significantly better than for those without (RQ3).

Our findings validate the hypothesis that integrating interdisciplinary content, active learning, and reflective practice into subject-specific education is a promising approach to

fostering sustainable thinking. The model's success is consistent with educational theories suggesting that meaningful learning, especially in the context of sustainability, occurs when students can connect knowledge to their own values and experiences. By moving beyond rote learning to engage students in *how* physics relates to real environmental challenges, the model encouraged a deeper form of learning. The significant gains in the experimental group's environmental competence indicate that students not only absorbed more information but also applied physics principles to environmental problems more adeptly than their peers in the control group. This can be attributed to the interdisciplinary and applied nature of the curriculum: it provided context and relevance, which are known to improve understanding and retention. The results mirror previous research that emphasizes the effectiveness of multi-faceted educational interventions [19]. For instance, programs that combine content knowledge with practical engagement and personal reflection tend to yield better outcomes in terms of behavior and attitude changes [20]. Our model combined all these elements, which likely created a synergistic effect. The interdisciplinary content gave breadth and relevance, active learning (projects, labs) built skills and personal experience, and reflective exercises helped internalize the lessons. Together, these ensured that knowledge translated into personal meaning, supporting the formation of ecological identity. This comprehensive approach reflects a shift noted in contemporary environmental education: moving from simply teaching about the environment to teaching *for* the environment – i.e., educating in ways that empower and motivate students to act for sustainability.

Despite the promising findings, the study has several limitations. First, the sample size was relatively small, which limits the generalizability of the results. Second, the intervention was implemented in a single university context; therefore, the findings should be interpreted with caution when applied to other institutional settings. Third, the quasi-experimental design did not involve random assignment of participants, which may have introduced uncontrolled group differences. Finally, ecological identity was assessed through self-report measures, which may be influenced by social desirability or response bias. Future studies should test the model with larger, more diverse samples and examine its long-term effects.

One of the most significant outcomes of this study is the measurable development of ecological identity in the experimental group. Achieving changes in identity is challenging, as identity is a deep-seated construct not easily shifted by a single course. The fact that we observed a significant increase in the ecological identity index over one semester suggests that the intervention touched students at a personal level. Students in the experimental group began to see environmental stewardship as part of their role and self-image as future physicists/educators. This outcome provides empirical support for the idea that educational environments can be intentionally designed to influence identity, not just knowledge. It reinforces arguments in the literature that identity formation should be an explicit goal of environmental education to achieve long-term commitment to sustainable behavior [21].

The context of physics education provides a unique angle on sustainability. Physics, being fundamental to understanding energy, matter, and technology, is at the heart of many environmental solutions and also problems. From renewable energy technologies to nuclear power, from climate modeling to pollution control, physics principles are integral to these fields. Therefore, forming a generation of physicists who are ecologically conscious can have a disproportionate positive impact. Our findings highlight that physics students, when educated about these connections, grasp their importance. The discussions and enthusiasm observed in the experimental group suggest that many physics students were eager to find purpose in their studies related to global challenges. This indicates an important source of student motivation of student motivation that educators can leverage – linking coursework to grand challenges can inspire students to excel and remain engaged. On the other hand, if such connections are not made, students might see physics as disconnected from society and lose interest or fail to consider the implications of their work. As our results warn, without an ingrained ecological identity, future physicists might focus solely on technical aspects and overlook the environmental consequences of their work. This could perpetuate unsustainable practices. Conversely, if sustainability values

become integral to their education, these future professionals can actively promote sustainable practices and transform potentially harmful processes into environmentally safe solutions.

Conclusion

In conclusion, this research has demonstrated the efficacy of an enhanced model for developing eco-identity among university physics students. The model – characterized by its structured framework of motivational, content, procedural, and evaluative components – significantly outperformed traditional teaching methods in both imparting environmental competence and in nurturing an ecological identity in students. The experimental group of students who experienced the model showed greater mastery of environmental knowledge (achieving higher test scores by the end of the course) and, crucially, developed a personal sense of responsibility and identification with environmental values, as evidenced by a higher ecological identity index. These outcomes were statistically significant and educationally meaningful, affirming our central hypothesis that a comprehensive, well-designed educational intervention can bridge the gap between learning about the environment and *caring* about it as part of one's identity.

The findings hold important implications for the future of physics education and for higher education's role in advancing sustainability. By integrating interdisciplinary environmental content and active learning strategies into the physics curriculum, we not only enhanced students' understanding of physics in context but also prepared them to be more conscientious scientists and citizens. This dual development of competence and identity is a hallmark of truly transformative education. The study contributes to the growing body of evidence that achieving sustainable development goals will require education systems to go beyond knowledge transmission and intentionally cultivate the values, attitudes, and identities necessary for students to engage with sustainability challenges. For universities in Kazakhstan and globally, adopting such models in science and engineering programs can produce graduates who are not only technically proficient but also ready to assume leadership roles in sustainability in their fields.

In summary, the enhanced model for developing eco-identity in physics students at Atyrau University proved to be a powerful educational innovation. It achieved a more holistic learning experience, producing students who are both knowledgeable and intrinsically motivated to apply their knowledge to environmental improvement. The future of sustainable development heavily relies on such educational transformations. This study offers a concrete step in that direction, illustrating how we can educate physicists (and, by extension, other professionals) to serve as competent stewards of the environment. By cultivating ecological identities in our students, we are investing in a future workforce that will carry the ethos of sustainability into whatever endeavors they pursue. Such educational transformations may make an important contribution to sustainability-oriented higher education.

REFERENCES

1 Tbilisi Declaration Intergovernmental Conference on Environmental Education, Tbilisi, USSR, 14-26 October 1977. Available at: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000032763 (accessed 07.03.2026).

2 Varela-Losada M., Vega-Marcote P., Pérez-Rodríguez U., Álvarez-Lires M. Going to action? A literature review on educational proposals in formal Environmental Education.Vol. 22, no. 3. 2016. P. 390–421.

3 Varela-Candamio L., Novo-Corti I., García-Álvarez M. T. The importance of environmental education in the determinants of green behavior: A meta-analysis approach. Journal of Cleaner Production. Vol. 170. 2018.P. 1565–1578.

4 Amin S., Utaya S., Bachri S., Sumarmi S., Susilo S. Effect of problem based learning on critical thinking skill and environmental attitude. Journal for the Education of Gifted Young Scientists. Vol. 8, no. 2. 2020. P. 743–755.

5 Ganatsios H. P., Vlastara M. K., Valeta C. A., Mpekiri S. D., Petaloudi L. M., Megalonidou E. E. Consumer habits of forestry and natural environment students and university's environmental education on sustainability. Sustainability and Climate Change. Vol. 17. no. 1. 2024. P. 54–76.

6 Williams C. C., Chawla L. Environmental identity formation in nonformal environmental education programs. Environmental Education Research. Vol. 22, no. 7. 2016. P. 978–1001.

7 Heimlich J. E., Ardoin N. M. Understanding behavior to understand behavior change: A literature review. Environmental education research. №14 (3). 2008. P. 215-237.

8 Ardoin N. M., Bowers A. W., Roth N. W., Holthuis N. Environmental education and K-12 student outcomes: A review and analysis of research. The Journal of Environmental Education. Vol. 49, no. 1. 2018. P. 1–17.

9 Meyer A. Does education increase pro-environmental behavior? Evidence from Europe. Ecological Economics. Vol. 116. 2015. P. 108–121.

10 Udall A. M., De Groot J. I., De Jong S. B., Shankar A. How I see me—A meta-analysis investigating the association between identities and pro-environmental behaviour. Frontiers in psychology.12. 2021. 582 p.

11 Martin A. R., Chen J. C., Barriers to sustainability in mature-age adult learners: working toward identity change. Environmental Education Research, vol. 22, no. 6, 2016. P. 849–867.

12 Bergman B. G., Assessing impacts of locally designed environmental education projects on students' environmental attitudes, awareness, and intention to act. Environmental Education Research.Vol. 22, no. 4. 2016. P. 480–503.

13 Nilsson A., Bergquist M., Schultz W. P. Spillover effects in environmental behaviors, across time and context: a review and research agenda. Environmental Education Research. Vol. 23, no. 4.2017.P. 573–589.

14 O'Flaherty J., Liddy M. The impact of development education and education for sustainable development interventions: a synthesis of the research. Environmental Education Research. Vol. 24, no. 7, 2018. P. 1031–1049.

15 Seilkhan A., Aksoy A. Developing green university concepts innovations for environmental education in Kazakhstan. Pedagogy and Psychology.Vol. 55, no. 2. 2023. P. 63–70.

16 Kumar Y. A. Environmental awareness study in Kazakhstan: a critical literature review. Kaznu Bulletin. Psychology and sociology series. № 80(1). 2022. P.112–127.

17 Imashev G., Abykanova B., Rakhmetova M., Tumysheva A., Moldasheva R., Ilyasova S., Shahimova A. Development of polytechnic knowledge and abilities in the course of studying physics. International Journal of Environmental Science Education.Vol. 11, no. 10. 2016. P. 3595–3606.

18 Clayton S., Czellar S., Nartova-Bochaver S., Skibins J. C., Salazar G., Tseng Y.C., Irkhin B., Monge-Rodriguez F. S. Cross-cultural validation of a revised environmental identity scale. Sustainability. Vol. 13, no. 4 . 2021. 2387 p.

19 Semerjian L., El-Fadel M., Zurayk R.,Nuwayhid I. Interdisciplinary approach to environmental education. Journal of Professional Issues in Engineering Education and Practice. Vol. 130, no. 3. P. 2004. P.173–181.

20 Stern M. J., Powell R. B., Hill D. Environmental education program evaluation in the new millennium: What do we measure and what have we learned? Environmental Education Research. Vol. 20, no. 5. 2014. P. 581–611.

21 Payne P. Identity and environmental education. Environmental Education Research.Vol. 7, no. 1, 2001. P.67–88.

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕН ЭКО-СӘЙКЕСТІККЕ ДЕЙІН: ФИЗИКА МАМАНДЫҒЫ СТУДЕНТТЕРІНІҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМЫТУ МОДЕЛІ

Аңдатпа

Жаһандық экологиялық қиындықтардың артуы жағдайында жоғары білім беруде кешенді экологиялық оқыту, әсіресе физика сияқты жаратылыстану ғылымдары пәндерінде ерекше өзекті болып табылады. Мақаланың мақсаты - жоғары білім беру жүйесіндегі физика студенттерінің экожүйесін қалыптастыру моделін әзірлеу және эксперименттік тексеру, сондай-ақ оның экологиялық құзыреттілік деңгейін арттырудағы және тұрақты даму принциптеріне бағытталған тұрақты құндылық көзқарастарын қалыптастырудағы тиімділігін бағалау. Бұл мақалада физика студенттерінде экологиялық сәйкестікті дамыту моделі ұсынылған. Модельдің тиімділігін тексеру үшін Атырау университетінің физика мамандығы бойынша оқитын 46 үшінші курс студентінің (эксперименттік топта 23 және бақылау тобында 23) қатысуымен квазиэксперименттік зерттеу жүргізілді. Эксперименттік топта физиканы оқыту осы модельді енгізумен толықтырылды, ал бақылау тобы дәстүрлі оқу бағдарламасын пайдаланды. Экологиялық құзыреттілік және экологиялық сәйкестікті дамыту экспериментке дейін және кейін бағаланды. Статистикалық талдау (ANOVA, t-тест) бақылау тобымен салыстырғанда эксперименттік топта экологиялық құзыреттіліктің айтарлықтай артқанын және экологиялық сәйкестіктің айқынырақ дамығанын көрсетті. Нәтижелер физиканы оқытуға құрылымдалған экологиялық сәйкестікті дамыту моделін енгізу студенттердің экологиялық хабардарлығын тереңдетеді және олардың тұрақты даму құндылықтарына жеке берілгендігін нығайтады деген болжамды растайды. Мақала физиканы оқыту және мұғалімдерді даярлау үшін зерттеу нәтижелерінің салдарын талқылаумен аяқталады және модельді білім беру процесіне енгізу және экологиялық сәйкестікті дамытуды қолдау үшін болашақ зерттеулер үшін ұсыныстар берілген.

Негізгі сөздер: экологиялық білім беру, экологиялық сәйкестік, экологиялық құзыреттілік, физиканы оқыту, тұрақты даму.

ОТ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ К ЭКОИДЕНТИЧНОСТИ: МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ У СТУДЕНТОВ-ФИЗИКОВ

Аннотация

В условиях обострения глобальных экологических проблем особенно актуальна комплексная экологическая подготовка в системе высшего образования, в частности в таких естественнонаучных дисциплинах, как физика. Цель статьи заключается в разработке и экспериментальной проверке модели формирования экоидентичности у студентов-физиков в системе высшего образования, а также в оценке ее эффективности в повышении уровня экологической компетентности и формировании устойчивых ценностных установок, ориентированных на принципы устойчивого развития. В данной статье представлена модель формирования экоидентичности у студентов-физиков. Для проверки эффективности модели было проведено квазиэкспериментальное исследование с участием 46 студентов 3-го курса специальности «Физика» Атырауского университета (23 в экспериментальной группе и 23 в контрольной). В экспериментальной группе обучение по физике дополнялось реализацией данной модели, тогда как в контрольной группе использовалась традиционная программа. Оценка уровня экологической компетентности и сформированности экоидентичности проводилась до и после эксперимента. Статистический анализ (ANOVA, t-критерий) показал, что в экспериментальной группе наблюдается значимое повышение показателей экологической компетентности и более выраженное становление экологической идентичности по сравнению с контрольной. Результаты подтверждают гипотезу о том, что внедрение структурированной модели развития экоидентичности в преподавание физики способствует углублению экологической осведомленности студентов и формированию у них личностной приверженности ценностям устойчивого развития. В завершение статьи обсуждаются значения полученных результатов для преподавания физики и подготовки будущих учителей, а также даются рекомендации по внедрению модели в образовательный процесс и последующим исследованиям по поддержанию развития экоидентичности.

Ключевые слова: экологическое образование, экологическая идентичность, экологическая компетентность, обучение физике, устойчивое развитие.

REFERENCES

1 Tbilisi Declaration Intergovernmental Conference on Environmental Education, Tbilisi, USSR, 14-26 October 1977. Available at: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000032763 [in English] (accessed 07.03.2026).

2 Varela-Losada M., Vega-Marcote P., Pérez-Rodríguez U., Álvarez-Lires M. Going to action? A literature review on educational proposals in formal Environmental Education. vol. 22, no. 3. 2016. P. 390–421. [in English]

3 Varela-Candamio L., Novo-Corti I., García-Álvarez M. T. The importance of environmental education in the determinants of green behavior: A meta-analysis approach. Journal of Cleaner Production. Vol. 170. 2018. P. 1565–1578. [in English]

4 Amin S., Utaya S., Bachri S., Sumarmi S.,Susilo S. Effect of problem based learning on critical thinking skill and environmental attitude. Journal for the Education of Gifted Young Scientists. Vol. 8, no. 2. 2020. P. 743–755. [in English]

5 Ganatsios H. P., Vlastara M. K., Valeta C. A., Mpekiri S. D., Petaloudi L. M.,Megalonidou E. E. Consumer habits of forestry and natural environment students and university's environmental education on sustainability. Sustainability and Climate Change, vol. 17, no. 1. 2024. P. 54–76.[in English]

6 Williams C. C., Chawla L. Environmental identity formation in nonformal environmental education programs. Environmental Education Research. Vol. 22, no. 7. 2016. P. 978–1001.[in English]

7 Heimlich J. E., Ardoin N. M. Understanding behavior to understand behavior change: A literature review. Environmental education research. № 14(3). 2008. P. 215-237.[in English]

8 Ardoin N. M., Bowers A. W., Roth N. W., Holthuis N. Environmental education and K-12 student outcomes: A review and analysis of research. The Journal of Environmental Education. Vol. 49, no. 1. 2018. P. 1–17. [in English]

9 Meyer A. Does education increase pro-environmental behavior? Evidence from Europe. *Ecological Economics*. Vol. 116. 2015. P. 108–121. [in English]

10 Udall A. M., De Groot J. I., De Jong S. B., Shankar A. How I see me—A meta-analysis investigating the association between identities and pro-environmental behaviour. Frontiers in psychology, 12. 2021. 582 p. [in English]

11 Martin A. R., Chen J. C., Barriers to sustainability in mature-age adult learners: working toward identity change. Environmental Education Research. Vol. 22, no. 6 . 2016. P. 849–867.[in English]

12 Bergman B. G. Assessing impacts of locally designed environmental education projects on students' environmental attitudes, awareness, and intention to act. *Environmental Education Research*. Vol. 22, no. 4 . 2016. P. 480–503. [in English]

13 Nilsson A., Bergquist M., Schultz W. P. Spillover effects in environmental behaviors, across time and context: a review and research agenda. Environmental Education Research. Vol. 23, no. 4 . 2017. P. 573–589. [in English]

14 O'Flaherty J., Liddy M. The impact of development education and education for sustainable development interventions: a synthesis of the research. Environmental Education Research, vol. 24, no. 7. 2018. P.1031–1049.[in English]

15 Seilkhan A., Aksoy A. Developing green university concepts innovations for environmental education in Kazakhstan. Pedagogy and Psychology. Vol. 55, no. 2 . 2023. P. 63–70. [in English]

16 Kumar Y. A. Environmental awareness study in Kazakhstan: a critical literature review. Kaznu Bulletin. Psychology and sociology series. № 80(1). 2022. P.112–127.[in English]

17 Imashev G., Abykanova B., Rakhmetova M., Tumysheva A., Moldasheva R., Ilyasova S., Shahimova A. Development of polytechnic knowledge and abilities in the course of studying physics. International Journal of Environmental Science Education. Vol. 11, no. 10. 2016. P. 3595–3606. [in English]

18 Clayton S., Czellar S., Nartova-Bochaver S., Skibins J. C., Salazar G., Tseng Y.C., Irkhin B.,Monge-Rodriguez F. S. Cross-cultural validation of a revised environmental identity scale. Sustainability.Vol. 13, no. 4. 2021. 2387 p. [in English]

19 Semerjian L., El-Fadel M., Zurayk R., Nuwayhid IInterdisciplinary approach to environmental education. Journal of Professional Issues in Engineering Education and Practice. Vol. 130, no. 3. 2004. P. 173–181. [in English]

20 Stern M. J., Powell R. B., Hill D. Environmental education program evaluation in the new millennium: What do we measure and what have we learned? Environmental Education Research. Vol. 20, no. 5. 2014. P. 581–611.[in English]

21 Payne P. Identity and environmental education. Environmental Education Research. Vol. 7, no. 1. 2001. P. 67–88.[in English]

Information about authors:

Mairagul Rakhmetova – **corresponding author**, master, Department of «Physics and technical disciplines», Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: maira_12_05@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4529-0999

Bakytgul Abykanova – candidate of pedagogical sciences, professor, Department of «Physics and technical disciplines», Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: bakitgul@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0095-3533

Manas Kairjan - master, senior lecturer, Department of «Physics and technical disciplines», Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: ketebaev19@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-0221-0286

Kuanysheva Assel Aitkalikyzy - 1st year master's student at Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: Akuanysheva@apec.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0005-1032-1961

Информация об авторах:

Майрагуль Рахметова – **основной автор,** магистр кафедры «Физика и технические дисциплины» Атырауского университета имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: maira_12_05@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4529-0999

Бакытгуль Абыканова – кандидат педагогических наук, профессор кафедры «Физика и технические дисциплины» Атырауского университета имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: bakitgul@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0095-3533

Манас Кайыржан - магистр, преподаватель кафедры «Физика и технические дисциплины» Атырауского университета имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: ketebaev19@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-0221-0286

Куанышева Асель Айткалиевна - магистрант 1- курса Атырауского университета имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: Akuanysheva@apec.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0005-1032-1961

Авторлар туралы ақпарат:

Майрагүл Рахметова – **негізгі автор**, магистр, аға оқытушы, «Физика және техникалық пәндер» кафедрасы, Х.Досмұхамедова атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: maira_12_05@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4529-0999

Бакытгуль Абыканова – педагогика ғылымдарының кандидаты, «Физика және техникалық пәндер» кафедрасының профессоры, Х.Досмұхамедова атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: bakitgul@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0095-3533

Манас Қайыржан - магистр,оқытушы, «Физика және техникалық пәндер» кафедрасы, Х.Досмұхамедова атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: ketebaev19@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-0221-0286

Қуанышева Әсел Айтқалиқызы - Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, 1-курс магистранты, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Akuanysheva@apec.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0005-1032-1961

ҒТАМР 14.35.07 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.22**
ӘОЖ 37.047

Е.С.Қоянғалиев[1] , К.С. Жұмабаева[2] , Е.Ж. Шәріп[1] , А.Ж. Оразбақов[3]

[1]Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,
060011, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
[2]Ш.Уәлихан атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті. Көкшетау қ.,
Қазақстан Республикасы
[3]Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы
*e-mail: erkyn5@mail.ru

ОҚУШЫЛАРҒА КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУ МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ДӘРЕЖЕСІ

Аңдатпа

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы білім беру жүйесінің негізгі міндетін ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар, сондай-ақ ғылым мен тәжірибе жетістіктері негізінде тұлғаны қалыптастыру және кәсіби дамыту үшін жағдайлар жасау деп айқындайды. Бұл жаңа білім беру технологияларын енгізуді, білім беруді ақпараттандыруды және жаһандық коммуникациялық желілерге қолжетімділікті қамтамасыз етуді қамтиды [1]. Қазіргі білім берудің басты мақсаты – жан-жақты дамыған, тез бейімделетін, жоғары адамгершілік қасиеттерге ие әрі бәсекеге қабілетті тұлғаны тәрбиелеу. Бұл мақсатқа жету үшін заманауи ғылыми және әдіснамалық білімге ие, шығармашылықты дамытуға және тиімді оқытуға қабілетті мұғалімдерді даярлау қажет. Білім мазмұнын жаңарту білім беру жүйесінің дамуындағы жаңа кезеңді білдіреді. Аталған мақалада оқушылардың кәсіби бағдарлануы мәселесінің отандық және шетелдік зерттеулердегі зерттелу деңгейі талданып, «мамандық» ұғымының педагогикалық және психологиялық мәні қарастырылады. Мақаланың мақсаты-Оқушылардың кәсіптік бағдарлауының теориялық-әдіснамалық және психологиялық-педагогикалық негіздерін талдау, оның отандық және шетелдік зерттеулерде зерттелу деңгейін анықтау, сондай-ақ білім берудің заманауи жаңартылған мазмұны мен педагог кадрларды даярлауға қойылатын талаптар контекстінде мамандық ұғымының мәнін ашу. Оқушыларға кәсіби бағдар беру мәселелерінің зерттелу дәрежесінің сипаты педагогикалық, ғылыми-әдістемелік, психологиялық теориялар мен оқыту тәжірибесінің қазіргі заманғы даму деңгейімен анықталады. Кез келген оқу әрекетінің көп факторлылығы, құрылымдық күрделілігі мен жүйелілігі зерттеушілерді ғылыми талдау пәніне оқу-тәрбие процесінің заңдылықтарын зерттеу мен анықтаудың кешенді әдістерін қолдануға міндеттейді.

Негізгі сөздер: кәсіби бағдар, педагогика, отандық ғылым, мамандық таңдау, қызығушылық, білім беру жүйесі

Кіріспе

Еңбек әрекетіндегі негізгі қызмет түрі белгілі бір білім және еңбек машықтығына қажет ететін еңбек қызметінің түрі. Бұлар жалпы және арнаулы білім алу, күнделікті тәжірибе арқылы шыңдалады, кәсіптің шеңберінде еңбек қызметінің неғұрлым өзіндік жағымен ажыратылатын мамандықтар қалыптасады, бірқатар кәсіптер бірнеше мамандықтар қамтиды. Жалпы «profession» ұғымын шетелдік ғалымдар көп зерттегені байқалады. Мақалада «Скопус» библиографиялық және рефективтік базасынан «profession» кілт сөзі арқылы іздеу барысында барлығы 147 850 материал табылды. Жарияланған материалдар базаның 27 саласына қатысы бар және 824 жарияланымның салалары белгісіз. Оқушыларға кәсіби бағдар берудің ғылыми педагогикалық негіздерін зерттеуде шет елдік және отандық мамандардың еңбектерін атап өтуге болады.

Отандық ғалымдар ішінде Ж. Ж. Бейсенова, Г. М. Карибава, Э. К. Қалымбетова, Мүсілімов Әли, Т.Ш. Маханов, К. Р. Исаева, Г.З. Мұхамбетжанова, М.А Умирзакова, Р. Әбішева, М.С. Садырова, К.С. Мұхтарова, К.Н. Макашева, С.Т. Абдрахманов, Г. А. Уманов, А. П. Сейтешов, Б. Ж. Сыдықов, Л. В. Левонов, Б. А. Оспанов, Л. Х. Мажитова, Ж. Асқарова, Р. А. Озғамбаева және т.б. атап өтуге болады.

Сонымен қатар оқушыларға кәсіби бағдар берудің ғылыми педагогикалық негіздерін зерттеуде АҚШ, Ұлыбритания Ресей, Швеция, Германия, Австрия, Сингапур ғалымдарының еңбектерін атап өтуге болады. Олардың қатарында Frank Parsons, John Holland, Donald Super, Eli Ginzberg, Mark Savickas, Tony Watts, John Holland, Anna Miller,

Fredrik Hertzberg, Per-Erik Ellström, Anders Lovén, Per-Åke Rosvall, Gunilla Svingby т.б атап өтуге болады.

Сонымен қатар бұл мәселеге байланысты Ресейлік ғалымдарда қалам тартқан. Ресейлік педагогика ғылым саласында А. К. Марков, А. Сластенин, В. А. Якунин Т. Н. Галашина т.б. бар. Көріп отырғанымыздай оқушыларға кәсіби бағдар беру мәселелерінің зерттелу дәрежесі өте ауқымды [2].

Сондықтан да кәсіп ұғымының педагогикалық және психологиялық сипаттамасын толық түсіну үшін, ең алдымен осы ұғымның мәні мен мазмұнын жан-жақты айқындап алу қажет. Өйткені кәсіп – жеке тұлғаның тек еңбек қызметінің түрі ғана емес, сонымен қатар оның қызығушылығы, қабілеті, бейімділігі, өмірлік ұстанымы мен әлеуметтік ортамен байланысын сипаттайтын күрделі әлеуметтік-психологиялық және педагогикалық категория болып табылады. Осыған орай, кәсіп ұғымын педагогикалық және психологиялық тұрғыдан талдау барысында оның мәнін ашатын негізгі анықтамаларға, мазмұндық ерекшеліктеріне және тұлға дамуындағы маңызына ерекше назар аудару қажет.

Кәсіп ұғымының педагогикалық сипаттамасы. Педагогикалық тұрғыдан алғанда, кәсіп – білім беру үдерісінің маңызды нәтижелерінің бірі ретінде қарастырылады және тұлғаның белгілі бір еңбек қызметіне даярлығын сипаттайтын кешенді категория болып табылады. Ол кәсіби білім, білік және дағдылар жүйесін меңгеру деңгейімен қатар, тұлғаның кәсіби құзыреттілігінің қалыптасуын қамтиды. Бұл тұрғыда кәсіп оқыту, тәрбиелеу және дамыту үдерістерінің бірлігі негізінде жүзеге асады.

Кәсіптік бағдар беру педагогикалық үдерістің құрамдас бөлігі ретінде оқушылардың қабілеттерін анықтауға, қызығушылықтарын дамытуға және болашақ мамандығын саналы түрде таңдауға бағытталады. Зерттеушілердің пікірінше, кәсіби бағдар беру жүйесі тұлғаның еңбекке деген құндылықтық қатынасын қалыптастырып, оның қоғамдағы әлеуметтік рөлін айқындайды. Сонымен қатар, кәсіптік білім беру оқушылардың жеке мүмкіндіктері мен қоғам сұранысының өзара сәйкестігін қамтамасыз етуге бағытталған педагогикалық механизм ретінде қарастырылады.

Кәсіп ұғымының психологиялық сипаттамасы. Психологиялық тұрғыдан кәсіп – тұлғаның ішкі психикалық ерекшеліктері мен жеке қасиеттерінің белгілі бір еңбек қызметімен сәйкестенуінің нәтижесі ретінде сипатталады. Атап айтқанда, кәсіп тұлғаның қызығушылықтары, бейімділіктері, қабілеттері, мотивтері және құндылық бағдарларының жүйесімен тығыз байланысты.

Кәсіп таңдау үдерісі тұлғаның өзін-өзі анықтауының маңызды кезеңі болып табылады. Бұл бағытта Donald Super кәсіптік дамуды өмір бойы жалғасатын процесс ретінде қарастырып, тұлғаның кәсіби өзіндік анықталуы оның өмірлік кезеңдеріне тәуелді екенін атап көрсетеді. Ал John Holland тұлғаның кәсіби таңдауы оның психологиялық типіне сәйкес жүзеге асатынын дәлелдеп, кәсіби орта мен тұлға сәйкестігін негізгі фактор ретінде қарастырады.

Сонымен қатар, Е.А. Климов кәсіпті тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруының маңызды құралы ретінде қарастырып, кәсіби өзіндік анықталу процесінде адамның ішкі мотивациясы мен әлеуметтік ортасының өзара ықпалы ерекше рөл атқаратынын көрсетеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Оқушыларға кәсіби бағдар беру мәселелерінің зерттелу дәрежесінің сипаты педагогикалық, ғылыми-әдістемелік, психологиялық теориялар мен оқыту тәжірибесінің қазіргі заманғы даму деңгейімен анықталады. Кез келген оқу әрекетінің көп факторлылығы, құрылымдық күрделілігі мен жүйелілігі зерттеушілерді ғылыми талдау пәніне оқу-тәрбие процесінің заңдылықтарын зерттеу мен анықтаудың кешенді әдістерін қолдануға міндеттейді. Сондықтан бұл зерттеудің әдіснамалық және теориялық негізі жақын ғылыми салалардағы жетекші мамандардың еңбектері және ең алдымен кәсіби бағдар берудің жоғары сапалы практикалық, жеке психологиялық және әлеуметтік құбылыс ретіндегі, коммуникативті (дискурсивті) мүмкіндіктері бар қоғам туралы қазіргі заманғы философиялық көзқарастар, тұлғааралық, ұлтаралық және мәдениетаралық қарым-қатынасты жүзеге асыру мақсатында жүзеге асырылады.

Зерттеудің концептуалды идеясы оқушылардың – болашақ маман ретінде кәсіби құзыреттілігін дамытудың маңызды тиімді факторы кәсіби білім беруді ұйымдастырудың жүйелік-мақсатты принципі болып табылады, бұл білім берудің барлық түрлерін барынша қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл принципті іс жүзінде жүзеге асыру кәсіби маңызды білімді (кәсіби, психологиялық-педагогикалық пәндерде) қоршаған шындық құбылыстарының күрделілігі мен өзара тәуелділігін көрсететін тұтас жүйелі білім түрінде ұсынуға мүмкіндік береді.

Кәсіби бағдар берудің білім берудің зерттелу дәрежесін анықтау, педагогикалық және оқу дағдыларын мақсатты түрде қалыптастырып, болашақ мамандардың жеке тұлғалық қасиеттерін дамыта отырып, кәсіби мотивациясын дәйекті түрде қалыптастырып нығайту болып табылады.

Нәтижелер мен оларды талқылау

1. Отандық зерттеулер

Оқушыларға кәсіби бағдар берудің ғылыми педагогикалық негіздерін зерттеуде отандық ғалымдардың еңбектерінің қатарында Ж. Ж. Бейсенованың [3], Г. М. Карибаваның [4], Э. К. Қалымбетованың [5], Мүсілімов Әлидің [6], Т.Ш. Махановтың ғылыми жұмыстары бар [7]. Бұл жұмыстарда жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзіндік анықталуындағы мамандық таңдаулары мен өзіндік бағалау ерекшеліктерін зерттеу, кәсіби іс-әрекеттің мотивациялық құрылымының ерекшеліктері, кәсіпке бейімделу мен кәсіби мәнді құндылық бағдарларды қалыптастыру ерекшеліктері, оқушыларды еңбекке даярлаудың ғылыми-педагогикалық негіздері және болашақ кәсіптік оқыту мұғалімінің оқушыларды конструкторлық-технологиялық іс-әрекетке баулудағы кәсіби-педагогикалық іскерліктерінің жүйесін қалыптастыру проблемалары сарапталған.

Ал, К. Р. Исаева [8], Г.З. Мұхамбетжанова [9], М.А Умирзакова [10], Р. Әбішева [11] еңбектерінде кәсіби бағдар беру жұмысын ұйымдастыру мүмкіншіліктері, кәсіби бағдар беру мен кәсіби бағдар беруді тиімді ұйымдастыру, халықты жұмыспен қамту мәселелері талданады.

Қазақстан мектептерінің түлектері арасында кәсіптік бағдар беру жұмысы бойынша білім беру практикасы мәселелері мен шешу жолдарын М.С. Садырова, К.С. Мұхтарова, К.Н. Макашеваның ғылыми мақаласында жан жақты талданған [12].

Ғылыми монографиялық еңбектер қатарында О. З. Имангожинаның білім беруді ақпараттандыру жағдайында мектеп оқушыларын кәсіптік бағдарлау әдістемесі атты еңбекті ерекше атап өтуге болады [13].

Оқушыларға кәсіби бағдар берудің ғылыми педагогикалық негіздерін зерттеуде кәсіптік бағдар жұмысы жағдайында оқушылардың кәсіби өзін-өзі анықтауын қалыптастыру мәселесі өзекті [14].

Отандық педагогика ғылымында үздіксіз кәсіптік білім берудің теориялық негіздерін сараптауда С.Т. Абдрахмановтың жұмысын атап өтуге болады. Автор өз жұмысында үздіксіз кәсіптік білім берудің қоғамдық қажеттіліктерді қамтамасыз етудегі рөлін,үздіксіз білім беру жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру қағидаларын және орта және жоғары кәсіптік білім беруді жүзеге асыру барысы мен жоғары кәсіптік білім беруді жетілдірудің педагогикалық шарттарын талдайды.

Қазақстандық ғалым Жолмұхан Түрікпенұлының «Кәсіптік бағдар» еңбегінде кәсіптік бағдар пәнін оқу орындарында, орта мектептерде жоспарлау мен ұйымдастыру мәселелері, мектептің ата-аналармен және кәсіпорындармен бірлесіп атқаратын жұмыс түрлері жан-жақты баяндалған. Тәлім беру барысында шәкірттерді сынақтан өткізу, шыңдау жолдарын сөз еткен.

Ал, кәсіптік бағыттылықтың сабақта және оқытудың басқа формаларында ұйымдастыру мәселесін В. П. Басаргин, А. В. Мордовская, Г. Ф. Вечеренко еңбектерінде ашып көрсетеді. Ал Қазақстанда кәсіптік бағдар мәселелерімен Г. А. Уманов, А. П. Сейтешов, Б. Ж. Сыдықов, Л. В. Левонов, Б. А. Оспанов, Л. Х. Мажитова, Ж. Асқарова, Р. А. Озғамбаева және т.б.айналысты. Сонымен бірге студенттердің ұлттық киім үлгісін әзірлеу арқылы еңбекке қызығушылығын қалыптастыруға байланысты А. С. Сманованың

«Студенттердің ұлттық киім үлгісін әзірлеу арқылы еңбекке қызығушылығын қалыптастыру» еңбегін атап өтуге болады. Қоғамның даму тарихына байланысты, соған сәйкес еңбек тәрбиесі әр түрлі нысанда дамыды, жетілді, өзгерді, жаңарып отырды. Орта ғасырлық мектеп тәрбиесіне қарсы шыққан, чехтың ұлы педагогы, Я. А. Коменский (1592-1670) педагогикасының негізі-гуманизм мен демократизм болғаны педагогика тарихынан белгілі. Демек, бұл тек педагогика емес, бүгінгі қоғамды қайта құрудың басты принципі-гуманистік және демократиялық принциппен үндес болып отыр.

«Кәсіптік бағдар» түсінігі көптеген ғылыми түсініктер сияқты бір орында қалып қоймайды. Ол қоғамның мақсатының көзқарасына, тапсырмаларына, әдістеріне, формаларына, кәсіптік бағдардың мағынасына қарай дамып отырады. Бұл түсініктің өзгеруі келтірілген анықтамалармен өзара байланысты, оның әр қайсысы кәсіптік бағдардың сол немесе басқа да аспектілеріне әсерін тигізеді. Сондықтан кәсіптік бағдардың жалпы анықтамасын бермес бұрын оның негізгі 3 құраушысын нақтылап алайық: «іс-әрекет», «мамандық», «бағдар».

2. Шетелдік зерттеулер

Шет елдік зерттеулер қатарында, оқушыларға кәсіби бағдар берудің ғылыми педагогикалық негіздерін зерттеуде АҚШ, Ұлыбритания Ресей, Швеция, Германия, Австрия, Сингапур ғалымдарының еңбектерін атап өтуге болады. Олардың қатарында АҚШ Frank Parsons, John Holland, Donald Super, Eli Ginzberg, Mark Savickas, Ұлыбритани

Tony Watts т.б. бар. Бұл ғалымдар өз зерттеулерінде Frank Parsons ғылыми кәсіптік бағдарлаудың негізін қалаушы болып саналады [15]. Ол мамандық таңдаудың үштік моделін жасады: Өзін-өзі тану; Мамандықтар әлемін білу; Алдыңғы екі компоненттің логикалық сәйкестігі. Ал John Holland мансап түрлерінің алты компонентті моделінің авторы [16]. Олар: Realistic (шынайы); Investigative (зерттеу); Artistic (көркем); Әлеуметтік (әлеуметтік); Enterprising (кәсіпкерлік); Конвенция (тұрақты). Donald Super - өз жұмысында мансапты дамыту теориясын дамыта отырып, кәсіби өмірді адамның өмір жолының бөлігі ретінде қарастырады [17]. Ол мансаптық дамудың 5 кезеңін анықтады: Өсу (14 жасқа дейін); Зерттеу (15-24 жас); Орнату (25-44); Техникалық қызмет көрсету (45-64); Құлдырау / кету (65+).

Мамандықты таңдаудағы келісімге келуге байланысты Eli Ginzberg териясын атап өткен жөн [18]. Ол мамандық таңдауда келісімге келу келесі кезеңдерді атап өтеді: Қиял (11 жасқа дейін); Сынақ (11-17 жас); Реалистік (17+).

Американдық мектепте қазіргі мансаптық құрылыс теориясының авторы Mark Savickas саналады [19]. Оның еңбегі баяндау тәсіліне негізделген: адам өзінің өмірбаяны сияқты мансап құрады. Мансап жеке тұлғаның бір бөлігі деген идеяны қолдайды.

Ал, Anna Miller мансапта өзін-өзі анықтау теориясын қалыптастырды. Кәсіби бағдар шешім қабылдау және өзін-өзі ұйымдастыру процесі ретінде қарастырылады [20].

Американдық зерттеуші Э. Гринвуд болса өз еңбегінде кәсіптің келесі мағыналық құрамдас бөліктерін атап көрсетеді: кәсіби топ өкілдері иеленетін билік; қоғамдағы ықпалы, бедел; арнайы білімдер жүйесі; өз кәсібіне байланысты ережелер мен нормалар жүйесін бекітетін корпоративті-бюрократиялық құрылымның және кәсіпқой мамандар қауымдастығының болуы; кәсіби мәдениет.

Шет елдік зерттеушілерінің ішінде Ұлыбританиялық ғалым Tony Watts кәсіби бағдар беру мен мемлекеттік саясат арасындағы байланыс саласындағы сарапшы ретінде танылды [21]. Ол мектептердегі және білім берудің барлық деңгейлеріндегі мансаптық кеңес беру жүйесінің маңыздылығына баса назар аудару.

Кәсіптік бағдарлаудың ресейлік бағыттағы зерттеушілері қатарында Е.А. Александрович Климовты атап өту керек. Ол ресейлік кәсіптік бағдарлаудың негізін қалаушы. Өз жұмысында Е.А. Климов еңбек объектісі бойынша кәсіптердің типологиясын әзірледі. Олардың қатарында: Адам-адам; Адам-техника; Адам-табиғат; Адам-белгі жүйесі; Адам-көркем образ. Сонымен бірге ол үздіксіз процесс ретінде кәсіби өзін-өзі анықтау ұғымын енгізді. Жеке тұлғаның мамандық таңдауға психологиялық дайындығына назар аударды [22].

Ресейлік А. К. Марков болса мотивацияның мамандық таңдауға әсерін зерттеді. Кәсіби бағдарлауды жеке тұлғаны дамыту құралы ретінде қарастырды [23]. Ресейлік мамандардың ішінде мектептердегі кәсіби бағдар беру жұмысының педагогикалық негіздері мен оқу процесіне кәсіптік бағдарлауды интеграциялау модельдерін әзірлеген В. А. Сластенин [24]. Ал В. А. Якунин кәсіби таңдаудың әлеуметтік-психологиялық аспектілерін зерттеді [25]. Кәсіби өзін-өзі анықтаудың әлеуметтік шарттылығы ұғымын енгізді

Ресей педагогикасында кәсіби таңдауға дайындықты кезең-кезеңімен қалыптастыру тұжырымдамасының авторы ретінде Т. Н. Галашина танылған. Ол мектептер мен колледждерде кәсіптік кеңес беру бағдарламаларын әзірледі. Ресейде білім беру және еңбек нарығының байланыс маманы мәселесі де өзекті бағыт болып саналады. Жастарды жұмыспен қамту контекстінде кәсіптік бағдарлаудың тиімділігі маңызды [26].

Батыстық мектептер қатарында оқушыларға кәсіби бағдар берудің ғылыми педагогикалық негіздерін зерттеуде Швециялық ғалымдардың үлесі зор. Шведтік мамандар қатарында Fredrik Hertzberg, Per-Erik Ellström, Anders Lovén, Per-Åke Rosvall, Gunilla Svingby т.б. атап өтуге болады. Олар өз еңбектерінде жастарға, мигранттарға және осал топтарға арналған білім беру әділдігін, кәсіби бағдарлауды; көпмәдениетті мектептердегі жастардың мансабын; мигранттарды білім беру жүйелеріне біріктіру; өмір бойы оқыту мен кәсіби бағдар арасындағы байланыс, жұмыс ортасында құзыреттілікті дамыту; Швециядағы кәсіби бағдар беру тарихы мен саясаты, оқушылардың кәсіби өзін-өзі анықтауы; ауылдық аймақтардағы кәсіптік бағдар, әлеуметтік шығу тегі мен білім беру саясатының мамандық таңдауға әсері; кәсіби дағдыларды бағалау және дамыту, мектептен кәсіптік білімге көшу; кәсіби құзыреттілікті бағалау құралдарымен де жұмыс т.б өзекті тақырыптарды көтереді.

Шет елдік зерттеу орталықтарының арасында Германия ғалымдарының орны бөлек. Неміс ғалымдары Феликс Раунéр (Felix Rauner), Сусанна Краац (Susanne Kraatz), Маттиас Рюбнер (Matthias Rübner), Питер Ф. Э. Слоан (Peter F. E. Sloane), Тильман Грюненберг (Tillmann Grüneberg) т.б. бар.

Феликс Раунéр (Felix Rauner) Бремен университеті жанындағы «Технология және білім Институтының (ITB)» енгізін салушы. Дуальды білім беру, кәсіби оқытудағы құзыреттіліктердің халықаралық салыстырмалы диагностикасы, жұмыс ортасын бірлесіп жобалау тұжырымдамасының авторы [27].

Европадағы кәсіби бағдарлауды цифрландыру, мансап бойынша консультанттарды кәсібилендіру, цифрлық трансформация жағдайында кадрларды оқыту мен даярлаудағы өзгерістер мәселесін терең қарастырған Сусанна Краац (Susanne Kraatz) [28]. Ал кәсіби бағдарлауды цифрландыру, мансап бойынша консультанттарды кәсібилендіру, цифрлық трансформация жағдайында кадрларды оқыту мен даярлаудағы өзгерістерге байланысты зерттеулер бар.

Неміс ғалымдарының ішінде кәсіби білім берудегі оқыту және оқыту модельдері, құзыреттерді оқу жоспарларына интеграциялау және оқытушыларды кәсіптік даярлау мәселесін зерттеген Питер Ф. Э. Слоан (Peter F. E. Sloane) [29].

Кәсіби бағдар беру, дарындылық, мансап бойынша кеңес беру және жастардың кәсіби бағдары, отбасылық жағдайдың кәсіби құзыреттілікке әсері, кәсіби таңдаудағы гендерлік аспектілерді зерттеген ғалымдар Тильман Грюненберг (Tillmann Grüneberg) мен Элизабет Понокни-Селиґер (Elisabeth Ponocny-Seliger) [30].

Шет елдік зерттеулердің қатарында Австрия ғалымдар мектебінің орны бөлек. Олардың қатарында Элизабет Понокни-Селиґер (Elisabeth Ponocny-Seliger), Михаэль Шрац (Michael Schratz), Эльке Грубер (Elke Gruber), Фабиан Штаудингер (Fabian Staudinger) атап өтуге болады [31]. Бұл авторлар өз жұмыстарында педагогикалық басшылықты кәсібилендіру, мектептер мен оқытуды дамыту, білім беру сапасы; кәсіби бағдар, технологиялық өзгерістердің еңбек нарығына әсері, білім берудің әлеуметтік философиясы; кәсіби бағдар, кәсіби оңалту, технологияның жұмыс дағдыларына әсері; кәсіби бағдар,

кәсіптік білім беру және оқыту, білім берудің әлеуметтік тарихы; мектептердегі кәсіби бағдар, кәсіптік бағдар берудегі тұрақты даму проблемаларын зерттеген.

Азия мен Шығыс ғалымдарының қатарында біздің тақырып бойынша Сингапур мен Түркия мамандарын атап өтуге болады.

Сингапурлық мектеп қатарында Австралиялық психотерапия мен кеңес беру колледжінің профессоры «Кәсіби бағдар беру, мансапты дамыту, психотерапия, кеңес беру» еңбегін атап өтуге болады. Сонымен бірге Сингапурлық ғалым Питер Хор Син Ёу (Peter Khor Sinn Yeou) Жоғары сыныптарда кәсіби бағдар беру, оқушыларды еңбек өміріне дайындау проблемасын сараптаған. Ал философия докторы Джиа Вэнь Хэ (Jia Wen He) мектептегі кәсіби бағдар беру бағдарламалары, мұғалімдерді қабылдау, интерпретациялық зерттеулері бар.

Түркиялық мамандар қатарында Нуртен Караджан-Özdemir (Nurten Karacan-Özdemir) мен Эрсой Чаркыты (Ersoy Çarkıt) өз еңбектерінде кәсіби бағдар беру, STEAM-мансап, көпмәдениетті кеңес беру, кәсіптік бағдар беруде жасанды интеллектті пайдалану мәселесі мен кәсіби бағдар беру, мансаптық кеңес беру, мектеп кеңесшілерінің кәсіби күйіп қалуын талдаған [32].

Қорытынды

Отандық және шетелдік зерттеулерді талдай келе оқушыларға кәсіби бағдар берудің ғылыми педагогикалық негіздері жан-жақты сарапталғандығын атап өту керек.

Мәселе Donald Super негізгі идеясы – кәсіптік даму тұлғаның бүкіл өмір кезеңдерін қамтитын үздіксіз процесс. Ол «life-span, life-space» тұжырымдамасы арқылы кәсіби өзін-өзі анықтау адамның жас ерекшеліктеріне, әлеуметтік рөлдеріне және өмірлік тәжірибесіне тәуелді екенін дәлелдейді. Яғни, кәсіби бағдар беру – бір реттік әрекет емес, жүйелі әрі кезеңдік процесс.

Ал John Holland - тұлғаның кәсіби таңдауы оның психологиялық типіне сәйкес жүзеге асады деп дәлелдейді (RIASEC моделі). Кәсіби бағдардың тиімділігі тұлға мен кәсіби орта арасындағы сәйкестік деңгейіне байланысты.

Ресей зерттеушісіс Евгений Климовтың пікірі кәсіп таңдауда «адам – еңбек объектісі» жүйесі маңызды. Ол кәсіптерді 5 типке бөліп (адам–адам, адам–табиғат, адам–техника, адам–белгі жүйесі, адам–көркем бейне), кәсіби бағдар берудің ғылыми негізін қалыптастырды. Кәсіби бағдар – тұлғаның психологиялық ерекшеліктерін еңбек мазмұнымен сәйкестендіру үдерісі. Сонымен бірге Ресейлік Александр Леонтьев өзінің ойын кәсіби таңдау адамның іс-әрекеті мен мотивациялық құрылымына байланысты қалыптасады деп дәлелдейді. Яғни, кәсіп – тұлғаның жетекші іс-әрекетінің нәтижесі. Ресей ғалымдарының ішінде бұл мәселе жөнінде Сергей Рубинштейн тұлға іс-әрекет барысында қалыптасады, сондықтан кәсіби бағдар беру процесі оқушының белсенді әрекетімен тығыз байланысты болуы қажет деп дәлелдейді. Кәсіби өзін-өзі анықтау – тұлға дамуының ажырамас бөлігі.

Қазақстандық ғалымдар кәсіби бағдар беру жүйесі ұлттық білім беру мазмұнымен, еңбек нарығы сұранысымен және оқушылардың жеке ерекшеліктерімен үйлесімді болуы тиіс деп санайды. Кәсіби бағдар беру – педагогикалық қолдау мен әлеуметтік бейімдеудің маңызды тетігі.Дегенменде егеменді еліміздің жаңа жағдайында орта және жоғары мектептердегі білім беруді реформалауға бағытталған және оқушыларға кәсіби бағдар беру мәселесі әліде жан-жақты зерттеуді қажет етеді.

Қазіргі кезеңде оқушыларға сапалы білім беру мен саналы тәрбие қалыптастыру әрбір педагогтың алдына қойылатын негізгі мақсаттардың бірі болып табылады. Ал енді білім мен тәрбие беру сонымен қатар оқушыларға кәсіптік білім беру көптен қолға алынып жүр. Оқушылар мектепті бітіргеннен кейін белгілі бір кәсіп иесі болу керек. Бірақ оны іске асыру үшін және кәсіптік мамандық игермес бұрын кәсіптік бағдар жұмыстарына үлкен көңіл бөлу қажет. Оқушыларға кәсіби бағдар беру және болашақ мамандығын анықтап алуға ықпал жасау мектеп алдында тұрған міндеттердің бірі. Сондықтан психология мен педагогикада осы мәселеге үлкен көңіл аударылады. Әр мектептің оқушыларды

мамандыққа баулу және кәсіби бағдар беру жұмысының жоспары құрылып, оны жүзеге асыруға психологтың қосатын үлесі мол болуға тиіс.

Қорыта келгенде, оқушыларға кәсіби бағдар беру – тұлғаның кәсіби өзін-өзі анықтауына бағытталған күрделі, көпқырлы және үздіксіз үдеріс болып табылады. Ол тұлғаның жас ерекшеліктерін, психологиялық қасиеттерін, әлеуметтік ортасын және қоғамның сұраныстарын ескере отырып ұйымдастырылуы тиіс. Сонымен қатар, кәсіби бағдар беру жүйесі қазіргі білім беру талаптарына сәйкес жаңартылып, оқушылардың кәсіби әлеуетін толық ашуға және олардың қоғамдағы өз орнын табуына мүмкіндік беретін тиімді механизм ретінде қарастырылуы қажет. Осыған орай, бұл мәселе болашақта да терең ғылыми зерттеулерді қажет ететін өзекті бағыттардың бірі болып қала береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. Алматы : - 2010. - 6 б.

2 Super D. E. A life-span, life-space approach to career development // Career choice and development. - San Francisco: Jossey-Bass. 1990. P. 197–261.

3 Бейсенова Ж.Ж. Жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзіндік анықталуындағы мамандық таңдаулары мен өзіндік бағалау ерекшеліктерін зерттеу. Психология ғылымдарының канд.диссерт // Ж.Ж.Бейсенова; М.О.Әуезов атын. Оңтүстік Қазақстан мем. Ун-ті; Ғыл.жет.:Жақыпов С.М., Бердібаева С.К.- Алматы: - 2004. – Б 23-25

4 Карибаева Г. М. Кәсіби іс-әрекеттің мотивациялық құрылымының ерекшеліктері : психология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация / Г. М. Карибаева ; ғылыми жетекші С. М. Жақыпов. - Алматы -2003. - 145 б.

5 Қалымбетова Э.К. Кәсіпке бейімделу мен кәсіби мәнді құндылық бағдарларды қалыптастыру ерекшеліктері. Психол.ғыл.канд...дис. Э.К.Қалымбетова; Әл-Фараби атын. Қаз.ұлттық ун-ті;ғыл.жетекші Жақыпов С.М.-Алматы: -2005.-148 б.- Библиогр.: - Б.117-124.

6 Мүсілімов Әли. Оқушыларды еңбекке даярлаудың ғылыми-педагогикалық негіздері. Педагогика ғыл.д-ры дис./Ә.Мүсілімов; Қазақтың Ы.Алтынсарин атын.білім.акад: Ғыл.кеңесші Момынбаев Б.К.-Алматы: -2003. - 350 б.

7 Маханов Т. Ш. Болашақ кәсіптік оқыту мұғалімінің оқушыларды конструкторлық-технологиялық іс-әрекетке баулудағы кәсіби-педагогикалық іскерліктерінің жүйесін қалыптастыру: Пед.ғыл.канд...дис/ Т.Ш.Маханов. М.О.Әуезов атын. Оңтүстік Қазақстан мем университеті. Ғыл.жет: Мұсабеков О.Y, Камалов Ю.Н. – Астана: -2010.- 195 б.

8 Исаева К.Р Кәсіби бағдар беру жұмысын ұйымдастыру мүмкіншіліктері // Қ. Р. Исаева, Д. К. Бакей / ҚарМУ хабаршысы. Педагогика сериясы. Вести.ҚарГУ.Сер.педагогика.- №3(43) - 2006 - Б.18-23.

9 Мұхамбетжанова Г.З.Кәсіби бағдар беру//Г.З.Мұхамбетжанова. Білім-Инфо.- №1-2.-2008 - Б. 48-51

10 Умирзакова М.А. Кәсіби бағдар беруді тиімді ұйымдастыру-халықты жұмыспен қамтудың бір бағыты ретінде// М.А.Умирзакова. Ізденіс.Гуманитарлық ғылымдар сериясы. Поиск.Серия гуманитарных наук.- №4.- 2012.- Б.43-47

11 Әбішева Р. Кәсіби бағдар берудің көшбасшысы// Р.Әбішева. Айқын.- №39.-2017 - 5 б.

12 Садырова М. С., Мухтарова К. С., Макашева К. Н. Қазақстан мектептерінің түлектері арасында кәсіптік бағдар беру жұмысы бойынша білім беру практикасы: мәселелері мен шешу жолдары //Journal of Educational Sciences - 2024. - Б. 2520-2634

13 Методика профессионального ориентирования школьников в условиях информатизации образования: монография / О. З. Имангожина. Рос. акад. естествознания, Издат. дом Акад. Естествознания. Нац. акад. образования им. И. Алтынсарина. - Москва : Изд. дом Академии естествознания, - 2015. - 147 с., ил.; . - Библиогр.: С. 137-145.

14 Кәсіптік бағдар жұмысы жағдайында оқушылардың кәсіби өзін-өзі анықтауын қалыптастыру мәселесі // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL: Series Pedagogical Sciences, - 2024. Complementary Index. Авторы: Нуркенова, Г. К.,Гелишли, Ю.,Мамерханова, Ж. М. - 89 б.

15 Frank Parsons. Choosing a vacation Бостон: Houghton Mifflin, 1909. – 165 p.

16 John Holland. Making a vocational choice– Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1973. – 160 p.

17 Donald Super. The psychology of careers– Нью-Йорк: Harper & Brothers, 1957. – 347 p.

18 Eli Ginzberg. Occupational choice *An approach to a general theory*. – Нью-Йорк: Columbia University Press, 1951. – 220 p.

19 Savickas M. L. Career construction theory // Career development and counseling: Putting theory and research to work / ed. by S. D. Brown, R. W. Lent. - Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, 2005. - P. 42–70

20 Anna Miller. Learning, decision, making Miller-Tiedeman, A. Career decision making and its evaluation. *Journal of Career Education,*. № 5(4), 1979- P.15–20.

21 Tony Watts. Career guidance and public Policy, Watts, A. G. Career guidance and public policy. In B. Hiebert & J. Borgen (Eds.), *Career guidance and public policy: Bridging the gap* 2005. P.44–53.

22 Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения, 4-е издание. Москва: Академия, 2010. 10-с

23 Марков А.К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте: Пособие для учителя. - М.: Просвещение, 1983. - 96 с.

24 Сластенин В. А. Педагогика: Учебник и практикум для вузов 3-е издание, переработанное и дополненное. Москва: Издательский центр «Юрайт», -2025 года. Общий редактор - В. А. Сластёнин. Р.100-105

25 Якунин В. А. Психологические проблемы профессионального самоопределения // *Вестник ЛГУ*. - 1986. - Сер. 6 (Психология, педагогика), вып. 3.с. - С.89-95

26 Батышев С. Ю. Реформа профессиональной школы: Опыт, поиск, задачи, пути реализации. Москва: Высшая школа, -1987. 340 с.

27 Felix Rauner. Grundlagen beruflicher Bildung - Mitgestalten der Arbeitswelt. 2017. 89-p; Berufliche Kompetenzdiagnostik mit COMET 2018; Measuring and Developing Professional Competences in COMET 2021. - 100 p.

28 Susanne Kraatz. Career guidance in the digital context: trends in Germany» 2021. - P.56-61.

29 Peter F. E. Sloane. Modellversuchsforschung - Überlegungen zu einem wirtschaftspädagogischen Forschungsansatz. 1992. - 123 p.

30 Tillmann Grüneberg. Begabung und Studienwahl. Элизабет Понокни-Селиґер (Elisabeth Ponocny-Seliger). PIAAC-Studie: Einfluss von Kindern auf berufliche Kompetenzen. 2014. P. 55-60

31 Elisabeth Ponocny-Seliger - *'Technical Communication in Assembly Instructions' Journal of Business and Technical Communication* 2016. P. 55-60

32 Nurten Karacan-Özdemir; Ersoy Çarkıt - Karacan Özdemir, N. Qualitative exploration of career adaptability of Turkish adolescents. Australian Journal of Career Development, № 28(2). 2019. P. 62-70

УРОВЕНЬ ИССЛЕДОВАННОСТИ ПРОБЛЕМ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ОРИЕНТАЦИИ УЧАЩИХСЯ

Аннотация

Закон Республики Казахстан «Об образовании» определяет основную задачу системы образования как создание условий для формирования и профессионального развития личности на основе национальных и общечеловеческих ценностей, а также достижений науки и практики. Это включает в себя внедрение новых образовательных технологий, информатизацию и доступ к глобальным коммуникационным сетям [1]. Основная цель современного образования - воспитать всесторонне развитую, легко приспосабливающуюся, высоконравственную и конкурентоспособную личность. Для достижения этой цели требуется подготовка учителей, обладающих современными научными и методологическими знаниями, способных развивать творческий подход и эффективное обучение. Переход на обновленное содержание образования отражает новый этап в развитии системы образования. В данной статье анализируется уровень исследований по профессиональной ориентации учащихся в отечественных и зарубежных исследованиях и рассматривается педагогическая и психологическая сущность понятия профессии. Цель статьи — проанализировать теоретико-методологические и психолого-педагогические основы профессиональной ориентации учащихся, определить уровень её изученности в отечественных и зарубежных исследованиях, а также раскрыть сущность понятия профессии в контексте современного обновлённого содержания образования и требований к подготовке педагогических кадров. Характер и степень исследования вопросов профессиональной ориентации учащихся определяются современным уровнем развития педагогических, научно-методологических, психологических теорий и педагогической практики. Многофакторность, структурная сложность и системный характер любой образовательной деятельности обязывают исследователей применять к предмету научного анализа комплексные методы изучения и выявления закономерностей образовательного процесса.

Ключевые слова: профессиональная ориентация, педагогика, отечественная наука, выбор профессии, интерес, система образования.

THE LEVEL OF RESEARCH ON THE PROBLEM OF STUDENTS' CAREER GUIDANCE

Abstract

The Law of the Republic of Kazakhstan "On Education" defines the main task of the education system as creating conditions for the formation and professional development of личности based on national and universal values, as well as the achievements of science and practice. This includes the introduction of new educational technologies, informatization, and access to global communication networks [1]. The primary goal of modern education is to develop a well-rounded, adaptable, highly moral, and competitive individual. Achieving this requires

training teachers equipped with modern scientific and methodological knowledge to foster creativity and effective learning. The transition to updated educational content reflects a new stage in the development of the education system. The purpose of the article is to analyze the theoretical, methodological, psychological and pedagogical foundations of students' professional orientation, to determine the level of its study in domestic and foreign studies, as well as to reveal the essence of the profession concept in the context of modern updated educational content and requirements for the training of teaching staff. This article analyzes the level of research on vocational guidance of students in domestic and foreign studies and examines the pedagogical and psychological essence of the concept of profession. The nature and extent of research into student career guidance are determined by the current state of pedagogical, scientific, methodological, and psychological theories, as well as teaching practices. The multifactorial, structural, and systemic nature of any educational activity compels researchers to apply comprehensive methods to scientific analysis to study and identify patterns in the educational process.

Keywords: professional orientation, pedagogy, domestic science, profession choice, interest, education system

REFERENCES

1 Qazaqstan Respublikasynyñ «Bılım turaly» Zañy [*Law of the Republic of Kazakhstan "On education"*] // Almaty 2010.6 p. [in Kazakh]

2 Super D. E. A life-span, life-space approach to career development // Career choice and development. — San Francisco: Jossey-Bass, 1990. P.197–261 [in English]

3 Beisenova J.J. Joğary synyp oquşylarynyñ käsıbi özındık anyqtaluyndağy mamandyq tañdaulary men özındık bağalau erekşelikterın zertteu [*To study the features of career choices and self-assessment in the professional self-determination of high school students*]. Psihologia ğylymdarynyñ kand.disert / J.Beisenova; M.O.Äuezov atyn. Oñtüstık Qazaqstan mem. Un-tı; Ğyl.jet.:Jaqypov S.M., Berdıbaeva S.K.Almaty. 2004. 20 p. [in Kazakh]

4 Karibaeva G. M. Käsıbi ıs-ärekettıñ motivasialyq qūrylymynyñ erekşelikterı : psihologia ğylymdarynyñ kandidaty ğylymi därejesın alu üşın daiyndalğan disertasia [*Features of the motivational structure of professional activity: a dissertation prepared for the degree of candidate of psychological sciences*] / G. M. Karibaeva ; ğylymi jetekşı S. M. Jaqypov. Almaty. 2003. 145 p [in Kazakh]

5 Qalymbetova E.K. Käsıpke beiımdelu men käsıbi mändı qūndylyq bağdarlardy qalyptastyru erekşelikterı [*Features of adaptation to the profession and the formation of professionally significant value orientations*]. Psihol.ğyl.kand...dis./E.K.Qalymbetova ; Äl-Farabi atyn.Qaz.ūlttyq un-tı;ğyl.jetekşı Jaqypov S.M. Almaty. 2005.-148 p. Bibliogr. P.117-124 [in Kazakh]

6 Müsılımov Äli. Oquşylardy eñbekke daiarlaudyñ ğylymi-pedagogikalyq negızderı [*Scientific and pedagogical foundations of labor training of students*] Pedagogika ğyl.d-ry dis./Ä.Müsılımov; Qazaqtyñ Y.Altynsarin atyn.bılım.akad: Ğyl.keñesşı Momynbaev B.K. Almaty, 2003. 350 p. [in Kazakh]

7 Mahanov T. Ş. Bolaşaq käsıptık oqytu mūğalımınıñ oquşylardy konstruktorlyq-tehnologialyq ıs-äreketke bauludağy käsıbi-pedagogikalyq ıskerlıkterınıñ jüiesın qalyptastyru [*Formation of a system of professional and pedagogical skills of the future teacher of vocational training in attracting students to design and technological activities*]: Ped.ğyl.kand...dis/ T.Ş.Mahanov. M.O.Äuezov atyn. Oñtüstık Qazaqstan mem un-tı. Ğyl.jet: Mūsabekov O.Ü, Kamalov İu.N. Astana, 2010. 195 p. [in Kazakh]

8 İsaeva K.R. Käsıbi bağdar beru jūmysyn ūiymdastyru mümkınşılikterı [*Opportunities for organizing career guidance work*] // Q. R. İsaeva, D. K. Bakei /QarMU habarşysy. Pedagogika seriasy. Vesti.QarGU.Ser.pedagogika. 2006. №3(43). P.18-23 [in Kazakh]

9 Mūhambetjanova G.Z. Käsıbi bağdar beru [*Professional orientation*] // G.Z.Mūhambetjanova. Bılım-İnfo.-2008. №1-2. P.48-51 [in Kazakh]

10 Umirzakova M.A. Käsıbi bağdar berudı tiımdı ūiymdastyru-halyqty jūmyspen qamtudyñ bır bağyty retında [*Effective organization of career guidance as one of the areas of employment of the population*] // M.A.Umirzakova. Izdenıs.Gumanitarlyq ğylymdar seriasy. Poisk.Seria gumanitarnyh nauk. 2012. №4. P.43-47 [in Kazakh]

11 Äbışeva R. Käsıbi bağdar berudıñ köşbasşysy [*Career guidance leader*] // R.Äbışeva. Aiqyn. 2017. -15 nauryz №39 5 p. [in Kazakh]

12 Sadyrova M. S., Muhtarova K. S., Makaşeva K. N. Qazaqstan mektepterınıñ tülekterı arasynda käsıptık bağdar beru jūmysy boiynşa bılım beru praktikasy: mäseleleri men şeşu joldary [*Educational practice on Career Guidance work among graduates of schools in Kazakhstan: problems and solutions*] //Journal of Educational Sciences, Complementary Index 2024. P. 2520-2634[in Kazakh]

13 Metodika professional'nogo orientirovaniya shkol'nikov v usloviyah informatizacii obrazovaniya: monografiya [*Methods of professional orientation of schoolchildren in the context of informatization of education: monograph*] / O. Z. Imangozhina. Ros. akad. estestvoznaniya, Izdat. dom Akad. Estestvoznaniya. Nac. akad. obrazovaniya im. I. Altynsarina. - Moskva : Izd. dom Akademii estestvoznaniya, 2015. 147 p., il. Bibliogr. P.137-145 [in Russian]

14 Käsıptık bağdar jūmysy jağdaiynda oquşylardyñ käsıbi özın-özı anyqtauyn qalyptastyru mäselesı [*The problem of the formation of professional self-determination of students in the context of Career Guidance work*] // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL: Series Pedagogical Sciences, Complementary Index. Avtory: Nurkenova, G. K.,Gelişli, İu.,Mamerhanova, J. M 2024. 89 p. [in Kazakh]

15 Frank Parsons. Choosing a Vocation 1909 Бостон: Houghton Mifflin, 1909. 165 p [in English]
16 John Holland. Making a vocational choice 1973 Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1973. 160 p [in English]
17 Donald Super. The psychology of careers 1957 - New York: Harper & Brothers, 1957. 347 p [in English]
18 Eli Ginzberg. Occupational choice 1951 *An approach to a general theory*. - New York: Columbia University Press, 1951. – 220 p [in English]
19 Savickas M. L. Career construction theory // Career development and counseling: Putting theory and research to work / ed. by S. D. Brown, R. W. Lent. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, 2005. P. 42–70 [in English]
20 Anna Miller. Learning, decision, making Miller-Tiedeman, A. 1979. Career decision making and its evaluation. *Journal of Career Education, № 5*(4), P.15–20[in English]
21 Tony Watts. Career guidance and public Policy, Watts, A. G. 2005. Career guidance and public policy. In B. Hiebert & J. Borgen (Eds.), *Career guidance and public policy: Bridging the gap* P.44–53 [in English]
22 Klimov E. A. Psihologiya professional'nogo samoopredeleniya, 4-e izdanie [*Psychology of Professional Self-determination, 4th edition*] Moskva: Akademiya, 2010. 10 p. [in Russian]
23 Markov A.K. Formirovanie motivacii ucheniya v shkol'nom vozraste [*Formation of learning motivation at school age*]: Posobie dlya uchitelya. - M.: Prosveshchenie, 1983. 96 p [in Russian]
24 Slastenin V. A. Pedagogika: Uchebnik i praktikum dlya vuzov 3-e izdanie, pererabotannoe i dopolnennoe [*Pedagogy: Textbook and Workshop for Universities, 3rd edition, revised and expanded*] Moskva: Izdatel'skij centr «YUrajt», 2025 goda. Obshchij redaktor V. A. Slastyonin P.100-105[in Russian]
25 Yakunin V. A. Psihologicheskie problemy professional'nogo samoopredeleniya [*Psychological problems of professional self-determination*] // Vestnik LGU. 1986. - Ser. 6 (Psihologiya, pedagogika), vyp. 3 P.89-95[in Russian]
26 Batyshev S. YU. Reforma professional'noj shkoly: Opyt, poisk, zadachi, puti realizacii [*Professional school reform: Experience, search, tasks, ways of implementation*] Moskva: Vysshaya shkola, 1987. 340 p [in Russian]
27 Feliks Raunér (Felix Rauner). Grundlagen beruflicher Bildung – Mitgestalten der Arbeitswelt. 2017. 89 p.; Berufliche Kompetenzdiagnostik mit COMET 2018 89 p.; Measuring and Developing Professional Competences in COMET 2021. 100 p. [in English]
28 Susanna Kraac (Susanne Kraatz). Career guidance in the digital context: trends in Germany» 2021. P. 56-61. [in English]
29 Piter F. E. Sloan (Peter F. E. Sloane). Modellversuchsforschung – Überlegungen zu einem wirtschaftspädagogischen Forschungsansatz. 1992. 123p. [in English]
30 Til'man Gryunenberg (Tillmann Grüneberg). Begabung und Studienwahl 2024. Elizabet Ponokni-Selirer (Elisabeth Ponocny-Seliger). PIAAC-Studie: Einfluss von Kindern auf berufliche Kompetenzen. 2014 P. 55-60. [in English]
31 Elizabet Ponokni-Selirer - 'Technical Communication in Assembly Instructions' Journal of Business and Technical Communication 2016. P. 55-60[in English]
32 Nurten Karadzhan-Özdemir (Nurten Karacan-Özdemir); Ersoj CHarkyty (Ersoy Çarkıt) - Karacan Özdemir, N. 2019. Qualitative exploration of career adaptability of Turkish adolescents. Australian Journal of Career Development, № 28(2).P. 62-70 [in English]

Information about the authors:

Yerkin Koyangaliyev - **corresponding author**, candidate of pedagogical sciences, senior lecturer at the department of «Fine arts and design», Atyrau university Kh. Dosmukhamedov, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: erkyn5@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-5754-8946

Kamchat Zhumabayeva - Senior Lecturer, Department of Pedagogy, Psychology and Age Specific Development, Kokshetau State University named after Sh. Ualikhanov, Pedagogical Institute. Kokshetau, Republic of Kazakhstan

E-mail: zhumabaeva1995@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9199-763X

Erkebulan Sharip - senior lecturer of the department of "Fine arts and design", Atyrau university Kh. Dosmukhamedov, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: erkebulan_280182@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-4959-9112

Aitzhan Orazbakhov - Candidate of Historical Sciences, Korkyt Ata Kyzylorda University Educational program of History and Archeology, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan

E-mail: aorazbakov@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-5047-6265

Информация об авторе:

Еркин Коянгалиев – **основной автор,** кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры «изобразительного искусства и дизайна», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: erkyn5@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-5754-8946

Камшат Жумабаева – старший преподаватель, кафедры педагогики, психологии и возрастного развития Кокшетауского государственного университета имени Ш. Уалиханова. г. Кокшетау, Республика Казахстан

E-mail: zhumabaeva1995@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9199-763X

Еркебулан Шәріп - старший преподаватель кафедры «изобразительного искусства и дизайна», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: erkebulan_280182@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-4959-9112

Айтжан Оразбаков - кандидат исторических наук, старший преподаватель, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, Республика Казахстан

E-mail: aorazbakov@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-5047-6265

Авторлар туралы ақпарат:

Еркін Қоянғалиев – **негізгі автор,** педагогика ғылымдарының кандидаты, «бейнелеу өнері және дизайн» кафедрасының аға оқытушысы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: erkyn5@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-5754-8946

Камшәт Жұмабаева – Педагогикалық институт, педагогика, психология және жас ерекшелік даму кафедрасының сеньор лекторы, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zhumabaeva1995@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9199-763X

Еркебұлан Шәріп - педагогика ғылымдарының кандидаты, «бейнелеу өнері және дизайн» кафедрасының аға оқытушысы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: erkebulan_280182@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-4959-9112

Айтжан Оразбақов - тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aorazbakov@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-5047-6265

IRSTI 14.35.07; 14.35.09 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.23**
UDC 81’243:004

G. N. Kismetova[1]*, E. D. Abdol[2],A. K. Agniyazova[1]

[1] M.Utemisov West Kazakhstan University,
090000, Uralsk, Republic of Kazakhstan
[2]Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov
060000, Atyrau, Republic of Kazakhstan
E-mail: galiyanagimovna@gmail.com

INTEGRATION OF THE WORDWALL SERVICE INTO THE EDUCATIONAL PROCESS: WAYS TO IMPROVE STUDENTS' GRAMMAR, VOCABULARY AND ORAL SPEECH

Abstract

Digital platforms have become firmly embedded in the practice of School No. 7 in Uralsk, yet rigorous comparative evidence on their impact on adolescents’ language learning outcomes remains limited. The aim of the study is to experimentally assess the impact of using the Wordwall digital platform in the format of short interactive microsessions on the formation of grammatical and lexical skills, as well as the development of oral speech in eighth grade students, followed by justification of the effectiveness of integrating digital tools into the educational process based on a comparative analysis of the results of experimental and control groups. This article presents a quasi-experimental study examining the effects of short interactive Wordwall micro-sessions on eighth-grade students’ mastery of grammar and vocabulary and the development of speaking skills. Fifty students (experimental group, EG = 25; control group, CG = 25) participated over six weeks (four weeks of instruction plus a delayed retention check two weeks later); both groups followed the same syllabus, while the experimental group systematically used Wordwall activities 3 times, 8–12 minutes per week. Assessment included pre-, post-, and delayed (retention) tests; speaking was rated using the CAF rubric (complexity, accuracy, fluency). By median Post–Pre gains, the experimental group outperformed the control: grammar—gain of +14 points (Post–Pre) versus +9 (out of 100); vocabulary—gain of +9 (out of 40) versus +6; speaking—gain of +5.0 (out of 30) versus +3.5. The share of students who surpassed the predefined thresholds for meaningful progress was also higher in the EG (grammar: 76% vs. 40%; vocabulary: 72% vs. 44%; speaking: 64% vs. 36%). The paper discusses mechanisms of action (retrieval practice, gamification, ICAP), design limitations, and practical recommendations for integrating Wordwall into lessons.

Key words: Wordwall, digital pedagogy, retrieval practice, gamification, quasi-experiment, learning gains.

Introduction

The rapid development of digital technologies has significantly changed the way students learn languages, making interactive tools such as Wordwall an essential part of the modern classroom. According to Nurbekova Zh. et al, the adaptation of higher and postgraduate education to the needs of the digital era is essential, with technology serving as a tool to support student-centered approaches without diminishing the teacher’s pivotal role [1]. In recent years, interactive micro-tasks have taken a firm place in language education because they enable frequent, short cycles of «question → answer → immediate feedback», in which well-established learning mechanisms—retrieval practice (testing effect), spaced practice, desirable difficulties, formative feedback, and gamification—work together; in this format, the Wordwall platform is useful not as a «toy», but as a carrier of these approaches as ready-made templates, rapid checking, printable versions, and therefore integrates well into lessons targeting grammar, vocabulary, and speaking [2]. As D.E. Sheriyazdanova highlights, Wordwall is an interactive platform for creating quizzes, matching games, and board games that activate prior knowledge, develop vocabulary, and enhance grammar skills [3]. Building on this idea, Bolatbek S., Aliakbarova A.T., and Tankibayeva M.Kh. note that the majority of studies on the use of mobile technologies in education are mainly theoretical in nature, emphasizing their didactic features, classifications, and theoretical justification for their use in various learning contexts, as well as describing successful examples of integrating mobile applications into the educational process [4]. In my research, I focus on the practical implementation of these technologies, demonstrating how Wordwall can effectively improve students’ grammar, vocabulary, and speaking skills through interactive and engaging learning activities. A large body of research on retrieval practice shows that practice tests reliably

outperform rereading and other study modes for long-term memory and even support transfer to novel tasks, which Wordwall can easily approximate through quizzes, typed-response items, and matching activities [5]. The benefits of spaced practice are confirmed in meta-analytic and experimental work, which suggest scheduling short Wordwall sessions that revisit the same targets [6].

The notion of desirable difficulties explains why tasks that require generation, variation of conditions, and the use of mild time constraints make learning more durable and transferable. According to Shute V. J., syntheses on formative feedback show that elaborated feedback — including explanations and cues — is more effective than simple right/wrong signals. In a digital environment like Wordwall, such feedback can be embedded directly into tasks to provide learners with immediate and meaningful guidance [7].

Regarding gamification, meta-analytic evidence indicates small-to-moderate but robust effects on cognitive, motivational, and behavioral outcomes, with recent reviews confirming benefits in EFL/ESL contexts—so game elements function as an «amplifier» of regular practice rather than a goal in themselves [8]. For speaking assessment, we adopt the CAF framework (Complexity–Accuracy–Fluency), elaborated in the work of Housen, Kuiken, and Vedder and further linked to functional adequacy in newer studies, which provides transparent metrics for short post-Wordwall monologues [9]. Finally, empirical studies specifically on Wordwall are accumulating: quasi-experiments and surveys report vocabulary gains and positive learner attitudes toward regular micro-activities, albeit with varying study quality—patterns that align with the broader literatures on practice testing and gamified learning. Taken together, this defines the theoretical frame of the present work: we treat Wordwall as an operational container for high-evidence mechanisms and, in what follows, show how to connect work on form (grammar), expansion of meaning (lexis), and transition to productive speaking, accompanied by transparent metrics of gain and retention.

Research Questions:

1. Do Wordwall micro-sessions produce larger Post–Pre gains in grammar and vocabulary than traditional practice?
2. Does the share of students who cross predefined thresholds of meaningful progress increase?
3. Is the effect sustained at delayed testing?

Materials and Methods of research

We experimented at School №7 in Uralsk with 8th-grade classes: two intact parallel classes of 25 students each. The design was quasi-experimental with two parallel groups: Control and Wordwall. Both groups studied the same module with the same teacher, equal lesson time, and identical homework load; the only difference was the practice format. The Control group used familiar paper-based and oral exercises without the platform. In contrast, the Wordwall group completed 8–12-minute micro-sessions on the platform three times per week (quizzes, typed response, matching, random wheel) with immediate elaborated feedback and light gamified elements. The instructional cycle lasted four weeks, followed by a delayed retention check two weeks later, so that the total study period covered six weeks from the initial Pre-test to the delayed measurement.

For all comparisons between the Wordwall and Control groups, we conducted independent-samples t-tests on Pre-, Post-, and Retention scores for grammar, vocabulary, and speaking. In addition to reporting median gains and percentages of students crossing the predefined progress thresholds, we calculated p-values to assess statistical significance, Cohen’s d to estimate effect sizes, and 95% confidence intervals for mean differences. This combination of indices allows us to evaluate not only whether the observed differences are unlikely to be due to chance, but also how large and educationally meaningful these differences are.

Measurement points and instruments

Testing was conducted at three points: Pre (before instruction), Post (immediately after the instructional phase), and Retention (two weeks after Post). Vocabulary was assessed using a

thematic test that combined recognition, recall, and collocation tasks (maximum 40 points). Grammar was measured using productive tasks—sentence transformations and open-gap fill (maximum 100 points). Speaking was elicited by a 60–120-second monologue based on a visual prompt and was rated using an analytic CAF rubric (complexity, accuracy, fluency; maximum 30 points). Two trained raters scored speaking independently; if their totals differed by more than 2 points (out of 30), a brief calibration on anchor samples was performed and the responses were rescored. Parallel Pre/Post/Retention forms, prepared in advance and equated for difficulty through piloting and expert review, were used.

To quantify inter-rater agreement on the speaking scores, we computed an intraclass correlation coefficient (two-way mixed model, absolute agreement). The resulting ICC value indicated high consistency between the two raters, which strengthens the reliability of the speaking outcome measure.

Table 1 – Comprehensive Rubric for Assessing Students' Performance and Engagement

Criteria	Excellent (90-100)	Good (75-89)	Satisfactory (50-74)	Needs Improvement (less than 50)
Participation and Engagement	Actively engages throughout the lesson, contributing ideas, asking questions, and supporting classroom discussions.	Participates regularly and responds when prompted; demonstrates clear interest in learning.	Participates occasionally; needs encouragement to stay involved.	Rarely participates or shows interest; remains disengaged during lessons.
Group and Pair Collaboration	Works productively with peers; demonstrates leadership, cooperation, and respect for others' ideas.	Collaborates effectively; completes shared tasks responsibly.	Participates in group work when instructed; limited interaction with peers.	Avoids collaboration; struggles to cooperate or complete group tasks.
Task Completion and Accuracy	Completes all assignments on time with high accuracy and attention to detail; work often exceeds expectations.	Completes most assignments with acceptable accuracy; minor errors or delays.	Completes some tasks; frequent errors or partial submissions.	Rarely completes assignments; quality and accuracy are consistently poor.
Language and Communication Skills	Communicates ideas clearly and fluently; uses accurate grammar and rich vocabulary.	Expresses ideas coherently with minor errors; vocabulary is adequate.	Communicates meaning with noticeable errors; limited vocabulary or structure.	Has difficulty expressing ideas; frequent grammatical mistakes hinder understanding.
Self-Motivation and Independence	Consistently demonstrates initiative, curiosity, and responsibility for own learning.	Usually motivated and independent; needs minimal guidance.	Motivation fluctuates; requires teacher reminders or support.	Lacks initiative; depends entirely on teacher direction.

Note: compiled by the author

Week-by-week procedure.

Week 1. Diagnostics + 2–3 templates for each objective. Focus on the weakest area.
Week 2. Retrieval sessions (Mon/Wed/Fri, 8–12 minutes) + one timed mini-monologue.

Week 3. More productive input (typed response), collocation tasks; expand speaking practice and peer assessment.

Week 4. Mixed-format checkpoint (Quiz) + pair/group mini-projects; collect analytics.

Success metrics focused on gains in formal assessments: improvements in vocabulary and grammar test scores (Pre–Post–Retention) and increases of at least +3 points (out of 30) on the speaking rubric over the four-week instructional period. Weekly classroom participation and engagement were also recorded using the rubric presented in Table 1.

Results and their discussion

Beyond median gains and threshold counts, we formally tested the differences between groups. Independent-samples t-tests showed that Post scores in grammar, vocabulary, and speaking were significantly higher in the Wordwall group than in the Control group (all $p < 0.05$). The effect sizes were in the medium-to-large range (Cohen's d values exceeding 0.6 for all three domains), with 95% confidence intervals that did not cross zero, indicating that the advantages of the Wordwall condition were both statistically reliable and practically meaningful.

The conducted experiment clearly demonstrated that integrating Wordwall micro-sessions into the learning process had a significant positive impact on students' progress in grammar, vocabulary, and speaking. Despite both groups following the same syllabus and spending the same amount of instructional time, the experimental group achieved notably better results across all stages of assessment. At the pre-experiment stage, the two groups did not differ significantly on any of the three measures: grammar, vocabulary, or speaking. Their Pre means and standard deviations were closely aligned, and independent-samples t-tests showed no statistically significant differences between the Wordwall and Control classes (all $p > 0.05$), which indicates that the subsequent Post and Retention contrasts can be attributed to the intervention rather than to initial imbalance. However, after four weeks of instruction, distinct differences became visible.

Quantitative Results

The proportion of students who demonstrated meaningful progress was considerably higher in the experimental group. In grammar, 19 out of 25 students in the Wordwall group (76%) reached the improvement threshold, compared to 10 out of 25 students (40%) in the control group. For vocabulary, 18 of 25 learners in the Wordwall group (72%) met the criterion, compared with 11 of 25 (44%) in the control group; for speaking, the corresponding figures were 16 of 25 (64%) versus 9 of 25 (36%). In other words, with identical lesson time and materials, between 7 and 9 additional students per class in the Wordwall condition crossed the predefined bar of meaningful progress across grammar, vocabulary, and speaking. Inter-rater reliability for the speaking scores was high (ICC = 0.86), which supports the robustness of the speaking results. As illustrated in Figure 1, the experimental group consistently showed higher percentages of students with meaningful progress in grammar, vocabulary, and speaking than the control group.

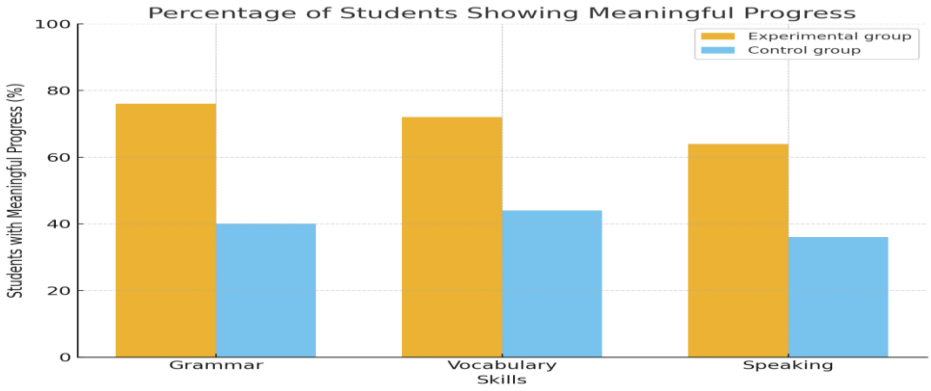

Figure 1 – Percentage of students showing meaningful progress in grammar, vocabulary, and speaking in the Wordwall (n = 25) and Control (n = 25) groups. Error bars represent standard errors

Note: compiled by the author

The median Post–Pre gains clearly demonstrate the experimental group's advantage. Students who participated in Wordwall-based lessons showed stronger, more consistent improvement across all skill areas.

Their grammar scores increased by an average of 14 points out of 100, compared to 9 points in the control group, indicating a more confident use of grammatical structures. In vocabulary, the experimental group improved by 9 points out of 40, while the control group achieved only 6, reflecting a broader and more stable lexical repertoire. As for speaking, the difference was also evident: +5.0 points versus +3.5, meaning that learners in the Wordwall group developed greater fluency, accuracy, and confidence in oral performance. These results indicate that the average learner in the experimental group made greater progress across all assessed skills.

Two weeks later, at the retention stage, the Wordwall group showed more stable results and less decline in performance. Vocabulary scores decreased by only −0.9 compared to −1.7 in the control group; grammar — by −1.1 compared to −2.6; and speaking — by −0.3 compared to −1.0. This suggests that integrating interactive tools contributes to longer-lasting retention of knowledge and skills.

In addition to test scores, classroom participation and engagement were monitored using the rubric presented in Table 1. Observational notes indicated that students in the Wordwall group more frequently displayed “Good” and “Excellent” levels of engagement than their peers in the Control group. In contrast, low engagement (“Needs improvement”) was observed less often. Although these ratings were analysed descriptively rather than through formal statistical testing, they support the quantitative findings and suggest that regular Wordwall micro-sessions were associated with higher classroom engagement.

The obtained data confirm the study's hypothesis: short, interactive Wordwall micro sessions lead to higher learning outcomes and better retention than traditional methods. The better performance of the experimental group can be attributed to mechanisms such as retrieval practice, spaced repetition, and elaborated feedback, which are inherently built into the Wordwall platform. Regular short gamified tasks three times a week enabled systematic review, instant feedback, and timely error correction, thereby enhancing achievement and strengthening learners’ motivation and confidence in using the language.

Pedagogical Implications

These findings suggest that integrating brief Wordwall activities into existing lessons can increase instructional efficiency without requiring additional contact hours. Rather than replacing traditional teaching, digital tools serve as a targeted complement that supports more dynamic, student-centered lessons and helps students make more sustainable progress in core language skills.

Limitations, Validity Threats, and Quality Assurance

This classroom trial was quasi experimental, so full baseline equivalence between groups cannot be guaranteed. Teacher effects, possible differences in task difficulty, novelty effects of the platform, and rater variability in speaking scores remain potential threats to validity, although standardized lesson time, parallel test forms, delayed retention checks, and double rating were used to mitigate them. Missing data at some timepoints may also have influenced comparisons between groups.

Conclusion

In practical terms, Wordwall functions as an operational container for high-evidence mechanisms—retrieval practice, spacing, and elaborated feedback—delivered in brief, low-stakes cycles that are easy to sustain week after week. Under a deliberately simple analytic lens, three signals converge across vocabulary, grammar, and speaking: more learners cross a pre-declared improvement bar, the typical learner’s gain (median) is larger, and more students stay “green” at delay. The pairwise “who wins more often” check, matched by pre-level, adds an intuitively persuasive layer without statistical jargon. Because the method relies on thresholds, medians, retention categories, pairwise tallies, and dot-plot visuals, any teacher can run it with a spreadsheet

and a one-page tracker, turning progress monitoring into a routine habit rather than a specialized analysis. The implication is straightforward: keep the micro-dose tight, keep the cadence steady, embed explanations in feedback, and always end with a small production piece tied to CAF. Replicating the same routine across two or three consecutive modules will show whether the advantage stabilizes—at which point the "who crossed the bar, who held the gain, and what we recycle next" conversation becomes a durable feature of the course rather than an isolated experiment.

REFERENCES

1 Nurbekova Zh., Nurbekov B. Digitalization of the education system in Kazakhstan: Experience, problems, and perspectives // Strategies for Policy in Science and Education. –2023. – Vol. 31(4s). –P. 218–226.

2 Wordwall. Interactive learning activities and games for education. Available at: - URL: https://wordwall.net/ (accessed: 11.03.2025).

3 Sheriyazdanova D.E., Khan Khattak M.A. Using technology to enhance students' motivation in learning English // Қазақстан педагогикалық хабаршысы (Kazakhstan Pedagogical Bulletin). –2025. – № 2. – P. 40–55.

4 Sheriyazdanova D.E., Khan Khattak M.A. Using technology to enhance students' motivation in learning English // Қазақстан педагогикалық хабаршысы (Kazakhstan Pedagogical Bulletin). – 2025. – № 2– . P. 40–55.

5 Adesope O.O., Trevisan D. Rethinking the use of tests: A meta-analysis of practice testing // Review of Educational Research. – 2017. – Vol. 87(3). – P. 659–701.

6 Cepeda N.J., Pashler H., Vul E., Wixted J.T., Rohrer D. Distributed practice in verbal recall tasks: A review and quantitative synthesis // Psychological Bulletin. – 2006. –Vol. 132(3). – P. 354–380.

7 Shute V.J. Focus on formative feedback // Review of Educational Research. – 2008. –Vol. 78(1). –P. 153–189.

8 Sailer M., Homner L. The gamification of learning: A meta-analysis // Educational Psychology Review. – 2020. – Vol. 32. – P. 77–112.

9 Housen A. Dimensions of L2 performance and proficiency: Complexity, accuracy and fluency in SLA // Language Learning & Language Teaching. 2012. Vol. 32. Amsterdam: John Benjamins. Available at: - URL: https://doi.org/10.1075/LLLT.32. (accessed: 10.10.2025).

WORDWALL СЕРВИСІН БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНЕ ЕНГІЗУ: ОҚУШЫЛАРДЫҢ ГРАММАТИКА, ЛЕКСИКА ЖӘНЕ АУЫЗША СӨЙЛЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа

Цифрлық платформалар Қазақстанның Орал қаласындағы №7 мектептің оқу тәжірибесіне берік енгенімен, олардың жасөспірімдердің тілдік жетістіктеріне әсерін салыстырмалы тұрғыдан дәлелдейтін қатаң эмпирикалық деректер әлі де жеткіліксіз. Зерттеудің мақсаты – қысқа интерактивті микросессиялар форматында Wordwall цифрлық платформасын пайдаланудың грамматикалық және лексикалық дағдыларды қалыптастыруға, сондай-ақ сегізінші сынып оқушыларының ауызша сөйлеуін дамытуға әсерін эксперименттік бағалау, содан кейін эксперименттік және бақылау топтарының нәтижелерін салыстырмалы талдау негізінде цифрлық құралдарды білім беру процесіне интеграциялау тиімділігін негіздеу болып табылады. Бұл мақалада сегізінші сынып оқушыларының грамматиканы, лексиканы меңгеруі және ауызша сөйлеу дағдыларын дамытуына қысқа интерактивті Wordwall микросессияларының әсерін зерделеген квазиэксперименттік зерттеу ұсынылады. Зерттеуге 50 оқушы (эксперименттік топ, ЭТ = 25; бақылау тобы, БТ = 25) алты апта бойы қатысты: төрт апта оқыту жүргізіліп, одан кейін екі аптадан соң кешіктірілген ретенциялық тексеру өткізілді; екі топ та бір оқу бағдарламасын меңгерді, алайда эксперименттік топ Wordwall тапсырмаларын жүйелі түрде аптасына 3 рет 8–12 минуттан орындады. Бағалау алдын ала, қорытынды және кейінге қалдырылған (ретенциялық) тесттерді қамтыды; ауызша сөйлеу CAF рубрикасы (күрделілік, дәлдік, еркіндік) бойынша бағаланды. Post–Pre медиандық өсімдер бойынша эксперименттік топ бақылау тобынан жоғары нәтиже көрсетті: грамматикада өсім +14 балл (100 мүмкін балдан) қарсы +9; лексикада +9 (40-тан) қарсы +6; сөйлеуде +5,0 (30-дан) қарсы +3,5. Алдын ала айқындалған «маңызды прогресс» шегінен асқан оқушылардың үлесі де ЭТ-де жоғары болды (грамматика: 76% қарсы 40%; лексика: 72% қарсы 44%; сөйлеу: 64% қарсы 36%). Мақалада әсер ету тетіктері (ақпаратты еске түсіру практикасы, геймификация, ICAP), зерттеу шектеулері және Wordwall платформасын сабақтарға кіріктіру бойынша практикалық ұсыныстар талқыланады.

Негізгі сөздер: Wordwall, цифрлық педагогика, ақпаратты еске түсіру практикасы, геймификация, квазиэксперимент, оқу жетістіктері.

ИНТЕГРАЦИЯ СЕРВИСА WORDWALL В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС: ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ УРОВНЯ ВЛАДЕНИЯ ГРАММАТИКОЙ, ЛЕКСИКОЙ И УСТНОЙ РЕЧЬЮ УЧАЩИХСЯ

Аннотация

Цифровые платформы прочно вошли в учебную практику школы № 7 города Уральска, однако строгих сравнительных данных об их влиянии на языковые результаты подростков по-прежнему недостаточно. Цель исследования заключается в экспериментальной оценке влияния использования цифровой платформы Wordwall в формате кратких интерактивных микросессий на формирование грамматических и лексических навыков, а также развитие устной речи учащихся восьмых классов, с последующим обоснованием эффективности интеграции цифровых инструментов в образовательный процесс на основе сравнительного анализа результатов экспериментальной и контрольной групп. В статье представлен квазиэксперимент, в котором изучается влияние коротких интерактивных микросессий Wordwall на овладение грамматикой и лексикой, а также на развитие навыков устной речи у учащихся восьмых классов. В исследовании приняли участие 50 школьников (экспериментальная группа, ЭГ - 25; контрольная группа, КГ - 25) в течение шести недель: четыре недели проводилось обучение, после чего через две недели проводилось отсроченное ретенционное тестирование; обе группы работали по одной программе, однако экспериментальная группа систематически выполняла задания Wordwall 3 раза в неделю по 8–12 минут. Оценивание включало предварительные, итоговые и отсроченные (ретенционные) тесты; устная речь оценивалась по рубрике CAF (сложность, точность, беглость). По медианным показателям прироста Post–Pre экспериментальная группа превзошла контрольную: по грамматике прирост составил +14 баллов (из 100) против +9; по лексике +9 (из 40) против +6; по говорению +5,0 (из 30) против +3,5. Доля учащихся, преодолевших заранее заданный порог «существенного прогресса», также была выше в ЭГ (грамматика 76% против 40%; лексика 72% против 44%; устная речь 64% против 36%). В статье обсуждаются механизмы действия (практика извлечения, геймификация, ICAP), ограничения дизайна исследования и практические рекомендации по интеграции платформы Wordwall в учебные занятия.

Ключевые слова: Wordwall, цифровая педагогика, практика извлечения, геймификация, квазиэксперимент, учебные достижения.

REFERENCES

1 Nurbekova Zh., Nurbekov B. Digitalization of the education system in Kazakhstan: Experience, problems, and perspectives // Strategies for Policy in Science and Education. 2023. Vol. 31(4s). P. 218–226. [in English]

2 Wordwall. Interactive learning activities and games for education. Available at: - URL: https://wordwall.net/ N[in English] (accessed: 11.03.2025).

3 Sheriyazdanova D.E., Khan Khattak M.A. Using technology to enhance students' motivation in learning English // Qazaqstan pedagogikalyq habarşysy (Kazakhstan Pedagogical Bulletin). 2025. № 2. P. 40–55. [in English]

4 Sheriyazdanova D.E., Khan Khattak M.A. Using technology to enhance students' motivation in learning English // Qazaqstan pedagogikalyq habarşysy (Kazakhstan Pedagogical Bulletin). 2025. № 2. P. 40–55. [in English]

5 Adesope O.O., Trevisan D. Rethinking the use of tests: A meta-analysis of practice testing // Review of Educational Research. 2017. Vol. 87(3). P. 659–701. [in English]

6 Cepeda N.J., Pashler H., Vul E., Wixted J.T., Rohrer D. Distributed practice in verbal recall tasks: A review and quantitative synthesis // Psychological Bulletin. 2006. Vol. 132(3). P. 354–380. [in English]

7 Shute V.J. Focus on formative feedback // Review of Educational Research. 2008. Vol. 78(1). P. 153–189. [in English]

8 Sailer M., Homner L. The gamification of learning: A meta-analysis // Educational Psychology Review. 2020. Vol. 32. P. 77–112. [in English]

9 Housen A. Dimensions of L2 performance and proficiency: Complexity, accuracy and fluency in SLA // Language Learning & Language Teaching. 2012. Vol. 32. Amsterdam: John Benjamins. Available at: - URL: https://doi.org/10.1075/LLLT.32 [in English] (accessed: 10.10.2025).

Information about authors:

Galiya Kismetova - **corresponding author**, candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor at West Kazakhstan University named after M. Utemisov

E-mail: galiyanagimovna@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8610-2408

Eleonora Abdol - Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer at Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov

E-mail: abdol.e@mail.ru

Integration of the wordwall service into the educational process: ways to improve students' grammar, vocabulary and oral speech

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4616-5110
Assem Agniyazova - 2nd-year Master's student of the educational program “Foreign Language: Two Foreign Languages” at West Kazakhstan University named after M. Utemisov
E-mail: assemagniyazova@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0006-9320-7423

Информация об авторах:
Галия Кисметова - **основной автор**, кандидат педагогических наук, доцент Западно–Казахстанского университета имени М. Утемисова
E-mail: galiyanagimovna@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8610-2408
Элеонора Абдол - кандидат педагогических наук, старший преподаватель Атырауского университета имени Х. Досмухамедова
E-mail: abdol.e@mail.ru
ORCID:https://orcid.org/0000-0003-4616-5110
Асем Агниязова - магистрант 2 курса образовательной программы «Иностранный язык: два иностранных языка» Западно–Казахстанского университета имени М. Утемисова
E-mail: assemagniyazova@gmail.com
ORCID https://orcid.org/0009-0006-9320-7423

Авторлар туралы ақпарат:
Галия Кисметова - **негізгі автор**, педагогика ғылымдарының кандидаты, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің доценті
E-mail: galiyanagimovna@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8610-2408
Элеонора Абдол - педагогика ғылымдарының кандидаты, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің аға оқытушысы
E-mail: abdol.e@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4616-5110
Асем Агниязова – М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің «Шет тілі: екі шет тілі» білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты.
E-mail: assemagniyazova@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0006-9320-7423

IRSTI 20.01.07 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.24**
UDC 378.004

M.E.Rakhmetov[1*] , Zh.E.Zulpykhar[2] , L.U.Sultanbayeva[3] , Zh.T.Kabylkhamit[1]

[1]Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan
[2]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
[3]K.Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan
[*]e-mail: maksot.raxmetov.96@mail.ru

METHODOLOGICAL FRAMEWORK FOR DEVELOPING AN AI-BASED DISTANCE LEARNING PLATFORM

Abstract

This paper develops and validates a methodological framework for an AI-based distance learning platform grounded in core AI principles (data-driven decision-making, learner modeling, adaptive personalization, and continuous feedback). The study aims to (i) formulate a structured development methodology for an AI-enabled platform and (ii) provide empirical evidence of its effectiveness using measurable learning and engagement indicators. The proposed structural–methodological model integrates four interconnected components: (1) platform architecture (data acquisition, content delivery, assessment services, analytics & AI layer, administration/security); (2) personalization mechanisms (learner model, adaptive learning trajectories, recommendation engine, analytics-driven feedback); (3) effectiveness evaluation metrics (pre/post test scores, learning gain, engagement indicators, learner satisfaction); and (4) normative and pedagogical requirements (data protection, academic integrity, accessibility, alignment with intended learning outcomes). The framework was piloted through a quasi-experimental study conducted at Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Department of Computer Science, within the course "Artificial Intelligence Platforms," involving 2nd-year MSc students (N=22; Control n=11, Experimental n=11). Descriptive results showed that the Control group improved from 57.56% (pre-test) to 69.55% (post-test), yielding a gain of 11.99 percentage points (pp) and a 20.86% relative gain. In contrast, the Experimental group improved from 51.05% to 73.30%, yielding a gain of 22.25 pp and a 44.08% relative gain. The effectiveness of the AI-based platform was statistically supported: Welch's t-test on gain scores indicated a significant group difference ($t=5.397$, $df=20.0$, $p<0.001$), with a very large effect size (Cohen's $d=2.30$) and a 95% CI for the mean gain difference of $\Delta=[6.30, 14.23]$ pp. A baseline-adjusted ANCOVA (post-test as the dependent variable, group as the factor, pre-test as the covariate) confirmed a significant group effect ($F=26.323$, $df1=1$, $df2=19$, $p=0.0001$) with substantial explained variance (partial $\eta^2=0.581$). Overall, the findings demonstrate that AI-driven personalization can substantially increase learning gains and strengthen the stability of outcomes in distance learning environments.

Keywords: Artificial intelligence, distance learning, adaptive learning, learning personalization, learner model, learning analytics

Introduction

The rapid development of digital technologies has significantly transformed educational systems worldwide, making distance learning an essential component of modern education. Distance learning platforms offer flexibility, accessibility, and scalability; however, their effectiveness largely depends on how well they accommodate individual learner needs. Most existing distance learning systems operate on a "one-size-fits-all" model, delivering identical content and learning paths to all learners regardless of their abilities, prior knowledge, or learning pace. This approach often leads to decreased learner engagement and uneven learning outcomes[1].

Personalization has long been recognized as a key factor in improving educational effectiveness. Educational psychology and pedagogy emphasize the importance of adapting instruction to individual learners' characteristics [2]. However, implementing personalization at scale remains a major challenge in traditional and online education environments. Artificial intelligence (AI) technologies offer new opportunities to address this challenge by enabling data-driven personalization and adaptive learning.

Recent advancements in machine learning, learning analytics, and recommender systems have led to the emergence of AI-based distance learning platforms. These systems can collect and analyze learner data, model learner behavior, and dynamically adapt learning content and assessment strategies. Despite these technological advances, existing research often focuses on

algorithmic solutions rather than providing a comprehensive methodological framework that integrates pedagogical theory, system architecture, and evaluation metrics [3].

In the context of national education strategies, the integration of artificial intelligence into education has become a priority. Developing scientifically grounded methodological frameworks for AI-based learning platforms is, therefore, a critical research task. This study addresses this gap by proposing a systematic methodological framework for developing AI-based distance learning platforms that align technological capabilities with pedagogical principles [4].

Research on distance learning systems highlights both their potential and limitations. Traditional learning management systems (LMS) primarily support content delivery and basic assessment functions. While effective for administrative purposes, these systems lack mechanisms for deep personalization and adaptive learning [5].

Adaptive learning systems aim to address this limitation by tailoring learning experiences to learners' performance and behavior. Studies in adaptive learning emphasize the role of learner modeling, which involves representing learner knowledge states, preferences, and learning progress. Bloom’s mastery learning theory supports the idea that learners should progress only after achieving sufficient mastery of content, while Vygotsky’s zone of proximal development underscores the importance of adaptive scaffolding [6].

Artificial intelligence enhances adaptive learning by enabling automated data processing and decision-making. Machine learning algorithms can identify patterns in learner behavior, predict learning difficulties, and recommend appropriate learning resources. Research shows that AI-based learning systems can improve learning efficiency and engagement when properly aligned with instructional design principles [7].

However, a review of existing studies reveals a lack of a unified methodological framework that guides the development of AI-based distance learning platforms from a pedagogical and system-level perspective. Many studies describe isolated components—such as recommendation algorithms or analytics dashboards—without addressing how these components should be integrated into a coherent educational system. This gap highlights the need for a comprehensive methodological framework that connects pedagogical theory, AI technologies, and system evaluation [8].

Materials and methods of research

Research Design and Methodological Approach.

This research aims to develop and validate a structural–methodological model for an artificial intelligence–based distance-learning platform. The study follows a design-based research (DBR) methodology, which combines pedagogical theory, system architecture design, and empirical evaluation. This approach allows iterative refinement of the platform model while maintaining alignment with educational objectives and regulatory constraints [9].

The methodological logic of the study is based on the assumption that the effectiveness of AI-based distance learning systems depends on the systemic integration of platform architecture, personalization mechanisms, learning effectiveness indicators, and normative–pedagogical requirements. Therefore, the research does not focus on isolated technological components but considers the platform as a holistic educational system [10-11].

Research Materials

The research materials include three main groups:

1. Scientific and methodological sources related to artificial intelligence in education, adaptive learning systems, learning analytics, instructional design, and distance education system architectures.

2. Platform-related materials, including functional descriptions of AI-based learning platforms, learner interaction logs, assessment data, and adaptive recommendation outputs.

3. Normative and pedagogical documents, including national digital education strategies, artificial intelligence regulations, curriculum standards, and ethical guidelines for data-driven educational systems.

Learner interaction data used in the experimental stage include learning outcomes, task completion times, error rates, learning pace indicators, and engagement metrics. These data serve as the empirical foundation for evaluating adaptive mechanisms and learning effectiveness.

The architecture of the AI-based distance learning platform is presented in Figure 1 as a multi-layered, closed-loop system designed to support continuous personalization and data-driven decision-making.

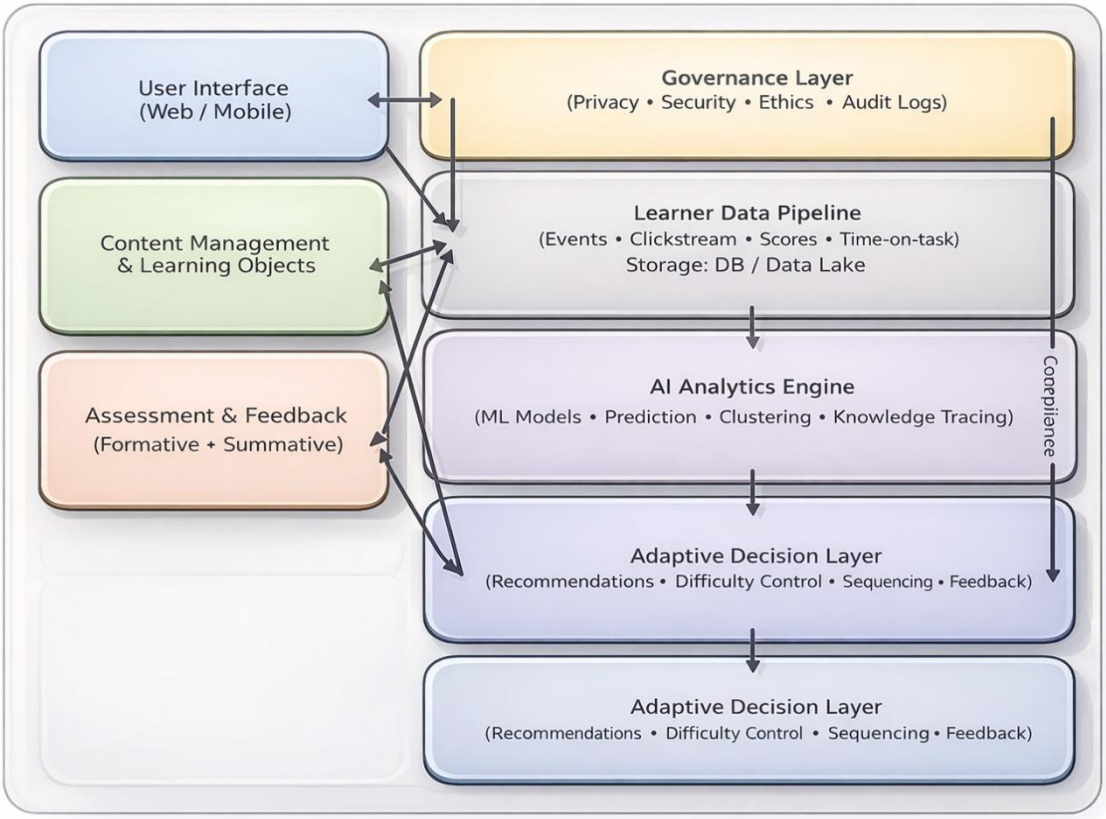

Figure 1 - Architecture of the AI-Based Distance Learning Platform: Enhanced Architecture Description

Note: Author's calculations

At the presentation layer, the platform provides a user interface accessible through web and mobile environments. This layer ensures learner interaction with instructional content, assessments, and feedback mechanisms. It also enables bidirectional communication between learners and the system.

The learning content management layer is responsible for organizing instructional materials, learning objects, and assessment resources. This layer supports modular content delivery, allowing the system to dynamically assemble learning units based on adaptive recommendations [12-13].

The assessment and feedback layer performs formative and summative evaluation of learner performance. Assessment results are generated continuously and transmitted to the data layer to support real-time adaptation [14-15]. The learner data collection and storage layer aggregates interaction data, including performance indicators, behavioral patterns, and engagement metrics. These data are structured and prepared for analytical processing [16]. The AI analytics layer constitutes the platform's core intelligence. It applies machine learning algorithms to construct and update learner models that represent the knowledge state, learning pace, error patterns, and cognitive engagement. This layer also performs predictive analysis to identify potential learning difficulties.

The adaptive recommendation layer generates personalized learning trajectories by adjusting content difficulty, instructional sequencing, and feedback strategies. Recommendations are fed back to the content and assessment layers, forming a closed feedback loop that enables continuous

refinement of learning paths. This enhanced architecture supports scalability, modularity, and interoperability, ensuring compatibility with various educational contexts and long-term system evolution.

Structural–Methodological Model (Figure 2) and Its Relation to Architecture

While Figure 1 depicts the technical architecture, Figure 2 illustrates the structural–methodological model that governs the platform's pedagogical and regulatory integration.

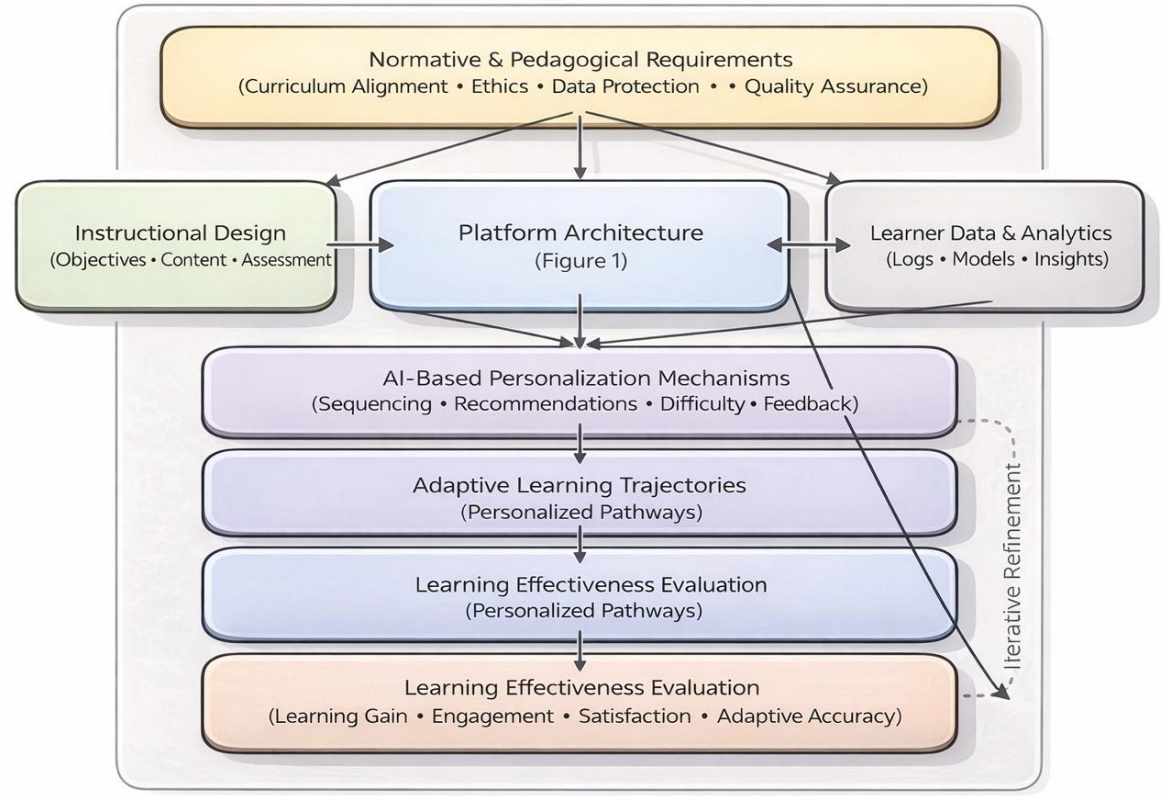

Figure 2 - Structural–Methodological Model of the AI-Based Distance Learning Platform

Note: Author's calculations

The model positions normative and pedagogical requirements at the top level, guiding both instructional design and technological implementation. These requirements include curriculum alignment, ethical use of AI, data privacy, transparency, and quality assurance standards.

Instructional design, platform architecture (Figure 1), and learner data analytics operate as interdependent subsystems within the methodological model. Artificial intelligence–based personalization mechanisms serve as the operational core linking these subsystems. Learning effectiveness evaluation closes the loop by providing feedback for continuous improvement.

Thus, Figure 1 operationalizes the technological realization of the methodological logic presented in Figure 2.

Personalization and Adaptive Learning Mechanisms

Personalization is achieved through continuous analysis of learner data and adaptive decision-making. The platform dynamically modifies learning trajectories by adjusting instructional pace, content complexity, and feedback intensity. Adaptive mechanisms are informed by learner models generated by the AI analytics layer.

The system applies mastery learning principles by allowing learners to progress only after achieving predefined competence thresholds. Adaptive scaffolding ensures timely support when learning difficulties are detected. These mechanisms reduce cognitive overload and increase learner engagement.

Learning Effectiveness Evaluation Metrics

Learning effectiveness is evaluated using a combination of quantitative and qualitative indicators.

Table 1 - Learning Effectiveness Indicators

Category	Indicators
Cognitive outcomes	Learning gain, error reduction, mastery level
Behavioral outcomes	Task completion rate, time-on-task
Affective outcomes	Engagement, motivation, satisfaction
System performance	Adaptive accuracy, recommendation effectiveness

Note: Author's calculations

These indicators are continuously monitored and used for both summative evaluation and improving adaptive mechanisms.

Comparative Analysis of Learning Systems

Table 2 - Comparison of Traditional and AI Platforms

Criterion	Traditional Platform	AI-Based Platform
Content delivery	Static	Adaptive
Learning trajectory	Fixed	Personalized
Feedback	Delayed	Real-time
Data utilization	Limited	Continuous analytics
Learner engagement	Moderate	High

Note: Author's calculations

Experimental Implementation

The methodological framework was implemented in an experimental learning environment to assess its practical feasibility. Learners were divided into control and experimental groups. The experimental group used the AI-based platform developed in accordance with the proposed model, while the control group used a traditional distance-learning system.

Pre-test and post-test assessments, engagement surveys, and system logs were used to collect empirical data. Quantitative analysis revealed higher learning gains and engagement levels in the experimental group, while qualitative feedback indicated improved learning experience and reduced cognitive load.

Summary of Research Materials and Methods

The Research Materials and Methods section demonstrates that the proposed AI-based distance learning platform is not merely a technological artifact but a structurally and methodologically grounded educational system. The integration of enhanced architecture (Figure 1), structural–methodological modeling (Figure 2), adaptive mechanisms, evaluation metrics, and normative–pedagogical requirements ensures both the platform's effectiveness and sustainability.

Before conducting the ANCOVA analysis, the key statistical assumptions were verified. The homogeneity of regression slopes between the covariate (pre-test score) and the dependent variable (post-test score) across groups was examined. The normality of gain score distributions was assessed using the Shapiro–Wilk test and Q–Q plots. Equality of variances between groups

was tested using Levene's test. The diagnostic checks indicated that the assumptions of ANCOVA were satisfactorily met, allowing the application of the model for baseline-adjusted comparison.

Results and their discussion

Descriptive statistics, including means and standard deviations, were calculated for both groups to provide an overview of learning outcomes before conducting inferential statistical analysis. The experiment was conducted at Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Department of Computer Science, within the course "Artificial Intelligence Platforms". The participants were 2nd-year MSc students (total N = 22). The study used a quasi-experimental pre-test/post-test design with two parallel groups: a Control group (n = 11) and an Experimental group (n = 11). Both groups studied the same syllabus and covered identical topics; the key difference was the learning environment: the Control group used a conventional distance learning setup (standard LMS and non-adaptive learning path), whereas the Experimental group used the AI-based distance learning platform developed according to the proposed methodological framework (adaptive trajectory, analytics-driven feedback, and personalized recommendations).

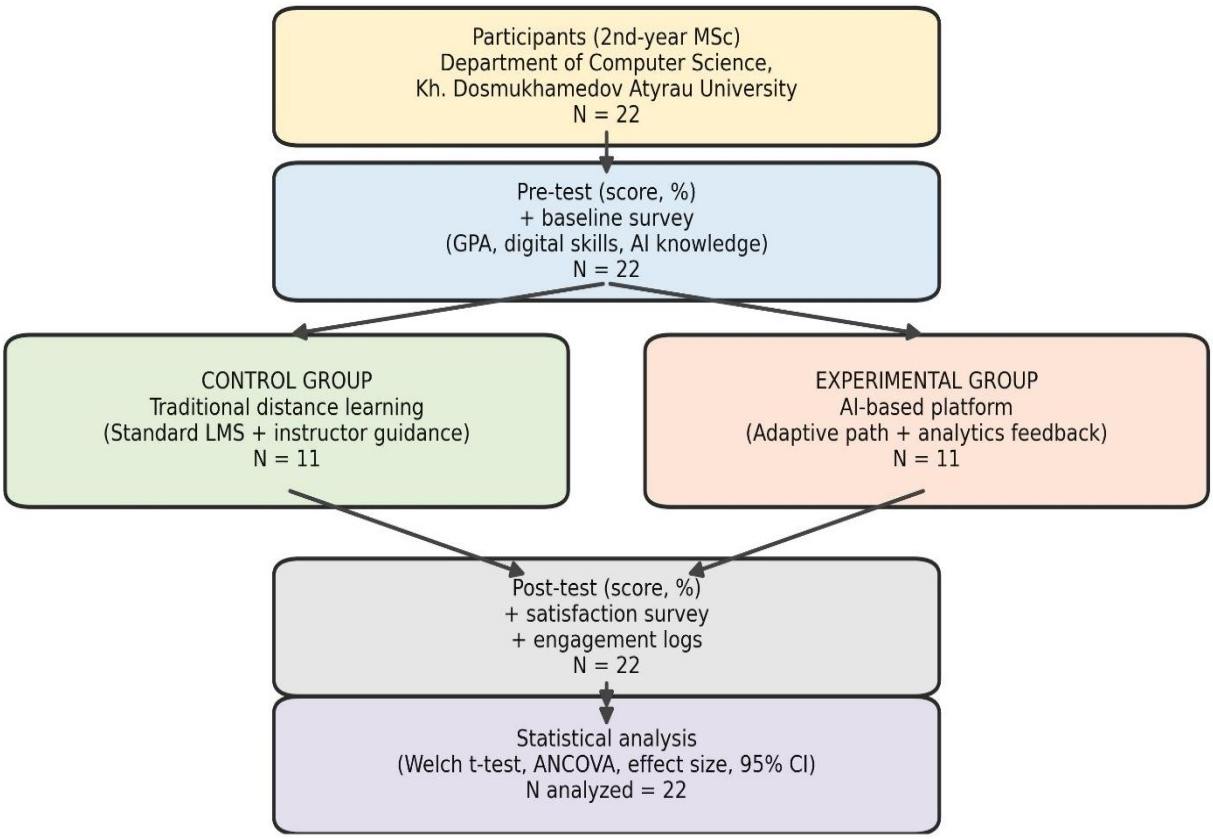

Figure 3 - Experimental plan and group allocation (N=22; 11/11)

Note: Author's calculations

Group allocation criteria

To ensure baseline equivalence and reduce selection bias, group allocation was performed using stratification criteria. Students were distributed to the Control and Experimental groups so that both groups had comparable baseline profiles. The primary stratification criterion was the pre-test performance level (low/medium/high), followed by additional balancing variables: (i) prior academic performance (e.g., GPA range), (ii) digital competence (experience with online learning systems), and (iii) baseline AI knowledge. This approach strengthens internal validity and supports attributing observed differences to the intervention rather than pre-existing group differences.

Table 3 - Group stratification

No.	Criterion	Allocation approach	Rationale
1	Pre-test level	Stratify (low / medium / high) and balance across groups	Reduce baseline knowledge imbalance
2	GPA range	Balance academic performance bands across groups	Control prior academic ability
3	Digital competence	Rubric or survey assessment (low / medium / high) and balance across groups	Reduce technology adaptation bias
4	Baseline AI knowledge	Short diagnostic quiz or task and balance across groups	Equalize AI readiness for the course

Note: Author's calculations

The Control group improved from a pre-test mean of 57.56% (SD = 8.41) to a post-test mean of 69.55% (SD = 7.92). The Experimental group improved from 51.05% (SD = 9.12) to 73.30% (SD = 8.06).

Implementation procedure and experimental timeline

The intervention lasted six weeks. Week 1 included onboarding, the baseline survey, and the pre-test. Weeks 2–5 covered the instructional phase based on the same content modules for both groups. The Control group followed a fixed learning path with standard materials and instructor-led guidance. In contrast, the Experimental group used the AI-based platform, which dynamically adjusted content sequence and difficulty, provided individualized recommendations, and generated real-time feedback based on learner interaction data. Week 6 included the post-test, satisfaction survey, and extraction of learning analytics logs for analysis.

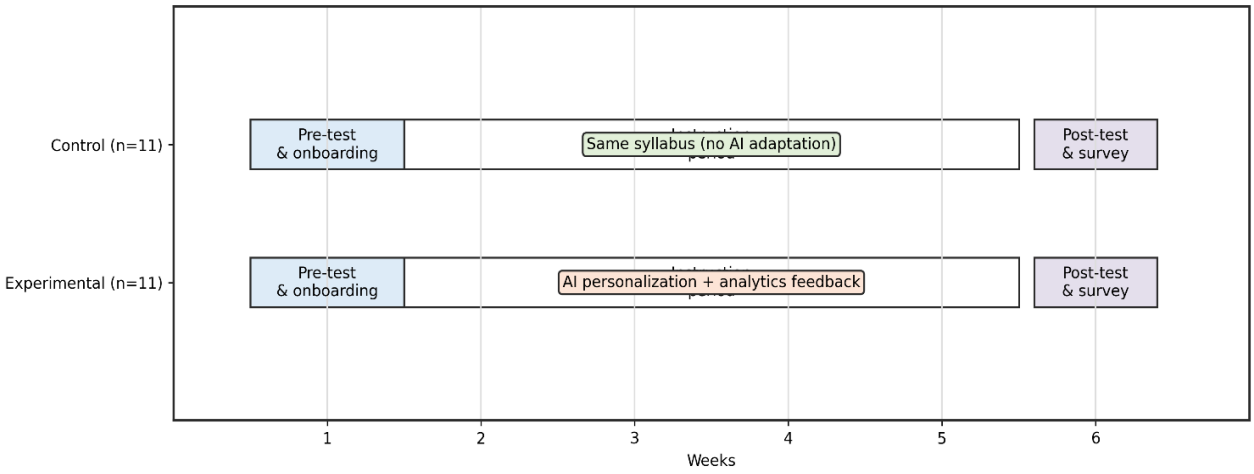

Figure 4 - Six-week implementation timeline (N=22)

Note: Author's calculations

The overall experimental plan, measurement instruments, and expected outputs are summarized below.

Table 4. Experimental plan (N=22; 11/11)

Stage	Activity	Measurement / Instrument	Output
Week 0	Recruitment & consent	Participant list, informed consent	N = 22
Week 1	Pre-test + baseline survey	Pre-test score (%), GPA band, digital skills, AI baseline	Baseline profile
Weeks 2–5	Instruction (same syllabus)	Control: standard LMS; Experimental: AI platform (adaptive path)	Logs + assignments
Week 6	Post-test + survey	Post-test score (%), satisfaction (Likert), engagement metrics	Outcome dataset
Week 7	Statistical analysis	Welch t-test (gain), ANCOVA (post ~ group + pre), effect sizes	t, p, d, CI; F, p, η^2

Note: Author's calculations

Descriptive results (percent-based reporting)

Learning outcomes were measured using pre-test and post-test scores (%) and learning gain indicators. Two gain metrics were reported:

1. Gain in percentage points (pp): $\text{gain}_{pp} = \text{post} - \text{pre}$
2. Relative gain (%): $\text{gain}_{\%} = \frac{\text{post}-\text{pre}}{\text{pre}} \times 100$

Descriptive statistics for both groups (means and standard deviations) are provided in Table 1. In general, both groups improved from pre-test to post-test; however, the Experimental group demonstrated a higher mean improvement. The relative learning gain (%) is visualized in Figure 5, showing a stronger proportional increase in the Experimental group compared to the Control group. In addition, the distribution of gain (pp) is shown in Figure 6, which illustrates not only the central tendency but also the variability of improvement between participants.

Table 5 - Descriptive statistics (%, pp) — N=22.

Group	Pre mean (%)	Pre SD	Post mean (%)	Post SD	Gain mean (pp)	Gain SD (pp)	Relative gain mean (%)	Relative gain SD
Control	57.56	5.17	69.55	7.34	11.99	4.36	20.86	7.50
Experimental	51.05	6.96	73.30	9.12	22.25	4.56	44.08	9.91

Note: Author's calculations

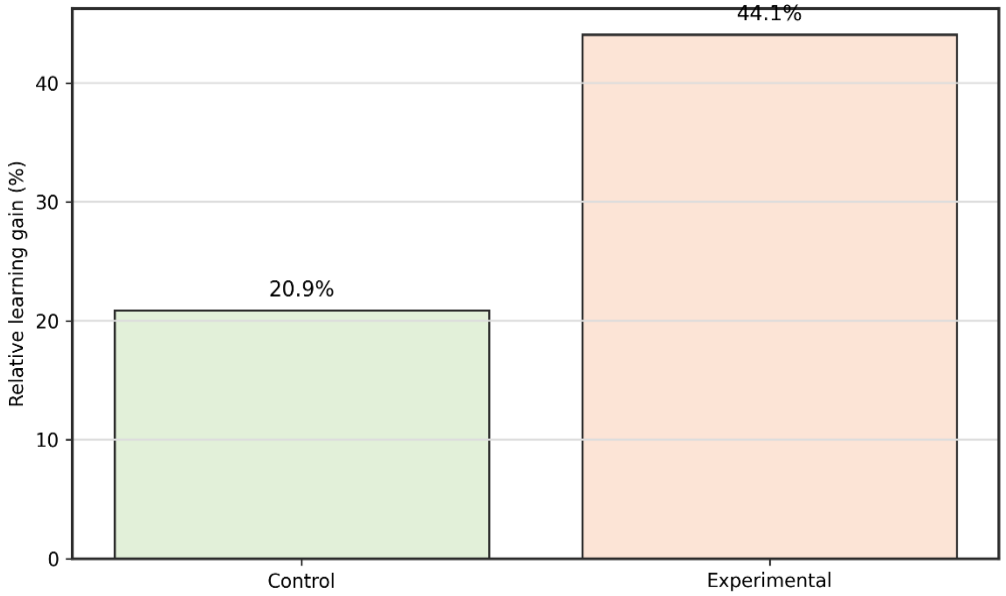

Figure 5 - Relative learning gain by group (post–pre as % of pre)

Note: Author's calculations

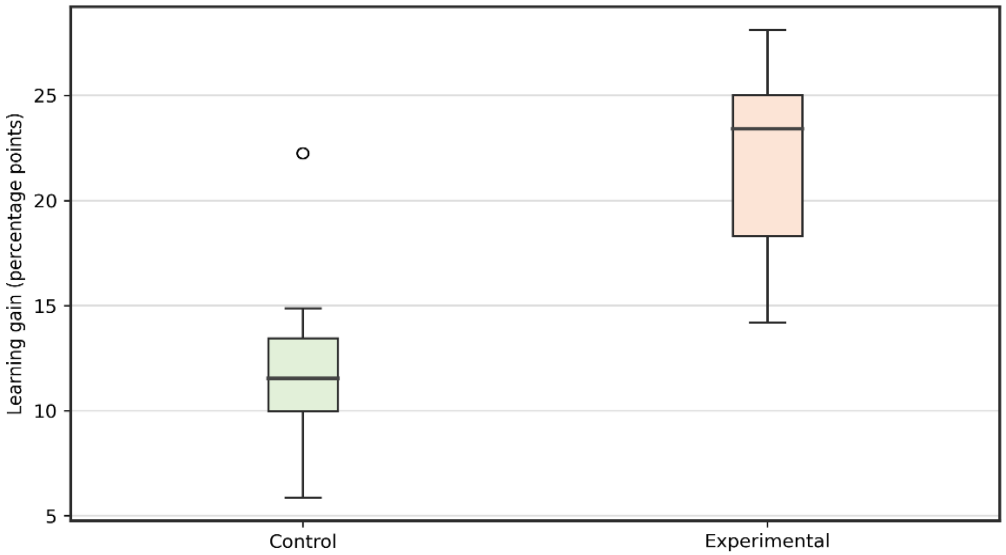

Figure 6 - Gain score distribution (post–pre), percentage points

Note: Author's calculations

Statistical proof of effectiveness

To test the research hypothesis, inferential statistics were applied. The main hypothesis was:

H1: The Experimental group (AI-based platform) achieves higher post-test performance and higher learning gains than the Control group.

H0: There is no statistically significant difference between groups.

First, group differences in learning gains (gain in percentage points) were evaluated using an independent-samples Welch t-test (robust to unequal variances). Second, to control for baseline differences, an ANCOVA model was used, where post-test (%) was the dependent variable, group was the factor, and pre-test (%) was included as a covariate:

$$Post_i = \beta_0 + \beta_1 Group_i + \beta_2 Pre_i + \varepsilon_i$$

Along with p-values, the analysis reports effect sizes to quantify practical significance, including Cohen's d (for gain differences) and partial eta-squared (partial η^2) (for the group effect in ANCOVA), as well as a 95% confidence interval for the mean gain difference.

Table 6 - Inferential statistics — N=22.

Test	Statistic	p-value	Effect size
Welch t-test on gain (pp)	t = 5.397, df = 20	< 0.001	Cohen's d = 2.30; 95% CI Δ = [6.30, 14.23] pp
ANCOVA (post ~ group + pre)	F(1, 19) = 26.323	0.0001	partial η^2 = 0.581

Note: Author's calculations

The findings support the proposed design logic of the AI-based platform. The Experimental group's stronger improvement is consistent with the platform's methodological principles: continuous data collection, learner modeling, and adaptive decision-making that personalizes learning trajectories. From an analytical perspective, the AI-based platform operationalizes an iterative loop: learner interaction data → analytics and learner model updates → personalized recommendations and adaptive feedback → improved learning outcomes. This mechanism helps reduce unproductive repetition, targets knowledge gaps earlier, and increases alignment between instructional difficulty and learner readiness. As a result, both learning gains and performance stability are expected to improve under adaptive conditions.

Conclusion by hypothesis

Based on the descriptive and inferential analyses, the results are consistent with H1: the AI-based distance learning platform is associated with higher learning gains and stronger post-test performance compared to a traditional distance learning setup. The statistical tests (Welch t-test and ANCOVA) provide statistical evidence that the observed advantage is not attributable to random variation alone, and the reported effect sizes indicate meaningful practical impact.

Conclusion

This study developed and empirically justified a methodological framework for developing an AI-based distance learning platform that integrates (i) a modular platform architecture, (ii) personalization mechanisms grounded in learner modeling and analytics, (iii) measurable indicators of learning effectiveness, and (iv) pedagogical and institutional requirements for implementation in higher education. The proposed framework was operationalized through an AI-enabled learning environment that supports adaptive learning paths, data-driven feedback, and continuous monitoring of learner progress.

An experimental implementation was conducted at Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Department of Computer Science, within the course "Artificial Intelligence Platforms" involving 2nd-year MSc students (N=22; Control n=11, Experimental n=11). The findings demonstrate that the AI-based platform approach is associated with higher learning gains and improved post-test performance compared to a conventional distance learning setup. The effect was supported through inferential statistical procedures (gain-based group comparison and baseline-adjusted analysis), indicating that the observed differences are unlikely to be attributable to random variation alone. In addition, descriptive indicators and distributional patterns suggest that adaptive, analytics-driven instruction can enhance both the magnitude and stability of learning outcomes.

From a practical standpoint, the results confirm that embedding AI principles—continuous data collection, learner modeling, adaptive decision rules, and feedback personalization—into the architecture of a distance learning platform can strengthen instructional effectiveness while maintaining alignment with pedagogical objectives. The study contributes a structured, reproducible development model that can be used by universities to design AI-supported learning systems and to evaluate their impact using transparent performance metrics.

At the same time, the study highlights the need for further research with larger and more diverse samples, extended intervention periods, and multi-institutional validation to strengthen generalizability. Future work should also examine fairness and transparency of personalization algorithms, robustness of analytics under sparse data conditions, and long-term effects on self-

regulated learning and learner motivation. Overall, the proposed framework provides a scientifically grounded basis for implementing and scaling AI-based distance learning platforms in computer science education and related domains.

Funding Information

This work was financially supported by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (grant AP25796073, 2025 W2027).

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Hwang G.J., Xie H., Wah B.W. & Gašević D. Vision, challenges, roles and research issues of Artificial Intelligence in Education. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, - 2020, Vol. 1, P. 25-35.

2 Ouyang F. & Jiao P. Artificial intelligence in education: The three paradigms. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 2, Article 100020. - 2021.P.32.

3 Kabudi T., Pappas I.O. & Olsen D.H. AI-enabled adaptive learning systems: A systematic mapping of the literature. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 2, Article 100017. DOI: 10.1016/j.caeai.100017. – 2021.P.65.

4 Wang X., Tao M. & Su Y. AI integration in online higher education: A systematic review. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 9, Article 100429.

5 Gligorea I., Cioca M., Oancea R., Gorski A.-T., Gorski H. & Tudorache P. Adaptive learning using artificial intelligence in e-learning: A literature review. *Education Sciences*, 13(12), Article 1216 .- 2023. P. 45-50.

6 Khor E.T & Mutthulakshmi K. A systematic review of the role of learning analytics in supporting personalized learning. *Education Sciences*, 14(1), Article 51. – 2024. P.87.

7 Hariyanto, Kristianingsih F.X.D. & Maharani R. Artificial intelligence in adaptive education: A systematic review of techniques for personalized learning. *Discover Education*, 4, Article 458 - 2025 P.78-80.

8 Guo S., Zheng J. & Zhai X. Artificial intelligence in education research during 2013–2023: A bibliometric analysis. *Education and Information Technologies*, 29, P. 16387–16409. – 2024 P. 12.

9 Nazyrova A., Miłosz M., Bekmanova G., Omarbekova A., Aimicheva G. & Kadyr Y. The digital transformation of higher education in the context of an AI-driven future. *Sustainability*, - 2021. 17(22), Article 9927. P. 45.

10 Kasneci E., Seßler K., Küchemann S., Bannert M., Dementieva D., Fischer F., Kasneci G. et al. ChatGPT for good? On opportunities and challenges of large language models for education. *Learning and Individual Differences*, 103, - 2023. Article 102274. P.23-32.

11 Қазақстан Республикасы Үкіметі. Жасанды интеллектті дамытудың 2024–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы (2024, 24 шілде) № 592 қаулысы. [Электрондық ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2400000592 (қаралған уақыты: 18.12.2025).

12 Қазақстан Республикасында жоғары білімді және ғылымды дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы (2023, 28 наурыз). № 248 қаулысы. [Электрондық ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000248 (қаралған уақыты: 18.12.2025).

13 Қазақстан Республикасы. Дербес деректер және оларды қорғау туралы (2013, 21 мамыр). № 94-V ҚР Заңы. [Электрондық ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1300000094 (қаралған уақыты: 18.12.2025).

14 Қазақстан Республикасы. Ақпараттандыру туралы (2015, 24 қараша). № 418-V ҚРЗ Заңы. [Электрондық ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000418 (қаралған уақыты: 18.12.2025).

15 UNESCO. Guidance for generative AI in education and research. Paris: UNESCO.-2023. P.45.

16 UNESCO. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. Paris: UNESCO.- 2021. P.96.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА РАЗРАБОТКИ ДИСТАНЦИОННОЙ ОБУЧАЮЩЕЙ ПЛАТФОРМЫ НА БАЗЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннатация

В статье разработана и эмпирически проверена методологическая основа создания дистанционной обучающей платформы на принципах искусственного интеллекта (AI), опирающаяся на ключевые AI-подходы: принятие решений на основе данных, построение модели обучающегося, адаптивная персонализация и непрерывная обратная связь. Цель исследования заключается в (i) формировании структурированной методологии разработки AI-поддерживаемой платформы и (ii) доказательстве ее

эффективности на основе измеримых показателей учебных достижений и активности обучающихся. Предложенная структурно-методологическая модель интегрирует четыре взаимосвязанных компонента: (1) архитектуру платформы (сбор данных, доставка контента, сервисы оценивания, аналитика и AI-слой, администрирование/безопасность); (2) механизмы персонализации (модель обучающегося, адаптивные учебные траектории, рекомендательная подсистема, обратная связь на основе аналитики); (3) метрики оценки эффективности (результаты pre/post-тестов, учебный прирост, показатели вовлеченности, удовлетворенность); (4) нормативные и педагогические требования (защита персональных данных, академическая добросовестность, доступность, соответствие ожидаемым результатам обучения). Методология апробирована в формате квази-эксперимента на базе кафедры Computer Science Атырауского университета имени Х. Досмухамедова в рамках дисциплины «Платформы искусственного интеллекта» среди магистрантов 2 курса (N=22; контрольная группа n=11, экспериментальная группа n=11). Описательные результаты показали, что в контрольной группе показатель pre-test составил 57.56%, post-test — 69.55%, что соответствует приросту 11.99 процентного пункта (pp) и относительному приросту 20.86%; в экспериментальной группе pre-test — 51.05%, post-test — 73.30%, прирост — 22.25 pp, относительный прирост — 44.08%. Эффективность платформы подтверждена методами математической статистики: Welch t-тест по учебному приросту выявил значимые межгрупповые различия ($t=5.397$, $df=20.0$, $p<0.001$), при очень большом размере эффекта (Cohen's $d=2.30$), а 95% доверительный интервал для разности средних приростов составил $\Delta=[6.30; 14.23]$ pp. Анализ ANCOVA с учетом исходного уровня (зависимая переменная — post-test, фактор — группа, ковариата — pre-test) подтвердил значимое влияние фактора группы ($F=26.323$, $df1=1$, $df2=19$, $p=0.0001$) и высокую долю объясненной дисперсии (partial $\eta^2=0.581$). В целом результаты демонстрируют, что AI-ориентированная персонализация в дистанционном обучении существенно повышает учебный прирост и усиливает стабильность итоговых результатов.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, дистанционное обучение, адаптивное обучение, персонализация обучения, модель обучения, аналитика обучения

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТКЕ НЕГІЗДЕЛГЕН ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ПЛАТФОРМАСЫН ӘЗІРЛЕУДІҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕМЕСІ

Аңдатпа

Мақалада жасанды интеллекттің (AI) негізгі принциптеріне (деректерге негізделген шешім қабылдау, білім алушы моделін құру, адаптивті дараландыру және үздіксіз кері байланыс) негізделген қашықтықтан оқыту платформасын әзірлеудің әдіснамалық құрылымы жасалып, оның тиімділігі эмпирикалық түрде тексеріледі. Зерттеудің мақсаты: (i) AI-қолдаулы платформаны құрудың құрылымдалған әдіснамасын қалыптастыру және (ii) оқу нәтижелері мен білім алушы белсенділігін сипаттайтын өлшемдік индикаторлар арқылы оның тиімділігін дәлелдеу. Ұсынылған құрылымдық-әдіснамалық модель төрт өзара кіріктірілген компоненттен тұрады: (1) платформа архитектурасы (деректерді жинау, контентті ұсыну, бағалау сервистері, аналитика және AI-қабат, әкімшілендіру/қауіпсіздік); (2) дараландыру механизмдері (білім алушы моделі, бейімделетін оқу траекториялары, ұсыным жүйесі, аналитикаға негізделген кері байланыс); (3) тиімділікті бағалау метрикалары (pre/post тест нәтижелері, оқу өсімі, қатысу белсенділігі көрсеткіштері, қанағаттану деңгейі); (4) нормативтік және педагогикалық талаптар (дербес деректерді қорғау, академиялық адалдық, қолжетімділік, күтілетін оқу нәтижелерімен сәйкестік). Әдіснама пилоттық апробация арқылы тексерілді: Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Информатика кафедрасында "AI платформалары" пәні бойынша 2-курс магистранттары арасында квази-эксперимент жүргізілді (N=22; бақылау тобы n=11, эксперименттік топ n=11). Сипаттамалық нәтижелер бақылау тобында pre-test көрсеткіші 57.56%, post-test 69.55% болып, өсім 11.99 пайыздық пунктті (pp) және салыстырмалы өсім 20.86% құрағанын көрсетті; ал эксперименттік топта pre-test 51.05%, post-test 73.30%, өсім 22.25 pp, салыстырмалы өсім 44.08% болды. Платформаның тиімділігі математикалық статистикамен негізделді: оқу өсімі (gain) бойынша Welch t-тесті топтар арасында мәнді айырмашылық бар екенін көрсетті ($t=5.397$, $df=20.0$, $p<0.001$), әсер мөлшері өте жоғары (Cohen's $d=2.30$), ал орташа айырманың 95% сенімділік интервалы $\Delta=[6.30; 14.23]$ pp болды. Бастапқы деңгейді ескеретін ANCOVA талдауы (тәуелді айнымалы — post-test, фактор — топ, ковариат — pre-test) топ әсерінің мәнді екенін растады ($F=26.323$, $df1=1$, $df2=19$, $p=0.0001$), түсіндірілетін дисперсия үлесі жоғары деңгейде анықталды (partial $\eta^2=0.581$). Жалпы алғанда, нәтижелер AI-негізделген дараландыру қашықтықтан оқыту жағдайында оқу өсімін едәуір арттырып, оқу нәтижелерінің тұрақтылығын күшейтетінін дәлелдейді.

Негізгі сөздер: Жасанды интеллект, қашықтықтан оқыту, адаптивті оқыту, оқытуды жекелендіру, оқушы моделі, оқу аналитикасы.

REFERENCES

1 Hwang G.J., Xie H., Wah B.W. & Gašević D. Vision, challenges, roles and research issues of Artificial Intelligence in Education. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, - 2020, Vol. 1, P. 25-35. Article 100001. [in English]

2 Ouyang F. & Jiao P. Artificial intelligence in education: The three paradigms. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, Vol. 2, Article 100020. - 2021.P.32. [in English]

3 Kabudi T., Pappas I. & Olsen D.H. AI-enabled adaptive learning systems: A systematic mapping of the literature. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, Vol. 2, Article 100017. – 2021.P.65. [in English]

4 Wang X., Tao M. & Su Y. AI integration in online higher education: A systematic review. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, Vol. 9, - 2025, Article 100429. [in English]

5 Gligorea I., Cioca M., Oancea R., Gorski A.-T., Gorski H. & Tudorache P. Adaptive learning using artificial intelligence in e-learning: A literature review. *Education Sciences*, 13(12), Article 1216. - 2023. P. 45-50. [in English]

6 Khor E.T. & Mutthulakshmi K. A systematic review of the role of learning analytics in supporting personalized learning. *Education Sciences*, 14(1), - 2024, Article 51. P.87. [in English]

7 Hariyanto, Kristianingsih F.X.D. & Maharani R. Artificial intelligence in adaptive education: a systematic review of techniques for personalized learning. *Discover Education*, Vol. 4, - 2025, Article 458. P.78-80. [in English]

8 Guo S., Zheng J. & Zhai X. Artificial intelligence in education research during 2013–2023: a bibliometric analysis. *Education and Information Technologies*, Vol. 29, - 2024, P. 16387–16409. P. 12. [in English]

9 Nazyrova A., Miłosz M., Bekmanova G., Omarbekova A., Aimicheva G. & Kadyr Y. The digital transformation of higher education in the context of an AI-driven future. *Sustainability*, 17(22), - 2025, Article 9927. P. 45. [in English]

10 Kasneci E., Seßler K., Küchemann S., Bannert M., Dementieva D., Fischer F., Kasneci G. et al. ChatGPT for good? On opportunities and challenges of large language models for education. *Learning and Individual Differences*, Vol. 103, - 2023, Article 102274. P.23-32. [in English]

11 Qazaqstan Respublikasy Ükımetı. Jasandy intelekttı damytudyñ 2024–2029 jyldarğa arnalğan tūjyrymdamasyn bekıtu turaly [*On approval of the Concept for the development of AI for 2024–2029*]. Qazaqstan Respublikasy Ükımetınıñ 2024 jylğy 24 şıldedegı № 592 qaulysy. [Electronic resource] — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2400000592. [in Kazakh] (accessed: 11.18.2025)

12 Qazaqstan Respublikasy Ükımetı. Qazaqstan Respublikasynda joğary bılımdı jäne ğylymdy damytudyñ 2023–2029 jyldarğa arnalğan tūjyrymdamasy [*Concept for the development of higher education and science in RK for 2023–2029*]. Qazaqstan Respublikasy Ükımetınıñ 2023 jylğy 28 nauryzdağy № 248 qaulysy. [Electronic resource] — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000248. [in Kazakh] (accessed: 11.18.2025)

13 Qazaqstan Respublikasy. Derbes derekter jäne olardy qorğau turaly [*On Personal Data and Their Protection*]. Qazaqstan Respublikasynyñ 2013 jylğy 21 mamyrdağy № 94-V Zañy. [Electronic resource] —URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1300000094. [in Kazakh] (accessed: 11.18.2025)

14 Qazaqstan Respublikasy. Aqparattandyru turaly [*On Informatization*]. Qazaqstan Respublikasynyñ 2015 jylğy 24 qaraşadağy № 418-V QRZ Zañy. — [Electronic resource] —URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000418. [in Kazakh] (accessed: 11.18.2025)

15 UNESCO. Guidance for generative AI in education and research. Paris: UNESCO, - 2023. cis-legislation.com [in English] (accessed: 11.18.2025)

16 UNESCO. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. Paris: UNESCO, 2021. SifrovaiaBiblioteka [in English]

Information about the authors:

Maxot Rakhmetov – **corresponding author,** PhD, Associate professor of the Department of «Computer science», Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan

E-mail: maksot.raxmetov.96@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9745-6925

Zhandos Zulpykhar – candidate of pedagogical sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, professor, head of the department of «Computer Science», Astana, Kazakhstan

E-mail:astzhan@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7086-3766

Lyaila Sultanbayeva - doctoral student, Department of "Preschool and primary education",

K.Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan.

E-mail: Sutanbaeva81@icloud.com

ORCID ID: https://orcid.org/0009-0006-5355-5298

Zhanargul Kabylkhamit - Candidate of technical sciences., Associate professor, Department of Computer Science, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan

E-mail:KabylkhamitZ@gmail.com

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0382-4393

Сведения об авторах:

Максот Рахметов– **основной автор,** PhD, ассоциированный профессор кафедры «Информатика», НАО Атырауский университет им.Х. Досмухаммедова, г.Атырау, Республика Казахстан

E- mail: maksot.raxmetov.96@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9745-6925

Жандос Зулпыхар – кандидат педагогрческих наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, и.о профессор, заведующий кафедрой информатики г.Астана, Республика Казахстан
E-mail: astzhan@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7086-3766
Ляйла Султанбаева – PhD докторант, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, кафедра дошкольного и начального обучения, г.Ақтөбе., Республика Казахстан
E-mail: sutanbaeva81@icloud.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0006-5355-5298
Жанаргүл Қабылхамит – кандидат технических наук, ассоциированный профессор кафедры «Информатика», НАО Атырауский университет им.Х. Досмухаммедова, г.Атырау., Республика Казахстан
E-mail: KabylkhamitZ@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0382-4393

Авторлар туралы мәлімет:
Максот Рахметов – **негізгі автор,** PhD, «Информатика» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Х.Досмұхаммедов атындағы Атырау университеті КЕАҚ. Атырау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: maksot.raxmetov.96@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9745-6925
Жандос Зулпыхар – педагогика ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, «Информатика» кафедрасының меңгерушісі, профессор м.а, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail:astzhan@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7086-3766
Ляйла Султанбаева - PhD докторант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Мектепке дейінгі және бастауыш оқыту кафедрасы, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: sutanbaeva81@icloud.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0006-5355-5298
Жанаргүл Қабылхамит – техника ғылымдарының кандидаты, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті “Информатика” кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: KabylkhamitZ@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0382-4393

МРНТИ 06.51.51 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.25**
УДК 339

Ш.Т. Алиев*

Сумгаитский государственный университет
г.Сумгаит, AZ5000, Азербайджанская Республика
*e-mail: shafa.aliyev@sdu.edu.az

СОВРЕМЕННЫЕ СТРАТЕГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ АЗЕРБАЙДЖАНО-КАЗАХСКИХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация

В статье рассматривается стратегические аспекты развития межгосударственных отношений азербайджано-казахстанских экономических связей. Цель статьи заключается в комплексном анализе стратегических аспектов развития межгосударственных экономических отношений между Азербайджаном и Казахстаном с целью оценки потенциала расширения внешнеэкономического сотрудничества, диверсификации торговых связей и разработки практических рекомендаций по их дальнейшему укреплению в условиях глобальных экономических трансформаций. Анализируется экономические процессы постсоветском периоде и рассмотрены приоритетные направления модернизации и структура национальной экономики в качестве независимых государств. Оценены потенциалы расширения внешнеэкономических связей и диверсификации внешнеторговых оборота между двумя братских государств. Даны товарные структуры экспорта и импорта, а также отмечены важности расширения перечня и объема высокотехнологичных и конкурентоспособных продукции. Отмечена важность проектов по созданию современной инфраструктуры зеленой энергетики и совместного использования потенциала в этом направлении с дальнейшим увеличением экспорта в Европе. Особо подчеркивается большие возможности по увеличению грузоперевозки между Азербайджаном и Казахстаном за счет продуктивной и эффективного использования глобального транспортно-логистического маршрута средний коридор (транс каспийский маршрут), который объединяет Европу и Азию. Раскрыта привлекательность глобальных транспортных маршрутов и сделано ставки на активное и совместное участие Азербайджана с Казахстаном в данной сфере. Даны характеристики межгосударственных отношений между двумя странами и проводимой государственной политики по формированию инвестиционного фонда с улучшением инвестиционной среды между хозяйственных и бизнес-структур двух братских стран. Далее отмечена необходимость интенсификации торгово-экономических связей и обеспечение более благоприятных условий для успешной деятельности участников внешнеторговой деятельности. В конце статьи даны ряд рекомендации и предложений по совершенствованию и развитию межгосударственных торгово-экономических отношений между Азербайджаном и Казахстаном в новых условиях.

Ключевые слова: Азербайджан, Казахстан, межгосударственные отношения, международная торговля, внешнеторговый оборот, международный транспортный коридор

Введение

Азербайджанско-казахские экономические отношения приобретают особое значение на фоне новых геоэкономических реалий, сформировавшихся на постсоветском пространстве. Наряду с исторической, культурной и политической близостью, в последние годы оба государства сформировали прагматичную модель экономического сотрудничества, основанную на взаимных интересах. Это сотрудничество не ограничивается развитием двусторонних отношений, но также вносит значительный вклад в общую стабильность и развитие Каспийского бассейна, транспортно-логистической системы Центральной Азии и Южного Кавказа, а также евразийских энергетических рынков.

Основа дружбы, взаимного доверия и долгосрочного стратегического партнерства между Азербайджаном и Казахстаном была заложена еще в советскую эпоху. После обретения независимости дипломатические отношения были официально установлены 30 августа 1992 года. Президент Ильхам Алиев, успешно продолживший политическую линию Гейдара Алиева, совершил свой первый официальный визит в Казахстан в 2004 году. В ходе этого визита 1 марта в Астане была подписана Декларация, устанавливающая дружественные и стратегические партнерские отношения между Азербайджаном и Казахстаном [1].

Следует отметить, что после обретения независимости Азербайджан и Казахстан постепенно расширяли свои экономические связи, и на начальном этапе в числе

приоритетных направлений были товарооборот и сотрудничество в энергетическом секторе. Со временем эти отношения стали более институционализированными и расширились за счет межправительственных комиссий, бизнес-форумов и инвестиционных платформ. В современную эпоху стратегический характер экономических отношений проявляется более отчетливо. Так, стороны делают упор на цели долгосрочной экономической безопасности, расширения транзитных возможностей и укрепления региональной интеграции.

Материалы и методы исследования

В подготовке статьи использованы официальные документы и соглашения, которые отражают основные направления сотрудничества между Азербайджаном и Казахстаном. Рассмотрены научные труды различных исследователей, ученых и учтены современные взгляды по совершенствованию межгосударственных отношений в контексте глобальных экономических трансформации и вызовов. В ходе подготовки материалов использованы научные методы, как анализ, синтез, сравнительный анализ, обобщение и прогнозирование.

Результаты и их обсуждение

За последние годы между Азербайджаном и Казахстаном подписано ряд соглашений и среди них особо отличается сотрудничество в сфере энергетической области. Энергетический сектор является одним из главных столпов азербайджано-казахстанского экономического сотрудничества. Обе страны обладают богатыми углеводородными ресурсами, что позиционирует их как конкурентов и партнеров. В последние годы партнерский аспект приобрел более важное значение. Сотрудничество носит стратегический характер, особенно в области транспортировки нефти и нефтепродуктов через Каспийское море, а также диверсификации альтернативных экспортных маршрутов. В этом контексте азербайджанская инфраструктура играет важную транзитную роль для Казахстана в доступе к европейским рынкам, что укрепляет статус Баку как регионального энергетического хаба.

Сотрудничество в энергетическом секторе между Азербайджаном и Казахстаном имеет стратегическое значение. В ходе официальных визитов и двусторонних встреч основное внимание уделяется поставкам нефти и газа через Каспийское море, модернизации энергетической инфраструктуры и внедрению экологически чистых энергетических технологий. Проекты Среднего коридора и Зангезурского коридора еще больше укрепляют эти отношения сотрудничества и позволяют создавать новые транспортные и торговые маршруты в Евразийском регионе. Транспортировка энергетических ресурсов Казахстана в Европу через Азербайджан имеет большое стратегическое значение не только с экономической точки зрения, но и для энергетической безопасности [2].

Энергетическое сотрудничество между Азербайджаном и Казахстаном еще больше укрепляется благодаря поставкам его нефти на европейские рынки по трубопроводу Баку-Тбилиси-Джейхан (ТТХ). Этот проект не только укрепляет экономические связи между странами, но и имеет стратегическое значение для обеспечения региональной энергетической безопасности и способствует развитию взаимовыгодного сотрудничества с геополитической точки зрения [3].

Отношения между Азербайджаном и Казахстаном вступили в новый этап в направлении зеленой энергетики, и это сотрудничество уже вышло за рамки классического энергетического партнерства и приобретает стратегический характер в региональном масштабе. Такой подход имеет долгосрочное и многогранное воздействие в плане борьбы с изменением климата, укрепления энергетической безопасности и расширения доступа к европейским энергетическим рынкам. Этот процесс не ограничивается только двумя странами, но также основан на идее масштабного коридора зеленой энергетики, соединяющего Южный Кавказ и Центральную Азию, с участием Узбекистана. В частности, с конца 2024 и начала 2025 года сотрудничество в этой области активизировалось на политическом и техническом уровнях.

В ноябре 2024 года на климатической конференции COP29 в Баку лидеры Азербайджана, Казахстана и Узбекистана подписали соглашение о стратегическом партнерстве в области развития производства, передачи и торговли возобновляемой энергией. Соглашение направлено на укрепление взаимной интеграции энергетических

систем и формирование институционально-технической основы для экспорта «зеленой» энергии в Европу. Для реализации этого соглашения была создана совместная организация под названием «Альянс зеленого коридора» с участием операторов энергетических сетей трех стран. Эта вновь созданная структура призвана сформировать устойчивую модель регионального энергетического сотрудничества путем подготовки технико-экономического обоснования для «зеленого» энергетического коридора, планирования инфраструктуры и создания будущих механизмов экспорта [4].

Сотрудничество в сфере транспорта и логистики является одним из наиболее динамичных направлений экономических отношений на современном этапе. Азербайджан и Казахстан, благодаря своему стратегическому географическому положению в регионе, являются взаимодополняющими партнерами в области транспорта и логистики. Обе страны расположены на пересечении евразийских транспортных коридоров и играют решающую роль в грузоперевозках между Китаем и Европой. В этом контексте их сотрудничество способствует развитию не только региональных, но и глобальных торгово-транспортных связей. В последние годы сотрудничество в сфере транспорта и логистики между Азербайджаном и Казахстаном вступило в новый этап, что отражается в увеличении инвестиций в инфраструктуру и транзитные возможности.

Азербайджан и Казахстан имеют стратегически важное географическое положение в Евразии, и для обеих стран развитие транспортно-логистического сектора является ключевым фактором экономического роста, региональной интеграции и доступа к мировой торговле. В этой связи следует особо подчеркнуть роль Транскаспийского международного транспортного коридора, также известного как Средний коридор. Транспортные эксперты и государственные чиновники оценивают развитие этого коридора как ключевой фактор интеграции региона в международную торговлю и прогнозируют, что к 2030 году объем перевозок увеличится в три раза. В рамках этого сотрудничества реализуются как исторические, так и современные проекты. Наиболее важным является резкое увеличение объемов грузоперевозок по маршруту Среднего коридора. Например, в 2024 году объем перевозок по этому маршруту значительно вырос по сравнению с предыдущим годом, достигнув 4,5 млн тонн, и ожидается, что в ближайшие годы эта цифра увеличится до 10 млн тонн. Этот рост обусловлен не только увеличением прямых грузоперевозок между двумя странами, но и тем фактом, что этот маршрут является надежной альтернативой для региональной и мировой торговли [5].

Совместные усилия в области развития логистической инфраструктуры сосредоточены на цифровой трансформации. В рамках совместных проектов стороны работают над цифровизацией таможенных и транспортных процессов, что позволит ускорить процедуры грузопотока и снизить эксплуатационные расходы. Например, Азербайджан и Казахстан укрепляют координацию межжелезнодорожных перевозок, содействуя внедрению цифровых платформ, упрощающих таможенное оформление и оптимизирующих транзитную документацию.

Транспортная инфраструктура, такая как железная дорога Баку-Тбилиси-Карс в Азербайджане, порт Баку и порт Актау в Казахстане, играет центральную роль в реализации маршрута. Эти объекты обеспечивают мультимодальные перевозки, что значительно сокращает время транзита из Китая и других азиатских рынков в Европу. Современные аспекты этого сотрудничества не ограничиваются увеличением транзитных объемов. Они также включают цифровизацию, упрощение таможенных процедур, внедрение информационных технологий, совместные инвестиционные инициативы и гармонизацию международных стандартов. Это еще больше повышает конкурентоспособность маршрута и укрепляет его роль как восточно-западного маршрута.

С точки зрения стратегии, Средний коридор не только укрепляет экономические показатели стран региона, но и углубляет политическую и экономическую интеграцию евразийских транспортных связей. Этот коридор создает более быстрые, безопасные и эффективные торговые потоки между Востоком и Западом, еще больше укрепляет стратегические позиции Азербайджана и Казахстана на мировой торговой карте и открывает

новые перспективы для регионального сотрудничества. В рамках Среднего коридора Азербайджан и Казахстан выполняют взаимодополняющие функции. Разветвленная производственная и сырьевая база Казахстана, а также развитая портовая и железнодорожная инфраструктура Азербайджана повышают конкурентоспособность этого маршрута.

Для повышения эффективности Среднего коридора основное внимание уделяется определению приоритетных задач, таких как сокращение времени транзита внутри региона, оптимизация таможенных процедур и использование цифровых механизмов отслеживания [6]. В результате реализации таких приоритетов становится возможным осуществлять грузоперевозки быстрее и бесперебойнее, упрощать таможенные процедуры, повышать скорость и прозрачность процесса, минимизировать задержки на пограничных переходах, обеспечивать полную прозрачность транспортной цепочки, создавать условия для мониторинга движения товаров в режиме реального времени и более точного логистического планирования. Таким образом, эти меры в совокупности значительно повышают эффективность коридора и способствуют модернизации транспортно-логистической инфраструктуры региона. По мере роста значимости Среднего коридора на фоне изменений глобальных торговых маршрутов, линии Баку-Актау и Баку-Курык становятся стратегическими экономическими инструментами. Это сотрудничество способствует не только увеличению объемов грузоперевозок, но и развитию сектора услуг, страхования, логистики и цифровых решений.

Торговые отношения между Азербайджаном и Казахстаном имеют особое значение. Торговые связи развиваются в рамках исторически сложившегося стратегического партнерства и служат экономическим интересам обеих стран. Эти два государства, расположенные в Каспийском бассейне, имеют широкие возможности для взаимного сотрудничества, поскольку обладают схожей экономической структурой, особенно богатыми ресурсами в энергетическом секторе.

В качестве наглядного примера расширения торговых отношений между Азербайджаном и Казахстаном можно привести данные, представленные на рисунке 1.

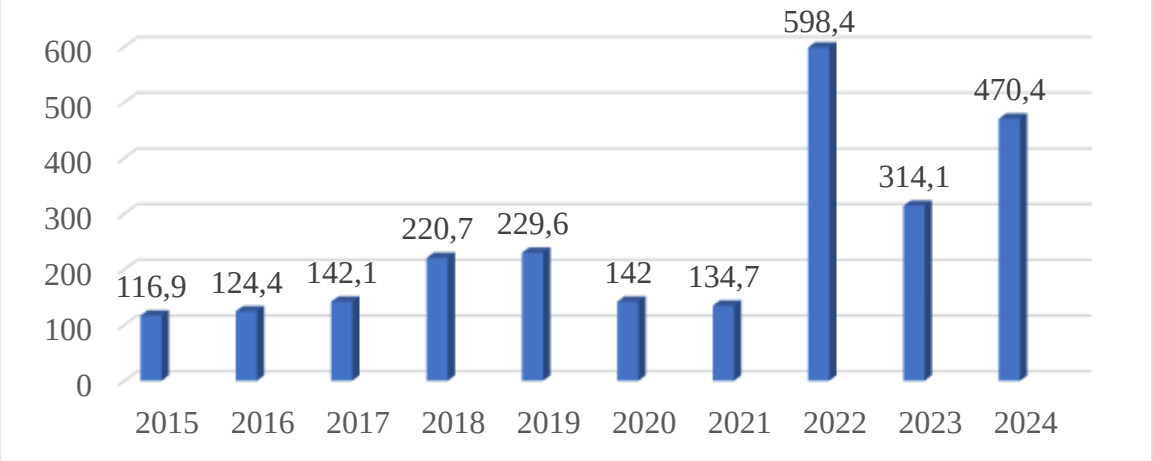

Рисунок 1 - Объем внешнеторгового оборота Азербайджана с Казахстаном, млн долларов США

Примечание: составлено автором на основе источника [7].

Динамика внешнеторгового оборота с Казахстаном за последние 10 лет, то есть за период 2015–2024 годов, создает картину общего роста, но сопровождающегося колебаниями. В 2015–2017 годах товарооборот продемонстрировал относительно стабильный и постепенный рост, увеличившись со 116,9 млн долларов США до 142,1 млн долларов. На этом этапе темпы роста были умеренными, и торговые отношения с Казахстаном носили скорее формирующий и укрепляющий характер. Резкий скачок наблюдался в 2018–2019 годах, и в результате товарооборот в 2018 году составил 55,3% по сравнению с 2017 годом, а в 2019 году – 61,6%. Этот рост свидетельствует об

интенсификации экономических связей с Казахстаном в эти периоды и реализации новых возможностей во взаимной торговле.

В 2020 и 2021 годах наблюдается тенденция к снижению. Так, товарооборот сократился на 38,2% в 2020 году по сравнению с 2019 годом и на 41,3% в 2021 году. Это снижение можно объяснить негативным влиянием глобальной экономической неопределенности и связанных с пандемией ограничений на торговые потоки. 2022 год отличается самым высоким показателем среди всех изученных нами периодов. В этом году объем товарооборота с Казахстаном составил 598,4 млн долларов США, что выделяется не только по номинальным показателям, но и по удельному весу. Этот факт указывает на то, что в торговле с Казахстаном произошли структурные или масштабные изменения. Хотя объем товарооборота в 2023 и 2024 годах показал тенденцию к снижению по сравнению с 2022 годом, он был высоким для периода 2015-2021 годов, что свидетельствует об усилении тенденции восстановления и повторного расширения.

В целом, внешнеторговый оборот с Казахстаном развивался неравномерно в период 2015–2024 годов, но значительно расширился к концу периода. Специфические весовые показатели также подтверждают резкое увеличение роли Казахстана во внешней торговле, особенно после 2022 года, и повышение стратегического значения экономических отношений с этой страной. Следует отметить, что в 2024 году объем внешнеторгового оборота Азербайджана составил 47612,1 млн долларов США, из которых 470,4 млн долларов США, или около 1%, пришлись на товарооборот с Казахстаном.

Проанализируем объемы экспорта и импорта, используя рисунок 2.

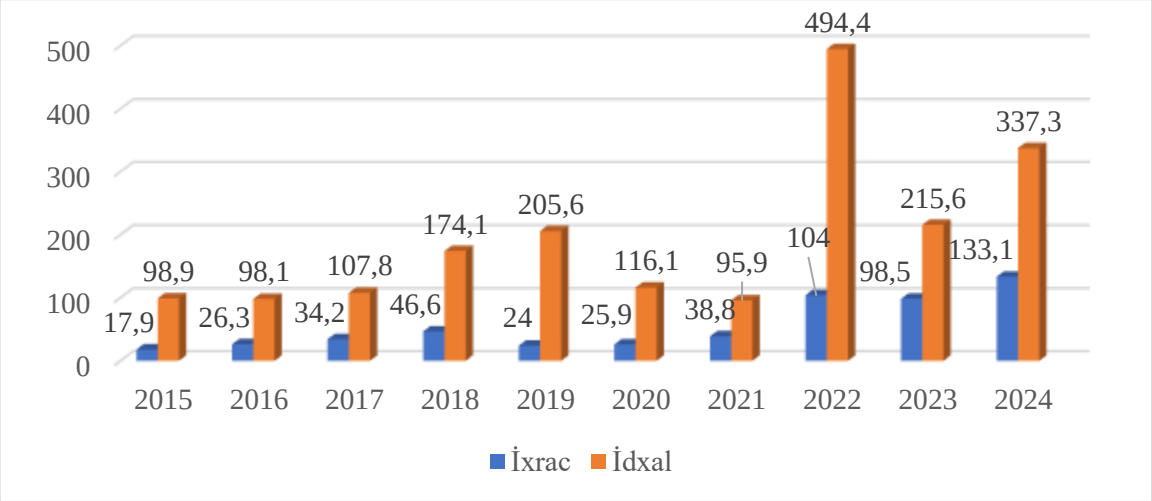

Рисунок 2 - Объем экспорта и импорта Азербайджана в Казахстан, млн долларов США

Примечание: составлено автором на основе источника [7].

На рисунке 2 показано, что импорт доминирует в объеме внешнеторгового оборота. Например, объем товарооборота Азербайджана с Казахстаном достиг своего пика в 2022 году, составив 598,4 млн долларов США, из которых 494,4 млн долларов США, или 82,6%, приходится на импорт, 104,0 млн долларов США и 17,4% — на экспорт. Экспорт достиг своего пика в 2024 году, составив 133,1 млн долларов США, что составляет 28,3% от общего товарооборота с Казахстаном.

В целом, проведенный анализ дает основания утверждать, что, хотя торговые отношения между Азербайджаном и Казахстаном развиваются динамично, для нашей страны они структурно ориентированы на импорт. В будущем диверсификация экспорта, увеличение доли несырьевой продукции и укрепление взаимного инвестиционного сотрудничества могут создать условия для формирования более сбалансированного соотношения товарооборота.

Стоит также отметить, что в 2024 году Азербайджан осуществлял внешнеторговые операции со 180 странами. Число участников внешнеторговой деятельности составило 68 704 единицы, из которых 57 416 были физическими лицами и 11 288 — юридическими лицами [8]. Это дает основания полагать, что внешняя торговля Азербайджана не ограничивается крупными компаниями, но параллельно формируются возможности для индивидуальных и малых предприятий. Эта тенденция может в долгосрочной перспективе положительно сказаться на повышении конкурентоспособности, расширении экономической активности и развитии не нефтяного сектора.

В последние годы наблюдается рост товарооборота между Азербайджаном и Казахстаном. Стороны в основном торгуют нефтью и нефтепродуктами, металлургической продукцией, сельскохозяйственной продукцией, продукцией химической промышленности и транспортными средствами. Азербайджан импортирует из Казахстана в основном зерно, нефтехимическую продукцию и металлопродукцию, в то время как Казахстан экспортирует фрукты и овощи, строительные материалы, электрооборудование и продукцию перерабатывающей промышленности..

Инвестиционное сотрудничество также выходит на первый план как один из стратегических аспектов. Растет интерес казахстанских компаний к не нефтяному сектору Азербайджана, особенно в сферах транспорта, строительства, сельского хозяйства и финансов. Азербайджан, в свою очередь, укрепляет свои позиции в Казахстане, инвестируя в логистику, торговлю и услуги. Этот взаимный инвестиционный поток делает экономические отношения более стабильными и формирует стороны не только как торговых партнеров, но и как стратегических экономических союзников. Следует отметить, что в период 2005–2025 годов объем инвестиций, направленных Азербайджаном в Казахстан, составил 424,6 млн долларов США, а инвестиции Казахстана в Азербайджан — 156,0 млн долларов США. Эти показатели наглядно демонстрируют, что экономические отношения между двумя странами укрепляются не только политическими заявлениями, но и реальными финансовыми ресурсами, и что сотрудничество основано на взаимных интересах [9].

В ходе государственного визита Президента Азербайджана Ильхама Алиева в Казахстан в 2025 году в центре внимания сторон было развитие экономического сотрудничества по новым направлениям и расширение инвестиционных возможностей. Тот факт, что Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев назвал расширение сотрудничества в экономико-торговой сфере приоритетной и неотложной задачей, свидетельствует о внимании, уделяемом этой области обеими странами. Такой подход также показывает, что стороны демонстрируют серьезное и целенаправленное отношение к увеличению товарооборота и формированию новых инвестиционных платформ.

В контексте новых вызовов современной эпохи особое значение имеет сотрудничество в области цифровизации и инноваций. Применение электронной коммерции, цифровых таможенных систем и решений «умной логистики» повышает эффективность экономических отношений между двумя странами. Предпринятые в этом направлении шаги позволяют Среднему коридору быть технологически конкурентоспособным. Сотрудничество Азербайджана и Казахстана в области цифровизации и инноваций в последние годы приобрело стратегический характер и соответствует приоритетам экономического и технологического развития обеих стран. Это сотрудничество служит обмену взаимным опытом, применению новых технологических решений и формированию региональной цифровой экосистемы. Оба государства ценят цифровую трансформацию не только как технологический процесс, но и как ключевой инструмент, повышающий эффективность управления, улучшающий деловую среду и повышающий качество услуг, предоставляемых гражданам.

Укрепление цифровой инфраструктуры и расширение межрегиональных связей все больше повышают стратегическое значение азербайджано-казахстанского сотрудничества. Инициативы, связанные с Транскаспийским цифровым коридором, волоконно-оптическими линиями связи и безопасностью обмена данными, способствуют углублению цифровой интеграции не только для двух стран, но и для всего евразийского пространства в целом. В

этом контексте особое значение приобретает также координация в области кибербезопасности и защиты информации.

Развитие инновационной экосистемы также является одним из главных столпов сотрудничества. Поддержка стартапов, установление связей между технопарками, а также совместная реализация инновационных проектов создают новые возможности для молодых предпринимателей и специалистов в области технологий обеих стран. В частности, к областям взаимного интереса относятся искусственный интеллект, большие данные, решения для «умных городов» и финансовые технологии

В целом, обе страны уделяют особое внимание развитию сотрудничества в различных областях. К таким областям относятся топливно-энергетический сектор, транспорт и логистика, сельское хозяйство, продовольственная безопасность, информационные технологии, туризм, образование, здравоохранение, культура, миграция, охрана окружающей среды, молодежная политика и другие сферы. Поощряется взаимный обмен информацией, а также участие азербайджанских компаний в инфраструктурных проектах и других производственных областях Казахстана. Ведется работа по внедрению продукции азербайджанских индустриальных парков на казахстанский рынок и привлечению казахстанских компаний к созданию совместных предприятий в нашей стране. Кроме того, важное место в повестке дня сотрудничества занимает расширение торговли нефтью и нефтехимической продукцией, а также сельскохозяйственной продукцией [10].

Заключение

Таким образом, азербайджано-казахстанские экономические отношения основаны на взаимном доверии, долгосрочных интересах и региональных геоэкономических реалиях. Эти отношения не ограничиваются двусторонней экономической выгодой, но также служат формированию стабильной, предсказуемой и многосторонней модели сотрудничества на евразийском пространстве. Существующий потенциал и политическая воля указывают на то, что в ближайшие годы это сотрудничество будет углубляться и приобретать новое стратегическое содержание.

У нас есть несколько рекомендаций и предложений по дальнейшему углублению сотрудничества между двумя братскими странами в будущем:

- Расширение сотрудничества в области энергетики и транспорта: увеличение совместных инвестиций в существующие проекты в сфере энергетики и транспорта, подготовка и реализация новых проектов, содействие технологическому обмену и совместным исследованиям в области развития экологически чистых источников энергии, оптимизация региональных транзитных возможностей за счет применения цифровых транспортных и интеллектуальных логистических систем;

- развитие несырьевого сектора и расширение товарооборота: укрепление технологического сотрудничества в сельскохозяйственном, пищевом и перерабатывающем секторах, совместное производство несырьевой продукции с высоким экспортным потенциалом и ее вывод на региональные рынки;

- расширение совместных инициатив в области промышленности и инноваций: содействие совместным проектам в области цифровых технологий, искусственного интеллекта и робототехники, создание программ взаимных инвестиций и наставничества для развития стартап-экосистем, увеличение обмена опытом и совместных исследований между академическими и научно-исследовательскими учреждениями;

- укрепление координации регионального и международного сотрудничества: расширение совместного участия в экономических форумах, выставках и международных платформах, формирование общих позиций в региональных организациях сотрудничества и синхронизация стратегий;

- улучшение правовой и инвестиционной среды: формирование прозрачной и стабильной правовой базы для взаимных инвестиций, укрепление механизмов защиты прав инвесторов и снижения рисков, упрощение налоговых и таможенных процедур для повышения привлекательности деловой среды;

- укрепление сотрудничества в области развития человеческого капитала и образования: расширение программ образования, профессиональной подготовки и обмена кадрами, содействие совместным проектам в области технического и профессионального образования, реализация инициатив по привлечению специалистов к инновационной и стартап-деятельности и т. д.

Считаем, что все вышеперечисленное может поднять стратегическое экономическое сотрудничество между Азербайджаном и Казахстаном на более устойчивый и перспективный уровень и т.д.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Тагиева М.И., Гусейнов Р.А. Развитие отношений между Азербайджанской Республикой и Республикой Казахстан // Журнал «Наука и реальность». - 2025. № 1 (21). - С. 183-190.

2 Atakishiyev F. Directions for Improving Azerbaijan–Kazakhstan Economic Relations. ELMİ İŞ Beynəlxalq Elmi Jurnal. - 2025 / Cild: 19 Sayı: 11. - P. 65-68.

3 Əliyeva A.H., Aydarov T.A. Azərbaycan - Qazaxıstan dövlətləri arasında ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi. “Türkdilli dövlətlərin iqtisadi resurslarından səmərəli istifadənin aktual problemləri” mövzusunda I Beynəlxalq elmi konfransı. Sumqayıt, 22–23 may 2025. - P.38-42.

4 Azərbaycan, Qazaxıstan və Özbəkistan arasında “Yaşıl Dəhliz Birliyi” adlı Birgə Müəssisə təsis edilib. Available at: — URL: https://minenergy.gov.az/az/xeberler-arxivi/00445_9301 (accessed: 25.12.2024)

5 Kazakhstan increased supplies via Trans-Caspian route through Azerbaijan by 62% in a year. Available at: — URL: https://kaztag.kz/en/news/kazakhstan-increased-supplies-via-trans-caspian-route-through-azerbaijan-by-62-in-a-year?utm (accessed: 25.12.2024)

6 Mustafayeva D. Azərbaycan–Türkiyə–Qazaxıstan strateji əməkdaşlığı: regional inteqrasiya və iqtisadi suverenlik. “Konstitusiya və Suverenlik İli”nə həsr olunmuş “Suverenlik və İqtisadiyyat” məqalə müsabiqəsi iştirakçılarının elmi məqalələr toplusu. Bakı: İqtisadi Elmi Tədqiqat İnstitutu, - 2025.- P.245-256.

7 ARDSK. Available at: — URL:https://www.stat.gov.az/source/trade/ (accessed: 25.12.2025)

8 Azərbaycanın xarici ticarətinin gömrük statistikası. Available at: — URL:https://customs.gov.az/uploads/foreign/2024/2024_12.pdf?v=1737520142 (accessed: 25.12.2025)

9 Əliyeva Z. Fərqli region olsa da.....Azərbaycan və Qazaxıstan arasında iqtisadi əməkdaşlığın perspektivləri genişdir / Z. Əliyeva // Azərbaycan.- 2025.- 28 oktyabr.- № 230.- 4 p.

10 Bayramov V. Azərbaycan ilə Qazaxıstan əlaqələri strateji xarakter daşıyır. Xalq qəzeti, - 2019, 16 oktyabr. №229. - 8p.

АЗЕРБАЙЖАН-ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАТЫНАСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ СТРАТЕГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Әзірбайжан мен Қазақстан арасындағы мемлекеттік экономикалық қатынастардың стратегиялық аспектілері қарастырылады. Мақаланың мақсаты - сыртқы экономикалық ынтымақтастықты кеңейту әлеуетін бағалау, сауда байланыстарын әртараптандыру және жаһандық экономикалық трансформациялар жағдайында оларды одан әрі нығайту бойынша практикалық ұсынымдар әзірлеу мақсатында Әзірбайжан мен Қазақстан арасындағы мемлекетаралық экономикалық қатынастарды дамытудың стратегиялық аспектілерін кешенді талдау болып табылады. Посткеңестік кезеңдегі экономикалық процестер талданып, тәуелсіз мемлекеттер ретінде ұлттық экономикалардың құрылымы мен жаңғырту бағыттары айқындалады. Екі бауырлас мемлекет арасындағы сыртқы экономикалық байланыстарды кеңейту және сыртқы сауда айналымын әртараптандыру әлеуеті бағаланады. Экспорт пен импорттың тауарлық құрылымы ұсынылып, жоғары технологиялық және бәсекеге қабілетті өнімдердің көлемін арттыру маңыздылығы атап көрсетіледі. Жасыл энергетика саласында заманауи инфрақұрылымды дамыту жобалары және осы саланың әлеуетін бірлесіп пайдалану арқылы Еуропаға экспортты ұлғайту мүмкіндіктері қарастырылады. Әзірбайжан мен Қазақстан арасындағы жүк тасымалының арту мүмкіндіктері, әсіресе «Орта жол» (Транс-Каспий бағыты) халықаралық көлік-логистикалық дәлізін тиімді пайдалану арқылы талданады, бұл дәліз Еуропа мен Азияны біріктіреді. Екі ел арасындағы мемлекеттік қатынастар сипаттары мен инвестициялық қор құру арқылы инвестициялық ортаны жақсарту шаралары қарастырылады. Сондай-ақ сауда-экономикалық байланыстарды жандандыру және сыртқы сауда қатысушыларына қолайлы жағдай жасау қажеттілігі атап көрсетіледі. Мақала соңында Әзірбайжан мен Қазақстан арасындағы мемлекеттік сауда-экономикалық қатынастарды жетілдіру және дамыту бойынша ұсыныстар берілген.

Негізгі сөздер: Әзірбайжан, Қазақстан, мемлекеттік қатынастар, халықаралық сауда, сыртқы сауда айналымы, халықаралық көлік дәлізі

MODERN STRATEGIC ASPECTS OF AZERBAIJAN-KAZAKHSTAN ECONOMIC RELATIONS

Abstract

This article explores the strategic dimensions of the development of interstate economic relations between Azerbaijan and Kazakhstan. The purpose of the article is to comprehensively analyze the strategic aspects of the development of interstate economic relations between Azerbaijan and Kazakhstan in order to assess the potential for expanding foreign economic cooperation, diversifying trade ties and developing practical recommendations for their further strengthening in the context of global economic transformations. It analyzes economic processes in the post-Soviet period and identifies priority areas for the modernization and structural transformation of national economies as independent states. The study assesses the potential to expand foreign economic relations and diversify foreign trade turnover between the two fraternal countries. It presents the commodity composition of exports and imports and highlights the importance of increasing the range and volume of high-tech and competitive products. The article emphasizes the significance of projects to develop modern green energy infrastructure and to leverage joint potential in this sector to further enhance exports to Europe. Special attention is given to the considerable opportunities to increase cargo transportation between Azerbaijan and Kazakhstan by efficiently utilizing the global transport and logistics corridor — the Middle Corridor (Trans-Caspian route) — which links Europe and Asia. The attractiveness of global transport routes is analyzed, and active, joint participation of Azerbaijan and Kazakhstan in this sphere is recommended. The article also examines the characteristics of interstate relations between the two countries and the state policy measures to establish an investment fund aimed at improving the investment climate for economic and business entities in both nations. Furthermore, the necessity of intensifying trade and economic cooperation and ensuring favorable conditions for the effective functioning of foreign trade participants is highlighted. Finally, the article provides recommendations to enhance and develop interstate trade and economic relations between Azerbaijan and Kazakhstan in contemporary conditions.

Keywords: Azerbaijan, Kazakhstan, interstate relations, international trade, foreign trade turnover, international transport corrido

REFERENCES

1 Tagieva M.I., Gusejnov R.A. Razvitie otnoshenij mezhdu Azerbajdzhanskoj Respublikoj i Respublikoj *Kazahstan [Development of relations between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Kazakhstan]* // ZHurnal Nauka i real'nost'. - 2025. № 1 (21). - P. 183-190. [in Russian]

2 Atakishiyev F. Directions for Improving Azerbaijan–Kazakhstan Economic Relations. ELMİ İŞ Beynəlxalq Elmi Jurnal. - 2025 / Cild: 19 Sayı: 11. - P. 65-68. [in English]

3 Əliyeva A.H., Aydarov T.A. Azərbaycan - Qazaxıstan dövlətləri arasında ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi. “Türkdilli dövlətlərin iqtisadi resurslarından səmərəli istifadənin aktual problemləri” mövzusunda I Beynəlxalq elmi konfransı. *[I International Scientific Conference on "Actual Problems of Effective Use of Economic Resources of Turkic-Speaking States"]*. Sumqayıt, 22–23 may 2025, P.38-42. [in Azerbaijan]

4 Azərbaycan, Qazaxıstan və Özbəkistan arasında “Yaşıl Dəhliz Birliyi” adlı Birgə Müəssisə təsis edilib. *[A Joint Venture called the "Green Corridor Union" has been established between Kazakhstan and Uzbekistan]*. Available at: — URL: https://minenergy.gov.az/az/xeberler-arxivi/00445_9301 [in Azerbaijan] (accessed: 25.12.2024)

5 Kazakhstan increased supplies via Trans-Caspian route through Azerbaijan by 62% in a year. Available at: — URL: https://kaztag.kz/en/news/kazakhstan-increased-supplies-via-trans-caspian-route-through-azerbaijan-by-62-in-a-year?utm [in English] (accessed: 25.12.2024)

6 Mustafayeva D. Azərbaycan–Türkiyə–Qazaxıstan strateji əməkdaşlığı: regional inteqrasiya və iqtisadi suverenlik. “Konstitusiya və Suverenlik İli”nə həsr olunmuş “Suverenlik və İqtisadiyyat” məqalə müsabiqəsi iştirakçılarının elmi məqalələr toplusu. *[A collection of scientific articles by participants of the "Sovereignty and Economy" article competition dedicated to the "Year of Constitution and Sovereignty"]*. Bakı: İqtisadi Elmi Tədqiqat İnstitutu, - 2025. - P.245-256. [in Azerbaijan]

7 ARDSK. Available at: — URL:https://www.stat.gov.az/source/trade/ [in English] (accessed: 25.12.2025)

8 Azərbaycanın xarici ticarətinin gömrük statistikası. *[Customs statistics of foreign trade of Azerbaijan]*. Available at: — URL:https://customs.gov.az/uploads/foreign/2024/2024_12.pdf?v=1737520142 [in Azerbaijan] (accessed: 25.12.2025)

9 Əliyeva Z. Fərqli region olsa da.....Azərbaycan və Qazaxıstan arasında iqtisadi əməkdaşlığın perspektivləri genişdir. *[Although they are different regions... Prospects for economic cooperation between Azerbaijan and Kazakhstan are broad]* / Z. Əliyeva // Azərbaycan.- 2025.- 28 oktyabr.- № 230.- 4 p. [in Azerbaijan]

10 Bayramov V. Azərbaycan ilə Qazaxıstan əlaqələri strateji xarakter daşıyır. *[Relations between Azerbaijan and Kazakhstan are of a strategic nature]*. Xalq qəzeti, - 2019, 16 oktyabr. №229. - 8 p. [in Azerbaijan]

Information about authors:

Shafa Aliyev - **corresponding author,** Professor of the Department of Business Management at Sumgait State University, Doctor of Economics, Head of the Karabakh Economic Research Center at UNEC, Sumgait, Republic of Azerbaijan.

E-mail: shafa.aliyev@sdu.edu.az

ORCID: http://orcid.org/0000-0002-4997-7563

Информация об авторах:

Шафа Алиев – **основной автор**, профессор кафедры «Управление бизнесом» Сумгаитского государственного университета, доктор экономических наук, руководитель Карабахского экономического исследовательского центра UNEC, г.Сумгаит, Азербайджанская Республика

E-mail: shafa.aliyev@sdu.edu.az

ORCID: http://orcid.org/0000-0002-4997-7563

Авторлар туралы ақпарат:

Шафа Алиев – **негізгі автор**, Сумгаит мемлекеттік университетінің «Бизнесті басқару» кафедрасының профессоры, экономика ғылымдарының докторы, UNEC Қарабақ экономикалық зерттеу орталығының жетекшісі, Сумгаит қ., Әзірбайжан Республикасы

E-mail: shafa.aliyev@sdu.edu.az

ORCID: http://orcid.org/0000-0002-4997-7563

IRSTI 20.23.27 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.26**
UDC 378.147:004.8

D.Sultan[1], B.Turebekova[2*]
[1]University College London, London, United Kingdom
London, NW6 2BS, Great Britain
[2]King's College London, London, United Kingdom
London, N1 9JP, Great Britain
[*] e-mail: k241232@kcl.ac.uk

ENHANCING ARTIFICIAL INTELLIGENCE (AI) LITERACY FOR ECONOMIC GROWTH AND DIGITAL TRANSFORMATION: THE ROLE OF HIGHER EDUCATION IN KAZAKHSTAN

Abstract

National governments increasingly treat artificial intelligence (AI) skills as both an education reform priority and an innovation-policy instrument. The purpose of the article is to analyse and evaluate the AI Sana program as a comprehensive policy mix in the field of AI skills development in the higher education system of Kazakhstan. This paper develops a document-based case study of Kazakhstan's AI-Sana program, launched in late 2024 as a staged pipeline intended to move learners from foundational AI literacy to mentored projects and, for a smaller subset, startup acceleration. Using program reference materials provided by the authors and triangulating them with open-access government communications, reputable reporting, and official descriptions of comparable international initiatives, we reconstruct AI-Sana's policy architecture and argue that it should be analysed as a policy mix rather than a single training intervention. The mix bundles (i) mandate-backed curricular mainstreaming, (ii) platform partnerships and localised micro-credentials, (iii) implementation capacity via regional "anchor" universities, (iv) innovation-funnel instruments linking projects to commercialisation, and (v) enabling infrastructure through national compute investments. The analysis also highlights measurement challenges typical of fast-scaling initiatives, especially the conflation of certificates, unique learners, and competency gains and treats reporting variance as an analytic finding. Building on micro-credential governance scholarship, digital education governance research, and responsible generative AI guidance, we propose an evaluation blueprint with a minimum reporting standard and stage-aligned indicators that can support international comparability. Kazakhstan is globally informative because it combines system-wide higher-education delivery with explicit innovation translation and compute infrastructure, illuminating how national AI strategies can be operationalised through universities while raising acute questions about quality assurance, integrity, and platform dependence.

Keywords: economic growth, assessment, AI in higher education, AI literacy, innovation policy, AI management.

Introduction

Higher education systems are under growing pressure to respond to two closely connected developments. First, labour markets and public sectors increasingly demand artificial intelligence (AI)-related skills, prompting governments to expand AI education at scale. Second, generative AI (GenAI) tools are rapidly diffusing into academic work, reshaping how students write, how faculty assess, and how universities deliver services such as admissions, advising, and student support (UNESCO, 2023). Together, these shifts transform AI from a narrow curricular topic into a system-level governance issue involving credential meaning, academic integrity, data protection, institutional legitimacy, and the future organisation of academic work [1].

Kazakhstan's AI-Sana programme offers a timely case through which to examine these developments. The programme operationalises national ambitions around AI through a coordinated, staged design delivered through higher education, and public reporting suggests rapid mainstreaming of AI within the university sector. In August 2025, national reporting indicated that AI had become a mandatory discipline across Kazakh universities and that large numbers of students had already completed AI courses (The Astana Times, 2025). AI-Sana is embedded in Kazakhstan's broader AI development agenda for 2024–2029, which links human capital development to infrastructure, innovation, and governance investments [2]. Rather than treating AI education as a single curriculum reform, AI-Sana frames a staged pipeline, often summarised as "skills, projects, startups", supported by anchor universities, platform partnerships, and emerging compute capacity.

Research on AI in higher education is expanding rapidly, but it remains uneven both geographically and conceptually. In a systematic review of research published between 2007 and 2018, (missed in-text citation) found that half of the literature came from four countries, the United

States, China, Taiwan, and Turkey, and argued that educators' perspectives were comparatively underrepresented. National-scale initiatives outside dominant centres of knowledge production are therefore important not only empirically, but also theoretically, because they broaden the range of institutional and policy settings through which AI in higher education can be understood. In particular, they make it possible to examine how AI is being operationalised not only as a pedagogical innovation, but also as a governance instrument embedded in national development strategies.

This paper makes three contributions. First, it reconstructs AI-Sana's architecture and governance as a policy mix and clarifies how its instruments are intended to interact across capability formation, implementation, innovation translation, and infrastructure. Second, it imposes measurement discipline by distinguishing targets, reported outputs, and indicative operational indicators, an essential analytical step in contexts where programmes scale more quickly than evaluation systems. Third, it situates Kazakhstan's approach within an international design space by comparing AI-Sana with widely cited models of mass AI literacy, selective deep-skilling, system-level readiness, and regulation-linked AI literacy obligations. Building on these strands, the paper proposes an evaluation blueprint grounded in programme-theory evaluation to support more credible, internationally comparable evidence on learning, adoption, integrity, and the translation of innovation.

Two research questions guide the analysis. First, how is AI-Sana designed and governed as a national higher education AI capability pipeline? Second, what is publicly reported about participation and outputs, and what measurement ambiguities emerge as the programme scales? By addressing these questions, the paper argues that AI-Sana is best understood not as a single training intervention, but as a national policy mix through which higher education is being mobilised to serve both capability-building and innovation-policy goals.

Literature and Theoretical Framing

This paper draws together three strands of scholarship to develop an analytical framework for understanding national AI education initiatives delivered through higher education: innovation-policy research on policy mixes and capability building, higher education research on micro-credentials and platformisation, and governance frameworks for responsible generative AI. Taken together, these literatures make it possible to analyse AI-Sana not simply as a training programme, but as a compound governance arrangement that links educational delivery, institutional coordination, technological infrastructures, and innovation-oriented policy goals.

Policy-mix research provides the first pillar of this framework. Complex capability goals are rarely achieved through a single instrument; rather, outcomes emerge from the interaction of multiple policies operating across levels, institutions, and time horizons [3]. As Flanagan et al. (2011) argue, the concept of a policy mix becomes analytically useful when it captures complementarities, tensions, and dynamic adjustment among instruments, rather than merely listing policies as a static menu. This perspective is particularly relevant for AI capability formation, where educational expansion depends not only on curricula, but also on enabling conditions such as access to compute and data, mentoring capacity, procurement arrangements, and innovation finance. A national innovation systems perspective similarly highlights how universities, firms, and state agencies co-produce capability through institution-building and interactive learning [4]. From this viewpoint, national AI initiatives can be understood as attempts to reconfigure relationships among higher education institutions, industry partners, platform providers, and infrastructure operators.

A closely related line of thought comes from mission-oriented innovation policy. Mission-oriented approaches emphasise that strategic capability building requires more than isolated projects; it depends on the creation of institutions, linkages, and learning mechanisms that reorganise the wider system around a public objective [5]. AI-Sana's 'skills-projects-startups' framing reflects such a mission logic, insofar as it aims to use universities not only for broad capability formation but also for the translation of learning into applied innovation. This orientation raises questions of coordination, sequencing, and governance quality, all of which are central to the analysis of policy mixes.

The second pillar of the framework concerns micro-credentials. Micro-credentials have become central to contemporary scaling strategies because they are modular, updateable, and compatible with

online or blended delivery. Analyses by the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) suggest that micro-credentials can support upskilling and flexible learning; however, they also face recurring challenges related to variable rigour, unclear metadata, limited portability, and uncertain labour-market signalling [6]. The Council of the European Union (2022) has similarly stressed the importance of common definitions and minimum information standards as a way of stabilising meaning in rapidly expanding credential ecosystems. Beyond policy reports, systematic reviews show that quality assurance, assessment design, and employer recognition remain key bottlenecks to the long-term value of micro-credentials [7]. These concerns are especially relevant to AI-Sana, where platform-based provision and staged certification are central to the programme's scale and public visibility.

The third pillar of the framework is platformisation and digital education governance. Williamson (2016) argues that universities are increasingly governed through digital infrastructures and platform markets that reshape accountability, data flows, and decision-making. More recent work by Komljenovic and Williamson (2024) highlights the political economy of higher education platformisation, including lock-in risks, proprietary infrastructures, and the redistribution of authority through contractual and technical dependencies. For AI-Sana, platform partnerships may be a pragmatic solution to the problem of rapid scale and content updating, but they also raise broader questions about control over curriculum, credential meaning, procurement, and the governance of learner data. These issues are not peripheral to AI education; they form part of the institutional architecture through which AI capability is being built.

Responsible GenAI governance provides the fourth element of the theoretical framing. UNESCO's guidance on generative AI in education and research emphasises human-centred governance, transparency, privacy protection, and institutional readiness to evaluate tools and impacts. At the same time, regulatory developments are beginning to redefine AI literacy as an organisational obligation. European Commission guidance on Article 4 of the AI Act specifies that providers and deployers of AI systems should take measures to ensure a sufficient level of AI literacy among relevant staff [8]. This shifts the focus from AI literacy as a desirable curricular outcome to AI literacy as an institutional governance requirement, especially in universities that deploy AI in admissions, assessment, student support, or other consequential processes.

Bringing these literatures together, the paper conceptualises AI-Sana as a policy mix oriented toward an AI capability trajectory with four interacting components: (1) capability formation at scale through curriculum and micro-credentials, (2) institutional modernisation through AI-enabled services and changing assessment regimes, (3) innovation translation through project-to-startup mechanisms and ecosystem supports, and (4) legitimacy and governance through quality assurance, integrity, privacy, accountability, and evaluation. This framework underpins both the analysis of AI-Sana itself and the comparative section that situates it within a wider international design space. The core theoretical claim advanced here is that large-scale AI education is most likely to generate durable national capability when these components are aligned; where they are weakly aligned, high outputs, such as certificates issued or participation counts, may coexist with weak outcomes in competence, innovation, trust, and institutional legitimacy.

Materials and methods of research

This study employs a document-based qualitative case study approach suitable for analysing policy instruments and initial implementation, especially when learner-level outcome data are not yet systematically accessible. The aim is not to estimate causal impact but to (i) reconstruct programme logic and governance, (ii) transparently compile reported indicators, and (iii) define testable hypotheses and an evaluation plan.

Data were collected from two sources of evidence. First, the authors examined internal programme reference materials and an implementation slide deck (supplied by the authors) to identify the staged design, target populations, reported outputs, and institutional use cases. Second, we triangulated open-access sources (December 2024–March 2026), including Kazakhstan government communications (e.g., national AI concept, AI-Sana announcements), reputable reports on higher education policy and infrastructure, and official pages of comparator initiatives (Elements of AI,

AIAP, AI Leap, EU AI literacy policy). When quantitative claims varied across sources, the differences were regarded as meaningful and were attributed to definitional variations (e.g., certificates versus unique learners), reporting periods, or measurement practices.

To minimise over-interpretation of preliminary metrics, quantitative statements were categorised as (a) targets (planned coverage), (b) reported outputs (certificates issued, participating institutions), or (c) indicative operational indicators (e.g., percentage efficiency gains) requiring independent verification. The evaluation blueprint is based on programme theory evaluation principles, which emphasise articulating causal mechanisms and aligning measures with each stage of a theory of change. Limitations include selective reporting, a lack of standardised outcome measures, and the absence of audited administrative data for many indicators.

Kazakhstan Policy Context and AI-Sana Overview

Kazakhstan's AI-Sana programme is part of a broader national AI policy agenda. In mid-2024, the Government adopted a Concept for the Development of Artificial Intelligence for 2024–2029, positioning AI as a tool for cross-sector modernisation and linking human capital development to infrastructure and governance measures. In higher education, national reporting indicates a shift from pilot projects to system-level mainstreaming: AI is reported as becoming a compulsory discipline across universities in the 2025–2026 academic year, with large-scale curriculum integration and instructor certification underway.

AI-Sana was launched in December 2024 as a staged program targeting university students and early-career researchers. Open-access descriptions summarise a four-stage pipeline moving from basic AI skills to advanced education, business acceleration, and scaling [9-10].

Table 1 - AI-Sana staged design and target coverage.

Stage	Focus	Reported target coverage
Stage 1	Basic AI skills (introductory courses via partner platforms)	≈650,000 students
Stage 2	Advanced education (AI programming, ML, entrepreneurship)	≈100,000 students
Stage 3	Business acceleration (project development with industry orientation)	≈60,000 graduates/students
Stage 4	Scaling (pre-acceleration, acceleration, post-acceleration)	≈1,500 startups/projects
Note: Compiled by authors on the basis of sources EKTU (2025)		

To support rollout, 27 regional "anchor universities" were selected based on criteria including infrastructure and computing capacity (Qazinform, 2026a). The delivery model blends university provision with partnerships involving global learning platforms and technology providers, alongside localisation into Kazakh and Russian and a stated emphasis on applied projects and entrepreneurship.

AI-Sana's feasibility and policy ambition are strengthened by ecosystem signals concerning compute infrastructure. Kazakhstan launched a national supercomputing cluster at the Alemcloud National Supercomputing Center in 2025, reported as powered by NVIDIA H200 processors and capable of delivering up to two exaflops (FP8), with planned access for universities and startups. The combination of skills, institutional modernisation, innovation translation, and compute capacity makes Kazakhstan a valuable case for understanding how higher education can be mobilised as part of an AI strategy, while also raising questions about quality assurance, platform dependence, and governance of AI systems used in university decision-making.

AI-Sana as a National Policy

Viewed through the lens of policy-mix research, AI-Sana combines instruments that operate across capability supply, implementation capacity, innovation translation, and enabling infrastructure. Its novelty lies not in any single component, as many countries sponsor AI courses, digital credentials, or entrepreneurship programmes, but in the attempt to align these elements through higher education at a national scale.This alignment is precisely what makes AI-Sana analytically significant. Rather than representing an isolated educational reform, the programme seeks to coordinate multiple instruments whose value depends on their interaction over time [11].

The first major component is capability formation through curricular mainstreaming and micro-credential-style provision. Mandate-backed curriculum integration addresses the participation problem by ensuring broad exposure to AI content across the higher education system. However, it

simultaneously shifts attention toward questions of credential meaning, assessment quality, and instructional capacity. As OECD work on micro-credentials has shown, scale and flexibility can be achieved relatively quickly through modular digital provision, but this often intensifies uncertainty around standards, verification, and recognition [12]. The Council of the European Union (2022) similarly highlights the importance of clear definitions and minimum information standards if micro-credentials are to function as meaningful signals rather than as loosely comparable participation records. In the context of AI-Sana, these issues are particularly important because the programme's legitimacy depends not only on how many learners participate, but on whether the resulting credentials can credibly represent competence.

The second component of the policy mix is implementation capacity, which is channelled through the anchor-university model. Anchor institutions act as regional nodes that can concentrate expertise, coordinate training delivery, and potentially support more standardised reporting and quality assurance across the system. This arrangement is consistent with multi-level governance strategies in which selected institutions mediate between central policy ambition and local implementation. Yet it also introduces important governance challenges. Differences in institutional infrastructure, academic capacity, and regional context may affect how consistently the programme is delivered and how equitably opportunities are distributed across the system. In this sense, anchor universities function not only as enablers of scale, but also as sites where policy ambition encounters institutional variation.

The third component is the innovation-funnel logic built into the programme's staged architecture. AI-Sana does not stop at broad-based upskilling; it attempts to channel participants from literacy to applied projects, and from projects to startup formation and commercialisation pathways. This design can be interpreted through innovation systems and mission-oriented perspectives, both of which stress that capability-building requires more than instruction alone. Freeman (1995) emphasises that innovation capacity emerges through linkages among universities, firms, and public institutions, while mission-oriented policy approaches highlight the importance of coordinated pathways that connect strategic goals to institutional learning and application. AI-Sana's staged movement from education to innovation thus represents an effort to address a recurring "missing middle" in skills policy: the gap between large participation outputs and meaningful applied outcomes.

The fourth component is enabling infrastructure, particularly compute. Recent research on compute governance argues that computing capacity is increasingly treated by governments as strategic infrastructure because it is quantifiable, allocable, and directly tied to the feasibility of AI development. Kazakhstan's investment in a national supercomputing cluster can therefore be interpreted as both a research and development input and a policy lever. It provides a material basis for applied AI work, signals commitment to the national AI agenda, and potentially strengthens the linkage between educational expansion and innovation capacity. At the same time, compute infrastructure raises its own governance questions, including how access is prioritised, which institutions benefit most, and whether infrastructure use is translated into research outputs, pedagogical value, or viable ventures. Infrastructure, in other words, is not simply a neutral backdrop to AI-Sana; it is part of the policy architecture that shapes the programme's opportunities and constraints.

A fifth and cross-cutting element concerns institutional modernisation and the governance of AI-enabled university processes. As universities adopt AI in admissions, assessment support, advising, and other services, they enter the wider terrain of digital education governance and platformisation [13]. In this context, AI-Sana is not only about building student capability. It also participates in a broader transformation in which universities become sites of AI deployment, data extraction, and platform-mediated governance. This makes responsible GenAI governance a necessary complement to AI upskilling. UNESCO (2023) stresses that privacy protection, transparency, human oversight, and impact evaluation are central to the responsible use of generative AI in education. If AI-Sana is to produce durable and legitimate institutional change, these safeguards must be treated as integral to the programme rather than as secondary ethical concerns.

Taken together, these components show that AI-Sana is best analysed as a national policy mix whose effectiveness depends on alignment across multiple instrument types. The programme seeks to integrate curriculum, credentials, institutional coordination, innovation pathways, and infrastructure into a single capability-building architecture. That ambition is what makes it significant, but it is also what makes it vulnerable. The more complex the mix, the greater the importance of coherence across stages, clarity in measurement, and governance arrangements capable of managing institutional variation, platform dependence, and infrastructural inequality. The next section therefore turns to the question of reporting and measurement, examining what is currently visible in AI-Sana's public metrics and what remains ambiguous.

Kazakhstan in a Global Comparative Perspective

Comparative analysis helps clarify what is distinctive about AI-Sana and what lessons travel internationally. We situate AI-Sana within a design space defined by two core dimensions: (i) breadth versus depth of capability (mass literacy versus intensive specialist training) and (ii) education-only versus education-to-innovation orientation (training as an end versus training embedded in project and commercialisation pathways). A third, cross-cutting dimension concerns governance mode: voluntary and open participation versus mandate-backed or regulation-linked obligations.

Finland's Elements of AI represents an archetypal mass-literacy model: open-access courses designed for broad audiences, which reached over one million learners internationally and were translated into many languages [14]. Its comparative value lies in demonstrating how scale and localisation can be achieved with a relatively lightweight institutional apparatus, but it largely externalises innovation translation to other parts of the ecosystem.

Singapore's AI Apprenticeship Programme (AIAP) is positioned at the opposite end of the breadth–depth spectrum: it emphasizes intensive deep-skilling and project deployment, supported by structured mentorship and full-time formatting (AIAP, n.d.). Its strength is the tight linkage between learning and deployment, while its limitation is bounded scale and selectivity.

Estonia's AI Leap illustrates a system-readiness model focused on equitable access to AI tools and teacher training, treating GenAI as a pervasive educational infrastructure rather than primarily as a specialist field [15]. This model surfaces governance questions, privacy, pedagogy, and equity early because it assumes widespread tool use rather than limited specialist pipelines.

At the regional level, the European Union increasingly frames AI literacy as an organisational responsibility. European Commission guidance on Article 4 of the AI Act specifies that providers and deployers of AI systems should take measures to ensure sufficient AI literacy among relevant staff, shifting the locus of AI literacy from education policy alone to compliance-oriented governance. For universities, this implies that staff capacity and governance cannot be treated as optional adjuncts when AI systems are deployed in high-stakes processes.

AI-Sana is distinctive because it attempts to span multiple quadrants of this design space. It combines mass higher-education delivery (akin to Elements of AI's breadth) with staged deepening and a stated innovation funnel (closer to the AIAP logic), while also coupling the program to system-level governance (mandate-backed curriculum integration and anchor institutions) and enabling infrastructure (national compute). This hybridisation increases potential returns but also increases governance complexity. The comparative implication is that AI-Sana's success depends less on scaling Stage 1 participation and more on coordinating the 'middle' of the pipeline: consistent quality standards, mentoring capacity, compute and data access, and credible measurement linking micro-credentials to applied competence and innovation outcomes.

Results and their discussion

The AI-Sana case supports three broader arguments that extend current scholarship on artificial intelligence in higher education beyond questions of classroom use or technological adoption alone. First, the case suggests that once AI is scaled through mandate-backed curriculum integration, the central policy problem shifts from participation to meaning. This point resonates with scholarship on policy mixes, which emphasises that complex capability goals are not achieved through a single intervention but through the interaction of multiple instruments, each carrying its own assumptions, incentives, and implementation demands (Flanagan et al., 2011). In the context of AI-Sana, the issue is therefore not simply whether students are exposed to AI content, but whether the credentials they

obtain represent validated competence, whether assessment regimes remain credible under conditions of widespread generative AI use, and whether the reported outputs of the programme can be interpreted consistently across stages and institutions.

This shift from access to meaning is also consistent with the literature on micro-credentials. OECD analyses have repeatedly noted that micro-credentials may widen access and support flexible learning, but that their policy value depends on the clarity of standards, metadata, verification, and portability. Similarly, the Council of the European Union (2022) treats minimum information standards as essential to the interpretability of micro-credentials across contexts. The AI-Sana case reinforces these concerns. As the analysis has shown, public and internal reporting currently draws on a mix of targets, certificates, participation figures, and project counts, not all of which capture the same underlying phenomenon. In this respect, the distinction between certificates, unique learners, and competency gains is not a technical detail but a governance issue, because what is counted shapes what institutions prioritize and what policymakers can plausibly claim as success.

Second, the case highlights the extent to which national AI education policy is now inseparable from broader processes of digital education governance and platformisation. Williamson (2016) argues that digital infrastructures increasingly shape how educational systems are governed, not only by supporting delivery but also by reorganising accountability, decision-making, and data flows. More recently, Komljenovic and Williamson have shown how platformisation reconfigures higher education through proprietary systems, contractual dependencies, and new forms of governance by external providers. AI-Sana strongly reflects this dynamic. Although the programme is state-led, its operation depends in significant part on platform-based courses, localized digital credentials, and external technological infrastructures, making platform partnerships not peripheral but constitutive of the policy model itself.

This platformised architecture creates both opportunities and dependencies. On the one hand, platform partnerships offer speed, scalable delivery, and the possibility of rapidly updating AI-related content. On the other hand, they raise familiar concerns about control over curriculum, the governance of learner data, procurement transparency, and long-term dependence on external providers.The Kazakhstan case, therefore, supports the view that AI literacy policy should not be analysed only as a matter of human capital formation; it must also be understood as part of the wider reconfiguration of higher education governance through digital infrastructures and platform markets.

This argument is reinforced by emerging debates on responsible AI. UNESCO's guidance on generative AI in education stresses that institutional adoption should be accompanied by attention to transparency, privacy, human oversight, and the evaluation of educational impact. Similarly, recent European Commission guidance on Article 4 of the AI Act reframes AI literacy as an organisational obligation for providers and deployers of AI systems, not merely as a desirable educational outcome. For universities, this implies that student upskilling cannot be separated from staff capacity, oversight arrangements, integrity safeguards, and mechanisms of contestability in AI-mediated processes. In this respect, AI-Sana illustrates how quickly AI policy moves from curriculum reform into the domain of institutional governance.

Third, AI-Sana is globally informative because it links mass higher education delivery to an explicit innovation pipeline and to enabling compute infrastructure. This combination can be interpreted through both national innovation systems thinking and mission-oriented innovation policy. Freeman emphasises that capability is built through interaction among universities, firms, and state institutions, rather than through isolated educational interventions. Likewise, mission-oriented approaches stress that strategic capability building requires not only training but also new institutions, coordination mechanisms, and pathways for translation into application [16]. AI-Sana's 'skills-projects-startups' logic closely reflects this orientation.

Comparatively, this makes AI-Sana distinct from better-known international models. Finland's Elements of AI demonstrates the reach of open, large-scale AI literacy but does not directly integrate that literacy into an innovation funnel. Singapore's AI Apprenticeship Programme offers a much deeper and deployment-oriented model, but at smaller scale and with a more selective entry structure (AIAP, n.d.). Estonia's AI Leap foregrounds system readiness, teacher capacity, and equitable access

to tools, thereby bringing governance issues such as privacy and pedagogy to the forefront. The European Union, in turn, increasingly frames AI literacy in terms of compliance and organisational governance rather than mass education per se. AI-Sana attempts to combine aspects of all of these models: mass delivery, staged deepening, innovation translation, and governance-backed infrastructure.

Yet the ambition of this hybrid design also explains its fragility. The analysis suggests that the most difficult part of the AI-Sana architecture is not initial participation, but the middle of the pipeline: the transition from foundational literacy to applied capability, from applied capability to credible projects, and from projects to viable startup or deployment outcomes. This diagnosis is consistent with both policy-mix theory and programme theory evaluation. Flanagan et al. argue that the value of a policy mix lies in how instruments interact over time, including where complementarities fail or where bottlenecks emerge. Weiss, similarly, stresses that evaluation should track causal mechanisms and intermediate transitions rather than focus only on final outputs. In AI-Sana, those intermediate transitions include progression across stages, access to mentoring, integration into disciplinary contexts, access to data and compute, and the presence of robust standards for judging project maturity and competence.

The case also points to the importance of infrastructure as a governance issue in its own right. Recent work on compute governance argues that compute is increasingly a strategic resource that can be measured, allocated, and governed as part of national AI capacity-building efforts. Kazakhstan's investment in national computing infrastructure is therefore not merely a technical background condition; it is part of the policy mix that shapes what kinds of AI work become possible in universities and who gains access to them. At the same time, infrastructure does not automatically translate into capability. Without transparent access rules, institutional support, and meaningful integration into teaching and research, compute investment may remain symbolically powerful but unevenly utilised.

These findings extend scholarship in three ways. First, they suggest that national AI education initiatives should be conceptualised as compound governance arrangements rather than stand-alone training programmes. Second, they show that the quality and meaning of outputs become more important, not less, as scale increases. Third, they demonstrate that universities are increasingly being positioned as operational sites of AI statecraft, where curriculum, platform governance, innovation policy, and infrastructure investment intersect. In this sense, AI-Sana is valuable not only as a national case of rapid AI mainstreaming but also as a lens through which to examine the changing relationship between higher education and state-led technological transformation.

The evaluation blueprint proposed in this paper is intended as a practical response to these issues. Grounded in programme theory evaluation , micro-credential governance concerns and responsible AI principles, it offers a way to move from activity counts toward more credible evidence on capability, progression, governance quality, and innovation outcomes [17]. Without such measurement discipline, fast-scaling national AI initiatives risk conflating visibility with effectiveness. The long-term significance of AI-Sana for both policy and scholarship will therefore depend not only on how many learners it reaches, but on whether it can demonstrate validated competence, meaningful stage progression, and trustworthy governance across the higher education system.

Conclusion

This paper has argued that Kazakhstan's AI-Sana programme is best understood not as a stand-alone training initiative, but as a national policy mix that mobilises higher education for both capability formation and innovation-policy goals. Its significance lies in the attempt to align curricular mainstreaming, micro-credential provision, anchor-university implementation, innovation-funnel mechanisms, and compute infrastructure within a single architecture of AI capability building.

The analysis has also shown that the value of such initiatives cannot be judged by scale alone. As research on micro-credentials suggests, participation and certification counts do not by themselves demonstrate quality, portability, or validated competence [18]. In AI-Sana, the distinction between certificates, unique learners, and demonstrated capability is therefore central to evaluating whether the programme is generating durable outcomes or primarily visible outputs.

More broadly, the case shows that AI education policy increasingly overlaps with digital education governance framework. AI-Sana depends on platform-mediated delivery, institutional coordination, and emerging infrastructure, while also raising questions about quality assurance, data governance, platform dependence, and the responsible use of AI in university settings. Kazakhstan is therefore globally informative because it illustrates how universities can serve as operational sites for a national AI strategy.

The paper's practical contribution is a minimum reporting standard and a stage-aligned evaluation blueprint designed to improve interpretation, comparability, and policy learning across similar initiatives**.** Ultimately, the significance of AI-Sana will depend not only on how many learners it reaches, but on whether it can demonstrate credible progression from exposure to competence, from competence to application, and from application to meaningful educational and innovation outcomes.

REFERENCES

1. Williamson B. (2016). Digital education governance: An introduction. European Educational Research Journal, 15(1). – P.3–13.
2. Prime Minister of the Republic of Kazakhstan. Concept for Artificial Intelligence Development for 2024–2029 adopted by Government. 2025. Access mode: URL: https://primeminister.kz/en/news/concept-for-artificial-intelligence-development-for-2024-2029-adopted-by-government-28786 (accessed: 05.12.2025).
3. Flanagan K., Uyarra, E., Laranja, M. Reconceptualising the 'policy mix' for innovation. Research Policy, 40(5). – 2011.– P.702–713.
4. Freeman C.. The 'National System of Innovation' in historical perspective. Cambridge Journal of Economics, 19(1). – 1995– P.5–24.
5. European Commission AI literacy — Questions & Answers (Article 4 of the AI Act). 2025. Access mode: URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/faqs/ai-literacy-questions-answers (accessed: 12.12.2025).
6. OECD (a). Micro-credential innovations in higher education: Who, what and why? OECD Education Policy Perspectives, No.39. –2021 – P.34–38.
7. Zawacki-Richter O., Marín V.I., Bond M., Gouverneur F. Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education: Where are the educators? International Journal of Educational Technology in Higher Education. – 16(39). – 2019– P.29–39.
8. European Commission. AI Act Service Desk: Article 4 — AI literacy. 2025Access mode: URL: https://ai-act-service-desk.ec.europa.eu/en/ai-act/article-4 (accessed: 25.12.2025)
9. EKTU (D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University). What is AI-Sana? 2025Access mode: URL: https://en.ektu.kz/?lang=en (accessed: 08.11.2025)
10. Qazinform. 100,000 Kazakh students to enroll in advanced AI programs. 2025Access mode: URL: https://qazinform.com/news/100000-kazakh-students-to-enroll-in-advanced-ai-programs-687302 (accessed: 07.10.2025)
11. OECD. Quality and value of micro-credentials in higher education. OECD Education Policy Perspectives, No.40. – 2021– P.67–79.
12. Sastry G., Heim L., Belfield H., Anderljung M., Brundage M., et al. Computing Power and the Governance of Artificial Intelligence. arXiv. 2024. Access mode: URL: https://arxiv.org/abs/2402.08797 (accessed: 19.12.2025)
13. Komljenovic J., Williamson B. Behind the platforms: The political economy of platformization in higher education (working paper). 2024. Access mode: URL: https://www.pure.ed.ac.uk/ws/portalfiles/portal/452338496/KomljenovicJWilliamsonB2024BehindThePlatforms.pdf (accessed: 16.10.2025)
14. Weiss C.H. Theory-based evaluation: Past, present, and future. New Directions for Evaluation, 76. 1997– P.41–55.
15. Government of Estonia, Ministry of Education and Research. Estonia announces AI Leap programme to bring AI tools to all schools. 2025. Access mode: URL: https://www.hm.ee/en/news/estonia-announces-groundbreaking-national-initiative-ai-leap-programme-bring-ai-tools-all (accessed: 07.11.2025)
16. European Commission. Mission-oriented innovation policy: Challenges and opportunities. 2018Access mode: URL: https://research-and-innovation.ec.europa.eu/document/download/4a706109-deaa-46b6-9e96-a5143a1ff9a3_en (accessed: 28.10.2025)
17. Council of the European Union. Council Recommendation of 16 June 2022 on a European approach to micro-credentials for lifelong learning and employability (2022/C 243/02). Official Journal of the European Union. Access mode: URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32022H0627(02) (accessed: 11.10.2025)
18. Tamoliūnė G., et al. Exploring the potential of micro-credentials: A systematic review. Frontiers in Education. 2023Access mode: URL: https://www.frontiersin.org/journals/education/articles/10.3389/feduc.2022. 1006811/full (accessed: 15.01.2026).

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨСУ ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ КОНТЕКСТІНДЕ AI-САУАТТЫЛЫҚТЫ АРТТЫРУ: ЖОҒАРЫ БІЛІМНІҢ ҮЛЕСІ (ҚАЗАҚСТАН МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа

Үкімет жасанды интеллект (ЖИ) саласындағы дағдыларды барған сайын білім беру реформасының басымдығы әрі инновациялық саясаттың құралы ретінде қарастырып отыр. Мақаланың мақсаты Қазақстанның жоғары білім беру жүйесінде жасанды интеллект дағдыларын дамыту саласындағы AI Sana бағдарламасын кешенді policy mix ретінде талдау және бағалау болып табылады. Бұл мақала 2024 жылдың соңында іске қосылған Қазақстанның AI-Sana бағдарламасына қатысты құжаттарға негізделген кейс-стади ұсынады. Бағдарлама білім алушыларды бастапқы AI сауаттылығынан менторлық сүйемелдеудегі жобаларға, ал аз бөлігі үшін стартаптарды акселерациялауға бағытталған кезеңдік траектория ретінде құрылған. Авторлар ұсынған бағдарламалық анықтамалық материалдарды ашық қолжетімді үкіметтік коммуникациялармен, беделді жарияланымдармен және ұқсас халықаралық бастамалардың ресми сипаттамаларымен салыстыра отырып, біз AI-Sana-ның саясаттық архитектурасын қалпына келтіреміз және оны жеке бір оқыту араласуы ретінде емес, policy mix ретінде талдау қажет деп тұжырымдаймыз. Бұл policy mix келесі элементтерді біріктіреді: (i) нормативтік мандатқа сүйенген оқу бағдарламаларын негізгі жүйеге енгізу; (ii) платформалық әріптестіктер және жергіліктендірілген микро-біліктіліктер; (iii) өңірлік «якорлық» университеттер арқылы іске асыру әлеуеті; (iv) жобаларды коммерцияландырумен байланыстыратын инновациялық воронка құралдары; және (v) ұлттық есептеу инфрақұрылымына инвестициялар арқылы қамтамасыз етілетін қолдаушы инфрақұрылым. Талдау сонымен қатар жылдам ауқымданатын бастамаларға тән өлшеу мәселелерін — әсіресе сертификаттар, бірегей білім алушылар саны және құзыреттердің өсуі арасындағы айырмашылықтың көмескіленуін, айқындайды және есеп беру деректеріндегі вариацияны талдамалық тұрғыдан маңызды нәтиже ретінде қарастырады. Микро-біліктіліктерді басқару, цифрлық білім беруді басқару және жауапты генеративті ЖИ бойынша зерттеулерге сүйене отырып, біз ең төменгі есеп беру стандартын және кезеңдерге үйлестірілген индикаторларды қамтитын бағалау тұжырымдамасын ұсынамыз; бұл халықаралық салыстырмалылықты қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Қазақстан жаһандық тұрғыдан айрықша маңызды мысал болып табылады, өйткені ол жоғары білімді жүйелік деңгейде қамтуды, инновацияны трансляциялауды және есептеу инфрақұрылымын ұштастырады; бұл ұлттық ЖИ стратегияларының университеттер арқылы қалай іске асырылатынын көрсетіп, сонымен қатар сапаны қамтамасыз ету, академиялық адалдық және платформаларға тәуелділік мәселелерін өткір қояды.

Негізгі сөздер: экономикалық өсу, бағалау, жоғары білім берудегі АИ, АИ-сауаттылық, инновациялық саясат, АИ басқару.

ПОВЫШЕНИЕ AI-ГРАМОТНОСТИ В КОНТЕКСТЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА И ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ: ВКЛАД ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ (НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСТАНА)

Аннотация

Правительство все чаще рассматривает навыки в области искусственного интеллекта (AI) одновременно как приоритет реформы образования и как инструмент инновационной политики. Цель статьи заключается в анализе и оценке программы AI Sana как комплексного policy mix в сфере развития навыков искусственного интеллекта в системе высшего образования Казахстана. В данной статье представлена оценка на основе документов кейс-стади программы AI-Sana в Казахстане, запущенной в конце 2024 года как поэтапная траектория, призванная перевести обучающихся от базовой AI-грамотности к проектам под наставничеством и, для меньшей части участников, к акселерации стартапов. Используя справочные материалы программы, предоставленные авторами, и сопоставляя их с открытыми правительственными сообщениями, авторитетными публикациями и официальными описаниями сопоставимых международных инициатив, мы реконструируем архитектуру политики AI-Sana и утверждаем, что ее следует анализировать как policy mix, а не как единичную обучающую интервенцию. Данный policy mix включает: (i) внедрение AI в основную учебную повестку на основе нормативного мандата; (ii) партнерства с платформами и локализованные микро-квалификации; (iii) реализационную способность через региональные «якорные» университеты; (iv) инструменты инновационного воронкообразного отбора, связывающие проекты с коммерциализацией; и (v) обеспечивающую инфраструктуру через национальные инвестиции в вычислительные мощности. Анализ также выявляет типичные для инициатив быстрого масштабирования проблемы измерения, особенно смешение сертификатов, уникальных обучающихся и прироста компетенций, и рассматривает вариативность отчетности как аналитически значимый результат. Опираясь на исследования в области управления микро-квалификациями, цифрового управления образованием и руководства по ответственному использованию генеративного AI, мы предлагаем схему оценки с минимальным стандартом отчетности и индикаторами, согласованными с этапами реализации, которые могут обеспечить международную сопоставимость. Казахстан представляет собой особенно информативный глобальный пример, поскольку сочетает системный охват высшего образования с явной трансляцией инноваций

и вычислительной инфраструктурой, показывая, как национальные стратегии AI могут быть операционализированы через университеты, одновременно поднимая острые вопросы о гарантии качества, академической добросовестности и зависимости от платформ.

Ключевые слова: экономический рост, оценка, ИИ в высшем образовании, ИИ-грамотность, инновационная политика, управление ИИ.

REFERENCES

1 Williamson B.. Digital education governance: An introduction. European Educational Research Journal, 15(1). – 2016– P.3–13. [in English]

2 Prime Minister of the Republic of Kazakhstan. Concept for Artificial Intelligence Development for 2024–2029 adopted by Government. 2025. Access mode: URL: https://primeminister.kz/en/news/concept-for-artificial-intelligence-development-for-2024-2029-adopted-by-government-28786 [in English] (accessed: 05.12.2025).

3 Flanagan K., Uyarra E., Laranja M. Reconceptualising the 'policy mix' for innovation. Research Policy, 40(5). – 2011– P.702–713. [in English].

4 Freeman C.. The 'National System of Innovation' in historical perspective. Cambridge Journal of Economics, 19(1). –1995– P.5–24. [in English].

5 European Commission. AI literacy — Questions & Answers (Article 4 of the AI Act). 2025. Access mode: URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/faqs/ai-literacy-questions-answers [in English] (accessed: 12.12.2025).

6 OECD (a). Micro-credential innovations in higher education: Who, what and why? OECD Education Policy Perspectives, No.39. – 2021 – P.34–38. [in English]

7 Zawacki-Richter O., Marín V.I., Bond M., Gouverneur F.. Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education: Where are the educators? International Journal of Educational Technology in Higher Education, 16(39). – 2019– P.29–39 [in English]

8 European Commission. AI Act Service Desk: Article 4 — AI literacy. 2025. Access mode: URL: https://ai-act-service-desk.ec.europa.eu/en/ai-act/article-4 [in English] (accessed: 25.12.2025)

9 EKTU (D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University). What is AI-Sana? 2025. Access mode: URL: https://en.ektu.kz/?lang=en [in English] (accessed: 08.11.2025)

10 Qazinform. 100,000 Kazakh students to enroll in advanced AI programs. 2025Access mode: URL: https://qazinform.com/news/100000-kazakh-students-to-enroll-in-advanced-ai-programs-687302 [in English] (accessed: 07.10.2025)

11 OECD (b). Quality and value of micro-credentials in higher education. OECD Education Policy Perspectives, No.40. – 2021– P.67–79 [in English]

12 Sastry G., Heim L., Belfield H., Anderljung M., Brundage M., et al.. Computing Power and the Governance of Artificial Intelligence. arXiv. 2024Access mode: URL: https://arxiv.org/abs/2402.08797 [in English] (accessed: 19.12.2025)

13 Komljenovic J., Williamson B.. Behind the platforms: The political economy of platformization in higher education (working paper). 2024Access mode: URL: https://www.pure.ed.ac.uk/ws/portalfiles/portal/452338496/KomljenovicJWilliamsonB2024BehindThePlatforms.pdf [in English] (accessed: 16.10.2025)

14 Weiss C.H.. Theory-based evaluation: Past, present, and future. New Directions for Evaluation, 76, – 1997P.41–55. [in English]

15 Government of Estonia, Ministry of Education and Research. Estonia announces AI Leap programme to bring AI tools to all schools. 2025Access mode: URL: https://www.hm.ee/en/news/estonia-announces-groundbreaking-national-initiative-ai-leap-programme-bring-ai-tools-all [in English] (accessed: 07.11.2025)

16 European Commission. Mission-oriented innovation policy: Challenges and opportunities. 2018. Access mode: URL: https://research-and-innovation.ec.europa.eu/document/download/4a706109-deaa-46b6-9e96-a5143a1ff9a3_en [in English] (accessed: 28.10.2025)

17 Council of the European Union. Council Recommendation of 16 June 2022 on a European approach to micro-credentials for lifelong learning and employability (2022/C 243/02). Official Journal of the European Union. Access mode: URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32022H0627(02) [in English] (accessed: 11.10.2025)

18 Tamoliūnė G., et al. Exploring the potential of micro-credentials: A systematic review. Frontiers in Education. 2023. Access mode: URL: https://www.frontiersin.org/journals/education/articles/10.3389/feduc.2022.1006811/full [in English] (accessed: 15.01.2026).

Information about the authors:
Dinara Sultan – PhD, Researcher, University College London, London, Great Britain
E-mail: dinara.sultan.20@ucl.ac.uk
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-5078-9084
Bazhan Turebekova - **corresponding author,** PhD, Research Fellow, King's College London, London, Great Britain
E-mail: k241232@kcl.ac.uk
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0946-9211

Авторлар туралы ақпарат:
Динара Султан - PhD, зерттеушы, University College London, Лондон қ.,Ұлыбритания
E-mail: dinara.sultan.20@ucl.ac.uk
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-5078-9084
Бажан Туребекова - **негізгі автор**, PhD, шақырылған зерттеушы, King's College London, Лондон қ., Ұлыбритания
E-mail: k241232@kcl.ac.uk
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0946-9211

Информация об авторах:
Динара Султан - PhD, University College London, исследователь, г.Лондон, Великобритания.
E-mail: dinara.sultan.20@ucl.ac.uk
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-5078-9084
Бажан Туребекова - **основной автор,** PhD., King's College London, стажер исследователь, г.Лондон, Великобритания.
E-mail: k241232@kcl.ac.uk
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0946-9211

ҒТАМР 68.75.91 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.27**
ӘОЖ 339.564

Г.Е.Амалбекова[1*], А.Н.Наренова[1], А.Р. Танатова[1], А.Б. Молдашева[1]

[1]М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
080012, Тараз қ., Қазақстан Республикасы
*e-mail: baken_t@mail.ru

ӘЛЕМДІК ЖҰМЫРТҚА НАРЫҒЫНЫҢ ДАМУ ҮРДІСТЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭКСПОРТТЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІН ТАЛДАУ

Аңдатпа

Жұмыртқа өндірісі өзінің жоғары экономикалық тиімділігімен нарықта ерекше орын алады. Негізгі артықшылықтары – қысқа өндірістік цикл, жоғары өнімділік, азыққа кететін минималды шығындар, экологиялық тұрақтылық және негізгі өткізу нарықтарына жақындығы. Бұл факторлар жұмыртқа бағасының қолжетімділігін сақтауға және олардың жыл сайынғы тұтынуының өсуіне ықпал етеді. Зерттеудің мақсаты – жаһандық жұмыртқа нарығының ұзақ мерзімді даму ерекшеліктерін талдап, отандық жұмыртқа өндірісінің экспорттық әлеуетіне баға беру негізінде саланың дамуына кері ықпал ететін факторлар мен тәуекелдерді жүйелеу және реттеу жолдарын ұсыну. Зерттеу нәтижесі – жаһандық жұмыртқа нарығының басты тенденциялары мен өсу бағыттарын талдау, сонымен қатар осы саланың дамуын тежейтін негізгі факторларды құрылымдауға бағытталған. Талдаудың негізгі бағыттарының бірі – жұмыртқа жеткізу географиясын және бағаның ұзақ мерзімді динамикасын зерттеу. Бұл өндіріс пен тұтынуды ұлғайтуға перспективалы аймақтарды анықтауға мүмкіндік береді. Жұмыртқа нарығын, азық-түлік қауіпсіздігі тұрғысынан стратегиялық маңызды сегмент ретінде, одан әрі дамытуға қолайлы болжамды іске асыру үшін тиісті шаралар қабылдау қажет. Кедергілерді реттеу арқылы Қазақстан жұмыртқа өнімдерінің экспорттық әлеуетін арттырып, халықаралық нарықта бәсекеге қабілетті ойыншыға айнала алады.

Негізгі сөздер: құс шаруашылығы, жұмыртқа өнімі, ішкі тұтыну, әлемдік нарық, экспорттық әлеует.

Кіріспе

Жұмыртқа өндірісі құс шаруашылығы саласының маңызды құрамдас бөлігі ретінде ұлттық қана емес, жаһандық деңгейде де стратегиялық рөлге ие. Қазіргі таңда жұмыртқа — ақуыздың ең қолжетімді әрі тез өндірілетін түрі саналады, сондықтан ол азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде ерекше маңызға ие. Әлемде өндірілетін жұмыртқаның 85%-дан астамы тікелей азық-түлік ретінде тұтынылады. Жұмыртқаның бөдене, үйрек, түйеқұс сияқты түрлері болғанымен, әлемдік нарықта тауық жұмыртқасы басымдыққа ие, оның үлесі 90%-дан асады.

Салаға қатысты ғылыми зерттеулер ішкі нарықты қамтамасыз етудегі табысты тетіктерді, сондай-ақ экспорттық әлеуетті арттыру жолдарын қарастырады. Мысалы, ресейлік зерттеушілер О.В. Кондратьева, В.В. Леушкина және В.С. Буяров жұмыртқа өнеркәсібінің экономикалық тұрақсыздық жағдайындағы бейімделу қабілетін көрсетсе [1-2]. Н.В. Боровских және Е.А. Зайцева, Н.Ю. Полунина, Е.А. Попова өнімнің бәсекеге қабілеттілік факторларын қарастырған [3-4].

Шетелдік ғалымдар Srujith Lingala және оның әріптестері, Kalinaki Hanifar жұмыртқа өнімдері өзіндік құнының өсуіне әсер ететін факторларды талдап, халықтың аз қамтылған топтарын қолдау мәселелеріне назар аударады [5-6]. Windhorst, Hans-Wilhelm зерттеулері экспортқа бағытталған жаһандық және отандық жұмыртқа нарығының негізгі даму үрдістерін анықтады [7]. Шетелдік сарапшылар Simone Pelaraccі және оның әріптестері жұмыртқа өнімдерін жеткізу тізбегіндегі қалдықтарды азайту және жаңа тиімді өнімдерді әзірлеуге арналған тәсілдерді енгізді [8].

Аталған ғылыми еңбектер жұмыртқа өндірісінің жекелеген аспектілерін қамтығанымен, Қазақстан жағдайындағы экспорттық әлеуеттің жүйелі талдауы жеткіліксіз қалып отыр. Сонымен қатар, отандық жұмыртқа өндірісінің халықаралық нарықтағы бәсекеге қабілеттілігіне әсер ететін факторлар мен саланың орнықты дамуына кедергі келтіретін қауіп-қатерлер терең зерделенбеген. Осыған байланысты, бұл зерттеу жаһандық жұмыртқа нарығының даму үрдістерін ескере отырып, Қазақстандағы жұмыртқа өндірісінің ағымдағы

жай-күйін, экспорттық мүмкіндіктерін және саланы тұрақты дамыту үшін қажетті алғышарттарды жан-жақты саралауға және зерттеу нәтижелері негізінде Қазақстанның жұмыртқа саласының экспорттық бағытын күшейтуге арналған нақты ұсыныстар әзірлеуге бағытталған.

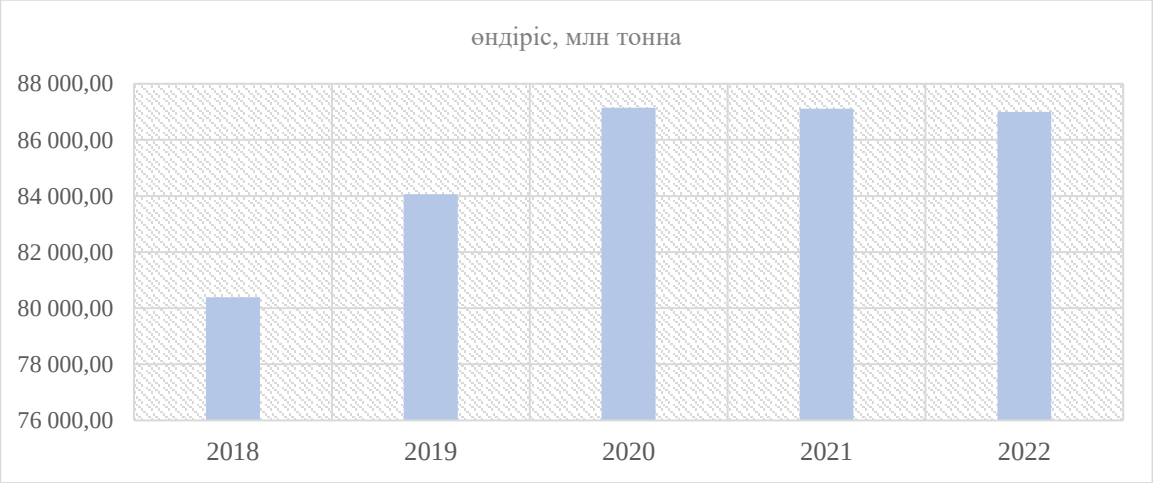
Зерттеу материалдары мен әдістері

Құс жұмыртқасы нарығын зерттеу барысында абстрактілі-логикалық, салыстырмалы және экономи-калық-статистикалық талдау әдістері қолданылды. Абстрактілі-логикалық әдіс арқылы нарықтың даму заңдылықтары мен экспорттық әлеуетті бағалаудың теориялық негіздері қалыптас-тырылды. Салыстырмалы талдау әдісі негізінде Қазақстандағы жұмыртқа өндірісі мен экспортының негізгі көрсеткіштері шет елдерінің сәйкес деректерімен салыстырылып, отандық саланың бәсекелік артықшылықтары мен кемшіліктері анықталды. Экономикалық-статистикалық талдау әдістері – деректердің динамикасын, құрылымын және өзара байланыстарын анықтау мақсатында қолданылады, тап айтқанда, өндіріс көлемі мен экспорт құрылымын анықтауға; 2017–2023 жылдар аралығындағы өзгеріс үрдістерін зерттеуге; болашақ даму бағытын бағалауға пайдаланылды.

Әлем және Қазақстан статистикасы бойынша талдау БҰҰ-ның Азық-түлік және ауыл шаруашылығы ұйымы (FAO) және Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (OECD), Қазақстанның Ұлттық статистика бюросының деректеріне сүйеніп жүргізілді. Сонымен бірге, зерттеу тақырыбына қатысты отандық және халықаралық ғылыми еңбектер пайдаланылды. Зерттеу кезеңі ретінде 2017–2023 жылдар аралығы таңдалса, болашаққа арналған болжамдар 2021–2030 жылдарға арналған FAO-OECD есебіне негізделді. Нәтижесінде әлемдік және отандық жұмыртқа нарығының даму тенденциясы, сыртқы және ішкі сауда көрсеткіштері талданып, жұмыртқа өндірісін тежейтін бірқатар мәселелер жүйеленді және отандық саланың экспорттық әлеуетін жетілдіру үшін ұсыныстар берілді.

Нәтижелер және оларды талқылау

БҰҰ-ның Азық-түлік және ауыл шаруашылығы ұйымының (FAO) статистикалық деректеріне сәйкес, 2021 жылы әлем бойынша ас жұмыртқасы өндірісі 86,4 миллион тоннаға жетті. Бұл көрсеткіш 2020 жылмен салыстырғанда шамалас деңгейде қалып отыр. 2017–2020 жылдар аралығында әлемдік жұмыртқа өндірісі жылына орта есеппен 3,3%-ға ұлғайып отырған болса, 2021 жылы бұл өсім қарқыны бәсеңдеп, тұрақтылық байқалды.

Сурет 1 - Тауық жұмыртқасының жаһандық өндірісі (мың тонна)

Ескертпе: [9] әдебиет негізінде авторлар құрастырған

2021 жылғы көрсеткіштер бойынша, Қытай 33,2 миллион тонна жұмыртқа өндіріп, әлемдік нарықтағы жетекші орнын сақтап қалды. Алайда, бұл алдыңғы жылмен салыстырғанда 1,7%-ға төмен көрсеткіш. Екінші орында тұрған Үндістанда жұмыртқа өндірісі 8,5%-ға артып, 7,0 миллион тоннаға жетті. Бұл ел 2017 жылдан бері жыл сайын орта есеппен 8,5%-дық тұрақты өсімге қол жеткізіп отыр. Еуропалық Одақ елдерінде де оң динамика байқалып, өндіріс көлемі 2,5%-ға артып, 5,9 миллион тоннаны құрады.

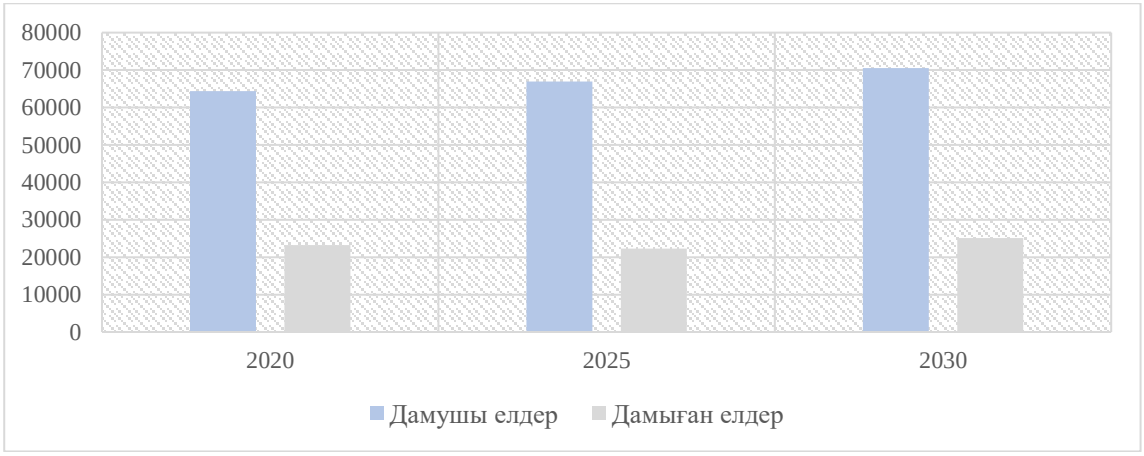
Жоғары өсім қарқынына ие елдердің қатарында Бразилия (2017–2021 жж. аралығында +37,7%) мен Үндістан ерекшеленеді. Ресей 2021 жылы 2,4 миллион тонна жұмыртқа өндіріп, әлемдік нарықтағы үлесі 2,7%-ды құрады. Ал Қазақстанда соңғы бесжылдықта жұмыртқа өндірісі айтарлықтай төмендегені байқалады (1-кесте).

Кесте 1- Жұмыртқа нарығындағы көшбасшы елдер, мың тонна

Елдер	2018	2019	2020	2021	2022	2022/ 2021, %	2022/ 2018,%
Қытай	27 229.8	28 854.6	30 250.4	29 749.3	29 627.3	-0.41	8.80
Индия	5 236.9	6 291.1	6 712.7	6 710.0	6 571.2	-2.07	25.48
АҚШ	6 518.5	6 706.8	6 658.8	6 639.4	6 528.4	-1.67	0.15
Индонезия	4 688.1	4 753.4	5 141.6	5 524.7	5 941.6	7.55	26.74
Мексика	2 871.9	2 949.8	3 016.0	3 046.9	3 101.9	1.81	8.01
Бразилия	3 030.3	3 150.1	3 260.6	3 298.1	3 342.4	1.34	10.30
Жапония	2 627.8	2 639.7	2 632.9	2 574.3	2 596.7	0.87	-1.18
Ресей	2 486.3	2 491.5	2 492.2	2 496.4	2 560.1	2.55	2.97
Түркия	1 227.7	1 243.6	1 236.8	1 206.1	1 238.0	2.64	0.84
Қазақстан	278,8	275,7	252,4	240,7	251.4	4.45	-9.83
Әлем бойынша	80 385.9	84 067.1	87 142.4	87 116.8	86 999.6	-0.13	8.23
Ескертпе: [9] әдебиеттер негізінде авторлар құрастырған							

Жалпы алғанда, 2021 жылы әлемде 86,9 миллион тонна жұмыртқа өндірілді. Бұл 2017 жылмен салыстырғанда 10,2%-ға артық. Алайда, Қазақстанда өндірістің төмендеуі ұзақмерзімді салалық стратегияны қайта қарастыруды талап етеді.

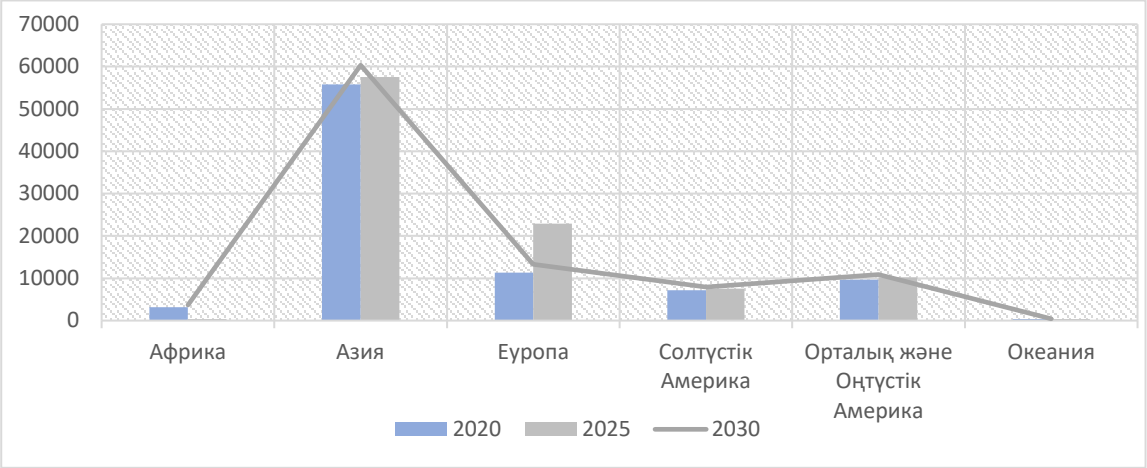
Болжамдарға сәйкес, 2030 жылға дейін жұмыртқа өндірісінің жаһандық өсімінің 76,6%-ы дамушы елдерге тиесілі болмақ. Бұл көрсеткіш аталмыш елдердің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі өсіп келе жатқан рөлін айқындайды. Дамушы елдер 2030 жылы дамыған елдерге қарағанда шамамен 45,5 миллион тоннаға артық жұмыртқа өндіретін болады (2 сурет).

Сурет 2- 2020–2030 жылдар аралығында жаһандық жұмыртқа өндірісінің күтілетін өсімі, мың тонна

Ескертпе: [10-11] әдебиет негізінде авторлар құрастырған

Аймақтық деңгейде Азия абсолюттік өсім бойынша көш бастап тұр – бұл аймақ 2030 жылға дейін өндірілетін қосымша өнімнің 31,8%-ын қамтамасыз етеді. Ал салыстырмалы өсім көрсеткіші бойынша мұхиттық аймақтар (18,0%) мен Африка (16,5%) жетекші орында (3-сурет).

Сурет 3- 2020–2030 жылдар аралығында континент бойынша жұмыртқа өндірісінің күтілетін өсімі, мың тонна

Ескертпе: [10-11] әдебиет негізінде авторлар құрастырған

Абсолюттік өсім тұрғысынан алғанда, 8,0 миллион тоннаға тең жаһандық жұмыртқа өндірісінің ішіндегі ең үлкен үлесті Азия құрлығы қамтамасыз етпек — бұл шамамен 4,5 миллион тоннаны немесе жалпы өсімнің 31,8%-ын құрайды. Сонымен қатар, Орталық және Оңтүстік Америкада 1,2 миллион тоннаға, ал Еуропада 1 964,2 мың тоннаға тең өсім күтілуде. Салыстырмалы өсім көрсеткіштері бойынша мұхиттық аймақтар жетекші позицияда — бұл өңірлерде жұмыртқа өндірісінің өсімі 18,0%-ды құрайды, бұл жаһандық орташа көрсеткіштен екі есе жоғары. Африка құрлығында бұл көрсеткіш 16,5%-ды, Орталық және Оңтүстік Америкада — 12,4%-ды, ал Солтүстік Америкада — 10,2%-ды құрайды деп болжануда.

Шетелдік сарапшылардың болжамына сүйенсек, болашақта жаһандық тенденцияларға сәйкес құс өнімдерінің ассортименті тереңдей түседі:
- органикалық жұмыртқа және құс еті;
- сақтау мерзімі 6 айға дейін қабығы жоқ жұмыртқалар;
- органикалық микроэлементтері бар (органикалық селен, мырыш, темір, марганец, аспарагин қышқылы және т.б. қосылған) және сіңімділігі 70-75% дейін жоғары функционалды жұмыртқа өнімдері;
- шаруа қожалықтары мен жеке шаруашылықтарға арналған түсті кросс тауықтар.

Ал, Қазақстанда 2025 жылы мемлекет тарапынан жеңілдетілген несие беру арқылы жұмыртқаны терең өңдейтін, қуаттылығы – тәулігіне 1 млн пастерленген сұйық және құрғақ жұмыртқа өнімін өндіретін алғашқы зауыт салынады деп жоспарлануда [12].

«Қазақстан құс өсірушілер одағының» мәліметтеріне сәйкес, қазіргі таңда ел аумағында тауарлық жұмыртқа өндіруге маманданған 38 құс фабрикасы жұмыс істейді. 2024 жылғы 1 қарашадағы жағдай бойынша бұл кәсіпорындардың жиынтық өндірістік қуаты жылына 3 734,5 миллион дананы құрайды.

Жұмыртқа өндірісінің аймақтық құрылымын талдау негізгі бес өңірдің басым рөл атқаратынын көрсетеді. Атап айтқанда, Ақмола облысы жалпы өндірістің 15,6%-ын немесе 581,9 миллион данасын қамтамасыз етсе, Қарағанды облысының үлесі 14,1% (526,9 млн дана), Солтүстік Қазақстан облысы – 13,5% (504,4 млн дана), Алматы облысы – 11,7% (436,5 млн дана), ал Қостанай облысы – 8,7% (326,9 млн дана) деңгейінде. Аталған өңірлердегі өндірістік шоғырлану Қазақстандағы жұмыртқа өндірудің аумақтық теңгерімсіздігін және өңірлік мамандану үрдістерін сипаттайды. Бұл факторлар елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде және ішкі нарықты тұрақты қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады.

ҚР Ұлттық статистикалық Бюро деректеріне сүйенсек, отандық құс шаруашылығы экономикалық өсудің салыстырмалы түрде жоғары қарқынымен сипатталады. 2-кестеде келтірілген мәліметтерді талдау ет нарығында өндірістің артуы құс етінің жылдам өсуімен қамтамасыз етілетінін көрсетеді.

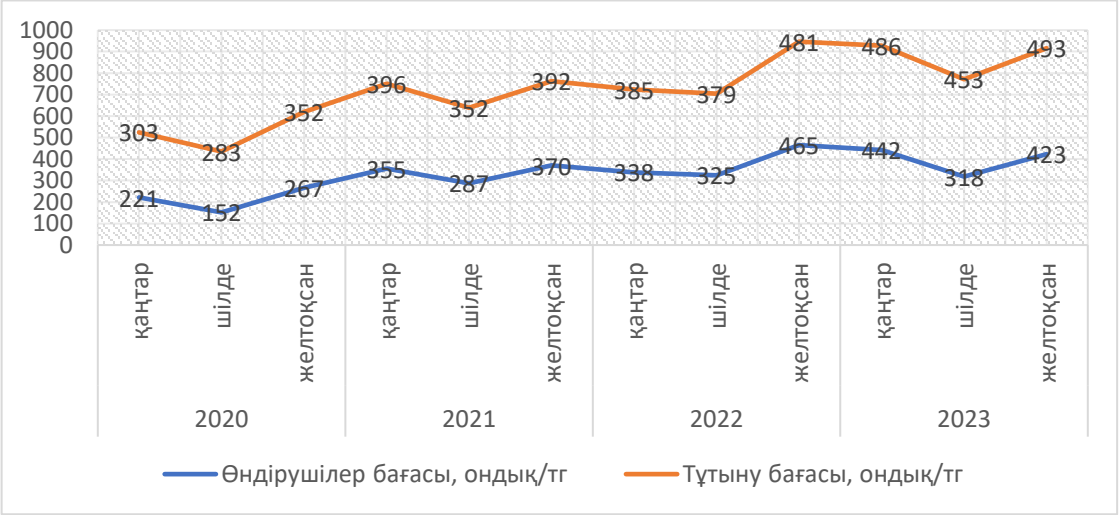
Кесте 2- Отандық құс шаруашылығының даму қарқыны

Көрсеткіштер	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2023/ 2017,%	2023/ 2022,%
Барлық шаруашылық санаттары									
Мал мен құстың шаруашылықта сойылғаны (сойыс салмақта), мың тонна	1 018	1 060	1 121	1 169	1 231	1 045	1 120	10,0	7,2
Оның ішінде: құс	180	192	223	237	273	287	336	86,7	17,1
Жұмыртқа, млн. дана	5 103	5 591	5 531	5 066	4 838	4 527	4 421	-2,3	-13,4
Ауылшаруашылық кәсіпорындары									
Мал мен құстың шаруашылықта сойылғаны (сойыс салмақта), мың тонна	253	272	315	340	384	385	424	67,6	10,1
Оның ішінде: құс	173	186	217	230	267	283	332	92,0	17,3
Жұмыртқа, млн. дана	3 851	4 345	4 258	3 778	3 544	3 776	3 672	-4,6	-2,7
Жұртшылық шаруашылықтары, фермер қожалықтары, жеке кәсіпкерлер									
Мал мен құстың шаруашылықта сойылғаны (сойыс салмақта), мың тонна	765	788	806	829	847	659	678	-11,4	2,8
Оның ішінде: құс	8	6	6	6	6	4	4	50	100
Жұмыртқа, млн. дана	1 252	1 246	1 273	1 288	1 294	750	749	-40,2	-0,1
Ескертпе: [13] әдебиет негізінде авторлар есептеген									

Қазақстанда 2023 жылы - 4 421 миллион дана азық-түлік жұмыртқасы өндірілді, бұл алдыңғы жылмен салыстырғанда 7,2%-ға жоғары көрсеткіш болып табылады. Өндіріс көлемінің басым бөлігі – 83,05%-ы – ауыл шаруашылығы кәсіпорындарына тиесілі. Елдегі жетекші жұмыртқа өндіруші кәсіпорындардың қатарында «Когер ЛТД» ЖШС (370 млн дана), «Казгер Құс» ЖШС (317 млн дана), «Ижевский» ӨК (303 млн дана), «Агрофирма Курма» ЖШС (260 млн дана) және «Жас Қанат 2006» ЖШС (247 млн дана) бар. Бұған қоса, 9 құс фабрикасы жылына 100 миллион дана және одан да көп жұмыртқа өндірсе, 21 фабрика жылдық өндіріс көлемі 20 миллион дана немесе одан жоғары деңгейде жұмыс істейді [13].

Баға көрсеткіштеріне келетін болсақ, 2023 жылғы желтоқсанда өндірушілердің азық-түлік жұмыртқасына қойған бағасы 10 дана үшін 423 теңгені құрап, өткен жылмен салыстырғанда 9%-ға төмендеген. Алайда, тұтыну бағалары салыстырмалы түрде баяу өскен: жылдық өсім 2,4%-ды құрап, 10 дана үшін 493 теңгеге жетті. Ұзақ мерзімді серпінді талдау көрсеткендей, 2020 жылмен салыстырғанда өндіруші бағаларының өсімі 58,4%-ды, ал тұтынушы бағаларының өсімі 40,0%-ды құраған (4-сурет).

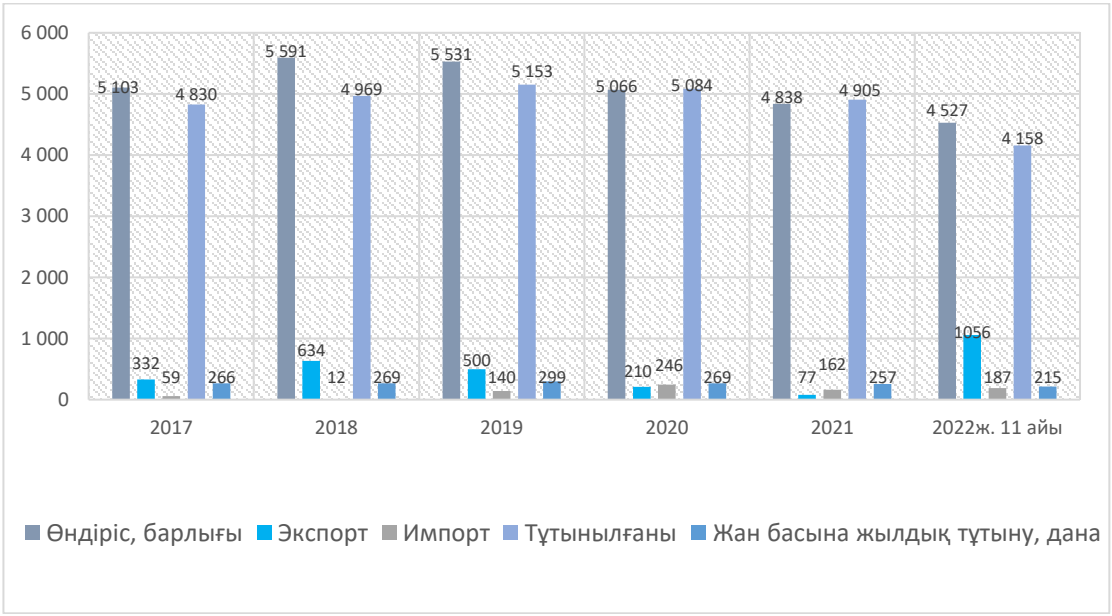
«Қазақстан құс өсірушілер одағының» мәліметтері бойынша, 2024 жылғы 1 қарашадағы жағдай бойынша ішкі нарықтағы 1-санатты (С1) жұмыртқаның он данасының орташа бағасы 406,16 теңгені құрады, ал 2-санатты (С2) жұмыртқа үшін бұл көрсеткіш 273,85 теңге болды. Бұл өткен жылмен салыстырғанда, тиісінше, 20,04 теңгеге және 88,05 теңгеге бағаның төмендегенін көрсетеді.

Сурет 4 - Өндірушілердің жұмыртқаға қойған бағалары және тұтынушылық бағалар, тг/ондық

Ескертпе: [14] әдебиет негізінде авторлар құрастырған

Жұмыртқа импорты көлемінің едәуір қысқаруы байқалды, нәтижесінде отандық құс фабрикалары ішкі нарықтың тұтынушылық сұранысын толығымен қамтамасыз ету деңгейіне жетті. Қазіргі таңда Қазақстан ішкі нарықты 100% отандық өніммен қамтамасыз етіп қана қоймай, ішкі баға мен өндіріс көлеміне теріс әсер етпестен, ай сайын шамамен 1 миллион дана жұмыртқаны сыртқы нарыққа экспорттауға қауқарлы. 2023 жылдың алғашқы 11 айының қорытындысы бойынша, Қазақстаннан Ресейге, Ауғанстанға және Қырғызстанға жалпы көлемі 186,6 миллион дана тауық жұмыртқасы экспортталды (5-сурет). Бұл көрсеткіш Қазақстанның жұмыртқа саласындағы экспорттық әлеуетінің артқанын және өңірлік нарықтардағы бәсекелестік қабілетінің нығайғанын дәлелдейді.

Сурет 5- Отандық жұмыртқа нарығындағы баланс (өндірісі, экспорты, импорты және тұтынуы, млн дана)

Ескертпе: [14] әдебиет негізінде авторлар құрастырған

Forbes басылымының мәліметтеріне сәйкес, 2024 жылдың басында Ресей Федерациясы Қазақстан Республикасынан ай сайын 1 миллион дана тауық жұмыртқасына сұраныс білдірген. Қазақстандық өндірушілер бұл сұранысты жедел түрде қанағаттандырып, 2024 жылдың ақпан-наурыз айларында Ресей нарығының қажеттілігін толық көлемде қамтамасыз етті [14].

Бұл жағдай Қазақстанның жұмыртқа өндіру саласының экспорттық әлеуетінің жоғары екенін және көрші елдердің нарықтарында сенімді әріптес ретіндегі орнын нығайтқанын көрсетеді. Сонымен қатар, бұл ішкі өндірістік қуаттылықтың жеткіліктілігін және ішкі нарыққа қысым түсірмей, сыртқы нарықтарды қамту мүмкіндігінің бар екенін дәлелдейді.

Авторлар әлемдік және отандық жұмыртқа нарығына жүргізген талдау негізінде анықталған бірқатар мәселелердің шешімін ұсынады:

Кесте 3 - Әлемдік және отандық жұмыртқа нарығына жүргізген талдау мәселелері

Мәселелер	Кедергілер	Шешімдер
Логистикалық	Өнімді сақтау және тасымалдау үшін қажетті инфрақұрылымның жеткілік-сіздігі.	-өнімді сақтау мерзімін ұзартатын технологияларды енгізу. -логистика шығындарын азайту үшін көршілес елдермен бірлескен тасымалдау жобаларын іске асыру.
Бәсекелестік	-арзан өнім ұсынатын елдердің бәсекелестігі. -отандық өнімнің халықаралық нарықта танылмауы.	-жұмыртқа өнімдерінің сапасын арттыру және бәсекеге қабілетті баға саясатын жүргізу. -отандық брендті таныту үшін маркетингтік стратегия әзірлеу. -экспорттық нарықтарды кеңейту (Орта Азия, Қытай, Парсы шығанағы елдері).
Технологиялық	-терең өңдеу технологияларының жеткіліксіздігі. -заманауи өндіріс құралдарының жетіспеушілігі.	-жұмыртқаны терең өңдеу жаңа технологияларды енгізу. -мемлекеттік тарапынан төмен пайызды несиелер мен гранттар беру арқылы фабриканы модернизациялауды ынта-ландыру
Халықаралық стандарттарға сәйкес болмау	-халықаралық сапа сертификатының жоқтығы. -кейбір кәсіпорындарда гигиеналық және санитарлық талаптарға сәйкес болмауы.	-халықаралық стандарттарды енгізу үшін кәсіпорындарға гранттар мен субсидиялар беру.
Шикізат пен өндіріс шығындары	-жем-шөптің қымбаттығы. -энергия ресурстары бағасының өсуі	-құрама жем өндірісін дамыту және энергияны үнемдейтін технологияларды енгізу.
Экспорттық шектеулер мен тарифтер	-кейбір елдердегі тарифтік және тарифтік емес шектеулер. -ұзақ бюрократиялық рәсімдер	-экспортты жеңілдету үшін көршілес елдермен сауда келісімдерін қайта қарау. -экспорттық процестерді цифрландыру және автоматтандыру
Климаттық тәуекелдер	-ауа-райының қолайсыздығы жем-шөп тапшылығын тудыруы мүмкін. -құс ауруларының таралу қаупі.	-мал азығын өндіру үшін суарылмалы егіншілікті дамыту. -құс ауруларына қарсы алдын-алу шараларын жүргізу және заманауи ветеринариялық қызметтерді жетілдіру.
Мемлекеттік қолдау механизмінің жеткіліксіздігі	-экспортқа бағытталған кәсіп-орындарға субсидияның жеткі-ліксіздігі. -маркетингке қаржы бөлінбеуі	-экспортқа бағытталған бағдарламаны іске қосу. -сыртқы нарықта отандық өнімді насихаттауды қаржыландыру.
Валюта тәуекелдері	Ұлттық валюта бағамының тұрақсыздығы экспорттық бағаларға әсер етеді.	-валюта тәуекелдерін төмендету үшін көршілес елдермен есеп айрысуды ұлттық валютада жүргізу механизмін қарастыру.
Ескертпе: авторлар құрастырған		

Осылайша, жоғарыда аталған факторлар мен тәуекелдер мемлекет пен бизнес тарапынан ықтимал салдарды мұқият талдауды талап етеді.

Қорытынды

Жұмыртқа нарығы – азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі стратегиялық маңызы бар агроөнеркәсіптік сектордың маңызды сегменті. Зерттеу нәтижелері

көрсеткендей, бұл нарықта оң үрдістер байқалғанымен, оның экспорттық әлеуетін толық іске асыру үшін жүйелі қолдау шаралары қажет. Қазақстанның жұмыртқа өнімдерін халықаралық нарыққа тиімді шығаруы – мемлекеттің азық-түлік тәуелсіздігін нығайтуымен қатар, экономикалық әртараптандырудың бір бағыты болып табылады. Осыған байланысты, келесі практикалық ұсыныстарды ұсынуға болады:

1. Мемлекеттік қолдау шараларын кеңейту: Жұмыртқа өндіруші кәсіпорындарға субсидиялар мен жеңілдетілген несиелер беру, ветеринариялық қызмет сапасын арттыру және жем-шөппен қамтамасыз ету тетіктерін жетілдіру.

2. Экспортты дамыту үшін инфрақұрылымды нығайту: Халықаралық стандарттарға сәйкес өнімді сертификаттау, логистикалық желілерді кеңейту және шекара маңындағы өңірлерде экспортқа бағытталған қоймалар мен логистикалық хабтар құру.

3. Салықтық және кедендік ынталандырулар енгізу: Жұмыртқа және жұмыртқа өнімдерін экспорттайтын кәсіпорындарға салықтық жеңілдіктер ұсыну, экспорттық рәсімдерді жеңілдету.

4. Жеке сектормен серіктестікті дамыту: Мемлекеттік-жекеменшік әріптестік аясында ірі инвестициялық жобаларды іске асыру, өндірістік қуатты жаңғырту және озық технологияларды енгізу.

5. Ғылыми-зерттеу және кадрлық әлеуетті күшейту: Ауыл шаруашылығы саласына арналған зерттеулер мен инновациялық жобаларды қаржыландыру, құс шаруашылығы бойынша мамандарды даярлау және қайта даярлау жүйесін дамыту.

6. Ішкі нарықты қорғау және тұрақтандыру шаралары: Ішкі нарықтағы бағаның күрт ауытқуын болдырмау мақсатында форвардтық келісімшарттар мен тұрақтандыру қорларын белсенді пайдалану.

Аталған ұсыныстарды дәйекті жүзеге асыру Қазақстанға жұмыртқа нарығындағы ішкі тұрақтылықты сақтай отырып, халықаралық нарықта бәсекеге қабілетті ойыншы ретінде орнығуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл қадамдар елдің азық-түлік қауіпсіздігі мен аграрлық сектордың экспорттық бағытын дамытудағы ұзақ мерзімді стратегиялық мақсаттарына қол жеткізуге жағдай жасайды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Кондратьева О.В., Леушкина В.В. Зональный аспект экономического развития яичного птицеводства Омской области. // Продовольственная политика и безопасность. Том 11. – № 2. –2024. – С. 401-414.

2 Буяров А.В. Функционирование и развитие рынка яиц и мяса птицы в контексте обеспечения продовольственной безопасности // Вестник аграрной науки. 6(93) . - 2021. - С.95-108.

3 Боровских Н. В. Сезонность спроса на рынке яиц: анализ, причины и направления регулирования //Научно-методический электронный журнал «Концепт». –№06. –2022. –С.161-166.

4 Зайцева Е.А., Полунина Н.Ю., Попова Е.А. Анализ рынка яиц в ЦФО: современные тенденции и точки роста // Научное обозрение. Сельскохозяйственные науки.– № 1. – 2024. –С.16-20.

5 Lingala S., Freymond M., Tshering P. et al. The Egg Hub Model: A Sustainable and Replicable Approach to Address Food Security and Improve Livelihoods //Current Developments in Nutrition.-2024.-Volume 8. – Issue 8.03795.–P.1-8.

6 Kalinaki H. Forecasting Layer Egg Production as Animal Source Food for Protein to Reduce Stunting in West Java, Indonesia // Media Gizi Indonesia. -Volume 19(1). - 2024.-P.122-128.

7 Windhorst H. Remarkable dynamics of the global poultry industry: egg production // Poultry world. -Vol. 39, No.3. -2023.-P.28-31

8 Pelaracci S., Paolotti L., Rocchi L. et al. Life cycle assessment of organic and conventional egg production: A case study in northern Italy// Cleaner Environmental Systems. Volume 15. .-2024.-100226. -P.1-11

9 FAO. 2024. World Food and Agriculture – Statistical Yearbook 2024.- [Electronic resource]. URL: - Rome. https://doi.org/10.4060/cd2971en (date of request: 10.01.2025).

10 OECD-FAO Agricultural Outlook 2021-2030.-OECD Publishing, Paris. - .- [Electronic resource]. URL: https://doi.org/10.1787/19428846-en (date of request: 10.01.2025).

11 Windhorst H.-W. A projection of egg production until 2030 – January 2022. – .- [Electronic resource]. URL: https://www.researchgate.net/publication/358140043_A_projection_of_egg_production_until_2030 (date of request : 10.01.2025).

12 Аналитический обзор ситуации на рынке птицеводческой продукции, ноябрь 2024г. Союз птицеводов Казахстана.- .- [Electronic resource]. URL: http://ptica.kz/news/analiticheskij-obzor-situacii-na-rynke-pticevodcheskoj-produkcii-nojabr-2024-g (дата обращения: 10.01.2025).

13 Қазақстан 2023 жылы. Статистикалық жылнама. Астана 2024.- [Электрондық ресурс] https://stat.gov.kz (қаралу уақыты: 10.01.2025).

14 О результатах работы за 2022 год отрасли птицеводства Республики Казахстан. Союз птицеводов Казахстана [Электронный ресурс]. http://ptica.kz/news/o-rezultatah-raboty-za-2022-god-otrasli-pticevodstva-respubliki-kazahstan (дата обращения 10.01.2025).

АНАЛИЗ ТЕНДЕНЦИЙ РАЗВИТИЯ МИРОВОГО РЫНКА ЯИЦ И ЭКСПОРТНЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Производство яиц занимает особое место на рынке благодаря своей высокой экономической эффективности. Основные преимущества – короткий производственный цикл, высокая продуктивность, минимальные затраты на корма, экологическая устойчивость и близость к основным рынкам сбыта. Эти факторы способствуют сохранению доступных цен на яйца и ежегодному росту их потребления. Цель исследования – анализ долгосрочных особенностей развития глобального рынка яиц и оценка экспортного потенциала отечественного производства на основе систематизации факторов и рисков, негативно влияющих на развитие отрасли, с последующим предложением путей их регулирования. Результаты исследования включают анализ основных тенденций и направлений роста на глобальном рынке яиц, а также структурирование ключевых факторов, сдерживающих развитие отрасли. Одним из ключевых направлений анализа является изучение географии поставок яиц и долгосрочной динамики цен. Это позволяет определить перспективные регионы для увеличения производства и потребления. Для реализации благоприятного прогноза дальнейшего развития рынка яиц как стратегически важного сегмента с точки зрения продовольственной безопасности, необходимо принять соответствующие меры. Устранение препятствий позволит Казахстану увеличить экспортный потенциал яичной продукции и стать конкурентоспособным игроком на международном рынке.

Ключевые слова: птицеводство, яичная продукция, внутреннее потребление, мировой рынок, экспортный потенциал.

ANALYSIS OF GLOBAL EGG MARKET TRENDS AND EXPORT POTENTIAL OF KAZAKHSTAN

Abstract

Egg production holds a unique position in the market due to its high economic efficiency. The key advantages include a short production cycle, high productivity, minimal feed costs, environmental sustainability, and proximity to major markets. These factors help keep egg prices affordable and drive annual consumption growth. The study aims to analyze the long-term development features of the global egg market and assess the export potential of domestic production by systematizing the factors and risks that negatively affect the industry's development, and then proposing regulatory measures. The study's outcome is an analysis of the main trends and growth directions in the global egg market, along with an examination of the key factors hindering industry development. One of the key areas of analysis is the study of egg supply geography and the long-term price dynamics. This allows identifying promising regions for increasing production and consumption. To support a favorable forecast for the further development of the egg market as a strategically important segment for food security, appropriate measures must be taken. By addressing barriers, Kazakhstan can enhance the export potential of its egg products and become a competitive player in the international market.

Keywords: poultry farming, egg products, domestic consumption, global market, export potential.

REFERENCES

1 Kondrat'eva O.V., Leushkina V.V. Zonal'nyj aspekt ekonomicheskogo razvitiya yaichnogo pticevodstva Omskoj oblasti [*The zonal aspect of the economic development of egg poultry farming in the Omsk region*] // Prodovol'stvennaya politika i bezopasnost'. – 2024. – Tom 11. – № 2. – P. 401-414. [in Russian].

2 Buyarov A.V. Funkcionirovanie i razvitie rynka yaic i myasa pticy v kontekste obespecheniya prodovol'stvennoj bezopasnosti [*The functioning and development of the egg and poultry meat market in the context of ensuring food security*] // Vestnik agrarnoj nauki. - 2021. – 6. P.95-108.[in Russian].

3 Borovskih N. V. Sezonnost' sprosa na rynke yaic: analiz, prichiny i napravleniya regulirovaniya [*Seasonality of demand in the egg market: analysis, causes, and regulation strategies*] // Nauchno-metodicheskij elektronnyj zhurnal «Koncept». – 2022. – №06. – P.161-166 [in Russian].

4 Zajceva E.A., Polunina N.YU., Popova E.A. Analiz rynka yaic v CFO: sovremennye tendencii i tochki rosta [*Analysis of the egg market in the Central Federal District: current trends and growth points*] 7-Nauchnoe obozrenie. Sel'skohozyajstvennye nauki. – 2024. – № 1. P- 16-20. [in Russian].

5 Lingala S., Freymond M., Tshering P. et al. (2024) The Egg Hub Model: A Sustainable and Replicable Approach to Address Food Security and Improve Livelihoods. Current Developments in Nutrition. Volume 8. Issue 8. 03795. P.1-8 [in English].

6 Kalinaki H. Forecasting Layer Egg Production as Animal Source Food for Protein to Reduce Stunting in West Java, Indonesia. Media Gizi Indonesia. 2024. Volume 19 (1). P.122-128. [in English].

7 Windhorst H. Remarkable dynamics of the global poultry industry: egg production. Poultry world. 2023.Vol. 39, No.3. P.28-31 [in English].

8 Pelaracci S., Paolotti L., Rocchi L. et al. Life cycle assessment of organic and conventional egg production: A case study in northern Italy. Cleaner Environmental Systems. 2024.Volume 15. 100226. P.1-11 [in English].

9 FAO. 2024. World Food and Agriculture – Statistical Yearbook 2024. Rome– Available at: https://doi.org/10.4060/cd2971en [in English] (accessed: 10.01.2025).

10 OECD-FAO. (2021) Agricultural Outlook 2021-2030. OECD Publishing, Paris.– Available at: https://doi.org/10.1787/19428846-en [in English] (accessed: 10.01.2025).

11 Windhorst H.-W. 2022 A projection of egg production until 2030. – Available at: https://www.researchgate.net/publication/358140043_A_projection_of_egg_production_until_2030 [in English] (accessed: 10.01.2025).

12 Analiticheskij obzor situacii na rynke pticevodcheskoj produkcii, noyabr' 2024 g. Soyuz pticevodov Kazahstana [*Analytical review of the situation in the poultry market, November 2024*]. - http://ptica.kz/news/analiticheskij-obzor-situacii-na-rynke-pticevodcheskoj-produkcii-nojabr-2024-g [in Russian] (accessed: 10.01.2025).

13 Qazaqstan 2023 jyly. [*Kazakhstan in 2023*]. Statistikalyq jylnama- Astana 2024.- https://stat.gov.kz [in Kazakh] (accessed: 10.01.2025).

14 O rezul'tatah raboty za 2022 god otrasli pticevodstva Respubliki Kazahstan [*On the performance results of the poultry industry of the Republic of Kazakhstan for 2022. Soyuz pticevodov Kazahstana*].- http://ptica.kz/news/analiticheskij-obzor-situacii-na-rynke-pticevodcheskoj-produkcii-nojabr-2024-g [in Russian] (accessed: 10.01.2025).

Information about authors:

Gulmira Amalbekova - **correponding author**, Candidate of economics sciences, M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Republic of Kazakhstan

E-mail: baken_t@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0000-0001-9622-6263

Ayman Narenova - Candidate of economics sciences, M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Republic of Kazakhstan

E-mail: an.narenova@dulaty.kz

ORCID:https://orcid.org/0000-0002-0550-5986

Altynai Tanatova - Candidate of economics sciences, M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Republic of Kazakhstan

E-mail: altrtan@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0009-0006-8475-5874

Altynai Moldasheva - Candidate of economics sciences, M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Republic of Kazakhstan

E-mail: altun_78@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5027-4067

Информация об авторах

Гульмира Амалбекова - **основной автор**, кандидат экономических наук, Таразский университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, Республика Казахстан

E-mail: baken_t@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0000-0001-9622-6263.

Айман Наренова - кандидат экономических наук, Таразский университет имени М.Х.Дулати, г.Тараз, Республика Казахстан

E-mail: an.narenova@dulaty.kz;

ORCID:https://orcid.org/0000-0002-0550-5986

Алтынай Танатова - кандидат экономических наук, Таразский университет имени М.Х.Дулати, г.Тараз, Республика Казахстан

E-mail: altrtan@mail.ru;

ORCID:https://orcid.org/0009-0006-8475-5874

Алтынай Молдашева - кандидат экономических наук, Таразский университет имени М.Х.Дулати, г.Тараз, Республика Казахстан

E-mail: altun_78@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5027-4067

Авторлар туралы ақпарат

Гүлмира Амалбекова - **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: baken_t@mail.ru

ORCIDhttps://orcid.org/0000-0001-9622-6263.

Айман Наренова - экономика ғылымдарының кандидаты, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Қазақстан Республикасы

E-mail:an.narenova@dulaty.kz

ORCIDhttps://orcid.org/0000-0002-0550-5986

Алтынай Танатова - экономика ғылымдарының кандидаты, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: altrtan@mail.ru;

ORCID:https://orcid.org/0009-0006-8475-5874

Алтынай Молдашева - экономика ғылымдарының кандидаты, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: altun_78@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5027-4067.

МРНТИ 06.52.17 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.28**
УДК 336:5

Б. Нугыманов[1*], Л. Спанкулова[1]

[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби
050040, г.Алматы, Республика Казахстан
*e-mail: nugymanov_berik@live.kaznu.kz

БЮДЖЕТНЫЕ РАСХОДЫ И КВАЗИГОСУДАРСТВЕННОЕ ФИНАНСИРОВАНИЕ В СИСТЕМЕ ДОХОДНОГО НЕРАВЕНСТВА КАЗАХСТАНА: ОЦЕНКА ПЕРЕРАСПРЕДЕЛИТЕЛЬНОГО ЭФФЕКТА

Аннотация

В условиях сохраняющегося доходного неравенства в Республике Казахстан особую актуальность приобретает оценка эффективности государственных каналов перераспределения доходов. Целью исследования является количественная оценка влияния бюджетных социальных расходов и квазигосударственного финансирования на показатели экономического неравенства. Эмпирическая база сформирована на основе официальных данных Министерства финансов Республики Казахстан, Бюро национальной статистики и Фонда «Даму» за 2020–2024 гг. В работе применен комплекс количественных методов, включающий индексный, корреляционный и сравнительный анализ, а также расчет показателей дифференциации доходов (коэффициент Джини, децильные и квинтильные разрывы, децильный коэффициент).

Полученные результаты свидетельствуют о том, что рост бюджетных социальных расходов и квазигосударственного финансирования не сопровождается устойчивым снижением доходного неравенства. Выявлена слабая связь между социальными расходами и показателями неравенства, а также ограниченное влияние квазигосударственных инструментов на улучшение положения наименее обеспеченных групп населения. При этом наблюдается высокая согласованность динамики бюджетных и квазигосударственных потоков, не трансформирующаяся в перераспределительный эффект. Также ключевым ограничением выступает не объем государственной поддержки, а ее структура, адресность и институциональные механизмы реализации. Научный вклад исследования заключается в комплексной оценке бюджетных и квазигосударственных каналов как единой системы воздействия на распределение доходов и выявлении структурных ограничений их эффективности.

Ключевые слова: экономическое неравенство, социальные расходы, квазигосударственное финансирование, Фонд «Даму», перераспределение доходов, коэффициент Джини, бюджетная политика

Введение

Бюджетные социальные расходы традиционно рассматриваются как ключевой инструмент перераспределения доходов в экономике. В Республике Казахстан их доля в расходах республиканского бюджета остается высокой: по итогам 2024 года общие расходы бюджета достигли 23,594 трлн тенге, из которых на социальную сферу направлено 8,8 трлн (в том числе 5,3 трлн – на социальное обеспечение и помощь, 2,2 трлн – на здравоохранение) [1]. Такое масштабное финансирование социальных программ призвано поддержать малоимущие слои населения и повысить качество жизни граждан. Вместе с тем эффективность этих мер в контексте снижения экономического неравенства пока вызывает вопросы: официальная статистика Казахстана фиксирует относительную стабильность показателей бедности и дифференциации доходов. Так, доля населения с доходами ниже величины прожиточного минимума во II квартале 2024 г. составляла 5,1 % [2], а коэффициент Джини остается на уровне примерно 0,29 (2023), что указывает на сохраняющиеся диспропорции в распределении ресурсов между группами населения.

Наряду с классическими фискальными инструментами особую роль в формировании доходов населения играют квазигосударственные институты. В частности, Фонд «Даму» (в составе холдинга «Байтерек») выступает финансовым агентом правительства по программам поддержки малого и среднего бизнеса. За счет льготного кредитования и гарантийного обеспечения проектов «Даму» вовлекает в хозяйственную активность миллионы казахстанцев: по данным Агентства «Байтерек», численность занятого населения в секторе МСБ достигла 3,4 млн человек (38,6 % всей занятости), а вклад МСБ в ВВП страны превысил 30 % [3]. Таким образом, деятельность «Даму» и аналогичных институтов косвенно влияет на структуру доходов, создавая новые рабочие места и источники дохода. Однако совокупный

эффект бюджетных социальных трансфертов и программ квазигосфинансирования на выравнивание доходов в Казахстане остается недостаточно изученным. В связи с этим в данной статье ставится задача проанализировать взаимосвязь между бюджетными социальными расходами, уровнем экономического неравенства и ролью квазигосударственных учреждений (на примере Фонда «Даму») в формировании доходов населения. Собранный эмпирический материал и официальная статистика будут использованы для оценок эффективности политики перераспределения и определения направлений дальнейших реформ.

Зарубежные эмпирические исследования в целом сходятся во мнении, что государственные расходы способны оказывать перераспределительное воздействие, однако сила и направление этого эффекта существенно зависят от структуры расходов, институциональной среды и используемых механизмов реализации политики. Уже на уровне обобщения литературы показывают, что связь между государственными расходами и доходным неравенством является нестабильной и чувствительной к методологии исследования. Это означает, что рост социальных расходов не гарантирует автоматического снижения неравенства и требует более детального анализа состава и каналов финансирования [4].

Работы на панельных данных по развитым и переходным экономикам подтверждают, что разные компоненты социальных расходов воздействуют на неравенство по-разному. Для стран ЕС показывают, что расходы на социальную защиту чаще демонстрируют перераспределительный эффект, тогда как влияние образовательных расходов оказывается менее однозначным и зависит от группы стран [5]. Схожий вывод содержится, где подчеркивается, что эффект социальных расходов проявляется в динамике и во многом определяется их направленностью и устойчивостью программ, а не только уровнем финансирования [6].

Отдельное внимание в литературе уделяется институциональным условиям. Анализируя страны Азии и Тихоокеанского региона, показывают, что государственные расходы снижают неравенство в долгосрочном периоде только при достаточном качестве институтов. В условиях слабых институтов перераспределительный эффект оказывается ограниченным, что указывает на важность институционального дизайна фискальной политики [7].

Ряд исследований делает акцент на структурных факторах. Влияние государственных расходов на неравенство усиливается в экономиках, проходящих структурную трансформацию, тогда как в странах с устойчивыми структурными дисбалансами эффект расходов остается слабым [8]. Это позволяет объяснить, почему схожие бюджетные меры могут давать разные результаты в разных странах и регионах.

Современные исследования также подчеркивают значение перераспределения внутри бюджета. Что реаллокация государственных расходов в пользу образования в странах со средним уровнем доходов устойчиво снижает неравенство даже при фискально нейтральной политике [9]. Аналогичный вывод: что именно образовательные расходы обладают выраженным перераспределительным потенциалом, тогда как агрегированные социальные расходы дают более размытый эффект [10].

Наконец, в работах, использующих модели одновременных уравнений, подчеркивается двусторонний характер связи между социальными расходами и неравенством. Социальные расходы и неравенство могут взаимно определять друг друга, что ограничивает интерпретацию простых корреляционных зависимостей и требует осторожного анализа [11].

В целом зарубежная литература указывает, что влияние государственных расходов на доходное неравенство определяется не столько их объемом, сколько структурой, направленностью и институциональными условиями реализации. Эти выводы формируют теоретическую основу для анализа стран с переходной экономикой и сильным участием государства в финансировании, включая Казахстан. В этой связи далее целесообразно обратиться к исследованиям казахстанских авторов, в которых рассматриваются особенности бюджетной политики и квазигосударственного сектора в национальном контексте.

Казахстанские исследования доходного неравенства развиваются по нескольким устойчивым линиям: макроэкономические детерминанты неравенства, региональная дифференциация доходов и зарплат, роль финансового развития и образования, а также влияние социальных трансфертов. В отличие от значительной части зарубежной литературы, где внимание смещается к структуре расходов и институциональным каналам перераспределения, в казахстанских работах чаще доминирует факторный подход: выявление статистических связей и интерпретация различий между регионами и группами населения.

Одно из заметных направлений связано с анализом финансовых и макроэкономических факторов. Казахстан в логике переходной экономики и показывают значимость финансового развития и сопутствующих макроэкономических условий для динамики неравенства [12]. Схожую исследовательскую рамку развивают, подчеркивая, что эффект финансового развития может быть неоднозначным и проявляться нелинейно [13]. Эти работы важны тем, что фактически задают фон: неравенство в Казахстане определяется не только бюджетными решениями, но и тем, как устроены рынок труда, финансовая система и доступ к экономическим возможностям.

Второй крупный блок литературы устойчиво фиксирует региональную природу неравенства. Региональные исследования показывают, что разрыв по доходам и социально-экономическим условиям сохраняется, а эффект факторов неодинаков в разных областях. Так, на примере отдельных регионов демонстрируют, что набор значимых детерминант неравенства различается даже внутри страны [14]. Автор Kireyeva расширяют эту логику, связывая региональную дифференциацию доходов с образовательными характеристиками [15]. Параллельно автор Sermagambet предлагают индексный подход к оценке межрегионального социально-экономического разрыва и показывают устойчивое превосходство крупнейших городов над большинством регионов [16].

Региональная дифференциация проявляется не только в доходах населения, но и в трудовых доходах и заработной плате. В этом контексте автор Turkebayeva рассматривают взаимосвязь неравенства, доходов и роста на региональном уровне [17], а Tleuberdinova показывают, что разрыв по зарплатам усиливается из-за отраслевой структуры, форм занятости и концентрации высокодоходных секторов в отдельных территориях [18]. Дополняет этот вывод работа Nurlanova, где внимание сосредоточено на неравенстве трудовых доходов по регионам, его причинах и возможных направлениях снижения [19]. В сумме эти исследования подтверждают: для Казахстана неравенство имеет выраженное пространственное измерение и тесно связано со структурой экономики и рынка труда.

Отдельно выделяется линия работ, где ключевым «смягчающим» фактором выступает образование. Параметры образования и человеческого капитала статистически связаны со снижением неравенства в региональной панели [20]. В связке с выводами Kireyeva это дает важный смысловой акцент: образовательный канал работает как более долгосрочный механизм выравнивания, в отличие от краткосрочных компенсирующих мер.

Наконец, исследования социальной политики уточняют роль трансфертов. Влияние социальных выплат на неравенство и показывают, что эффект трансфертов может оказаться ограниченным и зависеть от механизма распределения [21]. Более широкий факторный анализ неравенства представлен, где подчеркивается, что даже при росте отдельных социально-экономических показателей неравенство может сохраняться из-за структурных причин [22]. В совокупности эти работы поддерживают важную для нашей статьи идею: социальная поддержка влияет на неравенство, но ее эффект может не дойти до показателей распределения, если структура и адресность инструментов недостаточны.

В целом казахстанская литература дает сильную базу по региональной дифференциации и набору факторов неравенства, однако заметен дефицит исследований, где одновременно и сопоставимо анализируются бюджетные расходы и квазигосударственные каналы финансирования как единая система воздействия на распределение доходов. В большинстве работ квазигосударственный сектор либо остается за рамками количественной оценки, либо упоминается как контекст, без сопоставления с бюджетной динамикой [23].

Целью настоящего исследования является количественная оценка влияния бюджетных социальных расходов и квазигосударственного финансирования на уровень экономического неравенства в Республике Казахстан на основе анализа их динамики и структуры за 2020–2024 гг.

Научная новизна исследования заключается в одновременном рассмотрении бюджетных социальных расходов и квазигосударственного финансирования как взаимосвязанных каналов формирования доходов населения. В статье используется комплексный подход, объединяющий индексный, корреляционный и региональный анализ, что позволяет выявить не только наличие взаимосвязей, но и их структурные ограничения.

Таким образом, настоящее исследование направлено на устранение данного пробела: (1) динамика бюджетных социальных расходов, (2) динамика квазигосударственного финансирования (на сопоставимых показателях), (3) динамика и структура неравенства (коэффициент Джини, децильные/квинтильные показатели и региональные разрывы). Такой дизайн позволяет не просто повторить вывод «неравенство отличается по регионам», а показать, как меняется неравенство на фоне изменения каналов государственного воздействия, и где именно связь оказывается слабой: в масштабе, структуре, адресности или институциональной реализации инструментов.

Материалы и методы

Исследование основано на официальных статистических данных Министерства финансов Республики Казахстан, Бюро национальной статистики Республики Казахстан и Фонда «Даму» за период 2020–2024 гг. В анализ включены показатели бюджетных социальных расходов, коэффициента Джини, децильного и квинтильного распределения доходов, а также региональных среднедушевых номинальных доходов населения. В этой связи объектом исследования являются бюджетные социальные расходы и квазигосударственное финансирование в Республике Казахстан [24].

В рамках исследования используется понятие «квазигосударственное финансирование», под которым понимается совокупность финансовых инструментов, реализуемых через государственные и квазигосударственные институты развития и направленных на поддержку предпринимательской и инвестиционной активности вне прямых бюджетных трансфертов. Следует отметить, что в международной научной литературе отсутствует единое закрепленное определение данного термина. Близким по содержанию является понятие quasi-fiscal activities, используемое для описания финансовых операций государственных институтов за пределами бюджета, но оказывающих сопоставимое экономическое воздействие [25].

В данной работе квазигосударственное финансирование рассматривается на примере Фонда «Даму» как института с доступными и сопоставимыми статистическими данными [26]. При этом институциональные основы функционирования квазигосударственного сектора в Республике Казахстан опираются на положения бюджетного законодательства и нормативно-правовой базы государственного управления [27].

В модели используются следующие переменные: Y_1 – коэффициент Джини; Y_2 – доля доходов нижнего дециля; X_1 – социальные расходы бюджета; X_2 – объем квазигосударственного финансирования (Фонд «Даму»). Такая спецификация позволяет перейти от описательного анализа к количественной оценке взаимосвязей. Концептуально взаимосвязь представлена в виде функции:

$$Y = f(X_1, X_2) \quad (1)$$

где Y – показатель экономического неравенства (коэффициент Джини или доля доходов нижнего дециля),

X1 – социальные расходы бюджета,

X2 – объем квазигосударственного финансирования.

Для количественной оценки использован комплекс методов. Индексный метод (базовый год 2020) применен для анализа динамики показателей:

$$Y = \frac{X_t}{X_0} \quad (2)$$

где Xt – значение показателя в году t,

X_0 – значение показателя в базовом году (2020).

Методологическая основа исследования включает совокупность количественных методов, направленных на выявление взаимосвязей между государственными каналами финансирования и показателями экономического неравенства (рисунок 1).

Рисунок 1 – Схема методологии эмпирического анализа

Примечание – составлено авторами

Для оценки степени доходного неравенства рассчитаны показатели дифференциации – разрыв децилей, разрыв квинтилей, децильный коэффициент. Рассчитанные показатели используются далее для сопоставления динамики неравенства и государственных инструментов воздействия.

$$D = S_{10} - S_1\,,\ Q=S_5 - S_1,\ K_d = \frac{S_{10}}{S_1} \qquad (3)$$

где S_{10}, S_5, S_1 – доли доходов соответствующих групп населения.

Индексный метод (базовый год 2020) позволяет оценить относительную динамику социальных расходов и доходов населения. Применение данного метода обосновано необходимостью сопоставления показателей, имеющих различную размерность, и позволяет определить изменение относительной значимости бюджетных расходов в структуре доходов населения. Для оценки тесноты и направления взаимосвязей между исследуемыми переменными применен корреляционный анализ: оценивается теснота и направление взаимосвязей между социальными расходами бюджета, квазигосударственным финансированием и показателями доходного неравенства.

$$r = \mathrm{cov}(X, Y) / (\sigma_x \cdot \sigma_y) \qquad (4)$$

Использование данного метода позволяет выявить наличие статистических зависимостей, однако не предполагает установления причинно-следственных связей. Следует учитывать, что перераспределительный эффект социальных расходов может проявляться с временным лагом, который не фиксируется в рамках рассматриваемого периода.

Наряду с этим использован сравнительный анализ динамики показателей, направленный на сопоставление изменений бюджетных расходов, распределения доходов и региональных различий, что позволяет выявить согласованность или расхождение их тенденций.

Дополнительно применен метод регионального анализа, основанный на расчете размаха среднедушевых номинальных доходов населения (разница между максимальным и минимальным значениями по регионам), что позволяет оценить пространственную дифференциацию доходов и ее динамику. Используемая совокупность методов обеспечивает

комплексный анализ взаимосвязи между бюджетными и квазигосударственными каналами финансирования и уровнем экономического неравенства.

Ограничения исследования включают короткий временной ряд (2020–2024 гг.), ограниченную доступность и сопоставимость статистических данных по квазигосударственному сектору, агрегированный характер показателей, а также невозможность учета теневого сектора и межрегиональных трансфертов, что следует учитывать при интерпретации результатов.

Результаты и их обсуждение

В данном разделе анализируется взаимосвязь между динамикой бюджетных социальных расходов, квазигосударственного финансирования и показателями экономического неравенства в Республике Казахстан. В отличие от нормативных оценок эффективности социальной политики, акцент делается на сопоставлении фактических изменений в структуре и масштабах финансирования с динамикой распределения доходов населения. Такой подход позволяет оценить не только наличие перераспределительных механизмов, но и их реальную способность влиять на структуру доходного неравенства. Для сопоставимости и прозрачности в таблице 1 показаны фактические расходы по трем функциональным направлениям, которые формируют ядро социальной сферы: образование, здравоохранение, социальная помощь и социальное обеспечение. Дополнительно рассчитаны абсолютные изменения и темпы роста совокупных социальных расходов, чтобы видеть не только уровни, но и скорость их изменения.

Таблица 1 – Социальные расходы республиканского бюджета и их динамика (2020–2024 гг., факт, млн тг)

Год	Образование	Здравоохранение	Социальная помощь	Итого соцрасходы	Абс. изменение к пред. году	Темп роста, %
2020	954 637,20	1 664 303,00	3 869 600,40	6 488 540,60	–	–
2021	1 382 004,70	2 095 218,10	3 883 824,80	7 361 047,60	872 507,00	113,4
2022	1 979 904,00	1 971 569,00	4 339 946,30	8 291 419,30	930 371,70	112,6
2023	1 287 646,10	2 214 672,20	4 689 152,80	8 191 471,10	−99 948,2	98,8
2024	1 687 045,70	2 234 191,10	5 330 622,60	9 251 859,40	1 060 388,30	112,9
Примечание – составлено и рассчитано авторами на основе данных [23]						

Данные таблицы 1 отражают преимущественно восходящую динамику социальных расходов республиканского бюджета в 2020–2024 гг., при этом рост носит не разовый, а структурный характер. В 2021–2022 гг. совокупные социальные расходы увеличивались более чем на 12 % в год, что указывает на последовательное расширение социальной функции государства сразу по нескольким направлениям. В 2021 г. основной вклад в рост внесли образование и здравоохранение, тогда как в 2022 г. ключевым драйвером становится социальная помощь и социальное обеспечение при сохранении высоких расходов на человеческий капитал.

Отдельного внимания заслуживает 2023 г., когда при незначительном снижении совокупного показателя внутри социальной структуры сохраняется рост расходов на здравоохранение и социальную помощь, а сокращение формируется за счет образования. Это свидетельствует не о сворачивании социальной политики, а о перераспределении приоритетов внутри социального блока бюджета. В 2024 г. динамика вновь становится явно восходящей, а прирост социальных расходов оказывается максимальным за рассматриваемый период. Основной вклад в рост обеспечивает социальная помощь и социальное обеспечение, что соответствует логике усиления перераспределительного компонента бюджетной политики. При этом расходы на образование и здравоохранение остаются на высоком уровне, что позволяет интерпретировать рост 2024 г. как общее расширение социального блока, а не как эффект разового увеличения по отдельной статье.

В целом полученные результаты показывают, что в 2020–2024 гг. социальные расходы республиканского бюджета демонстрируют устойчивую тенденцию к расширению с

изменением внутренней структуры в пользу перераспределительных механизмов. Данная динамика создает эмпирическую основу для последующего сопоставления с показателями экономического неравенства и оценки того, в какой степени рост и структурные сдвиги социальных расходов трансформируются в изменения распределения доходов населения. В таблице 2 представлены значения коэффициента Джини по Республике Казахстан за 2020–2024 гг., рассчитанные по децильным (10 процентов) и квинтильным (20 процентов) группам населения.

Таблица 2 – Динамика коэффициента Джини в Республике Казахстан (2020–2024 гг.)

Год	Коэффициент Джини (10 % группы)	Коэффициент Джини (20 % группы)
2020	0,291	0,276
2021	0,294	0,279
2022	0,285	0,271
2023	0,29	0,275
2024	0,296	0,281
Примечание – составлено авторами на основе данных [24]		

Анализ данных таблицы 2 показывает, что в 2020–2024 гг. динамика коэффициента Джини в Казахстане не повторяет траекторию роста социальных расходов бюджета. В 2020–2021 гг. неравенство увеличивается на фоне расширения социального финансирования, что указывает на отсутствие немедленного перераспределительного эффекта.

Снижение коэффициента Джини в 2022 году совпадает с ростом расходов на социальную помощь и может отражать краткосрочный выравнивающий эффект бюджетных механизмов. Однако уже в 2023–2024 гг. неравенство вновь возрастает и достигает максимальных значений за рассматриваемый период, несмотря на существенное увеличение социальных расходов.

В целом полученные результаты свидетельствуют о том, что влияние бюджетных социальных расходов на доходное неравенство носит ограниченный и опосредованный характер и определяется не столько объемом финансирования, сколько его структурой. В этой связи для более точной оценки перераспределительного эффекта бюджетной политики анализируется распределение доходов населения по децильным и квинтильным группам (таблица 3) с дополнительным расчетом показателей дифференциации, включая разрыв между крайними группами и децильный коэффициент.

Таблица 3 – Доля доходов крайних групп населения в Республике Казахстан, %

Год	1-й дециль	10-й дециль	*Разрыв децилей*	1-й квинтиль	5-й квинтиль	*Разрыв квинтилей*	*Децильный коэффициент*
2020	4,15	24,61	*20,46*	9,42	39,4	*29,98*	*5,93*
2021	4,22	25,15	*20,93*	9,53	39,88	*30,35*	*5,96*
2022	4,3	24,55	*20,25*	9,77	39,23	*29,46*	*5,71*
2023	4,11	24,52	*20,41*	9,45	39,29	*29,84*	*5,96*
2024	4,03	24,98	*20,95*	9,28	39,82	*30,54*	*6,2*
Примечание – составлено авторами на основе данных [24]							

Данные таблицы 3 показывают, что в 2020–2024 гг. структура распределения доходов в Казахстане остается практически неизменной. Несмотря на отдельные колебания, существенных сдвигов в сторону снижения неравенства не наблюдается.

Прежде всего обращает на себя внимание динамика доходов наименее обеспеченной группы. Доля доходов 10 % населения с самыми низкими доходами колеблется в узком диапазоне от 4,03 % до 4,3 0% и к 2024 году снижается до минимального значения. Это, по нашему мнению, означает, что положение нижних доходных групп не улучшается, даже на фоне роста социальных расходов. В то же время доля доходов 10 % наиболее обеспеченного населения остается стабильно высокой около 24,5–25 %. Такая устойчивость верхней группы указывает на сохранение концентрации доходов. В результате разрыв между крайними

децилями не сокращается, а, напротив, немного увеличивается с 20,46 до 20,95 процентных пунктов. Это подтверждается и ростом децильного коэффициента с 5,93 до 6,20, что отражает усиление диспропорций в распределении доходов.

Аналогичная картина наблюдается и при рассмотрении квинтильного распределения. Доля доходов нижнего квинтиля постепенно снижается, тогда как верхний квинтиль стабильно аккумулирует около 39–40 % совокупных доходов. Разрыв между ними увеличивается с 29,98 до 30,54 процентных пунктов, что дополнительно подтверждает устойчивость неравномерного распределения доходов.

Таким образом, полученные результаты показывают, что рост государственных расходов сам по себе не приводит к заметному снижению неравенства. Доходы остаются сконцентрированными в верхних группах, тогда как положение наименее обеспеченного населения существенно не меняется. Это указывает на ограниченную эффективность действующих механизмов перераспределения и наличие более глубоких, структурных факторов неравенства.

Важно отметить, что показатели децильного и квинтильного распределения отражают лишь межгрупповое неравенство на национальном уровне и не учитывают пространственную неоднородность доходов. В этой связи следующим шагом является рассмотрение региональной дифференциации среднедушевых номинальных доходов населения, представленной в таблице 4, что позволяет оценить, сопровождается ли рост социальных расходов снижением межрегионального разрыва.

Для оценки регионального неравенства использован показатель размаха среднедушевых номинальных доходов населения, рассчитываемый как разница между максимальным и минимальным значениями доходов по регионам в каждом году:

$$\text{Размах} = \text{Max}(Y_i) - \text{Min}(Y_i), \quad (1)$$

где Y_i — среднедушевой номинальный денежный доход населения в i-м регионе.

Данный показатель применяется с целью выявления пространственной дифференциации доходов и позволяет наглядно оценить, сокращается или, напротив, усиливается разрыв между наиболее и наименее обеспеченными регионами на фоне изменения масштабов бюджетных социальных расходов.

Таблица 4 – Региональная дифференциация среднедушевых номинальных доходов населения в Республике Казахстан (2020–2024 гг.)

Год	Максимальный доход (регион)	Минимальный доход (регион)	Размах (макс–мин)
2020	215 076 (Атырауская обл.)	63 443 (Туркестанская обл.)	*151 633*
2021	251 597 (Атырауская обл.)	69 103 (Туркестанская обл.)	*182 494*
2022	291 852 (Атырауская обл.)	90 078 (Туркестанская обл.)	*201 774*
2023	319 998 (Атырауская обл.)	103 735 (Туркестанская обл.)	*216 263*
2024	344 454 (г. Алматы)	121 620 (Туркестанская обл.)	*222 834*
Примечание – составлено и рассчитано авторами на основе данных [24]			

Представленные в таблице 4 данные фиксируют устойчивое расширение межрегионального разрыва доходов в 2020–2024 гг. Если в 2020 году размах среднедушевых доходов составлял около 152 тыс. тенге, то к 2024 году он превысил 222 тыс. тенге, увеличившись почти в полтора раза. Таким образом, пространственная дифференциация доходов демонстрирует восходящую динамику на протяжении всего рассматриваемого периода.

Состав регионов-лидеров по уровню доходов остается относительно стабильным. В 2020–2023 гг. максимальные значения устойчиво формируются в Атырауской области, что отражает сырьевую специфику региональной экономики. В 2024 году лидерство переходит к городу

Алматы, указывая на усиление роли крупнейших городских агломераций как центров концентрации доходов. При этом регион с минимальными доходами остается неизменным на протяжении всех лет: Туркестанская область формирует нижнюю границу разрыва.

Принципиально важно, что рост размаха доходов происходит на фоне увеличения социальных расходов республиканского бюджета. Это означает, что наращивание бюджетного финансирования не сопровождается сокращением межрегионального неравенства доходов. Напротив, пространственная дифференциация усиливается, что указывает на ограниченную способность централизованных перераспределительных механизмов компенсировать структурные различия регионального экономического развития.

В совокупности с результатами по коэффициенту Джини и децильному распределению доходов региональный разрез подтверждает, что экономическое неравенство в Казахстане имеет многомерный характер. Оно проявляется не только между социальными группами населения, но и в устойчивом расширении разрыва между территориями, слабо реагирующем на изменение объемов социальных расходов.

Однако сам по себе рост или сокращение разрыва доходов не позволяет судить о перераспределительном эффекте бюджетной политики в относительном выражении. В этой связи далее используется индексный подход, основанный на сопоставлении динамики социальных расходов республиканского бюджета и среднедушевых номинальных доходов населения, что позволяет оценить, изменяется ли роль социальных расходов в структуре доходов населения на фоне их номинального роста (рисунок 2).

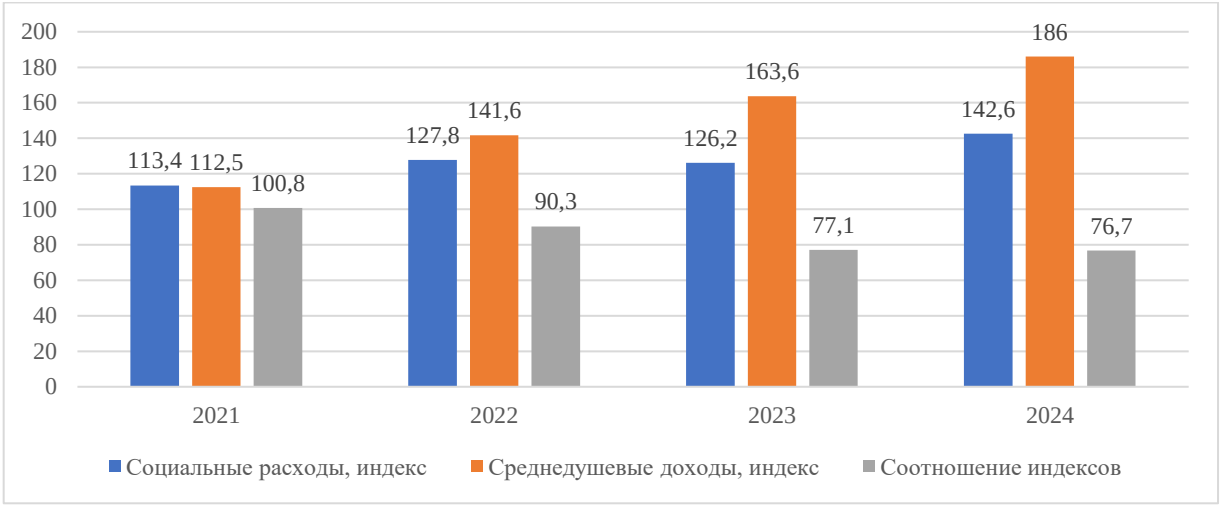

Рисунок 2 – Индексная динамика социальных расходов республиканского бюджета и среднедушевых номинальных доходов населения в Республике Казахстан

Примечание – составлено и рассчитано авторами на основе данных [23], [24], 2020 год=100 (базовой год)

Сопоставление индексной динамики социальных расходов республиканского бюджета и среднедушевых номинальных доходов населения позволяет оценить перераспределительный эффект бюджетной социальной политики в относительном выражении. В отличие от анализа абсолютных объемов, индексный подход фиксирует, меняется ли роль социальных расходов в структуре доходов населения по мере их роста. Данные за 2020–2024 гг. показывают, что в 2021 году темпы роста социальных расходов и доходов населения были сопоставимы, в результате чего соотношение индексов оставалось близким к базовому уровню. Однако начиная с 2022 года динамика меняется принципиально: рост среднедушевых доходов населения устойчиво опережает рост социальных расходов. Это приводит к последовательному снижению относительного соотношения индексов с 90,3 в 2022 году до 76,7 в 2024 году.

Такая траектория означает, что, несмотря на номинальное увеличение социальных расходов, их относительная значимость в формировании доходов населения сокращается. Иными словами, социальные расходы растут, но все в меньшей степени «поспевают» за общей динамикой доходов. Это указывает на ослабление перераспределительного эффекта

бюджетной социальной политики в условиях ускоренного роста доходов, формируемых вне системы бюджетных трансфертов.

Полученный результат дополняет выводы, сделанные на основе коэффициента Джини, децильного распределения и регионального анализа. Если предыдущие расчеты показывали структурную устойчивость неравенства, то индексный анализ фиксирует механизм этого эффекта: социальные расходы не трансформируются в сопоставимый рост доходов населения и постепенно теряют относительный вес в их структуре.

Таким образом, индексное сопоставление позволяет перейти от констатации отсутствия снижения неравенства к более точному объяснению его причин, связывая динамику доходов населения с ограниченным перераспределительным потенциалом бюджетных социальных расходов.

Вместе с тем полученные результаты поднимают принципиальный вопрос о каналах формирования доходов населения за пределами бюджетной социальной политики. Если социальные расходы демонстрируют ограниченный перераспределительный эффект и постепенно теряют относительную значимость в структуре доходов, это означает, что ключевые источники роста доходов формируются вне системы прямых бюджетных трансфертов.

В условиях Казахстана одним из таких каналов выступает квазигосударственное финансирование, ориентированное на поддержку предпринимательства и инвестиционной активности. В отличие от социальных расходов, воздействующих преимущественно через перераспределительные механизмы, квазигосударственные инструменты влияют на доходы населения опосредованно – через расширение доступа к финансированию, поддержку бизнеса, стимулирование инвестиционной активности и формирование трудовых доходов. При этом масштаб, структура и степень концентрации таких инструментов потенциально могут оказывать различное влияние на динамику доходов и уровень экономического неравенства. Для уточнения роли данного канала в статье далее рассматриваются ключевые инструменты квазигосударственного финансирования на примере Фонда «Даму», являющегося основным оператором государственной поддержки субъектов малого и среднего предпринимательства в Республике Казахстан (таблица 5). Выбор данного института обусловлен как его институциональной значимостью, так и доступностью сопоставимых статистических данных в динамике. В системе квазигосударственного финансирования также функционируют АО «Байтерек», Банк развития Казахстана, Аграрная кредитная корпорация и другие специализированные финансовые организации, однако по большинству из них открытые данные носят фрагментарный характер или не обеспечивают сопоставимость по ключевым параметрам. В отличие от них, Фонд «Даму» систематически публикует детализированную информацию по основным инструментам поддержки, что позволяет провести последовательный количественный анализ.

Таблица 5 – Динамика ключевых инструментов квазигосударственного финансирования Фонда «Даму» в Республике Казахстан

Показатель	2020	2021	2022	2023	2024	Динамика
Обусловленное размещение средств						
Количество проектов, ед.	11 136	7 783	5 278	3 330	2 717	0,24
Объем финансирования, млрд тг	207,6	213,3	183,9	197,9	253,6	1,22
Средний объем на 1 проект, млн тг	*18,6*	*27,4*	*34,8*	*59,4*	*93,3*	*5,01*
Субсидирование ставки вознаграждения						
Количество проектов, ед.	14 679	32 351	24 485	12 339	17 623	1,2
Кредитный портфель, млрд тг	1 197,10	1 588,30	992,6	1 005,20	1 014,00	0,85
Средний объем кредита, млн тг	*81,5*	*49,1*	*40,6*	*81,5*	*57,5*	*0,71*
Гарантирование кредитов						
Количество договоров, ед.	7 346	17 219	20 781	8 183	9 173	1,25
Сумма гарантированных кредитов, млрд тг	275,5	365,3	377,6	363,2	444,9	1,61
Средний размер гарантии, млн тг	*37,5*	*21,2*	*18,2*	*44,4*	*48,5*	*1,29*
Примечание – составлено и рассчитано авторами на основе данных [25]						

Данные таблицы 5 показывают, что в 2020–2024 гг. квазигосударственное финансирование через Фонд «Даму» не столько расширяется, сколько меняет свою структуру. При росте объемов финансирования не происходит сопоставимого расширения охвата получателей.

Наиболее наглядно это проявляется в механизме обусловленного размещения средств. Количество проектов существенно сокращается почти в 4 раза (с 11 136 до 2 717), при этом объем финансирования увеличивается. В результате средний объем на один проект возрастает с 18,6 до 93,3 млн тг, то есть более чем в 5 раз. По нашему мнению, это свидетельствует о росте концентрации ресурсов и смещении акцента в сторону более крупных проектов, что ограничивает доступ к поддержке для более широкого круга субъектов.

По инструменту субсидирования ставки вознаграждения динамика носит менее устойчивый характер. Количество проектов сначала резко увеличивается, затем снижается и лишь частично восстанавливается. При этом кредитный портфель не демонстрирует устойчивого роста, а средний размер кредита в целом сокращается. Это указывает на нестабильность параметров данного инструмента и отсутствие долгосрочной направленности на расширение доступа. В сегменте гарантирования кредитов наблюдается рост как количества договоров, так и общего объема гарантий. Однако увеличение объемов опережает рост числа договоров, что отражается в росте среднего размера гарантии. По нашему мнению, это также свидетельствует о постепенном укрупнении поддержки и сохранении тенденции к концентрации ресурсов. Если рассматривать все инструменты в совокупности, становится очевидно, что квазигосударственное финансирование постепенно смещается в сторону более капиталоемких проектов. Это означает, что рост финансовых ресурсов не сопровождается их более равномерным распределением.

Полученные результаты логично соотносятся с предыдущими выводами статьи. В частности, несмотря на увеличение объемов государственной поддержки, разрыв между доходными группами, представленный в таблице 3, не сокращается. Это позволяет сделать вывод о том, что существующие механизмы финансирования не обеспечивают достаточного охвата и адресности.

Корреляционный анализ, представленный выше на рисунке 3, позволяет оценить направление и тесноту взаимосвязей между социальными расходами бюджета, квазигосударственным финансированием и показателями доходного неравенства. Расчеты выполнены на основе годовых данных за 2020–2024 гг., что следует учитывать при интерпретации результатов: полученные коэффициенты отражают совместную динамику показателей, но не позволяют делать выводы о причинно-следственных связях.

Наиболее выраженная взаимосвязь наблюдается между социальными расходами бюджета и квазигосударственным финансированием ($r = 0{,}90$). Это свидетельствует о синхронной динамике двух каналов государственной поддержки, которые в рассматриваемый период расширяются одновременно. Однако данная согласованность отражает скорее общий тренд увеличения государственных расходов, чем прямое влияние одного инструмента на другой.

Связь между коэффициентом Джини и долей доходов нижнего дециля носит отрицательный характер ($r = -0{,}60$), что соответствует экономической логике: рост общего уровня неравенства сопровождается снижением доли доходов наименее обеспеченных групп населения. Наличие данной зависимости подтверждает согласованность используемых индикаторов неравенства. В то же время взаимосвязь между социальными расходами бюджета и показателями неравенства остается слабой. Корреляция с коэффициентом Джини является незначительной и положительной ($r = 0{,}10$), а с долей доходов нижнего дециля слабой и отрицательной ($r = -0{,}30$). Это означает, что увеличение социальных расходов не сопровождается наблюдаемым снижением неравенства и не приводит к улучшению положения наименее обеспеченных групп.

Таким образом, ключевая проблема заключается не столько в объеме ресурсов, сколько в особенностях их распределения. Поддержка становится более концентрированной, тогда как ее влияние на снижение доходного неравенства остается ограниченным. Однако сами по себе структурные сдвиги не позволяют судить о том, как данный канал соотносится с динамикой

доходного неравенства и бюджетной социальной политики. В этой связи следующим этапом исследования является оценка взаимосвязи между социальными расходами бюджета, квазигосударственным финансированием и ключевыми показателями доходного неравенства (рисунок 3).

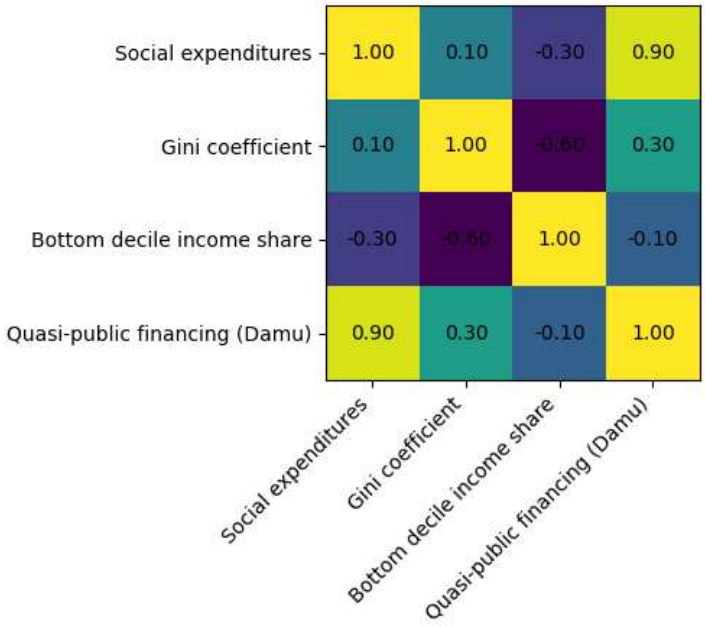

Рисунок 3 – Корреляционная матрица социальных расходов бюджета, квазигосударственного финансирования и показателей доходного неравенства в Республике Казахстан

Примечание – составлено авторами на основе данных [26-27]

Аналогичный результат получен для квазигосударственного финансирования. Связь с коэффициентом Джини носит умеренно положительный характер (r = 0,30), тогда как с долей доходов нижнего дециля она остается близкой к нулю и отрицательной (r = −0,10). По нашему мнению, это указывает на то, что программы поддержки через Фонд «Даму» в большей степени затрагивают группы, уже включенные в предпринимательскую деятельность, и в меньшей степени влияют на доходы наиболее уязвимых слоев населения.

В совокупности полученные результаты показывают, что рост государственных расходов как бюджетных, так и квазигосударственных не трансформируется в сопоставимое снижение доходного неравенства. Данный вывод согласуется с результатами анализа таблиц 3 и 5, где выявлено сохранение разрыва между доходными группами и тенденция к концентрации финансовой поддержки.

Таким образом, можно сделать вывод, что ключевое ограничение заключается не в объеме государственной поддержки, а в механизме ее распределения. При существующей конфигурации инструментов перераспределительный эффект остается слабым, а влияние на структуру доходов населения ограниченным. Как отмечено в разделе «Материалы и методы», исследование имеет ряд ограничений, связанных с коротким временным рядом (2020–2024 гг.), ограниченной доступностью и сопоставимостью статистических данных по квазигосударственному сектору, агрегированным характером используемых показателей, а также невозможностью учета теневого сектора и межрегиональных трансфертов.

Заключение

Проведенный анализ показал, что в 2020–2024 гг. рост бюджетных социальных расходов и квазигосударственного финансирования в Республике Казахстан не сопровождался сопоставимым снижением доходного неравенства. Несмотря на увеличение объемов государственной поддержки, показатели дифференциации доходов (децильные и квинтильные разрывы, децильный коэффициент) остаются устойчивыми, а доля доходов

наименее обеспеченных групп населения не демонстрирует стабильной положительной динамики. Результаты корреляционного анализа подтверждают данный вывод: выявлена слабая связь между социальными расходами и коэффициентом Джини (r=0,10), а также отрицательная связь с долей доходов нижнего дециля (r =−0,30). Аналогичные характеристики наблюдаются и для квазигосударственного финансирования, что указывает на отсутствие выраженного перераспределительного эффекта как бюджетных, так и квазигосударственных инструментов. При этом высокая корреляция между социальными расходами и квазигосударственным финансированием (r=0,90) свидетельствует об их синхронной динамике, однако данная согласованность не трансформируется в снижение неравенства.

На основе полученных результатов можно сделать вывод, что проблема заключается не столько в недостаточном объеме финансирования, сколько в его структуре, механизмах распределения и степени адресности. Существующие инструменты государственной поддержки в большей степени направлены на стимулирование экономической активности, чем на перераспределение доходов, что ограничивает их влияние на сокращение неравенства. В этой связи целесообразно: усилить адресный характер социальных расходов с ориентацией на уязвимые группы населения; интегрировать бюджетные и квазигосударственные инструменты в единую систему оценки их социального эффекта; внедрить показатели результативности, отражающие влияние государственных программ на распределение доходов, и повысить прозрачность и сопоставимость данных по квазигосударственному сектору.

Перспективы дальнейших исследований связаны с расширением временного горизонта анализа, учетом лаговых эффектов государственной политики, а также включением дополнительных факторов, влияющих на неравенство, включая региональные трансферты и теневую экономику. Отдельного внимания требует разработка эконометрических моделей, позволяющих оценить причинно-следственные связи между инструментами государственной поддержки и динамикой доходного неравенства.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Министерство финансов Республики Казахстан. Расходы республиканского бюджета в 2024 году [Электронный ресурс] - URL: https://www.gov.kz/memleket/ (дата обращения: 20.01.2025).

2 Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Основные показатели дифференциации доходов населения Республики Казахстан (II квартал 2024 г.) [Электронный ресурс] - URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/ (дата обращения: 20.01.2025).

3 АО «НУХ «Байтерек». Фонд «Даму» – вклад МСБ в экономику растет с каждым годом [Электронный ресурс]. - URL: https://baiterek.gov.kz/ru/pr/media/stati (дата обращения: 20.01.2025).

4 Anderson E., Jalles d'Orey M.A., Duvendack M., & Esposito L. Does government spending affect income inequality - A meta-regression analysis. Journal of Economic Surveys. 2017. №31(4). P. 961–987.

5 Sánchez A., & Pérez-Corral, A. Government social expenditure and income inequalities in the European Union. Hacienda Pública Española / Review of Public Economics. 2018. №227(4), P.133–156.

6 Niehues J. Social spending generosity and income inequality: A dynamic panel approach. IZA Discussion Paper No. 5178 / SOEPpapers. 2011. № 3. P. 36 - 37.

7 Blancheton B., & Chhorn D. Government intervention, institutional quality, and income inequality: Evidence from Asia and the Pacific. Asian Development Review. 2021. № 38 (1), P.176–206.

8 Durongkaveroj W. Structural transformation, income inequality and government expenditure: Evidence from international panel data. Journal of Economics Malaysia 2022. №56 (3), P. 29–44.

9 Isiaka A., Mihailov A., & Razzu G. Government spending reallocations and inequality: Evidence from middle-income countries. Empirical Economics. 2025. №69 (3). P.1229–1257.

10 Płatkowski P., & Lechman E. Reducing income inequalities through government expenditures on education: Evidence for European countries. *Applied Economics Letters*. - 2024. – Available at: — URL:https://doi.org/10.1080/13504851.2024.2360655 (accessed: 09.07.2025).

11 Ahuja D., & Pandit D. Social spending as a development tool: Evidence from developing countries. European Journal of Government and Economics. 2022. №11(1), P. 1–22.

12 Shahbaz M., Bhattacharya M., & Mahalik M. K. Finance and income inequality in Kazakhstan: Evidence since transition with policy suggestions. Applied Economics. 2017. №49 (52). P.5337–5351.

13 Turchekenova R. A., Zhanseitov A. T., & Rakhimzhanova R. A. The relationship between salary levels and economic convergence in Kazakhstan with policy suggestions. Вестник Карагандинского университета. 2021. Серия Экономика. №4. P. 101–107.

14 Bekbossinova A.S., Kireyeva A.A., & Vasa L. The influence of social and economic factors on the emergence of inequality in the regions of Vestnik Karagandinskogo universiteta. 2023. Seriya Ekonomika.2023. Серия Экономика. №4. P. 57-65.

15 Kireyeva A. A., Nurbatsin A. S., & Khalitova M. M. Assessing inequality of income distribution and education in the regions of Kazakhstan. Economy of Regions. 2023. №19 (3). P.741–752.

16 Sermagambet U., Satpayeva Z., Smagulova G., Urban W., & Yessenzhigitova R. Socio-economic inequality in Kazakhstani regions: Assessment and impact on regional development management. Problems and Perspectives in Management. 2022. №20 (3). P. 487–500.

17 Turkebayeva K., Bekturganova M., Sabden O., Dauliyeva G., & Kenzhegulova G. Assessment of the relationship between inequality, income and economic growth in the regions of Kazakhstan. Problems and Perspectives in Management. 2022. №20 (2). P. 511–521.

18 Tleuberdinova A., Nurlanova N., Andreyeva G., & Alzhanova F. Regional and sectoral wage disparities as a reflection of inequality: The case of Kazakhstan. Problems and Perspectives in Management. 2024. №22 (4). P. 444–459.

19 Nurlanova N.K., Dnishev F.M., Alzhanova F.G., & Saparbek N.K. Inequality of labor income in Kazakhstan's regions: Trends, causes and opportunities for reduction. Economy: strategy and practice. 2024. №19 (3). P. 86–102.

20 Zeinolla S.Z., Tleppayev A.T., Kerimbaev R.K., & Spankulova L. The role of education in reducing income inequality: A regional analysis of Kazakhstan. Eurasian Journal of Economic and Business Studies. 2025. № 69(2). P. 34–50.

21 Yeshpanova D.D., Shokamanov Y.K., Sultanova Z.M., & Bekzhanova T.K. Influence of social transfers on income inequality in Kazakhstan. Bulletin of KazUEFMT. 2023. № 4 (53). P. 57–65.

22 Temerbulatova Z.S., Kondybayeva S., & Sagynbayeva A. Income differentiation in Kazakhstan: An in-depth examination of its economic and social drivers. Economic Series of the Bulletin of L. N. Gumilyov ENU. 2024. №2. P.91–103.

23 Министерство финансов Республики Казахстан. Раздел «Деятельность», Отчет об исполнении республиканского бюджета Республики Казахстан по годам [Электронный ресурс] — URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/minfin/documents (дата обращения: 12.01.2025).

24 Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Раздел «Динамические ряды статистики уровня жизни». [Электронный ресурс] — URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/labor-and-income/stat-life/ (дата обращения: 12.01.2025).

25 International Monetary Fund. The Fiscal Transparency Code. – Available at: — URL: https://www.imf.org/external/np/fad/trans/Code2019.pdf (accessed: 29.03.2025)

26 АО «Фонд развития предпринимательства «Даму». Годовые отчеты Фонда развития предпринимательства «Даму». [Электронный ресурс] — URL: https://damu.kz/ru/o-fonde/otchetnost-fonda/ (дата обращения: 15.01.2025).

27 Республика Казахстан. Бюджетный кодекс Республики Казахстан от 15 марта 2025 года № 171-VIII. [Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2500000171 (дата обращения: 29.03.2025).

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТЕҢСІЗДІК ДЕҢГЕЙІНЕ БЮДЖЕТТІК ШЫҒЫНДАР МЕН КВАЗИМЕМЛЕКЕТТІК ҚАРЖЫЛАНДЫРУДЫҢ ӘСЕРІН БАҒАЛАУ

Аңдатпа

Қазақстан Республикасында табыстық теңсіздіктің сақталуы жағдайында мемлекеттік қайта бөлу тетіктерінің тиімділігін бағалау ерекше маңызға ие. Зерттеудің мақсаты – бюджеттен қаржыландырылатын әлеуметтік шығыстар мен квазимемлекеттік қаржыландырудың экономикалық теңсіздік көрсеткіштеріне ықпалын сандық тұрғыда бағалау. Зерттеудің эмпирикалық базасы Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің, Ұлттық статистика бюросының және «Даму» қорының 2020–2024 жылдардағы ресми деректеріне негізделген. Зерттеу барысында индекстік, корреляциялық және салыстырмалы талдау әдістері, сондай-ақ табыстардың саралану көрсеткіштері (Джини коэффициенті, децильдік және квинтильдік алшақтықтар, децильдік коэффициент) қолданылды.

Зерттеу нәтижелері бюджет шығыстары мен квазимемлекеттік қаржыландыру көлемінің өсуі табыстық теңсіздіктің тұрақты төмендеуімен қатар жүрмейтінін көрсетеді. Әлеуметтік шығыстар мен теңсіздік көрсеткіштері арасында әлсіз байланыс анықталды, ал квазимемлекеттік құралдардың төмен табысты топтардың жағдайын жақсартуға ықпалы шектеулі болып отыр. Сонымен қатар бюджет және квазимемлекеттік қаржыландыру динамикасының жоғары үйлесімділігі байқалғанымен, бұл табыстарды қайта бөлу әсеріне әкелмейді. Алынған нәтижелер мемлекеттік қолдау көлемінен гөрі оның құрылымы, бағыттылығы және институционалдық іске асырылу тетіктері шешуші рөл атқаратынын көрсетеді. Зерттеудің ғылыми жаңалығы бюджет және квазимемлекеттік қаржыландыруды табыстарды қалыптастырудың өзара байланысты арналары ретінде кешенді бағалауда және олардың тиімділігін шектейтін құрылымдық факторларды айқындауда көрінеді.

Негізгі сөздер: экономикалық теңсіздік, әлеуметтік шығындар, квазимемлекеттік қаржы, «Даму» қоры, табысты қайта бөлу, Джини коэффициенті, бюджет саясаты

ASSESSMENT OF THE IMPACT OF BUDGET EXPENDITURES AND QUASI-GOVERNMENT FINANCING ON THE LEVEL OF ECONOMIC INEQUALITY IN KAZAKHSTAN

Abstract

In the context of persistent income inequality in the Republic of Kazakhstan, assessing the effectiveness of public redistribution mechanisms becomes increasingly important. This study aims to quantitatively evaluate the impact of social budget expenditures and quasi-public financing on income inequality indicators. The empirical basis of the study relies on official data from the Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan, the Bureau of National Statistics, and the Damu Entrepreneurship Development Fund for the period 2020–2024. The methodology includes a combination of index, correlation, and comparative analysis, as well as the calculation of income differentiation indicators (Gini coefficient, decile and quintile gaps, and decile ratio).

The results indicate that a sustained reduction in income inequality does not accompany the growth of social expenditures and quasi-public financing. A weak relationship between social expenditures and inequality indicators is observed, while quasi-public instruments demonstrate a limited effect on improving the income position of lower-income groups. At the same time, a strong correlation between budgetary and quasi-public financial flows is identified, which does not translate into an effective redistributive outcome. The findings suggest that the key limitation lies not in the volume of public support, but in its structure, targeting, and institutional design. The scientific contribution of the study consists in the integrated assessment of budgetary and quasi-public financing as interconnected channels influencing income distribution, and in identifying structural constraints that limit their redistributive effectiveness.

Keywords: income inequality, social spending, quasi-government financing, Damu Fund, redistribution, The Gini coefficient, fiscal policy

REFERENCES

1 Ministerstvo finansov Respubliki Kazahstan. Raskhody respublikanskogo byudzheta v 2024 godu *[Republican Budget Expenditures in 2024]*. – Available at: — URL: https://www.gov.kz/memleket/ [in Russian]. (accessed:20.01.2025).

2 Byuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan. Osnovnye pokazateli differenciacii dohodov naseleniya Respubliki Kazahstan (II kvartal 2024 g.) *[Key indicators of income differentiation in the Republic of Kazakhstan]*. – Available at: - URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/labor-and-income/ [in Russian]. (accessed: 20.01.2025).

3 AO «NUH «Bajterek». Fond «Damu» – vklad MSB v ekonomiku rastet s kazhdym godom *[JSC NUH Baiterek. Damu Fund – SMEs Contribution to the Economy Grows Every Year]*. – Available at: - URL: https://baiterek.gov.kz/ru/pr/media/stati-i-intervyu/fond-damu- [in Russian]. (accessed:20.01.2025). [in English].

4 Anderson E., Jalles d'Orey M.A., Duvendack M., & Esposito L. Does government spending affect income inequality - A meta-regression analysis. Journal of Economic Surveys. 2017. №31(4). P. 961–987. [in English].

5 Sánchez A., & Pérez-Corral A. Government social expenditure and income inequalities in the European Union. Hacienda Pública Española / Review of Public Economics. 2018. №227(4), P.133–156. [in English].

6 Niehues J. Social spending generosity and income inequality: A dynamic panel approach. IZA Discussion Paper No. 5178 / SOEPpapers. 2011. № 3. P. 36 - 37. [in English].

7 Blancheton B., & Chhorn D. Government intervention, institutional quality, and income inequality: Evidence from Asia and the Pacific. Asian Development Review. 2021. № 38 (1), P.176–206. [in English].

8 Durongkaveroj W. Structural transformation, income inequality and government expenditure: Evidence from international panel data. Journal of Economics Malaysia 2022. №56 (3), P. 29–44. [in English].

9 Isiaka A., Mihailov A., & Razzu G. Government spending reallocations and inequality: Evidence from middle-income countries. Empirical Economics. 2025. №69 (3). P.1229–1257. [in English].

10 Płatkowski P., & Lechman E. Reducing income inequalities through government expenditures on education: Evidence for European countries. *Applied Economics Letters*. - 2024. – Available at: — URL:https://doi.org/10.1080/13504851.2024.2360655 [in English]. (accessed: 09.07.2025).

11 Ahuja D., & Pandit D. Social spending as a development tool: Evidence from developing countries. European Journal of Government and Economics. 2022. №11(1), P. 1–22. [in English].

12 Shahbaz M., Bhattacharya M., & Mahalik M. K. Finance and income inequality in Kazakhstan: Evidence since transition with policy suggestions. Applied Economics. 2017. №49 (52). P.5337–5351. [in English].

13 Turchekenova R. A., Zhanseitov A. T., & Rakhimzhanova R. A. The relationship between salary levels and economic convergence in Kazakhstan with policy suggestions. Вестник Карагандинского университета. 2021. Серия Экономика. №4. P. 101–107. [in English].

14 Bekbossinova A.S., Kireyeva A.A., & Vasa L. The influence of social and economic factors on the emergence of inequality in the regions of Kazakhstan. Vestnik Karagandinskogo universiteta. 2023. Seriya Ekonomika. №4. P. 57-65. [in English].

15 Kireyeva A. A., Nurbatsin A. S., & Khalitova M. M. Assessing inequality of income distribution and education in the regions of Kazakhstan. Economy of Regions. 2023. №19 (3). P.741–752. [in English].

16 Sermagambet U., Satpayeva Z., Smagulova G., Urban W., & Yessenzhigitova R. Socio-economic inequality in Kazakhstani regions: Assessment and impact on regional development management. Problems and Perspectives in Management. 2022. №20 (3). P. 487–500. [in English].

17 Turkebayeva K., Bekturganova M., Sabden O., Dauliyeva G., & Kenzhegulova G. Assessment of the relationship between inequality, income and economic growth in the regions of Kazakhstan. Problems and Perspectives in Management. 2022. №20 (2). P. 511–521. [in English].

18 Tleuberdinova A., Nurlanova N., Andreyeva G., & Alzhanova F. Regional and sectoral wage disparities as a reflection of inequality: The case of Kazakhstan. Problems and Perspectives in Management. 2024. №22 (4). P. 444–459. [in English].

19 Nurlanova N.K., Dnishev F.M., Alzhanova F.G., & Saparbek N.K. Inequality of labor income in Kazakhstan's regions: Trends, causes and opportunities for reduction. Economy: strategy and practice. 2024. №19 (3). P. 86–102. [in English].

20 Zeinolla S.Z., Tleppayev A.T., Kerimbaev R.K., & Spankulova L. The role of education in reducing income inequality: A regional analysis of Kazakhstan. Eurasian Journal of Economic and Business Studies. 2025. № 69(2). P. 34–50. [in English].

21 Yeshpanova D.D., Shokamanov Y.K., Sultanova Z.M., & Bekzhanova T.K. Influence of social transfers on income inequality in Kazakhstan. Bulletin of KazUEFMT. 2023. № 4 (53). P. 57–65. [in English].

22 Temerbulatova Z.S., Kondybayeva S., & Sagynbayeva A. Income differentiation in Kazakhstan: An in-depth examination of its economic and social drivers. Economic Series of the Bulletin of L. N. Gumilyov ENU. 2024. №2. P.91–103. [in English].

23 Ministerstvo finansov Respubliki Kazahstan. Razdel «Deyatel'nost'», Otchet ob ispolnenii respublikanskogo byudzheta Respubliki Kazahstan po godam *[Report on the execution of the republican budget of the Republic of Kazakhstan by year]*. – Available at: — URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/minfin/ [in Russian]. (accessed: 12.01.2025)

24 Byuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan. Razdel «Dinamicheskie ryady statistiki urovnya zhizni» *[Section "Dynamic series of living standards statistics"]* – Available at: — URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/labor-and-income/stat-life/dynamic-tables/ [in Russian]. (accessed: 12.01.2025)

25 AO «Fond razvitiya predprinimatel'stva «Damu». Godovye otchety Fonda razvitiya predprinimatel'stva «Damu». *[Annual reports of the Damu Entrepreneurship Development Fund]* – Available at: — URL: https://damu.kz/ru/o-fonde/otchetnost-fonda/ [in Russian]. (accessed:15.01.2025).

26 International Monetary Fund. The Fiscal Transparency Code. – Available at: — URL:https://www.imf.org/external/ [in English]. (accessed: 29.03.2025)

27 Respublika Kazahstan. Byudzhetnyj kodeks Respubliki Kazahstan ot 15 marta 2025 goda № 171-VIII. *[Budget Code of the Republic of Kazakhstan dated March 15, 2025]* – Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2500000171 [in Russian]. (accessed: 29.03.2025).

Information about authors:

Berik Nugymanov – **corresponding author,** 1st-year PhD doctoral student in the specialty «8D04102-Economics», Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: nugymanov_berik@live.kaznu.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-8044-4610

Liyazat Spankulova – Doctor of Economic Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: liyazat.spankulova@kaznu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1865-4681

Информация об авторах:

Берик Нугыманов – **основной автор,** докторант 1-курса специальности «8D04102-Экономика», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: nugymanov_berik@live.kaznu.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-8044-4610

Бюджетные расходы и квазигосударственное финансирование в системе доходного неравенства Казахстана: оценка перераспределительного эффекта

Лазат Спанкулова – доктор экономических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: liyazat.spankulova@kaznu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1865-4681

Авторлар туралы ақпарат:
Берік Нұғыманов – **негізгі автор,** «8D04102-Экономика» мамандығы бойынша 1-курс докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: nugymanov_berik@live.kaznu.kz
ORCID: https://orcid.org/0009-0000-8044-4610
Ләззат Спанкулова – экономика ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: liyazat.spankulova@kaznu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1865-4681

IRSTI 06.58.55 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.29**
UDC 338.1

A. Bayakhmetova[1], L. Bayakhmetova[1], Sh. Niyazbekova[2*], К. Khassenova [3]

[1] Almaty Management University, Republic of Kazakhstan, Almaty
[2] Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Republic of Kazakhstan, Atyrau
[3] L. N. Gumilyov Eurasian National University, Republic of Kazakhstan, Astana
* e-mail: shakizada.niyazbekova@gmail.com

FINANCIAL VULNERABILITY AND ENVIRONMENTAL IMPACT: HOW HOUSEHOLD DEBT AFFECTS SUSTAINABLE CONSUMPTION

Abstract

This article examines the relationship between household debt burden and sustainable consumption, with an emphasis on the environmental consequences of debt-driven consumer behavior. As household debt levels increase worldwide, consumers often prioritize cost over sustainability, leading to choices that may run counter to Sustainable Development Goal (SDG) 12, which focuses on responsible consumption and production. Using bibliometric analysis, this study maps the academic landscape focused on household debt and sustainable consumption, identifying research trends and existing gaps in the literature. The purpose of the study is to identify and scientifically substantiate the relationship between household debt burden and sustainable consumption, as well as to assess the impact of financial debt on environmentally oriented consumer behavior based on a bibliometric analysis of scientific literature in order to identify key trends, research gaps and develop recommendations for policy formation that ensures a balance between household financial stability and the achievement of goals. sustainable development. The results of the study show that the debt burden of the household sector largely causes unstable consumer behavior due to financial pressures that limit consumers' ability and ability to make environmentally conscious choices. At the same time, this list can be expanded with such characteristics as culture and education. The analysis highlights the growing body of research on the impact of debt on consumption. Nevertheless, the study examining the intersection of the debt burden of the household sector and sustainable consumption by this sector is insufficiently covered in the scientific community in Central Asia and in the research environment of Kazakhstan. The results of the study highlight the need for policies that balance financial stability and environmental objectives.

Keywords: household debt burden, sustainable development goals, responsible production, bibliometric approach, household consumption

Introduction.

The growing burden of household debt has become a major concern for governments around the world and has attracted considerable scientific attention due to its profound economic, social, and environmental impacts. This scientific interest is primarily driven by the multidimensional characteristics of household debt, which include its determinants in an era of rapid technological progress, the impact on sustained economic growth, the effects on consumer behavior, and related environmental impacts. These interrelated factors create crucial public policy challenges related to achieving the Sustainable Development Goals (SDGs) set by the United Nations, in particular Goal 12 — Responsible consumption and production.

Empirical evidence strongly suggests that household debt has various temporary effects on economic growth. In the short term, an increase in household debt can stimulate economic activity through immediate consumption; however, in the medium term, this positive effect is eroding, leading to a slowdown in economic growth [1]. Such dual impacts require careful consideration by policy makers, especially regarding sustainable economic and environmental strategies. Tunc and Kilink confirm this assumption once again, showing that rising debt significantly limits household consumption, especially when the debt service to income ratio reaches critical levels such as approximately 30% [2 - 3].

The relationship between household debt and consumption remains the subject of ongoing scientific debate, reflecting opposing views. Du Caju et al. emphasizes the predominantly negative impact of household debt on consumption [3]. Conversely, other researchers, including Chucherd and Khan et al., identify scenarios in which increased debt can stimulate certain categories of consumption, such as transportation, communications, and education [4 - 5]. However, Chucherd recommends caution regarding the long-term sustainability of these positive impacts, recognizing the

potential negative effects over a long period of time [4]. Similarly, Khan et al. emphasizes the causal relationship between debt and consumption, noting that increased consumption often drives households further into debt, thereby creating a "debt trap" that exacerbates financial vulnerability during economic downturns [5]. Consequently, reasonable government regulation of household debt levels and responsible lending practices are becoming necessary to maintain economic stability.

In response to these economic dynamics, policy initiatives in various countries are increasingly focusing on rational household consumption with an emphasis on resource and energy efficiency. Cohen advocates the integration of social and financial education into government programs to empower households to manage debt and discourage excessive borrowing, thereby promoting sustainable consumer behavior [6].

The environmental impacts of household consumption highlight the critical importance of sustainable practices. According to Ivanova et al. [7], household consumption accounts for more than 60% of global greenhouse gas emissions and has a significant impact on the planet's land, water and material resources. The main consumption categories that have been identified as particularly significant include food, housing, and mobility, with food consumption itself having a significant impact on land and water use. These conclusions are confirmed by Kerkhof et al., which demonstrates a direct correlation between rising household spending and environmental degradation, including increased acidification and smog formation [8].

Balancing economic and environmental goals remains the most important policy objective. Although short-term environmental measures can temporarily reduce pollution levels, Boli et al. warn against accumulating potential long-term environmental debt [9]. Lombardi et al. also illustrated the parallels between environmental debt and household debt, emphasizing that increased household debt initially stimulates short-term consumption and economic growth, but eventually leads to long-term economic decline once critical debt thresholds are overcome [10]. They note a marked decrease in consumption growth when the household debt-to-GDP ratio exceeds 60%, which underscores the need to ensure a balance between economic growth and environmental sustainability.

Consequently, this study aims to address existing knowledge gaps by systematically examining how financial vulnerability due to rising household debt affects sustainable consumer behavior and its environmental impacts. With a particular focus on Central Asia, and particularly Kazakhstan, a region underrepresented in existing research, this document provides valuable insights into targeted policy interventions and makes significant contributions to both academic discourse and practical policy development strategies.

Materials and methods of research

This study uses descriptive bibliometric analysis to systematically examine the complex relationships between household debt, consumer behavior, and environmental impacts, especially in the context of sustainable consumption. Bibliometric analysis is a quantitative approach to identifying and studying trends, influential works, and structural relationships in existing scientific literature [9-12]. This methodological framework allows for a comprehensive and structured assessment of modern scientific discourse, identifying important research clusters and thematic relationships related to household debt and related environmental impacts.

The bibliometric data used for this study was taken from the SCOPUS database, known for its wide coverage and extensive collection of peer-reviewed scientific literature. To maintain methodological accuracy and increase the relevance of the dataset, an initial keyword search was conducted using the term "sustainable consumption". The search was limited to scientific publications released between 2000 and 2024, resulting in an initial dataset of 59,218 documents. Subsequent refinement was carried out using specific inclusion criteria: relevant thematic areas, publication types (articles and reviews), predefined keywords and language filters (English and Russian). These steps were taken to ensure the thematic consistency of the dataset and the comprehensive presentation of relevant studies.

Descriptive analysis served as the main analytical method for processing and interpreting the collected bibliometric data. This analytical method included quantifying publication trends, identifying influential authors, recognizing well-known journals, and examining the geographical distribution of research efforts. The descriptive analysis provided a fundamental insight into the

breadth, scale, and thematic diversity of the existing literature on household debt and sustainable consumption, bringing clarity to existing scientific discussions and research gaps.

Even though the bibliometric method provides significant advantages in analyzing scientific trends and thematic relationships, this study examines several methodological limitations:

- Excluding publications in languages other than English and Russian could potentially lead to important materials available in other language contexts being ignored.
- The exclusive use of the SCOPUS database may lead to the exclusion of relevant research published in other significant academic databases, such as Web of Science or PubMed.
- The temporary limitation of the period from 2000 to 2024 may lead to the fact that important works published before this period may be skipped, potentially affecting the comprehensive historical continuity of the analysis.

Despite these limitations, the bibliometric approach adopted in this study provides a reliable systematic framework for a thorough examination of key literature related to household debt and sustainable consumption.

Results and their discussion

An initial search for publications from 2000 to 2024 yielded 59,218 documents. Subsequent refinement by subject areas, in particular economics and social sciences, reduced this number to 41,700 documents. A further sample devoted exclusively to articles and reviews narrowed the list to 20,173 relevant scientific publications. The inclusion of additional criteria by keywords — "environmental impact assessment", "consumer behavior" and "consumer behavior" — and the restriction of the use of languages only to English and Russian resulted in a final dataset of 1,966 articles and reviews.

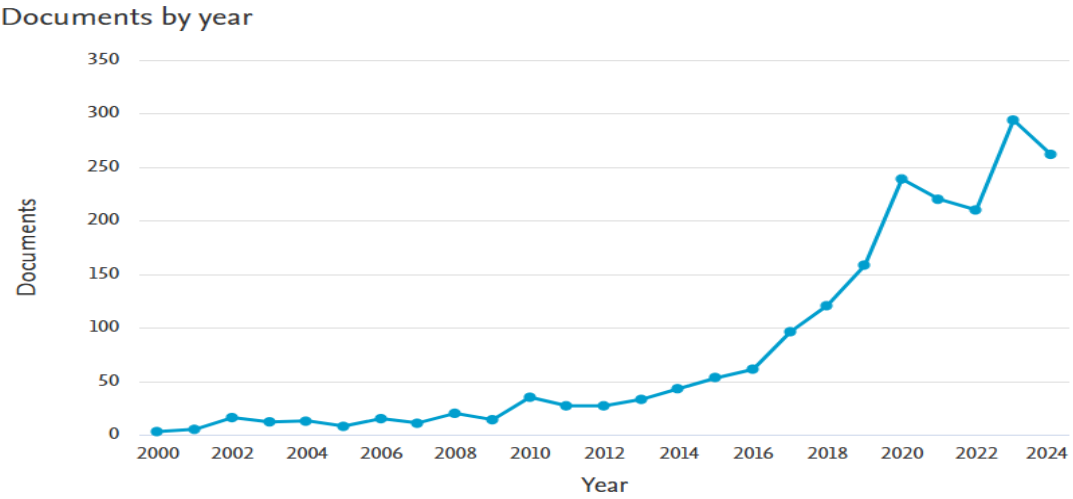

Figure 1 − Quantitative assessment of publications for the period from 2000 to 2024

Note: Constructed by the author using Biblioshiny (Bibliometrix R-package interface) based on SCOPUS database data, 2000–2024

Figure 1 shows trends in publications on sustainable consumption from 2000 to 2024, indicating a steady increase in scientific interest since 2010, reaching its peak around 2020. The marked decline between 2020 and 2022 correlates with the immediate post-pandemic period, which will be followed by a surge in scientific attention starting in 2022. This trend is confirmed by the data presented in table 1.

Table 1 − Annual quantitative assessment of publications (2000-2024)

Year	Documents	Year	Documents
2000	3	2013	33
2001	5	2014	43
2002	16	2015	53
2003	12	2016	61
2004	13	2017	96

2005	8	2018	121
2006	15	2019	158
2007	11	2020	239
2008	20	2021	220
2009	14	2022	210
2010	35	2023	294
2011	27	2024	262
2012	27		

Note: Constructed by the author using Biblioshiny (Bibliometrix R-package interface) based on SCOPUS database data, 2000–2024

An analysis by country shows that the largest number of publications were published in China (358), the USA (262), Great Britain (234), Italy (136) and Germany (127), reflecting significant interest in this topic worldwide.

Information on the sources is shown in Figure 2.

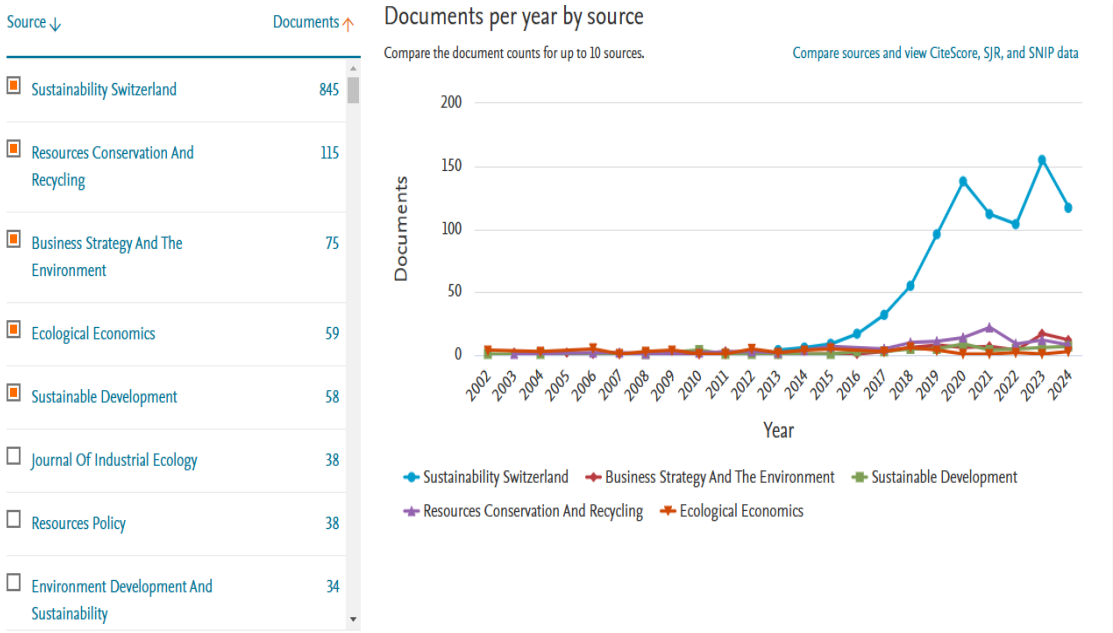

Figure 2 − According to sources for the period from 2000 to 2024

Note: Constructed by the author using Biblioshiny (Bibliometrix R-package interface) based on SCOPUS database data, 2000–2024

Figure 2 shows the distribution of publications in various scientific journals for the period from 2000 to 2024. The most popular magazine dedicated to sustainable consumption is Sustainability (Switzerland), which published 845 articles during the specified period. In second place is "Resource conservation and waste recycling" (115 publications), followed by "Business Strategy" and "Environment" (75 publications). The predominance of publications on social sciences (28.8%) corresponds in essence to the socio-scientific nature of sustainable consumption, which examines human behavior patterns, decision-making theories, and socio-economic interactions. Environmental sciences (25.8%) and energy (16.6%) occupy the second and third places, respectively, demonstrating a clear interdisciplinary interest.

Figure 3 shows a more detailed breakdown of publications by subject area for the period under review (2000-2024), highlighting the predominance and relevance of sociological approaches in interpreting models of sustainable consumption and their effects on the environment.

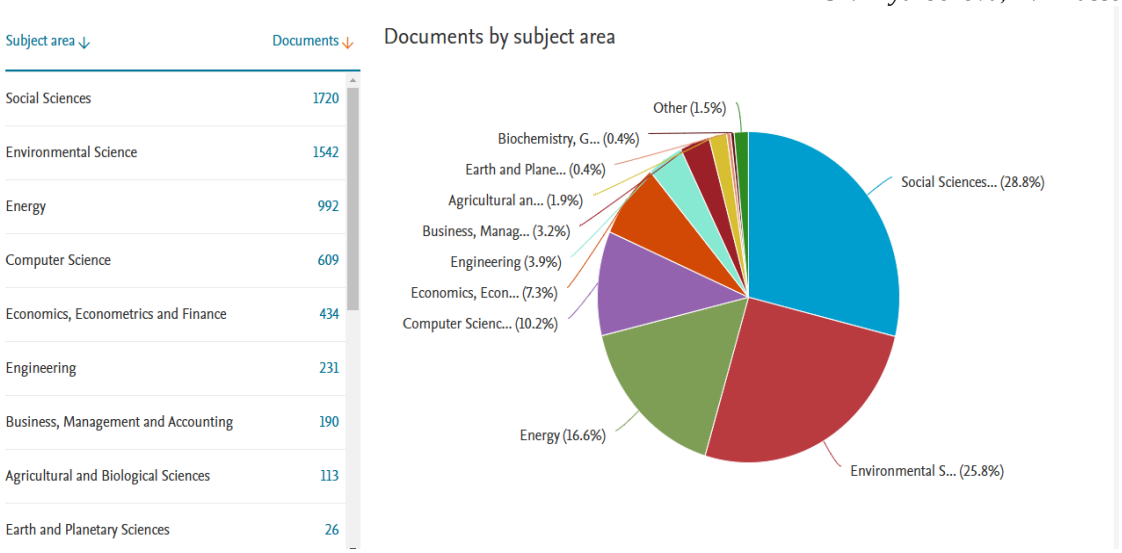

Figure 3 − Research of scientific papers in the context of the subject area

Note: Constructed by the author using Biblioshiny (Bibliometrix R-package interface) based on SCOPUS database data, 2000–2024

Further bibliometric analysis allows us to identify key authors who have made significant contributions to this field of research. Figure 4 shows the top ten authors who publish most frequently in the field of sustainable consumption, which provides insight into influential researchers and their academic backgrounds.

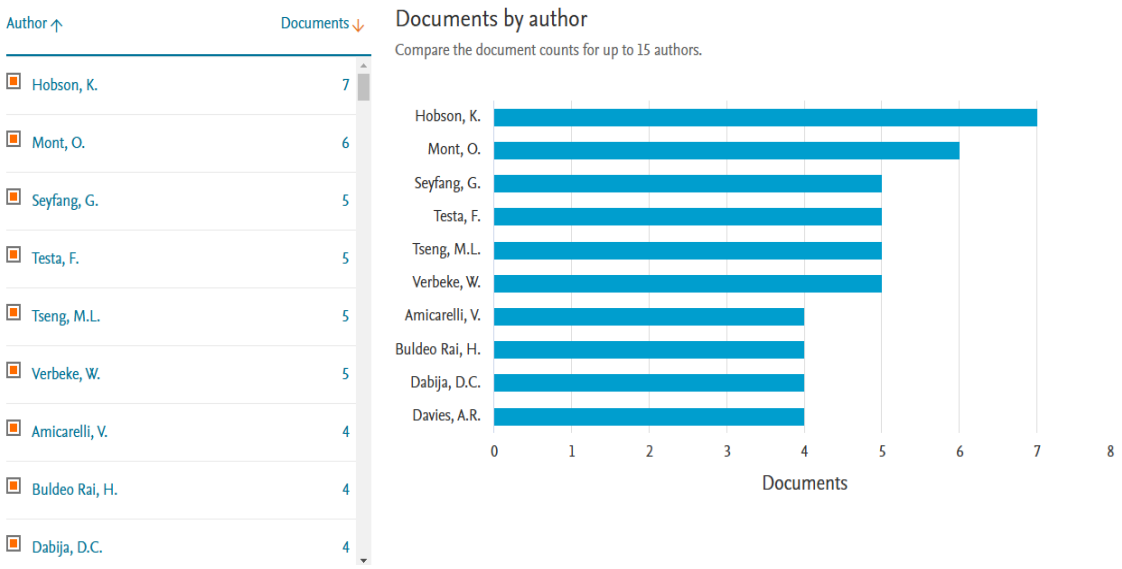

Figure 4 − Information on the authors of scientific results for the period from 2000 to 2024

Note: Constructed by the author using Biblioshiny (Bibliometrix R-package interface) based on SCOPUS database data, 2000–2024

China's leading position in terms of the number of scientific organizations underlines its important role in promoting international scientific discourse and joint research efforts in the field of sustainable consumption.

The bibliometric data highlights the ongoing and growing research interest in sustainable consumption, especially in exploring the complex interrelationships between household debt and consumption patterns in the face of rapid technological progress. The observed trends and identified research clusters suggest that growing financial vulnerability due to household debt significantly affects consumer behavior, reducing the likelihood of making environmentally responsible decisions.

International cooperation is an additional advantage of the author's analysis, as shown in Figure- 5.

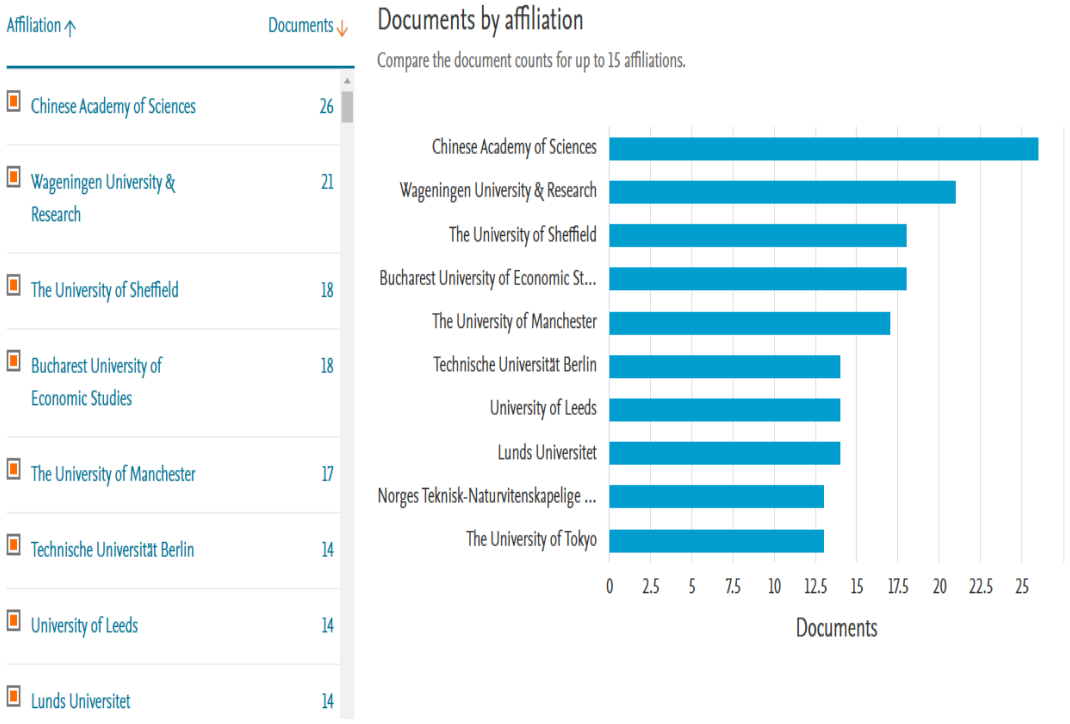

Figure 5 − Affiliation for the period from 2000 to 2024

Note: Constructed by the author using Biblioshiny (Bibliometrix R-package interface) based on SCOPUS database data, 2000–2024

This analysis also reveals existing knowledge gaps, in particular, insufficient study of how household debt interacts with sustainable consumption practices. Such gaps open opportunities for future research to explore targeted financial interventions aimed at mitigating the negative impact of household debt on sustainable consumption.

Overall, the presented bibliometric analysis highlights the urgent need for interdisciplinary research linking financial behavior to environmental sustainability goals, thereby contributing to the development of more holistic and integrated approaches to sustainable development.

Conclusion

This study explored the complex and multifaceted relationship between household debt and sustainable consumption, highlighting the negative effects of increasing financial vulnerability on environmentally responsible consumer behavior. The results confirm that, although household debt can stimulate economic growth in the short term, it contributes to a noticeable decline in economic performance in the medium term. At the same time, the growing debt burden limits the ability of households to adhere to rational purchasing behavior, which is a significant obstacle to achieving Sustainable Development Goal 12 — responsible consumption and production.

Using bibliometric analysis, the study identified key scientific trends and thematic blocks that highlight the growing interest of scientists in the relationship between debt dynamics and environmental sustainability. The results indicate an emerging consensus on the importance of integrating financial and environmental objectives into a single policy.

In the light of these findings, the authors argue that solving the problem of household debt should be considered as an essential component of sustainable development strategies. The ongoing impact of financial stress on consumer behavior requires the development of holistic, interdisciplinary policies that simultaneously promote economic sustainability and environmental responsibility.

To this end, the authors of the study advocate the development of targeted financial education programs aimed at increasing household debt literacy, along with a regulatory framework that prevents unsustainable borrowing practices. Policy makers should also consider introducing debt

monitoring tools and early warning systems to prevent households from falling into unsustainable debt cycles, especially among socially and economically vulnerable groups.

Future research should focus on assessing the effectiveness of these measures in various economic contexts, with a particular focus on emerging market economies such as Kazakhstan, where debt-driven consumption intersects with unique institutional and social dynamics. A deeper understanding of regional differences and behavioral factors will make a significant contribution to the development of more adaptive and inclusive sustainable consumption policies.

To summarize, this study highlights the urgent need to integrate household debt management into national sustainable development programs, strengthening the role of interdisciplinary research in shaping forward-looking development policies focused on equality.

Funding Information

This research is funded by the Science Committee of Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP327.26.767).

REFERENCES

1 Mian A., Sufi A., Verner E. Household debt and business cycles worldwide // Quarterly Journal of Economics. – 2017. – Vol. 132, № 4. – P. 1755–1817.

2 Tunc C., Kilinc M. Household debt and economic growth: debt service matters // Open Economies Review. – 2023. – Vol. 34, № 1. – P. 71–92.

3 Du Caju Ph., Perilleux G., Rych F., Tojerow I. A bigger house at the cost of an empty stomach? The effect of households' indebtedness on their consumption: micro-evidence using Belgian HFCS data // Review of Income and Wealth. – 2023. – Vol. 21. – P. 291–333.

4 Chucherd T. The effect of household debt on consumption in Thailand // Economics. – 2006. – Vol. 6, № 4. – P. 1354–1359.

5 Khan H.H., Abdullah H.B., Samsudin S. The linkages between household consumption and household debt composition in Malaysia // International Journal of Economics and Financial Issues. – 2016. – Vol. 5, №3. – P. 135–139.

6 Cohen J. Social, emotional, ethical and academic education: creating a climate for learning, participation in democracy and well-being // Harvard Educational Review. – 2006. – Vol. 76, № 2. – P. 201–237.

7 Ivanova D., Stadler K., Steen-Olsen K., Wood R., Vita G., Tukker A., Hertwich E.G. Environmental impact assessment of household consumption // Journal of Industrial Ecology. – 2016. – Vol. 20. – 25 p.

8 Kerkhof A.C., Nonhebel S., Moll H.C. The relationship between household expenditures and environmental impact // Environmental Science & Policy. – 2008. – 5 p.

9 Boly M., Combes J., Menuet M., Minea A., Motel-Combes P., Villieu P. Can public debt mitigate environmental debt? Theory and empirical evidence // Energy Economics. – 2020. – 105 p.

10 Lombardi M.J., Mohanty M.S., Shim I. The real effects of household debt in the short and long run // Economics. – 2017. – № 1. – 605 p.

11 Eck N.J., Waltman L. Software survey: VOSviewer, a computer program for bibliometric mapping // Scientometrics. – 2010. – Vol. 84, № 2. – P. 523–538.

12 Nascimento J., Correia Loureiro S.M. The PSICHE framework for sustainable consumption and future research directions // EuroMed Journal of Business. – 2022. – Vol. 19, № 3. – 65 p.

ҚАРЖЫЛЫҚ ОСАЛДЫҚ ЖӘНЕ ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ӘСЕРІ: ҮЙ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ҚАРЫЗЫ ТҰРАҚТЫ ТҰТЫНУҒА ҚАЛАЙ ӘСЕР ЕТЕДІ

Аңдатпа

Мақалада тұтынушылардың қарызға негізделген мінез-құлқының экологиялық салдарына баса назар аудара отырып, үй шаруашылығының қарыз ауыртпалығы мен тұрақты тұтыну арасындағы байланыс қарастырылады. Дүние жүзінде үй шаруашылықтарының қарыз деңгейі өскен сайын, тұтынушылар көбінесе тұрақты дамуға емес, шығындарға басымдық береді, бұл жауапты тұтыну мен өндіріске бағытталған Тұрақты Даму Мақсатына (ТДМ) 12 қайшы келуі мүмкін таңдау жасауға әкеледі. Библиометриялық талдауды пайдалана отырып, бұл зерттеу әдебиеттердегі зерттеу тенденциялары мен бар олқылықтарды анықтай отырып, үй шаруашылығының қарызы мен тұрақты тұтынуға бағытталған академиялық ландшафтты картаға түсіреді. Зерттеудің мақсаты-негізгі тенденцияларды, зерттеулердегі олқылықтарды анықтау және үй шаруашылықтарының қаржылық тұрақтылығы мен мақсаттарға жету арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ететін саясатты қалыптастыру бойынша ұсыныстар әзірлеу мақсатында ғылыми әдебиеттерді библиометриялық талдау негізінде үй шаруашылықтарының қарыз ауыртпалығы мен тұрақты тұтыну арасындағы байланысты анықтау және ғылыми негіздеу және қаржылық қарыздың экологиялық бағдарланған тұтынушылық мінез-

құлыққа әсерін бағалау. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, үй шаруашылығы секторының қарыздық ауыртпалығы тұтынушылардың тұрақсыз мінез-құлқын тудырады, бұл қаржылық қысымға байланысты тұтынушылардың экологиялық саналы таңдау жасау қабілеті мен қабілетін шектейді. Сонымен қатар, бұл тізімді мәдениет, білім сияқты сипаттамалармен кеңейтуге болады. Талдау қарыздың тұтынуға әсері туралы зерттеулердің өсіп келе жатқан көлемін көрсетеді. Осыған қарамастан, үй шаруашылығы секторының қарыздық ауыртпалығы мен осы сектордың тұрақты тұтынуының қиылысын зерттейтін зерттеу Орталық Азиядағы ғылыми қоғамдастықта және Қазақстанның ғылыми-зерттеу ортасында жеткіліксіз қамтылған. Зерттеу нәтижелері қаржылық тұрақтылық пен экологиялық мақсаттарды теңестіретін саясаттың қажеттілігін көрсетеді.

Негізгі сөздер: үй шаруашылығының қарыз ауыртпалығы, тұрақты даму мақсаттары, жауапты өндіріс, библиометриялық тәсіл, үй шаруашылығын тұтыну.

ФИНАНСОВАЯ УЯЗВИМОСТЬ И ВОЗДЕЙСТВИЕ НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ: КАК ЗАДОЛЖЕННОСТЬ ДОМОХОЗЯЙСТВ ВЛИЯЕТ НА УСТОЙЧИВОЕ ПОТРЕБЛЕНИЕ

Аннотация

В этой статье рассматривается взаимосвязь между долговым бременем домохозяйств и устойчивым потреблением с акцентом на экологические последствия потребительского поведения, обусловленного долгами. По мере роста уровня задолженности домашних хозяйств во всем мире потребители часто отдают предпочтение затратам, а не устойчивости, что приводит к выбору, который может противоречить Цели устойчивого развития (ЦУР) 12, в которой основное внимание уделяется ответственному потреблению и производству. Используя библиометрический анализ, это исследование отображает академический ландшафт, сосредоточенный на задолженности домашних хозяйств и устойчивом потреблении, выявляя тенденции исследований и существующие пробелы в литературе. Цель исследования заключается в выявлении и научном обосновании взаимосвязи между долговым бременем домохозяйств и устойчивым потреблением, а также в оценке влияния финансовой задолженности на экологически ориентированное потребительское поведение на основе библиометрического анализа научной литературы с целью определения ключевых тенденций, пробелов в исследованиях и разработки рекомендаций по формированию политики, обеспечивающей баланс между финансовой устойчивостью домохозяйств и достижением целей устойчивого развития. Результаты исследования показывают, что долговое бремя сектора домашних хозяйств в значительной степени вызывает нестабильное потребительское поведение из-за финансового давления, которое ограничивает возможности потребителей делать экологически сознательный выбор. В то же время этот список можно расширить за счет таких характеристик, как культура и образование. Анализ показывает растущий объем исследований, посвященных влиянию задолженности на потребление. Тем не менее, исследование, в котором рассматривается взаимосвязь между долговым бременем сектора домашних хозяйств и устойчивым потреблением в этом секторе, недостаточно освещено в научном сообществе Центральной Азии и в исследовательской среде Казахстана. Результаты исследования подчеркивают необходимость политики, обеспечивающей баланс между финансовой стабильностью и экологическими целями.

Ключевые слова: долговая нагрузка домохозяйств, цели устойчивого развития, ответственное производство, библиометрический подход, потребление домохозяйств.

REFERENCES

1 Mian A., Sufi A., Verner E. Household debt and business cycles worldwide // Quarterly Journal of Economics. – 2017. – Vol. 132, № 4. – P. 1755–1817. [in English]

2 Tunc C., Kilinc M. Household debt and economic growth: debt service matters // Open Economies Review. – 2023. – Vol. 34, № 1. – P. 71–92. [in English]

3 Du Caju Ph., Perilleux G., Rych F., Tojerow I. A bigger house at the cost of an empty stomach? The effect of households' indebtedness on their consumption: micro-evidence using Belgian HFCS data // Review of Income and Wealth. – 2023. – Vol. 21. – P. 291–333. [in English]

4 Chucherd T. The effect of household debt on consumption in Thailand // Economics. – 2006. – Vol. 6, № 4. – P. 1354–1359. [in English]

5 Khan H.H., Abdullah H.B., Samsudin S. The linkages between household consumption and household debt composition in Malaysia // International Journal of Economics and Financial Issues. – 2016. – Vol. 5, №3. – P. 135–139. [in English]

6 Cohen J. Social, emotional, ethical and academic education: creating a climate for learning, participation in democracy and well-being // Harvard Educational Review. – 2006. – Vol. 76, № 2. – P. 201–237. [in English]

7 Ivanova D., Stadler K., Steen-Olsen K., Wood R., Vita G., Tukker A., Hertwich E.G. Environmental impact assessment of household consumption // Journal of Industrial Ecology. – 2016. – Vol. 20. – 25 p. [in English]

8 Kerkhof A.C., Nonhebel S., Moll H.C. The relationship between household expenditures and environmental impact // Environmental Science & Policy. – 2008. – 5 p. [in English]

9 Boly M., Combes J., Menuet M., Minea A., Motel-Combes P., Villieu P. Can public debt mitigate environmental debt? Theory and empirical evidence // Energy Economics. – 2020. – 105 p. [in English]

10 Lombardi M.J., Mohanty M.S., Shim I. The real effects of household debt in the short and long run // Economics. – 2017. – № 1. – 605 p. [in English]

11 Eck N.J., Waltman L. Software survey: VOSviewer, a computer program for bibliometric mapping // Scientometrics. – 2010. – Vol. 84, № 2. – P. 523–538. [in English]

12 Nascimento J., Correia Loureiro S.M. The PSICHE framework for sustainable consumption and future research directions // EuroMed Journal of Business. – 2022. – Vol. 19, № 3. – 65 p. [in English]

Information about author:

Aliya Bayakhmetova - Doctor of Economics, Professor, School of Entrepreneurship and Innovation, Almaty Management University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: a.bayakhmetova@almau.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5806-6430

Lyazzat Bayakhmetova- candidate of economic sciences (PhD), School of Entrepreneurship and Innovation, Almaty Management University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: l.bayakhmetova@almau.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3978-4290

Shakizada Niyazbekova – corresponding author, PhD, Associate Professor of Department of Economics, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: shakizada.niyazbekova@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/ 0000-0002-3433-9841

Kenzhegul Khassenova - candidate of economic sciences, associate professor of the Department of Management, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan,

E-mail: kenzhegulkhassenova@gmail.com

ORCID: http://orcid.org/0000-0003-4787-2028

Информация об авторах:

Алия Баяхметова – доктор экономических наук, профессор, Школа предпринимательства и инноваций, Алматинский университет менеджмента, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: a.bayakhmetova@almau.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5806-6430

Ляззат Баяхметова - кандидат экономических наук, Школа предпринимательства и инноваций, Алматинский университет менеджмента, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: l.bayakhmetova@almau.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3978-4290

Шакизада Ниязбекова – **основной автор**, PhD, ассоциированный профессор кафедры «Экономика», Атырауский университет им.Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан

E-mail: shakizada.niyazbekova@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/ 0000-0002-3433-9841

Кенжегул Хасенова - кандидат экономических наук, ассоциированный профессор кафедры «Менеджмент», Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: kenzhegulkhassenova@gmail.com

ORCID: http://orcid.org/0000-0003-4787-2028

Авторлар туралы ақпарат:

Әлия Баяхметова - экономика ғылымдарының докторы, профессор, Кәсіпкерлік және инновация мектебі, Алматы менеджмент университеті, Алматы қ.,Қазақстан Республикасы

E-mail: a.bayakhmetova@almau.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5806-6430

Ләззат Баяхметова - экономика ғылымдарының кандидаты, Кәсіпкерлік және инновация мектебі, Алматы менеджмент университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: l.bayakhmetova@almau.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3978-4290

Шакизада Ниязбекова – **негізгі автор**, PhD, Экономика кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: shakizada.niyazbekova@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/ 0000-0002-3433-9841

Кенжегул Хасенова - экономика ғылымдарының кандидаты, «Менеджмент» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: kenzhegulkhassenova@gmail.com

ORCID: http://orcid.org/0000-0003-4787-2028

МРНТИ 44.29.29 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.30**
УДК 621.316:004

Е.Б. Домалатов[1]*, К.С. Чежимбаева[2], М.Б. Жаркымбекова[2], М.Ш. Сакитжанов[2]

[1]Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена Аманжолова,
070000, г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан
[2]Алматинский университет энергетики и связи имени Гумарбека Даукеева,
050000, г. Алматы, Республика Казахстан
*e-mail: domalatovkz@gmail.com

ОЦЕНКА ЭКОНОМИЧЕСКИХ, ЭКОЛОГИЧЕСКИХ И СОЦИАЛЬНЫХ ЭФФЕКТОВ ВНЕДРЕНИЯ IOT В ЭНЕРГЕТИЧЕСКУЮ ИНФРАСТРУКТУРУ SMART GRID

Аннотация

В статье рассматриваются возможности применения технологий Интернета вещей (IoT) в электроэнергетике при формировании формирования интеллектуальных сетей Smart Grid. Цель исследования заключается в количественной оценке экономической и экологической эффективности внедрения IoT-решений, а также в анализе их социального эффекта для повышения надёжности электроснабжения, снижения операционных затрат и интеграции возобновляемых источников энергии (ВИЭ). Объектом исследования выступают распределительные сети среднего и низкого напряжения, включающие интеллектуальные счётчики (AMI), датчики на фидерах, системы автоматического восстановления после аварий (FLISR) и сервисы управления спросом (DR). Методология исследования основана на применении моделей оценки эффективности (NPV, IRR, TCO, срок окупаемости), Difference-in-Differences и стандарта IPMVP Option C для верификации измерений. Для оценки экологического эффекта использовались расчёты выбросов по ISO 14064-1 и GHG Protocol. Проведён числовой пример для распределительной компании среднего масштаба, включающей 50 000 интеллектуальных счётчиков. Результаты исследования показывают, что внедрение IoT позволяет достичь совокупного экономического эффекта более 600 млн KZT в год при масштабе 300 тыс. потребителей, повысить надёжность электроснабжения и улучшить качество обслуживания потребителей. Экологический эффект выражается в существенном сокращении выбросов CO_2, а социальный – в снижении длительности отключений, повышении прозрачности учёта и повышении доверия со стороны конечных пользователей. Практическая значимость работы заключается в разработке воспроизводимой модели оценки, применимой для планирования инвестиций, тарифного регулирования и ESG-отчётности. Таким образом, цифровизация сетей на базе IoT подтверждает свою экономическую и экологическую целесообразность и должна рассматриваться как стратегическое направление долгосрочной модернизации электроэнергетического сектора.

Ключевые слова: IoT, Smart Grid, интеллектуальный счётчик, технико-экономический анализ, устойчивое развитие, экологическая безопасность, социальный эффект.

Введение

Современная электроэнергетика переживает системную трансформацию под воздействием технологических, экономических и экологических факторов. Рост глобального спроса на электроэнергию в условиях электрификации транспорта, цифровизации экономики и повышения уровня жизни сопровождается структурными изменениями в энергосистемах, связанными с увеличением доли распределённой генерации (солнечные панели, ветровые установки, накопители энергии). Эти процессы изменяют традиционную централизованную топологию энергосетей и усиливают роль информационно-коммуникационных технологий для обеспечения баланса, устойчивости и надёжности электроснабжения [1-2].

Одной из наиболее острых проблем остаются технические и коммерческие потери электроэнергии, которые, по данным Международного энергетического агентства, в распределительных сетях разных стран достигают 4-6 %, а в отдельных развивающихся рынках – свыше 10 %, что приводит к прямым финансовым потерям и росту избыточной генерации [3]. Сокращение потерь напрямую влияет на снижение выбросов CO_2, поскольку каждый сэкономленный мегаватт-час электроэнергии эквивалентен уменьшению объёма сжигаемого топлива [4].

В ответ на данные вызовы концепция Smart Grid (интеллектуальной энергосистемы)

предлагает интеграцию цифровых технологий, сенсорных систем и адаптивного управления. В её основе лежит использование данных для реализации балансировки в реальном времени, прогнозирования нагрузки, интеграции ВИЭ и управления спросом [5-6]. Международные исследования показывают, что внедрение «умных сетей» способствует повышению надёжности, эффективности и адаптивности энергосистем [7].

Особое место в развитии Smart Grid занимает IoT – совокупность интеллектуальных счётчиков, датчиков, контроллеров и коммуникационных модулей, формирующих «цифровую нервную систему» энергетики [8]. Применение IoT позволяет реализовывать новые функциональные сценарии: управление пиковыми нагрузками (Demand Response), предиктивное обслуживание оборудования, автоматическое восстановление сети (FLISR – Fault Location, Isolation and Service Restoration) и снижение коммерческих потерь [9-10]. Практические проекты подтверждают эффективность таких решений: внедрение систем AMI (Advanced Metering Infrastructure) сокращает затраты на ручное снятие показаний и снижает уровень неучтённого потребления [11], технологии FLISR уменьшают длительность и частоту отключений (SAIDI, SAIFI) [12], а системы мониторинга состояния оборудования продлевают срок службы активов и снижают аварийность [13].

В то же время переход к IoT сопровождается рядом ограничений и вызовов: высокими капитальными затратами на оборудование и телекоммуникационную инфраструктуру, рисками кибербезопасности, отсутствием унифицированных стандартов и дефицитом квалифицированных специалистов по обработке потоковых данных [14]. Несмотря на наличие большого количества прикладных исследований, большинство из них концентрируется на технических аспектах внедрения IoT, тогда как комплексные оценки экономической и экологической эффективности остаются недостаточно разработанными. Недостаточно исследованы вопросы количественного измерения совокупного эффекта, включающего как снижение потерь и повышение надёжности, так и сокращение углеродных выбросов.

Учитывая данные пробелы, необходимость настоящего исследования определяется потребностью в разработке методического подхода, позволяющего интегрировать экономическую и экологическую оценку IoT-решений в единую модель анализа эффективности Smart Grid. Это особенно важно в контексте формирования устойчивой энергетики и перехода к низкоуглеродной экономике [15].

Целью настоящего исследования является проведение комплексного анализа экономических и экологических эффектов внедрения IoT-технологий в инфраструктуру Smart Grid. В работе рассматриваются архитектурные особенности IoT в энергетике, ключевые сценарии применения, методика количественной оценки эффективности (NPV, IRR, TCO, CO_2), а также иллюстративный пример для условной распределительной компании. Такой подход позволяет соединить теоретическую и практическую перспективы, формируя научную основу для принятия инвестиционных и управленческих решений в сфере цифровой энергетики.

Научный вклад исследования заключается в разработке интегрированной модели оценки экономических, экологических и социальных эффектов внедрения IoT в Smart Grid. В отличие от существующих подходов, предложенная методика позволяет количественно оценивать совокупный эффект цифровизации с использованием методов Difference-in-Differences и стандарта IPMVP. Полученные результаты подтверждают высокий потенциал IoT в повышении эффективности и устойчивости энергосистем [16].

Материалы и методы исследования

Исследование носит прикладной и количественный характер, направленный на комплексную оценку экономической (NPV, IRR, TCO, срок окупаемости) и экологической (сокращение выбросов, снижение потерь, интеграция ВИЭ) эффективности внедрения технологий IoT в инфраструктуру интеллектуальных сетей Smart Grid.

Объектом исследования являются распределительные сети среднего и низкого напряжения, включающие интеллектуальные системы учёта (AMI), датчики на фидерах,

устройства автоматического восстановления после аварий (FLISR), платформу сбора и анализа данных, а также сервисы управления спросом (DR) и распределённой генерацией (DERM).

Границы исследования (system boundary) определяются по двум векторам:

- Технический вектор – от точки отпуска энергии на стороне подстанции до приборов учета у конечного потребителя, включая телеметрию и каналы связи.
- Экологический вектор – операционные эффекты (сокращение потерь и пиковой генерации) включаются обязательно, а анализ жизненного цикла оборудования (LCA) выполняется по расширенному контуру при наличии инвентаризационных данных (ISO 14040/14044).

Фиксация границ проводится в протоколе исследования и используется при расчёте выбросов парниковых газов в соответствии с ISO 14064-1 и GHG Protocol (Scope 2, включая локально-маржинальные факторы) [17].

Исходные данные и источники структурируются в три слоя: (а) инфраструктура и события (телеметрия IoT, топология фидеров, отключения), (б) энергетика и рынок (профили нагрузки/цен, факторы выбросов), (в) стоимости (CAPEX/OPEX, VOLL, стоимость мощности). Ключевые источники: система AMI/MDMS, SCADA/DMS/OMS, журналы FLISR, биллинговая система, а также официальные каталоги коэффициентов выбросов и методики M&B (IPMVP) [18]. Для репрезентативности используется минимум 12-24 месяцев «до» и 12-24 месяца «после» внедрения (если это натурный эксперимент/пилот).

Таблица 1 - Основные параметры модели и используемые источники данных

Параметр	Обозн.	Ед.	Источник
Отпуск в сеть	Ein	МВт·ч	SCADA/баланс
Поставлено потребителям	E_{out}	МВт·ч	AMI/биллинг
Потери в сети	Loss	%	$1-E_{out}/E_{in}$ (IEA-бенчм.)
Пиковая нагрузка	P_{max}	МВт	AMI/SCADA
SAIDI/SAIFI/EENS	-	мин/клиент; ед/клиент; МВт·ч	IEEE Std 1366 методика
Цена энергии/ мощности	C_E, C_{cap}	Тг/МВт·ч; Тг/МВт·год	Рынок/регулятор
Фактор выбросов	EF_t	тCO_2/МВт·ч	Грид-временные/ маржинальные справочники
Стоимость углерода	P_{CO_2}	Тг/т	ETS/внутр. цена
Примечание: составлено авторами на основе IEEE Std 1366, IPMVP, GHG Protocol, данных AMI/SCADA/OMS и рыночных параметров тарифного регулирования.			

Методика и модели анализа, включая построение базового сценария, основаны на формировании контрфактического базиса («что произошло бы без внедрения IoT»), при котором в зависимости от структуры данных применяются:

- **DiD**: сравнение «пилотных» фидеров с контрольной группой до/после внедрения (проверка параллельных трендов) [19].
- **Синтетический контроль**: построение взвешенной комбинации контрольных фидеров, имитирующей поведение пилота до внедрения.
- **IPMVP Option C (whole-facility)**: нормирование потребления/потерь по погоде, календарю и производственной активности с использованием регрессионной модели или GAM.

Ключевые показатели (KPI) определяются на основе расчёта метрик надёжности в соответствии со стандартом IEEE Std 1366 [20]:

Потери: $Loss = 1 - \frac{E_{out}}{E_{in}}$. Надёжность рассчитывается по $IEEE\ Std\ 1366$:

$$\mathrm{SAIDI} = \frac{\sum_i U_i N_i}{\sum_i N_i}, \qquad \mathrm{SAIFI} = \frac{\sum_i \lambda_i N_i}{\sum_i N_i}, \quad \mathrm{EENS} = \sum_i P_i U_i, \tag{1}$$

где U_i – длительность, λ_i – частота, N_i – число потребителей, P_i – средняя отключённая мощность. Эффект управления спросом оценивается через снижение пиковой нагрузки ($\Delta Pmax$) и коэффициент нагрузки ($LF = \bar{P}/Pmax$).

Экономическая модель основана на анализе экономической эффективности проекта с использованием показателей полной стоимости владения (TCO), чистой приведённой стоимости (NPV), внутренней нормы доходности (IRR) и срока окупаемости:

$$TCO = CAPEX_0 + \sum_{t=1}^{N} \frac{OPEX_t}{(1+r)^t}, \quad NPV = -CAPEX_0 + \sum_{t=1}^{N} \frac{\Delta CF_t}{(1+r)^t.} \tag{2}$$

Годовой денежный эффект агрегирует по сценариям:

$$\Delta CF_t = B_{AMI,t} + B_{Loss,t} + B_{Reliab,t} + B_{DR,t} + B_{CO2,t} - \Delta OPEX_t. \tag{3}$$

Здесь $B_{Loss,t}=\Delta E_{loss,t}\cdot C_E$ $B_{Reliab,t}=VOLL\cdot\Delta EENSt$ и $B_{DR,t}= C_{cap}\cdot\Delta P +\sum\tau(P_{peak,\tau}-P_{offpeak,\tau})\Delta E_\tau$ [5; 9; 10].

Экологическая модель направлена на оценку совокупного эффекта в виде суммы сокращённых выбросов CO_2, достигаемого за счёт снижения технических потерь, смещения потребления из «грязных» часов в «чистые» и интеграции возобновляемых источников энергии (ВИЭ):

$$\Delta CO_2 = \underbrace{\Delta E_{loss} \cdot EF}_{\text{потери}} + \underbrace{\sum_t \Delta E_t \cdot (EF_t^{peak} - EF_t^{offpeak})}_{DR-\text{перенос}} + \underbrace{E_{RES}^{accepted} \cdot EF_{substitution}}_{\text{вытеснение}} \tag{4}$$

$$B_{Loss} = \Delta E_{Loss} \cdot C_E, \quad B_{Realiab} = VOLL \cdot \Delta EENS, \tag{5}$$

Монетизация при наличии цены/квот: $B_{CO_2}=\Delta CO_2\cdot P_{CO_2}$. При расширенных границах учитывается LCA устройств IoT (производство/утилизация) по ISO 14040/14044.

Алгоритм моделирования основан на последовательной оценке технических, прогнозных, аспектов надёжности и верификационных аспектов функционирования интеллектуальных сетей. В части анализа электрического режима статические потери определяются на основе профилей тока и напряжения (I^2R), а также по упрощённой схеме «до/после» с учётом поправок на погодные условия и изменение нагрузки. Для проверки достоверности расчётов применяются моделирование потокораспределения и анализ репрезентативных фидеров, что позволяет валидировать результаты и снизить методологическую неопределённость.

Прогнозирование краткосрочной нагрузки и выработки ВИЭ, необходимое для расчёта параметров управления спросом (DR) и факторов выбросов, выполняется с использованием моделей ARIMA, ETS и градиентного бустинга. Применяется перекрёстная валидация по сезонам [21], что обеспечивает устойчивость и точность прогнозов.

Оценка надёжности осуществляется на основе данных журналов OMS, фиксирующих время локализации и восстановления после аварий. Полученные показатели конвертируются в изменения метрик ΔSAIDI, ΔSAIFI и далее – в ΔEENS и B_{Reliab} через показатель стоимости недоотпуска электроэнергии (VOLL) [22].

Этап измерения и верификации (M&B) реализуется с использованием регрессионного нормирования по методологии IPMVP Option C, применяемой как базовая метрика для оценки влияния систем AMI, потерь и программ управления спросом. В отчётности учитывается уровень неопределённости, что повышает достоверность результатов [23-24].

Дизайн эксперимента строится на принципах каузальной идентификации: при поэтапном внедрении решений используется кластерная рандомизация фидеров (A/B-design) либо

квазиэкспериментальные подходы, такие как DiD и метод синтетического контроля. В модели дополнительно включаются ковариаты – температура, влажность, календарные фиктивные переменные, структура потребителей и аварийные ситуации. Для проверки робастности выполняются плацебо-тесты и варьирование временных окон оценки, что позволяет выявить устойчивость причинно-следственных связей.

Анализ чувствительности и неопределённости проводится для параметров, обладающих наибольшим влиянием на результаты моделирования – стоимости электроэнергии (CE), мощности (C_{cap}), факторов выбросов (EF_t), VOLL, изменения пиковой нагрузки (ΔP_{max}) и доли неучтённого потребления. Для этого выполняется варьирование значений в диапазонах P10-P90, однофакторный анализ чувствительности (торнадо-диаграмма), а также моделирование методом Монте-Карло с количеством итераций от 10 до 50 тысяч. Такой подход позволяет получить распределения показателей NPV, IRR и доверительные интервалы по ΔCO_2, обеспечивая статистическую устойчивость результатов.

Исследование соблюдает принципы научной и этической добросовестности: не затрагивает персональные данные, опирается исключительно на официальные и согласованные источники информации, гарантирует конфиденциальность, прозрачность и корректность обработки данных. Применяемая методология и алгоритмы обеспечивают воспроизводимость результатов, а также возможность их независимой проверки и последующей верификации в аналогичных условиях.

Результаты и их обсуждение

В рамках проведённого исследования результаты оценки внедрения IoT-технологий (AMI, FLISR и DR) в инфраструктуру Smart Grid интерпретируются в логике устойчивого развития и рассматриваются по трём взаимосвязанным направлениям: экономическому, экологическому и социальному. Такой подход позволяет оценить не только финансовую целесообразность цифровизации сетевой инфраструктуры, но и её вклад в повышение экологической безопасности и качества жизни потребителей электроэнергии.

Для обеспечения логической связи между методикой исследования и полученными результатами расчёты выполнены на основе иллюстративного сценария для распределительной компании, обслуживающей 300 тыс. потребителей. При этом на пилотном этапе рассматривается внедрение 50 тыс. интеллектуальных счётчиков, а также использование датчиков на фидерах, систем FLISR и сервисов управления спросом. Все итоговые показатели получены на основе авторской модели, представленной в формулах (1) – (5), с применением нормированных параметров нагрузки, потерь, надёжности и факторов выбросов. Такой формат демонстрирует воспроизводимость методики и её применимость к практическим задачам цифровой модернизации электроэнергетики. На основе нормированных данных получены следующие значения ключевых параметров: снижение потерь электроэнергии составило $\Delta Loss = 0{,}6$ п.п. при общем отпуске в сеть $Ein = 1\ 300\ 000$ МВт·ч, что соответствует годовому сокращению потерь $\Delta Eloss = 7\ 800$ МВт·ч; снижение пиковой нагрузки достигло 12 МВт, а показатель надёжности $\Delta SAIDI$ уменьшился на 15 мин/клиент/год.

Для расчётов экономической эффективности приняты следующие исходные параметры в тенге: стоимость электроэнергии $CE = 12\ 770$ KZT/МВт·ч, стоимость мощности $C_{cap} = 30\ 768\ 000$ KZT/МВт·год, средняя отключённая мощность 0,9 кВт/клиента, а показатель стоимости недоотпуска электроэнергии $VOLL = 2\ 000$ KZT/кВт·ч.

Результаты расчётов, выполненных в рамках проведённого исследования, представлены в таблице 2. Они отражают иллюстративный пример оценки экономического и экологического эффекта от внедрения IoT-технологий (AMI, FLISR и DR) в энергетическую инфраструктуру. В качестве базы для анализа рассмотрен сценарий, охватывающий 300 тыс. потребителей, с сопоставлением двух альтернативных вариантов – «Без IoT» и «С IoT», что позволяет количественно оценить влияние цифровизации на показатели эффективности, надёжности и устойчивости энергосистемы.

Анализ данных (таблица 2, рисунки 1-3) показывает, что внедрение комплекса IoT-технологий (AMI, FLISR, DR) обеспечивает выраженный мультипликативный эффект,

проявляющийся в экономической, экологической и социальной плоскостях функционирования энергосистемы. Совокупный экономический эффект достигает около 606,6 млн KZT в год, что подтверждает высокую инвестиционную привлекательность цифровизации сетевой инфраструктуры.

Таблица 2 - Сравнительные расчётные показатели экономической, экологической и социальной эффективности внедрения IoT-технологий (AMI, FLISR, DR) в энергетическую инфраструктуру

Показатель	Без IoT	С IoT	Эффективность
Снижение потерь, млн KZT/год	0	99,6	+99,6
Управление спросом (DR), млн KZT/год	0	369,2	+369,2
Надёжность, млн KZT/год	0	135,0	+135,0
Монетизация CO_2, млн KZT/год	0	2,76	+2,76
Совокупный эффект, млн KZT/год	0	606,6	+606,6
Выбросы CO_2, т/год	≈11 743	≈5 872	−5 871
Снижение SAIDI, мин/клиент/год	0	15	−15
Социальный эффект	базовый уровень обслуживания	повышение надёжности, прозрачности учёта и качества обслуживания	положительный
Примечание: составлено авторами на основе расчётов по формулам (1,5).			

Наибольший вклад в совокупный результат обеспечивает сегмент управления спросом – 369,2 млн KZT/год, что свидетельствует о высокой эффективности использования гибких нагрузок и оптимизации пиковой генерации. Вторым по значимости фактором выступает повышение надёжности энергоснабжения, эквивалентное 135,0 млн KZT/год, за счёт сокращения времени локализации и восстановления после аварийных событий, реализуемого посредством систем FLISR. Дополнительный эффект в 99,6 млн KZT/год формируется за счёт снижения технических потерь, достигаемого благодаря интеграции интеллектуальных счётчиков и оптимизации режимов работы распределительных сетей.

Отдельное внимание заслуживает экологический компонент, выраженный в снижении выбросов CO_2 почти вдвое – с ≈11 743 т/год до ≈5 872 т/год. Монетизация углеродного эффекта при действующих ценовых ориентирах (ETS/внутренние углеродные цены) составляет около 2,76 млн KZT/год, что, несмотря на относительную долю в общем эффекте, демонстрирует потенциал для дальнейшей интеграции механизмов углеродного регулирования в экономическую оценку энергетических проектов.

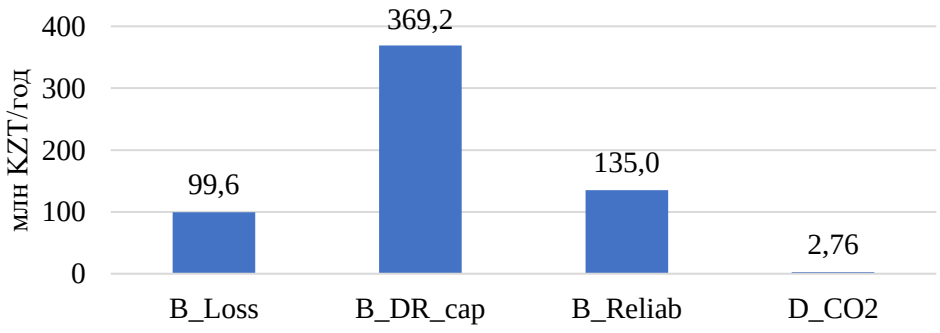

Рисунок 1 - Экономический и экологический эффект по категориям (млн KZT/год)
Примечание: построено авторами по результатам моделирования.

Несмотря на относительно небольшой денежный эквивалент экологического эффекта, связанный с сокращением выбросов CO_2, его значение остаётся стратегически важным в

контексте ESG-отчётности и долгосрочных целей устойчивого развития. Этот показатель отражает не только экологическую ответственность предприятия, но и потенциал интеграции углеродных механизмов (ETS, внутренние цены на углерод) в общую экономическую модель энергетических проектов.

Для наглядного представления совокупных результатов исследования были построены графические зависимости, отражающие влияние внедрения IoT-технологий (AMI, FLISR и DR) на ключевые показатели эффективности энергосистемы. Визуализация позволяет продемонстрировать различия между сценариями «Без IoT» и «С IoT», выявить масштабы экономического и экологического эффекта, а также подтвердить количественные выводы, полученные в ходе моделирования.

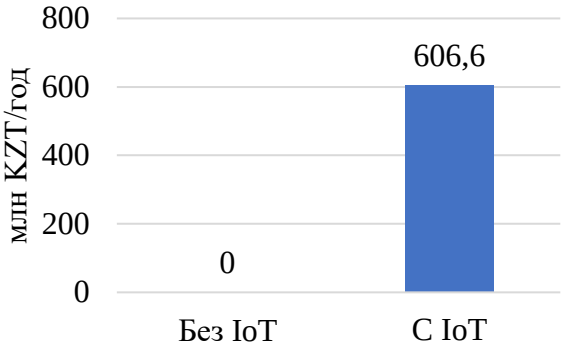

Рисунок 2- Совокупный экономический эффект (млн KZT/год)

Примечание: построено авторами по результатам моделирования

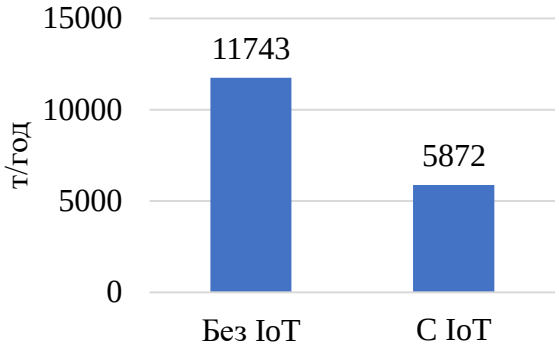

Рисунок 3 - Экологический эффект: выбросы CO_2 (т/год)

Примечание: построено авторами по результатам моделирования

Для обеспечения достоверности и воспроизводимости результатов исследования проведён комплекс процедур контроля качества:

1) Валидация метрологических данных – проверка точности измерений IoT-датчиков, включая синхронизацию временных меток и оценку систематических ошибок счётчиков.

2) Тестирование устойчивости модели – анализ чувствительности к пропускам данных и временным сдвигам (missing-robust test).

3) Независимая проверка расчётов – повторная обработка данных другим аналитиком или скриптом в формате «чёрного ящика» для исключения субъективных искажений.

4) Отчётность по стандарту IPMVP – документирование исходных серий, методик и кода расчётов с возможностью обезличенной верификации.

Эти меры обеспечивают высокую степень прозрачности, доверия и научной корректности проведённых расчётов.

Предложенная методология предполагает наличие исторических данных достаточной глубины и стабильности архитектуры сети. В энергосистемах с частыми реконфигурациями или изменением топологии фидеров возможно смещение оценок эффективности. Для корректного расчёта выбросов предпочтительно использование временных (почасовых) маржинальных коэффициентов, поскольку усреднённые значения могут как завышать, так и занижать эффект управления спросом. При отсутствии полного анализа жизненного цикла (LCA) экологический эффект отражает только операционную фазу функционирования оборудования.

Наряду с прямыми экономическими и экологическими результатами внедрение IoT-технологий в Smart Grid сопровождается и значимым социальным эффектом, который также должен учитываться в логике устойчивого развития. Социальная значимость цифровизации

энергосистемы проявляется прежде всего в повышении качества и надёжности электроснабжения для конечных потребителей. Снижение показателя SAIDI на 15 мин/клиент/год означает уменьшение средней продолжительности перебоев в подаче электроэнергии, что непосредственно влияет на качество жизни населения, устойчивость работы социальных объектов, малого бизнеса и цифровых сервисов.

Дополнительный социальный эффект связан с повышением прозрачности взаимодействия между энергокомпанией и потребителем. Использование интеллектуальных счётчиков AMI позволяет обеспечить более точный и оперативный учёт потребления, минимизировать спорные ситуации при начислении платежей, а также расширить возможности для осознанного управления индивидуальным энергопотреблением. Это способствует укреплению доверия со стороны потребителей и повышает общую управляемость спроса.

Системы FLISR, в свою очередь, обеспечивают более быстрое обнаружение аварийных участков, их локализацию и восстановление электроснабжения, что особенно важно в условиях высокой социальной чувствительности к перебоям в электроснабжении. Для населения это означает сокращение времени отключений, а для операторов критической инфраструктуры – повышение устойчивости функционирования объектов здравоохранения, образования, связи и коммунального хозяйства. Таким образом, социальный эффект внедрения IoT в Smart Grid проявляется в повышении надёжности энергоснабжения, улучшении качества обслуживания потребителей, росте прозрачности расчётов и укреплении энергетической безопасности на уровне повседневного функционирования общества. В совокупности с экономическими и экологическими эффектами это подтверждает соответствие цифровизации сетевой инфраструктуры принципам устойчивого развития.

Представленные результаты наглядно демонстрируют, что внедрение IoT-инфраструктуры формирует комплексный мультипликативный эффект, включающий экономические, экологические и социальные преимущества. Экономический эффект обусловлен оптимизацией технологических процессов, управлением спросом и повышением надёжности; экологический – снижением углеродных выбросов и повышением энергоэффективности; социальный – улучшением качества электроснабжения, сокращением продолжительности отключений и повышением прозрачности взаимодействия между энергокомпанией и потребителями. Наибольший экономический вклад обеспечивают программы управления спросом, доля которых составляет свыше 60% совокупного эффекта, что согласуется с мировой практикой – гибкость нагрузки является ключевым фактором повышения эффективности генерации и снижения затрат на резервные мощности [24].

Значительный результат наблюдается и по направлению повышения надёжности, что выражается в сокращении показателей SAIDI и SAIFI и, как следствие, уменьшении недоотпуска электроэнергии. Эффект от снижения технических потерь также положителен, хотя его масштаб относительно ниже, однако он имеет критическое значение для распределительных сетей с высоким уровнем потерь и может возрастать при масштабировании проектов.

Экологический компонент, несмотря на сравнительно небольшой денежный эквивалент (≈2,76 млн KZT/год), имеет стратегическое значение. Снижение выбросов почти в два раза соответствует международным тенденциям декарбонизации энергетики и способствует повышению устойчивости предприятий в условиях формирования углеродных рынков и усиления климатического регулирования.

Следует отметить, что в расчётах не учитывались немонетарные выгоды, такие как снижение коммерческих потерь и краж электроэнергии, оптимизация затрат на обслуживание, повышение прозрачности операций и доверия потребителей. Включение данных факторов в модель может существенно улучшить инвестиционный профиль проекта. В то же время сохраняются риски, связанные с высокими капитальными затратами, необходимостью модернизации ИТ-инфраструктуры и обеспечения кибербезопасности.

В целом результаты исследования подтверждают, что внедрение IoT-технологий

является эффективным инструментом повышения экономической, экологической и социальной устойчивости энергосистем. Полученные эффекты проявляются в снижении потерь и операционных затрат, сокращении выбросов CO_2, а также в повышении качества и надёжности электроснабжения для конечных потребителей. В совокупности это позволяет рассматривать IoT как ключевой элемент формирования интеллектуальных сетей нового поколения, соответствующих требованиям цифровой и зелёной экономики и принципам устойчивого развития.

Заключение

Проведённое исследование позволило подтвердить гипотезу о высокой эффективности интеграции IoT-технологий в инфраструктуру Smart Grid и её способности оказывать комплексное воздействие на экономические, экологические и социальные параметры функционирования энергосистемы. Полученные результаты демонстрируют, что при масштабе в 300 тыс. потребителей внедрение интеллектуальных систем (AMI, FLISR, DR) формирует совокупный эффект свыше 600 млн KZT в год, при этом достигается сокращение выбросов CO_2 почти в два раза по сравнению с базовым сценарием «Без IoT».

Таким образом, исследование вносит вклад в развитие научного знания в области цифровой энергетики и устойчивого управления энергоресурсами, предлагая обоснованную модель оценки экономических, экологических и социальных эффектов цифровизации сетей. Разработанный методический подход, основанный на интеграции показателей NPV, IRR, TCO и ΔCO_2, а также на применении механизмов Difference-in-Differences и IPMVP Option C, подтверждает воспроизводимость и объективность результатов, что обеспечивает возможность его использования в аналогичных исследованиях и практических проектах.

С практической точки зрения, результаты исследования могут использоваться при формировании национальных программ цифровизации энергетики, разработке тарифных и инвестиционных механизмов поддержки Smart Grid, а также при подготовке ESG- и углеродной отчётности энергетических компаний.

В дальнейшем представляется целесообразным развитие исследования в направлениях:

- расширения модели до уровня национальной энергосистемы с учётом региональных различий в профилях нагрузки и выбросов;
- включения в расчёт жизненного цикла (LCA) IoT-оборудования для более полной экологической оценки;
- анализа сценариев углеродного ценообразования и его влияния на инвестиционную привлекательность цифровых проектов.

В совокупности полученные результаты подтверждают, что IoT-технологии выступают не только инструментом повышения эффективности энергосистем, но и важным фактором их устойчивой трансформации.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Gungor V.C., Sahin D., Kocak T., et al., "Smart Grid and Smart Homes: Key Players and Pilot Projects," in IEEE Industrial Electronics Magazine, vol. 6, no. 4, Dec. 2012. - P. 18-34

2 Fang X., Misra S., Xue G., Yang D. "Smart Grid – The New and Improved Power Grid: A Survey," in IEEE Communications Surveys & Tutorials, vol. 14, no. 4, Fourth Quarter 2012. - P. 944-980

3 IEA. Electricity Grids and Secure Energy Transitions [Electronic resource]. – IEA, 2022/2023. - Available at: – URL: https://www.iea.org/reports/electricity-grids-and-secure-energy-transitions (accessed: 13.10.2025)

4 Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), ed. Climate Change 2022 - Mitigation of Climate Change: Working Group III Contribution to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Cambridge University Press; 2023

5 U.S. DOE. *Grid Modernization Multi-Year Program Plan* – U.S. Department of Energy, 2016. – Available at: URL: https://energy.gov/sites/prod/files/2016/01/f28/Grid%20Modernization%20Multi-Year%20Program%20Plan.pdf (дата обращения: 13.10.2025)

6 ETIP SNET (European Technology & Innovation Platform Smart Networks for Energy Transition). R&I Roadmap 2020-2030. – European Union, 2020. – Available at: - URL: https://smart-networks-energy-

transition.ec.europa.eu/sites/default/files/publications/Roadmap-2020-2030_June-UPDT.pdf (дата обращения: 13.10.2025)

7 Khanna A., Kaur S. Internet of Things (IoT), Applications and Challenges: A Comprehensive Review. Wireless Pers Commun 114, - 2020. - P.1687–1762

8 Zanella A., Bui N., Castellani A., et al. "Internet of Things for Smart Cities," in IEEE Internet of Things Journal, vol. 1, no. 1, Feb. – 2014. - P. 22-32.

9 S.S.R. Depuru, L.Wang, V. Devabhaktuni and N. Gudi, "Smart meters for power grid – Challenges, issues, advantages and status," 2011 IEEE/PES Power Systems Conference and Exposition, Phoenix, AZ, USA, - 2011, P. 1-7

10 NERC. Reliability Considerations from Integration of Smart Grid. – December 2010. – Available at: - URL: https://www.nerc.com/pa/RAPA/ra/Reliability%20Assessments%20DL/SGTF Report Final posted v1.1.pdf (дата обращения: 13.10.2025).

11 Electric Power Research Institute (EPRI). Technology Innovation: Insights and Innovations. Third Quarter 2021 – Palo Alto, CA: EPRI, - 2021. – Available at: URL: https://restservice.epri.com/publicdownload/000000003002023051/0/Product (дата обращения: 13.10.2025)

12 Uluski R., Borlase S. ISGT NA ’24 Tutorial 3: Implementing Fault Location Isolation and Service Restoration (FLISR) on Distribution Circuits with High DER Penetration – Strategies for Success (Slides). – IEEE Power & Energy Society, 2024.

13 Booth A., Mohr N., Peters P. The digital utility: New opportunities and challenges – McKinsey & Company, 2016. – Available at: - URL: https://www.mckinsey.com/industries/electric-power-and-natural-gas/our-insights/the-digital-utility-new-opportunities-and-challenges (дата обращения: 13.10.2025).

14 Mohammadi M., Al-Fuqaha A., Sorour S., Guizani, M. Deep Learning for IoT Big Data and Streaming Analytics: A Survey // IEEE Communications Surveys & Tutorials. – 2018. – Vol. 20, no. 4. – P. 2923–2960.

15 International Organization for Standardization (ISO). ISO 14064-1:2018. Greenhouse gases – Part 1: Specification with guidance at the organization level for quantification and reporting of greenhouse gas emissions and removals – Geneva: ISO, 2018. – Available at: - URL: https://www.iso.org/standard/66453.html (accessed: 13.10.2025).

16 International Organization for Standardization (ISO). ISO 14040:2006. Environmental management – Life cycle assessment – Principles and framework. – Geneva: ISO, 2006. – Available at: - URL: https://www.iso.org/standard/37456.html (дата обращения: 13.10.2025).

17 International Organization for Standardization (ISO). ISO 14044:2006. Environmental management – Life cycle assessment – Requirements and guidelines. – Geneva: ISO, 2006. – Available at: - URL: https://www.iso.org/standard/38498.html (дата обращения: 13.10.2025).

18 World Resources Institute; World Business Council for Sustainable Development. GHG Protocol Scope 2 Guidance: An Amendment to the GHG Protocol Corporate Standard. – Washington, DC: WRI; Geneva: WBCSD, 2015. – Available at: - URL: https://ghgprotocol.org/sites/default/files/2023-03/Scope%202%20Guidance.pdf (дата обращения: 13.10.2025).

19 Efficiency Valuation Organization (EVO). International Performance Measurement and Verification Protocol (IPMVP): Core Concepts. EVO 10000-1:2016. – Ottawa: EVO, 2016. – Available at: - URL: https://evo-world.org/en/products-services-mainmenu-en/protocols/ipmvp (дата обращения: 13.10.2025).

20 International Energy Agency (IEA). Energy Statistics Data Browser: Transmission and distribution losses (electricity) – Paris: IEA, 2022. – Available at: - URL: https://www.iea.org/data-and-statistics/data-tools/energy-statistics-data-browser (дата обращения: 13.10.2025).

21 Institute of Electrical and Electronics Engineers (IEEE). IEEE Std 1366-2022. IEEE Guide for Electric Power Distribution Reliability Indices. – New York: IEEE. - 2022. – 44 p.

22 Electric Power Research Institute (EPRI). Advanced Metering Infrastructure (AMI) Reference Architecture – Palo Alto, CA: EPRI, 2021. – Product ID: 3002021854. - Available at: - URL: https://restservice.epri.com/publicattachment/91782 (дата обращения: 13.10.2025).

23 Federal Energy Regulatory Commission (FERC). 2019 Assessment of Demand Response and Advanced Metering – Washington, DC: FERC, 2019. – Available at: - URL: https://www.ferc.gov/sites/default/files/2020-04/DR-AM-Report2019_2.pdf (дата обращения: 13.10.2025).

24 Huang, W., Zhang, N., Kang, C. et al. From demand response to integrated demand response: review and prospect of research and application. Prot Control Mod Power Syst 4. - 2019. – P. 10-12

SMART GRID ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫНДА IoT ЕНГІЗУДІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ, ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ӘСЕРІН БАҒАЛАУ

Аңдатпа

Мақалада Smart Grid дамыту аясында электр энергетикасы саласындағы Заттар интернеті (IoT) технологияларының әлеуеті қарастырылады. Зерттеудің мақсаты - IoT шешімдерін енгізудің экономикалық және экологиялық тиімділігін сандық бағалау, сондай-ақ олардың электрмен жабдықтаудың сенімділігін арттырудағы, пайдалану шығындарын азайтудағы және жаңартылатын энергия көздерін (ЖЭК) біріктірудегі әлеуметтік әсерін талдау. Зерттеу ақылды есептегіштерді (AMI), фидерлік сенсорларды, ақаулық деңгейіндегі ақпаратты қалпына

келтіру (FLISR) жүйелерін және сұранысқа жауап беру (DR) қызметтерін қоса алғанда, орташа және төмен вольтты тарату желілеріне бағытталған. Зерттеу әдістемесі өнімділікті бағалау модельдеріне (NPV, IRR, TCO, өтелу мерзімі), айырмашылықтардағы айырмашылықтарға және өлшеуді тексеруге арналған IPMVP C нұсқасы стандартына негізделген. Қоршаған ортаға әсерін бағалау үшін ISO 14064-1 және GHG хаттамасының шығарындыларын есептеу қолданылды. 50 000 ақылды есептегіші бар орта көлемді тарату компаниясы үшін сандық мысал келтірілген. Зерттеу нәтижелері IoT енгізу 300 000 тұтынушы үшін жылына 600 миллион теңгеден астам жиынтық экономикалық пайда әкелетінін, электр қуатымен жабдықтаудың сенімділігін арттыратынын және тұтынушыларға қызмет көрсетуді жақсарта алатынын көрсетеді. Қоршаған ортаға әсері CO_2 шығарындыларының айтарлықтай азаюында көрініс табады, ал әлеуметтік әсерге электр қуатын өшіру уақытының қысқаруы, есептеу ашықтығының артуы және соңғы пайдаланушылардың сенімінің артуы кіреді. Бұл зерттеудің практикалық маңыздылығы инвестициялық жоспарлауға, тарифтерді реттеуге және ESG есептілігіне қолданылатын қайталанатын бағалау моделін әзірлеуде жатыр. Осылайша, IoT негізіндегі желіні цифрландыру оның экономикалық және экологиялық тұрғыдан орындылығын растайды және электр энергетикасы секторын ұзақ мерзімді жаңғыртудың стратегиялық бағыты ретінде қарастырылуы керек.

Негізгі сөздер: IoT, Smart Grid, ақылды есептегіш, техникалық-экономикалық негіздеме, тұрақты даму, қоршаған орта қауіпсіздігі, әлеуметтік әсер.

ASSESSING THE ECONOMIC, ENVIRONMENTAL, AND SOCIAL IMPACTS OF IoT IMPLEMENTATION IN THE SMART GRID ENERGY INFRASTRUCTURE

Abstract

This article examines the potential of Internet of Things (IoT) technologies in the electric power industry in the context of Smart Grid development. The study aims to quantify the economic and environmental effectiveness of implementing IoT solutions, as well as to analyze their social impact on improving electricity supply reliability, reducing operating costs, and integrating renewable energy sources (RES). The study focuses on medium- and low-voltage distribution networks, including smart meters (AMI), feeder sensors, fault-level information recovery (FLISR) systems, and demand response (DR) services. The study methodology is based on performance assessment models (NPV, IRR, TCO, payback period), difference-in-differences, and the IPMVP Option C standard for measurement verification. ISO 14064-1 and GHG Protocol emissions calculations were used to assess the environmental impact. A numerical example is provided for a medium-sized distribution company with 50,000 smart meters. The study's results demonstrate that IoT implementation can achieve a cumulative economic benefit of over 600 million tenge per year for a base of 300,000 consumers, improve electricity supply reliability, and enhance customer service. The environmental impact is reflected in a significant reduction in CO_2 emissions, while the social impact includes shorter outage durations, increased metering transparency, and increased end-user trust. The practical significance of this study lies in developing a reproducible assessment model applicable to investment planning, tariff regulation, and ESG reporting. Thus, IoT-based network digitalization confirms its economic and environmental feasibility and should be considered a strategic direction for the long-term modernization of the electric power sector.

Keywords: IoT, Smart Grid, smart meter, feasibility study, sustainable development, environmental safety, social impact.

REFERENCES

1 Gungor V.C., Sahin D., Kocak T., et al., "Smart Grid and Smart Homes: Key Players and Pilot Projects," in IEEE Industrial Electronics Magazine, vol. 6, no. 4, Dec. 2012, P. 18-34 [in English]

2 Fang X., Misra S., Xue G., Yang D. "Smart Grid – The New and Improved Power Grid: A Survey," in IEEE Communications Surveys & Tutorials, vol. 14, no. 4, Fourth Quarter 2012, P. 944-980 [in English]

3 IEA. Electricity Grids and Secure Energy Transitions [Electronic resource]. – IEA, 2022/2023. - Available at: – URL: https://www.iea.org/reports/electricity-grids-and-secure-energy-transitions [in English] (accessed: 13.10.2025)

4 Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), ed. Climate Change 2022 - Mitigation of Climate Change: Working Group III Contribution to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Cambridge University Press; 2023. [in English]

5 U.S. DOE. *Grid Modernization Multi-Year Program Plan* – U.S. Department of Energy, 2016. – Available at: URL: https://energy.gov/sites/prod/files/2016/01/f28/Grid%20Modernization%20Multi-Year%20Program%20Plan.pdf [in English] (accessed: 13.10.2025)

6 ETIP SNET (European Technology & Innovation Platform Smart Networks for Energy Transition). R&I Roadmap 2020-2030. – European Union, 2020. – Available at: - URL: https://smart-networks-energy-transition.ec.europa.eu/sites/default/files/publications/Roadmap-2020-2030_June-UPDT.pdf [in English] (accessed: 13.10.2025)

7 Khanna A., Kaur S. Internet of Things (IoT), Applications and Challenges: A Comprehensive Review. Wireless Pers Commun 114, - 2020. - P.1687–1762. [in English]

8 Zanella A., Bui N., Castellani A., et al. "Internet of Things for Smart Cities," in IEEE Internet of Things Journal, vol. 1, no. 1, Feb. – 2014. - P. 22-32. [in English]

9 S.S.R. Depuru, L.Wang, V. Devabhaktuni and N. Gudi, "Smart meters for power grid – Challenges, issues, advantages and status," 2011 IEEE/PES Power Systems Conference and Exposition, Phoenix, AZ, USA, - 2011, P. 1-7

10 NERC. Reliability Considerations from Integration of Smart Grid. – December 2010. – Available at: - URL: https://www.nerc.com/pa/RAPA/ra/Reliability%20Assessments% 20DL/SGTF_ Report_Final_posted_v1.1.pdf [in English] (accessed: 13.10.2025).

11 Electric Power Research Institute (EPRI). Technology Innovation: Insights and Innovations. Third Quarter 2021 – Palo Alto, CA: EPRI, - 2021. – – Available at: URL: https://restservice.epri.com/publicdownload/000000003002023051/0/Product [in English] (accessed: 13.10.2025).

12 Uluski R., Borlase S. ISGT NA ’24 Tutorial 3: Implementing Fault Location Isolation and Service Restoration (FLISR) on Distribution Circuits with High DER Penetration – Strategies for Success (Slides). – IEEE Power & Energy Society, 2024. [in English]

13 Booth A., Mohr N., Peters P. The digital utility: New opportunities and challenges – McKinsey & Company, 2016. – Available at: - URL: https://www.mckinsey.com/industries/electric-power-and-natural-gas/our-insights/the-digital-utility-new-opportunities-and-challenges [in English] (accessed: 13.10.2025).

14 Mohammadi M., Al-Fuqaha A., Sorour S., Guizani, M. Deep Learning for IoT Big Data and Streaming Analytics: A Survey // IEEE Communications Surveys & Tutorials. – 2018. – Vol. 20, no. 4. – P. 2923–2960. [in English]

15 International Organization for Standardization (ISO). ISO 14064-1:2018. Greenhouse gases – Part 1: Specification with guidance at the organization level for quantification and reporting of greenhouse gas emissions and removals – Geneva: ISO, 2018. – Available at: - URL: https://www.iso.org/standard/66453.html [in English] (accessed: 13.10.2025).

16 International Organization for Standardization (ISO). ISO 14040:2006. Environmental management – Life cycle assessment – Principles and framework. – Geneva: ISO, 2006. – Available at: - URL: https://www.iso.org/standard/37456.html [in English] (accessed: 13.10.2025).

17 International Organization for Standardization (ISO). ISO 14044:2006. Environmental management – Life cycle assessment – Requirements and guidelines. – Geneva: ISO, 2006. – Available at: - URL: https://www.iso.org/standard/38498.html [in English] (accessed: 13.10.2025).

18 World Resources Institute; World Business Council for Sustainable Development. GHG Protocol Scope 2 Guidance: An Amendment to the GHG Protocol Corporate Standard. – Washington, DC: WRI; Geneva: WBCSD, 2015. – Available at: - URL: https://ghgprotocol.org/sites/default/files/2023-03/Scope%202%20Guidance.pdf [in English] (accessed: 13.10.2025).

19 Efficiency Valuation Organization (EVO). International Performance Measurement and Verification Protocol (IPMVP): Core Concepts. EVO 10000-1:2016. – Ottawa: EVO, 2016. – Available at: - URL: https://evo-world.org/en/products-services-mainmenu-en/protocols/ipmvp [in English] (accessed: 13.10.2025).

20 International Energy Agency (IEA). Energy Statistics Data Browser: Transmission and distribution losses (electricity) – Paris: IEA, 2022. – Available at: - URL: https://www.iea.org/data-and-statistics/data-tools/energy-statistics-data-browser [in English] (accessed: 13.10.2025).

21 Institute of Electrical and Electronics Engineers (IEEE). IEEE Std 1366-2022. IEEE Guide for Electric Power Distribution Reliability Indices. – New York: IEEE, - 2022. – 44 p. [in English]

22 Electric Power Research Institute (EPRI). Advanced Metering Infrastructure (AMI) Reference Architecture – Palo Alto, CA: EPRI, 2021. – Product ID: 3002021854. - Available at: - URL: https://restservice.epri.com/publicattachment/91782 [in English] (accessed: 13.10.2025).

23 Federal Energy Regulatory Commission (FERC). 2019 Assessment of Demand Response and Advanced Metering – Washington, DC: FERC, 2019. – Available at: - URL: https://www.ferc.gov/sites/default/files/2020-04/DR-AM-Report2019_2.pdf [in English] (accessed: 13.10.2025).

24 Huang, W., Zhang, N., Kang, C. et al. From demand response to integrated demand response: review and prospect of research and application. Prot Control Mod Power Syst 4, - 2019. – P. 10-12. [in English]

Information about authors:

Yerzhan Domalatov - **corresponding author**, Master of Economics Sciences, PhD Candidate, Senior Lecturer of the Department of Economics, Management and Finance, Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, 070000, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: domalatovkz@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9955-9282

Katipa Chezhimbayeva - Candidate of Technical Sciences, Professor of the Department of Telecommunication Engineering, Non-profit Joint Stock Company "Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after Gumarbek Daukeyev", 050000, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: k.chezhimbayeva@aues.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1661-2226

Оценка экономических, экологических и социальных эффектов внедрения Iot в энергетическую инфраструктуру Smart Grid

Makpal Zharkymbekova - Master of Physics, PhD student of the Department of Electric Power Engineering, Non-profit Joint Stock Company "Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after Gumarbek Daukeyev", 050000, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: makpal.87_87@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2285-8716

Markhabat Sakitzhanov - Master of Technical Sciences, PhD student of the Department of Electric Power Engineering, Non-profit Joint Stock Company "Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after Gumarbek Daukeyev", 050000, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: m.sakitzhanova@aues.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0955-8938

Информация об авторах:

Ержан Домалатов - **основной автор**, магистр экономических наук, PhD-кандидат, сеньор-лектор кафедры экономики, менеджмента и финансов НАО «Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена Аманжолова», 070000, г.Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

E-mail: domalatovkz@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9955-9282

Катипа Чежимбаева - кандидат технических наук, профессор кафедры телекоммуникационной инженерии НАО «Алматинский университет энергетики и связи имени Гумарбека Даукеева», 050000, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: k.chezhimbayeva@aues.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1661-2226

Макпал Жаркымбекова - магистр физики, докторант PhD кафедры энергообеспечения, электропривода и электротехники НАО «Алматинский университет энергетики и связи имени Гумарбека Даукеева», 050000, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: makpal.87_87@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2285-8716

Мархабат Сакитжанов - магистр технических наук, докторант PhD кафедры электроэнергетики НАО «Алматинский университет энергетики и связи имени Гумарбека Даукеева», 050000, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: m.sakitzhanova@aues.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0955-8938

Авторлар туралы ақпарат:

Ержан Домалатов - **негізгі автор**, экономика ғылымдарының магистрі, PhD кандидаты, экономика, менеджмент және қаржы қафедрасының сеньор-лектор, «Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті» КЕАҚ, 070000, Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: domalatovkz@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9955-9282

Катипа Чежимбаева – техника ғылымдарының кандидаты, телекоммуникация инженериясы кафедрасының профессоры, «Ғұмарбек Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті» КЕАҚ, 050000, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: k.chezhimbayeva@aues.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1661-2226

Мақпал Жарқымбекова - физика магистрі, электроэнергетика кафедрасының PhD докторанты, «Ғұмарбек Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті» КЕАҚ, 050000, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: makpal.87_87@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2285-8716

Мархабат Сакитжанов - техника ғылымдарының магистрі, электроэнергетика кафедрасының PhD докторанты, «Ғұмарбек Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті» КЕАҚ, 050000, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: m.sakitzhanova@aues.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0955-8938

МРНТИ 06.39.31 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.31**
УДК 330.59(574)

А.Б. Жанбозова[1]*, М.М. Халитова[1], А.Ж. Панзабекова[1]

[1]Институт экономики Комитета науки Министерства науки и высшего образования
050010, г. Алматы, Республика Казахстан
*e-mail: aksaulezhanbozova@gmail.com

ИНТЕГРАЛЬНАЯ ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ МЕХАНИЗМОВ ПЕРЕРАСПРЕДЕЛЕНИЯ ДОХОДОВ В КАЗАХСТАНЕ: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД

Аннотация

Цель исследования заключается в разработке методологического подхода к интегральной оценке эффективности механизмов перераспределения доходов в Казахстане с учетом национальной институциональной специфики. Методология исследования основана на построении интегрального индекса, включающего систему взаимосвязанных показателей, отражающих ключевые параметры перераспределительной политики, включая снижение неравенства, сокращение бедности, охват и адресность социальной поддержки, а также распределение налоговой нагрузки. Отбор индикаторов осуществлён на основе анализа международных подходов (CEQ, Social Protection Index, Fiscal Incidence Analysis) с учётом особенностей национальной статистической базы. Результаты исследования заключаются в разработке интегрального индекса, позволяющего комплексно оценить результативность налогово-бюджетной системы в достижении целей социальной политики. Показано, что несмотря на снижение коэффициента Джини с начала 2000-х годов, уровень межгрупповой дифференциации в Казахстане остаётся сравнительно высоким, что свидетельствует об ограниченной эффективности действующих механизмов перераспределения. Предложенный подход обеспечивает целостное представление о результативности перераспределительных мер и позволяет выявлять направления с наибольшим потенциалом повышения эффективности. Научная значимость исследования состоит в формализации оценки распределительных эффектов в единой воспроизводимой аналитической рамке, пригодной для межрегиональных и межвременных сопоставлений. Практическая значимость связана с возможностью использования предложенного индекса для совершенствования социальной политики и повышения её адресности и результативности. Ограничения исследования обусловлены тем, что официальная статистика в Казахстане формируется преимущественно по располагаемым доходам, тогда как данные о доходах до перераспределения представлены в ограниченном объёме. В этой связи предложены рекомендации по развитию системы статистических наблюдений и расширению доступа к микроданным обследований домашних хозяйств. Реализация обозначенных рекомендаций позволит создать прочную институциональную основу для объективной оценки эффективности перераспределительной политики Казахстана в целом, её социальной результативности и влияния на снижение неравенства и бедности, расширение охвата и обеспечение адресности социальной поддержки.

Ключевые слова: перераспределение доходов, коэффициент Джини, социальная политика, бюджетно-налоговая Казахстан, интегральный индекс.

Введение

В условиях нарастающей глобальной конкуренции, ускоренной цифровизации и углубления структурных дисбалансов справедливое и экономически обоснованное распределение национального дохода становится необходимым условием устойчивого и инклюзивного роста. Для Казахстана задача осложняется выраженной межрегиональной и имущественной дифференциацией, ограниченной результативностью части социальных инструментов и высокой зависимостью региональных финансов от централизованного перераспределения. По оценкам международных организаций, уровень неравенства по коэффициенту Джини сопоставим со средними значениями для стран Восточной Европы, однако территориальная асимметрия доходов и доступа к базовым услугам выражена сильнее, что связано с неодинаковым инфраструктурным обеспечением и дисбалансами на рынке труда [1]. Индекс человеческого развития за 2023 год фиксирует высокий общий уровень развития, но с ощутимой потерей при корректировке на неравенство, что указывает на недореализованный потенциал благосостояния населения [2]. Это обосновывает необходимость адекватной оценки действующих механизмов перераспределения доходов для проведения соответствующих.

В этих условиях целесообразно использовать единый, воспроизводимый и адаптированный к национальной базе подход к измерению результативности перераспределительных мер, позволяющий не только уточнить траекторию неравенства и бедности, но и локализовать узкие места политики в части охвата, адресности и прогрессивности изъятий, что задает практическую повестку для калибровки налогово-бюджетных и социальных инструментов. В этой связи цель настоящего исследования состоит в разработке методологического подхода к интегральной оценке эффективности механизмов перераспределения доходов в Казахстане, позволяющего количественно измерить совокупное воздействие налогово-бюджетной и социальной политики на параметры неравенства, бедности, охвата и адресности социальной поддержки.

Научная новизна работы заключается в формировании интегрального индекса, объединяющего ключевые измерения эффективности перераспределительной системы в единой воспроизводимой системе показателей, адаптированной к национальной статистической базе и учитывающей институциональную специфику Казахстана.

Материалы и методы исследования

Для разработки методологического подхода к оценке эффективности механизмов перераспределения доходов использован метод построения интегрального индекса, основанный на системе взаимосвязанных субиндексов, отражающих ключевые направления налогово-бюджетной и социальной политики. Отбор показателей осуществлялся на основе теоретического анализа международных методик (CEQ, Social Protection Index EC, Fiscal Incidence Analysis Всемирного банка) и сравнительного обзора научных исследований, что позволило сформировать репрезентативный набор индикаторов, характеризующих прогрессивность налогообложения, масштаб и адресность социальных трансфертов, а также их совокупное влияние на показатели бедности и неравенства. Вместе с тем, вследствие неполноты и фрагментарности статистических данных, необходимых для полной реализации методики, расчёт интегрального индекса для Казахстана в рамках данного исследования не производился; представлен лишь теоретико-методологический алгоритм и набор индикаторов, пригодных для практического применения в будущем.

Литературный обзор

Вопросы перераспределения доходов и социальной справедливости традиционно занимают одно из центральных мест в экономической науке. Ещё в середине XX века С. Кузнец [3], анализируя долгосрочные тренды развития индустриальных экономик, показал наличие закономерности, вошедшей в литературу как «обратная U-образная кривая Кузнеца»: в начальной фазе индустриализации уровень неравенства возрастает, достигает пика, а затем, при развитии институтов социальной защиты и налогово-бюджетной системы, снижается. Эта гипотеза стимулировала обширные исследования связи экономического роста и распределения доходов. Однако последующие работы Т. Пикетти [4], Дж. Стиглица [5], а также А. Аткинсона [6] продемонстрировали, что автоматического снижения неравенства в современных экономиках не происходит: напротив, в условиях глобализации и финансовой либерализации наблюдается устойчивая тенденция к концентрации доходов и богатства у верхних децилей населения.

Таким образом, в центре научной дискуссии встает вопрос: каким образом государство посредством налогов, трансфертов и социальных программ способно компенсировать структурные перекосы рыночной системы и снижать социально-экономическое неравенство? В рамках этого направления были разработаны как отдельные индикаторы (коэффициент Джини, индексы Аткинсона, Палмы, коэффициенты прогрессивности Каквани и Рейнольдса–Смоленского), так и целостные методические подходы, позволяющие комплексно оценивать совокупный эффект налогово-бюджетной политики.

В мировой практике наибольшее распространение получили три инструмента. Во-первых, методология Commitment to Equity (CEQ), предложенная Л. Лустиг и коллегами [7], которая используется более чем в 60 странах с формирующимися рынками. CEQ позволяет на основе микроданных обследований домохозяйств сопоставить распределение доходов «до» и

«после» действия налогов и трансфертов. Сильной стороной методики является универсальность и воспроизводимость, однако она критически зависит от качества исходных данных и не учитывает в полной мере институциональную специфику отдельных стран.

Во-вторых, в странах Европейского союза применяется Индекс социальной защиты (Social Protection Index) Европейской комиссии [8], ориентированный на измерение масштабов, адекватности и эффективности социальных расходов. Его ценность заключается в возможности комплексного учета институциональных факторов, включая охват населения и эффективность социальных программ. Вместе с тем данный инструмент разработан для зрелых европейских экономик и плохо адаптируется к условиям развивающихся стран, где институциональная среда иная.

В-третьих, Всемирный банк использует методологию фискальной инцидентности (Fiscal Incidence Analysis) [9], позволяющую оценить разницу в показателях бедности и неравенства на макроуровне до и после государственного вмешательства. Этот подход удобен для международных сопоставлений, но в меньшей степени подходит для анализа региональных различий и оценки адресности мер.

Сравнительные характеристики указанных подходов представлены в таблице 1.

Таблица 1 – Сравнительная характеристика международных подходов к оценке эффективности перераспределительных мер

Подход / источник	Основная цель и охват	Ключевые индикаторы	Ограничения
Commitment to Equity (CEQ)	Оценка влияния налогово-бюджетной политики на неравенство и бедность в развивающихся странах	ΔGini, снижение бедности, налоговые издержки, прогрессивность налогов	Зависимость от качества данных, ограниченный охват показателей адресности и охвата
Индекс социальной защиты ЕС	Комплексная оценка систем социальной защиты в странах ЕС	Доля соцрасходов в ВВП, охват населения, эффективность расходов	Фокус на странах ЕС, слабая применимость к развивающимся экономикам
The World Bank’s fiscal incidence methodology	Измерение влияния налогов и трансфертов на распределение доходов	ΔGini, снижение бедности, перераспределительный эффект	Ориентация на макроуровень, отсутствие детализированной оценки адресности
Примечание – составлено авторами			

Анализ данных таблицы показывает, что каждая из рассмотренных методик обладает как значительными преимуществами, так и очевидными ограничениями. CEQ является признанным инструментом для развивающихся стран, поскольку позволяет количественно оценить прогрессивность налогов и трансфертов, однако его результаты чувствительны к качеству исходных данных и могут искажаться при недостаточной полноте микроданных. Индекс социальной защиты ЕС отражает институциональную компоненту и уровень эффективности расходов, что важно для комплексного анализа, но его универсальность ограничена рамками европейских систем. Подход Всемирного банка обеспечивает удобство международных сопоставлений, однако в нем практически не учитываются аспекты адресности и территориальной неоднородности, что снижает его применимость для стран с ярко выраженными региональными диспропорциями.

Помимо институционализированных методик, в последние годы появились масштабные межстрановые исследования, позволяющие выявить общие закономерности перераспределения. Так, Фишер-Пост и Гетин [10], проанализировав данные 151 страны за период 1980-2019 гг., установили, что совокупный эффект налогово-бюджетной политики на

снижение неравенства в среднем обеспечивается на 90 % системой трансфертов и лишь на 10 % – налогами. Данное наблюдение подтверждает первостепенную значимость социальных расходов для сокращения неравенства в странах с разным уровнем дохода. Схожие выводы содержатся в исследовании ОЭСР [11], посвященном странам со средним уровнем дохода: в Бразилии, Мексике, Чили и Южной Африке эффективность перераспределения определяется прежде всего адресностью трансфертов и прогрессивностью прямых налогов, тогда как косвенные налоги оказываются регрессивными.

Казахстанская практика также неоднократно становилась предметом анализа. Так, Хауи [12] показал, что периоды ресурсного бума усиливали доходы верхних квинтилей и увеличивали дифференциацию, если государство не предпринимало компенсирующих мер. Родригес-Позэ и другие ученые, опираясь на первое общенациональное исследование благополучия (4032 интервью по всем 20 регионам), показывают высокую и нарастающую территориальную поляризацию и неоднородность связи экономического роста с неравенством между регионами Казахстана [13], что подтверждает необходимость учета территориальной специфики при построении моделей перераспределения. Кроме того, в обобщающем докладе Всемирного банка [14] показано, что условные и безусловные денежные трансферты устойчиво снижают уровень бедности в странах со средним доходом, в том числе в Казахстане, при условии их достаточной адресности.

Следовательно, существующие методики и эмпирические исследования обладают значительным аналитическим потенциалом, однако их использование в Казахстане требует глубокой адаптации. Прежде всего это связано с необходимостью учета институциональной среды, уровня адресности социальной поддержки, региональной неоднородности и ограниченной прогрессивности налоговой системы. Современные исследования подтверждают, что оценка перераспределительных эффектов существенно зависит от методологических допущений, включая выбор концепции дохода и состава фискальных инструментов [15]. При этом новые эмпирические работы показывают, что динамика неравенства и предпочтения к перераспределению связаны с технологическими и институциональными изменениями, а также подчеркивают роль перераспределительной политики в снижении неравенства возможностей [16-17]. В этих условиях разработка интегрального индекса, учитывающего совокупность указанных факторов, представляется не только научно оправданной, но и практически востребованной задачей для совершенствования социальной политики.

Результаты и их обсуждение

Предлагаемый методологический подход опирается на систему количественно фиксируемых индикаторов, позволяющих объективно оценить воздействие налогово-бюджетных и социальных инструментов на параметры доходного неравенства и социальной справедливости. Целью разработки является формирование воспроизводимой во времени и сопоставимой по странам метрики, обеспечивающей целостное отражение результативности государственной политики перераспределения. Концептуально подход базируется на трёх взаимосвязанных компонентах: 1) выделение ключевых механизмов перераспределения; 2) разработка набора показателей их эффективности; 3) построение интегрального индекса, агрегирующего эти показатели в единую оценочную метрику.

В качестве первоочередного канала перераспределения в казахстанской практике выступает подоходное налогообложение. Длительное применение плоской ставки индивидуального подоходного налога ограничивало возможности прогрессивного перераспределения, однако введение двухступенчатой шкалы (10 % и 15 %), а также повышение налогообложения дивидендов с 2025 г. свидетельствует о начале институционального разворота в сторону усиления прогрессивности, соответствующего международным рекомендациям и практикам.

Следующим системообразующим элементом перераспределительной политики являются социальные трансферты, включающие широкий спектр выплат, начиная от пособий малоимущим семьям и заканчивая жилищными и коммунальными субсидиями. Несмотря на

различную степень избирательности, большинство этих инструментов носит прогрессивный характер, что подтверждается положительными коэффициентами Каквани. Наиболее прицельной формой является адресная социальная помощь, ориентированная на домохозяйства с доходами ниже прожиточного минимума. Жёсткая целевая направленность данной программы обеспечивает максимальный перераспределительный эффект при относительно ограниченных бюджетных ресурсах, выполняя роль финансового буфера для наиболее уязвимых групп.

Значимым каналом выступает пенсионная система, включающая базовую, солидарную и накопительную составляющие. Широкий охват населения делает пенсионные трансферты ключевым фактором снижения бедности среди пожилых граждан, тогда как их прямое воздействие на общий уровень неравенства ограничено. В то же время в исторической ретроспективе именно рост пенсионных выплат в 2000-х гг. способствовал снижению коэффициента Джини до минимальных значений, что подтверждает их косвенный перераспределительный эффект.

Наряду с денежными инструментами значительную роль играет предоставление бесплатных и субсидируемых социальных услуг в сферах образования и здравоохранения, а также механизм тарифного регулирования. Однако специфика данных форм заключается в их опосредованном воздействии на располагаемые доходы, что затрудняет включение этих эффектов в интегральные количественные расчёты. Поэтому в разрабатываемой методике акцент делается на налоговых и трансфертных инструментах как наиболее доступных для статистической верификации и международных сопоставлений.

Для оценки эффективности описанных механизмов перераспределения необходим набор чётко определённых количественных индикаторов. Каждый из них отражает определённый аспект перераспределительной политики: степень снижения неравенства, влияние на уровень бедности, охват и адресность социальной поддержки, нагрузку на состоятельные группы населения и т. д. Ниже приведён репрезентативный перечень таких показателей, охватывающий ключевые измерения эффективности:

1. *Изменение коэффициента Джини вследствие перераспределения.* Коэффициент Джини является общепризнанным показателем неравенства доходов, широко используемым в международных сопоставлениях. Результативность перераспределения измеряется как разность между значением показателя до и после налогово-трансфертного вмешательства:

$$\Delta Gini = Gini_{\text{до}} - Gini_{\text{после}} \qquad (1)$$

Чем выше величина $\Delta Gini$, тем значительнее совокупное воздействие налоговых инструментов на сокращение разрыва в доходах между высоко- и низкообеспеченными группами населения.

По расчётам Бюро национальной статистики РК совместно с Всемирным банком на основе методологии CEQ, совокупное воздействие налогов и трансфертов снижает коэффициент Джини примерно на 4,7 п.п. – с 0,270 до 0,223 [18]. При этом учитывались прямые налоги, социальные выплаты, а в расширенной постановке – также косвенные налоги и оценочная стоимость услуг образования и здравоохранения. Поскольку указанные расчёты относятся к разряду экспериментальных, они не входят в состав официальной статистики, однако позволяют оценить совокупный перераспределительный эффект всех действующих инструментов – от подоходного налогообложения до адресных социальных выплат. В дальнейшем данный показатель планируется нормировать и включить в расчёт сводного интегрального индекса эффективности перераспределения.

2. *Влияние перераспределения на уровень бедности*. Способность налогово-бюджетной системы снижать уровень бедности измеряется как разность доли населения за чертой бедности до и после перераспределения. По модельным оценкам, воздействие налогов и трансфертов в Казахстане обеспечивает снижение бедности на несколько процентных пунктов как по национальной черте, так и по международному критерию 6,85 долл. США в

день. В европейских странах трансферты позволяют сократить бедность более чем наполовину, тогда как в государствах с ограниченными системами поддержки эффект не превышает 15 % [18].

3. *Охват населения социальными выплатами.* Масштаб и инклюзивность поддержки характеризуются долей домохозяйств, получающих хотя бы одну социальную выплату. Важным является охват именно нижних 20–40 % распределения доходов. По данным 2013 г., лишь 18–19 % беднейших домохозяйств в Казахстане получали АСП, тогда как общая доля получателей в нижнем квинтиле составляла около 37 %. Низкий охват указывает на институциональные барьеры и необходимость упрощения процедур назначения.

4. *Адресность социальной поддержки (точность попадания помощи).* Данный показатель отражает концентрацию ресурсов в пользу наименее обеспеченных. В идеале доля выплат, приходящаяся на нижний квинтиль, должна значительно превышать его демографическую долю. Однако в Казахстане в 2021 г. лишь 31 % совокупного объёма выплат приходилось на нижние 10 % населения [19], что свидетельствует о существенном смещении ресурсов к более обеспеченным группам.

5. *Налоговая нагрузка на высокодоходные группы.* Данный показатель отражает степень участия наиболее обеспеченных слоев населения в формировании доходной базы бюджета и, соответственно, характеризует фактическую прогрессивность налоговой системы. Прогрессивность налоговой системы измеряется отношением доли налоговых выплат группы к её доле в совокупном доходе:

$$P = \frac{\text{доля налогов,уплаченных группой}}{\text{доля группы в совокупном доходе}} \qquad (2)$$

где P = 1 соответствует пропорциональной нагрузке (вклад в налоги эквивалентен доле в доходах), P > 1 – прогрессивной системе (нагрузка выше пропорциональной), P < 1 – регрессивной.

При P>1 система прогрессивна, при P<1 – регрессивна. Для Казахстана модельные расчёты 2022 г. показывают: нижние децильные группы являются чистыми получателями, увеличивая доходы на 35 % (первый дециль), ~9 % (второй) и 0,8 % (третий), тогда как верхние группы выступают чистыми донорами [20]. Это подтверждает наличие перераспределительного эффекта, хотя его интенсивность ограничивается сохранением элементов плоской шкалы и слабым развитием имущественного налогообложения.

Альтернативным инструментом количественной оценки прогрессивности выступает коэффициент Каквани, определяемый как разность между индексом концентрации налогового бремени и коэффициентом Джини по исходным доходам. При значениях K>0 система считается прогрессивной, K=0 соответствует пропорциональной нагрузке, K<0 – регрессивной. Теоретический диапазон изменения коэффициента простирается от 0 (отсутствие перераспределительного эффекта) до 1 (максимальная прогрессивность изъятий у наиболее состоятельных групп). Совместное применение индекса отношений долей (P) и коэффициента Каквани (K) обеспечивает более всестороннюю характеристику перераспределительного потенциала налоговой системы.

Наряду с базовыми метриками, оценка эффективности может включать дополнительные показатели: долю государственных социальных расходов в ВВП; коэффициенты прогрессивности по отдельным налогам и видам трансфертов; коэффициент сокращения неравенства (доля устранённого исходного уровня Джини); коэффициент сокращения бедности, отражающий долю ликвидированной бедности вследствие перераспределительных мер.

Совокупность рассмотренных индикаторов позволяет сформировать целостное представление об эффективности механизмов перераспределения, охватывающее три ключевых измерения:

1. результативность – степень снижения неравенства и бедности;
2. адекватность – полнота охвата и точность адресности;

3. нагрузка – вклад высокодоходных групп в формирование бюджетных ресурсов.

Для интеграции этих аспектов предлагается построение сводного индекса эффективности перераспределительных механизмов. Он представляет собой агрегированную взвешенную величину, формируемую на основе нормированных субиндексов, приведённых к единой шкале [0; 1]. Такая структура обеспечивает сопоставимость, прозрачность интерпретации и возможность локализации слабых звеньев политики. В состав индекса включаются четыре компонентных субиндекса, каждый из которых отражает отдельное измерение результативности системы.

Субиндекс I_{ineq} – относительное снижение неравенства. Определяется как доля сокращения индекса Джини в результате перераспределения:

$$I_{ineq} = \frac{Gini_{\text{до}} - Gini_{\text{после}}}{Gini_{\text{до}}} \qquad (3)$$

Например, если до перераспределения Gini=0,27, а после – 0,22, то I_{ineq}≈0,185. Это означает устранение около 18,5 % исходного неравенства. В среднем по странам ОЭСР налоги и социальные трансферты снижают рыночное неравенство примерно на 25 %, однако диапазон колебаний значителен – от ~40 % в Ирландии до ~5 % в странах с минимальным перераспределением [21].

Субиндекс $I_{poverty}$ – относительное сокращение уровня бедности. Отражает долю населения, выведенного из состояния бедности благодаря социальным выплатам:

$$I_{\text{poverty}} = \frac{P_{\text{до}} - P_{\text{после}}}{P_{\text{до}}} \qquad (4)$$

где:

P – доля населения за чертой бедности до и после учёта трансфертов.

Например, если уровень бедности до перераспределения составлял 10 %, а после – 7 %, то $I_{poverty=(}$10−7)/10=0,3. Это означает сокращение бедности на 30 %. В ряде европейских стран социальная поддержка снижает бедность более чем на половину (>50 %), в государствах с менее развитой системой – лишь на 15 % [22]. Высокие значения $I_{poverty}$ отражают значительное воздействие трансфертов на сокращение бедности, низкие – их ограниченную эффективность.

Субиндекс $I_{coverage}$ – охват и адресность социальной поддержки объединяет два ключевых параметра: охват социальной поддержки и её адресность. Формула имеет вид:

$$I_{coverage} = C \times T \qquad (5)$$

где:

C – доля населения из беднейшего квинтиля (20 % с наименьшими доходами), охваченная социальной помощью;

T – доля общего объёма выплат, приходящаяся на этот квинтиль.

Мультипликативная форма подчёркивает взаимозависимость характеристик: слабость одной из них снижает итоговую оценку. Так, при C=0,8 и T=0,5 получаем $I_{coverage}$ =0,40.

Субиндекс $I_{progressive}$ отражает *прогрессивность налоговой нагрузки*:

$$I_{progressive} = \frac{P-1}{P_{max}-1} \qquad (6)$$

где:

P – коэффициент PPP, равный отношению доли всех налоговых платежей, приходящейся на самую обеспеченную группу, к её доле в совокупных доходах;

Pmax – эталонное значение, принятое равным 2,0, что соответствует ситуации, когда верхние 10 % населения платят налогов вдвое больше своей доли доходов. Такой выбор основан на международных ориентирах, встречающихся в исследованиях прогрессивности налоговых систем, и позволяет интерпретировать полученные результаты в сопоставимом масштабе.

После определения всех компонентных индексов вводится формула *интегрального индекса эффективности перераспределения.* В общем виде:

$$I_{\text{эфф}} = w_1 \times I_{ineq} + w_2 \times I_{poverty} + w_3 \times I_{coverage} + w_4 \times I_{progressive} \quad (7)$$

где w_i – веса, отражающие относительную значимость каждого направления.

Значение индекса варьирует от 0 (отсутствие эффекта) до 1 (условный максимум), что облегчает его интерпретацию и делает пригодным для мониторинга и международных сопоставлений.

Применение данного индекса позволяет выявлять узкие места политики. Так, при росте социальных расходов и неизменности $I_{\text{эфф}}$ вероятным ограничителем выступает низкий $I_{coverage}$. В странах Северной и Западной Европы индекс близок к 1, тогда как в странах с ограниченным вмешательством не превышает 0,15.

Для наглядности методика расчёта интегрального индекса приведена в таблице 2, где обобщены компонентные субиндексы, формулы их вычисления и смысловое значение каждого показателя.

Таблица 2 – Состав интегрального индекса эффективности перераспределения

№	Субиндекс (обозначение)	Формула расчёта	Интерпретация значений
1.	Относительное снижение неравенства	$I_{ineq} = \frac{Gini_{\text{до}} - Gini_{\text{после}}}{Gini_{\text{до}}}$	Доля исходного неравенства, устранённая в результате действия налогово-трансфертной системы. 0 – отсутствие эффекта, 1 (100%) – полное устранение неравенства. Среднее значение по развитым странам ≈0,25 (25%), выше 0,4 – очень высокий результат.
2.	Относительное снижение бедности	$I_{\text{poverty}} = \frac{P_{\text{до}} - P_{\text{после}}}{P_{\text{до}}}$ где P – доля населения за чертой бедности до и после учёта трансфертов.	Доля бедного населения, выведенная из бедности благодаря социальным трансфертам. 0 – отсутствие влияния, 1 – теоретический максимум (все бедные стали небедными). В Европе иногда >0,5 (50%), в странах с ограниченной поддержкой – около 0,15 (15%)
3.	Охват и адресность поддержки	$I_{coverage} = C \times T$ где C – доля беднейшего квинтиля, получающего помощь; T– доля соцвыплат, приходящаяся на беднейший квинтиль	Комплексный индикатор, равный 1 (100%) в идеале (все нуждающиеся получают помощь, и вся помощь достаётся нуждающимся). Низкие значения отражают узкий охват или слабую адресность.
4.	Прогрессивность налоговой нагрузки	$I_{progressive} = \frac{P - 1}{P_{max} - 1}$ Где P – это коэффициент, отражающий фактическую прогрессивность распределения налогового бремени (формула 4); P_{max} – эталонное максимальное значение.	Отражает, насколько более богатые платят больше налогов относительно своего дохода, чем бедные. 0 – нейтральная или регрессивная система, 1 – максимально прогрессивное изъятие. Альтернативно может рассчитываться через коэффициент Каквани (0 = пропорционально, 1 = крайне прогрессивно)
Примечание – составлено авторами			

Практическая реализация индекса основана на сопоставлении доходов домохозяйств до и после фискально-трансфертного вмешательства: (1) формируется дофискальный доход; (2) вычитаются прямые налоги и обязательные взносы; (3) прибавляются денежные трансферты; (4) учитываются косвенные налоги и субсидии для получения постфискального дохода; (5) при наличии данных оценивается стоимость натуральных социальных услуг (образование, здравоохранение). На этой основе вычисляются коэффициенты Джини и показатели бедности «до/после», параметры охвата и адресности, индикаторы прогрессивности. Все показатели нормируются в диапазоне [0;1] и агрегируются с использованием заданной весовой схемы. Воспроизводимость обеспечивается полной формализацией алгоритма и анализом чувствительности к весам, порогам бедности и альтернативным спецификациям субиндексов.

Необходимая база данных. Практическая реализация расчётов опирается на микроданные выборочных обследований доходов и расходов домохозяйств, проводимых Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Эти обследования содержат детализированные сведения о структуре доходов (заработная плата, предпринимательская деятельность, пенсии, пособия и др.), уплаченных налогах, полученных социальных трансфертах и структуре потребительских расходов. Вместе с тем, эти исследования ведутся с 2022 года и имеют экспериментальный характер. За 2022 год БНС АСПР РК опубликовал отчет о результатах данного исследования без описания подробных данных. Наличие микроданных позволяет моделировать эффект косвенных налогов (НДС, акцизы – на основе структуры расходов) и субсидий (например, экономии от льготных тарифов).

Ключевым условием воспроизводимости и независимой верификации является полная открытость методологии. Все формулы интегрального индекса, алгоритмы расчёта и сделанные допущения должны быть опубликованы (например, в приложении к аналитическому отчёту или в методических комментариях к публикации индекса). Это обеспечит возможность для государственных и независимых аналитических групп повторить расчёты, подтвердить корректность полученных значений и предложить усовершенствования в рамках экспертного рецензирования. Открытость методики делает индекс общественным инструментом, доступным и понятным органам власти, академическому сообществу и гражданскому обществу.

Заключение

Предложенная методика опирается на международные подходы CEQ, индикаторы социальной защиты Европейской комиссии и анализ фискальной инцидентности Всемирного банка, но разработана с учетом национальной статистики и институциональной специфики Казахстана. В отличие от CEQ она включает измерение охвата и адресности поддержки, что дает целостную оценку результативности мер. Предложенный подход позволяет детализировать оценку на уровне регионов, что важно для выявления территориальных диспропорций. Кроме того, разработанный интегральный индекс обладает гибкостью в настройке весовых коэффициентов и может корректироваться в зависимости от приоритетов социальной политики. Эти особенности обеспечивают как полноту охвата ключевых целей – сокращение неравенства, снижение бедности, повышение адресности и справедливости налоговой нагрузки, так и высокую применимость инструмента для практических задач стратегического планирования и мониторинга эффективности социальной политики в Казахстане.

Однако его практическое применение в настоящее время ограничено отсутствием части необходимых показателей (в частности, доли населения за чертой бедности до и после учёта трансфертов, охвата беднейшего квинтиля социальной поддержкой, а также доли социальных выплат, приходящейся на данный квинтиль). Для устранения указанных ограничений целесообразно нормативно закрепить следующие положения:

1. Ежегодную публикацию парных показателей распределения доходов до и после перераспределительных мер по стране и регионам, включая коэффициент Джини и меры бедности, с подробными методическими комментариями.

2. Включение в обследование бюджетов домохозяйств стандартизированного модуля учёта всех видов уплаченных налогов, полученных социальных трансфертов по квинтилям, а также унификацию определений рыночного и располагаемого дохода в соответствии с международной практикой.

3. Защищенную межведомственную линковку обезличенных статистических, налоговых и социальных данных и регулярный национальный отчет по анализу распределительного эффекта налогово-бюджетной политики с открытым доступом к обезличенным микроданным.

Реализация этих рекомендаций позволит не только обеспечить исследовательский и общественный доступ к необходимым данным, но и создать прочную институциональную основу для объективной оценки эффективности перераспределительной политики Казахстана, её социальной результативности и влияния на ключевые цели – снижение неравенства и бедности, расширение охвата и повышение адресности поддержки.Реализация этих требований создаст основу для объективной оценки эффективности распределительной политики Казахстана в целом и ее социальной результативности, включая снижение неравенства и бедности, расширение охвата и повышение адресности поддержки.

Информация о финансировании. Данное исследование профинансировано Комитетом по науке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан BR28713593 «Устойчивое развитие экономики Казахстана в условиях новых вызовов: форсайт, стратегии и сценарии модернизации» (2025-2027 гг.)

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 World Development Indicators. Income inequality data. World Bank. [Электронный ресурс] — URL: https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators (accessed: 30.05.2025).

2 Human Development Report 2024. United Nations Development Programme. [Электронный ресурс] — URL:https://hdr.undp.org (accessed: 30.05.2025).

3 Kuznets, S. Economic Growth and Income Inequality // American Economic Review. – 1955. – Vol. 45, No. 1. – P. 1-28.

4 Piketty, T. Capital in the Twenty-First Century. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2014. – 685 p.

5 Stiglitz, J.E. The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future. – New York: W.W. Norton & Company, 2012. – 414 p.

6 Atkinson, A.B. Inequality: What Can Be Done? – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2015. – 384 p.

7 Lustig, N. (ed.). Commitment to Equity Handbook: Estimating the Impact of Fiscal Policy on Inequality and Poverty. – Washington, DC: Brookings Institution Press, 2018. – 580 p.

8 Social Protection Performance Monitor (SPPM) – Indicators Methodology. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2020. – 96 p. [Электронный ресурс] — URL: https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=22307&langId=en (accessed: 09.07.2025).

9 Inchauste G., Lustig N. (eds.). The Distributional Impact of Taxes and Transfers: Evidence from Eight Low- and Middle-Income Countries. Directions in Development: Poverty. – Washington, DC: World Bank, 2017. – 321 p.

10 Fisher-Post M., Gethin A. Government Redistribution and Development: Global Estimates of Tax-and-Transfer Progressivity, 1980–2019. – 6 Oct. 2023. – 101 p

11 Fiscal Redistribution in Middle Income Countries. – Paris: OECD Publishing, 2015. – 112 p.

12 Howie P., Atakhanova Z. Resource boom and inequality: Kazakhstan as a case study // Resources Policy. – 2014. – Vol. 39. – P. 71-79.

13 Rodríguez-Pose A., Bartalucci F., Kurmanov B., Rau G., Nigmetov K. Assessing Regional Inequalities in Kazakhstan through Well-Being // Asian Development Review. – 2024. – Vol. 41, No. 1. – P. 211-244.

14 Toward Accelerated Inclusive Growth in Kazakhstan: Systematic Country Diagnostic [Электронный ресурс]. – Washington, D.C., 2018. – 154 p.

15 Carranza, R., Nolan, B. Assessing income redistribution: what are the key analytic choices? // Fiscal Studies. – 2024. – Vol. 45, No. 4. – P. 501–519.

16 Veselý, S., Amaris, G. AI-driven income inequality and preferences for redistribution // Economic Analysis and Policy. – 2025. – №87. – P. 642-648

17 Zhang, Z., Tang, J. Does Income Redistribution Reduce Inequality of Opportunities? Evidence from China // Social Sciences. – 2025. – Vol. 14, No. 9. – Art. 527.p.

18 Kazakhstan Poverty and Equity Assessment 2024. – Washington, DC: World Bank, 2024. – [Электронный ресурс]. — URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/ 099121024150515312/pdf/P501104179 1e5c07c19b3d16b0aecd7cc53.pdf (accessed: 17.09.2025).

19 Miežienė R., Krutulienė S. The Impact of Social Transfers on Poverty Reduction in EU Countries // Baltic Journal of European Studies. – 2019. – Vol. 9, No. 1. – P. 157–175.

20 Interstate Statistical Committee of the CIS. Statistics on Social Protection (coverage and targeting) [Электронный ресурс] // CIS Stat. – 2021. [Электронный ресурс] — URL: http://new.cisstat.org (accessed: 09.08.2025).

21 Centre for Economic Policy Research. Reducing Income Inequality through Taxes and Transfers: Evidence from OECD Countries [Электронный ресурс]. // London: CEPR, 2023. [Электронный ресурс] — URL: https://cepr.org (accessed: 08.08.2025).

22 Brynjolfsson E., McAfee A. The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. – New York: W.W. Norton & Company, 2016. – 317 p.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАБЫСТАРДЫ ҚАЙТА БӨЛІСТІРУ ТЕТІКТЕРІНІҢ ТИІМДІЛІГІН ИНТЕГРАЛДЫҚ БАҒАЛАУ: ӘДІСТЕМЕЛІК ТӘСІЛ

Аңдатпа

Қазақстан үшін – ресурстық тәуелділігі жоғары және табыстарды қайта бөлістіру үдерістерінде мемлекеттің рөлі айрықша ел ретінде – салық-бюджет және әлеуметтік тетіктердің тиімділігі мәселесі ерекше өзектілікке ие. 2000-жылдардың басынан бері Джини коэффициентінің біртіндеп төмендеуіне қарамастан, топаралық табыс айырмашылығының деңгейі Шығыс Еуропа мен ЭЫДҰ елдеріне қарағанда әлі де жоғары. Бұл қолданыстағы қайта бөлу тетіктерінің шектеулі тиімділігін және олардың нәтижелілігін бағалауға арналған неғұрлым кешенді құралдарды әзірлеу қажеттілігін көрсетеді. Осыған байланысты мақалада Қазақстандағы табыстарды қайта бөлістіру тетіктерінің тиімділігін өлшеудің әдістемелік тәсілі негізделген. Зерттеу аясында әзірленген интегралдық индекс мемлекеттің салық-бюджет жүйесі әлеуметтік саясаттың негізгі мақсаттарына – теңсіздікті азайтуға, кедейлікті төмендетуге, әлеуметтік осал топтарды кең әрі нысаналы қамтуға және жоғары табысты топтарға лайықты салық жүктемесін арттыруға қаншалықты қол жеткізетінін бағалауға мүмкіндік береді. Интегралдық бағалау қайта бөлістіру тетіктерінің нәтижелілігі туралы тұтас көрініс береді және саясатты мақсатты түрде түзетуге, тиімділікті арттыру әлеуеті жоғары бағыттарға күш шоғырландыруға жағдай жасайды.

Зерттеудің ғылыми маңызы – бөлістіру әсерлерін уақыт пен өңірлер бойынша салыстыруға мүмкіндік беретін бірыңғай және қайталанбалы талдау шеңберінде формализациялауында. Дегенмен, әзірленген индекстің маңызды шектеуі бар: Қазақстандағы ресми статистика негізінен қолдағы табыстар бойынша қалыптасады, ал қайта бөлінгенге дейінгі табыстар бойынша бағалар тек эксперименттік режимде жарияланады. Бұл паритетті көрсеткіштерді нормативтік тұрғыдан бекіту мен үй шаруашылықтарын зерттеу бойынша деректерге қолжетімділікті кеңейтуді қажет етеді. Осы мәселені шешу үшін жұмыста үй шаруашылықтарын зерттеу әдістемесін жетілдіру және табыстарды анықтау тәсілдерін біріздендіру жөнінде ұсынымдар берілген. Ұсыныстарды іске асыру Қазақстанның қайта бөлу саясатының тиімділігін, оның әлеуметтік нәтижелілігін және теңсіздік пен кедейлікті төмендету, әлеуметтік қолдаудың қамтуы мен нысандылығын арттырудағы ықпалын объективті бағалау үшін институционалдық негіз қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Негізгі сөздер: табыстарды қайта бөлістіру, Джини коэффициенті, әлеуметтік саясат, салық-бюджет жүйесі, Қазақстан, интегралдық индекс.

INTEGRAL ASSESSMENT OF THE EFFECTIVENESS OF INCOME REDISTRIBUTION MECHANISMS IN KAZAKHSTAN: A METHODOLOGICAL APPROACH

Abstract

For Kazakhstan – a country with high resource dependence and a significant role of the state in redistribution processes – the effectiveness of fiscal and social instruments is a particularly relevant issue. Despite a gradual decline in the Gini coefficient since the early 2000s, the level of intergroup income differentiation remains higher than in Eastern European and OECD countries. This indicates the limited effectiveness of existing redistribution mechanisms and the need to develop more comprehensive tools for assessing their performance.

In this context, the article substantiates a methodological approach to measuring the efficiency of income redistribution mechanisms in Kazakhstan. The integral index developed within the study makes it possible to assess how effectively the country's fiscal system achieves the key goals of social policy: reducing inequality, alleviating poverty, ensuring broad and well-targeted coverage of vulnerable groups, and imposing a fair tax burden on higher-income households. The use of an integral assessment provides a holistic understanding of the performance of redistribution mechanisms and allows policymakers to adjust strategies more precisely, focusing efforts where the potential for efficiency gains is greatest.

The scientific significance of the study lies in the formalization of distributional effects within a unified and reproducible analytical framework, suitable for regional and temporal comparisons. A key limitation of the proposed index stems from the fact that official statistics in Kazakhstan are primarily based on disposable income, while pre-redistribution income estimates are published only experimentally. This highlights the need for institutionalization of paired indicators and broader access to anonymized household microdata. To address this issue, the paper proposes recommendations for improving household surveys and standardizing income definitions. Implementing these recommendations will create a solid institutional foundation for an objective assessment of Kazakhstan's redistribution policy, its social outcomes, and its impact on reducing inequality and poverty while expanding coverage and ensuring better targeting of social support.

Keywords: income redistribution, Gini coefficient, social policy, fiscal system, Kazakhstan, integral index.

REFERENCES

1 World Development Indicators. Income inequality data. World Bank. [Electronic resource] — URL: https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators (accessed: 30.05.2025). [in English]

2 Human Development Report 2024. United Nations Development Programme. [Electronic resource] — URL: https://hdr.undp.org (accessed: 30.05.2025). [in English]

3 Kuznets, S. Economic Growth and Income Inequality // American Economic Review. – 1955. – Vol. 45, No. 1. – P. 1-28. [in English]

4 Piketty, T. Capital in the Twenty-First Century. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2014. – 685 p. [in English]

5 Stiglitz, J.E. The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future. – New York: W.W. Norton & Company, 2012. – 414 p. [in English]

6 Atkinson, A.B. Inequality: What Can Be Done? – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2015. – 384 p. [in English]

7 Lustig, N. (ed.). Commitment to Equity Handbook: Estimating the Impact of Fiscal Policy on Inequality and Poverty. – Washington, DC: Brookings Institution Press, 2018. – 580 p. [in English]

8 Social Protection Performance Monitor (SPPM) – Indicators Methodology. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2020. – 96 p. [Electronic resource] — URL: https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=22307&langId=en (accessed: 09.07.2025). [in English]

9 Inchauste G., Lustig N. (eds.). The Distributional Impact of Taxes and Transfers: Evidence from Eight Low- and Middle-Income Countries. Directions in Development: Poverty. – Washington, DC: World Bank, 2017. – 321 p. [in English]

10 Fisher-Post M., Gethin A. Government Redistribution and Development: Global Estimates of Tax-and-Transfer Progressivity, 1980–2019. – 6 Oct. 2023. – 101 p. [in English]

11 Fiscal Redistribution in Middle Income Countries. – Paris: OECD Publishing, 2015. – 112 p. [in English]

12 Howie P., Atakhanova Z. Resource boom and inequality: Kazakhstan as a case study // Resources Policy. – 2014. – Vol. 39. – P. 71-79. [in English]

13 Rodríguez-Pose A., Bartalucci F., Kurmanov B., Rau G., Nigmetov K. Assessing Regional Inequalities in Kazakhstan through Well-Being // Asian Development Review. – 2024. – Vol. 41, No. 1. – P. 211-244. [in English]

14 Toward Accelerated Inclusive Growth in Kazakhstan: Systematic Country Diagnostic [Электронный ресурс]. – Washington, D.C., 2018. – 154 p. [in English]

15 Carranza, R., Nolan, B. Assessing income redistribution: what are the key analytic choices? // Fiscal Studies. – 2024. – Vol. 45, No. 4. – P. 501–519. [in English]

16 Veselý, S., Amaris, G. AI-driven income inequality and preferences for redistribution // Economic Analysis and Policy. – 2025. – №87. – P. 642-648 [in English]

17 Zhang, Z., Tang, J. Does Income Redistribution Reduce Inequality of Opportunities? Evidence from China // Social Sciences. – 2025. – Vol. 14, No. 9. – Art. 527.-p [in English]

18 Kazakhstan Poverty and Equity Assessment 2024. – Washington, DC: World Bank, 2024. – [Электронный ресурс]. [Electronic resource] — URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/099121024150515312/pdf/P501104179 1e5c07c19b3d16b0aecd7cc53.pdf (дата обращения: 17.09.2025). [in English]

19 Miežienė R., Krutulienė S. The Impact of Social Transfers on Poverty Reduction in EU Countries // Baltic Journal of European Studies. – 2019. – Vol. 9, No. 1. – P. 157–175. [in English]

20 Interstate Statistical Committee of the CIS. Statistics on Social Protection (coverage and targeting) [Электронный ресурс] // CIS Stat. – 2021. [Electronic resource] — URL: http://new.cisstat.org (accessed: 09.08.2025). [in English]

21 Centre for Economic Policy Research. Reducing Income Inequality through Taxes and Transfers: Evidence from OECD Countries [Электронный ресурс]. // London: CEPR, 2023. [Electronic resource] — URL: https://cepr.org (accessed: 08.08.2025). [in English]

22 Brynjolfsson E., McAfee A. The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. – New York: W.W. Norton & Company, 2016. – 317 p. [in English]

Information about authors:

Aksaule Zhanbozova – **corresponding author,** PhD, Senior Researcher, Institute of Economics, Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, 28 Shevchenko Street, 050010, Almaty, Kazakhstan

E-mail: aksaulezhanbozova@gmail.com

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7143-5680

Madina Khalitova – Doctor of Economics, Professor, Chief Research Fellow, Institute of Economics, Science Committee, Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, 28 Shevchenko St., 050010 Almaty, Kazakhstan

E-mail: madinakhalidi@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9564-5503

Aksana Panzabekova – Candidate of Economics, Professor, Chief Research Fellow, Institute of Economics, Science Committee, Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, 28 Shevchenko St., 050010 Almaty, Kazakhstan

E-mail: aksanat@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6389-9637

Информация об авторах:

Аксауле Жанбозова – **основной автор,** PhD, старший научный сотрудник Института экономики Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, ул. Шевченко, 28, 050010, г.Алматы, Республика Казахстан.

E-mail: aksaulezhanbozova@gmail.com

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7143-5680

Мадина Халитова – доктор экономических наук, профессор, главный научный сотрудник Института экономики Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, ул. Шевченко, 28, 050010, г.Алматы, Республика Казахстан.

E-mail: madinakhalidi@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9564-5503

Аксана Панзабекова – кандидат экономических наук, профессор, главный научный сотрудник Института экономики Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, ул. Шевченко, 28, 050010, г.Алматы, Республика Казахстан.

E-mail: aksanat@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6389-9637

Авторлар туралы ақпарат:

Жанбозова Аксауле – **негізгі автор,** PhD, аға ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің Экономика институты, Шевченко көшесі, 28, 050010, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aksaulezhanbozova@gmail.com

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7143-5680

Мадина Халитова – экономика ғылымдарының докторы, профессор, Бас ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің Экономика институты, Шевченко көш., 28, 050010, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: madinakhalidi@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9564-5503

Аксана Панзабекова – экономика ғылымдарының докторы, профессор, Бас ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің Экономика институты, Шевченко көш., 28, 050010, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aksanat@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6389-9637

МРНТИ 06.71.03 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.32**
УДК 336

Р. Мұратбекұлы[1], **З. Турдиева**[2*], **С. Золотарева**[3], **Р. Сагындыкова**[3]

[1]Кызылординский университет имени Коркыт Ата,
г. Кызылорда, 120014, Республика Казахстан
[2]Казахский гуманитарно–юридический инновационный университет,
г. Семей, 071400, Республика Казахстан
[3]Торайгыров университет, г. Павлодар,
140008, Республика Казахстан
*e-mail: kalibaeva.z@mail.ru

РАЗВИТИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИХ СТРУКТУР В ОБЛАСТИ АБАЙ

Аннотация

В Республике Казахстан наблюдается рост интереса к развитию предпринимательских структур, так как этот сектор играет важную роль в создании рабочих мест, диверсификации экономики страны и повышении ее устойчивости. Область Абай, образованная недавно, требует особого внимания для изучения. Известно, что на территории региона исторически сложились значительные неравномерности в экономическом, культурном развитии различных районов. Изучение предпринимательских структур в области Абай позволяет выявить потенциальные точки роста, а также проблемы, требующие решения и перспективы его развития. Это делает данное исследование важным для разработки стратегий регионального развития региона. В условиях трансформации региональной экономики важно учитывать специфику региона, чтобы создать благоприятные условия для развития бизнеса и привлечения инвестиций. В данной статье проведен анализ текущего состояния предпринимательского сектора в области Абай. Основной акцент делается на анализ динамики развития малого и среднего предпринимательства, а также на выявлении факторов, влияющих на его эффективность и устойчивость. Целью статьи является детально рассмотреть текущее состояние предпринимательской деятельности в Абайской области, возможности и угрозы, с которыми сталкиваются предприниматели, а также дать рекомендации и модель управления, которые могут способствовать более устойчивому и эффективному развитию региона. В исследовании проведен анализ текущего состояния и развития предпринимательских структур в области Абай, а также выявлены ключевые тенденции их развития.

Ключевые слова: предпринимательство, предпринимательские структуры, малый бизнес, средний бизнес, развитие, экономический рост, государственная поддержка.

Введение

Развитие предпринимательского сектора и предпринимательских структур является важным фактором для экономического роста любого региона. Область Абай является важным звеном в экономическом развитии региона. Этот регион обладает значительным потенциалом для развития малого и среднего предпринимательства, что обусловлено наличием природных ресурсов, благоприятным, удобным географическим положением и трудовыми ресурсами. Рыночные отношения и активная государственная поддержка предпринимательства способствуют формированию благоприятного климата для развития бизнеса в данном регионе.

Область Абай играет ключевую роль в повышении уровня жизни местного населения, создании новых рабочих мест и стимулировании экономического роста региона. Однако данный регион сталкивается с рядом экономических, социальных и экологических проблем, требующих особого внимания и комплексного подхода [1].

Актуальность исследования заключается в том, что развитие предпринимательства являются важным драйвером роста как региональной, так и национальной экономики страны. Область Абай в частности имеют значительный потенциал для развития сельского хозяйства, перерабатывающей промышленности, туризма и других секторов экономики. На территории региона исторически сложились значительные неравномерности в экономическом, культурном развитии различных районов. Изучение особенностей развития и перспектив предпринимательских структур в данном регионе позволяет выявить ключевые препятствия и возможности для его роста.

Цель статьи детально рассмотреть текущее состояние предпринимательской деятельности в Абайской области, возможности и угрозы, с которыми сталкиваются предприниматели, а также дать рекомендации и модель управления, которые могут способствовать более устойчивому и эффективному развитию региона.

Материалы и методы исследования

Материалом для анализа развития предпринимательских структур в области Абай являются статистические данные Республики Казахстан, официальные данные Государственного комитета по статистике по данному региону.

В статье использованы следующие методы: анализ статистических данных, метод сравнения, SWOT –анализ, эмпирический методы. В процессе исследования использованы как количественные, так и качественные методы. Количественные методы включают анализ за последние три года статистических данных по МСП (количество зарегистрированных и действующих субъектов, численность занятых).

Использование комбинированного подхода позволяет более глубоко понять процессы, происходящие в предпринимательской среде области Абай.

Результаты и их обсуждение

Развитие предпринимательских структур играет огромную роль в обеспечении экономической устойчивости и повышения уровня жизни населения в Казахстане. В области Абай малое и среднее предпринимательство способствует созданию рабочих мест и повышению доходов местного бюджета, а также диверсификации экономики республики. При этом, часто предприниматели сталкиваются с рядом проблем, включая ограниченный доступ к финансированию и недостаточную инфраструктуру [2].

Развитие предпринимательского сектора в области Абай требует комплексного подхода, который включает в себя, государственную поддержку, так и инициативу со стороны самих предпринимателей.

Область Абай включает в себя 8 районов и 2 городов областного значения:

1. Абайский район. 2. Аксуатский район. 3. Аягозский район.4. Бескарагайский район. 5. Бородулихинский район. 6. Жарминский район. 7. Кокпектинский район.8. Урджарский район. 9. Г. Курчатов. 10. г. Семей.

В процессе исследования социально–экономического развития области Абай были изучены данные, полученные из отчетов региональной статистики и экономических исследований. Развитие предпринимательства характеризуется рядом ключевых показателей, таких как количество зарегистрированных субъектов предпринимательства, структура их распределения по отраслям, а также динамика создания рабочих мест в регионе. Рассмотрим основные показатели показатели деятельности субъектов МСП по Республике Казахстан (Таблица 1).

Данные таблицы 1 показывают, что количество зарегистрированных по Абайскому региону стабильно увеличивается с 41279 ед. в 2021 г. до 58511 ед. в 2025 г., что свидетельствует об активном развитии предпринимательских структур в регионе [3].

Таблица 1– Количество зарегистрированных субъектов МСП по Республике Казахстан, единиц

Наименование	На 1 января 2021 г.	На 1 января 2022г.	На 1 января 2023г.	На 1 января 2024г.	На 1 января 2025г.	Изменения 2025/2021 %
Республика Казахстан	1 431 647	1 694 672	2 026 527	2 178 951	2 262 392	158
Абай	41 279	47 170	54 845	57 925	58 511	142

Акмолинская	48 544	55 003	59 846	62 503	64 177	132
Актюбинская	65 992	75 525	90 622	92 112	92 420	140
Алматинская	85 535	98 197	126 343	141 877	151 138	177
Атырауская	52 031	59 528	69 332	70 866	68 324	131
Западно–Казахстанская	44 260	51 012	58 546	62 642	62 417	141
Жамбылская	71 298	87 108	106 194	118 621	117 439	165
Жетiсу	44 181	52 251	59 523	63 584	64 376	146
Карагандинская	81 047	93 415	104 175	109 615	110 920	137
Костанайская	54 870	60 772	65 125	67 997	69 884	127
Кызылординская	51 063	56 976	71 823	71 147	68 336	134
Мангистауская	56 521	64 330	81 619	84 971	83 307	147
Павлодарская	46 694	53 361	58 274	60 689	62 450	134
Северо–Казахстанская	30 228	34 251	36 305	37 977	38 577	128
Туркестанская	144 778	149 383	188 186	210 898	216 185	149
Ұлытау	14 249	15 608	18 760	19 858	19 422	136
Восточно–Казахстанская	54 637	62 923	68 753	69 702	69 738	127
г. Астана	163 017	191 109	232 081	254 999	279 854	136
г. Алматы	206 109	295 861	353 766	381 950	417 039	127
г. Шымкент	75 314	90 889	122 409	139 018	147 878	196

Примечание: разработано авторами по данным материала. https://stat.gov.kz/ru/industries/business–statistics/stat–org/publications/6344/

Рассмотрим какие сферы затрагивает предпринимательство в регионе. Основные сферы деятельности предпринимателей включают: сельское хозяйство, торговля, промышленность, услуги (рисунок 1).

Данные рисунка 1 показывают, что аграрный сектор и торговля занимают большую часть в экономике района, при этом промышленное производство остаётся недостаточно развитым. Также, доля промышленного производства остается низкой. Это связано с отсутствием крупных промышленных предприятий и слабой поддержкой в этой сфере.

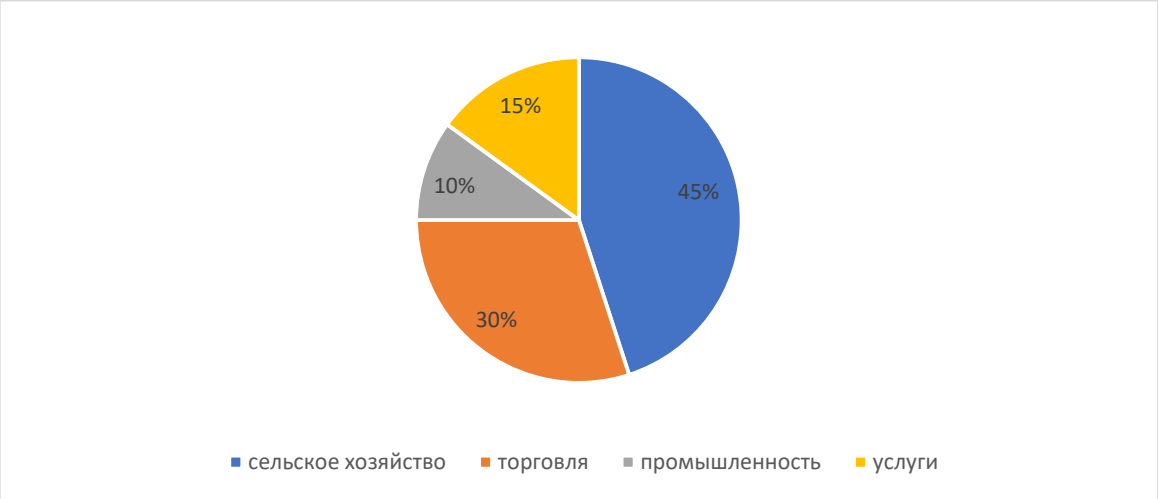

Рисунок 1 – Основные сферы предпринимательства в Абайском регионе

Примечание: разработано авторами на основе статистических данных https://stat.gov.kz/

Рассмотрим общий анализ предпринимательских структур по районам области Абая. Для анализа были взяты данные по количеству зарегистрированных субъектов малого и среднего предпринимательства (МСП) в каждом из указанных районов. Все эти данные позволяют выявить общие тенденции в развитии предпринимательства в данном регионе (Таблица 2).

Таблица 2 – Количество МСП по районам Абайского региона за 2021–2024 гг.

Наименование	Количество МСП				Сфера преобладания	Процент от общего числа %)
	2021 г.	2022 г.	2023 г.	2024 г.		
Абай (всего)	44 886	56 828	54 980	58511	Сельское хозяйство	12
Аксуатский	4 228	2 326	2 428	2 167	Торговля, сельское хозяйство	16
Аягозский	5 130	5 878	6 186	5 799	Переработка сельхозпродукции	8
Бескарагайский	3 060	1 210	1 332	1 300	Сельское хозяйство, услуги	10
Бородулихинский	2 520	1 731	1 780	1 629	Агропромышленный комплекс	14
Жарминский	6 750	2 636	2 743	2 510	Сельское хозяйство	10
Кокпектинский	3 998	1 508	1 532	1 367	Переработка и торговля	11
Урджарский	4 320	6 419	6 812	4 451	Услуги, наука и технологии	5
Курчатов	1 985	659	649	603	Торговля, услуги	16
Семей	12 895	32 999	34 910	34 570	–	**100**
Итого	**44 886**	**56 828**	**54 980**	**58511**		

Примечание: разработано авторами по данным материала: https://stat.gov.kz/ru/industries/business–statistics/stat–org

Из данных таблицы 2, видно, что из года в год идет стабильное увеличение числа зарегистрированных субъектов малого предпринимательства. Лидерские позиции принадлежат г. Семей, Урджарскому, Жарминскому и Аягозскому районам.

Таким образом, анализ предпринимательских структур в Абайском районе показал значительные различия между районами с точки зрения экономической деятельности. Большинство субъектов предпринимательства сосредоточены в сферах сельского хозяйства,

торговли и услуг, что связано с экономической спецификой каждого района. Предпринимательство активно развивается в каждом регионе[4].

Сельское хозяйство– это доминирующая отрасль для Аксуатского, Кокпектинского и Урджарского районов. Это обусловлено наличием плодородных земель и подходящими климатическими условиями региона.

Торговля — более развита в районах с хорошей транспортной инфраструктурой, таких как Аягозский район и город Семей. Наличие крупных транспортных узлов стимулирует развитие торговли и оказание услуг.

Переработка сельскохозяйственной продукции — находится в стадии становления, в первую очередь в г. Семей, Бескарагайском и Урджарском районах. Ограниченные мощности переработки тормозят развитие добавленной стоимости в агропромышленности.

Наука и технологии — представлены в городе Курчатов, где имеется историческая специализация на научных исследованиях. Однако ограниченность финансирования тормозит инновационные проекты.

Для проведения более глубокого анализа проанализируем показатели занятости и вклад в валовой региональный продукт (ВРП). Эти данные позволяют оценить значимость предпринимательских структур для экономики области Абай (Таблица 3).

Таблица 3 – Вклад предпринимательства в экономику районов за 2022–2023 гг.

Район/Город	2021 г.	2022 г.	2023 г.	Вклад в ВРП (%)	Основная отрасль
Аксуатский	7 134	8 212	9 885	3,5%	Сельское хозяйство
Аягозский	18 476	23 612	30 906	10,9%	Торговля
Бескарагайский	6 438	7 562	8 911	3,1%	Переработка
Бородулихинский	11 085	13 472	16 891	5,9%	Сельское хозяйство
Жарминский	12 154	14 327	16 983	6,0%	Аграрный комплекс
Кокпектинский	5 447	6 113	6 896	2,4%	Сельское хозяйство
Урджарский	24 382	28 617	35 393	12,4%	Переработка и торговля
Курчатов	4 067	4 782	5 628	2,0%	Наука и технологии
Семей	100 248	124 765	153 087	53,8%	Торговля и услуги
Итого по области Абай	189 431	230 462	284 580	100,0%	–
Примечание: разработано авторами по данным материала: https://stat.gov.kz/ru/industries/business–statistics/stat–org					

Вклад предпринимательства в экономику района меняется в зависимости от специализации региона. Наибольший вклад в ВРП вносят города Аягозский и Семей, которые имеют хорошо развитую инфраструктуру и большой объем торговых отношений.

Данный анализ показывает процентное распределение вклада предпринимательских структур в ВРП каждого района. Это позволяет увидеть, какие районы играют наибольшую роль в экономике региона.

Количество рабочих мест, созданных субъектами малого и среднего предпринимательства, в 2023 г. составило 3200. Наибольшее количество работников занято в сельском хозяйстве (50 %), затем следуют торговля (25 %), сфера услуг (15 %) и промышленность (10 %).

Для выявления влияния статистических показателей на социально-экономическое развитие проведена их аналитическая оценка. Проведённый анализ статистических данных показывает, что рост объёмов инвестиций и количества грантов напрямую коррелирует с активизацией предпринимательской деятельности в регионе. Так, увеличение доли частных инвестиций на 12,4 % в 2023 г. сопровождалось ростом числа субъектов малого и среднего бизнеса на 8,7 %**,** что указывает на положительное влияние инвестиционной активности на развитие предпринимательских структур.

В то же время динамика роста проектов по программе «Дорожная карта бизнеса 2025» и грантовых инициатив фонда «Даму» демонстрирует прямую связь с расширением занятости: количество созданных рабочих мест увеличилось на 6,3 %**.** Таким образом, статистические

показатели подтверждают, что развитие предпринимательства способствует не только росту ВРП региона, но и решению социальных задач — снижению безработицы и повышению доходов населения.

Следовательно, наблюдаемые количественные изменения в инвестициях и грантовой поддержке формируют устойчивый мультипликативный эффект, укрепляющий социально-экономическое развитие Абайской области.

Проведем SWOT–анализ Абайской области. SWOT–анализ представляет собой анализ сильных и слабых сторон, угроз и перспектив развития региона [5].

Таблица 4 – SWOT-анализ предпринимательских структур Абайской области

Сильные стороны (Strengths)	**Слабые стороны (Weaknesses)**
Богатые природные ресурсы и развитое сельское хозяйство.	Неравномерное развитие инфраструктуры между районами.
Разнообразие экономических секторов (сельское хозяйство, промышленность, услуги).	Нехватка квалифицированных кадров, особенно в сельской местности.
Наличие научно-исследовательской базы в г. Курчатов.	Ограниченный доступ к финансированию и инвестициям.
Выгодное географическое положение и транспортная доступность (г. Семей, Аягоз).	Высокая зависимость от аграрного сектора экономики.
Возможности (Opportunities)	**Угрозы (Threats)**
Развитие переработки сельхозпродукции и создание добавленной стоимости.	Экономическая нестабильность и колебания мировых цен на сырьё.
Развитие агротуризма и экотуризма на основе природного и культурного потенциала региона.	Изменение климатических условий, засухи, снижение урожайности.
Цифровизация бизнес-процессов и внедрение инноваций.	Миграция населения, отток молодёжи из сельских районов.
Расширение транспортной и энергетической инфраструктуры.	Конкуренция с соседними регионами за инвестиции и кадры.
Примечание: разработано авторами на основе статистических данных и аналитических материалов.	

Сильными сторонами Абайского района (Strengths) являются:

1. Богатые природные ресурсы. Абайской области имеет обширные сельскохозяйственные угодья, что способствует развитию агропромышленного комплекса республики.

2. Разнообразие экономических секторов. В Абайской области присутствуют как сельскохозяйственные, так и промышленные предприятия, а также сферы торговли и услуг.

3. Научно–исследовательская база. В районе имеется наличие научного центра в Курчатове создает потенциал для инноваций и внедрения современных технологий в производство.

4. Транспортная доступность. Аягозский и Семейский районы обладают хорошей транспортной инфраструктурой, что способствует развитию торговли.

К числу слабых сторон (Weaknesses) можно отнести:

1. Неравномерное развитие инфраструктуры. Сельские районы, такие как Бескарагайский и Кокпектинский, страдают от недостатка инфраструктуры, что ограничивает доступ к рынкам и тормозит рост предпринимательства [6].

2. Нехватка квалифицированных кадров. В большинстве районов не хватает специалистов, что ограничивает развитие сложных производств и инновационной деятельности.

3. Ограниченный доступ к финансированию. Сложные условия получения кредитов и недостаточная поддержка малого и среднего бизнеса со стороны государства снижают активность предпринимателей.

4. Зависимость от сельского хозяйства. Высокая зависимость от аграрного сектора делает экономику данного региона уязвимой к изменению климатических условий и колебаниям цен на сельхозпродукцию.

К числу возможностей (Opportunities) Абайской области можно отнести:

1. Развитие переработки сельхозпродукции. Инвестиции в перерабатывающие мощности позволяют увеличить добавленную стоимость и улучшить доходность агропромышленного комплекса.

2. Агротуризм и экотуризм. Природные ресурсы и культурное наследие района можно использовать для привлечения туристов, что будет способствовать развитию сектора услуг и увеличению доходов местного населения.

3. Цифровизация и внедрение инноваций. Внедрение современных технологий и цифровизация бизнес–процессов могут повысить производительность, сократить издержки и улучшить доступ к рынкам сбыта.

4. Расширение инфраструктуры. Улучшение транспортной и энергетической инфраструктуры может стимулировать привлечение инвестиций и способствовать развитию новых предприятий в Абайском районе.

Основными угрозами (Threats) Абайской области являются:

1. Экономическая нестабильность региона. Изменения в экономической политике и колебания мировых цен на сырьевые товары могут негативно повлиять на развитие района[7].

2. Изменение климатических условий проявляется в повышении температуры и изменение погодных условий могут оказывать негативное влияние на сельское хозяйство и ухудшить продовольственную безопасность.

3. Миграция населения. Отток населения, особенно молодежи, из сельских районов в более развитые города ведет к сокращению числа трудоспособных жителей и уменьшению кадрового потенциала.

4. Конкуренция с другими регионами. Соседние регионы могут предложить более благоприятные условия для ведения бизнеса, что создает конкуренцию и снижает приток инвестиций в район.

Проведённый SWOT-анализ показывает, что Абайская область обладает значительным потенциалом для развития предпринимательства. Однако для его реализации необходимо устранить инфраструктурные и кадровые ограничения, повысить доступ к финансированию и обеспечить сбалансированное развитие районов.

В целях практической реализации предложенных мер была разработана модель управления предпринимательством в Абайской области. Предложенная модель управления предпринимательством опирается на результаты анализа и предполагает использование следующих инструментов её реализации. [7]

В целом, Абайская область имеет значительный потенциал для экономического роста и развития предпринимательства благодаря наличию природных ресурсов, разнообразию экономической деятельности и научному потенциалу. Однако слабая инфраструктура, недостаток квалифицированных кадров и зависимость от сельского хозяйства представляют собой ключевые проблемы.

Механизм реализации предложенной модели базируется на принципах партнёрства государства, бизнеса и институтов развития. В качестве инструментов предлагается использовать:

Государственные программы: «Дорожная карта бизнеса 2025», «Нацпроект по развитию МСП 2021–2025», «Ауыл — ел бесігі» — для финансирования инфраструктуры и предоставления субсидий по кредитам.

Институты развития: фонд «Даму», АО «Банк Развития Казахстана», региональные центры поддержки предпринимательства — для предоставления льготных кредитов, гарантий и консультационной поддержки.

Грантовые механизмы: гранты Министерства труда и социального развития и региональных акиматов — для начинающих предпринимателей, особенно в сельской местности.

Налоговые стимулы: снижение ставки корпоративного подоходного налога для малых предприятий, отсрочка НДС для стартапов и освобождение от налога на имущество при реинвестировании прибыли.

Цифровизация управления: внедрение региональной платформы «Digital Business Abai», позволяющей предпринимателям получать госуслуги онлайн, отслеживать грантовые конкурсы и подавать заявки в электронном виде.

Реализация этих инструментов требует координации действий между акиматом области, департаментом предпринимательства и палатой «Атамекен». Ответственными за мониторинг выступают региональные центры развития бизнеса, которые обеспечивают оценку эффективности мер через ежегодные отчёты и индикаторы (рост ВРП, количество МСП, занятость, экспорт).

Для реализации имеющихся возможностей необходимо развивать перерабатывающую промышленность, улучшать инфраструктуру и привлекать инвестиции в инновации и цифровизацию.

В 2024 г. в регионе сформирован пул инвестиционных проектов до 2028 г., в который вошли 43 проекта на сумму 870 млрд тенге и с созданием 7 тысяч новых рабочих мест.

В 2024 г. в Абайской области с привлечением частных инвестиций реализуются 12 проектов на общую сумму 24,8 млрд тенге. Их реализация способствует созданию 470 новых рабочих мест в городах и районах области. Хочется отметить, что наибольшее количество инвестиционных проектов реализуется в обрабатывающей промышленности. К примеру, в 2024 г. произведен запуск новой производственной линии по выпуску картонной упаковки для жидких продуктов (Pure–Pak). В настоящее время ожидается поставка оборудования, далее предстоит установка и монтаж упаковочной линии, пробные запуски для постоянного производства.

В 2024 г. будет один проект, внедрение производственной линии для изготовления фиброцементных фасадных плит. Получено оборудование, ведутся активные работы по реконструкции помещения под нужды производства и монтаж оборудования.

Например, в г. Семей реализуется крупный проект по строительству комплекса по переработке отходов, образующихся при эксплуатации автомобильного транспорта. Заключительным этапом переработки отходов от старых автомобилей будет выпуск готовой продукции из вторичного сырья. На сегодняшний день завершены строительно–монтажные работы и приобретено необходимое оборудование для этого.

Трудовые ресурсы работают над проектом по приобретению и установке третьей линии упаковки цемента. Уже в ближайшее время она уже будет запущена в действие, так как оборудование установлено и готово к использованию. В Семее запланировано строительство завода по производству предизолированных труб, который будет расположен в отдельной западной промышленной зоне, а также строительство деревообрабатывающего комплекса в индустриальной зоне "Өңдіріс".

Туристическая инфраструктура Семея пополнится новыми гостевыми домами, которые будут запущены в эксплуатацию уже в конце 2024 года. В отрасли сельского хозяйства запланированы инвестиционные проекты по расширению молочно–товарной фермы в Кокпекты, где частично приобретены оборудование и спецтехника, а также заключена сделка по приобретению дополнительного поголовья племенного крупно–рогатого скота. Аналогичный проект реализуется в Бескарагайском районе, где приобретена молочная линия и спецтехника, а также планируется закуп племенного скота.

В Урджарском районе на базе одного из крупных крестьянских хозяйств запланировано строительство оросительной системы. Приобретены дождевальные машины "Velly", а также параллельно ведутся строительные работы оросительной системы.

Среди основных проблем, с которыми сталкиваются предприниматели Абайской области, можно выделить:

– *Трудности с получением кредитов.* Доля предприятий, получивших кредиты в 2023 году, составила всего 18%, что связано с высокими требованиями к залогам;

– *Отсутствие квалифицированных кадров*. Более 40 % опрошенных предпринимателей отметили дефицит квалифицированных сотрудников как одну из ключевых проблем;

– *Административные барьеры*. Около 25 % предпринимателей сообщили о сложностях, связанных с лицензированием и регистрацией бизнеса.

Государственная поддержка предпринимательства в Абайской области реализуется через различные программы, направленные на субсидирование кредитов, предоставление грантов и обучение предпринимателей.

Таким образом, небольшое количество МСП получает поддержку от государства.

Примером успешного бизнеса в Абайской области является фермерское хозяйство «Абай Агро», занимающееся производством и переработкой сельскохозяйственной продукции. Благодаря государственной поддержке, предприятие модернизировало свою производственную базу и увеличило выпуск продукции на 30% в 2023 г.

В 2024 г. жители Абайской области получили гранты на развитие бизнеса. В 2023 г. один индивидуальный предприниматель получил грант по расширению и диверсификации деятельности цеха по производству спортивных товаров. Через гарантирование от акционерного общества «Фонд развития предпринимательства «Даму» 6 предпринимателей получают кредитные средства в сумме 209 400 000 тенге. При этом план на реализацию новых бизнес–идей на безвозмездный грант в размере 400 МРП на 5 человек выполнен полностью. По итогам 2023 г. наблюдается положительная динамика инвестиций в основной капитал в сфере туризма. За этот период объем инвестиций в основной капитал составил 15,9 млрд тенге, что на 20 % больше показателя аналогичного периода 2022 г. (13,2 млрд тенге) [8].

Важно отметить, что в рамках отслеживания объема инвестиций в основной капитал в сфере туризма используются 14 ОКЭД по сфере проживания и питания, искусства, развлечений и отдыха, деятельности библиотек, архивов, музеев и прочей деятельности в области культуры, наземного, воздушного и водного транспорта, услуг проката и турбизнеса, деятельности в области спорта, организации отдыха и развлечений.

За 2023 г. только на побережье озера Алаколь в Урджарском районе было реализовано более 10 проектов на общую сумму 1,1 млрд тенге. В Аксуатском районе реализован один проект на сумму свыше 1,5 млрд тенге. В 2024 г. ожидается реализация порядка 10–ти проектов на общую сумму более 3 млрд тенге [9].

Кроме того, в целях популяризации туризма акиматом Абайской области разработан интерактивный путеводитель по основным достопримечательностям и значимым местам области. Он включает порядка 80 объектов архитектуры, историко–культурного наследия, торгово–развлекательного характера и природных достопримечательностей.

Для удобства в использовании интерактивный путеводитель разработан в виде презентации в PDF формате, интегрирован с QR–кодом и адаптирован на трех языках (русский, казахский и английский). В настоящее время QR–код размещен в местах прибытия или отправления туристов, и работа по его размещению во всех местах туристского притяжения продолжается. Производством предметов массового потребления на территории Абайской области в настоящее время заняты: ТОО «Роза – валяльно–войлочный комбинат», Абайская швейная фабрика, ТОО «Семипалатинская обувная фабрика», ТОО «СЕМСПЕЦОДЕЖДА», ТОО «Семспецснаб», Абайская акционерная фирма «Алгабас», ТОО «Производственно–коммерческая фирма «Абай–Текстиль».

Однако говорить о каких–либо успехах и достижениях этих организаций и индивидуальных предпринимателей пока не приходится.

Мешают интенсивности развития этих предприятий: высокая стоимость производства; устаревшее оборудование; дефицит сырья; отсутствие достаточного количества профессиональных кадров, которые вынуждены эмигрировать в поисках более высокооплачиваемой работы; недостаточность мер государственной поддержки; отсутствие ясных перспектив; присутствие на местном рынке дешёвой контрафактной продукции. Многие технологии, направленные на переработку бараньей шерсти, и производство кожи

практически полностью утрачены. Для улучшения предпринимательского климата в Абайском районе необходимы следующие меры:

- Повышение доступности финансирования. Упрощение условий кредитования для малого бизнеса позволит увеличить число успешных проектов.
- Развитие инфраструктуры. Инвестиции в создание индустриальных парков и улучшение транспортной сети будут способствовать развитию промышленного производства.
- Обучение и поддержка предпринимателей. Проведение образовательных программ и тренингов по управлению бизнесом поможет предпринимателям эффективнее решать возникающие проблемы.

Для эффективного управления развитием предпринимательства в Абайской области предлагается внедрить новую модель управления, основанную на интеграции государственных, частных и общественных ресурсов. Данная модель предполагает:

1. Партнерство государственного и частного секторов

Субсидирование и налоговые льготы. Государство предоставляет субсидии и налоговые льготы предприятиям, которые занимаются инновационными проектами или развивают социально значимые сферы.

Инвестирование в инфраструктуру. Совместное финансирование строительства индустриальных парков и бизнес–инкубаторов.

2. Создание бизнес–инкубаторов и акселераторов.

Поддержка стартапов. Создание условий для предпринимателей, которые только начинают бизнес. Бизнес–инкубаторы будут предоставлять консультационные услуги, доступ к финансированию и оборудованию.

Программы обучения. Организация образовательных программ, направленных на развитие навыков ведения бизнеса, включая маркетинг, управление финансами и стратегическое планирование.

3. Цифровизация и автоматизация.

Электронные площадки для взаимодействия. Создание цифровой платформы для взаимодействия предпринимателей с государственными органами, клиентами и поставщиками. Такая площадка будет включать возможность подачи заявок на субсидии, получение консультаций и поиск партнеров.

Автоматизация административных процессов. Снижение бюрократической нагрузки на предпринимателей за счет внедрения электронных документов и автоматизации процессов лицензирования и регистрации.

4. Общественная поддержка и менторство.

Общественные организации и клубы предпринимателей. Организация клубов и объединений предпринимателей, в которых начинающие бизнесмены могут получать консультации, обмениваться опытом и получать поддержку от более опытных коллег.

Программы менторства. Опытные предприниматели выступают в роли менторов для начинающих, помогая им избежать распространенных ошибок и успешно развивать свой бизнес.

Результаты проведенного исследования показали, что малый и средний бизнес в Абайской области развивается достаточно динамично, но сталкивается с рядом проблем, таких как административные барьеры, дефицит финансирования и кадров. Тем не менее, наличие государственной поддержки и возможностей для развития сельского хозяйства и туризма создают благоприятные условия для устойчивого роста предпринимательских структур в районе.

Заключение

Таким образом, в ходе исследования, сделаны следующие выводы и предложения.

Повышение уровня цифровизации, улучшение инфраструктуры и диверсификация отраслей могут способствовать росту предпринимательской активности и, как следствие, улучшению социально–экономического положения района.

Перспективы развития предпринимательства в Абайской области заключаются в диверсификации экономики, развитии новых направлений, таких как агротуризм и экологический туризм. Переработка сельскохозяйственной продукции может стать важной частью стратегии повышения добавленной стоимости товаров, производимых в районе. Также важно развивать кооперацию между мелкими предпринимателями для повышения их конкурентоспособности и выхода на внешние рынки.

Развитие предпринимательства в Абайской области является ключевым фактором обеспечения устойчивого экономического роста и повышения уровня жизни населения. На основе проведенного исследования выявлены ключевые тенденции и проблемы, влияющие на развитие предпринимательских структур: ограниченный доступ к финансированию, дефицит кадров, административные барьеры. Вместе с тем наличие государственной поддержки, развитие сельского хозяйства, туризма и инновационных направлений создают предпосылки для дальнейшего роста малого и среднего бизнеса.

Внедрение новой модели управления предпринимательством, основанной на партнёрстве государства и частного сектора, цифровизации и общественной поддержке, позволит укрепить предпринимательскую среду и повысить конкурентоспособность региона. Реализация предложенных мер обеспечит устойчивое развитие экономики Абайской области, рост занятости и инвестиционной активности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Комитет по предпринимательству Абайского района. Отчет о развитии предпринимательства за 2023 год. С. 105-110.

2 Интернет ресурс «Промышленность, туризм и агропром: в каких направлениях развивается Абайская область в 2024 году» [Электронный ресурс] — URL: https://www.zakon.kz/obshestvo/6428156–promyshlennost–turizm–i–agroprom–v–kakikh–napravleniyakh–razvivaetsya–abayskaya–oblast–v–2024–godu.html (Дата обращения:30.09.2024)

3 Государственный комитет по статистике Республики Казахстан. Основные показатели по области Абай за 2021–2024 гг. [Электронный ресурс] — URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/business–statistics/stat–org/publications/14836/ (Дата обращения: 11.10.2024)

4 Ермеков К.С. Развитие малого и среднего бизнеса в регионах Казахстана: проблемы и перспективы. — Алматы: Экономика. — 2022. — 142 с.

5 Портер М. Конкуренция: Перевод с английского. — М.: Вильямс. — 2005. — 608 с.

6 Сатпаев А. Региональные аспекты экономического развития: опыт Абайского района. Экономика и бизнес. — 2023. — №4. — С.37-47.

7 Национальный фонд поддержки предпринимательства Республики Казахстан. Отчет о реализации программ поддержки бизнеса, 2023 г. №5. -С.37-47.

8 Министерство национальной экономики Республики Казахстан. Программы государственной поддержки предпринимательства, 2023 — С.30-37.

9 Интернет ресурс «В 2024 году жители Абайского района получили гранты на развитие бизнеса» — [Электронный ресурс] URL: https://gurk.kz/news/v–2024–godu–zhiteli–abajskogo–rajona–poluchat–granty–na–razvitie–biznesa (Дата обращения:30.09.2024)

АБАЙ ОБЛЫСЫНДАҒЫ КӘСІПКЕРЛІК ҚҰРЫЛЫМДАРДЫҢ ДАМУЫ

Аңдатпа

Соңғы жылдары Қазақстан Республикасында кәсіпкерлік құрылымдарды дамытуға қызығушылықтың артуы байқалады, өйткені бұл сектор жұмыс орындарын құруда, ел экономикасын әртараптандыруда және оның тұрақтылығын арттыруда маңызды рөл атқарады. Жақында құрылған Абай облысы зерттеу үшін ерекше назар аударуды қажет етеді. Аймақ аумағында әртүрлі аудандардың экономикалық, мәдени дамуында тарихи тұрғыдан айтарлықтай теңсіздіктер дамығаны белгілі. Абай саласындағы кәсіпкерлік құрылымдарды зерделеу әлеуетті өсу нүктелерін, сондай-ақ оны шешуді және дамыту перспективаларын талап ететін проблемаларды анықтауға мүмкіндік береді. Бұл осы зерттеуді өңірдің Өңірлік даму стратегияларын әзірлеу үшін маңызды етеді. Өңірлік экономиканы трансформациялау жағдайында бизнесті дамыту және инвестициялар тарту үшін қолайлы жағдайлар жасау үшін өңірдің ерекшелігін ескеру маңызды. Бұл мақалада Абай облысындағы кәсіпкерлік сектордың ағымдағы жағдайына талдау жасалды. Негізгі назар шағын және орта кәсіпкерліктің даму

динамикасын талдауға, сондай-ақ оның тиімділігі мен тұрақтылығына әсер ететін факторларды анықтауға аударылады. Мақаланың мақсаты Абай облысындағы кәсіпкерлік қызметтің ағымдағы жай-күйін, кәсіпкерлер тап болатын мүмкіндіктер мен қауіптерді егжей-тегжейлі қарастыру, сондай-ақ өңірдің неғұрлым орнықты және тиімді дамуына ықпал ететін ұсынымдар мен басқару моделін беру болып табылады. Зерттеуде Абай саласындағы кәсіпкерлік құрылымдардың ағымдағы жағдайы мен дамуына талдау жүргізілді, сондай-ақ олардың дамуының негізгі тенденциялары анықталды.

Кілт сөздер: кәсіпкерлік, кәсіпкерлік құрылымдар, шағын бизнес, орта бизнес, даму, экономикалық өсу, мемлекеттік қолдау.

DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURIAL STRUCTURES IN THE ABAI DISTRICT

Abstract

The relevance of the topic is beyond doubt. Thus, in recent years, there has been a growing interest in the development of entrepreneurial structures in the Republic of Kazakhstan, as this sector plays an important role in creating jobs, diversifying the country's economy and increasing its sustainability. The Abai region, which was recently formed, requires special attention to study. It is known that the region has historically had significant irregularities in the economic and cultural development of various regions. The study of business structures in the field of Abai allows us to identify potential growth points, as well as problems that need to be solved and prospects for its development. This makes this study important for developing strategies for the regional development of the region. In the context of the transformation of the regional economy, it is important to take into account the specifics of the region in order to create favorable conditions for business development and attracting investments. This article analyzes the current state of the business sector in the field of Abaya. The main focus is on analyzing the dynamics of small and medium-sized businesses, as well as identifying factors affecting their effectiveness and sustainability. The purpose of the article is to examine in detail the current state of entrepreneurial activity in the Abai region, the opportunities and threats faced by entrepreneurs, as well as to provide recommendations and a management model that can contribute to a more sustainable and efficient development of the region. The study analyzes the current state and development of business structures in the Abai region, as well as identifies key trends in their development.

Keywords: entrepreneurship, entrepreneurial structures, small business, medium business, development, economic growth, government support.

REFERENCES

1 Komitet po predprinimatel'stvu Abajskogo rajona. Otchet o razvitii predprinimatel'stva za 2023 god [*Committee on Entrepreneurship of the Abai District. Report on the Development of Entrepreneurship for 2023*] 2023 P. 105-110. [in Russian]

2 Nacional'nyj fond podderzhki predprinimatel'stva Respubliki Kazahstan. Otchet o realizacii programm podderzhki biznesa, 2023 g. [*National Fund for Entrepreneurship Support of the Republic of Kazakhstan. Report on the Implementation of Business Support Programs]* Available at: — URL: https://damu.kz (accessed:30.09.2024) [in Russian]

3 Gosudarstvennyj komitet po statistike Respubliki Kazahstan. Osnovnye pokazateli po oblasti Abaj za 2021–2024 gg. [*State Committee on Statistics of the Republic of Kazakhstan. Key indicators for the Abai District for 2021–2024*]— Available at: URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/business–statistics/stat–org/publications/14836 (accessed:11.10.2024). [in Russian]

4 Ermekov K.S. Razvitie malogo i srednego biznesa v regionah Kazahstana: problemy i perspektivy [*Development of small and medium–sized businesses in the regions of Kazakhstan: problems and prospects*.] — Almaty: Jekonomika. — 2022. — 142 p.) [in Russian]

5 Porter M. Konkurencija: Perevod s anglijskogo [*Competition: Translation from English*]. — M.: Vil'jams. — 2005. — 608 p.) [in Russian]

6 Satpaev A. Regional'nye aspekty jekonomicheskogo razvitija: opyt Abajskogo rajona. Jekonomika i biznes [*Regional aspects of economic development: the experience of the Abai District*] — 2023. — №4. — P.37-47.) [in Russian]

7 Internet resurs «Promyshlennost', turizm i agroprom: v kakih napravlenijah razvivaetsja Abajskaja oblast' v 2024 godu» [*Internet resource "Industry, tourism, and agro–industrial complex: in which directions the Abai region is developing in 2024"]* 2023 г. №5. -P.37-47. [in Russian]

8 Ministerstvo nacional'noj jekonomiki Respubliki Kazahstan. Programmy gosudarstvennoj podderzhki predprinimatel'stva [*Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan. Government Support Programs for Entrepreneurshi*] 2023 — P.30-37. [in Russian]

9 Internet resurs «V 2024 godu zhiteli Abajskogo rajona poluchili granty na razvitie biznesa» [*Internet resource "In 2024, residents of the Abai District received grants for business development"]* Available at: — URL: https://gurk.kz/news/v–2024–godu–zhiteli–abajskogo–rajona–poluchat–granty–na–razvitie–biznesa (accessed: 30.09.2024) [in Russian]

Information about authors:

Rustem Muratbekulu – doctoral student of the educational program 8D04139 "State and local government", Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan

E-mail: Rustemmuratbekulu@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-1641-1571

Zukhra Turdieva - **main author,** candidate of economics, associate professor, Kazakh Humanitarian and Legal Innovation University, Semey, Republic of Kazakhstan

E–mail: kalibaeva.z@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/ 0000-0001-9719-2659

Svetlana Zolotareva - candidate of economics, associate professor, Toraigyrov University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

E–mail: vitalangel@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/ 0000-0001-7540-8164

Ryssaldy Sagyndykova - Master's Degree in Economics, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Republic of Kazakhstan

E–mail: Rimm_78@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6837-9684

Информация об авторах:

Рүстем Мұратбекұлы – докторант образовательной программы 8D04139 «Государственное и местное управление», Кызылординский университет имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, Республика Казахстан

E-mail: Rustemmuratbekulu@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-1641-1571

Зухра Турдиева – **основной автор**, кандидат экономических наук, доцент, Казахский гуманитарно–юридический инновационный университет, г. Семей, Республика Казахстан

E–mail: kalibaeva.z@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/ 0000-0001-9719-2659

Светлана Золотарева, - кандидат экономических наук, доцент, Торайгыров университет, г. Павлодар, Республика Казахстан

E–mail: vitalangel@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/ 0000-0001-7540-8164

Рысалды Сагындыкова – магистр экономики, УО Alikhan Bokeikhan University, г. Семей, Республика Казахстан

E–mail: Rimm_78@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6837-9684

Авторлар туралы ақпарат:

Рүстем Мұратбекұлы – 8D04139 «Мемлекеттік және жергілікті басқару» білім беру бағдарламасының докторанты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Rustemmuratbekulu@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-1641-1571

Зухра Турдиева – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақ гуманитарнлық–заң инновациялық университет, Семей қ., Қазақстан Республикасы

E–mail: kalibaeva.z@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/ 0000-0001-9719-2659

Светлана Золотарева, - экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, Торайғыров университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы

E–mail: vitalangel@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/ 0000-0001-7540-8164

Рысалды Сагындыкова - экономика магистрі, Alikhan Bokeikhan University ББМ, Семей қ., Қазақстан Республикасы

E–mail: Rimm_78@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6837-9684

МРНТИ 06.61.33 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.33**
УДК 332.14

А.А.Аргынгазинов[1*], Е.К.Жакупов[2]

[1]Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева
010000, г. Астана, Республика Казахстан
E-mail: argyngazinov@gmail.com

КАЗАХСТАН В СИСТЕМЕ ЕВРАЗИЙСКИХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ КОРИДОРОВ: РОЛЬ, ДИНАМИКА И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ЭФФЕКТЫ

Аннотация

В современных условиях развитие евразийских экономических коридоров становится важным направлением пространственного и социально-экономического роста. Казахстан, обладая выгодным географическим положением и развитой инфраструктурой, играет ключевую роль в формировании новых транспортно-логистических маршрутов между Европой и Азией. В условиях перестройки глобальных цепочек поставок и роста конкуренции за транзитные потоки особое значение приобретает развитие таких инициатив, как «Пояс и путь» (BRI), Транскаспийский международный транспортный маршрут (Middle Corridor) и TRACECA. Цель статьи – проанализировать роль Казахстана в системе евразийских экономических коридоров и оценить динамику развития транспортно-логистического потенциала страны в 2020-2024 годах. В работе использованы методы системного и сравнительного анализа, а также метод обобщения статистических данных. Проведенный анализ показал, что объем транзитных перевозок через территорию Казахстана неуклонно растет, а значение страны как регионального логистического узла усиливается. Доля перевозок по Транскаспийскому маршруту за 2020-2024 годы увеличилась более чем в четыре раза, что подтверждает растущую роль Казахстана в обеспечении евразийской связанности. Несмотря на положительную динамику, сохраняются инфраструктурные и институциональные ограничения, требующие дальнейшего совершенствования транспортной политики и международного сотрудничества.

Ключевые слова: экономический коридор, евразийская интеграция, транспортная связность, логистика, Казахстан, BRI, Middle Corridor.

Введение

За последние три десятилетия экономические коридоры стали одним из ключевых инструментов стимулирования субрегионального экономического роста и пространственной координации развития. Однако само понятие «коридор» имеет значительно более длительную историю. В научной литературе по пространственному и градостроительному планированию оно используется уже с конца XIX века [1].

Интерес к экономическим коридорам объясняется их потенциалом обеспечивать более сбалансированное распределение экономической активности между регионами, включая приграничные зоны, а также территории внутри государств с выраженными межрегиональными различиями в уровне развития. В современной экономической географии термин применяется и для описания функциональных связей между крупными мегаполисами, формируя так называемые «коридоры развития» [2]. Несмотря на разнообразие интерпретаций, современное экономическое содержание термина впервые было институционально закреплено в рамках Программы развития субрегиона Большого Меконга, инициированной Азиатским банком развития в 1998 году [3]. Эта программа стала отправной точкой для формирования концепции трансграничных экономических коридоров как сочетания инфраструктурных, производственных, логистических и институциональных компонентов.

Таким образом, экономические коридоры можно рассматривать не только как транспортные маршруты, но и как комплексные пространственные платформы, интегрирующие торговые, инвестиционные, производственные и социально-экономические процессы в единую систему развития. Их формирование требует согласованности политики, координации между странами и объединения различных уровней экономического планирования.

Значимость данной концепции возрастает на фоне перестройки глобальных цепочек добавленной стоимости, формирования новых логистических маршрутов и усиления конкуренции стран за транзитные и производственные функции. В этом контексте усиливается интерес к Казахстану, обладающему уникальным транзитно-географическим положением и участвующему в становлении новых евразийских коридоров. Следовательно, развитие экономических коридоров оказывает все более заметное влияние на международную торговлю, инвестиции и логистику, определяя конкурентоспособность стран, расположенных вдоль этих маршрутов [4, 5, 6, 7]. Вместе с тем социально-экономическое влияние развития коридоров проявляется не только в росте транзитных доходов, но и в создании новых рабочих мест, стимулировании регионального бизнеса, развитии внешнеэкономической деятельности, повышении инвестиционной привлекательности, формировании индустриальных зон и снижении логистических издержек. Таким образом, экономические коридоры выступают инструментом не только пространственного, но и социально-экономического выравнивания регионов.

Современная литература по евразийским экономическим коридорам развивается по нескольким взаимосвязанным направлениям. Во-первых, в новых исследованиях Middle Corridor рассматривается не только как транспортный маршрут, но и как инструмент геоэкономической переориентации Евразии в условиях изменения мировой логистики после 2022 года. В этих работах подчеркивается, что для Казахстана рост значения Транскаспийского маршрута влияет одновременно на внешнюю политику, экономическое развитие и региональное сотрудничество, усиливая его роль как связующего звена между Китаем, Центральной Азией, Кавказом и Европой [8].

Во-вторых, новейшие академические исследования указывают на то, что Транскаспийский коридор остается недостаточно изученным в научной литературе, несмотря на его быстрое геоэкономическое усиление. При этом развитие данного коридора определяется не только объемами грузопотока, но и более широким набором факторов: качеством инфраструктуры, обеспеченностью подвижным составом и портовыми мощностями, уровнем стандартизации и цифровизации, а также способностью стран-участниц к координации и формированию положительных spillover-эффектов для региональной экономики [9].

В-третьих, отдельное направление исследований связано с рассмотрением транспортных коридоров Центральной Азии в контексте трансформации мирового порядка и так называемой конфронтационной глобализации. В рамках данного подхода Middle Corridor трактуется как часть более широкой системы альтернативных и взаимодополняющих евразийских маршрутов, развитие которых обусловлено необходимостью повышения устойчивости глобальных цепочек поставок, снижения зависимости от отдельных направлений транзита и усиления экономической безопасности региона [10].

В-четвертых, важное место в современной литературе занимает анализ сопряжения инициативы «Пояс и путь» и Евразийского экономического союза. Новые исследования показывают, что отношения между BRI и ЕАЭС характеризуются не только элементами конкуренции, но и устойчивой логикой сотрудничества, основанной на взаимных интересах в сфере торговли, инфраструктурной связанности, энергетики и институционального согласования [11]. Для Казахстана это особенно важно, поскольку страна находится на пересечении китайских, евразийских и трансрегиональных транспортно-экономических инициатив.

Кроме того, в современной литературе Middle Corridor рассматривается не только как альтернативный маршрут между Европой и Азией, но и как направление, привлекательность которого возрастает в условиях геополитической турбулентности и трансформации глобальных торговых потоков. В исследовании N. Nurseiit подчеркивается, что данный коридор обладает преимуществами как более безопасный и относительно быстрый маршрут по сравнению с Северным и морским направлениями, однако его потенциал по-прежнему ограничен инфраструктурными узкими местами, недостаточной пропускной способностью,

мультимодальностью и необходимостью более глубокой координации между странами-участницами. Тем самым в новейших работах Middle Corridor трактуется одновременно как перспективная альтернатива и как проект, эффективность которого зависит от устранения логистических и институциональных ограничений [12].

Несмотря на расширение исследований, в литературе сохраняется ряд пробелов. Значительная часть работ либо сосредоточена на геополитическом измерении транспортных коридоров, либо рассматривает их преимущественно через призму инфраструктуры и транзита. При этом комплексная оценка роли Казахстана в системе евразийских экономических коридоров, сочетающая анализ пространственной функции, динамики транзита, логистической конкурентоспособности и социально-экономических эффектов, разработана недостаточно полно. Настоящее исследование направлено на частичное восполнение данного пробела.

Цель исследования – проанализировать роль экономических коридоров как инструмента пространственного и социально-экономического развития, а также оценить их влияние на интеграционные процессы и участие Казахстана в формировании евразийских транспортно-логистических маршрутов.

Материалы и методы исследования

Казахстан обладает значительным транзитно-географическим потенциалом, крупными запасами природных ресурсов и развитой транспортной инфраструктурой, что создает благоприятные предпосылки для участия страны в формировании международных экономических коридоров. В условиях перестройки глобальных цепочек поставок и усиления конкуренции за транзитные потоки актуальность исследования определяется необходимостью оценки роли Казахстана в интеграционных процессах и пространственном перераспределении экономической активности в Евразии.

Объектом исследования являются экономические коридоры как инструмент пространственного и социально-экономического развития. В работе использованы методы системного и сравнительного анализа, позволяющие рассмотреть экономические коридоры как комплексные пространственные структуры, объединяющие инфраструктурные, производственные и институциональные компоненты. Метод логического анализа применялся для выявления взаимосвязей между развитием транспортно-логистической инфраструктуры и процессами региональной интеграции.

Для количественной оценки потенциала и динамики развития использованы статистические данные Бюро национальной статистики Республики Казахстан, Всемирного банка и Ассоциации Middle Corridor за 2020-2024 годы.

Информационно-аналитическую основу исследования составили официальные отчеты международных экономических организаций, а также научные публикации, посвященные вопросам транспортных и экономических коридоров.

Результаты и их обсуждение

Проведенное исследование позволило выявить ключевые тенденции формирования евразийских экономических коридоров, определить их роль в пространственном и экономическом развитии региона, а также уточнить место Казахстана в формирующейся системе евразийской связанности. Анализ показал, что в последние годы на евразийском пространстве происходит переход от традиционной модели транспортных маршрутов к интегрированной концепции экономических коридоров, предполагающей сочетание транспортной инфраструктуры с промышленными зонами, логистическими центрами и инвестиционными кластерами. Эта трансформация отражает глобальный сдвиг от проектов, ориентированных на физическую связанность, к проектам, обеспечивающим многоуровневую экономическую интеграцию, развитие производственных цепочек добавленной стоимости и цифровизацию логистики.

Предыдущие исследования показывают, что развитие транспортных коридоров оказывает комплексное влияние на социально-экономическое развитие Казахстана [13-16]. Это влияние выражается в росте занятости в транспортно-логистическом секторе, активизации

малого и среднего бизнеса вдоль маршрутов, формировании кластеров обслуживания и переработки грузов, а также повышении уровня доходов в приграничных регионах. С точки зрения интеграционных процессов, развитие коридоров способствует укреплению связей Казахстана с ЕАЭС, Китаем, странами ЕС и Юго-Восточной Азии, стимулируя рост взаимных инвестиций и формирование совместных производственных цепочек. Кроме того, развитие транспортной связанности имеет мультипликативный эффект: повышается доступность внутренних регионов, стимулируется развитие инфраструктуры, образования и инноваций, что приводит к выравниванию социально-экономических различий между центром и периферией страны.

Сравнительный анализ показал, что наиболее устойчивое развитие демонстрируют коридоры, опирающиеся на институционально закрепленные инициативы, такие как китайская программа «Пояс и путь» (BRI) и европейская «Global Gateway», в рамках которых формируется инфраструктурное и инвестиционное партнерство между странами-участницами. Казахстан играет ключевую роль прежде всего в рамках инициативы BRI и Транскаспийского маршрута (Middle Corridor), выполняя функции транзитного и координационного узла, соединяющего Восточную и Западную Евразию.

Таблица 1 – Сравнение транспортных коридоров/инициатив

Коридор / Инициатива	Основные участники	Протяженность, км	Основное направление	Ключевая роль Казахстана
BRI	Китай, Казахстан, Россия, ЕС	8500	Восток-Запад	Транзитный узел
IMEC	Индия, Саудовская Аравия, ЕС	6500	Юг-Север	Потенциальное звено
Global Gateway	ЕС, ЦА	-	Мультиформатный	Партнер в инфраструктуре
TRACECA	Кавказ, ЕС, ЦА	4000	Восток-Запад	Участник проекта
Middle Corridor	Казахстан, Азербайджан, Турция	6500	Восток-Запад	Центральное звено
Примечание: составлено авторами по данным источникам [17- 21]				

Из таблицы видно, что Казахстан в наибольшей степени вовлечен в развитие инициативы «Пояс и путь» и Транскаспийского международного транспортного маршрута (Middle Corridor), что подчеркивает его стратегическую значимость в евразийской логистике. При этом участие в других международных форматах остается ограниченным, что указывает на потенциал институциональной и геоэкономической диверсификации.

По данным Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому развитию и реформам Республики Казахстан, объем транзитных перевозок через территорию страны стабильно растет. В 2024 году грузооборот составил 138,8 млн тонн, что на 28,9 % выше уровня 2020 года [22]. Данная динамика подтверждает тенденцию укрепления транзитного потенциала Казахстана и повышения его значимости в системе евразийских связей.

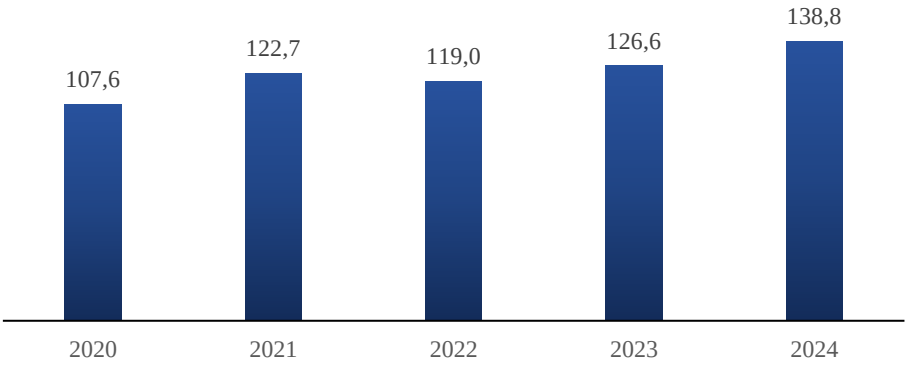

Рисунок 1 – Динамика транзитных перевозок через территорию Республики Казахстан за 2020-2024 годы, млн. тонн

Примечание: составлено по данным Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан

Кроме того, увеличение транзитных перевозок отражает рост интереса иностранных партнеров к использованию казахстанских маршрутов как альтернативы традиционным путям. В условиях изменившейся геополитической конъюнктуры Казахстан становится одним из основных звеньев Транскаспийского международного транспортного маршрута, соединяющего Китай, Центральную Азию, Кавказ и Европу. По итогам 2024 года объем перевозок через Транскаспийский международный транспортный маршрут достиг рекордных 3,3 млн. тонн, что в 4,2 раза больше показателей 2020 года [23]. Также согласно прогнозам Всемирного банка к 2030 году объем грузопотока через данный коридор может увеличиться до 10 млн. тонн при решении инфраструктурных («узких» мест) и административных (бюрократия, цифровизация) барьеров [24].

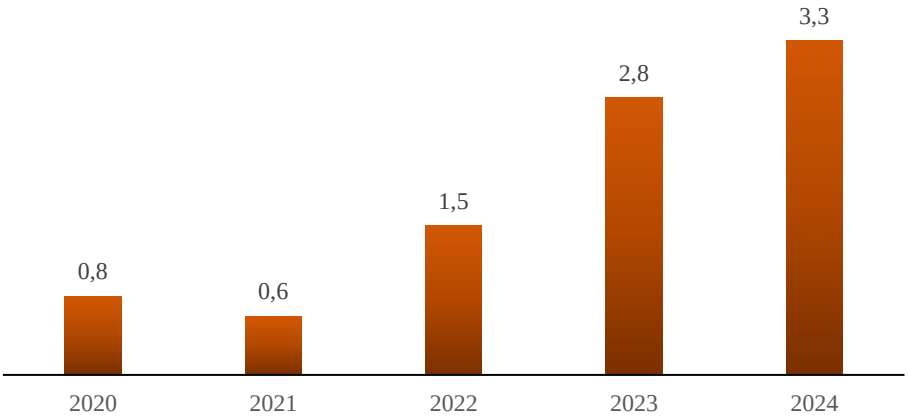

Рисунок 2 – Объем перевозок через Транскаспийский международный транспортный маршрут за 2020-2024 годы, млн. тонн.

Примечание: составлено по данным Ассоциации Middle Corridor

Результаты анализа индекса логистической эффективности (Logistics Performance Index – LPI), рассчитанного Всемирным банком, свидетельствуют о постепенном повышении конкурентоспособности Казахстана в сфере транспортно-логистических услуг. В 2023 году значение LPI составило 2,9, что выше уровня 2018 года (2,65) и показателей Узбекистана (2,6), но ниже, чем у России (3,4), Китая (3,6) и среднего показателя по региону «Европа и Центральная Азия» (3,01). Вместе с тем сохраняется разрыв по компонентам «таможенные процедуры» и «цифровизация логистических операций», что ограничивает потенциал страны в сфере международных транзитных перевозок [25].

Рисунок 3 – Сравнение индексов логистической эффективности (Logistics Performance Index) за 2023 год

Примечание: составлено по данным Всемирного банка

С практической точки зрения, полученные результаты могут быть использованы для пространственного планирования, разработки национальных проектов по экономическому развитию, а также для укрепления позиций Казахстана в международных интеграционных инициативах (в том числе BRI, TRACECA, Middle Corridor).

К основным ограничениям исследования относятся недостаточная доступность статистических данных и фрагментарность и непрозрачность информации о грузопотоках в трансграничном разрезе. Также отсутствует системный учет влияния цифровизации и зеленых технологий на эффективность транспортных операций. В будущем представляется целесообразным проведение углубленного анализа влияния цифровых платформ логистического управления, внедрения умных портов (smart ports) и экологически устойчивых транспортных решений на конкурентоспособность евразийских коридоров.

В целом, Казахстан укрепляет свою роль как ключевого транзитного и логистического центра Евразии, обеспечивая связность между крупнейшими экономиками Востока и Запада. Однако для закрепления этого статуса необходимы меры по модернизации транспортной инфраструктуры, устранению институциональных барьеров, развитию цифровой среды и активизации международного сотрудничества. Реализация этих направлений позволит стране превратиться в полноценный региональный хаб евразийской торговли.

Заключение

Проведенное исследование позволило рассмотреть экономические коридоры как ключевой инструмент пространственного и социально-экономического развития, определить особенности их формирования в Евразии и проанализировать место Казахстана в системе международных транспортно-логистических связей. В рамках исследования экономические коридоры рассматриваются как механизмы интеграции евразийских экономических отношений, выходящие за пределы традиционного понимания транспортных маршрутов.

Результаты анализа показали, что экономические коридоры представляют собой комплексные интеграционные структуры, объединяющие инфраструктурные, производственные и институциональные компоненты и формирующие новые цепочки добавленной стоимости. Особое значение в этом контексте имеют трансрегиональные евразийские коридоры, обеспечивающие устойчивые связи между Востоком и Западом.

Установлено, что Казахстан занимает стратегически важное положение в евразийской системе экономических коридоров, выступая связующим звеном между крупнейшими

центрами экономической активности. Рост транзитных перевозок и расширение потенциала Транскаспийского международного транспортного маршрута подтверждают укрепление роли страны как логистического узла Евразии. Средний коридор в рамках исследования определен как один из ключевых элементов интеграции евразийских связей, дополняющий Северный евразийский коридор, направление «Север – Юг» и региональные коридоры Центральной Азии, формируя многовекторную структуру транспортно-экономического пространства.

Проведенный обзор литературы показал, что современное научное осмысление евразийских коридоров смещается от узкого понимания их как транспортных линий к более комплексному рассмотрению как инструментов геоэкономики, устойчивости цепочек поставок, регионального сотрудничества и институционального взаимодействия. Это особенно наглядно проявляется в исследованиях Middle Corridor, где Казахстан рассматривается не только как транзитная страна, но и как активный участник формирующейся архитектуры евразийской связанности.

В то же время сохраняются институциональные и инфраструктурные ограничения, включая разрывы в цифровой интеграции и неравномерность развития инфраструктуры, что обусловливает необходимость совершенствования управления транспортно-логистическими потоками и международной координации. Результаты исследования подчеркивают важность развития «мягкой инфраструктуры» и согласованности регуляторных подходов для повышения эффективности евразийских коридоров.

Практическая значимость исследования заключается в возможности его использования для совершенствования механизмов учета и мониторинга внешнеторговых операций и снижения расхождений в таможенной статистике в условиях роста транзита. Тем самым работа вносит вклад в повышение прозрачности и устойчивости функционирования евразийских транспортных коридоров.

Полученные результаты дополняют научные представления о роли экономических коридоров как фактора пространственной интеграции и устойчивого экономического роста. Развитие Среднего коридора и сопряженных с ним евразийских маршрутов рассматривается как один из ключевых факторов формирования новой архитектуры регионального сотрудничества, в которой Казахстан укрепляет свою роль стратегического центра евразийской связанности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Priemus H., Zonneveld W. What are corridors and what are the issues? Introduction to special issue: the governance of corridors // Journal of Transport Geography. – 2003. – Vol. 11, № 3. – P. 167-177.

2 Rimmer P. Asian-Pacific Rim Logistics: Global Context and Local Policies. – Cheltenham: Edward Elgar, 2014. – 320 p.

3 Athukorala P.-c., Narayanan S. Economic corridors and regional development: The Malaysian experience // World Development. – 2018. – Vol. 106. – P. 1-14.

4 An H., Razzaq A., Nawaz A., Noman S.M., Khan S.A.R. Nexus between green logistic operations and triple bottom line: evidence from infrastructure-led Chinese outward foreign direct investment in Belt and Road host countries // Environmental Science and Pollution Research. – 2021. – Vol. 28, № 37. – P. 51022-51045.

5 Li X., Sohail S., Majeed M.T., Ahmad W. Green logistics, economic growth, and environmental quality: evidence from One Belt and Road Initiative economies // Environmental Science and Pollution Research. – 2021. – Vol. 28, № 24. – P. 30664-30674.

6 Wang M.L., Choi C.H. How logistics performance promote the international trade volume? A comparative analysis of developing and developed countries // International Journal of Logistics Economics and Globalisation. – 2018. – Vol. 7, № 1. – P. 49-70.

7 Martí L., Puertas R., García L. The importance of the Logistics Performance Index in international trade // Applied Economics. – 2014. – Vol. 46, № 24. – P. 2982-2992.

8 Assylkhanov A. The Middle Corridor's Impact on Kazakhstan: Foreign Policy, Economic Development, and Regional Cooperation. – Bishkek: OSCE Academy in Bishkek, Research Paper No. 15, August 2025.

9 Rentschler J., Reinhardt A., Elbert R., Hummel D. The Trans-Caspian Corridor – Geopolitical implications and transport opportunities // Journal of Transport Geography. – 2025. – Vol. 125. – Art. 1042p.

10 Papava V. Transport Corridors of Central Asia – Facing the Challenges of Confrontational Globalization // In: Enhancing Communication and Knowledge Sharing along the Middle Corridor. – Tbilisi: Georgian Foundation for Strategic and International Studies, 2025.

11 Zhang W. The Belt and Road Initiative and the Eurasian Economic Union: Why cooperation not confrontation? // Frontiers in Political Science. – 2025. – Vol. 7. – 15 p.

12 Nurseiit N. Attractiveness and Prospects of the Middle Corridor for Cargo Transportation Between Europe and Asia // Journal of Eurasian Studies. – 2025.

13 Raimbekov Zh.S., Syzdykbayeva B.U., Mussina K.P., Dulatbekova Zh.A., Sadykov B.Ye., Baktymbet A.S. The impact of international transport corridors on the economic development of regions (on the example of the Kazakhstani railway corridor) // International Journal of Economic Policy in Emerging Economies. – 2022. – Vol. 15, № 1. – P. 46-69.

14 Raimbekov Zh., Syzdykbayeva B. Assessing the impact of transport and logistics on economic growth in emerging economies: a case study for the conditions of the Republic of Kazakhstan // Transport Problems. – 2021. – Vol. 16. – P. 1-15.

15 Taisarinova A. Evaluation of transport corridor effects on sustainability: Kazakhstan case study. – 2022. – P. 64-72.

16 Iimi A. Estimating the Impacts of Transport Corridor Development in Kazakhstan. – 2022. – 35 p.

17 Vinokurov E., Tsukarev T. The Belt and Road Initiative and the transit countries: an economic assessment of land transport corridors // Area Development and Policy. – 2018. – Vol. 3, № 1. – P. 93-113.

18 Suri N., Ghosh N., Taneja K., Patil S., Mookherjee P. India-Middle East-Europe Economic Corridor: Towards a New Discourse in Global Connectivity. – Observer Research Foundation, 2024.

19 Furness M., Keijzer N. Europe's Global Gateway: A new geostrategic framework for development policy? // Briefing Paper. – 2022. – № 1.

20 Güler N. Black Sea maritime transport corridors in relation with EU projects // WIT Transactions on the Built Environment. – 2005. 79-p

21 Miholjcic N. Trans-Caspian International Transportation Route: A way to steadfast economic development and connectivity in the South Caucasus and Central Asia // World of Diplomacy. – 2018. – № 49. – P. 134-140.

22 Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Отраслевая статистика: электронные таблицы [Электронный ресурс]. – Available at:URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-transport/spreadsheets/ (дата обращения: 12.11.2025).

23 Ассоциация Middle Corridor – Available at: URL: https://middlecorridor.com/ru/ (дата обращения: 17.11.2025).

24 World Bank Group. The Middle Trade and Transport Corridor: Policies and Investments to Triple Freight Volumes and Halve Travel Time by 2030. – 2023. – Available at: URL: https://www.worldbank.org/en/region/eca/publication/middle-trade-and-transport-corridor (accessed: 18.11.2025).

25 World Bank Group. Logistics Performance Index (LPI) [Electronic resource]. – URL: https://lpi.worldbank.org/ (accessed: 18.11.2025).

ҚАЗАҚСТАН ЕУРАЗИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДӘЛІЗДЕР ЖҮЙЕСІНДЕ: РӨЛІ, ДИНАМИКАСЫ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӘСЕРЛЕРІ

Аңдатпа

Қазіргі жағдайда еуразиялық экономикалық дәліздерді дамыту кеңістіктік және әлеуметтік-экономикалық өсудің маңызды бағытына айналуда. Географиялық жағынан тиімді орналасуы мен дамыған инфрақұрылымы арқасында Қазақстан Еуропа мен Азия арасындағы жаңа көлік-логистикалық бағыттарды қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Жаһандық жеткізу тізбектерінің қайта құрылуы және транзиттік ағындар үшін бәсекелестіктің артуы жағдайында «Бір белдеу – бір жол» (BRI), Транскаспий халықаралық көлік бағыты (Middle Corridor) және TRACECA сияқты бастамалардың дамуы ерекше маңызға ие болып отыр. Мақаланың мақсаты – Қазақстанның еуразиялық экономикалық дәліздер жүйесіндегі рөлін талдау және 2020-2024 жылдар аралығында елдің көлік-логистикалық әлеуетінің даму динамикасын бағалау. Зерттеуде жүйелік және салыстырмалы талдау әдістері, сондай-ақ статистикалық деректерді жинақтау пайдаланылды. Жүргізілген талдау Қазақстан аумағы арқылы өтетін транзиттік тасымал көлемінің тұрақты түрде артып отырғанын және елдің өңірлік логистикалық торап ретіндегі маңызының күшейіп келе жатқанын көрсетті. 2020-2024 жылдар аралығында Транскаспий бағыты бойынша тасымал көлемінің үлесі төрт еседен астам өсті, бұл Қазақстанның еуразиялық байланысты қамтамасыз етудегі рөлінің артып келе жатқанын дәлелдейді. Оң динамикаға қарамастан, көлік саясатын әрі қарай жетілдіру мен халықаралық ынтымақтастықты тереңдетуді талап ететін инфрақұрылымдық және институционалдық шектеулер сақталып отыр.

Негізгі сөздер: экономикалық коридор, еуразиялық интеграция, көлік байланыстылығы, логистика, Қазақстан, BRI, Middle Corridor, TRACECA.

KAZAKHSTAN IN THE SYSTEM OF EURASIAN ECONOMIC CORRIDORS: ROLE, DYNAMICS AND SOCIO-ECONOMIC EFFECTS

Abstract

In the current context, the development of Eurasian economic corridors is becoming an important driver of spatial and socio-economic growth. Owing to its advantageous geographical location and developed infrastructure, Kazakhstan plays a key role in shaping new transport and logistics routes between Europe and Asia. Amid the restructuring of global supply chains and the intensifying competition for transit flows, the development of initiatives such as the Belt and Road Initiative (BRI), the Trans-Caspian International Transport Route (Middle Corridor), and TRACECA is of particular importance. The purpose of this article is to analyze Kazakhstan's role in the system of Eurasian economic corridors and to assess the dynamics of the country's transport and logistics potential between 2020 and 2024. The study employs methods of system and comparative analysis, as well as the synthesis of statistical data. The analysis shows that the volume of transit traffic through Kazakhstan's territory has been steadily increasing, and the country's significance as a regional logistics hub has been strengthening. Between 2020 and 2024, the share of transportation along the Trans-Caspian route increased by more than 4 times, underscoring Kazakhstan's growing role in ensuring Eurasian connectivity. Despite this positive trend, infrastructure and institutional constraints remain, necessitating further improvements to transport policy and deeper international cooperation.

Keywords: economic corridor, Eurasian integration, transport connectivity, logistics, Kazakhstan, BRI, Middle Corridor, TRACECA.

REFERENCES

1 Priemus H., Zonneveld W. What are corridors and what are the issues? Introduction to special issue: the governance of corridors // Journal of Transport Geography. – 2003. – Vol. 11, № 3. – P. 167-177. [in English]

2 Rimmer P. Asian-Pacific Rim Logistics: Global Context and Local Policies. – Cheltenham: Edward Elgar, 2014. – 320 p. [in English]

3 Athukorala P.-c., Narayanan S. Economic corridors and regional development: The Malaysian experience // World Development. – 2018. – Vol. 106. – P. 1-14. [in English]

4 An H., Razzaq A., Nawaz A., Noman S.M., Khan S.A.R. Nexus between green logistic operations and triple bottom line: evidence from infrastructure-led Chinese outward foreign direct investment in Belt and Road host countries // Environmental Science and Pollution Research. – 2021. – Vol. 28, № 37. – P. 51022-51045. [in English]

5 Li X., Sohail S., Majeed M.T., Ahmad W. Green logistics, economic growth, and environmental quality: evidence from One Belt and Road Initiative economies // Environmental Science and Pollution Research. – 2021. – Vol. 28, № 24. – P. 30664-30674. [in English]

6 Wang M.L., Choi C.H. How logistics performance promotes the international trade volume? A comparative analysis of developing and developed countries // International Journal of Logistics Economics and Globalisation. – 2018. – Vol. 7, № 1. – P. 49-70. [in English]

7 Martí L., Puertas R., García L. The importance of the Logistics Performance Index in international trade // Applied Economics. – 2014. – Vol. 46, № 24. – P. 2982-2992. [in English]

8 Assylkhanov A. The Middle Corridor's Impact on Kazakhstan: Foreign Policy, Economic Development, and Regional Cooperation. – Bishkek: OSCE Academy in Bishkek, Research Paper No. 15, August 2025. [in English]

9 Rentschler J., Reinhardt A., Elbert R., Hummel D. The Trans-Caspian Corridor – Geopolitical implications and transport opportunities // Journal of Transport Geography. – 2025. – Vol. 125. – Art. 104211-p [in English]

10 Papava V. Transport Corridors of Central Asia – Facing the Challenges of Confrontational Globalization // In: Enhancing Communication and Knowledge Sharing along the Middle Corridor. – Tbilisi: Georgian Foundation for Strategic and International Studies, 2025. [in English]

11 Zhang W. The Belt and Road Initiative and the Eurasian Economic Union: Why cooperation not confrontation? // Frontiers in Political Science. – 2025. – Vol. 7. – 15p [in English]

12 Nurseiit N. Attractiveness and Prospects of the Middle Corridor for Cargo Transportation Between Europe and Asia // Journal of Eurasian Studies. – 2025. [in English]

13 Raimbekov Zh.S., Syzdykbayeva B.U., Mussina K.P., Dulatbekova Zh.A., Sadykov B.Ye., Baktymbet A.S. The impact of international transport corridors on the economic development of regions (on the example of the Kazakhstani railway corridor) // International Journal of Economic Policy in Emerging Economies. – 2022. – Vol. 15, № 1. – P. 46-69. [in English]

14 Raimbekov Zh., Syzdykbayeva B. Assessing the impact of transport and logistics on economic growth in emerging economies: a case study for the conditions of the Republic of Kazakhstan // Transport Problems. – 2021. – Vol. 16. – P. 1-15. [in English]

15 Taisarinova A. Evaluation of transport corridor effects on sustainability: Kazakhstan case study. – 2022. – P. 64-72. [in English]

16 Iimi A. Estimating the Impacts of Transport Corridor Development in Kazakhstan. – 2022. – 35 p. [in English]

17 Vinokurov E., Tsukarev T. The Belt and Road Initiative and the transit countries: an economic assessment of land transport corridors // Area Development and Policy. – 2018. – Vol. 3, № 1. – P. 93-113. [in English]

18 Suri N., Ghosh N., Taneja K., Patil S., Mookherjee P. India-Middle East-Europe Economic Corridor: Towards a New Discourse in Global Connectivity. – Observer Research Foundation, 2024. [in English]

19 Furness M., Keijzer N. Europe's Global Gateway: A new geostrategic framework for development policy? // Briefing Paper. – 2022. – № 1. [in English]

20 Güler N. Black Sea maritime transport corridors in relation with EU projects // WIT Transactions on the Built Environment. – 2005. 79-p. [in English]

21 Miholjcic N. Trans-Caspian International Transportation Route: A way to steadfast economic development and connectivity in the South Caucasus and Central Asia // World of Diplomacy. – 2018. – № 49. – P. 134-140. [in English]

22 Byuro natsionalnoy statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan. Otraslevaya statistika: elektronnye tablitsy. – Available at: URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-transport/spreadsheets/ (accessed: 12.11.2025). [in English]

23 Assotsiatsiya Middle Corridor. – Available at: URL: https://middlecorridor.com/ru/ (accessed: 17.11.2025). [in English]

24 W orld Bank Group. The Middle Trade and Transport Corridor: Policies and Investments to Triple Freight Volumes and Halve Travel Time by 2030. – 2023. – Available at: URL: https://www.worldbank.org/en/region/eca/publication/middle-trade-and-transport-corridor (accessed: 18.11.2025). [in English]

25 World Bank Group. Logistics Performance Index (LPI). – Available at: URL: https://lpi.worldbank.org/ (accessed: 18.11.2025). [in English]

Information about authors:

Aibol Argyngazinov – **corresponding author**, PhD candidate of the Department of Economics and Entrepreneurship, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 010000, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: argyngazinov@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2754-5433

Yerlan Zhakupov, PhD in the educational program Analytical Economics, Director of the Department of Strategy and Digital Development, National Company Kazakh Invest JSC, 010000, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: ye.zhakupov@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1550-4063

Информация об авторах:

Айбол Аргынгазинов – **основной автор**, докторант кафедры «Экономика и предпринимательство», Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, 010000, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: argyngazinov@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2754-5433

Ерлан Жакупов **–** доктор PhD по образовательной программе «Аналитическая экономика», директор департамента стратегии и цифрового развития, АО «Национальная компания «Kazakh Invest», 010000, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: ye.zhakupov@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1550-4063

Авторлар туралы ақпарат:

Айбол Арғынғазинов – **негізгі автор**, «Экономика және кәсіпкерлік» кафедрасының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: argyngazinov@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2754-5433

Ерлан Жакупов – «Аналитикалық экономика» оқу бағдарламасы бойынша PhD докторы, стратегия және цифрлық даму департаментінің директоры, «Kazakh Invest» ұлттық компаниясы» АҚ, 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: ye.zhakupov@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1550-4063

ҒТАМР 06.81.23 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.34**
ӘОЖ 330.34

А.Мусаева[1], А.Молдашева[1], К.Мусабаев[1]

[1]Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы
Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы
*e-mail: aiman_mussayeva@mail.ru

МӘДЕНИ ИНДУСТРИЯЛАР КРЕАТИВТІ ЭКОНОМИКАДАҒЫ ЗИЯТКЕРЛІК ӘЛЕУЕТТІҢ КАТАЛИЗАТОРЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Идеялар, шығармашылық және мәдени өнімдер негізгі қозғаушы күшке айналатын шығармашылық экономика жағдайында мәдениет пен зияткерлік әлеуеттің өзара байланысы ерекше мәнге ие болады. Мәдениетке қатысты білдірулер мен дәстүрлер инновациялар үшін шабыт көзіне айналады, ал шығармашылық әртүрлілікті қолдау ұлттық капиталдың интеллектуалды құрамын жақсартуға ықпал етеді. Бұл мақалада Қазақстанның 2020–2024 жылдар аралығындағы мәдени индустрияларының (мұражайлар, театрлар, кітапханалар, кино, концерттік және мәдени-демалыс ұйымдары) дамуының негізгі трендтері мен көрсеткіштері талданады. Мақсат – осы салалардың елдің зияткерлік әлеуетін қалыптастырудағы рөлін бағалау және олардың креативті экономикамен байланысын анықтау. Мақала мәдени индустриялардың Қазақстандағы креативті экономикадағы зияткерлік әлеуеттің катализаторы ретінде қарастырады. Ол мұражайлар, театрлар, кітапханалар және киноиндустрия сияқты мәдени мекемелердің білімін кеңейтуге, хабардарлықты арттыруға және азаматтардың шығармашылық әлеуетін дамытуға әсері тұрғысынан маңыздылығын көрсетеді. Авторлар мәдени іс-шаралардың, келушілердің және цифрлық кітапханалар мен шығармашылық индустриялар сияқты инновациялық форматтағы мекемелердің өсуін көрсететін статистиканы талдайды. Мақалада мемлекеттік қолдау шаралары, мәдени және білім беру жобалары арқылы қоғамның зияткерлік әлеуетін нығайтуға бағытталған түрлі жобалар мен бастамалардың үлесін қарастырды. Бұл күш-жігер белсенді және сыни азаматтық қоғамды қалыптастыруға ықпал етеді, сонымен қатар тұрақты экономикалық және әлеуметтік прогресті құрудың кілті болып табылады. Зерттеу нәтижелері елдің мәдениеті мен зияткерлік әлеуетінің өзара байланысын дәлелдейді. Басқа ғалымдардың зерттеулерін зерттей отырып және зияткерлік әлеуеттің құрылымына неғұрлым кең және сараланған түрде қарау керек деген пікірге сүйене отырып, авторлар зияткерлік әлеуетті қалыптастыру тек ғылыми және техникалық жетістіктермен ғана емес, сонымен бірге мәдени мұраның әртүрлілігі мен байлығымен де байланысты деген қорытындыға келді.

Негізгі сөздер: зияткерлік әлеует, мәдениет, мәдени саясат, мәдени институттар, мәдени жобалар, инновациялық ойлау, бәсекеге қабілеттілік.

Кіріспе

Қазіргі жаһанданған және тез өзгеріп жатқан әлемде зияткерлік әлеуеттің қалыптасуы мен капиталдандырылуы әртүрлі экономикалық деңгейдегі елдердің бәсекеге қабілеттілігіне әсер ететін маңызды факторларға айналды. Зияткерлік әлеует тек адами капитал ретінде ғана емес, сонымен қатар білімді, инновацияны, технологиялық прогресті, шығармашылық әлеуетті және мәдени мұраны қамтитын күрделі құрылым ретінде түсініледі. Көптеген зерттеушілер оның тұрақты экономикалық даму мен қоғамның әл-ауқатын қамтамасыз етудің негізгі ресурсы ретіндегі рөлін атап көрсетеді. Алайда, зияткерлік әлеуеттің құрылымы мен оны дамыту тетіктері, әсіресе посткеңестік елдер жағдайында, жеткіліксіз анықталған күйінде қалып отыр.

Зияткерлік әлеуетті қалыптастыратын драйверлердің ішінде мәдениет барған сайын мойындалған және көп қырлы рөл атқарады. Мәдени мұра мен шығармашылық индустриялар зияткерлік капиталдың дамуына айтарлықтай үлес қосады, жеке шығармашылықты да, ұжымдық инновацияны да арттырады. Алайда, Қазақстанда мәдениет пен зияткерлік әлеует арасындағы байланыс әлі де зерттелмеген күйінде қалып отыр. Көптеген зерттеулер мұраның тарихи және әлеуметтік-мәдени маңыздылығын қарастырғанымен, мәдениеттің интеллектуалды әлеует пен инновацияға стратегиялық тұрғыдан қалай ықпал ететінін зерттегендер аз.

Осыған байланысты мәдениеттің креативті экономикадағы рөлі жаңа тұрғыдан зерделеуді қажет етеді. Идеялар, шығармашылық және мәдени өнімдер негізгі қозғаушы күшке айналатын шығармашылық экономика жағдайында мәдениет пен зияткерлік әлеуеттің өзара байланысы ерекше мәнге ие болады. Мәдени көзқарасы мен дәстүрлер инновацияға

шабыт береді, ал шығармашылық әртүрлілікті қолдау ұлттық капиталдың зияткерлік компонентін жақсартуға ықпал етеді. Осылайша, креативті экономика шеңберіндегі мәдениет пен зияткерлік әлеуеттің өзара байланысын зерттеу қазіргі әлемдегі қоғамның тұрақты даму стратегияларын әзірлеудің ажырамас бөлігі болып табылады.

Зерттеудің мақсаты – елдің мәдениеті мен зияткерлік әлеуетінің өзара байланысын және олардың креативті экономиканың дамуына әсерін анықтау.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу нысаны – зияткерлік әлеует – қоғамның білім мен идеяларды құру, тарату және пайдалану қабілетін қалыптастыратын мәдени, білім беру және инновациялық ресурстардың жиынтығы ретінде әрекет етеді. Зерттеу мәдени мекемелер, білім беру инфрақұрылымы, креативті Индустриялар және цифрландыру бойынша статистиканы қоса алғанда, 2020-2024 жылдар аралығындағы қазақстандық контекстке бағытталған.

Зерттеу мақсатына қол жеткізу және мәдениет, зияткерлік әлеует пен креативті экономика арасындағы өзара байланысты ашу үшін сандық және сапалық әдістерді қамтитын аралас әдіснамалық тәсіл қолданылды.

Ресми құжаттар мен даму стратегияларының контент-талдауы, мысалы, «ҚР креативті индустрияларын дамыту тұжырымдамасы», цифрландыру бағдарламалары және т.б. құжаттарды талдау кезінде қолданылды. Бұл мәдениет арқылы зияткерлік әлеуетті қалыптастырудың институционалдық тәсілдерін жүйелеуге мүмкіндік берді.

Статистикалық деректерді талдау әдісі театрлар, кітапханалар, мұражайлар, кинотеатрлар, концерттік және демалыс ұйымдарының саны, мәдениет саласындағы білім алушылар саны, қаржыландыру динамикасы бойынша 2020-2024 жылдардағы сандық көрсеткіштерді талдау кезінде қолданылды. Деректер көздері – ҚР Ұлттық статистика бюросының және бейінді министрліктердің сайттары.

Нәтижелер және оларды талқылау

Зияткерлік әлеуетті құрайтын компоненттерді зерттеу мақсатына байланысты кең және тар мағынада қарастыруға болады.

Ғалымдар В.М.Аньшин, Ю.Воронин, С.И.Вованич, Е.Наумова, В.Петренко, С.П.Трепезников, Р.К.Сагиева, Р.К.Сабирова, Г.С.Сұлтанбаева елдің (қоғамның) зияткерлік әлеуетін сипаттайтын элементтер ретінде білім беру және ғылыми әлеуетін, жаһандық бәсекеге қабілеттілік пен инновациялық даму индекстерін қарастырады.

Зияткерлік әлеуеттің, денсаулық сақтаудың, ғылымның, мәдениеттің, демографияның, өмір сүру деңгейінің және басқа да қызметтердің өзара байланысын талдау жасаған ғалымдар: Л.П.Буева, Е.А.Вавилин, В.К.Кантор, В.Журавлев, Н.В.Карлова, В.Ж.Келле, И.Ф.Кефели, Л.Н.Коган, И.Т.Кузнецова, М.Н.Кузьмина, Н.Лобковиц, Э.С.Маркарян, Д.Маркуш, В.М.Межуева, Ю.А.Муравьева, А.Л:Никифорова, Ю.К.Плетникова, А.Швейцер, Б.Г.Юдин, Б.Жексенбаева, М.А.Нұриева, А.К.Сатова, М.А.Мергалиева, Ж.А.Сейсенбаева және т. б.

Жалпы, әдебиеттерге шолу зияткерлік әлеует проблемасы, оның мәні мен анықтамалары негізінен білім және ғылым жүйесіндегі жағдай мен жаңа тәсілдер тұрғысынан сипатталатынын көрсетті. Зерттеушілер зияткерлік әлеуетті әртүрлі қырынан анықтап, оның құрылымын әрқалай сипаттайды (1-кесте).

Кесте 1 – «Зияткерлік әлеует» ұғымын анықтаудың теориялық және әдістемелік тәсілдері

Автор	Анықтау тәсілі
Аньшин В.М.	Зияткерлік әлеует – бұл әлеуметтік-экономикалық даму мақсатында адам мен қоғамның зияткерлік мүмкіндіктерін жүзеге асыру қабілетінде көрінетін инновациялық экономикада тиімді көрініс табатын шара
Воронин Ю.	Зияткерлік әлеует – бұл ғылымды, білім беруді, технологияны, зияткерлік қызметтің барлық түрлерін, сондай-ақ субъектілерді біріктіретін интегративті ұғым
Вованич С.И.	Зияткерлік әлеует – аймақтың зияткерлік меншігіне айналуы мүмкін, оның толыққанды серіктес ретінде прогрессивті және халықаралық интеграциясына ықпал ететін жаңа білімді, жобаларды, идеяларды, модельдерді және басқа да семантикалық ақпаратты жинақтау, құру

	және пайдалану мүмкіндігі
Петренко В.	Зияткерлік әлеует – жеке тұлғаның немесе адамдар тобының (ұйымның, кәсіпорынның, халықтың, аймақтың, елдің, ұлттың, адамзаттың персоналы) жаңа рухани және материалдық құндылықтарды құруға болжамды интегралдық қабілеті
Сагиева Р.К. және т.б.	Өңірдің зияткерлік әлеует – белгілі бір географиялық аймақтың адами капиталының әлеуметтік-экономикалық прогрестің пайдасына пайдалану үшін қоғам талап ететін жаңа білім, инновациялар жасау мүмкіндігі.
Султанбаева Г.С. және т.б.	Зияткерлік әлеует адам қызметінің интеллектуалды компоненттерін біріктіреді, оны шығармашылық және инновациялық сипатқа толтырады және күнделікті әрекеттер мен қалыптасқан мінез-құлық үлгілерінен асып түсуге мүмкіндік береді.
Хабибуллина Л.Р.	Зияткерлік әлеует – бұл адамның шығармашылық немесе орындаушылық қабілеттерін ажыратын адами капиталдың элементі, ал адами капитал жұмыс күшінен ерекшеленеді.
Ескерту: авторлармен [1-4] деректер негізінде құрастырылды	

С.П.Трапезниковтың монографиясында «зияткерлік әлеует» ұғымы біліммен анықталады, ал оның қалыптасуы халықтың білімінің өсуімен байланысты. Зияткерлік әлеуетті осындай түсіндіру В.П.Елютин монографиясында да байқалады [1].

Біздің ойымызша, зияткерлік әлеуеттің компоненттері ғылыми, білім беру, инновациялық және мәдени әлеуетті қамтуы мүмкін. Қазақстанның қоғамдық-саяси ғылымдары саласында зияткерлік ұлттың қалыптасуын кешенді зерттеуге арналған алғашқы жобалардың бірі ҚР ҒжЖБМ «Зияткерлік ұлттан зияткерлік әлеуетке: массаға әсер етудің ақпараттық-коммуникативтік технологияларын әзірлеу» гранттық қаржыландыру жобасы болып саналады. Жақын болашақты анықтау және «Зияткерлік ұлт–2020» ұлттық жобасы шеңберінде жүзеге асырылатын кешенді бағдарламаларды іске асыру мақсатында жүргізілген жұмыстар осы бағыттағы алғашқы зерттеулер болып саналады.

Г.С.Сұлтанбаеваның жалпы редакциясымен «Гуманитарлық технологиялардың фокусындағы зияткерлік ұлт» монографиясында «зияткерлік капитал – бұл бағаланатын және пайдаға айналдырылатын өндірістің материалдық емес элементтерінде қамтылған білім» деген анықтама берілген. Мұндай кең анықтама қосымша пайда әкелетін кез-келген ғылыми, техникалық, басқарушылық және нарықтық идеяларды қамтиды. Бұл факторды зияткерлік капитал ретінде анықтау және елдің өндірісі мен экономикалық даму факторы ретінде жұмылдыру мақсатында өзінің зияткерлік табиғатымен біріктірілген өндіріс ресурстарын (факторларын) топтастыру түбегейлі жаңа болып табылады.

Г.С.Сұлтанбаеваның пікірінше, зияткерлік әлеует адам қызметінің зияткерлік компоненттерін біріктіреді, оны шығармашылық-жаңашыл сипатқа толтырады және күнделікті іс-әрекеттер мен қалыптасқан мінез-құлық үлгілерінен асып түсуге мүмкіндік береді. Қоғамның зияткерлік әлеуеті оның туындайтын проблемаларды шешу, тарихи процеске жаңа элементтер енгізу және сол арқылы тарихи прогреске жағдай жасау үшін пайдаланылуы мүмкін инновациялық мүмкіндіктерін білдіреді. Зияткерлік әлеует зияткерлік қызметтің әртүрлі формаларын қамтиды және оның құрамдас бөліктеріне қатысты интегративті функцияға ие, мысалы, ғылымға қатысты білім. Ұлттың зияткерлік әлеуеті мақсаттар қою және оларға жету жолдарын табу қабілетін көрсетеді [2].

Г.С.Сұлтанбаева «Елдің зияткерлік әлеуеті» бағдарламасы аясында 2013-2014 жылдары ҚР Білім және ғылым министрлігінің мемлекеттік бағдарламасын қаржыландыру кезінде «Қазақ елі» студенттік ғылыми экспедициясы жұмыс істегенін атап өтті. Қазақстан жастары арасында зияткерлік меншік құру мүмкіндігі туралы пікірді анықтау мақсатында фокус-топтарда зерттеулер жүргізілді. Қазақстанда зияткерлік әлеуетті дамытуға иелік ететін факторлардың ішінде респонденттер әлеуметтік-саяси және экономикалық реформаларды дамыту – 50%, ақпараттық технологияларды жедел дамыту – 25% және рухани құндылықтарға жаңа көзқарасты қалыптастыру – 25% деп атады [3].

Осылайша, зияткерлік әлеуетті қалыптастыру тек ғылыми және техникалық жетістіктермен ғана емес, сонымен қатар мәдени мұраның әртүрлілігі мен байлығымен де байланысты деген қорытынды жасауға болады.

Мәдениет қоғамның құндылықтарын, сенімдері мен ойлау тәсілдерін қалыптастыруға айтарлықтай әсер етеді [4]. Бұл факторлар, өз кезегінде, елдің зияткерлік әлеуетіне әсер етеді, оның әртүрлілігі мен даму дәрежесін анықтайды. Сондай-ақ:

– мәдени ерекшеліктер білім беру жүйесіне, оның ішінде оқыту тәсілдеріне, білімге қол жетімділік деңгейіне және шығармашылық ойлауды қолдау дәрежесіне әсер етуі мүмкін;

– мәдениет шабыт көзі бола алады және инновациялық ойлауды ынталандырады. Креативтілік пен инновация қабілетін дамыту елдің экономикалық дамуына ықпал ете отырып, елдің жетістіктерінің әртүрлілігі мен деңгейіне әсер ете отырып, зияткерлік әлеуетке тікелей байланысты;

– тілдік дағдыларды, мәдени сауаттылықты және мәдениетаралық коммуникацияны дамыту мәдени айырмашылықтарды түсінуге және дүниетанымды кеңейтуге ықпал ете отырып, белсенді жаһандану өзара іс-қимылын қамтамасыз етеді;

– мәдениет білім беру, толеранттылық және өзара түсіністік үшін негіз бола отырып, әлеуметтік дамудың негізі бола алады.

Бұл аспектілер қоғамның зияткерлік қабілетіне тікелей әсер етеді.

Біздің қоғамның әлеуметтік-экономикалық проблемалары мен қайшылықтарын шешу жеке тұлғалардың жеке және рухани-шығармашылық қасиеттерін жаңғырту негізінде мүмкін болатындығы айқын бола бастады. Бұл инновациялық саясатты әлеуметтік-мәдени мақсаттардың басымдығына қайта бағдарлау, рухани-практикалық көшбасшы-менеджерлерді, инновациялық процесті ұйымдастырушыларды қалыптастыру негізінде мүмкін болады, олардың басты мақсаты қоғамдық интеллектінің жоғары деңгейін жаңғырту, оны ынталандыру және іске асыру тетіктерін құру, интеграциялық тетіктер негізінде Өзін-өзі басқаратын қоғам құру болып табылады.

Көптеген ғалымдар мәдениет адамның интеллектуалды дамуының қозғаушы күші екенін атап өтті. Осыған байланысты қоғамның зияткерлік әлеуетін арттырудың негізгі бағыттарын айқындау және шығармашылық контексте экономика, мемлекет және мәдениет арасындағы өзара іс-қимылды оңтайландыру; зияткерлік өсуге кедергі келтіретін кедергілерді анықтау; және оның кеңеюіне тиімді ықпал ететін сенімді әлеуметтік желілерді, тетіктерді құру қажет. [5-8].

Айта кету керек, 2014 жылы Қазақстанда Қазақстанның мәдени саясаты Тұжырымдамасы қабылданды. Онда адами капитал, шығармашылық ресурс, жүйелі мемлекеттік қолдау және бизнес-бастамалар бәсекеге қабілетті мәдени ортаның қарқынды дамуының негізі – мемлекет пен қоғамның экономикадағы, халықтың әлеуметтік және мәдени өміріндегі табысының басты көрсеткіші болып табылатыны атап өтілген.

ҚР мәдени саясатының басым бағыттары ұлттың мәдени кодын сақтаумен, мәдениет саласындағы басқару жүйесін жетілдірумен, өнер саласының бірыңғай білім беру кеңістігін құрумен, халықаралық мәдени кеңістікке интеграциялануменен, ақпараттық және инновациялық технологияларды қолданумен, қазіргі заманғы мәдени кластерлерді дамытумен байланысты.

Тұжырымдаманы іске асыру мәдениет пен өнердің субъектілері мен объектілерін шығармашылық және мәдени-туристік кластерлерге біріктіруге мүмкіндік берді [9-11].

Мәдениеттің экономикалық әлеуеті Қазақстанда жаңа маңызға ие болды. Үкіметтің ресурстарға негізделген экономикадан әртараптандырылған экономикаға көшу әрекеті арқылы мәдениет болашақ экономикалық өсудің перспективалы көзіне айналды.

Мемлекеттік саясаттағы жетістіктермен қатар, соңғы бес жылда жаңа тәуелсіз өнер кеңістіктерін, фестивальдерді, көрмелерді және концепциялық дүкендерді құруды қоса алғанда, жеке бастамалардың арқасында тәуелсіз мәдени сектордың өсуі байқалды. Бұған 2021 жылы креативті индустрияларды дамытудың 2021-2025 жылдарға арналған тұжырымдамасын қабылдау да айтарлықтай ықпал етеді.

2021-2025 жылдарға арналған «Ұлттық рухани жаңғыру» жобасы маңызды ұлттық жобалардың бірі болып табылады, ол ұлттық-мәдени бірегейлікті сақтауға және мәдени өнімдердің сапасы мен әртүрлілігін ынталандыру, арттыру, сондай-ақ жас ұрпақтың бойында

рухани-адамгершілік құндылықтарды қалыптастыру арқылы әрбір қазақстандықтың көркемдік-шығармашылық әлеуетін іске асыруға бағытталған.

Жобада 3 бағытты, 7 міндетті, 21 көрсеткішті және 66 ауқымды іс-шараны іске асыру көзделген. Бірінші бағыт «Рухани жаңғыру» құндылықтарын ілгерілетуді көздейді, ол елдің зияткерлік әлеуетін және мемлекеттік тіл мәртебесін арттыруға бағытталған. Бұған мазмұнның сапасын жақсарту арқылы қол жеткізу жоспарланған болатын. Осы бағыт шеңберінде 38 жобаны іске асыру жоспарланды, оның түпкі мақсаты ұлттық шығармашылық пен зияткерлік әлеуетті қолдау және дамыту болып табылады. Ол үшін бірқатар ауқымды іс-шаралар жоспарланып, жасалды, оның ішінде мемлекеттік тілді оқытуға арналған инновациялық ат-өнімдерді әзірлеу, танымал анимациялық және білім беру арналарын қазақ тіліне қайталау, тілдік даярлықты қоса отырып, орта білім беру бағдарламасын түзету, техникалық және кәсіптік білім беру ұйымдары үшін қазақ тіліндегі оқулықтарды дайындау [12].

Қазіргі уақытта жоғарыда аталған екі құжаттың да күші жойылды, бірақ олар елдің зияткерлік әлеуетін қалыптастырудың драйвері болды.

Қазақстан бай мәдени мұраға ие және елде халықтың тарихы, өнері мен мәдениеті бейнеленген көптеген мұражайлар мен көркем галереялар бар (2-кесте).

Кесте 2 – Қазақстандағы мұражайлардың қызметі

Көрсеткіштер	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**
Мұражайлардың саны, бірлік	253	264	271	275	282
Негізгі қор экспонаттарының саны, бірлік	2 580 277	2 615 448	2 619 221	2 649 258	2 604 529
Сандық форматтағы экспонаттар саны, бірлік	403 350	429 834	447 236	514 228	557 078
Қатысу саны, мың адам	2 351,3	5 104,9	6 097,3	6 255,9	6 655,4
Экскурсиялардың саны, бірлік	62 762	125 430	166 801	179 179	166 337
Дәрістердің саны, бірлік	6 972	10 610	13 554	12 822	13 390
Көрмелер саны, бірлік	4 058	6 909	8 393	8 410	8 896
Ескерту: авторлармен [13] мәліметтер негізінде құрастырған					

2-кестенің деректерін талдау көрсеткендей, 2020-2024 жылдар аралығында Қазақстандағы музей саласы тұрақты дамуды көрсетті.Мұражайлар саны 253-тен 282-ге дейін өсті, бұл мәдени инфрақұрылымның өсуін көрсетеді. Цифрлық форматтағы экспонаттар саны айтарлықтай өсті – 403 мыңнан 557 мыңға дейін, бұл белсенді цифрландыруды көрсетеді. Пандемиядан кейін мұражайларға келушілер саны күрт өсті – 2020 жылы 2,3 миллион адамнан 2024 жылы 6,6 миллионға дейін. Сондай-ақ экскурсиялар, дәрістер мен көрмелер санының өсуі байқалады, бұл мұражайлардың ағартушылық және білім беру функциясының күшеюін көрсетеді. Бұл ретте 2024 жылы негізгі қордағы экспонаттардың жалпы саны өткен жылмен салыстырғанда аздап төмендеді, бұл коллекцияларды қайта санауға немесе оңтайландыруға байланысты болуы мүмкін. Жалпы, деректер елдегі мұражай саласының сапалық және сандық прогресін көрсетеді.

Жалпы, Қазақстандағы мұражайларға келушілер саны артып келеді, бұл еліміздің мәдениеті мен тарихына деген қызығушылықтың артып келе жатқанын көрсетеді. Мұражайлар өнерге, тарихқа, ғылымға және мәдениетке деген қызығушылықты арттыратын көрмелер мен экспозицияларды, дәрістер мен мастер-класстарды ұсынады. Бұл білімді кеңейтуге және сыни ойлауды дамытуға ықпал етеді, бұл өз кезегінде қоғамның зияткерлік әлеуетін арттыруға ықпал етеді.

Қазақстанда драма, музыкалық және опералық қойылымдарды қоса алғанда, түрлі жанрларды ұсынатын бірнеше театр жұмыс істейді. Театрлар негізінен мемлекет қаржыландырады (3-кесте).

Кесте 3 – Қазақстан театрларының қызметі

Көрсеткіштер	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**
Театрлар саны, бірлік	65	65	73	74	74
Жаңа қойылымдар саны, бірлік	266	319	399	345	392
Көрермендер саны, мың адам	894,0	1 172,7	2 695,6	2 971,6	3 074,2
Көрермен-балалар саны, мың адам	321,4	463,7	1 081,2	1 036,7	1 127,6
Есепті жыл ішінде қойылған спектакльдер саны (театр репертуары), бірлік	1 834	2 565	2 267	2 247	2 553
Ескерту: авторлармен [13] мәліметтер негізінде құрастырған					

3-кестенің деректерін талдау театр өнеріне деген қызығушылықтың тұрақты өсуін және 2020-2024 жылдары театр саласының дамуын көрсетеді. Театрлар саны 2020 жылы 65-тен 2023 жылы 74-ке дейін өсті және 2024 жылы осы деңгейде тұрақталды, бұл театр мекемелері желісінің кеңеюін көрсетеді. Жаңа қойылымдардың саны оң динамиканы көрсетеді: 2023 жылы аздап төмендегеніне қарамастан, 2020 жылы 266-дан 2024 жылы 392-ге дейін, бұл шығармашылық белсенділіктің артуы мен репертуардың жаңаруын көрсетеді. Аудиторияның өсуі ерекше әсер қалдырады: көрермендердің жалпы саны үш еседен астам өсті – 2020 жылы 894 мың адамнан 2024 жылы 3 миллионнан астам адамға дейін. Бұл ретте балалар аудиториясының саны да едәуір өсті – 321 мыңнан 1,1 млн балаға дейін, бұл театрлардың білім беру және мәдени-тәрбие функциясының күшеюін көрсетеді. Репертуардағы спектакльдер саны өзгеріп отырды, бірақ 2024 жылы театрлардың тұрақты өндірістік белсенділігін көрсететін 2553 қойылымға жақындады. Жалпы, деректер Қазақстанның театр саласының сандық жағынан да, сапалық жағынан да үдемелі дамуын растайды.

Театрлар елдің зияткерлік әлеуетін арттыруға ықпал ете отырып, білімді және мәдени бай қоғамды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Мысалы, театр қойылымдарын көру ғана белсенді қабылдауды, ұсынуды және талдауды қажет етеді, бұл шығармашылық пен стандартты емес шешімдерді табу қабілетінің дамуына ықпал етеді.

Қазақстан кең ауқымды қызмет көрсететін және білімді таратуға және мәдени дамуға жәрдемдесетін кітапханалардың алуан түрлі желісіне ие. Қазақстандағы кітапханалар білім беру және мәдени мекемелермен белсенді ынтымақтасады, көрмелер, дәрістер және басқа да іс-шаралар өткізеді. Соңғы жылдары олар ақпаратқа қол жетімділікті жақсарту үшін цифрлық технологияларды белсенді түрде енгізуде (4-кесте).

Кесте 4 – Қазақстандағы кітапханалардың қызметі

Көрсеткіштер	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**
Кітапханалар саны, бірлік	3 925	3 920	3 917	3 924	3 920
Пайдаланушылар саны, адам	4 231 967	6 007 522	6 178 381	5 738 039	5 800 042
Кітапханаларға бару саны, адам	34 109 555	49 744 950	51 239 272	52 663 241	55 485 585
оның ішінде кітапхананың интернет-ресурстарына (порталына) бару саны, адам	11 502 792	13 658 372	10 225 929	9 866 115	9 969 249
Баспа басылымдары мен кино-фото-фоноқұжаттар, бірліктер келіп түсті	1 848 689	1 944 547	2 045 185	1 690 684	1 737 898
оның ішінде: кітап басылымдары	1 343 226	1 505 197	1 521 046	1 303 861	1 257 581
электрондық жеткізгіштердегі басылымдар	76 812	66 541	142 747	60 648	57 739
кинофотоқұжаттар	-	-	-	-	-
аудио / бейне басылымдары	322	507	4 411	910	102 610
газеттер	151 149	146 992	152 914	127 789	123 688
журналдар	265 588	208 196	209 130	184 916	182 586
басқа әдебиеттер	11 592	17 114	14 937	12 560	13 694

Кітапханада өткізілген мәдени-бұқаралық іс-шаралар саны, бірлік	-	131 046	161 856	267 745	223 869
Кітапханадағы мәдени-бұқаралық іс-шараларға қатысу саны, адам	-	4 165 267	4 734 874	6 625 878	7 312 506
Онлайн режимде өткізілген мәдени-бұқаралық іс-шаралар саны, бірлік	-	152 582	60 931	47 255	70 359
Онлайн режимде мәдени-бұқаралық іс-шараларға қатысу саны, адам	-	14 548 140	9 266 842	6 734 596	8 147 250
Ескерту: авторлармен [13] мәліметтер негізінде құрастырған					

4-кестені талдау 2020-2024 жылдары мәдени-ағарту қызметінің айтарлықтай жандануы кезіндегі инфрақұрылымның салыстырмалы тұрақтылығын көрсетеді. Кітапханалар саны іс жүзінде өзгерген жоқ және шамамен 3 920 деңгейінде сақталды, алайда пайдаланушылар саны 2020 жылы 4,2 миллионнан 2024 жылы 5,8 миллионға дейін өсті, бұл кітапхана қызметіне деген қызығушылықтың артқанын көрсетеді. Кітапханаларға бару тұрақты түрде өсті: 34 миллионнан 55 миллионға дейін, бірақ кітапханалардың интернет-ресурстарына бару, керісінше, 2021 жылғы шыңнан (13,6 миллион) 2024 жылы 9,9 миллионға дейін төмендеді, бұл офлайн форматқа қызығушылықтың оралуын көрсетуі мүмкін. Жаңа басылымдардың түсуі өзгерді, бұл ретте 2023-2024 жылдары кітаптар мен электрондық тасығыштар санының төмендеуі байқалады, бірақ 2024 жылы аудио және бейнематериалдар түсімдерінің күрт өсуі (102,6 мыңға дейін) кітапхана қорларын әртараптандыру туралы айтады. Мәдени-бұқаралық іс-шаралардың өсуі ерекше байқалады: 2021 жылғы 131 мыңнан 267 мыңға дейін. 2023 жылы, 2024 жылы шамалы төмендеумен, бұл іс-шараларға қатысу да өсті және 7,3 миллион адамнан асты. Онлайн формат бірте-бірте тікелей қатысуға жол береді: онлайн-іс-шаралар мен олардың қатысушылары пандемия жылдарының шыңымен салыстырғанда азайды. Тұтастай алғанда, деректер кітапханалардың пассивті кітап қоймасынан офлайн және онлайн іс-шаралардың кең бағдарламасы бар белсенді мәдени орталыққа өтуін көрсетеді. Кітапханалар зияткерлік әлеуетті арттырудың негізгі құралы болып табылатынын ескеру қажет, өйткені олар интеллектуалды қабілеттер мен қоғамдық хабардарлықты дамыта отырып, білімге және мәдени ресурстарға қол жеткізуді қамтамасыз етеді. Қазақстанның киноиндустриясы белсенді қарқынмен дамып келеді (5-кесте).

Кесте 5 – Кино көрсетуді жүзеге асыратын Қазақстанның кинематографиялық ұйымдарының қызметі

Көрсеткіштер	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**
Кино көрсетуді жүзеге асыратын ұйымдар, бірлік	110	119	118	123	121
Кинотеатрлар саны, бірлік	99	104	105	113	113
Өткізілген киносеанстар саны, бірлік	292 351	691 509	985 452	985 412	927 469
оның ішінде ұлттық фильмдер	80 004	66 665	296 459	306 569	339 321
шетелдік фильмдер	203 841	524 654	634 065	622 838	543 387
Кинофильмдер шығаруды жүзеге асыратын ұйымдардың саны, бірлік	45	71	67	98	80
Жасалған фильмдердің саны – барлығы, бірлік.	242	340	331	387	514
оның ішінде:					
толықметрлік	24	31	49	97	93
көркем	-	-	-	-	-
деректі	11	6	13	50	11
анимациялық	х	-	3	3	2
ойын	10	21	30	35	80
хроникалық	х	4	3	9	-
қысқаметрлік	218	309	282	290	421
көркем	-	-	-	-	-
деректі	150	251	235	148	204
анимациялық	13	25	11	81	81

ойын	52	13	29	57	95
хроникалық	3	20	7	4	41
Ескерту: авторлармен [13] мәліметтер негізінде құрастырған					

5-кестені талдау киноиндустрияның 2020-2024 жылдардағы серпінді қалпына келуі мен өсуін көрсетеді. Кино көрсететін ұйымдардың саны 110-нан 121-ге дейін өсті, ал кинотеатрлар саны 99-дан 113-ке дейін өсті, бұл инфрақұрылымның біртіндеп кеңеюін көрсетеді. Өткізілген киносеанстар саны 2020 жылмен салыстырғанда үш еседен астам өсті, 2022-2023 жылдары шыңына жетті (шамамен 985 мың), содан кейін 2024 жылы 927 мыңға дейін аздап төмендеді, әсіресе ұлттық фильмдер көрсетілімінің өсуі байқалады: 2020 жылғы 80 мың сессиядан 339 мыңға дейін. 2024 жылы, бұл отандық кинематографияға деген қызығушылықтың артуын және оны ілгерілетуге күш салуды көрсетуі мүмкін. Сонымен қатар, шетелдік фильмдердің үлесі жоғары болып қала береді, бірақ төмендеу үрдісі бар. Фильмдер шығаратын ұйымдардың саны айтарлықтай өсті – 2020 жылы 45 – тен 2024 жылы 80-ге дейін, сондай-ақ шығарылған фильмдердің жалпы саны-242-ден рекордтық 514-ке дейін. Қысқаметражды фильмдер (2024 жылы 421), соның ішінде деректі, анимациялық және ойын фильмдерінің өндірісі ерекше өсті. Толық метражды фильмдер өндірісі бес жыл ішінде төрт есеге жуық өсті. Деректер қазақстандық киноның барлық бағыттарының жандануын, жанрлар мен форматтардың алуан түрлілігін, сондай-ақ өндіріс пен кинопрокаттың, әсіресе ұлттық контент бағытында айтарлықтай жандануын көрсетеді.

Киноиндустриядан кейін мәдени-демалыс ұйымдарының қызметі халықтың мәдени белсенділігі мен шығармашылық әлеуетін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. 6-кестеде осы ұйымдардың негізгі көрсеткіштері келтірілген.

Кесте 6 – Мәдени-демалыс ұйымдарының қызметі

Көрсеткіштер	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**
Мәдени-демалыс ұйымдарының саны, бірлік	3 077	3 098	3 102	3 069	3 076
Өткізілген мәдени-бұқаралық іс-шаралар саны, бірлік	87 114	125 179	196 652	205 994	224 166
олардың ішінде балаларға арналған	27 383	38 155	66 586	69 458	74 528
өткізілген іс-шаралардағы көрермендер саны, мың адам	10 705,0	16 014,9	24 600,5	27 780,4	27 429,7
олардың ішінде балалар	2 566,8	3 534,5	6 095,0	6 403,8	6 618,4
Үйірмелер, қолданбалы шығармашылық және қолданбалы білім курстары, Әуесқойлық бірлестіктер мен қызығушылық клубтары, бірліктер саны	5 333	5 695	5 707	5 862	5 815
олардың ішінде балаларға арналған	3 304	3 586	3 680	3 679	3 601
Үйірмелерге, қолданбалы шығармашылық және қолданбалы білім курстарына, әуесқой бірлестіктер мен қызығушылық клубтарына қатысушылардың саны, адам	69 261	72 977	75 131	70 614	70 482
олардың ішінде балаларға арналған	40 184	43 490	45 623	42 613	42 622
Көркемөнерпаздар ұжымдарының саны, бірліктер	13 821	13 920	13 891	13 546	13 664
Көркемөнерпаздар шығармашылығының балалар ұжымдарының саны, бірлік	7 297	7 303	7 416	7 139	7 338
Көркемөнерпаздар ұжымына қатысушылар саны, адам	179 118	179 208	177 433	173 317	174 328
Көркемөнерпаздар ұжымдарының қатысушы балаларының саны, адам	99 621	100 901	100 512	99 686	101 271
Ескерту: авторлармен [13] мәліметтер негізінде құрастырған					

6-кестені талдау Қазақстан өңірлерінде 2020-2024 жылдардағы мәдени белсенділіктің орнықтылығын және біртіндеп кеңеюін көрсетеді. Мәдени-демалыс ұйымдарының жалпы саны шамамен 3070 мекеме деңгейінде Тұрақты болып қалды. Бұл ретте өткізілген мәдени-

бұқаралық іс-шаралар саны үш есеге жуық өсті – 2020 жылы 87 мыңнан 2024 жылы 224 мыңға дейін, оның ішінде балаларға арналған іс-шаралар үлесі айтарлықтай өсті (27 мыңнан 74,5 мыңға дейін). Тиісінше, көрермендер саны 2,5 еседен астам өсті – 10,7 млн-нан 27,4 млн адамға дейін, оның ішінде балалар аудиториясы 6,6 млн-ға жуық. Үйірмелер, қызығушылық клубтары және қолданбалы шығармашылық курстарының саны да өсті, әсіресе 2021-2023 жылдары, содан кейін 2024 жылы аздап төмендеді. Балалардың белсенділіктің осы түрлеріне қатысуы тұрақты түрде жоғары-жыл сайын 42 мыңнан астам адам. Көркемөнерпаздар ұжымдары мен қатысушылардың саны жоғары деңгейде сақталуда, бұл ретте балалар ұжымдары мен олардың қатысушыларының саны да тұрақты. Жалпы, деректер халықтың, әсіресе балалардың мәдени-демалыс қызметіне тартылуының жоғары деңгейін, сондай-ақ бүкіл ел бойынша шығармашылық көріністің инклюзивті және қолжетімді нысандарының дамуын көрсетеді.

Қазақстанда концерттік ұйымдарының қызметі соңғы жылдары қарқынды дамып келе жатыр (7-кесте).

Кесте 7 – Концерттік ұйымдарының қызметі

Көрсеткіштер	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**
Концерттік ұйымдардың саны, бірлік	32	33	44	43	50
концерттердің барлығы, бірліктер	1 947	3 588	5 916	6 435	6 379
Балаларға арналған өткізілген концерттердің барлығы, бірлік	179	296	898	815	758
Шетелде гастрольдік сапарлар, бірлік	3	34	86	112	132
Концерттік ұйымдар өткізген іс-шаралардағы көрермендер саны, мың бірлік	1 427,4	1 527,6	3 496,0	4 309,2	4 829,5
оның ішінде балалар	66,2	61,2	317,0	305,2	349,4
Ескерту: авторлармен [13] мәліметтер негізінде құрастырған					

7-кестені талдау осы саланың қарқынды дамуын және 2020-2024 жылдардағы көрермендердің қызығушылығының өсуін көрсетеді. Концерттік ұйымдардың саны 2020 жылы 32-ден 2024 жылы 50-ге дейін өсті, бұл концерттік инфрақұрылымның кеңеюін көрсетеді. Өткізілген концерттердің жалпы саны үш еседен астамға өсті – 2020 жылғы 1 947-ден 2024 жылы 6 379-ға дейін. Балалар сегментіндегі динамика ерекше байқалады: балаларға арналған концерттер саны 179-дан 758-ге дейін өсті. Халықаралық қызмет айтарлықтай кеңейді: шетелге гастрольдік сапарлар саны 2020 жылғы 3-тен 2024 жылы 132-ге дейін өсті, бұл қазақстандық әртістердің шетелдік сахналарға белсенді интеграцияланғанын көрсетеді. Концерттік іс – шаралардың көрермендерінің саны да тұрақты өсуді көрсетеді – 1,4 млн-нан 4,8 млн адамға дейін, балалар аудиториясы бес еседен астам өсті. Бұл көрсеткіштер концерттік ұйымдардың ішкі мәдени дамуға да, қазақстандық музыкалық сахнаны шетелде ілгерілетуге де ықпал ететін елдің мәдени өмірінің маңызды элементіне айналғанын растайды.

Кино, мәдени және концерттік ұйымдардың көрсеткіштері халықтың мәдени белсенділігі мен шығармашылық өмірінің жандануын дәлелдейді. Осы деректер мәдени индустриялардың елдің зияткерлік дамуына қосатын үлесін жүйелі түрде талдауға мүмкіндік береді.

AIFC есебінің статистикалық деректері Қазақстанның креативті индустриялары тұрақты өсуді бастан кешіріп, зияткерлік әлеуетті дамытудың негізгі катализаторына айналғанын растайды. 2024 жылғы Жаһандық инновациялар индексіне (GII) сәйкес, ел «Шығармашылық тауарлар мен қызметтер» санатында 93-ші орыннан 65-ші орынға көтерілді және 2025 жылдың басына қарай шығармашылық секторда шамамен 135 000 адам жұмыспен қамтылды. Болжам бойынша бұл сан 2029 жылға қарай екі есе артады [14-15]. Бұл 2020 жылдан 2024 жылға дейінгі мәдениет секторының статистикасына сәйкес келеді, бұл театрларда, мұражайларда, кітапханаларда, кинотеатрларда, концерттік және мәдени-демалыс ұйымдарында жұртшылықтың қатысуының айтарлықтай өскенін көрсетеді. Жастар мен балалардың қатысуы да күрт өсті, бұл мәдени қолжетімділікті кеңейту Қазақстанның жаһандық

инновациялық рейтингтердегі позициясын тікелей нығайтып, оның зияткерлік капиталды құрудағы негізін нығайтып жатқанын көрсетеді.

Бұл тенденция әсіресе сандардан байқалады: жаңа театр қойылымдарының саны 266-дан 392-ге дейін өсті; мұражай экспонаттары цифрландырылуда; кітапханаға келушілер саны 4,2 миллионнан 5,8 миллионға дейін өсті; және мәдени-концерттік іс-шаралар саны айтарлықтай кеңейді. Мәдениет ұйымдары білім алуға, шығармашылыққа, инновацияға қолайлы жағдай жасайды. Сол сияқты, 2029 жылға қарай 270 000-нан астам адамға жетеді деп күтілетін шығармашылық индустриядағы жұмыспен қамтудың өсуі мәдениеттің зияткерлік әлеуеттің қозғаушы күшіне ғана емес, сонымен бірге экономикалық ресурсқа айналатынын көрсетеді. Бұл креативті экономика шеңберіне және жаһандық инновациялық экожүйелердің басымдықтарына толық сәйкес келеді.

Дегенмен, кино мен мәдени іс-шаралардың өсуіне қарамастан, өңірлік теңсіздік, кадр тапшылығы және қаржыландырудың жеткіліксіздігі сияқты мәселелер әлі де өзекті. Мәдени инфрақұрылымды жаңғырту мен қолжетімділікті кеңейту – келесі кезеңдегі маңызды міндеттер қатарында.

Жеке компаниялар жүзеге асыратын өнер мен қолөнер, жарнама, дизайн, ойын-сауық, сәулет, кітаптар, бұқаралық ақпарат құралдары және бағдарламалық қамтамасыз етуді қамтитын мәдени және шығармашылық салалар да адам дамуын жеделдетуде маңызды күшке айналды. Тәжірибе мен көптеген зерттеулер көрсеткендей, мәдени және шығармашылық салалар адамдарға өздерінің дамуы үшін жауапкершілікті өз мойнына алуға мүмкіндік береді және инклюзивті тұрақты өсуге ықпал ететін инновацияларды ынталандырады. Дұрыс дамыған кезде креативті экономика құрылымдық экономикалық өзгерістердің, әлеуметтік-экономикалық прогрестің, жұмыс орындарын құрудың және инновацияның қайнар көзі бола алады, сонымен бірге әлеуметтік интеграция мен адамның тұрақты дамуына ықпал етеді [16-18].

Қорытынды

Елдің зияткерлік әлеуеті оның жалпы экономикалық, әлеуметтік және мәдени прогресі мен дамуының негізгі факторы болып табылады. Зияткерлік әлеуеті жоғары ел техникалық және экономикалық прогрестің алдыңғы қатарында болып, өмір сүру деңгейі жоғары болады. Екінші жағынан, зияткерлік әлеуеті төмен ел жаһандық деңгейде бәсекеге түсе алмайды және өз азаматтарының жоғары өмір сүру сапасын қамтамасыз етуде қиындықтарға тап болуы мүмкін.

Осы зерттеудің нәтижелері Қазақстанда зияткерлік әлеуеттің қалыптасуы мәдениет саласының дамуымен тығыз байланысты екенін көрсетеді. Театрлар, кітапханалар, мұражайлар, кинотеатрлар, концерттік ұйымдар, мәдени-демалыс мекемелері халықтың шығармашылық қабілеттерін дамытуға, білім мен мәдени мұраны таратуға, цифрлық дәуірдің талаптарына бейімделуге айтарлықтай үлес қосады. 2020 жылдан 2024 жылға дейінгі статистикалық деректер қоғамның, әсіресе балалар мен жастардың, тұрақты өсуі мен белсенділігінің артуын көрсетеді, бұл мәдениет саласы көркемдік құндылықтарды сақтау құралы ғана емес, сонымен қатар зияткерлік капитал мен инновациялық дамудың стратегиялық қозғаушы күші екенін растайды.

Талдау негізінде келесі ұсыныстарды беруге болады: аймақтық мәдени кластерлерді дамытуды қолдау; бірлескен жобалар мен бағдарламалар арқылы мәдени және білім беру мекемелері арасындағы интеграцияны нығайту; зияткерлік меншік және шығармашылық саласындағы жастарға бағытталған мотивациялық бастамаларды жүзеге асыру; онлайн платформалар мен цифрландырылған мұрағаттар арқылы цифрлық мәдени инфрақұрылымды кеңейту; және салықтық жеңілдіктер, гранттар және шығармашылық индустрияларды стартаптарды қолдау сияқты экономикалық ынталандыруларды қамтамасыз ету. Зияткерлік әлеуетті нығайту формальды білім беру шеңберінен шығып, өмірдің барлық салаларына – мәдениетке, шығармашылыққа және цифрлық сауаттылыққа енуі керек – мәдениет салаларын Қазақстандағы адами капиталды ілгерілетудің негізгі стратегиялық ресурсы ретінде орналастыру.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Саналиева Л. К. Стратегические приоритеты развития интеллектуального потенциала Республики Казахстан для формирования инновационной экономики: дис. ... PhD: 8D04101 – Экономика / Университет «Туран». – Алматы, 2023.- 125 с.

2 Сагиева Р. К., Жупарова А. С., Рузанов Р. М., Саги Г. Г. Оценка эффективности использования интеллектуального потенциала в регионах Казахстана // Economics: the strategy and practice.– № 15(3). – 2020. – С. 53–67.

3 Султанбаева Г. С., Велитченко С. Н. Формирование интеллектуального капитала в цифровых СМИ: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 134 с.

4 Хабибуллина Л. Р. Интеллектуальный потенциал как условие развития современной экономики // Россия: тенденции и перспективы развития. – 2015. – С. 181–183.

5 Кунгурцева Г. Ф. Интеллектуальный потенциал как базовый ресурс развития системы управления современным обществом: дис. ... д-ра социол. наук: 22.00.08 / Уфимский гос. авиационный техн. ун-т. – Уфа, 2012. – 162 с.

6 Shaksuvarli M. Kh. Education, health and cultural capital as main components of intellectual capital // Economic sciences «Colloquium Journal».– № 36(159). – 2022. – С. 66–70.

7 Сабирова Р., Сапарова А., Срымова А., Алексеев Н. Қазақстанның инновациялық дамуының зияткерлік әлеуеті // Вестник Атырауского университета имени Халела Досмухамедова.– № 63(4). – 2021. – С. 77–86.

8 Сейтказиева А. М., Арыстанбаева С. С., Жунисбекова Г. Е., Тазабекова А. Ч. Интеллектуальный потенциал как фактор повышения конкурентоспособности региона // Central Asian Economic Review.– № 5–6. – 2018. – С. 277–286.

9 Турысбекова А. Б. Зарубежный опыт развития интеллектуального потенциала и его адаптация к условиям Казахстана // Economics: the strategy and practice.– № 15(3). – 2020. – С. 201–212.

10 Кангалакова Д. М., Рахметова Д. А. Структурные особенности интеллектуального потенциала регионов и его влияние на развитие регионов страны // Economics: the strategy and practice.– № 16(3). – 2021. – С. 22–34. –

11 О Концепции культурной политики Республики Казахстан: Указ Президента Республики Казахстан от 4 ноября 2014 г. № 939 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000939 (дата обращения: 27.05.2025).

12 Об утверждении национального проекта «Ұлттық рухани жаңғыру»: постановление Правительства Республики Казахстан от 12 октября 2021 г. № 24 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000724 (дата обращения: 27.05.2025).

13 Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-culture/ (дата обращения: 27.05.2025).

14 Креативные индустрии Казахстана: тренды и перспективы [Электронный ресурс]. – Астана: Международный финансовый центр «Астана», 2025. – 52 с. – Режим доступа: https://aifc.kz/wp-content/uploads/2025/01/kreativnye-industrii-kazahstana-trendy-i-perspektivy-1.pdf (дата обращения: 18.06.2025).

15 Как в Казахстане развивают креативные индустрии [Электронный ресурс] // Almaty.tv. – 2024. – Режим доступа: https://almaty.tv/ru/news/ekonomika/kak-v-kazakhstane-razvivaiut-kreativnye-industrii (дата обращения: 18.06.2025).

16 Boccella N., Salerno I. Creative Economy, Cultural Industries and Local Development // Procedia – Social and Behavioral Sciences.– № 223. – 2016. – С. 291–296.

17 Kong L. From cultural industries to creative industries and back? Towards clarifying theory and rethinking policy // Inter-Asia Cultural Studies. – № 15(4). – 2014.– С. 593–607.

18 Creative Economy Outlook 2022: Overview. – United Nations, 2022. – 159 с.

КУЛЬТУРНЫЕ ИНДУСТРИИ КАК КАТАЛИЗАТОР ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦИАЛА В КРЕАТИВНОЙ ЭКОНОМИКЕ

Аннотация

В контексте креативной экономики, в которой идеи, творчество и культурные продукты становятся основными движущими силами, взаимосвязь культуры и интеллектуального потенциала приобретает особую значимость. Культурные выражения и традиции становятся источниками вдохновения для инноваций, а поддержка творческого разнообразия способствует улучшению интеллектуальной составляющей национального капитала. В данной статье анализируются основные тренды и показатели развития культурных индустрий Казахстана (музеи, театры, библиотеки, кино, концертные и культурно-досуговые организации) за 2020-2024 годы. Цель состоит в том, чтобы оценить роль этих отраслей в формировании интеллектуального потенциала страны и определить их связь с креативной экономикой. Статья рассматривает культурные индустрии как

катализатор интеллектуального потенциала в креативной экономике Казахстана. В ней подчеркивается важность культурных учреждений, таких как музеи, театры, библиотеки и киноиндустрия, в контексте их воздействия на расширение знаний, повышение осведомленности и развитие творческого потенциала граждан. Автор анализирует статистические данные, которые показывают рост числа культурных мероприятий, посетителей и учреждений инновационных форматов, таких как цифровые библиотеки и креативные индустрии. В статье также рассматриваются меры государственной поддержки, вклад различных проектов и инициатив, направленных на укрепление интеллектуального потенциала общества через культурные и образовательные проекты. Утверждается, что эти усилия способствуют формированию активного и критически настроенного гражданского общества, а также являются ключевыми для создания устойчивого экономического и социального прогресса. Результаты исследования доказывают взаимосвязь культуры и интеллектуального потенциала страны. Изучив исследования других ученых и основываясь на мнении, что к структуре интеллектуального потенциала необходимо подходить более широко и дифференцированно, мы пришли к выводу о том, что формирование интеллектуального потенциала связано не только с научными и техническими достижениями, но и с разнообразием и богатством культурного наследия.

Ключевые слова: интеллектуальный потенциал, культура, культурная политика, культурные институции, культурные проекты, инновационное мышление, конкурентоспособность.

CULTURAL INDUSTRIES AS A CATALYST FOR INTELLECTUAL POTENTIAL IN THE CREATIVE ECONOMY

Abstract

In the context of creative economy, where ideas, creativity, and cultural products become the main driving forces, the connection between culture and intellectual potential takes on particular significance. Cultural expressions and traditions serve as sources of inspiration for innovation, and supporting creative diversity enhances the intellectual component of national capital. This article analyses the main trends and indicators of cultural industry development in Kazakhstan (museums, theatres, libraries, cinema, concert and cultural and leisure organisations) for the years 2020-2024. The aim is to assess the role of these industries in shaping the country's intellectual potential and determine their relationship to the creative economy. The article examines cultural industries as a catalyst for intellectual potential in Kazakhstan's creative economy. It emphasizes the importance of cultural institutions such as museums, theaters, libraries, and the film industry in their role in expanding knowledge, raising awareness, and developing the creative potential of citizens. The author analyses statistical data showing growth in the number of cultural events, visitors, and institutions offering innovative formats, such as digital libraries and creative industries. The article also explores government support measures, the contributions of various projects, and initiatives aimed at strengthening society's intellectual potential through cultural and educational initiatives. These efforts are said to contribute to the formation of an active, critically minded civil society, which is key to sustainable economic and social progress. The research findings prove the connection between culture and intellectual potential. By reviewing other scholars' research and based on the opinion that the structure of intellectual potential needs to be approached more broadly and differentiated, it was concluded that the formation of intellectual potential is not only related to scientific and technological achievements but also to the diversity and richness of cultural heritage.

Keywords: intellectual potential, culture, cultural policy, cultural institutions, cultural projects, innovative thinking, competitiveness.

REFERENCES

1 Sanalieva L.K. Strategicheskie prioritety razvitiya intellektual'nogo potenciala Respubliki Kazakhstan dlya formirovaniya innovatsionnoi ekonomiki [*Strategic priorities of intellectual potential development in the Republic of Kazakhstan for building an innovative economy*]: dis. ... PhD: 8D04101 – Ekonomika. Universitet "Turan". Almaty, 2023. – 125 p. [in Russian]

2 Sagieva R.K., Zhuparova A.S., Ruzanov R.M., Sagi G.G. Ocenka effektivnosti ispol'zovaniya intellektual'nogo potenciala v regionakh Kazakhstana [*Assessment of the effectiveness of intellectual potential use in Kazakhstan regions*]. Economics: the strategy and practice. No. 15(3). 2020.P. 53–67. [in Russian]

3 Sultanbaeva G.S., Velitchenko S.N. Formirovanie intellektual'nogo kapitala v tsifrovykh SMI: monografiya [*Formation of intellectual capital in digital media: monograph*]. Almaty: Qazaq universiteti, 2015. 134 p. [in Russian]

4 Khabibullina L.R. Intellektual'nyi potencial kak uslovie razvitiya sovremennoi ekonomiki [*Intellectual potential as a condition for the development of the modern economy*]. Rossiya: tendentsii i perspektivy razvitiya. 2015. P. 181–183. [in Russian]

5 Kungurtseva G.F. Intellektual'nyi potencial kak bazovyi resurs razvitiya sistemy upravleniya sovremennym obshchestvom [*Intellectual potential as a basic resource for the development of the management system of modern society*]: dis. ... dokt. sotsiol. nauk: 22.00.08. Ufimsky gos. aviatsionny tekhn. universitet. Ufa, 2012. 162 p. [in Russian]

6 Shaksuvarli M.Kh. Education, health and cultural capital as main components of intellectual capital. Economic sciences “Colloquium Journal”. No. 36 (159). 2022.P. 66–70. [in English]

7 Sabirova R., Saparova A., Srymova A., Alekseev N. Qazaqstannyn innovatsiyalyk damuynyn ziyatkerlik aleueti [Intellectual potential of Kazakhstan's innovative development]. Vestnik Atyrauskogo universiteta imeni Khalela Dosmukhamedova. No. 63(4). 2021.P. 77–86. [in Kazakh]

8 Seitkaziyeva A.M., Arystanbaeva S.S., Zhunisbekova G.E., Tazabekova A.Ch. Intellektual'nyi potencial kak faktor povysheniya konkurentosposobnosti regiona [Intellectual potential as a factor of increasing regional competitiveness]. Central Asian Economic Review. No. 5–6. 2018.P. 277–286. [in Russian]

9 Turysbekova A.B. Zarubezhnyi opyt razvitiya intellektual'nogo potenciala i ego adaptatsiya k usloviyam Kazakhstana [Foreign experience in the development of intellectual potential and its adaptation to Kazakhstan’s conditions]. Economics: the strategy and practice. No. 15(3). 2020.P. 201–212. [in Russian]

10 Kangalakova D.M., Rakhmetova D.A. Strukturnye osobennosti intellektual'nogo potenciala regionov i ego vliyanie na razvitiye regionov strany [Structural features of the regions' intellectual potential and its impact on development]. Economics: the strategy and practice. No. 16(3). 2021.P. 22–34. [in Russian]

11 O Kontseptsii kul'turnoi politiki Respubliki Kazakhstan [On the Concept of Cultural Policy of the Republic of Kazakhstan]. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 4 noyabrya 2014 g. № 939. Available at: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000939 (accessed: 27.05.2025). [in Russian]

12 Ob utverzhdenii natsional'nogo proekta "Ulttyq rukhani zhangyru" [On approval of the national project “Spiritual modernization”]. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 12 oktyabrya 2021 g. № 24. Available at: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000724 (accessed: 27.05.2025). [in Russian]

13 Byuro natsional'noi statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan [Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan]. Available at: https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-culture/ (accessed: 27.05.2025). [in Russian]

14 Kreativnye industrii Kazakhstana: trendy i perspektivy [Creative industries of Kazakhstan: trends and prospects]. Available at: https://aifc.kz/wp-content/uploads/2025/01/kreativnye-industrii-kazahstana-trendy-i-perspektivy-1.pdf (accessed: 18.06.2025). [in Russian]

15 Kak v Kazakhstane razvivaiut kreativnye industrii [How creative industries are developing in Kazakhstan]. Almaty.tv. 2024. Available at: https://almaty.tv/ru/news/ekonomika/kak-v-kazakhstane-razvivaiut-kreativnye-industrii (accessed: 18.06.2025). [in Russian]

16 Boccella N., Salerno I. Creative economy, cultural industries and local development. Procedia – Social and Behavioral Sciences. No. 223. 2016. P. 291–296. [in English]

17 Kong L. From cultural industries to creative industries and back? Towards clarifying theory and rethinking policy. Inter-Asia Cultural Studies. No. 15(4). 2014. P. 593–607. [in English]

18 Creative Economy Outlook 2022: Overview. United Nations. 2022. 159 p. [in English]

Information about authors:

Aiman Mussayeva – **main author**, candidate of economic sciences, about. associate professor of the Departments «Art management and producing», Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: aiman_mussayeva@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5954-4665

Anar Moldasheva – candidate of economic sciences, professor of the Departments «Art management and producing», Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: 0707anar.moldasheva@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7211-140X

Kuat Mussabayev – candidate of economic sciences, associate professor of the Departments «Art management and producing», Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: musabaevkuat2@gmail.com

ORCID https://orcid.org/0000-0001-9327-6409

Информация об авторах:

Мусаева Айман Амангельдиевна – **основной автор**, кандидат экономических наук, и.о. доцента кафедры «Арт-менеджмент и продюсирование», Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: aiman_mussayeva@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5954-4665

Молдашева Анар Куангалиевна – кандидат экономических наук, профессор кафедры «Арт-менеджмент и продюсирование», Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: 0707anar.moldasheva@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7211-140X

Мусабаев Куат Мананбаевич – кандидат экономических наук, доцент кафедры «Арт-менеджмент и продюсирование», Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: musabaevkuat2@gmail.com

ORCID https://orcid.org/0000-0001-9327-6409

Авторлар туралы ақпарат:

Мусаева Айман Амангельдиевна – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, «Арт-менеджмент и продюсерлеу» кафедрасының доцент м.а., Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aiman_mussayeva@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5954-4665

Молдашева Анар Куангалиевна – экономика ғылымдарының кандидаты, «Арт-менеджмент и продюсерлеу» кафедрасының профессоры, Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: 0707anar.moldasheva@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7211-140X

Мусабаев Куат Мананбаевич –экономика ғылымдарының кандидаты, «Арт-менеджмент и продюсерлеу» кафедрасының доценті, Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: musabaevkuat2@gmail.com

ORCID https://orcid.org/0000-0001-9327-6409

МРНТИ 82.15.13 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.35**
УДК 339.137.22

М.К. Кольбаев[1], Г.Б. Нурлихина[2], Е.Н. Несипбеков[3], Р.М. Ашимова[1*]

[1] Жетысуский университет им. И. Жансугурова
г. Талдыкорган, 040009, Республика Казахстан
[2] Алматинский гуманитарно-экономический университет
г. Алматы, 050035, Республика Казахстан
[3] Евразийский технологический университет
г. Алматы, 050012, Республика Казахстан
*e-mail: imid7@bk.ru

ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВИЗАЦИИ НА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЙ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Аннотация

Статья посвящена исследованию влияния цифровизации на конкурентоспособность предприятий в условиях цифровой экономики, с акцентом на определение взаимосвязей между уровнем внедрения цифровых технологий, эффективностью бизнес-процессов и способностью предприятий адаптироваться к современным рыночным условиям. Целью исследования является выявление зависимости между уровнем цифровой активности организаций, в частности, долей предприятий, осуществляющих онлайн-заказы и получающих заказы через Интернет, и их конкурентными преимуществами. В исследовании применены аналитические, статистические и экономико-математические методы, включая корреляционный анализ, расчет среднегодовых темпов роста и регрессионное моделирование. Результаты анализа подтвердили наличие сильной прямой зависимости между цифровыми показателями – увеличение доли организаций, совершающих онлайн-заказы на 1% приводит в среднем к росту доли организаций, получающих онлайн-заказы на 2,122%, указывая на мультипликативный эффект цифровизации. Цифровые технологии способствуют росту производительности, снижению издержек, повышению прозрачности процессов и улучшению взаимодействия с клиентами, что в совокупности усиливает конкурентоспособность предприятий. Выводы исследования подчеркивают, что цифровизация является системным фактором развития национальной экономики, формируя новые механизмы конкурентных преимуществ и создавая условия для устойчивого роста, инноваций и интеграции Казахстана в глобальную цифровую экосистему.

Ключевые слова: цифровизация, конкурентоспособность, финансирование, инвестиции, устойчивое развитие, трансформация, управление.

Введение

Современный этап развития мировой экономики характеризуется стремительным ростом влияния цифровых технологий, которые становятся основным драйвером повышения эффективности и конкурентоспособности предприятий. Переход к цифровой экономике сопровождается глубокой трансформацией бизнес-моделей, производственных процессов, форм взаимодействия с потребителями и партнерами. Для Казахстана, как и для большинства стран, цифровизация выступает важнейшим инструментом модернизации экономики, способствующим росту производительности, прозрачности и инновационной активности бизнеса [1].

В условиях усиливающейся глобальной конкуренции конкурентоспособность предприятий определяется не только традиционными факторами – качеством продукции, издержками и доступом к ресурсам, но и способностью эффективно использовать цифровые технологии для создания добавленной стоимости. Цифровизация позволяет компаниям повышать скорость принятия решений, улучшать логистику и управление запасами, оптимизировать взаимодействие с клиентами, а также развивать новые каналы продаж через электронную коммерцию и онлайн-платформы. Особое значение в данном контексте приобретает анализ взаимосвязи между показателями цифровой активности предприятий. В частности, динамика Ordering – Receiving (от онлайн-заказов к онлайн-продажам) отражает механизм распространения цифровых практик в бизнес-среде, демонстрируя, как рост

цифрового спроса стимулирует развитие цифрового предложения и формирует устойчивую экосистему электронной торговли [2].

Актуальность темы исследования обусловлена необходимостью выявления закономерностей влияния цифровизации на конкурентоспособность предприятий в условиях цифровой экономики Казахстана, определения факторов, усиливающих или сдерживающих этот процесс, и разработки практических рекомендаций по эффективной цифровой трансформации бизнеса. Исследование направлено на углубленное понимание того, как цифровые технологии меняют структуру конкурентных преимуществ и каким образом государственная политика, инвестиции в ИКТ и повышение цифровых компетенций могут способствовать укреплению позиций отечественных предприятий на внутреннем и внешних рынках [3].

Таким образом, цифровизация рассматривается не только как технологический феномен, но и как системный процесс, определяющий новые условия конкуренции, пути повышения эффективности и долгосрочную устойчивость бизнеса в цифровую эпоху.

Материалы и методы исследования

Методологическая основа исследования строится на комплексном применении аналитических, статистических и экономико-математических методов, обеспечивая всесторонний анализ влияния цифровизации на конкурентоспособность предприятий различных отраслей экономики Казахстана. В качестве методов исследования были применены:

1) Аналитический метод – проанализирована динамика ключевых показателей цифровизации: доли организаций, использующих Интернет для заказов и продаж, числа предприятий, имеющих собственные интернет-ресурсы, уровня цифровой грамотности, а также объемов инвестиций в ИКТ и внедрение цифровых технологий в промышленности и сфере услуг. На основе этого анализа выявлены тенденции и структурные сдвиги в уровне цифровой активности предприятий.

2) Статистический анализ:

– рассчитаны среднегодовые темпы роста показателей цифровизации и конкурентоспособности предприятий;

– проведен корреляционный анализ для выявления взаимосвязей между уровнем цифровизации (наличие интернет-ресурсов, цифровая грамотность) и показателями эффективности и конкурентоспособности предприятий (объемы продаж, производительность труда);

– определены коэффициенты тесноты связи и направленность влияния факторов цифровизации на результаты хозяйственной деятельности.

3) Экономико-математическое моделирование:

– на основе метода наименьших квадратов построена регрессионная модель зависимости, где оценен количественный эффект влияния роста онлайн-заказов на увеличение онлайн-продаж;

– проведен мультифакторный анализ, включающий переменные, отражающие уровень цифровой инфраструктуры, долю предприятий, использующих цифровые технологии, и объемы инвестиций в ИКТ.

Применение указанных методов позволило провести комплексную оценку влияния цифровизации на конкурентоспособность предприятий, определить степень зависимости между цифровыми и экономическими показателями, выявить региональные различия и ключевые направления цифровой трансформации. Использование статистического и эконометрического инструментария обеспечило объективность и воспроизводимость результатов, а также позволило выработать рекомендации по повышению конкурентоспособности предприятий Казахстана в условиях цифровой экономики [4].

Результаты и их обсуждение

Исследование концептуальных основ и теоретических подходов к оценке конкурентоспособности МСБ не только актуально с экономической точки зрения, но и

оправдано социально-экономическим воздействием на общество. Цифровая трансформация является ключевым фактором современного экономического развития, привлекая значительное внимание академического сообщества в силу своих экономических последствий. Многие ученые сходятся во мнении, что цифровая трансформация может принести существенные цифровые дивиденды, и анализируют ее с двух аспектов: «расширение возможностей» и «предоставление возможностей». С точки зрения «расширения возможностей», цифровая трансформация повышает как внутренние возможности, так и внешнюю конкурентоспособность компаний [5].

Концепция конкурентоспособности тесно связана с основополагающей работой Майкла Портера и рассматривается как многоуровневая и многогранная идея.

Конкурентоспособность на уровне фирмы была синонимом эффективности бизнеса в стратегическом управлении, когда были исследованы роль и влияние функциональных стратегий (например, областей управления производством и операциями). Определение и модель конкурентоспособности фирмы (ФК) и ее взаимосвязь с национальной конкурентоспособностью были разработаны Chikán A. Его определение взято в качестве отправной точки для изучения конкурентоспособности [6].

Цифровизация является ключевым фактором обеспечения конкурентоспособности бизнеса. По мнению Matskiv, H., внедрение инновационных решений привело к повышению качества обслуживания, оптимизации бизнес-процессов и укреплению рыночных позиций. Однако достижение максимального эффекта требовало стратегического подхода, инвестиций в обучение персонала и адаптации организационной культуры к новым технологиям [7].

В настоящее время цифровизация представляет собой главный элемент в экономическом развитии государств мира и является неотъемлемой частью формирования конкурентоспособности национальных экономик. Основным аспектом конкурентоспособности является уровень развития цифровой инфраструктуры [8]. Инновации трансформируют глобальный цифровой ландшафт, поэтому новые технологии играют фундаментальную роль в формировании цифровой конкурентоспособности. Такие новые технологии, как искусственный интеллект, блокчейн и анализ больших данных, трансформирующие систему экономики и общества, являются движущей силой инноваций, однако они могут увеличить цифровой разрыв. Государства, которые активно используют данные технологии, увеличивают свои цифровые конкурентные преимущества, что в будущем может привести к устойчивому экономическому росту, увеличению темпов производительности и усилению глобального влияния [9].

По мнению авторов, цифровизация – не самоцель, а усилитель стратегии, которая повышает конкурентоспособность через определенные каналы (Рисунок 1).

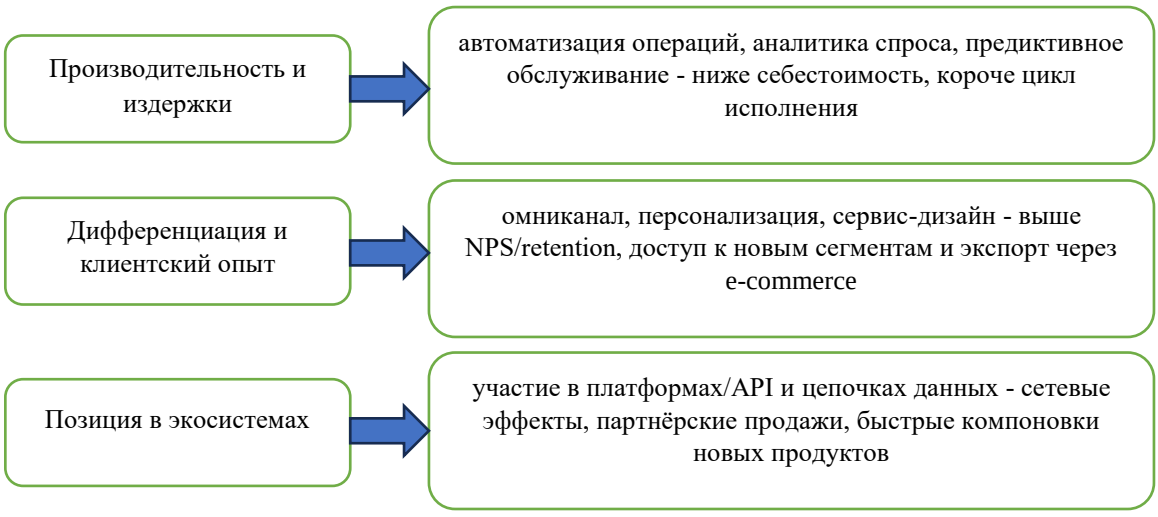

Рисунок 1 – Цифровизация как фактор повышения конкурентоспособности предприятий

Примечание: составлено авторами

С каждым годом появляются новые цифровые инструменты, а также прогрессируют и недавно созданные технологии: улучшается искусственный интеллект, активно развивается рынок криптовалют, государства входят в активную фазу создания цифровых валют центрального банка. Такая активно изменяющаяся цифровая среда порождает не только крупных игроков на цифровом финансовом рынке, но и увеличивает цифровое неравенство между различными регионами мира [10].

Таким образом, цифровизация предприятий МСБ дает неравномерный эффект, так как многие компании инвестируют в информационные технологии, но не получают стойкого прироста конкурентоспособности. При этом так называемыми узкими местами являются разрыв компетенций (кадры, data-грамотность), несогласованность процессов и данных (качество данных), ограниченный доступ к финансированию и инфраструктуре, риски кибербезопасности/комплаенса и зависимость от цифровых платформ [11].

Динамика указанных показателей за период 2015-2024 гг. представлена в Таблице 1.

Таблица 1 – Показатели влияния цифровизации на конкурентоспособность предприятий в условиях цифровой экономики РК

Год	Доля организаций, получающих заказы на товары и услуги по сети Интернет, %	Количество организаций, имеющих Интернет-ресурс, единиц	Доля организаций, заказы вающих товары и услуги по сети Интернет, %	Уровень цифровой грамот ности населения, %	Доля крупных и средних предприятий промыш ленности, использующих цифровые технологии, %	Количество пред приятий всего по отраслям экономики, единиц
2015	11,5	25 250	15,3	58,5	3,5	221 655
2016	4,4	20 896	6,6	64,3	3,8	236 103
2017	1,5	25950	6,1	71,0	4,0	256 122
2018	1,6	30628	4,9	77,3	4,3	279 720
2019	5,4	25913	8,2	79,0	4,8	308 011
2020	7,4	25219	7,9	82,0	6,1	330 312
2021	8,5	25071	10,1	85,3	7,8	352 848
2022	9,3	40275	11,0	86,3	12,9	399 378
2023	10,6	40389	12,9	88,3	16,4	421 209
2024	11,3	49742	12,0	89,1	19,2	426 096
Год	Численность занятых в МСБ, человек	Количество действующих субъектов МСБ, единиц	Выпуск продукции субъектами МСБ, млн. тенге	Инвестиции в основной капитал по направлению «Информация и связь», млн. тенге		Затраты на ИКТ, млн.тенге
2015	3 183 844	1 242 579	15 699 405	7 024 709		375 600,4
2016	3 166 792	1 106 353	19 609 010	7 762 303		269 526,7
2017	3 190 133	1 145 994	23 241 125	8 770 573		349 943,6
2018	3 312 457	1 241 328	26 473 049	11 179 036		305 217,4
2019	3 448 727	1 330 244	32 386 960	12 576 793		337 712,7
2020	3 472 606	1 357 311	33 626 992	12 270 144		388 928,5
2021	3 511 618	1 431 647	41 952 637	13 242 233		443 121,3
2022	4 106 991	1 818 764	54 794 119	15 251 104		589 852,5
2023	4 397 693	2 002 199	67 569 615	17 649 313		918 349,9
2024	4 512 980	2 071 657	83 780 075	19 461 333		678 032,6
Примечание: составлено авторами на основе источника [14].						

Цифровизация повышает конкурентоспособность предприятий за счет повышения операционной эффективности, улучшения клиентского опыта, принятия обоснованных решений на основе данных и ускорения внедрения инноваций.

В данном исследовании для проведения корреляционно-регрессионного анализа в качестве результирующей (зависимой) переменной был определен показатель – «доля организаций, получающих заказы на товары и услуги по сети Интернет, %».

В качестве независимых факторов были выбраны следующие показатели:

– количество организаций, имеющих Интернет-ресурс, единиц;
– доля организаций, заказывающих товары и услуги по сети Интернет, %;
– уровень цифровой грамотности населения, %;
– доля крупных и средних предприятий промышленности, использующих цифровые технологии, %;
– количество предприятий всего по отраслям экономики, единиц;
– численность занятых в МСБ, человек;
– количество действующих субъектов МСБ, единиц;
– выпуск продукции субъектами МСБ, млн. тенге;
– инвестиции в основной капитал по направлению «Информация и связь», млн. тенге;
– затраты на ИКТ, млн. тенге.

Для построения эконометрической модели были использованы приросты рассматриваемых показателей, рассчитанные на основе статистических данных (Таблица 2).

Таблица 2 – Приросты показателей влияния цифровизации на конкурентоспособность предприятий в условиях цифровой экономики РК

Год	Доля организаций, получающих заказы на товары и услуги по сети Интернет, %	Количество организаций, имеющих Интернет-ресурс, единиц	Доля организаций, заказывающих товары и услуги по сети Интернет, %	Уровень цифровой грамотности населения, %	Доля крупных и средних предприятий промышленности, использующих цифровые технологии, %	Количество предприятий всего по отраслям экономики, единиц
2016	-61,739	-17,244	-56,863	9,915	8,571	6,518
2017	-65,909	24,186	-7,576	10,420	5,263	8,479
2018	6,667	18,027	-19,672	8,873	7,500	9,214
2019	237,500	-15,394	67,347	2,199	11,628	10,114
2020	37,037	-2,678	-3,659	3,797	27,083	7,240
2021	14,865	-0,587	27,848	4,024	27,869	6,823
2022	9,412	60,644	8,911	1,172	65,385	13,187
2023	13,978	0,283	17,273	2,317	27,132	5,466
2024	6,604	23,157	-6,977	0,906	17,073	1,160

Год	Численность занятых в МСБ, человек	Количество действующих субъектов МСБ, единиц	Выпуск продукции субъектами МСБ, млн. тенге	Инвестиции в основной капитал по направлению «Информация и связь», млн. тенге	Затраты на ИКТ, млн.тенге
2016	-0,536	-10,963	24,903	10,500	-28,241
2017	0,737	3,583	18,523	12,989	29,836
2018	3,834	8,319	13,906	27,461	-12,781
2019	4,114	7,163	22,339	12,503	10,647
2020	0,692	2,035	3,829	-2,438	15,165
2021	1,123	5,477	24,759	7,922	13,934
2022	16,954	27,040	30,609	15,170	33,113
2023	7,078	10,086	23,315	15,725	55,691
2024	2,622	3,469	23,991	10,267	-26,168

Примечание: составлено авторами на основе произведенных расчетов

Первоначально для отбора факторов была построена матрица парных коэффициентов корреляции (Таблица 3), которая позволила включить в модель те факторы, у которых значения парных коэффициентов корреляции с результирующей переменной являлись статистически значимыми и свидетельствовали о тесной взаимосвязи [12].

Таблица 3 – Матрица парных коэффициентов корреляции показателей влияния цифровизации на конкурентоспособность предприятий в условиях цифровой экономики РК

Показатель	Доля организаций, получающих заказы на товары и услуги по сети Интернет, %	Кол-во организаций, имеющих Интернет-ресурс, единиц	Доля организаций, заказывающих товары и услуги по сети Интернет, %	Уровень цифровой грамотности населения, %	Доля крупных и средних предприятий промышленности, использующих цифровые технологии, %	Кол-во предприятий всего по отраслям экономики единиц
Доля организаций, получающих заказы на товары и услуги по сети Интернет	1,000	-0,316	0,823	-0,530	0,008	0,245
Количество организаций, имеющих Интернет-ресурс	-0,316	1,000	-0,073	-0,202	0,614	0,343
Доля организаций, заказывающих товары и услуги по сети Интернет	0,823	-0,073	1,000	-0,627	0,223	0,253
Уровень цифровой грамотности населения	-0,530	-0,202	-0,627	1,000	-0,624	0,103
Доля крупных и средних предприятий промышленности, использующих цифровые технологии	0,008	0,614	0,223	-0,624	1,000	0,418
Количество предприятий всего по отраслям экономики	0,245	0,343	0,253	0,103	0,418	1,000
Доля организаций, получающих заказы на товары и услуги по сети Интернет	1,000	-0,316	0,823	-0,530	0,008	0,245
Количество организаций, имеющих Интернет-ресурс	-0,316	1,000	-0,073	-0,202	0,614	0,343
Доля организаций, заказывающих товары и услуги по сети Интернет	0,823	-0,073	1,000	-0,627	0,223	0,253
Численность занятых в МСБ	0,132	0,721	0,274	-0,526	0,837	
Количество действующих субъектов МСБ	0,220	0,760	0,475	-0,550	0,779	
Выпуск продукции субъектами МСБ	-0,033	0,295	0,144	-0,269	0,367	
Инвестиции в основной капитал по направлению «Информация и связь»	-0,058	0,322	-0,072	0,262	-0,135	
Затраты на ИКТ	0,095	0,231	0,500	-0,282	0,470	
Численность занятых в МСБ	0,132	0,721	0,274	-0,526	0,837	
Количество действующих субъектов МСБ	0,220	0,760	0,475	-0,550	0,779	
Выпуск продукции субъектами МСБ	-0,033	0,295	0,144	-0,269	0,367	
Инвестиции в основной капитал по направлению «Информация и связь»	-0,058	0,322	-0,072	0,262	-0,135	
Затраты на ИКТ	0,095	0,231	0,500	-0,282	0,470	
Примечание: составлено автором на основе произведенных расчетов						

На следующем этапе была проведена поэтапная спецификация регрессионной модели методом наименьших квадратов. Однако включение в итоговое уравнение всех первоначально заявленных факторов оказалось методологически нецелесообразным. Это связано, во-первых, с ограниченным объемом выборки: модель строилась на основе годовых приростов показателей за 2016-2024 гг., что формирует лишь 9 наблюдений. При таком количестве наблюдений включение большого числа регрессоров приводит к потере степеней свободы, снижению точности оценок и росту стандартных ошибок. Во-вторых, часть переменных характеризует не прямое, а опосредованное либо отложенное во времени влияние на результирующий показатель. Так, инвестиции в ИКТ, уровень цифровой грамотности и отдельные показатели развития МСБ формируют институциональную и ресурсную базу цифровизации, однако их эффект на онлайн-продажи предприятий может проявляться с временным лагом и не всегда фиксируется в пределах того же отчетного периода. В-третьих, между отдельными объясняющими переменными наблюдается внутренняя взаимосвязь, что повышает риск мультиколлинеарности и снижает устойчивость многофакторной спецификации.

С учетом указанных ограничений в итоговую модель был включен фактор Ordering как наиболее статистически значимый и экономически интерпретируемый показатель, непосредственно отражающий цифровую активность организаций в части использования сети Интернет для закупок. Именно данный фактор продемонстрировал наибольшую объясняющую способность по отношению к переменной Receiving, что позволило получить компактную и статистически устойчивую однофакторную модель.

В результате была получена следующая эконометрическая модель:

$$Receiving = 15{,}765 + 2{,}122 \cdot Ordering\ , R = 0{,}823,\ \ F_{\text{набл}} = 14{,}718$$
$$\left(t_{b_0} = 0{,}880\right)\ \ (3{,}836) \qquad (1)$$

где:

Receiving – прирост доли организаций, получающих заказы на товары и услуги по сети Интернет, %

Ordering – прирост доли организаций, заказывающих товары и услуги по сети Интернет, %.

Результаты моделирования свидетельствуют о том, что в модели присутствует тесная взаимосвязь зависимой переменной только с одним факторным признаком. Статистическая значимость и надежность модели составляет 95%.

Полученное уравнение линейной регрессии позволяет сделать вывод, что при увеличении прироста доли организаций, заказывающих товары и услуги по сети Интернет, на 1% прирост доли организаций, получающих заказы на товары и услуги по сети Интернет, увеличивается в среднем на 2,122%.

Данное уравнение линейной регрессии отражает зависимость между двумя показателями цифровой активности организаций: долей компаний, заказывающих товары и услуги через Интернет (как показатель спроса), и долей компаний, получающих заказы онлайн (как показатель предложения). Коэффициент регрессии 2,122 показывает, что между этими показателями существует прямая и достаточно сильная связь. Это означает, что если доля организаций, использующих Интернет для закупок, увеличивается на 1%, то доля организаций, реализующих свои товары и услуги онлайн, в среднем возрастает на 2,122%. Рост цифрового спроса (онлайн-заказов) стимулирует рост цифрового предложения – компании активнее переходят в электронную коммерцию, чтобы удовлетворить растущий онлайн-спрос. Такой результат указывает на взаимное усиление процессов цифровизации в бизнес-среде, когда расширение практики e-procurement (электронных закупок) ускоряет развитие e-commerce и цифровых каналов продаж [13].

Проведенный анализ подтверждает, что цифровизация является ключевым фактором повышения конкурентоспособности предприятий, оказывая значительное влияние на

эффективность их деятельности, расширение рыночных возможностей и оптимизацию бизнес-процессов. Однако выявленные различия в уровне цифровой зрелости, инфраструктурной обеспеченности и кадровой готовности предприятий указывают на необходимость комплексного подхода к реализации цифровой трансформации. Чтобы цифровизация стала не только технологическим, но и экономическим драйвером роста, требуется системная работа как на уровне государственной политики, так и на уровне самих компаний. В этой связи целесообразно предложить следующие рекомендации (Таблица 4).

Таблица 4 – Рекомендации, направленные на развитие цифровизации и конкурентоспособности предприятий

№	Направление	Обоснование	Эффект
Для государства			
1	Стимулирование онлайн-закупок (Ordering)	стимулировать e-procurement в МСБ через ваучеры/налоговые вычеты на онлайн-закупки и подключение к маркетплейсам B2B	даст наибольший маржинальный эффект на Receiving (продажи онлайн), согласно нашей оценке β≈2,122
2	Инфраструктура и стандарты данных	утвердить отраслевые словари/идентификаторы (каталоги товаров/услуг, ID контрагентов), единые API для заказов/счетов/доставки	снизить транзакционные издержки взаимодействия между предприятиями, рост эффективности бизнес-процессов
3	Цифровая грамотность	региональные программы (микро-курсы по маркетплейсам, рекламе, аналитике, работе с витринами и логистикой) - в регионах с низкой грамотностью	увеличивает эффект от перехода Ordering - Receiving
4	Доступное финансирование	льготные кредиты и гарантии для инвестиций в цифровые инструменты - сайты, CRM-системы, программы для складов и аналитики	повышение производительности и управляемости бизнес-процессов
5	Кибербезопасность как доверие	внедрять минимальные профили безопасности (zero-trust, MFA, журналирование)	госпрограммы поддержки e-commerce: устойчивое развитие цифрового рынка
Для компаний (МСБ/промпредприятия)			
1	Оптимизация внутренних процессов	картирование бизнес-цепочки позволяет устранить узкие места и внедрять ИТ-решения осознанно	Сокращение цикла выполнения заказов, снижение ошибок и возвратов, повышение операционной эффективности
2	Формирование базового цифрового набора для МСБ	Комплексная цифровизация (CRM, ERP-лайт, маркетплейсы, онлайн-платежи, BI)	Повышение доли цифровых продаж, улучшение аналитики и планирования, рост конкурентоспособности
3	Развитие онлайн-каналов продаж (Receiving)	Активное тестирование каналов привлечения клиентов	Расширение клиентской базы, рост объёмов онлайн-продаж, укрепление рыночных позиций предприятий
4	Создание партнёрских экосистем и B2B-платформ	Совместные акции, логистические и платёжные сервисы, маркетплейсы повышают масштабы и эффективность бизнеса	Увеличение рыночного охвата, снижение затрат на продвижение и доставку, ускорение цифровой интеграции
5	Информационная и институциональная поддержка МСБ	Малые предприятия нуждаются в инструментах для быстрого перехода в онлайн - готовых шаблонах, инструкциях и данных о рынке	Упрощение выхода на цифровые платформы, ускорение цифровизации регионального бизнеса, повышение прозрачности рынка
Примечание: составлено авторами			

Заключение

Проведенное исследование показало, что цифровизация выступает ключевым фактором повышения конкурентоспособности предприятий в условиях цифровой экономики. Цифровые технологии становятся не просто инструментом автоматизации, а стратегическим ресурсом,

определяющим способность бизнеса адаптироваться к рыночным изменениям, снижать издержки и повышать качество управления. Анализ взаимосвязи показателей Ordering – Receiving показал, что рост доли организаций, осуществляющих заказы онлайн, прямо способствует увеличению числа предприятий, получающих заказы через сеть Интернет, тем самым усиливая цифровое взаимодействие между участниками рынка и создавая эффект цифрового мультипликатора. В этой связи однофакторная модель, использованная в рамках данного исследования, рассматривается как базовая и статистически устойчивая спецификация, позволяющая выявить наиболее выраженную прямую зависимость между ключевыми показателями цифровой активности.

Цифровизация позволяет предприятиям улучшить внутренние бизнес-процессы, ускорить обмен данными, повысить прозрачность операций и качество клиентского сервиса. Внедрение CRM-систем, аналитических платформ, онлайн-маркетплейсов и решений на основе искусственного интеллекта открывает новые возможности для управления спросом, персонализации предложений и выхода на международные рынки. Вместе с тем, эффект цифровизации проявляется неравномерно – различия в уровне цифровой грамотности, инфраструктурной доступности и инвестиционных возможностях предприятий приводят к неодинаковым темпам роста конкурентоспособности.

Следовательно, конкурентные преимущества в цифровой экономике формируются на стыке трех ключевых условий: развитой цифровой инфраструктуры, высокого уровня цифровых компетенций и активного внедрения инноваций. Господдержка, направленная на развитие e-commerce, повышение цифровой грамотности, поддержку инвестиций в ИКТ и обеспечение кибербезопасности, должна стать системным элементом политики повышения конкурентоспособности. Для самих предприятий цифровизация – это путь к стратегической устойчивости, росту производительности, расширению рынков и формированию нового качества взаимодействия с клиентами и партнерами.

В целом, цифровизация в современных условиях становится не просто технологическим трендом, а фундаментом конкурентоспособности национальной экономики, определяя ее место в глобальной цифровой экосистеме. Вместе с тем дальнейшие исследования стоит направить на построение расширенной многофакторной модели с использованием более длинного временного ряда или панельных данных по регионам и отраслям экономики. Это позволит более полно оценить совокупное влияние факторов цифровизации на конкурентоспособность предприятий.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Galindo-Martín M.Á., Castaño-Martínez M.S., & Méndez-Picazo M. T. Digital transformation, digital dividends and entrepreneurship: A quantitative analysis. Journal of business research. - 2019. Vol. 101. P. 522-527.

2 Pisano G.P. Toward a prescriptive theory of dynamic capabilities: connecting strategic choice, learning, and competition. Industrial and Corporate Change. - 2017. Vol. 26(5). P. 747-762.

3 Sölvell Ö. The Competitive Advantage of Nations 25 years – opening up new perspectives on competitiveness. Competitiveness Review. -2015. Vol. 25(5). P. 471-481.

4 Bhawsar P., & Chattopadhyay U. Competitiveness: Review, reflections and directions. Global Business Review. – 2015. Vol. 16(4). P. 665-679.

5 Chikán A., Czakó E., Juhász P., & Reszegi L. Do foreign subsidiaries improve host country competitiveness? Insights from Hungary. AIB Insights. - 2018. Vol. 18(1). P. 16-19.

6 Guerras-Martin L.Á., Madhok A., & Montoro-Sánchez Á. The evolution of strategic management research: Recent trends and current directions. BRQ Business Research Quarterly. - 2014. Vol. 17(2). P. 69-76.

7 Bayon M., & Aguilera P. Managerial perceptions of the strategic relevance of resources and capabilities and its configuration for firm competitiveness: an exploratory study. Competitiveness Review: An International Business Journal. - 2021. Vol. 31(3). P. 462-476.

8 Matskiv H., Zhydovska N., Petryshyn L., & Skhidnytska H. The impact of digitalisation on business efficiency and competitiveness. Economics of Development. - 2025. Vol. 24(1). -P.70-83.

9 Пашихина Е. В. Влияние цифровизации на конкурентоспособность национальных экономик. М: Вопросы инновационной экономики. – №2(15). – 2025. – С.399-412.

10 Трофимова Е. А., Долгих Ю. А., Заборовская А. Е. Цифровые финансы: учеб. пособие. Екатеринбург: Издательство Уральского университета: – 2021. – 295 с.

11 Косаренко Н. Н. Система искусственного интеллекта: понятие, теория, право и перспективы развития. Монография. Москва: РУСАЙНС: – 2024. – 174 с.

12 Добролежа Е. В., Воробьева И. Г. Оценка уровня вовлеченности России в мировую систему онлайн-платежей в условиях цифровой экономики. М: Финансовые исследования. – №2. – 2019. – С. 32-41.

13 Никулина О.В., Соболева А.С. Влияние цифровизации мировой экономики на экономический рост в странах мира (на примере первой пятерки по вкладу в мировой ВВП). М:Российский журнал менеджмента. – №2 – 2024. – С. 915-938.

14 Данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан за 2015-2024 годы. [Электронный ресурс]. – URL: https://www.stat.gov.kz (дата обращения 25.10.2024).

ЦИФРЛАНДЫРУДЫҢ ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКАДАҒЫ КӘСІПОРЫНДАРДЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІНЕ ӘСЕРІ

Аңдатпа

Мақала цифрлық технологияларды енгізу деңгейі, бизнес-процестердің тиімділігі және кәсіпорындардың қазіргі нарықтық жағдайларға бейімделу қабілеті арасындағы байланысты анықтауға баса назар аудара отырып, цифрландырудың цифрлық экономика жағдайындағы кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігіне әсерін зерттеуге арналған. Зерттеудің мақсаты ұйымдардың цифрлық белсенділік деңгейі, атап айтқанда, онлайн-тапсырыстарды жүзеге асыратын және тапсырыстарды Интернет арқылы алатын кәсіпорындардың үлесі – олардың бәсекелестік артықшылықтары арасындағы байланысты анықтау болып табылады. Зерттеу корреляциялық талдауды, орташа жылдық өсу қарқынын есептеуді және регрессиялық модельдеуді қоса алғанда, аналитикалық, статистикалық және экономикалық-математикалық әдістерді қолданды. Талдау нәтижелері цифрлық көрсеткіштер арасында күшті тікелей тәуелділіктің болуын растады – онлайн тапсырыстар жасайтын ұйымдардың үлесінің 1%-ға артуы цифрландырудың мультипликативтік әсерін көрсете отырып, онлайн тапсырыстар алатын ұйымдардың үлесінің орташа есеппен 2,122%-ға өсуіне әкеледі. Цифрлық технологиялар өнімділіктің өсуіне, шығындардың төмендеуіне, процестердің ашықтығын арттыруға және клиенттермен өзара әрекеттесуді жақсартуға ықпал етеді, бұл кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттырады. Зерттеу қорытындылары цифрландыру бәсекелестік артықшылықтардың жаңа тетіктерін қалыптастыра отырып және Қазақстанның жаһандық цифрлық экожүйеге орнықты өсуі, инновациялары мен интеграциялануы үшін жағдай жасай отырып, ұлттық экономиканы дамытудың жүйелі факторы болып табылатынын атап көрсетеді.

Негізгі сөздер: цифрландыру, бәсекеге қабілеттілік, қаржыландыру, инвестициялар, тұрақты даму, трансформация, басқару.

THE IMPACT OF DIGITALIZATION ON THE COMPETITIVENESS OF ENTERPRISES IN THE DIGITAL ECONOMY

Abstract

The article examines the impact of digitalization on enterprise competitiveness in the digital economy, focusing on the relationship among the level of digital technology implementation, the effectiveness of business processes, and enterprises' ability to adapt to modern market conditions. The purpose of the study is to identify the relationship between the level of digital activity of organizations, in particular, the share of enterprises that carry out online orders and receive orders via the Internet, and their competitive advantages. The study uses analytical, statistical, and economic-mathematical methods, including correlation analysis, calculation of average annual growth rates, and regression modeling. The results of the analysis confirmed the existence of a strong direct relationship between digital indicators – an increase in the share of organizations making online orders by 1% leads, on average, to an increase in the share of organizations receiving online orders by 2.122%, indicating the multiplicative effect of digitalization. Digital technologies contribute to productivity growth, cost reduction, increased process transparency, and improved customer interactions, which together enhance the competitiveness of enterprises. The study's conclusions emphasize that digitalization is a systemic factor in the development of the national economy, forming new mechanisms for competitive advantage and creating conditions for sustainable growth, innovation, and Kazakhstan's integration into the global digital ecosystem.

Keywords: digitalization, competitiveness, financing, investments, sustainable development, transformation, management

REFERENCES

1 Galindo-Martín M.Á., Castaño-Martínez M.S., & Méndez-Picazo M.T. Digital transformation, digital dividends and entrepreneurship: A quantitative analysis. Journal of business research. - 2019. Vol. 101. -P. 522-527. [in English]

2 Pisano G.P. Toward a prescriptive theory of dynamic capabilities: connecting strategic choice, learning, and competition. Industrial and Corporate Change. - 2017. Vol. 26(5). -P. 747-762. [in English]

3 Sölvell Ö. The Competitive Advantage of Nations 25 years – opening up new perspectives on competitiveness. Competitiveness Review. - 2015. Vol. 25(5). -P. 471-481. [in English]

4 Bhawsar P., & Chattopadhyay U. Competitiveness: Review, reflections and directions. Global Business Review. - 2015. Vol. 16(4). -P.665-679. [in English]

5 Chikán A., Czakó E., Juhász P., & Reszegi L. Do foreign subsidiaries improve host country competitiveness? Insights from Hungary. AIB Insights. - 2018. Vol. 18 (1). -P.16-19. [in English]

6 Guerras-Martin L. Á., Madhok A., & Montoro-Sánchez Á. The evolution of strategic management research: Recent trends and current directions. BRQ Business Research Quarterly. - 2014. Vol. 17(2). -P.69-76. [in English]

7 Bayon M., & Aguilera P. Managerial perceptions of the strategic relevance of resources and capabilities and its configuration for firm competitiveness: an exploratory study. Competitiveness Review: An International Business Journal. - 2021. Vol. 31(3). -P.462-476. [in English]

8 Matskiv H., Zhydovska N., Petryshyn L., & Skhidnytska H. The impact of digitalisation on business efficiency and competitiveness. Economics of Development. - 2025. Vol. 24(1). -P.70-83. [in English]

9 Pashihina E. V. Vliyanie cifrovizacii na konkurentosposobnost' nacional'nyh ekonomik [*The impact of digitalization on the competitiveness of national economies*]. M: Voprosy innovacionnoj ekonomiki. - 2025. №. 2 (15). - P.399-412. [in Russian]

10 Trofimova E.A., Dolgih YU.A., Zaborovskaya A.E. Cifrovye finansy: ucheb. posobie. [*Digital finance: textbook*]. Ekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta. - 2021. 295-p. [in Russian]

11 Kosarenko N. N. Sistema iskusstvennogo intellekta: ponyatie, teoriya, pravo i perspektivy razvitiya [*Artificial intelligence system: concept, theory, law, and development prospects*]. Monografiya. Monograph. Moskva: RUSAJNS. - 2024. 174-p. [in Russian]

12 Dobrolezha E. V., Vorob'eva I. G. Ocenka urovnya vovlechennosti Rossii v mirovuyu sistemu onlajn-platezhej v usloviyah cifrovoj ekonomiki [*Assessment of the level of involvement of Russia in the world system of online payments in the digital environment*]. Finansovye issledovaniya. - 2019. №2. P.32-41. [in Russian]

13 Nikulina O.V., Soboleva A.S. Vliyanie cifrovizacii mirovoj ekonomiki na ekonomicheskij rost v stranah mira (na primere pervoj pyaterki po vkladu v mirovoj VVP) [*The impact of digitalization of the global economy on economic growth in the countries of the world (on the example of the top five in terms of contribution to global GDP)*]. Rossijskij zhurnal menedzhmenta. - 2024. №2. -P.915-938. [in Russian]

14 Dannye Byuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan za 2015-2024 gody [*Data from the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan for 2015-2024*]. Available at: – URL: https://www.stat.gov.kz (accessed: 25.10.2024) [in Russian]

Information about authors:

Marlen Kolbaev – candidate of economic sciences, associate professor, lecturer of the Department of Economics and Service, Faculty of Law and Economics, Zhetysu State University named after Ilyas Zhansugurov, Taldykorgan, Republic of Kazakhstan

E-mail: kolbaevmarlen04@outlook.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-4894-201X

Gulmira Nurlikhina – Doctor of Economics, Professor, Director of the Institute of Pedagogy, Business and Law, Almaty Humanitarian-Economic University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: gnurlihina@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2134-3523

Erkin Nesipbekov – PhD, associate professor, Eurasian Technological University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: nesipbekov@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4766-5555

Raziya Ashimova – **corresponding author**, PhD, Head of the Center for Formation of Student Contingent, Almaty Humanitarian-Economic University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: imid7@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6153-7958

Информация об авторах:

Марлен Кольбаев – кандидат экономических наук, доцент, преподаватель-лектор кафедры «Экономика и сервис», факультет права и экономики, Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова, г. Талдыкорган, Республика Казахстан

E-mail: kolbaevmarlen04@outlook.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0008-4894-201X
Гульмира Нурлихина – доктор экономических наук, профессор, директор Института педагогики, бизнеса и права, Алматинский гуманитарно-экономический университет, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: gnurlihina@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2134-3523
Еркин Несипбеков – PhD, доцент, Евразийский технологический университет, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: nesipbekov@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4766-5555
Разия Ашимова – **основной автор**, PhD, начальник центра формирования контингента обучающихся, Алматинский гуманитарно-экономический университет, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: imid7@bk.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6153-7958

Авторлар туралы ақпарат:
Марлен Кольбаев – экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, «Экономика және сервис» кафедрасының оқытушы-дәріскері, Құқық және экономика факультеті, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: kolbaevmarlen04@outlook.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0008-4894-201X
Гульмира Нурлихина – экономика ғылымдарының докторы, профессор, Педагогика, бизнес және құқық институтының директоры, Алматы гуманитарлы-экономикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: gnurlihina@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2134-3523
Еркін Несіпбеков – PhD, доцент, Еуразиялық технологиялық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: nesipbekov@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4766-5555
Разия Ашимова – **негізгі автор**, PhD, білім алушылар контингентін қалыптастыру орталығының бастығы, Алматы гуманитарлы-экономикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: imid7@bk.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6153-7958

IRSTI 06.73.02 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.36**
UDC 336.77.067.22

J.S.Mukhamedov[1*], T.S.Sokira[1], Z.Kuldasheva[2], Y.K.Barlykov[3]

[1] Al-Farabi Kazakh National University, Almaty c., Kazakhstan
[2] Tashkent State University of Economics, Tashkent c., Uzbekistan
[3] Kazakh National Agrarian Research University, Almaty c., Kazakhstan
*e-mail: javokhir.mukhamedov@gmail.com

QUANTIFYING THE SOCIAL IMPACT OF MORTGAGE LENDING PROJECTS IN KAZAKHSTAN: THE INSTITUTIONAL ROLE OF OTBASY BANK

Abstrakt

Despite the large-scale implementation of state mortgage programs in Kazakhstan, the academic literature still lacks a formalized quantitative assessment of their overall social impact viewed as a portfolio of socially oriented projects that simultaneously incorporates macroeconomic conditions, housing affordability parameters, and the institutional role of key operators. Existing studies are mainly confined to separate indicators (interest rates, housing prices, HAI, lending volumes) and therefore do not allow a comprehensive evaluation of the effectiveness of project-based governance in the housing policy domain. The purpose of the article is to develop and test an integral index of the social effect of mortgage programs (ISEH). as a tool for quantifying the effectiveness of public housing policy, considered as a portfolio of interrelated projects, as well as to determine the impact of macroeconomic, price and institutional factors on housing affordability and social efficiency of mortgage lending in Kazakhstan. This study addresses this gap by developing and empirically testing an Integral Social Effect Index for mortgage programs interpreted as an interconnected set of projects within the framework of state housing policy. The index combines real household income, housing prices, mortgage interest rates, the share of non-performing loans, housing provision per capita, and an institutional component represented by the market share of Otbasy Bank as a development institution and project operator. The results indicate that the social outcomes of mortgage projects are primarily driven by income levels and housing price dynamics, while institutional coordination performed by Otbasy Bank also exerts a statistically significant influence, reflecting its systemically important and countercyclical role in managing the portfolio of housing projects. The observed convergence of ISEH values across regions confirms the effectiveness of centralized project management in reducing territorial disparities in housing access and in strengthening the sustainability of the social impact of state mortgage programs.

Keywords: mortgage lending, social impact, Otbasy Bank, project management, housing affordability.

Introduction

Mortgage lending in Kazakhstan is a key instrument for implementing state housing policy and an important factor for social stability in the context of demographic growth, urbanization, and regional differentiation. The macroeconomic context of recent years has been characterized by steady GDP growth, an increase in real household incomes, and increased investment activity, including in the construction sector, while inflation and interest rate risks remain due to tight monetary policy and external shocks [1].

According to [2], the total mortgage portfolio as of January 1, 2025, reached 6.1 trillion tenge, an increase of 14% compared to the previous year, and its share in GDP was about 5%, reflecting the growing role of mortgages in the structure of the financial system and consumer demand. At the same time, more than half of this volume (about 57%) is accumulated by Otbasy Bank, which occupies a dominant position in the market and is the main operator of state housing programs and the housing construction savings system [3].

An analysis of current dynamics shows that in 2024–early 2025, the market was influenced by two opposing trends simultaneously: on the one hand, rising housing prices and persistently high interest rates limited the availability of market mortgage products; on the other hand, the expansion of preferential programs and institutional support through Otbasy Bank supported aggregate demand. In the first quarter of 2025, the temporary reduction in mortgage lending was largely due to institutional factors, in particular, the delay in the payment of the state premium on housing savings deposits, which led to a decline in Otbasy Bank's activity and a change in the market structure in favor of commercial programs of other commercial banks, confirming its systemic and countercyclical role [4].

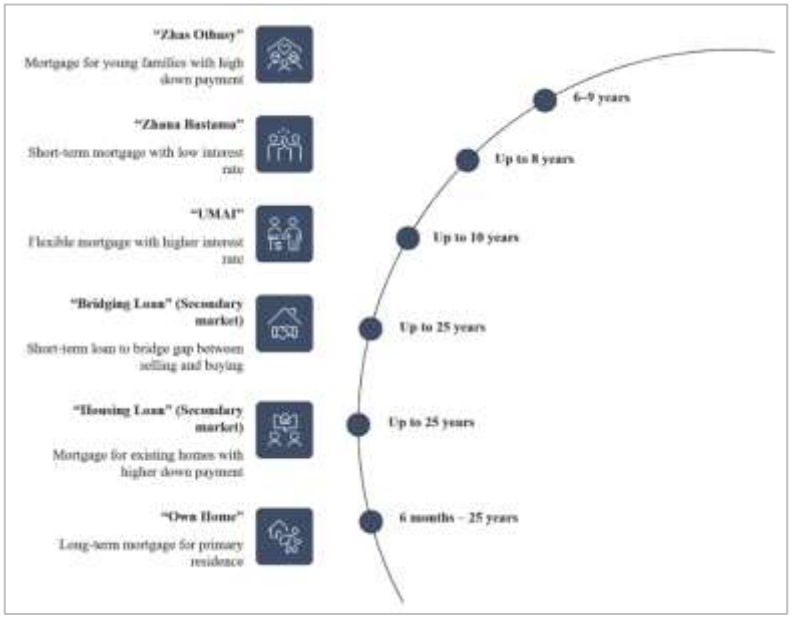

Figure 1 – Ecosystem of mortgage products of Otbasy Bank across the housing finance lifecycle

Note: Compiled by the authors based on information from [5].

As illustrated in Figure 1, in the institutional architecture of housing finance, Otbasy Bank acts not only as a credit institution, but also as a project operator and development institution, ensuring the translation of state housing policy into specific socially oriented financial products. Its product line forms an ecosystem of mortgage instruments differentiated by target groups, terms, and risk profiles (programs for young families, socially vulnerable groups, women, as well as market and transitional secondary market products), reflecting a project-oriented and life-cycle approach to ensuring housing affordability (Figure 1). The bank's sustainability reports and World Bank materials highlight its contribution to achieving the Sustainable Development Goals, particularly SDG 11 “Sustainable cities and communities” through preferential and “green” mortgage lending mechanisms, social and gender-oriented programs, and the integration of ESG principles into its strategy, operations, and corporate governance system, which strengthens its role as a systemically important and institutional anchor of the mortgage market [6-7].

At the same time, existing analytical reports and scientific studies tend to focus either on the macroeconomic dynamics and financial stability of the mortgage market, or on housing affordability indicators, or on the institutional role of Otbasy Bank in a descriptive format. They lack a formalized quantitative assessment of the aggregate social impact of mortgage programs that would simultaneously take into account the influence of household income, housing prices, lending conditions, mortgage portfolio quality, and the institutional contribution of key operators at the regional level.

This study aims to fill this gap. The article proposes and empirically tests an integrated index of the social and institutional impact of mortgage programs (ISEH), which combines macroeconomic, financial, and institutional parameters, including Otbasy Bank's share of the mortgage market as a proxy for its project coordination role. This allows us to consider mortgage lending not only as a segment of the financial market, but also as a system of socially oriented projects implemented within the framework of state housing policy, and to quantitatively assess the contribution of institutional mechanisms to the formation of sustainable social outcomes.

Literature review

The issues of housing affordability and mortgage lending sustainability in Kazakhstan are widely covered in scientific research. Contemporary literature shows that the social effectiveness of mortgage programs is shaped by both macroeconomic factors (household income, housing prices, interest rates, financial risks) and the institutional architecture of housing finance, including the role of state and quasi-state operators.

A number of studies focus on the macroeconomic and financial determinants of the mortgage market. For example, [8] based on correlation and regression analysis for 2007–2023, show a significant impact of GDP, interest rates, and the level of non-performing debt on the dynamics of mortgage lending, emphasizing the countercyclical role of state programs and specialized institutions in ensuring the stability and social orientation of the market. Similarly, [9] and [10] substantiate the impact of credit risks and price dynamics on the financial stability of banks and housing affordability, identifying the role of NPLs and price "preference shocks" as key factors shaping the stability of demand and supply of mortgage resources.

Issues of housing affordability in regional and social terms are studied in detail in the works of [11] and [12]. Based on the HAI, HPI indices and the D-HAQ model, the authors show that households in Kazakhstan face double constraints—insufficient initial savings and limited solvency—and that the effect of preferential programs ("7-20-25" and others) is partially compensatory and regionally heterogeneous. The conclusion is that interest subsidies without income growth and institutional support do not ensure a sustainable increase in housing affordability.

The institutional structure of the mortgage market and the role of the state are revealed in studies by [13] and [14]. The authors show that the expansion of mortgage lending and housing construction in Kazakhstan is largely ensured by the implementation of state programs and the activities of Otbasy Bank as a systemic operator coordinating mechanisms for savings, subsidies, and long-term lending. There is a high regional concentration of demand, housing affordability depends on income and interest rates, and the state plays a countercyclical role in times of crisis.

Individual studies complement this approach with institutional and methodological aspects. [15] considers mortgage lending not only as a financial and banking instrument, but above all as an element of state social policy aimed at improving the quality of life and providing the population with affordable housing. The author emphasizes that the effectiveness of mortgages is determined by the degree of state participation through a system of guarantees, subsidies, the development of the secondary market, risk insurance, and targeted programs for socially vulnerable groups and middle-income citizens, which allows the interests of households, banks, the construction sector, and the state to be aligned within a unified housing strategy. [16] show that the digitization of mortgage processes reduces transaction costs and expands financial inclusion, but its social impact is only realized in combination with government programs. Ecosystem and ESG approaches to assessing the social effectiveness and sustainability of financial institutions are presented in the works.

[17] and [18], which emphasize the role of institutional quality, coordination, and sustainable governance in shaping long-term social impact.

At the same time, the literature review reveals a number of significant limitations. First, most studies consider either housing affordability indicators (HAI, HPI, D-HAQ) or macroeconomic and financial determinants of the mortgage market, without integrating them into a single model for assessing the overall social impact of government mortgage programs. Second, the institutional role of Otbasy Bank as a key operator in the project and program implementation of housing policy is usually analyzed descriptively and is not formalized as a quantitative factor in econometric models. Third, existing studies lack an integrated indicator that would allow for the simultaneous consideration of macroeconomic conditions, financial stability, and institutional contributions to the formation of social impact.

This study aims to fill these gaps. Unlike previous works, the article proposes and empirically tests an integral index of the social and institutional effect of mortgage programs (ISEH), which allows for a quantitative assessment of the cumulative impact of income, prices, interest rates, credit risks, and the institutional presence of Otbasy Bank on the social performance of mortgage lending at the regional level. Thus, the study combines approaches from the theory of housing affordability, institutional economics, and project management, forming a comprehensive econometric model for assessing the social effectiveness of state mortgage programs.

Research Gap and Hypotheses

A review of the literature shows that the social impact of mortgage programs in Kazakhstan is typically assessed using individual indicators of housing affordability or macroeconomic factors, without integrating them into a single model and without formalizing the institutional role of Otbasy

Bank. Regional differences and possible convergence effects under centralized management also remain insufficiently researched.

In this paper, mortgage programs are considered as a portfolio of socially oriented projects, and their effectiveness is assessed using an integral social impact index (ISEH).

Based on the identified theoretical gaps and the proposed conceptual model, the following hypotheses are formulated and empirically tested in the study:

H1. Otbasy Bank's share of the mortgage market has a positive and statistically significant effect on ISEH.

H2. Real household income and housing prices are key determinants of the social impact of mortgage projects.

H3. Centralized implementation of mortgage programs leads to regional convergence of social impact in Kazakhstan.

Materials and methods of research

The empirical basis of the study is formed on the basis of official statistical and departmental data characterizing the development of the mortgage market and the activities of Otbasy Bank JSC as a key operator of state housing programs in the Republic of Kazakhstan. The information base includes:

- data from the National Statistics Bureau of the Republic of Kazakhstan;
- reports and publicly available analytical materials from Otbasy Bank JSC;
- aggregate indicators from the National Bank of the Republic of Kazakhstan;
- author's calculations.

The observation period covers 2015–2024 and is presented in annual data. The spatial structure of the sample includes three territorial clusters: Astana, Almaty, and the rest of Kazakhstan (RoK), which allows for regional differentiation of the social impact of mortgage programs.

The dependent variable used is the integral index of the social impact of mortgage programs (ISEH), which reflects the cumulative impact of mortgage lending on housing affordability, living space provision, and household financial stability. This index is used as a comprehensive indicator of the effectiveness of mortgage lending projects within the framework of state housing policy. Unlike the traditional Housing Affordability Index (HAI), which mainly reflects the financial aspect of mortgage demand, the Integral Social Effect Index (ISEH) allows for a comprehensive assessment of the implementation of mortgage projects, taking into account institutional coverage, portfolio quality, income dynamics, and housing security, which is consistent with the objectives of analyzing the social effectiveness of state housing policy and the project role of Otbasy Bank.

The vector of explanatory variables includes institutional and macroeconomic factors:

$OTBS_SHARE_{it}$ — market share of Otbasy Bank in the total mortgage market (%);

$RATE_{it}$ — weighted average mortgage interest rate (%);

NPL_{it} — share of non-performing mortgage loans (%);

SQM_{it} — housing provision (square meters per capita);

$INCOME_{it}$ — real household income;

$PRICE_{it}$ — average price per square meter of housing.

All variables were normalized to the [0;1] interval in order to eliminate scale differences and ensure comparability of the estimated coefficients.

The econometric model is specified in the form of a multiple linear regression:

$$ISEH_{it} = \beta_0 + \beta_1 OTBS_SHARE_N_{it} + \beta_2 RATE_N_{it} + \beta_3 NPL_N_{it} + \beta_4 SQM_N_{it} + \beta_5 INCOME_N_{it} + \beta_6 PRICE_N_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

where i denotes the regional cluster, t denotes the time period, β_0 is the intercept, β_k are the estimated model parameters, and ε_{it} is the random error term.

The study was conducted in several stages:

Descriptive and spatial analysis of ISEH dynamics and interregional differences (Tables 1 and 2);

Correlation analysis of the relationship between ISEH and key factors in the development of the mortgage market (Table 3);

Regression and factor (contribution) analysis aimed at quantitatively assessing the contribution of institutional and macroeconomic determinants to the formation of the social effect of mortgage projects and ranking them according to their degree of influence (Tables 4 and 5).

The quality and adequacy of the model were assessed based on the coefficient of determination (R^2), normalized R^2, F-criterion, and levels of statistical significance of the coefficients. The methodological approach used allows us to quantitatively substantiate the institutional contribution of Otbasy Bank as a project operator of state housing policy to the formation of the social impact and regional convergence of housing affordability.

Results and their discussion

Descriptive analysis of ISEH dynamics

The data in Table 1 show a steady increase in the integral index of the social effect of mortgage programs (ISEH) in all regional clusters of Kazakhstan in 2015–2024. The most pronounced acceleration is observed in the period 2019–2021, which coincides with the large-scale expansion of state programs for preferential mortgage lending and the strengthening of Otbasy Bank's project role as a housing policy operator.

An important trend is the convergence of ISEH values between the capital regions and the rest of the country: while in 2015 the gap between Astana and the regions was 0.11 points, by 2024 it had narrowed to 0.02 points. This indicates the effect of regional convergence of the social outcome of mortgage projects, due to the unification of lending conditions, the expansion of the network of housing savings institutions, and the scaling of project financing mechanisms.

The stabilization of the index at 0.60–0.65 after 2021 reflects the transition from a phase of intensive expansion of mortgage program coverage to a phase of institutional consolidation of their social impact and increased sustainability of the mortgage lending system.

Table 1 – Dynamics of the Integral Social Effect Index of mortgage programs (ISEH) by regions of the Republic of Kazakhstan, 2015–2024

Year	Astana	Almaty	Rest of Kazakhstan (RoK)
2015	0.33	0.30	0.22
2016	0.39	0.37	0.31
2017	0.40	0.35	0.28
2018	0.47	0.41	0.44
2019	0.54	0.50	0.56
2020	0.65	0.60	0.66
2021	0.67	0.68	0.67
2022	0.61	0.65	0.70
2023	0.62	0.59	0.60
2024	0.64	0.61	0.61

Note: ISEH denotes the Integral Social Effect Index of mortgage lending programs. The values are normalized in the range from 0 to 1 and calculated by the authors for Astana, Almaty, and the rest of Kazakhstan (RoK) for the period 2015–2024 based on data from [2] and [6].

For a clear visualization of the identified trends, the dynamics of ISEH by regional clusters are presented in Figure 2.

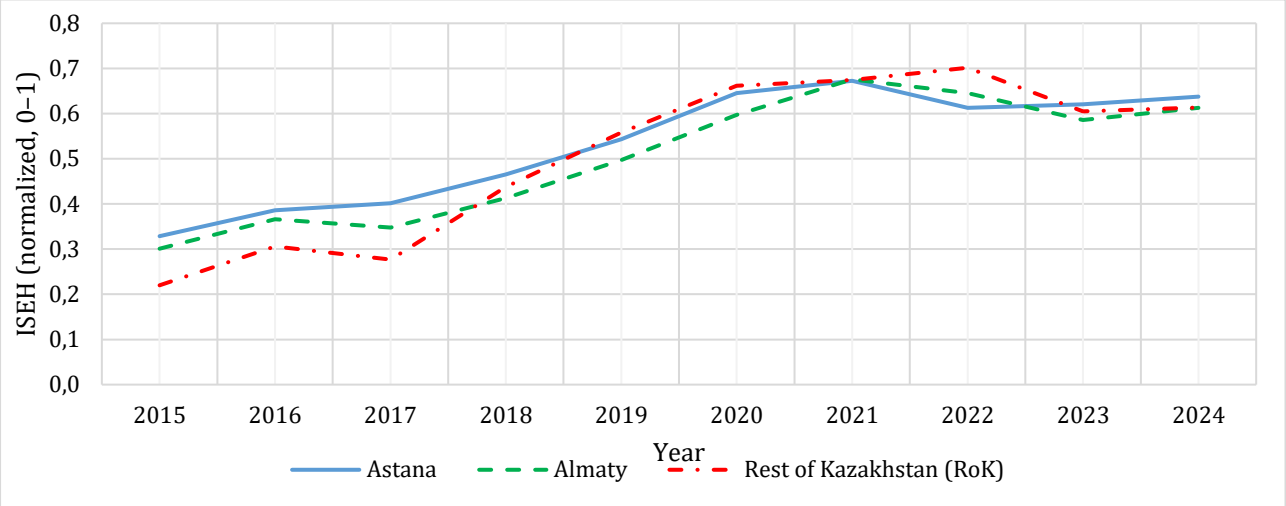

Figure 2 – Dynamics of the Integral Social Effect Index (ISEH) for Astana, Almaty and the rest of Kazakhstan, 2015–2024 (normalized, 0-1)

Note: authors' calculations based on the regression results.

The data in Table 1 and Figure 2 reflect steady growth in the integral index of the social effect of mortgage programs (ISEH) in all regional clusters of Kazakhstan in 2015–2024. The most intense positive dynamics are observed in 2019–2021, which coincides with the large-scale expansion of state programs for preferential mortgage lending and the strengthening of Otbasy Bank's project role as a housing policy operator.

A characteristic feature is the convergence of ISEH trajectories in Astana, Almaty, and other regions: while in 2015 the differences between the capital and regional values were significant, by 2024 the index had stabilized within a narrow range of 0.61–0.64. This indicates a process of regional convergence in the social impact of mortgage projects, driven by the unification of financing conditions, the scaling up of the savings system, and institutional equalization of access to government programs.

The stabilization of the ISEH after 2021 at a relatively high level indicates a transition from a phase of extensive expansion of mortgage programs to a phase of institutional consolidation of their social impact and increased sustainability of the project management system in the field of mortgage lending.

Gap analysis

Interregional differences in the level of the integral social effect of mortgage programs are presented in Table 2.

Table 2 – Interregional differences (Gap Analysis) of the Integral Social Effect Index of mortgage programs (ISEH) in the Republic of Kazakhstan, 2015–2024

Year	ISEH Astana	ISEH Almaty	ISEH RoK	Astana–RoK	Almaty–RoK
2015	0.33	0.30	0.22	0.11	0.08
2016	0.39	0.37	0.31	0.08	0.06
2017	0.40	0.35	0.28	0.12	0.07
2018	0.47	0.41	0.44	0.03	-0.02
2019	0.54	0.50	0.56	-0.01	-0.06
2020	0.65	0.60	0.66	-0.02	-0.06
2021	0.67	0.68	0.67	0.00	0.00
2022	0.61	0.65	0.70	-0.09	-0.06
2023	0.62	0.59	0.60	0.02	-0.02
2024	0.64	0.61	0.61	0.02	0.00
Note: RoK denotes the rest of Kazakhstan. Positive gap values indicate higher ISEH in metropolitan regions relative to other regions, whereas negative values indicate higher ISEH in the rest of Kazakhstan. The values are based on normalized ISEH estimates for the period 2015–2024 and authors' calculations using data from [2] and [6].					

To clearly interpret the dynamics of interregional gaps, we use an analysis of the difference in ISEH values between metropolitan regions and the rest of the country.

The data in Table 2 show a significant reduction in interregional differences in the social impact of mortgage programs in Kazakhstan in 2015–2024. In the initial period of observation, Astana and Almaty were ahead of other regions in terms of ISEH by 0.08–0.12 points, reflecting the concentration of mortgage resources and institutional capabilities in the largest agglomerations.

Starting in 2019, the gaps narrowed significantly, and in 2020–2022, a number of regions even surpassed others in terms of ISEH, indicating a leveling of access to state mortgage programs and an expansion of their territorial coverage.

The stabilization of gaps in the range from -0.02 to 0.02 points in 2023–2024 indicates the formation of a regional convergence effect of the social outcome of mortgage projects, due to the unification of project financing mechanisms, standardization of the bank's Otbasy product line, and institutional alignment of housing policy implementation conditions throughout the country.

Correlation analysis

The relationship between the integral index of the social effect of mortgage programs (ISEH) and key factors in the development of the mortgage market is presented in Table 3.

Table 3 – Correlation between the Integral Social Effect Index (ISEH) and key factors of mortgage market development

Factor	Correlation coefficient with ISEH (r)	Type of relationship
Market share of Otbasy Bank (OTBS_SHARE_N)	0.944	Very strong positive
Weighted average mortgage rate (RATE_N)	0.134	Weak positive
Non-performing loan ratio (NPL_N)	0.740	Strong positive
Housing provision (SQM_N)	0.343	Moderate positive
Real household income (INCOME_N)	0.719	Strong positive
Housing price per sq. m (PRICE_N)	–0.495	Moderate negative

Note: r denotes the Pearson correlation coefficient. All values are calculated for normalized variables for the period 2015–2024 based on authors' calculations using data from [2] and [6]. Positive values indicate a direct relationship, whereas negative values indicate an inverse relationship between ISEH and the corresponding factor.

The results of the correlation analysis indicate a close statistical relationship between ISEH and institutional, financial, and socioeconomic parameters of mortgage market development. The strongest direct correlation was recorded between the social impact index and Otbasy Bank's share of the mortgage lending market (r = 0.944), indicating the key role of this institution in shaping the social outcomes of state housing programs.

A significant positive correlation was also found with the level of real household income (r = 0.719) and the quality of the mortgage portfolio, characterized by the share of overdue debt (r = 0.740), which reflects the dependence of the social effect on the solvency of households and the stability of financial lending mechanisms.

A moderate positive correlation between ISEH and housing provision (r = 0.343) confirms that improving housing conditions is an important but not the only factor in shaping social outcomes. At the same time, the negative correlation with the price per square meter of housing (r = –0.495) indicates that rising real estate prices have a restraining effect on housing affordability and the social effectiveness of mortgage projects.

The obtained dependencies form an empirical basis for subsequent regression analysis, allowing us to assess the net contribution of each factor to the formation of ISEH, all other things being equal.

Regression results

The results of the assessment of the multiple linear regression model reflecting the impact of institutional and macroeconomic factors on the integral social effect of mortgage programs are presented in Table 4.

Table 4 – Results of the regression analysis of the impact of institutional and macroeconomic factors on the Integral Social Effect Index of mortgage programs (dependent variable – ISEH)

Variable	Coefficient β	t-statistic	p-value	Lower 95%	Upper 95%
Constant	-0.2879	-8.9	<0.001	-0.3548	-0.2209
OTBS_SHARE_N	0.1729	11.1	<0.001	0.1407	0.2051
RATE_N	0.1485	12.54	<0.001	0.124	0.173
NPL_N	0.1503	11.65	<0.001	0.1236	0.1769
SQM_N	0.1872	10.74	<0.001	0.1512	0.2233
INCOME_N	0.4584	12.81	<0.001	0.3844	0.5325
PRICE_N	0.4499	15.25	<0.001	0.3889	0.5109
Note: β denotes standardized regression coefficients. t-statistics and p-values correspond to two-tailed tests. The model is estimated using normalized variables for the period 2015–2024 based on authors' calculations using data from [2] and [6]. R^2, adjusted R^2, and the F-statistic indicate the overall goodness of fit and statistical significance of the regression model.					

Model fit statistics:
Multiple correlation coefficient (R) = 0.998
Coefficient of determination (R^2) = 0.995
Adjusted coefficient of determination (Adj. R^2) = 0.994
F-statistic = 816.61 ($p < 0.001$)
Number of observations (N) = 30

The results of the multiple linear regression model assessment are presented in Table 4. The model quality indicators demonstrate its high explanatory power: $R = 0.998$, $R^2 = 0.995$, Adj. $R^2 = 0.994$, $F = 816.61$ at $p < 0.001$, which confirms the statistical significance of the model as a whole and the adequacy of the selected specification.

All variables included in the model are statistically significant at the $p < 0.001$ level, which indicates their systemic influence on the formation of the integral index of the social effect of mortgage programs (ISEH). The largest contribution to the dynamics of the index is made by the level of real income of the population ($\beta = 0.458$), reflecting the key role of household solvency in ensuring the social effectiveness of mortgage projects.

Significant coefficients for housing prices ($\beta = 0.450$) and the bank's market share ($\beta = 0.173$) confirm that the social impact of mortgage programs in Kazakhstan is determined not only by market conditions, but also by institutional mechanisms of state support and the project activities of the key operator of housing policy. Positive assessments of portfolio quality (NPL), housing provision (SQM), and interest rates (RATE) reflect the impact of financial system stability and lending parameters on the overall social outcome.

Overall, the results of the regression analysis indicate that the formation of ISEH is due to a combination of macroeconomic factors and the institutional role of Otbasy Bank as the project operator of state housing programs.

Contribution analysis

The results of ranking factors according to their contribution to the overall social impact of mortgage programs are presented in Table 5.

Table 5 – Economic interpretation and contribution of factors to the formation of the Integral Social Effect Index of mortgage programs (ISEH)

Factor	Standardized coefficient β	Impact rank	Economic interpretation
Real household income (INCOME_N)	0.458	1	Core social driver: income growth directly increases mortgage affordability and household financial resilience
Housing price per sq. m (PRICE_N)	0.45	2	Price dynamics represent the main constraint on affordability and act as a trigger for institutional and countercyclical policy responses reflected in the overall social effect
Housing provision (SQM_N)	0.187	3	Improvement in housing conditions strengthens the social outcomes of mortgage programs
Market share of Otbasy Bank (OTBS_SHARE_N)	0.173	4	Key institutional factor: Otbasy Bank plays a central role in shaping the social effect of housing policy as a development institution and project operator
Non-performing loan ratio (NPL_N)	0.15	5	Portfolio quality and financial stability enhance the long-term social sustainability of mortgage lending
Mortgage interest rate (RATE_N)	0.148	6	Interest rate policy exerts a secondary but statistically significant influence on the social effect
Note: Standardized β-coefficients are obtained from the regression model estimated using normalized variables for the period 2015–2024 based on authors' calculations using data from [2] and [6]. Rank 1 corresponds to the factor with the largest contribution to the formation of the Integral Social Effect Index (ISEH).			

The results of the factor contribution analysis show that the level of real income of the population (β = 0.458) has the greatest impact on the formation of the integral social effect of mortgage projects, reflecting the fundamental dependence of housing affordability and mortgage demand stability on the solvency of households.

The second most important factor is the price per square meter of housing (β = 0.450), reflecting the key role of price dynamics as a factor that activates mechanisms of institutional compensation and state support.

The institutional contribution of Otbasy Bank, measured by its share in the mortgage lending market (β = 0.173), occupies a stable position in the structure of factors, indicating the systemic role of this bank as a project operator of state housing policy and coordinator of long-term housing financing mechanisms.

Housing availability, mortgage portfolio quality, and interest rates have a less significant but statistically significant impact, forming a financially stable basis for the social impact of mortgage programs. Taken together, the results obtained allow us to interpret the social effect of mortgage lending as the result of the interaction of macroeconomic conditions and institutional mechanisms of project management implemented through Otbasy Bank.

Thus, the results of correlation-regression and factor analysis confirm that the social impact of mortgage programs in Kazakhstan is shaped by the dominant influence of macroeconomic conditions (income and housing prices) with significant institutional support from Otbasy Bank as the key project operator of the state housing policy.

Interpretation of correlation and regression results

In the first stage, a correlation analysis was conducted of the relationship between the integral index of the social effect of mortgage programs (ISEH) and key macroeconomic and institutional factors. The results presented in Table 3 show that the closest positive correlation is observed between ISEH and Otbasy Bank's share in the total mortgage market (r = 0.944), which indicates the decisive role of this institution in shaping the social impact of state housing policy.

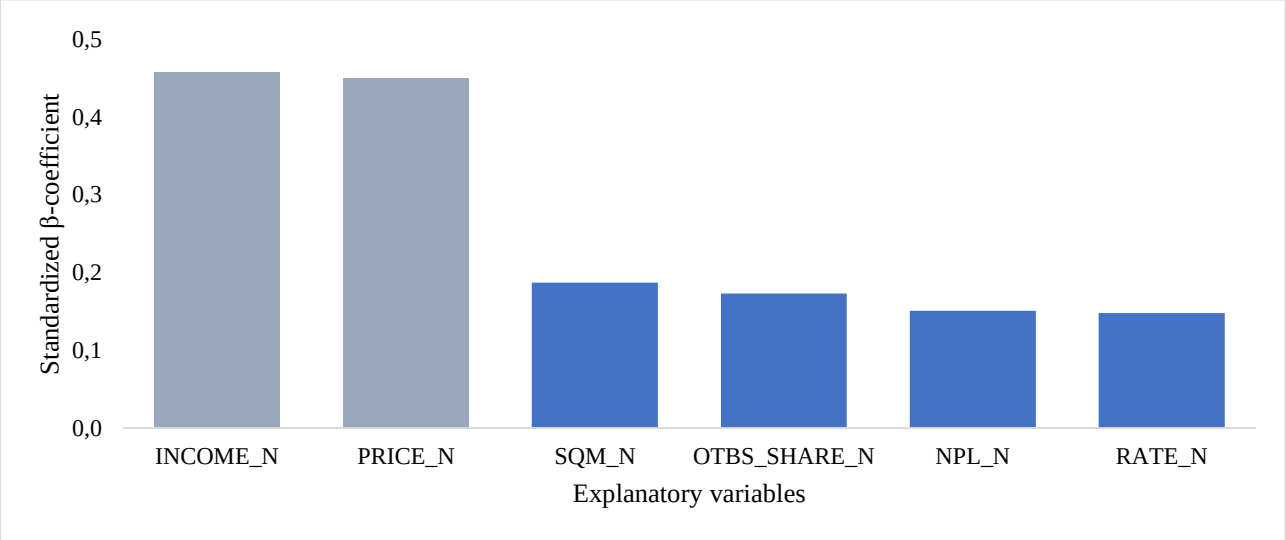

Figure 3 – Standardized regression coefficients explaining the Integral Social Effect Index (ISEH)

Note: standardized β-coefficients obtained from the regression model; compiled by the authors based on their own calculations.

A strong direct correlation was also found between ISEH and real household income (r = 0.719), as well as with the indicator characterizing the state of the mortgage portfolio (r = 0.740), which testifies to the importance of household solvency and the stability of financial lending mechanisms for achieving positive social results of mortgage programs.

A moderate positive correlation was found between ISEH and housing security (r = 0.343), reflecting the impact of actual housing conditions on the integral social assessment. At the same time, the price per square meter of housing shows a moderate negative correlation with ISEH (r = –0.495), confirming the restraining effect of rising real estate prices on the market affordability of housing. This relationship reflects the direct price effect characteristic of the market mechanism for shaping demand for mortgages.

To quantitatively assess the contribution of each factor, a multiple regression model was constructed using normalized variables. The results of the assessment presented in Table 4 indicate the high explanatory power of the model ($R^2 = 0.995$; $F = 816.61$ at $p < 0.001$), which confirms the adequacy of the selected specification and the statistical significance of the cumulative impact of the included factors. The high explanatory power of the model is largely due to the use of normalized composite indicators and aggregated regional data, which reduces stochastic variation and allows us to identify systemic relationships between social effects and institutional factors.

The highest standardized coefficient was obtained for the indicator of real household income (β = 0.458), which allows us to interpret income as the basic determinant of the social impact of mortgage programs. Housing prices (β = 0.450), housing availability (β = 0.187), and Otbasy Bank's share of the mortgage lending market (β = 0.173) also make a significant positive contribution to ISEH. The positive sign of the coefficient for the price factor in the regression model reflects not a direct market effect, but an institutional and countercyclical response of the system: in conditions of rising prices and increasing barriers to accessibility, the mechanisms of state support and Otbasy Bank's project activities are activated, expanding the social coverage of mortgage programs, which is reflected in the dynamics of the ISEH integral index.

Positive and statistically significant coefficients for the variables OTBS_SHARE_N and NPL_N confirm that the expansion of Otbasy Bank's institutional presence and the strengthening of measures to maintain the stability of the mortgage portfolio contribute to the growth of the aggregate social effect. This indicates the role of Otbasy Bank not only as a credit institution, but also as a key operator of state housing projects, performing a socially oriented and countercyclical function.

The results obtained provide an empirical basis for further discussion in Section 6, which will analyze the role of Otbasy Bank in reducing regional disparities, increasing the stability of the

mortgage market, and achieving the goals of state housing policy in the context of project management.

Conclusion

The article presents a quantitative assessment of the social impact of mortgage programs in Kazakhstan based on the integration of macroeconomic, financial, and institutional factors into a single econometric model. The proposed integrated index of social and institutional impact (ISEH) allows us to go beyond traditional indicators of housing affordability and consider mortgage lending as a system of socially oriented projects implemented within the framework of state housing policy and coordinated by a specialized development institution, Otbasy Bank.

The empirical results confirm that the key determinants of the social impact of mortgage programs are real household incomes and price dynamics in the housing market, reflecting the fundamental importance of effective demand and market constraints. At the same time, the statistically significant influence of the institutional factor, approximated by Otbasy Bank's share in the mortgage market, indicates the ability of program and project mechanisms to partially compensate for unfavorable interest rate and price conditions through expanded coverage, subsidies, and long-term financing.

The identified process of regional convergence of ISEH values indicates that a unified product architecture and centralized coordination of mortgage programs contribute to reducing territorial disparities in housing affordability. From the perspective of project management theory, mortgage lending in Kazakhstan is empirically justified as a portfolio of socially oriented projects managed by a single institutional operator and aligned with national sustainable development priorities, primarily SDG 11 “Sustainable Cities and Communities.”

The results of the study are consistent with the conclusions of regulatory and analytical reports. Thus, a review by [19] confirms the high stability of the banking system and the systemic importance of the mortgage segment, which accounts for a significant share of long-term loans to the population with a relatively low level of non-performing debt. This justifies the inclusion of interest rate and portfolio quality indicators in the model as factors that form the institutional basis for the social impact of mortgage programs.

At the same time, an analysis by [20] on the impact of early use of pension savings on the housing market shows that large-scale socially oriented interventions can lead to an increase in real estate prices and thus partially neutralize the effect of increased affordability through the price channel. The identified price increases in a number of regions confirm the need to assess not individual support measures, but their aggregate social outcome, taking into account macroeconomic feedback and institutional coordination, which conceptually corresponds to the ISEH integral index proposed in this paper.

The main scientific contribution of the article is the formalization of the institutional factor in the econometric model of the social effect of mortgage lending and the development of the ISEH integral indicator, which combines macroeconomic conditions, financial stability parameters, and the role of the key project operator. Unlike existing studies that consider housing affordability, financial stability, and the activities of development institutions in isolation, the proposed approach allows for a quantitative assessment of their combined impact and determines the contribution of program-targeted mechanisms to the achievement of sustainable social outcomes.

Promising areas for further research include the inclusion of household microdata, indicators of housing quality and environmental characteristics of housing, as well as analysis of the long-term distributional effects of mortgage programs in the context of the ESG agenda and inclusive economic growth.

REFERENCES

1 Astana International Financial Centre. The chartbook: Kazakhstan’s economy in charts and figures. AIFC. 2025 – Available at: — URL:https://aifc.kz/wp-content/uploads/2025/10/spravochnik-ekonomika-kazahstana-4-kv.-2024-g.-eng.pdf

2 National Bank of Kazakhstan. Analysis and assessment of the impact of early use of pension savings on housing market prices in Kazakhstan (Economic Research No.3.- 2025. Working paper). Department of Financial Stability and Research. – Available at:—URL: https://nationalbank.kz/file/download/112041

3 Kazakhstan Housing Company. Mortgage lending market in the Republic of Kazakhstan: Review for the first half of 2024. JSC KHC. – Available at: - URL:https://khc.kz/upload/sprint.editor/ce7/lr0dk2lcztwtkenves029kvz3kb1gn8i.pdf

4 Association of Financiers of Kazakhstan. Mortgage market overview. AFK.- 2025.

5 VBR.kz. Mortgage products in Kazakhstan. 2025 – Available at: —URL:https://www.vbr.kz/banki/ipoteka/na-pokupku-kvartiry/

6 Otbasy Bank. Turning the dream of home into a goal: Sustainability report (ESG 2024) [Sustainability report]. HCSBK.

7 Ustoychivoe-razvitie. ESG-otchetnost. – Available at: —URL:https://hcsbk.kz/en/ustoychivoe-razvitie/esg-otchetnost/files/Otbasi_OUR_2024 _EN_4.09.2025%202.pdf

8 World Bank. Kazakhstan: Financial sector assessment (FSAP). World Bank Group. 2024

9 Mukhamedov, J., Sokira, T., & Kuldasheva, Z. Sustainable development of mortgage lending: Economic challenges and prospects. Journal of Economic Research & Business Administration. - 152(2) – 2025.- P.68–79.

10 Kazbekova, K., Zhanibekova, G., Myrzakhanova, D., & Myrzhykbayeva, A. Risk management and financial stability of banks. Buketov Business Review. - 107(3). – 2022. - P.56–66.

11 Akhmediyarova, A. Housing market dynamics in Kazakhstan: An estimated DSGE model (NAC Analytica Working Paper No. 19). Nazarbayev University, NAC Analytica. 2022

12 Mukayev, D., Shalbolova, U., & Tanaś, J. Housing affordability analysis in Kazakhstan based on D-HAQ model. Journal of International Studies. - 15(4). – 2022. - P.28–42.

13 Anessova, A. G., Adambekova, A. A., & Abdullaeva, B. A. The impact of mortgage loans on housing affordability in Kazakhstan. Economics: The Strategy and Practice. - 17(1). – 2022. - P.185–198.

14 Fedyarova, Y. V., & Rakhmetova, A. M. State support for housing construction in the Republic of Kazakhstan: Problems and prospects. Central Asian Economic Review. - 2(2). -2021. - P.149–160.

15 Kukhar, V. S., Abdeshova, A. S., & Tyumambayeva, A. G. Analysis of the current state of mortgage credit in Kazakhstan. Science and Education.- 3(1). – 2023.- P.226–237

16 Zholdasova, G. I. Mortgage lending in Kazakhstan: Current state and development prospects. Bulletin of Abai Kazakh National Pedagogical University. Economics Series, (2), Article 004. 2025

17 Turdieva, Z., Abramova, M., Dinets, D. A., Guseva, I. A., Petukhova, E. P., Varzin, V. V., Tasmaganbetov, A., & Baimukasheva, Z. (2025). Digitalization of commercial banks in the financial market and the introduction of digital mortgages to increase housing affordability. Qubahan Academic Journal, 5(4), P.684–702.

18 Dzhulaeva, A. M., Nurmanova, B. Z., Suleimenova, M. P., & Sidorenko, E. N. Ecosystem approach to assessing the effectiveness of socially oriented entrepreneurship. Journal of Economic Research & Business Administration. - 149(3). – 2024. - P.189–205.

19 Kuanova, L. A., Akimbayeva, K. T., Doszhan, R. D., & Gamidullaeva, L. A. Financial sustainability of the banks: An experts' assessment. Journal of Economic Research & Business Administration. - 148(2). – 2024. - P.19–31.

20 Agency of the Republic of Kazakhstan for Regulation and Development of Financial Market. Financial sector overview of the Republic of Kazakhstan. 2025

КОЛИЧЕСТВЕННАЯ ОЦЕНКА СОЦИАЛЬНОГО ЭФФЕКТА ПРОЕКТОВ ИПОТЕЧНОГО КРЕДИТОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ: ИНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ РОЛЬ ОТБАСЫ БАНКА

Аннотация

Несмотря на масштабную реализацию государственных программ ипотечного кредитования в Казахстане, в научных исследованиях до настоящего времени отсутствует формализованная количественная оценка их совокупного социального эффекта как портфеля социально ориентированных проектов, учитывающая одновременно макроэкономические условия, параметры доступности жилья и институциональную роль ключевых операторов. Преобладающие подходы ограничиваются анализом отдельных показателей (ставки, цены, HAI, объёмы кредитования) и не позволяют оценить результативность проектного управления в сфере жилищной политики. Цель статьи — разработать и апробировать интегральный индекс социального эффекта ипотечных программ (ISEH) как инструмента количественной оценки результативности государственной жилищной политики, рассматриваемой как портфель взаимосвязанных проектов, а также определить влияние макроэкономических, ценовых и институциональных факторов на доступность жилья и социальную эффективность ипотечного кредитования в Казахстане. В данной работе предложено решение указанной проблемы на основе разработки и апробации интегрального индекса социального эффекта ипотечных программ (ISEH), трактуемых как совокупность взаимосвязанных проектов в рамках государственной жилищной политики. Индекс объединяет реальные доходы населения, цены на жильё, ипотечные ставки, долю проблемной задолженности, обеспеченность жильём и институциональный фактор, представленный долей АО «Отбасы банк» как проектного оператора и института развития. Эмпирический анализ выполнен по данным 2015–2024 гг. для

трёх региональных кластеров (Астана, Алматы и остальные регионы) с использованием корреляционного, регрессионного и факторного анализа. Результаты показывают, что социальный эффект ипотечных проектов в наибольшей степени определяется уровнем доходов и ценовой динамикой, однако статистически значимую роль играет и институциональная координация, осуществляемая Отбасы банком, выполняющим системообразующую и контрциклическую функцию в управлении портфелем жилищных проектов. Выявленная региональная конвергенция значений ISEH подтверждает эффективность централизованного проектного управления в выравнивании доступа к жилью и повышении устойчивости социального результата государственных программ.

Ключевые слова: ипотечное кредитование, социальный эффект, Отбасы банк, проектное управление, доступность жилья.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИПОТЕКАЛЫҚ НЕСИЕЛЕУ ЖОБАЛАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ӘСЕРІН САНДЫҚ БАҒАЛАУ: «ОТБАСЫ БАНКІНІҢ» ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ РӨЛІ

Аңдатпа

Қазақстанда мемлекеттік ипотекалық несиелеу бағдарламалары кең ауқымда іске асырылып отырғанына қарамастан, ғылыми зерттеулерде олардың жиынтық әлеуметтік әсерін әлеуметтік бағдарланған жобалар портфелі ретінде, яғни макроэкономикалық жағдайларды, тұрғын үйдің қолжетімділік параметрлерін және негізгі операторлардың институционалдық рөлін бір мезгілде ескеретін формалданған сандық бағалау әлі де жоқ. Қолданыстағы тәсілдер көбінесе жекелеген көрсеткіштерді (пайыздық мөлшерлемелер, бағалар, HAI, несиелеу көлемдері) талдаумен шектеліп, тұрғын үй саясаты саласындағы жобалық басқарудың нәтижелілігін кешенді бағалауға мүмкіндік бермейді. Мақаланың мақсаты-өзара байланысты жобалар портфелі ретінде қарастырылатын мемлекеттік тұрғын үй саясатының нәтижелілігін сандық бағалау құралы ретінде ипотекалық бағдарламалардың әлеуметтік әсерінің интегралды индексін (ISEH) әзірлеу және сынақтан өткізу, сондай-ақ макроэкономикалық, баға және институционалдық факторлардың Қазақстандағы тұрғын үйдің қолжетімділігіне және ипотекалық кредиттеудің әлеуметтік тиімділігіне әсерін айқындау. Осы жұмыста аталған мәселені шешу мақсатында мемлекеттік тұрғын үй саясаты шеңберінде өзара байланысты жобалар жиынтығы ретінде қарастырылатын ипотекалық бағдарламалардың әлеуметтік әсерінің интегралдық индексі (ISEH) әзірленіп, эмпирикалық тұрғыда апробацияланды. Индекс нақты халық табыстарын, тұрғын үй бағаларын, ипотекалық пайыздық мөлшерлемелерді, проблемалық берешек үлесін, тұрғын үймен қамтамасыз етілу деңгейін және даму институты әрі жобалық оператор ретіндегі «Отбасы банк» АҚ-ның нарықтағы үлесімен сипатталатын институционалдық факторды біріктіреді. Эмпирикалық талдау 2015–2024 жылдар деректері негізінде үш өңірлік кластер (Астана, Алматы және Қазақстанның басқа өңірлері) бойынша корреляциялық, регрессиялық және факторлық талдау әдістерін қолдану арқылы жүргізілді. Нәтижелер ипотекалық жобалардың әлеуметтік әсері ең алдымен халық табыстарының деңгейі мен тұрғын үй бағаларының динамикасымен айқындалатынын, сонымен қатар Отбасы банк жүзеге асыратын институционалдық үйлестірудің де статистикалық тұрғыдан маңызды рөл атқаратынын көрсетеді. Банк тұрғын үй жобалары портфелін басқаруда жүйеқұраушы және контрциклдік функция атқарады. ISEH мәндерінің өңірлік конвергенциясының анықталуы орталықтандырылған жобалық басқарудың тұрғын үйге қолжетімділікті теңестірудегі және мемлекеттік бағдарламалардың әлеуметтік нәтижесінің тұрақтылығын арттырудағы тиімділігін растайды.

Негізгі сөздер: ипотекалық несиелеу, әлеуметтік әсер, Отбасы банк, жобалық басқару, тұрғын үйдің қолжетімділігі.

REFERENCES

1 Astana International Financial Centre. The chartbook: Kazakhstan's economy in charts and figures. AIFC. 2025 – Available at: —URL: https://aifc.kz/wp-content/uploads/2025/10/spravochnik-ekonomika-kazahstana-4-kv.-2024-g.-eng.pdf [in English]

2 National Bank of Kazakhstan. Analysis and assessment of the impact of early use of pension savings on housing market prices in Kazakhstan (Economic Research No. 2025-3. – 2025. Working paper). Department of Financial Stability and Research. – Available at: —URL: https://nationalbank.kz/file/download/112041 [in English]

3 Kazakhstan Housing Company. Mortgage lending market in the Republic of Kazakhstan: Review for the first half of 2024. JSC KHC. – Available at: —URL: https://khc.kz/upload/sprint.editor/ce7/lr0dk2lcztwtkenves [in English]

4 Association of Financiers of Kazakhstan. Mortgage market overview. AFK. 2025. [in English]

5 VBR.kz. Mortgage products in Kazakhstan. 2025 https://www.vbr.kz/banki/ipoteka/na-pokupku-kvartiry/ [in English]

6 Otbasy Bank. Turning the dream of home into a goal: Sustainability report (ESG 2024) [Sustainability report]. HCSBK. [in English]

7 Ustoychivoe-razvitie. ESG-otchetnost – Available at: —URL: https://hcsbk.kz/en/ustoychivoe-razvitie/esg-otchetnost/files/Otbasi_OUR_2024_ [in English]

8 World Bank. Kazakhstan: Financial sector assessment (FSAP). World Bank Group. 2024 [in English]

9 Mukhamedov, J., Sokira, T., & Kuldasheva, Z. Sustainable development of mortgage lending: Economic challenges and prospects. Journal of Economic Research & Business Administration.- 152(2). – 2025. - P.68–79. [in English]

10 Kazbekova, K., Zhanibekova, G., Myrzakhanova, D., & Myrzhykbayeva, A. Risk management and financial stability of banks. Buketov Business Review. - 107(3). – 2022. -P.56–66. [in English]

11 Akhmediyarova, A. Housing market dynamics in Kazakhstan: An estimated DSGE model (NAC Analytica Working Paper No. 1. Nazarbayev University, NAC Analytica. [in English]

12 Mukayev, D., Shalbolova, U., & Tanaś, J. Housing affordability analysis in Kazakhstan based on D-HAQ model. Journal of International Studies. - 15(4). -2022. - P.28–42. [in English]

13 Anessova, A. G., Adambekova, A. A., & Abdullaeva, B. A. The impact of mortgage loans on housing affordability in Kazakhstan. Economics: The Strategy and Practice. - 17(1). -2022. - P.185–198. [in English]

14 Fedyarova, Y. V., & Rakhmetova, A. M. State support for housing construction in the Republic of Kazakhstan: Problems and prospects. Central Asian Economic Review. - 2(2). – 2021.- P.149–160. [in English]

15 Kukhar, V. S., Abdeshova, A. S., & Tyumambayeva, A. G. Analysis of the current state of mortgage credit in Kazakhstan. Science and Education. - 3(1). – 2023 - P.226–237 [in English]

16 Zholdasova, G. I. Mortgage lending in Kazakhstan: Current state and development prospects. Bulletin of Abai Kazakh National Pedagogical University. Economics Series, (2), Article 004. 2025. [in English]

17 Turdieva, Z., Abramova, M., Dinets, D. A., Guseva, I. A., Petukhova, E. P., Varzin, V. V., Tasmaganbetov, A., & Baimukasheva, Z. Digitalization of commercial banks in the financial market and the introduction of digital mortgages to increase housing affordability. Qubahan Academic Journal. - 5(4). – 2025. - P.684–702. [in English]

18 Dzhulaeva, A. M., Nurmanova, B. Z., Suleimenova, M. P., & Sidorenko, E. N. Ecosystem approach to assessing the effectiveness of socially oriented entrepreneurship. Journal of Economic Research & Business Administration. - 149(3). -2024. - P.189–205. [in English]

19 Kuanova, L. A., Akimbayeva, K. T., Doszhan, R. D., & Gamidullaeva, L. A. Financial sustainability of the banks: An experts' assessment. Journal of Economic Research & Business Administration. - 148(2). -2024. - P.19–31. [in English]

20 Agency of the Republic of Kazakhstan for Regulation and Development of Financial Market. Financial sector overview of the Republic of Kazakhstan. 2025. [in English]

Information about authors:

Javokhir Mukhammedov **- corresponding author,** PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: javokhir.mukhamedov@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0003-8955-7840

Tatyana Sokira – Candidate of Economic Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Associate Professor of the Department of Management, Almaty, Republic of Kazakhstan.

E-mail: t_sokira@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0000-0002-4825-1189

Zebo Kuldasheva – Doctor of Sciences, Tashkent State University of Economics, Associate Professor of the World Economy and International Economic Relations, Tashkent, Uzbekistan.

E-mail: z.kuldasheva@tsue.uz

ORCID:https://orcid.org/0000-0002-6367-2192

Yerbolat Barlykov - Candidate of economics sciences, Associate Professor. Kazakh National Agrarian Research University, Almaty, Republic of Kazakhstan.

E-mail: barlykov.yerbolat@kaznaru.edu.kz

ORCID:https://orcid.org/0000-0002-2248-7310

Информация об авторах:

Жавохир Мухамедов - **основной автор**, PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г.Алматы, Республика Казахстан.

E-mail: javokhir.mukhamedov@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0003-8955-7840;

Сокира Татьяна Сергеевна – кандидат экономических наук, доцент кафедры «Менеджмента», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г.Алматы, Республика Казахстан.

E-mail: t_sokira@mail.ru)

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4825-1189;

Зебо Кулдашева – доктор экономических наук, доцент кафедры «Мировой экономики и международных экономических отношений», Ташкентский государственный экономический университет, г.Ташкент, Республика Узбекистан.

E-mail: z.kuldasheva@tsue.uz)

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6367-2192.

Ерболат Барлыков - кандидат экономических наук, и.о., ассоциированного профессора, Казахский национальный аграрный исследовательский университет, г.Алматы, Республика Казахстан.
E-mail: barlykov.yerbolat@kaznaru.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2248-7310.

Авторлар туралы мәлімет:
Жавохир Мұхамедов – **негізгі автор,** PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: javokhir.mukhamedov@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-8955-7840
Татьяна Сокира – экономика ғылымдарының кандидаты, «Менеджмент» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: t_sokira@mail.ru)
ORCID:https://orcid.org/0000-0002-4825-1189
Зебо Кулдашева – экономика ғылымдарының докторы, «Әлемдік экономика және халықаралық экономикалық қатынастар» кафедрасының доценті, Ташкент мемлекеттік экономикалық университеті, Ташкент қ., Өзбекістан Рсепубликасы
E-mail: z.kuldasheva@tsue.uz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6367-2192.
Ерболат Барлықов - экономика ғылымдарының кандидаты, «Х.Д. Чурин ат. Менеджмент және агробизнесті ұйымдастыру» кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а., Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail:barlykov.yerbolat@kaznaru.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2248-7310

МНРТИ 06.81.23 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.37**
УДК 330.341.1: 004.8

З.Н.Борбасова[1]*, С.Б. Глазунова[1], С.Н.Улаков[1], Н.С.Улаков[1]

[1]Карагандинский университет Казпотребсоюза,
100009, г. Караганда, Республика Казахстан
*e-mail: borbasova@mail.ru

СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ОРИЕНТИРЫ ПЕРЕХОДА К МОДЕЛИ TRIPLE HELIX 2.0 В КАЗАХСТАНЕ: КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ И ВНЕДРЕНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация

Объектом исследования статьи является концептуальная модель «тройной спирали» (Triple Helix), Ицковича и Лейдесдорфа, включающая взаимодействие университетов, бизнеса и государства и рассматриваемая в контексте цифровой трансформации и внедрения искусственного интеллекта (ИИ). В этом аспекте целью изучения стал анализ и оценка проявления устойчивости классической «тройной спирали» в условиях цифровой трансформации экономики, а также внедрения искусственного интеллекта (ИИ). Динамика инновационного развития в XXI веке показала, что происходят эволюционные подвижки в экономической мысли о роли концепции «тройной спирали» в цифровой экономике, приемлемости её критериев при моделировании в многоуровневых экосистемах. В ней предложена приемлемая в этих условиях цифровой экономики концептуальная трактовка модели Triple Helix, создающая основу для устойчивого технологического прогресса. В рамках исследования предложена расширенная модель Triple Helix 2.0, учитывающая влияние цифровизации и ИИ как катализаторов инновационного процесса, ускоряющих взаимодействие между ключевыми акторами инновационной экосистемы.

Особое внимание уделено применению данной модели в Казахстане и адаптации её к условиям цифровой экономики, а также выявлению вызовов, таких как недостаточная развитость венчурного капитала и проблемы с трансфером технологий. Ожидается, что интеграция цифровых технологий и ИИ повысит эффективность трехстороннего взаимодействия, создавая условия для формирования устойчивых инновационных кластеров. В статье исследованы возможности внедрения ИИ для ускорения инновационного развития Казахстана. Работа включает анализ международного опыта применения модели Triple Helix и её адаптации в странах с развитыми и развивающимися экономиками. В ней подчёркивается, что для успешной реализации модели Triple Helix 2.0 в Казахстане потребуется создание устойчивых инновационных кластеров, развитие научной и образовательной инфраструктуры, а также активизация роли государства в формировании условий для инновационного роста. В заключение отмечается, что интеграция цифровых технологий и ИИ является ключевым элементом для создания адаптивных и устойчивых инновационных экосистем, способствующих экономическому и социальному прогрессу.

Ключевые слова: Triple Helix модель, цифровизация, инновация, искусственный интеллект (ИИ), тройная спираль, экосистемный подход, инновационный кластер

Введение

Сегодня экономика знаний требует новых теоретических и практических моделей взаимодействия между университетами, бизнесом и государством, как ключевых акторов инновационного процесса. Глава государства К.К.Токаев в Послании народу Казахстана от 8 сентября 2025 года отметил: «На основе масштабной цифровизации и активного внедрения технологии искусственного интеллекта мы должны осуществить модернизацию экономики» [1]. В этой связи он поставил стратегическую задачу – превратить Казахстан в течение трех лет в полноценную цифровую страну. Переход к экономике знаний и цифровой трансформации общества сегодня требует более эффективных моделей взаимодействия всех участников процесса инновационного развития страны. Они способствуют генерации новых знаний на основе внедрения искусственного интеллекта (ИИ) и цифровой трансформации их в экономический и социальный эффект

Традиционные концепции линейной модели, основанные на подходах последовательности этапов от идеи до коммерциализации, утрачивают свою актуальность в условиях постиндустриальной экономики. Во всех опубликованных источниках на Западе и в России концепция модели «тройной спирали» в теоретическом аспекте. В Центральной Азии в условиях переходных экономик, в том числе и Казахстана, этому способствуют развитие

инновационных экосистем. Модель «тройной спирали» сегодня активно изучается в научной среде и применяется в стратегическом управлении на корпоративном и государственном уровнях, возникшие в результате новой парадигмы развития [2].

Целью данной работы является применение комплексного концептуального подхода к анализу и оценке устойчивости модели «тройной спирали» в условиях цифровой трансформации экономики и внедрения искусственного интеллекта (ИИ). Разработка на этой основе её расширенной версии, основанной на их интеграции, приемлемой в условиях цифровой экономики, требует пересмотра трактовки концепции «тройной спирали». Для достижения поставленной цели в методологию исследования включили анализ динамики инновационного развития в XXI веке. Кроме того, произошли эволюционные подвижки в экономической мысли о роли концепции «тройной спирали», применения её критериев при моделировании в рамках кластерных сетей с учётом изменившихся институциональной среды. Крупные подвижки в развитии инновационной среды в 2000-е годы в развитых экономиках мира доказывает внесение дополнительных элементов в логику трёхстороннего взаимодействия сторон и объективная необходимость включения их в структуру спиралей, стала основой инновационных и кластерных программ развитых стран (Швеция–Япония), затем была признана необходимой и для стран ОЭСР/ЕС (стратегия «Европа-2020»). После к ним присоединились страны с развивающейся и переходной экономикой, стремящихся к освоению экономики знаний. как катализатора инноваций. Это концептуальный уровень — ясно продемонстрировал, как устроена система взаимодействия, проиллюстрировал синергетический эффект, возникающий на пересечении спиралей трёх акторов. Он показал, что вокруг них должна быть размещена цифровая оболочка, обозначающая влияние цифровизации и искусственного интеллекта, а не наряду с ними, как дополнительные спирали. Именно здесь на их интеграции формируется новое качество инноваций — на основе данных, алгоритмов и платформенного взаимодействия, становящегося матрицей инновационного кластера. На этой научной и эмпирической основе зиждется представленная нами в работе расширенная модель Triple Helix 2.0. Таким образом, концептуальные и инфраструктурные основы цифровой трансформации и внедрения искусственного интеллекта дают возможность определить стратегические ориентиры перехода Казахстана на инновационные кластеры с матрицей «тройной спирали», т.е. с расширенной моделью Triple Helix 2.0. Предложенная нами модель также описывает макроуровневые инновационные экосистемы, создающие основу для устойчивого технологического прогресса.

Материалы и методы исследования

Методика опирается на анализ литературы, сравнительный подход и обобщение международного опыта. Используемая нами концепция модели «тройной спирали» выступает в исследовании не только в роли в роли теоретической предпосылки, но и как методологический инструмент анализа инновационных систем. В работе также использован сетевой подход, где акторы рассматриваются как узлы инновационной сети, выступающей во взаимодействие и взаимосвязь с различной интенсивностью. В литературе представлены показатели, измеряющие интенсивность их взаимодействия в «тройной спирали»: количество совместных публикаций университета и бизнеса, патентов, полученных с государственным финансированием, объем венчурных инвестиций в университетские стартапы и т.д. Такой методологический подход позволяет на практике выявить «слабые звенья» в системе, определить «центры притяжения» инновационной активности, оптимизируя уровень интенсивности их взаимодействия.

Результаты и их обсуждение

Как новый подход, к объяснению механизмов инновационного развития в 1990-е годы, исследователи Генри Эцкович (Ицкович) и Лоэт Лейдесдорф, предложили свою концепцию «тройной спирали» (Triple Helix) [3-4]. В этой модели университеты, бизнес и государство рассматриваются как взаимодействующие акторы, которые формируют устойчивую инновационную систему. Следует отметить, что в модели Triple Helix, в отличие от традиционных представлении, где университет ограничивается лишь выполнением образовательной и исследовательской функций, ему приписывается третья –

предпринимательская. Это ориентирует вузы на коммерциализацию знаний, создание стартапов и активное взаимодействие с внешними стейкхолдерами. Следовательно, модель Triple Helix охватывает широкий социально-экономический контекст инноваций.

Формирование инновационных экосистем как во всех странах с развитой экономикой, так и в Казахстане, должно стать ключевым направлением государственной научно–технологической и цифровой политики. Такой подход призван объединить бизнес, науку, образование, государственные структуры и пользователей в едином пространстве, обеспечивающем синергетический эффект. Однако сегодняшнее состояние инновационной среды характеризуется фрагментарностью: несмотря на наличие инфраструктуры – технопарков, бизнес–инкубаторов, венчурных фондов – изолированность их функционирования препятствует формированию устойчивой сети взаимодействий. Преодоление такого неравенства предполагает не только технологические инвестиции, но и реализацию кадровой политики, популяризацию предпринимательства и создание мотивирующей среды. Перспективным инструментом являются регуляторные «песочницы», уже применяемые в финтехе, которые позволяют тестировать инновации без риска санкций и формировать адаптивные правовые нормы.

Ниже приведена схема модели (Etzkowitz & Leydesdorff): «тройной спирали» (Triple Helix), где они выступают равноправными участниками инновационного процесса) [5-6]. В центре схемы «инновации» показаны как результат их взаимодействий (Рисунок 1).

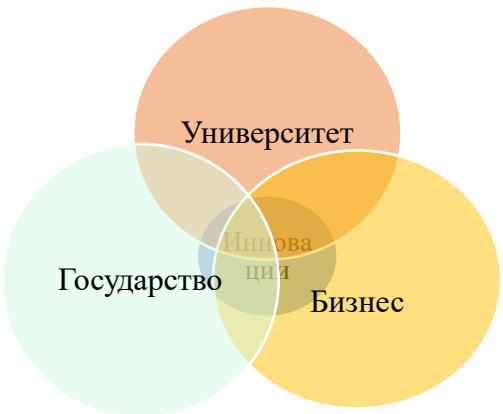

Рисунок 1 – Сбалансированная модель Triple Helix «тройной спирали» (Г. Ицковича). Инновации схематично показаны в центре на пересечении трех сфер (формализован с помощью диаграмм Венна)

Примечение: составлено авторами

Субъектами экосистемы выступают различные акторы, включая как отдельных участников, так и институциональные образования. К их числу относятся стартапы, крупные корпорации, научно – исследовательские институты, высшие учебные заведения, государственные структуры, инвестиционные фонды, институты развития и конечные потребители инновационных продуктов.

Теория «тройной спирали», хотя и получила широкое признание и практическое применение в разных странах мира, но в каждом национальном контексте модель потребовала адаптации с учётом особенностей институциональной среды, уровня экономического развития и культурных факторов. Рассмотрим наиболее характерные из них:

1. США относятся к одной из наиболее успешных в реализации принципов модели «тройной спирали» стран. Здесь впервые университеты заложили почин предпринимательской деятельности, открыв себе простор для участия в коммерциализации исследований. Они благодаря Закону Бэя–Доула получили право собственности на

изобретения, полученные за счёт государственного финансирования [7]. Классическим примером успеха в реализации данной модели стала Силиконовая долина, со своими университетами, которые по праву претендуют на «современный» формат тройной спирали [8].

2. Модель Triple Helix в Европейском Союзе (ЕС) показала себя как пример того, как можно её активно применять в рамках программ научно-технологического сотрудничества. Таковыми стали ряд программы: Horizon 2020, вслед появилась Horizon Europe [9].

В каждой из стран ЕС, где прикладные исследования выполняются совместно университетами и бизнесом, при участии государства имеются свои программы. Так, в Германии - модель «Fraunhofer Institutes», в Финляндии имеется программа SHOKs (Strategic Centres for Science, Technology and Innovation). При этом университеты стали драйверами развития инноваций как на национальном, так и на региональном уровне.

3. В Восточной Азии такие страны, как Южная Корея, Сингапур, Китай, показывают наглядный пример того, как модель Triple Helix может быть адаптирована в государствах с сильной государственной координацией и контролем [10].

Динамика инновационной системы Южной Кореи показывает, что при использовании модели Triple Helix университеты сильно включаются в подготовку кадров для высокотехнологичных отраслей (полупроводники, биотехнологии, ИТ). Университетско-промышленное сотрудничество сильнее, чем взаимодействие промышленности и государства, которые представлены крупными корпорациями («чеболями»), такими как Samsung и LG. Государственно-ориентированная тройная спираль является особенностью южнокорейской модели, обеспечивая значительные инвестиции в НИОКР [11].

Сингапур — является другим примером успешного внедрения «тройной спирали», который способствует развитию инновационной экосистемы, в условиях сильного государства и ограниченности ресурсов. Государство здесь целенаправленно развивало университеты мирового уровня (National University of Singapore, Nanyang Technological University) как центры предпринимательства и инноваций.

В Китае в условиях сильного государственного контроля, модель Triple Helix реализуется с усилением развития университетов мирового уровня. Реализация программы «Double First Class» сильно способствовало на развитие ведущих университетов и их интеграцию в глобальную науку. Поучительным примером использования модели тройной спирали стала китайская инициатива «Сделано в Китае 2025», как стратегия, выводящая страны в мировые лидеры высокотехнологичных отраслях, как робототехника или искусственный интеллект.

4. В странах с переходной экономикой Восточной Европы и Центральной Азии применение тройной спирали сталкивается с рядом трудностей: слабым развитием венчурного рынка, недостаточной инновационной культурой и институциональными барьерами. В Польше и Чехии были предприняты шаги по созданию офисов трансфера технологий и научных парков при университетах [12]. В Казахстане и Узбекистане формируется практика создания университетских инкубаторов, но пока существует разрыв между наукой и бизнесом [13]. Таким образом, для переходных экономик «тройная спираль» остаётся скорее ориентиром развития, чем реально работающей системой. Примеры разных стран показывают, что модель Triple Helix является универсальной, но её практическая реализация зависит от национальных особенностей.

Однако в современных условиях развития экономики знаний не только традиционные линейные концепции инноваций, но и концепции классической «тройной спирали» стали утрачивать свою актуальность и ускорять её эволюцию в сторону увеличения её элементов, как дополнительных акторов. Это концептуально меняло суть теоретического подхода, что потребовало бы другого взгляда на тройственность, превращаясь в совсем иные конструкции по структуре модели. Однако, несмотря на фундаментальное различия в подходах эволюция модели «тройной спирали» стала триггером появления «четверной» и «пятеричной», N-ой спиралей, без теоретического обоснования такой парадигмы. «Четверная спираль», предложенная Караяннисом и Кэмпбеллом в 2009 г., добавляет общественность (гражданское

общество и СМИ) в систему взаимодействия [14]. «Пятеричная спираль», предложенная чуть позже в 2010 г. теми же авторами, в данную модель интегрирует природную среду как ключевой драйвер инноваций. Она, по мнению их авторов, делает её актуальной в условиях изменения климата [18]. Некоторые исследователи считают, что недостатками обеих является сложность согласования интересов и возможное замедление инновационного процесса. Однако, в печати имеются сведения об их использования в программах ЕС, включая инициативы «Открытые инновации 2.0» и проекты в области климатических услуг [15].

Большинство критиков со стороны пользователей данного инструмента связывают их недостатки с усложнением структуры и неопределённостью практического применения [16]. Поэтому среди исследователей нет единого мнения: одни считают её логическим развитием, другие - избыточным расширением базовой модели. Ответ на эти вопросы можно найти в последующих трудах у самих авторов классической концепции «тройной спирали». В самом начале Г. Ицковиц и Л. Лейдесдорф, построив аналитическую модель, обнаружили, что взаимодействие участников Triple Helix всегда претерпевало эволюционные исторические изменения на каждом следующем этапе, сталкиваясь с обновлениями технологий. Вследствие самостоятельной деятельности каждого из трёх секторов уже не было эффективного для общества результата [17]. Позже один из авторов прямо укажет на то, что модель тройной спирали предполагает возможность её расширения посредством включения в анализ дополнительных «измерений», или даже «спиралей», в том числе, например, элемента «общество». По его мнению, такое дополнение модели «четвертым», «пятым» и более измерением должно вводиться только при наличии значимых данных и соответствующих индикаторов. Дополнительная «спираль» должна отражать определенный специализированный элемент общей системы, являющийся выделением и упорядочением некой функции. С этой точки зрения методологически правильным он считает использование существующего на данный момент варианта модели (имеется ввиду классический вариант Triple Helix Model-прим авторов) [18].

Насколько цифровизация и ИИ могут соответствовать роли «спирали» можно судить рассмотрев, в чем заключался роль элементов в классической модели, Эти элементы традиционно рассматривались как независимые субъекты с активной ролью в процессе взаимодействия. В то же время цифровизация и ИИ представляет собой не столько самостоятельного актора, сколько процесс или технологическую рамку, которая оптимизирует и ускоряет взаимодействия между действующими акторами классической модели. Цифровизация как и ИИ сама по себе не является субъектом, который может действовать независимо, а скорее является катализаторами изменений, ускоряя взаимодействие между университетами, бизнесом и государством.

Чтобы претендовать на роль «четвертой спирали», нужно сначала понять, что в концепции спирали важна не только её технологическая составляющая, а роль, которую она играет в стимулировании, ускорении и улучшении взаимодействий между участниками системы. Включение цифровизации и ИИ служит катализатором, который обеспечивает взаимодействие между традиционными акторами, а не является самостоятельной стороной, Цифровизация и ИИ выступают как «инструмент», который помогает им интегрироваться и эффективно взаимодействовать в инновационном кластере, как в матрице Triple Helix 2.0. Если рассматривать в контексте модели Triple Helix 2.0 процессы цифровизации и ИИ, они играют роль посредника или катализатора, а не самостоятельного элемента. С философской и концептуальной же точки зрения, добавление цифровизации и ИИ как «четвертой спирали» будет некорректным, поскольку они не являются самостоятельным элементом. Название «цифровая спираль» может восприниматься как несоответствующее в контексте традиционного понимания «спирали» как самостоятельных участников. Следовательно, с точки зрения теоретической чистоты модели, цифровизация вкупе с ИИ не является полноценным актором и не должны рассматриваться как «четвертая спираль» в классическом понимании этого термина. Вместо этого, цифровизация и ИИ может быть воспринята как катализатор, который усиливает взаимодействие между акторами.

Эволюционный подход к взаимодействию между секторами на принципах тройной спирали осуществляется в рамках кластерных сетей. Они из-за высокого уровня неопределённости, характерного для инновационного процесса, непрерывно организационно меняют структуру. Эта трансформация кластера служит реакцией на снижение неопределенности. По мысли Лейдесдорфа, эффект рождения инноваций возникает при сетевых взаимодействиях трех и более игроков с ресурсами, каждый из которых имеет свой вектор развития. В ходе отбора той или иной конфигурации соединения ресурсов и того или иного вектора движения, снижается уровень неопределенности. Перекомпоновка ресурсов и селекция генерирует новые знания, становятся источником синергетического инновационного эффекта. Непрерывность этих процессов обеспечивает наращивание базы знаний и продвижению системы вперед. При этом участникам сети для достижения синергии нужно находиться в режиме постоянных согласований (режим коллаборации) [19].

Таким образом, они допускают, что образование в системе дополнительных спиралей, повышающих её динамизм, может касаться сетевых взаимодействий гораздо большего числа структурных элементов [20]. Вот причины откуда появились и на какие теоретические предпосылки косвенно опирались исследования Караянниса и Кэмбелл. Однако концепция четверной, пятерной и n-й спиралей в их концепции, на наш взгляд, выглядит для получения конкретного результата сомнительной. Как отмечает Лейдесдорф, каждый элемент модели требует четкой функциональной спецификации, а добавление лишних элементов снижает её полезность, затрудняя качественный анализ и делая невозможным количественный [21]. О том же говорят и некоторые математические работы, которые появились позже, в частности в России [22], где подчёркивается, что механизм гармонизации сложных систем должен быть основан на троичной системе координат, а не двоичной, четверичной, пятеричной и т.д. Иными словами, можно, очевидно, неограниченно менять функциональный состав трех звеньев спирали, формируя самые разные по назначению альянсы, но нельзя строить аналитические модели с расширенным числом элементов [23].

Закономерность проявления потребности на модель тройной спирали обусловлена тем, что именно она помогает минимизировать неопределённость, снижать транзакционные издержки, наращивать производительность и запускать самоподдерживающийся инновационный рост — эффекты, которые не обеспечиваются одной лишь отраслевой/территориальной концентрацией [24]. С другой стороны, возникновение спроса на модель тройной спирали связана с тем, что она институционально «собирает» университеты, бизнес и государство в открытую сетевую экосистему, где коллаборация рождает синергию инновативности, спилловеры и саморазвитие кластера (innovation-led growth).

Инновационность кластеров определяется институциональной средой и плотностью кооперации, которые создают синергию. Коллаборация порождает спилловеры и новые сетевые узлы за пределами исходного кластера, вызывая синергетический и «фрактальный» эффект распространения инноваций. Встроенность их в глобальные цепочки и уход от линейной/якорной логики к полноценной сети тройной спирали, которую можно назвать главным уроком из рамки Смородинской, отделяющей настоящие инновационные кластеры от формальных агломераций. У нас в Казахстане есть институциональные заделы (программы, технопарки, офисы коммерциализации), но сегодня устойчивость кластерных взаимодействий определяется не набором объектов, а качеством сетевой кооперации и «отношенческих» правил. Выход на инновационно-ориентированные открытые платформы сотрудничества, интеграция в глобальные цепочки, а также инициативы снизу с ясной координацией и общими правилами игры — именно на это указывает переход на зрелые «постиндустриальные» кластеры (от линейных структур). В условиях цифровой экономики данная Triple Helix 2.0 model, претерпев представленное нами качественное расширение, удовлетворяет требованиям её авторов, отводимой им роли в инновационном кластере. Цифровизация и искусственный интеллект (ИИ) выступают здесь в самом деле не в роли «четвёртой спирали», а в качестве инфраструктурно-информационного слоя, обеспечивающего динамичную связь и синергию между всеми участниками инновационного процесса (Рисунок 2).

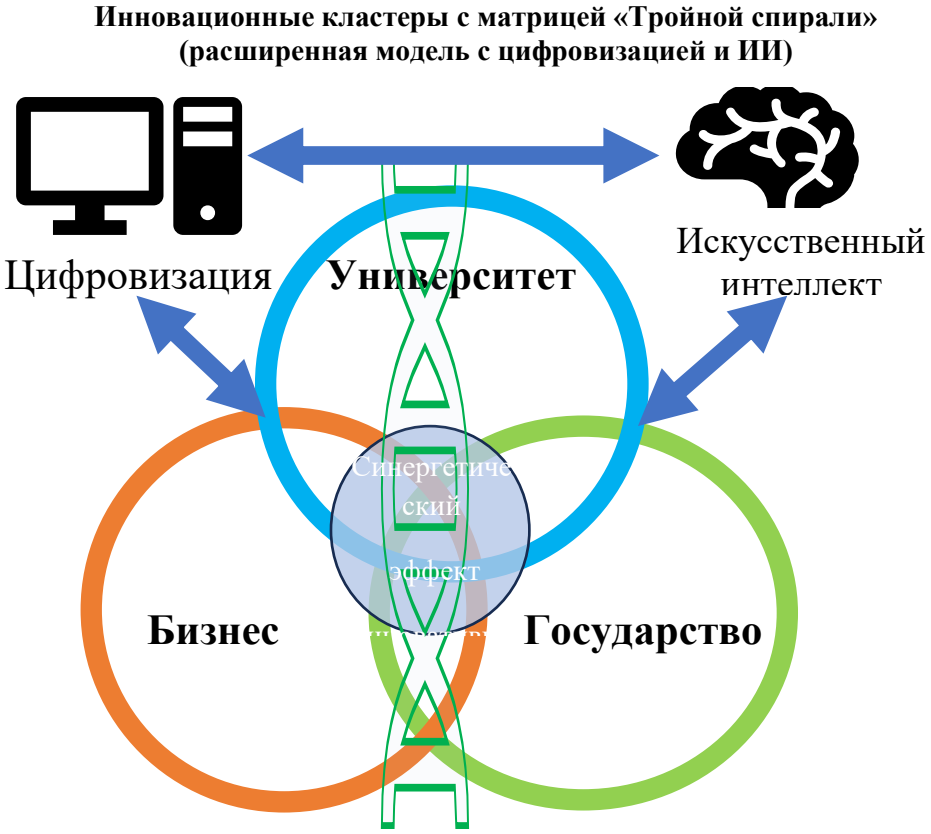

Рисунок 2 – Расширенная модель Triple Helix2.0 или инновационные кластеры с матрицей «тройной спирали»

Примечание: разработано авторами на основе концепции Лейдесдорфа (Leydesdorff, 2012).

Рисунок 2 иллюстрирует структурно-концептуальную модель — то есть саму архитектуру тройной спирали (Университет (Наука)–Бизнес–Государство) и добавление цифровизация и ИИ как катализатора инноваций. Это концептуальный уровень — показывает, как устроена система взаимодействия, иллюстрирует синергетический эффект, возникающий на пересечении трёх акторов. Размещённая вокруг них цифровая оболочка, обозначает влияние цифровизации и искусственного интеллекта, где формируется новое качество инноваций.

Цифровизация выполняет роль платформы и среды коммуникации, интегрируя участников через большие данные, а искусственный интеллект становится катализатором инноваций, ускоряя процессы генерации знаний, трансфера технологий и принятия решений. Таким образом, в XXI веке драйвером инноваций становятся цифровые технологии — в частности, цифровизация (digitalization) и искусственный интеллект (AI). Цифровизация с AI выполняет двойную функцию — катализатора и платформы взаимодействия [25].

Цифровизация и ИИ подразумеваются как интегрированный контекст — рассматриваются не как отдельные акторы, а в качестве цифровой инфраструктуры, которая обеспечивает между ними ускорение коммуникации. Следовательно, цифровизация и ИИ объединяют их через цифровые платформы, обеспечивает динамику и масштабность взаимодействий – конкретизирует практические проявления и вызовы цифровой трансформации для каждого актора (таблица 1).

Таблица 1 – Механизмы взаимодействия с цифровизацией и ИИ в матрице «тройной спирали»

Участники модели	Взаимодействие с цифровизацией и ИИ	Результат
Университет (наука)	Применяет ИИ в исследовательской аналитике, прогнозах, управлении знаниями; использует цифровые платформы для трансфера технологий.	Повышение качества исследований, развитие открытых инноваций, ускорение научных открытий.
Бизнес	Использует цифровые платформы для взаимодействия с НИИ и государством, внедряет ИИ в производство, маркетинг и клиентскую аналитику.	Рост производительности, формирование «умных» производств, развитие инновационных стартапов.
Государство	Применяет цифровизацию в управлении инновационной политикой и грантовыми программами; использует ИИ в госуслугах, регулировании и прогнозировании.	Повышение прозрачности и эффективности, формирование адаптивной инновационной политики.
Примечание – составлено авторами		

Инновационные кластеры в условиях цифровой экономики проявили себя через эволюцию модели тройной спирали, преобразовав её в расширенную модель Triple Helix 2.0 (рисунок 2). Современные кластеры отличаются не столько специализацией, сколько уникальным институциональным дизайном, построенным на принципах тройной спирали. Институциональный дизайн как основа делает их динамичными, устойчивыми и саморазвивающимися — в отличие от традиционных территориально-производственных зон.

Triple Helix в условиях цифровой экономики, как отмечено выше, приобрела новые формы (Triple Helix 2.0), отражающие интеграцию цифровых платформ, виртуальных взаимодействий и технологий ИИ. Поэтому на рисунке 2 цифровизация и искусственный интеллект не представлены как отдельная спираль, потому что они подразумеваются как интегрированный контекст — сквозной фактор, воздействующий на всех участников. Но при этом смогли показать имплицитное присутствие цифровизации и ИИ, через приведения их результатов (Big Data, киберрисков, этических вопросов, новые бизнес-модели и т.д.)

Концепция тройной спирали в модели Triple Helix (по Лейдесдорфу, 2012) подразумевает, что для зрелого инновационного кластера необходима коллаборация науки, бизнеса и государства. Эти три субъекта выполняют разные, но взаимодополняющие функции: университеты (наука) — источник знаний, исследований, технологий; бизнес — внедрение инноваций, производство, коммерциализация; государство — нормативно-институциональная поддержка, инфраструктура, финансирование. Их коллаборация создаёт синергетический эффект (результат совместного действия), превышающий простую сумму вкладов каждой стороны. Он проявляется в следующих направлениях, приведенных в рисунке 2:

- Снижении неопределенности и издержек при создании инноваций — за счёт обмена знаниями, инфраструктурой и ресурсами.
- Комплементарности активов и компетенций — участники соединяют ресурсы в разных комбинациях, что ведёт к росту производительности и разнообразию продуктов.
- Распространении инновационной культуры за пределы кластера — через аутсорсинг, создание стартапов, спилловер-эффекты (эффекты утечки знаний).

Фрактальная структура инновации создаёт возможность для того, чтобы каждый новый кластер воспроизводит принципы тройной спирали, формируя своего рода «матрицу» инновационных взаимодействий в экономике (напоминает фрактал: каждый элемент повторяет структуру целого). Следовательно, инновации распространяются по всей экономике, обеспечивая инновационно-ориентированный рост (innovation-led growth).

Глокализованная экосистема становится привлекательными не из-за льгот, а потому что кластеры — открытые сетевые экосистемы. Там формируется глокализованная бизнес-среда (локальная по структуре, глобальная по связям), постоянно возникают новые предпринимательские возможности, где присутствует гибкость и адаптивность к требованиям рынка. Именно сочетание этих двух уровней (структурного и прикладного) позволяет говорить о становлении адаптированной к реалиям искусственного интеллекта и цифровой экономики модели Triple Helix 2.0, где инновации становятся результатом не только межсекторного взаимодействия, но и интеллектуально-цифровой среды, объединяющей всех участников (Таблица 2).

Таблица 2 – Сравнение двух моделей «тройной спирали»: Triple Helix — классической с Triple Helix 2.0 – цифровой с ИИ(AI)

Параметры	**Классическая модель**	**Цифровая модель с ИИ Triple Helix 2.0**
Основные участники	Государство, Университет, Бизнес	Государство, Университет, Бизнес + цифровые экосистемы с ИИ
Ключевой ресурс	Кадры, финансы, материальная база	Big Data, алгоритмы, ИИ, вычислительная мощность
Роль знаний	Научные исследования, экспертные оценки	Генерация знаний из данных (Big Data) и с ИИ
Тип взаимодействия	Оффлайн, институциональное	Сетевое, цифровое, платформенное
Среда инноваций	Технопарки, НИИ, инкубаторы	Виртуальные AI- хабы, цифровые платформы
Механизм координации	Гранты, соглашения, комитеты	Автоматизация,big data, IOT, AI
Роль государства	Регулятор, инвестор, контролер	Архитектор цифровой экосистемы
Роль университетов	Источник знаний, подготовка кадров	Центр data-driven исследований с ИИ
Роль бизнеса	Коммерциализация инноваций	Цифровые сервисы, платформенная экономика с ИИ
Тип инноваций	Пошаговые, линейные	Сетевые, самообучающиеся с ИИ
Коммуникация между секторами	Формальная, иерархическая	Гибкая, горизонтальная, онлайн, ИИ
Главная цель	Инновационное развитие экономики	Создание самоподдерживающейся цифровой экосистемы с ИИ
Примечание – составлено авторами		

Классическая модель Triple Helix в условиях цифровой экономики, как отмечено выше, приобрела новые формы (Triple Helix 2.0), отражающие интеграцию цифровых платформ, виртуальных взаимодействий и технологий ИИ. В условиях цифровой экономики и внедрения искусственного интеллекта произошла трансформация акторов классической модели Triple Helix. В ней цифровые технологии и искусственный интеллект выступают уже в роли не только инфраструктуры, но и также становятся активными катализаторами инновационных процессов с синергетическим эффектом. Это коренным образом изменило механизмы взаимодействия университетов, бизнеса и государства, что привело к формированию новой версии модели — Triple Helix 2.0, где изменились и роли акторов (таблица1):

1.Университет становится цифровым хабом знаний.

2. Бизнес проявляет себя как координатор инновационных сетей.

3.Роль государства также изменилась: оно становится цифровым модератором, обеспечивающим условия для инноваций и регулирования их рисков.

4.Новые формы тройной спирали в цифровой экономике привели к развитию цифровых технологий и искусственного интеллекта, породили новые формы реализации модели Triple Helix 2.0, которая включает цифровые платформы. Цифровая экономика усиливает сетевой и глобальный характер тройной спирали.

5.Искусственный интеллект как ядро цифровой спирали становится центральным элементом экономики знаний, определяя новое качество взаимодействия акторов тройной спирали.

6. Итоговая концептуализация Triple Helix 2.0 усилила сетевой характер модели, сделав её адаптивной и интеллектуально управляемой системой.

Для Казахстана цифровая экономика и использование ИИ открывают новые возможности для практической реализации модели тройной спирали. Университеты (Назарбаев Университет, Satbayev University, КазНУ и др.) развивают центры цифровых технологий и ИИ; государство реализует в полной мере программу «Цифровой Казахстан», нацеленную на развитие электронного правительства, цифровых сервисов и индустриальной автоматизации; бизнес формирует цифровые экосистемы (Kaspi.kz, BI Group, Beeline и др.) На этом фоне происходят масштабные изменения в государственном управлении, переход к платформенным решениям и данным как общественному ресурсу.

Ключевые вызовы реализации Triple Helix 2.0:

1) Ограниченность инновационной культуры. Она остаётся недостаточно развитой: сохраняется доминирование академической ориентации без устойчивой нацеленности на коммерциализацию разработок.

2) Отставание в развитии венчурного капитала. Отсутствие зрелого венчурного рынка — системное ограничение. Предпочтение низкорисковым проектам снижает мотивацию бизнеса к участию в инновациях.

3) Проблемы трансфера технологий. Хотя в ведущих университетах (Назарбаев Университет, Satbayev University, КазНУ) созданы офисы коммерциализации, их эффективность ограничена: правовая база защиты ИС нуждается в усилении.

4) Институциональные барьеры. Избыточная бюрократизация процедур грантов и поддержки; низкая межведомственная координация — всё это сдерживает формирование устойчивых связей в тройной спирали.

Стратегической задачей университетов является подготовка высококвалифицированных специалистов нового поколения, развитие исследований и вклад в инновационное развитие Республики Казахстан. В этом процессе особая роль принадлежит системе высшего образования: университеты становятся центрами цифровых преобразований, где формируются кадры нового типа — специалисты, владеющие передовыми технологиями и способные управлять цифровыми процессами и данными на уровне отраслей и территорий.

Заключение

Переход экономики в фазу цифровой трансформации, основанную на ИКТ, больших данных, искусственном интеллекте, существенно изменил характер взаимодействия университетов, бизнеса и государства, связанного с новыми вызовами, повлиял на все элементы модели «тройной спирали». Классическая модель Triple Helix претерпевает качественную эволюцию при переходе к Triple Helix 2.0, отражая интеграцию цифровых платформ, виртуальных взаимодействий и технологий искусственного интеллекта (ИИ). Цифровизация выполняет двойную функцию: инфраструктурной платформы взаимодействия и катализатора инноваций с участием ИИ, усиливая синергетический эффект инновации на пересечении спиралей университетов, бизнеса и государства.

Цифровизация с ИИ должны занимать роль катализатора. Научно- оптимальное название их места и роли — «цифровой катализатор инноваций» в модели Triple Helix 2.0. Это подчеркивает их функцию как драйвера цифровой трансформации и оптимизации процессов взаимодействия между университетами, бизнесом и государством, без претензии на самостоятельный элемент модели. Термин «цифровой катализатор инновации с ИИ», на наш взгляд, является адекватным и точным для отражения ключевой роли ИИ в стимулировании инноваций и цифровой трансформации всех процессов в рамках модели Triple Helix 2.0. Такой

подход соответствует эволюции модели, расширяя её и интегрируя новые цифровые технологические драйверы, что позволяет лучше понять роль ИИ как катализатора изменений.

Поводя итоги, можно сказать, что цифровизация породила принципиально новые формы «тройной спирали» - модель Triple Helix 2.0 — интеграция цифровых платформ с ИИ, как полноценного участника процесса, обеспечивающего технологическую инфраструктуру для взаимодействий, превращаясь в матрицу инновационного кластера. Виртуальные кластеры — сетевые объединения университетов, компаний и государственных агентств без географической привязки, усиливают сетевой характер тройной спирали и делает её более глобальной. Инновационные экосистемы на базе ИИ и Big Data, где анализ данных используется для прогнозирования и ускорения трансфера технологий. На этом фоне кластерная литература относит к разряду кластеров только те сетевые системы, где сложилась специализированная кластерная организация, реализующая кластерный проект в формате «тройной спирали». Она ставит во главу угла вопросы достижения агрегированных сетевых эффектов коллаборации, работающих на наращивание конкурентоспособности как всей кластерной группой, так и территорией её размещения. Одновременно исследования показывают, что развитие кластера невозможно без внутренней конкуренции между расположенными в нем компаниями. Важность кластерного развития акцентируется не только для индустриально развитых стран, но и в странах догоняющего развития, так как создание кластеров открывает возможность сделать рывок, минуя исторические этапы, пройденные странами — инновационными лидерами. Для Казахстана цифровая экономика и использование ИИ открывает новые возможности и перспективы для реализации расширенной модели «тройной спирали» Triple Helix 2.0. Сегодня именно университеты становятся центрами цифровых преобразований и развития ИИ, где формируются кадры нового поколения — специалисты, владеющие передовыми технологиями и способные управлять цифровыми процессами. Их первоочередной стратегической задачей становится развитие научных исследований и внесение весомого вклада в инновационное развитие Республики Казахстан.

Информация о финансировании

Данное исследование финансируется Комитетом науки и высшего образования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP26102391 «Модели эффективного взаимодействия университетов, государства и бизнеса: механизмы трансфера технологий в цифровую экономику Казахстана»).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Послания Главы государства К.К.Токаева народу Казахстана от 8 сентября 2025 года «Казахстан в эпоху искусственного интеллекта: актуальные задачи и их решения через цифровую трансформацию». [Электронный ресурс] - URL: https://www.akorda.kz/ru/poslanie (дата обращения: 09.10.2025 г.)

2 Днишев Ф.М., Габдулина А.С. Предпосылки и условия формирования модели «тройной спирали» инноваций в Казахстане // Economics. – 2018. – № 3(47). – С. 43-55.

3 Нуртаева Д.К., Нурмуханова Г.Ж., Бугубаева Р.О., Бегежанов Б.А., Беспаева Р.С. Предпринимательские университеты и инновации // Central Asian Economic Review. – 2019. – № 2 (125). – с. 172-181.

4 Ходжаев П.Д., Нурдинов Б.Х. Инфраструктурное обеспечение инновационного развития региона // Экономика. – 2019. – № 1. – с. 178-183.

5 Защитина, Е. К. Возможности использования модели тройной спирали инноваций в странах Центральной Азии / Е. К. Защитина // Экономика Центральной Азии. – 2023. – Т. 7, № 4. – С. 363-378.

6 Etzkowitz H., Leydesdorff L. The Triple Helix – University-Industry-Government Relations: A Laboratory for Knowledge-Based Economic Development. EASST Review. 1995. P.110-120

7 Etzkowitz H., Leydesdorff L. The dynamics of innovation: from National Systems and ‘‘Mode 2’’ to a Triple Helix of university–industry–government relations. Research Policy. 2000. Vol. 29. № 2-3. P.109-123.

8 Bayh–Dole Act. U.S. Code, Title 35 – Patents. 1980. P. 9-23.

9 Wong P.K., Ho Y.P., Singh A. Towards an “Entrepreneurial University” model to support knowledge-based economic development: the case of NUS. World Development. 2007. P. 95-103.

10 Gassmann O., Sandmeier P., Wecht C.H. Extreme innovation: Innovation management in the German automotive industry. R&D Management. 2006 P. 905-913.
11 Triple helix dynamics of South Korea's innovation system: a network analysis of inter-regional technological collaborations. Quality & Quantity. 2017. P.51-53.
12 Triple Helix of University–Industry-Government Relations in Biotechnology Cluster: the case of Singapore/ Journal of the Economic Geographical Society of Korea.2022. № 17(4). P. 801-816.
13 Tao Zhuang. University-industry-government triple helix relationship and regional innovation efficiency in China. December 2020. Growth and Change. 2020. 52-p.
14 Radosevic S. Innovation Systems in Transition Economies: From Theory to Practice. Edward Elgar. 2019. 60 -p.
15 Carayannis E.G., Campbell D.F.J. Mode 3 and Quadruple Helix: Toward a 21st Century Fractal Innovation Ecosystem. International Journal of Technology Management. - 2019. 55-p.
16 Carayannis E.G., Campbell D.F.J. Triple Helix, Quadruple Helix and Quintuple Helix Models of Innovation. Journal of Knowledge Economy. - 2020. P. 23-24
17 OECD. Digital Economy Outlook 2020. Paris: OECD Publishing. - 2020. - P. 55-58.
18 European University Association. Universities and the Digital Transformation. Brussels. - 2019. - P. 115-120.
19 Кичатинова Е. Л., Олейников И. В. Концепция «четверной спирали» и инновационное развитие регионов // Известия Иркутского государственного университета. Серия Политология. Религиоведение. - 2019. Т. 29. С. 53–62.
20 Leydesdorff L., Etzkowitz H. The Triple Helix as a model for innovation studies. Science and Public Policy. - 2018. P. 25-35.
21 Leydesdorff L. The Triple Helix, Quadruple Helix, ..., and an N-Tuple of Helices: Explanatory Models for Analyzing the Knowledge-Based Economy? // Journal of the Knowledge Economy. - 2012. - Vol. 3. № 5. - P. 25-35.
22 Metcalfe AS. Examining the Trilateral Networks of the Triple Helix: Intermediating Organizations and Academy-Industry-Government Relations // Critical Sociology. - 2010. Vol. 36. No.4. - P. 503-519.
23 Харитонов А.С. Теория симметрии хаоса и порядка // Science and Education. - 2014. Vol. 17, September 5–6. P.151-154.
24 Смородинская Н.В. Глобализированная экономика: от иерархий к сетевому укладу. М.: ИЭ РАН. - 2015. – 344 с.
25 Смородинская Н.В. Инновационная экономика: от иерархий к сетевому укладу // Вестник ИЭ РАН. - 2023. № 2. - С. 87–111.

ҚАЗАҚСТАНДА TRIPLE HELIX 2.0 МОДЕЛІНЕ КӨШУДІҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАҒЫТТАРЫ: ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖӘНЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ІСКЕ АСЫРУДЫҢ ТҰЖЫРЫМДАМАЛЫҚ НЕГІЗІ

Аңдатпа

Мақалада зерттеу нысаны болып университеттердің, бизнес пен үкіметтің өзара әрекеттесуін қамтитын, оны сандық трансформация және жасанды интеллект (AI) енгізу контекстінде қарастыру үшін Ицкович пен Лейдесдорфтың «үштік спираль» (Triple Helix) тұжырымдамалық моделі болып табылады. Бұл аспектіде зерттеудің мақсаты экономиканың сандық трансформациясы контекстіндегі классикалық «үштік спираль», сондай-ақ жасанды интеллекті(AI) енгізудің тұрақтылық деңгейін талдау мен бағалау арқылы мүмкін болатын өзгерістердің бағдарын анықтау мәселесі алға тартылды. XXI ғасырдағы инновациялық даму динамикасы цифрлық экономикадағы «үштік спираль» тұжырымдамасының рөліне және оның көп деңгейлі экожүйелерде модельдеу критерийлерінің қолайлылығына қатысты экономикалық тұрғыда іргелі эволюциялық өзгерістер орын алып жатқанын көрсетті. Осындай қалыптасып келе жатқан сандық экономика мен жасанды интеллект енгізуге қолайлы жағдайларды есепке ала отырып, модельдің Triple Helix 2.0 толықтырылған концептуалды интерпретациясын оның бастапқы нұсқасының кеңейтілген түрі ретінде ұсынылады.

Зерттеу барысында орнықты технологиялық прогресс үшін негіз құру және инновациялық экожүйенің негізгі субъектілері арасындағы өзара әрекеттесуді жеделдетуді цифрландыру мен AI-тің инновациялық үдерістің катализаторы ретінде қолдануда кеңейтілген Triple Helix 2.0 моделінің әсері ескеріледі. Бұл модельді Қазақстанда цифрлық экономика жағдайларына бейімдеуге, сондай-ақ венчурлық капиталдың жеткіліксіз дамуы мен технологиялар трансферті проблемалары сияқты оның қиындықтарды жеңудегі мүмкіндігіне ерекше назар аударылады. Бұл сандық технологиялар мен АИ интеграциясы тұрақты инновациялық кластерлерді қалыптастыру үшін матрица ретінде құру үшін жағдай жасай отырып, үшжақты өзара іс-қимылдың тиімділігін арттырады деп күтілуде. Мақалада Қазақстанның инновациялық дамуын жеделдету үшін AI енгізу мүмкіндіктері қарастырылған. Жұмыста Triple Helix моделін қолданудың халықаралық тәжірибесі және оның экономикасы дамыған және дамушы елдерде бейімделуінің талдауы келтірілген. Бұл Triple Helix 2.0 моделін Қазақстан тәжрибесіне сәтті енгізу үшін мамандарға таңдау жасауда көмегін тигізетіні аса маңызды екенін атап көрсету орынды. Қазақстанға тұрақты инновациялық кластерлерді құру, ғылым және білім беру инфрақұрылымын дамыту, инновациялық өсу үшін жағдай жасауда мемлекеттің рөлін күшейту қажет болады. Қорытындылай келе, цифрлық технологиялар мен AI интеграциясы экономикалық және әлеуметтік прогреске ықпал ететін

бейімделгіш және тұрақты инновациялық экожүйелерді құрудың негізгі элементі болып табылатыны жұмыста атап өтілді.

Негізгі сөздер: Triple Helix моделі, цифрландыру, инновация, жасанды интеллект (ЖИ), үштік спираль, экожүйелік тәсіл, инновациялық кластер

STRATEGIC BENCHMARKS FOR THE TRANSITION TO THE TRIPLE HELIX 2.0 MODEL IN KAZAKHSTAN: CONCEPTUAL FRAMEWORK FOR DIGITAL TRANSFORMATION AND IMPLEMENTATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Abstract

The object of this article's research is the conceptual model of the Triple Helix by Itzkovich and Leydesdorff, which examines the interaction among universities, business, and government and situates it in the context of digital transformation and the implementation of artificial intelligence (AI). In this regard, the study aimed to analyze and evaluate the manifestation of sustainability within the classical "triple helix" in the context of the digital transformation of the economy and the introduction of artificial intelligence (AI). The dynamics of innovative development in the 21st century have shown that evolutionary shifts are taking place in economic thought regarding the role of the “triple helix” concept in the digital economy and the acceptability of its criteria for modeling in multi-level ecosystems. It proposes a digital economy that is acceptable in these conditions. conceptual interpretation of the model Triple Helix, creating a foundation for sustainable technological progress. The study proposes an expanded Triple Helix 2.0 model that accounts for the impact of digitalization and AI as catalysts for the innovation process, accelerating interactions among key actors in the innovation ecosystem. Particular attention is paid to the application of this model in Kazakhstan and to its adaptation to the conditions of the digital economy, as well as to identifying challenges, such as the insufficient development of venture capital and problems with technology transfer. The integration of digital technologies and AI is expected to improve the effectiveness of trilateral interactions, creating conditions for the formation of sustainable innovation clusters. The article explores the possibilities of implementing AI to accelerate innovative development in Kazakhstan. The work includes an analysis of international experience with the Triple Helix model and its adaptation in countries with developed and developing economies. It emphasizes that for the successful implementation of the Triple Helix 2.0 model, Kazakhstan will need to create sustainable innovation clusters, develop scientific and educational infrastructure, and strengthen the state's role in creating conditions for innovative growth. In conclusion, the integration of digital technologies and AI is a key element in creating adaptive, sustainable innovation ecosystems that foster economic and social progress.

Keywords: Triple Helix model, digitalization, innovation, artificial intelligence (AI), triple helix, ecosystem approach, innovation cluster

REFERENCES

1 Poslaniya Glavy gosudarstva K.K. Tokaeva narodu Kazahstana ot 8 sentyabrya 2025 goda «Kazahstan v epohu iskusstvennogo intellekta: aktual'nye zadachi i ih resheniya cherez cifrovuyu transformaciyu». ["*Kazakhstan in the Age of Artificial Intelligence: Current Challenges and Solutions through Digital Transformation"*] — Available at: URL: https://www.akorda.kz/ru/poslanie [in Russian] (accessed: 09.10.2025)

2 Dnishev F.M., Gabdulina A.S. Predposylki i usloviya formirovaniya modeli «trojnoj spirali» innovacij v Kazahstane. [*Prerequisites and conditions for the formation of the "triple helix" model of innovation in Kazakhstan*]// Economics. – 2018. – № 3(47). – P. 43–55. [in Russian]

3 Nurtaeva D.K., Nurmuhanova G.Zh., Bugubaeva R.O., Begezhanov B.A., Bespaeva R.S. Predprinimatel'skie universitety i innovacii [*Entrepreneurial universities and innovations*] // Central Asian Economic Review. -2019. – № 2(125). – P. 172–181. [in Russian]

4 Hodzhaev P.D., Nurdinov B.H. Infrastrukturnoe obespechenie innovacionnogo razvitiya regiona [*Infrastructural support for the innovative development of the region]* // Ekonomika.-2019. – № 1. – P. 178–183. [in Russian]

5 Zashchitina E.K. Vozmozhnosti ispol'zovaniya modeli trojnoj spirali innovacij v stranah Central'noj Azii [*The possibilities of using the triple helix model of innovation in Central Asian countries]* // Ekonomika Central'noj Azii. -2023. – T. 7, № 4. – P. 363–378. [in Russian]

6 Etzkowitz H., Leydesdorff L. The Triple Helix – University-Industry-Government Relations: A Laboratory for Knowledge-Based Economic Development. EASST Review. 1995. – P. 110–120. [in English]

7 Etzkowitz H., Leydesdorff L. The dynamics of innovation: from National Systems and “Mode 2” to a Triple Helix of university–industry–government relations. Research Policy. 2000. – Vol. 29, № 2–3. – P. 109–123. [in English]

8 Bayh–Dole Act. U.S. Code, Title 35 – Patents. 1980. – P. 9–23. [in English]

9 Wong P.K., Ho Y.P., Singh A. Towards an “Entrepreneurial University” model to support knowledge-based economic development: the case of NUS. World Development. 2007. – P. 95–103. [in English]

10 Gassmann O., Sandmeier P., Wecht C.H. Extreme innovation: Innovation management in the German automotive industry. R&D Management. 2006. – P. 905–913. [in English]

11 Triple helix dynamics of South Korea's innovation system: a network analysis of inter-regional technological collaborations. Quality & Quantity. 2017. – P. 51–53. [in English]

12 Triple Helix of University–Industry–Government Relations in Biotechnology Cluster: the case of Singapore // Journal of the Economic Geographical Society of Korea. 2022. – № 17(4). – P. 801–816. [in English]

13 Tao Zhuang. University–industry–government triple helix relationship and regional innovation efficiency in China. Growth and Change. 2020. – 52 p. [in English]

14 Radosevic S. Innovation Systems in Transition Economies: From Theory to Practice. Edward Elgar. 2019. – 60 p. [in English]

15 Carayannis E.G., Campbell D.F.J. Mode 3 and Quadruple Helix: Toward a 21st Century Fractal Innovation Ecosystem. International Journal of Technology Management. 2019. – 55 p. [in English]

16 Carayannis E.G., Campbell D.F.J. Triple Helix, Quadruple Helix and Quintuple Helix Models of Innovation. Journal of Knowledge Economy. 2020. – P. 23–24. [in English]

17 OECD. Digital Economy Outlook 2020. Paris: OECD Publishing. 2020. – P. 55–58. [in English]

18 European University Association. Universities and the Digital Transformation. Brussels. – 2019. – P. 115–120. [in English]

19 Kichatinova E.L., Olejnikov I.V. Koncepciya «chetvernoj spirali» i innovacionnoe razvitie regionov // Izvestiya Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. [*The concept of the "quadruple spiral" and the innovative development of the regions // Izvestiya Irkutsk State University. The Political Science series. Religious studies*] 2019. – T. 29. – P. 53–62. [in Russian]

20 Leydesdorff L., Etzkowitz H. The Triple Helix as a model for innovation studies. Science and Public Policy. 2018. – P. 25–35. [in English]

21 Leydesdorff L. The Triple Helix, Quadruple Helix, ..., and an N-Tuple of Helices // Journal of the Knowledge Economy. 2012. – Vol. 3, № 5. – P. 25–35. [in English]

22 Metcalfe A.S. Examining the Trilateral Networks of the Triple Helix // Critical Sociology. 2010. – Vol. 36, № 4. – P. 503–519. [in English]

23 Haritonov A.S. Teoriya simmetrii haosa i poryadka [*Theory of symmetry of chaos and order*] // Science and Education. – 2014. – Vol. 17. – P. 151–154. [in Russian]

24 Smorodinskaya N.V. Globalizirovannaya ekonomika: ot ierarhij k setevomu ukladu. [*The globalized economy: from hierarchies to a network structure]* M.: IE RAN. – 2015. – 344 p. [in Russian]

25 Smorodinskaya N.V. Innovacionnaya ekonomika: ot ierarhij k setevomu ukladu *[Innovative economy: from hierarchies to a network structure]* // Vestnik IE RAN. – 2023. – № 2. – P. 87–111. [in Russian]

Information about the author:

Ziyada Borbasova - **corresponding author**, Doctor of Economics, Professor, Department of Marketing and Logistics, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan

E-mail: borbasova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2314-7438

Svetlana Glazunova - Doctoral Student, Department of Finance, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan

E-mail: s.glazunova@keu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7760-8389

Sairan Ulakov – Candidate of Economics, Professor, Department of Economics and Entrepreneurship, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan

E-mail: s_ulakov@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6867-2407

Nazar Ulakov – Candidate of Economics, Associate Professor, Department of Finance, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan

E-mail: n.ulakov@keu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6135-9186

Информация об авторах:

Зияда Борбасова – **основной автор**, доктор экономических наук, профессор кафедры «Маркетинг и логистика», Карагандинский университет Казпотребсоюза, г. Караганда, Республика Казахстан

E-mail: borbasova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2314-7438

Светлана Глазунова – докторант кафеды «Финансы», Карагандинский университет Казпотребсоюза, г. Караганда, Республика Казахстан

E-mail: s.glazunova@keu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7760-8389

Сайран Улаков – кандидат экономических наук, профессор кафедры «Экономика и предпринимательство», Карагандинский университет Казпотребсоюза, г. Караганда, Республика Казахстан
E-mail: s_ulakov@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6867-2407
Назар Улаков – кандидат экономических наук, доцент кафедры «Финансы», Карагандинский университет Казпотребсоюза, г. Караганда, Республика Казахстан
E-mail: n.ulakov@keu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6135-9186

Авторлар туралы ақпарат:
Зияда Борбасова – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының докторы, «Маркетинг және логистика» кафедрасының профессоры, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: borbasova@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2314-7438
Светлана Глазунова – «Финансы» кафедрасының докторанты, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: s.glazunova@keu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7760-8389
Сайран Улаков – экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, «Экономика және кәсіпкерлік» кафедрасының профессоры, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: s_ulakov@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6867-2407
Назар Улаков – экономика ғылымдарының кандидаты, «Қаржы» кафедрасының доценті, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: n.ulakov@keu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6135-9186

ҒТАМР: 06.73, 06.52 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.38**
ӘОЖ 336.74:004

М.К. Бекбаева[1] , А.С. Асилова[1] , Б.К.Умбеталиева[2] , К.Т. Нуралина[3*]

[1]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
[2]Қонаев университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
[3]Шәкәрім университет, Семей қ., Қазақстан Республикасы
*e-mail: nuralina73@mail.ru

ЭКОНОМИКАНЫ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ӨҢІРДІҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІНІҢ ТҰЖЫРЫМДАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Зерттеудің өзектілігі өңірлер деңгейінде қаржы ресурстарын қалыптастыру тетіктерін өзгерте отырып, қаржылық қауіпсіздік тәуекелдерін күшейтетін экономиканың цифрлық трансформациясының ықпалына байланысты. Мақалада экономиканың цифрлық трансформациясы жағдайында өңірдің қаржылық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің тұжырымдамалық негіздері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты цифрландыру жағдайында аймақтың қаржылық қауіпсіздігін қалыптастырудың тұжырымдамалық тәсілдерін негіздеу болып табылады. Зерттеу объектісі Қазақстан Республикасының өңірлік қаржы жүйесі, зерттеу пәні цифрлық экономика жағдайында өңірдің қаржылық қауіпсіздігін қамтамасыз ету тетіктері болып табылады. Зерттеуде жүйелік және салыстырмалы талдау, сонымен қатар статистикалық деректерді жалпылау және құрылымдау әдістері қолданылды. Зерттеу барысында институционалдық, технологиялық, қаржы-экономикалық, кадрлық және әлеуметтік компоненттерді қамтитын өңірдің қаржылық қауіпсіздігінің негізгі тұжырымдамалық элементтері жүйеленді. Өңірлер бойынша интернет-ресурстары бар ұйымдар санының серпінін талдау негізінде цифрлық іскерлік белсенділіктің республикалық маңызы бар қалаларға қарай құрылымдық ауысуы анықталып, қаржылық тұрақтылықтың төмендеу қаупі жоғары өңірлер айқындалды. Өңірлік дамудың ерекшеліктерін ескере отырып, өңірлердің қаржылық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге кешенді көзқарас қажеттілігі негізделген. Зерттеудің теориялық маңыздылығы-аймақтың қаржылық қауіпсіздігін талдаудың тұжырымдамалық тәсілдерін дамытуда, практикалық маңыздылығы-алынған нәтижелердің аймақтардың қаржылық тұрақтылығын бағалау және цифрлық дамудың экономикалық тетіктерін негіздеу үшін қолданылуында болып табылады.

Негізгі сөздер: тәуекел, аймақтың қаржылық қауіпсіздігі, цифрлық трансформация, цифрлық экономика, аймақтық дифференциация.

Кіріспе

Экономиканың цифрлық трансформациясы өңірлердің әлеуметтік-экономикалық дамуының заманауи тенденцияларын анықтайтын басты факторлардың бірі болып табылады. Қаржы саласына, бизнес-процестерге және мемлекеттік реттеу жүйесіне цифрлық технологияларды белсенді енгізу ресурстарды бөлудің тиімділігін арттыруға, қаржылық қызметтерді дамытуға және экономикалық мүмкіндіктерді кеңейтуге тікелей ықпал етеді [1]. Осы контекстте цифрландыру өңірлердің қаржылық қауіпсіздігіне елеулі әсер ететін, өңіраралық саралауды күшейтетін жаңа тәуекелдер мен сын-қатерлерді қалыптастырады.

Қазақстан Республикасының өңірлік дамуының 2025–2030 жылдарға арналған тұжырымдамасында өңірлердің қаржылық орнықтылығын нығайту, экономикалық өсудің аумақтық теңгерімділігін қамтамасыз ету және цифрлық инфрақұрылымды дамыту басым бағыттар ретінде айқындалған [2]. Бұл ретте цифрлық трансформация өңірлік қаржы жүйелерінің құрылымына, ресурстарды бөлістіру тетіктеріне және қаржылық тәуекелдердің сипатына тікелей әсер етеді.

Қазақстан Республикасы үшін бұл үрдістер өзекті болып табылады, өйткені өңірлердің цифрлық трансформациясы біркелкі жүргізілмейді, бұл цифрлық іскерлік белсенділік пен қаржылық тұрақтылық деңгейіндегі айырмашылықтардан көрінеді. Атап айтқанда, республикалық маңызы бар қалаларда интернет-ресурстары бар ұйымдар санының көбеюі мен азаюы немесе бірқатар аймақтардағы тұрақсыздық цифрлық экономиканың кеңістіктік ұйымдастырылуындағы құрылымдық өзгерістерді айқындайды. Сол себепті

институционалдық, технологиялық, қаржылық-экономикалық, кадрлық және әлеуметтік аспектілерді, сондай-ақ аймақтық дамудың кеңістіктік факторларын ескеретін экономиканың цифрлық трансформациясы жағдайында аймақтың қаржылық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің тұжырымдамалық негіздерін әзірлеу және негіздеу қажеттілігі туындайды. Бұл өз кезегінде зерттеудің өзектілігі мен ғылыми маңыздылығын анықтайды.

Осыған байланысты зерттеудің мақсаты экономиканың цифрлық трансформациясы жағдайында өңірдің қаржылық қауіпсіздігін қалыптастырудың тұжырымдамалық негіздерін жүйелеу және негіздеу болып табылады. Зерттеу мақсатына қол жеткізу үшін өңірлік қаржы жүйесінің құрылымдық ерекшеліктерін талдау, цифрлық іскерлік белсенділіктің кеңістіктік өзгерістерін бағалау және қаржылық қауіпсіздікке әсер ететін негізгі факторларды анықтау міндеттері қойылды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу барысында аймақтың қаржылық қауіпсіздігін институционалдық, технологиялық, қаржылық-экономикалық, кадрлық және әлеуметтік факторлардың әсерінен қалыптасатын көп деңгейлі категория ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін жүйелі тәсіл қолданылды. Зерттеудің әдіснамалық негізі экономикалық теорияның, аймақтық даму теориясының, қаржылық қауіпсіздік тұжырымдамасының және цифрлық экономиканың негізгі ережелері болып табылады. Зерттеудің ақпараттық базасы ретінде Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросының ресми статистикалық деректері, оның ішінде елдің өңірлері бойынша интернет-ресурстары бар ұйымдар санының динамикасы туралы деректер, сондай-ақ қаржылық қауіпсіздік және экономиканың цифрлық трансформациясы бойынша аналитикалық материалдар мен ғылыми жарияланымдар пайдаланылды.

Зерттеу барысында деректерді жүйелі және салыстырмалы талдау, статистикалық талдау, жалпылау және құрылымдау әдістері қолданылды. Салыстырмалы талдау аймақтардың цифрлық іскерлік белсенділік деңгейіндегі айырмашылықтарды анықтауға және қаржылық тұрақтылықтың төмендеу қаупі жоғары өңірлерді анықтауға мүмкіндік берді. Статистикалық талдау ұйымдарды цифрландыру көрсеткіштерінің динамикасын бағалау және цифрлық қызметтің кеңістіктік таралуындағы құрылымдық өзгерістерді анықтау үшін қолданылды.

Теориялық ережелерді негіздеу үшін аймақтың қаржылық қауіпсіздігінің тұжырымдамалық элементтерін жүйелеу жүргізілді, оның нәтижелері институционалдық, технологиялық, қаржылық-экономикалық, кадрлық және әлеуметтік компоненттер арасындағы байланысты көрсететін құрылымдық схема түрінде ұсынылды. Бұл экономиканың цифрлық трансформациясы жағдайында аймақтың қаржылық қауіпсіздігін қамтамасыз ету тетіктері туралы тұтас түсінік қалыптастыруға мүмкіндік берді.

Цифрландыру динамикасын бағалау үшін динамиканы талдау әдістері, аймақтық цифрлық шоғырлану индексін есептеудің индекстік әдісі және кеңістіктік айырмашылықтар мен құрылымдық өзгерістерді, цифрлық интеграцияланған ұйымдардың таралуын айқындауға мүмкіндік беретін аймақаралық саралау деңгейін анықтаудың коэффициенттік әдісі қолданылды. Жалпылау және жүйелеу әдістері аймақтың қаржылық қауіпсіздігінің тұжырымдамалық элементтерін қалыптастыруда және практикалық ұсыныстарды әзірлеуде қолданылды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Зерттеу әдістерінің жиынтығын қолдану экономиканың цифрлық трансформациясы жағдайында аймақтың қаржылық қауіпсіздігін қалыптастырудың экономикалық мазмұны мен құрылымдық логикасын көрсететін нәтижелерге қол жеткізді. Осыған байланысты жүргізілген талдау нәтижелері цифрлық трансформацияның өңірлік қаржылық қауіпсіздікке әсерін үш негізгі бағытта қарастыруға мүмкіндік береді: құрылымдық өзгерістерді бағалау, кеңістіктік шоғырлануды талдау және қаржылық тәуекелдердің өңірлік сарапануын анықтау.

Заманауи жағдайда аймақтың қаржылық қауіпсіздігі көп деңгейлі экономикалық жүйе ретінде қарастырылады, оның тұрақтылығы институционалдық, қаржылық-экономикалық, технологиялық, инвестициялық және әлеуметтік компоненттердің үйлесімді дамуымен анықталады [3]. Осыған байланысты экономиканың цифрлық трансформациясы

жағдайындағы аймақтың қаржылық қауіпсіздігінің тұжырымдамалық элементтері олардың мазмұны мен аймақтың тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз етудегі рөлін бейнелейтін құрылымдық схема түрінде жүйеленді (1-сурет).

Сурет 1- Экономиканың цифрлық трансформациясы жағдайындағы өңірдің қаржылық қауіпсіздігінің тұжырымдамалық элементтері

Ескерту – [3] әдебиет негізінде авторлармен құрастырылған

Ұсынылған схемаға сәйкес элементтерді жан-жақты енгізу цифрлық сын-қатерлерге тиімді бейімделуге және туындайтын қаржылық тәуекелдерді барынша азайтуға қабілетті тұрақты аймақтық қаржы жүйесін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Демек, қаржылық қауіпсіздіктің аймақтық аспектісі Қазақстан Республикасы үшін ерекше маңызға ие, өйткені цифрландыру деңгейі мен қаржылық технологияларға қол жетімділік аймақтар арасында айтарлықтай өзгеріп отырады. Бұл аумақтардың қаржылық мүмкіндіктерін саралауды күшейтеді және аймақтық деңгейде қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз етудің жалпы тұжырымдамалық тәсілдерін әзірлеуді қажет етеді.

Цифрлық трансформацияның өңірлік қаржылық қауіпсіздікке әсерін эмпирикалық бағалау үшін ұйымдардың цифрлық белсенділігін сипаттайтын базалық индикаторлар қарастырылады. Соның ішінде негізгі индикаторлардың бірі интернет-ресурстары бар ұйымдардың саны болып табылады [4]. Бұл көрсеткіш бизнестің цифрлық жетілу деңгейін, аймақтың институционалдық ортасын, сондай-ақ цифрлық қаржы құралдарын пайдалануға

дайындығын сипаттайды. Цифрлық ортаға интеграцияланған ұйымдар санының артуы қолма-қол ақшасыз төлемдердің кеңеюіне, электронды қызметтердің дамуына және аймақтың қаржылық тұрақтылығының нығаюына ықпал етеді. Осы көрсеткіштің өңірлер бойынша динамикасы 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1 – ҚР өңірлері бойынша интернет-ресурсы бар экономикалық қызмет ұйымдарының саны, бірлік

№	Өңірлер	2004 ж.	2010 ж.	2014 ж.	2020 ж.	2024 ж.
1	Ақмола облысы	7	547	702	553	1 251
2	Ақтөбе облысы	35	286	312	556	491
3	Алматы облысы	27	985	478	790	320
4	Атырау облысы	30	1 103	449	712	610
5	Батыс Қазақстан облысы	25	960	560	511	1 312
6	Жамбыл облысы	7	966	582	482	423
7	Қарағанды облысы	89	1 923	2 023	2 059	3 722
8	Қостанай облысы	38	996	1 158	841	1 499
9	Қызылорда облысы	16	729	340	545	515
10	Маңғыстау облысы	14	962	660	286	210
11	Оңтүстік Қазақстан облысы*	37	1 133	736	–	–
12	Павлодар облысы	39	911	1 115	447	1 832
13	Солтүстік Қазақстан облысы	19	493	790	633	321
14	Шығыс Қазақстан облысы	77	1 774	1 888	1 055	1 597
15	Астана қаласы	71	1 442	2 024	3 024	7 486
16	Алматы қаласы	381	6 082	5 370	11 320	22 886
17	Шымкент қаласы	–	–	–	988	3 345
18	Түркістан облысы	–	–	–	417	345
19	Жетісу облысы	–	–	–	–	832
20	Ұлытау облысы	–	–	–	–	310
21	Абай облысы	–	–	–	–	435

Ескерту – [5] әдебиет негізінде авторлармен құрастырылған

*Ескерту: Оңтүстік Қазақстан облысы кейінгі жылдары Түркістан облысы мен Шымкент қаласы болып қайта құрылды

Кестедегі мәліметтер ұйымдарды цифрландыру деңгейінде айтарлықтай аймақтық саралану жағдайын көрсетеді, атап айтсақ, интернет-ресурстары бар ұйымдардың ең көп шоғырлануы республикалық маңызы бар қалаларда байқалады, бұл аймақтардың цифрлық және қаржылық дамуының асимметриясын көрсетеді. Байқағанымыздай, Алматы облысында индикатордың тұрақсыз динамикасы байқалады, бұл цифрлық трансформация жағдайында аймақтық қаржы жүйесінің тұрақтылығын арттыруға бағытталған институционалдық және технологиялық шараларды күшейту қажеттілігін көрсетеді.

Анықталған үрдістерді сандық тұрғыдан нақтылау және өңірлік айырмашылықтардың деңгейін бағалау үшін бірқатар есептік көрсеткіштер пайдаланылды:

1. Интернет-ресурстары бар ұйымдар санының өсу (немесе төмендеу) қарқыны (1) формуламен анықталады:

$$T_P = \frac{P_t - P_b}{P_b} \times 100\% = \frac{985-320}{985} \times 100\% = 67{,}5\% \qquad (1)$$

мұндағы,

T_P - интернет-ресурстары бар ұйымдар санының өсу (немесе төмендеу) қарқыны;

P_t — 2024 жылғы көрсеткіштің мәні;

P_b — 2010 жылғы көрсеткіштің мәні.

2010 жылға қарағанда 2024 жылы Алматы облысында интернет-ресурстары бар ұйымдар санының 67,5% - ға қысқаруы байқалды, бұл бизнес-ортадағы құрылымдық өзгерістерді және ірі қалалардағы цифрлық белсенділіктің шоғырлануын көрсетеді.

2. Аймақтық цифрлық шоғырлану индексі цифрлық іскерлік белсенділіктің шоғырлану дәрежесін бағалауға мүмкіндік береді [6]. Кестедегі деректерді талдау интернет-ресурстары бар ұйымдардың ең көп үлесі Алматы және Астана қалаларында шоғырланғанын көрсетеді.

$$I_k = \frac{S_{aim} + S_{ast}}{S_r} = \frac{22\,886 + 7\,486}{49\,742} = 0{,}61 \text{ или } 61\% \qquad (2)$$

мұндағы,

I_k — аймақтық цифрлық шоғырлану индексі;

S_r — ҚР барлық өңірлері бойынша талданатын көрсеткіштің жиынтық мәні;

S_{aim} және S_{ast} — 2024 жылғы жағдай бойынша интернет-ресурстары бар ұйымдардың саны бойынша ең жоғары мәндері бар Алматы және Астана қалалары бойынша талданатын көрсеткіштің мәндері.

Осылайша, интернет-ресурстары бар ұйымдардың 60% - дан астамы екі ірі қалада шоғырланған, бұл аймақтық асимметрияны арттырады және шеткері аймақтардың қаржылық тұрақтылығына қауіп төндіреді.

3. Өңірлік саралау коэффициенті (2024 жылға):

$$K_d = \frac{R_{max}}{R_{min}} = \frac{22\,886}{210} \approx 109 \qquad (3)$$

мұндағы,

K_d — өңірлік саралау коэффициенті;

R_{max} — интернет-ресурстары бар ұйымдардың саны бойынша ең жоғары мәні бар Алматы қаласы бойынша талданатын көрсеткіштің мәні;

R_{min} — интернет-ресурстары бар ұйымдардың саны бойынша ең аз мәні бар Маңғыстау облысы бойынша талданатын көрсеткіштің мәні.

Демек, цифрлық интеграцияланған ұйымдар саны бойынша өңірлер арасындағы алшақтықтың жүз еседен асатыны байқалады, бұл өңірлердегі цифрлық және қаржылық теңсіздіктің жоғары дәрежесін көрсетеді.

Цифрлық іскерлік белсенділіктің аймақтық аймақтардан (бұрын өсім өңірлерде болған) республикалық маңызы бар қалаларға (қазір агломерациялар арқылы) құрылымдық ауысуы байқалады, бұл қаржылық қауіпсіздіктің кеңістіктік моделінің өзгеруіне әкеледі және аймақаралық дифференциацияны күшейтеді.

2010-2024 жылдарға арналған статистикалық деректерді талдау интернет-ресурстары бар ұйымдар санының теріс динамикасы Қазақстан Республикасының бірқатар аймақтарына тән екенін көрсетті, бұл оларды экономиканың цифрлық трансформациясы жағдайында қаржылық тұрақтылықтың төмендеу қаупі жоғары деп қорытындылауға мүмкіндік береді.

Алматы облысында ұйымдар саны 2010 жылғы 985-тен 2024 жылы 320-ға дейін қысқарған, яғни 60% - дан астам төмендеген тенденция байқалады. Бұл цифрлық іскерлік белсенділіктің Алматы қаласының пайдасына қайта бөлінуін және аймақтың цифрлық әлеуетінің әлсіреуін көрсетеді.

Осылайша, ұйымдарды цифрландыру деңгейі және аймақтардағы интернет-ресурстардың таралуы цифрлық қаржылық қызметтердің ұсынысын құрайды. Дегенмен, оларды пайдалану тиімділігі мен аймақтың қаржылық қауіпсіздігіне әсері көбінесе халықтың цифрлық сауаттылық деңгейіне байланысты [7]. Халықтың цифрлық сауаттылығы аймақтың қаржылық қауіпсіздігінің негізгі кадрлық және әлеуметтік факторы болып табылады, өйткені ол халықтың цифрлық қаржылық қызметтерді пайдалану, қолма-қол ақшасыз төлемдерге қатысу және экономикалық процестердің цифрлық трансформациясына бейімделу қабілетін анықтайды (сурет 2) [8].

Суретте көрініп тұрғандай, Алматы облысы халқының 2017-2024 жылдардағы цифрлық сауаттылық динамикасы оң серпін көрсетуде, бұл талдау цифрлық қаржылық қызметтерді пайдалануды кеңейту және қаржылық инклюзияны арттыру үшін алғышарттар жасайтын негізгі цифрлық дағдылардың тұрақты өсуін көрсетеді [9]. Негізінен ұйымдарды цифрландырудың өсуімен бірге бұл аймақтың қаржылық тұрақтылығын нығайтуға және цифрлық және қаржылық теңсіздік тәуекелдерін азайтуға ықпал етеді.

Сонымен қатар, «Ақылды Алатау қаласының» қалыптасуы жағдайында халықтың цифрлық сауаттылық деңгейінің өсуі стратегиялық маңызға ие, өйткені ол тұрғындардың зияткерлік қалалық және цифрлық қаржылық қызметтерді пайдалануға дайындығын қамтамасыз етеді [10]. Бұл Алматы облысының қаржылық қауіпсіздік әлеуетінің артуына ықпал етеді.

Жоғарыда баяндалғандарды, атап айтсақ, интернет-ресурстары бар ұйымдар санының анықталған теріс және тұрақсыз динамикасын ескере отырып, экономиканың цифрлық трансформациясы жағдайында өңірдегі қаржылық қауіпсіздік тәуекелдерін төмендетуге, қаржылық тұрақтылықты арттыруға бағытталған өзара байланысты келесідей шаралар кешенін жүзеге асыру ұсынылады:

Сурет 2 - 2017-2024 жж. Алматы облысы халқының 6-74 жас аралығындағы цифрлық сауаттылық деңгейінің динамикасы, %

Ескерту –әдебиет негізінде авторлармен құрастырылған

Біріншіден, әлеуметтік-экономикалық тәуекелдерді азайту жөніндегі шаралар шағын қалалар мен ауылдық жерлерге бағытталған қаржылық және цифрлық инклюзия бағдарламаларын кеңейту, сондай-ақ жұмыспен қамту және салық түсімдерінің көзі ретінде шағын және орта бизнесті цифрландыруды ынталандыру арқылы аймақтық цифрлық саясаттың әлеуметтік бағытын нығайтуды көздейді, Алматы облысы үшін бұл шаралар цифрлық кәсіпкерлік қызметтің Алматы қаласына кетуін азайтуға және теңгерімді аймақтық қаржылық құрылымды қалыптастыруға көмектеседі.

Екіншіден, технологиялық тәуекелдерді азайту жөніндегі шаралар қауіпсіз цифрлық қаржылық инфрақұрылымды дамыту, киберқауіпсіздіктің аймақтық стандарттарын енгізу және отандық цифрлық шешімдерді пайдалануды кеңейту арқылы аймақтардың технологиялық тұрақтылығын нығайтуға бағытталады. Бұл ретте Алматы облысы үшін Alatau City жобасы республика деңгейінде толық цифрланған алғашқы қала ретінде цифрлық

инфрақұрылымның әлеуетті орталығы ретінде қалыптастыруды ескере отырып, бизнес және қаржылық қызметтер үшін цифрлық платформалар құру.

Үшіншіден, кадрлық тәуекелдерді азайту жөніндегі шараларға цифрлық экономика және қаржы саласындағы кадрларды даярлау және қайта даярлау жүйесін әзірлеу, сонымен қатар кәсіпкерлер мен жұртшылықтың цифрлық және қаржылық сауаттылығын арттыру бағдарламаларын іске асыру кіреді, бұл өз кезегінде цифрлық қаржы құралдарын пайдаланудың тиімділігін арттыруға және өңірлік дамудың біркелкі емес тәуекелдерін азайтуға мүмкіндік береді.

Төртіншіден, институционалдық тәуекелдерді азайту жөніндегі шаралар қаржылық және цифрлық реттеуді цифрлық экономикаға бейімдеумен қатар, аймақтық билік органдары, қаржы институттары мен даму институттары арасындағы үйлестіруді күшейтумен байланысты, Бұл Алматы облысы үшін аймақтық экономикада кеңістіктік қайта құрулар мен құрылымдық өзгерістер жағдайында ерекше маңызды.

Бесіншіден, өңірлік дамудың кеңістіктік факторын ескере отырып, Алатау қаласының қалыптасуын Алматы облысы шегінде цифрлық және қаржылық-шаруашылық қызметті қайта бөлудің элементі ретінде қарастыруды ұсынады. Алатау қаласының аймақтық цифрлық стратегияға интеграциялануы Алматыдағы цифрлық іскерлік белсенділіктің шоғырлануын азайтуға, инвестицияларды тартудың жаңа орталығын қалыптастыруға және тұтастай алғанда аймақтың қаржылық тұрақтылығын нығайтуға көмектеседі.

Ұсынылып отырған шаралар жиынтығын жүзеге асыру экономиканың цифрлық трансформациясы жағдайында кеңістіктік өзгерістерді ескере отырып, цифрлық шоғырлану тәуекелдерін азайтуға, цифрлық іскерлік белсенділікті жандандыруға, аумақтардың қаржылық-экономикалық әлеуетін кеңейтуге және Алматы облысының және Қазақстан Республикасының бөзге де аймақтарының қаржылық қауіпсіздік деңгейін арттыруға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеулер экономиканың цифрлық трансформациясы тұрақты дамудың жаңа мүмкіндіктерін қалыптастырумен қатар, цифрлық және қаржылық қызметтің аймақтық сараланuының күшеюімен байланысты қосымша тәуекелдерді де туындататынын көрсетті. Бұл Қазақстан Республикасы өңірлерінің қаржылық қауіпсіздігіне көп бағытты әсер ететінін негіздеуге мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері интернет-ресурстары бар ұйымдар санының динамикасын талдау негізінде цифрлық іскерлік белсенділіктің республикалық маңызы бар қалаларға қарай құрылымдық ауысуын анықтауға, сондай-ақ қаржылық тұрақтылықтың төмендеу қаупі жоғары өңірлерді айқындауға мүмкіндік берді. Бұл үрдістер өңірлік деңгейде қаржылық ресурстардың шоғырлануын күшейтіп, кеңістіктік теңгерімсіздіктердің тереңдеуіне әкелетінін көрсетеді. Осыған байланысты аймақтық дамудың ерекшеліктерін ескере отырып, институционалдық, технологиялық, қаржылық-экономикалық және кадрлық факторларды біріктіретін өңірлердің қаржылық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің кешенді тәсілі ұсынылды. Ұсынылған тәсіл цифрлық трансформация жағдайында қаржылық тұрақтылықты нығайтуға және өңірлік теңгерімсіздіктерді төмендетуге бағытталған.

Сонымен қатар, цифрлық трансформация жағдайында өңірдің қаржылық қауіпсіздігін қамтамасыз ету институционалдық, технологиялық және қаржылық саясаттың үйлесімділігін талап етеді. Әсіресе, өңірлік деңгейде цифрлық инфрақұрылымды дамыту, қаржылық инклюзияны кеңейту және кеңістіктік теңгерімсіздіктерді төмендету бағытындағы шараларды кешенді іске асыру маңызды. Бұл тәсіл өңірлік қаржы жүйелерінің тұрақтылығын ұзақ мерзімді перспективада қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері халықтың цифрлық сауаттылығының өңірдің қаржылық қауіпсіздігінің маңызды кадрлық және әлеуметтік факторы екенін растады, өйткені цифрлық дағдылар деңгейінің артуы қаржылық қызметтерді пайдалану мүмкіндіктерін кеңейтеді және цифрлық теңсіздік тәуекелдерін төмендетеді. Ұсынылған тұжырымдар мен практикалық ұсыныстар өңірлік даму саясатын жетілдіруде, цифрлық инфрақұрылымды дамытуда және

аймақтардың қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз ету тетіктерін негіздеуде қолданылуы мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. – Geneva: World Economic Forum, -2016. – 192 p.

2 Қазақстан Республикасының өңірлік дамуының 2025 – 2030 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2025 жылғы 25 тамыздағы № 679 қаулысы // — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2500000679 (қаралу уақыты: 05.09.2025)

3 Региональная финансовая политика как инструмент посткризисного восстановления и устойчивого роста : научная монография / С. В. Баранова, Л. А. Головина, О. И. Кожанчиков [и др.] ; под редакцией Л. И. Проняевой. — Орёл : Среднерусский институт управления – филиал РАНХиГС. -2022. — 268 с.

4 Westermeier, C. (2026). The Digital Transformation of International Financial Security. In: Hoven, IG., In, S.Y., Puschmann, T. (eds) Sustainable Digital Finance. Financial Innovation and Technology. Springer, Cham. [Электрондық ресурс] — URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-032-02983-6_23 (қаралу уақыты: 10.01.2025)

5 Бюро национальной статистики Республики Казахстан. Уровень цифровой грамотности населения. [Электрондық ресурс] — URL: https://stat.gov.kz/upload/medialibrary/№ (қаралу уақыты: 6.11.2025)

6 Yang Y., Liu X., Chen Z. Digital finance development and regional economic resilience // Journal of Cleaner Production. — 2024. — Vol. 435. —P.115-120

7 Копбаева Л.Т., Нурпеисова Л.С., Саймагамбетова Г.А., Естурлиева А.И. Цифровые технологии в финансовом секторе Казахстана. Вестник университета «Туран» . -2024;(1) -С.227-240.

8 Уровень цифровой грамотности населения Алматинской области. [Электрондық ресурс] — URL: https://www.gov.kz/memleket/(қаралу уақыты: 08.01.2025)

9 Desyatnyuk O, Krysovatyy A, Ptashchenko O, Kyrylenko O. Innovative Approaches to Transformation of Business Processes in Digital Economy: Ensuring Financial Security and Inclusion. Salud, Ciencia y Tecnología - Serie de Conferencias. -2025. -С.149-158.

10 Government of Kazakhstan. Investing In Smart City Infrastructure And Technology — Alatau / smart city report (official report / project presentation) -2025. URL: https://aifc.kz/wp-content/uploads/2026/01/eng-smart-city-aifc-2026.pdf?utm_source=chatgpt.com (қаралу уақыты: 24.12.2025)

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ФИНАНСОВОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕГИОНА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Аннотация

Актуальность исследования обусловлена влиянием цифровой трансформации экономики, которая повышает риски финансовой безопасности за счёт изменения механизмов формирования финансовых ресурсов на региональном уровне. В статье рассматриваются концептуальные основы обеспечения финансовой безопасности региона в условиях цифровой трансформации экономики. Целью исследования является обоснование концептуальных подходов к формированию финансовой безопасности региона в условиях цифровизации. Объектом исследования является региональная финансовая система Республики Казахстан, а предметом исследования - механизмы обеспечения финансовой безопасности региона в условиях цифровой экономики.

В исследовании использовались методы системного и сравнительного анализа, а также обобщения и структурирования статистических данных. В ходе исследования были систематизированы основные концептуальные элементы финансовой безопасности региона, включающие институциональную, технологическую, финансово-экономическую, кадровую и социальную составляющие. На основе анализа динамики количества организаций, обладающих интернет-ресурсами, по регионам был определён структурный сдвиг в цифровой деловой активности в сторону городов национального значения, а также выявлены регионы с высоким риском снижения финансовой устойчивости. Обоснована необходимость комплексного подхода к обеспечению финансовой безопасности регионов с учётом специфики регионального развития. Теоретическая значимость исследования заключается в разработке концептуальных подходов к анализу финансовой безопасности региона, практическая значимость заключается в том, что полученные результаты используются для оценки финансовой устойчивости регионов и обоснования экономических механизмов цифрового развития.

Ключевые слова: риск, финансовая безопасность региона, цифровая трансформация, цифровая экономика, региональная дифференциация.

CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF REGIONAL FINANCIAL SECURITY IN THE CONTEXT OF DIGITAL ECONOMIC TRANSFORMATION

Abstract

The relevance of the study stems from the impact of the digital transformation of the economy, which increases the risks to financial security by altering the mechanisms for the formation of financial resources at the regional level. The article discusses the conceptual foundations for ensuring the region's financial security in the context of the digital transformation of the economy. The purpose of the study is to substantiate conceptual approaches to the formation of the region's financial security in the context of digitalization. The object of the study is the regional financial system of the Republic of Kazakhstan; the subject is the mechanisms for ensuring the region's financial security in the context of the digital economy. The study used methods of systematic and comparative analysis, as well as generalization and structuring of statistical data. In the course of the study, the main conceptual elements of the region's financial security were systematized, including institutional, technological, financial, economic, personnel, and social components. Based on analysis of the dynamics in the number of organizations with internet resources by region, a structural shift in digital business activity toward cities of national significance was identified, and regions at high risk of reducing financial stability were identified. The need for an integrated approach to ensuring the financial security of the regions is justified, given the specifics of regional development. The theoretical significance of the study lies in the development of conceptual approaches to the analysis of the region's financial security; the practical significance is that the results obtained are used to assess the region's financial stability and to justify the economic mechanisms of digital development.

Keywords: risk, financial security of the region, digital transformation, digital economy, regional differentiation.

REFERENCES

1 Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. – Geneva: World Economic Forum, - 2016. – 192 p. [in English]

2 Qazaqstan Respublikasynyñ öñırlık damuynyñ 2025 – 2030 jyldarğa arnalğan tūjyrymdamasyn bekıtu turaly *[Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 679 dated August 25, -2025* on Approval of the Concept for Regional Development of the Republic of Kazakhstan for 2025–2030] Qazaqstan Respublikasy Ükımetınıñ 2025 jylğy 25 tamyzdağy № 679 qaulysy — Available at: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2500000679 [in Russian] (accessed: 5.09.2025).

3 Regional'naya finansovaya politika kak instrument postkrizisnogo vosstanovleniya i ustojchivogo rosta : nauchnaya monografiya ***[****Regional Financial Policy as a Tool for Post-Crisis Recovery and Sustainable Growth**: scientific monograph]* / S. V. Baranova, L. A. Golovina, O. I. Kozhanchikov [i dr.] ; pod redakciej L. I. Pronyaevoj. Oryol : Srednerusskij institut upravleniya filial RANHiGS, -2022. 268-p. [in Russian]

4 Westermeier C. The Digital Transformation of International Financial Security // In: Hoven I. G., In S. Y., Puschmann T. (eds.) Sustainable Digital Finance. Financial Innovation and Technology. — Cham: Springer, —2025 Available at: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-032-02983-6_23 [in English] (accessed: 10.01.2025).

5 Byuro nacional'noj statistiki Respubliki Kazahstan. Uroven' cifrovoj gramotnosti naseleniya *[Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan. Level of Digital Literacy of the Population]*— Available at: https://stat.gov.kz/upload/medialibrary/ [in Russian] (accessed: 5.01. 2025).

6 Yang Y., Liu X., Chen Z**.** Digital Finance Development and Regional Economic Resilience // Journal of Cleaner Production. — 2024. — Vol. 435. — P.115-120. [in English]

7 Kopbaeva L.T., Nurpeisova L.S., Sajmagambetova G.A., Esturlieva A.I. Cifrovye tekhnologii v finansovom sektore Kazahstana. Vestnik universiteta «Turan» *[Digital Technologies in the Financial Sector of Kazakhstan //* Bulletin of Turan University***]***. — 2024. — No. 1. — P. 227–240. [in Russian]

8 Uroven' cifrovoj gramotnosti naseleniya Almatinskoj oblasti *[Level of Digital Literacy of the Population of Almaty* Region**]** — Available at: https://www.gov.kz/memleket/entities/almobl-tehnologiya/documents/1?lang=ru&type=31 [in Russian] (accessed: 8.01.2025).

9 Desyatnyuk O., Krysovatyy A., Ptashchenko O., Kyrylenko O. Innovative Approaches to the Transformation of Business Processes in the Digital Economy: Ensuring Financial Security and Inclusion // Salud, Ciencia y Tecnología – Serie de Conferencias. — 2025. — Vol. 4. — P. 149-158. [in English]

10 Government of Kazakhstan. Investing in Smart City Infrastructure and Technology — Alatau : Smart City Report (official report / project presentation). — 2025. Available at: https://aifc.kz/wp-content/uploads/2026/01/eng-smart-city-aifc-2026.pdf [in English] (accessed: 24.12. 2025).

Information about authors:

Meruyert Bekbayeva – first author, PhD Student of the Department of Finance and Accounting, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: bekbayeva.meruyert87@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5474-5441

Aizhan Assilova - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Finance and Accounting, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: aizhan.assilova@kaznu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1967-0659

Bakyt Umbetaliyeva - master of economic sciences, senior lecturer of the «Business and Management» educational program, Kunayev University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: bumbetalieva@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9603-0268

Kalamkas Nuralina – **corresponding author,** PhD, Shakarim University, Semey, Kazakhstan

E-mail: nuralina73@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-4516-9200

Информация об авторах:

Меруерт Бекбаева - Phd докторант кафедры «Финансы и учёт», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: bekbayeva.meruyert87@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5474-5441

Айжан Асилова - кандидат экономических наук, ассоциированный профессор кафедры «Финансы и учёт», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: aizhan.assilova@kaznu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1967-0659

Бакыт Умбеталиева – магистр экономических наук, старший преподаватель направления подготовки «Бизнес и управление» университета Кунаева, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: bumbetalieva@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9603-0268

Каламкас Нуралина – **основной автор**, PhD, старший преподаватель, Шәкәрім университет, г. Семей, Казахстан

E-mail: nuralina73@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-4516-9200

Авторлар туралы ақпарат:

Меруерт Бекбаева - «Қаржы және есеп» кафедрасының PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: bekbayeva.meruyert87@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5474-5441

Айжан Асилова - экономика ғылымдарының кандидаты, «Қаржы және есеп» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aizhan.assilova@kaznu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1967-0659

Бакыт Умбеталиева – экономика ғылымдарының магистрі, Қонаев университетінің аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: bumbetalieva@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9603-0268

Каламкас Нуралина – **негізгі автор,** PhD, аға оқытушы, Шәкәрім университет, Семей қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: nuralina73@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-4516-9200

ҒТАМР 06.61.33 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.39**
ӘОЖ 338.24

Т.Айдарханова[1] , М.А. Жанабергенова[2*]

[1]Әлихан Бөкейхан атындағы Университеті
Семей қ., Қазақстан Республикасы
[2]«QazTrade» АҚ Экспортты жылжыту департаменті,
Астана қ., Қазақстан Республикасы
*e-mail: m.zhanabergenova@gmail.com

ӨНЕРКӘСІПТІК САЯСАТТЫ ІСКЕ АСЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӨҢІРЛЕРІН ДАМЫТУДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ПАРАМЕТРЛЕРІ

Аңдатпа

Өнеркәсіптік саясат секторын зерделеу саласындағы ғылыми зерттеудің өзектілігі зерделенетін сегмент қызметінің тиімділігін арттыруға, сондай-ақ осы тиімділікті қолдай алатын жаңа жағдайлар жасауды қарастыруға көмектесетін жаңа реформациялық ұсыныстар жасауға негізделген, соның салдарынан, бұл даму орнықтылығынан көрініс табатын болды. Мақаланың мақсаты: зерттеудің әрі теориялық, әрі практикалық аспектілерін қозғайтын Қазақстан Республикасының аумағындағы өнеркәсіптік саясатты егжей-тегжейлі зерделеу және бұл зерделенетін секторды жетілдіру мен дамытудың жаңа тұжырымдамалық көзқарастары мен жолдарын қарастыруға көмектеседі. Ғылыми зерттеуде проблеманы теория мен практиканы қарастыру аспектілерінен ашуға көмектесетін әртүрлі әдіснамалық көзқарастар пайдаланылды. Мұндай әдістерге теориялық әдіснамалық көзқарасты, функционалдық әдіснамалық көзқарасты, талдау әдісін, салыстырмалы талдау әдісін, ғылыми әдебиеттерді талдау әдісін, диалектикалық әдіснамалық көзқарасты, синтез әдісін жатқызған жөн. Ғылыми зерттеуге барлық аталған көзқарастарды тарту арқасында, соның нәтижесінде авторлар алға қойған барлық міндеттерді орындауға, атап айтқанда, «өнеркәсіптік саясат» және «инновациялық қызмет» ұғымдарын, олардың белгілері мен қағидаттарын ашуға болады, бұл осы сектордың тетігін түсінуге; Қазақстан Республикасының аумағында өнеркәсіптік саясат қызметінің іс жүзінде қалай іске асырылып жатқанын ашуға, сондай-ақ шет мемлекеттердің тәжірибесін пайдалана отырып, салыстырмалы талдау жүргізуге көмектеседі; сайып келгенде, осы факторларды зерделеу арқасында өнеркәсіп секторын жетілдіру жолдарын бөліп көрсетуге болады. Ғылыми зерттеудің нәтижесінде орнықтылықпен және белсенділікпен сипатталатын Қазақстан Республикасы өнеркәсіптік саясатының тиімділігін арттыру әдістері бөліп көрсетілетін болады.

Негізгі сөздер: өнеркәсіптік саясат, инновациялық қызмет, шетелдік тәжірибе, өнеркәсіптік саясатты басқару, цифрлық экономика, реттеуші тетіктер.

Кіріспе

Өнеркәсіптік саясат экономиканың нақты секторының негізі болып табылады, оны зерделеу өзектілігі өзін негізгі адам қызметтерінің және тұтастай алғанда, жұртшылық құрылымдарының біріне жатқызуға болатынымен бекемделеді, сондықтан өнеркәсіптік саясат қызметінің процесіне тікелей әсер ететін факторларды қарастыру, соңғы үрдістерді талдау, сондай-ақ Қазақстан Республикасы мен шет мемлекеттердің аумағында өнеркәсіптік саясаттың ағымдағы жай-күйін зерттеу айтарлықтай маңызды болып табылады.

«Өнеркәсіптік саясат» ұғымдық аппаратын зерттеу мынадай екі маңызды аспектіні ашуға көмектеседі: бірінші кезекте, бұл процестерді түсіндіруге және оны біртұтас қолдануда өзара байланыс орнатуға мүмкіндік береді, ал екіншіден, бұл мақсаттарды дұрыс қоюға және материалды дәйекті әрі қысынды түрде жазу үшін талап етілетін негізгі міндеттерді бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. «Өнеркәсіптік саясат» деген терминнің «өнеркәсіп саласындағы мемлекеттік саясат», «өнеркәсіптік даму саясаты», «өнеркәсіпті мемлекеттік қолдау» және басқа да мағынада жиі қолданылатынын атап өткен жөн. Яғни, жоғарыда аталған терминдер түрінде қолдану призмасы арқылы «өнеркәсіптік саясатты» қолдануды белгілі бір аумақта нақты уақытта проблемаларды шешуде жауаптар беру қызметі саласында оларды іске асыру үшін белгілі бір шаралар мен тәсілдер жиынтығының жүйесі ретінде сипаттаған жөн. Бұдан айтарлықтай көкейкесті болып табылатын және өнеркәсіптік саясат саласындағы қызметтің тежелуіне немесе тиісінше жұмыс істемеуіне ықпал ететін проблемаларды шешу өнеркәсіптік саясатты іске асырудың негізгі мақсаты болып табылатыны келіп шығады. Сонымен қатар, өнеркәсіптік саясатты ынталандыруға әсер ететін

факторлардың оның бөлігі болып табылмайтынын, «ая» ретінде ғана әрекет ететінін атап өткен жөн; сондай-ақ осындай өнеркәсіптік саясаттың құрылымына едәуір әсер ететін әлдеқандай белгілі бір шаралар пайдаланылған, бірақ әсер ету мақсаты мұндай құрылымды белгілі бір бағытта өзгерту болып табылмаған жағдайда, онда аталған элементтердің де өнеркәсіп саласындағы саясаттың элементтері бола алмайтын атап өту керек.

«Өнеркәсіптік саясат» ұғымын қарастыра отырып, осы ұғымды анықтауға қатысты әртүрлі көзқарастардың бар екенін атап өту маңызды. Біріншісі аталған ұғымды экономиканың сегментінде әрі салалық, әрі корпоративтік деңгейлердегі мемлекеттік реттеу шараларының жиынтығы ретінде анықтайды, оның мақсаты инновациялық қызметтің, экономикалық өсудің деңгейін арттыру және экономиканың құрылымдық секторын қайта құру болып табылады.

Ал екіншісі бұл терминді қатарына кәсіпорындар, ұйымдар, кәсіпкерлер және осындай қызметтің өзге де субъектілері кіретін шаруашылық жүргізуші субъектілер жүзеге асыратын қызметке және сонымен қатар, қызметі өндірістік процесті ұйымдастыруды, өндірістің арнайы факторларын сатып алуды, барлық әлеуметтік салаларда тауарлар мен көрсетілетін қызметтерді бөлуді, сондай-ақ осы салаларда осындай өндірістік өнімдер мен көрсетілетін қызметтерді өткізуді реттейтін өнеркәсіптік қызметтің басқа да құрамдас бөліктеріне әсер етуге бағытталған институт түріндегі мемлекеттік шаралар жиынтығының жүйесі ретінде түсіндіреді.

Қазіргі уақытта «өнеркәсіптік саясат» ұғымы туралы айта отырып, оны өнеркәсіптік саланың ұлттық саясаты ретінде сипаттаған жөн екенін атап өту керек, бұл қызметі ең жаңа ғылыми-техникалық әзірлемелерді пайдалану арқылы ұсынылатын құрылымдалған және бәсекеге қабілетті өнеркәсіпті құру мақсатында мемлекеттік билік органдары мен муниципалдық билік органдары, шаруашылық жүргізуші субъектілер, ғылыми және қоғамдық қызметтің жұмыс істеуі саласындағы ұйымдар арасында туындайтын қатынастармен айқындалады.

«Өнеркәсіптік саясат» ұғымын анықтауға қатысты жоғарыда аталған көзқарастарды назарға ала отырып, бұл жүйе, яғни осы сектордың лайықты деңгейде жұмыс істеуіне мүмкіндік беретін элементтер жиынтығы екенін атап өткен орынды. Бұл жағдайда өнеркәсіптік саясаттың ішкі құрамдастары арасындағы үйлесімді өзара байланыс қана емес, сонымен қатар, саясаттың басқа түрлерімен өзара байланыс да маңызды. Бұған, мысалы, макроэкономиканы, экологиялық саясатты, әлеуметтік саясатты, сыртқы экономиканы және басқаларын жатқызуға болады. Бұл өнеркәсіптік саясаттың өзін сипаттайды, оның мемлекеттік саясатты іске асырудың басқа да маңызды құрамдас бөліктерімен өзара байланысы бар, сонымен қатар, өзіндік ерекшеліктері, мақсаттары мен іске асыру құралдары да бар.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Өнеркәсіптік саясатты іске асыру жағдайында Қазақстан өңірлері дамуының экономикалық параметрлерін зерделеу саласындағы ғылыми зерттеу қаралып отырған сегменттің қызметін өзінің теориялық және практикалық құрамдас бөлігінде зерделеуге көмектесетін әртүрлі әдіснамалық көзқарастарды пайдалану арқасында жүзеге асырылды. Бірінші кезекте теориялық әдіснамалық көзқарас сияқты осындай маңызды көзқарасты қарастыра отырып, оның арқасында «өнеркәсіптік саясат» және «инновациялық қызмет» деген ұғымдарды ғана егжей-тегжейлі зерделеп қана қоймай, сонымен қатар, зерделенетін сегменттердің қызметі негізделетін белгілер мен өзіне тән қағидаттарды да зерделеуге болатынын атап өту керек [1-3].

Функционалдық әдіснамалық көзқарас Қазақстан Республикасының өнеркәсіптік секторындағы инновациялық қызметті анағұрлым егжей-тегжейлі қарауға, яғни зерделенетін сегменттің даму, сондай-ақ даму орнықтылығын қолдау перспективаларын бөліп көрсетуге әрі маңыздысы, сегмент дами алатын негізгі мақсаттарды, міндеттер мен бағыттарды қарауға көмектеседі. Талдау әдісі мен салыстырмалы талдау әдісі де маңызды құрамдас бөліктер болып табылады, солардың арқасында қазіргі кезде Қазақстан Республикасының аумағында өнеркәсіптік сектордың жұмыс істеуін қарауға, сондай-ақ өнеркәсіптік саясаттағы шет

мемлекеттердің саясатымен салыстырмалы талдау жүргізуге болады. Сонымен қатар, отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерін логикалық талдау негізінде өнеркәсіп секторын анағұрлым егжей-тегжейлі қарауға және оны экономикалық ынталандырудың негізгі факторларын бөліп көрсетуге көмектесетін ғылыми әдебиеттерді талдау әдісі айтарлықтай маңызды болып табылады. Келесі әдіснамалық көзқарасты пайдалану, атап айтқанда, ғылыми зерттеудің зерделенетін аспектілерін дәйекті әрі қисынды түрде қарауға көмектесетін диалектикалық әдіснамалық көзқарасты пайдалану айтарлықтай маңызды.

Жұмыстың теориялық және практикалық құрамдас бөліктерін біртұтас ортақ бейнеге біріктіре алатын синтез әдісін пайдалануды атап өту да маңызды болып табылады, оны қарау зерттеудің негізгі мақсатын – өнеркәсіптік саясаттың даму тиімділігін арттыру мен оның даму орнықтылығын қолдап отыруды жүзеге асыруға көмектеседі [4].

Осылайша, ғылыми зерттеудің мынадай негізгі міндеттері алға қойылды:

- зерделенетін зерттеудің теориялық аспектілерін қарау, атап айтқанда, «өнеркәсіптік саясат» және «инновациялық қызмет» ұғымдарын, олардың белгілері мен олардың қызметінің өзіндік қағидаттарын ашу, бұл осы секторды анағұрлым егжей-тегжейлі зерделеуге және оның тиісті деңгейде қалай жұмыс істеуге тиіс екенін түсінуге көмектеседі;

- оның практикалық құрамдас бөлігін, атап айтқанда, оның Қазақстан Республикасының аумағындағы қызметін зерделеу, сондай-ақ шет мемлекеттердің тәжірибесін зерделей отырып, салыстырмалы талдау жүргізу;

- өнеркәсіптік саясат секторындағы инновациялық қызметті жетілдіру жолдарын бөліп көрсетуге көмектесетін негізгі тұжырымдамалық көзқарастарды бөліп көрсету.

Зерттеу мынадай бірнеше кезеңде жүретін болады:

1. Бірінші кезең жұмыстың теориялық аспектісін зерделеумен, атап айтқанда, «өнеркәсіптік саясат» және «инновациялық қызмет» ұғымдық аппаратын баяндаумен, өздерінің арқасында зерделенетін қызмет тетігінің қалай құрылғанын түсінуге болатын белгілер мен қағидаттарды бөліп көрсетумен сипатталады.
2. Екінші кезең өз алдына жұмыстың практикалық аспектісін ашу түріндегі негізгі міндетті қойып отыр, ол зерделенетін сектордың Қазақстан Республикасы мен шет мемлекеттердің аумағында қалай жұмыс істейтінін қарауға көмектеседі.
3. Қорытынды болып табылатын үшінші кезең Қазақстан Республикасының аумағында өнеркәсіптік саясатты жетілдіру жолдарын бөліп көрсетумен сипатталады, ол қызметтің тиімділігін арттыруды енгізуге, орнықтылықпен және белсенділікпен сипатталатын дамудың жаңа жолдарын бөліп көрсетуге көмектеседі.

Зерттеу шеңберінде Қазақстанда өнеркәсіптік саясатын іске асыру жағдайында экономикалық дамудың өңірлік айырмашылықтарын бағалауға бағытталған сандық және салыстырмалы талдау әдістерінің кешені қолданылды. Атап айтқанда, өңірлер бойынша түйінді макроэкономикалық көрсеткіштердің сараланuын анықтауға мүмкіндік беретін салыстырмалы талдау әдістері, сондай-ақ өнеркәсіптік өндіріс деңгейі, инвестициялық белсенділік пен жалпы өңірлік өнім арасындағы өзара байланыстарды айқындау үшін корреляциялық тәсіл пайдаланылды.

Зерттеудің эмпирикалық базасын жалпы өңірлік өнім, өнеркәсіптік өндіріс көлемі, негізгі капиталға инвестициялар және жұмыспен қамту деңгейі көрсеткіштерін қоса алғанда, Қазақстанның Ұлттық статистика бюросының 2019-2024 жылдардағы статистикалық деректері құрады. Деректердің салыстырмалылығын қамтамасыз ету үшін көрсеткіштерді қалыпқа келтіру, сондай-ақ өсудің салыстырмалы коэффициенттерін есептеу қолданылды.

Өңірлік экономиканы қалыптастыруға өнеркәсіптік сектордың үлесін бағалауға, сондай-ақ аумақтық дамудағы теңгерімсіздіктерді анықтауға мүмкіндік беретін құрылымдық талдау әдісі қосымша пайдаланылды. Зерттеулерді шектеу өңірлердің салалық мамандануындағы айырмашылық болып табылады, бұл нәтижелерді түсіндіруге әсер етеді.

Нәтижелер және оларды талқылау

«Өнеркәсіптік саясат» ұғымын сипаттап, қазіргі уақытта осы проблемаға деген қызығушылықтың артуына едәуір әсер ететін факторларды да қараған жөн. Қараудың теориялық және практикалық аспектісінің осындай себептеріне өнеркәсіптік нарық пен

тұтыну нарығы үшін тұтынылатын өнімді өндірудің цифрлық технологияларына негізделген индустрияландырудың салыстырмалы жаңа түрін қалыптастыруды, мемлекеттік-жекешелік әріптестік институтын дамытуды, тұтастай алғанда, өндіріс саласындағы қызметтің шегінен тыс шығатын бизнес-субъектілердің әлеуметтік сипатының жауаптылық деңгейін арттыруды, ресурстық-шикізаттық типтен инновациялық-технологиялық типке көшуге байланысты экономикалық сегментті дамыту стратегиясының басымдықтарын күрт өзгертуді, сондай-ақ экономиканы кластерлеу саласында нормативтік-құқықтық базаны қалыптастыруды, экономикалық кластер процесінде құрылатын нормативтік-құқықтық реттеуде өнеркәсіптік кәсіпорындардың «ядроларын» бекітуді жатқызу керек.

Осылайша, келтірілген факторлар иерархияның барлық деңгейлерінде: мемлекеттік кәсіпорындар деңгейінен бастап, яғни макроэкономикалық деңгей, өнеркәсіптік кәсіпорындар деңгейіне дейін, яғни микроэкономикалық деңгей, өнеркәсіптік саясаттың мәні мен оның мазмұнының трансформациялық процестерін қалыптастыруда әлдебір негіз болып қызмет ететінін атап өту керек. Өнеркәсіптік саясаттың өзіндік ерекшеліктерін бөліп көрсету үшін оның мемлекеттік саясаттың басқа салаларынан немен ерекшеленетінін бөліп көрсеткен жөн [5].

Өнеркәсіптік саясаттың макроэкономикалық саясаттан айырмашылықтарын қарай отырып, олардың әртүрлі нысаналы мақсаттары мен қызмет объектілерінің бар екені бөліп көрсетіледі: мәселен, макроэкономикалық элементтердің жиынтығымен сипатталатын халық шаруашылығын өнеркәсіптік саясаттың объектісі деп атауға болмайды, ал мақсаттарға қатысты – макроэкономикалық қызметтің мақсаты макроэкономикалық тұрақтылыққа қол жеткізу болып табылады, өз кезегінде, өнеркәсіптік саясатта мақсат экономикалық сектордың орнықты дамуы және тұтастай алғанда, осы сегменттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету болып табылады. Ал әлеуметтік саясатты қарай отырып, оның объектісі – халық топтарының сапалы өмір сүру деңгейін қамтамасыз ету, өнеркәсіптік саясатқа қатысты үй шаруашылығы тарапынан тұтыну емес, шаруашылық жүргізуші субъектілердің өндірістік қызметі болады. Сыртқы экономикалық саясатты мысал етіп келтіре отырып, бұл жерде, керісінше, осы мемлекеттік саясаттардың нысаналы мақсаттары түріндегі ұқсастықты, атап айтқанда – шаруашылық жүргізуші субъектілердің өндірістік қызметін атап өткен жөн. Мемлекеттің бюджет-салық саясатын мысал етіп қоя отырып, объект – мемлекеттің қайта бөлу қызметі, өз кезегінде, өнеркәсіптік саясатта мемлекеттің өндірістік қызметі болады; мемлекеттің бюджет-салық саясатының мақсаты – мемлекеттік бюджетке келіп түсетін ақша қаражатын қайта бөлу, өнеркәсіптік саясат үшін жаңа өнімдерді өндіру және шаруашылық жүргізуші субъектілердің осындай қызметін реттеу болып табылады.

Өнеркәсіптік саясат секторын және оны айқындауға қатысты көзқарастарды қалыптастыруға әртүрлілікті анағұрлым егжей-тегжейлі зерделеу үшін зерделенетін секторды және оның жұмыс істеу қағидаттарын айқындайтын шекараларды қарау керек. Осылайша, мұндай шекараларды қалыптастыру үшін мынадай үш негізгі өлшемшарт бөліп көрсетіледі: салалық, функционалдық және түрлік.

Соңғы, түрлік өлшемшартты қарай отырып, экономикалық сегментті Экономикалық қызмет түрлерінің бүкілресейлік түрлері бойынша типтеу туралы айтып өту керек – 2. Салалық өлшемшарттың мақсаттарын белгілей отырып, оның «Халық шаруашылығының салалары» Бүкілресейлік түрлеріне сәйкес өнеркәсіптік саясаттың шекараларын айқындайтынын атап өту маңызды, соның арқасында өнеркәсіптік саясатты «жеңіл» және «ауыр» етіп бөлу жүреді, бұған бұл ретте кіші салалар, мысалы, тамақ өнеркәсібі, машина жасау, металлургия өндірісі және өзге де кіші салалар бойынша декомпозицияны жасай отырып, макробөлуші сипат тән.

Функционалдық деп аталатын соңғы өлшемшарт ең күрделі өлшемшарттардың бірі болып есептеледі, себебі ол өндірістік қызметтің шеңберінен тыс шығуды айқындайды, өнеркәсіптік саясатпен, атап айтқанда, осы саланы технологиялық қамтамасыз етумен ұштасатын салаларға енеді. Яғни, соңғы өлшемшарт өнеркәсіптік саясаттың мұндай шекараларда ресурстармен қамтамасыз етуден бастап дайын өнімді өткізуге дейінгі өзара байланысты қызмет түрлерімен

технологиялық бейімделудің толық спектрін қамтумен сипатталуы мүмкін екенін ашуға көмектеседі.

Ал өнеркәсіптік саясатқа байланысты қазіргі жағдайды қарай отырып, соңғы онжылдықтарда пайда болуы мен дамуы қарқын ала бастаған ақпараттық-коммуникациялық мүмкіндіктерді пайдалану маңызды құрамдас бөлігі болып табылатынын атап өткен жөн. Өнеркәсіп саласындағы саясатты дамытудың осы кезеңінде цифрлық экономиканы өмірдің барлық салаларына енгізудің мемлекеттік бағдарламасы маңызды рөл атқарады. Бұл секторды цифрландыру, тұтастай алғанда, өндірісті цифрландыру шеңберінде жүреді; цифрландыру процесінің өнеркәсіптік саясат өз бетінше алдына қоятын мақсат болып табылмайтынын, соның арқасында осы сегмент анағұрлым дамыған болып, өзінің өнімділік тиімділігін арттыра алатын тәсіл ғана екенін түсіну маңызды. Яғни барлық дерлік жабдық түрлері мен технологиялық сипаттағы процестерді қамтитын өнеркәсіптік саясаттың қызметіне цифрландыру процестерін енгізу арқасында ол автоматтандыру процесін және жасалатын жұмыс сапасының деңгейін арттыруды қамтамасыз ете алады [6].

Қазақстан Республикасының Үкіметі жүргізетін саясат, атап айтқанда, «Индустрия 4.0» материалдық емес активтердің цифрлық форматынан бастап бүкіл жабдықтардың, шикізаттың, өндірілетін өнімдердің сипаттамасын цифрлық түрде ұсынуға дейін барлық сегменттерді толық цифрландыруды, сондай-ақ әрбір қызметкердің сипаттамасын өзіне мақсат етіп қояды. Осының бәрі кәсіпорынның барлық құрамдас элементтерін цифрлық форматқа көшіруге мүмкіндік береді, бұл, өз кезегінде, кәсіпорынның «цифрланған» болуына мүмкіндік береді.

Мемлекеттің өнеркәсіптік саясатты индустрияландыру процесінде шаруашылық жүргізуші субъектілерге қолдау көрсетуді қамтамасыз етуге тиіс екені маңызды болып табылады. Мемлекеттік қолдау көрсетудің негізгі шараларына басталып жатқан жобаларға қаржылық көмек көрсету үшін инвестициялық қаражат тартуды, инновациялық бағыттағы жобаларға кредиттік қаражаттың мемлекеттік кепілдіктерін беруді, инновациялық сипаттағы өнімдерге мемлекеттік сатып алу жүйесін белгілеуді, инновациялық бағыттағы кәсіпорындарды ілгерілету үшін барынша қолайлы жағдайлар жасауды, инновациялық бағыттағы қызығушылық туғызатын салаларды дамытуға мүмкіндік беретін бағдарламаларға бағдарлануды, сондай-ақ мемлекет қаржыландыра алатын ғылыми жобаларды іске асыру негізінде құрылымдар жасауды жатқызу керек.

Ілгеріде қарастырылған өнеркәсіптік саясаттың теориялық және институционалдық аспектілерін толықтыру мақсатында өңірлік деңгейдегі экономикалық параметрлерді салыстырмалы талдау жүргізу қажеттілігі туындайды. өйткені, өнеркәсіптік саясаттың тиімділігі нақты аймақтардың әлеуметтік-экономикалық даму көрсеткіштері арқылы айқындалады. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының негізгі өңірлері бойынша жалпы өңірлік өнім, инвестициялар көлемі және өнеркәсіптің үлесі сияқты көрсеткіштерге салыстырмалы талдау жасалды.

1- кестеде, ұсынылған мәліметтер Қазақстан өңірлері арасындағы экономикалық дамудың айтарлықтай айырмашылықтарын көрсетеді. Атырау облысында жалпы өңірлік өнім мен инвестициялар көлемінің жоғары болуы мұнай-газ секторының басымдығымен түсіндіріледі.

Өнеркәсіптік әлеуеті жоғары Қарағанды және Шығыс Қазақстан облыстарында тұрақты экономикалық өсім байқалады, бұл өңдеу өнеркәсібінің дамуы мен инвестициялық белсенділіктің артуымен байланысты. Аталған өңірлерде өнеркәсіп үлесінің 40%дан жоғары болуы олардың ел экономикасындағы маңызды орнын көрсетеді. Ал Солтүстік Қазақстан облысында өнеркәсіп үлесінің төмендігі аграрлық бағыттың басымдығымен түсіндіріледі, дегенмен өсу қарқынының жоғары болуы өңірдің даму әлеуетінің бар екенін айқындайды.

Кесте 1 – Қазақстан Республикасының өңірлері бойынша экономикалық көрсеткіштердің салыстырмалы талдауы

Өңір	ЖӨӨ, трлн тг	Негізгі капиталға инвестициялар, трлн тг	Өнеркәсіп үлесі, %	Өсу қарқыны, %
Атырау облысы	12,5	2,8	58,4	96,8
Шығыс Қазақстан облысы	6,1	1,2	42,7	104,3
Қарағанды облысы	7,4	1,5	47,2	103,1
Солтүстік Қазақстан облысы	2,1	0,6	18,5	105,9
Алматы қаласы	21,3	1,9	12,3	105,0
Дереккөз: Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросының мәліметтері негізінде авторлармен құрастырылған (QR Ūlttyq statistika, 2023)				

Солайша, өңірлердің индустриялық даму деңгейі мен олардың экономикалық көрсеткіштері арасында тікелей байланыс бар екендігі анықталды, бұл өнеркәсіптік саясаттың өңірлік дамудағы негізгі құрал екенін дәлелдейді. Жүргізілген салыстырмалы талдауды тереңдету үшін, ұзақ мерзімді кезеңде экономиканың өңірлік құрылымындағы өнеркәсіп үлесінің өзгеру серпінін қарастырған жөн. Бұл өңірлердің ағымдағы саралануын бағалауға ғана емес, индустриялық дамудың тұрақты үрдістерін анықтауға. Сондай-ақ Қазақстан экономикасындағы өнеркәсіптік сектордың рөлінің одан әрі өзгеруін болжауға мүмкіндік береді [7].

Сурет 1 – Өңірлер бойынша өнеркәсіп үлесінің динамикасы, % (2020–2030 жж.)

Дереккөз: ҚР Ұлттық статистика бюросының мәліметтері негізінде автордың есептеуі және болжамы (QR Ūlttyq statistika, 2020-2024)

1-суретте ұсынылған деректер 2020-2023 жылдар кезеңінде Қазақстан өңірлерін индустрияландыру деңгейіндегі орнықты құрылымдық айырмашылықтарды көрсетеді, сондай-ақ 2030 жылға дейінгі болжамды үрдістерді көрсетеді. Өнеркәсіптің неғұрлым жоғары үлесі Атырау облысында сақталуда, бұл өндіруші сектордың басымдылығына негізделген. Сонымен бірге, осы көрсеткіштің біртіндеп төмендеуі байқалады, бұл өңірлік экономиканың ықтимал әртараптануын және шикізат секторына тәуелділіктің төмендеуін айғақтайды.

Қарағанды және Шығыс Қазақстаны сияқты индустриялық өңірлерде өнеркәсіп үлесінің тұрақты өсуі тіркеледі, бұл қайта өңдеу секторының нығаюын және технологиялық неғұрлым күрделі өндірістердің дамуын көрсетеді. Бұл үрдіс өңдеуші өнеркәсіпті дамытуға бағытталған

іске асырылып жатқан өнеркәсіптік саясаттың тиімділігін растайды. Сонымен бірге Солтүстік Қазақстан облысы мен Алматы қаласында өнеркәсіптің үлесі салыстырмалы түрде төмен күйінде қалып отыр, бірақ біртіндеп өсуде. Бұл аталған өңірлер экономикасының құрылымдық өзгеруін және индустриялық құрамдас бөліктің кеңеюін көрсетеді. 2030 жылға дейінгі болжамды мәндер өңірлік айырмашылықтарды теңестіру үрдісінің күшеюін көрсетеді, бұл теңсіздікті төмендетуге және экономикалық әртараптандыруды ынталандыруға бағытталған индустрияландырудың мемлекеттік саясатына негізделген. Серпінді талдау Қазақстан Республикасының өнеркәсіптік саясаты өсу нүктелерін де, құрылымдық трансформация аймақтарын да қалыптастыра отырып, өңірлерге сараланған ықпал ететінін растайды.

Талдау нәтижелері өнеркәсіптік саясаттың өңірлік деңгейде әртүрлі әсер ететінін көрсетеді, бұл өз кезегінде сараланған тәсілді қолдану қажеттігін айқындайды. Осылайша, өнеркәсіп саласындағы инновациялық саясат жағдайлары қолайлы бизнес-ортаны қалыптастыруды, жобаларды іске асыру және кепілгерліктерді ұсыну түрінде мемлекеттік билік органдары мен муниципалдық органдардың белсенді қатысуын, мемлекеттік қолдауды ұсынуды білдіреді, соның нәтижесінде бұл мұнай өндірісінің қайта өңдеу, мұнай химиясы салаларында немесе өндіру өнеркәсібінің өзге де салаларында инновациялық өсу мен инновациялық технологиялардың мамандандырылған орталықтарын құру арқасында қызметі өндіру өнеркәсібіне негізделетін ұйымдар жиынтығының әлеуетін пайдалану тұрғысынан инновациялық кәсіпорындар деңгейінің жоғарылауына алып келе алады. Осы кезеңде Қазақстан Республикасының аумағындағы өнеркәсіптік саясат осындай саясаттың қазіргі жай-күйін бағалауды негізге ала отырып жүзеге асырылатын осындай мемлекеттік саясаттың жаңа моделімен, сегменттің артта қалуына ықпал етуі мүмкін проблемаларды талдаумен және өнеркәсіп саласындағы мемлекеттік бағдарламаның мақсаттарына сәйкес басым бағыттарды айқындаумен сипатталады.

Қазақстан Республикасының аумағында өнеркәсіп саласындағы қазіргі заманғы саясаттағы негізгі бағыттардың бірін, атап айтқанда, импортталатын тауарларды отандық өндірістің жоғары сапалы бәсекеге қабілетті тауарларына ауыстыруды бөліп көрсеткен жөн. Осының салдарынан өнеркәсіптің өсуін арттыруды басқаруға маманданатын және осындай сектордың тиімділігін арттыру есебінен барынша жоғары нәтижелерге қол жеткізу үшін мүмкіндіктерді көздейтін жаңа тетікті әзірлеу қажеттілігі пайда болады. Осылайша, өнеркәсіптік саланы қайта индустрияландырудың ұйымдастырушылық-экономикалық тетігін құру мақсат болып қойылады, бұл мақсаты қажетті сұранысты қанағаттандыратын салалардың жоғары өнімді элементтерін дамыту процесін жеделдету болып табылатын экономикалық және ұйымдастырушылық мақсаттағы тетіктер арасындағы өзара іс-қимыл жасау жүйесін білдіреді.

Қазақстан Республикасы өнеркәсіптік саясатының қазіргі жағдайында қайта индустрияландыру саясатын жүзеге асыру үшін кейбір экономикалық аспектілерді ескерген жөн. Оларға, бірінші кезекте, өнеркәсіптік кәсіпорындардың жұмылдыру сегментінің құрылымын қайта құруды жатқызған жөн. Бастапқы кезеңдерде сауатты қайта құру үшін қызметтің осы түрін іске асыратын кәсіпорындарда өнеркәсіптік саясатты басқаруды орталықтандыру мақсатында барлық қолда бар ресурстарды тиісті бағыттарға шоғырландырған жөн екенін айта кету керек. Бұл өнеркәсіптік секторды қайта индустрияландыру саясатындағы маңызды элементтердің бірі болып табылады, себебі ресурстарды нарықтық өзін-өзі басқару тетігінен шығару қажеттілігі бар, ал нарықты басқару үшін шағын және орта бизнес, сондай-ақ жаппай тұтыну өнімдері сияқты бағыттарды қалдырған жөн.

Өнеркәсіптік саясатты зерделеу саласында өңдеу секторы маңызды рөл атқарады. Қазақстан Республикасының аумағында осы сектордың басым бағыттарын қарай отырып, мұнай химиясы, машина жасау, құрылыс материалдарын өндіру, қара металлургия, түсті металлургия аталып өтеді, олардың дамуы әлемдік нарықта бәсекеге қабілеттілік деңгейін арттыруға ықпал етуі, сондай-ақ қосылған құны жоғары инновациялық бағыттағы өнімдерді өндіру мүмкіндігін арттыруы мүмкін. Сонымен қатар, өнеркәсіптік саясаттың қазіргі жағдайында өңдеу өнеркәсібі секторының дамуы технологиялық мақсаттың бесінші және

алтыншы құрылысының жоғары технологиялық әзірлемелерінің, атап айтқанда, нанотехнологиялар, биотехнологиялар, ғарыш технологиялары, мультимедиялық технологиялар, мобильді технологиялар саласындағы өндірістің ілгерілеуіне ықпал етуі, сондай-ақ баламалы энергетиканың дамуына ықпал етуі мүмкін деген фактіні ескеру маңызды.

Өнеркәсіптік саясат саласындағы қайта индустрияландыру саясаты, тұтастай алғанда, өзінің дұрыс жұмыс істеуінде іске асырылуы үшін индустрияландырудың осындай түрін басқару тетігін өзінің экономикалық аспектісінде зерделеу маңыздылығын атап өткен жөн. Бірінші кезекте жоғарыда жазылғандай, кәсіпорындардың қызметіне жаңа инновациялық технологияларды енгізу маңыздылығын, сондай-ақ оларды мемлекеттің экономикалық жүйесіне енгізуді атап өткіміз келеді, ол мемлекеттің осы саладағы белсенді саясаты мен осындай инновациялық технологиялардың салааралық трансферті арқасында жүзеге асырылатын болады. Одан әрі қайта индустрияландыру тетігінің айрықша аспектісі халықаралық стандарттарға сәйкес келетін, сондай-ақ өндірілетін өнімнің ішкі нарықтағы сұранысын қанағаттандыратын, жеке тұтынушылардың сұранысын, мемлекеттің тапсырыстарын, экономиканың тапсырыстарын, белгілі бір өңірлердің және өндірілетін өнімнің өзге де тұтынушыларының тапсырыстарын қанағаттандыратын сыртқы нарықта сұратылатын талаптарды қанағаттандыру болып табылады.

Мемлекеттік қолдау, сондай-ақ өндіріс мүдделері үшін жауап беретіндерді реттей отырып, мемлекет жүзеге асыратын қолдау үйлесімділігі маңызды аспект болып табылады. Сонымен қатар, инновациялық технологиялардың салааралық трансферіне қатысты, егер ол ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстармен байланысты болса, сондай-ақ ғылыми-технологиялық қызмет саласында мемлекеттік тапсырыстарды жүзеге асырса, ол міндетті түрде үздіксіз реконструкциялауға, жаңғыртуға және әрине, өндірістің өзіне сәйкес келуге тиіс екенін ескерген жөн. Қайта индустрияландыру тетігінде қолда бар өндіріс ресурстары мен экономикалық ресурстарды анағұрлым тиімді пайдалану үшін техникалық және өндірістік секторлар арасындағы өзара іс-қимылды рационализациялау үлкен маңызға ие. Әрі сайып келгенде, негіз қалайтын факторлардың соңғысы – ұйымдастырушылық-экономикалық тетіктің негіздеріне ұмтылу және өнеркәсіптік сегменттің өндірістік қызметі нәтижесінде алға қойылған міндеттерді жүзеге асыруға ұмтылу; бұл аспектілер мемлекеттік реттеуді жолға қоюға көмектеседі, оның маңыздылығы әлеуметтік қоғамдағы даму динамикасының саяси және экономикалық деңгейінен тікелей келіп шығатын негізгі міндеттер мен мақсаттарды айқындауға негізделеді [8].

Осылайша, экономиканы жаңғыртудың негізгі рөлін бөліп көрсетіледі, ол сол үшін өздерін шоғырландыру және қажетті салаларды шоғырландыру соның нәтижесінде өндірістік сипаттағы салалардың құрылымдалуын жақсартуға алып келетін мамандандырылған өндірістік жүйелерді құра отырып, өндіріс пен өндірістік кәсіпорындарды қайта ұйымдастыруға негізделетін болады. Өңірлер жүргізіп жатқан өнеркәсіптік қызмет саясатының ұзақ мерзімді сипатында және осы саясатты трансформациялау басымдықтарының тұрақтылығын айқындауда жүргізіліп жатқан өнеркәсіптік саясат үшін іргелі сипаттағы маңыздылық беріледі.

Осыны негізге ала отырып, өнеркәсіптік саясаттың мәні анықталады, ол өнеркәсіптік қызмет салаларын дамытудың ұзақ мерзімді сипатына, атап айтқанда, оның стратегиялық бағытына негізделеді, соның арқасында ішкі және сыртқы нарықтардағы экономикалық жағдайдың ағымдағы оқиғаларының жағдайларын ескере отырып, алға қойылған стратегиялық мақсаттарды іске асыруға болады. Басшылық аспектідегі мақсаттылық деңгейін төмендету үшін оны қысқа мерзімді, орта мерзімді және ұзақ мерзімді сипаттарда ашылатын алға қойылған мақсаттарға жетудің бастапқы нүктесімен салғастыра отырып, өңірлердің өнеркәсіптік қызметі саясатының стратегиялық бағытын әзірлеу туралы атап өткен жөн. Өнеркәсіптік саясаттағы осы стратегиялық бағыттың өзінің экономикалық аспектісінде тиімді болуы үшін дамудың орнықты болуы және ұзаққа жалғасатын сипаттағы перспективаға бағытталуы үшін барынша қолайлы жағдай жасау туралы айтқан жөн, соның нәтижесінде бұл осындай өнеркәсіптік саясаттың тиісті бағыттарын таңдауға көмектеседі. Бұл Қазақстан

Республикасының аумағында, атап айтқанда, осындай саясатты тұрақтандыру және оның экономикалық аспектідегі тұрақтылығы кезеңінде өнеркәсіптік саясаттың ерекшеліктерін түсінуге тереңірек бойлауға мүмкіндік береді, бұл экономикалық кешенді орнықты көрініс дамытуға, сондай-ақ экономикалық кешенді мемлекеттің және жекелеген өңірлердің қаржы секторымен интеграциялауға көмектеседі.

Қазіргі Индустрия 4.0 саясатына келетін болсақ, ол бейімделуі әлемдік шикізат нарықтары жағдайының сын-тегеуріндеріне бағытталған өзінің жеткілікті прагматикалық бағытын білдіреді. Бұл саясаттың екпіні экстрабағдарланған сипаттағы өндірістерге, ғылымды көп қажет ететін өндірісті дамытуға, экономикалық күрделілік деңгейін арттыруға, экспортталатын тауарлардың деңгейін арттыруға, сондай-ақ өнеркәсіптің секторын өзгертуге шоғырланады.

Өңдеу өнеркәсібіне инвестицияларды қайта бағыттаудың маңызы зор, бұл маңызды бәсекелік артықшылықтарды пайдалану арқасында нарықта жаңа деңгейге шығуға мүмкіндік береді. Бұл жоғары технологиялық мақсаттағы қызметтердің аутсорсингін дамытуға мүмкіндік береді, бұл ғылымды көп қажет ететін көрсетілетін қызметтер мен өндірістің қосатын үлесінің деңгейін арттыруға ықпал етуі мүмкін. Осының есебінен өндірістің, индустриялық жұмыспен қамтудың индустриялық өсуі, сондай-ақ урбанизация процесі орын алатын болады.
Ғылыми-технологиялық хабтарды дамытудағы цифрлық экономиканың басым бағыттары бірінші кезекте Қазақстан Республикасының ірі қалаларында, атап айтқанда, Алматы және Нұр-Сұлтан қалаларында орын алатын болады.

Жоғарыда жазылған қазіргі заманғы өнеркәсіптік саясатта өңірлердің экономикалық секторын дамыту құралдарын ұсынуға мүмкіндік береді. Мәселен, инвестициялық саясат бойынша ұсыныстарға қатысты инновациялық өндірісті дамыту мақсатында шетелдік инвесторлар үшін преференцияны ұсынуға болады, бұл Қазақстанның кәсіпорындарын технологиялық бағыттағы жаһандық желілерге қосуға мүмкіндік береді.

Ал бюджет саласындағы саясатты қарай отырып, ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарға ақша қаражатын бөлудің қаржылық тетігін жетілдіруді, сондай-ақ Қазақстан Республикасының ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарына ақша қаражатын бөлуді кезең-кезеңімен өсіруді ұсынуға болады.

Ақпараттық-талдамалық қамтамасыз етуде Қазақстан Республикасының ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарын жандандырудың тікелей емес әдістеріне талдау жүргізу үшін база жасауды атап өтуге болады. Зерттелетін тақырыпты салықтық ынталандыру саласында өзінің ашықтығын қамтамасыз ету және келіп түсетін ақша қаражатын өзінің нысаналы мақсатына сәйкес пайдалану мақсатында ғылыми-зерттеу саласында ақша қаражатын аудару тәртібін өзгертуді ұсынуға болады. Сонымен қатар, салыстырмалы артықшылықтарды анықтау үшін нарықтың қазіргі жағдайына негізделетін шешім қабылдау бойынша ақпараттық қамтамасыз етудің мамандандырылған жүйесін құру өнеркәсіптік саясаттың лайықты түрде жұмыс істеуі үшін негізгі фактор болып табылады.

Жүргізілген салыстырмалы және серпінді талдау тұрақты индустриялық орталықтар мен құрылымдық трансформация аймақтарын қалыптастыра отырып, өңірлік дамуға әсер ететін Қазақстанның өнеркәсіптік саясатының біртекті еместігін нақтылады. Зерттеу барысында біз өңірлердің экономикалық өсу деңгейі олардың индустрияландыру дәрежесіне, инвестициялық белсенділігіне және өнеркәсіптік өндірісті әртараптандыруға тікелей байланысты екенін анықтадық. Ресурстық бағдарланған өңірлер өндіріс көлемі бойынша көшбасшылық позицияны сақтап отыр, алайда сыртқы экономикалық конъюнктураға тәуелділіктің жоғары болуымен сипатталады. Оларға қарағанда, индустриялық әртараптандырылған өңірлер дамудың неғұрлым тұрақты серпінін көрсетіп отыр. 2030 жылға дейінгі болжамды бағалаулар индустрияландырудың мемлекеттік саясатын іске асыруға және қайта өңдеу секторын дамытуға негізделген өңірлік сәйкессіздіктердің біртіндеп төмендеу үрдісін растайды.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу Қазақстанда өнеркәсіптік саясатты іске асыру жағдайында өңірлердің экономикалық дамуы біркелкі емес екенін көрсетті. Өңірлік айырмашылықтар жалпы өңірлік өнім көлемімен ғана емес, сонымен қатар инвестициялық белсенділік деңгейімен, өнеркәсіптің өңірлік экономикадағы үлесімен және өндірістік құрылымның әртараптандырылу дәрежесімен айқындалады. Осыған байланысты өнеркәсіптік саясаттың тиімділігі оны бірыңғай ұлттық деңгейде сипаттаумен емес, өңірлік ерекшеліктерді ескере отырып бағалаумен анықталатыны негізделді. Зерттеу нәтижелері бойынша ресурстық бағыттағы өңірлерде өндіріс көлемі мен инвестициялардың жоғары шоғырлануы сақталғанымен, олардың экономикалық серпіні сыртқы нарық конъюнктурасына тәуелді екені анықталды. Ал индустриялық және өңдеуші секторлары неғұрлым дамыған өңірлерде экономикалық өсудің орнықтырақ сипаты байқалады. Бұл жағдай өңірлік даму тұрақтылығы тек шикізаттық артықшылықтармен емес, өндірістік базаның сапасымен, технологиялық жаңғырту деңгейімен және инвестициялардың құрылымымен байланысты екенін көрсетті.

Зерттеу жұмысы аясында өңірлер бойынша негізгі көрсеткіштердің сандық айырмашылықтарын нақты салыстыруға мүмкіндік берді. Атап айтқанда, жалпы өңірлік өнім, негізгі капиталға инвестициялар, өнеркәсіп үлесі және өсу қарқыны арасындағы арақатынас айқындалды. Соның негізінде өнеркәсіп үлесі жоғары өңірлердің барлығы бірдей орнықты өсім көрсетпейтіні, ал құрылымы неғұрлым теңгерімді өңірлердің ұзақ мерзімді даму тұрғысынан анағұрлым төзімді екені анықталды. Демек, кестелік талдау өнеркәсіптік саясаттың нәтижелілігін бағалауда тек абсолюттік көлемдерге емес, өңірлік экономиканың сапалық құрылымына да сүйену қажеттігін дәлелдеді.

Бірінші суретті пайдалану 2020–2030 жылдар аралығындағы серпінді бағалауға және болжамдық үрдістерді айқындауға мүмкіндік берді. Графикалық талдау Атырау облысында өнеркәсіп үлесінің жоғары деңгейі сақталғанымен, оның біртіндеп төмендеу үрдісі байқалатынын көрсетті, бұл экономиканы әртараптандыру ықтималдығын білдіреді. Қарағанды және Шығыс Қазақстан облыстарында өнеркәсіп үлесінің біртіндеп өсуі өңдеу секторын күшейту мен неғұрлым күрделі өндірістерді дамыту әлеуетін айқындайды. Солтүстік Қазақстан облысы мен Алматы қаласы бойынша көрсеткіштердің баяу өсуі бұл өңірлерде индустриялық құрамдастың кеңеюі қосымша институционалдық және инвестициялық қолдауды талап ететінін көрсетеді. Осылайша, суреттік талдау өнеркәсіптік саясаттың болашақтағы әсерін тек сипаттап қана қоймай, оны 2030 жылға дейін сақтап қалу үшін қандай басқарушылық шаралар қажет екенін де негіздеуге мүмкіндік берді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы өнеркәсіптік саясаттың өңірлік нәтижелілігін бағалау үшін салыстырмалы және серпінді талдауды біріктіретін тәсілдің негізделуінде жатыр. Ұсынылған тәсіл өңірлік экономиканың жай-күйін бір мезгілде статикалық және ұзақ мерзімді перспективада қарауға мүмкіндік береді. Бұл, өз кезегінде, өнеркәсіптік саясатты бағалауды жалпы декларативті сипаттан нақты өлшенетін көрсеткіштер жүйесіне көшіруге жағдай жасайды.

Зерттеудің практикалық маңызы өңірлік өнеркәсіптік саясатты түзетуге арналған нақты аналитикалық құралдарды ұсынуымен айқындалады. Біріншіден, өңірлер бойынша өнеркәсіп үлесі, инвестициялар құрылымы, өңдеу секторындағы өсім және жұмыспен қамту көрсеткіштері негізінде тұрақты мониторинг жүйесін енгізу ұсынылады. Екіншіден, 2030 жылға дейінгі даму бағдарламаларын әзірлеу кезінде салыстырмалы және болжамдық талдау нәтижелерін міндетті индикаторлық негіз ретінде пайдалану қажет. Үшіншіден, ресурстық өңірлер үшін қайта өңдеу секторын кеңейтуге бағытталған нысаналы инвестициялық ынталандыру шараларын, ал индустриялық әлеуеті қалыптасып келе жатқан өңірлер үшін инфрақұрылымдық және технологиялық қолдау тетіктерін қолдану орынды. Төртіншіден, өңірлік саясатты іске асыру шеңберінде өнеркәсіп құрылымының өзгерісін ерте кезеңде тіркейтін цифрлық талдамалық платформаларды пайдалану ұсынылады.

Осыған байланысты мақалада өнеркәсіптік саясаттың тиімділігін сақтау және күшейту үшін мынадай бағыттарды іске асыру ұсынылады: өңірлік индустрияландырудың нысаналы бағдарламаларын әзірлеу; өңдеу өнеркәсібіне бағытталған инвестициялық преференцияларды

кеңейту; ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарды қаржыландырудың өңірлік тетіктерін күшейту; өндірістік көрсеткіштерді бағалаудың бірыңғай цифрлық мониторинг жүйесін енгізу; болжамдық модельдерді мемлекеттік жоспарлау практикасына енгізу. Аталған ұсыныстар 2030 жылға дейін индустриялық даму серпінін сақтауға, өңірлік теңгерімсіздіктерді төмендетуге және ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған.

Солайша, зерттеу мақсатына қол жеткізілді, ал қойылған міндеттер толық көлемде орындалды. Теориялық талдау өнеркәсіптік саясаттың мәнін нақтылауға мүмкіндік берсе, эмпирикалық бөлім өңірлік айырмашылықтарды сандық тұрғыдан дәлелдеуге және ұзақ мерзімді үрдістерді анықтауға мүмкіндік берді. Нәтижесінде өнеркәсіптік саясатты өңірлік ерекшелікке бейімдеп жүргізу, оны тұрақты мониторинг, салыстырмалы бағалау және болжамдық түзету құралдарымен толықтыру қажеттігі негізделді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Алдияр Р., Курбан Р. Қазақстанда өнеркәсіптік саясатты іске асырудағы инновациялық және технологиялық компонент. Science Industry Defense: XIX Бүкілресейлік ғылыми-техникалық конференция материалдары. – 2018. – №4. – Б. 150–153

2 Ахметзаки Е. Обзор инвестиций в обрабатывающую промышленность Казахстана. World Science: Problems and Innovations. – 2021. – №22. – С. 169–172.

3 Айдарханова Т.Д Өнеркәсіптік саясатты басқару мен іске асырудың ұйымдық-экономикалық механизмін қалыптастыру. Modern Science: Problems and Prospects. – 2020. – №2(12). – Б.20–24

4 Дауренбекова А.Н, Залученова А.Н. Қазақстан Республикасының өнеркәсіптік саясатын іске асырудағы инновациялық тәсіл. Turan University Bulletin. – 2019. – №4. – Б. 21–26

5 Днишев Ф.М,Алжанова Ф.Г.,Андреева Г.М. Қазақстанда білімге негізделген экономиканы дамытудың болжамдық сценарийлері. Scientific Journal of NRU ITMO. Series Economics and Environmental Management. – 2021. – №2. – Б.3–8

6 Ибрагимова Н.В Қазақстан кәсіпорындарының қызметіне цифрлық технологияларды енгізу шараларын іске асыру («Kiri» АҚ мысалында). From Synergy of Knowledge to Synergy of Business. Digital Transformation. – 2020. – №8. – Б.258–261

7 Избасарова Л.Б. Өңірдің тұрақты дамуын қамтамасыз етудің негізі ретінде кластерлік саясат. Economics and Efficiency of Production Organization. – 2020. – №32. – Б.65–70

8 Rodrik D., Stiglitz J. E. A new growth strategy for developing nations //The New Global Economic Order. – Routledge, 2025. – P. 89-107.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПАРАМЕТРЫ РАЗВИТИЯ РЕГИОНОВ КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ РЕАЛИЗАЦИИ ПРОМЫШЛЕННОЙ ПОЛИТИКИ

Аннотация

Актуальность научного исследования в области изучения промышленной политики обусловлена необходимостью разработки новых реформаторских предложений, направленных на повышение эффективности функционирования исследуемого сегмента, а также на создание новых условий, способствующих ее поддержанию, что в конечном итоге отражается на устойчивости развития экономики.

Целью статьи является детальное изучение промышленной политики на территории Республики Казахстан, охватывающее теоретические и практические аспекты исследования. Это позволит рассмотреть новые концептуальные подходы и пути совершенствования исследуемого сектора. В научном исследовании использованы различные методологические подходы, способствующие раскрытию рассматриваемой проблемы с точки зрения теории и практики. К таким методам следует отнести теоретико-методологический и функциональный подходы, методы анализа, сравнительного анализа и анализа научной литературы, диалектический подход, а также метод синтеза.

Использование указанных подходов позволило авторам решить поставленные задачи, в частности, раскрыть содержание понятий «промышленная политика» и «инновационная деятельность», определить их основные признаки и принципы, что способствует более глубокому пониманию механизмов функционирования данного сектора. Кроме того, это позволило проанализировать практическую реализацию промышленной политики на территории Республики Казахстан, а также провести сравнительный анализ на основе опыта зарубежных государств. В конечном итоге изучение данных факторов позволило определить основные направления совершенствования промышленного сектора.

В результате исследования выделены методы повышения эффективности промышленной политики Республики Казахстан, обеспечивающие устойчивость и активное развитие.

Ключевые слова: промышленная политика, инновационная деятельность, зарубежный опыт, управление промышленной политикой, цифровая экономика, регулирующие механизмы.

ECONOMIC PARAMETERS OF REGIONAL DEVELOPMENT IN KAZAKHSTAN UNDER THE IMPLEMENTATION OF INDUSTRIAL POLICY

Abstract

The relevance of scientific research in the field of industrial policy studies is determined by the need to develop new reform-oriented proposals aimed at increasing the efficiency of the functioning of the studied sector, as well as creating new conditions capable of supporting such efficiency, which ultimately contributes to sustainable development.

The purpose of this scientific article is to conduct a detailed study of industrial policy in the Republic of Kazakhstan, covering both theoretical and practical aspects. This allows for the consideration of new conceptual approaches and ways to improve and develop the studied sector. The study employs various methodological approaches that help reveal the problem from both theoretical and practical perspectives. These methods include the theoretical and methodological approach, the functional methodological approach, the method of analysis, the comparative analysis method, the analysis of scientific literature, the dialectical methodological approach, and the method of synthesis.

The application of all the above approaches in scientific research enabled the authors to achieve the stated objectives, particularly to reveal the essence of the concepts of “industrial policy” and “innovation activity” and to identify their characteristics and principles, thereby contributing to a better understanding of the mechanisms of this sector. Furthermore, the research enabled analysis of the practical implementation of industrial policy in the Republic of Kazakhstan and a comparative analysis of this experience with that of foreign countries. Ultimately, the study of these factors enabled the identification of key directions for improving the industrial sector. As a result of the research, methods to increase the efficiency of the Republic of Kazakhstan's industrial policy will be identified, characterized by sustainability and active development.

Keywords: industrial policy, innovation activity, foreign experience, industrial policy management, digital economy, regulatory mechanisms.

REFERENCES

1 Aldiar R., Kurban P. Qazaqstanda önerkäsıptık saiasatty ıske asyrudağy innovasialyq jäne tehnologialyq komponent. Science Industry Defense: XIX Bükılreseilık ğylymi-tehnikalyq konferensia materialdary. *[Innovation and technological component in the implementation of industrial policy in Kazakhstan]* – 2018. – №4. – P. 150–153. [in Kazakh]

2 Ahmetzaki E. Obzor investisi v obrabatyvaiuşuiu promyşlenöst Kazahstana. *[Overview of Investments in the Manufacturing Industry of Kazakhstan]*. World Science: Problems and Innovations. – 2021. – №22. – P. 169–172. [in Russian]

3 Aidarhanova T.D Önerkäsıptık saiasatty basqaru men ıske asyrudyñ ūiymdyq-ekonomikalyq mehanizmın qalyptastyru. *[Formation of an organizational and economic mechanism for managing and implementing industrial policy]* Modern Science: Problems and Prospects. – 2020. – №2(12). – P.20–24. [in Kazakh]

4 Daurenbekova A.N, Zaluchenova A.N. Qazaqstan Respublikasynyñ önerkäsıptık saiasatyn ıske asyrudağy innovasialyq täsıl. *[Innovative approach to implementing the industrial policy of the Republic of Kazakhstan]*. Turan University Bulletin. – 2019. – №4. – P. 21–26. [in Kazakh]

5 Dnişev F.M,Aljanova F.G.,Andreeva G.M. Qazaqstanda bılımge negızdelgen ekonomikany damytudyñ boljamdyq senarileri. *[Forecast scenarios for the development of a knowledge-based economy in Kazakhstan]*. Scientific Journal of NRU ITMO. Series Economics and Environmental Management. – 2021. – №2. – P. 3–8. [in Kazakh]

6 İbragimova N.V Qazaqstan käsıporyndarynyñ qyzmetıne sifrlyq tehnologialardy engızu şaralaryn ıske asyru («Kiri» AQ mysalynda). From Synergy of Knowledge to Synergy of Business. Digital Transformation. – 2020. – №8. – P. 258–261. [in Kazakh]

7 İzbasarova L.B. Öñırdıñ tūraqty damuyn qamtamasyz etudıñ negızı retında klasterlık saiasat. *[Cluster policy as a basis for ensuring sustainable development of the region]*. Economics and Efficiency of Production Organization. – 2020. – №32. – P. 65–70. [in Kazakh]

8 Rodrik D., Stiglitz J. E. A new growth strategy for developing nations //The New Global Economic Order. – Routledge, 2025. – P. 89-107. [in English]

Information about authors

Tursynai Aidarkhanova – lecturer of the Department of Economics, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Republic of Kazakhstan

E-mail: tursynay.aydarkhanova@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/ 0009-0009-6779-710X
Mira Zhanabergenova – corresponding author, PhD, Export Promotion Department, JSC “QazTrade”, Astana, Republic of Kazakhstan
E-mail: m.zhanabergenova@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7249-3586

Сведения об авторах

Тұрсынай Айдарханова – преподаватель кафедры экономики, университет имени Алихана Бөкейхана, г.Семей, Республика Казахстан
E-mail: tursynay.aydarkhanova@bk.ru
ORCID: https://orcid.org/ 0009-0009-6779-710X
Мира Жанабергенова – основной автор, PhD, Департамент продвижения экспорта, АО «QazTrade», г.Астана, Республика Казахстан
E-mail: m.zhanabergenova@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7249-3586

Авторлар туралы мәліметтер

Тұрсынай Айдарханова – экономика кафедрасының оқытушысы, Әлихан Бөкейхан атындағы университет, Семей қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: tursynay.aydarkhanova@bk.ru
ORCID: https://orcid.org/ 0009-0009-6779-710X
Мира Жанабергенова – негізгі автор, PhD, «QazTrade» АҚ Экспортты жылжыту департаменті, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: m.zhanabergenova@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7249-3586

IRSTI 06.52.13 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.40**
UDC 330.342.3

A. Temirbekov[1*], B. Tolysbayev[1], K. Jaroslav[2]

[1]L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Republic of Kazakhstan
[2]University of Economics in Bratislava,
Bratislava, Slovak Republic
*e-mail:Temirbekov.expo2017@gmail.com

THE ROLE OF INNOVATIVE MANAGEMENT METHODS IN THE DEVELOPMENT OF BUSINESS TOURISM

Abstract

Business tourism is one of the most dynamically developing segments of the modern tourism industry and plays an important role in the socio-economic development of states. Hosting international conferences, forums, exhibitions, and corporate events contributes to the development of business ties, the exchange of knowledge and technologies, and also stimulates the development of urban infrastructure and the service sector. A distinctive feature of business tourism is a higher level of tourist expenditure and a significant multiplier effect that extends to related sectors of the economy. This article examines the influence of innovative management methods on the development of business tourism and its economic effect for host destinations. The purpose of the article is to investigate the impact of innovative management methods on the development of business tourism, assess their economic effectiveness for the host territories and substantiate the importance of digital technologies and modern management tools in increasing the competitiveness and sustainable development of the MICE industry. Special attention is paid to the analysis of the digitalization of event management, the introduction of CRM systems, event management platforms, demand analytics tools, and modern service quality management methods. Based on the analysis of international practice and statistical data, the economic results of implementing innovative management solutions in the MICE industry (Meetings, Incentives, Conferences, Exhibitions) are assessed. The results of the study show that the use of innovative management methods contributes to an increase in the number of business events, higher spending by business tourists, lower operating costs, and a stronger multiplier effect on the economy. The findings confirm that innovative management is an important factor in increasing the competitiveness of tourist destinations and ensuring the sustainable development of business tourism.

Keywords: business tourism, MICE industry, innovative management methods, economic effect, tourism multiplier.

Introduction

Business tourism has formed as an independent branch of the tourism industry and is one of the most fast-evolving areas of modern tourism. It plays an important role in the development of the national economy of any country, actively contributing to its integration into the world market, serving as an essential condition for the successful functioning of modern business, and making a significant contribution to economic development. Being among the most effective and diversified types of tourism, it often plays a stimulating role for other sectors of the national economy as well.

This topic is relevant because the development of business tourism is closely linked to resolving socio-economic problems, employment creation, infrastructure development, and the strengthening of international business ties.

The international business tourism market is developing rapidly and has significant growth potential. At the same time, the influence of this industry on related sectors and its contribution to the national economy as a whole are of particular importance. According to international experts, the multiplier effect of business tourism can reach a ratio of 1:5 to 1:7, which means that every monetary unit invested in the development of this sphere can generate 5–7 units of income in related segments of the economy, including tourism, transport, hospitality, catering, culture, trade, and other industries.

In the post-pandemic period, the business travel market has demonstrated steady recovery rates. Specifically, according to the Global Business Travel Association (GBTA), global business travel spending was projected to reach approximately USD 1.57 trillion in 2025, setting a new historical record and indicating an almost complete recovery of the industry after the crisis caused by the COVID-19 pandemic. Compared with the previous year, spending increased by about 6.6%, despite ongoing macroeconomic risks and geopolitical instability [1].

For comparison, in 2017 global business travel spending amounted to USD 1.3 trillion, which was 5.8% higher than in 2016. According to forecasts, by 2022 this figure was expected to rise to USD 1.7 trillion; however, the COVID-19 pandemic significantly adjusted these expectations. In 2020, business travel spending decreased by 53.8% and amounted to USD 661 billion. Despite forecast growth in 2021, actual global spending on business travel totaled USD 697 billion. In 2022, it increased by 34%, reaching USD 933 billion, which corresponded to only 65% of the pre-pandemic level. Nevertheless, by 2025 the business tourism market had not only recovered but also exceeded its pre-crisis indicators, confirming its strategic importance for the global economy [2].

Demand for business tourism as an independent segment of the tourism services market increases as the general economic system and business environment develop. Business tourism plays an important role in the development of business, cultural, and scientific relations between regions and countries. The development of the national economy and its integration into the global market directly influence the formation and expansion of business tourism, strengthening its importance as an instrument of international economic interaction.

It is well known that business tourism combines business travel and the meetings industry (MICE – Meetings, Incentives, Conferences, Exhibitions/Events), forming a comprehensive segment of the tourism industry with high economic and social impact. The economic recognition of business tourism is confirmed by fundamental theoretical and applied studies conducted by such international organizations as the United Nations (UN), the World Tourism Organization (UNWTO), the International Congress and Convention Association (ICCA), Meeting Professionals International (MPI), as well as other authoritative international associations and institutions. The purpose of this article is to examine the role of business tourism in economic development and to assess how innovative management methods influence its development in Kazakhstan.

Under conditions of transformation of the global economy and increasing competition among tourist destinations, business tourism is becoming one of the key instruments of economic growth, investment attraction, and the integration of national economies into global value chains. In this regard, the use of innovative management methods aimed at improving the efficiency of the business tourism industry, increasing its competitiveness, and strengthening its multiplier effect on the economy acquires particular significance.

Research materials and methods

The methodological basis of the study rests on a set of general scientific and economic-statistical methods of analysis, which make it possible to assess the impact of innovative management methods on the development of business tourism and its contribution to the economy. The study uses a systems approach that considers business tourism as an element of the tourism industry exerting a comprehensive influence on economic development and related sectors.

The theoretical basis of the study consists of the scientific works of domestic and foreign authors in the field of tourism economics, tourism industry management, and the development of the business events industry (MICE). The information base includes statistical data from international organizations, including the World Tourism Organization (UNWTO), the Global Business Travel Association (GBTA), the International Congress and Convention Association (ICCA), as well as analytical reports and data from national statistical agencies.

The following methods were employed during the study: economic and statistical analysis, which was applied to examine the dynamics of the global business tourism market, changes in business travel volumes, and the structure of business tourists' expenditures. The analysis of statistical data made it possible to identify the main trends in the development of the MICE industry. Comparative analysis was applied to examine international experience in business tourism management and to identify the most effective management practices used across various countries and destinations. The method of multiplier analysis was used to assess the economic effects of business tourism through an approach based on the tourism multiplier, allowing the determination of the direct, indirect, and induced impacts of tourist expenditures on the economy. In addition, the analysis of innovative management tools involved the examination of modern digital and organizational instruments for managing the business events industry, including CRM systems, event management platforms, demand analytics systems, and service quality management methods.

The comprehensive application of these methods made it possible to determine the impact of innovative management methods on the efficiency of the business tourism industry and to assess their role in enhancing the economic performance of tourist destinations.

Results and their discussion

Innovative management methods in business tourism represent a set of managerial, organizational, digital, and analytical tools that optimize the processes of planning, organizing, promoting, and evaluating business events (business travel and MICE). Their implementation makes it possible to move from fragmented and reactive management to a systematic, predictable, and measurable model of industry development.

World practice shows that countries and cities that consistently implement innovative management approaches in business tourism demonstrate higher growth rates in the number of events and delegates, as well as stronger economic outcomes, compared with destinations using traditional administrative methods.

One of the key innovative management methods in business tourism is the digitalization of sales processes, registration, and event analytics. The use of CRM systems, event management systems, demand analytics tools, and dynamic pricing makes it possible to significantly increase the efficiency of attracting and servicing organizers of business events.

According to international CRM and sales analytics studies, the implementation of CRM systems and analytical tools can improve sales productivity, customer data management, forecasting accuracy, and overall return on investment [3]. In the MICE industry, these effects may be reflected in higher inquiry-to-event conversion, shorter decision-making cycles, and an increase in repeat events.

In practical terms, CRM and analytical tools in the MICE industry may contribute to:

- an increase in the conversion of inquiries into confirmed events by 12–25%;
- a reduction in the average decision-making cycle / lead time by 15–30%;
- an increase in the share of repeat events by 10–20%.

In business practice, after CRM implementation companies often observe improvements in lead conversion due to centralized contact management, automated inquiry processing, and sales funnel analytics. According to an industry case study, the implementation of an AI-enabled CRM inquiry workflow increased lead conversion from 12% to 31% within six months, representing a growth of approximately 19 percentage points, or more than 2.5 times [4].

Other industry sources indicate that automation of lead-capture workflows and CRM synchronization can improve lead-processing efficiency by up to 50% compared with manual processing [5].

Automation of inquiry processing and CRM analytics allows participants to receive faster responses, offers, and tailored solutions, which reduces the duration of the sales cycle.

According to industry case studies, CRM implementation may reduce the sales cycle. In one commercial case, the average sales cycle decreased from 45 to 28 days, which represents an approximately 38% reduction [6]. CRM analytics makes it possible to quickly identify bottlenecks in the funnel and accelerate inquiry processing, as reflected in reports on the digitalization of sales and marketing management [7].

Although sector-specific CRM studies in the MICE industry remain limited, data from commercial implementations show that CRM reduces lead time by 15–30% on average, especially in qualification and event approval processes.

Real practices show that the use of CRM in event management can increase the conversion of inquiries into confirmed events by 10–25% and more, depending on the level of automation and data integration.

In economic terms, this leads to an increase in the number of events held and delegates served without a proportional increase in costs. For example, if the host destination holds 100 international business events annually, an increase in the number of international business events by just 10% would mean 10 additional events. With an average of 300–500 delegates per event and average spending by one business tourist of USD 1,200–1,500, this may provide additional direct annual income of USD 3.6–7.5 million for the host destination, based on the author’s calculation and general

international business travel spending trends [8]. CRM outcomes vary with the degree of implementation, data quality, the level of integration with other business systems, staff training, and the maturity of digital processes [9]. Most empirical CRM data relate to sales and services in B2B/B2C sectors rather than MICE as a separate industry. However, the logic and mechanisms of CRM, including lead management, behavioral analytics, and communication personalization, remain applicable to MICE-related business processes [10].

In the context of MICE, it is important to consider the complexity of the process, the involvement of multiple stakeholders, and the length of approvals; therefore, enhanced analytics and automation indeed produce a noticeable effect. According to practical cases and empirical studies on CRM implementation, automation of lead management and analytics can increase the conversion of incoming inquiries into confirmed events by approximately 12–25%, reduce the average decision-making cycle (lead time) by 15–30%, and, through improved customer interaction, increase the share of repeat events by 10–20%. Such effects are recorded in corporate automation cases where CRM platforms contribute to data centralization, communication optimization, and faster inquiry processing, which is especially important in the segment of complex B2B events and MICE. These figures reflect average efficiency values of CRM implementation in commercial industries and can be reasonably applied to assess the impact of CRM in the business tourism and MICE industry.

Innovative quality management methods based on the principles of service design, TQM, ISO 9001, and customer experience management (CEM) have a direct impact on the sustainability of demand and the reputation of a destination in the international business tourism market [11].

Based on the relationship between conference service quality, delegate satisfaction and future behavioural intentions, the following author's applied estimates may be used:

- an increase in the delegate satisfaction index (CSI) by 10 points may raise the probability of repeat destination choice by 8–12%;
- a 10-point increase in NPS may be associated with an average 15% increase in recommendations and repeat bookings;
- a reduction in operational failures, including queues, registration delays and logistics problems, by 20–30% may decrease organizers' hidden costs and strengthen their loyalty [12].

From the perspective of business tourism economics, improving service quality increases not only the number of events but also the average spending of a business tourist through the consumption of additional services, including excursions, cultural programs and premium accommodation. In the author's applied estimate, well-organized events may ensure a 7–15% increase in average delegate spending, based on the relationship between service quality, delegate satisfaction and future behavioural intentions [13].

The implementation of a process approach (BPM), Lean methods, and standardized operating procedures makes it possible to significantly improve the manageability of the business tourism industry. This aspect is especially important for large-scale events and congresses involving dozens of contractors and hundreds of employees.

Based on industry benchmarks and author's applied estimates, supported by event management and quality management literature [14]:

- optimization of event organization processes may reduce operating costs by 10–18%;
- automation of procurement and logistics may reduce event preparation time by 20–25%;
- standardization of processes may increase staff productivity by 15–20%.

At the destination level, this means the ability to host more events using the existing infrastructure, without the need for significant capital investment. Thus, innovative management methods increase the "capacity" of business tourism and accelerate the return on infrastructure investment.

The use of innovative management solutions affects the tourism multiplier through an increase in delegates' length of stay, growth in the share of additional services, and broader participation of local businesses in the value chain [15]. Thus, assuming an increase in the average spending of a business tourist from USD 1,200 to USD 1,350 (+12.5%) and applying a tourism multiplier of 1.8, the total contribution of one delegate to the economy rises from USD 2,160 to USD 2,430. For an

event with 1,000 delegates, this represents an additional economic impact of USD 270,000 (author's calculation).

The multiplier effect of business tourism (MICE) in Kazakhstan is significant: every tenge spent by a business tourist generates additional income in related industries (transport, catering, services) with a coefficient that can exceed 1.5–2.0. The growth in visitor numbers (11.5 million foreign visitors in the first 9 months of 2024) ensures a large-scale contribution to GDP through the chain "accommodation – food – logistics – leisure" [16].

The main components of the multiplier effect in MICE are as follows. The direct effect refers to spending on accommodation, conference hall rental, and flights. The indirect effect encompasses purchases made by hotels and restaurants from local producers of food, renovation materials, and cleaning services. The induced effect reflects growth in the income of tourism sector employees, who then spend their wages in other sectors of the economy.

The multiplier shows how much additional income is created by each unit of tourist spending. As a rule, the Keynesian income multiplier is used in calculating the multiplier effect:

$$k = 1 / (1 – MPC) \quad (1)$$

where:

- k is the tourism multiplier;
- MPC (marginal propensity to consume) is the marginal propensity to consume within the economy;
- the more money remains in the country, the higher the multiplier.

It shows how many times total economic income increases when expenditures rise (for example, investments or tourist expenditures).

However, in tourism a broader formula is often used, since in the real economy there are leakages from the system: imports, taxes and savings. Therefore, a more precise model is applied.

$$k = \frac{1}{MPS + MPI + MPT} \quad (2)$$

where:

- **MPS** is the propensity to save;
- **MPI** is the propensity to import;
- **MPT** is tax leakage.

This formula is more often used in tourism and MICE studies.

For tourism and the regional economy, extended models with leakages are usually used (0.3–0.5 of income leakages), therefore the real values of the multiplier are often 1.5–2.0 rather than 3–4.

For example, in the first 9 months of 2024, Kazakhstan was visited by 11.5 million foreign visitors. Studies of MICE show that business tourists spend more than ordinary tourists. Let us assume:

Table 1 – Total Expenditures of MICE Tourists

Expenditure item	Average expenditure (tenge)
Accommodation	120,000
Food	80,000
Transport	70,000
Conferences and services	130,000
Leisure	50,000
Total	**450,000**
Note: Compiled by the authors	

If 11.5 million visitors × 450,000 tenge = 5.17 trillion tenge. If we assume:

5.17 trillion tenge × 1.7 = 8.79 trillion tenge.

The direct effect of visitors and their expenditures is 5.17 trillion tenge. To calculate the coefficient of the indirect effect of business tourism, the following is usually assumed:

Table 2 – Types of Tourist Effects

Type of effect	Share
Direct	55–65%
Indirect	20–30%
Induced	15–25%
Indirect coefficient for MICE tourism	0.4
Note: Calculated by the authors (each 1 tenge of direct expenditure creates 0.4 tenge of additional purchases from suppliers)	

The formula for calculating the indirect effect is:

Indirect = Direct × α (3)

where Indirect is the indirect effect, Direct is direct expenditure, and **α** is the coefficient of inter-industry purchases.

$$Indirect = 5.17 \times 0.4$$

$$Indirect = 2.068 \text{ trillion } ₸$$

Thus, the result is 2.1 trillion tenge.

These 2.1 trillion tenge arise because hotels and restaurants purchase goods and services from other sectors.

Table 3 – Example Distribution

Industry	Volume (tenge)
Agriculture (food products)	0.52 trillion
Furniture and textile manufacturing	0.31 trillion
Cleaning and building maintenance	0.21 trillion
IT and digital services	0.17 trillion
Transport and logistics	0.41 trillion
Other services	0.48 trillion
Total	2.1 trillion
Note: Compiled by the authors	

The indirect effect is calculated through the coefficient of inter-industry purchases. With direct tourist expenditures of 5.17 trillion tenge and an indirect multiplier coefficient of 0.4, the volume of the indirect effect amounts to:

Indirect = 5.17 × 0.4 = 2.07 trillion tenge (2.1 trillion tenge).

This effect is generated through purchases by hotels and restaurants from related sectors of the economy (agriculture, furniture production, cleaning, IT services, transport).

The induced effect is calculated through workers' incomes, which arise due to the direct and indirect expenditures of tourists and are then spent in the economy. The standard calculation scheme is presented below. The induced effect arises when:

1. tourists pay hotels, restaurants, and transport companies;
2. these enterprises pay wages to employees;
3. employees spend their wages on goods and services (shops, transport, housing, entertainment);
4. these expenditures create additional economic turnover.

Induced = (Direct + Indirect) × w × MPC (4)

where Direct is the direct effect, Indirect is the indirect effect, w is the share of wages in the income of the industry, and MPC is the marginal propensity to consume.

5.17 + 2.1 = 7.27 trillion tenge. In tourism, the wage share is usually 30–40%.

Let us take 35%.

Salary = 7.27 × 0.35

Salary = 2.54 trillion tenge.

Let us assume:

MPC = 0.6

This means that 60% of wages is spent within the economy. Thus:

Induced = 2.54 × 0.6 = 1.52 trillion tenge.

The induced effect is formed through the consumer spending of employees in the tourism industry. With total industry income of 7.27 trillion tenge, a wage share of 35%, and a marginal propensity to consume of 0.6, the induced effect amounts to:

Induced = (5.17 + 2.1) × 0.35 × 0.6 ≈ 1.5 trillion tenge.

Table 4 – Types of Effects from MICE Tourist Expenditures

Type of effect	Volume (trillion tenge)
Direct	5.17
Indirect	2.1
Induced	1.5
Total effect	8.7–9.0
Note: Compiled by the authors	

Every 1 tenge of expenditure by a MICE tourist generates approximately 1.7 tenge of economic activity, which confirms a multiplier of 1.5–2.0. If 1,000 foreign business tourists spend an average of USD 1,000 each (USD 1 million direct effect), then taking into account a multiplier of 1.8, the total contribution to the economy will amount to USD 1.8 million. The development of infrastructure (hubs, hotels) in Almaty and Astana strengthens this effect despite current infrastructure constraints.

Innovative destination management is of particular importance for the development of business tourism. The establishment and strengthening of Convention Bureaus, the implementation of the "one-stop shop" model, portfolio management of the event calendar, and stakeholder coordination make it possible to ensure systematic growth of the industry.

Quantitative estimates show that destinations with active Convention Bureaus:

- attract 30–50% more international association events;
- demonstrate greater stability in hotel occupancy on weekdays;
- recover more quickly after crises.

For the national economy, this means growth in the export potential of services, increased investment attractiveness, and the establishment of the country's brand as a sustainable business destination.

Despite the obvious advantages, innovative management methods do not always produce the expected effect. The main risks are associated with:

- formal digitalization without process reengineering;
- a shortage of qualified personnel;
- the absence of a unified system of performance indicators;
- fragmentation of management between the state and business.

In the absence of institutional coordination, innovations remain local in nature and do not lead to systemic growth in business tourism.

Conclusion

The conducted analysis confirms that innovative management methods have a systemic impact on the development of business tourism and on the economic performance of host destinations. Digital CRM tools, event management platforms, data analytics, quality management systems and process-based approaches make it possible to improve the efficiency of attracting, organizing and servicing business events. Their combined use contributes not only to operational improvements, but also to the strengthening of the destination's competitiveness in the international MICE market.

First, digitalization and CRM-based management improve the quality of interaction with organizers and delegates. Centralized data, faster inquiry processing, sales funnel analytics and

personalized communication help increase the conversion of inquiries into confirmed events, reduce the average decision-making cycle and support repeat demand. These effects are particularly relevant for MICE, where the decision-making process involves several stakeholders and usually requires a longer negotiation and approval period.

Second, innovative quality management methods, including service design, TQM, ISO 9001 principles and customer experience management, increase delegate satisfaction and strengthen behavioral intentions such as repeat destination choice and recommendations. In practical terms, this means that better organized events can increase average delegate spending, reduce hidden costs for organizers and improve the reputation of the destination as a reliable platform for international business events.

Third, process optimization, automation of procurement and logistics, and standardized operating procedures increase the capacity of the destination to host more events using the existing infrastructure. This reduces operating costs, shortens event preparation time and increases staff productivity. As a result, innovative management accelerates the return on investments in tourism and event infrastructure.

The multiplier analysis shows that the economic impact of business tourism is formed not only through direct delegate spending, but also through indirect and induced effects in related sectors, including accommodation, catering, transport, logistics, cultural services, retail and local suppliers. Therefore, even a moderate increase in the number of business events, average delegate spending or length of stay can generate a substantial additional effect for the host economy.

Overall, innovative management methods should be considered not as auxiliary instruments, but as a foundational factor in the sustainable development of business tourism. For Kazakhstan, their consistent implementation may strengthen the country's position in the international MICE market, increase the export potential of services, support local businesses and contribute to the transformation of business tourism into one of the drivers of socio-economic development.

REFERENCES

1 GBTA. (2025). Global Business Travel Spending to Reach $1.57 Trillion in 2025 Amid Trade Policy Uncertainty and Economic Risk, According to New GBTA Forecast. Global Business Travel Association. Retrieved from Available at: URL: https://gbta.org/global-business-travel-spending-to-reach-1-57-trillion-in-2025-amid-trade-policy-uncertainty-and-economic-risk-according-to-new-gbta-forecast/ (accessed: 19.03.2025)

2 GBTA. (2022). Global Business Travel Spending is Coming Back, but Recent Headwinds Push Anticipated Full Recovery into 2025 and 2026. Global Business Travel Association. Retrieved from Available at: URL: https://gbta.org/global-business-travel-spending-is-coming-back-but-recent-headwinds-push-anticipated-full-recovery-into-2025-and-2026/ (accessed: 09.10.2025)

3 Nucleus Research. CRM Pays Back $8.71 for Every Dollar Spent. Nucleus Research. 2014. P. 111-115

4 Qcall.ai. AI Real Estate Inquiry Workflow: 60-Second Lead Response. Qcall.ai. 2025. P. 101-105

5 Instadesk Voice Bot: Increase Conversion Rates by 30%. Instadesk. 2026. P. 121-125

6 ConvertMonster. 2024. Successful CRM implementation cases: Real results and practical conclusions. Retrieved from Available at: URL: https://convertmonster.ru/blog/marketing-blog/kejsy-uspeshnogo-vnedreniya-crm/ (accessed: 10.11.2024)

7 Chatzigeorgiou C., Christou E., & Simeli, I. Delegate satisfaction from conference service quality and its impact on future behavioural intentions. Proceedings of the 5th International Conference on Contemporary Marketing Issues, 2017P. 532–544.

8 MoldStud. (2022). Integrating CRM with event management: A comprehensive cost-benefit analysis. Retrieved from Available at: https://moldstud.com/articles/p-integrating-crm-with-event-management-a-comprehensive-cost-benefit-analysis. (accessed: 10.11.2023)

9 SberCRM. CRM analytics: Sales analysis and end-to-end analytics configuration. 2025. Retrieved from Available at: https://sbercrm.com/blog/start/tpost/u79ztoano1-crm-analitika (accessed: 09.10.2025).

10 CRM Trends. Twelve practical shifts for revenue operations. 2026. 125 p.

11 Ijomah T. The impact of customer relationship management (CRM) tools on sales growth and customer loyalty in emerging markets. International Journal of Management & Entrepreneurship Research. - 6(9). - 2025. - P. 2964–2988.

12 National Chamber of Entrepreneurs "Atameken". Akcent prezidenta na turizme: Mnenie ekspertov [Presidential focus on tourism: Expert opinions]. 2024. Retrieved from Available at: https://atameken.kz/ru/news/53696-akcent-prezidenta-na-turizme-mnenie-ekspertov-i-tu (accessed: 10.11.2024).

13 Khabar Agency.. What hinders the dynamic development of tourism in Kazakhstan. 2024. Retrieved from https://khabar.kz/ru/news/obshchestvo/154090-chto-meshaet-dinamichnomu-razvitiyu-turizma-v-kazakhstane (accessed: 10.11.2024).

14 ISO. ISO 9001:2015 Quality management systems - Requirements. International Organization for Standardization. 2015. P.125-130.

15 Reichheld F. F. The One Number You Need to Grow. Harvard Business Review. - 81(12). – 2003. - 46–54.

16 Fletcher J. E. Input-output analysis and tourism impact studies. Annals of Tourism Research. 16(4). – 1989. - 514–529.

ІСКЕРЛІК ТУРИЗМДІ ДАМЫТУДАҒЫ БАСҚАРУ ӘДІСТЕРІНІҢ РОЛІ

Аңдатпа

Іскерлік туризм қазіргі заманғы туристік индустрияның қарқынды дамып келе жатқан сегменттерінің бірі болып табылады және мемлекеттердің әлеуметтік-экономикалық дамуында маңызды рөл атқарады. Халықаралық конференцияларды, форумдарды, көрмелер мен корпоративтік іс-шараларды өткізу іскерлік байланыстарды дамытуға, білім және технологиялармен алмасуға ықпал етеді, сондай-ақ қалалық инфрақұрылым мен қызмет көрсету саласын дамытуды ынталандырады. Іскерлік туризмнің ерекшелігі ол туристердің экономиканың аралас салаларына таралатын шығындарының жоғары болуы және айтарлықтай мультипликативті әсер етуі болып табылады. Мақалада басқарудың инновациялық әдістерінің іскерлік туризмді дамытудағы алатын орны және туристерді қабылдаушы аумақтар үшін экономикалық тиімділігі қарастырылады. Мақаланың мақсаты-басқарудың инновациялық әдістерінің іскерлік туризмді дамытуға әсерін зерттеу, олардың қабылдаушы аумақтар үшін экономикалық тиімділігін бағалау және MICE индустриясының бәсекеге қабілеттілігі мен тұрақты дамуын арттырудағы цифрлық технологиялар мен заманауи басқару құралдарының маңыздылығын негіздеу. Үдеріс барысында Іс-шараларды басқаруды цифрландыруды талдауға, CRM жүйелерін, оқиғаларды басқару платформаларын, сұранысты талдау құралдарын және қызмет сапасын басқарудың заманауи әдістерін енгізуге ерекше назар аударылады. Халықаралық тәжірибе мен статистикалық деректерді талдау негізінде MICE (Meetings, Incentives, Conferences, Exhibitions) индустриясында инновациялық басқару шешімдерін енгізудің экономикалық нәтижелері бағаланады. Зерттеу нәтижелері басқарудың инновациялық әдістерін қолдану іскерлік іс-шаралар санының артуына, іскер туристердің шығындарының артуына, операциялық шығындардың төмендеуіне және экономика үшін мультипликативті әсердің күшеюіне ықпал ететінін көрсетеді. Алынған қорытындылар инновациялық басқару туристік дестинациялардың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың және іскерлік туризмнің орнықты дамуының маңызды факторы болып табылатынын растайды.

Негізгі сөздер. Іскерлік туризм, MICE-индустрия, басқарудың инновациялық әдістері, экономикалық әсер, туристік мультипликатор.

РОЛЬ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ УПРАВЛЕНИЯ В РАЗВИТИИ ДЕЛОВОГО ТУРИЗМА

Аннотация

Деловой туризм является одним из наиболее динамично развивающихся сегментов современной туристской индустрии и играет важную роль в социально-экономическом развитии государств. Проведение международных конференций, форумов, выставок и корпоративных мероприятий способствует развитию деловых связей, обмену знаниями и технологиями, а также стимулирует рост городской инфраструктуры и сферы услуг. Особенность делового туризма заключается в более высоком уровне расходов туристов и значительном мультипликативном эффекте, распространяющемся на смежные отрасли экономики. В статье рассматривается влияние инновационных методов управления на развитие делового туризма и его экономический эффект для принимающих территорий. Цель статьи — исследовать влияние инновационных методов управления на развитие делового туризма, оценить их экономическую эффективность для принимающих территорий и обосновать значимость цифровых технологий и современных управленческих инструментов в повышении конкурентоспособности и устойчивого развития индустрии MICE. Особое внимание уделяется анализу цифровизации управления мероприятиями, внедрению CRM-систем, платформ управления событиями, инструментов аналитики спроса и современных методов управления качеством услуг. На основе анализа международной практики и статистических данных оцениваются экономические результаты внедрения инновационных управленческих решений в индустрии MICE (Meetings, Incentives, Conferences, Exhibitions). Результаты исследования показывают, что применение инновационных методов управления способствует росту числа деловых мероприятий, увеличению расходов деловых туристов, снижению операционных издержек и усилению мультипликативного эффекта для экономики. Полученные выводы подтверждают, что инновационное управление является важным фактором повышения конкурентоспособности туристских дестинаций и устойчивого развития делового туризма.

Ключевые слова: деловой туризм, MICE-индустрия, инновационные методы управления, экономический эффект, туристский мультипликатор.

REFERENCES

1GBTA. Global Business Travel Spending to Reach $1.57 Trillion in 2025 Amid Trade Policy Uncertainty and Economic Risk, According to New GBTA Forecast. Global Business Travel Association. 2025. Retrieved from Available at: URL: https://gbta.org/global-business-travel-spending-to-reach-1-57-trillion-in-2025-amid-trade-policy-uncertainty-and-economic-risk-according-to-new-gbta-forecast/ [in English] (accessed: 19.03.2025)

2 GBTA. Global Business Travel Spending is Coming Back, but Recent Headwinds Push Anticipated Full Recovery into 2025 and 2026. Global Business Travel Association. 2022. Retrieved from Available at: URL: https://gbta.org/global-business-travel-spending-is-coming-back-but-recent-headwinds-push-anticipated-full-recovery-into-2025-and-2026/ [in English] (accessed: 09.10.2025)

3 Nucleus Research. CRM Pays Back $8.71 for Every Dollar Spent. Nucleus Research. 2014. P. 111-115 [in English]

4Qcall.ai. AI Real Estate Inquiry Workflow: 60-Second Lead Response. Qcall.ai. 2025. P. 101-105 [in English]

5Instadesk Voice Bot: Increase Conversion Rates by 30%. Instadesk. 2026. P. 121-125 [in English]

6ConvertMonster. Successful CRM implementation cases: Real results and practical conclusions. 2024.Retrieved from Available at: URL: https://convertmonster.ru/blog/marketing-blog/kejsy-uspeshnogo-vnedreniya-crm/ [in English] (accessed: 10.11.2024)

7Chatzigeorgiou C., Christou E., & Simeli, I. Delegate satisfaction from conference service quality and its impact on future behavioural intentions. Proceedings of the 5th International Conference on Contemporary Marketing Issues, 2017. P. 532–544. [in English]

8MoldStud. Integrating CRM with event management: A comprehensive cost-benefit analysis. 2022. Retrieved from Available at: https://moldstud.com/articles/p-integrating-crm-with-event-management-a-comprehensive-cost-benefit-analysis. [in English] (accessed: 10.11.2023)

9SberCRM. CRM analytics: Sales analysis and end-to-end analytics configuration. 2025. Retrieved from Available at: https://sbercrm.com/blog/start/tpost/u79ztoano1-crm-analitika [in English] (accessed: 09.10.2025).

10 CRM Trends. Twelve practical shifts for revenue operations. 2026. 125 p. [in English]

11 Ijomah T. The impact of customer relationship management (CRM) tools on sales growth and customer loyalty in emerging markets. International Journal of Management & Entrepreneurship Research, 2025. 6(9), P. 2964–2988.

12 National Chamber of Entrepreneurs “Atameken”. Akcent prezidenta na turizme: Mnenie ekspertov [Presidential focus on tourism: Expert opinions]. 2024. Retrieved from Available at: https://atameken.kz/ru/news/53696-akcent-prezidenta-na-turizme-mnenie-ekspertov-i-tu [in English] (accessed: 10.11.2024).

13 Khabar Agency. What hinders the dynamic development of tourism in Kazakhstan. 2024. Retrieved from https://khabar.kz/ru/news/obshchestvo/154090-chto-meshaet-dinamichnomu-razvitiyu-turizma-v-kazakhstane [in English] (accessed: 10.11.2024).

14 ISO. ISO 9001:2015 Quality management systems - Requirements. International Organization for Standardization. 2015. P.125-130. [in English]

15 Reichheld F. F. (). The One Number You Need to Grow. Harvard Business Review. - 81(12). – 2003. – P. 46–54. [in English]

16 Fletcher J. E. (). Input-output analysis and tourism impact studies. Annals of Tourism Research, 16(4). - 1989. – P. 514–529. [in English]

Information about authors:

Azamat Temirbekov – **corresponding author,** PhD student of the educational program 8D04117 – Innovation Management of the Department of Management, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: **Temirbekov.expo2017@gmail.com**

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-6318-1772

Baurzhan Tolysbayev - Doctor of Economics, Professor of the Department of Management, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: bauke.311@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0004-3043-3824

Jaroslav Kultan - PhD, Associate Professor of the Faculty of Economic Informatics, University of Economics in Bratislava, Bratislava, The Slovak Republic

E-mail: jaroslav.kultan@euba.sk

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6068-9784

Информация об авторах:

Азамат Темирбеков - **основной автор,** докторант ОП 8D04117 – Инновационный менеджмент, кафедры «Менеджмент», Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева г.Астана, Республика Казахстан

E-mail: Temirbekov.expo2017@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-6318-1772

Бауржан Толысбаев - доктор экономических наук, профессор кафедры «Менеджмент», Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: bauke.311@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0004-3043-3824

Култан Ярослав - доктор PhD, доцент, Экономический университет Братиславы**,** факультет экономической информатики**,** г. Братислава, Республика Словакия

E-mail: jaroslav.kultan@euba.sk

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6068-9784

Авторлар туралы ақпарат:

Азамат Темирбеков – **негізгі автор,** 8D04117 – «Инновациялық менеджмент» ББ докторанты, «Менеджмент» кафедрасы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Temirbekov.expo2017@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-6318-1772

Бауржан Толысбаев – «Менеджмент» кафедрасының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: bauke.311@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0004-3043-3824

Култан Ярослав – PhD-доктор, Экономикалық информатика кафедрасының доценті, Братиславадағы Экономика университеті, Братислава қ., Словак Республикасы,

E-mail: jaroslav.kultan@euba.sk

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6068-9784

МРНТИ 06.77.97 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.41**
УДК 331.5

М.Дінғазиева[1], Р.Сабирова[1*], Р. Мугауина[1], А.Мукашева[2]

[1]Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,
060011, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
[2] Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы
*e-mail: sabirovar68@gmail.com

АТЫРАУ ОБЛЫСЫНДА МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ АДАМДАРДЫ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУДЫҢ САЛАЛЫҚ БЕЙІНІ ЖӘНЕ ГЕНДЕРЛІК АЛШАҚТЫҚ

Аңдатпа

Мақала Қазақстан Республикасы Атырау облысының мысалында мүмкіндігі шектеулі адамдарды жұмыспен қамтудың салалық құрылымын (бұдан әрі - МША) және өңірлік деңгейде еңбек белсенділігі мен жұмысқа орналасудағы гендерлік алшақтықты зерделеуге арналған. Мүгедектігі бар адамдардың жұмыспен қамтылуын талдаудың теориялық тәсілдері, гендерлік айырмашылықтарды өлшеудің әдіснамалық құралдары (сипаттамалық статистика, регрессиялық талдау), сондай-ақ МША үшін жұмыс орындарының қолжетімділігіне әсер ететін өңірдің әлеуметтік-экономикалық бейінінің ерекшеліктері қарастырылады. Талдау негізінде Атырау облысындағы еңбек нарығының инклюзивтілігін арттыру бойынша практикалық ұсынымдар ұсынылады. Мақаланың мақсаты-Атырау облысындағы мүмкіндігі шектеулі жандарды жұмыспен қамтудың салалық бейінін кешенді зерттеу және жұмыспен қамтудың инклюзивтілігін арттыру бойынша іс жүзінде негізделген ұсынымдар әзірлеу мақсатында өңірлік еңбек нарығындағы гендерлік алшақтықтың ауқымын, себептері мен тетіктерін анықтау. Мақсатқа жету үшін Атырау облысының экономикалық-салалық құрылымы сипатталып, жұмыс күшіне негізгі сұранысты, еңбек белсенділігіндегі гендерлік айырмашылықтарды, мүмкіндігі шектеулі адамдардың жұмыспен қамтылуы мен кірістер деңгейіндегі айырмашылықтарды және гендерлік алшақтықты айқындайтын секторлар айқындалды. Билік органдарына, жұмыспен қамту қызметтеріне және жұмыс берушілерге аймақтағы қайта даярлау, жұмыс орындарын бейімдеу және инклюзивті жалдауды ынталандыру бағдарламаларын дамыту бойынша ұсыныстар берілді.

Негізгі сөздер: мүмкіндігі шектеулі адамдар, гендерлік алшақтық, жұмыспен қамту, салалық бейін, Атырау облысы, инклюзивті саясат.

Кіріспе

Мүмкіндігі шектеулі жандардың еңбек интеграциясы мәселесі әлеуметтік-экономикалық саясаттың негізгі міндеттерінің бірі болып қала береді. Мүмкіндігі шектеулі адамдардың жұмыспен қамтылу деңгейі мен сипаты тек жеке сипаттамаларға (білімі, жасы, шектеу дәрежесі) ғана емес, сонымен қатар аймақ экономикасының құрылымына: салаларға, автоматтандыру деңгейіне, физикалық өнімділікке қойылатын талаптарға және жұмыс күшінің демографиялық ерекшеліктеріне байланысты. Мұнай-газ өндіру және оған ілеспе салалар үстемдік ететін Атырау облысының өңірлік тұрғысынан алғанда физикалық және техникалық ерекшелігі жоғары секторларда жұмыс орындарының шоғырлануы орын алған, бұл мүгедектігі бар ерлер мен әйелдерге сараланған түрде әсер етуі мүмкін.

Зерттеудің мақсаты - Атырау облысында мүмкіндігі шектеулі адамдарды жұмыспен қамтудың салалық бейінін кешенді зерттеу және жұмыспен қамтудың инклюзивтілігін арттыру бойынша іс жүзінде негізделген ұсынымдар әзірлеу мақсатында өңірлік еңбек нарығындағы гендерлік алшақтықтың ауқымын, себептері мен тетіктерін анықтау.

Осы мақсатқа жетуде Атырау облысының экономикалық-салалық құрылымын сипаттау, жұмыс күшіне негізгі сұранысты қалыптастыратын секторларды анықтау, мүмкіндігі шектеулі адамдардың еңбек белсенділігіндегі, жұмыспен қамтылу деңгейіндегі және табыстағы гендерлік айырмашылықты бағалау және ең айқын гендерлік алшақтығы бар салаларды анықтау зерттеудің басты міндеттері болып табылды. Зерттеудің тәжірибелік маңыздылығы өңірде қайта даярлау, жұмыс орындарын бейімдеу және инклюзивті жалдауды ынталандыру бағдарламаларын дамыту бойынша билік органдарына, жұмыспен қамту қызметтеріне, жұмыс берушілерге және ҮЕҰ-ға ұсыныстар беруден көрінеді.

Мүгедектігі бар тұлғалардың құрамында әйел адамдардың жұмыспен қамтылу деңгейі ерлермен салыстырғанда төмен: еңбек қызметіне 19,6 % әйелдер және 52,8 % ерлер қатысады. Бұл деректер мүгедектігі бар адамдар тобы арасында гендерлік алшақтықтың бар екендігін дәлелдейді. Мүгедектігі бар әйелдер мен қыз балалар қосарланған дискриминацияға кездеседі: олар бір уақытта жынысы және мүгедектігі бойынша дискриминация орын алып, еңбек нарығына қатысу мүмкіндігін азайтады. Гендерлік кедергілер қатарына келесі жағдайларды жатқызуға болады: үй шаруашылығы бойынша жүктеменің отбасы мүшелері арасында тең болмауы, отбасындағңы ананың міндеттері, жұмысқа қабылдау барысында адамдардың біріншіден жынысын назарға алуы, мансаптық өсудің шектелген мүмкіндіктері. Аталған жағдайлар мүмкіндігі шектеулі әйелдердің еңбек нарығына араласуы мен мансаптық өсу мүмкіндігін азайтады [1-2].

Еңбек нарығында мүмкіндігі шектеуі әйелдердің қосарланған дискриминациясы гендерлік стереотиптердің бір уақытта әрекет етуінен және эйблизмнің (мүгедектік түрлеріне байланысты дискриминациия) себептерінен пайда болады. Нәтижесінде олар мүгедектігі жоқ әйелдермен және мүгедектігі бар ерлермен салыстырғанда жұмысқа орналасуда, мансап бойынша өсуге және теңдестірілген еңбек жағдайына қатысуға кедергілер пайда болады, олар сондай-ақ бір жақты көзқараспен және мүгедек жандар туралы қалыптасқан пікірмен жиі кездесетін болады.

Қосарланған дискриминация жұмыспен қамту деңгейі төмендегенде қалыптасады, яғни мүгедектігі бар әйелдердің жұмысқа орналасу үлесі мүгедектігі бар ерлер мен мүгедектігі жоқ әйелдерге қарағанда айтарлықтай төмен; жұмыс берушілер мен ұжым қызметкерлерінде «толыққанды еңбек ресурсы» туралы қалыптасқан пікір мен түсініктерде мүгедектігі бар әйелдерге қатысты «кемсітушілік» көзқарастардың күшеюіне әкеледі; жұмыс берушілер көп жағдайда жұмыс беруден бас тартады, кәсіби білім алу мен дамуда мүмкіндіктер шектеулі болады және мансаптық өсуде кедергілерге жиі кездеседі; жұмыс және қоғамдық тәжірибе орындарының мүгедектігі бар әйелдердің еңбек нарығына араласуына бейімделмеуі, олардың еңбек нарығына толыққанды қатысуына жағдайлардың жасалмауы (инклюзивті ортаның болмауы) секілді жағдайлар орын алған.

Сонымен, мүгедектігі бар әйелдер үшін қосарланған кедергілерді жою және теңдестірілген жұмыс жасау мүмкіндіктерін қамтамасыз етуде – жұмыс орындарын және HR білім беру жүйесін мүгедектігі бар әйелдер үшін дайындаудан бастап жұмыспен қамтудың арнайы бағдарламасына дейін – мақсатты саясат және тәжірибе қажет. Қосарланған дискриминация мәселесін шешу заңға өзгерісті және бақылауды, қаржылық ынталандыруды, ұйымдар мен мекемелер әрекетін мүгедектігі бар тұлғалар жағдайына сәйкестендіру, оларды оқыту мен олар туралы қоғамдық пікірді өзгерту секілді реттелген әрекеттерді талап етеді. Қысқа мерзімді перспективаларда нақты әрі алдын ала жоспарланған бастамалар болашақтағы тұрақты өзгерістер негізі болып табылады және экономика мен қоғамның әлеуметтік тұрақтылығында елеулі нәтижеге қол жеткізеді.

БҰҰ-ң мүгедектердің құқықтары туралы Конвенциясында көптеген дискриминацияның бар екендігін мойындайды және мүгедектігі бар әйелдер мен қыз балалардың тең құқылы және тең мүмкіндіктерінің болуын қамтамасыз етуге бағытталған шараларды талап етеді. Бұл ұлттық бастамалдар мен саясаттың құқықтық негізін қалыптастырады. Мемлекет деңгейіндегі ұлттық қолдау әртүрлі әдістермен жүзеге асырылады. Атап айтқанда, құқықтар туралы ақпараттардың таралу аймағаның кеңеюі, кәсіби оқыту мен қайта оқыту бағдарламалары, жұмыспен қамтамасыз етуге жағдай жасау, ерекше қажеттіліктері ескерілген жұмыс орындарын ұйымдастыру. Еңбек ету мүмкіндігі шектеулі адамдар үшін жұмыспен қамтудың бейімделген нұсқалары қарастырылған: жоғары біліктілікті немесе қандайда бір күрделі білімді талап етпейтін және мүгедектігі бар адамдардың мүмкіндігі мен шектеулеріне байланысты еңбек жағдайын қалыптастыруға бағытталған қызметтің ұйымдастырылған түрлері [3-4].

«Қазақстанның еңбек нарығындағы гендерлік теңсіздік» тақырыбына жазылған А.А.Мухамедиеваның, Ж.Е.Байкенованың, И.В.Бордиянудың, К.С.Алпысбаевтың мақаласы

Қазақстанның еңбек нарығындағы гендерлік алшақтықты талдауға арналған зерттеуді сипаттайды. Аталған зерттеудің негізгі ерекшелігі мақала мазмұнында қазақ ұлтының өмір сүру салты мен нақты жағдайлары толығымен қарастырылған. Мақаланың негізгі мақсаты – соңғы онжылда осы саладағы өзгерістерге баға беру және оларды жою бойынша ұсыныстар дайындау. Деректерді талдауға арналған дескриптивті статистика әдісін қолдана отырып, авторлар осы мәселені шешуге арналған заманауи ғылыми жұмыстар үлгісін екере отырып, гендерлік теңсіздікке толыққанды зерттеу жүргізілген. Аталған мақалада еңбек ақы бойынша аймақтық айырмашылықтарға, әсіресе өнеркәсіптік және дамыған аймақтар бойынша ерекше назар аударылады, сонымен қатар экономиканың әртүрлі секторлары бойынша еңбек нарығында жұмысқа қабылдау жағдайлары да қарастырылған. Талдау нәтижелері Қазақстандағы гендерлік теңсіздік индексінің тұрақсыздығын көрсетеді, сонымен қатар соңғы он жылда гендерлік алшақтықтың дұрыс қалыптаспағандығын сипаттайды. Мақалада сонымен қатар басқарушылық лауазымдарда әйелдер санының аз екендігі де айтылады. Авторлар аталған мәселелердің гендерлік көзқараста және әлеуметтік-мәдени кедергілер бойынша пікірлерде қалыптасып қалғандығын атап көрсетеді. Зерттеу нәтижелері Қазақстан және шетелдердегі гендерлік теңсіздікпен күрес бойынша өте тиімді стратегияларды жасақтау үшін, сонымен қатар осы саладағы мәселенің зерттелуін тұрақтандыру үшін қолданылуы мүмкін. Зерттеу қорытындылары гендерлік теңсіздік мәселелерінің кешенді түрде шешілуін және еңбек нарығының барлық қатысушылары үшін тең мүмкіндіктерді қолдануға жағдай жасалу қажет екендігіне баса назар аударады [5].

О.А.Колленикованың «Мүгедектіктің стандартты емес жұмыспен қамтылу жағдайында жұмысшыларды тартуға әсері» тақырыбындағы ғылыми зерттеуі Ресей еңбек нарығындағы мүгедектігі бар жұмысшылар арасында жұмыспен қамтудың стандартты емес формаларының таралуына талдау жасауға арналған. Эмпирикалық база ретінде тұрғындарлың өмір сүру жағдайын жалпы ресейлік кешенді бақылаудың тексерілген микро деректері алынған. Мүгедектер мен мүгедектігі жоқ жұмысшыларды стандартты емес жұмыспен қамтудың ауқымын салыстырмалы бағалау нәтижелері ол салада мүгедектігі бар жұмысшылардың үлесі артық екендігін көрсетеді. Талдау нәтижелері мүгедектер арасында стандартты жұмыспен қамту деңгейінің қысқарғанын және керісінше толық емес жұмыспен қамтуды қоса алғанда стандартты емес формаларының өскендігін дәлелдеді [6].

«Мүгедектерді жұмыспен қамтуды жандандыру Ресейдегі демографиялық дивидендті арттыру резерві ретінде» тақырыбындағы З.Г.Казбековтың ғылыми мақаласында автор еңбек нарығындағы мүгедектердің бәсекеге қабілеттілігін арттыру тек қана әлеуметтік әділеттілікті, мүмкіндіктер теңдігін қамтамасыз ету және дискриминация деңгейін азайту ғана емес, сонымен қатар демографиялық дивиденд арнасы арқылы Ресейдегі экономикалық өсуді тұрақтандыру болып табылады. Ағымдағы демографиялық қартаю жағдайында Ресейде қайтадан орта мерзімді перспективада еңбекке қабілетті жастағы халық үлесінің азаюы мәселесі туындайды. Мүгедектерді жұмыспен қамту деңгейін арттыру Ресейдегі демографиялық дивидендті ұлғайтудың әсіресе, еңбекке қабілетті жастағы халық үлесі қысқарған кезде туындайтын кері әсерлерді өзара өтеуге қажетті мүмкіндіктерінің бірі болып табылады. Ресейде мүгедектерді жұмыспен қамту ЭЫДҰ елдерімен салыстырғанда төмен деңгейде болып отыр. Аталған зерттеу жұмысының негізгі мақсаты - Ресейдегі мүгедектерді жұмыспен қамту көлемінің артуы Ресей статистикасының ресми деректерін қолдану негізінде алынған демографиялық дивиденд көлеміне әсерін бағалау. Мақалада мүгедектер арасында жұмыс жасайтын еңбек ресурстарының артуы Ресейдегі демографиялық дивидендтің ұлғаюының маңызды резерві болып табылатындығы анықталған [7]. Ресейдегі адами капитал арқылы экономикалық өсуді тұрақтандыру бойынша берген З.Г.Қазбековтің ұсыныстары Қазақстан демографиялық жағдайында қарастыруға болады. Біздің елімізде де халықтың қартаю үдерісі орын алып, еңбекке қабілетті жастағы халық үлесінің өзгеру мүмкіндігі жоғары болып отыр. Өйткені, 2024 жылы халық саны 20 млн. болса, 2050 жылы орта есеппен алғанда 26,3 млн. адам болатындығы болжанған. 2013 жылмен салыстырғанда 2023 жылы өмір сүру ұзақтығы 5 жылға артып, қарт адамдар саны ұлғайған. Яғни 2050 жылы әр алтыншы қазақ

халқы 60 жас және одан жоғары болады, яғни еңбекке қабілетсіз болады[8-9]. Қытай елінің тәжірибесін қарастыратын болсақ, соңғы 3 жылда МША үшін ауыл және қала аймақтарында 1,65 млн. жұмыс орны қалыптастырылған. Сәйкесінше, 1,43 млн. адам өз біліктіліктерін арттырып жұмысқа орналастырылған. Аталған мәселеге сәйкес ҚХР мүмкіндігі шектеулі адамдарды біліммен қамтамасыз етуді қолға алып, 2024-2027 жж аралығына арнайы бағдарлама әзірлеген. Бағдарламада әр мүгедекке жеке оқыту тәсілі қарастырылған. Мемлекеттік билік органдары МША-ң электронды сауда, туризм, тікелей трансляция, жеткізу қызметі аясындағы білімдерін жетілдіру жолдарын ерекше назарға алған. ҚХР билік органдары цифрлық технологияны қолдана отырып, әлеуметтік байланыстарды қолдау және өз еңбек әлеуетін қолдану арқылы табысын арттыру мүмкіндіктеріне ерекше көңіл бөледі [10].

Осы зерттеулердің барлығы адами капитал арқылы экономикалық өсуді тұрақтандыру бойынша маңызды екенін көрсетеді. Дегенмен қазақстандық тәжірибеде мүмкіндігі шектеулі адамдардың жұмыспен қамтылу сипаттарының нақты моделі толық қалыптаспаған. Қазақстандық еңбек нарығында, соның ішінде Атырау облысы бойынша өңірлік деңгейде мүмкіндігі шектеулі адамдарды жұмыспен қамту тәжірибесі туралы зерттеулер айтарлықтай аз.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу әдістемесі ресми статистикаға және ғылыми-зерттеу деректеріне негізделе отырып, сандық талдауға бағытталған. Зерттеуде сипаттамалық статистика, оның ішінде салалар мен жылдар бойынша жиынтық кестелер, мүмкіндігі шектеулі адамдардың салалар бойынша жұмыспен қамтылу құрылымы қарастырылды. Мақалада сала-жыл деңгейіндегі панельдік регрессияларға негізделген статистикалық талдау, өзара әрекетті сараптау (жынысы×сала), сондай-ақ мүмкіндігі шектеулі адамдар ұғымын анықтау тәсілдеріне қатысты нәтижелердің өзгермелілігін бағалау пайдаланылды.

Мақалада дескриптивті статистиканы талдау әдістері, еңбек ресурстарының қатысы, жұмыспен қамту деңгейі, салалық талдау (экономика секторлары бойынша) бойынша көрсеткіштер; жынысы бойынша топаралық талдау әдістері, мүгедектігі бар ерлер мен әйелдер көрсеткіштерін салыстыру қолданылды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Атырау облысының 2022-2024 жылдар аралығындағы мүмкіндігі шектеулі адамдарды (МША) экономиканың әр саласы бойынша жұмыспен қамту және гендерлік құрылымы өзгерістерін жекелеп талдау қарастырылады: сандық деректер негізінде мүмкін болатын түсіндірмелерді ескере отырып, қандай жетістіктер бар, назарға қандай жағдайлар алынуы керек екендігі анықталуы тиіс.

Жалпы барлық салалар бойынша өсім байқалады, соңғы екі жылда МША жұмыспен қамту саны 44 463 адамнан 46 850 адамға (+2 387; +5,4%) артқан. Әсіресе әйелдер үлесі ерекше ұлғайған (19 080 адамнан 20 696 адамға (+1 616; +8,5%)). Яғни әйелдер инклюзиясының оң трендте екендігі байқалады.

Еңбек нарығында әйелдер үлесінің артуына қарамастан, 2024 жылы ерлер саны артық болған (56% ерлер, 44% әйелдер). Нәтижесінде гендерлік алшақтық мәселесі әлі де сақталып отыр және салалар бойынша құрылымдық бөлінген. Аталған жағдай мүгедектігі бар әйелдердің еңбек нарығына қатысу мүмкіндігінің шектеулілігі орын алып отырғандығын дәлелдейді. Сонымен қатар, United Nations айқындаған Тұрақты Даму Тұжырымдамасының 5 бағытына сәйкес гендерлік теңдікке қол жеткізу жағдайларымен маңызды байланыста қарастырылады. «Ауыл, орман және балық шаруашылығы» саласында МША үлесінің аз ғана шамада артқандығын байқаймыз – 949 адамнан 978 адамға дейін (+29; +3,1%).

Әйелдердің жұмыспен қамтылуы келесідей артты: 161 адамнан 180 адамға (+19; +11,8%), яғни әйелдер үлесі 17% ден 18%-ға артқан. Бұл аграрлық салада әйелдердің жұмыс жасау мүмкіндігінің кеңейгендігін көрсетеді.

Дегенмен де сектордың абсалютті көрсеткіштері бойынша ерлер саны басым болып қала берген: жұмыспен қамтылғандардың арасынан ерлер үлесі жоғары және осы жағдай

тұрақталып отыр. Гендерлік теңсіздікті жою үшін қосымша шаралардың қажет екендігін көрсетеді.

Кесте 1 – Атырау облысының 2022-2024 жылдар аралығында МША жұмыспен қамту салалары және гендерлік талдау

Экономика салалары	2022 жыл					2023 жыл					2024 жыл				
	барлығы	Әйел	Ерлер	Әйелдер үлесі	Ерлер үлесі	барлығы	Әйел	Ерлер	Әйелдер үлесі	Ерлер үлесі	барлығы	Әйел	Ерлер	Әйелдер үлесі	Ерлер үлесі
Барлығы	44 463	19 080	25 383	43	57	46 421	19 830	26 591	43	57	46 850	20 696	26 154	44	56
Ауыл шаруашылығы, орман және балық шаруашылығы	949	161	788	17	83	951	170	781	18	82	978	180	798	18	82
Өнеркәсіп	8 340	1 881	6 459	23	77	8 685	1 883	6 802	22	78	8 171	1 805	6 366	22	78
Өңдеуші өнеркәсіп	3 889	1 000	2 889	26	74	4 137	982	3 155	24	76	4 071	954	3 117	23	77
Металлургиялық өндіріс	1 141	264	877	23	77	1 208	224	984	19	81	1 246	211	1 035	17	83
Электроэнергиямен, газбен, ыстық сумен қамтамасыз ету	1 778	418	1 360	24	76	1 816	434	1 382	24	76	1 751	398	1 353	23	77
Құрылыс	1 433	137	1 296	10	90	1 442	195	1 247	14	86	1 273	163	1 110	13	87
Көтерме және бөлшек сауда, автокөліктерді жөндеу	2 284	848	1 436	37	63	2 258	843	1 415	37	63	2 692	1 076	1 616	40	60
Тасымалдау және қоймалау	2 304	586	1 718	25	75	2 433	618	1 815	25	75	2 320	621	1 699	27	73
Әкімшілік және қосымша қызмет көрсету саласындағы қызмет	2 042	310	1 732	15	85	2 118	496	1 622	23	77	2 058	469	1 589	23	77
Мемлекеттік басқару және қорғаныс; міндетті әлеуметтік қамтамасыз ету	3 282	1 465	1 817	45	55	3 573	1 595	1 978	45	55	3 705	1 593	2 112	43	57
Білім беру	9 916	5 692	4 224	57	43	10 275	5 931	4 344	58	42	10 642	6 320	4 322	59	41
Денсаулық сақтау және тұрғындарға әлеуметтік қызмет көрсету	7 838	5 573	2 265	71	29	8 157	5 444	2 713	67	33	8 227	5 587	2 640	68	32
Өнер, ойын-сауық және демалыс	1 547	612	935	40		1 671	669	1 002	40	60	1 709	717	992	42	58

Ескерту: Ұлттық Статистика Бюросы ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар Агенттігі статистикалық деректер негізінде авторлармен құрастырылған / https://stat.gov.kz/

Өнеркәсіптік сектор МША-ды жұмыспен қамтуда маңызды секторлардың және маңызды жұмыс берушілердің бірі болып қала береді. Жалпы алғанда, өнеркәсіпте жұмыспен қамту 8340-тан 8171 жұмысшыға азайып отыр (−169; −2,0%). Ал бұл салада әйелдер үлесі айтарлықтай қысқарған (−4,0%) және ерлердің үлесі артып, әйелдер үшін жұмысқа орналасудағы кедергінің орын алып отырғандығын дәлелдейді. «Өңдеуші өнеркәсіп» саласында жалпы қатысушылар саны саланың тұрақталуына немесе өңдеуші саладағы белсенділіктің артуына байланысты жалпы жұмысшылар саны 3889-дан 4071 жұмысшыға дейін артып отыр (+182; +4,7%). Бірақ әйелдер саны 1000-нан 954 жұмысшыға (−46; −4,6%) қысқарған, ерлер саны 228 жұмысшыға артқан, нәтижесінде әйелдер саны 26% -дан 23%-ға кеміген. Сипатталып отырған жағдай ерлерге арналған кәсіби бос жұмыс орындарының бар екендігін немесе әйелдер үшін біліктілікті арттыру, қайта оқыту секілді бағдарламалардың жетіспей жатқандығын дәлелдейді.

«Металлургиялық өндіріс» секторында оның кеңеюіне немесе жұмысшыларды тартуына байланысты МША -ң жұмыспен қамтылуы 1141-ден 1246 жұмысшыға (+105; +9,2%) артқандығын көрсетеді. Бірақ әйелдер саны 264 -дан 211 жұмысшыға бірден қысқарған (−53; −20,1%), ерлер саны 158 жұмысшыға артқан. Әйелдер үлесі 23% дан 17%-ға кеміген. Бұл жағдай гендерлік теңсіздіктің күшейіп отырғандығының бір мысалы: аталған салалар үшін әйелдерді жұмыспен қамту және олардың сол салада қызмет атқаруға деген қол жетімділігі мүмкіндігі азайып отыр. «Электроэгерниямен, газ, ыстық сумен қамтамасыз ету (энергетика)» саласы жұмыспен қамтылғандардың жалпы көлемі бойынша ауытқу аз ғана шамада өзгерген (1 778 → 1 751). Әсіресе, әйелдердің жұмыспен қамтылуы төмендеп (418 → 398; −4,8%), олардың аталған саладағы үлесі 24% дан 23%-ға түскен. Бұл жерде де ерлердің жұмысқа

орналасу мүмкіндігінің әйелдерге қарағанда жоғары екендігін көрсетеді. «Құрылыс» секторында әйелдер үлесі 10% -дан 13%-ға артқан, ал әйелдер саны 137 -тен 163 жұмысшыға көбейген (+26; +19,0%), яғни бұл салада әйелдердің еңбекке араласу мүмкіндігі жоғары. Жалпы аталған салада жұмыспен қамтылғандар саны 1433-тен 1273 жұмысшыға кеміген (−160; −11,2%). Бұл жұмыс орындарының қысқарғандығының және еңбек ресурстарының таралуының өзгергендігін көрсетеді. Ал әйелдер үлесі құрылыс саласында мақсатты бағытталған интеграция емес ерлер саны кеміген соң ұлғаюы мүмкін. «Көтерме және бөлшек сауда, автокөліктерді жөндеу» саласында жұмыспен қамтылғандар саны 2 284-тен 2 692 жұмысшыға ұлғайған (+408; +17,9%). Әйелдердің жұмыспен қамтылуы айтарлықтай артты — 848-ден 1 076 -ке дейін (+228; +26,9%), әйелдер үлесі 37%-дан 40%-ға көтерілді. Бұл әйелдерге қол жетімді болып отырған жұмыс орындарының инклюзивтілігінің позитивті қарқыны мен жұмыс орындарының қалыптасуы болып табылады.

Бірақ саудада өнеркәсіппен салыстырғанда толық емес ставкаларда жұмыс жасауға тура келеді, жұмыс уақытша немесе табысы өте төмен болуы мүмкін, бұл жерде жұмыс орындарының саны емес сапасын ескеру қажет. «Тасымалдау және қоймалау» саласында жалпы жұмыспен қамтылғандар саны тұрақты (2 304 → 2 320; +16). Әйелдер саны 586-дан 621 жұмысшыға артты (+35; +6,0%) және олардың үлесі 25%-дан 27%-ға ұлғайған. Дегенмен де тасымалдау ерлер қызмет көрсететін сала болып қала береді және олардың сол саладағы ролі де артып отыр. Ал әйелдердің басқаруышылық/ логистикалық жұмыс орындарына қол жетімділігі технологиялық және ұйымдастырушылық кедергілермен шектелген.

Әкімшілік және көмекші қызмет көрсету салаларында әйел адамдардың жұмысқа орналасуын жиі кездестіруге болады: осы салада жұмыс жасайтын әйелдер саны 310-нан 469-ға артты (+159; +51,3%), әйелдер үлесі 15%-дан 23%-ға көтерілді. Бұл әйелдерді жұмыспен қамту және әйелдер үшін әлеуетті жаңа жұмыс орындарының қалыптасуы бойынша оңтайлы жағдайлар орын алғандығын көрсетеді. Ал сол уақытта осы салада жұмыспен қамтылған ерлер саны 143 жұмысшыға қысқарды. Себептері келесідей болуы мүмкін: жұмыс мазмұнының құрылымдық өзгерістері, бос жұмыс орындарының сапасының төмен болуы және тұрақсыздануы. Көмекші позициялар әрдайым жалақы көлемінің төмендігімен және тұрақсыздығымен байланысты, сондықтан да олардың санының өсуі сапалық сипаттама тұрғысынан да бағалануы тиіс.

«Мемлекеттік басқару және қорғаныс; міндетті әлеуметтік қамтамасыз ету» секторы 3 282-нен 3 705 жұмысшыға артты (+423; +12,9%). Әйелдер саны мемлекеттік секторға тұрақты ағымды көрсете отырып, 1 465-тен 1 593-ке артты (+128; +8,7%). Аталған өсуге қарамастан әйелдер үлесі айтарлықтай көтерілмеді, керісінше 45% -дан 43%-ға кеміген, ерлердің жұмыспен қамтылуы деңгейінің интенсивтілігін байқауға болады. Яғни басқарушылық немесе арнайы мамандандырылған позицияларда гендерлік кедергілер сақталған.

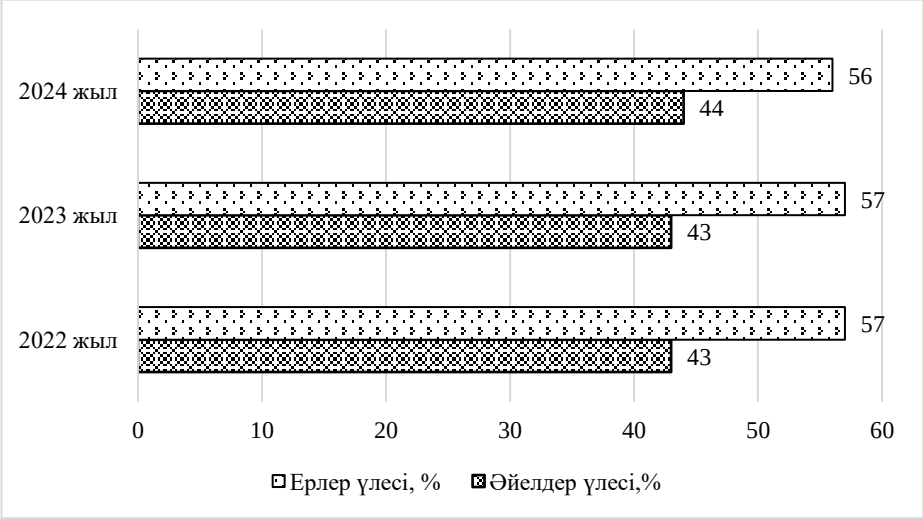
«Білім беру» саласына жұмыспен қамтылғандар қатарында ерлерге қарағанда әйел адамдар саны артық болып келеді және бүгінде тұрақты өсуді көрсетіп отыр: 9 916 → 10 642 (+726; +7,3%). Осы салада жұмыспен қамтылған әйелдер саны 628 адамға артқан (+11,0%), әйелдер үлесі 57% -дан 59%-ға өсті. Бұл әлеуметтік маңызы бар мамандықтарда мүмкіндігі шектелген әйелдердің еңбек интеграциясы үшін оңтайлы даму қарқыны. Сонымен қатар еңбек жағдайы мен жалақы көлемін де ескеру қажет: жұмысқа қамтылғандар саны артқанымен жоғары деңгейдегі мансаптық перспективаға және марапат деңгейіне кепілдеме бола алмайды.

«Денсаулық сақтау және халыққа әлеуметтік қызмет көрсету» саласында жұмыспен қамтылғандар саны жалпы артқан (7 838 → 8 227; +389; +5,0%) және бұл сала құрылымы бойынша әйелдерге тән жұмыс орны болып саналады. Бірақ кезеңдер бойынша әйелдер саны практикалық тұрғыдан өзгермеген (5 573 → 5 587; +14; +0,3%), керісінше ерлер саны ұлғайған (+375; +16,6%); ал әйелдер үлесі 71% -дан 68%-ға кеміген. Сала бойынша өзгерістер себебі лауазым түрлерінің ауытқуы, еңбек нарығында жұмыспен қамту құрылымына сәйкес ерлерге әйелдермен салыстырғанда (мысалы, еңбек жағдайы, жұмыс уақытының икемділігі)

технологиялық бос жұмыс орындарын ұсыну жағдайлары жиі кездесуі болуы мүмкін. Аталған мәселе терең зерттеуді қажет етеді.

«Өнер, ойын-сауық және демалыс» саласында тұрақты өсу байқалады: 1 547 → 1 709 (+162; +10,5%). Әйелдер саны 612 -ден 717-ге артты (+105; +17,2%), әйелдер үлесі 40% -дан 42% -ға өскен. Бұл әйелдер үшін шығармашылық және қызмет көрсету мамандықтары бойынша мүмкіндіктердің кеңейгендігін көрсетеді. Аталған салада жұмыспен қамту маусым бойынша жүреді және табысы тұрақсыз болуы мүмкін; еңбек ресурстарына тұрақты жұмыс орны мен жоғары көлемдегі жалақымен қамтамасыз ете алмайды.

Атырау облысы мен Шығыс Қазақстан облыстарында еңбек нарығындағы МША санына салыстырмалы талдау жасасақ, екі аймақтың халық саны шамалас (сәйкесінше 716377 және 718439 адам). Атырау облысында жұмыспен қамтылған МША саны 2141 адам болса (1303 ерлер, 838 әйелдер), ал ШҚО-да 1742 адам (1016 ерлер, 726 әйел). Атырау облысында әйел адамдардың 39% жұмыспен қамтылса, ШҚО-да 42% жұмыспен қамтылған. Екі аймақтағы көрсеткіш МША санына байланысты шамамен теңдей болып келеді.

Сурет 1- Атырау облысының 2022-2024 жылдар аралығында мүмкіндігі шектеулі ерлер мен әйелдер үлесі

Ескерту: Ұлттық Статистика Бюросы ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар Агенттігі статистикалық деректер негізінде авторлармен құрастырылған / https://stat.gov.kz/

Атырау облысының 2022-2024 жылдар аралығында мүмкіндігі шектеулі ерлер мен әйелдер үлесі 1-суретте диаграмма түрінде көрсетілген.

Жалпы еңбек нарығында МША-ды жұмыспен қамту деңгейін арттыру қоғамда адами капиталдың тиімді қолданылуына мүмкіндік береді. Яғни, әлеуметтік және қызмет көрсету секторларында жұмыспен қамту деңгейін арттыру экономикалық жүйенің инклюзивті сипатын күшейтеді. Ұсынылған үдеріс United Nations бекіткен 8-ші бағыт – экономикалық өсу мен лайықты еңбекпен қамтамасыз ету заңдылықтарына сәйкес келеді.

Экономиканың әлеуметтік тарапынан қарайтын болсақ, МША-ды толыққанды жұмыспен қамту олардың қоғам өміріне белсене араласуына жағдай жасап, әлеуметтік алшақтықты төмендетеді. Бірақ салалық және гендерлік теңсіздіктердің сақталуы United Nations жүйесінің 10 -шы бағыты бойынша салалық және гендерлік алшақтықты азайту мақсатында қоғам мүшелері және мемлекеттік билік органдарымен толықтырушы шаралардың қабылдану қажеттілігі байқалады.

Қорытынды

Сонымен, жалпы 2022-2024 жылдар арасында Атырау облысы бойынша МША арасында, оның ішінде әйелдердің жұмыспен қамтылуына өсудің оңтайлы тұстарын көруге болады. Әсіресе, көптеген әлеуметтік-бағытталған және қызмет көрсету салаларында (білім

беру, сауда, әкімшілік қызмет, мәдениет) әйелдер үлесінің ұлғайғандығын байқауға болады. Бірақ әйелдерге қарағанда ерлер үшін ауыр өнеркәсіп, металлургия, энергетика, жалпы атағанда өнеркәсіп саласы қолайлы жұмыс орындары болып қала береді. Себебі, аталған салаларда әйелдер үлесі өте төмен. Сонымен қатар, жұмыс орындарының сапасы, оның ішінде жалақы көлемі, жұмыс тұрақтылығы, еңбек жағдайлары секілді қалыптасқан жұмыс орындарының сапасы бағалануы тиіс, себебі салалар бойынша ерекшеленеді.

Мүгедектігі бар адамдар арасындағы жұмыспен қамтылғандардың гендерлік алшақтығын азайту үшін келесі шаралар ұсынылады: саяси және құқықтық шаралар аясында дискриминацияға қарсы заңдылықтың орындалуын күшейту және арыз-талап беру механизмдерін жеңілдетуді қалыптастыру, оларды жедел түрде қарау; мүгедектігі бар адамдарды жұмысқа орналастыру бойынша ұлттық бағдарламаларда гендерлік теңдікті қамтитын элементтерді қосу (квоталар, мақсатты бағдарламалар, әлеуметтік кәсіпкерлікті қолдау). Мүгедектігі бар әйелдерді қолдау шаралары ретінде денсаулықтағы шектеулерді ескере отырып, қайта оқытудың бейімделген бағдарламаларын ұсыну, оқытудың икемді формасын ұсыну (онлайн, микрокурстар); репродуктивті міндеттемелермен байланысты кедергілердің алдын алу үшін күтімді талап ететін балалар мен жеке тұлғаларға күтім жасау және қолдау бойынша қызметтерді жетілдіру; интеграция бойынша шаралар ретінде икемді жұмыс уақыты мен қашықтықтан жұмыс жасау жағдайларын қалыптастыру. Қаржылық ынталандыру ретінде жұмыс берушілерге шаралар қолдану (жұмыс орындарына бейімделу бойынша субсидиялар, салық жеңілдіктері) және инклюзивті жұмысқа қабылдау бойынша әдістемелік пакеттер ұсыну; жұмыс үдерісінің инклюзиясы және бейімделуі бойынша HR және қатардағы менеджерлерді оқыту. Инфрақұрылым және технологиялар аясында қолжетімді тасымалдау инфрақұрылымын және қол жетімді жұмыс кеңістігін қамтамасыз ету; оңалту құралдары мен ассистивті технологияларды субсидиялау. Мониторинг ретінде сала бойынша, жұмыспен қамту формасы және сапасы бойынша мүгедектерді жұмыспен қамтудың гендерлік- жіктелген статистикасын тұрақты түрде жүргізу; жынысы бойынша жұмыспен қамтылғандар үлесі, жұмыс барысында ұстап қалулар, орташа табыс, тұрақты келісім-шарт үлесі, кемсітушілікке қатысты шағымдар саны мен олардың нәтижелерін индикатор ретінде алу қажет. Мүдделі тараптарды тарту; кеңес беру және саясатты жасақтау барысында мүгедектігі бар әйелдерді қатыстыру, ҮЕҰ-мен, кәсіподақ және кәсіпкерлермен серіктес болу.

Ұсынылған шаралар мүгедектігі бар адамдардың жұмыспен қамтылуы кезіндегі гендерлік алшақтықты төмендетеді, жұмыс орындарының сапасын арттырады және мүгедектігі бар әйелдердің экономикалық тұрғыдан өз бетінше дамуға тұрақты жағдайларды қалыптастыра алады.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Ғылыми мақала Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің ішкі қаржыландыру жобасы аясында орындалған (Тіркеу нөмірі 0125РКИ0087)

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Киреева А.А., Курмашева М.Т. Қазақстандағы әйелдердің қаржылық инклюзия деңгейін бағалау: құрылымдық факторлардың эмпирикалық талдауы. Экономика: стратегия және практика. – 2025. – №20(2). – С. 104-121.

2 Saluja O.B., Singh P., Kumar H. Barriers and interventions on the way to empower women through financial inclusion: A two decades systematic review (2000-2020). Humanities and Social Sciences Communications. – 2023. – № 10. – С.148

3 Окутаева С.Т., Смагулова З.К., Муканова А.С. Особенности трудоустройства в Республике Казахстан. // Вестник университета «Туран» –2024 – №2(102). С.79-93

4 Banks L. M., Davey C., Shakespeare T., Kuper H. Disability-inclusive responses to COVID-19: Lessons learnt from research on social protection in low- and middle-income countries. World Development. – 2020. – №137. – Р.1-4

5 Мухамадиева А.А., Байкенов Ж.Е., Бордияну И.В., Алпысбаев К.С. Гендерное неравенство на рынке труда в Казахстане. Вестник Московского университета. Серия 6. Экономика. – 2024. – №5. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/gendernoe-neravenstvo-na-rynk truda-v-kazahstane (дата обращения: 11.10.2025).

6 Коленникова О.А. ВЛИЯНИЕ ИНВАЛИДНОСТИ НА ВОВЛЕЧЕННОСТЬ РАБОТНИКОВ В НЕСТАНДАРТНУЮ ЗАНЯТОСТЬ. Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2021. – №10-1. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-invalidnosti-na-vovlechennost-rabotnikov-v-nestandartnuyu-zanyatost (дата обращения: 11.10.2025).

7 Казбекова З.Г. Повышение занятости инвалидов как резерв увеличения демографического дивиденда в России. Журнал факультета государственного управления МГУ имени М.В. Ломоносова «Государственное управление. Электронный вестник». – № 100 (2023). – С.89-99.

8 Анализ положения в области народонаселения в Республике Казахстан. – URL: https://kazakhstan.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/АНАЛИЗ ПОЛОЖЕНИЯ.pdf

9 Демографические тренды в Казахстане по итогам 2023 года, долгосрочные вызовы и их влияние на пенсионную систему. – URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/pavlodar-aktogay/press/article/details/171525

10 Топилин А. В., Ладик М. В. Реализация трудового потенциала инвалидов в Китае: новые возможности в эпоху цифровизации // ДЕМИС. Демографические исследования. 2022. Том 2. № 4. С. 10-24.

ОТРАСЛЕВОЙ ПРОФИЛЬ ЗАНЯТОСТИ ЛЮДЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ И ГЕНДЕРНЫЙ РАЗРЫВ В АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация

Статья посвящена изучению отраслевой структуры занятости людей с ограниченными возможностями (далее - ЛОВ) и гендерного разрыва в трудовой активности и трудоустройстве на региональном уровне на примере Атырауской области Республики Казахстан. Рассматриваются теоретические подходы к анализу занятости лиц с инвалидностью, методологические инструменты измерения гендерных различий (описательная статистика, регрессионный анализ), а также особенности социально-экономического профиля региона, влияющие на доступность рабочих мест для ЛОВ. На основе анализа предлагаются практические рекомендации по повышению инклюзивности рынка труда в Атырауской области. Цель статьи - комплексно исследовать отраслевой профиль занятости людей с ограниченными возможностями в Атырауской области и выявить масштабы, причины и механизмы гендерного разрыва на региональном рынке труда с целью выработки практически значимых рекомендаций по повышению инклюзивности занятости. Для достижения цели охарактеризована экономико-отраслевая структура Атырауской области и определены сектора, формирующие основной спрос на рабочую силу, гендерные различия в трудовой активности, уровне занятости и доходах среди людей с ограниченными возможностями, а также выделены отрасли с наиболее выраженным гендерным разрывом. Даны рекомендации для органов власти, служб занятости и работодателей по развитию программ переквалификации, адаптации рабочих мест и стимулирования инклюзивного найма в регионе.

Ключевые слова: люди с ограниченными возможностями, гендерный разрыв, занятость, отраслевой профиль, Атырауская область, инклюзивная политика.

THE SECTORAL PROFILE OF EMPLOYMENT OF PEOPLE WITH DISABILITIES AND THE GENDER GAP IN ATYRAU REGION

Abstract

The article examines the sectoral structure of employment for people with disabilities and the gender gap in labor activity and employment at the regional level, using the example of the Atyrau region of the Republic of Kazakhstan. Theoretical approaches to the analysis of employment among people with disabilities, methodological tools for measuring gender differences (descriptive statistics and regression analysis), as well as the features of the region's socio-economic profile that affect the availability of jobs for people with disabilities, are considered. Based on the analysis, practical recommendations are proposed to increase labor market inclusiveness in the Atyrau region. The purpose of this article is to comprehensively investigate the sectoral profile of employment of people with disabilities in the Atyrau region and identify the extent, causes, and mechanisms of the gender gap in the regional labor market in order to develop practically sound recommendations for increasing the inclusivity of employment. To achieve this goal, the economic and sectoral structure of the Atyrau region is characterized, and the sectors that form the main demand for labor, gender differences in labor activity, employment, and income among people with disabilities are identified, and the industries with the most pronounced gender gap are identified. Recommendations are provided to authorities, employment services, and employers on the development of retraining programs, job adaptation, and the promotion of inclusive hiring in the region.

Keywords: people with disabilities, gender gap, employment, industry profile, Atyrau region, inclusive policy.

REFERENCES

1.Kireeva, A.A., Kurmasheva, M.T. (2025). Qazaqstandağy äielderdıñ qarjylyq inklüzia deñgeiın bağalau: qūrylymdyq faktorlardyñ empirikalyq taldauy. Ekonomika: strategia jäne praktika [*Assessment of the Level of Financial Inclusion of Women in Kazakhstan: An Empirical Analysis of Structural Factors*]. Economy: strategy and practice, – 20 (2). – P.104-121. [in Kazakh].

2. Saluja, O.B., Singh, P., Kumar, H. (2023). Barriers and interventions on the way to empower women through financial inclusion: A two decades systematic review (2000-2020). Humanities and Social Sciences Communications, 10,148.p. [in English]

3. Okutaeva S.T., Smagulova Z.K., Mukanova A.S. Osobennosti trudoustrojstva v Respublike Kazahstan. // Vestnik universiteta «Turan» (2024). [*Peculiarities of employment in the Republic of Kazakhstan*]. Vestnik universiteta «Turan» – 2(102), – P. 79-93. [in Russian].

4. Banks, L. M., Davey, C., Shakespeare, T., Kuper, H. (2020). Disability-inclusive responses to COVID-19: Lessons learnt from research on social protection in low- and middle-income countries. World Development, 137, –P. 1-4. [in English]

5. Muhamadieva A.A., Bajkenov Zh.E., Bordijanu I.V., Alpysbaev K.S. Gendernoe neravenstvo na rynke truda v Kazahstane. Vestnik Moskovskogo universiteta. [*Gender inequality in the labor market in Kazakhstan*]. Seriya 6. – 2024. – №5. Access mode: – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/gendernoe-neravenstvo-na-rynke-truda-v-kazahstane (accessed: 11.10.2025). [in Russian]

6. Kolennikova O.A. VLIYANIE INVALIDNOSTI NA VOVLECHENNOST' RABOTNIKOV V NESTANDARTNUYU ZANYATOST'. [*The impact of disability on the involvement of workers in non-standard employment*]. Mezhdunarodnyj zhurnal gumanitarnyh i estestvennyh nauk. – 2021. – №10-1. Access mode: URL: https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-invalidnosti-na-vovlechennost-rabotnikov-v-nestandartnuyu-zanyatost (accessed: 11.10.2025). [in Russian]

7. Kazbekova Z.G. Povyshenie zanyatosti invalidov kak rezerv uvelicheniya demograficheskogo dividenda v Rossii. [*Increasing the employment of people with disabilities as a reserve for increasing the demographic dividend in Russia*]. Zhurnal fakul'teta gosudarstvennogo upravlenija MGU imeni M.V. Lomonosova «Gosudarstvennoe upravlenie. Jelektronnyj vestnik».– № 100 (2023). – P.89-99 [in Russian]

8. Analiz polozhenija v oblasti narodonaselenija v Respublike Kazahstan. [*Analysis of the population situation in the Republic of Kazakhstan*] –Access mode: URL: https://kazakhstan.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/ANALIZ_POLOZhENIJa.pdf [in Russian]

9. Demograficheskie trendy v Kazahstane po itogam 2023 goda, dolgosrochnye vyzovy i ih vlijanie na pensionnuju sistemu. [*Demographic trends in Kazakhstan by the end of 2023, long-term challenges, and their impact on the pension system*]– Access mode: URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/pavlodar-aktogay/press/article/details/171525 [in Russian]

10. Topilin A. V., Ladik M. V. Realizaciya trudovogo potenciala invalidov v Kitae: novye vozmozhnosti v epohu cifrovizacii [*Realizing the labor potential of people with disabilities in China: new opportunities in the digital age*] // DEMIS. Demograficheskie issledovanija. – 2022. – Tom 2. – № 4. – P. 10-24. [in Russian]

Information about the authors:

Meiramgul Dingaziyeva - master of economics sciences, senior Lecturer of the Department of Economics, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: m.dingaziyeva@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1748-5027

Rysty Sabirova – **corresponding author**, candidate of economics sciences, Professor of the Department of Economics, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: sabirovar68@gmail.com

ORCID: https://orcid.org /0000-0002-9947-6564

Raikhan Mugauina - PhD, associate professor of the Department of Economics, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: r.mugauina@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4049-8144

Akmaral Mukasheva – PhD student OP 8D04102 "Economics" of the L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: murat---79@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6799-8317

Информация об авторах:

Мейрамгүл Дінғазиева – магистр экономических наук, сеньор-лектор кафедры «Экономика», Атырауский университет им.Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан

E-mail: m.dingaziyeva@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1748-5027

Рысты Сабирова - **основной автор** – кандидат экономических наук, профессор, Атырауский университет им.Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан
E-mail: sabirovar68@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9947-6564
Райхан Мугауина – PhD, ассоциированный профессор, Атырауский университет им.Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан
E-mail: r.mugauina@asu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4049-8144
Акмарал Мукашева - докторант ОП 8D04102 «Экономика» Евразийского Национального университета имени Л.Н.Гумилева, г.Астана, Республика Казахстан
E-mail: akmaral.mukasheva1980@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6799-8317

Авторлар туралы ақпарат

Мейрамгүл Дінғазиева – экономика ғылымдарының магистрі, «Экономика» кафедрасының сеньор-лектор, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: m.dingaziyeva@asu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1748-5027
Рысты Сабирова – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика» кафедрасының профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: sabirovar68@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9947-6564
Райхан Мугауина – PhD, «Экономика» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: r.mugauina@asu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4049-8144
Акмарал Мукашева - «Экономика» кафедрасының ОП 8D04102 «Экономика» ББ докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: akmaral.mukasheva1980@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6799-8317

МРНТИ: 10.19.61 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.42**
УДК: 004.8:34

Ш.А. Забих[1]*, С.К. Забих[2]

[1]Black Hawk College, Молин, штат Иллинойс, США
[2]Wahl Clipper Corporation, Чикаго, штат Иллинойс, США
e-mail: sholpanzabikh70@gmail.com

ПРАВОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРИМЕНЕНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ПРОМЫШЛЕННОСТИ: КАЗАХСТАНСКОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО И ОПЫТ США

Аннотация

В процессе цифровизации экономики и активного внедрения интеллектуальных технологий в промышленное производство возрастает значение правового регулирования применения искусственного интеллекта. Развитие промышленности напрямую влияет на экономическую устойчивость государства и его технологическую конкурентоспособность, при этом внедрение интеллектуальных инженерных решений позволяет повысить эффективность производственных процессов, сократить простои оборудования и улучшить качество продукции. Одновременно применение искусственного интеллекта в промышленной сфере приводит к возникновению правовых рисков, связанных с обеспечением информационной безопасности, распределением юридической ответственности и защитой данных. Цель исследования заключается в анализе правового обеспечения использования искусственного интеллекта в промышленности Казахстана и разработке предложений по совершенствованию национального законодательства. Настоящее исследование направлено на анализ правового регулирования применения искусственного интеллекта в промышленности Республики Казахстан и формирование предложений по совершенствованию национального законодательства с использованием зарубежного опыта, в том числе практики Соединённых Штатов Америки. Актуальность темы обусловлена необходимостью выработки сбалансированного правового подхода, обеспечивающего развитие инновационных технологий при одновременной защите общественных интересов в промышленном секторе. В ходе исследования применялись формально-юридический, сравнительно-правовой и системный методы, а также анализ практики внедрения инженерных решений с элементами искусственного интеллекта в промышленных компаниях США. Использование эмпирического материала, полученного в рамках профессиональной деятельности одного из авторов, позволило выявить особенности правового сопровождения интеллектуальных технологий в условиях высокоавтоматизированного производства.

Ключевые слова: искусственный интеллект, промышленное производство, правовое регулирование, информационная безопасность, цифровизация, риск-ориентированный подход.

Введение

Широкое внедрение искусственного интеллекта в промышленное производство выступает одним из определяющих факторов цифровой трансформации современной экономики, поскольку основой устойчивого развития любого государства являются высокоразвитые производство и промышленность. Интеллектуальные системы активно применяются в промышленности при управлении технологическими процессами, автоматизированном контроле качества продукции, при внедрении инженерных решений, направленных на повышение эффективности и устойчивости функционирования производственных систем. Одновременно использование искусственного интеллекта в промышленной сфере приводит к формированию новых общественных отношений, затрагивающих вопросы юридической ответственности, безопасности, защиты данных и предотвращения вреда, что объективно обусловливает необходимость комплексного правового регулирования.

Актуальность правового обеспечения применения искусственного интеллекта в промышленности определяется сложным и многоуровневым характером производственных процессов, включающих взаимодействие участников производственно-логистических цепочек. Интеграция интеллектуальных и автономных систем сопровождается возникновением правовых рисков, связанных с обеспечением промышленной и

информационной безопасности, защитой данных и распределением юридической ответственности. В этой связи эффективность правового регулирования применения искусственного интеллекта в промышленности непосредственно влияет на устойчивость производства, конкурентоспособность предприятий и социально-экономическое развитие государства в целом.

Проблематика правового регулирования применения искусственного интеллекта в промышленности формируется на стыке теории государства и права, гражданского и информационного права, а также исследований в сфере цифровых технологий и управления рисками и носит междисциплинарный характер. В зарубежных научных исследованиях отмечается, что расширение использования искусственного интеллекта сопровождается возникновением новых правовых рисков и требует трансформации традиционных нормативных моделей и перехода к гибким, риск-ориентированным механизмам регулирования, основанным на сочетании правовых норм, технических стандартов и процедур правового соответствия.

В казахстанской юридической науке вопросы правового регулирования цифровых технологий традиционно рассматриваются в рамках гражданского и информационного права, гражданско-правовой ответственности и теории объектов гражданских прав. Существенный вклад в формирование теоретико-правовых основ регулирования цифровых объектов внесли труды М. С. Сулейменова [1]. Методологическое значение для анализа правовой природы нематериальных объектов, включая системы искусственного интеллекта, имеют исследования Ш. А. Забих [2]. Отдельные аспекты правового регулирования цифровизации, информационной безопасности и трансформации правоприменительной практики анализируются в работах А. Б. Омаровой, А. К. Кусаиновой и С. В. Романенко [3]. Вместе с тем указанные исследования, как правило, не фокусируются на специфике промышленного применения искусственного интеллекта и связанных с этим правовых рисках.

В научных публикациях стран СНГ, в частности в работах З. И. Хисамовой и И. Р. Бегишева, подчёркивается, что использование искусственного интеллекта связано с рисками для прав личности, защиты данных и информационной безопасности, что обосновывает необходимость формирования риск-ориентированных механизмов правового регулирования [4].

В зарубежной научной литературе значительный вклад в разработку концептуальных моделей регулирования искусственного интеллекта внесли U. Gasser и V. A. F. Almeida, предложившие многоуровневый подход к управлению ИИ, основанный на сочетании правовых, технических и саморегулятивных механизмов [5]. В работах A. De Streel, M. Husovec и P. Van Cleynenbreugel анализируются правовые и институциональные вызовы регулирования искусственного интеллекта в Европейском союзе, включая проблему баланса между стимулированием инноваций и защитой фундаментальных прав [6]. Существенное значение имеют также исследования G. E. Marchant, B. R. Allenby и J. R. Herkert, посвящённые проблеме опережающего развития технологий по отношению к правовому регулированию [7], а также труды R. Abbott, рассматривающие вопросы юридической ответственности при использовании автономных интеллектуальных систем [8].

Таким образом, несмотря на наличие значительного массива исследований, посвящённых общим вопросам регулирования искусственного интеллекта, проблемы его применения в промышленном производстве, а также сопоставление кодификационного подхода Республики Казахстан с риск-ориентированной моделью регулирования, применяемой в Соединённых Штатах Америки, остаются недостаточно изученными. Это обусловливает необходимость дальнейших исследований, направленных на формирование комплексного правового подхода к обеспечению безопасного и устойчивого использования искусственного интеллекта в промышленности с учётом зарубежного опыта и национальной правовой специфики.

Объектом исследования являются общественные отношения, формирующиеся при использовании искусственного интеллекта в промышленном производстве. Предметом

исследования выступают правовые механизмы регулирования применения искусственного интеллекта в промышленности Республики Казахстан в сопоставлении с зарубежным опытом. Цель исследования заключается в анализе правового обеспечения использования искусственного интеллекта в промышленности Казахстана и разработке предложений по совершенствованию национального законодательства.

Материалы и методы исследования

Методологическую основу исследования составляют общенаучные и специальные юридические методы познания, применяемые для анализа правового обеспечения применения искусственного интеллекта в промышленном производстве. Исследование носит междисциплинарный характер, при доминирующей роли правового подхода, ориентированного на выявление нормативных, институциональных и правоприменительных механизмов регулирования, а также связанных с внедрением интеллектуальных технологий правовых рисков.

Ключевым методом исследования выступает формально-юридический метод, позволивший проанализировать нормативные правовые акты, стратегические документы и концептуальные подходы к регулированию искусственного интеллекта в Республике Казахстан и зарубежных правопорядках, включая правовые акты Европейского союза и Соединённых Штатов Америки, а также официальные стандарты и регуляторные документы.

Сравнительно-правовой метод использовался для сопоставления моделей правового регулирования применения искусственного интеллекта в промышленности Республики Казахстан и Соединённых Штатов Америки, что позволило выявить различия в уровне нормативной определённости, подходах к управлению рисками и роли отраслевых стандартов и механизмов правового соответствия.

В рамках исследования также применялся анализ практики, основанный на обобщении эмпирического материала, полученного в ходе профессиональной деятельности одного из авторов в промышленных компаниях США. Указанный материал использовался в обобщённом виде без раскрытия конфиденциальной информации. Для систематизации и интерпретации результатов использовался системный метод, позволивший рассмотреть правовое регулирование применения искусственного интеллекта в промышленности как совокупность взаимосвязанных норм и механизмов, включая положения гражданского, информационного и технического законодательства, а также процедуры правового соответствия и управления рисками.

Результаты и их обсуждение

Проведённый анализ зарубежных моделей правового регулирования применения искусственного интеллекта в промышленности позволяет выявить различные подходы к формированию нормативной основы и управлению связанными с этим правовыми рисками. В Европейском союзе регулирование искусственного интеллекта осуществляется посредством наднационального регламента — Regulation (EU) 2024/1689 (Artificial Intelligence Act), вступившего в силу 1 августа 2024 года [9]. Данный акт закрепляет риск-ориентированную модель регулирования, предусматривающую классификацию систем искусственного интеллекта по уровням риска и установление дифференцированных юридических обязанностей для разработчиков, поставщиков и пользователей таких систем. Применительно к промышленности это означает усиление требований к безопасности, прозрачности и управлению рисками при использовании интеллектуальных и автономных инженерных решений.

Дополнительным элементом правового регулирования в Европейском союзе является General Data Protection Regulation (GDPR) — Regulation (EU) 2016/679 [10], положения которого оказывают существенное влияние на промышленное применение искусственного интеллекта. Использование интеллектуальных систем в производственных процессах предполагает активную обработку данных, включая данные о персонале и параметрах производственной деятельности, что требует соблюдения строгих требований по защите информации и минимизации рисков неправомерного использования данных.

В отличие от европейской модели, в Соединённых Штатах Америки отсутствует единый кодифицированный закон, специально посвящённый регулированию искусственного интеллекта. Вместе с тем правовое обеспечение его применения в промышленности формируется на основе децентрализованного риск-ориентированного подхода, включающего отраслевые нормы, стандарты, правоприменительную практику и механизмы правового соответствия (compliance). Ключевую роль в данной системе играет Artificial Intelligence Risk Management Framework (AI RMF 1.0), разработанный Национальным институтом стандартов и технологий США, который представляет собой методологический инструмент выявления, оценки и управления рисками, связанными с использованием ИИ-систем [11]. Дополняющим элементом является Executive Order 14110 от 30 октября 2023 года [12], определяющий стратегические приоритеты государственной политики США в сфере безопасного и ответственного применения искусственного интеллекта.

Результаты анализа свидетельствуют о том, что американская модель регулирования ориентирована на сохранение гибкости правового воздействия и минимизацию регуляторных барьеров для инновационной деятельности. Искусственный интеллект в США рассматривается не как самостоятельный объект правового регулирования, а как технология, применяемая в уже регулируемых сферах, включая промышленную безопасность, трудовые отношения, защиту данных и гражданско-правовую ответственность. Такой подход позволяет учитывать отраслевую специфику и снижать риск избыточного нормативного давления, что подтверждается выводами ряда зарубежных исследователей.

В научных исследованиях подчёркивается, что в условиях ускоренного технологического развития наиболее эффективной моделью регулирования применения искусственного интеллекта является риск-ориентированный подход, позволяющий соотносить правовые требования с особенностями конкретных отраслей и используемых технологий [13]. Такой подход способствует снижению избыточного регуляторного давления и создаёт условия для устойчивого внедрения инноваций в промышленном секторе.

Применение искусственного интеллекта в промышленности требует комплексного правового сопровождения, включающего отраслевые стандарты, механизмы управления рисками и процедуры правового соответствия, направленные на предотвращение вреда и обеспечение безопасности. Отсутствие подобных механизмов повышает вероятность возникновения как правовых, так и технологических рисков при эксплуатации интеллектуальных систем.

Практический опыт внедрения инженерных решений с элементами интеллектуального анализа данных в условиях высокоавтоматизированного производства подтверждает указанные выводы. Так, в период работы одного из авторов статьи в американской компании при оптимизации производственного процесса было устранено конструктивное ограничение, вызывавшее регулярные простои оборудования. Как отмечает С. Забих, внедрение нового механизма на выходном конвейере «allowed the equipment to operate continuously without stopping for box changeover, eliminating up to 24 hours of consistent downtime per month», что привело к увеличению годового объёма выпуска продукции примерно на 2,4 млн единиц [14].

В целом профессиональный опыт автора в американских и международных производственных компаниях, действующих на территории США – «Bausch Advanced Technology», «Silgan Dispensing Systems», «Wahl Clipper Corporation» показывает, что внедрение автоматизации, интеллектуального анализа данных и перепроектирования производственных систем осуществлялось при строгом соблюдении требований промышленной, информационной и функциональной безопасности. Реализация проектов по автоматизации сопровождалась ростом производственной эффективности, снижением простоев оборудования и уменьшением уровня дефектов продукции, при обязательном прохождении многоуровневых нормативных и правовых процедур проверки.

Практика внедрения инженерных решений с элементами интеллектуального анализа в промышленности США свидетельствует о том, что оптимизация производственных процессов требует не только технических, но и организационно-правовых механизмов сопровождения.

Полученные результаты позволяют сделать вывод о том, что устойчивость внедрения интеллектуальных инженерных решений в промышленности США обеспечивается не наличием специального кодифицированного закона об искусственном интеллекте, а функционированием развитой системы косвенного регулирования, основанной на отраслевых стандартах, управлении рисками и распределении юридической ответственности между участниками производственного процесса.

В Республике Казахстан, в отличие от децентрализованной модели США, выбран кодификационный подход к регулированию искусственного интеллекта. Принятый Закон Республики Казахстан «Об искусственном интеллекте», вступивший в силу в январе 2026 года [15], формирует единую нормативную основу для развития и применения ИИ-систем, закрепляет принципы безопасности, прозрачности и ответственности, а также вводит их классификацию по уровню риска. Положительным аспектом данного закона является повышение правовой определённости для субъектов промышленной и инновационной деятельности. Вместе с тем практическая эффективность закреплённых норм может быть объективно оценена лишь в процессе их правоприменения, что обусловливает необходимость последующего мониторинга и научного анализа.

До принятия указанного закона правовое и институциональное развитие цифровых технологий в Республике Казахстан осуществлялось преимущественно в рамках программно-стратегических документов. Ключевым из них является Концепция цифровой трансформации, развития отрасли информационно-коммуникационных технологий и кибербезопасности на 2023–2029 годы, утверждённая постановлением Правительства Республики Казахстан [16]. Данная Концепция продолжает действовать в настоящее время и определяет стратегические направления цифрового развития страны, включая внедрение цифровых и интеллектуальных технологий в промышленности, развитие аналитических и автоматизированных систем, а также усиление мер по обеспечению кибербезопасности и защите данных. В этом контексте Закон Республики Казахстан «Об искусственном интеллекте» следует рассматривать как нормативное развитие и логическое продолжение положений Концепции, направленное на формирование комплексного правового механизма регулирования применения искусственного интеллекта.

Сопоставление американской и казахстанской моделей регулирования позволяет обосновать целесообразность использования в национальной правовой системе отдельных элементов риск-ориентированного подхода, расширенного применения отраслевых стандартов и механизмов правового соответствия при внедрении искусственного интеллекта в промышленности. Заимствование данных инструментов способно повысить гибкость правового регулирования и обеспечить баланс между защитой общественных интересов и стимулированием технологических инноваций в промышленном секторе Республики Казахстан.

Заключение

Проведённое исследование показало, что применение искусственного интеллекта в промышленном производстве является устойчивой тенденцией цифровой трансформации экономики, оказывающей существенное влияние на эффективность производственных процессов, качество продукции и конкурентоспособность предприятий. Внедрение интеллектуальных и автономных инженерных решений способствует оптимизации технологических операций и повышению качества продукции. Одновременно использование искусственного интеллекта сопровождается возникновением новых рисков, связанных с обеспечением промышленной и информационной безопасности, защитой данных и распределением юридической ответственности, что объективно требует комплексного правового регулирования.

Несмотря на принятие в Республике Казахстан нового законодательства и реализацию программ в сфере цифрового развития, зарубежный опыт сохраняет практическую значимость для национальной правовой системы. Анализ правового регулирования в Соединённых Штатах Америки свидетельствует о возможности эффективного обеспечения применения

искусственного интеллекта в промышленности при отсутствии специального кодифицированного закона. В американской модели ключевую роль играют риск-ориентированные подходы, отраслевые стандарты, механизмы управления рисками и процедуры правового соответствия, дополняемые правоприменительной практикой и сохранением традиционных конструкций юридической ответственности.

Результаты анализа практики внедрения инженерных решений с элементами искусственного интеллекта в промышленности США подтверждают, что их устойчивость и результативность обеспечиваются не только высоким уровнем технологического развития, но и обязательным правовым сопровождением, включающим управление рисками, документирование инженерных решений, контроль соответствия отраслевым стандартам и соблюдение требований безопасности.

В Республике Казахстан правовое регулирование применения искусственного интеллекта в промышленности до недавнего времени носило фрагментарный характер. Принятие Закона Республики Казахстан «Об искусственном интеллекте», вступающего в силу в январе 2026 года, формирует единую нормативную основу регулирования ИИ-систем, закрепляя принципы безопасности, прозрачности и ответственности, а также классификацию систем по уровню риска. Вместе с тем практическая эффективность данного закона может быть объективно оценена лишь в процессе его правоприменения, что обусловливает необходимость дальнейшего научного анализа.

С учётом полученных результатов представляется целесообразным дальнейшее развитие национального правового регулирования применения искусственного интеллекта в промышленности Республики Казахстан с использованием риск-ориентированных механизмов, отраслевых стандартов и процедур правового соответствия, а также уточнение вопросов юридической ответственности с учётом специфики промышленного производства. Реализация данных подходов позволит обеспечить баланс между технологическим развитием и защитой общественных интересов, создавая условия для безопасного и устойчивого использования искусственного интеллекта.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Сулейменов М.К. Гражданское право Республики Казахстан: опыт теоретического исследования. Монография в 6 томах. Том 4 / М.К. Сулейменов. Часть вторая. Теоретическая. Раздел 3. Гражданское право в современном мире: общие проблемы и отдельные институты. – Алматы: Казахстанский Международный Арбитраж, 2021. – 352 с.

2 Забих Ш.А. Учебное пособие. Теория объектов гражданских прав. –Алматы, 2021. – 195 с.

3 Кусаинова А.К., Омарова А.Б., Романенко С.В. Правовое регулирование цифровых технологий в поддержке лиц с ограниченными возможностями здоровья: международный опыт // Заң сериясы (Вестник КазНУ. Серия «Право»).– № 2 (110). – 2024. – С. 160–172.

4 Хисамова З.И., Бегишев И.Р. Правовое регулирование искусственного интеллекта // Baikal Research Journal.– Т. 10. – № 2. – 2019. – С. 19.

5 Gasser U., Almeida V.A.F. A layered model for AI governance // IEEE Internet Computing.– Vol. 21. – No 6. – 2017. – P. 58–62.

6 De Streel A., Husovec M., Van Cleynenbreugel P. et al. The European Union’s approach to artificial intelligence: legal and ethical challenges // Computer Law & Security Review. – 2020. – Vol. 37. –c

7 Marchant G.E., Allenby B.R., Herkert J.R. The Growing Gap Between Emerging Technologies and Legal-Ethical Oversight: The Pacing Problem. – Springer, 2011. 46-c.

8 Abbott R**.** The Reasonable Robot: Artificial Intelligence and the Law. – Cambridge: Cambridge University Press, 2020. – Available at: URL: https://www.cambridge.org/core/books/reasonable-robot (дата обращения: 19.01.2026).

9 Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council (Artificial Intelligence Act) // Official Journal of the European Union. – 2024. – Available at: URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ%3AL_202401689 (дата обращения: 19.01.2026).

10 Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council (General Data Protection Regulation) // Official Journal of the European Union. – 2016. – Available at: URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj (дата обращения: 19.01.2026).

11 Artificial Intelligence Risk Management Framework (AI RMF 1.0). – NIST, 2023. – Available at: URL: https://nvlpubs.nist.gov/nistpubs/ai/nist.ai.100-1.pdf (дата обращения: 19.01.2026).

12 Executive Order 14110 of October 30, 2023. Safe, Secure, and Trustworthy Development and Use of Artificial Intelligence // Federal Register. – 2023. – Available at: URL: https://www.federalregister.gov/documents/2023/11/01/2023-24283/safe-secure-and-trustworthy-development-and-use-of-artificial-intelligence (дата обращения: 19.01.2026).

13 Veale M., Zuiderveen Borgesius F. Demystifying the Draft EU Artificial Intelligence Act // Computer Law Review International. – 2021. – Available at: URL: https://arxiv.org/pdf/2107.03721 (дата обращения: 20.01.2026).

14 Zabikh S.K. Engineering solutions for optimizing production processes: application experience in the USA // Международный научно-технический журнал «Вестник Национальной инженерной академии Республики Казахстан». – № 2 (96). – 2025.– С. 75–82.

15 Закон Республики Казахстан от 17 ноября 2025 г. № 230-VIII «Об искусственном интеллекте» // Available at: URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2500000230 (дата обращения: 19.01.2026).

16 Об утверждении Концепции цифровой трансформации, развития отрасли информационно-коммуникационных технологий и кибербезопасности на 2023–2029 годы: Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 г. № 269 // Available at: URL: https://adilet.zan.kz (дата обращения: 19.01.2026).

ӨНЕРКӘСІПТЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТІЛУІ: ҚАЗАҚСТАН ЗАҢНАМАСЫ ЖӘНЕ АҚШ ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа

Экономиканы цифрландыру және интеллектуалдық технологияларды өнеркәсіптік өндіріске жаппай енгізу жағдайында жасанды интеллектті қолдануды құқықтық реттеудің маңызы артып келеді. Өнеркәсіптің дамуы мемлекеттің экономикалық тұрақтылығы мен технологиялық бәсекеге қабілеттілігіне тікелей әсер етеді, ал интеллектуалдық инженерлік шешімдерді енгізу өндірістік процестердің тиімділігін арттыруға, жабдықтардың тоқтап қалуын азайтуға және өнім сапасын жақсартуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, өнеркәсіп саласында жасанды интеллектті пайдалану ақпараттық қауіпсіздік, заңды жауапкершілікті бөлу және деректерді қорғау мәселелерімен байланысты жаңа құқықтық тәуекелдердің туындауына әкеледі. Зерттеудің мақсаты — Қазақстан Республикасында өнеркәсіп саласында жасанды интеллектті қолданудың құқықтық реттелуін талдау және шетелдік тәжірибені, соның ішінде Америка Құрама Штаттарының тәжірибесін ескере отырып, ұлттық заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу. Тақырыптың өзектілігі инновациялық технологиялардың дамуын қамтамасыз етумен қатар, өнеркәсіптік сектордағы қоғамдық мүдделерді қорғауға бағытталған теңгерімді құқықтық тетікті қалыптастыру қажеттілігімен айқындалады. Зерттеу барысында формальды-құқықтық, салыстырмалы-құқықтық және жүйелік әдістер, сондай-ақ АҚШ-тың өнеркәсіптік компанияларында жасанды интеллект элементтері бар инженерлік шешімдерді енгізу тәжірибесін талдау қолданылды. Авторлардың бірінің кәсіби қызметі аясында алынған эмпирикалық материалды пайдалану жоғары автоматтандырылған өндіріс жағдайында жасанды интеллектті құқықтық сүйемелдеудің ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді.

Негізгі сөздер: жасанды интеллект, өнеркәсіптік өндіріс, құқықтық реттеу, ақпараттық қауіпсіздік, цифрландыру, тәуекелге бағдарланған тәсіл.

LEGAL FRAMEWORK FOR THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN INDUSTRY: KAZAKHSTAN'S LEGISLATION AND THE USA EXPERIENCE

Abstract

In the context of economic digitalization and the growing integration of intelligent technologies into industrial production, the legal regulation of artificial intelligence is gaining increasing importance. Industrial development directly affects the economic sustainability of a state and its technological competitiveness, while the implementation of intelligent engineering solutions contributes to improving production efficiency, reducing equipment downtime, and enhancing product quality. At the same time, the use of artificial intelligence in industry gives rise to legal risks related to information security, the allocation of legal liability, and data protection. The purpose of the study is to analyze the legal support for the use of artificial intelligence in the industry of Kazakhstan and to develop proposals for improving national legislation. This study aims to analyze the legal regulation of artificial intelligence in industrial production in the Republic of Kazakhstan and to develop proposals for improving national legislation based on international experience, including the practice of the United States. The relevance of this study stems from the need to establish a balanced legal framework that supports technological innovation while ensuring the protection of public interests in the industrial sector. The research employs formal-legal, comparative-legal, and systemic methods, as well as an analysis of practical experience in implementing engineering solutions with elements of artificial intelligence in U.S. industrial companies. The use of

empirical material obtained through the professional activity of one of the authors made it possible to identify key features of legal support for artificial intelligence in highly automated production environments.

Keywords: artificial intelligence, industrial production, legal regulation, information security, digitalization, risk-oriented approach.

REFERENCES

1. Suleimenov M.K. Grazhdanskoe pravo Respubliki Kazakhstan: opyt teoreticheskogo issledovaniya. Monografiya v 6 tomakh. Tom 4. Chast' vtoraya. Teoreticheskaya. Razdel 3. Grazhdanskoe pravo v sovremennom mire: obshchie problemy i otdel'nye instituty. – Almaty: [*Kazakhstan International Arbitration*], 2021. 352 – p. [in Russian].

2. Zabikh Sh.A. Teoriya obyektov grazhdanskikh prav: uchebnoe posobie. – Almaty, 2021. 195– p. [in Russian].

3. Kusainova A.K., Omarova A.B., Romanenko S.V. Pravovoe regulirovanie tsifrovykh tekhnologii v podderzhke lits s ogranichennymi vozmozhnostyami zdorov'ya: mezhdunarodnyi opyt // Zan seriyasy (Vestnik KazNU. Seriya "Pravo").– № 2 (110). – 2024. – P. 160–172. [in Russian].

4. Khisamova Z.I., Begishev I.R. Pravovoe regulirovanie iskusstvennogo intellekta // Baikal Research Journal. – Vol. 10. – No 2. – 2019. - P–19. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/pravovoe-regulirovanie-iskusstvennogo-intellekta [in Russian] (accessed:19.01.2026).

5. Gasser U., Almeida V.A.F. A layered model for AI governance // IEEE Internet Computing– Vol. 21. – No 6. . – 2017. – P. 58–62. [in English]

6. De Streel A., Husovec M., Van Cleynenbreugel P. et al. The European Union's approach to artificial intelligence: legal and ethical challenges // Computer Law & Security Review.– Vol. 37. – Article 105368. – 2020. -37p. [in English]

7. Marchant G.E., Allenby B.R., Herkert J.R. (eds.) The Growing Gap Between Emerging Technologies and Legal-Ethical Oversight: The Pacing Problem. – Springer, 2011. -46 p. [in English]

8. Abbott R. The Reasonable Robot: Artificial Intelligence and the Law. – Cambridge: Cambridge University Press, 2020. – Available at: URL: https://www.cambridge.org/core/books/reasonable-robot [in English] (accessed:19.01.2025).

9. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council (Artificial Intelligence Act) // Official Journal of the European Union. – 2024. – Available at: URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ%3AL_202401689 [in Russian]. (accessed:19.01.2025).

10. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council (General Data Protection Regulation) // Official Journal of the European Union. – 2016. – Available at: URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj [in Russian] (accessed:19.01.2025).

11. Artificial Intelligence Risk Management Framework (AI RMF 1.0). – NIST, 2023. – Available at: URL: https://nvlpubs.nist.gov/nistpubs/ai/nist.ai.100-1.pdf [in Russian] (accessed:19.01.2025).

12. Executive Order 14110 of October 30, 2023. Safe, Secure, and Trustworthy Development and Use of Artificial Intelligence // Federal Register. – 2023. – Available at: URL: https://www.federalregister.gov/documents/2023/11/01/2023-24283/safe-secure-and-trustworthy-development-and-use-of-artificial-intelligence [in Russian] (accessed:19.01.2025).

13. Veale M., Zuiderveen Borgesius F. Demystifying the Draft EU Artificial Intelligence Act // Computer Law Review International. – 2021. – Available at: URL: https://arxiv.org/pdf/2107.03721 [in English] (accessed:19.01.2025).

14. Zabikh S.K. Engineering solutions for optimizing production processes: application experience in the USA // Mezhdunarodnyi nauchno-tekhnicheskii zhurnal "Vestnik Natsional'noi inzhenernoi akademii Respubliki Kazakhstan". – 2025. – № 2 (96). – P. 75–82. [in English]

15. Zakon Respubliki Kazakhstan "Ob iskusstvennom intellekte": Zakon Respubliki Kazakhstan ot 17 noyabrya 2025 goda No 230-VIII ZRK // Available at: URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2500000230 [in Russian] (accessed: 19.01.2025)

16. Pravitel'stvo Respubliki Kazakhstan. Ob utverzhdenii Kontseptsii tsifrovoi transformatsii, razvitiya otrasli informatsionno-kommunikatsionnykh tekhnologii i kiberbezopasnosti na 2023–2029 gody: Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 28 marta 2023 goda No 269 // Available at URL: https://adilet.zan.kz [in Russian] (accessed: 19.01.2025)

Information about authors:

Sholpan Zabikh – **corresponding author**, Doctor of Law, Admitted as an Associate of the Chartered Institute of Arbitrators (UK), Black Hawk College, Moline, Illinois, USA.

E-mail: sholpanzabikh70@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7856-2845

Sayat Zabikh – manufacturing Engineer, Wahl Clipper Corporation, Chicago, Illinois, USA.

E-mail: sayat.zabikh@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-3038-3562

Сведения об авторах:

Шолпан Забих – **основной автор**, доктор юридических наук, Ассоциированный член Chartered Institute of Arbitrators (UK), Black Hawk College, Молин, штат Иллинойс, США.

E-mail: sholpanzabikh70@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7856-2845

Саят Забих– инженер-технолог, компания Wahl Clipper Corporation, Чикаго, Иллинойс, США

E-mail: sayat.zabikh@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-3038-3562

Авторлар туралы ақпарат:

Шолпан Забих – **негізгі автор**, заң ғылымдарының докторы, Ұлыбританияның Chartered Institute of Arbitrators ұйымынаыың Associate, Black Hawk College, Молин қаласы, Иллинойс штаты, АҚШ.

E-mail: sholpanzabikh70@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7856-2845

Саят Забих – өндіріс инженері, Wahl Clipper Corporation, Чикаго, Иллинойс, АҚШ.

E-mail: sayat.zabikh@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-3038-3562

МРНТИ 10.87.61 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.43**
УДК 341

Ш.А.Саймова[1], Е.Б.Молдабеков[2]

[1] МТҚБ «Парламентаризм институты» ШЖҚ РМК
010001,Астана қ., Қазақстан
[2] Астана халықаралық университеті
010001,.Астана қ., Қазақстан
*e-mail:erkebulanastana73@gmail.com

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ ДЕЛДАЛДЫҚТЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІ ЖЕТІЛДІРУДІҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ ТУРАЛЫ

Аңдатпа

Мақала халықаралық құқықтағы делдалдық институтын құқықтық реттеуді жетілдірудің проблемалары мен бағыттарын талдауға арналған. Авторлар делдалдық қызметті реттейтін қолданыстағы халықаралық-құқықтық нормаларды талдап, делдалдық институтын тиімді қолдануға кедергі келтіретін реттеу саласындағы бар проблемаларды айқындайды. Мақаланың мақсаты – халықаралық құқықтағы делдалдық институтын құқықтық реттеудің қазіргі жай-күйіне кешенді талдау жасау, оның нормативтік бекітілуі мен практикалық қолданылуындағы негізгі мәселелерді анықтау, сондай-ақ халықаралық қауіпсіздікке төнетін қазіргі заманғы сын-қатерлер мен халықаралық қатынастардың даму үдерістерін ескере отырып, делдалдықтың халықаралық-құқықтық тетіктерін жетілдіру қажеттілігін негіздеу.

Жеке назар халықаралық қатынастардағы делдалдықтың дамуындағы қазіргі заманғы үрдістерге және халықаралық ұйымдар тәжірибесіне аударылады. Жүргізілген талдау негізінде делдалдық жөнінде жаңа әмбебап халықаралық шарт әзірлеу қажеттілігі тұрғысынан құқықтық реттеуді жетілдіру бағыттары ұсынылады. Күтілетін нәтижелер: делдалдықты реттейтін қолданыстағы халықаралық-құқықтық нормалардағы олқылықтар мен қайшылықтарды анықтау; халықаралық практикадағы делдалдық пен медиация институтының дамуындағы қазіргі заманғы үрдістерді жүйелеу; делдалдық жөніндегі әмбебап халықаралық шартты әзірлеудің орындылығын негіздеу; халықаралық ұйымдар шеңберінде медиацияны институционалдандыруға қатысты ұсыныстарды тұжырымдау, соның ішінде халықаралық қақтығыстарды бейбіт жолмен шешудің тиімділігін арттыруға және жаһандық тәуекелдерді, оның ішінде ядролық қатерлерді азайтуға бағытталған мамандандырылған халықаралық медиациялық платформаларды құру.

Мақалада сондай-ақ халықаралық ұйымдар аясында медиацияны институционалдандырудың даму үрдісі талданады және халықаралық қақтығыстарды кешенді түрде шешу, соның ішінде ядролық қатерлерді азайту үшін мамандандырылған халықаралық платформалар (медиациялық хабтар) құру ұсынылады.

Негізгі сөздер: халықаралық құқық, делдалдық, медиация, дау, қақтығыс, халықаралық дауларды бейбіт жолмен шешу құралдары

Кіріспе

Делдалдық немесе медиация халықаралық дауларды бейбіт жолмен шешудің бір құралы ретінде маңызды әрі көпқырлы институт болып табылады. Халықаралық қатынастар тарихы делдалдықтың табысты қолданылған көптеген мысалдарын біледі, бұл оның дипломатиялық практикадағы тұрақты маңызын көрсетеді. Мәселен, 1918–2001 жылдар аралығындағы 434 халықаралық дағдарыстың 128-інде делдал қызметіне жүгінілген. Бұл көрсеткіш шамамен 30% болғанымен, солардың 46%-ы дәл делдалдықтың арқасында табысты түрде шешілген [1].

2000-жылдардың ортасынан бастап делдалдық халықаралық қақтығыстарды бейбіт жолмен реттеудің негізгі құралдарының біріне айнала бастады. 2006 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымының құрылымында делдалдық қызметті институционалдық тұрғыдан қолдауды қамтамасыз ететін Mediation Support Unit құрылды. Кейінгі жылдары халықаралық делдалдық практикасының біртіндеп кеңейгені байқалады, бұл жедел делдалдық миссияларының санына қатысты статистикалық деректермен расталады.

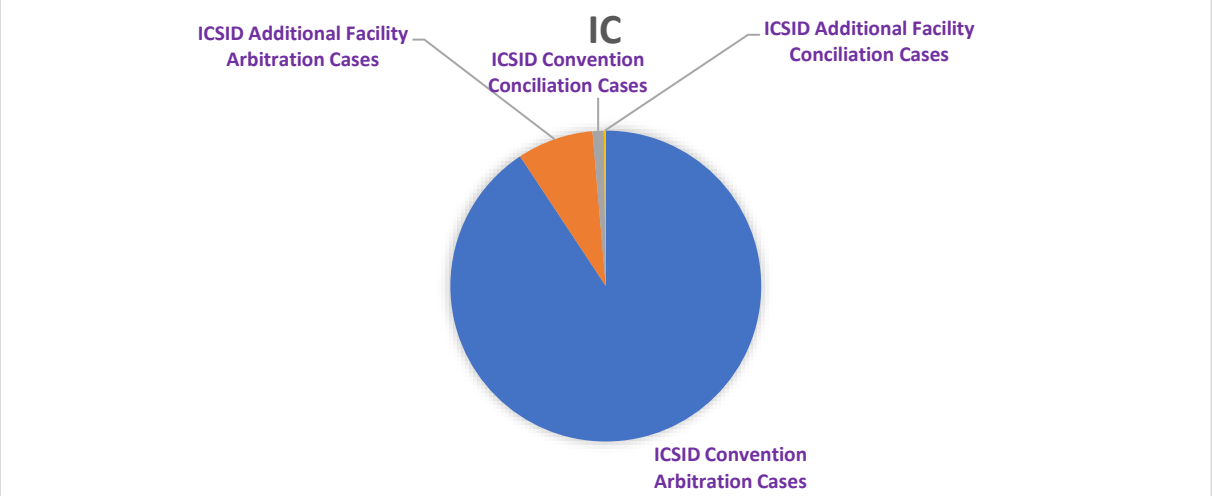
БҰҰ жүйесінің қолжетімді деректеріне сәйкес, делдалдық миссияларының динамикасы тұрақты өсімді көрсетеді:

2020 ж. — шамамен 45 жедел делдалдық миссия;

2021 ж. — шамамен 52 миссия;

2022 ж. — шамамен 60 миссия;
2023 ж. — шамамен 65 миссия;
2024 ж. — шамамен 142 делдалдық және сарапшылық миссия;
2025 ж. — 160-тан астам миссия (алдын ала бағалау) [2].

Аталған динамика қақтығыстардың алдын алу және оларды реттеу жөніндегі халықаралық тетіктерде делдалдықтың рөлі едәуір артқанын көрсетеді. Сонымен қатар халықаралық инвестициялық құқық жүйесінде Халықаралық инвестициялық дауларды реттеу орталығы (ICSID) шеңберінде татуластыру (conciliation) рәсімдері қолданылуын жалғастыруда. Бұл рәсімдер арбитражбен қатар дауларды шешудің баламалы тетігі ретінде қызмет етеді.

Сурет 1 - All ICSID Cases Registered by Applicable Rules диаграммасы
Ескерту: ICSID Caseload Statistics (Issue 2025-1) [3]

2024 жылдың нітижесі бойынша, ICSID статистикасына сәйкес, тіркелген істердің басым бөлігі ICSID Конвенциясы бойынша арбитраждық істерден **тұрады. Атап айтқанда:**

- ICSID Convention Arbitration Cases – 927 іс (90,7%)
- ICSID Additional Facility Arbitration Cases – 81 іс (7,9%)
- ICSID Convention Conciliation Cases – 12 іс (1,2%)
- ICSID Additional Facility Conciliation Cases – 2 іс (0,2%)

Осылайша, статистика ICSID жүйесінде дауларды шешудің негізгі тетігі арбитраж екенін көрсетеді, ал татуластыру (conciliation) рәсімдері салыстырмалы түрде сирек қолданылатын баламалы механизм болып табылады.

Осылайша, статистикалық көрсеткіштер мен халықаралық тетіктердің институционалдық дамуы делдалдық пен татуластыру рәсімдерінің халықаралық дауларды бейбіт жолмен реттеудің тиімді құралдары ретіндегі маңызының артып келе жатқанын дәлелдейді.

Кестеде делдалдық жетістіктердің кеңінен хронологиялық сипаты берілген. Себебі қазіргі уақытта делдалдық халықаралық қатынастарда барған сайын маңызды рөл атқаруда, өйткені олар едәуір қақтығыстылық деңгейімен сипатталады. Жекелеген қақтығыстар ұзаққа созылған дағдарыстарға ұласып, халықаралық тұрақтылық пен қауіпсіздікті әлсіретеді, ал дауларды шешудің дәстүрлі тетіктері, соның ішінде дипломатиялық құралдар, әрдайым тиімді бола бермейді. Осындай жағдайда делдалдық неғұрлым икемді әрі шығыны аз реттеу тетігі ретінде көрініп, тараптар арасындағы сенімді қалпына келтіруге, диалог арналарының ашылуына, қақтығыстарды реттеу жөніндегі шешімдерді әзірлеуге және т.б. ықпал етеді. Сонымен қатар, делдалдықтың тиімділігі оның өзге шаралармен және институттармен, мысалы, бейбітшілікті орнықтыру шараларымен ұштастырылу мүмкіндігі арқылы да арта түседі.

Кесте 1 - Делдалдық жетістіктердің сипаттамалары

р/н	Жылдар	Жетістік сипаттамалары
1	2005	Біріккен Ұлттар Ұйымының Дүниежүзілік саммитінде қақтығыстардың алдын алу және делдалдық құралдарын күшейту қажеттілігі ерекше атап өтілді. Бұл шешім БҰҰ жүйесінде медиация тетіктерінің институционалдық дамуына негіз болды.
2	2006	БҰҰ-ның Саяси және бейбітшілікті нығайту істері департаменті жанынан Mediation Support Unit (MSU) құрылды. Бұл құрылым халықаралық қақтығыстарда делдалдықты қолдаудың орталық үйлестіруші органы болып табылады.
3	2005–2015	Осы кезеңде халықаралық ұйымдарда делдалдық институты қалыптасып, инвестициялық дауларда татуластыру рәсімдерін қолдану кеңейе бастады. International Centre for Settlement of Investment Disputes (ICSID) қызметі шеңберінде **conciliation (татуластыру)** рәсімі ICSID Конвенциясында бекітіліп, инвестициялық дауларды реттеудің баламалы механизмі ретінде арбитражбен қатар қолданылады.
4	2010–2019	Инвестициялық дауларды реттеу тәжірибесі кеңейе түсті. ICSID деректеріне сәйкес, даулардың басым бөлігі арбитраж арқылы шешіледі, алайда татуластыру рәсімдері де, саны жағынан аз болғанымен, қолданылып келеді. 2010-жылдардың соңына қарай, татуластыру рәсімдерін қоса алғанда, 900-ден астам іс тіркелген.
Ескерту: автормен құрастырылған		

Сонымен бірге, халықаралық практикада медиацияның айқын артықшылықтары мен оған деген сұраныстың өсуіне қарамастан, оның тиісті халықаралық-құқықтық реттелуі әлі де жеткілікті деңгейде дамымаған. БҰҰ Жарғысы (атап айтқанда, 33-бап) делдалдықты дауларды бейбіт жолмен шешу құралдарының бірі ретінде тікелей атап өтсе де, бұл институтты жан-жақты әрі егжей-тегжейлі реттейтін әмбебап халықаралық-құқықтық жүйе халықаралық құқықта әзірге жоқ. Атап айтқанда, бірыңғай әмбебап құқықтық қағидаттар, рәсімдер, делдалдар мен тараптардың құқықтары мен міндеттері, қол жеткізілген келісімдерді орындау кепілдіктері және т.б. белгіленбеген.

Осылайша, халықаралық аренада делдалдық институтын қазіргі заман талаптарына сай құқықтық реттеудің объективті қажеттілігі туындап отыр. Мұнда тек қалыптасқан практиканы жүйелеу ғана емес, сонымен қатар халықаралық-құқықтық реттеудің тұжырымдамалық негіздерін әзірлеу, яғни толыққанды құқықтық тетіктерді қамтитын жүйе құру мәселесі де қойылады. Мұндай шаралар халықаралық делдалдықтың тиімділігін арттырып, қақтығыстарды шешу үдерісінің болжамдылығы мен нәтижелілігін күшейтуге, сондай-ақ мемлекеттер мен халықаралық қауымдастықтың халықаралық дауларды бейбіт жолмен шешудің осы маңызды құралына деген сенімін нығайтуға мүмкіндік береді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Арнайы құқықтық әдістерге халықаралық шарттардың, халықаралық ұйымдар резолюцияларының және делдалдық пен медиацияны реттейтін өзге де нормативтік актілердің мазмұны мен құрылымын талдау үшін қолданылған формальды-құқықтық әдіс, сондай-ақ делдалдық қызметті реттеудегі әртүрлі халықаралық-құқықтық тәсілдерді салыстыру үшін пайдаланылған салыстырмалы-құқықтық әдіс жатады. Жүйелік әдіс делдалдықты дауларды бейбіт жолмен реттеудің өзге тетіктерімен өзара байланыста әрекет ететін халықаралық құқықтың дербес институты ретінде қарастыруға мүмкіндік берді.

Зерттеудің эмпирикалық базасын халықаралық шарттар, Біріккен Ұлттар Ұйымының және өңірлік халықаралық ұйымдардың актілері, халықаралық практиканың материалдары, мамандандырылған халықаралық құрылымдардың баяндамалары мен ұсынымдары, сондай-ақ халықаралық құқық пен халықаралық қатынастар саласындағы отандық және шетелдік зерттеушілердің ғылыми еңбектері құрайды. Аталған әдістерді қолдану делдалдықты құқықтық реттеу проблемаларын кешенді әрі жан-жақты талдауды қамтамасыз етіп, оны жетілдіруге қатысты ұсыныстар тұжырымдауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер және оларды талқылау

Қазіргі уақытта делдалдық (медиация) – халықаралық дауларды бейбіт жолмен шешудің құралдарының бірі. Ол үшінші тараптың екі немесе одан да көп тарапқа олардың

келісімімен қақтығыстың алдын алуға, оны реттеуге немесе шешуге көмектесетін, өзара қабылданатын келісімдерді әзірлеуге жәрдемдесетін үдерісті білдіреді. Медиацияның негізгі идеясы – тиісті жағдай жасалғанда қақтығыс тараптары өзара қатынастарын жақсартып, ынтымақтастыққа көше алады. Медиация нәтижелері шектеулі болуы мүмкін, яғни қақтығысты тежеу немесе басқару үшін нақты бір мәселені қамтуы ықтимал, не болмаса жан-жақты бейбіт келісім шеңберінде мәселелердің кең ауқымын қамтуы мүмкін [4].

Халықаралық құқықтағы делдалдықтың халықаралық-құқықтық негізі ретінде дәстүрлі түрде 1907 жылғы 18 қазандағы Халықаралық қақтығыстарды бейбіт жолмен шешу туралы Гаага конвенциясы (бұдан әрі – Гаага конвенциясы) қарастырылады [5]. Дәл осы құжатта алғаш рет делдалдық өзге халықаралық қатынастар субъектілері арасындағы қақтығыстарды реттеуге үшінші мемлекеттердің ерікті түрде жәрдемдесу нысаны ретінде тұжырымдалды. Делдалдыққа қатысты нормалар (Гаага конвенциясының 2–8-баптары) икемділікті, мүдделер теңгерімін және халықаралық тұрақтылықты сақтай отырып, қарулы қақтығыстардың алдын алу және оларды бәсеңдету мақсатында делдалдықты бейбіт құрал ретінде бекітуге бағытталған елеулі талпыныстарды көрсетеді. Алайда бұл халықаралық шарт делдалдықтың толыққанды құқықтық негізін құруға емес, тек оны қолданудың жалпы қағидаларын белгілеумен шектелген.

Атап айтқанда, Гаага конвенциясының 2-бабында елеулі келіспеушіліктер немесе қақтығыстар туындаған кезде күш қолдануға дейін, жағдай мүмкіндік берген шамада, достас мемлекеттердің делдалдығына жүгіну қажеттігі танылады. Бұл делдалдықтың жанжалды ушықтырмау, эскалацияны тежеуге бағытталған превентивтік, алдын алу сипатын айқындайды. Гаага конвенциясының 3-бабында сондай-ақ қақтығысқа қатысы жоқ державалардың өз бастамасымен дауласып отырған тараптарға, тіпті әскери әрекеттер кезеңінде де, делдалдық ұсыну құқығы бекітіледі. Бұл жерде делдал тек келіссөздерге жәрдемдесетін бейтарап тарап қана емес, сонымен бірге қақтығыстың эмоциялық құрамдасына ықпал ететін деэскалация факторы ретінде көрінеді. Дегенмен, Конвенция нормаларында делдалдың мәртебесі саяси қысымнан, біржақтылық айыптарынан қорғалмайды, сондай-ақ оның қол сұғылмаушылығы немесе иммунитеттері сияқты кепілдіктер көзделмеген және т.б.

Делдалдыққа қатысудың ерiктілігі Гаага конвенциясының 5-бабында, делдалдықтың тоқтатылу негіздері бекітілетін тұста айқындалады. Сонымен бірге, делдал тек ұсыныстар береді және олар түсіндірмесіз еленбеуі мүмкін; сондай-ақ делдал өз миссиясын кез келген сәтте тоқтатуға құқылы. Мұндай ереже делдалдың қатысуын тұрақсыз әрі болжаусыз етеді. Гаага конвенциясының 6-бабында делдалдықтың тек консультативтік мәні бар екені және қақтығыс қатысушылары үшін міндеттеме туындатпайтыны көрсетіледі. Бұл норма тараптардың егемендігін және шешімді өз бетінше қабылдау құқығын қорғағанымен, осы жерде қақтығысушы тараптардың делдалды кемінде «тыңдауға» міндеттілігі тәрізді талапты бекіту орынды болар еді.

Сонымен қатар, Гаага конвенциясына сәйкес делдалдықты қабылдаудың өзі тараптар арнайы келіспеген жағдайда мобилизацияны немесе әскери дайындықты тоқтатуға әкеп соқпайды (7-бап). Ал 8-бапта қақтығыс бейбітшілікке қатер төндірген жағдайларда делдалдықты қолдану ұсынылады. Тараптар әрқайсысы бір мемлекет-делдалды таңдайды, ал делдалдар өзара тікелей келіссөздер жүргізеді.

Жалпы алғанда, Гаага конвенциясының прогрессивті әрі оң рөлін жоққа шығармай, қазіргі жағдайдағы делдалдыққа елеулі әсер ететін бірқатар проблемалық қырларын атап өткен жөн. Негізгі мәселелердің бірі – мәтінде делдалдық функцияны бүгінгі реалияда белсенді атқарып отырған халықаралық ұйымдардың рөлі мүлде аталмайды. Тұжырымдамалық тұрғыдан бұл аталған Конвенция нормаларын қазіргі халықаралық құқық жүйесі контексінде ескірген етеді.

Одан әрі, Гаага конвенциясында делдалдық бір реттік дипломатиялық бастама ретінде ғана қарастырылады. Нормалар делдалдық үдерістерін қолдау, мониторинг, талдау немесе тиімділігін бақылауға жауапты тұрақты органды не халықаралық құрылымды құруды

көздемейді. Бұл делдалдықты рәсімдік тұрақтылығы жоқ, кездейсоқ саяси шешімдер аясына қалдырады. Сондай-ақ, делдалдық күш-жігері аясында қабылданған шешімдерді имплементациялау рәсімі де реттелмеген. Яғни, ымыралы уағдаластықтар немесе ұсынымдар әзірлеу мүмкіндігі болғанымен, оларды міндетті орындауды қамтамасыз ететін құқықтық және ұйымдастырушылық шаралар, іске асыруды бақылау тетіктері және қол жеткізілген келісімдерді орындамағаны үшін тараптардың жауаптылығы белгіленбеген. Нәтижесінде делдалдықтың тиімділігі айтарлықтай төмендеп, қабылданған шешімдер декларация деңгейінде қалып қоюы мүмкін.

Халықаралық практикадағы делдалдық мысалдары оның халықаралық қақтығыстарды бейбіт жолмен шешудің маңызды құралы екенін растайды. Мәселен, Норвегияның Израиль мен Палестинаны азат ету ұйымы арасындағы делдалдыққа қатысуы 1993 жылы Осло келісімдерінің жасалуына алып келді [6]. Сондай-ақ КСРО-ның Үндістан–Пәкістан қақтығысын реттеуде делдал болуы нәтижесінде 1966 жылғы Ташкент декларациясы қабылданды [7]. Бұған ұқсас түрде Норвегия мен Кубаның, БҰҰ мен халықаралық ҮЕҰ-дардың белсенді қолдауымен, Колумбиядағы үкімет пен Колумбияның Революциялық Қарулы Күштері (FARC) арасындағы қақтығысты реттеудегі делдалдығы 2016 жылы келісім жасалуымен аяқталды [8]. Қазақстанның делдалдық қызметіне мысал ретінде оның 1991–1992 жылдары Әзербайжан мен Армения арасындағы Қарабақ қақтығысында Ресеймен бірлесіп делдал ретінде қатысуын келтіруге болады [9].

Қазіргі халықаралық құқықта делдалдықты қолданудың құқықтық негізі ретінде БҰҰ Жарғысының 33-бабы қарастырылады [10], онда делдалдық дауларды бейбіт реттеудің бір нысаны ретінде аталады. Алайда БҰҰ Жарғысында делдалдық ұғымы да, делдалдық қызметті реттеу де қамтылмаған. Сонымен бірге, 2011 жылғы шілдеде БҰҰ Бас Ассамблеясы № 65/283 «Дауларды бейбіт жолмен реттеуде, қақтығыстардың алдын алу мен оларды шешуде делдалдық рөлін күшейту туралы» қарарында делдалдықтың қақтығыстардың алдын алу және оларды бейбіт жолмен шешудің негізгі құралдарының бірі ретіндегі маңызы артып келе жатқанын атап өтіп, халықаралық практикада оны кеңінен қолдану қажеттігін көрсетті. Аталған қарарда мүше мемлекеттерге, БҰҰ жүйесінің органдары мен құрылымдарына, сондай-ақ өңірлік ұйымдарға делдалдық үдерістерін қолдауға арналған институционалдық және кадрлық базаны күшейтуге, оның ішінде мамандандырылған бөлімшелерді құру мен дамытуға, білікті сарапшыларды даярлауға, дерекқорлар мен ресурстар қалыптастыруға, оқыту жүргізуге және т.б. шақыру бар [11].

Делдалдықтың рөлі өсе түскенін ескере отырып, БҰҰ аясында оны қолдауға арналған арнайы құрылымдар құрылды. 2006 жылы БҰҰ Бас хатшысы Саяси істер департаменті жанынан делдалдықты қолдау бойынша арнайы бөлім құрды, ал 2008 жылы БҰҰ-ға делдалдық саласында үш күн ішінде көмек көрсету үшін жұмылдырылуы мүмкін Делдалдық жөніндегі сарапшылардың кезекші тобы (Standby Team of Mediation Experts) жасақталды [12].

Сондай-ақ қазіргі кезеңде өңірлік халықаралық ұйымдарда делдалдық практикасына және оны реттеуге қызығушылықтың артқаны байқалады. Мысалы, Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымы (ЕҚЫҰ/СБСЕ) медиация мен диалог саласында елеулі тәжірибе жинақтады. ЕҚЫҰ-ның дауларды бейбіт реттеу тетіктері қатарында жәрдемдесу, делдалдық және татуластыру бойынша – Валлетта рәсімі және ЕҚЫҰ-ның татуластыру және директивалық татуластыру жөніндегі комиссиясы туралы ережелер бар. СБСЕ аясында 1992 жылғы 15 желтоқсанда Татуластыру және төрелік туралы конвенция қабылданып, оған сәйкес СБСЕ шеңберінде мемлекеттер арасында туындайтын дауларды реттеумен айналысатын Татуластыру комиссиясы мен Төрелік трибуналдан тұратын Татуластыру және төрелік соты құрылды [13].

ЕҚЫҰ шеңберінде делдалдық пен диалогты ілгерілету саласында қабылданған міндеттемелердің алты түрін бөліп көрсетуге болады және олардың әрқайсысы үшін өз дағдылары, үдерістері мен ресурстары қажет:

1. ЕҚЫҰ өңіріндегі «созылмалы қақтығыстарға» қатысты белгіленген форматтар шеңберінде ресми делдалдық қызметті жүзеге асыру. ЕҚЫҰ делдалдық күш-жігері келіссөздердің орныққан шеңберінде әртүрлі қақтығыстар бойынша жүргізілді:
– Приднестровье бойынша бесжақты келіссөздер және (2005 жылдан) «5+2» форматы;
– Грузин-осетин қақтығысын реттеу жөніндегі Бірлескен бақылау комиссиясы (2008 жылдан);
– Женева халықаралық пікірталастары;
– Таулы Қарабақ қақтығысы бойынша Минск тобы (1994–2025 жж.).

2. Саяси дағдарыс жағдайында диалогқа жәрдемдесу. Бұл түрі мемлекеттердегі әртүрлі дағдарыстық және қақтығыстық ахуалдардың алдын алуға, реттеуге және шешуге қатысты: сайлау алдындағы/кейінгі дағдарыстар, қоғамдық тәртіпсіздіктер, этникалық топтар мен қауымдастықтар арасындағы зорлық-зомбылық өршуі немесе құқық тәртібінің бұзылуы және т.б. Мысалдар: Албания (1997), бұрынғы Югославия Македония Республикасы (2001), Украина (2014), Қырғызстан (2005 және 2010).

3. Қатысушы мемлекеттер арасындағы диалогқа жәрдемдесу. Мысалы, 2009 жылы Ұлттық азшылықтар ісі жөніндегі Жоғарғы комиссар (ҰАІЖК) Венгрия мен Словакияға Словакияның «Мемлекеттік тіл туралы» заңының өзгерістеріне қатысты диалогта көмектесті.

4. Ұлттық азшылықтардың мемлекеттік институттарға қатысуын кеңейту мәселелері бойынша диалогқа жәрдемдесу. ҰАІЖК және Парламенттік ассамблея азшылықтар проблемалары мен парламенттік диалогқа ықпал етті. ҰАІЖК мандатына сәйкес екі ерте ескерту жасалды: біреуі бұрынғы Югославия Македония Республикасында (1999), екіншісі Қырғызстанда (2010).

5. Жергілікті деңгейде қауымдастықтар арасындағы диалогқа жәрдемдесу және қақтығыстардың алдын алу мен делдалдық саласында жергілікті қатысушылардың әлеуетін нығайту. Бұл көбіне ЕҚЫҰ далалық операциялары арқылы іске асады (мысалы, Босния және Герцеговина, бұрынғы Югославия Македония Республикасы, Қырғызстан, Тәжікстан).

6. Сенімді нығайту және/немесе техникалық мәселелерді шешу арқылы жоғары деңгейдегі үдерістерге жәрдемдесу. Мысалы, ЕҚЫҰ-ның созылмалы қақтығыстардағы делдалдығы Молдова мен Грузия жағдайындағыдай сенімді нығайту шараларымен толықтырылды [12, 19–20-бб.].

Өңірлік өзге халықаралық ұйымдарда да делдалдық саласында қызмет жүзеге асырылып, делдалдықты реттеуге бағытталған халықаралық-құқықтық құжаттар қабылдануда. Мысалы, Еуропалық Одақта 2009 жылы ЕО-ның делдалдық және диалог саласындағы мүмкіндіктерін күшейту тұжырымдамасы әзірленіп, кейін қайта қаралып, 2020 жылғы желтоқсанда ЕО-ның бейбіт делдалдық жөніндегі жаңартылған тұжырымдамасы (бұдан әрі – ЕО 2020 тұжырымдамасы) қабылданды. ЕО 2020 тұжырымдамасында ЕО-ның делдалдық күш-жігерін бағыттайтын негізгі тәсілдер мен қағидаттар баяндалған. Жаңа саясат ЕО-ның басқа халықаралық ұйымдар, өз мүше мемлекеттері және делдалдық ҮЕҰ сияқты жеке дипломатия субъектілері бар «тығыз» бейбіт делдалдық алаңындағы ерекше рөлін айқындайды. ЕО 2020 тұжырымдамасында делдалдық кең мағынада түсіндіріліп, көпжақты тәсіл арқылы іске асырылады: қақтығыс тараптарын «үстел басында» ресми делдалдықпен қосу; «үстел басындағы» қолдауды бейресми байланыс арналары, консультациялық форматтар, техникалық кеңестер және тараптармен екіжақты өзара іс-қимыл арқылы жүзеге асыру; сондай-ақ көбіне іске асырушы серіктестермен және жергілікті «ішкі делдалдармен» тандемде жүретін кеңірек «үстелден тыс» диалогқа қолдау көрсету рөлі. Жаңартылған ЕО 2020 тұжырымдамасында ЕО-ның делдалдығына қатысатын негізгі тұлғалар мен қатысушылар да сипатталады: ЕО құрылымдары деңгейінде – ЕО-ның арнайы елшілері, ЕО-ның арнайы өкілдері, ЕО елшілері, Еуропалық сыртқы іс-қимыл қызметінің Делдалдықты қолдау тобы (Mediation Support Team), Одақтың сыртқы істер және қауіпсіздік саясаты жөніндегі Жоғарғы өкілі, Ортақ қауіпсіздік және қорғаныс саясаты (CSDP) аясындағы миссиялар; сондай-ақ ЕО мүше мемлекеттері [14].

Осыған ұқсас делдалдық қызмет Африка бірлігі ұйымында (АБҰ) да жүзеге асырылды: 1963 жылы құрылған ұйым аясында Татуластыру, делдалдық және төрелік комиссиясы құрылғанымен, ол іс жүзінде іске қосылмады. АБҰ 2003 жылы Африка одағына айналғаннан кейін, ұйым шеңберінде Бейбітшілік және қауіпсіздік кеңесі құрылды. Африка одағының бітімгершілік операцияларының табысты үлгілеріне Бурунди миссиясы (2003–2004), Судан миссиясы (2004–2007), Комор аралдарындағы сайлауды қолдау миссиясы (2006–2007), сондай-ақ 2025 жылы БҰҰ-ның Сомалидегі гибридті миссиясына айналған Сомали миссиясы және басқалары жатады [15].

Орталық Азия өңірінде де қақтығыс әлеуеті жоғары, саяси режимдердің әртүрлілігімен, этносаралық және трансшекаралық проблемалармен байланысты сын-қатерлер бар. Дегенмен, Қазақстан ішкі саяси тұрақтылыққа, белсенді дипломатияға және халықаралық аренадағы беделге ие бола отырып, бейбіт үдерістердің бастамашысы ретінде өзін көрсетті (Астана сириялық үдерісі немесе БҰҰ миссияларына қатысу және т.б.). Осыған байланысты Қазақстан өңір мемлекеттерін, халықаралық және мемлекеттік емес ұйымдарды тарта отырып, Орталық Азияда Өңірлік медиациялық хаб құру бастамасын көтере алады. Мұндай бастама Орталық Азияның ерекшелігін ескеретін медиацияның өңірлік халықаралық нормативтік-құқықтық негізін қалыптастыруға, дауларды медиация арқылы реттеуге, сондай-ақ ядролық қарусыздану шараларына жәрдемдесуге мүмкіндік берер еді. Бұдан бөлек, мұндай орталық үйлестіру, оқыту, делдалдарды сертификаттау, сондай-ақ өңірдегі қақтығыстық жағдайларды мониторингтеу функцияларын атқара алады.

Бұл мысалдар делдалдыққа қызығушылықтың артуын ғана емес, өңірлік халықаралық ұйымдардың осы қызметке тұрақты әрі жүйелі сипат беруге ұмтылысын да көрсетеді: тұрақты құрылымдар құру, рәсімдерді бекіту, әдістемелік стандарттар әзірлеу және т.б. Мұндай институционалдандыру тәжірибе жинақтауға, кәсіби кадрлар қалыптастыруға, сабақтастық пен делдалдық үдерістерін жүргізудің бірыңғай тәсілдерін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Сонымен бірге, өңірлік бастамалар көбіне өз юрисдикциясы мен саяси контексті шеңберінде әрекет ететіндіктен, олардың өзара ықпалдастығы қиын. Нәтижесінде келісілген халықаралық делдалдық жүйесін құру мүмкіндігі әлі де шектеулі болып отыр.

Осыны ескере отырып, БҰҰ жанынан мынадай бағыттарды іске асыруға болатын жеке тұрақты құрылым құруды қарастыруға болады:

- халықаралық делдалдар тізілімін (реестрін) жүргізу;
- құқықтық, әдістемелік және этикалық стандарттарды әзірлеу;
- делдалдықты жүзеге асыру алгоритмдерін әзірлеу;
- делдалдық бойынша бірыңғай цифрлық платформаны құру;
- делдалдық рәсімдері бойынша консультациялар беру;
- делдалдық күш-жігерін үйлестіру және т.б.

Назар аударуды қажет ететін тағы бір негізгі қыр – делдалдардың мәртебесін, олардың жағдайын, қызмет қағидаттарын, сондай-ақ делдалдық барысында қол жеткізілген келісімдерді тану және орындау рәсімдерін және делдалдықтың өзге де аспектілерін реттейтін заманауи әмбебап халықаралық шарттың жоқтығы. Бұл тұрғыда халықаралық коммерциялық құқықтағы тәжірибе көрсеткіш: онда трансшекаралық коммерциялық дауларға қолданылатын 2019 жылғы 7 тамыздағы «Медиация нәтижесінде қол жеткізілген халықаралық келісімдер туралы» БҰҰ Конвенциясы әзірленіп, қабылданды [16].

Осыған байланысты халықаралық делдалдық туралы әзірленетін әмбебап халықаралық шарт мынадай бөлімдерді қамтуы мүмкін:

- делдалдықтың мақсаттары мен миссиясы;
- ұғымдарды айқындау және делдалдық қағидаттары;
- делдалдың құқықтық мәртебесі, құқықтары, міндеттері және кепілдіктері;
- делдалдықты қабылдайтын тараптардың құқықтары мен міндеттері;
- делдалдық форматтары, оның ішінде өзге шаралармен аралас (гибридті) форматтар;
- делдалдық рәсімінің стандарттары мен жалпы тәртібі;
- делдалдық нәтижесінде қол жеткізілген келісімдердің заңдық күші туралы ереже;

– бақылау, мониторинг және есептілік тетіктері және т.б.

Халықаралық делдалдарды оқыту және даярлау бағдарламаларын дамыту да кем емес маңызды аспект болып табылады. Бүгінгі таңда мемлекетаралық делдалдық саласында кадр даярлаудың бірыңғай жүйесі жоқ. Ал арнайы оқу курстарының, тағылымдама бағдарламаларының және тәжірибе алмасудың болуы делдалдық практиканың сапасын едәуір арттыра алар еді. Халықаралық және ұлттық университеттер, зерттеу орталықтары, дипломатия академиялары кадр даярлау алаңына, сондай-ақ осы салада ғылыми зерттеулер жүргізу орталығына айнала алады. Бұл халықаралық құқықтағы делдалдық доктринасын дамытуға да ықпал етеді.

Осыған байланысты делдалдарды сертификаттаудың халықаралық тетігін қалыптастыру бастамасы өзекті көрінеді. Сертификаттау халықаралық құқыққа, салыстырмалы құқықтануға, келіссөз жүргізу дағдыларына, мәдени сезімталдыққа, әртүрлі өңірлердің ерекшелігін білуге және т.б. басымдық беретін кешенді дайындықты қамтуы мүмкін. Мұндай тетік БҰҰ, ЕҚЫҰ, Халықаралық сот немесе өзге де беделді халықаралық ұйымның қамқорлығымен іске асырылып, сертификатталған делдалдар реестрін, оларды іріктеу өлшемшарттарын және кәсіби даярлау стандарттарын қалыптастыруды көздей алады.

Қорытынды

Осылайша, делдалдық дауларды бейбіт жолмен реттеудің құралы ретінде жүйелі, құқықтық және институционалдық дамуды талап етеді. Делдалдықты құқықтық реттеуді одан әрі дамыту мен жетілдіру халықаралық-құқықтық, институционалдық, этикалық, білім беру және өзге де аспектілерді ұштастыратын кешенді, көпдеңгейлі тәсілді қолдану арқылы жүзеге асырылуы тиіс. Бұл өз кезегінде делдалдықты дауларды бейбіт жолмен реттеудің тиімді әрі нәтижелі құралдарының біріне айналдыруға мүмкіндік береді. Жалпы алғанда, халықаралық делдалдықты құқықтық реттеуді дамыту және жетілдіру үдерісінде Қазақстан өзінің бейбіт бастамаларын ілгерілете отырып, бейбітшілікті және халықаралық ынтымақтастықты нығайтуға үлес қосатын белсенді рөл атқара алады.

Осыны ескере отырып, мынадай ұсынымдар ұсынуға болады:

– БҰҰ жанынан жеке құрылым құру арқылы делдалдар қызметін институционалдандыру және өңірлік деңгейде өңірлік медиациялық хабтар қалыптастыру;

– Гаага конвенциясының орнына халықаралық делдалдық туралы әмбебап мемлекетаралық шартты әзірлеу және қабылдау;

– халықаралық делдалдардың бірыңғай тізілімін (реестрін) әзірлеу және жүргізу;

– халықаралық делдалдықтың бірыңғай цифрлық медиациялық платформасын құру;

– халықаралық делдалдарды бірыңғай сертификаттау жүйесін әзірлеу және енгізу және т.б.

Қаржыландыру туралы ақпарат. Мақала «AP26100031 Қақтығыстарды бейбіт жолмен шешу мен ядролық қарусыздандырудың құралы ретіндегі халықаралық медиациялық хаб: Қазақстан мен шетел мемлекеттерінің тәжірибесі» жобасын қаржыландыру аясында дайындалды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Лебедева М.М., Морозов В.М., Райнхардт Р.О., Шебалина Е.О. Технологии международного посредничества: аналитический доклад. — М.: МГИМО-Университет, 2024. — 27 с.

2 ICSID публикует статистику по количеству дел за 2025 год: пресс-релиз от 17 февраля 2026 г. [Электронный ресурс]. – Available at: URL: https://icsid.worldbank.org/news (дата обращения: 12.03.2026).

3 United Nations Mediation Support Unit Factsheet 2025 [Электрондық ресурс]. – New York: United Nations, 2025. – Қолжетімді: Available at: https://peacemaker.un.org/en/mediation-support-unit/mediation-support-unit (қаралған күні: 12.03.2026).

4 United Nations. Guidance for Effective Mediation. — New York : United Nations, 2012. — 25 p. [Электронный ресурс].— Available at: URL: https://digitallibrary.un.org/record/4026222/files/1387704EN.pdf (дата обращения: 08.08.2025).

5 Конвенция о мирном решении международных столкновений (Гаага, 5 (18) октября 1907 г.). [Электронный ресурс]. — Available at: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1010689 (дата обращения: 01.08.2025).

6 Квернадзе Н. Б.Тайный канал палестино-израильских переговоров в Норвегии в исследованиях Хильде Вааге [Электронный ресурс]. — Available at: URL: https://elib.bsu.by/bitstream (дата обращения: 03.08.2025).

7 Лунёв С. И. Советско-индийские отношения (1955–1971 гг.): рождение дружбы // Вестник МГИМО-Университета. — 2017. — № 2(53). — С. 24–51. — DOI: 10.24833/2071-8160-2017-2-53-24-51. — Available at: URL: https://www.vestnik.mgimo.ru/jour/article/view/684/668?locale=ru_RU (дата обращения: 03.08.2025).

8 Segura R., Mechoulan D. Made in Havana: How Colombia and the FARC Decided to End the War. — New York : International Peace Institute, 2017. — 39 p. — Available at: URL: https://www.ipinst.org/wp-content/uploads/2017/02/IPI-Rpt-Made-in-Havana.pdf (дата обращения: 06.08.2025).

9 Сарсембаев М. А. Международное право. Особенная часть. — Алматы, 1999. — 284 с.

10 Устав Организации Объединённых Наций (26 июня 1945 г.) [Электронный ресурс]. — Available at: URL: https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/full-text (дата обращения: 11.08.2025).

11 Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 65/283 от 22 июня 2011 г. «Укрепление роли посредничества в мирном урегулировании споров, предотвращении и разрешении конфликтов» [Электронный ресурс]. — Available at: URL: https://docs.un.org/ru/ (дата обращения: 10.08.2025).

12 ОБСЕ. Посредничество и содействие диалогу в контексте ОБСЕ : справочное руководство. — 2014. — Available at: URL: https://www.osce.org/ru/secretariat/155196 (дата обращения: 10.08.2025).

13 Конвенция по примирению и арбитражу в рамках СБСЕ (15 декабря 1992 г.) [Электронный ресурс]. — Available at: URL: https://www.osce.org/ru/court-of-conciliation-and-arbitration/446131 (дата обращения: 09.08.2025).

14 Шевчук Н.В., Сачик А.А. Посредничество ЕС: эволюция подходов в контексте урегулирования современных конфликтов // Постсоветские исследования. — 2021. — № 4(6). — С. 479–487. [Электронный ресурс].— Available at: URL: https://cyberleninka.ru/article/n/posrednichestvo-es-evolyutsiya-podhodov- (дата обращения: 10.08.2025).

15 Готтшалк К. Шесть десятилетий африканской интеграции: достижения и неудачи // Ученые записки Института Африки РАН. — 2024. — № 2. — С. 24–39. [Электронный ресурс].— Available at: URL: https://cyberleninka.ru/article/n/shest-desyatiletiy-afrikanskoy-integratsii-dostizheniya-i-neudachi (дата обращения: 07.08.2025).

16 Қазақстан Республикасының «Медиация нәтижесінде қол жеткізілген халықаралық бітімгершілік келісімдер туралы Біріккен Ұлттар Ұйымының Конвенциясын ратификациялау туралы» Заңы**,** 2022 жылғы 25 сәуірдегі № 116-VII/ [Электрондық ресурс]. Available at: URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2200000116 (қолданылған күні: 12.08.2025).

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПОСРЕДНИЧЕСТВА В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ

Аннотация

Статья посвящена анализу проблем и направлений совершенствования правового регулирования института посредничества в международном праве. Авторы, анализируя действующие международно-правовые нормы, регулирующие посредническую деятельность, выявляют актуальные проблемы правового регулирования, препятствующие эффективному использованию института посредничества. Цель статьи — проведение комплексного анализа современного состояния правового регулирования института посредничества в международном праве, выявление ключевых проблем его нормативного закрепления и практического применения, а также обоснование необходимости совершенствования международно-правовых механизмов посредничества с учетом современных вызовов международной безопасности и тенденций развития международных отношений.

В статье уделяется особое внимание современным тенденциям развития посредничества в международных отношениях и практике международных организаций. На основе проведённого анализа предлагаются направления совершенствования правового регулирования, в том числе в части необходимости разработки нового универсального международного договора о посредничестве. В качестве ожидаемых результатов обозначаются выявление пробелов и противоречий в действующих международно-правовых нормах, регулирующих посредничество; систематизация тенденций развития института посредничества и медиации в международной практике; обоснование целесообразности разработки универсального международного договора о посредничестве; формирование предложений по институционализации медиации в рамках международных организаций, включая создание специализированных международных медиационных платформ (медиационных хабов), направленных на повышение эффективности комплексного мирного разрешения международных конфликтов и снижение глобальных рисков, в том числе ядерных угроз. Кроме того, в статье анализируется развитие тенденции институционализации медиации в рамках международных организаций и обосновывается необходимость создания специализированных международных платформ для комплексного урегулирования международных конфликтов, в том числе направленных на снижение ядерных рисков.

Ключевые слова: международное право, посредничество, медиация, спор, конфликт, мирные средства разрешения международных споров

ABOUT SOME ASPECTS OF IMPROVING THE LEGAL REGULATION OF MEDIATION IN INTERNATIONAL LAW

Abstract

The article analyzes problems and directions for improving the legal regulation of the institution of mediation in international law. The authors examine existing international legal norms governing mediation activities and identify current regulatory shortcomings that hinder the effective application of mediation mechanisms. The purpose of the article is to conduct a comprehensive analysis of the current state of legal regulation of mediation in international law, to identify key problems of its normative framework and practical implementation, and to substantiate the need for improving international legal mechanisms of mediation in light of contemporary challenges to international security and the development of international relations.

Special attention is paid to modern trends in the development of mediation in international relations and the practice of international organizations. Based on the analysis, the article proposes directions for improving legal regulation, including the development of a new universal international treaty on mediation. The expected results include identifying gaps and contradictions in existing international legal norms regulating mediation; systematizing contemporary trends in the development of mediation and conciliation in international practice; substantiating the feasibility of adopting a universal international mediation treaty; and formulating proposals for the institutionalization of mediation within international organizations. This includes establishing specialized international mediation platforms (mediation hubs) to enhance the effectiveness of the peaceful settlement of international conflicts and reduce global risks, including nuclear threats. The article also analyzes the growing trend toward the institutionalization of mediation within international organizations. It substantiates the creation of specialized international platforms for the comprehensive resolution of international conflicts, including the mitigation of nuclear risks.

Keywords: international law, mediation, dispute resolution, dispute, conflict, peaceful means of resolving

REFERENCES

1 Lebedeva M.M., Morozov V.M., Rajnhardt R.O., Shebalina E.O. Tehnologii mejdunarodnogo posrednichestva: analiticheski doklad [*International Mediation Technologies: An Analytical Report*]. - Moskva: MGIMO-Universitet, 2024 - 27 p. [in Russian]

2 ICSID publikuet statistiku po kolichestvu del za 2025 god: pres-reliz ot [*ICSID Publishes Caseload Statistics for2025*] February 17, 2026/ Available at: URL: https://digitallibrary.un.org/record /4026222/files/1387704EN.pdf. [in Russian] (accessed: 08.08.2025)

3 **United Nations Mediation Support Unit Factsheet 2025.** – New York: United Nations, 2025. – Available at: URL: https://peacemaker.un.org/en/mediation-support-unit/mediation-support-unit. [in English] (accessed: 12.03.2026)

4 Press-relizy. 17 fevralya 2026 g. ICSID publikuet statistiku po kolichestvu del za 2025 god [Elektronnyy resurs]. – Available at: URL: https://icsid.worldbank.org/news-and-events/news. [in English] (Accessed: 12.03.2025)

5 Konvenciya o mirnom reshenii mezhdunarodnyh stolknovenij [*Convention for the Pacific Settlement of International Disputes*], ot 5 (18) oktjabrja 1907 g. / Available at:URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc id =1010689 [in Russian] (accessed: 01.08.2025)

6 Kvernadze N. Tajnyj kanal palestino-izrail'skih peregovorov v Norvegii v issledovaniyah Hil'de Vaage [*The secret channel of Palestinian-Israeli negotiations in Norway, as explored by Hilde Waage*] / Available at: URL: https://elib.bsu.by/ bitstream/123456789/322258/1/kvernadze_%20MejdProc-2023.pdf [in Russian] (accessed: 03.08.2025)

7 Lunjov S.I. Sovetsko-indijskie otnosheniya (1955 - 1971 gg.): rozhdenie druzhby [*Soviet-Indian Relations (1955–1971): The Birth of Friendship*] // Vestnik MGIMO-Universiteta. 2017. 2(53). S.24-51. / DOI 10.24833/2071-8160-2017-2-53-24-51 / Available at: URL: https://www.vestnik.mgimo.ru/ jour/article/view/684/668?locale=ru_RU [in Russian]. (accessed: 03.08.2025)

8 Segura R., Mechoulan D. Made in Havana: How Colombia and the FARC Decided to End the War. New York: International Peace Institute, 2017. - 39 r. / Available at:URL: https://www.ipinst.org/wp-content/uploads/2017/02/IPI-Rpt-Made-in-Havana.pdf?utm_source. [in English]. (accessed: 06.08.2025)

9 Sarsembaev M. A. Mezhdunarodnoe pravo. Osobennaja chast'. [*International Law. Special Part*] - Almaty, 1999. - 284 p. [in Russian]

10 Ustav OON ot 1945 / Available at: URL: https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/full-text [in Russian]. (Accessed:11.08.2025)

11 Rezoljucija General'noj Assambleej OON«Ukreplenie roli posrednichestva v mirnom uregulirovanii sporov, predotvrashchenii i razreshenii konfliktov» [*Strengthening the Role of Mediation in the Peaceful*

Settlement of Disputes, Conflict Prevention and Resolution] № 65/283 ot 22 ijunja 2011 goda / Available at: URL: https://docs.un.org/ru/A/RES/65/283 [in Russian]. (accessed:10.08.2025)

12 OBSE. Posrednichestvo i sodejstvie dialogu v kontekste OBSE: spravochnoe rukovodstvo. [*OSCE. Mediation and Dialogue Facilitation in the OSCE Context: A Reference Guide. 2014*] / Available at: URL: https://www.osce.org/ru/secretariat /155196 [in Russian]. (accessed:10.08.2025)

13 Konvenciya po primireniyu i arbitrazhu v ramkah SBSE (15 dekabrya 1992 g.) [*Convention on Conciliation and Arbitration within the CSCE*], 15 dekabrja 1992 goda / Available at: URL: https://www.osce.org/ru/court-of-conciliation-and-arbitration/446131 [in Russian]. (09.08.2025)

14 Shevchuk N.V., Sachik A.A. Posrednichestvo ES: evolyuciya podhodov v kontekste uregulirovaniya sovremennyh konfliktov // Postsovetskie issledovaniya. [*EU Mediation: Evolving Approaches in the Context of Contemporary Conflict Resolution*] 2021; № 4(6) – S. 479-487. / Available at: URL:https://cyberleninka.ru/article/n/posrednichestvo-es-evolyutsiya-podhodov-v-kontekste-uregulirovaniya-sovremennyh-konfliktov [in Russian]. (accessed: 10.08.2025)

15 Gottshalk K. SHest' desyatiletij afrikanskoj integracii: dostizheniya i neudachi // Uchenye zapiski Instituta Afriki RAN. [*Six Decades of African Integration: Achievements and Failures // Scientific Notes of the Institute of African Studies of the Russian Academy of Sciences*]. - 2024. - № 2. - S. 24-39. / Available at: URL:https://cyberleninka.ru/article/n/shest-desyatiletiy-afrikanskoy-integratsii-dostizheniya-i-neudachi [in Russian]. (accessed: 07.08.2025)

16 Qazaqstan Respublikasynyñ «Mediasia nätijesında qol jetkızılgen halyqaralyq bıtımgerşılık kelısımder turaly Bırıkken Ūlttar Ūiymynyñ Konvensiasyn ratifikasialau turaly» Zañy, [*Law of the Republic of Kazakhstan "On Ratification of the United Nations Convention on International Settlements Resulting from Mediation"*] ot 25 aprelja 2022 goda № 116-VII / Available at:URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2200000116 [in Russian]. (acessed: 12.08.2025)

Information about authors:

Sholpan Saimova – PhD, Head of the Center for Public Legislation and Public Administration, RSE on REM "Institute of Parliamentarism" of the Department of Material and Technical Support, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: saimova85@gmail.com

ORCID: https://orcid.org0000-0002-9000-6136

Yerkebulan Moldabekov- **corresponding author**, PhD, Senior Lecturer at the Higher School of Law, Astana International School, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: saimova85@gmail.com

Orcid: https://orcid.org/0000–0001–8515–2326

Информация об авторах:

Шолпан Саймова – PhD, начальник Центра публичного законодательства и государственного управления, РГП на ПХВ «Институт парламентаризма» УМТО, г.Астана, Республика Казахстан,

E-mail: saimova85@gmail.com,

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9000-6136

Еркебулан Молдабеков – **основной автор,** PhD, старший преподаватель высшей школы права Международного университета Астана, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: erkebulanastana73@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000–0001–8515–2326

Авторлар туралы ақпарат:

Шолпан Саймова – PhD, Жария заңнама және мемлекеттік басқару орталығының басшысы, МТҚБ «Парламентаризм институты» ШЖҚ РМК, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: saimova85@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9000-6136

Еркебулан Молдабеков – **негізгі автор**, PhD, құқық жоғарғы мектебінің аға оқытушысы, Астана халықаралық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: erkebulanastana73@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000–0001–8515–2326

МРНТИ 10.61.01 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.44**
УДК 342.9

Li Fang[1] , Н.К. Амиров [2]* , С. Адилгазы[2] , А.И.Мугауова[3]

[1] Казахский национальный университета имени аль-Фараби,
050040, Алматы, Республика Казахстан
[2] Университет «Нархоз»,
050035,Алматы, Республика Казахстан
[3]Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева,
010008, г.Астана, Республика Казахстан
*e-mail: nurlan.amirov@narxoz.kz

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ В СФЕРЕ НЕДРОПОЛЬЗОВАНИЯ

Аннотация

В статье исследованы вопросы правового регулирования в сфере недропользования, в том числе разведки и добычи цветных и редкоземельных металлов. С развитием высоких технологий возросло значение цветных и редкоземельных металлов, которые используются в машиностроении, приборостроении, химической промышленности, производстве различных других товаров. Ведущие страны мира конкурируют в сфере контроля над залежами цветных и редкоземельных металлов, их добычи и использования. Страны - обладатели крупных месторождений цветных и редкоземельных металлов стремятся защитить свои национальные интересы, рационально и с максимальной выгодой использовать свои природные богатства. Цель статьи заключается в комплексном анализе правового регулирования в сфере недропользования, включая разведку и добычу цветных и редкоземельных металлов, с целью выявления существующих проблем и разработки предложений по совершенствованию законодательства Республики Казахстан, направленных на защиту национальных интересов, рациональное использование природных ресурсов и обеспечение экологической безопасности. Разведка и добыча цветных и редкоземельных металлов связана с заботой об экологии, бережным отношением к природным богатствам, соблюдением требований к ведению работ. Государство устанавливает правовые режимы, осуществляет контроль за деятельностью субъектов в сфере недропользования, охраной окружающей среды и промышленной безопасностью. Законодательство РК в области добычи полезных ископаемых нуждается в дополнительных правовых механизмах по защите национальных интересов и общенародного достояния. Это может быть справедливое налогообложение всех добывающих компаний, участие недропользователей в инфраструктурных и социальных проектах, развитие перерабатывающей промышленности на территории РК, самостоятельная добыча и использование республикой полезных ископаемых. Государственное и правовое регулирование в сфере недропользования должно быть более справедливым и отвечающим интересам народа.

Ключевые слова: добыча полезных ископаемых, право недропользования, собственность на недра, управление недропользованием, цветные металлы, редкоземельные металлы.

Введение

Полезные ископаемые всегда служили развитию человечества. В современном мире в связи с развитием высоких технологий возрастает значение ряда видов полезных ископаемых, в особенности редкоземельных металлов. Некоторые виды полезных ископаемых уже называют как стратегические или критически важные минералы. В Послании Президента РК народу Казахстана в 2023 г. было отмечено, что «одной из приоритетных задач должно стать освоение залежей редких и редкоземельных металлов, по сути превратившихся в «новую нефть» [1]. Поэтому очень важен новый взгляд на правовое регулирование данной сферы. В отличие от практики прежних лет, Казахстану необходимо максимально учитывать свои национальные интересы. Сфера недропользования должна стать более выгодной для Казахстана. В мире наблюдается довольно интересная ситуация, связанная с экспансией промышленно развитых стран в сфере добычи и поставок минералов. Ряд государств расширяют добычу минеральных ресурсов на иностранной территории. Все это порождает острую конкуренцию между ведущими странами мира, в которую оказываются втянуты и другие страны, где находятся богатые залежи минеральных ресурсов.

Такая ситуация приводит к влиянию на национальное законодательство о недропользовании и государственное управление сферой недропользования внешних геополитических факторов. Наряду с этим остро стоят вопросы защиты окружающей среды от вредных выбросов и отходов эксплуатации месторождений и деятельности металлургических производств. Все это требует усиления правовых механизмов в области экологического и промышленного контроля. Кроме того, ряд стран мира проявляют все больше самостоятельности в вопросах освоения месторождений. Они стремятся самостоятельно осваивать месторождения без участия иностранных государств или фирм. Кроме того, они овладевают новыми методами и технологиями. Некоторые страны – вчерашние сырьевые базы - уже переходят к открытию перерабатывающих производств у себя. Это позволяет им перестроить траекторию экономического развития, усилить свою экономическую независимость. Опыт таких стран может быть очень полезным для Казахстана, обладающего большими залежами полезных ископаемых. Актуальность темы исследования связана с тем, что правовое регулирование сферы недропользования нуждается в соответствующих изменениях с учетом внешних факторов, нового понимания национальных интересов, перспектив развития государства.

Материалы и методы исследования

Данное исследование сфокусировано на актуальных вопросах правового регулирования государственного управления в сфере недропользования, в особенности на вопросах добычи цветных и редкоземельных металлов, приобретающих важнейшее значение для развития высоких технологий. Для проведения исследования были использованы такие методы научного познания, как анализ, сравнительно-правовой, исторический, синтез и обобщение. Данные методы позволили выявить особенности государственного управления и регулирования в сфере недропользования в ряде зарубежных стран. Из материалов и данных, использованных в ходе исследования, следует, что ведущие зарубежные страны и блоки стран стремятся к установлению контроля над добычей и поставками критически важных видов полезных ископаемых. Соответственно все это находит свое отражение в национальном законодательстве и международных соглашениях.

Результаты и их обсуждение

Полезные ископаемые играют большую роль в жизни человечества. Полезные ископаемые широко используются в различных отраслях экономики, производстве, в различных товарах и изделиях, в быту. В ряду полезных ископаемых особое место занимают цветные, редкоземельные и иные критически важные металлы. Они используются во многих сферах: машиностроении, электронике, авиастроении, производстве высокотехнологичных товаров, в строительстве, в бытовых и иных электроприборах. Каждое государство, обладающее большими запасами природных ископаемых, стремится развивать сферу разведки и добычи полезных ископаемых. При этом очень важно закрепить в конституции и действующем законодательстве суверенные права государства и народа над природными богатствами страны. В ст. 6 Конституции РК сказано, что земля, ее недра и другие природные ресурсы принадлежат народу [2]. Это означает закрепление суверенного права многонационального народа Казахстана на управление своими природными богатствами. Необходимо отметить, что многие экономически сильные страны мира пытаются получить контроль над разработкой полезных ископаемых в других государствах, которые нуждаются в инвестициях для развития сферы недропользования. Часто страны с развивающейся экономикой вынуждены идти на не совсем выгодные договоры с иностранными компаниями и государствами.

Операции по недропользованию в сфере разведки и добычи цветных металлов в Республике Казахстан регулируются Кодексом РК «О недрах и недропользовании» и другими нормативными правовыми актами. Право недропользования дается субъектам права недропользования в предпринимательских целях и на возмездной основе. Основаниями возникновения права

недропользования являются лицензия или контракт, соответственно выделяются два режима недропользования: лицензионный и контрактный. Лицензия на добычу полезных ископаемых выдается в соответствии с программой управления государственным фондом недр. Действует принцип выдачи лицензии первому, кто подал заявку, соответствующую предъявляемым требованиям. По условиям лицензии на недропользователя возлагается ряд обязанностей. Также законодательством регулируются вопросы обеспечения экологической и промышленной безопасности при осуществлении деятельности по недропользованию. Осуществление операций по недропользованию должно происходить в соответствии с требованиями природоохранного законодательства. При необходимости государство может ограничить либо запретить осуществление операций по недропользованию. Экологическим законодательством может устанавливаться требование о получении разрешения, прохождении экологической экспертизы. Недропользователи обязаны соблюдать правила по безопасному ведению работ, проводить мероприятия по недопущению аварий, осуществлять ликвидацию последствий аварий, проводить мероприятия по охране труда. Законом запрещается осуществление недропользования, если существует угроза жизни и здоровью населения [3]. При проведении операции по недропользованию могут иметь место различные аварии, загрязнение окружающей среды. Ликвидация последствий аварий возлагается на недропользователя и осуществляется за его счет. Обеспечение промышленной безопасности при проведении работ по добыче полезных ископаемых также регулируется законом РК «О гражданской защите» [4]. Проведение операций по недропользованию осуществляется в соответствии с планом горных работ, который должен быть согласован с уполномоченным органом. На предоставленном участке недропользователь может добывать любые виды твердых полезных ископаемых. Все полезные ископаемые, добытые недропользователем, признаются его собственностью.

В КНР разведку и добычу полезных ископаемых регулирует закон КНР о минеральных ресурсах от 19 марта 1986 г. Недропользователи подают заявки на получение права на разведку и добычу ископаемых ресурсов. Экологическим законодательством устанавливаются требования к проведению операций в области недропользования. Государство строго контролирует порядок проведения операций по недропользованию. Освоением месторождений занимаются государственные компании. Государство учитывает потребности экономики в различных видах минеральных ресурсов. На сферу недропользования оказывают влияние цели в развитии страны, устанавливаемые правительством. Освоение месторождений осуществляется в соответствии с единым планированием и рациональными способами. Государство уделяет большое внимание научно-технической стороне разведки и добычи полезных ископаемых. Уполномоченные центральные и местные государственные органы КНР контролируют проведение операций по освоению недр, соблюдение правил в области обеспечения безопасности производства, охраны труда и окружающей среды. Большое внимание уделяется мерам по восстановлению земель и объектов растительного мира. В отличие от ряда других стран в Китае государство устанавливает порядок централизованных закупок добытых полезных ископаемых [5]. В КНР ряд вопросов, связанных с разведкой и добычей полезных ископаемых, регулируются законами в области охраны окружающей среды. Гражданское и уголовное право КНР также предусматривает обязанность недропользователя по возмещению ущерба нанесенного окружающей среде. К лицам, совершившим экологические правонарушения, предъявляются гражданские иски. Кроме возмещения ущерба нарушители обязаны прекратить совершение нарушения, устранить причиненный ущерб, восстановить первоначальное положение [6]. Законодательство КНР предусматривает ответственность за ущерб природным ресурсам, месторождениям, флоре и фауне [7]. Обычно во многих странах существуют различные государственные органы, регулирующие сферу недропользования, включая добычу цветных и редких металлов. В отличие от некоторых других государств, в КНР действует своеобразная система государственного управления и надзора в сфере добычи цветных и редких металлов, включающая в себя как государственные органы управления, так и

отраслевые организации и ассоциации [8]. За последние годы в КНР увеличилось производство основных видов цветных металлов [9]. В планах Китая сохранить и увеличить темпы производства важнейших видов цветных металлов [10]. Следует отметить, что данные планы неспроста. Между ведущими экономиками мира происходит своеобразная конкуренция в области добычи определенных видов полезных ископаемых и устойчивого обеспечения себя критически важными минералами. Все эти внешние факторы влияют на дальнейшее развитие национального и международного законодательства в области недропользования.

В настоящее время сфера недропользования, разведки и добычи полезных ископаемых приобретает геополитическое значение. Каждая экономически и технологически развитая страна не только принимает меры по контролю над своими природными богатствами, но и пытается установить контроль над полезными ископаемыми других стран. Многие развитые страны не обладают в достаточной мере запасами критически важных полезных ископаемых. США обеспокоены своей зависимостью от поставок различных руд из зарубежных стран, ростом участия Китая в мировой добыче и экспорте редких металлов. США признают такое положение дел как угрозу для национальных интересов и экономической безопасности страны [11]. Дело дошло до того, что оборонное ведомство США также начало проявлять большой интерес к разведке критически важных полезных ископаемых, которые необходимы для экономики и оборонной промышленности. Для этого ведомство намерено использовать даже потенциал искусственного интеллекта [12]. Около 70% ряда важнейших редких металлов находятся в Китае или контролируются Китаем. Те же США и ряд европейских стран, не желая оказаться в большей зависимости от поставок редкоземельных металлов из Китая, стремятся расширять источники получения важнейших минералов. США и другие западные страны заинтересованы в добыче полезных ископаемых в постсоветских странах. В частности, США проявляют большой интерес к добыче критических минералов в Украине. [13]. По мнению американских законодателей, использование ресурсов Украины снизит зависимость от Китая и других стран [14]. Ситуация, связанная с обеспечением критическими минералами, западным странам представляется настолько важной, что в Европейском Союзе ускорили принятие ряда решений в области регулирования данной сферы. Причем Европейский Союз стремится нарастить как внешние поставки, так и добычу данных стратегических материалов на территории Европы. Разработка редкоземельных полезных ископаемых важна ЕС для перехода на зеленые технологии, преодоление зависимости от КНР.

Экономически высокоразвитые страны мира, стремящиеся осуществить энергетический переход, нуждаются в критически важных редких минералах. Развитие сферы высоких технологий заставляет крупные державы устанавливать контроль над мировыми запасами стратегических видов полезных ископаемых. В Стратегии национальной безопасности США 2022 г. подчеркивается роль редких видов полезных ископаемых для энергетической безопасности и высокотехнологичной экономики. Для этого в США принят ряд законов. США обеспокоены растущей ролью Китая по разработке месторождений редкоземельных элементов в различных частях мира. Власти США ставят своей целью снизить зависимость от Китая в вопросах поставок редкоземельных элементов. В Стратегии Министерства энергетики по поддержке отечественных цепочек поставок критических минералов ставится задача увеличить поставки стратегически важных видов полезных ископаемых из других стран. Конкуренция двух стран за месторождения в Африке привела к росту экономических и торговых связей Китая со странами Африки, росту инвестиций Китая в эти страны. Следует отметить, что расширение таких экономических связей со странами, обладающими важными месторождениями, является частью государственной политики КНР. По инициативе Китая периодически проводится форум «Китай — Африка», африканские страны подключены к китайской идее одного пути и пояса Китай всемерно укрепляет экономические отношения со странами Африки, реализует в африканских странах различные проекты экономического, инфраструктурного и социального характера [15].

Следует отметить, что огромные запасы различных полезных ископаемых в Африке привлекают к себе внимание добывающих компаний из Европы, Австралии, Канады [16]. Руководство Индии считает сотрудничество со странами Африки важным внешнеполитическим направлением. Индию и ее промышленные компании также привлекают природные богатства африканских стран [17]. Франция проявляет интерес к поставкам урана и других полезных ископаемых из Казахстана и государств Центральной Азии [18]. В последние годы возрос интерес иностранных государств и добывающих компаний к Монголии, Мозамбику и Мьянме, где имеются большие залежи минеральных ресурсов [19].

Вот тут важно помнить историю и не повторять прежних ошибок. Страны, обладающие большими запасами полезных ископаемых, должны исходить из собственных национальных интересов. Привлекательность полезных ископаемых страны не должна сводиться к безудержной добыче и экспорту полезных ископаемых. Страна взамен должна получить инфраструктуру, новые промышленные производства, новые технологии, самостоятельно определять объемы добычи и экспорта, оставляя большую часть запасов будущим поколениям. Государства, обладающие большими запасами полезных ископаемых должны самостоятельно регулировать эти вопросы в национальном законодательстве и собственной Стратегии национальной безопасности. Самостоятельное и полное управление своими недрами важно для всех стран, но это особо важно для государств, которые приобрели независимость за последние несколько десятилетий. Если у такой страны в недрах обнаружены большие запасы полезных ископаемых, критически важных и редких минералов, то к этой стране проявляют интерес крупные державы, альянсы государств, крупные мировые компании. Страна может стать ареной противостояния крупных держав, внутренних конфликтов и внешней агрессии.

Что касается Китая, то в течение последних двух лет эта страна предприняла ряд мер по усилению государственного регулирования в сфере добычи, обработки, оборота и экспорта редкоземельных металлов. Отныне такие металлы будут принадлежать государству. Китай ввел ограничения на внешнюю торговлю рядом редкоземельных металлов. Ограничивается экспорт технологий, связанных с добычей и обработкой редкоземельных металлов. Также следует учесть и то, что в Китае давно уже установлена государственная монополия на экспорт редких металлов. Теперь к этому прибавляются ограничения на экспорт по наименованиям и объемам [20]. Как видно из этого, Китай сначала установил полный контроль над экспортом редкоземельных металлов, уже позже начал вводить ограничения уже на объемы экспорта этих металлов. О накоплении Китаем запасов ряда товаров, в том числе и редкоземельных металлов, пишут и западные исследователи, в частности, Р. Бойес. При этом называются различные возможные цели создания таких запасов. Одной из называемых целей создания таких запасов являются возможная торговая война, усиление конкуренции за ресурсы. Многие редкоземельные металлы широко применяются в оборонной промышленности и военной технике [21]. Новая промышленная политика КНР предусматривает пятилетние планы развития сферы добычи и переработки полезных ископаемых, планы по развитию ряда отраслей и регионов, в которых большое значение уделяется добыче важнейших видов минеральных ресурсов и их переработке. Государство уделяет особое внимание управлению в области добычи и переработки минеральных ресурсов, созданию и применению новых материалов. Административное управление соответствующими секторами экономики и промышленности строится с учетом общегосударственной политики, национальных интересов, цели Китая по сохранению лидерства в мировой экономике, в области промышленности и высоких технологий [22].

Еще одним из важных направлений в области совершенствования государственного управления и законодательства в области недропользования должно стать бережное отношение к полезным ископаемым, прозрачность и открытость в управлении, получении и распределении доходов от добывающей отрасли, максимализация доходов бюджета. Это можно наблюдать на примере ряда зарубежных стран, таких как США, Норвегия, Канада и

других. В США история правового регулирования недропользования насчитывает много лет. Вопросы недропользования могут регулироваться как законодательными, так и судебными прецедентами. Законодательные акты в области недропользования двух видов: федеральные и штатов. В США наряду с федеральными актами, актами отдельных штатов действуют и договоры между штатами по вопросам, касающимся недропользования. Также существуют совместные органы различных штатов, регулирующих деятельность в области недропользования. Недра могут находиться в государственной и частной собственности. Государственной собственностью управляют федеральные органы и органы управления штатов в виде министерств, служб и бюро. Часть недр всегда находится в резерве [23]. США не стремятся к истощению собственных запасов полезных ископаемых, находящихся в недрах страны. Вместо этого США часто занимаются разработкой полезных ископаемых в других частях земного шара.

В Канаде 14 ведомств занимаются вопросами государственного управления в сфере недропользования. Конституционным актом 1867 г. правительства и парламенты провинций наделены полномочиями в области регулирования сферы недропользования. Правовое регулирование сферой недропользования осуществляется как центральными, так и региональными органами. Последние наделены полномочиями в сфере лицензирования в указанной сфере. В некоторых провинциях, например, Альберте, принят целый ряд специальных законов по вопросам недропользования. Указанные вопросы также регулируются актами местных властей, особенно губернаторов. В Канаде жестко ограничивается деятельность посреднических фирм, конструкций по снижению налогов, применение других незаконных приемов в области недропользования. [24]. В этой связи хотелось бы сказать, что казахстанскому законодательству тоже необходимы соответствующие правовые механизмы по защите национальных интересов и общенародного достояния. Использование природных богатств должно служить интересам всего народа. Отечественные и иностранные компании в сфере недропользования должны платить больше налогов, участвовать в социальных проектах в регионах осуществления деятельности. Региональные и местные власти должны быть наделены дополнительными полномочиями в отношении недропользователей, в частности это может быть установление маслихатами областей регионального коэффициента к ставкам налогов недропользователей. Тогда будут какие-то дополнительные поступления в региональные бюджеты.

В Норвегии идея построения социального государства предусматривает закрепление в законодательстве положений о недрах как об общенациональном достоянии. Доходы от добычи и продажи полезных ископаемых используются для улучшения уровня жизни нынешнего поколения и развитие экономики, часть доходов откладываются для будущих поколений. В основу законодательства положена доктрина «государства всеобщего благоденствия». [25]. Я.В. Манин считает полезным использовать опыт Норвегии. В этой стране проявляют самостоятельность в вопросах изучения и освоения недр. Страна использует иностранные технологии и развивает собственные технологии в области добычи минеральных ресурсов. Также поступали Соединенные Штаты и Великобритания [26]. Казахстану следовало бы мобилизовать потенциал национальной науки и промышленности, стараться все больше и больше самостоятельно добывать полезные ископаемые. Самостоятельная политика в сфере недропользования лишь укрепит экономический потенциал республики, внесет необходимые улучшения в социальную сферу. Тогда государственное и правовое регулирование в сфере недропользования будет восприниматься населением как более справедливое и отвечающее его интересам.

Добыча полезных ископаемых влияет на состояние окружающей среды. В 2023 г. Президент РК в своем Послании народу Казахстана заострил внимание на ряде проблем, связанных с недропользованием: ухудшение экологии вокруг крупных производств и отсутствие значимых геологических открытий. Действительно, одной из проблем, с которыми сталкиваются государства, где происходит масштабная добыча и начальная переработка полезных ископаемых, в частности, редкоземельных и цветных металлов,

является проблема загрязнения окружающей среды от этой деятельности. Некоторые зарубежные авторы, в том числе и китайские, пишут, что различные отходы цветной металлургии загрязняют почву и урожай, негативно влияют на здоровье детей и взрослых [27], [28]. В КНР для решения проблем окружающей среды в закон о минеральных ресурсах недавно была включена новая глава о восстановлении экологии в районах добычи полезных ископаемых. Закон обязывает недропользователей проявлять максимальную заботу об экологической системе, предотвращать ущерб окружающей среде [29]. В Китае законодательство жестко требует от недропользователей соблюдения экологических норм и стандартов, учитывать интересы населения, заботиться о социальной справедливости.

Заключение

Государственное управление в сфере недропользования представляет собой сложный комплекс общественных отношений, регулируемых нормами национального и международного права. В настоящее время сфера недропользования становится сферой конкуренции развитых стран мира. Экономически высокоразвитые государства стремятся обеспечить себя необходимыми стратегическими редкими полезными ископаемыми, которые необходимы для развития внутреннего производства, обеспечения экономической безопасности и независимости. Экономически развитые страны ведут экспансию на мировом рынке добычи, экспорта и использования полезных ископаемых. Как видно из зарубежного законодательства и практики управления в области недропользования в ряде стран часть собственных недр остается в резерве для будущих времен. Подобный подход является более рациональным и полезным для изучения и внедрения в нашей стране. Некоторые более высокоразвитые страны стараются эксплуатировать недра других или развивающихся стран, оставляя свои недра в резерве. Что касается развивающихся стран, то они стараются самостоятельно или с помощью иностранных государств и компаний вести разведку и добычу минеральных ресурсов. Развивающиеся страны часто озабочены решением текущих экономических проблем. При этом не уделяется особого внимания эффективности отдачи от сферы недропользования, перспективным экономическим проектам. У развивающихся стран с богатыми природными запасами одни и те же упущения и проблемы. Очень низкий экономический вклад от освоения месторождений, отсутствие перерабатывающих производств, сложности с решением экологических проблем, а также проблем социального характера в регионах, где происходит добыча минеральных ресурсов.

Отсутствие собственных запасов ряда критически важных полезных ископаемых, истощение важнейших видов полезных ископаемых, отсутствие или отсталость технологий по обработке металлов, используемых в высокотехнологичной продукции, является угрозой национальным интересам многих ведущих государств мира. Отсюда возникает и повышенный интерес ряда держав к добыче полезных ископаемых в других странах. В настоящее время США, КНР, Индия, Европейский союз проявляют интерес к недропользованию в других странах. Между ведущими международными игроками на рынке полезных ископаемых усиливается конкуренция. В этой связи хочется отметить, что природные богатства должны в первую очередь служить национальным интересам страны на территории, которой они добываются. Этого можно добиться с помощью изменений в политике и законодательстве в области недропользования. Практически каждая страна мира, обладающая определенными запасами полезных ископаемых, стремится упрочить государственное управление в сфере недропользования. Если Китай, США и ЕС конкурируют между собой, стремятся расширить свое предполагаемое международное влияние через добычу и контроль над экспортом полезных ископаемых, то Норвегия исходит из необходимости построения модели социального государства, ориентированного на собственных граждан. Государственное управление и законодательство в сфере недропользования в Норвегии представляется более социально ориентированным, свидетельством чего является огромный размер национального фонда этой страны.

Несмотря на существование в Китае множества организаций, занятых управлением и регулированием в области недропользования, все же на первом месте стоят

общенациональные интересы. Планирование развития сферы недропользования распространяется на горизонт во много десятилетий. Китай исходит из того, что рациональнее в настоящем и ближайшем будущем осуществлять добычу полезных ископаемых в других странах. При этом страна пытается сохранять нетронутыми ряд своих месторождений и создавать запасы критически важных руд на случай международной нестабильности, торговых войн, повышения пошлин и введения санкций. Китай занимает монопольные позиции в мире по производству некоторых важнейших металлов. На практике Китай уже вводил квоты на экспорт редкоземельных металлов. В свою очередь это вызывает обеспокоенность со стороны США как потребителя этих металлов. Федеральными органами США сформирован список важнейших металлов и других полезных ископаемых, потребность в которых удовлетворяется за счет импорта. В США актом президента была принята специальная стратегия по обеспечению поставок наиболее важными рудами. Целью Соединенных Штатов является обеспечение стабильных и надежных поставок тех полезных ископаемых, которых у них недостаточно. Эти материалы необходимы как для технологического роста, так и для целей обороноспособности. Конгресс США также проявляет обеспокоенность таким зависимым состоянием страны от поставок важнейших материалов. Поэтому американские законодатели со своей стороны занимаются вопросами законодательного обеспечения стратегии государственного управления в области недропользования. За последние годы в стране принят ряд законов в данном направлении. Еще со времен Второй мировой войны и Холодной войны законодательство США в области обороны предусматривает создание стратегических запасов важнейших видов полезных ископаемых. Для этого в бюджете страны периодически выделяются значительные суммы. Многие государственные органы и исследовательские организации включены в орбиту работ по решению указанной проблемы. Профильные комитеты и подкомитеты палат Конгресса проводят слушания по реализации норм закона о минеральной безопасности. Уполномоченные государственные органы США постоянно мониторят ситуацию с добычей, производством и поставками критических важных полезных ископаемых по всему миру. При этом большое внимание обращается на концентрацию добычи, производства, импорта и экспорта в тех или иных государствах и компаниях. Благодаря инициативам администрации и Конгресса США предпринимаются меры по развитию технологий связанных с освоением месторождений критически необходимых минералов. Соединенные Штаты серьезно относятся к проблеме непрерывности поставок необходимых стране минеральных ресурсов, освоению месторождений за рубежом [30].

Государственное управление сферой недропользования уже выходит за собственные государственные границы некоторых ведущих стран мира, приобретает геополитическое значение. Китайские, американские и европейские компании при поддержке своих правительств ведут расширение географии освоения месторождений полезных ископаемых в разных странах мира. В экономически развитых странах эти вопросы являются частью государственной политики, важной элементом национальной безопасности. Государственное управление в сфере недропользования в этих странах направлено на создание цепочек поставок критически важных минералов из любых частей земного шара, установление монополии на добычу и поставки ряда видов минеральных ресурсов. В США и Европе принимают меры по уменьшению зависимости от КНР в вопросах поставки важных видов минеральных ресурсов. Однако у ряда европейских страх собственные экономические интересы в этой сфере и зачастую они открывают китайским компаниям доступ к своим месторождениям, которые обладают необходимыми технологиями добычи и широкими возможностями по реализации добытых полезных ископаемых на различных региональных рынках. Кроме того, используя механизмы слияний и поглощения компаний, китайские компании часто приобретают доли в европейских компаниях, что нивелирует попытки западных стран менее зависеть от китайских поставок стратегического минерального сырья.

В законодательство РК следует включить дополнительные правовые механизмы по защите национальных интересов и общенародного достояния. Это может быть сбережение

природных богатств, справедливое налогообложение всех добывающих компаний, включая иностранные компании, участие недропользователей в инфраструктурных и социальных проектах, развитие перерабатывающей промышленности на территории РК, вместо экспорта сырья. Казахстану следовало бы мобилизовать потенциал национальной науки и промышленности, наладить самостоятельную добычу и использование полезных ископаемых.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Экономический курс Справедливого Казахстана» 1 сентября 2023 г. [Электрондық ресурс] — URL: https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-ekonomicheskiy-kurs-spravedlivogo-kazahstana-18588 (дата обращения: 14.12.2024).

2 Конституция Республики Казахстан. Принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 г. [Электрондық ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_ (дата обращения: 14.12.2024).

3 Кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 2017 г. № 125-VI «О недрах и недропользовании» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 28.02.2024 г.) [Электрондық ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1700000125 (дата обращения: 16.12.2024).

4 Закон Республики Казахстан от 11 апреля 2014 г. № 188-V «О гражданской защите». [Электрондық ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1400000188 (дата обращения: 16.12.2024).

5 Закон КНР «О минеральных ресурсах» от 19 марта 1986 г. [Электрондық ресурс] — URL: https://asia-business.ru/law/law2/resources/mineral/ (дата обращения: 18.12.2024).

6 Иванова Ю. А., Эриашвили Н. Д., Шаблин П. А., Осодоев О. П. Экологическое право Китая: актуальные аспекты. Криминологический журнал. - № 2. - 2022. - С. 19-27.

7 Закон КНР «Об охране окружающей среды» от 26 декабря 1989 г. [Электрондық ресурс] — URL: https://asia-business.ru/law/law2/resources/environment/ (дата обращения: 19.12.2024).

8 Система регулирования и основные политики в отрасли цветной металлургии в 2019 г. [Электрондық ресурс] — URL: https://www.reportrc.com/article/20190916/1289.html (дата обращения: 19.12.2024).

9 Китай в 2022 году увеличил выпуск цветных металлов до рекорда [Электрондық ресурс] — URL: https://www.interfax.ru/world/885933 (дата обращения: 19.12.2024).

10 Китай намерен увеличить выпуск цветных металлов на 5% в 2023-2024 годах. [Электрондық ресурс] — URL: https://www.interfax.ru/business/918138 (дата обращения: 19.12.2024).

11 Кондратьев В.Б. Роль критически важных сырьевых материалов в экономике США. Горная промышленность. - (5). – 2022. – С. 121–130.

12 СМИ: Пентагон будет применять ИИ для поиска редких минералов. [Электрондық ресурс] — URL: https://news.rambler.ru/tech/53033083-smi-pentagon-budet-primenyat-ii-dlya-poiska-redkih-mineralov/ (дата обращения: 20.12.2024).

13 В этом году США и Украина должны заключить соглашение о критических минералах, - сенатор Грэм. [Электрондық ресурс] — URL: https://www.rbc.ua/ukr/news/tsogo-roku-ssha-ta-ukrayina-mayut-uklasti-1723488995.html (дата обращения: 20.12.2024).

14 Сенатор США: у Украины есть потенциал стать самым сильным союзником в НАТО. [Электрондық ресурс] — URL: https://www.rbc.ua/ukr/news/senator-ssha-ukrayina-mae-potentsial-stati-1723485360.html (дата обращения: 20.12.2024).

15 Кульков А. Конкуренция США и КНР за критические минералы Африки. [Электрондық ресурс] — URL: https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/columns/sandbox/konkurentsiya-ssha-i-knr-za-kriticheskie-mineraly-afriki/ (дата обращения: 21.12.2024).

16 Богуславский А. Кто пользуется африканскими природными ресурсами? [Электрондық ресурс] — URL: https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/kto-polzuetsya-afrikanskimi-prirodnymi-resursami/?sphrase_id=153081277 (дата обращения: 21.12.2024).

17 Колгушкина И. Индия и Африка южнее Сахары — нужны ли они друг другу? [Электрондық ресурс] — URL: https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/columns/africa/indiya-i-afrika-yuzhnee-sakhary-nuzhny-li-oni-drug-drugu/?sphrase_id=153081277 (дата обращения: 21.12.2024).

18 Тома Винье Французский энергетический сектор в Центральной Азии: текущее состояние и перспективы развития [Электрондық ресурс] — URL: https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/columns/sandbox/frantsuzskiy-energeticheskiy-sektor-v-tsentralnoy-azii-tekushchee-sostoyanie-i-perspektivy-razvitiya/?sphrase_id=153081277 (дата обращения: 21.12.2024).

19 Грайворонский В. Монголия: светлые перспективы динамичного развития. [Электрондық ресурс] — URL: https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/mongoliya-svetlye-perspektivy-dinamichnogo-razvitiya/?sphrase_id=153081277 (дата обращения: 22.12.2024).

20 Добыча полезных ископаемых в Китае. [Электрондық ресурс] — URL: https://www.tadviser.ru (дата обращения: 22.12.2024).

21 Roger Boyes. China is stockpiling — we must do the same. [Электрондық ресурс] — URL: https://www.thetimes.com/comment/columnists/article/china-is-stockpiling-we-must-do-the-same-02sgc8529 (дата обращения: 22.12.2024).

22 Tristan Kenderdine. China's Industrial Policy, Strategic Emerging Industries and Space Law. Asia & the Pacific Policy Studies. - vol. 4, no. 2. - P. 325–342.

23 Манин Я.В. Правовой режим недропользования в Соединенных Штатах Америки. Административное и муниципальное право. - № 1. - 2021. - С. 80 - 97.

24 Манин Я.В. Правовой режим управления недропользованием в Канаде. Административное и муниципальное право. - № 5. - 2020. – С. 38-47.

25 Голубченко М.В., Исмаил кызы Н. Анализ государственного управления недропользованием в странах Европы и Азии. Интернет-журнал «Науковедение».- Том 8, №2. - .2016. [Электрондық ресурс] — URL: http://naukovedenie.ru/PDF/119EVN216.pdf (дата обращения: 22.12.2024).

26 Манин Я.В. Недропользование на континентальном шельфе Королевства Норвегия: правовой режим. Административное и муниципальное право. - № 5. – 2018. - С. 24-36.

27 Li-Mei Cai, Qiu-Shuang Wang, Jie Luo, Lai-Guo Chen, Run-Liang Zhu, Shuo Wang, Cui-Hua Tang, Heavy metal contamination and health risk assessment for children near a large Cu-smelter in central China. Science of The Total Environment. - Volume 650, Part 1. – 2019. - P. 725-733. [Электрондық ресурс] — URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0048969718335186 (дата обращения: 24.12.2024).

28 Mu Li, Xue Li, William Hartley, Xinghua Luo, Chao Xiang, Jie Liu, Junkang Guo, Shengguo Xue, A meta-analysis of influencing factors on soil pollution around copper smelting sites. Journal of Environmental Management. - Volume 371. – 2024. – 123083. [Электрондық ресурс] — URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S030147972403069X) (дата обращения: 25.12.2024).

29 Lai Yun, Chen Yu China's draft mining law mandates ecological restoration for first time, but gaps remain. [Электрондық ресурс] — URL: https://dialogue.earth/en/pollution/china-draft-mining-law-ecological-restoration/#:~:text=China's%20mineral%20resources%20law%20serves,Ecological%20Restoration%20of%20Mining%20Areas%E2%80%9D (дата обращения: 20.12.2024).

30 Arndt Uhlendorff The US policy in dealing with critical minerals. [Электрондық ресурс] — URL: https://en.institut-seltene-erden.de/die-us-politik-im-umgang-mit-kritischen-mineralien/ (дата обращения: 22.12.2024).

ЖЕР ҚОЙНАУЫН ПАЙДАЛАНУ САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада жер қойнауын пайдалану, оның ішінде түсті және сирек жер металдарын барлау және өндіру саласындағы құқықтық реттеу мәселелері зерттеледі. Жоғары технологиялардың дамуымен түсті және сирек жер металдарының маңызы артты. Олар машина және аспап жасауда, химия өнеркәсібінде және басқа да түрлі тауарлар өндірісінде қолданылады. Әлемнің жетекші елдері түсті және сирек жер металдарының кен орындарын бақылау, оларды өндіру және пайдалану саласында бәсекелесуде. Мақаланың мақсаты бар проблемаларды анықтау және ұлттық мүдделерді қорғауға, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануға және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған Қазақстан Республикасының заңнамасын жетілдіру жөнінде ұсыныстар әзірлеу мақсатында түсті және сирек жер металдарын барлау мен өндіруді қоса алғанда, жер қойнауын пайдалану саласындағы құқықтық реттеуді кешенді талдау болып табылады. Түсті және сирек жер металдарының ірі кен орындарының иелері өздерінің ұлттық мүдделерін қорғауға, табиғи байлықтарын ұтымды және барынша тиімді пайдалануға ұмтылады. Түсті және сирек жер металдарын барлау және өндіру қоршаған ортаны қорғауды, пайдалы қазбаларды ұтымды пайдалануды, қауіпсіз өндіру әдістерін пайдалануды қамтамасыз ету қажеттілігімен байланысты. Осы мақсатта мемлекет өндірудің лицензиялық және келісімшарттық режимдерін, жер қойнауын пайдалану, қоршаған ортаны қорғау және өнеркәсіптік қауіпсіздік саласындағы заңнаманың сақталуын бақылауды белгілейді. ҚР пайдалы қазбаларды өндіру саласындағы заңнамасы ұлттық мүдделер мен жалпыхалықтық игілікті қорғау жөніндегі қосымша құқықтық тетіктерге мұқтаж. Бұл ҚР аумағында қайта өңдеу өнеркәсібін дамыту, республиканың пайдалы қазбаларды дербес өз бетінше өндіруі және пайдалануы, барлық өндіруші компанияларға әділ салық салу, жер қойнауын пайдаланушылардың инфрақұрылымдық және әлеуметтік жобаларға қатысуы. Жер қойнауын пайдалану саласындағы мемлекеттік және құқықтық реттеу неғұрлым әділ және халықтың мүдделеріне сай болуға тиіс.

Негізгі сөздер: пайдалы қазбаларды өндіру, жер қойнауын пайдалану құқығы, жер қойнауына меншік, жер қойнауын пайдалануды басқару, түсті металдар, сирек жер металдары.

LEGAL ASPECTS OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE SPHERE OF SUBSOIL USE

Abstract

The article examines the legal regulation of subsurface use, including the exploration and production of non-ferrous and rare-earth metals. With the development of high technologies, the importance of non-ferrous and rare earth metals has increased. They are used in mechanical engineering, instrument engineering, the chemical industry, and the production of various other goods. The leading countries of the world compete in the field of control over deposits of non-ferrous and rare-earth metals, their extraction, and their use. The purpose of the article is a comprehensive analysis of the legal regulation in the field of subsurface use, including exploration and production of non-ferrous and rare earth metals, to identify existing problems and develop proposals for improving the legislation of the Republic of Kazakhstan aimed at protecting national interests, rational use of natural resources, and ensuring environmental safety. Countries with large deposits of non-ferrous and rare-earth metals strive to protect their national interests and to make rational, maximum use of their natural resources. Exploration and production of non-ferrous and rare-earth metals are associated with the need to ensure environmental protection, the rational use of minerals, and the use of safe mining methods. To this end, the state establishes licensed and contractual production regimes and controls compliance with legislation in the fields of subsoil use, environmental protection, and industrial safety. The legislation of the Republic of Kazakhstan in the field of mining needs additional legal mechanisms to protect national interests and national heritage. This may include fair taxation of all mining companies, participation of subsurface users in infrastructure and social projects, development of the processing industry in the Republic of Kazakhstan, and the Republic's independent extraction and use of minerals. State and legal regulation of subsoil use should be fairer and better aligned with the interests of the people.

Keywords: mineral extraction, subsoil use rights, subsoil ownership, subsoil management, non-ferrous metals, rare earth metals.

REFERENCES

1 Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-ZHomarta Tokaeva narodu Kazahstana «Ekonomicheskij kurs Spravedlivogo Kazahstana» 1 sentyabrya 2023 g. [*Message of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan "Economic course of Fair Kazakhstan" September 1, 2023*]. Available at: — URL: https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-ekonomicheskiy-kurs-spravedlivogo-kazahstana-18588 [in Russian] (accessed: 14.12.2024)

2 Konstituciya Respubliki Kazahstan. Prinyata na respublikanskom referendume 30 avgusta 1995 g. [*The Constitution of the Republic of Kazakhstan. Adopted at the republican referendum on August 30, 1995*]. Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_ [in Russian] (accessed: 14.12.2024)

3 Kodeks Respubliki Kazahstan ot 27 dekabrya 2017 g. № 125-VI «O nedrah i nedropol'zovanii» (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 28.02.2024 g.) [*Code of the Republic of Kazakhstan dated December 27, 2017 No. 125-VI "On Subsoil and Subsoil Use" (with amendments and additions as of 02/28/2024)*]. Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1700000125 [in Russian] (accessed: 16.12.2024)

4 Zakon Respubliki Kazahstan ot 11 aprelya 2014 g. № 188-V «O grazhdanskoj zashchite». [*The Law of the Republic of Kazakhstan dated April 11, 2014 No. 188-V "On Civil Protection"*]. Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1400000188 [in Russian] (accessed: 16.12.2024)

5 Zakon KNR «O mineral'nyh resursah» ot 19 marta 1986 g. [*The Law of the People's Republic of China "On Mineral Resources" dated March 19, 1986*]. Available at: — URL: https://asia-business.ru/law/law2/resources/mineral/ [in Russian] (accessed: 18.12.2024)

6 Ivanova YU. A., Eriashvili N. D., SHablin P. A., Osodoev O. P. Ekologicheskoe pravo Kitaya: aktual'nye aspekty [*China's Environmental Law: current aspects*]. Kriminologicheskij zhurnal. - № 2. - 2022. - P. 19-27. [in Russian]

7 Zakon KNR «Ob ohrane okruzhayushchej sredy» ot 26 dekabrya 1989 g. [*The Law of the People's Republic of China "On Environmental Protection" dated December 26, 1989*]. Available at: — URL: https://asia-business.ru/law/law2/resources/environment/ [in Russian] (accessed: 19.12.2024)

8 Sistema regulirovaniya i osnovnye politiki v otrasli cvetnoj metallurgii v 2019 g. [*The regulatory system and main policies in the non-ferrous metallurgy industry in 2019*]. Available at: — URL: https://www.reportrc.com/article/20190916/1289.html [in Russian] (accessed: 19.12.2024)

9 Kitaj v 2022 godu uvelichil vypusk cvetnyh metallov do rekorda [*China increased production of non-ferrous metals to a record in 2022*]. Available at: — URL: https://www.interfax.ru/world/885933 [in Russian] (accessed: 19.12.2024).

10 Kitaj nameren uvelichit' vypusk cvetnyh metallov na 5% v 2023-2024 godah [*China intends to increase the output of non-ferrous metals by 5% in 2023-2024*]. Available at: — URL: https://www.interfax.ru/business/918138 [in Russian] (accessed: 19.12.2024)

11 Kondrat'ev V.B. Rol' kriticheski vazhnyh syr'evyh materialov v ekonomike SSHA [*The role of critical raw materials in the U.S. economy*]. Gornaya promyshlennost'. - (5). – 2022. – P. 121–130. [in Russian]

12 SMI: Pentagon budet primenyat' II dlya poiska redkih mineralov [*Media: The Pentagon will use AI to search for rare minerals*]. Available at: — URL: https://news.rambler.ru/tech/53033083-smi-pentagon-budet-primenyat-ii-dlya-poiska-redkih-mineralov/ [in Russian] (accessed: 20.12.2024)

13 V etom godu SSHA i Ukraina dolzhny zaklyuchit' soglashenie o kriticheskih mineralah, - senator Grem [*The United States and Ukraine should conclude an agreement on critical minerals this year, Senator Graham*]. Available at: — URL: https://www.rbc.ua/ukr/news/tsogo-roku-ssha-ta-ukrayina-mayut-uklasti-1723488995.html [in Russian] (accessed: 20.12.2024).

14 Senator SSHA: u Ukrainy est' potencial stat' samym sil'nym soyuznikom v NATO [*U.S. Senator: Ukraine has the potential to become the strongest ally in NATO*]. Available at: — URL: https://www.rbc.ua/ukr/news/senator-ssha-ukrayina-mae-potentsial-stati-1723485360.html [in Russian] (accessed: 20.12.2024)

15 Kul'kov A. Konkurenciya SSHA i KNR za kriticheskie mineraly Afriki [*The US and China's competition for Africa's critical minerals*]. Available at: — URL: https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/columns/sandbox/konkurentsiya-ssha-i-knr-za-kriticheskie-mineraly-afriki/ [in Russian] (accessed: 21.12.2024)

16 Boguslavskij A. Kto pol'zuetsya afrikanskimi prirodnymi resursami? [*Who uses African natural resources?*]. Available at: — URL: https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/kto-polzuetsya-afrikanskimi-prirodnymi-resursami/?sphrase_id=153081277 [in Russian]. (accessed: 21.12.2024)

17 Kolgushkina I. Indiya i Afrika yuzhnee Sahary — nuzhny li oni drug drugu? [*India and Sub—Saharan Africa - do they need each other?*]. Available at: — URL: https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/columns/africa/indiya-i-afrika-yuzhnee-sakhary-nuzhny-li-oni-drug-drugu/?sphrase_id=153081277 [in Russian] (accessed: 21.12.2024).

18 Toma Vin'e Francuzskij energeticheskij sektor v Central'noj Azii: tekushchee sostoyanie i perspektivy razvitiya [*French energy sector in Central Asia: current state and development prospects*]. Available at: — URL: https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/columns/sandbox/frantsuzskiy-energeticheskiy-sektor-v-tsentralnoy-azii-tekushchee-sostoyanie-i-perspektivy-razvitiya/?sphrase_id=153081277 [in Russian] (accessed: 21.12.2024)

19 Grajvoronskij V. Mongoliya: svetlye perspektivy dinamichnogo razvitiya [*Mongolia: bright prospects for dynamic development*]. Available at: — URL: https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/mongoliya-svetlye-perspektivy-dinamichnogo-razvitiya/?sphrase_id=153081277 [in Russian] (accessed: 22.12.2024)

20 Dobycha poleznyh iskopaemyh v Kitae [*Mining in China*]. Available at: — URL: https://www.tadviser.ru [in Russian] (accessed: 22.12.2024)

21 Roger Boyes. China is stockpiling — we must do the same. Available at: — URL: https://www.thetimes.com/comment/columnists/article/china-is-stockpiling-we-must-do-the-same-02sgc8529 [in English] (accessed: 22.12.2024).

22 Tristan Kenderdine. China’s Industrial Policy, Strategic Emerging Industries and Space Law. Asia & the Pacific Policy Studies. - vol. 4, no. 2. - P. 325–342. [in English]

23 Manin YA.V. Pravovoj rezhim nedropol'zovaniya v Soedinennyh SHtatah Ameriki [*The legal regime of subsurface use in the United States of America*]. Administrativnoe i municipal'noe pravo. - № 1. - 2021. - P. 80 - 97. [in Russian]

24 Manin YA.V. Pravovoj rezhim upravleniya nedropol'zovaniem v Kanade [*Legal regime of subsurface use management in Canada*]. Administrativnoe i municipal'noe pravo. - № 5. - 2020. – P. 38-47. [in Russian]

25 Golubchenko M.V., Ismail kyzy N. Analiz gosudarstvennogo upravleniya nedropol'zovaniem v stranah Evropy i Azii [*Analysis of state management of subsurface use in Europe and Asia*]. Internet-zhurnal «Naukovedenie»- Tom 8, №2. - .2016. Available at: — URL: http://naukovedenie.ru/PDF/119EVN216.pdf [in Russian] (accessed: 22.12.2024).

26 Manin YA.V. Nedropol'zovanie na kontinental'nom shel'fe Korolevstva Norvegiya: pravovoj rezhim [*Subsurface use on the continental shelf of the Kingdom of Norway: legal regime*]. Administrativnoe i municipal'noe pravo. - № 5. – 2018. - P. 24-36. [in Russian]

27 Li-Mei Cai, Qiu-Shuang Wang, Jie Luo, Lai-Guo Chen, Run-Liang Zhu, Shuo Wang, Cui-Hua Tang, Heavy metal contamination and health risk assessment for children near a large Cu-smelter in central China Science of The Total Environment. - Volume 650, Part 1. – 2019. - P. 725-733. Available at: — URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0048969718335186 [in English] (accessed: 24.12.2024)

28 Mu Li, Xue Li, William Hartley, Xinghua Luo, Chao Xiang, Jie Liu, Junkang Guo, Shengguo Xue, A meta-analysis of influencing factors on soil pollution around copper smelting sites Journal of Environmental Management. -

Volume 371. – 2024. – 123083. Available at: — URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S030147972403069X) [in English] (accessed: 25.12.2024).

29 Lai Yun, Chen Yu China's draft mining law mandates ecological restoration for first time, but gaps remain Available at: — URL: https://dialogue.earth/en/pollution/china-draft-mining-law-ecological-restoration/#:~:text=China's%20mineral%20resources%20law%20serves,Ecological%20Restoration%20of%20Mining%20Areas%E2%80%9D [in English] (accessed: 20.12.2024).

30 Arndt Uhlendorff The US policy in dealing with critical minerals Available at: — URL: https://en.institut-seltene-erden.de/die-us-politik-im-umgang-mit-kritischen-mineralien/ [in English] (accessed: 22.12.2024)

Information about authors:

Li Fang – doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: Lifan.kaznu@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4218-6638

Nurlan Amirov - **corresponding author**, candidate of law, PhD, assistant Professor of the «Narxoz» University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: nurlan.amirov@narxoz.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-2525-1410

Serikhan Adilgazy – PhD, Associate Professor at «Narxoz» University. Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: serikhan@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8625-4172

Ainur Mugauova - PhD, Associate Professor of the Department of Constitutional and Civil Law, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: aizgalievna@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9499-7192

Информация об авторах:

Ли Фан - докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: Lifan.kaznu@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4218-6638

Нурлан Амиров – **основной автор**, кандидат юридических наук, PhD, ассистент-профессор Школы права и государственного управления Университета Нархоз, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: nurlan.amirov@narxoz.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-2525-1410

Серикхан Адилгазы – PhD, ассоциированный профессор Школы права и государственного управления Университета Нархоз, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: serikhan@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8625-4172

Айнур Мугауова – PhD, доцент кафедры Конституционного и гражданского права ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, г.Астана, Республика Казахстан

E-mail: aizgalievna@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9499-7192

Авторлар туралы ақпарат:

Ли Фан – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Lifan.kaznu@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4218-6638

Нурлан Амиров - **негізгі автор**, заң ғылымдарының кандидаты, PhD, «Нархоз» Университеті құқық және мемлекеттік басқару мектебінің ассистент-профессоры, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: nurlan.amirov@narxoz.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-2525-1410

Серикхан Адилгазы – PhD, «Нархоз» Университеті құқық және мемлекеттік басқару мектебінің қауымдастырылған профессоры, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: serikhan@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8625-4172

Айнұр Мұғауова – PhD, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Конституциялық және азаматтық құқық кафедрасы доценті, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aizgalievna@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9499-7192

МРНТИ 10.87.68 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.45**
УДК 341.33

Т.А. Токтыбеков[1] , А.А.Гаитов[2] , С.Р. Буранбаева[3*] , Н.К. Амиров[4]

[1] Университета Туран,
г.Алматы, Республика Казахстан
[2] Казахского национального аграрного исследовательского университета,
г.Алматы, Республика Казахстан
[3]«Q» University,
г.Алматы, Республика Казахстан
[4]Университет Нархоз,
г.Алматы, Республика Казахстан
*e-mail: sattilik02@mail.ru

ЗАЩИТА ГРАЖДАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ МЕЖДУНАРОДНЫМ ГУМАНИТАРНЫМ ПРАВОМ В ПЕРИОД ВОЕННЫХ КОНФЛИКТОВ

Аннотация

В Женевской конвенции, правовое регулирование защиты гражданского населения от последствий вооруженных конфликтов, являются приоритетным направлением. Цель статьи заключается в комплексном анализе международно-правового регулирования защиты гражданского населения в условиях вооруженных конфликтов на основе положений Женевских конвенций и Дополнительного протокола I для выявления особенностей правового статуса покровительствуемых лиц и обоснования направлений совершенствования механизмов международного контроля за соблюдением норм международного гуманитарного права. В работе авторами исследуются такие категории граждан, которые имеют статус покровительствуемых. К ним, в частности, относятся: вынужденные мигранты, дети в возрасте до 15 лет; журналисты, не имеющие отношение к военной службе. Для раскрытия темы статьи всестороннему анализу был подвержен Дополнительный протокол I, который был принят 1977 году в развитие IV Женевской Конвенции от 1949 года. В данном международном документе регулируется защита широкого круга лиц, относящихся к гражданскому населению как те, кто оказался в зоне боевого конфликта, но не являющиеся гражданами конфликтующих сторон, так и те, кто является гражданами стран вооруженного конфликта. Авторами в статье отмечается важность соблюдения основополагающих принципов международного гуманитарного права таких принцип проведения различия и принцип соразмерности. В заключении отмечается, что деятельность международной комиссии по расследованию фактов нарушения положений Женевской конвенции по защите гражданского населения и Дополнительного протокола I, не должна зависеть от признания конфликтующими сторонами компетенции Комиссии. Уровень компетентности Комиссии, по мнению авторов, должна определяться Советом Безопасности, Генеральной Ассамблеей, Советом по правам человека, Генеральным секретарем и Верховным комиссаром по правам человека. Комиссия должна состоять из специалистов и экспертов в области защиты прав гражданского населения, а также других экспертов, необходимость в которых может зависеть от ситуаций, складывающихся в процессе военных действий.

Ключевые слова: международное гуманитарное право, покровительствуемые лица, гражданское население, вооруженные конфликты, IV Женевская конвенция, Дополнительный протокол I.

Введение

Необходимость международно-правовой защиты гражданских лиц возникла после того, как человечество пережило две мировые войны в первой половине двадцатого столетия. Но особенно после окончания Второй мировой войны, в которой жертвы исчислялись десятками миллионов, возникла острая необходимость в правовом регулировании статуса гражданских лиц в условиях военных конфликтов. Правовым итогом анализа исхода мировых войн стало принятие четырех Женевских конвенций в 1949 г. [1]. Условия конвенций стали руководством для тех государств мира, которые встали перед выбором средств и методов ведения военных конфликтов, с позиции обеспечения безопасности для гражданского населения. «Из числа гражданского населения, IV Женевская конвенция выделяет особую категорию покровительствуемых лиц, в отношении которых документ обязывает создать специальные защитные условия конфликтующими сторонами. К категории покровительствуемых лиц, согласно установлениям Женевской конвенции относятся:

- женщины и дети в возрасте до 15 лет, с их особыми потребностями;
- иностранные граждане и апатриды;
- вынужденные мигранты (беженцы и лица, получившие убежище);
- интернированные лица;
- гражданские журналисты, находящиеся в опасных профессиональных командировках» [2].

Следует отметить, что общие стандарты по защите прав и свобод человека устанавливаются международным правом прав человека (МППЧ) [3]. В периоды военных действий данная отрасль международного права начинает свою работу совместно с международным гуманитарным правом (МГП) [4]. Объединившись, два международно-правовых направления обеспечивают защиту прав гражданского населения, втянутых в военные конфликты. Следует отметить, что в настоящее время, среди ученых-международников существуют опасения в части того, что в ходе совместного применения МППЧ и МГП может обнаружиться несогласованность.

В условиях непрекращающихся войн в современном мире, Женевская конвенция, как международный документ, признанный большинством стран мира, является главным документом, действие которого направлено на защиту гражданского населения в общем и покровительствуемых лиц, в частности. Последние, в силу своей уязвимости, остро нуждаются в особой защите со стороны международного сообщества всеми доступными средствами.

Материалы и методы исследования

В качестве материалов для исследования были выбраны международные документы, регулирующие защиту гражданского населения в условиях военных конфликтов «Женевские конвенции 1949 года Дополнительные протоколы к ним». Для анализа и исследования выбранной темы, авторами были использованы методы сравнительного и нормативного анализа. В работе были сопоставлены «Женевские Конвенции 1949 года с Дополнительными Протоколами 1977 года», которые, в свою очередь, были приняты для развития и дополнения первых.

Результаты и их обсуждение

В современном мире, «в случаях военных конфронтаций, международным правом, а именно Женевской конвенцией «О защите гражданского населения во время войны», устанавливаются требования, которые должны соблюдаться воюющими сторонами в ходе непосредственных военных действий или оккупации враждебной территории, даже если одна из сторон не признает своей причастности к военным действиям» [5]. «Обозначенный документ, устанавливая статусы гражданских лиц, пребывающих на территории противной стороны или в зонах оккупации, а также правовое положение иностранных лиц и интернированных, оказавшихся в местах конфликта, обеспечивает, путем правового воздействия, максимальное соблюдение прав человека и защиту гражданского населения от произвола и жестокого отношения со стороны оккупантов и нападающих» [6].

Все военные конфликты в современном мире, согласно нормам международного гуманитарного права, основываются на двух основополагающих принципах: *принцип проведения различия и принцип соразмерности*.

Первый принцип определяет границу между теми, кто принимает активное участие в войне и теми, кто вне войны. На основе данной концепции участники военных конфликтов подразделяются на комбатантов и гражданских лиц, а инфраструктуры – на военные и гражданские.

Второй принцип устанавливает соразмерность и обоснованность ущерба и гибели гражданского населения в ходе достижения военных целей, который не должен превышать и выходить за рамки целесообразности и военной необходимости. Например, для ликвидации одного незначительного военного объекта, нет необходимости бомбардировать целый жилой квартал, априори предполагающая многочисленные жертвы гражданского населения. Подобная операция может противоречить соблюдению принципа соразмерности. В то же время, если масштаб военного успеха превышает ущерб и гибель гражданского населения, а

также объектов гражданского назначения, то подобное действие может признаваться оправданным по законам военного времени. В таких случаях применяются термины «побочный ущерб» или «случайный ущерб» [7].

Как было отмечено ранее, Женевская конвенция вобрала в себя весь опыт и вынесенные уроки из мировых войн. Так, например, в конвенции большое внимание уделяется правовому положению лиц интернированных, которым посвящается 12 глав. «Это было обусловлено весьма печальными фактами из истории Второй мировой войны, когда массовые перемещения гражданского населения в трудовые и концентрационные лагеря, сопровождались отсутствием каких либо сведений об их последних периодах жизни и смерти» [8].

В ходе применения норм Конвенции, представляется важным преодоление оговорки «si omnes», а вместе с тем, и не имевшая места ранее, попытка МГП регулировать немеждународные военные конфликты. Соблюдение норм Конвенции является обязательным для всех, кто является прямым участником военных действий не зависимо от их масштабов, места и характера, определяет гуманное отношение к людям, не являющимся прямыми участниками войны. «Так, под гуманным отношением следует понимать следующее:

- Никто не имеет право посягать на жизнь человека и его физическую неприкосновенность. Убийство, истязания, изнасилования, нанесение увечий, пытки являются военными преступлениями;
- Запрещается брать людей в качестве заложников;
- Запрещается посягать на достоинство человека, оскорблять и унижать;
- Запрещается самовольно выносить приговоры и исполнять наказания без предварительного судебного разбирательства с соблюдением всех процессуальных требований согласно общепринятой международной практики» [9].

Кроме того, «запрещаются не только убийства, пытки, истязания, но и медицинские и научные опыты, осуществляемые на человеке. Согласно статье 32, запрещаются всякого рода насилия со стороны гражданских и военных властей конфликтующих сторон. Статьи 33, 34, 147 запрещают применение как физического, так и психического насилия в отношении покровительствуемых лиц с целью получения каких-либо сведений. Коллективное наказание, террор, взятие в качестве заложников, похищение, депортация являются антигуманными мерами, осуществление которых признается военным преступлением. Также устанавливается, что «покровительствуемые лица ни в коем случае не смогут отказываться, частично или полностью, от прав, которые им обеспечивает Конвенция»».

IV Женевская конвенция защищает покровительствуемых лиц, посредством принятия комплекс прав, среди которых: «уважение к их личности, чести, семейным правам, религиозным убеждениям и обрядам, привычкам и обычаям». Также, согласно установлению Конвенции в статье 27, к негуманному обращению относятся и такие действия как «оскорбление и любопытство толпы» .

«Под особой защитой Конвенции находится категория лиц, отнесенная к группе особо уязвимых и нуждающихся в международно-правовой защите. К ним относятся, согласно 14, 16 и 17 статье: престарелые, дети, раненые, больные, инвалиды, матери с грудными и малолетними детьми, беременные женщины и роженицы» .

Большое внимание Конвенция уделила наиболее уязвимой части гражданского населения, детям. Данный факт стал важным вкладом международного документа в деле защиты прав детей в условиях воин и вооруженных конфликтов. В данной связи, конфликтующие стороны, согласно статье 24, обязываются «детей до 15 лет, осиротевших или разлученных со своими семьями вследствие войны, не предоставлять самим себе, чтобы облегчить при всех обстоятельствах их содержание, выполнение обязанностей, связанных с их религией и воспитанием. Воспитание детей, если это возможно, поручается людям тех же культурных традиций». Высокая степень защиты предусматривается и в отношении женщин, где «согласно статям 27 и 124 запрещается посягать на честь и нравственность последних» . Также враждующие стороны не должны препятствовать воссоединению семьи в случаях их разрозненности. Более того, они обязаны создавать все возможные условия для того, чтобы

члены одной семьи могли сохранить свое единство и передвигаться при необходимости совместно. Еще одним большим достижением в международно-правовой практике является положение Конвекции, где под особую защиту берутся гражданские больницы конфликтующих сторон. Все гражданские медико-санитарные службы пользуются неприкосновенностью и находятся под защитой, согласно нормам международных договоров. Ранее, неприкосновенностью могли пользоваться исключительно военные госпитали, где восстанавливали здоровье раненые комбатанты [10]. Обязанности за наблюдением правильного соблюдения условий Конвенции лежат на государствах-покровительницах и на международных организациях, в числе которых общество Красного Креста и Красного Полумесяца. Покровительствуемые лица обладают правом обращаться за помощью к вышеназванным организациям в любых ситуациях, когда дело касается нарушения их конвенционных прав. В таких случаях, участницы военного конфликта обязаны предоставить безопасные способы оказания помощи нуждающимся [11].

Примечателен тот факт, что нормы Конвенции не только защищают жизнь, здоровье и психоэмоциональное состояние граждан в зонах боевых конфликтов, но и возможность совершения религиозных обрядов. Так, например, мусульмане обязаны совершать пятикратную ежедневную молитву, являющуюся одним из пяти основных столпов Ислама. Согласно требованиям международного документа, никто не вправе чинить препятствия желанию мусульман совершать поклонение посредством обязательной молитвы [12].

В числе важных установлений Конвенции по вопросу полной и всесторонней защиты гражданских лиц, находящихся на территории неприятеля, является ответственность за надлежащее обращение с последними со стороны непосредственных исполнителей. Это означает, что за соблюдение прав гражаднких лиц несет ответственность не только военное командование или отдельные организации и исполнители, а в целом государство, на которое возлагается данная ответственность. Такой подход позволяет требовать соблюдения прав граждан от верховной государственной власти, тем самым минимизируя вероятность проявления произвола на местах от непосредственных исполнителей распоряжений, спущенных вышестоящими властными структурами. Правовой механизм, по которому стороны обязаны выработать достаточно жесткие меры в отношении непосредственных исполнителей за несоблюдение требований Конвенции, основывается на таком принципе, по которой наказание военных правонарушителей осуществиться в своей стране или выдаются противной стороне для привлечения последних к ответственности [13].

Также большого внимание заслуживает Конвенция в той части, в которой регулируется создание «Центрального справочного агентства по вопросам покровительствуемых лиц в странах, придерживающихся нейтралитета, а также справочных бюро сторон военного конфликта, в которые стекается вся информация о состоянии и местонахождений покровительствуемых лиц. Подобные справочники обязаны предоставлять заинтересованным лицам всю имеющуюся информацию о их родственниках и близких, находящихся или эвакуированных из зон конфликта» [14].

Итоги Второй мировой войны побудили все мировое сообщество к принятию международного документа, в котором должен был найти свое правовое регулирование такой важный аспект как защита прав гражданского населения в условиях военных конфронтаций. И таким документом стала IV Женевская конвенция 1949 года. Однако несмотря на то, что последняя охватила важные вопросы по защите гражданского населения в периоды военных действий, она нуждалась в существенных дополнениях и доработках в силу допущенных недочетов. Упущением оказалось то, что довольно широкий круг непрямых участников войны остался без внимания, а следовательно, без международной защиты. Так, например, под международно-правовою защиту не попали: граждане воюющих стран, граждане стран нейтралитета [15].

Задачу по устранению, имевшихся пробелов и дальнейшему развитию международного гуманитарного права поставили перед собой разработчики Дополнительного протокола 1977 года, которому по детализации и масштабу регулируемых вопросов, касающихся

современных гуманитарных кризисов, нет равных. Так, например, «в статье 50, части IV, Протоколом I устанавливается статус гражданских лиц, «гражданским лицом является любое лицо, не принадлежащее ни к одной из категорий лиц, непосредственно принимающих участие в военных действиях, то есть к комбатантам», «гражданское население состоит из всех лиц, являющихся гражданскими лицами». Также не менее важным является то, что Протокол I устанавливает «презумпцию гражданского статуса», что в свою очередь выражается в том, что когда сложно установить статус лица, то данный факт трактуется в пользу отнесения лица к гражданским». Также пребывание среди гражданского населения отдельных комбатантов, не дает права противнику нападать на данное население как на вражеский объект [16].

В развитие общих положений Конвенции 1949 года, Протокол I берёт во внимание и регулирует правовое положение отдельных категорий граждан. Так, например, беженцы и апатриды в статье 73, наделяются дополнительными гарантиями. В статьях 74, 76, 77, 78 особой защитой наделяются семьи и в их числе дети и женщины. Кроме того, статья 8а регулирует положение раненых, больных, потерпевших кораблекрушение (под кораблекрушением, согласно установлениям статьи 8б, подразумевается и крушение летательных объектов) из числа гражданских лиц. Прежде, к данной категории относились исключительно комбатанты, то есть лица, непосредственно принимающие участие в военных действиях. Таким образом, Дополнительный Протокол I значительно расширил круг субъектов, пользующихся его защитой .

Особого внимания заслуживает статья 75 – «Основные гарантии», Протокола I, имеющая историческое значение в силу того, что она устанавливает «правовые гарантии для тех, кого нельзя отнести под общепринятое понимание гражданских лиц в условиях военных конфликтов и для которых не была предусмотрена защита в Конвенции от 1949 года. Речь в данном случае идет о гражданах государств, придерживающихся нейтралитета или стран, не связанных обязательствами по Конвенции. Кроме того, к данной категории были отнесены наёмники и шпионы» [17].

Устранения ранее допущенных пробелов в упомянутой Конвенции коснулись в той части, где предусматривалась защита гражданского населения от произвола власти на местах, но не затрагивала неправомерного применения военной силы в период конфликтов. В связи с этим, «Протокол I впервые подверг правовому регулированию способы ведения военных действий, а именно применение методов и средств. Конфликтующим сторонам было запрещено применение нападения неизбирательного характера, терроризирующие нападения, а также репрессалий» [18]. В числе неизбирательных методов, Протокол особо отметил авиационные бомбардировки, способные нанести колоссальный ущерб инфраструктуре страны, а также приводящие к массовой гибели гражданского населения (данный вид нападения широко применялся в период Второй мировой войны). Также в качестве средств ведения войны, под запретом оказались такие действия как лишение гражданского населения продовольствия с последующим голодом; нападение на жизненно важные объекты такие как: источники воды; электроснабжение; объекты, связанные с сельскохозяйственными работами, больницы, здания и сооружения гражданского назначения. К объектам ненападения стали также относиться такие, разрушение которых способно привести к техногенным катастрофам. Среди таких объектов: плотины, дамбы, атомные станции и т. д. В качестве мер предосторожности, международный правоустанавливающий документ обратил внимание конфликтующих сторон на то, что до совершения вооруженного нападения сторонам необходимо установить назначение объекта, который не должен относиться к гражданской обороне, либо содержать опасные силы и свойства, приводящие к неконтролируемым последствиям и многочисленным жертвам лиц, имеющих статус гражданских [19].

Кроме того, развивая международно-правовые установления Конвенции 1954 года [20], Протокол взял под защиту объекты, относящиеся к религиозным и культурным ценностям, уничтожение которых может иметь необратимый характер.

Заключение

В заключении хотелось бы отметить, что IV Женевская конвенция и Дополнительный Протокол I к нему, имеют историческое значение в деле правового регулирования и обеспечения защиты гражданского населения в условиях современных воин. Любые военные конфликты, будь они международные или немеждународные, под удар, в первую очередь, ставят гражданское население. В данной связи, международное гуманитарное право признает непрямых участников войны, то есть лиц, не имеющих непосредственного отношения к военному противостоянию, жертвами обстоятельств, при которых последние втягиваются в военные действия против своей воли.

В условиях современных воин, очень важно признание мировым сообществом таких важных обстоятельств как то, что защита гражданского населения в периоды вооруженных конфликтов не может быть ограничена только лишь начальной фазой гуманитарного кризиса, когда максимальная помощь оказывается на этапе начало войны без учета ее длительности и пост кризисного периода. Результатом такого признания должно стать правильное и равномерное распределение ресурсов как материальных, так и нематериальных, направляемых на защиту всякого гражданского населения, оказавшегося жертвой вооруженных конфликтов и не только на начальной стадии конфронтации, но и с учетом длительности вооружённого конфликта, то есть от его начала и до окончательного исхода, включая оккупационный период.

Современные вооруженные конфликты имеют свои особенности, связанные с развитием технологий. Например, так называемая «гибридная война», предполагает такие враждебные действия, при которых нет открытого нападения. «Гибридные войны» имеют скрытый характер и в своем арсенале имеют следующие методы ведения войны: подрывные операции, диверсии, кибератаки, дистанционные атаки и т. д. Скрытая война может вестись и в мирное время, например, в информационном поле, при этом враждующая сторона, как правило, не проявляет себя явно [21].

Трансформировавшись в киберпространство, они не имеют не тыла, ни фронта, что значительно усложняет возможность контроля за действиями конфликтующих сторон со стороны международных организаций, призванных наблюдать за ходом военных действий. В таких условиях крайне важно всем конфликтующим, соблюдать основополагающие принципы международного гуманитарного права.

Соблюдение принципа проведения различия и принципа соразмерности, в рамках Женевских конвенций и Дополнительных протоколов, принятых в развитие первых, отчасти обеспечивают международно-правовую защиту гражданского населения так или иначе, имеющих отношение к военным действиям.

Важными положениями «Протокола I, в деле защиты гражданского населения и объектов, являются ст. 86 и ст. 87, в которых предусматривается наказание за «непринятие мер», то есть за преступное бездействие и устанавливается особая ответственность военного командования и глав государств за совершения военных преступлений» .

Несмотря на то, что в настоящее время существует международная Комиссия по выявлению и расследованию фактов нарушения установлений международного гуманитарного права, мы считаем, что ее деятельность малоэффективна, поскольку существование условии согласно статьи 90 Дополнительного протокола I о том, что Комиссия уполномочена начать свою деятельность только в том случае, когда враждующие стороны признают компетенцию Комиссии, буквально «связывает ей руки». Признание компетенции Комиссии обвиняемой стороной на практике бывает практически невозможной, так как это позволяет лицам, виновным в совершении военных преступлений избежать уголовной ответственности и справедливого за них наказания. В вышеприведенной же статье предусматривается то, что «если не будет достигнуто иного соглашения между заинтересованными сторонами, все расследования проводятся Палатой в составе семи членов» [22].

По нашему мнению, деятельность международной комиссии по расследованию фактов нарушения положений Женевской конвенции по защите гражданского населения и

Дополнительного протокола I, не должна зависеть от вышеизложенных обстоятельств и производить выявление и расследование преступлений не зависимо от мнения воюющих сторон. Уровень компетентности Комиссии должна определяться Советом Безопасности, Генеральной Ассамблеей, Советом по правам человека, Генеральным секретарем и Верховным комиссаром по правам человека и должна состоять из специалистов и экспертов в области защиты прав гражданского населения, а также других экспертов, необходимость в которых может определяться конкретными обстоятельствами, сложившимися в условиях военных конфликтов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 The Geneva Conventions and their Commentaries. – Available at: - URL: https://www.icrc.org/en/law-and-policy/geneva-conventions-and-their-commentaries (accessed: 21.12.2024).

2 Geneva convention relative to the protection of civilian persons in time of war of 12 august 1949. Available at: - URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes (accessed: 21.12.2024).

3 Fundamentals of international human rights law. Available at: - URL: https://www.un.org/en/about - (accessed: 21.12.2024).

4 International humanitarian law. Available at: - URL: https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/what/humanitarian-aid/international-humanitarian- law (accessed: 21.12.2024).

5 Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War (Fourth Geneva Convention). Available at: - URL: https://www.refworld.org/legal/agreements/icrc/1949/ (accessed: 21.12.2024).

6 Kubo Macak, Ellen Policinski In pursuit of a treaty's soul: a study of the object and purpose of the fourth Geneva convention. Available at: - URL: https://www.cambridge.org/core/journals/international-and-comparative-law-quarterly/article/ (accessed: 21.12.2024).

7 Kubiak M. Basic principles of international humanitarian law of armed conflict. Security dimensions. – 2023. №46. P. 21-31

8 Lawrence Hill-Cawthorne. Internment in International Armed Conflict under IHL. Available at: - URL: https://www.researchgate.net/publication/ (accessed: 21.12.2024).

9 Nils Melzer. International humanitarian law a comprehensive introduction. Available at: - URL: https://www.jep.gov.co/sala-de-Prensa/Documents /4231_002-IHL_WEB_13.pdf (accessed: 21.12.2024)

10 Van Bergen L. Military medicine. Cambridge History of the First World War. Cambridge University Press. — 2022. — 309 p.

11 2024 ICRC report on IHL and the challenges of contemporary armed conflicts. Available at: - URL: https://www.icrc.org/en/report/2024-icrc-report-ihl-challenges (accessed: 21.12.2024)

12 Frequently asked questions on the rules of war. Available at: - URL: https://www.icrc.org/en/document/ihl-rules-of-war-FAQ-Geneva-Conventions (accessed: 21.12.2024)

13 Vasanta Seneviratne. Protection of civilians during armed conflicts: an assessment of States' obligations from the perspective of international law, with a particular focus on Sri Lanka. Available at: - URL: https://link.springer.com/referenceworkentry/ (accessed: 21.12.2024).

14 Article 140 - Central Agency. Available at: - URL: https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-140?activeTab=undefined (accessed: 21.12.2024).

15 Marla B. Keenan, Lexander Willia Beadle. Operationalizing Protection of Civilians in NATO Operations. Available at: - URL: https://www.airuniversity.af.edu/Portals/10/ASPJ_French/journals_E/Volume-08_Issue-4/keenan_e.pdf (accessed: 21.12.2024).

16 Additional Protocol to the Geneva Conventions of August 12, 1949, concerning the Protection of Victims of International Armed Conflicts, of June 8, 1977 (Protocol I) (as amended). Available at: - URL: https://constitution.garant.ru/act/right/megdunar/2540377/ (accessed: 21.12.2024).

17 Ahmad M., Alakash N., Altaany H. M., Abuirmilah B. Enhancing the Implementation of International Humanitarian Law in Conflict Zones: A Comprehensive Review. Available at: - URL: https://www.researchgate.net/publication/381791980_Enhancing_the_Implementation_of_International_Humanitarian_Law_in_Conflict_Zones_A_Comprehensive_Review (accessed: 21.12.2024).

18 Daniele L. Incidentality of the civilian harm in international humanitarian law and its *Contra Legem* antonyms in recent discourses on the laws of war. *Journal of Conflict and Security Law*. – 2024. Vol. 29. P. 21-54

19 Khan G. A. Protection of Civilians in War: The Role of International Humanitarian Law. Available at: - URL: https://www.researchgate.net/publication (accessed: 21.12.2024).

20 Convention relating to the status of stateless persons. Available at: - URL:https://www.unhcr.org/ibelong/wp-content/uploads/ (accessed: 21.12.2024).

21 Hybrid Wars. Available at: - URL: https://ru.wikipedia.org/wiki (accessed: 21.12.2024).

22 International Hum anitarian Fact-finding Com m ission: its potential. Available at: - URL: https://henley.austlii.edu.au/au/journals/AJHR/1999/26.pdf (accessed: 21.12.2024).

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҚҰҚЫҚ БОЙЫНША БЕЙБІТ ТҰРҒЫНДАРДЫ ӘСКЕРИ ҚАҚТЫҒЫСТАР КЕЗІНДЕГІ ҚОРҒАУ

Аңдатпа

Женева конвенциясында бейбіт тұрғындарды қарулы қақтығыстардың салдарынан қорғауды құқықтық реттеу басым бағыт болып табылады. Мақаланың мақсаты - Женева конвенцияларының ережелері мен қамқоршы адамдардың құқықтық мәртебесінің ерекшеліктерін анықтау және халықаралық гуманитарлық құқық нормаларының сақталуын халықаралық бақылау тетіктерін жетілдіру бағыттарын негіздеу үшін қосымша I хаттама негізінде қарулы қақтығыстар жағдайында азаматтық халықты қорғауды халықаралық құқықтық реттеуді кешенді талдау болып табылады. Жұмыста авторлар қамқорлық мәртебесі бар азаматтардың санаттарын зерттейді. Оларға, атап айтқанда: мәжбүрлі мигранттар, 15 жасқа дейінгі балалар, әскери қызметке қатысы жоқ журналистер жатады. Мақаланың тақырыбын ашу үшін 1977 жылы 1949 жылғы IV Женева конвенциясының дамуына қабылданған Қосымша I хаттамаға жан-жақты талдау жасалды. Бұл халықаралық құжатта бейбіт тұрғындарға әскери қақтығыс аймағындағы, бірақ қақтығысушы тараптардың азаматтары болып табылмайтындар да, қарулы қақтығыс елдерінің азаматтары болып табылатындарға да қатысты адамдардың кең ауқымын қорғау реттеледі. Мақалада авторлар халықаралық гуманитарлық құқықтың негізгі принциптерін сақтаудың маңыздылығын атап өтеді. Қорытындыда азаматтық халықты қорғау жөніндегі Женева конвенциясы мен Қосымша I хаттаманың ережелерін бұзу фактілерін тергеу жөніндегі халықаралық комиссияның қызметі жанжалдасушы тараптардың комиссияның құзыретін тануына байланысты болмауға тиіс екендігі атап өтілді. Комиссияның құзыреттілік деңгейін, авторлардың пікірінше, Қауіпсіздік Кеңесі, Бас Ассамблея, адам құқықтары жөніндегі Кеңес, Бас хатшы және адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы комиссар анықтауы керек. Комиссия азаматтық халықтың құқықтарын қорғау саласындағы мамандар мен сарапшылардан, сондай-ақ қажеттілігі соғыс қимылдары процесінде қалыптасатын жағдайларға байланысты басқа сарапшылардан тұруы тиіс.

Негізгі сөздер: халықаралық гуманитарлық құқық, қамқоршылыққа жататын адамдар, бейбіт тұрғындар, қарулы қақтығыстар, IV Женева конвенциясы, Қосымша I хаттама

PROTECTION OF THE CIVILIAN POPULATION INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW DURING MILITARY CONFLICTS

Abstract

The article examines the impact of the population's educational level on the formation of human capital and economic growth. The purpose of the article is a comprehensive analysis of the international legal regulation of the protection of civilians in armed conflict based on the provisions of the Geneva Conventions and Additional Protocol I in order to identify the specifics of the legal status of protected persons and substantiate ways to improve the mechanisms of international control over compliance with international humanitarian law. The relevance of the research stems from the need to increase the efficiency of human capital use in the modern knowledge economy. The work aims to quantify the relationship between the population's educational characteristics and key macroeconomic indicators. The object of the study is human capital in the national economic system; the subject is the influence of the level of education (the proportion of the population with higher education, the average duration of education, the quality of educational institutions) on its added value, labor productivity, and economic growth. The paper examines the lack of understanding of the quantitative relationships between the qualitative characteristics of education and their economic effects. The methodological basis of the research consists of correlation and regression analysis, as well as comparative analysis of statistical data. The tools used enable the identification of the degree and nature of the influence of educational factors on economic development. The results of the conducted research can serve as the basis for research using panel data by region, as well as for an in-depth study of the impact of investments and technologies on human capital. As a result of the study, it was found that there is a statistically significant positive relationship between education level and labor productivity, as well as between human capital and economic growth. It has been shown that improving the quality of education and increasing the duration of training contribute to the growth of the added value of human capital.

Keywords: human capital, added value, economic growth, education level, labor productivity, economic development

REFERENCES

1 The Geneva Conventions and their Commentaries. – Available at: - URL: https://www.icrc.org/en/law-and-policy/geneva-conventions-and-their-commentaries [in English] (accessed: 21.12.2024).

2 Geneva convention relative to the protection of civilian persons in time of war of 12 august 1949. Available at: - URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes [in English] (accessed: 21.12.2024).

3 Fundamentals of international human rights law. Available at: - URL: https://www.un.org/en/about - [in English] (accessed: 21.12.2024).

4 International humanitarian law. Available at: - URL: https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/what/humanitarian-aid/international-humanitarian- law [in English] (accessed: 21.12.2024).

5 Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War (Fourth Geneva Convention). Available at: - URL: https://www.refworld.org/legal/agreements/icrc/1949/ [in English] (accessed: 21.12.2024).

6 Kubo Macak, Ellen Policinski In pursuit of a treaty's soul: a study of the object and purpose of the fourth Geneva convention. Available at: - URL: https://www.cambridge.org/core/journals/international-and-comparative-law-quarterly/article/ [in English] (accessed: 21.12.2024).

7 Kubiak M. Basic principles of international humanitarian law of armed conflict. Security dimensions. – 2023. №46. P. 21-31. [in English]

8 Lawrence Hill-Cawthorne. Internment in International Armed Conflict under IHL. Available at: - URL: https://www.researchgate.net/publication/ [in English] (accessed: 21.12.2024).

9 Nils Melzer. International humanitarian law a comprehensive introduction. Available at: - URL: https://www.jep.gov.co/sala-de-Prensa/Documents /4231_002-IHL_WEB_13.pdf [in English] (accessed: 21.12.2024)

10 Van Bergen L. Military medicine. Cambridge History of the First World War. Cambridge University Press. — 2022. — 309 p. [in English]

11 2024 ICRC report on IHL and the challenges of contemporary armed conflicts. Available at: - URL: https://www.icrc.org/en/report/2024-icrc-report-ihl-challenges [in English] (accessed: 21.12.2024)

12 Frequently asked questions on the rules of war. Available at: - URL: https://www.icrc.org/en/document/ihl-rules-of-war-FAQ-Geneva-Conventions [in English] (accessed: 21.12.2024)

13 Vasanta Seneviratne. Protection of civilians during armed conflicts: an assessment of States' obligations from the perspective of international law, with a particular focus on Sri Lanka. Available at: - URL: https://link.springer.com/referenceworkentry/ [in English] (accessed: 21.12.2024).

14 Article 140 - Central Agency. Available at: - URL: https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-140?activeTab=undefined [in English] (accessed: 21.12.2024).

15 Marla B. Keenan, Lexander Willia Beadle. Operationalizing Protection of Civilians in NATO Operations. Available at: - URL: https://www.airuniversity.af.edu/Portals/10/ASPJ_French/journals_E/Volume-08_Issue-4/keenan_e.pdf [in English] (accessed: 21.12.2024).

20 Additional Protocol to the Geneva Conventions of August 12, 1949, concerning the Protection of Victims of International Armed Conflicts, of June 8, 1977 (Protocol I) (as amended). Available at: - URL: https://constitution.garant.ru/act/right/megdunar/2540377/[in English] (accessed: 21.12.2024).

21 Ahmad M., Alakash N., Altaany H. M., Abuirmilah B. Enhancing the Implementation of International Humanitarian Law in Conflict Zones: A Comprehensive Review. Available at: - URL: https://www.researchgate.net/publication/381791980_Enhancing_the_Implementation_of_International_Humanitarian_Law_in_Conflict_Zones_A_Comprehensive_Review [in English] (accessed: 21.12.2024).

22 Daniele L. Incidentality of the civilian harm in international humanitarian law and its *Contra Legem* antonyms in recent discourses on the laws of war. *Journal of Conflict and Security Law*. – 2024. Vol. 29. P. 21-54. [in English]

23 Khan G. A. Protection of Civilians in War: The Role of International Humanitarian Law. Available at: - URL: https://www.researchgate.net/publication [in English] (accessed: 21.12.2024).

20 Convention relating to the status of stateless persons. Available at: - URL:https://www.unhcr.org/ibelong/wp-content/uploads/ [in English] (accessed: 21.12.2024).

21 Hybrid Wars. Available at: - URL: https://ru.wikipedia.org/wiki [in English] (accessed: 21.12.2024).

22 International Hum anitarian Fact-finding Com m ission: its potential. Available at: - URL: https://henley.austlii.edu.au/au/journals/AJHR/1999/26.pdf [in English] (accessed: 21.12.2024).

Information about authors:

Temir Toktybekov – candidate of law sciences, about associate professor of the Departments «Jurisprudence and International Law», Turan University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: toktybekovprok@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0009-0003-7686-0170

Alisher Gaitov – candidate of law sciences, about associate professor of the Departments «Law», Kazakh National agrarian research university, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: gaitov.alisher@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0009-0008-0147-9435

Saliman Buranbayeva – **corresponding autho**r, senior lecturer of the «Academic schools of law», «Q» University; Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: sattilik02@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-7624-5023

Nurlan Amirov – candidate of law sciences, about associate professor of the «School of law and public administration», Narkhoz University, Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: Nurlan.amirov.00@inbox.ru
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0007-4409-2962

Информация об авторах:
Темир Токтыбеков – кандидат юридических наук, ассоциированный профессор кафедры «Юриспруденции и международного права», Университета Туран, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: toktybekov.prok@mail.ru
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0003-7686-0170
Алишер Гаитов – кандидат юридических наук, ассоциированный профессор кафедры «Право», Казахского национального аграрного исследовательского университета, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: gaitov.alisher@mail.ru
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0008-0147-9435
Салиман Буранбаева – **основной автор**, старший преподаватель академической школы «Право», «Q» University, г. Алматы, Республика Казахстан.
E-mail: sattilik02@mail.ru
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-7624-5023
Нурлан Амиров – кандидат юридических наук, ассистент-профессор школы «Права и государственного управления», Университета Нархоз, г. Алматы, Республика Казахстан.
E-mail: Nurlan.amirov.00@inbox.ru
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0007-4409-2962

Авторлар туралы ақпарат:
Темир Токтыбеков – заң ғылымдарының кандидаты, «Құқықтану және халықаралық құқық» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Тұран университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: toktybekov.prok@mail.ru
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0003-7686-0170
Алишер Гаитов – заң ғылымдарының кандидаты, «Құқық» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: gaitov.alisher@mail.ru
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0008-0147-9435
Салиман Буранбаева – **негізгі автор,** «Құқық» академиялық мектебінің аға оқытушысы, «Q» University, Алматы қ., Қазақстан Республикасы.
E-mail: sattilik02@mail.ru
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-7624-5023
Нурлан Амиров – заң ғылымдарының кандидаты, «Құқық және мемлекеттік басқару» мектебінің ассистент-профессоры, Нархоз Университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: Nurlan.amirov.00@inbox.ru
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0007-4409-2962

МРНТИ 06.81.75; 06.71.29 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.46**
УДК 354

М.Наурызбек*

Центр исследование анализа и оценки эффективности при Высшей аудиторской палате РК,
г.Астана, Республика Казахстан
*e-mail: m.nauryz@gmail.com

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: ИНСТИТУЦИОНАЛЬНО-НОРМАТИВНЫЕ ПРОБЕЛЫ И ПРАВОВОЙ МЕХАНИЗМ ПРЕВЕНЦИИ (4D-МОДЕЛЬ)

Аннотация

Конфликт интересов в государственной службе ставит под угрозу эффективность деятельности и доверие общества к государственным институтам. В Казахстане, где проводятся институциональные реформы, эта проблема рассматривается как стратегический вызов. Хотя конфликт интересов является предшественником коррупции, он создаёт «серые зоны» в работе органов власти. Цель исследования состоит в том, чтобы определить особенности управления конфликтами интересов в Казахстане, проанализировать опыт других стран и предложить эффективные методы предотвращения этих конфликтов. Методология включает сравнительный анализ практик ООН, ОЭСР и TI, 29 экспертных интервью и социологический опрос 10 255 госслужащих. Регрессионный и корреляционный анализ используются для обработки экспериментальных данных. Результаты показывают, что риск конфликта интересов увеличивается из-за слабых институциональных механизмов, неопределенности в понятиях и нехватки обучающих программ. Обновление дефиниций, улучшение практик декларирования и повышение институциональной ответственности включают в себя системный «4-D-подход» (Definition, Drilling, Declaration, Due diligence). Выводы подтверждают необходимость перехода от формально-нормативного подхода к ценностно-ориентированному. Это позволит повысить устойчивость институтов и эффективность антикоррупционной политики в Казахстане.

Ключевые слова: этика на государственной службе, конфликт интересов, антикоррупционная политика, институциональные механизмы, декларация активов.

Введение

Способность минимизировать риски конфликта интересов, подрывающего доверие общества и создающего предпосылки для коррупционных практик, во многом определяет эффективность государственной службы. Конфликт интересов в международной литературе определяется как ситуация, когда частные интересы должностного лица могут неправомерно повлиять на исполнение его официальных обязанностей [1]. Transparency International подчёркивает, что конфликт интересов не всегда является коррупцией, но он подрывает доверие общества к государственным институтам [2].

Конвенция Организации Объединённых Наций против коррупции признала необходимость создания национальных систем предотвращения коррупции, подчёркивая важность предотвращения конфликтов интересов как меры по укреплению целостности публичной службы, а не только как формального признака слабости [3].

Международные организации также подтверждают масштаб проблемы. По оценкам Всемирного банка, взятки составляют более 1 трлн долларов ежегодно, а по данным ООН, совокупные потери от коррупции достигают до 2,6 трлн долларов (около 5% мирового ВВП) [4]. Чтобы предотвратить конфликты интересов, страны – члены ОЭСР используют системные образовательные программы для служащих, обязательное декларирование активов и интересов, а также механизм «перерыва» (cooling-off) для перехода из государственного сектора в частный [5-7].

В исследовательской литературе выделяются два основных подхода. Первый — rules-based (основанный на правилах) предполагает установление чётких норм и санкций. Второй — values-based (ценностно-ориентированный) акцентирует формирование этической культуры и стандартов добросовестности [8-10]. На практике устойчивые модели сочетают оба подхода, обеспечивая баланс между культурой честности и правовыми инструментами [11]. Тем не менее проблемы сохраняются даже в развитых странах. Так называемые

«вращающиеся двери», при которых чиновники переходят в бизнес, используя служебные связи, а также практики клиентелизма и фаворитизма, особенно распространённые в развивающихся странах [12], продолжают подрывать доверие общества. Roberts & Doss отмечают, что игнорирование формальных запретов само по себе не укрепляет доверие [13]. Только в сочетании с внутренними ценностями и личной ответственностью служащих такой подход может быть эффективным, что и определяет современную тенденцию к интеграции решений на основе правил и принципов.

В Казахстане проблема конфликта интересов также имеет стратегическое значение. Утверждённая Указом Президента Республики Казахстан №802 от 2 февраля 2022 года «Антикоррупционная политика на 2022–2026 годы» подчёркивает необходимость совершенствования системы деклараций и отсутствие действенных механизмов предотвращения конфликтов интересов [14]. Отдельные элементы регулирования закреплены в законах Республики Казахстан «О государственной службе» и «О противодействии коррупции» [15]. Однако концепция конфликта интересов остаётся неопределённой, отсутствует чёткое определение «личного (частного) интереса», а распределение ответственности уполномоченных органов не имеет ясной институциональной связки [16].

Согласно социологическим опросам и экспертным интервью, проведённым среди государственных служащих, многие респонденты затрудняются с пониманием самой концепции конфликта интересов, а существующие меры воспринимаются как формальные и недостаточно эффективные.

Таким образом, Казахстан сталкивается с комплексом проблем: институциональных, что подразумевает слабый контроль и пробелы в нормативной базе; и этико-культурных, в связи с чем наблюдается формализм деклараций и ограниченность доступа к образовательным программам. Решение возможно через интегрированный подход, сочетающий национальные особенности и международные стандарты.

Цель исследования состоит в том, чтобы предложить эффективные методы предотвращения конфликта интересов в государственной службе Казахстана с учётом реальной ситуации.

Статья предполагает ответить на следующие исследовательские вопросы:

Какие практические проблемы существуют в текущей системе регулирования конфликта интересов?

Какие методы предотвращения конфликтов интересов целесообразно внедрить в казахстанскую практику?

Материалы и методы исследования

Исследование конфликта интересов на государственной службе Казахстана проводилось с использованием смешанного методологического подхода, который объединяет качественные и количественные методы. Такой подход позволил получить репрезентативные данные о масштабах и восприятии конфликта интересов среди государственных служащих. Кроме того, это позволило глубже изучить культурные и институциональные особенности регулирования в этой области.

Количественную базу исследования составил опрос 10 255 сотрудников государственной службы на всех уровнях, от центральных органов до местных исполнительных структур. В анкете были заданы вопросы о том, как вы понимаете термин «конфликт интересов», о конкретных случаях, когда это происходит, и о том, насколько эффективны существующие организационные и нормативные меры. Учитывая уровень государственной службы, должностную категорию, стаж и возраст респондентов, выборка была стратифицирована, что позволило выявить существенные различия в восприятии и опыте между различными группами служащих. Для расширения понимания и интерпретации количественных данных было проведено 29 глубинных интервью с экспертами. Среди участников интервью были представители государственных органов и агентств по противодействию коррупции, а также независимые аналитики и исследователи в сфере публичного управления. Опросы были направлены на определение институциональных

недостатков существующей системы. В ходе интервью также обсуждались культурные барьеры и возможные способы улучшить регулирование.

Был также проведён анализ нормативно-правовой базы, регулирующей государственную службу и противодействие коррупции. Были рассмотрены законы «О государственной службе», «О противодействии коррупции» и «Антикоррупционная политика Республики Казахстан на 2022–2026 годы» [17]. Конвенция ООН против коррупции и Руководство ОЭСР по управлению конфликтом интересов были включены в исследование, чтобы сопоставить национальную систему регулирования с международными стандартами Таким образом, можно было сравнить национальную практику с передовым мировым опытом и определить основные различия [18-19].

Описательная статистика и сравнительный анализ были использованы для обработки количественных данных, чтобы выявить основные тенденции и различия между группами респондентов. Тематическое кодирование использовалось для анализа качественных данных интервью, чтобы обнаружить закономерности и повторяющиеся сюжеты. Сочетание различных подходов к анализу позволило объединить международные и национальные контексты в единую исследовательскую рамку.

Таким образом, методологический дизайн исследования позволил объединить тщательный качественный анализ с большой статистической базой, что позволило получить целостное понимание проблемы и создать основу для последующих выводов и предложений.

Литературный обзор

Проблема конфликта интересов в публичной службе в последние несколько десятилетий находится в центре внимания исследователей и международных организаций. Согласно отчетам и Transparency International, конфликт интересов ставит под угрозу эффективность государственного управления и доверие населения к власти [20]. Согласно современным исследованиям, это не всегда означает прямую коррупцию. Скорее всего, это способствует созданию институциональной среды, в которой коррупция может воспроизводиться и распространяться, подрывая авторитет публичной власти.

Исследователи обычно используют два подхода на теоретическом уровне: rules based (нормативно-правовой) и values based (ценностный). На теоретическом уровне исследователи обычно используют два подхода: нормативно-правовой и ценностный. В первом случае цель состоит в том, чтобы ввести формальные правила, запреты и санкции. Во втором случае цель состоит в том, чтобы создать устойчивую этическую культуру в системе государственной службы [21].

Тем не менее всё больше публикаций отмечают, что определённых официальных стандартов недостаточно. Так, Gyimah-Boadi показывает, что даже потенциальный конфликт интересов способен подорвать доверие к институтам [22]. Dickens & Cook подчеркивают, что конфликт интересов возникает, когда обязанности перед обществом подчиняются личным интересам. Di Carlo выявил, что многие государственные служащие не имеют чёткого понимания сути конфликта интересов, поэтому необходимо уделять внимание его определению в кодексах поведения. McMunigal и Doig показывают, что конфликт интересов и коррупция взаимосвязаны, но не тождественны: первый представляет собой угрозу, второй - вредное поведение [23].

Кроме того, исследования подчеркивают, что эффективное управление конфликтами интересов требует сильной институциональной среды и развитой этической культуры. Как отмечают Demmke, Maesschalck и Huberts, программы по развитию этики на государственной службе могут быть эффективны только в совокупности с системой управления человеческими ресурсами, а также связаны с карьерным ростом. Таким образом, лидеры должны продвигать честность и подотчетность своим поведением [24].

Mungiu-Pippidi подчеркивает, что устойчивость антикоррупционных организаций зависит от устойчивой демократической системы и вовлеченного гражданского общества, без которого формальные меры остаются неэффективными [25].

В этом отношении казахстанский опыт показывает как проблемы, так и позитивные тенденции. Внедрение системы всеобщего декларирования доходов и имущества, принятие

законов «О государственной службе» и «О противодействии коррупции» и разработка Национальной антикоррупционной стратегии на 2022–2026 годы являются примерами институциональных усилий государства [26]. Недавние исследования отмечают, что практика реализации этих мер остаётся ограниченной [27]. Основными проблемами являются недостаточная разработанность понятий конфликта интересов, незавершённость процессов, слабое правоприменение и низкая вовлечённость гражданского общества. Кроме того, институциональная культура, в которой доминирует иерархическое управление, снижает вероятность эффективного внедрения стандартов [28].

Таким образом, исследования показывают, что управление конфликтами интересов должно основываться на комплексном подходе, который включает поддержку этического лидерства, укрепление социального доверия, внедрение цифровых технологий и создание культуры организации [29]. Для Казахстана это означает необходимость перехода от формального регулирования к внедрению глубоких принципов добросовестности и служения обществу. Это возможно только при сочетании правовых рамок, независимых институтов контроля и активного участия гражданского общества.

Результаты и их обсуждение

В эмпирической части исследования используются количественные и качественные методы, а также анализ законодательства Казахстана. Благодаря использованию этого многослойного подхода можно выявить не только то, как эксперты и государственные служащие воспринимают конфликты интересов, но и оценить существующее правовое регулирование, сопоставить его с практикой и предложить системную модель для его совершенствования.

В рамках количественного этапа было проведено широкомасштабное социологическое исследование, охватившее 10 255 сотрудников государственной службы Казахстана из всех регионов страны. Представители из центральных и местных исполнительных структур были включены в репрезентативную выборку. Дополнительно были проведены 29 углублённых интервью. Из них 17 были с отечественными экспертами, в том числе исследователями, действующими и бывшими чиновниками. Остальные эксперты были специалистами из антикоррупционных подразделений, а также экспертами из ОЭСР, Transparency International, Финляндии, Эстонии, Латвии, Великобритании, США и Грузии.

По результатам опроса, 30% респондентов определяют конфликт интересов как столкновение личных и должностных интересов; 18,6% не знают, что это такое; 12,1% путают его с коррупцией; 10,7% рассматривают исключительно как риск коррупции. Таким образом, понимание остаётся фрагментарным и неоднородным. 47,4% респондентов указали, что конфликты интересов наиболее часто проявляются через непотизм и родственные связи при приёме на работу. Эти наблюдения были углублены за счет проведения интервью с экспертами: 66,7% отечественных экспертов отметили практику приёма родственников при найме, а 40% – оказание помощи друзьям или родственникам.

Среди основных барьеров предотвращения конфликта интересов 47,2% участников опроса указали на несовершенство нормативного регулирования; 42,5% - на низкий уровень компетенций госслужащих; 38,2% - на финансовые ограничения; 36,6% - на дефицит полномочий. Эти данные показывают, что слабые места системы носят системный характер. 82% государственных служащих считают, что формирование этической культуры и моральных ценностей имеет большее значение для предотвращения конфликтов интересов, чем система официальных запретов. Этот результат подтверждает важность ценностно-ориентированного подхода.

В то же время около 44,8% экспертов (в большей степени международные) указали, что действенным инструментом может быть именно сочетание системы декларирования с регулярным мониторингом. Один из представителей международных организаций отметил «разрыв между высокой степенью формальной регламентации и минимальным уровнем фактического соблюдения». Другой эксперт подчеркнул: «В ваших законах есть всё, что нужно, но пока они не встроены в ежедневные практики, всё будет оставаться на бумаге».

Анализ нормативного регулирования в Казахстане имеет ключевое значение наряду с экспертными мнениями. Развитая правовая база была создана в последние годы. К ним относятся Закон «О государственной службе», Закон «О противодействии коррупции» и Концепция антикоррупционной политики 2022–2026 гг., а также приказ Минфина № 617 от 2018 года, которым утверждена форма декларации, при этом поэтапное введение всеобщего декларирования стартовало с 1 января 2021 года [30]. Требование добросовестности, обязательность декларирования и общие нормы этического поведения являются основными компонентами международной практики, которые закреплены в законах.

Тем не менее на практике регулирование остается фрагментарным. Во-первых, законы не имеют четкого определения понятия «личный интерес», что создает правовую неопределенность при оценке различных повседневных ситуаций. Во-вторых, существующая система деклараций носит формальный характер, что означает, что сведения не проверяются часто, а наказание за сокрытие или искажение информации применяется избирательно. В-третьих, в Казахстане ответственность за конфликты интересов распределена между различными ведомствами. В-четвёртых, вместо того, чтобы проводить системные мероприятия по обучению госслужащих в сфере конфликта интересов, эти мероприятия проводятся эпизодически.

Сопоставление данных опросов, интервью и законодательства выявляет устойчивое противоречие между формальным регулированием и практикой. С одной стороны, Казахстан имеет современную нормативную базу, которая официально соответствует международным правилам. Понимание конфликта интересов среди госслужащих остаётся фрагментарным, а значительная часть респондентов (около половины) указывает на родственные связи как ключевой источник риска. Более того, почти половина участников опроса видит барьеры в недостаточности регулирования и компетенций, а свыше 80% подчёркивают значение этической культуры.

В то же время эксперты прямо указывают на системный разрыв между «буквой закона» и практикой. Это связано с предвзятым отношением, недостаточным контролем и преобладанием неформальных норм. Для решения этого вопроса в исследовании была разработана модель предотвращения конфликта интересов, состоящая из четырёх блоков, которая объединяет нормативные и ценностные подходы. Она состоит из четырех взаимосвязанных блоков: Definition — уточнение и обновление понятийного аппарата, включая введение категории «личный интерес»; Drilling — системное обучение госслужащих на основе практических кейсов и этических дилемм; Declaration — расширение сферы декларирования не только на имущество и доходы, но и на деловые, родственные и другие связи; Due diligence — надлежащее институциональное обеспечение, предполагающее всестороннее правовое и организационное оформление процедур предотвращения конфликта интересов, закрепление ответственности уполномоченного государственного органа, а также регулярный мониторинг и проверку исполнения установленных норм.

Таким образом, предложенная модель позволяет преодолеть разрыв между нормативными нормами и их практической реализацией. Она объединяет стратегии, основанные на правилах и ценностях, и стремится к соблюдению международных стандартов и созданию устойчивой этической культуры в государственной службе Казахстана.

Современные исследования подтверждают эффективность этой модели [31]. Kaptein и Roberts различают подходы, основанные на правилах (ориентированные на формальные нормы, запреты и санкции), от подходов, основанных на ценностях (ориентированных на этическую культуру и ценности). Тем не менее последние десятилетия показывают необходимость их интеграции. Так, Charron, Harring и Lapuente показывают, что эффективность регулирования во многом зависит от уровня социального доверия: в условиях низкого уровня доверия неформальные практики нередко подменяют формальные институты [32]. В то же время исследования Maesschalck и De Schrijver & Maesschalck показывают, что управление этикой в публичном секторе требует создания культуры integrity в целом через обучение, лидерство и практическое закрепление ценностей. В дополнение к этому

исследования Huberts отмечают, что поддержка руководителей и этическое лидерство становятся важными компонентами долгосрочной устойчивости реформ [33].

Таким образом, предлагаемая 4D-модель не только отвечает на институциональные проблемы, с которыми сталкивается Казахстан, но и может рассматриваться как концептуальная основа для дальнейших научных дискуссий. Она сочетает сильные стороны подходов, основанных на правилах, и подходов, основанных на ценностях, и предоставляет комплексный инструмент, который позволяет обеспечить баланс между созданием устойчивой этической культуры и нормативным регулированием.

Заключение

Согласно проведенному исследованию, конфликты интересов в государственной службе Казахстана являются системными и требуют комплексного подхода к решению. Ключевой парадокс был обнаружен путем проведения масштабных социологических опросов, интервью с экспертами и анализа нормативной базы. На самом деле Казахстан имеет современные законы и стратегии, но их реализация является ограниченной и часто декларативной. Эти проблемы могут быть связаны с неопределенными понятиями, отсутствием единого институционального механизма, недостаточностью контроля и устойчивостью патронажных практик. Исследование показало, что правовые средства недостаточно для эффективного урегулирования конфликтов интересов. Большинство государственных работников отмечают, что декларации неэффективны, и отмечают, что личный пример и моральный дух руководителей имеют решающее значение. Кроме того, эксперты подчеркивают, что без создания культуры добросовестности и укрепления профессиональной идентичности формальные стандарты могут остаться «на бумаге». Международный опыт и национальные практики подтверждают необходимость перехода от правил к интегрированному подходу, который сочетает нормативные механизмы с формированием ценностной среды. Чтобы решить этот вопрос, предлагаемая 4D-модель (Definition, Drilling, Declaration, Due diligence) обновляет и конкретизирует понятийный аппарат, обеспечивает системное обучение, расширяет область декларации и обеспечивает институциональное закрепление ответственности.

Таким образом, результаты исследования имеют как академическую, так и практичную ценность. Внедрение четырехступенчатого подхода может помочь Казахстану создать единую систему предупреждения конфликта интересов, основанную на балансе между этической культурой и правовой определённостью.

Финансирование

Исследование выполнено при поддержке Комитета науки МНВО РК в рамках проекта AP22787371 «Инструменты регулирования конфликта интересов на государственной службе в контексте реализации антикоррупционной политики».

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Transparency International. Preventing conflict of interest in the public service. Berlin: Transparency International, 2009. P. 70–83.

2 Transparency International. Global corruption report 2020. Berlin: Transparency International, 2020. P.17–23.

3 United Nations. United Nations Convention against Corruption. New York: United Nations, 2003. P. 100–110.

4 United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). Legislative guide for the implementation of the United Nations Convention against Corruption. Vienna: UNODC, 2006. P. 7–11.

5 Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). Managing conflict of interest in the public service: OECD guidelines. Paris: OECD Publishing, 2005. P. 27–31.

6 Demmke C., Moilanen T. Effectiveness of public service ethics and good governance in the central administrations of the EU-27: Evaluating reform outcomes in the context of the financial crisis. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2012. P. 47–53.

7 Cerrillo-i-Martínez A. The regulation of conflicts of interest in the public service: A comparative analysis // European Review of Administrative Law. 2017. Vol. 10, no. 2. P. 7–31.

8 Kaptein M. Ethics management: Auditing and developing the ethical content of organizations. Dordrecht: Springer, 1998. P. 112–120.

9 Huberts L. The integrity of governance: What it is, what we know, what is done, and where to go. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014. P. 17–20.

10 Huberts L., Van Montfort C. Integrity of governance: Toward a comparative research agenda // Public Integrity. 2020. Vol. 22, no. 5. P. 456–472.
11 Maesschalck J. The impact of new public management reforms on public servants' ethics: Towards a theory // Public Administration. 2004. Vol. 82, no. 2. P. 465–489.
12 Tytko M., Kowalski P., Nowak A. Clientelism and favouritism in developing democracies // Journal of Political Science Research. 2020. Vol. 25, no. 3. P. 45–62.
13 Roberts N., Doss E. Public ethics and conflict of interest: Balancing rules and values // Public Administration Review. 1992. Vol. 52, no. 3. P. 531–538.
14 Президент Республики Казахстан. Антикоррупционная политика Республики Казахстан на 2022–2026 годы: Указ Президента Республики Казахстан № 802.от 02.02.2022
15 О государственной службе: Закон Республики Казахстан № 416-V ЗРК. от 23.11.2015
16 О противодействии коррупции: Закон Республики Казахстан № 410-V ЗРК от 18.11.2015.
17 United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). United Nations Convention against Corruption. New York: United Nations, 2006. P. 7-p.
18 Transparency International. Preventing conflict of interest in the public sector. Berlin: Transparency International, 2009. P. 17–31.
19 Roberts R. C. Spirituality and human emotions. Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2009. P. 27–31.
20 Gyimah-Boadi E. Corruption and democratic reform in Africa // Journal of Democracy. 2000. Vol. 11, no. 3. P. 94–108.
21 Dickens L., Cook J. Managing conflict of interest in the public service // Public Money & Management. 2006. Vol. 26, no. 2. P. 75–82.
22 Di Carlo E. Conflict of interest in public administration: Perceptions and management // International Journal of Public Administration. 2013. Vol. 36, no. 9. P. 628–640.
23 McMunigal K. C. Conflict of interest and public trust // The Prosecutor. 1998. Vol. 32, no. 3. P. 10–16.
24 Doig A. Corruption and conflicts of interest in the public sector // Public Policy and Administration. 2014. Vol. 29, no. 2. P. 131–147.
25 Demmke C. Trends in conflict of interest regulation in the public sector. Maastricht: European Institute of Public Administration, 2012. P. 57–61.
26 Huberts L. W. J. C. The integrity of governance: What it is, what we know, what is done, and where to go. London: Palgrave Macmillan, 2014. P. 47–53.
27 Mungiu-Pippidi A. A research agenda for studies of corruption. Cheltenham: Edward Elgar, 2020. P. 17–21.
28 OECD. OECD integrity review of Kazakhstan: Preventing corruption for a competitive economy. Paris: OECD Publishing, 2022. P. 77–81.
29 Наурызбек М. Мемлекеттік қызметтегі мүдделер қақтығысы: Қазақстан Республикасында алдын-алу тетіктері: диссертациялық жұмыс. Астана, -2022. -С. 31–47.
30 Министерство финансов Республики Казахстан. Об утверждении формы декларации о доходах и имуществе: Приказ Министра финансов Республики Казахстан от -2018. 06.21.
31 Charron N., Harring N., Lapuente V. Trust, regulation and compliance // Governance. 2021. Vol. 34, no. 4. P. 1049–1070.
32 Maesschalck J. Een ambtelijk integriteitsbeleid in de Vlaamse overheid. Leuven: KU Leuven, 2005. P.125-126.
33 De Schrijver A., Maesschalck J. A new model of ethical leadership for the public sector // Public Integrity. 2015. Vol. 17, no. 1. P. 1–16.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТ ЖҮЙЕСІНДЕГІ МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: ИНСТИТУТТЫҚ-НОРМАТИВТІК ОЛҚЫЛЫҚТАР ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕХАНИЗМІ (4D-МОДЕЛЬ)

Аңдатпа

Мемлекеттік қызметтегі мүдделер қақтығысы мемлекеттік органдардың тиімділігіне және қоғамның мемлекеттік институттарға деген сеніміне қатер төндіреді. Институционалдық реформалар жүргізіліп жатқан Қазақстанда бұл мәселе стратегиялық сын-қатер ретінде қарастырылады. Мүдделер қақтығысы сыбайлас жемқорлықтың алғышарты бола отырып, билік органдарының қызметінде «сұр аймақтарды» қалыптастырады. Зерттеудің мақсаты – Қазақстандағы мүдделер қақтығысын басқарудың ерекшеліктерін анықтау, өзге елдердің тәжірибесін талдау және бұл қақтығыстардың алдын алудың тиімді әдістерін ұсыну. Әдіснамаға БҰҰ, ЭЫДҰ және TI тәжірибелерін салыстырмалы зерттеу, 29 сараптамалық сұхбат және 10 255 мемлекеттік қызметшіні қамтыған социологиялық сауалнама кіреді. Деректерді өңдеу үшін регрессиялық және корреляциялық талдау қолданылды. Нәтижелер мүдделер қақтығысының тәуекелі институционалдық тетіктердің әлсіздігіне, ұғымдардың айқын еместігіне және оқыту бағдарламаларының жеткіліксіздігіне байланысты артып отырғанын көрсетеді. Анықтамаларды жаңарту, декларациялау тәжірибесін жетілдіру және институционалдық жауапкершілікті арттыру жүйелі «4-D тәсілін» қамтиды (Definition, Drilling, Declaration, Due diligence). Қорытындылар формалды-нормативтік тәсілден құндылыққа негізделген бағытқа көшудің қажеттілігін

растайды. Бұл Қазақстандағы институттардың тұрақтылығын және сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Негізгі сөздер: мемлекеттік қызметтегі этика, мүдделер қақтығысы, сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат, институционалдық тетіктер, активтерді декларациялау.

CONFLICT OF INTEREST IN THE CIVIL SERVICE SYSTEM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: INSTITUTIONAL AND NORMATIVE GAPS AND THE LEGAL MECHANISM OF PREVENTION (4D-MODEL)

Abstract

Conflict of interest in the civil service threatens both the effectiveness of public administration and public trust in state institutions. In Kazakhstan, where institutional reforms are being implemented, this issue is viewed as a strategic challenge. While conflict of interest is a precursor to corruption, it simultaneously creates “grey zones” in the functioning of public authorities. The purpose of this study is to identify the features of conflict-of-interest management in Kazakhstan, analyze international experiences, and propose effective prevention methods. The methodology includes a comparative analysis of UN, OECD, and TI practices, 29 expert interviews, and a sociological survey of 10,255 civil servants. Regression and correlation analysis were applied to process the empirical data. The results demonstrate that the risk of conflict of interest increases due to weak institutional mechanisms, conceptual ambiguities, and insufficient training programs. Updating definitions, improving declaration practices, and strengthening institutional accountability are embedded within the systemic “4-D approach” (Definition, Drilling, Declaration, Due diligence). The findings confirm the need to shift from a purely formal-normative approach to a values-based approach. This transition will enhance the resilience of institutions and the effectiveness of anti-corruption policy in Kazakhstan.

Keywords: ethics in civil service, conflict of interest, anti-corruption policy, institutional mechanisms, asset declaration.

REFERENCES

1 Transparency International. Preventing conflict of interest in the public service. Berlin: Transparency International, 2009. P. 70–83. [in English]

2 Transparency International. Global corruption report 2020. Berlin: Transparency International, 2020. P.17–23. [in English]

3 United Nations. United Nations Convention against Corruption. New York: United Nations, 2003. P. 100–110. [in English]

4 United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). Legislative guide for the implementation of the United Nations Convention against Corruption. Vienna: UNODC, 2006. P. 7–11. [in English]

5 Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). Managing conflict of interest in the public service: OECD guidelines. Paris: OECD Publishing, 2005. P. 27–31. [in English]

6 Demmke C., Moilanen T. Effectiveness of public service ethics and good governance in the central administrations of the EU-27: Evaluating reform outcomes in the context of the financial crisis. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2012. P. 47–53. [in English]

7 Cerrillo-i-Martínez A. The regulation of conflicts of interest in the public service: A comparative analysis // European Review of Administrative Law. 2017. Vol. 10, no. 2. P. 7–31. [in English]

8 Kaptein M. Ethics management: Auditing and developing the ethical content of organizations. Dordrecht: Springer, 1998. P. 112–120. [in English]

9 Huberts L. The integrity of governance: What it is, what we know, what is done, and where to go. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014. P. 17–20. [in English]

10 Huberts L., Van Montfort C. Integrity of governance: Toward a comparative research agenda // Public Integrity. 2020. Vol. 22, no. 5. P. 456–472. [in English]

11 Maesschalck J. The impact of new public management reforms on public servants’ ethics: Towards a theory // Public Administration. 2004. Vol. 82, no. 2. P. 465–489. [in English]

12 Tytko M., Kowalski P., Nowak A. Clientelism and favouritism in developing democracies // Journal of Political Science Research. 2020. Vol. 25, no. 3. P. 45–62. [in English]

13 Roberts N., Doss E. Public ethics and conflict of interest: Balancing rules and values // Public Administration Review. 1992. Vol. 52, no. 3. P. 531–538. [in English]

14 Antikorruptsionnaya politika Respubliki Kazakhstan na Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot : *[Anti-corruption Policy of the Republic of Kazakhstan for 2022-2026: Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated]* № 802. 02.02.2022 [in Russian]

15 O gosudarstvennoy sluzhbe: Zakon Respubliki Kazakhstan ot [*On public service: The Law of the Republic of Kazakhstan]* № 416-V ZRK. 23.11.2015 [in Russian]

16 O protivodeystvii korrupcii: Zakon Respubliki Kazakhstan [*On combating corruption: The Law of the Republic of Kazakhstan]* № 410-V ZRK. ot 18.11.2015 [in Russian]

17 United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). United Nations Convention against Corruption. New York: United Nations, 2006. P. 7-p. [in English]
18 Transparency International. Preventing conflict of interest in the public sector. Berlin: Transparency International, 2009. P. 17–31. [in English]
19 Roberts R. C. Spirituality and human emotions. Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2009. P. 27–31. [in English]
20 Gyimah-Boadi E. Corruption and democratic reform in Africa // Journal of Democracy. 2000. Vol. 11, no. 3. P. 94–108. [in English]
21 Dickens L., Cook J. Managing conflict of interest in the public service // Public Money & Management. 2006. Vol. 26, no. 2. P. 75–82. [in English]
22 Di Carlo E. Conflict of interest in public administration: Perceptions and management // International Journal of Public Administration. 2013. Vol. 36, no. 9. P. 628–640. [in English]
23 McMunigal K. C. Conflict of interest and public trust // The Prosecutor. 1998. Vol. 32, no. 3. P. 10–16. [in English]
24 Doig A. Corruption and conflicts of interest in the public sector // Public Policy and Administration. 2014. Vol. 29, no. 2. P. 131–147. [in English]
25 Demmke C. Trends in conflict of interest regulation in the public sector. Maastricht: European Institute of Public Administration, 2012. P. 57–61. [in English]
26 Huberts L. W. J. C. The integrity of governance: What it is, what we know, what is done, and where to go. London: Palgrave Macmillan, 2014. P. 47–53. [in English]
27 Mungiu-Pippidi A. A research agenda for studies of corruption. Cheltenham: Edward Elgar, 2020. P. 17–21. [in English]
28 OECD. OECD integrity review of Kazakhstan: Preventing corruption for a competitive economy. Paris: OECD Publishing, 2022. P. 77–81. [in English]
29 Nauryzbek M. Memlekettik kyzmettegi mýddeler qaqtyǵysy: Qazaqstan Respublikasynda aldyn-alu tetikteri: dissertatsiyalyq zhumys. *[Conflict of interest in the civil service: prevention mechanisms in the Republic of Kazakhstan: dissertation work]* Astana. -2022. -P. 31–47 [in Russian]
30 Ministerstvo finansov Respubliki Kazakhstan. Ob utverzhdenii formy deklaratsii o dokhodakh i imushchestve: Prikaz Ministra finansov Respubliki Kazakhstan [*Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan. On approval of the income and property declaration form: Order of the Minister of Finance of the Republic of Kazakhstan*] ot -2018 06. 21. [in Russian]
31 Charron N., Harring N., Lapuente V. Trust, regulation and compliance // Governance. 2021. Vol. 34, no. 4. P. 1049–1070. [in English]
34 Maesschalck J. Een ambtelijk integriteitsbeleid in de Vlaamse overheid. Leuven: KU Leuven, 2005. P.125-126. [in English]
32 De Schrijver A., Maesschalck J. A new model of ethical leadership for the public sector // Public Integrity. 2015. Vol. 17, no. 1. P. 1–16. [in English]

Information about author

Madina Nauryzbek - **corresponding author**, Doctor of Public Administration (DPA), PhD in Public Administration, Expert of the Research and Forecasting Department at the Center for Research, Analysis and Performance Evaluation under the Supreme Audit Chamber of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: m.nauryz@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-1576-1913

Информация об авторе

Мадина Наурызбек - **основной автор**, доктор DPA, доктор по профилю «Государственное управление», эксперт отдела исследований и прогнозирования Центра исследований, анализа и оценки эффективности при Высшей аудиторской палате РК, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: m.nauryz@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-1576-1913

Автор туралы ақпарат

Мадина Наурызбек - **негізгі автор**, DPA докторы, «Мемлекеттік басқару» мамандығы бойынша философия докторы, ҚР Жоғары аудиторлық палатасы жанындағы Зерттеу, талдау және тиімділікті бағалау орталығының зерттеу және болжау бөлімінің сарапшысы, Астана қ., Республика Казахстан

E-mail: m.nauryz@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-1576-1913

МРНТИ 10.79.35 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.47**
УДК 343.14

А.А. Аскаров[1*], Р.А. Медиев[1]

[1]Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре,
г. Косшы, Республика Казахстан
[*]e-mail: aslan.askarov.aaa@mail.ru

ПРИНЦИПЫ ООН ПО ЭФФЕКТИВНОМУ ДОПРОСУ (MÉNDEZ PRINCIPLES) И ИХ ПОТЕНЦИАЛ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ПРАВОВЫХ ГАРАНТИЙ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Статья посвящена анализу Принципов ООН по эффективному допросу, разработанных под эгидой Специального докладчика ООН по вопросам пыток Хуана Мендеса (так называемые «Принципы Мендеса»), и исследованию их потенциала для развития правовых гарантий в уголовном процессе Республики Казахстан. Цель статьи заключается в комплексном анализе Принципов ООН по эффективному допросу («Принципов Мендеса») и оценке их потенциала для совершенствования правовых гарантий в уголовном процессе Республики Казахстан на основе сравнительно-правового исследования международного опыта с разработкой практических рекомендаций по их адаптации и внедрению в национальную правовую систему. В работе рассмотрены концептуальные основания данных принципов, основанных на научно обоснованной, этически нейтральной и правозащитной модели допроса, направленной на получение достоверной информации без применения принуждения. На основе сравнительно-правового анализа опыта Польши и Литвы выявлены ключевые результаты внедрения Принципов Мендеса, включая снижение числа жалоб на применение насилия, рост доверия населения к правоохранительным органам и повышение допустимости доказательств. В статье обоснована необходимость адаптации указанных принципов к казахстанской правовой системе, что предполагает обязательную видеофиксацию всех допросов, модернизацию образовательных программ для следователей с внедрением когнитивных методик допроса, а также усиление общественного и институционального контроля за следственными действиями. Авторы приходят к выводу, что реализация Принципов Мендеса способна обеспечить баланс между задачами раскрытия преступлений и защитой прав личности, а также повысить эффективность и прозрачность уголовного судопроизводства. Внедрение данных принципов рассматривается как важный шаг к формированию новой парадигмы уголовного правосудия в Казахстане, основанной на презумпции невиновности, уважении человеческого достоинства и верховенстве права.

Ключевые слова: принципы, допрос, гарантии, права, этика, видеофиксация.

Введение

Вопросы обеспечения правовых гарантий участников уголовного процесса и реального недопущения пыток на досудебной стадии заняли устойчивое место в международной повестке и в системе защиты прав человека. Одной из основных задач Организации Объединенных Наций (далее – ООН) является эффективность расследования преступлений исключительно в контексте строгого соблюдения прав личности, а также внедрения научно обоснованных и этически корректных методов допроса и опроса лиц, вовлеченных в орбиту уголовного процесса [1]. Под эгидой ООН в 2021 году закреплены новые принципы эффективного допроса и сбора информации, разработанные Специальным докладчиком по вопросам пыток Хуаном Э. Мендесом, названная в честь автора «Принципом Мендеса» [2]. Данные принципы стали новым стандартом в сфере прав человека и опираются на научный, юридический и этический подход к коммуникации между следователем и допрашиваемым.

Принципы Мендеса получили широкое признание и в Европейских странах, где действует международная исследовательская инициатива по созданию сетей для внедрения стандартов эффективного допроса [3], которая уже показала успешные результаты в пилотных проектах, в таких странах как Польша и Литва [4]. Указанные подходы имеют принципиальное значение для Республики Казахстан, поскольку демонстрируют возможность перехода от конфронтационный модели допроса к модели, ориентированной на получение достоверной информации. Это позволяет повысить качество доказательственной базы и обеспечить соблюдение прав участников уголовного процесса.

На наш взгляд в условиях Национального плана развития Республики Казахстана, по обеспечению верховенства права и роста эффективности государственного управления [5], стандарты Принципов Мендеса приобретают особое значение. Республика Казахстан является участником Конвенции против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания 1984 года [6] и взяла на себя обязательства по предотвращению любых форм принуждения в ходе следственных действий. В то же время практика расследования по-прежнему свидетельствует о сохранении элементов обвинительного уклона и недостаточной процессуальной защищенности подозреваемых [7].

Таким образом, актуальность темы обусловлена необходимостью переосмысления тактики допроса в Республике Казахстан и перехода от модели, нацеленной на получение признания, к модели сбор доказательной информации, основанной на доверии, научной обоснованности и уважении к человеческому достоинству. Кроме того, отечественные исследования указывают на то, что действующее законодательство лишь частично обеспечивает реализацию гарантий против самооговора, не закрепляя обязательную видеофиксацию всех допросов [8-9]. Так, согласно ч.9 ст. 210 УПК Республики Казахстан «по решению лица, осуществляющего досудебное расследование, а также по просьбе подозреваемого, обвиняемого, свидетеля или потерпевшего при допросе могут быть применены звуко- и видеозаписи» [10]. Следователь имеет право использовать звуко- и видеозапись при допросе, но применять их он обязан только тогда, когда считает это необходимым.

На наш взгляд, предоставление следователю права самостоятельно решать вопрос о применении аудио- и видеозаписи при допросе снижает достоверность доказательственной базы и повышает риск нарушения прав личности. Отсутствие обязательной фиксации также увеличивает вероятность судебных ошибок. Так как, не все следователи охотно применяют звуко- и видеозаписи при допросах. Аргументируя, отсутствием научно-технического сопровождениея и неотложности данного следственного действия.

Анализ правоприменительной практики Республики Казахстан показывает, что использование средств видеофиксации допроса носит ограниченный и фрагментарный характер. Несмотря на наличие правовой возможности, предусмотренной ст.210 УПК РК, решение о применении аудио- и видеозаписи остается на усмотрение следователя, что приводит к неоднородности практики. На практике отсутствие обязательной видеофиксации затрудняет последующую проверку допустимости доказательств, снижает уровень процессуальной прозрачности и ограничивает возможности судебного контроля за условиями получения показаний. В ряде случаев это создает предпосылки для возникновения жалоб на применение недопустимых методов допроса и осложняет доказывание добровольности показаний. Тем самым, в национальной правоприменительной практике наблюдается разрыв между нормативной возможностью использования современных средств фиксации и их фактическим применением.

Также, наблюдается существенный пробел в области теоретической и практической адаптации международных стандартов эффективного и этичного допроса к национальной правовой системе Республики Казахстан. Отсутствует комплексное научное осмысление возможности и механизма имплементации Принципов ООН (Méndez Principles) в отечественный уголовный процесс.

Цель настоящего исследования является определить научно-правовые основы и практический потенциал внедрения Принципов ООН по эффективному допросу и опросу (с англ. Méndez Principles) (далее - Принципы Мендеса) в уголовное судопроизводство Республики Казахстан, выявить направления гармонизации национального законодательства с международными стандартами, а также предложить правовые и организационные меры по адаптации положений Принципов в отечественную правоприменительную практику.

Материалы и методы исследования

Методологическую основу исследования составил комплекс взаимодополняющих научных методов, применяемых с учетом цели и задач работы.

Сравнительно-правовой метод использовался для анализа норм уголовно-процессуального законодательства Республики Казахстан (в частности, ст.210 УПК РК), а также правовых положений Польши (ст.171 (1а) УПК) и Литвы (ст. 182 УПК), регулирующих порядок проведения допроса и применения видеофиксации. Сравнение осуществлялось по следующим критериям: степень нормативного закрепления запрета на принуждение, обязательность видеофиксации допроса, наличие институциональных механизмов контроля и уровень процессуальных гарантий участников.

Статистико-аналитический метод применялся при анализе обобщенных данных международных исследований и отчетов отражающих влияние внедрения Принципов Мендеса на снижение жалоб на неправомерные методы допроса, повышение допустимости доказательств и уровень общественного доверия к правоохранительным органам. Метод анализа правоприменительной практики использовался при оценке особенностей реализации ст.210 УПК Республики Казахстан, включая практику применения видеофиксации допросов и существующие проблемы ее использования. Метод научного обобщения позволил сформулировать выводы о возможностях и механизмах имплементации Принципов Мендеса в уголовный процесс Республики Казахстан.

В качестве теоретической и нормативной базы использовались международные акты ООН, включая Конвенцию против пыток (1984) и Принципы эффективного допроса (Méndez Principles), а также положения Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан и Национального плана развития до 2029 года. Исследование включало анализ отечественных и зарубежных научных публикаций, регламентирующих правовые гарантии участников уголовного процесса и этические стандарты допроса, а также изучение статистических данных, отражающих динамику практической реализации данных принципов.

Результаты и их обсуждение

В ходе исследования нами проведен статистико-аналитический обзор внедрения Принципов Мендеса на примере пилотных проектов, реализованных в таких странах, как Польша и Литва. Целью анализа стало выявление количественных и качественных эффектов применения данных принципов в следственной практике и оценка их потенциала для адаптации в уголовно-процессуальную систему Республики Казахстан.

Научная новизна исследования заключается в разработке комплексной модели имплементации Принципов Мендеса в уголовный процесс Республики Казахстан, включающей нормативный, институциональный и контрольный элементы. В отличие от существующих подходов, данная модель предполагает системное реформирование следственной деятельности, а не точечное внедрение отдельных процедур.

По результатам сравнительного анализа, установлено, что в 2022–2024 годы в Польше и Литве были реализованы пилотные программы по внедрению Принципов Мендеса в систему профессиональной подготовки следственных органов и полиции. Данные программы предусматривали обязательное обучение сотрудников методам когнитивного интервьюирования, разработанным Р. Фишером и Р. Гейсельманом, направленным на повышение точности воспоминаний допрашиваемого без применения давления [11], обновление учебных курсов в полицейских и юридических академиях, а также введение практики обязательной видеофиксации допросов и опросов.

На основании вышеизложенного отметим, что внедрение научно-обоснованных, этически нейтральных моделей опроса повышает как качество доказательственной информации, так и уровень доверия населения к правоохранительным органам.

Анализ результатов внедрения Принципов Мендеса в Польше и Литве показывают, что успешная реализация эффективного допроса основана на комплексном взаимодействии трех ключевых компонентов. Во-первых, важнейшее значение имеет нормативная интеграция, выразившаяся во включении положений о недопустимости принуждения и обязательной видеофиксации допросов в национальные уголовно-процессуальные кодексы (в ст.171 (1а)

УПК Польши [12]; ст.182 УПК Литвы [13]. Во-вторых, решающую роль играет институциональная подготовка кадров, предусматривающая обязательное обучение следователей методам когнитивного и краткого протокола допроса, реализуемое в рамках академических программ Министерств внутренних дел и судебных институтов. Наконец, неотъемлемым элементом выступает система независимого надзора, обеспечивающая постоянный мониторинг видео допросов с участием омбудсменов и представителей гражданского общества. Сочетание данных факторов привело к заметному снижению числа жалоб на применение давления и росту эффективности расследований, что подтверждается увеличением доли достоверных признаний, подтвержденных иными доказательствами.

В результате применения данных подходов зафиксировано существенное снижение числа жалоб на применение давления при допросе, рост достоверности показаний и увеличение доли доказательств, признанных судами допустимыми (таблица. 1).

Таблица 1 – Ключевые результаты внедрения Принципов Мендеса в Польше и Литве

Показатель	Польша (2022-2024г.г.)	Литва (2022-2024г.г.)
Доля уголовных дел, где допросы проходили с видеофиксацией	42%	100% (для несовершеннолетних)
Количество жалоб на применение насилия при допросе	−35% (по сравнению с 2020 г.)	−28%
Доля признаний, признанных судом недопустимыми из-за нарушений процедуры	от 7% до 3%	от 9% до 5%
Средняя длительность допроса (часов)	от 3.5 до 2.1	от 3.2 до 2.0
Уровень доверия граждан к полиции	от 61% до 74%	от 65% до 79%
Примечание – составлено авторами		

Следовательно, результаты сравнительно-правового и эмпирического анализа подтверждают, что внедрение Принципов Мендеса в следственную практику способствует не только повышению эффективности расследований, но и укреплению правовых и этических стандартов деятельности правоохранительных органов. Опыт Польши и Литвы демонстрирует, что системное применение данных принципов влечет комплексный положительный эффект, включающий снижение числа жалоб на методы допроса с нарушением, рост достоверности получаемых показаний и повышение общественного доверия к институтам правосудия. Для национальной правовой системы Республики Казахстан это означает необходимость не формального заимствования отдельных элементов, а адаптации комплексной модели, учитывающей институциональные особенности и существующую правоприменительную практику.

Сочетание указанных элементов свидетельствуют, что внедрение научно обоснованных, этически нейтральных подходов к допросу формирует новую культуру взаимодействия между следственными органами и обществом, основанную на уважении к человеческому достоинству и принципе презумпции невиновности. Для Республики Казахстан результаты проведенного анализа представляют не только теоретический, но и практический интерес. С учетом национальных правовых традиций и стратегических приоритетов, к числу приоритетных направлений адаптации Принципов Мендеса следует отнести:

- внедрение обязательной видеофиксации всех допросов и опросов лиц, вовлекаемых в орбиту уголовного процесса;

- обновление учебных программ в правоохранительных и специальных вузах с включением курсов по единой модели когнитивного и краткого протоколирования видео допросов;

- развитие механизмов внешнего контроля за процессуальными действиями, включая участие представителей Национального превентивного механизма и неправительственных организаций;

- совершенствование процессуальных норм, исключающих допустимость доказательств, полученных с нарушением прав человека.

На наш взгляд, реализация указанных мер будет способствовать укреплению гарантий прав личности, повышению прозрачности уголовного процесса и приближению национальной практики к международным стандартам эффективного допроса, закрепленным в Принципах ООН и Конвенции против пыток.

В более широком контексте внедрение Принципов Мендеса в Республике Казахстан станет не просто элементом процессуальной реформы, а шагом к формированию новой парадигмы уголовного правосудия, то есть парадигмы доказательственной достоверности и этической ответственности, в которой приоритетом становится не получение признания, а установление истины с соблюдением прав человека. Это, в свою очередь, отвечает целям и задачам Национального плана развития Республики Казахстан до 2029 года и способствует укреплению доверия общества к институтам правопорядка.

Результаты исследования подтверждают, что внедрение Принципов Мендеса имеет высокий потенциал для модернизации следственной практики Республики Казахстан, однако вызывает дискуссию среди юристов относительно пределов их адаптации. Мировая и отечественная научная доктрина по-разному оценивает эффективность видеофиксации допросов и роль научно обоснованных методов интервьюирования.

Сторонники обязательной видеофиксации допросов рассматривают ее как ключевой инструмент обеспечения прозрачности следственных действий и предотвращения пыток. Так, ученый-юрист Н.К. Коровин отмечает, что «видеофиксация не только дисциплинирует участников допроса, но и формирует доказательственную устойчивость протокола, снижая риск обвинительного уклона» [14]. Аналогичной позиции придерживается российские ученые Т.И. Ястребова, А.В. Ордан, подчеркивающие, что «видеозапись способствует объективизации восприятия допроса судом и минимизирует субъективизм при оценке достоверности показаний» [15].

Также, К.А. Мейсснер и соавторы, отмечают, что современные методы интервьюирования в сочетании с процессуальной фиксацией допроса повышают достоверность получаемой информации и уменьшают вероятность принуждения [16]. При этом большинство ученых сходятся во мнении, что видеофиксация допросов должна рассматриваться не изолированно, а в контексте внедрения когнитивных и кратких протоколов допроса, основанных на доверительном взаимодействии. Как подчеркивает британский исследователь Р. Квасинский, на которой базируются Принципы Мендеса, «позволяет отказаться от конфронтационного подхода и перейти к модели, направленной на получение достоверной информации, а не признания вины» [17].

В то же время в научной литературе высказывается и критическая позиция относительно обязательной видеофиксации допросов. Так, Р. Булл, Т. Валентин и др. указывают, что внедрение технических средств без изменения профессиональной подготовки следователей может привести к формализации допроса и не обеспечивает автоматического повышения его качества [18]. Схожую точку зрения высказывает А. Врий, подчеркивая, что эффективность интервьюирования определяется прежде всего коммуникативными навыками следователя, а не наличием технической фиксации [19].

Учитывая изложенное, научная дискуссия сосредоточена не только на вопросе необходимости видеофиксации, но и на условиях ее эффективной реализации, включая институциональные и кадровые аспекты. Сравнительный анализ практики Польши и Литвы демонстрирует, что сочетание нормативного закрепления, образовательных реформ и общественного контроля создает устойчивую модель этического допроса. Однако в казахстанских условиях дополнительным вызовом является необходимость преодоления «обвинительного уклона» [20]. Это требует не только технологических изменений, но и переосмысления институциональных приоритетов следственной деятельности.

В этой связи, вопросы вокруг внедрения Принципов Мендеса в национальную практику показывают столкновение двух подходов. С одной стороны, держится традиционная модель,

где признание рассматривается как главный столп доказательств. С другой стороны, набирает силу современный взгляд, который опирается на этику, доверие и научно проверяемые методы получения информации. Авторы статьи стоят на позициях второго подхода. Они подчеркивают, что использование видеофиксации вместе с когнитивными техниками допроса соответствует международным обязательствам Республики Казахстан по Конвенции против пыток и повышает доверие к уголовному процессу.

Заключение

Проведенное исследование показало, что Принципы ООН по эффективному допросу (Принципы Мендеса) представляют собой не только инновационный инструмент защиты прав человека, но и универсальную методологию повышения эффективности уголовного судопроизводства. Их внедрение способно обеспечить баланс между задачами раскрытия преступлений и соблюдением фундаментальных прав личности.

Сравнительный анализ международной практики, в частности опыта Польши и Литвы, подтверждает, что системная интеграция принципов этичного и когнитивного интервьюирования ведет к снижению жалоб на неправомерные методы допроса, росту достоверности показаний и укреплению общественного доверия к правоохранительным органам. Указанные результаты свидетельствуют о прямой зависимости качества следственной деятельности от степени правовой и этической зрелости процессуальной культуры.

Для Республики Казахстан внедрение Принципов Мендеса имеет стратегическое значение в контексте реализации Национального плана развития до 2029 года и международных обязательств по Конвенции против пыток. В частности, к приоритетным направлениям имплементации данных принципов относятся:

- закрепление обязательной видеофиксации всех допросов и опросов участников уголовного процесса;
- совершенствование профессиональной подготовки следователей на основе когнитивных и кратких протоколов допроса;
- развитие системы общественного и институционального контроля за следственными действиями;
- исключение из доказательственной базы любых данных, полученных с нарушением прав человека.

Реализация указанных направлений позволит укрепить процессуальные гарантии личности, повысить прозрачность следственных процедур и утвердить новую модель уголовного правосудия, основанную на достоверности, этике и научном подходе.

В перспективе внедрение Принципов Мендеса должно рассматриваться не как техническая мера, а как элемент глубинной правовой реформы, направленной на формирование доверительного взаимодействия между государством и обществом, повышение авторитета органов правопорядка и укрепление верховенства права в Республике Казахстан.

Информация о финансировании.

Данная статья опубликована за счет проекта BR28712219 «Инновационные подходы к производству вербальных следственных действий с применением инструментов искусственного интеллекта» (источник финансирования – Комитет науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан)

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Kyoto Declaration on Advancing Crime Prevention, Criminal Justice and the Rule of Law: Towards the Achievement of the 2030 Agenda for Sustainable Development. – New York: United Nations,. - 2021. – 24 p.

2 Мендес Х.Э. Принципы эффективного ведения опроса в ходе расследования и сбора информации. – New York. - 2021. – 56 с.

3 Memorandum of Understanding for the implementation of the COST Action «Establishing Networks to Implement the Principles on Effective Interviewing for Investigations» (IMPLEMENDEZ) CA22128 on 12 May 2023. – URL: https://www.cost.eu/actions/CA22128/ (дата обращения:02.02.2025).

4 Pavelek O., Solodov D. Principles on effective interviewing in social services interviewing and interrogation – perspectives for Poland and Lithuania (COST Action CA22128: IMPLEMENDEZ) // *Studia Prawnoustrojowe*. – 2024. – No. 63. – P. 389–399. (дата обращения:02.02.2025).

5 Указ Президента Республики Казахстан № 611 «Об утверждении Национального плана развития Республики Казахстан до 2029 года и признании утратившими силу некоторых указов Президента Республики Казахстан» от 30 июля 2024 года [Электронный ресурс]. – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2400000611 (дата обращения:02.02.2025).

6 Закон Республики Казахстан № 247 «О присоединении Республики Казахстан к Конвенции против пыток и других жестоких, бесчеловечных и унижающих достоинство видов обращения и наказания» от 29 июня 1998 года [Электронный ресурс]. – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z980000247 (дата обращения:02.02.2025).

7 Экспертное заключение при поддержке Фонда «Сорос – Казахстан» в рамках проекта «Поддержка общественной деятельности в области реформ законодательства, затрагивающего вопросы верховенства права и прав человека» [Электронный ресурс]. – URL: https://lprc.kz/wp-content/uploads/2020/02/UPK-Kazahstan_sostyazatelnost.pdf (дата обращения:02.02.2025).

8 Дюсембеков Д.М. Допустимость доказательств и процессуальные нарушения органов следствия: современные тенденции и рекомендации судебной практике // ИС «Параграф» [Электронный ресурс]. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38758009 (дата обращения:02.02.2025).

9 Чернобиль Т. Процессуальные гарантии защиты от пыток в Казахстане // ИС «Параграф» [Электронный ресурс]. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33146292 (дата обращения:02.02.2025).

10 Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан № 231-V ЗРК от 4 июля 2014 года [Электронный ресурс]. – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231 (дата обращения:02.02.2025).

11 Fisher R.P., Geiselman R.E. Memory-enhancing techniques for investigative interviewing: The cognitive interview. – Springfield (IL): Charles C Thomas, 1992. – 212 p.

12 Sakovich A., Zelinsky S. On the way to a digital criminal justice system: lessons from Poland // *Revista Brasileira de Direito Processual Penal*. – 2024. – Vol. 10, No. 2. – 995 p.

13 Republic of Lithuania Law on approval, entry into force and implementation of the Code of Criminal Procedure. 14 March 2002. No. IX-785. P. 115-120.

14 Коровин Н.К. Особенности применения цифровой видеозаписи при производстве допроса // *Глаголъ Правосудия*. – 2011. – № 1(2). – С. 44–46.

15 Ястребова Т.И., Ордан А.В. Особенности применения видеозаписи в доказывании по уголовным делам // *Вестник ЮУрГУ. Серия «Право»*. – 2022. – Т. 22, № 2. – С. 47–51.

16 Meissner C.A., Redlich A.D., Bhatt S., Brandon S. Interview and interrogation methods and their effects on true and false confessions // *Campbell Systematic Reviews*. – 2014. – No. 13. – P. 1–53.

17 Kwasiński R. Przesłuchanie podejrzanego w brytyjskim modelu PEACE // *International Journal of Legal Studies*. – 2024. – Vol. 2, No. 18. – P. 257–315.

18 Bull R., Valentine T., Williamson T. Handbook of psychology of investigative interviewing: current developments and future directions. – Chichester: Wiley. - 2009. – 450 p.

19 Vrij A. Detecting lies and deceit: pitfalls and opportunities. – Chichester: John Wiley & Sons, 2008. – 430 p.

20 Шайхаденов Р.Н. Отказ от обвинительного уклона в стадии досудебного расследования — один из путей защиты конституционных прав граждан // *Вестник Атырауского университета имени Х. Досмухамедова*. – 2020. – № 58(3). – С. 117–124.

ТИІМДІ ЖАУАП АЛУДЫҢ БҰҰ ПРИНЦИПТЕРІ (MÉNDEZ PRINCIPLES) ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСІНДЕГІ ҚҰҚЫҚТЫҚ КЕПІЛДІКТЕРДІ ДАМЫТУДАҒЫ ӘЛЕУЕТІ

Аңдатпа

Мақала Біріккен Ұлттар Ұйымының азаптаулар мәселелері жөніндегі Арнаулы баяндамашысы Хуан Мендестің бастамасымен әзірленген тиімді жауап алу жөніндегі Біріккен Ұлттар Ұйымының қағидаттарын («Мендес қағидаттары» деп аталатын) талдауға және олардың Қазақстан Республикасының қылмыстық процесіндегі құқықтық кепілдіктерді дамытудағы әлеуетін зерттеуге арналған. Мақаланың мақсаты БҰҰ-ның тиімді жауап алу ("Мендес қағидаттары") қағидаттарын кешенді талдау және оларды ұлттық құқықтық жүйеге бейімдеу және енгізу бойынша практикалық ұсынымдар әзірлей отырып, халықаралық тәжірибені салыстырмалы-құқықтық зерттеу негізінде Қазақстан Республикасының Қылмыстық процесінде құқықтық кепілдіктерді жетілдіру үшін олардың әлеуетін бағалау болып табылады. Зерттеуде мәжбүрлеуді қолданбай,

шынайы ақпарат алуға бағытталған ғылыми негізделген, этикалық тұрғыдан бейтарап және адам құқықтарына бағдарланған жауап алу моделіне сүйенетін аталған қағидаттардың тұжырымдамалық негіздері қарастырылады.

Польша мен Литваның тәжірибесіне жүргізілген салыстырмалы-құқықтық талдау негізінде Мендес қағидаттарын енгізудің негізгі нәтижелері айқындалды, олардың қатарында күш қолдану жөніндегі шағымдар санының азаюы, құқық қорғау органдарына деген қоғам сенімінің артуы және дәлелдемелердің жол берімділігінің жоғарылауы бар. Мақалада көрсетілген қағидаттарды Қазақстанның құқықтық жүйесіне бейімдеудің қажеттілігі негізделеді, бұл барлық жауап алуларды міндетті түрде бейнетіркеуді енгізуді, тергеушілерді даярлау жүйесін когнитивтік жауап алу әдістемелерін енгізу арқылы жаңғыртуды, сондай-ақ тергеу әрекеттеріне қоғамдық және институционалдық бақылауды күшейтуді көздейді.

Авторлар Мендес қағидаттарын іске асыру қылмыстарды ашу міндеттері мен жеке тұлғаның құқықтарын қорғау арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етуге, сондай-ақ қылмыстық сот ісін жүргізудің тиімділігі мен ашықтығын арттыруға мүмкіндік береді деген қорытындыға келеді. Аталған қағидаттарды енгізу кінәсіздік презумпциясына, адам қадір-қасиетін құрметтеуге және құқық үстемдігіне негізделген Қазақстандағы қылмыстық сот төрелігінің жаңа парадигмасын қалыптастыру жолындағы маңызды қадам ретінде қарастырылады.

Негізгі сөздер: қағидаттар, жауап алу, кепілдіктер, құқықтар, этика, бейнежазба (бейнетіркеу).

UN PRINCIPLES ON EFFECTIVE INTERROGATION (MÉNDEZ PRINCIPLES) AND THEIR POTENTIAL FOR DEVELOPING LEGAL GUARANTEES IN CRIMINAL PROCEDURE IN KAZAKHSTAN

Abstract

The article analyzes the United Nations Principles on Effective Interviewing, developed under the auspices of the UN Special Rapporteur on torture, Juan Méndez (the so-called Méndez Principles), and examines their potential to strengthen legal safeguards in the Republic of Kazakhstan's criminal justice system. The articles are concluded in a comprehensive analysis of the principles of Oon for effective performance ("Mendes principles") and their potential for improving the law guarantees in the final process of the Republic of Kazakhstan on the basis of comparative-legal research of the international experience with development practice recommendations for their adaptation and introduction into the national law system. The study explores the conceptual foundations of these principles, which are based on a scientifically grounded, ethically neutral, and human rights–oriented interviewing model aimed at obtaining reliable information without coercion.

Based on a comparative legal analysis of Poland and Lithuania, the article identifies key outcomes of implementing the Méndez Principles, including a reduction in complaints about the use of violence, increased public trust in law enforcement agencies, and improved admissibility of evidence. The study substantiates the need to adapt these principles to the Kazakhstani legal system, which entails mandatory video recording of all interviews, modernizing training programs for investigators by introducing cognitive interviewing techniques, and strengthening public and institutional oversight of investigative activities.

The authors conclude that the implementation of the Méndez Principles can ensure a balance between the objectives of crime detection and the protection of individual rights, and enhance the efficiency and transparency of criminal proceedings. The adoption of these principles is viewed as an important step toward the formation of a new paradigm of criminal justice in Kazakhstan, grounded in the presumption of innocence, respect for human dignity, and the rule of law.

Key words: principles, interviewing, safeguards, rights, ethics, video recording.

REFERENCES

1 Kyoto Declaration on Advancing Crime Prevention, Criminal Justice and the Rule of Law: Towards the Achievement of the 2030 Agenda for Sustainable Development. – New York: United Nations. - 2021. – 24 p. [in English].

2 Mendes H.E. Principy effektivnogo vedeniya oprosa v hode rassledovaniya i sbora informacii. [*Principles of effective interviewing during investigation and information gathering*]. – New York. - 2021. – 56 p. [in Russian].

3 Memorandum of Understanding for the implementation of the COST Action “Establishing Networks to Implement the Principles on Effective Interviewing for Investigations” (IMPLEMENDEZ) CA22128, 12 May 2023. – Available at: https://www.cost.eu/actions/CA22128/ [in English]. (accessed: 02.02.2025).

4 Pavelek O., Solodov D. Principles on effective interviewing in social services interviewing and interrogation: perspectives for Poland and Lithuania (COST Action CA22128: IMPLEMENDEZ) // *Studia Prawnoustrojowe*. – 2024. – No. 63. – P. 389–399. [in English].

5 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan No. 611 “Ob utverzhdenii Natsional’nogo plana razvitiya Respubliki Kazakhstan do 2029 goda i priznanii utrativshimi silu nekotorykh ukazov Prezidenta Respubliki Kazakhstan” ot 30 iyulya 2024 goda [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 611 “On approval of the National Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2029”] – Available at: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2400000611 [in Russian]. (accessed: 02.02.2025).

6 Zakon Respubliki Kazakhstan No. 247 ot 29 iyunya 1998 goda “O prisoedinenii Respubliki Kazakhstan k Konventsii protiv pytok i drugikh zhestokikh, beschelovechnykh ili unizhayushchikh dostoinstvo vidov obrashcheniya i nakazaniya” *[Law of the Republic of Kazakhstan No. 247 “On accession to the Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment”]*. – Available at: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z980000247 [in Russian]. (accessed: 02.02.2025).

7 Ekspertnoe zaklyuchenie pri podderzhke Fonda “Soros – Kazakhstan” v ramkakh proekta “Podderzhka obshchestvennoi deyatel’nosti v oblasti reform zakonodatel’stva, zatragivayushchego voprosy verkhovenstva prava i prav cheloveka” *[Expert opinion supported by the Soros–Kazakhstan Foundation]* – Available at: https://lprc.kz/wp-content/uploads/2020/02/UPK-Kazahstan_sostyazatelnost.pdf [in Russian]. (accessed: 02.02.2025).

8 Dyussembekov D.M. Dopustimost’ dokazatel’stv i protsessual’nye narusheniya organov sledstviya: sovremennye tendentsii i rekomendatsii sudebnoi praktike *[Admissibility of evidence and procedural violations of investigative bodies: modern trends and recommendations for judicial practice]* // IS “Paragraf”– Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38758009 [in Russian]. (accessed: 02.02.2025).

9 Chernobil’ T. Protsessual’nye garantii zashchity ot pytok v Kazakhstane *[Procedural guarantees for protection against torture in Kazakhstan]* // IS “Paragraf”. – Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33146292 [in Russian]. (accessed: 02.02.2025).

10 Ugolovno-protsessual’nyi kodeks Respubliki Kazakhstan No. 231-V ZRK ot 4 iyulya 2014 goda *[Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan]*. – Available at: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231 [in Russian]. (accessed: 02.02.2025).

11 Fisher R.P., Geiselman R.E. Memory-enhancing techniques for investigative interviewing: the cognitive interview. – Springfield (IL): Charles C Thomas, 1992. – 212 p. [in English].

12 Sakovich A., Zelinsky S. On the way to a digital criminal justice system: lessons from Poland // *Revista Brasileira de Direito Processual Penal*. – 2024. – Vol. 10, No. 2. – e995. [in English].

13 Republic of Lithuania. Law on approval, entry into force and implementation of the Code of Criminal Procedure. 14 March 2002, No. IX-785. – Available at: https://e-seimas.lrs.lt/rs/legalact/TAD/b3b97b11f31a11edb649a2a8 [in English]. (accessed: 02.02.2025).

14 Korovin N.K. Osobennosti primeneniya tsifrovoi videozapisi pri proizvodstve doprosa *[Features of using digital video recording during interrogation]* // *Glagol” Pravosudiya*. – 2011. – No. 1(2). – P. 44–46. [in Russian].

15 Yastrebova T.I., Ordan A.V. Osobennosti primeneniya videozapisi v dokazyvanii po ugolovnym delam *[Features of using video recording in criminal proceedings]* // *Vestnik YuUrGU. Seriya “Pravo”*. – 2022. – Vol. 22, No. 2. – P. 47–51. [in Russian].

16 Meissner C.A., Redlich A.D., Bhatt S., Brandon S. Interview and interrogation methods and their effects on true and false confessions // *Campbell Systematic Reviews*. – 2014. – No. 13. – P. 1–53. [in English].

17 Kwasiński R. Przesłuchanie podejrzanego w brytyjskim modelu PEACE *[Interrogation of a suspect in the British PEACE model]* // *International Journal of Legal Studies*. – 2024. – Vol. 2, No. 18. – P. 257–315. [in English].

18 Bull R., Valentine T., Williamson T. Handbook of psychology of investigative interviewing: current developments and future directions. – Chichester: Wiley. - 2009. – 450 p. [in English].

19 Vrij A. Detecting lies and deceit: pitfalls and opportunities. – Chichester: John Wiley & Son. - 2008. – 430 p. [in English].

20 Shaikhadenov R.N. Otkaz ot obvinitel’nogo uklona v stadii dosudebnogo rassledovaniya — odin iz putei zashchity konstitutsionnykh prav *grazhdan [Rejection of accusatory bias at the pre-trial investigation stage as a way to protect constitutional rights]* // *Vestnik Atyrauskogo universiteta imeni Kh. Dosmukhamedova*. – 2020. – No. 58(3). – P. 117–124. [in Russian].

Information about authors:

Aslan Askarov – **corresponding author,** Master of Law, doctoral student at the Academy of Law Enforcement Agencies under the General Prosecutor's Office of the, Kosshy city, Republic of Kazakhstan.

E-mail: aslan.askarov.aaa@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0003-2351-7395

Renat Mediyev– Doctor (PhD), Associate Professor, Leading Researcher at the Center for Criminal Procedure Research, Interdepartmental Research Institute of the Academy of Law Enforcement Agencies under the General Prosecutor's Office of the, Kosshy city, Republic of Kazakhstan.

E-mail: rina_okp@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0004-7765-7315

Информация об авторах:

Аслан Аскаров – **основной автор,** магистр юридических наук, докторант Академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре, г. Косшы, Республика Казахстан.

E-mail: aslan.askarov.aaa@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0003-2351-7395

Ренат Медиев – доктор философии (PhD), ассоциированный профессор (доцент), ведущий научный сотрудник Центра исследования проблем уголовного процесса Межведомственного научно-исследовательского института Академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре, г. Косшы, Республика Казахстан.

E-mail: rina_okp@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0004-7765-7315

Авторлар туралы ақпарат:

Аслан Аскаров– **негізгі автор,** заң ғылымдарының магистрі, Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары академиясының докторанты, Қосшы қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: aslan.askarov.aaa@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0003-2351-7395

Ренат Медиев – (PhD) философия докторы, қауымдастырылған профессор (доцент), Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасы жанындағы Құқық қорғау органдары академиясының Ведомствоаралық ғылыми-зерттеу институты қылмыстық процесс проблемаларын зерттеу орталығының жетекші ғылыми қызметкері, Қосшы қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: rina_okp@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0004-7765-7315

IRSTI: 10.77.35 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.48**
UDC: 343.31

B.T. Tleulesova[1], M.B. Muratkhanova[2]

[1]K. Zhubanov Aktobe Regional University,
Aktobe 030000, Republic of Kazakhstan
[2]L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana 010000, Republic of Kazakhstan
*e-mail: m.muratkhanova@yandex.ru

IMPROVEMENT OF CRIMINAL LAW MEASURES TO COMBAT THE PARTICIPATION OF CITIZENS OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN FOREIGN ARMED CONFLICTS

Abstract

This study represents one of the first comprehensive attempts to analyze the participation of citizens of the Republic of Kazakhstan in foreign armed conflicts from the standpoint of criminal law and forensic science. The purpose of the article is a comprehensive criminal law and criminalistic analysis of the participation of citizens of the Republic of Kazakhstan in foreign armed conflicts, identification of gaps and problems of legal regulation and law enforcement practice, as well as the development of scientifically sound proposals to improve Article 172 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan and improve the effectiveness of the investigation and evidence of these crimes. The paper highlights legislative gaps, challenges in proving intent and motivation, and issues arising in investigations and judicial proceedings under Article 172 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. New approaches are proposed for legal classification, evidence collection, and cooperation between law enforcement agencies and international institutions. In addition, a comparative legal analysis of foreign practices is conducted, which serves as the basis for proposals to improve national legislation. As a result of the research, criminal law and forensic challenges were identified in the classification, investigation, and proof of citizens' participation in foreign armed conflicts. The study reveals ambiguities and gaps in the legal regulation, insufficient clarity in the elements of the crime defined in Article 172 of the Criminal Code, and difficulties in investigative and judicial practice when establishing intent and other subjective elements of such acts. The article formulates concrete recommendations to improve the criminal legislation of the Republic of Kazakhstan, particularly regarding clarifying the wording of Article 172, and provides practical guidance on the application of legal norms governing liability for participation in armed conflicts outside the country.

Keywords: armed conflict, foreign states, criminal liability, criminal law issues, criminological problems, counteraction.

Introduction

In the context of an unstable international environment and the increasing number of armed conflicts of various scales, the participation of citizens of the Republic of Kazakhstan in hostilities abroad acquires particular legal and forensic significance. Such actions pose a threat not only to the individuals involved but also to national security and undermine the country's international reputation, contributing to the spread of radical ideologies. In this regard, the issues of legal regulation, qualification, and investigation of such crimes, as well as the development of effective mechanisms for their prevention and suppression, become especially relevant.

A complex set of political, social, and economic factors drives Kazakhstani citizens' involvement in foreign armed conflicts. A major reason is the lack of effective protection for citizens from violence and instability, which fosters a sense of threat stemming from internal conflicts or humanitarian crises. Under such conditions, individuals often decide to join armed groups abroad, a phenomenon supported by studies on the causes of migration and engagement in conflict situations. For instance, cases of genocide and ethnic cleansing in certain regions evoke a response from citizens who seek to protect their compatriots actively [1].

Social aspects such as group identification and social fragmentation also play a significant role. Individuals may be influenced by community pressure, in which collective mentalities form around protecting the group from external threats. This leads to situations in which people are willing to engage in armed conflict, believing their actions are justified in defense of group interests [2].

Within specific communities, a desire to counter perceived threats is reinforced by economic instability and lack of opportunities.

Organizations that utilize private military contractors add another dimension to this issue. Mercenaries may attract individuals by presenting participation in conflicts as a means of improving their financial well-being. Modern private military companies are gaining increasing influence, often operating outside legal regulation, and their activities contribute to the emergence and escalation of conflicts [3]. In some cases, they recruit citizens through promises of high pay or through organized recruitment campaigns. This creates conditions where weak law enforcement and high crime rates fuel a demand for specialized skills, drawing individuals into conflict zones.

Political factors also influence citizens' participation in armed conflicts abroad. Political instability and conflicts driven by external interventions often lead to a sense of urgency to protect national or ideological interests on the international stage. International conflicts are frequently manipulated to achieve political goals, which motivates some citizens to become active participants. Therefore, given the complexity of the factors at play, it must be recognized that individuals not only seek to protect their own interests but are also driven by external influences to participate in foreign conflicts.

One such influence is the cultural and historical connection with regions in conflict, which can serve as a motivating factor for participation. For example, certain citizens of Kazakhstan may feel a moral obligation to assist an ethnic or cultural group abroad, an attitude often shaped by media narratives and propaganda [4].

It is critically important for the state to consider these causes and develop strategic approaches to prevent citizens from participating in international conflict zones. Creating a secure socio-economic environment, ensuring legal protection, and implementing educational and awareness programs can help reduce the likelihood that citizens become involved in situations that endanger their lives and well-being. Emphasizing the prevention of radicalization and the development of positive opportunities for youth is a key priority at this stage of societal development.

Expanding social dialogue, strengthening trust between the state and its citizens, providing legitimate employment opportunities, and enhancing youth policy can serve as a foundation for reducing the impact of conflict dynamics on individual decision-making. It is also important to analyze experiences from other countries and adapt successful strategies to Kazakhstan’s specific conditions to effectively prevent further citizen involvement in armed conflicts [5].

Materials and methods of research

This study employed a combination of general scientific and specialized legal research methods to conduct a comprehensive analysis of the criminal law regulation governing the participation of citizens of the Republic of Kazakhstan in foreign armed conflicts. The comparative legal method was used to examine the norms of the criminal legislation of Kazakhstan and other countries regarding the prosecution of citizens involved in armed conflicts on behalf of foreign states or illegal armed groups. The formal legal method was applied to analyze the structure and content of relevant criminal law provisions and to identify the legal elements of the offense. The sociological method, including the analysis of expert interviews, reports from non-governmental organizations, and international institutions, was instrumental in identifying the causes and conditions under which citizens become involved in armed conflicts abroad. A systemic approach provided a holistic perspective on the issue, taking into account criminal law, international legal, political, and social dimensions.

The application of these methods enabled the formulation of specific proposals to improve the Republic of Kazakhstan's criminal legislation, aimed at enhancing its effectiveness in combating citizens' participation in foreign armed conflicts and preventing related threats to national security.

Results and discussion

Improving criminal law measures aimed at combating the participation of citizens of the Republic of Kazakhstan in foreign armed conflicts—particularly within the scope of Article 172 of the Criminal Code—is a crucial component of the national strategy for countering terrorism and extremism and ensuring state security. This necessity stems from the growing threat posed by the

involvement of Kazakhstani citizens in international armed conflicts, their potential support of terrorist groups, and the possible return of radicalized individuals to Kazakhstan.

Several key directions for improving criminal legislation, particularly in relation to Article 172 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, can be identified:

One of the main issues with the current version of Article 172 is the lack of clarity in interpreting the term *"participation in armed conflicts."* It is essential to define this concept in detail to avoid legal ambiguities and inconsistent judicial interpretations.

It is proposed to revise Article 172 to explicitly include not only direct involvement in combat operations but also financing, logistical support, information dissemination, propaganda activities, recruitment of citizens, and other forms of assistance to illegal armed groups. Liability should also cover the transfer of weapons, the organization of travel for the purpose of joining armed conflicts, and other acts that contribute to illegal military activities.

The greatest danger is posed by armed conflicts involving terrorist groups or supported by radical ideologies such as ISIS, the Taliban, and similar organizations that oppose legitimate governments and international law. Amendments to Article 172 should introduce stricter sanctions for citizens participating in conflicts supported by terrorist organizations. These could include increased prison terms and additional penalties for those acting on behalf of such entities. It is also necessary to include provisions that enhance liability for actions linked to terrorism, such as training, recruitment, planning, or supporting terrorist acts.

Many Kazakhstani citizens are drawn into foreign conflicts through recruitment by radical organizations or exposure to online propaganda. Therefore, criminal liability should be introduced for the recruitment of citizens for participation in armed conflicts, especially by terrorist groups, regardless of whether the participation occurs within Kazakhstan or abroad. Recruitment as a means of forming illegal armed groups should be criminalized under Article 172. Liability should also extend to the organization of travel to conflict zones, including assistance with visas, transportation, and fundraising. Given the growing role of the internet and social media in promoting radical ideologies and recruiting individuals for armed conflicts, it is essential to incorporate these realities into legislation.

Criminal law measures should be developed and implemented to suppress the recruitment and extremist propaganda conducted online and on social networks. This may include criminal liability for publishing propaganda materials, inciting violence, or encouraging support for armed conflicts online. Amendments to Article 172 should specify that liability extends not only to physical participation in conflicts but also to the creation and distribution of online content intended to recruit or organize individuals to participate in foreign armed conflicts. Citizens returning from foreign conflict zones may suffer from psychological trauma and are at high risk of further radicalization. Therefore, a comprehensive approach is needed to ensure their rehabilitation and reintegration into society.

Programs for social adaptation and psychological rehabilitation should be introduced for citizens returning from conflict zones. These measures must address not only the challenges of reintegration but also the prevention of re-radicalization. Develop legislative initiatives providing for psychological support to individuals returning from conflict zones, as well as assistance with employment and social reintegration. The participation of Kazakhstani citizens in international conflicts is a global phenomenon that necessitates close cooperation with other countries and international organizations.

Develop legal mechanisms to facilitate active international cooperation in combating the involvement of citizens in foreign armed conflicts. Such mechanisms may include mutual legal assistance and the extradition of individuals accused of participating in illegal armed groups or terrorist acts abroad. Engage in international initiatives aimed at monitoring the movement of citizens into conflict zones, utilizing databases of terrorists and other persons posing security threats. Ensure ongoing monitoring of the implementation of Article 172 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan (RK), alongside regular legal expertise that takes into account the evolving circumstances of international armed conflicts, threats of terrorist radicalization, and emerging recruitment methods.

Establish a mechanism for the periodic review and updating of legislation in response to new challenges, such as the emergence of new terrorist groups or participation in informal armed formations.

Develop analytical and monitoring tools to prevent and promptly respond to any attempts at recruitment and participation of Kazakhstani citizens in armed conflicts.

Enhancing criminal law measures to counter the participation of citizens of the Republic of Kazakhstan in foreign armed conflicts remains a critical task, particularly amid global security challenges and threats. Article 172 of the Criminal Code of the RK, which addresses participation in armed conflicts beyond the country's borders, forms the legal basis for these measures.

There is a need to clarify and expand the concepts employed in Article 172 of the Criminal Code, including defining what constitutes "participation in armed conflicts" and specifying the circumstances under which citizens' actions may be deemed criminal.

Consider introducing stricter penalties for citizens who participate in foreign armed conflicts, including increased prison terms and additional sanctions.

Develop programs to prevent citizens from participating in foreign armed conflicts, as well as rehabilitation measures for those who have already participated. These programs should include both social and psychological components.

Strengthen cooperation with international organizations and other states to exchange experience and information on counter-terrorism and extremism, as well as to develop joint measures to combat the financing of terrorist organizations.

Conduct information campaigns to raise public awareness about the risks of participating in foreign conflicts and the potential legal and social consequences of such activity.

Enhance law enforcement agencies' capacity to combat the recruitment of citizens to participate in armed conflicts by implementing modern technologies and investigative methods.

Establish monitoring systems to track citizen involvement in international conflicts, enabling rapid responses to emerging threats and allowing analysis of trends.

Criminal law measures aimed at preventing citizens of the Republic of Kazakhstan from participating in foreign armed conflicts have become a significant component of Kazakhstani legislation in recent years. The application of criminal sanctions targets the suppression of citizen involvement in terrorist organizations and armed conflicts abroad, which pose threats not only to national security but also to the country's international reputation.

Based on the legislation of the Republic of Kazakhstan and Article 172 of the Criminal Code (participation of a citizen of the RK in foreign armed conflicts), several key directions and practical examples from 2024 can be identified.

1. Participation of Kazakhstani citizens in armed conflicts on the side of terrorist groups.

Kazakhstani legislation provides for criminal liability for citizens participating in armed conflicts, if such participation is associated with terrorist groups such as the Islamic State (ISIS), the Taliban, and other international terrorist organizations.

Example from 2024: In 2024, Kazakhstan continued its fight against the terrorist threat and participated in joint counterterrorism operations with international partners. Cases were recorded of Kazakhstani citizens returning who had taken part in terrorist groups abroad, for example, in Syria or Iraq.

In 2024, several citizens of Kazakhstan were arrested on charges of supporting terrorist organizations and recruiting for participation in terrorist activities. For example, a person returning from Syria was charged with involvement in a terrorist group and violating the legislation of the Republic of Kazakhstan under Article 172 of the Criminal Code of the RK.

Article 172 of the Criminal Code of the RK: «Participation of a citizen of the Republic of Kazakhstan in an armed conflict or hostilities on the territory of a foreign state involving the use of armed forces, combat actions, or acts of violence against the civilian population» Such crimes are punishable by imprisonment for a term of 5 to 10 years.

2. Recruitment of citizens for participation in armed conflicts Kazakhstan actively combats the recruitment of its citizens to participate in foreign armed conflicts.

Penalties for recruitment or assistance in organizing citizens' travel to conflict zones may include severe criminal sanctions.

Example from 2024: In one case, a citizen of Kazakhstan was detained for organizing trips for citizens of the RK to conflict zones in Syria. He was charged with recruitment and assistance in organizing travel, as well as aiding a terrorist organization.

Article 172 of the Criminal Code of the RK also applies to organizers who recruit citizens or assist in their participation in armed conflicts. In such cases, punishment may be increased if it is proven that recruitment was aimed at participation in terrorist activities.

3. Application of preventive measures and return of citizens involved in conflicts

To prevent repeated participation of citizens in armed conflicts, as well as their rehabilitation, Kazakhstan is developing a system of reintegration and radicalization prevention.

Example from 2024: In 2024, several citizens of Kazakhstan returning from armed conflict zones underwent special rehabilitation and psychological assistance to prevent their return to radical activities.

Upon their return, citizens involved in armed conflicts are subject to checks by law enforcement agencies to exclude the risk of committing crimes. Those who have passed through terrorist groups are obliged to cooperate with state authorities to prevent further acts of violence.

Article 172 of the Criminal Code of the RK is applied in these cases to punish citizens who directly participated in hostilities abroad. If participation was connected with terrorist groups, the punishment may be more severe.

4. Propaganda of violence and extremism via the Internet

In 2024, Kazakhstan also intensified efforts to combat the propaganda of extremist and terrorist ideologies via the Internet. Participation of citizens in armed conflicts abroad often begins with the dissemination of propaganda materials and radicalization through social networks.

Example from 2024: In 2024, Kazakhstani law enforcement agencies identified several cases where citizens of the RK used social networks to promote participation in the conflict in Ukraine or the Middle East. In these cases, criminal cases were initiated, and the defendants were held accountable under articles on terrorist propaganda.

Article 174 of the Criminal Code of the RK: «Propaganda of violence, terrorist actions, dissemination of extremist materials." This article is applied in the context of punishment for the use of the Internet to recruit citizens and to spread materials aimed at participation in hostilities abroad.

5. International cooperation in 2024, Kazakhstan continued cooperation with international organizations such as the UN and Interpol to combat the participation of citizens in armed conflicts.

Kazakhstan actively worked within the framework of the Global Coalition to Counter Terrorism and participated in efforts to prevent the recruitment of its citizens to participate in foreign conflicts.

Example from 2024: Kazakhstan participated in international forums and initiatives on returning foreign fighters and preventing radicalization, and developed joint programs with neighboring states to combat terrorism and extremism.

Article 172 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan applies in these cases in the context of international agreements, enabling Kazakhstan to cooperate with other countries to suppress the illegal activities of its citizens on the international stage.

Conclusion

Based on the aforementioned examples, it can be stated that Kazakhstan is actively developing criminal legal measures to combat the participation of its citizens in foreign armed conflicts, including involvement in terrorist groups, recruitment activities, and assistance in organizing travel to conflict zones. The application of Article 172 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan (CC RK), along with other relevant legislative provisions, in 2024 aimed to ensure national security, suppress terrorist activity, and prevent the radicalization of society. It is important to emphasize that criminal prosecution for participation in international armed conflicts should be complemented by preventive,

rehabilitative, and international cooperation measures for a more effective response to security threats.

Improving criminal legal measures requires a comprehensive approach that combines tightening legislation with proactive engagement with the population, law enforcement bodies, and the international community. This approach will not only reduce the Republic of Kazakhstan's citizens' involvement in foreign armed conflicts but also enhance the country's overall security.

The enhancement of criminal legal regulation under Article 172 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, «Participation of citizens of the Republic of Kazakhstan in foreign armed conflicts», must take into account current global challenges and opportunities to develop more precise and effective responses to such participation. Stricter penalties for involvement in terrorist groups, the expansion of legal definitions related to recruitment and propaganda, and the development of international cooperation mechanisms are essential steps toward strengthening national security and preventing emerging threats.

REFERENCES

1 Вербовая О.В. Проблемные вопросы ответственности за создание, руководство террористической группой и участие в ее деятельности // Международный научно-исследовательский журнал. - 2016. №9. 51с. URL:https://cyberleninka.ru/article/n/problemnye-voprosy-otvetstvennosti-za-sozdanie-rukovodstvo-terroristicheskoy-gruppoy-i-uchastie-v-ee-deyatelnosti (дата обращения:29.05.2025)

2 Джакупов Н.К. Пробелы в уголовном кодексе Республики Казахстан на основе международного опыта // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. - 2018. №3. 11с.. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/probely-v-ugolovnom-kodekse-respubliki-kazahstan-na-osnove-mezhdunarodnogo-opyta (дата обращения: 23.05.2025)

3 Бисенов К.А. Военное сотрудничество Казахстана в укреплении военной безопасности и обороноспособности страны // Вестник университета. - 2014. №9. С. 125-126. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/voennoe-sotrudnichestvo-kazahstana-v-ukreplenii-voennoy-bezopasnosti-i-oboronosposobnosti-strany (дата обращения: 29.05.2025)

4 Скачко А.В. Система контрабандных преступлений в уголовном кодексе Республики Казахстан 2015 года: новые подходы к регламентации уголовной ответственности // Общество и право. 2019. №4. 54 с. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sistema-kontrabandnyh-prestupleniy-v-ugolovnom-kodekse-respubliki-kazahstan-2015-goda-novye-podhody-k-reglamentatsii-ugolovnoy (дата обращения: 05.06.2025)

5 Тлеухан Р. Уголовная ответственность за незаконную банковскую деятельность: анализ законодательства Республики Казахстан // Вестник экономики, управления и права. 2019. №3. С. 124-135. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/ugolovnaya-otvetstvennost-za-nezakonnuyu-bankovskuyu-deyatelnost-analiz-zakonodatelstva-respubliki-kazahstan (дата обращения: 29.05.2025)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АЗАМАТТАРЫНЫҢ ШЕТЕЛДІК ҚАРУЛЫ ЖАНЖАЛДАРҒА ҚАТЫСУЫНА ҚАРСЫ КҮРЕСТЕГІ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ШАРАЛАРДЫ ЖЕТІЛДІРУ

Аңдатпа

Зерттеу Қазақстан Республикасы азаматтарының шетелдік қарулы қақтығыстарға қатысуын қылмыстық құқық пен криминалистика тұрғысынан кешенді түрде талдауға бағытталған алғашқы ғылыми жұмыстардың бірі болып табылады. Мақаланың мақсаты-Қазақстан Республикасы азаматтарының шетелдік қарулы қақтығыстарға қатысуын кешенді қылмыстық-құқықтық және криминалистикалық талдау, құқықтық реттеу мен құқық қолдану практикасындағы олқылықтар мен проблемаларды анықтау, сондай-ақ ҚР ҚК 172-бабын жетілдіру және осы қылмыстарды тергеу мен дәлелдеудің тиімділігін арттыру жөнінде ғылыми негізделген ұсыныстар әзірлеу. Зерттеуде заңнамадағы олқылықтар, қасақана ниет пен уәждемені дәлелдеудегі қиындықтар, сондай-ақ ҚК 172-бабы бойынша істерді тергеу және сот қарауы тәжірибесіндегі мәселелер ашып көрсетіледі. Қылмыстық құқықтық саралау, дәлелдемелерді жинау және құқық қорғау органдарының халықаралық құрылымдармен өзара іс-қимылы бойынша жаңа тәсілдер ұсынылады. Сонымен қатар шетелдік тәжірибемен салыстырмалы-құқықтық талдау жүргізіліп, отандық заңнаманы жетілдіруге қатысты ұсыныстар ғылыми тұрғыда негізделген. Зерттеу нәтижесінде Қазақстан Республикасы азаматтарының шетелдік қарулы жанжалдарға қатысу фактілерін саралау, тергеу және дәлелдеу барысында туындайтын қылмыстық-құқықтық және криминалистикалық мәселелер айқындалды. ҚК-нің 172-бабында көзделген қылмыс құрамының жеткілікті түрде нақтыланбауы, құқықтық

реттеудегі түсініксіздік пен олқылықтар, сондай-ақ мұндай әрекеттердің субъективтік белгілерін анықтау барысында тергеу-сот практикасының қиындықтары анықталды. Мақалада ҚК-нің 172-бабының диспозициясын нақтылау және еліміздің тыс жерлердегі қарулы қақтығыстарға қатысқаны үшін жауапкершілікке тартуды реттейтін нормаларды тәжірибеде қолдану жөніндегі ұсынымдарды қоса алғанда, Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасын жетілдіру бойынша нақты ұсыныстар берілген.

Негізгі сөздер: қарулы қақтығыс, шетел мемлекеттері, қылмыстық жауапкершілік, қылмыстық-құқықтық мәселелер, криминологиялық мәселелер, қарсы іс-қимыл.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УГОЛОВНО-ПРАВОВЫХ МЕР БОРЬБЫ С УЧАСТИЕМ ГРАЖДАН РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В ИНОСТРАННЫХ ВООРУЖЕННЫХ КОНФЛИКТАХ

Аннотация

Настоящее исследование представляет собой одну из первых попыток комплексного анализа участия граждан РК в иностранных вооружённых конфликтах с позиции уголовного права и криминалистики. Цель статьи — комплексный уголовно-правовой и криминалистический анализ участия граждан Республики Казахстан в иностранных вооружённых конфликтах, выявление пробелов и проблем правового регулирования и правоприменительной практики, а также разработка научно обоснованных предложений по совершенствованию статьи 172 УК РК и повышению эффективности расследования и доказывания данных преступлений. В работе раскрываются пробелы в законодательстве, сложности при доказывании умысла и мотивации, а также проблемы практики расследования и судебного рассмотрения дел по статье 172 УК РК. Предлагаются новые подходы к квалификации, сбору доказательств и взаимодействию правоохранительных органов с международными структурами. Кроме того, проводится сравнительно-правовой анализ с зарубежной практикой, что позволяет обосновать предложения по совершенствованию отечественного законодательства. В результате проведённого исследования были выявлены уголовно-правовые и криминалистические проблемы, возникающие при квалификации, расследовании и доказывании фактов участия граждан Республики Казахстан в иностранных вооружённых конфликтах. Обнаружены пробелы и неясности в правовом регулировании, недостаточная определённость состава преступления, предусмотренного статьёй 172 УК РК, а также трудности, возникающие в следственно-судебной практике при установлении умысла и иных субъективных признаков таких деяний.

Сформулированы конкретные предложения по совершенствованию уголовного законодательства Республики Казахстан, касающиеся уточнения диспозиции статьи 172 УК РК, а также рекомендаций по практическому применению норм, регламентирующих привлечение к ответственности за участие в вооружённых конфликтах за пределами страны.

Ключевые слова: вооружённый конфликт, иностранные государства, уголовная ответственность, уголовно-правовые проблемы, криминологические проблемы, противодействие.

REFERENCES

1 Verbovaya O.V. Problemnye voprosy otvetstvennosti za sozdanie, rukovodstvo terroristicheskoj gruppoj i uchastie v ee deyatel'nosti *[Problematic issues of liability for creating, leading a terrorist group and participating in its activities]* // Mezhdunarodnyj nauchno-issledovatel'skij zhurnal. - 2016. №9. 51p. Available at: - URL:https://cyberleninka.ru/article/n/problemnye-voprosy-otvetstvennosti-za-sozdanie-rukovodstvo-terroristicheskoy-gruppoy-i-uchastie-v-ee-deyatelnosti . (accessed: 29.05.2025). [In Russian]

2 Dzhakupov N.K. Probely v ugolovnom kodekse Respubliki Kazahstan na osnove mezhdunarodnogo opyta *[Gaps in the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan based on international experience]* // Vestnik Instituta zakonodatel'stva i pravovoj informacii Respubliki Kazahstan. - 2018. №3. 11 p. Available at: - URL: https://cyberleninka.ru/article/n/probely-v-ugolovnom-kodekse-respubliki-kazahstan-na-osnove-mezhdunarodnogo-opyta. (accessed: 23.05.2025). [In Russian]

3 Bisenov K.A. Voennoe sotrudnichestvo Kazahstana v ukreplenii voennoj bezopasnosti i oboronosposobnosti strany *[Military cooperation of Kazakhstan in strengthening the country's military security and defense capability]* // Vestnik universiteta. - 2014. №9. P. 125-126. Available at: - URL: https://cyberleninka.ru/article/n/voennoe-sotrudnichestvo-kazahstana-v-ukreplenii-voennoy-bezopasnosti-i-oboronosposobnosti-strany. (accessed: 29.05.2025). [In Russian]

4 Skachko A.V. Sistema kontrabandnyh prestuplenij v ugolovnom kodekse Respubliki Kazahstan 2015 goda: novye podhody k reglamentacii ugolovnoj otvetstvennosti [The system of smuggling crimes in the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan] // Obshchestvo i pravo. - 2019. №4. 54 p. Available at: - URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sistema-kontrabandnyh-prestupleniy-v-ugolovnom-kodekse-respubliki-kazahstan-2015-goda-novye-podhody-k-reglamentatsii-ugolovnoy. (accessed: 05.06.2025). [In Russian]

5 Tleuhan R. Ugolovnaya otvetstvennost' za nezakonnuyu bankovskuyu deyatel'nost': analiz zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan [Criminal liability for illegal banking activities: Analysis of the legislation of the Republic of Kazakhstan] // Vestnik ekonomiki, upravleniya i prava. - 2019. №3. P. 125 - 135. Available at: - URL: https://cyberleninka.ru/article/n/ugolovnaya-otvetstvennost-za-nezakonnuyu-bankovskuyu-deyatelnost-analiz-zakonodatelstva-respubliki-kazahstan. (accessed: 29.05.2025). [In Russian]

Information about the authors:

Bagila Tleulessova - **corresponding author**, PhD, Senior lecturer of the Department of "Jurisprudence" Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: bagila_t@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2798-783X

Meruert Muratkhanova -Candidate of Law, Associate Professor of the Department of Criminal Law Disciplines of L.N. Gumilev Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan.

E-mail: m.muratkhanova@yandex.ru.

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2798-783X

Информация об авторах:

Багила Тлеулесова - **основной автор**, PhD, старший преподаватель кафедры «Юриспруденция», Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, г. Актобе, Республика Казахстан

E-mail: bagila_t@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2798-783X

Меруерт Муратханова – кандидат юридических наук, доцент кафедры «Уголовно-правовые дисциплины», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-maiI: m.muratkhanova@yandex.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2798-783X

Авторлар туралы ақпарат:

Багила Тлеулесова **– негізгі автор**, PhD, «Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтобе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: bagila_t@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2798-783X

Меруерт Муратханова – заң ғылымдарының кандидаты, «Қылмыстық-құқықтық пәндер» кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-maiI: m.muratkhanova@yandex.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2798-783X

IRSTI: 10.17.22 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.49**
UDC: 342.518

B. Umitchinova[1]* , Yu. Gavrilova[1] , G. Menzyuk[1]

[1]Kazakh-American Free University,
070004, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan
*e-mail: umitchinova.botagoz@mail.ru

IMPROVING THE ORGANIZATIONAL AND LEGAL FRAMEWORK OF CUSTOMS AUTHORITIES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: CHALLENGES AND PERSPECTIVES

Abstract

The article examines issues related to improving the organizational, legal, and institutional framework for customs authorities' activities in the context of the Republic of Kazakhstan's participation in the Eurasian Economic Union. The purpose of the article is to substantiate the directions of improving the organizational, legal and institutional framework of the customs authorities of the Republic of Kazakhstan in the context of participation in the Eurasian Economic Union, to identify existing imbalances in their functional and evaluation system, as well as to develop proposals to improve the effectiveness of fiscal and control functions, taking into account digitalization and interaction with participants in foreign economic activity. Currently, national legislation defines customs authorities as state revenue bodies within their respective areas of competence, which has led to a shift in their operational focus and a narrowing of their powers. This, in turn, reduces their capacity to effectively perform key functions related to ensuring the country's economic and national security. In this regard, the authors emphasize the need to improve the institutional performance of the state revenue authorities of the Republic of Kazakhstan to enhance the effectiveness of the fiscal and control functions of customs authorities.

The research employs an integrated methodological approach, combining legal and comparative analysis with international benchmarking indicators and empirical data from a survey of participants in foreign economic activity. The findings reveal a structural imbalance in the existing performance evaluation system for customs authorities in the Republic of Kazakhstan, which is largely oriented toward fiscal outcomes while insufficiently reflecting control functions, service quality, and engagement with the business community. In addition, the study identifies several technical and organizational deficiencies in the customs administration's digital infrastructure that negatively affect the efficiency and reliability of customs services.

Keywords: customs authorities, state revenue authorities, national security, economic security, EAEU, functions of customs authorities, reorganization of customs authorities.

Introduction

Customs authorities across various countries perform a diverse array of functions that may appear contradictory at first glance. On the one hand, they are tasked with collecting customs duties and taxes, thereby contributing to national budget revenues. In addition, they play a pivotal role in facilitating international trade and business by simplifying and standardizing procedures, enhancing accessibility and efficiency for economic operators. At the same time, customs authorities perform an important protective function by mitigating risks associated with the entry of illicit goods into domestic markets, counteracting unfair trade practices, and preventing the circulation of products that may threaten public health, safety, or economic stability [1].

The importance of customs authorities has increased markedly in light of Kazakhstan's involvement in Eurasian economic integration processes, particularly within the Eurasian Economic Union, where their functions are being substantially redefined and adapted to new economic conditions. The intensification of cross-border trade, the expansion of unified regulatory frameworks, and the growing complexity of global supply chains require customs administrations to adopt more flexible and adaptive approaches to their functions. Under these conditions, customs authorities are expected not only to ensure the collection of state revenues but also to act as key regulators of external economic activity, balancing control measures with trade facilitation. At the same time, the effectiveness of customs operations increasingly depends on their ability to respond to emerging risks, maintain regulatory coherence, and provide high-quality public services to economic actors. This necessitates the development of institutional mechanisms capable of harmonizing security objectives with the need to create favorable conditions for business, particularly by reducing administrative

barriers and enhancing the transparency of customs procedures.

In this context, improving the performance of customs authorities becomes a key factor in supporting international trade and strengthening the country's investment attractiveness, while ensuring that control mechanisms remain effective and national security interests are not compromised. A combination of legal, organizational, and administrative factors shapes the capacity of customs bodies to fulfill their statutory responsibilities. Among these, the institutional design and governance model of the customs system play a decisive role in defining both its operational efficiency and its ability to respond to contemporary challenges.

At the same time, the legislative definition of customs authorities established in paragraph 1 of Article 10 of the Code of the Republic of Kazakhstan "On Customs Regulation" raises several questions. By defining customs authorities as "state revenue authorities within their competence," the legislator narrows the scope of their competence, failing to take into account other specific areas of their activity. As part of an administrative reform in 2014, the customs and tax authorities were consolidated into a single entity, the State Revenue Committee, under the Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan. In accordance with the Customs Regulation Code of the Republic of Kazakhstan, customs authorities are now classified as revenue bodies, having assumed a fiscal orientation and relinquished their former status as law enforcement agencies.

In this context, the relevance of the present study is обусловлена the need to improve the organizational, legal, and institutional framework for the customs authorities of the Republic of Kazakhstan to maintain a balance between ensuring economic security and supporting business development.

Materials and methods of research

The study employed general scientific methods, as well as specific legal and empirical research methods. Normative legal documents (including national laws and EAEU regulations) were analyzed to understand the organizational and legal framework governing Kazakhstan's customs authorities. In addition, comparative legal analysis was utilized to identify both convergences and distinctions in approaches to evaluating the performance of customs authorities in Kazakhstan and other jurisdictions, with particular focus on the assessment model applied by the customs administration of the Russian Federation, as reflected in existing academic studies. To achieve the research objectives, both quantitative and qualitative data were systematically collected and analyzed. International indices and reports, such as the World Bank's Doing Business report and the Logistics Performance Index (LPI), were reviewed to benchmark Kazakhstan's customs performance against global standards. The study also examined the internal evaluation criteria used by the State Revenue Committee of Kazakhstan, scrutinizing which indicators related to customs effectiveness (especially those tied to security and control functions) are included and which are missing.

A sociological survey was conducted to capture stakeholder perspectives: a questionnaire was distributed electronically to participants of foreign economic activity (importers, exporters, customs representatives, and other businesses). The survey gathered information on their interactions with customs authorities, satisfaction levels, and specific problems encountered. Furthermore, qualitative insights were obtained through open-ended survey responses and by monitoring public discussions among the business community regarding the new customs information system "Keden." These qualitative data provided a contextual understanding of the technical and organizational issues faced during recent customs digitalization efforts—data analysis. The information gathered from documents, indices, and the survey was subjected to analytical and statistical processing. Descriptive statistics were used to summarize survey findings (e.g., percentage of respondents reporting certain issues). Content analysis was applied to open-ended responses and external stakeholder communications to identify common themes of concern. By triangulating findings from the legal analysis, comparative evaluation, international reports, and the stakeholder survey, the study enhances the reliability of its conclusions.

The use of various research methods provides a reliable evidence base. This allows not only identifying what the organizational and legal issues are, but also understanding how they impact stakeholders and national security. The comprehensive approach strengthens the validity of the research findings and supports the development of well-informed recommendations. All data used were

from open sources or the authors' own research (survey), and ethical standards were observed in surveying participants (participation was voluntary and anonymous).

Results and their discussion

The continued expansion of integration processes within the Eurasian Economic Union, together with the volatility of the current global political and economic landscape, enhances the strategic significance of customs authorities in maintaining economic stability and protecting the national interests of participating states [2]. Under these conditions, the modernization of the organizational and legal framework governing customs activities becomes a priority, particularly when informed by the perspectives and assessments of key stakeholders.

In the Republic of Kazakhstan, customs authorities are formally designated as state revenue bodies acting within the scope of their legally defined powers. Pursuant to Clause 1, Article 10 of the Customs Regulation Code of the Republic of Kazakhstan, they are entrusted with the implementation of customs policy and the performance of functions established by national legislation [3]. The institutional development of Kazakhstan's customs system has evolved in response to changing state priorities and strategic objectives at various stages of administrative reform.

An examination of the stages of institutional reform shows that although the customs system's organizational structure has undergone significant transformations over time, its fundamental functional objectives have remained largely unchanged. A major institutional reform was carried out in 2014, resulting in the merger of tax authorities - traditionally oriented toward fiscal administration - with customs authorities into a unified state body. At that time, customs authorities were still regarded as law enforcement agencies under the Law of the Republic of Kazakhstan "On Law Enforcement Service" dated January 6, 2011, No. 380-IV. The consolidation of these two structures, therefore, represented a major transformation in the institutional framework of public administration in the customs sphere. This reform was implemented pursuant to the Presidential Decree "On the Reform of the Public Administration System of the Republic of Kazakhstan" (August 6, 2014, No. 875) and the Resolution of the Government "On the Agencies of Central Executive Bodies of the Republic of Kazakhstan" (August 14, 2014, No. 933). In the authors' view, this reorganization shifted the customs authorities' emphasis toward fulfilling fiscal functions.

The integration of tax and customs administrations remains an actively debated issue in both scholarly literature and professional practice. Various models of such institutional consolidation have been implemented across different regions of the world, including countries in Africa (Kenya, Rwanda, South Africa, Tanzania, Uganda, Zambia, and Zimbabwe), Latin America (Peru, Mexico, Argentina, and Brazil), and Europe (Ireland, Romania, Latvia, and the United Kingdom). In most cases, these reforms involve the unification of fiscal and customs functions within a single administrative framework; however, the extent and structural configuration of integration vary by national institutional context and administrative traditions [4]. Within the Eurasian Economic Union, unified fiscal authorities currently operate in Kazakhstan and Armenia. However, the degree of coordination and functional interaction between tax and customs services varies across these jurisdictions.

A review of the academic literature suggests that the integration of tax and customs authorities is largely motivated by the goal of enhancing the efficiency of public revenue administration. This objective is pursued through the centralization of governance functions, the streamlining of administrative and personnel processes, the integration of information systems, and the strengthening of interaction with taxpayers and participants in foreign economic activity. In addition, integration is intended to reduce duplication of control measures and increase the overall effectiveness of state oversight in the fiscal sphere [4. - 209], [5], [6].

Nonetheless, practical experience shows that, despite the apparent advantages of a unified authority - primarily related to fiscal performance - there are also notable shortcomings. These challenges arise from the fact that integration efforts often focus on reducing the administrative costs of tax and customs governance by consolidating support functions (e.g., legal, managerial, information systems, and selected audit operations). In contrast, core tax and customs processes that require fundamental improvement often remain inadequately addressed [7].

This necessitates the development of effective methodologies for evaluating the performance of

Kazakhstan's unified fiscal authority, taking into account both external benchmarks, including international rankings, and internal assessment mechanisms involving authorized institutions and participants in foreign economic activity. International assessments are typically carried out by including countries in prominent indices compiled by institutions such as the World Bank and the World Customs Organization (WCO).

One of the key assessment tools is the World Bank's Logistics Performance Index (LPI), developed to help countries identify barriers and opportunities in trade logistics. The LPI includes both qualitative and quantitative metrics to assess the efficiency of national supply chains from international and domestic perspectives. It provides detailed insights into the logistics environment, critical processes, and the associated time and costs. The 2023 biennial release of the World Bank's Logistics Performance Index (LPI) evaluated the logistics performance of 160 countries across six key dimensions of international trade, including the efficiency of customs processes, the quality of transport infrastructure, and the speed of cargo handling. According to these results, Kazakhstan ranked 79th in customs and border management performance. This position ranks Kazakhstan as the lowest among the member states of the Eurasian Economic Union. It places it behind several countries with comparatively lower levels of economic development [8]. In addition, the World Customs Organization has developed a range of analytical and benchmarking instruments used by national customs administrations. In Kazakhstan, these instruments are used by the State Revenue Committee under the Ministry of Finance to enhance the efficiency of customs control procedures and facilitate cross-border trade.

Evaluations of customs and logistics control efficiency conducted by international organizations play a crucial role in shaping a country's investment appeal. The ranking results highlight systemic issues in the functioning and organizational structure of Kazakhstan's customs administration, underscoring the need to enhance the effectiveness of customs authorities to safeguard economic and, more broadly, national security in the Republic of Kazakhstan.

Internally, the performance evaluation of Kazakhstan's customs authorities is conducted in accordance with Order No. 205 of the Chairman of the State Revenue Committee of the Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan dated May 21, 2018, titled "On Certain Issues of Evaluating the Performance of the Departments of State Revenues of the State Revenue Committee of the Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan." This order approved the methodology for rating the performance of the Departments of State Revenues (DSRs). Appendix 1 to the methodology outlines the indicators and performance metrics used in the evaluation, while Appendix 2 provides the procedures for their calculation.

R.V. Davydov conducted a comparative analysis of the performance and efficiency indicators of the customs authorities of the Russian Federation, established by Order No. 1720 of the Federal Customs Service of Russia dated October 30, 2017, and those of the State Revenue Committee of the Republic of Kazakhstan.

Unlike the regulatory approach adopted in the Russian Federation, the evaluation framework used in Kazakhstan does not include some key performance indicators in several critical areas of customs operations, such as the following:

- customs control over correct goods classification. The methodology lacks indicators for assessing the accuracy of goods classification under the EAEU's Unified Commodity Nomenclature of Foreign Economic Activity. This omission hinders proper evaluation of compliance, potentially leading to miscalculations in customs duties and subsequent budget losses.

- control over the legitimacy of tariff preferences and exemptions. There are no criteria to evaluate the legal validity of granting such preferences. This gap poses risks of misuse and duty evasion, negatively affecting public revenue.

- the evaluation of public services in the customs sphere remains insufficiently developed due to the absence of indicators within the current assessment framework that capture the quality and effectiveness of services provided by customs authorities, thereby limiting the capacity to assess service standards, user satisfaction, and overall administrative performance;

- maintenance and use of customs statistics. The absence of relevant indicators prevents the

systematic evaluation of customs statistical operations, which are vital for monitoring foreign trade and informing policy decisions.

- control and supervisory activity indicators. Unlike the Russian methodology, Kazakhstan's lacks indicators for analyzing the effectiveness of supervisory measures. These indicators are essential for identifying procedural challenges and evaluating the execution and outcomes of control functions.

- evaluation of customs operations. While Kazakhstan assesses general release times for goods, it does not account for factors such as transportation mode (air, sea, road, rail) or specific customs procedures (import, export, transit), as Russia does. The more granular approach used in Russia enables more precise analysis of logistics responsiveness and control efficiency.

The assessment of the Risk Management System (RMS) and customs inspection practices in Kazakhstan is characterized by a predominantly aggregated approach, lacking differentiation across risk categories and control domains; by contrast, the Russian model employs a more granular and structured system that incorporates federal, regional, zonal, and targeted risk profiles, along with specific indicators addressing customs valuation, classification accuracy, origin verification, and the validity of tariff preferences. Such a generalized assessment model in Kazakhstan hinders the identification of specific problem areas and limits the development of targeted corrective measures, thereby reducing the overall effectiveness of customs risk management and control functions [9].

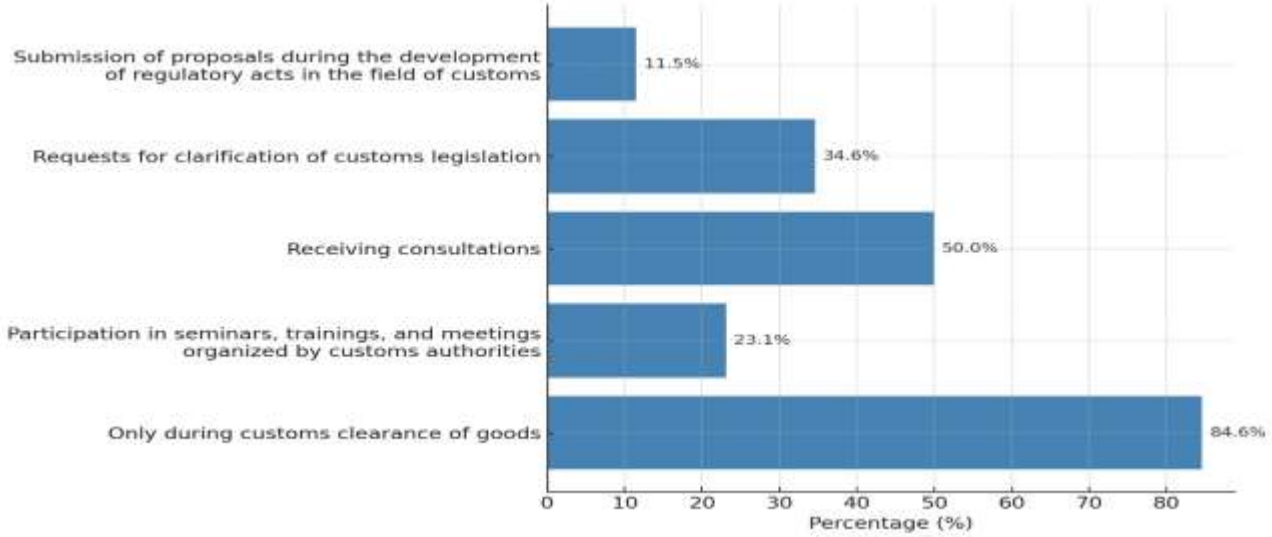
A review of the performance indicators and evaluation criteria applied by the Department of State Revenues of the Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan demonstrates that the current methodology is predominantly oriented toward fiscal results. At the same time, a number of essential aspects of customs operations remain insufficiently addressed. This unbalanced approach to performance assessment results in several significant shortcomings in the management and oversight of customs activities [9. - 15].

The existing mechanisms for evaluating the quality and effectiveness of customs services provided to participants in foreign economic activity demonstrate notable shortcomings. Although the official portal of the State Revenue Committee of the Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan includes an online feedback tool intended to identify deficiencies in public service delivery, its practical application remains limited. Furthermore, while the platform collects data on taxpayer satisfaction, it lacks specific indicators reflecting business entities' perceptions of the quality of customs services. Relevant findings are also reflected in a monitoring study carried out by the Sange Research Center on behalf of the Taxpayers Association of Kazakhstan; however, the most recent available data relate to 2019, which limits their applicability to current conditions [10]. In addition, the current performance evaluation framework for the Department of State Revenues lacks specific indicators capturing the level of satisfaction among participants in foreign economic activity with customs-related public services, thereby constraining the overall completeness and objectivity of the assessment.

Thus, the current internal framework for evaluating the activities of customs authorities in Kazakhstan requires revision. In particular, it is necessary to incorporate additional indicators reflecting customs-specific functions into the broader assessment system of the state revenue bodies and to develop mechanisms for collecting feedback from participants in foreign economic activity regarding the quality of customs services. This is particularly important in the context of strengthening cooperation between government authorities, the business community, and civil society in order to promote a favorable investment and business climate.

In order to examine stakeholder perceptions of customs service quality, the authors carried out a survey among participants in foreign economic activity (available at: https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSfftV2C8vfX8Y5pEMu3BHceEBZMREQug4EbHHWYr5GM2IgPAw/viewform?usp=sf_link). The sample comprised 246 respondents, including 73.1% legal entities, 7.7% individual entrepreneurs, and 19.2% private individuals. The results show that engagement with customs authorities most commonly takes place during customs clearance procedures (84.6%) and when seeking consultations (50%). Other forms of interaction—such as obtaining legal clarifications, participating in training initiatives, or contributing to the drafting of regulatory acts—were reported significantly less frequently (Figure 1). Notably, only 23.1% of respondents indicated

that their feedback had been taken into account in the formulation of regulatory decisions or in efforts to improve the performance of customs authorities.

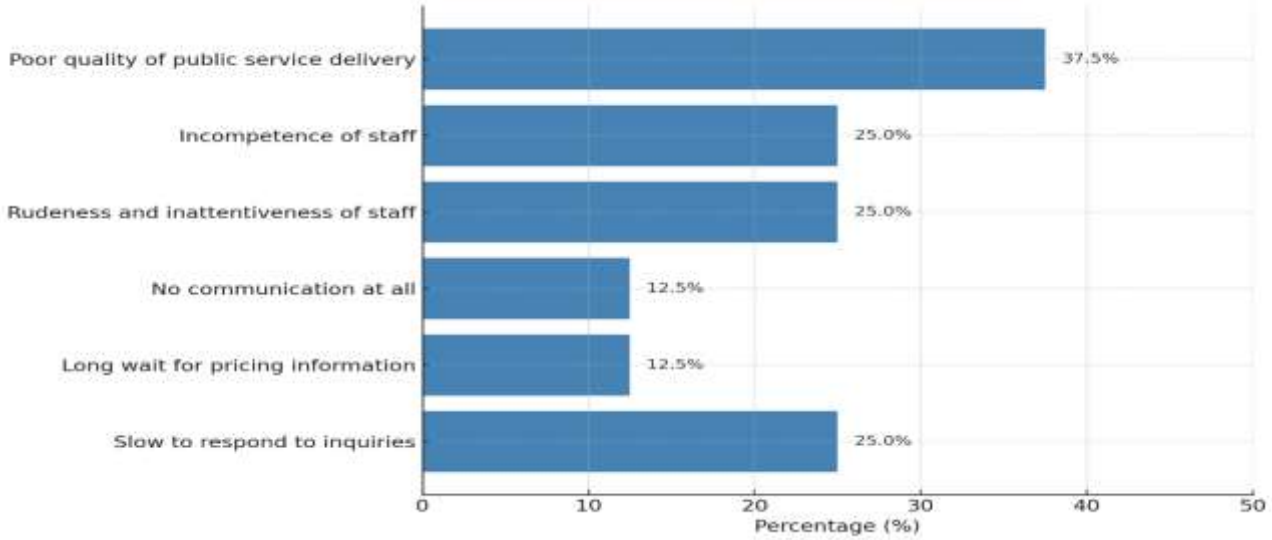

Figur 1- In what forms do you interact with customs authorities?

Note: compiled by authors

More than 61% of respondents assessed their interactions with customs authorities positively, while the remaining participants reported negative experiences, identifying several contributing factors to their dissatisfaction:

- the lack of access to current regulatory documents on the official platforms of the authorized authority;
- instances of corruption;
- issues in dealing with customs officials (Figure 2);
- slow processing times at Electronic Declaration Centers (EDCs);
- delayed responses to inquiries submitted to EDCs by foreign trade participants, as well as inconvenient communication formats (e.g., a restriction of one inquiry per hour).

Figur 2- Indicate the reasons for dissatisfaction with the quality of employees' work and the level of organization of customs authorities' activities.

Note: compiled by authors

The introduction of dedicated digital systems such as "ASTANA-1" and "E-Window" has streamlined customs procedures, resulting in shorter processing times and reduced costs for participants in foreign economic activity. At the same time, the automation of these processes has

helped decrease corruption risks by limiting direct human involvement. However, in November 2024, the State Revenue Committee launched a new national integrated customs platform "Keden" intended to replace the outdated "ASTANA-1" system. Despite its stated objectives to enhance digital customs procedures, the launch of "Keden" revealed a number of systemic issues that have had a tangible impact on foreign trade operations. A review of stakeholder feedback and discussions within professional communication channels suggests that the introduction of the "Keden" system has been associated with multiple technical and organizational deficiencies, including operational disruptions, functional limitations, misalignment with international standards, system capacity issues, insufficient user support, and inadequate training of customs personnel. These deficiencies have led to long queues, border clearance delays, and financial losses for businesses. In response, business associations have submitted formal appeals to the authorities, requesting urgent updates and a comprehensive revision of the implementation strategy. As such, the technical refinement of the "Keden" system - along with phased testing and the incorporation of user feedback - should be prioritized in future customs modernization initiatives [11].

Survey results also revealed multiple concerns regarding the operation of the Electronic Declaration Center (EDC). Foreign trade participants cited limited working hours, a lack of scheduling flexibility, and slow responses to inquiries. These delays in processing and communication lead to disruptions in the goods declaration process, causing financial losses due to prolonged waiting periods and potential penalties.

The Chairman of the Board of the Kazakhstan Association of Brokers identified the main significant shortcomings in the functioning of the EDC:

- inability to appeal EDC decisions. As the EDC is a structural subdivision of the State Revenue Committee of the Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan, foreign trade participants are unable to appeal its decisions within the Committee. This absence of an internal review mechanism limits the possibility of correcting errors or revising contested decisions.

- lack of formal operating regulations. The EDC functions without a clearly defined regulatory framework, leading to uncertainty and unpredictability in declaration procedures. The absence of standardized procedures complicates interaction between the EDC and users, potentially contributing to additional delays and complications.

- absence of pricing data. Foreign trade participants reported a lack of pricing information within the EDC system, which complicates the preparation of accurate declarations and increases the risk of calculation errors, ultimately affecting the speed and efficiency of customs processing [12].

In light of the above findings, and based on the recommendations provided by foreign trade participants in the survey, as well as international best practices, the authors propose the following practical measures aimed at improving conditions for trade and strengthening the interaction between Kazakhstan's customs authorities and the business community - ultimately enhancing operational efficiency and contributing to national security:

- ensure the regular updating and publication of relevant information on the official website of the State Revenue Committee, including customs statistics, changes in customs legislation, EAEU legal acts, updates to HS codes, and current pricing information. The transparency and accessibility of such data are important for protecting the legitimate interests of customs stakeholders and strengthening public trust.

- expand the legal information resources by incorporating judicial practice and case law related to customs disputes and customs legal relations;

- enhance digital communication with users of the official website by introducing interactive tools, such as a virtual assistant, and by organizing educational and outreach activities on national customs legislation and EAEU regulations, including seminars, training sessions, and public–private dialogue platforms;

- create a permanent working group under the State Revenue Committee with the participation of representatives of the business community to discuss draft regulatory acts and key issues related to the development and reform of customs administration;

- improve the operational capabilities of the Unified Customs Clearance System and provide

comprehensive technical assistance to foreign trade participants through the designated units of the State Revenue Committee;

- Establish regional Electronic Declaration Centers to improve accessibility, responsiveness, and service quality across all regions of the country.

Conclusion

The analysis of the efficiency and quality of Kazakhstan's customs authorities' activities reveals both institutional and operational challenges that require systematic reforms. Currently, the system for evaluating the performance of customs authorities under the competent customs body does not include several indicators concerning the quality of customs services, the accuracy of goods classification, the efficiency of risk management, and the safeguarding of economic security. This shortcoming is further aggravated by the relatively weak positions of Kazakhstan in international rankings that assess trade facilitation, logistics performance, and customs efficiency.

Furthermore, there are evident gaps in the mechanisms for collecting and incorporating feedback from participants of foreign economic activity. While tools such as online satisfaction surveys exist, they are underutilized or not sufficiently targeted at customs-related services. To address this, it is recommended to introduce regular FEA stakeholder consultations, enhance transparency in customs procedures, and incorporate relevant satisfaction-based indicators into the performance evaluation framework of the State Revenue Committee. The strategic role of Kazakhstan's customs authorities in safeguarding national and regional security within the Eurasian Economic Union calls for a reassessment of their institutional structure. A more security-oriented and business-friendly customs model is needed to respond effectively to the dual tasks of risk prevention and trade promotion. Additionally, recent developments in the field of digitalization - particularly the transition from the ASTANA-1 information system to the new national platform "Keden" - have exposed significant technical and organizational shortcomings. The rushed implementation, insufficient user support, lack of integration with international standards, and technical failures have led to delays, financial losses, and operational disruptions. This highlights the importance of technological preparedness, phased rollouts, and real-time feedback loops in public sector digital transformation.

In this regard, the authors propose:

- ensure phased and pilot-tested implementation of new customs information systems such as Keden, allowing for overlap with legacy platforms during transitional periods;
- revise legal and operational procedures to align with the functional and technical capacity of new systems;
- introduce a robust feedback mechanism for FEA participants, integrating their input into the design and improvement of customs services;
- conduct comprehensive training for customs officers and system users to ensure smooth adaptation to new digital environments;
- align digital infrastructure and procedural frameworks with international standards, including the Revised Kyoto Convention and WTO Trade Facilitation Agreement;
- supplement the performance evaluation methodology (Order No. 205, May 21, 2018) with indicators reflecting service quality, control efficiency, legal predictability, and client satisfaction;
- Establish conditions for transparent and effective engagement between state revenue authorities and the business community.

In sum, the modernization of Kazakhstan's customs system must be driven by a holistic strategy that combines legal reform, digital resilience, stakeholder engagement, and international alignment. Such a comprehensive approach will enable customs authorities to effectively fulfill their core functions by facilitating international trade while simultaneously ensuring national and regional security.

REFERENCES

1 Veenstra A., Heijmann F. The future role of Customs. World Customs Journal. Vol. - 17(2).- 2023.-P. 13-30.

2 Лаптев Р.А., Коварда В.В., Болычева Е.А. Исследование роли таможенных органов стран ЕАЭС в

обеспечении экономической безопасности национальных государств и интеграционного объединения в целом. Вестник Евразийской науки. - №2. – 2021. [Электронный ресурс]. – Available at: URL: https://esj.today/PDF/48ECVN221.pdf (дата обращения 08.2024).

3 On customs regulation in the Republic of Kazakhstan: Code of the Republic of Kazakhstan dated December 26, 2017 № 123-VI. [Электронный ресурс]. – Available at: URL: https://adilet.zan.kz/eng/docs/K1700000123 (дата обращения 08.2024).

4 Petersane M., Ketners K. Institutional Division of Customs Administrations. Economic Sdence for Rural Development. Proceedings of the International Scientific Conference. Jelgava. Production and Cooperation in Agriculture Finance and Taxes. Vol. 30. – 2013. - P. 207-213.

5 Yasui T. Cooperation between Customs and Tax administrations: Lessons Learned from Revenue Authorities (December 2009). WCO Research Paper No.5. [Электронный ресурс]. – Available at: URL: http://www.wcoomd.org/-/media/wco/public/global/pdf/topics/research/research-paper-series/revenue.pdf?la=en (дата обращения 09.2024).

6 Kidd M., Crandall W. Revenue Authorities: Issues and Problems in Evaluating Their Success. IMF Working Paper. - 2006. - 93 p. [Электронный ресурс]. – Available at: URL: https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2016/12/31/Revenue-Authorities-Issues-and-Problems-in-Evaluating-their-Success-19814 (дата обращения 09.2024).

7 Pérez Azcárraga A., Matsudaira T., Montagnat-Rentier G., Nagy J., Clark R. Customs Matters: Strengthening Customs Administration in a Changing World. - Washington, DC: International Monetary Fund. 2022. -321 p. [Электронный ресурс]. – Available at: URL: https://www.elibrary.imf.org/display/book/9798400200120/CH003.xml. (дата обращения 09.2024).

8 The Logistics Performance Index and Its Indicators. [Электронный ресурс]. – Available at: URL: https://lpi.worldbank.org/about (дата обращения 09.2024).

9 Давыдов Р.В. Отечественная и международная практика оценки деятельности таможенных администраций. Вестник Российской таможенной академии. - №1. - 2019. - С. 9-20.

10 Official website of the State Revenue Committee of the Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan. [Электронный ресурс]. – Available at: URL: https://kgd.gov.kz/ru/content/rezultaty-sociologicheskih-issledovaniy -1 (дата обращения 10.2024).

11 Проблемы цифровизации: что пошло не так с запуском системы «КЕДЕН». [Электронный ресурс]. – Available at: URL: https://atameken.kz/ru/news/53453-problemy-cifrovizacii-chto-poshlo-ne-tak-s-zapuskom-sistemy-keden (дата обращения 10.2024).

12 Заседание Совета по защите прав предпринимателей и противодействию коррупции НПП «Атамекен», 27.04.2022г. [Электронный ресурс]. – Available at: URL: https://www.facebook.com/atamekenkz/videos/521670099606615/ (дата обращения 10.2024).

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫХ ОСНОВ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТАМОЖЕННЫХ ОРГАНОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация

Статья рассматривает вопросы совершенствования организационно-правовой и институциональной основы деятельности таможенных органов в условиях участия Республики Казахстан в Евразийском экономическом союзе. Цель статьи — обосновать направления совершенствования организационно-правовой и институциональной основы деятельности таможенных органов Республики Казахстан в условиях участия в Евразийском экономическом союзе, выявить существующие дисбалансы в их функциональной и оценочной системе, а также разработать предложения по повышению эффективности реализации фискальных и контрольных функций с учётом цифровизации и взаимодействия с участниками внешнеэкономической деятельности. На сегодняшний день в национальном законодательстве таможенные органы определены как органы государственных доходов в пределах своей компетенции, что привело к изменению оперативного фокуса и сужению компетенций, в результате чего сокращаются возможности реализации их ключевых функций, связанных с обеспечением экономической и национальной безопасности государства. В связи с этим авторы акцентируют внимание на необходимости институционального совершенствования органов государственных доходов Республики Казахстан, направленного на повышение эффективности реализации фискальных и контрольных функций таможни.

В исследовании используется комплексный методологический подход, сочетающий правовой и сравнительный анализ с применением международных показателей сравнительной оценки и эмпирических данных, полученных в ходе опроса участников внешнеэкономической деятельности. Результаты исследования выявляют структурный дисбаланс в существующей системе оценки эффективности работы таможенных органов Республики Казахстан, которая в значительной степени ориентирована на фискальные результаты, недостаточно отражая контрольные функции, качество обслуживания и уровень взаимодействия с бизнес-сообществом. Кроме того, в исследовании выявлен ряд технических и организационных недостатков в цифровой инфраструктуре

таможенных органов, негативно влияющих на эффективность и надежность таможенных услуг.

Ключевые слова: таможенные органы, органы государственных доходов, национальная безопасность, экономическая безопасность, ЕАЭС, функции таможенных органов, реорганизация таможенных органов.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ КЕДЕН ОРГАНДАРЫ ҚЫЗМЕТІНІҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІН ЖЕТІЛДІРУ: МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасының Еуразиялық экономикалық одаққа қатысуы жағдайында кеден органдары қызметінің ұйымдастырушылық-құқықтық және институционалдық негіздерін жетілдіру мәселелері қарастырылады. Мақаланың мақсаты-Еуразиялық экономикалық одаққа қатысу жағдайында Қазақстан Республикасы кеден органдары қызметінің ұйымдық-құқықтық және институционалдық негізін жетілдіру бағыттарын негіздеу, олардың функционалдық және бағалау жүйесіндегі бар теңгерімсіздіктерді анықтау, сондай-ақ цифрландыруды және сыртқы экономикалық қызметке қатысушылармен өзара іс-қимылды ескере отырып, фискалдық және бақылау функцияларын іске асырудың тиімділігін арттыру жөнінде ұсыныстар әзірлеу. Қазіргі уақытта ұлттық заңнамада кеден органдары өз құзыреті шеңберінде мемлекеттік кірістер органдары ретінде айқындалған, бұл олардың қызметінің жедел бағытының өзгеруіне және өкілеттіктерінің тарылуына алып келді. Соның нәтижесінде мемлекеттің экономикалық және ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге байланысты негізгі функцияларын толық көлемде жүзеге асыру мүмкіндіктері шектелуде. Осыған байланысты авторлар Қазақстан Республикасы мемлекеттік кірістер органдарын институционалдық тұрғыдан жетілдіру қажеттілігіне назар аударады, бұл кеден органдарының фискалдық және бақылау функцияларын жүзеге асыру тиімділігін арттыруға бағытталған.

Зерттеуде құқықтық және салыстырмалы талдауды халықаралық салыстырмалы бағалау көрсеткіштерін қолданумен, сондай-ақ сыртқы экономикалық қызметке қатысушыларға жүргізілген сауалнама нәтижесінде алынған эмпирикалық деректермен ұштастыратын кешенді әдіснамалық тәсіл пайдаланылды. Зерттеу нәтижелері Қазақстан Республикасындағы кеден органдары қызметінің тиімділігін бағалаудың қолданыстағы жүйесінде құрылымдық теңгерімсіздіктің бар екенін көрсетті: ол негізінен фискалдық нәтижелерге бағытталып, бақылау функцияларын, көрсетілетін қызметтердің сапасын және бизнес-қоғамдастықпен өзара іс-қимыл деңгейін жеткілікті түрде қамтымайды. Сонымен қатар, зерттеу барысында кеден органдарының цифрлық инфрақұрылымындағы бірқатар техникалық және ұйымдастырушылық кемшіліктер анықталып, олардың кедендік қызметтердің тиімділігі мен сенімділігіне теріс әсер ететіні белгіленді.

Негізгі сөздер: кеден органдары, мемлекеттік кіріс органдары, ұлттық қауіпсіздік, экономикалық қауіпсіздік, ЕАЭО, кеден органдарының функциялары, кеден органдарын қайта ұйымдастыру.

REFERENCES

1 Veenstra A., Heijmann F. The future role of Customs. World Customs Journal. Vol. 17(2). – 2023. -P. 13-30 [in English]

2 Laptev R.A., Kovarda V.V., Bolycheva E.A. Issledovanie roli tamozhennyh organov stran EAES v obespechenii ekonomicheskoj bezopasnosti nacional'nyh gosudarstv i integracionnogo obiedinenija v celom [*Study of the role of customs authorities of the EAEU countries in ensuring economic security of national states and the integration association as a whole*] Vestnik Evrazijskoj nauki. -№2. -2021. Available at: - URL: https://esj.today/PDF/48ECVN221.pdf [in Russian] (accessed: 08.2024)

3 On customs regulation in the Republic of Kazakhstan: Code of the Republic of Kazakhstan dated December 26, 2017 № 123-VI. Available at: - URL: https://adilet.zan.kz/eng/docs/K1700000123 [in English] (accessed: 08.2024).

4 Petersane M., Ketners K. Institutional Division of Customs Administrations. Economic Sdence for Rural Development. Proceedings of the International Scientific Conference. Jelgava. Production and Cooperation in Agriculture Finance and Taxes. Vol. 30.- 2013. -P. 207-213 [in English]

5 Yasui T. Cooperation between Customs and Tax administrations: Lessons Learned from Revenue Authorities (December 2009). WCO Research Paper No.5 Available at: - URL: http://www.wcoomd.org/-/media/wco/public/global/pdf/topics/research/research-paper-series/revenue.pdf?la=en [in English] (accessed: 09.2024).

6 Kidd M., Crandall W. Revenue Authorities: Issues and Problems in Evaluating Their Success. IMF Working Paper, 2006. 93 p. Available at: - URL: https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2016/12/31/Revenue-Authorities-Issues-and-Problems-in-Evaluating-their-Success-19814 [in English] (accessed: 09.2024).

7 Pérez Azcárraga A., Matsudaira T., Montagnat-Rentier G., Nagy J., Clark R. Customs Matters: Strengthening Customs Administration in a Changing World. - Washington, DC: International Monetary Fund. 2022.- 321 p. Available at: - URL: https://www.elibrary.imf.org/display/book/9798400200120/CH003.xml [in English] (accessed: 09.2024).

8 The Logistics Performance Index and Its Indicators Available at: - URL: https://lpi.worldbank.org/about [in

English] (accessed: 09.2024).

9 Davydov R.V. Otechestvennaya i mezhdunarodnaya praktika ocenki deyatel'nosti tamozhennyh administracij. [*Domestic and international practice of assessing the activities of customs administrations*] Vestnik Rossijskoj tamozhennoj akademii. -№1. -2019. - P. 9-20 [in Russian].

10 Official website of the State Revenue Committee of the Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan. Available at: - URL: https://kgd.gov.kz/ru/content/rezultaty-sociologicheskih-issledovaniy-1 [in Russian] (accessed: 10.2024).

11 Problemy cifrovizacii: chto poshlo ne tak s zapuskom sistemy «KEDEN» [Problems of digitalization: what went wrong with the launch of the KEDEN system]. Available at: - URL: https://atameken.kz/ru/news/53453-problemy-cifrovizacii-chto-poshlo-ne-tak-s-zapuskom-sistemy-keden [in Russian] (accessed: 10.2024).

12 Zasedanie Soveta po zashchite prav predprinimatelej i protivodejstviyu korrupcii NPP «Atameken», 27.04.2022g. [*Meeting of the Council for the Protection of Entrepreneurs' Rights and Combating Corruption of the Atameken National Chamber of Entrepreneurs*]. Available at: - URL: https://www.facebook.com/atamekenkz/videos/521670099606615/ [in Russian] (accessed: 10.2024).

Information about authors:

Botagoz Umitchinova - **corresponding author**, PhD in law, Associate Professor of the Department of Law and International Relations, Kazakh-American Free University, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: umitchinova.botagoz@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4358-4459

Yuliya Gavrilova - Candidate of Law, Professor of the Department of Law and International Relations, Kazakh-American Free University, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: gavriloyuliya@yandex.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1096-4079

Galina Menzyuk - Candidate of Law, Professor of the Department of Law and International Relations, Kazakh-American Free University, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: menzjuk@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4597-7459

Информация об авторах:

Ботагоз Умитчинова - **основной автор**, PhD, ассоциированный профессор кафедры «Право и международные отношения», Казахстанско-Американский свободный университет, г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

E-mail: umitchinova.botagoz@mail.ru

ORCID: : https://orcid.org/0000-0003-4358-4459

Юлия Гаврилова - кандидат юридических наук, профессор кафедры «Право и международные отношения», Казахстанско-Американский свободный университет, г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

E-mail: gavriloyuliya@yandex.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1096-4079

Галина Мензюк - кандидат юридических наук, профессор кафедры «Право и международные отношения», Казахстанско-Американский свободный университет, г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

E-mail: menzjuk@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4597-7459

Авторлар туралы ақпарат:

Ботагоз Умитчинова - **негізгі автор**, PhD, «Құқық және халықаралық қатынастар» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Қазақстан-Американдық еркін университеті, Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: umitchinova.botagoz@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4358-4459

Юлия Гаврилова - заң ғылымдарының кандидаты, «Құқық және халықаралық қатынастар» кафедрасының профессоры, Қазақстан-Американдық еркін университеті, Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: gavriloyuliya@yandex.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1096-4079

Галина Мензюк - заң ғылымдарының кандидаты, «Құқық және халықаралық қатынастар» кафедрасының профессоры, Қазақстан-Американдық еркін университеті, Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: menzjuk@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4597-7459

ХҒТАМР 10.17.65 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.50**
ӘОЖ 342.92

Д.А. Магауянов[1]* , Д.А. Жампеисов[1] , Е.М. Айтказин[1] , Э.С. Майшекина[1]

[1]«Alikhan Bokeikhan University» білім беру мекемесі,
071412, Семей қ., Қазақстан Республикасы
*e-mail: daurxxvek@bk.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ КӨШІП-ҚОНУШЫЛАРДЫҢ ӘКІМШІЛІК ЖАУАПКЕРШІЛІГІ: НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕР, ҮРДІСТЕР ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасындағы көшіп-қонушылардың әкімшілік жауапкершілігіне қатысты мәселелер, қолданыстағы заңнама мен құқық қолдану тәжірибесінің өзекті тұстары жан-жақты талданады. Зерттеудің мақсаты – көші-қон саласындағы әкімшілік жауапкершілік институтын кешенді түрде саралап, оның мәселелі аспектілерін анықтау, халықаралық тәжірибемен салыстырмалы талдау жүргізу және жетілдіруге бағытталған нақты ұсыныстар ұсыну. Авторлар шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқ адамдардың әкімшілік құқық бұзушылықтары бойынша қолданылатын заңнамалық нормаларды, құқық қолдану тәжірибесін және олардың халықаралық стандарттарға сәйкестігін талдай отырып, ҚР ӘҚБтК-нің 492, 517, 518 және 519-баптарына байланысты сот тәжірибесін және статистикалық деректерді негізге алады. Германия, Франция, АҚШ, Канада және Ресей Федерациясының тәжірибесімен салыстырмалы-құқықтық талдау жүргізіледі. Мақалада негізгі мәселелер ретінде санкциялардың шамадан тыс қатаңдығы, құқық бұзушылықты дараландырудың жеткіліксіздігі, әкімшілік рәсімдердің формалды сипаты, кәсіби қорғаушы мен аудармашының қолжетімсіздігі, гуманитарлық факторлардың ескерілмеуі және әкімшілік жолмен елден шығару мәселелері атап өтіледі. Сонымен қатар, авторлар заңнамалық тұжырымдарды нақтылау, жеңілдететін мән-жайларды ескеру, осал топтардың құқықтарын қорғау, құқықтық көмектің тиімділігін арттыру, көші-қон рәсімдерін цифрландыру және мемлекет мүдделері мен көшіп-қонушылардың құқықтары арасындағы теңгерімді қамтамасыз етуге бағытталған құқықтық тетіктерді жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлейді. Авторлардың пайымдауынша, көші-қон саясаты адам құқықтарын қорғау халықаралық қағидаттарымен үйлесуі тиіс. Бұл зерттеу әкімшілік жауапкершілік жүйесін гуманизациялауға және әділеттілікті арттыруға бағытталған.

Негізгі сөздер: көші-қон, көшіп-қонушылар, әкімшілік жауапкершілік, әкімшілік жолмен шығарып жіберу, халықаралық тәжірибе.

Кіріспе

Көшіп-қонушылардың әкімшілік жауапкершілігі көші-қон үдерістерін құқықтық реттеудің маңызды тетіктерінің бірі ретінде қарастырылады. Жаһандық көші-қон ауқымының ұлғаюы мен шетелдік азаматтардың ел аумағына заңсыз кіруі және онда болу жағдайларының артуы мемлекеттерден көші-қон субъектілерінің құқықтарын сақтай отырып, тиімді құқықтық бақылау шараларын жүзеге асыруды талап етеді.

Қазақстан Республикасында ресми мәліметтерге сәйкес, жыл сайын көші-қон режимін бұзуға байланысты он мыңдаған әкімшілік құқық бұзушылық фактілері тіркеледі. Бұл жағдай ұлттық қауіпсіздік пен қоғамдық тәртіп мүдделері және адамның іргелі құқықтарын сақтау арасындағы үйлесімді тепе-теңдікке қол жеткізу қажеттілігімен тығыз байланысты. Әкімшілік санкциялар, әсіресе көшіп-қонушылардың осал санаттарына қатысты қолданылғанда, ерікті немесе шамадан тыс қатал сипатта болмауы тиіс. Сонымен қатар, көші-қон саласындағы жаппай әрі жүйелі құқықбұзушылықтарға жауап берудің тиімді тетіктерінің болмауы құқықтық тәртіптің тұрақтылығына елеулі қауіп төндіруі мүмкін. Осы аталған факторлар көші-қон саласындағы қолданыстағы құқықтық нормалар мен олардың құқық қолдану практикасы аясындағы тиімділігін кешенді түрде талдаудың аса өзекті әрі уақыт талабына сай екенін көрсетеді. Халықаралық стандарттарды, өзге мемлекеттердің тәжірибесін және құқықтық айқындық қағидаттарын ескере отырып, көшіп-қонушылардың әкімшілік жауапкершілігіне қатысты заңнамалық тәсілдерді жетілдіру – құқық қолдану тиімділігін арттыруға, құқық бұзушылықтар деңгейін азайтуға, сондай-ақ мемлекеттік мүдделер мен

көшіп-қонушылардың құқықтары арасындағы әділ тепе-теңдікті қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Мақаланың мақсаты – көші-қон саласындағы әкімшілік жауапкершілік институтын кешенді түрде саралап, оның мәселелі аспектілерін анықтау, халықаралық тәжірибемен салыстырмалы талдау жүргізу және жетілдіруге бағытталған нақты ұсыныстар ұсыну болып табылады.

Қазіргі кезеңдегі көші-қон ағындарының артуымен қатар жүретін халықтың трансұлттық ұтқырлығы жағдайында қабылдаушы мемлекеттің аумағындағы шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ тұлғалардың мінез-құлқын құқықтық реттеу ерекше өзектілікке ие. Көшіп-қонушылардың әкімшілік жауапкершілігі – Қазақстан Республикасы аумағында болу және тұру қағидаларының сақталуын қамтамасыз ететін, сондай-ақ мемлекеттік бақылау жүйесінің ажырамас құрамдас бөлігі болып табылатын тетік ретінде маңызды рөл атқарады.

Көші-қон қызметінің мәліметтеріне сәйкес, соңғы жылдары Қазақстан Республикасына жыл сайын миллиондаған шетелдік азаматтар кіріп-шығып отырады. Осы үдеріс аясында шетел азаматтары тарапынан болу мерзімдерін, тіркеу тәртібін бұзу, рұқсатсыз еңбек қызметін жүзеге асыру, сондай-ақ визалық режим талаптарын сақтамау сияқты әкімшілік құқық бұзушылықтардың едәуір саны тіркелуде. Көшіп-қонушылар жиі тартылатын ҚР Әкімшілік құқықбұзушылық туралы кодексінің негізгі баптарына 492, 517, 518 және 519-баптар жатады [1]. Сонымен қатар, мемлекет шетелдіктердің, соның ішінде көшіп-қонушылардың, құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету қажеттілігіне, әсіресе ұстау, елден шығару және бостандығын шектеу рәсімдері шеңберінде, ерекше назар аударуға мәжбүр.

Германия, Франция, АҚШ, Канада және Ресей мемлекеттерінің халықаралық тәжірибесі құқықтық айқындық, санкциялардың пропорционалдығы және қорғау тетіктерінің қолжетімділігі қағидаттарына негізделген құқықтық реттеудің әртүрлі модельдерін ұсынады. Аталған тәжірибелерді талдау тиімді құқықтық шешімдерді айқындауға, сондай-ақ көші-қон саласындағы заңнаманы шамадан тыс қатаңдатуға жол бермеуге мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасында жүзеге асырылып жатқан көші-қон үдерістері ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, әлеуметтік тепе-теңдікті сақтау және адам құқықтарын қорғау мақсатында кешенді әрі мамандандырылған құқықтық реттеуді талап етеді. Бұл саладағы мемлекеттік ықпал ету құралдарының бірі шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқ тұлғаларға көші-қон заңнамасын бұзғаны үшін қолданылатын әкімшілік жауапкершілік институты болып табылады. Сонымен қатар, қазіргі әкімшілік жазалар жүйесі санкцияларды ізгілендіру мен саралау бағытында қайта жаңғыртуды қажет етеді. Көші-қонды реттеу саласындағы нормативтік-құқықтық базаны және құқық қолдану тәжірибесін жетілдіру мемлекеттік мүдделер мен шетел азаматтарының құқықтарын ескеретін әділ әрі теңгерімді құқықтық механизм қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Заңды жауапкершілік түрі ретінде әкімшілік жауапкершілік заңдылық пен қоғамдық биліктің тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Әкімшілік жауапкершілік құқық бұзушының немесе басқа да тұлғалардың жаңа құқық бұзушылықтардың алдын алу мақсатында заңмен белгіленген мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын қолдануды білдіреді екендігін ұмытпау керек. Ғылыми әдебиеттерде әкімшілік жауапкершілік мемлекеттің басқару саласындағы билік өкілеттіктерін жүзеге асыру нысаны ретінде қарастырылып, бұзылған құқықтық тәртіпті қалпына келтіруге бағытталған құрал ретінде анықталады [2].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Бұл зерттеудің материалдық негізін Қазақстан Республикасының қолданыстағы Халықтың көші-қон заңы, Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің 492, 517, 518 және 519-баптары, осы баптар бойынша сот тәжірибесі, ресми статистикалық деректер, сондай-ақ Германия, Франция, АҚШ, Канада және Ресей Федерациясындағы көші-қон саласындағы әкімшілік реттеу тәжірибесі құрайды. Зерттеу барысында 2021–2024 жылдар аралығындағы нақты статистикалық көрсеткіштер мен сот актілері пайдаланылды.

Әдіснамалық тұрғыда зерттеу формальды-құқықтық, салыстырмалы-құқықтық, жүйелік және статистикалық талдау әдістеріне негізделеді. Бұл тәсілдер көші-қон заңнамасының нормаларын теориялық және практикалық тұрғыдан саралауға, олардың халықаралық стандарттарға сәйкестігін бағалауға және құқық қолдану тәжірибесінің тиімділігі мен әділеттілігін талдауға мүмкіндік береді.

Салыстырмалы-құқықтық әдіс шеңберінде Германияның Aufenthaltsgesetz заңнамасы, Франциядағы әкімшілік сот тәжірибесі, АҚШ-тағы иммиграциялық сот рәсімдері, Канададағы алдын алу және заңдастыру модельдері мен Ресей Федерациясындағы көші-қон заңнамасының ерекшеліктері қарастырылды. Бұл елдердегі құқықтық реттеу үлгілері Қазақстан Республикасындағы әкімшілік жауапкершілік институтын жетілдіруге қажетті құқықтық және институционалдық ұсыныстарды негіздеуге септігін тигізді.

Жалпы алғанда, зерттеу құқықтық реттеу мен адам құқықтарының арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етуге бағытталған тиімді әкімшілік тетіктерді әзірлеуге, сондай-ақ көші-қон саясатын ізгілендіруге және құқықтық айқындықты қамтамасыз етуге бағытталған.

Нәтижелер және оларды талқылау

Зерттеу нәтижелері көші-қон саласындағы әкімшілік жауапкершілік институтының құқықтық жүйені ізгілендіруді, санкцияларды саралауды, қорғау тетіктерін кеңейтуді және процедуралық әділдікті күшейтуді талап ететінін көрсетті. Сонымен қатар, қолданыстағы нормаларды нақтылау, бірізді сот тәжірибесін қалыптастыру, құқықтық түсіндіру мен көмек қызметтерін жетілдіру, цифрландыру мен омбудсмен институтын дамыту – құқықтық тепе-теңдікті қамтамасыз ету үшін маңызды бағыттар ретінде айқындалды.

Қазақстан Республикасында көшіп-қонушылардың әкімшілік жауапкершілігі институты көші-қон заңнамасының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және бұл институт көші-қон саласындағы тәртіпті қамтамасыз етуге, сондай-ақ қоғамдық мүдделер мен ұлттық қауіпсіздікті қорғауға бағытталған. Алайда, нақты заңнамалық база болғанына қарамастан, Қазақстан Республикасындағы көшіп-қонушылардың әкімшілік жауапкершілік институты бірқатар өзекті мәселелерге тап болады. Олардың бірі – құқық бұзушылықтың сипатына сәйкес санкциялардың жеткіліксіз саралануы. Мысалы, егер көшіп-қонушы өзіне тәуелді емес себептермен елде болу мерзімін бұзса, мысалы, құжаттардың кешігуіне байланысты, санкциялар тым қатал болуы мүмкін. Бұл жағдай көшіп-қонушылардың құқықтарын негізсіз шектеуге және әлеуметтік шиеленісті арттыруға әкелуі ықтимал [3]. Мысалы, жауапкершілікті дараландырудың теориялық қағидасы көші-қон құқық бұзушылықтары бойынша типтік істерде жиі ескерілмейді, бұл жерде отбасылық, еңбек немесе медициналық жағдайлар назарға алынбай, біржақты санкция – шығарып жіберу қолданылуда. Бұл жағдай доктрина мен институционалдық тәжірибені үйлестіру қажеттілігін, оның ішінде судьяларды қосымша оқыту, Жоғарғы Соттың ұсыныстарын әзірлеу және заңнаманы жетілдіруді талап етеді. Тағы бір мәселе – әкімшілік санкцияларды қолданудағы формалдылық. Тәжірибе барысында жеке жағдайларды ескермей, стандартты санкцияларды қолдану үрдісі байқалуда. Бұл әрбір жағдайдың ерекшеліктерін ескеретін, неғұрлым икемді жүйені енгізу мақсатында заңнаманы жетілдіруді қажет етеді. Осы орайда, соттар мен көші-қонды бақылау органдарының балаларымен келген көшіп-қонушылар үшін шығарып жіберудің гуманитарлық салдарын немесе ауыр медициналық мәселелерді бағалау құзыретін кеңейту қажеттілігі туындайды.

Көшіп-қонушылардың әкімшілік жауапкершілігі – көші-қон режимін бұзу арқылы құқық бұзушылық жасағаны үшін әкімшілік-құқықтық жауапкершілік шеңберінде туындайтын құқықтық жауапкершіліктің түрі. Қазақстан Республикасының азаматтарымен салыстырғанда, шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ тұлғалардың құқықтық жағдайы белгілі бір ерекшеліктермен сипатталады. Бұл ерекшеліктер олардың жалпы әкімшілік нормаларға бағынуымен қатар, халықаралық құқық нормалары мен Қазақстан Республикасының ұлттық көші-қон заңнамасының талаптарына сәйкес реттеледі.

Қазақстан Республикасының аумағындағы шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ тұлғалардың көші-қон қатынастарындағы әкімшілік құқық бұзушылықтары – бұл олардың елге кіру, уақытша немесе тұрақты тұру, еңбек қызметін жүзеге асыру, сондай-ақ елден шығу

тәртібін бұзуына байланысты туындайтын құқыққа қайшы, қасақана әрекеттер болып табылады. Мұндай құқық бұзушылықтар, әдетте, Қазақстан Республикасының көші-қон саласындағы заңнамасында белгіленген талаптарды орындамау нәтижесінде пайда болады және олар елдің қоғамдық тәртібіне, ұлттық қауіпсіздігіне, сондай-ақ халықтың көші-қон үдерістерін реттеуге байланысты қоғамдық қатынастарға тікелей әсер етеді.

Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексінің (ҚР ӘҚБтК) 517-бабына сәйкес, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ тұлғалардың елде болу ережелерін, оның ішінде тіркеу тәртібін, визалық режим шарттарын бұзуы, сондай-ақ еңбек қызметін тиісті рұқсатсыз жүзеге асыруы айыппұл салуға, әкімшілік жолмен шығарып жіберуге немесе өзге де ықпал ету шараларын қолдануға әкеп соғады. Сонымен қатар, ҚР ӘҚБтК-нің 518 және 519-баптары шетелдік жұмыс күшін тарту және пайдалану тәртібін бұзғаны үшін, сондай-ақ шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдарды қабылдайтын жеке немесе заңды тұлғалардың ҚР Халықтың көші-қоны саласындағы заңнамасын бұзғаны үшін жауапкершілікті көздейді.

Көбінесе, мысалы, ҚР ӘҚБтК-нің 517-бабы шетелдік азаматтың немесе азаматтығы жоқ тұлғаның Қазақстан Республикасының көші-қон заңнамасын бұзуы ретінде қарастырылады. 2024 жылы тіркелген барлық әкімшілік құқық бұзушылықтар саны 16296 құрады, оның ішінде әкімшілік жауапкершілікке тартылған тұлғалар саны 14365. Әкімшілік жаза ретінде ескерту жасалғандар – 5918, әкімшілік айыппұл салынғандар – 5998, әкімшілік қамауға алынғандар – 534, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ тұлғаларға Қазақстан Республикасынан шығару шешімі шығарылғандар – 1915, қосымша жаза ретінде Қазақстан Республикасынан шығару шарасы қолданылғандар – 85, шетелдіктердің тартылуы – 15155, қысқартылған іс жүргізу тәртібінде өндірілген айыппұлдарға қатысты қаулылар саны – 1824, мәжбүрлеп орындатуға жіберілген айыппұлдар сомасы 1596790 теңгені құрады. Жылдар бойынша, Қазақстан Республикасынан тыс жерлерге ҚР ӘҚБтК-нің 517-бабы бойынша әкімшілік іс жүргізу шеңберінде шығарылған шешімдер саны 2021 жылы – 3584, 2022 жылы – 5935, 2023 жылы – 7464 шетелдіктерді құрады. Азаматтық сот ісін жүргізу тәртібінде 2021 жылы – 356, 2022 жылы – 318, 2023 жылы – 239, ал 2024 жылы – 385 шетелдікке қатысты шешімдер қабылданды. Бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған шетелдіктердің саны 2021 жылы – 356, 2022 жылы – 318, 2023 жылы – 239, 2024 жылы – 385 адамды құрады.

518-бап бойынша: Шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқ тұлғаларды қабылдайтын жеке немесе заңды тұлғалардың Қазақстан Республикасының көші-қон саласындағы заңнамасын бұзуы. Есепті 2024 жылы кезеңде тіркелген барлық әкімшілік құқық бұзушылықтар саны 6601 құрады. Шетелдік азаматтардың тартылуы – 333, қысқартылған іс жүргізу тәртібінде өндірілген айыппұлдар бойынша қаулылар саны – 1225, мәжбүрлеп орындатуға жіберілген айыппұлдардың жалпы сомасы 424580 теңге болды.

519-бап бойынша: Шетелдік жұмыс күшін және еңбекші көшіп келушілерді Қазақстан Республикасының заңнамасын бұза отырып тарту. Есепті 2024 ж кезеңде тіркелген барлық әкімшілік құқық бұзушылықтар саны 693 құрады. Шетелдік азаматтардың тартылуы – 42, қысқартылған іс жүргізу тәртібінде өндірілген айыппұлдар бойынша қаулылар саны – 591, мәжбүрлеп орындатуға жіберілген айыппұлдардың жалпы сомасы 849 160 теңге болды.

492-бап бойынша: Қазақстан Республикасында тіркеусіз немесе жеке басты куәландыратын құжаттарсыз тұру. Есепті 2024 ж кезеңде тіркелген барлық әкімшілік құқық бұзушылықтар саны 89670 құрады. Шетел азаматтарының тартылуы – 2852, қысқартылған іс жүргізу тәртібінде өндірілген айыппұлдар бойынша қаулылар саны – 19913, мәжбүрлеп орындатуға жіберілген айыппұлдардың жалпы сомасы 11021364,4 теңгені құрады [4].

Сот тәжірибесін талдау нәтижесінде, қарастырылып отырған санаттағы істер бойынша соттардың әртүрлі жаза қолдану тәжірибесі маңызды мәселелердің бірі ретінде анықталды. Әрбір істің өзіндік ерекшеліктері болғанымен, баламалы санкцияларды таңдаудағы субъективті факторлардың әсері өзекті проблема ретінде танылуда. Сонымен қатар, соттардың санкция түрін айқындау кезінде сыбайлас жемқорлық тәуекелдерінің ықпалы болуы ықтималдығы да назардан тыс қалмауы тиіс.

Көшіп-қонушылардың әкімшілік жауапкершілігі бірнеше ерекшеліктермен сипатталады: біріншіден, олардың құқықтық мәртебесінің шектелуі (мысалы, азаматтықтың болмауы ұлттық институттар арқылы қорғауды шектейді); екіншіден, негізгі құқықтарға әсер ететін шараларды қоса алғанда, күшейтілген әкімшілік ықпал (ұстау, шығарып жіберу, қозғалыс еркіндігін шектеу); үшіншіден, құқықтық қорғаудың шектеулі мүмкіндіктері, әсіресе жауапкершілікке тартудың немесе депортациялау рәсімдерінің жеделдетілген жағдайында.

Құқық теориясы тұрғысынан әкімшілік жауапкершілік жазалау және алдын алу функцияларын атқарып, жаңа құқық бұзушылықтардың алдын алу мақсатында әрекет етеді. Сонымен қатар, әкімшілік санкцияларды қолдану кезінде мынадай негізгі қағидаттарға сәйкестік қамтамасыз етілуі тиіс:

- заңдылық, яғни санкциялар тек заңды негізде қолданылуы керек;
- құқық бұзушының құқықтық мәртебесі мен мінез-құлқын ескере отырып, жазаны дараландыру;
- пропорционалдылық, яғни құқық бұзушылықтың ауырлығына сәйкес санкциялардың сәйкес болуы;
- гуманизм, әсіресе отбасы, еңбек қатынастары бар немесе ұзақ уақыт бойы елде тұрып жатқан адамдарды шығарып жіберу мәселелерін қарау кезінде.

Айта кету қажет, халықаралық құқықтық стандарттар, оның ішінде Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің (13-бап) нормалары көшіп-қонушыларды өз еркімен немесе заңсыз депортациялауға тыйым салады және бұл іс бойынша жеке қарау, қорғау және апелляциялық шағым беру міндеттілігін белгілейді [5]. Осы ережелер мемлекеттерден әкімшілік рәсімдерде көшіп-қонушылардың құқықтарын қорғаудың тиімді тетіктерін құруды талап етеді.

Сондықтан, көшіп-қонушылардың әкімшілік жауапкершілік институты: бір жағынан ол мемлекеттік шекараны, қоғамдық тәртіпті және ішкі қауіпсіздікті қорғау құралы ретінде қызмет етеді, екінші жағынан адам құқықтары саласындағы халықаралық міндеттемелерді орындауды және осал топтарға адамгершілікпен қарауды қамтамасыз етеді.

Іс жүзінде, сот және құқық қолдану тәжірибесін ескере отырып, бірнеше тұрақты мәселелер анықталады: біріншіден, формалды тәсілдің басымдылығы байқалады. Санкциялар көбінесе құқық бұзушылықтың мән-жайларын ескермей қолданылады, мысалы, ауру немесе форс-мажорлық жағдайларға байланысты 1-2 күнге кешіктірілген тіркеу зиянды бұзушылықтармен бірдей жазаланады. Сонымен қатар, шығару шарасының жаппай қолданылуы, яғни тіпті кішігірім бұзушылықтар үшін де стандартты санкция ретінде шығару жүзеге асырылады. Бұл халықаралық құқық пен конституциялық тәсілдерде бекітілген пропорционалдылық қағидасына қайшы келеді. Сонымен бірге, құқықтық көмекке қол жеткізудің қиындықтары да бар, өйткені көшіп-қонушылардың көпшілігі мемлекеттік немесе орыс тілдерін білмейді, өз құқықтарын түсінбейді және аудармашы немесе заңгерге қол жеткізе алмайды, шағым дайындауда тиімді көмек жоқ, ал құқықтық процестер жиі формалды түрде жүргізіледі. Бұл жағдайлардың барлығы процеске толыққанды қатысуға кедергі келтіреді.

Кейбір жағдайларда әкімшілік ықпал ету шаралары, әлеуметтік және гуманитарлық аспектілерді ескере отырып, шетелдіктер мен көшіп-қонушылардың құқықтарының бұзылуына алып келеді. Мысалы, отбасылық өмірді құрметтеу (кәмелетке толмаған балалардың ата-аналары – Қазақстан Республикасының азаматтары болған жағдайда оларды шығарып жіберу), әділ талқылаудың қамтамасыз етілмеуі (тиімді қорғаудың болмауы), жүріп-тұру еркіндігі мен тұрғылықты жерін таңдау (шектен тыс тыйым салынған жағдайда қайта кіру) сынды жағдайлар орын алуы мүмкін. Бұл жағдайлар халықаралық құқық қорғау ұйымдарының шетелдік азаматтарға қатысты әкімшілік шаралардың ықтимал кемсітушілігі мен пропорционалдылығына қатысты сынына себеп болады.

ҚР ӘҚБтК-нің 41-бабының 9-тармағына сәйкес, шетел азаматтарын немесе азаматтығы жоқ тұлғаларды Қазақстан Республикасынан әкімшілік жолмен шығарып жіберу әкімшілік жаза түрлерінің бірі болып табылады. Бұған қоса, аталған Кодекстің 51-бабының 1-

тармағында шетелдіктерді немесе азаматтығы жоқ тұлғаларды әкімшілік жолмен шығарып жіберу сот шешімі негізінде, заңда белгіленген тәртіп пен негіздерге сәйкес қолданылатын әкімшілік жаза ретінде айқындалған. Әкімшілік құқық бұзушылық жасаудың өзі шетел азаматтарын немесе азаматтығы жоқ тұлғаларды елден әкімшілік жолмен шығарып жіберу шарасына негіз бола алады.

Алайда, Қазақстан Республикасының заңнамасында «шетел азаматын немесе азаматтығы жоқ тұлғаны Қазақстан Республикасынан әкімшілік жолмен шығарып жіберу» ұғымының нақты анықтамасы берілмеген. Әкімшілік шығарып жіберу – өзінің құқықтық табиғаты бойынша әкімшілік жаза түріне жатқызылады. Осыған байланысты, М.В. Назарова әкімшілік шығарып жіберуді тек қана жазалау құралы ретінде емес, сондай-ақ әкімшілік құқық бұзушылыққа қатысы жоқ өзге де шара ретінде қолдануға болмайтындығын атап көрсетеді [6]. Бұл ретте, Н.В. Макарейко, М.В. Никифорова және И.А. Склярова әкімшілік қуғын-сүргіннің салдарын ескере отырып, әкімшілік шығарып жіберуді шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ тұлғаларға қолданылатын ерекше сипаттағы және айтарлықтай қатаң шара ретінде сипаттайды [7]. О.Н. Шерстобоевтің пікірінше, әкімшілік шығарып жіберу өз мәні жағынан ең ауыр әкімшілік жаза болып табылады, өйткені ол өзінің сыртқы белгілері, жазаның ұзақ мерзімді әсері және оны орындау барысында туындайтын шығындар көлемімен қылмыстық жауаптылық шараларына ұқсас сипатқа ие [8].

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 6 сәуірдегі № 175 қаулысымен бекітілген «Қазақстан Республикасынан тыс жерлерге шетелдіктерді немесе азаматтығы жоқ тұлғаларды мәжбүрлеп шығарып жіберу, сондай-ақ олардың жүріп-тұру бостандығын алдын ала шектеу туралы сот шешімі шығарылған кезде оларды ішкі істер органдарының арнайы мекемесінде ұстау қағидаларының» 9-тармағына сәйкес, шығарып жіберу шараларын іске асыруға байланысты шығыстарды шығарып жіберілетін тұлғалардың өздері немесе оларды Қазақстан Республикасына шақырған, не олардың заңсыз болуын анықтап, еңбек ресурстарын пайдаланған жеке немесе заңды тұлғалар өтейді. Егер осы тұлғалардың шығындарды өтеуге қажетті қаржылық мүмкіндіктері болмаса немесе қаражаты жетіспесе, бұл шығыстар мемлекеттік бюджет қаражаты есебінен жабылады. Сонымен қатар, мемлекет бұл шығындарды өтеу үшін тиісті мемлекеттік органдар арқылы сот тәртібімен талап қою құқығын іске асырады [9].

Әкімшілік жолмен шығару – бұл шетелдік азаматты мемлекет аумағында болу мүмкіндігінен айыру арқылы жүзеге асатын мемлекеттік шектеу шарасы. Дәстүр бойынша, бұл шара әкімшілік құқық бұзушылық үшін санкция ретінде қолданылады және әкімшілік іс жүргізу нәтижесінде белгіленеді. Шетел азаматын Қазақстан Республикасының аумағынан шығарып жіберу көші-қон режимі, әкімшілік құқық бұзушылық немесе ұлттық қауіпсіздік саласындағы заңнаманы бұзған жағдайда қолданылатын мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы болып табылады. 1995 жылғы 19 маусымдағы «Шетел азаматтарының құқықтық жағдайы туралы» Қазақстан Республикасының Заңының 28-бабына сәйкес, шетел азаматтары Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген жағдайларда, сот шешімі бойынша, ел аумағынан шығарыла алады [10].

Құқықтық әдебиеттерде шығарып жіберу әдетте репрессиялық сипаттағы әкімшілік санкция ретінде қарастырылады, ол жеке тұлғаға қатысты мәжбүрлеу шараларын, құқықтарды шектеуді және теріс құқықтық салдарларды қамтиды [11]. Сонымен қатар, кейбір сарапшылардың көзқарасы бойынша, «жеке көші-қон юрисдикциясын құру немесе халықаралық стандарттарға сәйкес құқықтарды қорғауды қамтамасыз ету мақсатында әкімшілік соттарға шығарып жіберу жөніндегі барлық істерді беру» қажет.

ҚР ӘҚБтК-нің 517-бабының 3-тармағына сәйкес, шетелдіктің немесе азаматтығы жоқ адамның Қазақстан Республикасының Халықтың көші-қоны саласындағы заңнамасын бұзуы мынадай жағдайларға әкеледі:

1) үш тәулік ішінде – ескерту жасауға;

2) үш тәуліктен астам бес тәулік өткенге дейін – он айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға алып келеді;

3) бес тәуліктен астам он тәулік өткенге дейін –он бес айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға алып келеді.

Шығару шарасы қайтымсыз және жазалаушы сипатқа ие екенін атап өткен жөн: шетелдік азаматқа әдетте бес жылға дейін елге кіруге тыйым салынады, ал тұруға рұқсатты қайта алу өте қиынға түседі. Бұл бес жылдық тыйым заңмен автоматты түрде белгіленіп, сот шешімінде жеке нұсқауды талап етпейді. Сонымен қатар, шетелдікке бұрын берілген тұруға рұқсат ететін барлық құжаттар (мысалы, визалар, уақытша тұруға рұқсат, тұруға ыхтиярхат) шығарып жіберу шарасы жүзеге асырылғаннан кейін өз күшін жоғалтады және қолданылмайды. Шығару шарасы орындалғанға дейін шетелдікке міндетті түрде дактилоскопиялық тіркеу (саусақ іздерін алу) жүргізіледі. «Шығарып жіберу» (әкімшілік, азаматтық, қылмыстық шығарып жіберу) термині көші-қон заңнамасын бұзу нәтижесінде шетелдікті немесе азаматтығы жоқ адамды елден шығару мақсатында қолданылатын мәжбүрлеу шарасын білдіреді. Шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдарды әкімшілік жолмен шығарып жіберу әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін қолданылады.

Шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдарды Қазақстан Республикасынан шығарып жіберу тек баламалы және негізгі әкімшілік жаза ретінде қолданылуы мүмкін, өйткені бұл шара: 1) әкімшілік жауаптылықтың елеулі әрі қатал түрі болып табылады; 2) қылмыстық жауаптылық шараларымен салыстыруға болады; 3) жазалаушы сипатқа ие; 4) тұлғаның конституциялық құқықтарын шектейді; 5) бес жылға дейін Қазақстан Республикасына кіруге тыйым салуды көздейді.

Осыған байланысты, Г.М. Баймұхаметова ҚР ӘҚБтК-де әкімшілік шығарып жіберуді қосымша әкімшілік жаза ретінде қолдану мүмкіндігін қарастыратын нормаларды алып тастауды ұсынады [12].

Қ.М. Қожахметованың пікірінше, әкімшілік жауапкершіліктің басты ерекшелігі оның қылмыстық және тәртіптік жауапкершілік арасындағы аралық жағдайында болуы [13]. Әкімшілік жауапкершілік соттылықты қамтымайды, алайда айыппұл, қамауға алу, лицензиядан айыру немесе шетел азаматтары үшін елден шығарып жіберу сияқты шаралар арқылы азаматтар мен заңды тұлғалардың құқықтарын шектейді. Теориялық тұрғыдан, әкімшілік жауапкершілік институтының негізгі қағидаттары заңдылық, жазаны даралау, кінәсіздік презумпциясы және пропорционалдылық болып табылады. Осы қағидаттар әкімшілік әділет жүйесін қалыптастырып, оны құқық қолдану мен институционалды жобалаудың негізі ретінде қызмет атқарады.

Заңнамада әкімшілік жолмең шығарып жіберу Қазақстан Республикасының «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» кодексінің 51-бабында көзделген құқық бұзушылық үшін санкция ретінде қарастырылады және Қылмыстық кодексте белгіленген қылмыстық құқық бұзушылық үшін (ҚК-нің 40 және 51-баптары) [14]. Бұл шара шетелдіктердің немесе азаматтығы жоқ тұлғалардың мемлекеттің қалаусыз немесе қоғамға жат әрекеттеріне ден қою ретінде қолданылады. «Шығарып жіберу» ұғымының дәл осы мағынасы «Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы» ҚР Заңының 28-бабында және «Халықтың көші-қоны туралы» ҚР Заңының 60-бабында [15] көрсетілген. Бұған қоса, АПК-нің 302-304-баптарының мазмұны да бұл көзқарасты қолдайды, себебі ол бойынша ішкі істер органдарының Қазақстан Республикасының заңнамасын бұзған шетелдіктерді немесе азаматтығы жоқ адамдарды елден шығару туралы өтініші ерекше іс жүргізу тәртібімен қаралады (АПК-нің 49-тарауы, 382-386-баптары) [16].

2020 жылғы 19 желтоқсанға дейін Қазақстан Республикасының «Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы» Заңында азаматтарды соттың санкциясынсыз шығарып жіберу үшін қажетті мерзімге дейін ұстауға рұқсат етілген болатын. Конституциялық Кеңес өз ұсынымдарында ішкі істер органдарының арнайы мекемелерінде шығарып жіберуге жататын көшіп келушілерді ұстау мерзімдерінің реттелмеуі және осы шектеу шарасын қолданудың заңдылығын сот бақылауына кепілдіктердің болмауы Конституциялық қағидаттардың бұзылуына әкеліп соғуы мүмкін екенін атап, бұл құқықтық олқылықтың жойылуы қажеттігін мәлімдеді. Нәтижесінде, 2020 жылғы 19 желтоқсанда «Қазақстан Республикасының кейбір

заңнамалық актілеріне адамдарды Қазақстан Республикасының шегінен тысқары жерге шығарып жіберу кезінде ұстап алу мерзімдерін реттеу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заң қабылданды [17]. Атап айтқанда, «Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы» 1995 жылғы 19 маусымдағы Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес, шығарып жіберу туралы шешімді сот қабылдайды, ал шетелдік азамат осы шешімде көрсетілген мерзімде Қазақстан Республикасынан кетуге міндетті болады. Қазақстан Республикасынан шығарып жіберу туралы сот шешімін жүзеге асыру екі жолмен жүзеге асырылады: шығарып жіберілетін адамның бақылаудағы өз бетінше шығуы немесе мәжбүрлеп шығарып жіберу. Егер шығарылып жіберу туралы шешім қабылданған адам белгіленген мерзімде Қазақстан Республикасынан кетпесе, ол соттың санкциясымен жүріп-тұру еркіндігін алдын ала шектеуге және мәжбүрлеп шығарып жіберуге жатады. Жүріп-тұру еркіндігін алдын ала шектеу шарасы оны Қазақстан Республикасынан шығарып жіберуге қажетті дайындық кезеңі ретінде жүзеге асырылады, алайда бұл шектеу отыз тәуліктен аспайтын мерзімге ғана қолданылуы мүмкін. Мұндай тұлға ішкі істер органдарының арнаулы мекемелерінде ұсталып, Қазақстан Республикасының Үкіметі бекітетін тәртіп бойынша тұтқындалады.

Көші-қон заңнамасын жетілдіру мақсатында «Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы» Заңның 28-бабына маңызды өзгерістер енгізілді. Бұл өзгерістер қылмыстық және әкімшілік істер бойынша, сондай-ақ ерекше іс жүргізу бойынша сот шешімдерін мәжбүрлеп орындау үшін шығарып жіберуге жататын шетел азаматтарын ұстау мерзімі мен тәртібін нақтылауға бағытталған. Жаңа түзетулерге сәйкес, шетелдік азаматты шығарып жіберу туралы шешімді тек сот қабылдайды, ал Қазақстан Республикасынан кету міндеті шығарылып жіберілетін тұлғаға сот актісінде айқын көрсетілген мерзімдерге сәйкес жүктеледі. Полиция органдары «Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы» Қазақстан Республикасының Заңының 28-бабындағы «егер ол Қазақстан Республикасының заңнамасын бұзса» деген ережеге сәйкес, шетелдіктерді ел аумағынан шығару үшін сотқа арыздар ұсынады. Мысалы, Атырау қаласында шетелдік азамат жерге темекі қалдырғаны үшін әкімшілік жауапкершілікке тартылған, нәтижесінде полиция органдары сотқа шығарып жіберу туралы өтінішпен жүгінген [18]. Мұндай жағдайлар заңның нақты ережелерін дұрыс түсінбеуден туындайды, себебі бұл ереже міндетті түрде қолданылуы тиіс норма емес. Осы жағдай бойынша сот арызды қанағаттандырмады. Дегенмен, мұндай ойластырылмаған әрекеттер негізсіз сот шығындарын туындатуы мүмкін, мысалы, шетелдік азамат Ш. жол ережесін бұзғаны үшін шығарып жіберу туралы талап арызы бойынша азаматтық сот ісі қозғалған. Әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін бұл тұлға әкімшілік жауапкершілікке тартылғаннан кейін, ішкі істер департаменті азаматтық юрисдикция сотына шығарып жіберу туралы талап арыз берген. Шетелдік азамат Ш. қатысты жоғарыда келтірілген мысалға сәйкес, әкімшілік іс жүргізу шеңберінде қолданылатын әкімшілік жаза мен азаматтық сот ісін жүргізуде шығарып жіберу бірдей мазмұнды болып табылады. Азаматтық сот ісін жүргізу барысында шетелдік азаматқа бұрын тағайындалған әкімшілік жазаға қосымша жауапкершілік белгіленіп, оның тұрғылықты жері мен қозғалыс еркіндігі шектелген.

«Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы» Қазақстан Республикасының Заңының 28-бабындағы Қазақстан аумағынан тысқары жерге шығарып жіберу нормасы, полицияға қолдану үшін негіз бола отырып, сот жүктемесінің негізсіз артуына және құқық қолдануда түрлі түсіндірмелердің туындауына әкелуі мүмкін екенін ескере отырып, «егер ол Қазақстан Республикасының заңнамасын бұзса» деп жазылған ереже тым кең мағынаға ие деп айтуға болады. Осыған байланысты, балама анықтамалық нұсқа ретінде «шетелдікті Қазақстан Республикасының шегінен шығаруға болады: ... в) Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде көзделген негіздер мен тәртіп бойынша» деп жазуды ұсынуға болады. Мұндай түзету заңнамалық бұзушылықтар үшін шетелдіктерді мемлекеттен шығарып жіберуді негіздемей, тек заңдарда көрсетілген нақты негіздер бойынша ғана жүзеге асыруды қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, Қазақстаннан шығарып жіберілген көшіп-қонушыларға бес жыл мерзімге Қазақстанға кіруге тыйым салынатынын ескеру маңызды. Алайда, жоғарыда көрсетілген құқықтық норманың тым кең түсіндірілуі мен құқық қолдануда туындайтын

әртүрлі түсіндірмелерді ескеріп, бұл норманы жетілдіру қажет. Осылайша, кез келген заңнамалық бұзушылық үшін мемлекеттен шығарып жіберуге негіз берілмей, тек заңдарда белгіленген негіздер бойынша ғана бұл шараны қолдану керек [19].

Шетелдік тәжірибені зерттеу нәтижесінде, көшіп-қонушылардың әкімшілік жауапкершілігіне қатысты көзқарастардың қатал әрі репрессивті әдістерден икемділікке және жеке құқықтарды қорғауға бағытталған тәсілдерге ауысқаны анықталды. Салыстырмалы талдау Қазақстанның заңнамасын жетілдіру кезінде өзге елдерде табысты деп танылған тәжірибелерді қолдануға мүмкіндік береді, сонымен қатар жүйелі мәселелерді анықтауға да жол ашады.

Германияның заңнамасы (Aufenthaltsgesetz, §95 - §98) шетелдіктердің кіру, тұру және еңбек қызметі жағдайларына қатысты әкімшілік бұзушылықтардың кең ауқымын қарастырады. Оның негізгі ерекшелігі – кішігірім және ауыр бұзушылықтар арасындағы нақты айырмашылықтың болуы; шығарудың салдары міндетті түрде жеке бағаланады; отбасылық байланыстар, тұру мерзімі, интеграция деңгейі есепке алынады; сот арқылы қорғау және адвокатқа қол жеткізу процедуралары да заңға сәйкес міндетті элементтер ретінде қарастырылады. Германиядағы шығару тәсілінің икемділігі, гуманитарлық жағдайлар, балалар, өмір сүру ұзақтығы мен интеграция деңгейі ескеріліп, көші-қон омбудсмендерін енгізу мен сот бақылауының болуы, сондай-ақ шығаруды кейінге қалдыру мүмкіндігі бар. Германияда уақытша рұқсат беру механизмі кеңінен қолданылады [20].

Францияда шығаруды әкімшілік және сот бақылауының дамыған жүйесі бар. Көшіп-қонушы әкімшілік ұстау мерзімі 90 күнмен шектеледі және бұл мерзім тек соттың рұқсатымен ғана ұзартылады. Көшіп-қонушылар ақысыз аудармашы мен адвокатқа жүгіну құқығына ие және әкімшілік сотта шығарып жіберуге қарсы шағымдана алады. Отбасылық өмір қағидатына сәйкес (Еуропалық соттың прецеденттері), егер көшіп-қонушылардың Францияда туған балалары болса, билік жиі депортациядан бас тартады. Сонымен қатар, шетелдіктер ісі бойынша арнайы соттар құрылып, күшті сот қорғауы, аударма қызметі, тегін көмек көрсету және отбасылық байланыстарды есепке алу шаралары қамтамасыз етіледі [21].

Ресей Федерациясында көшіп-қонушыларға қатысты негізгі құрал ретінде Әкімшілік құқық бұзушылықтар кодексінің 18.8-бабы кеңінен қолданылып, болу тәртібін бұзғаны үшін санкциялар тағайындалады. Бұл жүйенің ерекшеліктеріне жаппай шығарып жіберу, жеке бағалаудың болмауы, отбасылық жағдайларды ескерместен санкциялардың ресми негізде бекітілуі, 5 жылға дейін кіруге тыйым салынған тұлғаларды «қара тізімге» қосу тәжірибесі кіреді. Ресейдің ӘҚБтК-нің 18.8-бабы, көші-қон режимін бұзу бойынша, жиі қолданылады, сонымен қатар гуманитарлық негіздер өте шектеулі түрде қарастырылады. Бұл әдіс қатаң және рәсімделген түрде жүзеге асырылады, бірақ шектеулі кепілдіктер мен жаппай шығарып жіберу жағдайлары орын алады. Кең құқықтық база болғанымен, соттар ішкі істер министрлігінің қаулыларын сирек жояды, бұл құқық қорғаушылардың алаңдаушылығын туғызады [22].

АҚШ-та көші-қон саласындағы әкімшілік құқық бұзушылықтар үшін қолданылатын шаралар қатаң сипатта болғанымен, құқықтық қорғау тетіктері де қарастырылған. Американдық көші-қон жүйесі кең әкімшілік өкілеттіктермен сипатталады, бұл тіпті болу мерзімінің бір күнге ғана асып кетуі сияқты ұсақ құқық бұзушылықтар үшін де депортациялау мүмкіндігін туындатады. Алайда, мұндай жағдайда көшіп-қонушылардың келесі құқықтары сақталады: елден шығаруға қарсы қорғау шаралары туралы өтініш беру (мысалы, босқын мәртебесін сұрау немесе депортациядан бас тарту туралы өтініш), иммиграциялық сотта арнайы тыңдауға қатысу және қабылданған шешімге Жоғарғы Сотқа дейін шағымдану мүмкіндігі. АҚШ құқықтық жүйесінде «жұмсақ» және «қатаң» депортация ұғымдары ажыратылады, бұл көші-қон тәртібін бұзудың сипаты мен қоғамдық қауіп деңгейіне қарай бағаланады. Осылайша, әкімшілік құқық бұзушылықтар үшін депортация кеңінен қолданылса да, оны іске асыру процесінде іс жүргізу кепілдіктері мен құқықтық қорғау механизмдері сақталады [23].

Канада көші-қон саясатының үлгісі алдын алу шараларына негізделген, жазалаушы шаралардан гөрі ескерту мен ынтымақтастыққа басымдық береді. Бұл модельде көшіп-

қонушылардың ерікті түрде елден шығуы басты мақсат ретінде қарастырылады. Егер құқық бұзушылық орын алса, көшіп-қонушыға бұзушылықты түзету туралы ескерту жіберіледі, ал санкциялар тек ынтымақтастықтан бас тартқан жағдайда ғана қолданылады. Депортация жағдайында қайта қарау, заңгердің қатысуы және жаңа дәлелдер беру мүмкіндігі қарастырылған. Канада көші-қон бұзушылықтарын тек құқық бұзушылық тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар ақпараттық немесе тілдік кедергілерді білмеу, қол жетімсіздік нәтижесінде де қарастырады. Әкімшілік реттеу жазалау шараларынан гөрі ескертуге бағытталған, санкцияларға дейін ескерту және мәртебені түзету жүйесі, икемділік, алдын алу, ескертулер, қайта қарау, құқықтық көмек қолданылады [24].

Қазақстан Республикасының заңнамасын, құқық қолдану тәжірибесін және халықаралық үлгілерді талдау негізінде көшіп-қонушылардың әкімшілік жауапкершілігі институтын жетілдірудің бірқатар басым бағыттарын анықтауға болады. Бұл бағыттар, бір жағынан, құқық қолдану тиімділігін арттыруды, ал екінші жағынан, әкімшілік ықпал ету шараларын қолдану барысында адам құқықтарының сақталуын қамтамасыз етуді көздейді. Соңдықтан:

1. Әкімшілік құқық бұзушылық құрамдарын нақтылау қажеттілігі болып тұр. Қазақстан Республикасы Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің бірқатар баптарында, атап айтқанда 517-бапта, құқық қолданушыларға кең ұйғарым жасауға мүмкіндік беретін жалпылама тұжырымдар кездеседі. Мұндай тұжырымдардың болуы құқық қолдану тәжірибесінде бірізділіктің болмауына, сондай-ақ көші-қон қызметі өкілдерінің субъективті көзқарасына негізделген әркелкі шешімдер қабылдау қаупіне әкеледі. Бұл құқықтық нормаларды түсіндіру мен қолдану барысында заңды бұзушылықтарды саралауда кең қалаудың орын алуына себеп болады. Мысалы, «көші-қон заңнамасын бұзу», «кетуден жалтару», «сәйкессіздік» немесе «бұзушылық» сияқты ұғымдар нақты құқық бұзушылықтың мазмұнына сай анықталмағандықтан, оларды қолдану көбіне уәкілетті орган өкілдерінің субъективті пайымына тәуелді болуы мүмкін.

Ұсыныс ретінде: құқық қолдану үдерісінің болжамдылығы мен әділдігін қамтамасыз ету мақсатында әкімшілік құқық бұзушылықтарға қатысты тұжырымдарды нақтылау орынды. Бұл, ең алдымен, қандай нақты құқық бұзушылықтар әкімшілік шығарып жіберуге, айыппұл салуға немесе өзге де жаза түрлерін қолдануға негіз болатынын нақты әрі бірмәнді түсінуге мүмкіндік береді. Атап айтқанда, ҚР ӘҚБтК-нің 517-бабында құқық бұзушылық құрамын нақтылау қажет, мысалы: тіркеудің бір реттік кешігуі мен тіркеуден 1–2 күнге жүйелі түрде жалтару арасындағы айырмашылықтарды нақты белгілеу.

Оқшау, кездейсоқ сипаттағы құқық бұзушылықтар мен неғұрлым жүйелі және елеулі сипаттағы бұзушылықтарды ажырату жазаның әділеттілігі мен оның пропорционалдылығын айқындау үшін маңызды. Мұндай нақтылау құқық қорғау органдарының құқық бұзушылықтың салмағы елеусіз болған жағдайда шамадан тыс қатаң шаралар қолдануына жол бермейді және құқық қолданудағы әділетсіздік пен шамадан тыс еркіндікті болдырмауға ықпал етеді. Сондай-ақ құқық бұзушылықтардың маңыздылығын бағалау өлшемшарттарын нақтылайтын және құқық бұзушылық елеусіз деп танылуы мүмкін жағдайларды сипаттайтын түсіндірме ескертпелер енгізуді ұсынамыз. Бұл өз кезегінде құқық қолдану практикасында бірізділікті қамтамасыз етеді және шешім қабылдаудағы субъективтілікті төмендетуге септігін тигізеді. Мұндай ескертпелер мыналарды қамтуы мүмкін: құқық бұзушылықтың маңыздылығын бағалауға арналған нақты критерийлерді айқындау; жауапкершіліктен босату туралы шешім қабылдау кезінде ескерілуге тиіс мән-жайларды нақты көрсету; жазалау шарасы ретінде ескерту беру механизмін қолдану жөнінде ұсынымдар әзірлеу.

Аталған тәсіл құқық қолдану саласында ашықтық пен әділеттікті арттыруға және азаматтардың құқықтарының тиімді қорғалуына ықпал етеді.

2. Жағдайға байланысты санкцияларды саралау мақсатында, жеңілдететін мән-жайларды бағалау үшін нақты әрі егжей-тегжейлі критерийлерді әзірлеу қажет. Мұндай критерийлер құқық қолдану тәжірибесінің бірізділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, олар құқық қолданушы органдарға да, құқық бұзушыларға да айқын әрі түсінікті болуы тиіс, әрі олардың қолданылуы барлық тұлғаларға тең дәрежеде жүргізілуі қажет. Бұл, өз кезегінде,

шешім қабылдау процесіндегі субъективтілікті азайтуға, әділетсіз және негізсіз шешімдердің алдын алуға ықпал етеді. Нәтижесінде құқық қолдану саласында әділеттілік пен жүйелілікке қол жеткізіледі.

Ұсыныс ретінде: Әкімшілік жолмен шығару шарасының орнына балама әкімшілік санкцияларды енгізу (мысалы, ХҚКО көші-қон қызметтеріне міндетті түрде бару, айыппұл төлеуді кейінге қалдыру) орынды болар еді. Өйткені көші-қон заңнамасын бұзу барлық жағдайда бірдей елеулі қоғамдық қауіп тудырмайды, ал шығарып жіберу – тым қатаң және қайтымсыз шара ретінде қарастырылады. Жеңіл бұзушылықтар кезінде неғұрлым жұмсақ баламаларды қолдану, атап айтқанда, көші-қон орталықтарына міндетті түрде бару немесе, жеке жағдайларды ескеруге және көшіп-қонушыға өз құқықтық мәртебесін қалпына келтіру мүмкіндігін сақтауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, ескерту қолданудың нақты және айқын критерийлерін әзірлеу мен бекіту құқық қолдану практикасының бірізділігі мен әділеттілігін қамтамасыз етуге септігін тигізеді. Ескерту – құқық бұзушыға заңды бұзғаны үшін бірден санкция қолданбай, өз іс-әрекетін түзетуге мүмкіндік беретін алдын алу сипатындағы шара.

Бұдан бөлек, құқық бұзушылықтың салдарын жоюға және қоғамға пайдалы іс атқаруға бағытталған, қоғамдық жұмыстар түріндегі балама санкцияларды енгізу де мүмкін. Мұндай шаралар әлеуметтік немесе экологиялық сипаттағы мәселелерді шешуге бағытталуы мүмкін және бұл көшіп-қонушының қоғаммен байланысын сақтап қалуға, сондай-ақ құқық бұзушылықты қайталаудың алдын алуға ықпал етеді.

3. Көшіп-қонушылардың процедуралық құқықтарын қорғау кепілдіктері.

Қазіргі таңда көптеген көшіп-қонушылар өз құқықтары туралы жеткілікті ақпараттандырылмаған, сондай-ақ оларға адвокаттың немесе кәсіби аудармашының көмегіне қол жеткізу әрдайым мүмкін бола бермейді.

Ұсыныстар:

– Көшіп-қонушылардың тілдік кедергілерге жиі тап болатынын ескере отырып, бұл олардың әкімшілік рәсімдерді дұрыс түсінуіне және өз құқықтарын тиімді қорғауына кедергі келтіруі мүмкін. Осыған байланысты, шығарып жіберу рәсімінде әділдік пен заңдылықты қамтамасыз ету үшін білікті аудармашының және адвокаттың қатысуы міндетті болуы тиіс. Атап айтқанда, бұл адам құқықтарын қорғауға қатысты мәселелерде аса маңызды. Мұндай нормалар заңнамада қарастырылғанымен (мысалы, көшіп-қонушының құқықтарын түсінікті тілде түсіндіру, аудармашы мен қорғаушының міндетті түрде қатысуын қамтамасыз ету), тәжірибе көрсеткендей, оларды тиімді әрі толық іске асыру қосымша шараларды қажет етеді. Осы мақсатта қолжетімді білікті аудармашылар мен адвокаттардың арнайы тізілімін әзірлеу ұсынылады.

– Сонымен қатар, шағым беру кезінде шығарып жіберу туралы шешімнің орындалуын автоматты түрде кейінге қалдыру тәртібін енгізу қажет. Бұл рәсім көшіп-қонушыны шешім заңды күшіне енгенге дейін қорғауға бағытталған және шығарып жіберудің негізсіз жүзеге асырылуының алдын алады. Мұндай тетік – құқықтық қорғауды қамтамасыз етудің орынды жолы ретінде қарастырылады.

– Бұған қоса, Қазақстан Республикасынан тыс жерге шығарып жіберу түріндегі жаза қолдану кезінде бірыңғай сот практикасын қалыптастыру және арнаулы мекемелерде көшіп-қонушылар мен азаматтығы жоқ тұлғаларды ұстау шарттарының сақталуын сот және прокуратура тарапынан тиімді бақылауды қамтамасыз ету қажет.

Бұл шаралар әкімшілік процестерде заңдылық пен адам құқықтарын сақтауды арттыруға, сондай-ақ құқық қолдану тәжірибесіндегі бірізділік пен әділдікті қамтамасыз етуге ықпал етеді.

4. Көшіп-қонушылардың осал санаттарын қорғау.

Ұсыныс ретінде: Ұлттық қауіпсіздікке нақты қауіп төндіретін жағдайларды қоспағанда, көшіп-қонушыларға елімізде болу мәртебесін реттеуге мүмкіндік беру ұсынылады. Бұл ретте Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінде осал санаттағы тұлғаларды ел аумағынан шығаруға тыйым салатын норма бекітілуі тиіс. Мұндай қадам көші-

қон саласындағы саясатты ізгілендіруге және қорғауға мұқтаж тұлғаларды депортация сияқты қатаң шаралардан қорғауға бағытталады. Атап айтқанда, шығару шарасы кәмелетке толмағандарға, жүкті әйелдерге, қарт азаматтарға және мүгедектігі бар адамдарға қатысты ауыр гуманитарлық салдарға әкелуі мүмкін. Сондықтан, ұлттық қауіпсіздікке қатер төндіретін жекелеген жағдайларды қоспағанда, мұндай тұлғаларға қатысты елден шығару шараларын қолданбау орынды болып табылады. Бұл ретте қауіптің бар-жоғын дәлелдейтін нақты, мұқият және негізделген бағалау жүргізілуі қажет. Сонымен қатар, көшіп-қонушыны жауапкершілікке тарту немесе шығару туралы шешім қабылдау кезінде міндетті гуманитарлық бағалау жүргізуді заңнамада бекіту ұсынылады. Мұндай бағалау әр істің ерекше мән-жайларын жүйелі түрде ескеруге мүмкіндік беріп, жазалау немесе шығару шешімдерін қабылдау процесін неғұрлым әділ және икемді етеді. Бұл шара адам құқықтарын сақтау мен қорғауды басымдыққа қоятын құқық қолдану жүйесін қалыптастыруға септігін тигізеді, сондай-ақ құқықтық саясатты гуманизациялауға ықпал етеді.

5. Мәртебені заңдастыру және құқық бұзушылықтардың алдын алу тетіктері.

Көп жағдайда көшіп-қонушылар әкімшілік құқық бұзушылықтарға әдейі емес, ақпараттың жеткіліксіздігі, бюрократиялық рәсімдердің күрделілігі немесе құжаттарды уақтылы ресімдей алмау салдарынан жол береді.

Ұсыныс ретінде: Болуының рұқсат етілген мерзімін бұзған шетел азаматтарына санкциялар қолданбастан құқықтық мәртебесін реттеуге мүмкіндік беретін ерікті заңдастыру тетігін заңнамаға енгізу қажет. Мұндай тәсіл көшіп-қонушыларға бұрынғы құқық бұзушылықтарын қосымша жазаға тартусыз реттеу құқығын береді, бұл олардың құқықтық кеңістікке қайта қосылуына, әлеуметтік бейімделуіне және көлеңкелі көші-қон деңгейін төмендетуге ықпал етеді.

Бұл механизм көшіп-қонушыларға ұзақ мерзімді жағымсыз салдарларға – атап айтқанда, депортацияға немесе елден шығаруға, бұзушылықты түзетуге мүмкіндік беріп, адамгершілікке негізделген құқық қолдануды қамтамасыз етеді. Алайда, мұндай рәсімнің құқықтық негізі нақты белгіленуі тиіс және оны теріс пайдалану ықтималдығын болдырмау үшін тиісті құқықтық шектеулермен қатар жүруі қажет.

Сонымен қатар, көші-қон заңнамасының талаптарын түсіндіру және құқықтық көмектің қолжетімділігін қамтамасыз ету мақсатында мемлекеттік көші-қон консультациялық орталықтарын құру орынды. Бұл орталықтар құқықтық және тілдік қолдауды қамтамасыз етіп қана қоймай, көшіп-қонушыларға тегін әрі қолжетімді консультациялық қызметтердің толық спектрін ұсына алады. Атап айтқанда, мұндай орталықтар шетел азаматтарына құқықтары мен міндеттері жөнінде ақпарат беріп, құжаттарды ресімдеуде немесе визаларды ұзартуда тәжірибелік көмек көрсетуі мүмкін.

Осы ұсынылған шаралар құқықтық мәдениетті арттыруға, көші-қон үдерістерін ізгілендіруге және көшіп-қонушылардың құқықтарын қорғауды тиімді қамтамасыз етуге бағытталған. Бұл ретте құқық бұзушылықтардың алдын алу мүмкіндігі күшейіп, құқық қолдану жүйесінің әділдігі мен тиімділігі арттырылады.

6. Институционалдық бақылауды енгізу.

Көшіп-қонушылардың құқықтарын қозғайтын әкімшілік шаралардың заңдылығы мен пропорционалдығын қамтамасыз ету үшін қосымша бақылауды енгізу қажет.

Ұсыныс:

1) Көші-қон омбудсменінің тәуелсіз органы ретінде жұмыс істейтін жеке институтын құруды қарастыру маңызды. Бұл орган биліктің іс-әрекетінің заңдылығын бақылап, көшіп-қонушыларға заңсыз деп санайтын әрекеттерге шағымдануға мүмкіндік беріп, олардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз етуі тиіс. Мұндай жүйе қоғамның көші-қон саласына деген сенімділігін арттырып, оның ашықтығын күшейтеді. Мамандандырылған органды енгізу елімізде көшіп-қонушылардың құқықтарын қорғауды нығайтуға бағытталған маңызды қадам болып табылады.

2) Құқық қорғау ұйымдарының мониторингін қамтамасыз ету үшін шығаруға қатысты шешімдердің жария тізілімін енгізуді ұсыну орынды. Шығару туралы шешімдер тізілімі құқық

қорғау органдары мен халықаралық институттар үшін бақылаудың ашықтығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Бұл тізілім сондай-ақ көшіп-қонушылардың өздері үшін де маңызды бақылау құралы бола алады, себебі ол санкцияларды негізсіз немесе ерікті түрде қолданудың алдын алуға көмектеседі.

3) Әкімшілік іс жүргізуді жеңілдету мен жеделдету, сондай-ақ қолжетімділік пен ашықтықты арттыру мақсатында көші-қон рәсімдерін цифрландыруды белсенді дамыту қажет. Бұл шаралар құқық қорғау тәжірибесінде әділеттілік пен адамгершілікті арттырып, көші-қон үдерістерін жеңілдетуге және Қазақстандағы көшіп-қонушылардың құқықтарын қорғаудың жалпы жағдайын жақсартуға ықпал етеді.

Қорытынды

Қазақстан Республикасындағы көшіп-қонушылардың әкімшілік жауапкершілігі көші-қон үдерістерін тиімді реттеу, құқықтық тәртіпті сақтау және ішкі қауіпсіздікті қамтамасыз ету тұрғысынан маңызды құрал болып табылады. Дегенмен, қазіргі құқықтық реттеу және оның қолданылу тәжірибесі құқықтық белгісіздікті, процедуралық кепілдіктердің жеткіліксіздігін және санкциялардың пропорционалдығын қамтамасыз етудегі бірқатар маңызды мәселелерді анықтайды.

Заңнамалық талдау нәтижелері көрсеткендей, кейбір жағдайларда әкімшілік шаралар, соның ішінде шығарып жіберу және әкімшілік ұстау, көшіп-қонушының нақты өмірлік жағдайларын, оның кінәсінің дәрежесін, отбасының бар-жоғын немесе елде ұзақ уақыт тұруын көп жағдайда ескерместен жүзеге асырылады. Мұндай тәжірибе Қазақстанның Адам құқықтары жөніндегі халықаралық міндеттемелеріне, атап айтқанда, Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің ережелеріне қайшы келеді.

Халықаралық тәжірибені салыстырмалы түрде зерттеу (Германия, Франция, АҚШ, Канада, Ресей) әкімшілік жауапкершілікті даралау, хабарлама рәсімдерін енгізу, көшіп-қонушыларға құқықтық көмекті кеңейту, сондай-ақ шығарып жіберу туралы шешімдер қабылдауда гуманитарлық бағалау сияқты тиімді тәсілдердің қолданылуын көрсетеді.

Құқық бұзушылықтардың құрамын нақтылау, санкцияларды саралау, құқықтық қорғауды күшейту, заңдастыру және алдын алу шаралары әкімшілік жауапкершіліктің теңгерімді жүйесін қалыптастыруға бағытталған. Мұндай жүйе тек қорғау функциясын ғана емес, сонымен қатар азаматтығына қарамастан әр адамның қадір-қасиетін, құқықтық болжамдылығын, әділеттілік пен құрметті қамтамасыз етуі тиіс.

Қолданыстағы көші-қон заңнамасын, оның ішінде ҚР ӘҚБтК-нің 517,518,519 баптарын тиімді әрі дұрыс қолдану үшін көші-қон қызметі бөлімінің қызметкерлері мен соттардың кәсіби біліктілігін және құқықтық сауаттылығын арттыру аса маңызды. Бұл заң нормаларын дұрыс түсініп, нақты тәжірибеде қолдануда бірізділіктікті қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Көші-қон саласындағы құқық қолдану тәжірибесін жетілдіру құқықтық тәртіпті нығайту, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және азаматтардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз етудің маңызды шарттарының бірі болып табылады. Осы бағыттағы жұмыс көші-қон қызметкерлері мен сот органдарының кәсіби деңгейін арттыру, құқықтық нормаларды дұрыс қолдануды қамтамасыз ету және тиімді есеп беру жүйесін қалыптастыру арқылы жүзеге асырылуы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Қазақстан Республикасының Кодексі, 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ. [Электронды ресурс] – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/archive/docs/ K1400000235/09.04.2025. (қаралу уақыты: 05.03.2025)

2. Жайлыбаев Е.Ж. Административное право Республики Казахстан: учебник. – Алматы: ЮРИСТ, – 2002. – 200 с.

3. Нургалиева Е.Т. Иммиграционная политика и права человека в РК: конфликты юрисдикций. Вестник Академии юриспруденции. – № 1. – 2022. – С. 102-111

4. ҚР Бас прокуратурасы Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің Ақпараттық сервисі. [Электронды ресурс] – URL: http://qamqor.gov.kz. (қаралу уақыты: 05.03.2025)

5. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіні ратификациялау туралы Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 28 қарашадағы N 91 Заңы. [Электронды ресурс] – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000091 (қаралу уақыты 06.03.2025)

6. Назарова М.В. Административное выдворение как специфический вид административного наказания. Полицейское право. – № 4 (4). – 2005. – С. 57- 60

7. Макарейко Н.В., Никифоров М.В., Скляров И.А. Административное принуждение в России: Учеб. пособие / Под ред. И.А. Склярова. – Н. Новгород: – 2002. – 160 с.

8. Шерстобоев О.Н. Административное выдворение иностранных граждан и лиц без гражданства за пределы Российской Федерации: сущностные характеристики. Современное право. – № 12. – 2007. – С. 54-58.

9. Шетелдікті немесе азаматтығы жоқ адамды Қазақстан Республикасының шегінен тыс мәжбүрлеу тәртібімен шығарып жіберу, сондай-ақ жүріп-тұру еркіндігін алдын ала шектеу туралы өзіне қатысты сот шешімі шығарылған шығарып жіберілетін адамды ішкі істер органдарының арнаулы мекемесінде ұстау қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 6 сәуірдегі № 175 қаулысы. [Электронды ресурс] – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000175 (қаралу уақыты: 12.03.2025)

10. Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 19 маусымдағы N 2337 Заңы. [Электронды ресурс] – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U950002337_ (қаралу уақыты: 20.03.2025)

11. Сарсембаев М.А. Выдворение как административная санкция с признаками репрессии. Вестник Карагандинского университета. Серия «Право». – № 2. – 2016. – С. 45-50

12. Баймухаметова Г.М. Проблемные вопросы привлечения к административной ответственности иностранцев и лиц без гражданства за совершение правонарушений в области миграции населения. [Электронный ресурс] – URL: https://academy-rep.kz/uploads/33ad8dd19a7987997b2e4126989fc797.pdf (дата обращения: 25.03.2025)

13. Кожахметов К.М. Теоретико-правовые основы административной ответственности. – Астана: КАЗГЮУ – 2020. – 318 с.

14. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. [Электронды ресурс] – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226 (қаралу уақыты: 28.03.2025)

15. Халықтың көші-қоны туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 22 шілдедегі № 477-IV Заңы. [Электронды ресурс] – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000477 (қаралу уақыты: 02.04.2025)

16. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі. 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ. [Электронды ресурс] – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/ K1500000377 (қаралу уақыты: 02.04.2025)

17. «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне адамдарды Қазақстан Республикасының шегінен тысқары жерге шығарып жіберу кезінде ұстап алу мерзімдерін реттеу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2020 жылғы 19 желтоқсандағы № 385-VI ҚРЗ». [Электронды ресурс] – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2000000385 (қаралу уақыты: 04.04.2025)

18. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының Сот кабинеті. [Электронды ресурс] – URL: https://office.sud.kz/index.xhtml. (қаралу уақыты: 08.04.2025)

19. Жампеисов Д., Жампеисов Д. Халықтың көші-қоны саласындағы құқық шығармашылық пен құқық қолдануды жетілдірудің өзекті мәселелері. ҚР заңнама және құқықтық ақпарат институтының Жаршысы. – №3, (70). – 2022. – Б. 138-147

20. Administrative offenses §95-§98. The paragraph is in Germany. [Electronic resource] – URL: https://www.gesetze-im-internet.de/aufenthg_2004/__98.html (date of request: 11.04.2025).

21. llegal residence and regularization in France. [Electronic resource] – URL: https://exil-solidaire.fr/sejour-irregulier (date of request 15.04.2025)

22. Кодекс об административных правонарушениях Российской Федерации. Принят Государственной Думой 20 декабря 2001 года. [Электронный ресурс] – URL: https://www.zakonrf.info/koap/ (дата обращения: 18.04.2025)

23. Rethinking the U.S. immigration court system. At the Breaking Point: Rethinking the U.S. Immigration Court System. [Electronic resource] – URL: https://www.migrationpolicy.org/ (date of request: 22.04.2025)

24. Migration policy of Canada. [Electronic resource] – URL: https://canada.by/articles/perspektivy-i-osobennosti-migraczionnoj-politiki-kanady-demograficheskij-rost-ekonomicheskij-progress-i-socziokulturnoe-raznoobrazie (date of request: 29.04.2025)

АДМИНИСТРАТИВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ МИГРАНТОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ, ТЕНДЕНЦИИ И МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ

Аннотация

В статье проводится всесторонний анализ вопросов, связанных с административной ответственностью мигрантов в Республике Казахстан, с акцентом на актуальные положения действующего законодательства и особенности правоприменительной практики. Цель исследования заключается в комплексном изучении и дифференциации института административной ответственности в сфере миграции, выявлении его проблемных

аспектов, сравнительном анализе с международной практикой, а также выработке конкретных рекомендаций, направленных на его совершенствование. Авторы статьи анализируют законодательные нормы, применяемые в отношении административных правонарушений, совершаемых иностранными гражданами и лицами без гражданства, а также практику их применения и соответствие международным стандартам. В качестве основы используются судебная практика и статистические данные по статьям 492, 517, 518 и 519 Кодекса Республики Казахстан об административных правонарушениях. Также проводится сравнительно-правовой анализ с учётом опыта Германии, Франции, США, Канады и Российской Федерации. В статье в качестве ключевых проблем рассматриваются чрезмерная строгость санкций, недостаточная индивидуализация мер ответственности, формализованный характер административных процедур, ограниченная доступность профессиональной юридической помощи и перевода, игнорирование гуманитарных факторов, а также вопросы, связанные с административным выдворением из страны. Кроме того, авторы формулируют предложения по совершенствованию правовых механизмов, направленных на уточнение законодательных формулировок, учёт смягчающих обстоятельств, защиту прав уязвимых категорий мигрантов, повышение эффективности юридической помощи, цифровизацию миграционных процедур, а также обеспечение баланса между интересами государства и правами мигрантов. По мнению авторов, миграционная политика должна соответствовать международным принципам защиты прав человека. Настоящее исследование ориентировано на гуманизацию системы административной ответственности и повышение её справедливости.

Ключевые слова: миграция, мигранты, административная ответственность, административное выдворение, международный опыт.

ADMINISTRATIVE RESPONSIBILITY OF MIGRANTS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: CURRENT ISSUES, TRENDS AND INTERNATIONAL EXPERIENCE

Abstract

The article provides a comprehensive analysis of issues related to the administrative responsibility of migrants in the Republic of Kazakhstan, with an emphasis on the current provisions of the legislation and the specifics of law enforcement practice. The purpose of the study is to comprehensively examine and differentiate the institution of administrative responsibility in the field of migration, identify its problematic aspects, compare it with international practice, and develop specific recommendations to improve it. The authors analyze the legislative norms governing administrative offenses committed by foreign citizens and stateless persons, as well as the practice of their application and compliance with international standards. Judicial practice and statistical data on articles 492, 517, 518, and 519 of the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan are used as the basis. A comparative legal analysis is also carried out, taking into account the experience of Germany, France, the USA, Canada, and the Russian Federation. The article considers the excessive severity of sanctions, insufficient individualization of liability measures, the formal nature of administrative procedures, limited availability of professional legal assistance and translation services, disregard for humanitarian factors, and issues related to administrative expulsion from the country as key problems. In addition, the authors formulate proposals to improve legal mechanisms to clarify legislative formulations, taking into account mitigating circumstances, protect the rights of vulnerable categories of migrants, improve the effectiveness of legal aid, digitalize migration procedures, and ensure a balance between the interests of the state and the rights of migrants. According to the authors, migration policy should comply with international human rights principles. The present study focuses on humanizing the system of administrative responsibility and increasing its fairness.

Key words: migration, migrants, administrative responsibility, administrative expulsion, international experience.

REFERENCES

1 «Äkımşılık qūqyq būzuşylyq turaly» Qazaqstan Respublikasynyñ Kodeksı, 2014 jylğy 5 şıldedegı № 235-V QRZ. *["On administrative offenses"].* Available at:– URL: https://adilet.zan.kz/kaz/archive/docs/K1400000235/09.04.2025 [in Kazakh] (accessed: 05.03.2025)

2 Jailybaev E.J. Administrativnoe pravo Respubliki Kazahstan: uchebnik. *[Administrative law of the Republic of Kazakhstan]*– Almaty: İURİS, – 2002. - 200p. [in Russian]

3 Nurgalieva E.T. İmigrasionnaia politika i prava cheloveka v RK: konflikty iurisdiksi. *[Immigration policy and human rights in the Republic of Kazakhstan: conflicts of jurisdiction]* Vestnik Akademii iurisprudensii. – № 1. – 2022. – P. 102-111 [in Russian]

4 QR Bas prokuraturasy Qūqyqtyq statistika jäne arnaiy esepke alu jönındegı komitetınıñ Aqparattyq servisı. [*Information Service of the Committee on Legal Statistics and special records of the prosecutor general's Office of the Republic of Kazakhstan]*.– Available at: URL: http://qamqor.gov.kz. [in Kazakh] (accessed:05.03.2025)

5 Azamattyq jäne saiasi qūqyqtar turaly halyqaralyq paktını ratifikasialau turaly Qazaqstan Respublikasynyñ 2005 jylğy 28 qaraşadağy N 91 Zañy. *[Law of the Republic of Kazakhstan dated November 28, 2005 No. 91 on ratification of*

the International Covenant on civil and political rights]. [Elektrondy resurs] – Available at:URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000091_ [in Kazakh] (accessed:06.03.2025)

6 Nazarova M.V. Administrativnoe vydvorenie kak specificheskij vid administrativnogo nakazaniya. *[Administrative expulsion as a specific type of administrative punishment]* Policejskoe pravo. – № 4 (4). – 2005. – P. 57-60 [in Russian]

7 Makarejko N.V., Nikiforov M.V., Sklyarov I.A. Administrativnoe prinuzhdenie v Rossii: *[Administrative coercion in Russia]* Ucheb. posobie / Pod red. I.A. Sklyarova. – N. Novgorod: – 2002. – 160 p. [in Russian]

8 SHerstoboev O.N. Administrativnoe vydvorenie inostrannyh grazhdan i lic bez grazhdanstva za predely Rossijskoj Federacii: sushchnostnye harakteristiki. *[Administrative expulsion of foreign citizens and stateless persons from the Russian Federation: essential characteristics]*. Sovremennoe pravo. – № 12. – 2007. – P. 54-58. [in Russian]

9 Şeteldıktı nemese azamattyğy joq adamdy Qazaqstan Respublikasynyñ şegınen tys mäjbürleu tärtıbımen şyğaryp jıberu, sondai-aq jürıp-tūru erkındıgın aldyn ala şekteu turaly özıne qatysty sot şeşımı şyğarylğan şyğaryp jıberıletın adamdy ışkı ıster organdarynyñ arnauly mekemesınde ūstau qağidalaryn bekıtu turaly Qazaqstan Respublikasy Ükımetınıñ 2017 jylğy 6 säuırdegı № 175 qaulysy. *[Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated April 6, 2017 No. 175 on approval of the rules for the detention of the expelled person in a special institution of internal affairs bodies, in respect of which a court decision has been made on the expulsion of a foreigner or stateless person by forced procedure outside the Republic of Kazakhstan, as well as on the preliminary restriction of freedom of movement]*. – Available at: URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000175 [in Kazakh] (accessed: 12.03.2025)

10 Şeteldikterdiñ qūqyqtyq jağdaiy turaly Qazaqstan Respublikasynyñ 1995 jylğy 19 mausymdağy N 2337 Zañy. *[Law of the Republic of Kazakhstan dated June 19, 1995 No. 2337 on the legal status of foreigners.]*– Available at: URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U950002337_ [in Kazakh] (accessed: 20.03.2025)

11 Sarsembaev M.A. Vydvorenie kak administrativnaya sankciya s priznakami repressii. *[Expulsion as an administrative sanction with signs of repression]*. Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Pravo». – № 2. – 2016. – P. 45-50 [in Russian]

12 Bajmuhametova G.M. Problemnye voprosy privlecheniya k administrativnoj otvetstvennosti inostrancev i lic bez grazhdanstva za sovershenie pravonarushenij v oblasti migracii naseleniya. *[Problematic issues of bringing foreigners and stateless persons to administrative responsibility for committing offenses in the field of migration]*. – Available at: URL: https://academy-rep.kz/uploads/33ad8dd19a7987997b2e4126989fc797.pdf [in Russian] (accessed: 28.03.2025)

13 Kozhahmetov K.M. Teoretiko-pravovye osnovy administrativnoj otvetstvennosti. *[Theoretical and legal foundations of administrative responsibility]* – Astana: KAZGYUU – 2020. – 318 p. [in Russian]

14 Qazaqstan Respublikasynyñ Qylmystyq kodeksi. *[Criminal Code of the Republic of Kazakhstan]* 2014 jylğy 3 şildedegı № 226-V QRZ. – Available at: URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226 [in Kazakh]. (accessed:28.03.2025)

15 Halyqtyñ köşı-qony turaly Qazaqstan Respublikasynyñ 2011 jylğy 22 şıldedegı № 477-IV Zañy. *[Law of the Republic of Kazakhstan on Population migration dated July 22, 2011 No. 477-IV]*.– Available at: URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000477 [in Kazakh] (accessed: 02.04.2025)

16 Qazaqstan Respublikasynyñ Azamattyq prosestık kodeksı. 2015 jylğy 31 qazandağy № 377-V QRZ. *[Civil Procedure Code of the Republic of Kazakhstan. Kr No. 377-V dated October 31, 2015]*. – Available at: URL:https://adilet.zan.kz/kaz/docs/ K1500000377 [in Kazakh] (accessed: 02.04.2025)

17 «Qazaqstan Respublikasynyñ keibır zañnamalyq aktılerıne adamdardy Qazaqstan Respublikasynyñ şegınen tysqary jerge şyğaryp jıberu kezınde ūstap alu merzımderın retteu mäseleleri boiynşa özgerıster men tolyqtyrular engızu turaly Qazaqstan Respublikasynyñ Zañy 2020 jylğy 19 jeltoqsandağy № 385-VI QRZ». *["Law of the Republic of Kazakhstan dated December 19, 2020 No. 385-VI KR" on introduction of amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on the regulation of the terms of detention of persons for deportation outside the Republic of Kazakhstan"]*. Available at:– URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2000000385 [in Kazakh] (accessed: 04.04.2025)

18 Qazaqstan Respublikasy Joğarğy Sotynyñ Sot kabinetı. *[Judicial Office of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan]*. Available at: – URL: https://office.sud.kz/index.xhtml. [in Kazakh] (accessed:08.04.2025)

19 Jampeisov D., Jampeisov D. Halyqtyñ köşı-qony salasyndağy qūqyq şyğarmaşylyq pen qūqyq qoldanudy jetıldırudıñ özektı mäseleleri. *[Actual problems of improving legal creativity and law enforcement in the field of Population migration.]* QR zañnama jäne qūqyqtyq aqparat institutynyñ Jarşysy. – №3, (70). – 2022. – P. 138-147 [in Kazakh].

20 Administrative offenses §95-§98 The paragraph is in Germany. - Available at:– URL: https://www.gesetze-im-internet.de/aufenthg_2004/__98.html [in English] (accessed:11.04.2025).

21 llegal residence and regularization in France. Available at:– URL: https://exil-solidaire. fr/sejour-irregulier [in English] (accessed:15.04.2025)

22 Kodeks ob administrativnyh pravonarusheniyah Rossijskoj Federacii. Prinyat Gosudarstvennoj Dumoj 20 dekabrya 2001 goda. *[The Code of Administrative Offences of the Russian Federation. Adopted by the State Duma on December 20, 2001]*. [Available at: – URL: https://www.zakonrf.info/koap/ [in Russian] (accessed: 18.04.2025)

23 Rethinking the U.S. immigration court system. At the Breaking Point: Rethinking the U.S. Immigration Court System. Available at: – URL: https://www.migrationpolicy.org/ [in English] (accessed: 22.04.2025)

24 Migration policy of Canada. Available at: – URL: https://canada.by/articles/perspektivy-i-osobennosti-migraczionnoj-politiki-kanady-demograficheskij-rost ekonomicheskij-progress-i-socziokulturnoe-raznoobrazie [in English] (accessed:29.04.2025)

Information about authors:

Dauren Magauyanov– **corresponding author**, PhD, Senior Lecturer of the Department of «Civil Law Disciplines», educational institution «Alikhan Bokeikhan University», Semey, Republic of Kazakhstan

E-mail: daurxxvek@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0400-2826

Duman Zhampeisov – PhD, Senior Lecturer of the Department of «Civil Law Disciplines», educational institution «Alikhan Bokeikhan University», Semey, Republic of Kazakhstan

E-mail: duman_d@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4657-8660

Yerlan Aytkazin – Doctoral student, educational institution «Alikhan Bokeikhan University», Semey, Republic of Kazakhstan

E-mail: aytkazin1805@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3075-4386

Eldana Maishekina – PhD, Senior Lecturer of the «Department of State and Legal Disciplines», educational institution «Alikhan Bokeikhan University», Semey, Republic of Kazakhstan

E-mail: Eldana_18@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1289-7890

Информация об авторах:

Даурен Магауянов – **основной автор,** PhD, старший преподаватель кафедры «Гражданско-правовых дисциплин», учреждение образования «Alikhan Bokeikhan University», г. Семей, Республика Казахстан

E-mail: daurxxvek@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0400-2826

Думан Жампеисов– PhD, старший преподаватель кафедры «Гражданско-правовых дисциплин», учреждение образования «Alikhan Bokeikhan University», г. Семей, Республика Казахстан

E-mail: duman_d@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4657-8660

Ерлан Айтказин– докторант, учреждение образования «Alikhan Bokeikhan University», г. Семей, Республика Казахстан

E-mail: aytkazin1805@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3075-4386

Эльдана Майшекина – PhD, старший преподаватель кафедры «Государственно-правовых дисциплин», учреждение образования «Alikhan Bokeikhan University», г. Семей, Республика Казахстан

E-mail: Eldana_18@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1289-7890

Авторлар туралы ақпарат:

Даурен Магауянов– **негізгі автор,** PhD, «Азаматтық-құқықтық пәндер» кафедрасының аға оқытушысы, «Alikhan Bokeikhan University» білім беру мекемесі, Семей қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: daurxxvek@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0400-2826

Думан Жампеисов– PhD, «Азаматтық-құқықтық пәндер» кафедрасының аға оқытушысы, «Alikhan Bokeikhan University» білім беру мекемесі, Семей қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: duman_d@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4657-8660

Ерлан Айтказин– докторант, «Alikhan Bokeikhan University» білім беру мекемесі, Семей қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aytkazin1805@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3075-4386

Эльдана Майшекина– PhD, «Азаматтық-құқықтық пәндер» кафедрасының аға оқытушысы, «Alikhan Bokeikhan University» білім беру мекемесі, Семей қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Eldana_18@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1289-7890

МРНТИ 10.79.41 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.51**
УДК 343.132

А.А. Прокопова[1], А.Х. Феткулов[2], А.Б. Байсултанов*[3], А.К. Ахметова[4]

[1] Карагандинская академия МВД Республики Казахстан имени Б. Бейсенова,
100009, г. Караганда, Республика Казахстан
[2] Карагандинский университет Казпотребсоюза,
100009, г. Караганда, Республика Казахстан
[3] Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова,
130000, г. Актау, Республика Казахстан
[4] Академия «Bolashag»,
100009, г. Караганда, Республика Казахстан
*e-mail: baisul@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ РАССЛЕДОВАНИЯ УГОЛОВНЫХ ДЕЛ ПО НАРКОПРЕСТУПЛЕНИЯМ В КАЗАХСТАНЕ: АНАЛИЗ И РЕШЕНИЯ

Аннотация

Статья раскрывает ключевые аспекты и результаты проведенного исследования по изучению проблем расследования уголовных дел, связанных с наркопреступлениями. Основная цель заключается в анализе системных проблем, возникающих на различных этапах расследования рассматриваемых уголовных правонарушений, и в разработке рекомендаций по их разрешению. Исследование выявило несколько основных проблем: нарушения уголовно-процессуального законодательства при проведении обысков, ошибки в оформлении процессуальных документов, несвоевременное получение результатов судебных экспертиз, что часто приводит к недопустимости доказательств и, как следствие, к прекращению расследований. Особое внимание уделяется необходимости интеграции современных технологий и усиления контроля за соблюдением досудебного производства, что может существенно повысить эффективность работы органов расследования. Авторы акцентируют внимание на развитии профессиональных навыков сотрудников расследования, что включает обучение новым методикам и усиление юридической подготовки. Данные меры помогут существенно повысить качество и результативность расследований, минимизировать ошибки и способствовать более строгому соблюдению процедур, укрепляя общественное доверие к правосудию. Теоретическая значимость работы заключается в систематизации проблем уголовного процесса и предложении научно обоснованных решений. Практическая значимость исследования проявляется в возможности применения результатов для оптимизации процесса расследования наркопреступлений, что поспособствует укреплению правопорядка и повышению доверия к правоохранительной системе Республики Казахстан.

Ключевые слова: наркотики, расследование, проблемы досудебного производства, следователь, процессуальное решение, уголовный процесс.

Введение

Расследование уголовных дел, связанных с незаконным оборотом наркотиков, является одной из наиболее сложных задач правоохранительных органов. Как показывает анализ статистических данных за 2025 год, в Казахстане прослеживается тенденция увеличения наркопреступлений на 0,5 % (2024 г. – 3940/2025 г. – 3959). Данная динамика свидетельствует о ряде негативных существенных изменений в наркопреступности. В частности, рост числа уголовных правонарушений, совершенных организованными группами на 88,2% (2024 г. – 17/2025 г. – 32), что указывает на усиление их активности и расширение влияния в сфере незаконного оборота наркотиков. Следует отметить, что в 2025 году правоохранительными органами Казахстана задержано 2267 лиц (в 2024 году – 2089) за совершение уголовных правонарушений, связанных с незаконным оборотом наркотиков, что показывает рост на 8,5 %. Более того, 163 граждан Казахстана в 2025 году были привлечены за совершение наркопреступлений за пределами Казахстана (2024 году – 150) [1].

Всё это говорит о том, что на практике выявляется ряд системных проблем, существенно осложняющих противодействие наркопреступности. Основные затруднения связаны с нарушением норм уголовно-процессуального законодательства, провокациями со стороны сотрудников правоохранительных органов, следственными ошибками в оформлении процессуальных документов, несвоевременным получением результатов судебных экспертиз,

неоправданным прерыванием сроков расследования, недостаточным взаимодействием органов предварительного следствия и дознания при проведении оперативно-розыскных и следственных действий.

В данном исследовании рассмотрены наиболее часто встречающиеся примеры этих проблем в различных регионах Казахстана, проанализированы причины их возникновения и предложены возможные пути их устранения.

Цель данного исследования – проанализировать основные проблемы, возникающие на различных этапах расследования наркопреступлений, и предложить конкретные пути их решения. Задачи исследования включают анализ типичных нарушений процедур, оценку действий правоохранительных органов и разработку рекомендаций по оптимизации процесса расследования. Методология основывается на изучении материалов следственно-судебной практики и анализе научной литературы.

Гипотеза исследования заключается в том, что усиление контроля за соблюдением уголовно-процессуального законодательства и внедрение современных технологий могут значительно повысить эффективность противодействия наркопреступности. Значимость работы обусловлено потребностью в разработке и реализации комплексных мер, направленных на устранение имеющихся недостатков в работе органов предварительного расследования и дознания и на повышение доверия к правоохранительной системе.

Таким образом, данное исследование представляет собой важный шаг к пониманию и устранению проблем в области расследования наркопреступлений, что способствует повышению общей безопасности и правопорядка в стране. Для более глубокого изучения темы следует отметить, что обзор современных научных работ позволил прийти к выводу о том, что существующие научные исследования внесли значительный вклад в развитие рассматриваемой проблематики. Исследования О.Е. Жамковой и Т.Н. Вотановского подчеркивают значимость использования видеозаписей в уголовном процессе, что обеспечивает прозрачность и справедливость при расследовании наркопреступлений. Р.С. Слюнченко акцентирует внимание на типичных нарушениях, которые приводят к признанию доказательств недопустимыми. В.А. Задорожная и Е.П. Шульгин обсуждают влияние цифровых технологий на уголовный процесс. Исследования данных авторов важны для понимания, как интеграция электронных систем может способствовать более строгому соблюдению процедур и уменьшению человеческого фактора в ошибках при расследовании наркопреступлений. Однако в научных трудах прослеживаются пробелы, связанные с недостаточным вниманием к вопросам правоприменительной практики и отсутствием конкретных примеров, что снижает репрезентативность исследования.

Материалы и методы исследования

Объект исследования в представленной статье – это системные нарушения уголовно-процессуального законодательства, которые влияют на эффективность расследований наркопреступлений. Основное внимание уделяется тому, как эти нарушения могут быть устранены или минимизированы с помощью интеграции современных технологий и усиления процедурного контроля, что, по мнению исследователей, может значительно улучшить качество и результативность расследований.

Представленное исследование охватывает различные аспекты уголовно-процессуальной практики, с акцентом на системные нарушения и методы их устранения. Оно стремится ответить на вопрос: какие системные нарушения уголовно-процессуального законодательства наиболее влияют на эффективность расследований наркопреступлений, и какие методы могут повысить данную эффективность. Выдвигаемая гипотеза: интеграция современных технологий и усиление процедурного контроля могут значительно улучшить качество и результативность расследований.

Исследование включало три основных этапа:

1. Сбор и анализ данных по фактическим случаям нарушений уголовно-процессуального законодательства.
2. Оценка воздействия этих нарушений на исход дел и эффективность правосудия.

3. Разработка и предложение рекомендаций по оптимизации процесса расследования на основе анализа данных и лучших практик.

Методология проведенного исследования основывается на комплексном подходе, включающем как качественные, так и количественные методы:

- анализ судебной и следственной практики: изучение материалов уголовных дел и судебных решений, связанных с наркопреступлениями, для выявления типичных ошибок и нарушений.
- интервью с экспертами: проведение полуструктурированных интервью с правоохранителями, юристами и судьями для получения глубинных знаний о проблемах в существующей системе.
- сравнительный анализ: изучение международных практик и стандартов в области расследования наркопреступлений для идентификации потенциальных улучшений.

Исследование базировалось на данных, полученных из официальных источников (судебные решения, материалы уголовных дел, законодательные акты) и опубликованных работ по теме, включая статьи и монографии. Каждый анализируемый элемент был тщательно отобран и оценен на предмет соответствия исследовательским задачам.

Таким образом, представленная методология обеспечивает глубокое и многогранное понимание рассматриваемой проблемы, подкрепленное реальными данными и сравнениями с лучшими мировыми практиками. Обозначенный подход не только подтверждает надежность полученных результатов, но и предоставляет читателю возможность воспроизвести исследование для дальнейших аналитических работ.

Результаты и их обсуждение

Проведенное нами исследование показывает, что, среди нарушений уголовно-процессуального законодательства, одним из наиболее распространенных является проведение личных обысков и выемок без санкции суда или без участия понятых.

В ст. 254 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан (далее УПК РК), закреплены основные условия производства обыска [2]. Однако в ряде регионов Казахстана были выявлены случаи игнорирования данных требований. Например, в различных регионах страны прокуратурой были выявлены случаи проведения обысков с нарушением норм уголовно-процессуального законодательства (не предъявлено постановление о производстве на обыск; обыск проведен органом дознания без отдельного поручения следователя; факт неправильной упаковки наркотических средств; проведения обыска без понятых и т.д.), что привело к исключению полученных вещественных доказательств из материалов уголовного дела.

В качестве примера приведем уголовное дело, расследуемое по факту незаконного хранения наркотических средств у гр. Н. Обыск в квартире гр. Н. был произведен органом дознания. Так, в ходе судебного заседания, адвокат гр. Н. заявил ходатайство о признании производства обыска и заключения эксперта незаконными. Во-первых, в материалах дела отсутствовало письменное указание следователя о поручении производства обыска органу дознания (оперативному сотруднику). Во-вторых, адвокат указал на то, что в «протоколе обыска» отсутствовали сведения о том, что выданное гр. Н. вещество было упаковано в конверт, опечатано печатью и на нем расписались понятые [3].

Следующая распространенная проблема связана с отсутствием подписей следователя или подозреваемого в протоколах следственных действий. Недостаточное внимание к формальным аспектам оформления документации приводит к тому, что суды признают такие протоколы недействительными.

Также, в различных регионах страны выявляются случаи, когда в протоколах осмотра места происшествия и иных протоколах следственных действий отсутствуют подписи понятых и самого следователя, что дает основание адвокатам обвиняемых оспорить их подлинность [4].

Фальсификация доказательств и манипуляции с вещественными доказательствами являются также одними из наиболее грубых процессуальных нарушений, поскольку они

подрывают основы правосудия. В практике также встречаются случаи «подбрасывания» наркотических средств, психотропных веществ или их аналогов.

В качестве примера, приведем случай, произошедший в 2023 году в Кызылординской области, когда сотрудники полиции попытались подбросить гражданину наркотики, что могло привести к незаконному привлечению его к уголовной ответственности [5]. Данный инцидент демонстрирует серьезные нарушения таких принципов уголовного судопроизводства, как презумпция невиновности и недопустимость фальсификации доказательств.

Следующей серьезной проблемой является необоснованное производство негласных следственных действий без вынесения соответствующих постановлений. Согласно ч. 3 ст. 232 УПК РК, ряд негласных следственных действий могут проводиться исключительно с санкции следственного судьи специализированного следственного суда, специализированного межрайонного следственного суда, порядок получения которой установлен ст. 234 УПК РК. Но при этом все процедуры, установленные УПК РК должны быть соблюдены.

Однако в нарушение существующих требований закона оперуполномоченный без вынесения постановления произвел контрольный закуп наркотика у гр. Б. В связи с чем протокол закупа был признан недопустимым доказательством. Других доказательств вины гр. Б., кроме показаний оперативного покупателя, не имелось. Результаты порученных аудио-видеоконтроля за местом и лицом, прослушивания и записи переговоров к делу не были приобщены. В этой связи Верховный Суд прекратил дело в отношении гр. Б. и признал за ним право на реабилитацию [6].

Выявленные процессуальные нарушения, к сожалению, свидетельствуют о недостаточной квалификации сотрудников полиции, отсутствии должного контроля со стороны прокуратуры и формальном отношении к соблюдению норм уголовно-процессуального законодательства. Эти недостатки требуют системного решения на уровне законотворчества и правоприменительной практики. Для устранения указанных проблем необходимо ужесточить контроль за соблюдением норм УПК РК на всех этапах расследования.

На наш взгляд, важнейшей мерой решения данных проблем является видеофиксация следственных действий, включая негласные следственные действия и оперативно-розыскные мероприятия, и легализация их результатов к материалам уголовного дела. Дальнейшее повсеместное внедрение данной практики позволит минимизировать вероятность фальсификации доказательств, обеспечит прозрачность работы органов уголовного преследования и исключит возможность следственной ошибки в отношении лиц, причастных к совершению данных уголовных правонарушений.

Следует подчеркнуть, что интеграция видеозаписи в качестве обязательного компонента уголовного процесса, о чем указывают некоторые исследователи, на наш взгляд, достигнет оптимальной эффективности только при условии установления юридической ответственности за ее преднамеренное уничтожение [7-8]. Кроме того, следует усилить ответственность сотрудников за фальсификацию доказательств и нарушение процессуальных норм. Необходимо внедрение механизма автоматического выявления процессуальных ошибок с использованием электронного документооборота и внедрение системы контроля сроков оформления документов.

Прокуратуре следует активизировать надзор за следствием и дознанием, проводя систематические проверки обоснованности процессуальных решений и законности проведения негласных следственных действий.

Дополнительно требуется повышение квалификации сотрудников предварительного следствия и дознания, специализирующихся на данной категории уголовных дел. Включение в учебные программы специальных курсов по освоению способов и методов современной фиксации объектов криминалистического исследования, которые станут ключевым фактором в минимизации процессуальных ошибок и предотвращению фальсификации доказательств. Помимо этого, необходимо создание ведомственных специализированных групп для проведения проверок материалов уголовных дел. Как нам представляется, это окажет

существенное влияние на выявление процессуальных нарушений и привлечение к дисциплинарной, а возможно и к уголовной ответственности недобросовестных работников правоохранительных органов, расследующих данную категорию дел.

Такие меры, по нашему мнению, не только способствуют сокращению количества данных правонарушений в рамках уголовного судопроизводства, но и значительно укрепляют доверие граждан к правоохранительной системе. Это, в свою очередь, обеспечивает более надежное предотвращение необоснованного освобождения виновных лиц от юридической ответственности.

Следующей проблемой, на которую мы бы хотели обратить внимание, является допущение следственных ошибок в оформлении процессуальных документов. Качественная фиксация хода и результатов следственных действий представляет собой фундаментальный аспект уголовного процесса, который играет важную роль в обеспечении законности, доказывании и обоснованности принимаемых процессуальных решений. Согласно уголовно-процессуальному законодательству, каждый этап расследования должен быть тщательно зафиксирован, причем фиксация хода и результатов следственных действий обязана соответствовать строгим законодательным требованиям.

Тем не менее, анализ правоприменительной практики позволяет выявить многочисленные случаи, когда ошибки в оформлении процессуальных документов ведут к признанию собранных доказательств недопустимыми, что часто становится причиной прекращения досудебных производств по реабилитирующим основаниям. Такие процессуальные нарушения не только уменьшают эффективность расследования уголовных правонарушений, но и наносят ущерб доверию к системе правосудия. О данной проблеме также указывают и российские исследователи [9]. Анализ уголовных дел, связанных с нелегальным распространением наркотиков, позволил выявить существенные проблемы с правильным оформлением процессуальных документов.

Обозначенные следственные ошибки могут возникать как из-за недостаточной квалификации следователей, так и вследствие их небрежного отношения к исполнению служебных обязанностей. В ряде случаев следователи не уделяют достаточного внимания деталям в оформлении документов, полагаясь на их внешнее соответствие установленным требованиям. Однако даже мелкие просчеты, такие как отсутствие подписей или точного времени и места проведения действия, могут иметь серьезные правовые последствия, подрывая правомерность всего уголовного процесса. Более того, такие ошибки нередко выявляются уже на стадии судебного разбирательства, что значительно осложняет процесс доказывания и вынесения обвинительного приговора. В результате даже очевидно виновные лица могут избежать уголовной ответственности из-за процессуальных недочетов, допущенных на этапе досудебного расследования.

Анализ правоприменительной практики свидетельствует о необходимости системного подхода к решению проблемы ненадлежащего оформления процессуальных документов. Наиболее эффективной мерой, на наш взгляд, является электронный документооборот, который позволяет исключить ошибки, связанные с человеческим фактором. При этом автоматизированные системы оформления процессуальных документов должны включать встроенные механизмы проверки корректности заполнения, что позволит минимизировать вероятность отсутствия обязательных реквизитов. Уже сейчас, использование цифровых платформ (*таких как е-УД*) для фиксации следственных действий облегчает множественные следственные процедуры, показывает свою эффективность в обеспечении прозрачности и возможности последующей проверки законности их проведения [10-11].

Дополнительно необходимо проведение регулярных курсов повышения квалификации для следователей и дознавателей, направленных на детальное изучение требований к оформлению процессуальных документов. В рамках таких курсов особое внимание должно уделяться правильному составлению протоколов обыска, выемки, допроса и других следственных действий, а также анализу судебно-следственной практики признания доказательств недопустимыми в связи с процессуальными нарушениями. Кроме того, следует

разработать методические рекомендации, в которых необходимо рассмотреть следственные ошибки, а также собрать в них стандартизированные образцы процессуальных документов с разъяснениями по их заполнению. Указанные меры позволят минимизировать вероятность допущения ошибок, обеспечить надлежащую фиксацию хода и результатов следственных действий, что повысит качество уголовного преследования лиц, причастных к незаконному обороту наркотиков. Еще одной немаловажной проблемой является назначение и производство судебных экспертиз. Проведение судебных экспертиз играет ключевую роль в расследовании уголовных дел, связанных с незаконным оборотом наркотиков по всему миру [12]. Экспертное исследование позволяет установить химический состав вещества, подтвердить его отнесение к категории наркотических средств, психотропных веществ или их аналогов, а также определить количественные и качественные характеристики, влияющие на квалификацию уголовного правонарушения. Однако на практике несоблюдение сроков в проведении судебных экспертиз и получении их результатов становятся серьезным препятствием в эффективном расследовании, приводя порой к приостановке или прекращению уголовных дел о наркотиках.

Существующие сложности в проведении экспертных исследований выявляются на различных стадиях предварительного расследования. Так, например, существует проблема в том, что суды не имеют достаточной компетенции для оценки научной обоснованности выводов экспертов. Это приводит к тому, что проверка заключений экспертов часто ограничивается лишь соответствием выводов другим доказательствам по делу. Поэтому, следует уделить пристальное внимание улучшению методической подготовки следователей и дознавателей, чтобы повысить их способность к критическому анализу и оценке экспертных заключений [13]. Также, компетенция следователей и дознавателей не позволяет им достаточно четко формулировать вопросы для назначения и производства экспертизы, что негативно отражается на экспертном заключении [14]. Данные ситуации указывают на наличие системных проблем, замедляющих процесс проведения судебных экспертиз.

Основной причиной задержек также является высокая нагрузка на экспертные учреждения, в которых наблюдается дефицит специалистов, способных оперативно исследовать поступающие материалы. В некоторых регионах страны количество криминалистических экспертов явно недостаточно, что приводит к образованию очередей на проведение экспертных исследований.

На сегодняшний день государственный сектор судебно-экспертной системы Казахстана представлен Центром судебных экспертиз Министерства юстиции, при котором функционируют 19 Институтов судебных экспертиз, дислоцирующиеся в крупных городах и во всех областных центрах, в которых трудятся около 2800 сотрудников, в том числе свыше 1000 высококвалифицированных судебных экспертов. В филиалах проводятся 30 видов судебных экспертиз по 57 направлениям экспертных специальностей [15]. Как нам представляется, указанное количество экспертов не достаточно, что в целом влияет и на качество проводимых экспертных исследований.

Существенным фактором, усугубляющим проблему, является и бюрократическая сложность процедуры назначения экспертиз. Несмотря на то, что в ЕРДР (Единый реестр досудебных расследований) создан отдельный модуль «Е-Сараптама», через который обеспечивается отправка постановлений и определений о назначении судебных экспертиз и дальнейший прием их результатов в электронном формате. До настоящего момента процедура передачи материалов уголовных дел, образцов и вещественных доказательств остается стандартной. Следователи, указанные материалы везут нарочно в экспертные учреждения, что затягивает процесс производства уже назначенной в электронном формате экспертизы и нивелирует ускоренный процесс их назначения.

Несвоевременное получение экспертных заключений негативно отражается на ходе всего расследования. В случаях, когда результаты экспертизы задерживаются, следствие оказывается вынуждено прерывать производство по делу (п. 9 ч. 7 ст. 45 УПК РК), так как без экспертного заключения невозможно квалифицировать уголовное правонарушение и принять

окончательное процессуальное решение. В ряде ситуаций это приводит к утрате актуальности доказательной базы или даже к закрытию уголовного дела, в связи с истечением установленных законом сроков. Кроме того, в случаях, когда материалы направляются в суд без надлежащего экспертного заключения, высока вероятность их возврата на дополнительное расследование, что также способствует затягиванию уголовного процесса. Для устранения данных проблем требуется комплексный подход к оптимизации работы судебно-экспертных учреждений. Одним из возможных решений является создание независимых криминалистических центров, имеющих в своем распоряжении современные технические средства и достаточное количество экспертов. Это позволит распределить нагрузку между учреждениями, снизив количество задержек в обработке материалов. Важным шагом является также активное привлечение новых специалистов в сферу судебной химии и криминалистики, что поможет восполнить нехватку кадров.

Дополнительно следует установить четкие предельные сроки проведения экспертиз, не превышающие десяти дней с момента поступления материалов в экспертное учреждение. Контроль за соблюдением этих сроков может быть осуществлен через автоматизированную систему мониторинга, отслеживающую все этапы экспертного исследования – от поступления запроса до предоставления заключения. В случае нарушения сроков соответствующие сотрудники должны нести персональную ответственность за необоснованные задержки.

Таким образом, затягивание сроков проведения судебных экспертиз в расследовании наркопреступлений является серьезной проблемой, влияющей на своевременность и оперативность уголовного судопроизводства.

Основные причины данной проблемы включают чрезмерную загруженность экспертных учреждений, нехватку квалифицированных кадров и сложность бюрократических процедур. Для устранения этих затруднений необходимо создание независимых экспертных центров, введение жестких сроков выполнения экспертиз, цифровизация документооборота и усиление контроля за процессом проведения исследований. Реализация этих мер позволит повысить эффективность расследования уголовных правонарушений, связанных с незаконным оборотом наркотиков, и обеспечить своевременное принятие обоснованных процессуальных решений.

В рамках модуля «Е-Сараптама», необходимо обеспечить возможность экспертам не только ознакомления с постановлением о назначении экспертизы, но и доступ к дополнительным материалам электронного уголовного дела. Такое расширение функционала модуля позволит экспертам полноценно вникать в контекст дела при проведении исследований.

Помимо вышеуказанных проблем, следует учитывать и изменяющийся характер наркопреступности. В последние годы наблюдается значительный рост распространения психотропных синтетических наркотиков, которые производятся в подпольных лабораториях и распространяются через сеть интернет, что требует адаптации методов расследования и совершенствования законодательной базы [16–17]. В частности, необходимо внедрение аналитических систем, позволяющих отслеживать цифровые следы наркоторговли, а также усиление контроля за продажей химических реагентов (прекурсоров), используемых для производства наркотиков.

Заключение

В рамках исследования уголовных дел по наркопреступлениям в Казахстане, были выявлены и систематизированы основные проблемы, влияющие на эффективность расследования. Проведённое исследование подтвердило гипотезу о значимом влиянии нарушений уголовно-процессуального законодательства на результативность противодействия наркопреступности. Ключевые проблемы включают производство следственных действий и негласных следственных действий с нарушениями норм УПК РК, следственные ошибки в оформлении процессуальных документов, злоупотребления полномочиями со стороны правоохранительных органов и задержки в проведении судебных экспертиз, что часто приводит к нарушению сроков расследования.

Исследование выявило, что многие из этих проблем возникают из-за недостаточной квалификации следователей, дознавателей и экспертов, а также из-за отсутствия адекватного надзора за соблюдением процессуальных норм. Подтверждение данного вывода найдено в анализе конкретных уголовных дел и правоприменительной практики. Основываясь на полученных выводах, мы предложили ряд мер, направленных на усиление контроля за деятельностью правоохранительных органов и повышение квалификации сотрудников. Данные меры включают обязательную видеофиксацию всех следственных действий и ужесточение ответственности за нарушения уголовно-процессуальных норм.

Значение работы заключается в том, что она обогащает научное понимание проблем уголовного процесса и предлагает практические решения для их устранения. Результаты исследования способны изменить научные знания о механизмах воздействия на эффективность расследования наркопреступлений, предложив новые методы оптимизации уголовного судопроизводства. Для дальнейшей работы предлагается расширить исследование, включив анализ международного опыта и сравнительное изучение законодательства других стран в области расследования наркопреступлений, что позволит сформулировать более глобальные рекомендации по усовершенствованию уголовно-процессуального законодательства и практики его применения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Наркоситуация в государствах-участниках ЦАРИКЦ по итогам 2025 года от 02 марта 2026 года. [Электронный ресурс] — URL: httpscaricc. orgmediareports 2026CARICC_ bulletin_rus_258.pdf (дата обращения 30.03.2025)

2 Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V. [Электронный ресурс] — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852 (дата обращения 01.02.2025)

3 Пресс служба «АГКА» Доказательства и их допустимость в уголовном процессе. [Электронный ресурс] — URL: https://www.agka.kz/ (дата обращения 01.02.2025)

4 Губенко А. Вещдоки, экспертизы, свидетели, допросы: что является доказательством для суда. [Электронный ресурс] — URL: https://www.sud.gov.kz/rus/massmedia/veshchdoki-ekspertizy-svideteli-doprosy-chto-yavlyaetsya-dokazatelstvom-dlya-suda-agubenko (дата обращения 01.02.2025)

5 Ибраева О. Полицейские пытались подбросить наркотики и обрез кызылординцу. [Электронный ресурс] — URL: https://press.kz/novosti/policzejskie-pytalis-podbrosit-narkotiki-i-obrez-kyzylordinczu (дата обращения 01.02.2025)

6 Официальный сайт «SUD.GOV.KZ» Нарушены нормы УПК. [Электронный ресурс] — URL: https://www.sud.gov.kz/rus/news/narusheny-normy-upk

7 Миронова Е.Ю. Современное состояние, тенденции и перспективы цифровизации уголовного судопроизводства через призму общественного мнения / Е.Ю. Миронова. - DOI 10.17150/2500-4255.2024.18(4).421-438. - EDN QEZUHV // Всероссийский криминологический журнал. — 2024. — №4. – С. 421-438

8 Вотановский Т.Н. Фотоснимки, видеозаписи, фонограммы в системе доказательств в уголовном процессе / Т.Н. Вотановский // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. — 2011. — №11. – С. 400-403

9 Смирнова И.Г. Доверие как аксиологическая детерминанта процесса доказывания по уголовным делам: эмодзи как объект оценки судом / И.Г. Смирнова. // Всероссийский криминологический журнал. - 2024. - №5. – С.504-510

10 Шульгин Е.П. Трансформация правоохранительной деятельности Республики Казахстан в условиях развития цифровых технологий / Е.П. Шульгин // Вестник Уфимского юридического института МВД России. — 2022. — №4 (98). – С. 64-71

11 Лубягин М.С. Цифровое обеспечение производства по уголовному делу следственной группой / М.С. Лубягин. Всероссийский криминологический журнал. - 2023. - №3. – С. 282-294

12 Hachem M., Mizouni R., Alawadhi I.M., Altamimi M.J. Digital forensic intelligence for illicit drug analysis in forensic investigations / M. Hachem, R. Mizouni, I.M. Alawadhi, M.J. Altamimi. - // iScience. — 2023. - № 26 (10). [Электронный ресурс] — URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2589004223021004?via%3Dihub (дата обращения: 03.02.2025).

13 Жанадилов А.Е. Актуальные проблемы производства судебной экспертизы в гражданском судопроизводстве Республики Казахстан. [Электронный ресурс] — URL: https://cyberleninka.ru/article/n/aktualnye-problemy- (дата обращения: 03.02.2025).

14 Лазарева Л.В., Покровский С.В. К вопросу о доказательности экспертных выводов / Л.В. Лазарева, С.В. Покровский. // Актуальные проблемы российского права —2021. Т. 16. — № 4 (125). – С. 152-159

15 Судебная экспертиза. [Электронный ресурс] — URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/adilet/press/article/details/809 (дата обращения 17.01.2025)

16 Информационный портал «Azattyq Rýhy» Синтетические наркотики: тихая эпидемия, разрушающая жизни казахстанцев. [Электронный ресурс] — URL: https://rus.azattyq-ruhy.kz/avtory/80812-sinteticheskie-narkotiki-tikhaia-epidemiia-razrushaiushchaia-zhizni-kazakhstantsev (дата обращения 04.02.2025)

17 Singh B.P., Aswale N., Mani A.P., Rihan J., Yadav M. Drugs and youth – growing nexus of crime and legal redressal / B.P. Singh, N. Aswale, A.P. Mani, J. Rihan, M. Yadav // Russian Law Journal. – 2023 - № 3. - P. 18-22.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЕСІРТКІ ҚЫЛМЫСТАРЫ БОЙЫНША ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТЕРДІ ТЕРГЕУДІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ТАЛДАУ ЖӘНЕ ШЕШІМДЕР

Аңдатпа

Мақалада есірткі қылмыстарымен байланысты қылмыстық істерді тергеу мәселелерін зерттеу бойынша жүргізілген зерттеудің негізгі аспектілері мен нәтижелері ашылады. Негізгі мақсат-қарастырылып отырған қылмыстық құқық бұзушылықтарды тергеудің әртүрлі кезеңдерінде туындайтын жүйелік проблемаларды талдау және оларды шешу бойынша ұсыныстар әзірлеу. Зерттеу бірнеше негізгі проблемаларды анықтады: тінту кезінде қылмыстық іс жүргізу заңнамасының бұзылуы, іс жүргізу құжаттарын рәсімдеудегі қателіктер, сот сараптамаларының нәтижелерін уақтылы алмау, бұл көбінесе дәлелдемелерге жол бермеуге және соның салдарынан тергеуді тоқтатуға әкеледі. Қазіргі заманғы технологияларды интеграциялау және сотқа дейінгі өндірістің сақталуын бақылауды күшейту қажеттілігіне ерекше назар аударылады, бұл тергеу органдары жұмысының тиімділігін едәуір арттыруы мүмкін. Авторлар тергеу қызметкерлерінің кәсіби дағдыларын дамытуға баса назар аударады, оған жаңа әдістерді оқыту және заңгерлік дайындықты күшейту кіреді. Бұл шаралар тергеулердің сапасы мен тиімділігін едәуір арттыруға, қателіктерді азайтуға және сот төрелігіне қоғамдық сенімді нығайта отырып, рәсімдердің қатаң сақталуына ықпал етуге көмектеседі. Жұмыстың теориялық маңыздылығы қылмыстық процестің проблемаларын жүйелеу және ғылыми негізделген шешімдерді ұсыну болып табылады. Зерттеудің практикалық маңыздылығы есірткі қылмыстарын тергеу процесін оңтайландыру үшін нәтижелерді қолдану мүмкіндігінде көрінеді, бұл құқықтық тәртіпті нығайтуға және Қазақстан Республикасының Құқық қорғау жүйесіне деген сенімді арттыруға ықпал етеді.

Негізгі сөздер: есірткі, тергеу, сотқа дейінгі іс жүргізу мәселелері, тергеуші, іс жүргізу шешімі, қылмыстық процесс.

PROBLEMS OF CRIMINAL INVESTIGATION OF DRUG OFFENSES IN KAZAKHSTAN: ANALYSIS AND SOLUTIONS

Abstract

The article reveals the key aspects and results of the research conducted to investigate problems in the investigation of drug offense cases. The main objective is to analyze the systemic problems arising at various stages of investigation of the criminal offenses in question and to develop recommendations for their resolution. The study revealed several major problems: violations of criminal procedural legislation during searches, errors in the execution of procedural documents, and untimely receipt of forensic examination results, which often lead to the inadmissibility of evidence and, as a consequence, to the termination of investigations. Particular attention is paid to the need to integrate modern technologies and strengthen control over compliance with pre-trial proceedings, thereby significantly improving the efficiency of investigative bodies. The authors emphasize the development of the professional skills of investigation staff, including training in new techniques and strengthening legal training. These measures will help significantly improve the quality and efficiency of investigations, minimize errors, and promote better compliance with procedures, strengthening public confidence in justice. The theoretical significance of the work lies in systematizing the problems of criminal procedure and proposing scientifically based solutions. The practical significance of the study is manifested in the possibility of applying the results to optimize the investigation of drug crimes, thereby strengthening the rule of law and increasing confidence in the Republic of Kazakhstan's law enforcement system.

Keywords: drugs, investigation, problems of pre-trial proceedings, investigator, procedural decision, criminal process.

REFERENCES

1 Ugolovno-processual'nyj kodeks Respubliki Kazahstan ot 4 iyulya 2014 goda № 231-V [*Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan dated July 4, -2014, No. 231-V*]. Available at: - URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852 [In Russian] (accessed: 01.02.2025)

2 Press sluzhba «AGKA» Dokazatel'stva i ih dopustimost' v ugolovnom processe [*«AGKA» Press Service Evidence and its admissibility in criminal proceedings*]. Available at: - URL: https://www.agka.kz/ [In Russian] (accessed: 01.02.2025)

3 Gubenko A. Veshchdoki, ekspertizy, svideteli, doprosy: chto yavlyaetsya dokazatel'stvom dlya suda [*Evidence, expert opinions, witnesses, interrogations: what constitutes evidence for the court*]. Available at: - URL: https://www.sud.gov.kz/rus/massmedia/veshchdoki-ekspertizy-svideteli-doprosy-chto-yavlyaetsya-dokazatelstvom-dlya-suda-agubenko [In Russian] (accessed: 01.02.2025)

4 Ibraeva O. Policejskie pytalis' podbrosit' narkotiki i obrez kyzylordincu [*Police officers attempted to plant drugs and a sawed-off shotgun on a Kyzylorda resident*]. Available at: - URL: https://press.kz/novosti/policzejskie-pytalis-podbrosit-narkotiki-i-obrez-kyzylordinczu [In Russian] (accessed: 01.02.2025)

5 Oficial'nyj sajt «SUD.GOV.KZ» Narusheny normy UPK [*Official website «SUD.GOV.KZ» Violation of the norms of the Criminal Procedure Code*]. Available at: - URL: https://www.sud.gov.kz/rus/news/narusheny-normy-upk [In Russian] (accessed: 01.02.2025)

6 Mironova E.Yu. Sovremennoe sostoyanie, tendencii i perspektivy cifrovizacii ugolovnogo sudoproizvodstva cherez prizmu obshchestvennogo mneniya [*The current state, trends, and prospects of the digitization of criminal proceedings through the lens of public opinion*]. Vserossijskij kriminologicheskij zhurnal// Russian journal of criminology, -2024, no. 4, -P. 421-438. [In Russian].

7 Votanovskij T.N. Fotosnimki, videozapisi, fonogrammy v sisteme dokazatel'stv v ugolovnom processe [*Photographs, video recordings, and audio recordings in the criminal trial evidence system*]. Vestnik Tambovskogo universiteta. Seriya: Gumanitarnye nauki- Tambov University Bulletin. Series: Humanities, -2011, no. 11, -P. 400-403 [In Russian].

8 Smirnova I.G. Doverie kak aksiologicheskaya determinanta processa dokazyvaniya po ugolovnym delam: emodzi kak ob"ekt ocenki sudom [*Trust as an axiological determinant of the process of proving criminal cases: emojis as an object of assessment by the court*]. Vserossijskij kriminologicheskij zhurnal = Russian journal of criminology, -2024, no.5 -P.504-510 [In Russian].

9 Shul'gin E.P. Transformation of law enforcement activities in the Republic of Kazakhstan in the context of digital technology development. Vestnik Ufimskogo yuridicheskogo instituta MVD Rossii = Bulletin of the Ufa Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia, -2022, no. 4 (98), -P. 64-71 [In Russian].

10 Lubyagin M.S. Digital evidence in criminal cases by the investigation team. Vserossijskij kriminologicheskij zhurnal = Russian journal of criminology, -2023, no.3, -P.282-294. [In Russian].

11 Hachem M., Mizouni R., Alawadhi I.M., Altamimi M.J. Digital forensic intelligence for illicit drug analysis in forensic investigations. Available at: - URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2589004223021004?via%3Dihub [In English] (accessed: 03.02.2025)

12 Zhanadilov A.E. Current issues in the production of forensic evidence in civil proceedings in the Republic of Kazakhstan. Available at: - URL: https://cyberleninka.ru/article/n/aktualnye-problemy-proizvodstva-sudebnoy-ekspertizy-v-grazhdanskom-sudoproizvodstve-respubliki-kazahstan [In Russian] (accessed: 03.02.2025)

13 Lazareva L.V., Pokrovskij S.V. On the issue of the evidential value of expert conclusions. Aktual'nye problemy rossijskogo prava = Current issues in Russian law, -2021. —T. 16., no.4 (125), -P.152-159 [In Russian].

14 Forensic examinations. Available at: - URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/adilet/press/article/details/809 [In Russian] (accessed: 17.02.2025)

15 «Azattyq Ruhy» Information Portal Synthetic drugs: a silent epidemic destroying the lives of Kazakhstani citizens. Available at: - URL: https://rus.azattyq-ruhy.kz/avtory/80812-sinteticheskie-narkotiki-tikhaia-epidemiia-razrushaiushchaia-zhizni-kazakhstantsev [In Russian] (accessed: 04.02.2025)

16 Singh B.P., Aswale N., Mani A.P., Rihan J., Yadav M. Drugs and youth – growing nexus of crime and legal redressal. Russian Law Journal, -2023, no.3, -P.18-22. [In English].

Information about authors:

Anna Prokopova – Candidate of Legal Sciences, Professor of the Department of Criminal Procedure, Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after Barimbek Beisenov, Karaganda, Republic of Kazakhstan

E-mail: anya.prokopova @gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3478-0052

Alikzhan Fetkulov – Candidate of Legal Sciences, Leading Researcher of the Research Institute of Economic and Legal Studies, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan

E-mail: fetkulov_german @mail.ru

ORCID: https://orcid.org/ 0000-0002-8719-6629

Altay Baisultanov – **corresponding author,** Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Jurisprudence Caspian University of Technology and Engineering named after Sh.Yessenov, Aktau, Republic of Kazakhstan
E-mail: baisul @mail.ru
ORCID: https://orcid.org/ 0000-0001-8220-8857
Assel Akhmetova – Master of Law, Senior Lecturer of the Department of Legal and Financial Disciplines at the Bolashag Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Сведения об авторах:
Анна Прокопова – кандидат юридических наук, профессор кафедры уголовного процесса, Карагандинская академия МВД Республики Казахстан имени Б. Бейсенова, г. Караганда, Республика Казахстан
E-mail: anya.prokopova@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3478-0052
Аликжан Феткулов – кандидат юридических наук, ведущий научный сотрудник Научно-исследовательского института экономических и правовых исследований, Карагандинский университет Казпотребсоюза, г. Караганда, Республика Казахстан
E-mail: fetkulov_german@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/ 0000-0002-8719-6629
Алтай Байсултанов – **основной автор,** кандидат юридических наук, ассоциированный профессор, профессор кафедры юриспруденции Каспийского университета технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова, г. Актау, Республика Казахстан
E-mail: baisul@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/ 0000-0001-8220-8857
Ахметова Асель Касеновна – магистр юриспруденции, старший преподаватель кафедры правовых и финансовых дисциплин Академии «Bolashag», г. Караганда, Республика Казахстан
E-mail: ahmetovaa2050@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-5318-3584

Авторлар туралы ақпарат:
Анна Прокопова – заң ғылымдарының кандидаты, қылмыстық процесс кафедрасының профессоры, Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: anya.prokopova@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3478-0052
Аликжан Феткулов – заң ғылымдарының кандидаты, экономикалық және құқықтық зерттеулер ғылыми-зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: adel_sadvakasova@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5959-3718
Алтай Байсұлтанов – **негізгі автор,** заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің құқықтану кафедрасының профессоры, Ақтау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: baisul@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/ 0000-0001-8220-8857
Әсел Ахметова – заң ғылымдарының магистрі, «Bolashag» академиясының құқықтық және қаржылық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: ahmetovaa2050@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-5318-3584

МРНТИ 10.53.23 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.52**
УДК 349.6:502.173

С.Ж. Смоилов[1*], А.И. Карипова[2], Д.Б. Калмаганбетова[2]

[1]Университет «Туран Астана»,
г. Астана, Республика Казахстан
[2] «Esil University»,
г. Астана, Республика Казахстан
*e-mail: smoilovs@mail.ru

РОЛЬ НОРМ МЕХАНИЗМА ЭКОНОМИЧЕСКОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОХРАНЫ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРИРОДНЫХ РЕСУРСОВ В ПРАВОВОЙ СИСТЕМЕ

Аннотация

Данная статья представляет собой комплексное исследование правовой природы и функциональной роли норм, детерминирующих экономические механизмы в сфере охраны окружающей среды и рационального природопользования. Цель статьи заключается в комплексном теоретико-правовом анализе норм, регулирующих экономические механизмы в сфере охраны окружающей среды и рационального природопользования. Авторами проводится глубокий анализ генезиса данных норм, их внутренней структуры и специфики правовой реализации в современных условиях. В работе переосмысливаются теоретико-методологические подходы к интерпретации экологических предписаний сквозь призму стратегического перехода Республики Казахстан к модели «зеленой экономики». Особое внимание уделяется выявлению системных связей между принципами экологического права и инструментами экономического стимулирования, такими как плата за эмиссии, экологическое страхование и налоговое маневрирование. Через призму юридического анализа действующего законодательства, включая Экологический кодекс РК, раскрываются коллизионные аспекты и пробелы в правовом регулировании. Исследование базируется на критическом осмыслении основных тенденций развития эколого-правовой мысли, что позволило автору детализировать механизмы правового воздействия на субъекты природопользования. В заключении сформулированы авторские теоретические положения и научно обоснованные рекомендации по модернизации отечественного законодательства. Предложенные меры направлены на повышение эффективности правоприменительной практики и обогащение доктрины экологического права новыми концептуальными подходами к пониманию экономической ответственности за состояние природной среды.

Ключевые слова: охрана природной среды, правовая система, экологическое право, механизм экономического регулирования, природные ресурсы

Введение

В период независимости Республики Казахстан (далее – РК) как независимого государства, была создана база законов, которые являются гарантом охраны окружающей среды и природопользовании. Главным законом в этой области является Экологический закон РК от 2 января 2021 года. И все-таки принятый объем законов, оберегающих экологию нашего государства, не в полной мере охватывает вопросы юридического контроля экономического планирования охраны природной среды в РК. Сейчас, можно наблюдать несоответствие среди законов, в данной области, часто они идут врозь с основным законом государства. В настоящее время можно наблюдать примеры, когда при разработке и принятии законов в области экономического планирования природоохранной деятельности прослеживается интерес отдельных лиц или групп, не связанный с обеспечением социальной направленности и защитой экологических прав и законных интересов как граждан, так и организаций.

Действующая модель экономического планирования охраны окружающей среды и рационального недропользования не является целостной и скоординированной системой. Она представляет собой совокупность разрозненных и не всегда согласованных между собой элементов. Для обеспечения ее результативности необходимо выявить и проанализировать ключевые причины низкой эффективности, а также выработать комплекс предложений и рекомендаций, направленных на формирование адаптивной и согласованной системы правового регулирования, охватывающей все компоненты данного механизма. Тем более в рамках понимания термина «устойчивое развитие», которое было введено в язык

международной экологической дипломатии и международной комиссии Организации Объединенных Наций по окружающей среде и развитию [1].

В итоге можно констатировать, что в РК многие ключевые аспекты правового планирования механизма экономического регулирования охраны окружающей среды и недропользования до сих пор не получили полноценного теоретического осмысления. Формирование целостного представления о роли государства и правовых инструментов в процессе построения принципиально новой модели экологической политики позволит создать эффективные юридические механизмы, обеспечивающие ее реализацию. Такой подход станет основой для совершенствования процедур и оптимизации внедрения «зеленых» технологий во всех сферах хозяйственной деятельности страны.

В частности, в РК по мнению С.Д. Бекишевой и К.К. Рахметова принято объективно считать, что механизм охраны окружающей природной среды и природопользования состоит из следующих видов – государственно-правового, общественного, экономического, идеологического [2]. В перспективе развития и внедрения зеленой экономики в Казахстане требуется формирование и обоснование новых ценностных ориентиров, выработка современных концептуальных основ, а также постановка актуальных целей и задач, определяющих дальнейшее развитие экологической науки.

Объектом исследования является анализ теоретических аспектов, связанных с определением места норм, регулирующих механизм экономического планирования охраны окружающей среды и природопользования, в общей системе права.

Предмет исследования составляют законодательные акты, регулирующие механизмы экономического планирования природоохранной деятельности и рационального использования природных ресурсов.

Цель работы заключается в комплексном изучении юридических аспектов, определяющих место данных норм в системе права, а также структуры законодательства, регулирующего экономическое планирование в сфере охраны окружающей среды и природопользования. Исследование предполагает анализ теоретических подходов и действующих нормативных актов, определяющих реализацию экологических отношений, а также выявление особенностей взаимодействия норм экологического права с иными отраслями права.

В связи с этим сформулированы следующие задачи:

- анализ этапов формирования и развития норм, регулирующих механизм экономического планирования в сфере охраны окружающей среды и природопользования, в контексте правовой системы РК;

- исследование роли законодательства, регулирующего экономические аспекты охраны окружающей среды и природопользования, в рамках действующего законодательства Казахстана;

- определение места норм о механизме экономического планирования охраны окружающей среды и природопользования в системе права Казахстана;

- выявление проблем и противоречий в нормативных актах, регулирующих механизмы экономического планирования в экологической сфере, включая их соответствие Конституции и другим отраслевым нормам;

- правовой анализ национальных и международных источников, регулирующих механизм экономического управления охраной окружающей среды и природопользованием, с последующей оценкой возможности и целесообразности их применения в правовой и социально-экономической реальности РК;

- анализ результативности действующих экономико-правовых инструментов в сфере охраны окружающей среды с использованием статистических показателей, методов эмпирического исследования и сравнительного изучения международной практики;

- разработка научно обоснованных предложений и практических рекомендаций, направленных на совершенствование законодательства и правового механизма экономического планирования в области природопользования и охраны окружающей среды;

- определение структуры и содержания механизма экономического регулирования охраны окружающей среды и природопользования: установление его правового статуса (институт, подинститут, система норм);

- выработка концепции механизма экономического регулирования в праве с учетом принципов устойчивого развития, международных обязательств и целей экологической политики Казахстана.

Данные вопросы требуют комплексного правового исследования, что обусловлено необходимостью теоретического обоснования и разработки предложений и рекомендаций по точному определению места норм, регулирующих механизм экономического планирования охраны окружающей среды и природопользования, в системе права.

В настоящее время в юридической плоскости сохраняется неопределенность в отношении правового статуса этих норм, что проявляется в наличии противоречий между ними и основополагающими принципами права, а также в их несоответствии отдельным положениям Конституции РК. Дополнительно отмечаются различия в толковании положений, регулирующих экономическое планирование в сфере охраны окружающей среды и природопользования. Не все действующие экологические законы ориентированы на защиту экологических прав и законных интересов как граждан, так и организаций. Для формирования четкого и согласованного понимания места норм экологического права необходимо уточнить и закрепить концепцию механизма экономического регулирования охраны окружающей среды и природопользования, адаптированную к правовой системе Казахстана.

Материалы и методы исследования

В ходе исследования был применен широкий набор методов и источников, обеспечивающих всестороннее и комплексное изучение правовых аспектов механизма экономического планирования охраны окружающей среды и природопользования в РК. Методологическая основа работы опирается на междисциплинарный подход, объединяющий правовые, экономические и экологические исследования.

В качестве материалов для анализа использованы: Конституция РК; Экологический кодекс РК от 2 января 2021 года; Кодекс «О недрах и недропользовании»; Бюджетный кодекс; Закон «О государственном планировании» и другие нормативно-правовые акты, регламентирующие вопросы экономического регулирования в экологической сфере; Принципы Рио-де-Жанейрской конференции ООН по окружающей среде и развитию. Повестку дня на XXI век, Парижское соглашение по климату, Орхусскую конвенцию и иные документы, имеющие значение для внедрения принципов устойчивого развития и экологических стандартов; сравнительное правовое поле, включающее законодательство стран Европейского союза, Российской Федерации, Германии, США и других государств, применяющих рыночные механизмы в экологическом праве; научная литература и предшествующие исследования.

В работе широко использованы труды казахстанских и зарубежных авторов, таких как В.С. Нерсесянца, С.С. Алексеева, А.С. Пиголкина, а также отечественных исследователей: Г.С. Сапаргалиева, А. Тлебаевой, С. Рахметулина и др. Особое внимание уделено монографическому труду Т.В. Петровой «Проблемы правового обеспечения экономического механизма охраны окружающей среды», а также работам по экологическому страхованию, экологическим платежам и финансовому контролю.

Для достижения целей и задач исследования использовались следующие научные методы:

1. Системный подход позволил рассматривать экономическое регулирование охраны окружающей среды как систему взаимосвязанных правовых норм и институтов.

2. Историко-правовой метод использовался для анализа становления норм в области природопользования, прослеживания их эволюции от советского периода до современности.

3. Структурный и функциональный анализ применялся для изучения внутренней структуры механизма правового регулирования, его функций и взаимодействия с другими отраслями права.

4. Логический анализ обеспечивал строгую последовательность и внутреннюю согласованность теоретических построений.

5. Сравнительно-правовой анализ способствовал выявлению сильных и слабых сторон национальной правовой системы на фоне международного опыта.

6. Методы прогнозирования и моделирования использовались для формирования предложений по совершенствованию законодательства.

7. Методы статистического анализа применялись для интерпретации эмпирических данных, таких как объемы экологических расходов, структура загрязнений, показатели финансирования природоохранных мероприятий.

8. Метод наблюдения позволил зафиксировать реальное состояние экологической и правовой обстановки в различных отраслях, в частности, сельском хозяйстве и добывающей промышленности.

Анализируя правовые механизмы, исследование опирается на дихотомию:

Методы позитивной мотивации – меры, поощряющие природопользователей: налоговые льготы, субсидии, премии, создание стимулов на основе рыночных механизмов.

Методы негативной мотивации включают штрафы, компенсационные выплаты, налогообложение выбросов, принудительное восстановление природных ресурсов.

Статистика, представленная в рамках исследования, охватывает: динамику расходов на охрану окружающей среды (например, в 2011 г. – 185,6 млрд тенге); структуру затрат (28,8% – на воздух, 25,9% – на отходы, 22,5% – на водные ресурсы и др.); долю экологических расходов в ВВП (в 2011-2013 гг. – менее 1%).

Эти данные позволили оценить эффективность существующего механизма экономического регулирования и обосновать необходимость его реформирования.

Выбранная тематика расположена на стыке экономических и правовых наук, что обусловило проведение целого ряда фундаментальных исследований в экономической сфере. Научные труды, выполненные юристами, преимущественно посвящены правовым аспектам отдельных элементов механизма экономического регулирования охраны окружающей среды и природопользования, в том числе вопросам финансового регулирования в данной области. Среди примеров можно выделить работы: «Повышение эффективности финансово-правового механизма регулирования охраны окружающей среды», «Правовое обеспечение в сфере финансирования охраны окружающей природной среды», «Правовое регулирование финансирования мероприятий по охране окружающей природной среды». Отдельного внимания заслуживают исследования в области экологического страхования, такие как: «Экологическое страхование: теория, практика правового регулирования» и «Проблемы правового регулирования экологического страхования в Российской Федерации».

Комплексное монографическое исследование, напрямую рассматривающее механизм экономического регулирования охраны окружающей среды и природопользования, представлено лишь одной работой – «Проблемы правового обеспечения экономического механизма охраны окружающей среды» [3].

В РК данная проблематика изучена недостаточно глубоко. Исследования казахстанских ученых ограничиваются отдельными направлениями, такими как природоресурсные платежи, экологическое страхование и финансовый контроль за расходами на природоохранные мероприятия. В частности, можно отметить кандидатские диссертации на темы «Правовое регулирование экологического страхования в Республике Казахстан» [4] и «Правовое регулирование экологических платежей в Республике Казахстан» [5], защищенные в 2008 и 2009 гг. соответственно. Рыночные инструменты становятся основным средством управления окружающей средой и предоставляют возможность переосмыслить традиционные подходы к политическим инструментам [6].

Несмотря на проведенные исследования, остается ряд принципиально важных вопросов, требующих решения. К ним, в частности, относятся: формулировка четкого определения понятия «механизм экономического регулирования охраны окружающей среды и

природопользования», выявление его ключевых структурных элементов, а также анализ факторов, снижающих эффективность его функционирования.

Результаты и их обсуждение

Анализ проблемы определения места норм, регулирующих механизм экономического регулирования охраны окружающей среды и природопользования, в системе права позволяет сделать следующие выводы:

1. Нормы экологического права имеют комплексный характер, поскольку закреплены не только в специализированных нормативных актах, регулирующих использование природных ресурсов и охрану природы, но и в источниках других отраслей права – конституционного, гражданского, уголовного и трудового законодательства РК.

2. Содержание этих норм формируется под влиянием не только социально-экономических факторов, но и природно-географических условий.

3. Нормы, определяющие экономическое управление в сфере охраны окружающей среды и природопользования, обладают рядом специфических признаков: а) природоохранный аспект – приоритетная цель заключается в предотвращении негативного воздействия хозяйственной деятельности на окружающую среду; б) стимулирующий аспект – направленность на регулирование поведения пользователей природных ресурсов через систему распределения и перераспределения материальных благ и интересов в целях обеспечения рационального природопользования; в) компенсационный характер – ориентированность на восстановление нарушенного состояния окружающей среды.

На современном этапе эти нормы объединяются в единую систему. Однако требует уточнения вопрос, представляет ли она собой правовой институт либо правовой субинститут. Для ответа на него необходимо проанализировать базовые категории: «норма права», «правовой институт» и «отрасль права». Норма права – фундаментальное понятие правовой системы. Как отмечал В.С. Нерсесянц, «норма права – это одно из основных понятий для всех правовых доктрин, которые воспринимают право нормативно, т.е. определяют его через норму и рассматривают как совокупность норм» [7]. В казахстанской правовой доктрине широко распространен подход, при котором право определяется через его нормативную составляющую. Так, Г. Сапаргалиев характеризовал правовую норму как «клеточку правовой материи» [8].

Норма права служит исходной основой для таких правовых категорий, как институт, подотрасль и отрасль права, а также для понятий правоспособность, правосубъектность, правоотношения, правонарушения, правовые акты. Ее содержание выражается в установленных и гарантированных государством правилах поведения, закрепленных в официальных документах и подкрепленных мерами государственного воздействия [9].

С.С. Алексеев подчеркивал, что нормы права, являясь разновидностью социальных норм, имеют общие черты: они формулируют правила поведения, обладают общеобязательностью, являются результатом осознанной и волевой деятельности и находятся в зависимости от социально-экономического строя [10].

К числу характерных признаков нормы права относят:

1. Общеобязательность – выражение властного предписания государства о допустимом и обязательном поведении.

2. Формальную определенность – закрепление в письменной форме в официальных источниках.

3. Связь с государством – установление государственными органами и обеспечение мерами государственного воздействия.

4. Предоставительно-обязывающий характер – сочетание предоставления прав одним субъектам с возложением обязанностей на других [11].

При этом нормы права могут закреплять организационные механизмы планирования и управления. Например, государственное и региональное планирование продовольственных систем в США и на международном уровне все более рассматривается как инструмент долгосрочного удовлетворения экономических, экологических и культурных потребностей

общества, особенно в условиях ожидаемых вызовов, связанных с глобальными изменениями окружающей среды [12]. Аналогично в Европейском Союзе законодательная власть исходит из положений основополагающих договоров, согласованных и ратифицированных государствами-участниками [13].

Нормы экологического права, как и все правовые нормы, обладают общеобязательностью – они представляют собой правила поведения, обязательные для исполнения всеми субъектами-природопользователями. Их формальная определенность выражается в закреплении в нормативных правовых актах, принятых государством в установленном порядке (например, в Экологическом кодексе РК, Земельном, Водном и Лесном кодексах РК), а также в договорах на природопользование. Эти нормы непосредственно связаны с государством, отражая его волю и заинтересованность в обеспечении благоприятной окружающей среды, способствующей жизни и здоровью граждан, и поддерживаются механизмами государственного принуждения. Кроме того, они имеют предоставительно-обязывающий характер: субъективные экологические права неразрывно связаны с экологическими обязанностями.

Заключение

Проведенное исследование было направлено на всесторонний анализ роли норм, регулирующих экономическое обеспечение охраны окружающей среды и природопользования, в структуре правовой системы. Применение системного, структурного, функционального, историко-правового и логического анализа, а также статистических методов и сравнительно-правового подхода позволило решить поставленные задачи и сформировать целостное представление о правовой природе этих норм.

На современном этапе развития экологического права и законодательства РК нормы, определяющие механизмы экономического регулирования охраны окружающей среды и природопользования, образуют самостоятельный правовой институт, который целесообразно обозначить как «Механизм экономического регулирования охраны окружающей среды и природопользования». Этот институт занимает значимое место в Общей части экологического права и оказывает определяющее влияние на функционирование ключевых институтов его Особенной части, что подтверждает его важность для устойчивого правового регулирования в сфере охраны природы и рационального использования природных ресурсов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Prizzia R. Sustainable Development and Environmental Policy: An International Perspective – 2022 [Электронный ресурс] – URL: https://www.researchgate.net/publication/299631609_Sustainable_Development_in_an_International_Perspective (дата обращения: 15.06.2025).

2 Бекишева С.Д. К вопросу о необходимости проведения научных исследований в сфере охраны окружающей среды Республики Казахстан / С.Д. Бекишева, К.К. Рахметов // Құқық қорғау органдары академиясының Жаршысы. – 2018. – № 9. – С. 9-14.

3 Петрова Т.В. Проблемы правового обеспечения экономического механизма охраны окружающей среды: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Т.В. Петрова. – Москва, 2000. – 291 с.

4 Тлебаева, Г.М. Правовое регулирование экологического страхования в Республике Казахстан: дис. ... канд. юрид. наук / Г.М. Тлебаева. – Алматы, 2008. – 187 с.

5 Рахметулин А.Д. Правовое регулирование экологических платежей в Республике Казахстан: дис. ... канд. юрид. наук / А.Д. Рахметулин. – Алматы, 2009. – 148 с.

6 Andersen M. Market-based Instruments for Environmental Management: Monograph Book / M. Andersen, R.-U. Sprenger. – Jcmg, 2020. – 288 p.

7 Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства / В.С. Нерсесянц. – М.: Норма, 2001. – 552 с.

8 Сапаргалиев, Г.С. Конституционное право Республики Казахстан: учебник / Г.С. Сапаргалиев. – Алматы: Жеті жаргы, 1998. – 336 с.

9 Общая теория права; под ред. А.С. Пиголкина. – М., 2000. – 159 с.

10 Теория государства и права; под ред. С.С. Алексеева. – М.: Юрид. лит., 1985. – 480 с.

11 Булгакова, Д.А. Теория государства и права: учеб.-метод. пособ. / Д.А. Булгакова. – Алматы: Данекер, 1999. – 84 с.

12 Zougris K. Forming a national community of practice of food system planning initiatives aligned with the United Nations Sustainable Development Goals / K. Zougris, et al. // Frontiers in Sustainable Food Systems. – 2025. – Vol. 8. – Article 149-p.

13 Selin H. European Union and environmental governance / H. Selin, S.D. VanDeveer. – London, 2015. – 192p.

ЭКОНОМИКАЛЫҚ РЕТТЕУ МЕХАНИЗМІНІҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚОРҒАУ ЖӘНЕ ТАБИҒИ РЕСУРСТАРДЫ ПАЙДАЛАНУ НОРМАЛАРЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕДЕГІ РӨЛІ

Аңдатпа

Мақала қоршаған ортаны қорғау және табиғатты ұтымды пайдалану саласындағы экономикалық тетіктерді анықтайтын нормалардың құқықтық табиғаты мен функционалдық рөлін кешенді зерттеу қарастырылған. Мақаланың мақсаты - қоршаған ортаны қорғау және табиғатты ұтымды пайдалану саласындағы экономикалық тетіктерді реттейтін нормаларды кешенді теориялық-құқықтық талдау болып табылады. Авторлар осы нормалардың генезисіне, олардың ішкі құрылымына және қазіргі жағдайда құқықтық іске асырудың ерекшеліктеріне терең талдау жасайды. Жұмыста Қазақстан Республикасының "жасыл экономика" моделіне стратегиялық көшу призмасы арқылы экологиялық нұсқамаларды түсіндірудің теориялық-әдіснамалық тәсілдері қайта түсіндіріледі. Экологиялық құқық принциптері мен эмиссиялық төлемдер, экологиялық сақтандыру және салықтық маневр сияқты экономикалық ынталандыру құралдары арасындағы жүйелік байланыстарды анықтауға ерекше назар аударылады. ҚР Экологиялық кодексін қоса алғанда, қолданыстағы заңнаманы құқықтық талдау призмасы арқылы құқықтық реттеудегі қайшылықты аспектілер мен олқылықтар ашылады. Зерттеу экологиялық-құқықтық ойдың дамуының негізгі тенденцияларын сыни тұрғыдан түсінуге негізделген, бұл авторға табиғатты пайдалану субъектілеріне құқықтық әсер ету тетіктерін егжей-тегжейлі көрсетуге мүмкіндік берді. Қорытындыда отандық заңнаманы жаңғырту бойынша авторлық теориялық ережелер мен ғылыми негізделген ұсыныстар тұжырымдалған. Ұсынылған шаралар құқық қолдану практикасының тиімділігін арттыруға және экологиялық құқық Доктринасын табиғи ортаның жай-күйі үшін экономикалық жауапкершілікті түсінудің жаңа тұжырымдамалық тәсілдерімен байытуға бағытталған.

Негізгі сөздер: табиғи ортаны қорғау, құқықтық жүйе, экологиялық құқық, экономикалық реттеу механизмі, табиғи ресурстар.

THE ROLE OF THE NORMS OF THE ECONOMIC REGULATION MECHANISM FOR ENVIRONMENTAL PROTECTION AND NATURAL RESOURCE USE IN THE LEGAL SYSTEM

Abstract

The article examines the role of norms governing economic mechanisms for environmental protection and natural resource management within the legal system. The purpose of the article is a comprehensive theoretical and legal analysis of the norms governing economic mechanisms in the field of environmental protection and rational use of natural resources. It examines the essence of these norms, their structure, and issues related to legal organization and implementation in this field. The theoretical and methodological approaches to understanding these norms are analyzed in the context of Kazakhstan's transition to a green economy. The paper highlights key elements, principles, and the system of legal interpretation of norms related to the economic regulation of environmental protection and natural resource management. It also presents an analysis of the origins and main trends in understanding the role of these norms within the legal system, as well as a legal analysis of current legislation concerning their concepts and significance. Legal mechanisms related to the norms of economic regulation of environmental protection and natural resource management are discussed. As a result of the study, key theoretical propositions and recommendations for improving the Republic of Kazakhstan's existing environmental legislation and developing the theory of environmental law are formulated.

Keywords: protection of the natural environment, legal system, environmental law, mechanism of economic regulation, natural resources.

REFERENCES

1 Prizzia R. Sustainable Development and Environmental Policy: An International Perspective – 2022– Available at: - URL: https://www.researchgate.net/publication/299631609 Sustainable Development in an International Perspective [in English] (accessed: 15.03.2025).

2 Bekisheva S.D. K voprosu o neobkhodimosti provedeniya nauchnykh issledovanii v sfere okhrany okruzhayushchei sredy Respubliki Kazakhstan [*On the need to conduct scientific research in the field of environmental*

protection in the Republic of Kazakhstan] / S.D. Bekisheva, K.K. Rakhmetov // Qūqyq qorğau organdary akademiiasynyñ Jarshysy. – 2018. – No. 9. – P. 9-14. [in Russian]

3 Petrova T.V. Problemy pravovogo obespecheniya ekonomicheskogo mekhanizma okhrany okruzhayushchei sredy: avtoref. dis. ... d-ra yurid. nauk. [*Problems of legal support for the economic mechanism of environmental protection: author's abstract. diss. ... Doctor of Law]*-2000. Moscow. 291 p. [in Russian]

4 Tlebaeva G.M. Pravovoe regulirovanie ekologicheskogo strakhovaniya v Respublike Kazakhstan: dis. ... kand. yurid. nauk. [*Legal regulation of environmental insurance in the Republic of Kazakhstan: dis. ... candidate of legal sciences]* -2008. Almaty. 187 p. [in Russian]

5 Rakhmetulin A.D. Pravovoe regulirovanie ekologicheskikh platezhei v Respublike Kazakhstan: [Legal regulation of environmental payments in the Republic of Kazakhstan: diss]. kand. yurid. nauk. -2009.Almaty. 148 p. [in Russian]

6 Andersen M. Market-based Instruments for Environmental Management: Monograph Book / M. Andersen, R.-U. Sprenger. – Jcmg, 2020. – 288 p. [in English]

7 Nersesyants, V.S. Obshchaya teoriya prava i gosudarstva. [*General Theory of Law and State*] -2001. Moscow: Norma. 552 p. [in Russian]

8 Sapargaliev G.S. Konstitutsionnoe pravo Respubliki Kazakhstan: [*General Theory of Law and State]* uchebnik. -1998. Almaty: Zheti zhargy. 336 p. [in Russian]

9 Pigolkin, A.S. (Ed.). Obshchaya teoriya prava. [*Constitutional law of the Republic of Kazakhstan]* -2000. Moscow. 159 p. [in Russian]

10 Alekseev S.S. (Ed.). Teoriya gosudarstva i prava. -1985. Moscow: Yuridicheskaya literatura. 480 p. [in Russian]

11 Bulgakova D.A. Teoriya gosudarstva i prava [*Theory of state and law*]: ucheb.-metod . posob. -1999. Almaty: Daneker. 84 p. [in Russian]

12 Zougris, K. Forming a national community of practice of food system planning initiatives aligned with the United Nations Sustainable Development Goals / K. Zougris, et al. // Frontiers in Sustainable Food Systems. – 2025. – Vol. 8. – Article 149-p. [in English]

13 Selin H. European Union and environmental governance / H. Selin, S.D. VanDeveer. – London, 2015. – 192 p. [in English]

Information about authors:

Assel Karipova - candidate of law, Associate Professor of the Department of «Law» at «Esil University», Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: karipova-82@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-9224-1439

Dina Kalmaganbetova - PhD, acting Associate professor of the department of the Department of «Law» at «Esil University», Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: dina_zhautikova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5377-4486

Samat Smolov - **corresponding author**, candidate of law, PhD, Associate Professor of the Department of National and International Law, Vice-Provost for Science and Innovation "Turan-Astana" Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: smoilovs@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9038-2548

Сведения об авторах:

Асель Карипова – кандидат юридических наук, доцент кафедры «Право» «Esil University», г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: karipova-82@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-9224-1439

Дина Калмаганбетова - доктор философии PhD, и.о. доцента кафедры «Право» «Esil University», г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: dina_zhautikova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5377-4486

Самат Смоилов – **основной автор**, кандидат юридических наук, доктор PhD, доцент кафедры национального и международного права, Вице-провост по науке и инновациям «Туран-Астана», г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: smoilovs@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9038-2548

Авторлар туралы ақпарат:

Әсел Карипова – заң ғылымдарының кандидаты, «Esil University» «Құқық» кафедрасының доценті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: karipova-82@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-9224-1439

Дина Қалмағанбетова - PhD философия докторы, «Esil University» «Құқық» кафедрасының доцент м. а. Астана қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: dina_zhautikova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5377-4486

Самат Смоилов - **негізгі автор**, заң ғылымдарының кандидаты, PhD докторы, «Туран-Астана» ұлттық және халықаралық құқық кафедрасының доценті, ғылым және инновациялар жөніндегі вице-провост, Астана қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: smoilovs@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9038-2548

ҒТАМР 10.67.61 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.53**
ОӘЖ (349.3)

К.Б. Байтерекова [1], А.Б. Сактаганова[1*], Г.М. Рысмагамбетова[2], И.С. Сактаганова[1]

[1] Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті,
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы
[2]Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті,
Қарағанды қ., 100028, Қазақстан Республикасы
[*]E-mail: Aridnissakta.11@gmail.com

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САҚТАНДЫРУДА АҚПАРАТТЫ АШУ МІНДЕТІН РЕФОРМАЛАУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІСІ

Аңдатпа

Мақалада сақтандыру құқығындағы сақтандыру алдындағы ақпаратты ашу міндетін реформалаудың жаһандық үрдістері зерделенеді. Зерттеудің негізгі мақсаты – Ұлыбритания, Аустралия, Жаңа Зеландия, Сингапур және Еуропалық Одақ елдеріндегі заңнамалық инновацияларды салыстырмалы талдау арқылы Қазақстан үшін практикалық ұсыныстар әзірлеу. Халықаралық тәжірибе сақтандырушылардың мүдделерін басым қорғайтын, ашу жүктемесін тұтынушылардан сақтандырушыға ауыстыратын және пропорционалды кепілдіктер мен есептік шарттар жүйесіне көшуді көрсететін анық трендті ашады. Мақаланың мақсаты-сақтандыру шартын жасасқанға дейін ақпаратты ашудың халықаралық тәсілдерін салыстырмалы талдау негізінде нарықтың ашықтығын арттыруға, сақтанушыларды қорғауды күшейтуге және ұлттық құқықтық жүйені халықаралық стандарттарға сәйкес келтіруге бағытталған Қазақстан Республикасының сақтандыру заңнамасын жетілдіру жөнінде практикалық ұсынымдар әзірлеу. Осы талдама негізінде Қазақстанның сақтандыру нарығын халықаралық стандарттар деңгейіне көтеруге бағытталған төрт негізгі бағыт ұсынылады: ашу ережелерін жеңілдету және нақтылау; тұтынушылық және коммерциялық сақтандыруды ажырататын құқықтық режимдер енгізу; сақтандырушының ақпараттық міндеттемелерін, соның ішінде түсіндіру және ескерту міндетін, күшейту; біріктірілген кодекс түрінде заңнаманы жүйелеу (кодтау). Реформаны іске асыруда регулятордың белсенді ролі ерекше атап өтіледі. Ұсынылған шаралар сақтандыру нарығындағы өзара сенімді нығайтуға, мәмілелердің ашықтығын арттыруға және тұтынушылардың құқықтарын тиімді қорғауға ықпал етеді. Тәуекелдерді басқаруды жақсарта отырып, бұл трансформация нарықтың тұрақтылығын арттырып, шетелдік инвестициялар үшін қолайлы жағдай жасай алады, сонымен қатар ұлттық заңнаманы жаһандық тәжірибеге сәйкес келтіреді.

Негізгі сөздер: сақтандыру құқығы, ақпаратты ашу міндеті, тұтынушылардың құқықтарын қорғау, заңнамалық реформа, сақтандырушы, ақпараттық асимметрия, цифрландыру.

Кіріспе

Мақаланың негізгі мақсаты мен міндеттері сақтандыру алдындағы ақпаратты ашу міндетін реформалаудың жаһандық үрдістерін салыстырмалы-құқықтық талдау арқылы жүйелі түрде зерттеп, алынған қорытындылар негізінде Қазақстан Республикасының сақтандыру заңнамасын заманауи тұтынушыны қорғау стандарттары деңгейіне көтеруге бағытталған негізделген ұсыныстарды әзірлеу болып табылады. Бұл зерттеу өзектілігі технологиялық прогресс пен халықаралық нарық интеграциясы жаңарып келе жатқан заманда, әділетті тәуекел басқаруды қамтамасыз ететін, сенім мен ашықтыққа негізделген сақтандыру қатынастарын қалыптастыру қажеттілігінен туындайды. Өйткені, күрделі сақтандыру өнімдері мен цифрландыру жағдайында тәуелсіз тараптардың ақпараттық теңсіздігі одан әрі арта түсуде.

Жоғарыда көрсетілген мақсатты іске асыру үшін келесі нақты міндеттер қойылды:

Түрлі құқық жүйелеріндегі (жалпы құқық пен азаматтық құқық) прогрессивті юрисдикциялардағы (Ұлыбритания, Аустралия, Жаңа Зеландия, Сингапур, Еуропалық Одақ) ақпаратты ашу міндеті бойынша соңғы заңнамалық өзгерістерді анықтау және талдау [1].

Осы халықаралық тәжірибелерде байқалатын негізгі трендтер мен ортақ қағидаттарды (сұрауға негізделген модель, пропорционалды кепілдіктер, тұтынушыларды қорғауды күшейту және т.б.) айқындау [2].

Қазақстан Республикасының қолданыстағы сақтандыру құқығы (Азаматтық кодекс, «Сақтандыру қызметі туралы» Заң) нормаларын халықаралық стандарттармен салыстырмалы талдау арқылы олардың негізгі кемшіліктері мен қарама-қайшылықтарын анықтау.

Халықаралық тәжірибені ескере отырып, Қазақстан заңнамасын жетілдірудің негізгі бағыттары бойынша практикалық ұсыныстарды әзірлеу. Зерттеу әдістемесі ретінде салыстырмалы-құқықтық талдау, жүйелеу және модельдеу әдістері қолданылады. Нәтижесінде ұсынылатын реформалар Қазақстан нарығындағы қатысушылардың сенімділігін арттырып, инвестициялық тартымдылық пен экономикалық тұрақтылықты нығайтуға ықпал етуі күтілуде. Сонымен қатар, жұмыста заңнамалық инновацияларды енгізудің кедергілері мен ықтимал тәуекелдеріне де баға беріледі.

Әдебиеттерге шолу және автордың көзқарасы

Сақтандыру құқығындағы ақпараттық асимметрия мен тұтынушыларды қорғау мәселелері қазіргі заманғы құқықтану ғылымының белсенді зерттелетін саласы болып табылады. Халықаралық әдебиеттерде (мысалы, Birds, Lowry & Hodges зерттеулері; Clarke, Heiss және т.б.) дәстүрлі ашу міндетінің тұтынушыларға қатысты әділетсіздігі мен тиімсіздігі жиі көтеріледі. Автордың көзқарасы бойынша, жаһандық реформалар қозғалысы – бұл тек техникалық нормаларды өзгерту емес, сонымен қатар сақтандыру шартының философиясын қайта қарау, оны тұтынушы мен кәсіпкердің тең құқылы әріптестері ретінде қарастыратын теңгерімді қатынас моделіне негіздеу [3].

Зерттеу барысында келесі негізгі қарама-қайшылықтар мен Қазақстан тәжірибесіндегі ақаулықтар анықталды:

1. Халықаралық трендтер мен ұлттық статус-кво арасындағы қайшылық: Әлемдік тәжірибеде тұтынушыны қорғауға бағытталған прогрессивті реформалар жүргізілуде, ал Қазақстан заңнамасы сақтандырылушыға ауыр және анықталмаған «белсенді ашу» міндетін жүктейтін дәстүрлі тәсілді сақтап келеді.

2. Әділеттілік пен қатаңдық арасындағы қайшылық: Қазіргі нормалар абайсыз ашпауды да (абайсыз бұрмалауды) сақтандырушының шартты толық таратуы үшін негіз ретінде қарастырады, бұл көптеген жағдайларда жаза мен әрекеттің дәрежесі арасындағы әділетсіз пропорционалдылыққа әкеледі («барлық немесе ешнәрсе» тәсілі).

3. Тұтынушылар мен кәсіпкерлердің мүдделерін біртекті реттеудегі ақаулық: Заңнама жеке тұлғаларды (тұтынушыларды) және кәсіпкерлік қызмет жүргізетін субъектілерді (шағын және ірі бизнесті) бірдей құқықтық режимге бағынады, олардың ақпаратқа қол жеткізу мүмкіндіктері мен тәуекелді басқару тәжірибесіндегі айтарлықтай айырмашылықты есепке алмайды.

4. Сақтандырушының және сақтандырылушының ақпараттық міндеттемелері арасындағы теңгерімсіздік: Заңнама сақтандырылушының міндеттемелерін егжей-тегжейлі реттесе де, сақтандырушының мәліметсіз тұтынушыны шарттың күрделі және стандартты емес ережелері туралы толық және түсінікті ақпараттандыру міндеті жеткіліксіз қамтылған.

Бұл зерттеу тақырыбының жоғары өзектілігі келесі факторлармен негізделеді:

Тұтынушылық құқықтарды қорғауға халықаралық назардың артуы: Қазақстан да, әлемдік қауымдастық сияқты, азаматтардың экономикалық құқықтарын нығайтуға бағытталған саясат жүргізіп жатыр.

Еуразиялық Экономикалық Одақ (ЕАЭО) шеңберінде сақтандыру нарықтарын үйлестіру қажеттілігі: ЕАЭО мемлекеттері арасында бірыңғай сақтандыру нарығын қалыптастыру үшін заңнаманы заманауи халықаралық стандарттар негізінде жақындастыру қажет [4].

Сақтандыру нарығындағы сенімді нығайту: Әділетсіз шарттар мен даулардың көбеюі нарықтың дамуына кедергі келтіреді. Ашу ережелерін анық және әділ ету тұтынушылардың сенімін арттырады.

Цифрландыру (InsurTech) жағдайы: Онлайн-сақтандырудың дамуы ақпарат алмасу процестерін автоматтандыруды талап етеді, бұл өз кезегінде ашу міндетінің түсінікті, стандартталған және цифрлық ортаға бейімделген нормаларын қажет етеді [5].

Осылайша, берілген мақала Қазақстанның сақтандыру құқығын жаһандық тенденциялар мен ұлттық қажеттіліктер контекстінде тұтастай қайта қарау қажеттілігінің негіздемесі ретінде қызмет етеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу салыстырмалы-құқықтық талдау әдісіне негізделген. Мақалада ресми заңнамалық актілер (Ұлыбританияның CIDRA 2012, Аустралияның ICA 1984, Жаңа Зеландияның Contracts of Insurance Act 2024, Үндістанның Insurance Laws (Amendment) Act 2015), сондай-ақ Еуропалық Одақтың нұсқаулықтары мен Еуропалық Сақтандыру Шарты Құқығының Қағидаттары (PEICL) сияқты модельдік құжаттар талданды. Сонымен қатар, ғылыми еңбектер, ресми есептер (мысалы, Сингапур Заң Академиясының есебі) және сот практикасына талдау жасалды. Талдау барысында екі негізгі құқық жүйесінің тәжірибесін салыстыру, олардың ортақ тенденцияларын анықтау және Қазақстан контекстіне бейімдеу жұмыстары жүргізілді [6].

Нәтижелер және оларды талқылау

Ұлыбритания тұтынушыларды қорғауды нығайтуға бағытталған сақтандыру алдындағы ақпаратты ашу міндетін реформалау және талап төлемдерін ақылға қонымсыз кешіктіргені үшін залалдарды өндіруге мүмкіндік беретін ережелерді енгізу сияқты басқа да шараларды жүзеге асыруда жалғыз емес. Аустралия мен Жаңа Зеландия сияқты басқа да жалпы құқық жүйесі елдері ұзақ уақыт бойы ұқсас заңнамалық өзгерістерді қабылдап келеді. Сонымен қатар, Азия-Тынық мұхиты аймағындағы Сингапур және Үндістан сияқты юрисдикцияларда өздерінің сақтандыру заңнамаларын Ұлыбританияның тәжірибесімен үйлестіру қажеттілігі біртіндеп артуы мүмкін. Бұл тәсіл мәліметтердің ашықтығын арттырады, дауларды азайтады және әділ нәтижелерге ықпал етеді, бұл теңгерімді және әділ сақтандыру құқықтық негіздеріне қарай жаһандық үрдісті көрсетеді.

Жалпы құқық жүйесі елдерінің ішінде Аустралия 1984 жылғы «Сақтандыру шарттары туралы Заңымен» (Insurance Contracts Act – ICA) ақпаратты ашу міндетін нақты реттейтін сақтандыру құқығын реформалауда алғашқы болып шықты және 2012-2015 жж. Ұлыбританиядағы ірі заңнамалық өзгерістерден кейін айтарлықтай дамыды. Ұлыбритания реформаларына дейін Аустралия осы саладағы ерте инноватор ретінде танылып, Аустралия Заңдық Реформа Комиссиясының (ALRC) көптеген ұсыныстарын енгізді. Атап айтқанда, ICA дәстүрлі ашу міндетінің кемшіліктерін жою үшін жасалып, жалпы құқықтағы «сақты сақтандырушы» сынағын (prudent insurer test) «ақылға қонымды сақтандырылған тұлға» стандартымен (reasonable insured standard) алмастырды (ICA, 21-бап). Бұл реформа ашу міндетімін сақтандырылған тұлға нақты білетін немесе білуі күтілетін фактілерге шектеді және алаяқтық жағдайларынан немесе сақтандыру ешқандай бағамен берілмеген жағдайлардан басқа, соттың өкілеттілігіне байланысты, сақтандырушының ашпағаны үшін саясатты тарату құқығын шектеді. ICA сонымен қатар сақтандырушылардың, әсіресе талаптарды өңдеуде және саясат шешімдерін қабылдауда (ICA, 13-бап), әділ және ашық әрекет етуін талап ететін, заң бойынша жүктелген аса жақсы ниет міндетін (utmost good faith) белгіледі. Бұл шаралар жиынтығы сақтандырушыларға өзекті сұрақтар қою (ICA, 22-бап) жауапкершілігін жүктеп, ақталған ашпаудың ауыр салдарын азайтты, бұл тұтынушыларды қорғауға бағытталған нақты назарды көрсетті.

Қазақстан Республикасының сақтандыру құқығында да аса жақсы ниет принципі (ҚР АК 819-бабы) және сақтандырылушының ақпаратты ашу міндеті (ҚР АК 826-бабы, «Сақтандыру қызметі туралы» Заңның 23-бабы) бар. Алайда, Аустралия заңнамасынан айырмашылығы, Қазақстанда сақтандырушының ақпаратты ашу міндеті неғұрлым дәстүрлі қалпында сақталған: сақтандырылушы сақтандырушы сұрамаса да, оны шарт жасау шешіміне әсер етуі мүмкін барлық маңызды жағдайларды (материалдық фактілерді) хабарлауға міндетті. Сот практикасында бұл міндеттеменің шеңбері мен «маңыздылық» критерийінің түсіндірілуі даулы мәселелер болып қала береді [7].

Ұлыбритания реформаларының ықпалымен Аустралия жалғастырылып жатқан жаңартуларында ұқсас қағидаттарды пайдаланып, сақтандырушыларға, әсіресе тұтынушылық шарттар үшін қойылатын ашу жүктемесін одан әрі азайтты, сақтандырушыларға нақты сұрақтар қоюға көбірек жауапкершілік жүктеді, әділетсіз шарттарды қорғауды кеңейтуді және талаптарды өңдеуді реттеуді қабылдады. Атап айтқанда, Ұлыбританияның CIDRA 2012

заңына ұқсас, Хейн Корольдік Комиссиясы (Hayne Royal Commission) тұтынушылық сақтандыру шарттарындағы ашу міндетін сақтандырылған тұлғаның бұрмалау жасамау үшін ақылға қонымды сақтық тану міндетімен (ICA, 20B бап) алмастырды, бұл 2021 жылдың 5 қазанынан бастап күшіне енді. Тұтынушы тек сұраққа жауап бермегені немесе толық емес немесе өзекті емес жауап бергені үшін бұрмалау жасаған деп саналмайды. Сақтандырушылар енді сақтандырушының тәуекелді бағалауын өзгертетін ақпаратты ашпағаны үшін қамтамасыз етуден бас тартуға немесе оны шектеуге қиынырақ тап болады. Тұтынушының әрекеттері сол жағдайда ақылға қонымды адам не істер еді дегенге қарағанда бағаланады. Бұрмалау болуы үшін тұтынушы жалған немесе шатастыратын ақпарат беруі керек. Дегенмен, жағдайларда ақылға қонымды деп саналатын сенімге негізделген қате ақпарат беру бұрмалау деп саналмайды (ICA, 26 (1) бап). Сонымен қатар, тұтынушы білмеген немесе білуі керек болмаған жағдайда, бұл мәлімдеме сақтандырушының тәуекелді қабылдау туралы шешіміне қатысты деп саналмайды, егер ол сақтандырушының тәуекелді қабылдау туралы шешіміне қатысты болса (ICA, 26 (2) бап). Сонымен қатар, Ұлыбритания сияқты Аустралия да сақтандырушының алаяқтық жағдайларынан басқа немесе сақтандыру ешқандай бағамен берілмеген жағдайлардан басқа ашпағаны үшін саясатты тарату мүмкіндігін шектеуге ұмтылды.

Қазақстан заңнамасында сақтандыруға ұқсас ашу міндетінің орнына «ақылға қонымды сақтық» стандартын енгізу жоқ. Дегенмен, сақтандырушының алаяқтықты дәлелдегенде ғана шартты тарату құқығы (ҚР АК 832-бабы) Аустралия тәжірибесіне жақындайды. Алайда, материалды бұрмалау немесе ашпау жағдайында сақтандырушының шартты тарату құқығы Қазақстанда кеңірек қолданылады.

Қазақстанның сақтандыру заңнамасын жетілдіру үшін Аустралия тәжірибесіндегідей ақпаратты ашу міндетінің субъективті стандартын («сақтандырылған тұлғаның білуі керек еді» орнына «нақты білді») енгізу және сақтандырушының алаяқтықты дәлелдеу міндетін күшейту қажет.

2012 және 2015 жылдары Ұлыбританияда ақпаратты ашу міндетін реформалағаннан кейін, Жаңа Зеландия сақтандырушыға барлық материалдық ақпаратты ашу жүктемесін жеңілдетуге және тұтынушыларға қолайлырақ бағытты қабылдауға бағытталған сақтандырушының ашу міндетіне қатысты реформаларды талқылады. 2024 жылдың қараша айында Жаңа Зеландия Парламенті 2024 жылғы «Сақтандыру шарттары туралы Заңын» (Contracts of Insurance Act 2024) қабылдады, бұл елдің сақтандыру шарты құқығына айтарлықтай реформалар енгізді. Бұл реформалар Жаңа Зеландияның сақтандыру тәжірибесін Аустралия мен Ұлыбританиямен үйлестіріп, сақтандыру шарттарын тұтынушылар үшін әділ және түсінікті етуді мақсат етеді. Негізгі өзгеріс – дәстүрлі ашу міндетінің сақтандырушының сақтандыру шартына кіріскен кезде бұрмалау жасамау үшін ақылға қонымды сақтық тану міндетімен ауыстырылуы. Бұл реттеу тұтынушылар үшін процесті жеңілдетеді, олар енді сақтандырушылардың сұрақтарына шынайы және дәл жауап беруі керек, осылайша барлық материалдық ақпаратты ашу жүктемесін азайтады. Жаңа Зеландияның 2024 жылғы «Сақтандыру шарттары туралы Заңы» бұрмалау және бұзу үшін пропорционалды кепілдіктерді де енгізеді. Заң аса жақсы ниет міндетін өзгертеді, тұтынушының тек бұрмалау жасамау үшін ақылға қонымды сақтық тану міндеті бар екенін нақтайды. Сонымен қатар, сақтандырушыларға ашпауға байланысты шартты толығымен таратуға рұқсат берудің орнына, олар шарт жасалған кезде ақпарат белгілі болғанда қалай әрекет етер едің деп ескере отырып, пропорционалды түрде жауап беруі керек. Сақтандырушының бұрмалауы немесе бұзуы әдейі немесе абайсыз болғаны сияқты факторлар да ескеріледі. Жаңа Зеландиядағы бұл реформалар тұтынушыларды қорғауды жақсартуға және Жаңа Зеландияда ашық және әділ сақтандыру нарығын дамытуға бағытталған [8].

Жаңа Зеландияның реформасы, әсіресе пропорционалды кепілдіктерді енгізу, Қазақстан үшін өте өзекті болып табылады. Қазіргі заңнамада сақтандырылушының міндетін бұзу, тіпті абайсызда болғанда да, сақтандырушыға шартты толығымен тарату құқығын береді (ҚР АК 832-бабы). Бұл «барлық немесе ешнәрсе» тәсілі көптеген әділетсіз жағдайларға

әкеледі. Пропорционалдық принципін енгізу (мысалы, сақтандырылған оқиғаның түріне байланысты төлем мөлшерін азайту) қатысушылардың мүдделерін теңестіруге көмектеседі.

Азияда Сингапур өзінің сақтандыру құқығына айтарлықтай реформалар жүргізді, бұл 2020 жылдың 28 ақпанында жарияланған Сингапур Заң Академиясының Заңдық Реформа Комитетінің 2020 жылғы есебінің ұсыныстарына негізделді. Есеп Сингапурдың сақтандыру заңдарын бір заңнамаға біріктіруді және тұтынушыларды қорғауды жақсарту және сақтандырушыларды әділ қарауды қамтамасыз ету үшін Ұлыбританияның Заңдық Реформалары үлгісінде жасауды талап етеді. Сингапур Сақтандыру құқығы Кіші комитеті Сингапурдағы сақтандыру құқығының қазіргі жағдайының кемшіліктерін зерттеп, бизнес және тұтынушылық сақтандырылғандар үшін әртүрлі міндеттемелері бар екіге бөлінген тәсілді ұсынды. Тұтынушылық сақтандыру үшін Сингапур сақтандырылған жеке тұлғалардың сақтандырушының сұрақтарына адал және ақылға қонымды жауап беруін талап ететін үлгіні ұқсас түрде қабылдады. Бизнес сақтандыруы үшін қолданыстағы міндет әділ ұсыныс жасау міндетімен (duty of fair presentation) ауыстырылады. Есеп сонымен бірге сақтандырушыларға жаңа ашу міндеттемелерін салатын реформаларды ұсынды. Сақтандырушылар бизнес сақтандыру саясаттарында «әдеттен тыс ережелерді» немесе тұтынушылық сақтандыру жағдайында стандартты қамтамасыз етуден кез келген ауытқуларды ашуы талап етілетін болады [9].

Ұсынылған реформалар жалпы сақтандырылғандар мен сақтандырушылар арасындағы құқықтарды қайта теңестіруге бағытталған, бұл сақтандырылғандардың құқықтары тиісті түрде қорғалғанын қамтамасыз ету үшін, сонымен бірге сақтандырушылар тәуекелді тиісті түрде қарастыруды, басқаруды және баға белгілеуді жалғастыра алатынын қамтамасыз етеді.

Сингапур тәжірибесі, әсіресе тұтынушылық және коммерциялық сақтандыру үшін ашу ережелерін ажырату, Қазақстан үшін пайдалы болуы мүмкін. Қазіргі уақытта азаматтар мен шағын бизнес субъектілері де сақтандырылушы ретінде бірдей ауыр ақпаратты ашу міндетімен тап болады. Сондай-ақ, сақтандырушылардың стандартты емес шарттар туралы хабарлау міндеті Қазақстандағы тұтынушылардың мәліметсіздігі мен әділетсіз шарттар мәселесін шешуге көмектеседі.

Сонымен қатар, Үндістанның 2015 жылғы «Сақтандыру құқықтарын (түзету) туралы Заңы» 1938 жылғы «Сақтандыру туралы Заңның» 45-бабын қайта қарау арқылы сақтандырушының өмір сақтандыру саясатын ашпау немесе бұрмалау үшін бас тарту мерзімін шығарылған немесе қалпына келтіру күнінен бастап үш жылға шектеу арқылы тұтынушыларды қорғауды жақсартты. Заң ашу міндетін жоймаса да, ол сақтандырушының осы үш жылдық мерзімнен кейін саясатты тарату құқығын, тіпті алаяқтық жағдайларында да айтарлықтай шектейді. Бастапқы үш жыл ішінде сақтандырушылар алаяқтық немесе материалды бұрмалау негізінде саясаттарды бас тарту мүмкіндігін сақтайды, бірақ дәлелдеу жүктемесі сақтандырушыға жүктеледі. Ұлыбританияның CIDRA 2012 заңынан айырмашылығы, Үндістанның тәсілі дәстүрлі ашу міндетін сақтайды, бірақ оны сақтандырушыларды қорғауды сақтай отырып, тұтынушыларды қорғауға қарай біртіндеп ауысуды көрсететін нақты мерзімдік шектеумен теңестіреді.

Үндістан тәжірибесі өте маңызды. Қазақстан заңнамасы сақтандырушының талапты қабылдамау құқығына нақты мерзімдік шек қоймайды (тек құқықты іске асырудың жалпы мерзімі қолданылады). Өмір сақтандыру шарттары үшін алаяқтықты дәлелдеу мерзімін шектеу (мысалы, 3-5 жыл) тұрақтылық пен болжамдылықты арттырады және ұзақ мерзімді саясаттарда әділетсіз бас тартуларды азайтады.

Азаматтық құқық жүйесі елдері

Азаматтық құқық жүйесі елдеріндегі реформалар да, әсіресе сақтандырушылардың шарт жасалмай тұрғанға дейін ашу міндеттемелері, сақтандырушылардың саясат туралы ақпарат беру міндеті және сақтандырушының міндетін бұзу салдарлары бойынша сақтандырушыларға күштірек қорғаныс беруге бағытталған.

Германиядағы реформа салыстырмалы құқық мақсатында сақтандыру құқығы реформасында жалпы құқық пен азаматтық құқық дәстүрлері арасында үйлесімділік орнатуға

бағытталған бүкіл Еуропаның күш-жігерінің шабыттануымен жүзеге асырылды, «Еуропалық сақтандыру шарты құқығының қайта құрылуы» жоба тобы 1999 жылдың қыркүйегінде «Еуропалық сақтандыру шарты құқығының қағидаттарын» (Principles of European Insurance Contract Law – PEICL) жасау үшін құрылды. 2009 жылдың қазанында жарияланған PEICL мәтінінің қайта қаралған және қайта өңделген нұсқасы жалғыз Еуропалық сақтандыру нарығын ілгерілетіп, ЕО-да қосымша құрал үшін үлгі ұсынды. Сақтандырушылардың шарт жасалмай тұрып ғы ашу және бейнелеу міндетіне қатысты, PEICL-дегі танымал үрдіс де ЕО-ның сақтандырушыларды қорғаудағы үйлесімділігін растайды, ол әлеуетті сақтандырушының ашу міндетін «сақтандырушының оның алдына қойған нақты және анық сұрақтардың тақырыбы болып табылатын» өзекті фактілер туралы сақтандырушыны хабардар етуге шектейді – бұл сауалнама үлгісі [10].

Қазақстанның сақтандыру құқығы, негізінен кеңестік дәуірдің азаматтық кодексіне негізделген, азаматтық құқық жүйесіне жатады. PEICL сияқты халықаралық құжаттардың негізіндегі Еуропалық үйлесімділік тәжірибесі Қазақстан үшін өте өзекті. Еуропалық тәжірибе көрсеткендей, дәстүрлі ақпаратты ашу міндетінен сұрауға негізделген моделге көшу (немесе кем дегенде оны біртіндеп енгізу) сақтандырушылар мен сақтандырылушылар арасындағы теңгерімді жақсартады [11].

Еуропа деңгейіндегі осы негізгі күш-жігерге сүйене отырып, кейінгі реформалар тұтынушыларды қорғауды нығайту және мүше мемлекеттер арасында үйлесімді сақтандыру нарығын дамыту үшін ұлттық заңдарды ЕО нұсқаулықтары мен ережелерімен үйлестіруге көбірек назар аударды. Реформалар ЕО-ның 2002 жылғы «Сақтандыру делдалдығы туралы нұсқаулығына» (Insurance Mediation Directive), «Сақтандыруды тарату туралы нұсқаулыққа» (Insurance Distribution Directive) және «Әділетсіз коммерциялық тәжірибелер туралы нұсқаулық» (Unfair Commercial Practices Directive – UCPD) және «Басқаланған бөлшек сауда және сақтандыруға негізделген инвестициялық өнімдер туралы ереже» (Packaged retail and Insurance-based investment Products Regulation – PRIIPs) сияқты тұтынушыларды қорғау шараларына еруді қадағалады. Мүше мүшелер арасында сақтандыруды реттеуді үйлестіруге бағытталған күш-жігерлер шарт жасалмай тұрғанға дейін ашулар үшін жоғары стандарттарды белгіледі, сақтандырушылардан өнімдер мен тәуекелдерді нақты түсіндіруді талап етті. Мүше мемлекеттер кішігірім ашпаулар үшін ауыр жазаларды барынша азайту үшін тұтынушыға бағытталған саясаттарды қабылдады. Соңғы онжылдықтар ішінде ЕО орталықтандырылған сақтандыру құқығы органын дамытты, бөлінген ұлттық реттеулерден бірыңғай жүйеге көшті, бұл жалғыз, үйлесімді Еуропалық сақтандыру нарығын құру мақсатына сәйкес келетін дамып келе жатқан орталықтандырылған сақтандыру құқығы органын құру арқылы Еуропа азаматтарына қорғаныс ұсынды.

Қазақстан да Еуразиялық экономикалық одақ шеңберінде сақтандыру нарықтарын үйлестіру процесінде. ЕО тәжірибесі сақтандыру қызметін рұқсаттау, тұтынушыларды ақпараттандыру және делдалдық қызметті реттеу сияқты салаларда ЕАЭО үшін бірыңғай стандарттарды әзірлеуге пайдалы болуы мүмкін. «Сақтандыру қызметі туралы» Жаңа Заңнамалық кодексті әзірлеу барысында Еуропалық тәжірибелерді ескеру маңызды [12].

Құқықтық реформалар толқыны арасында бірнеше ЕО елдері Германия тәсіліне ұқсас тәсілді қабылдады, оған сәйкес ережелер PEICL-де көрсетілген. Франция, Испания, Италия және Швеция сияқты елдер міндеттемелер тұрғысынан тұтынушыларға қолайлырақ сұрауға негізделген үлгіге ашу міндетін айтарлықтай реформалады. Ақпартты ашу міндеттемелерін бұзудың салдарлары тұрғысынан, «барлық немесе ішінара» тәсілі жойылды және оның орнына постмодернистік сақтандыру құқығында пропорционалдық қағидаты енгізілді. Осыған сәйкес, сақтандырушы сақтандыру саясаты бойынша барлық талаптарды қабылдамайды, егер тұтынушы материалды фактіні бөліспесе, тіпті ашылмаған факті жасалған талаптарға қатысыз болса, егер ақпаратты ашпау сақтандырушыға ешқандай шығын келтірмеген болса және ақпаратты ашпау ақталған болса. Анықтық пен әділдік ғана емес, сонымен бірге ұлттық заңдарды дамып келе жатқан халықаралық стандарттармен үйлестіреді, бұл сақтандырушыларды өсіп келе жатқан күрделі және бәсекелес сақтандыру нарығында

жақсырақ қорғалатынын қамтамасыз етеді. ЕО-тан тыс жалпы құқық пен азаматтық құқық юрисдикцияларындағы ұқсас дамулар сақтандыруды реттеуді үйлестіруге қарай жаһандық қозғалысты көрсетеді. Бұл үйлесімділік әділдікті, ашықтықты және сақтандырушыларға қол жетімділікті арттыру қажеттілігімен, берік тұтынушыларды қорғауды коммерциялық шындықтармен теңестірумен басқарылады.

Жоғарыда қарастырылған елдердің тәжірибесі Қазақстан сақтандыру құқығын жетілдіруге бірқатар нақты ұсыныстарды алуға мүмкіндік береді:

1. Ақпаратты ашу міндетін реформалау: Сақтандырылушының дәстүрлі, өте ауыр және анықталмаған ақпаратты ашу міндетінен біртіндеп сұрауға негізделген моделге (сақтандырушы нақты сұрақтар қояды) көшу, әсіресе тұтынушылық сақтандыру үшін.

2. Пропорционалды кепілдіктерді енгізу: ақпаратты ашу міндетін бұзғаны үшін шартты толығымен жарамсыз тану құқығын пропорционалды жауаппен (мысалы, төлем мөлшерін азайту, шартты түзету) алмастыру.

3. Тұтынушылық және коммерциялық сақтандыруды ажырату: екі санат үшін ашу және бұзу салдарлары бойынша әртүрлі ережелерді белгілеу.

4. Сақтандырушының ақпараттық міндеттемелерін күшейту: сақтандырушылардың өнімдер, тәуекелдер және стандартты емес шарттар туралы түсінікті және толық ақпарат беру міндеттілігін айқындау.

5. Нақты мерзімдік шектерді белгілеу: өмір сақтандыру сияқты ұзақ мерзімді шарттарда сақтандырушының талаптан бас тарту құқығына мерзім қою.

6. Заңнаманы кодтау: сақтандыру шарты құқығын біріктірілген, түсінікті заңнамалық актіге біріктіру.

Осы өзгерістер сақтандыру нарығындағы сенімді күшейтеді, дауларды азайтады және Қазақстанның сақтандыру заңнамасын халықаралық стандарттармен үйлестіре отырып, тұтынушылардың құқықтарын нақты қорғайды.

Сақтандыру құқығын реформалаудағы соңғы заманғы үрдістер цифрландыру, Insurtech және жаңа тәуекелдер сияқты заманауи проблемаларды шешуге бағытталған сақтандырушыға бағытталған тәсілді біріктіру қажеттілігін көрсетеді. Бұл саладағы халықаралық тәжірибе Қазақстан үшін құнды болып табылады және оны ескере отырып, ұлттық заңнаманы одан әрі жетілдіруге болады.

Қорытынды

Жаһандық сақтандыру құқығындағы сақтандыру алдындағы ақпаратты ашу міндетін реформалау үрдісі тұтынушыларды қорғауды нығайтуға бағытталған айқын трендті көрсетеді. Бұл тренд Ұлыбритания, Австралия, Жаңа Зеландия, Сингапур және Еуропалық Одақ елдеріндегі заңнамалық өзгерістерде нақты көрініс тапқан. Осы юрисдикциялардың тәжірибесі бірнеше ортақ бағытты анықтайды: дәстүрлі, сақтандырылушыға ауыр жүктеме жетелетін ашу міндетінен, сақтандырушының нақты сұрақтар қоюына негізделген үлгіге көшу; ашпау салдары ретінде шартты толық жарамсыз деп танудың «барлық немесе ешнәрсе» тәсілінің орнына пропорционалды кепілдіктерді енгізу; тұтынушылық және коммерциялық сақтандыруға қатысты ережелерді ажырату; сондай-ақ сақтандырушылардың өздерінің ақпараттық міндеттемелерін күшейту.

Қазақстан Республикасының сақтандыру құқығы осы жаһандық үрдістерден қалып қойған жоқ, дегенмен оның қазіргі нормалары негізінен кеңестік дәуірдің дәстүрлі тұжырымдамаларына сүйенеді. Бұл ақпараттық асимметрияны, даулардың көбеюін және тұтынушылардың құқықтарын қорғаудың төмен деңгейін тудыруы мүмкін. ҚР Азаматтық кодексі мен «Сақтандыру қызметі туралы» Заңы сақтандырылушыға тәуекелді материалды фактілерді барлығын дербес хабарлау міндетін және оны бұзған жағдайда сақтандырушыға шартты тарату құқығын береді, бұл көп жағдайда әділетсіз нәтижелерге әкеледі.

Халықаралық тәжірибені талдау негізінде Қазақстанға келесі негізгі бағыттар бойынша заңнамалық жетілдірулерді енгізу ұсынылады:

1. Ақпаратты ашу міндетін жеңілдету және нақтылау: Әсіресе тұтынушылық сақтандыру үшін сақтандырылушының субъективті «нақты білген» стандартын енгізу және ашу міндетін сақтандырушының түсінікті сұрақтарына жауап беруге негіздеу.

2. Әділдік пен пропорционалдықты енгізу: Ашпау немесе бұрмалау жағдайында шартты толық жарамсыз деп танудың орнына пропорционалды кепілдіктерді қолдану (мысалы, төлем сомасын азайту), яғни жаза ашпау дәрежесіне сәйкес болуы керек.

3. Тұтынушыларды коммерциялық тұлғалардан ажырату: Тұтынушылық және кәсіпкерлік (коммерциялық) сақтандыру үшін ашу ережелері мен оларды бұзу салдарлары бойынша әртүрлі қатаңдықтағы реттеулерді енгізу.

4. Сақтандырушының жауапкершілігін арттыру: Сақтандырушылардың сақтандыру өнімінің шарттары, тәуекелдері, әсіресе стандартты емес тармақтары туралы түсінікті және толық ақпарат беру міндетін нақты бекіту.

5. Мерзімдік анықтықты нығайту: Өмір сақтандыру сияқты ұзақ мерзімді шарттар бойынша сақтандырушының алаяқтық негізінде талаптан бас тарту құқығына нақты мерзім (мысалы, 3-5 жыл) белгілеу.

6. Заңнаманы жүйелеу және кодтау: Сақтандыру шарты құқығы саласындағы нормаларды біріктірілген, заманауи және түсінікті заңнамалық актіге (мысалы, Сақтандыру кодексіне) біріктіру.

Бұл реформалар Қазақстанның сақтандыру нарығындағы қатысушылар арасындағы сенімді нығайтады, ақпараттық асимметрияны азайтады, әділетсіз шарттар мен даулардың санын төмендетеді. Сонымен қатар, олар Еуразиялық Экономикалық Одақ шеңберінде сақтандыру нарықтарын үйлестіруге және Қазақстанның сақтандыру заңнамасын халықаралық құқықтық стандарттар деңгейіне көтеруге ықпал етеді. Цифрландыру (InsurTech) жаңалықтарын ескере отырып, ақпаратты ашу процестерін модернизациялау әсіресе өзекті болады.

Қорытындылай келе, сақтандыру алдындағы ақпаратты ашу институтын заманауи тұтынушыны қорғау философиясы негізінде реформалау – бұл Қазақстан үшін сақтандыру нарығын әділ, тиімді және халықаралық инвестициялар үшін тартымды етудің қажетті шарты. Ұсынылған өзгерістер тұрақтылық пен дамуға, сақтандырушылар мен тұтынушылардың мүдделерінің теңгеріміне ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Clarke M. A. The Law of Insurance Contracts. – A foundational work on the insurance contract in the common law system, including the evolution of the duty of disclosure. 2022 [Electronic resource] – URL: https://www.routledge.com/The-Law-of-Insurance-Contracts/Clarke/p/book/9781032007916 (accessed 10.10.2025).

2 Birds J., & Hird N. J. Birds' Modern Insurance Law. – A standard textbook on modern insurance law, covering recent consumer protection-oriented reforms. 2021 [Electronic resource] – URL: https://www.sweetandmaxwell.co.uk/Product/Academic-Law/Student-Textbooks/Birds-Modern-Insurance-Law-11th-edition/Paperback/31746581 (accessed 10.10.2025).

3 Basedow J., & Birds J. (Eds.). The European Insurance Contract Law: A Handbook. – A comprehensive guide to European insurance contract law and the PEICL principles. 2019 [Electronic resource] – URL: https://www.mohrsiebeck.com/en/book/the-european-insurance-contract-law-9783161565716 (accessed 10.10.2025).

4 Heiss H. "Principles of European Insurance Contract Law (PEICL): A Model for the European Union?" European Review of Private Law, 18(2), - 2010. P. 167-178.

5 Hodges S. The Reform of Insurance Law in the United Kingdom: The Consumer Insurance (Disclosure and Representations) Act 2012. Journal of Business Law – №6.- 2012. P.547-573.

6 Australian Law Reform Commission (ALRC). Insurance Contracts. – A historically significant official report that laid the initial foundation for reform in Australia. ALRC Report No 20. – 1982. [Electronic resource] – URL: https://www.alrc.gov.au/publication/insurance-contracts-alrc-report-20/ (accessed 10.10.2025).

7 New Zealand Law Commission. Review of the Insurance Law. – A collection of key proposals and analysis that led to legislative changes in New Zealand in 2024. [Electronic resource] – URL: https://www.lawcom.govt.nz/publication/review-insurance-law (accessed 10.10.2025).

8 Singapore Academy of Law, Law Reform Committee. Report on Review of Insurance Law. – A key document containing recommendations for a two-tiered (consumer/commercial) approach and expansion of insurer duties in

Singapore. 2020 [Electronic resource] – URL: https://www.sal.org.sg/sites/default/files/PDF%20Files/Law%20Reform/ (accessed 10.10.2025).

9 Project Group "Restatement of European Insurance Contract Law" (PEICL Group). Principles of European Insurance Contract Law (PEICL). – The core model document introducing the inquiry-based model and proportionality. 2009 [Electronic resource] – URL: https://www.restatement.info/ (accessed 10.10.2025).

10 Қазақстан Республикасының «Сақтандыру қызметі туралы» Заңы (2000 жылғы 18 желтоқсан, № 126-II, қолданыстағы редакция). [Электронды ресурс] - URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z000000126 (қаралу уақыты 10.10.2025).

11 Абишева М. Н., & Юхневич Э. Э.. Сақтандыру түрлерінің Қазақстан Республикасының сақтандыру заңнамасында реттелу ерекшеліктері. Хабаршы. Заң сериясы. - 1 (113). – 2025. [Электронды ресурс] - URL: https://bulletin-law.kaznu.kz/index.php/journal/article/view/3264

12 Bayan M., Ospanova D., Suleimenova S., Stamkulova G.. Problems of insurance law and their solution in the legislation of the Republic of Kazakhstan. Scientific Herald of Uzhhorod University. Series «Physics», Issue 56. – 2024. – P.489–497.

ПРАВОВОЙ АСПЕКТ РЕФОРМИРОВАНИЯ ОБЯЗАННОСТИ РАСКРЫТИЯ ИНФОРМАЦИИ В СТРАХОВАНИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье рассматриваются глобальные тенденции реформирования обязанности раскрытия информации до заключения договора страхования. Основная цель исследования – на основе сравнительного анализа законодательных инноваций в Великобритании, Австралии, Новой Зеландии, Сингапуре и странах Европейского Союза разработать практические рекомендации для Казахстана. Международный опыт выявляет четкий тренд, ориентированный на защиту страхователей: переход к модели, основанной на запросах страховщика, которая смещает бремя раскрытия с потребителя, а также к системе пропорциональных гарантий и счетных условий. Цель статьи — на основе сравнительного анализа международных подходов к раскрытию информации до заключения договора страхования разработать практические рекомендации по совершенствованию страхового законодательства Республики Казахстан, направленные на повышение прозрачности рынка, усиление защиты страхователей и приведение национальной правовой системы в соответствие с международными стандартами. На основе данного анализа для Казахстана предложены четыре основных направления для выведения страхового рынка на уровень международных стандартов: упрощение и конкретизация правил раскрытия; внедрение раздельных правовых режимов для потребительского и коммерческого страхования; усиление информационных обязанностей страховщика, включая долг разъяснения и предупреждения; систематизация (кодификация) законодательства в виде единого кодекса. Особо подчеркивается активная роль регулятора в реализации реформы. Предлагаемые меры будут способствовать укреплению взаимного доверия на страховом рынке, повышению прозрачности сделок и эффективной защите прав потребителей. Улучшая управление рисками, данная трансформация может повысить стабильность рынка, создать благоприятные условия для иностранных инвестиций, а также гармонизировать национальное законодательство с глобальной практикой.

Ключевые слова: страховое право, обязанность раскрытия информации, защита прав потребителей, законодательная реформа, страховщик, информационная асимметрия, цифровизация.

LEGAL ASPECT OF REFORMING THE DUTY OF DISCLOSURE IN INSURANCE IN KAZAKHSTAN

Abstract

The article examines global trends in reforming the pre-contractual duty of disclosure in insurance law. The primary goal of the research is to develop practical recommendations for Kazakhstan based on a comparative analysis of legislative innovations in the United Kingdom, Australia, New Zealand, Singapore, and the European Union. International experience reveals a clear trend focused on protecting policyholders: a shift towards an insurer inquiry-based model that transfers the disclosure burden from the consumer, and a move towards a system of proportional warranties and counterparty duties. The purpose of the article is to develop practical recommendations on improving the insurance legislation of the Republic of Kazakhstan, aimed at increasing market transparency, strengthening the protection of policyholders and bringing the national legal system in line with international standards, based on a comparative analysis of international approaches to information disclosure prior to the conclusion of an insurance contract. Based on this analysis, four main directions are proposed for Kazakhstan to elevate its insurance market to international standards: simplification and clarification of disclosure rules; introduction of separate legal regimes for consumer and commercial insurance; strengthening the insurer's information duties, including the duty to explain and warn; and the systematization (codification) of legislation into a single code. The active role of the regulator in implementing the reform is particularly emphasized. The proposed measures will contribute to strengthening mutual trust in the insurance market, increasing

transaction transparency, and effectively protecting consumer rights. By improving risk management, this transformation can enhance market stability, create favorable conditions for foreign investment, and harmonize national legislation with global practice.

Keywords: insurance law, obligation to disclose information, consumer protection, legislative reform, insurer, information asymmetry, digitalization.

REFERENCES

1 Clarke M. A. The Law of Insurance Contracts. – A foundational work on the insurance contract in the common law system, including the evolution of the duty of disclosure. 2022. Available at: -URL: https://www.routledge.com/The-Law-of-Insurance-Contracts/Clarke/p/book/9781032007916 [in English] (accessed 10.10.2025).

2 Birds J., & Hird N. J. Birds' Modern Insurance Law. – A standard textbook on modern insurance law, covering recent consumer protection-oriented reforms. 2021. Available at: -URL: https://www.sweetandmaxwell.co.uk/Product/Academic-Law/Student-Textbooks/Birds-Modern-Insurance-Law-11th-edition/Paperback/31746581 [in English]. (accessed 10.10.2025).

3 Basedow J., & Birds J. (Eds.). The European Insurance Contract Law: A Handbook. – A comprehensive guide to European insurance contract law and the PEICL principles. 2019 Available at: – URL: https://www.mohrsiebeck.com/en/book/the-european-insurance-contract-law-9783161565716 [in English]. (accessed 10.10.2025).

4 Heiss H. "Principles of European Insurance Contract Law (PEICL): A Model for the European Union?" European Review of Private Law. - 18(2). – 2010. – P.167-178. – An important scholarly article analyzing the role and significance of the PEICL in the EU context.– Available at: URL: https://www.elevenjournals.com/tijdschrift/erpl/2010/2/ERPL_2010_018_002_004 [in English]. (accessed 10.10.2025).

5 Hodges, S. The Reform of Insurance Law in the United Kingdom: The Consumer Insurance (Disclosure and Representations) Act 2012. Journal of Business Law. - № 6. – 2012. P. 547-573. [in English]

6 Australian Law Reform Commission (ALRC). Insurance Contracts. – A historically significant official report that laid the initial foundation for reform in Australia. No 20. – 1982. [in English]

7 New Zealand Law Commission. Review of the Insurance Law – A collection of key proposals and analysis that led to legislative changes in New Zealand in 2024. Available at: – URL: https://www.lawcom.govt.nz/publication/review-insurance-law [in English]. (accessed 10.10.2025).

8 Singapore Academy of Law, Law Reform Committee. Report on Review of Insurance Law. – A key document containing recommendations for a two-tiered (consumer/commercial) approach and expansion of insurer duties in Singapore. 2020 Available at: – URL: https://www.sal.org.sg/sites/default/files/PDF%20Files/Law%20Reform/L [in English]. (accessed 10.10.2025).

9 Project Group «Restatement of European Insurance Contract Law» (PEICL Group). Principles of European Insurance Contract Law (PEICL). – The core model document introducing the inquiry-based model and proportionality. 2009 Available at: – URL: https://www.restatement.info/ [in English]. (accessed 10.10.2025).

10 Kazakhstan Resbublirasynyn «Saktandyru kyzmety turaly» Zany (2000 jylgy 18 jeltoksan, № 126-II, koldanystagy redaksiya). [*Law of the Republic of Kazakhstan "on insurance activities" (dated December 18, 2000, No. 126-II, current edition)*] Available at: - URL: https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z000000126 [in Kazakh]. (accessed 10.10.2025).

11 Abisheva M. N., & Uhnevichus E.E. Saktandyru turlerynyn Kazakhstan Resbublikasynyn saktandyru zannamasynda rettelu erekshelyktery. Habarshy. Zan seriyasy. [*Features of regulation of types of insurance by the insurance legislation of the Republic of Kazakhstan. The messenger. Law Series. - 1 (113)*] 2025. Available at: - URL: https://bulletin-law.kaznu.kz/index.php/journal/article/view/3264 [in Kazakh].

12 12. Bayan M., Ospanova D., Suleimenova S., Stamkulova G. Problems of insurance law and their solution in the legislation of the Republic of Kazakhstan. Scientific Herald of Uzhhorod University. Series «Physics», Issue 56. – 2024. – P. 489–497. [in English]. (accessed 10.10.2025)

Information about authors:

Kamshat Baiterekova – doctor of legal sciences at the department of constitutional and civil Law, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev st. 2, 010000, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: k.baiterekova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0003-0753-3651

Akmaral Saktaganova – **corresponding author,** PhD, senior lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpaev st. 2, 010000, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: k.baiterekova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0003-0753-3651

Gulnara Rysmagambetova - doctor of law, professor of the department of criminal law, procedure and forensic science of the Karaganda National Research University named after academician E.A. Buketov, Universitetskaya st. 28, 100028, Karaganda, Republic of Kazakhstan
E-mail: gulnaramusievna@bk.ru
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-9571-9223
Indira Saktaganova - doctor of law, professor of the department of constitutional and civil law at the L.N.Gumilev Eurasian National University, Satpaev st. 2, 010000, Astana, Republic of Kazakhstan
E-mail: Aridnis@mail.ru
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7218-197X

Информация об авторах:
Камшат Байтерекова – докторант кафедры конституционного и гражданского права Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева 2, 010000, г. Астана, Республика Казахстан
E-mail: k.baiterekova@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-0753-3651
Акмарал Сактаганова – **основной автор,** PhD, старший преподаватель Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева 2, 010000, г. Астана, Республика Казахстан
E-mail: k.baiterekova@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-0753-3651
Гульнара Рысмагамбетова – кандидат юридических наук, профессор кафедры уголовного права, процесса и криминалистики Карагандинского национального исследовательского университета имени академика Е.А. Букетова, ул. Университетская 28, 100028, г. Караганда, Республика Казахстан
E-mail: gulnaramusievna@bk.ru
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-9571-9223
Индира Сактаганова - кандидат юридических наук, профессор кафедры конституционного и гражданского права Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева 2, 010000, г. Астана, Республика Казахстан
E-mail: Aridnis@mail.ru
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7218-197X

Авторлар туралы мәліметтер:
Камшат Байтерекова –Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің конституциялық және азаматтық құқық кафедрасының докторанты, Сәтпаев көш. 2, 010000, Астана қ, Қазақстан Республикасы
E-mail: k.baiterekova@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-0753-3651
Акмарал Сактаганова - **негізгі автор,** PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, Сәтпаев көш. 2, 010000, Астана қ, Қазақстан Республикасы
E-mail: Aridnissakta.11@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0008-0457-7794
Гульнара Рысмагамбетова - заң ғылымдарының кандидаты, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университетінің қылмыстық құқық, процесс және криминалистика кафедрасының профессоры, Университетская к-сі 28, 100028, Қарағанды қ, Қазақстан Республикасы
E-mail: gulnaramusievna@bk.ru
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-9571-9223
Индира Сактаганова - заң ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің конституциялық және азаматтық құқық кафедрасының профессоры, Сәтпаев көш. 2, 010000, Астана қ, Қазақстан Республикасы
E-mail: Aridnis@mail.ru
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7218-197X

ҒТАМР 10.77.21 **DOI 10.47649/vau.26.v80.i1.54**
ОӘЖ 343.33

З.З.Нұрыш[1*] , Е.И. Исибаева[2] , Ж.Б.Шаяхметова[3] , Д.С.Серік[4]

[1] Қазақстан Республикасы ІІМ М.Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң институты
Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы
[2] Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы
[3]Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., Қазақстан Республикасы
[4] Astana IT University,
010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы
*e-mail: zina.nurush@mail.ru

КИБЕРҚАУІПСІЗДІК САЛАСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ ЖӘНЕ КИБЕРҚАУІПСІЗДІКТІҢ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТІЛУ МОДЕЛЬДЕРІ

Аңдатпа

Мақалада авторлар киберқауіпсіздік мәселелеріндегі мемлекеттің ұлттық қауіпсіздіктің шетел тәжірибесімен тікелей байланысты мүмкіндіктерін зерттейді. Киберқауіпсіздікті қамтамасыз етудегі халықаралық тәжірибенің ғылыми - теориялық негіздерін зерделеу, заңнаманы жетілдіру, киберқауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы мамандарды даярлау және олардың біліктілігін арттыру арқылы пайдаланушылардың дербес деректерін, мемлекеттік органдар сайттарын киберқауіпсіздіктен қорғауды жетілдіру арқылы Қазақстан Республикасында киберқауіпсіздікті қамтамасыз етуді арттыру мақсатында мемлекеттік басқару тетіктері қаралатын болады. Мақаланың мақсаты – киберқауіпсіздік саласындағы халықаралық тәжірибені зерделеу негізінде Қазақстан Республикасында киберқауіпсіздікті қамтамасыз етудің тиімді мемлекеттік басқару тетіктерін айқындау және жетілдіру. Негізгі бағыттары - осы саладағы халықаралық зерттеулерді ескере отырып, көптеген міндеттерді жедел шешуге мүмкіндік береді. Ғылыми зерттеу идеясы арнайы құзыреттіліктерін дамыту үшін жағдай жасау мақсатында киберқауіпсіздік негіздерін зерделеу, ақпараттық қауіптердің түрлері, киберқауіптермен күресудің құралдары мен әдістері, дербес ақпараттарды қорғау, киберқауіптердің нақты қауіп екеніне сендіру. Жұмыстың ғылыми тұрғысында, тәжірибелік маңыздылығын сипаттау. Жүргізіліп жатқан жұмысты бағалау, талдау және жүйелеу. Киберқауіпсіздіктің қауіпті соқтығыстарға кездесуіне құпия ақпараттың сақталуын, инфрақұрылымнан тұрақты жұмысты қамтамасыз ете отырып, қауіптердің алдын алу, анықтау және оларға ден қою әдістерін қамтиды. Киберқауіпсіздік жеке тұлғалардан бастап ірі корпорацияларға дейін барлығы үшін маңызды және үнемі жетілдіруді және жаңа қауіптерге бейімделуді көздейтін зерттеу. Ккибершабуылдарға тиімді қарсы тұру және тәуекелдерді азайту үшін киберқауіпсіздіктің негізгі принциптері мен технологияларын түсіну. Жыл сайын хакерлік шабуылдар мен олардан келтірілген залал тез өсуде. Кибершабуылдар әрдайым дерлік өзімшілдік мақсатта деректерге қол жеткізумен байланысты. Жүргізілген зерттеудің мәні – Қазақстан Республикасында киберқауіптердің ықтималдығын төмендету үшін ұйымдастырушылық, құқықтық, техникалық құрамдас бөліктерді қамтитын кешенді шаралар қабылдау.

Негізгі сөздер: Жаһандық киберқауіпсіздік, инновация, киберкеңістік, киберқылмыс, медиа және ақпараттық сауаттылық, инфрақұрылым.

Кіріспе

Президент Қасым - Жомарт Тоқаевтың 2024 жылғы 2 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында әділ және тұрақты қоғам құру үшін негіз ретінде заң мен тәртіптің маңыздылығын атап өтті [1]. Осыған байланысты Үкімет «Заң және тәртіп» тұжырымдамасын әзірледі, оның шеңберінде инновациялық технология мен цифрлық сервистің дамуы аясында интернет алаяқтық секілді құқық бұзушылықтарға жедел ден қоюға ғана емес, сонымен қатар азаматтардың құқықтық сауаттылығының алдын алуға және арттыруға да баса назар аударылды [2].

Киберқауіпсіздік стратегияларын құрастыру тәсілдері де ерекшеленеді. Қазақстанда киберқауіпсіздік саласын дамыту мәселелеріне ерекше көңіл бөлінеді. Елдегі киберқауіпсіздік саласын дамытудың негізгі тұжырымдамалары ақпараттың құпиялылығын, тұтастығын және қолжетімділігін қамтамасыз етуді, сондай-ақ бірыңғай ақпараттық кеңістікті қалыптастыруды

және цифрлық экономикаға деген сенімді арттыруды қамтиды. Киберқауіпсіздікті дамыту аясында кибершабуылдардың ақпараттық қауіпсіздігі үнемі бақылау да маңызды.

Қазіргі уақытта цифрлық технологияларды толық көлемде қолдану азаматтардың күнделікті қажеттіліктерін қанағаттандырудың ажырамас бөліктерінің бірі. Көптеген елдер мемлекеттік басқарудағы киберқауіпсіздік мәселелеріне, кибершабуылдар әскери немесе экономикалық жүйелерге зиян келтіріп қана қоймай, сонымен қатар елдегі сыртқы және ішкі қауіпсіздікті тұрақсыздандыру арқылы саяси процестерге теріс әсер етуі мүмкін. Осылайша, ерекше маңызды цифрлық және ақпараттық жүйелер мен технологияларды қорғауға көп көңіл бөле бастады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Халықаралық құқықтық актілерді талдау тиісті қатынастар шеңберін халықаралық құқықтық реттеудің бағдарламалық, стратегиялық актілері негізінде БҰҰ қамқорлығымен киберқылмысқа қарсы күресте мемлекеттердің ынтымақтастығын кеңейту қажеттілігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Киберқылмысқа қарсы іс-қимылдың ұйымдастырушылық және заңнамалық шараларын құру мен әзірлеудің, әртүрлі мемлекеттердің құзыретті органдары арасындағы өзара іс-қимылды жетілдірудің маңызы зор.

2016 жылы Дүниежүзілік экономикалық форумда киберқауіпсіздік үкіметтің ең жоғары деңгейінде қатысуды талап ететін мәселе екенін атап өтті. Қазақстан, үкіметтік деңгейде киберқауіпсіздік мәселелерін цифрландырумен қамтамасыз ету [3] және «Қазақстанның кибер қалқаны» киберқауіпсіздік тұжырымдамасын [4] қабылдады.

Аталған құжаттар ақпаратты жинауға, беруге, сақтауға, алуға немесе таратуға байланысты киберкеңістіктің нақты субъектісінің (азаматтың, ұйымның, мемлекеттік билік органының, сондай-ақ қарулы қақтығыстар субъектілерінің, сондай-ақ қылмыстық, оның ішінде террористік ұйымдардың) қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін электрондық ортаны пайдалану әдістері мен тәсілдерін айқындайды. Осылайша, цифрлық деректерді қорғау саласындағы озық халықаралық тәжірибенің киберқауіпсіздігін қамтамасыз етудің ғылыми - теориялық негіздерін зерделеу, заңнаманы жетілдіру, киберқауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы мамандарды даярлау және олардың біліктілігін арттыру арқылы пайдаланушылардың дербес деректерін, мемлекеттік органдар сайттарын киберқауіпсіздіктен қорғауды жетілдіру арқылы Қазақстан Республикасында киберқауіпсіздікті қамтамасыз етуді арттыру мақсатында мемлекеттік басқару тетіктері қаралатын болады [5].

Мемлекеттердің сындарлы инфрақұрылымына деструктивті кибершабуыл мемлекеттердің өңірлік ынтымақтастығы, сондай-ақ екіжақты қарым-қатынастары шеңберінде мақұлданған барлық құжаттарда басты қатерлерінің бірі ретінде танылады. Осылайша, цифрлық кеңістікте киберқауіпсіздікті қамтамасыз ету Қазақстанда ғана емес, басқа елдерде де өзекті болып табылады, өйткені халықаралық деңгейде кибер соғыстардың туындау қаупі бар. Олар ұлттық қауіпсіздікке қатысты ықтимал қауіптер мен олардың жағымсыз әсерлері цифрландыруды кеңінен қолдану ақпараттың қолжетімділігіне алып келді. Соңғы жылдары кибершабуылдар жиі және күрделі бола бастады. Киберқылмыскерлер несие картасының нөмірлері мен жеке сәйкестендіру ақпараты сияқты құпия ақпаратты ұрлап, оны алаяқтық әрекеттер үшін пайдалана алады. Киберқауіптер әртүрлі формада болады. Бұзу-кибершабуылдардың ең көп таралған түрлерінің бірі. Хакерлер компьютерлік жүйелер мен желілерге рұқсатсыз қол жеткізу үшін өздерінің техникалық дағдыларын пайдаланады. Олар құпия ақпаратты ұрлауы немесе ауыр шабуылдарды бастау үшін құрылғыларды басқаруы мүмкін.

Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының халықаралық келісімдерінде және кейбір екіжақты келісімдерінде «киберкеңістік» ұғымы ақпаратты қалыптастыруға, құруға, өзгертуге, беруге, пайдалануға, сақтауға байланысты және әсер ететін қызмет саласы ретінде қолданылады. Бұл ұғым инновациялық қызмет саласына қатысты Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының үкіметаралық келісімінде ашылады [6]. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, киберкеңістікте мемлекет үстемдігінің негізгі саласы ерекшеленеді: - ұлттық аумақта орналасқан есептеу техникасы құралдары желілерінің, байланыс және коммуникация

құралдары желілерінің және ақпаратты сақтау құралдары желілерінің жиынтығымен жасалатын ақпаратты жинаудың, берудің, сақтаудың және өңдеудің электрондық ортасы.

Мұндай аймақтандыру процестері шеңберіндегі ең маңызды оқиғалар:

- 2001 жылы Европа Кеңесінің киберқылмыс туралы Будапещт Конвенциясы ұсынылды [7];
- 2007 жылы ШЫҰ-ның «халықаралық ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі бірлескен іс-қимыл жоспарына» қол қойылды [8];
- 2010 жылы АҚШ киберкеңістікте шабуылдарды өткізуді шектейтін келісім бойынша бірлескен жұмысты бастау туралы ұсыныс жасады;
- 2011 жылы Ресей Федерациясы, Қытай, Тәжікстан және Өзбекстан БҰҰ Бас Ассамблеясының сессиясында «Халықаралық ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы тәртіп ережелері» жобасын ұсынды;
- 2011 жылы БҰҰ-да ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету туралы конвенция жобасын ұсынды;
- 2011 жылы 10 АҚШ-тың «киберкеңістіктегі іс-қимыл жөніндегі халықаралық стратегиясы» қабылданды;
- 2012-2013 жылдары ЕҚЫҰ 2016 жылы қайта қаралған және толықтырылған киберкеңістікте сенімді нығайту жөніндегі шаралар жобасын және басқаларын ұсынды [9].

Нәтижелер және оларды талқылау

Құпия деректерді ұрлауға және желілерді бұзуға байланысты бірқатар атышулы оқиғалар цифрлық ақпараттың бизнестің, мемлекеттік инфрақұрылымның жұмыс істеуіне негіз болғанын, сондай-ақ пайдаланушылардың жеке өміріне берік енгенін дәлелдейді.

Киберқауіпсіздікті дамытудың маңыздылығы қосылған ғаламтор заттары құрылғыларының үлкен өсу қарқынына байланысты артуда. Әлемдік бағалау көрсеткіштерінің мәліметтері бойынша, 2028 жылға қарай жасанды интеллект нарығының көлемі жыл сайын шамамен 38% өсіммен 224,9 млрд жетеді деп күтілуде. Жоғарыда аталған барлық аспектілерден басқа, киберқауіпсіздік адам факторымен де байланысты. Статистикаға сәйкес, оқиғалардың көпшілігі пайдаланушылардың қарапайым қателіктеріне байланысты: әлсіз парольдер, зиянды сілтемелерді басу немесе күмәнді файлдарды жүктеу. Киберқауіпсіздік деректерді, жүйелер мен желілерді хакерлер мен вирустардың цифрлық шабуылдарынан, ақпараттық қауіпсіздік кез-келген түрдегі ақпаратты (сандық, қағаз түрінде) кез-келген қауіптен қорғауға негізделген. Бұған деректердің бұзылуы немесе физикалық жою кіреді. Киберқауіпсіздік-бұл ақпараттық қауіпсіздіктің бір бөлігі, бірақ цифрлық ортаға баса назар аударылады.

Киберқауіпсіздік стратегиясы-бұл киберкеңістікте мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған мемлекеттік саясатты белгілейтін және анықтайтын құжат. Зерттеу үшін Еуропалық одақтың бірнеше мемлекеттерінің киберқауіпсіздік стратегиялары таңдалды, Германия, Испания, Франция, Эстония жаһандық киберқауіпсіздік индексінің бірінші орнын алады. Қазақстанда киберқылмысқа қарсы іс-қимыл бойынша мамандандырылған бөлімшелер мен орталықтар құруды қоса алғанда, белсенді күрес жүргізілуде. ҚР ІІМ киберқылмыстарды анықтау және ашу, сондай-ақ күрес стратегияларын әзірлеу үшін киберқылмысқа қарсы іс-қимыл департаментін құрды. Қаржы саласында күдікті операцияларды бұғаттау үшін антифрод орталығы құрылды.

Қабылданған шараларға қарамастан, киберқылмыс мәселесі өзекті болып қала береді және әртүрлі мемлекеттік органдар арасындағы өзара іс-қимылды жақсартуды, қылмыстарды ашу деңгейін арттыруды және халықаралық ынтымақтастықты нығайтуды қоса алғанда, күрес әдістерін одан әрі жетілдіру талап етіледі. Киберқылмыстың дүниежүзілік проблема екенін түсіну маңызды. Кибершабуылдар жеке ұйымдарды да, мемлекеттік құрылымдарды да параличке айналдыруы мүмкін. Сарапшылар киберқылмыстардың кідірісін өте жоғары бағалайды: 80 % - АҚШ - та, 75% - Германияда, Ұлыбританияда - 85 %, ал Ресейде-90% - дан астам.

Киберқылмыс құбылысына қарсы іс-қимылдың тиімділігі мемлекеттік және жеке секторлардың бірлескен іс-әрекеттерінде, халықаралық және ұлттық заңнаманы жетілдіруде,

киберқылмысқа қарсы күресте халықаралық бөлімшелер мен құрылымдарды ұйымдастыруда көрінеді.

Қазақстанға келетін болсақ, бүгінгі таңда интернетте жасалып жатқан қылмыстардың барлық спектрін қамтитын құбылыстар ретінде кибертерроризм мен киберқылмысқа қарсы күрес бойынша кешенді зерттеулер әлі жоқ.

Киберқылмысқа қарсы зерттеулер, әсіресе халықаралық өлшем контекстінде және киберқылмысты жаһандық құбылыс ретінде қарастыруды қазіргі уақытта тек шетелдік ғалымдар жүргізеді. Сонымен қатар, олар, әрине, қазақстандық заңнаманың аспектілерін қамтымайды [10].

Халықаралық тәжірибе елдегі киберқауіпсіздікті қамтамасыз етудің өзектілігі мен маңыздылығын көрсетті. Осыған байланысты, бүгінгі таңда әлемде киберқауіпсіздікті қамтамасыз ету деңгейін бағалаумен тікелей айналысатын екі ғылыми-зерттеу институты бар:

1. Жаһандық киберқауіпсіздік индексі (GCI) - бұл мемлекеттердің киберқауіпсіздік мүмкіндіктерін бағалауға арналған itu-ABI research бірлескен жобасы.

2. Ұлттық киберқауіпсіздік рейтингі (NCSI) - бұл елдердің киберқауіптердің алдын алуға және киберқылмыстарды басқаруға дайындығын өлшейтін жаһандық индекс [11].

Қазақстан басқа елдермен ынтымақтастықта дамуы және жұмыс істеуі қажет. Үкімет деңгейінде киберқауіпсіздік мәселесі, жоғарыдағыдай, 2017 жылы Қазақстанның киберқауіпсіздік тұжырымдамасы қабылданған сәттен бастап қарастырыла бастағанын атап өтуге болады. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қылмыстық пайдаланумен күресте мемлекеттер ынтымақтастығының маңызды мәселелері Халықаралық электрбайланыс одағына жүктелді. Кейіннен жоспарланған іс-шараларды орындау үшін ХЭО-ның компьютерлік қылмыстармен күресуге бағытталған бірқатар қарарлары қабылданды. Іс жүзінде ТМД қатысушылары болып табылатын барлық мемлекеттер тиісті міндеттерді жүзеге асырған жоқ, бұл кешенді трансұлттық ынтымақтастықты талап ететін ақпараттық қылмысқа қарсы іс-қимылды айтарлықтай төмендетеді. Соңғы жылдары киберқылмыспен күресте құқықтық реттеуді күшейтуге және халықаралық ынтымақтастықты жақсартуға бағытталған бірнеше маңызды құжаттар әзірленіп, қабылданды. Осылайша, киберқылмысқа тиімді қарсы тұру үшін тек технологиялық аспектілерді ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік салдарды, сондай-ақ осы саладағы халықаралық ынтымақтастық пен бірлескен күш-жігердің қажеттілігін ескеру қажет.

Қорытынды

Мемлекеттегі «Ақпараттандыру туралы» заң қабылданған сәттен бастап 15 реттен астам, «ҚР Ұлттық қауіпсіздігі туралы» заңға 30-дан астам, «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» заңға 5 реттен астам өзгерістер мен толықтырулар енгізілгенін атап өткен жөн [12]. Осылайша, Қазақстанның киберқауіпсіздік заң жобасында мынадай негізгі 4 бағытты қамтуды ұсынамыз:

1. Маңызды ақпараттық инфрақұрылымды кибершабуылдардан қорғауды күшейту. Маңызды ақпараттық инфрақұрылым - бұл негізгі қызметтерді ұсынуға тікелей қатысатын компьютерлік жүйелер.

2. Заңға сәйкес киберқауіпсіздік жөніндегі уәкілетті орган киберқауіпсіздік саласындағы қауіптер мен инциденттерді зерттейді, олардың әсерін анықтайды және киберқауіпсіздікке байланысты одан әрі инциденттердің пайда болуына жол бермейді. Үкімет Қазақстан азаматтарына киберқауіптерге тиімді әрекет ете алатынына және Қазақстан мен олардың азаматтарының қауіпсіздігін қамтамасыз ете алатынына кепілдік береді.

3. Кибершабуылдар туралы ақпарат алмасу үшін негіз жасау. Заң ақпарат алмасуды жеңілдетеді, бұл өте маңызды, өйткені уақтылы ақпарат Үкімет пен акт жүйелерінің иелеріне осалдықтарды анықтауға және киберқауіптердің алдын алуға тиімдірек көмектеседі. Киберқауіпсіздік жөніндегі уәкілетті органның ақпарат сұрауына негіз болады.

4. Отандық бизнесті ынталандыру және қолдау мақсатында киберқауіпсіздік қызметтерін жеткізушілер үшін клиентке бағдарланған лицензиялау жүйесін құру. Сондай-ақ, басқарылатын қауіпсіздік операциялары орталығының енуіне тестілеу және мониторинг

саласында қызмет көрсетушілерді лицензиялауға жеңіл тәсілді енгізу.

Цифрландыру дәуірінде мемлекет пен оның қоғамына қандай сын-қатерлер туындайды. Қазақстан, басқа елдер сияқты, киберқауіпсіздік саласында бірқатар сын-қатерлерге тап болды. Олардың арасында кибершабуылдар, кибер тыңшылық және кибертерроризм түріндегі қауіптер олар үнемі дамып, жетілдіріліп отырады. Экономиканы цифрландырудың өсуі, киберқауіпсіздіктің ең әлсіз буындарының бірі-адами фактор.

Бүгінгі таңда АҚШ пен Еуропа одақтарының агенттіктері өздерінің киберқауіпсіздігін қамтамасыз ету шеңберінде тәуекелдерді белсенді түрде қадағалап, ең ірі мемлекеттік мекемеден бастап жеке пайдаланушыға дейін барлығына назар аударады. Интернетті пайдаланатын кез-келген адам оны қалай қауіпсіз және ыңғайлы ету керектігін түсінуі керек. Күн сайын мыңдаған адамдар өз желілері мен қауіпсіздік ұрлығына ұшырайды, өйткені олар веб-құрылғыларын қалай дұрыс қорғау керектігін білмейді, сондықтан хабардар болу үшін шаралар қабылдау өте маңызды.

Медиа және ақпараттық сауаттылықты оқыту пайдаланушыларға жауапкершілік сезімін ояту үшін өте маңызды. Медиа және ақпараттық сауаттылықты оқыту киберқауіпсіздік стратегиясының бір бөлігі ғана болмауы керек, ол ұлттық коммуникациялық саясаттың нәтижесі болуы керек. Осының арқасында коммуникациялық жүйелер мен технологияларды қоғамның игілігі үшін үйлестірілген, дәйекті және жүйелі түрде әзірлеуге және пайдалануға болатын қолайлы шеңберлер қалыптасады. Нәтижесінде қоғамның ұлттық деңгейде ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуынан туындаған күрделі мәселелерді тиімді және жүйелі түрде шешуге дайын болуына әкеледі.

Қазақстан Республикасында киберқауіптердің ықтималдығын төмендету үшін ұйымдастырушылық, құқықтық, техникалық құрамдас бөліктерді қамтитын кешенді шаралар қабылдау қажет, атап айтқанда:

1. Электрондық ақпараттық ресурстарды, ақпараттық жүйелерді және ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымды пайдаланушылардың хабардарлығын арттыру;
2. Киберқауіпсіздікті қамтамасыз етуге байланысты қызметті жүзеге асыратын отандық компанияларды ынталандыру және олардың қызметінің ауқымдылығын мемлекет деңгейіне дейін көтеру;
3. Киберқауіптерден (кибершабуылдардан) отандық қорғау құралдарының үлесін ұлғайту;
4. Киберқауіпсіздікті қамтамасыз етудің нормативтік құқықтық базасын жетілдіру, атап айтқанда;
5. Ақпараттық қауіпсіздік тақырыбына арналған халықаралық және өңірлік полигондарды, конференцияларды ұйымдастыру;
6. Киберқауіпсіздік мамандарының біліктілігін арттыру курстарын ұйымдастыру.
7. Киберқауіпсіздік саласында сенімді және тиімді құқықтық базаны құру қиын міндеттердің бірі болып табылады. Ұлттық киберқауіпсіздік стратегиясын және құқықтық негізді әзірлеу, білім беру жүйесіндегі деңгей мен талаптарды арттыру.

Қазақстандағы ақпараттық қауіпсіздік пен киберқауіпсіздік тұрақтылықты қамтамасыз етуде, экономиканы дамытуда және мемлекет пен оның азаматтарының мүдделерін қорғауда шешуші рөл атқарады. Қарқынды цифрлық даму жағдайында киберқауіпсіздік мәселелері Үкіметтің де, жеке сектордың да жүйелі көзқарасы мен келісілген күш-жігерін талап ете отырып, ерекше өзектілікке ие болуда. Цифрлық әлемде киберқауіпсіздік технологияның маңызды аспектісіне айналды. Интернетке тәуелділіктің және электронды құрылғыларды пайдаланудың артуына байланысты киберқауіпсіздікке деген қажеттілік бұрынғыдан да жоғары. Киберқауіпсіздік электрондық құрылғыларды, желілерді және құпия ақпаратты рұқсатсыз кіруден, ұрлықтан және зақымданудан қорғау тәжірибесін білдіреді. Киберқауіпсіздіктің маңыздылығы, киберқауіпсіздік түрлері және кибершабуылдардан қорғану үшін қолданылатын шаралар қарастырылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты Қазақстан халқына Жолдауы 2024 жылғы 2 қыркүйек. [Электронды ресурс] – URL: https://egov.kz/cms/kk/articles/stateplan (қаралу уақыты: 04.03.2025 ж.).

2 Қазақстан Республикасы Президентінің «Қоғаммен әріптестікте қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің 2024-2028 жылдарға арналған Тұжырымдамасы» туралы 22 ақпан 2023 жылғы Жарлығы. [Электронды ресурс] – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300001233 (қаралу уақыты: 04.03.2025 ж.).

3 Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 - 2029 жылдарға арналған цифрлық трансформация, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласын және киберқауіпсіздікті дамыту тұжырымдамасын бекіту туралы 2023 жылғы 28 наурыздағы №269 қаулысы. [Электронды ресурс] - URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000269 (қаралу уақыты: 17.04.2025 ж.).

4 Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Киберқауіпсіздік тұжырымдамасын бекіту туралы» ("Қазақстанның кибер қалқаны") қаулысы: 2017 жылғы 30 маусым № 407. [Электронды ресурс] - URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000407. 04.07.2025. (қаралу уақыты: 17.04.2025 ж.).

5 Исабаева С., Кармыс Г., Бексултанов А., Жусупова Г. Сравнительный анализ рейтинга стран по цифровизации и кибербезопасности: проблемы и возможности // Казахстан – Спектр. – 2018. - №3(85). – С. 23-36.

6 Қазақстан Республикасының Шанхай ынтымақтастық ұйымына мүше мемлекеттердің үкіметтері арасындағы Төтенше жағдайларды жоюда көмек көрсету кезінде өзара іс-қимыл жасау туралы келісімді ратификациялау туралы 2007 жылғы 29 мамырдағы N257 Заңы. [Электронды ресурс] - URL: https://www.google.com/search. (қаралу уақыты: 17.04.2025 ж.).

7 Компьютерлік қылмыстар туралы Конвенция (Еуропа Кеңесінің киберқылмыс туралы Конвенциясы, Cybercrime CETS Конвенциясы № 185) (Будапешт, 23 қараша 2001 ж.). [Электронды ресурс] - URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30170556&show_d. (қаралу уақыты: 17.04.2025 ж.).

8 Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымына мүше мемлекеттердің ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы ынтымақтастығы туралы келісімді ратификациялау туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2019 жылғы 5 наурыздағы №234-VI ҚРЗ. [Электронды ресурс] - URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1900000234 (қаралу уақыты: 17.04.2025 ж.).

9 «Шанхай ынтымақтастық ұйымына мүше мемлекеттердің үкіметтері арасындағы халықаралық ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы ынтымақтастық туралы келісімді ратификациялау туралы" Қазақстан Республикасы Заңының жобасы туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2010 жылғы 28 қаңтардағы №26 Қаулысы». [Электронды ресурс] - URL: https://prg.kz/Document/?doc_id=30574651 (қаралу уақыты: 16.02.2025 ж.).

10 Зейнелгабдин А., Исабаева С., Кибербезопасность Казахстана в период цифровой трансформации// Государственный аудит. - 2019. - №4 (45). – С. 46-55.

11 Губайдуллина М. Внешнеполитическая деятельность и дипломатия в современных условиях транспарентного информационного пространства // International Relations and International Law Journal. – 2018. – Т. 79, №3. – С. 14-22.

12 Қазақстан Республикасының Ақпаратқа қол жеткізу туралы 2015 жылғы 16 қарашадағы №401-V ҚР Заңы. [Электронды ресурс] – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000401 (қаралу уақыты: 16.02.2025 ж.).

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ В ОБЛАСТИ КИБЕРБЕЗОПАСНОСТИ И МОДЕЛИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ КИБЕРБЕЗОПАСНОСТИ

Аннотация

В статье авторы исследуют возможности государства в вопросах кибербезопасности, непосредственно связанные с зарубежным опытом национальной безопасности. Будут рассмотрены механизмы государственного управления в целях повышения обеспечения кибербезопасности в Республике Казахстан путем изучения научно - теоретических основ международного опыта в обеспечении кибербезопасности, совершенствования законодательства, подготовки и повышения квалификации специалистов в области обеспечения кибербезопасности путем совершенствования защиты персональных данных пользователей, сайтов государственных органов от кибербезопасности. Цель статьи-определение и совершенствование эффективных механизмов государственного управления обеспечением кибербезопасности в Республике Казахстан на основе изучения международного опыта в области кибербезопасности. Основные направления-позволяют оперативно решать многие задачи с учетом международных исследований в данной области. Идея научного исследования заключается в изучении основ кибербезопасности с целью создания условий для развития специальных компетенций, типов информационных угроз, средств и методов борьбы с киберугрозами, защиты персональной информации, убеждения в том, что киберугрозы являются реальной угрозой. Описание практической значимости работы в научном контексте. Оценка, анализ и систематизация проводимой работы. Кибербезопасность включает в себя методы предупреждения, выявления и реагирования на угрозы, обеспечивая сохранность

конфиденциальной информации при столкновении с опасными столкновениями, стабильную работу с инфраструктуры. Кибербезопасность важна для всех, от отдельных лиц до крупных корпораций, и представляет собой исследование, направленное на постоянное улучшение и адаптацию к новым угрозам. Понимание основных принципов и технологий кибербезопасности для эффективного противодействия атакам и снижения рисков. С каждым годом хакерские атаки и ущерб от них стремительно растут. Кибератаки почти всегда связаны с доступом к данным в корыстных целях. Суть проведенного исследования заключается в принятии комплексных мер, включающих организационную, правовую, техническую составляющие для снижения вероятности киберугроз в Республике Казахстан.

Ключевые слова: глобальная кибербезопасность, инновации, киберпространство, киберпреступность, медиа и информационная грамотность, инфраструктура.

INTERNATIONAL CYBERSECURITY EXPERIENCE AND CYBERSECURITY MODELS

Abstract

In the article, the authors explore the state's capabilities in cybersecurity issues directly related to foreign national security experience. The mechanisms of public administration will be considered in order to improve cybersecurity in the Republic of Kazakhstan by studying the scientific and theoretical foundations of international experience in cybersecurity, improving legislation, training and advanced training of cybersecurity specialists by improving the protection of personal data of users, websites of government agencies from cybersecurity. The purpose of the article is to identify and improve effective public administration mechanisms for ensuring cybersecurity in the Republic of Kazakhstan based on the study of international experience in the field of cybersecurity. The main directions allow us to quickly solve many tasks, taking into account international research in this field. The idea of scientific research is to study the basics of cybersecurity in order to create conditions for the development of special competencies, types of information threats, means and methods of combating cyber threats, protection of personal information, and the belief that cyber threats are a real threat. Description of the practical significance of the work in a scientific context. Assessment, analysis and systematization of the work carried out. Cybersecurity includes methods for preventing, detecting and responding to threats, ensuring the safety of confidential information in the event of dangerous collisions, and stable operation of the infrastructure. Cybersecurity is important for everyone, from individuals to large corporations, and is a study aimed at continuous improvement and adaptation to new threats. Understanding the basic principles and technologies of cybersecurity to effectively counter attacks and reduce risks. Hacker attacks and damage from them are growing rapidly every year. Cyber attacks are almost always associated with access to data for personal gain. The essence of the study is to take comprehensive measures, including organizational, legal, and technical components to reduce the likelihood of cyber threats in the Republic of Kazakhstan.

Keywords: global cybersecurity, innovation, cyberspace, cybercrime, media and information literacy, infrastructure.

REFERENCES

1 Memleket basşysy Qasym-Jomart Toqaevtyñ Qazaqstan halqyna «Ädılettı Qazaqstan: zañ men tärtıp, ekonomikalyq ösım, qoğamdyq optimizm» atty Joldauy 2024 jylğy 2 qyrküiek. *[Address of Kassym-Jomart Tokayev to the People of Kazakhstan "A Fair Kazakhstan: Law and Order, Economic Growth, Public Optimism" September 2, 2024]*. Available at: - URL: https://egov.kz/cms/kk/articles/state_plan [in Kazakh]. (accessed: 04.03.2025).

2 Qazaqstan Respublikasy Prezidentınıñ 22 aqpan 2023 jylğy «Qoğammen ärıptestıkte qoğamdyq qauıpsızdıktı qamtamasyz etudıñ 2024-2028 jyldarğa arnalğan Tūjyrymdamasy» turaly Jarlyğy. *[Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated February 22, 2023 on the "Concept of Ensuring Public Safety in Partnership with Society for 2024-2028"]*. Available at: - URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300001233 [in Kazakh]. (accessed: 04.03.2025).

3 2023 - 2029 jyldarğa arnalğan sifrlyq transformasia, aqparattyq-komunikasialyq tehnologialar salasyn jäne kiberqauıpsızdıktı damytu tūjyrymdamasyn bekıtu turaly Qazaqstan Respublikasy Ükımetınıñ 2023 jylğy 28 nauryzdağy №269 qaulysy. *[Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 269 of March 28, 2023 on approval of the Concept for the Development of Digital Transformation, Information and Communication Technologies and Cybersecurity for 2023-2029]*. Available at: - URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000269 [in Kazakh]. (accessed: 17.04.2025).

4 Qazaqstan Respublikasy Ükımetınıñ Kiberqauıpsızdık tūjyrymdamasyn bekıtu turaly ("Qazaqstannyñ kiber qalqany") qaulysy.: 2017 jylğy 30 mausym №407. *[Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan "On Approval of the Concept of Cybersecurity" ("Cyber Shield of Kazakhstan"): June 30, 2017 No. 407]*. Available at: - URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000407 [in Kazakh]. (accessed: 17.04.2025).

5 İsabaeva S., Karmys G., Beksultanov A., Jusupova G. Sravnitelnyi analiz reitiña stran po sifrovizasii i kiberbezopasnosti: problemy i vozmojnosti [Comparative Analysis of Country Rankings on Digitalization and Cybersecurity: Challenges and Opportunities]. // Kazahstan – Spektr. – 2018. - №3(85). – P. 23-36. [in Russian].

6 Qazaqstan Respublikasynyñ Şanhai yntymaqtastyq ūiymyna müşe memleketterdiñ ükımetterı arasyndağy Tötenşe jağdailardy joiuda kömek körsetu kezınde özara ıs-qimyl jasau turaly kelısımdı ratifikasialau turaly 2007 jylğy 29 mamyrdağy N257 Zañy. *[Law of the Republic of Kazakhstan No. 257 of May 29, 2007 on ratification of the Agreement between the Governments of the Member States of the Shanghai Cooperation Organization on Cooperation in ProvidingAssistance in Eliminating Emergency Situations]*. Available at: - URL: https://www.google.com/search [in Kazakh]. (accessed: 17.04.2025).

7 Kömpüterlık qylmystar turaly Konvensia (Europa Keñesınıñ kiberqylmys turaly Konvensiasy,Cybercrime CETS Konvensiasy № 185) (Budapeşt, 23 qaraşa 2001 j). *[Convention on Computer Crime (Council of Europe Convention on Cybercrime, Cybercrime CETS Convention No. 185)]*. Available at: - URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30170556&show_d [in Kazakh]. (accessed: 17.04.2025).

8 Ūjymdyq qauıpsızdık turaly şart ūiymyna müşe memleketterdiñ aqparattyq qauıpsızdıktı qamtamasyz etu salasyndağy yntymaqtastyğy turaly kelısımdı ratifikasialau turaly Qazaqstan Respublikasynyñ Zañy 2019 jylğy 5 nauryzdağy №234-VI QRZ. *[Law of the Republic of Kazakhstan on ratification of the Agreement on cooperation in the field of ensuring information security of the member states of the Collective Security Treaty Organization]*. Available at: - URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1900000234 [in Kazakh]. (accessed: 17.04.2025).

9 «Şanhai yntymaqtastyq ūiymyna müşe memleketterdiñ ükımetterı arasyndağy halyqaralyq aqparattyq qauıpsızdıktı qamtamasyz etu salasyndağy yntymaqtastyq turaly kelısımdı ratifikasialau turaly" Qazaqstan Respublikasy Zañynyñ jobasy turaly Qazaqstan Respublikasy Ükımetınıñ 2010 jylğy 28 qañtardağy №26 Qaulysy». *[On the draft Law of the Republic of Kazakhstan "On ratification of the Agreement on cooperation in the field of ensuring international information security between the governments of the member states of the Shanghai Cooperation Organization"]*. Available at: - URL: https://prg.kz/Document/?doc_id=30574651 [in Kazakh]. (accessed: 16.02.2025).

10 Zeinelgabdin A., İsabaeva S., Kiberbezopasnöst Kazahstana v period sifrovoi transformasii *[Cybersecurity of Kazakhstan in the period of digital transformation]*. //Gosudarstvennyi audit. - 2019.- №4 (45). – P. 46-55. [in Russian].

11 Gubaidullina M. Vneşnepoliticheskaia deiatelnöst i diplomatia v sovremennyh usloviah transparentnogo informasionnogo prostranstva [Foreign political activity and diplomacy in modern conditions of transparent information space].// International Relations and International Law Journal. – 2018. – T. 79, №3. – P. 14-22. [in Russian].

12 Qazaqstan Respublikasynyñ Aqparatqa qol jetkızu turaly 2015 jylğy 16 qaraşadağy №401-V QR Zañy. *[Law of the Republic of Kazakhstan No. 401-V of November 16, 2015 on Access to Information]*. Available at: - URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000401 [in Kazakh]. (accessed: 16.02.2025).

Information about authors:

Zina Nurysh **– corresponding author**, Master of Law, Police Colonel, Associate of the Aktobe Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after M. Bukenbayev, 030011, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: nurush.zina@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0004-7659-3321

Elizaveta Isibayeva - Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Jurisprudence, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: isibaevaliza@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6727-2201

Zhanna Shayakhmetova - Associate Professor of the Department of Criminal Law Disciplines of Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Candidate of Law, Associate Professor of Law, Atyrau, Kazakhstan

E-mail: jan68@inbox.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6965-9813

Darkan Serik Serikuly - master of science in cybersecurity, teacher at Astana IT University, 010000, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: serik.darkan004@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0009-0139-4113

Информация об авторах:

Зина Нурыш – **основной автор,** магистр юридических наук, полковник полиции, доцент кафедры организации безопасности на объектах транспорта Актюбинского юридического института МВД Республики Казахстан им. М. Букенбаева, 030011, г.Актобе, Республика Казахстан

E-mail: nurush.zina@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0004-7659-3321

Елизавета Исибаева - кандидат исторических наук, доцент кафедры юриспруденции, Актюбинского регионального университета им. К. Жубанова, г. Актобе, Республики Казахстан

E-mail: isibaevaliza@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6727-2201
Жанна Шаяхметова – ассоциированный профессор кафедры уголовно-правовых дисциплин Атырауского университета им. Х. Досмухамедова, кандидат юридических наук, доцент права, г.Атырау, Республики Казахстан
E-mail: jan68@inbox.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6965-9813
Даркан Серик – магистр наук в области кибербезопасности, преподаватель Astana IT University, 010000, г.Астана, Республика Казахстан
E-mail: serik.darkan004@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0009-0139-4113

Авторлар туралы мәлімет:
Зина Нұрыш **– негізгі автор,** заң ғылымдарының магистрі, Қазақстан Республикасы ІІМ М.Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң институты көлік объектілерінде қауіпсіздікті ұйымдастыру кафедрасының доценті, полиция полковнигі, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: zina.nurush@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0004-7659-3321
Елизавета Исибаева – тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті құқықтану кафедрасының доценті, 030011, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: isibaevaliza@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6727-2201
Жанна Шаяхметова - Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының қауымдастырылған профессоры, заң ғылымдарының кандидаты, құқық доценті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: jan68@inbox.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6965-9813
Даркан Серік - киберқауіпсіздік саласындағы ғылым магистрі, Astana IT University оқытушысы, 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: serik.darkan004@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0009-0139-4113

ТРЕБОВАНИЯ К НАУЧНЫМ СТАТЬЯМ, ПУБЛИКУЕМЫМ В НАУЧНОМ ЖУРНАЛЕ «ВЕСТНИК АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ Х.ДОСМУХАМЕДОВА»

***УДК, МРНТИ**

***Ф.И.О. автора(-ов), ORCID iD** *Инициалы и фамилия авторов (первый автор текста, затем соавторы и научные руководители)*;

***Место работы автора(-ов)** *Наименование учреждения, город, индекс, страна, ORCID;*

***Электронная почта (обязательно);**

***Название статьи** *должно быть максимально кратким, информативным, без сокращений;*

Аннотация *(не менее 150 слов) *на 3-х языках (казахский, русский, английский). Содержание: Что сделано. Что обнаружено. Чем важны результаты, область применения.*

***Ключевые слова** *на 3-х языках – 5-7 ключевых слов и словосочетания*

Полный текст статьи (Введение, основная часть IMRAD и заключение)

Список литературы должен быть оформлен согласно ГОСТ 7.1-2003, ГОСТ Р. 7.0.100–2018

***Сведения об авторе(-ах) на трех языках**. Пишется в строчку на английском, русском и казахском языках, ФИО, ученая степень, звание (при наличии), должность, название принадлежности к кафедре/ департаменту, а также организации /учреждения, должно быть полным, без сокращений, название страны, адреса всех авторов публикаций, в том числе с указанием основного автора в каждой статье, E-mail, ORCID (каждого автора)

Все статьи проходят процедуру ***двойного слепого рецензирования***

Вестник Атырауского университета имени Х.Досмухамедова

Отв. за выпуск, редактор
Г. Кайргалиева
Технический редактор, компьютерная верстка
С. Батырғалиева

Подписано в печать
20.03.2026
Формат 60x84/8
Усл.-печ. л. 25,75
Тираж 300 экз.
Заказ 1
Цена договорная

Издательство Атырауского университета имени Х.Досмухамедова

060011, г. Атырау,
пр. Студенческий, 1
Отпечатано в типографии университета

ISSN 2077-0197 (Print)
ISSN 2790-332X (Online)

